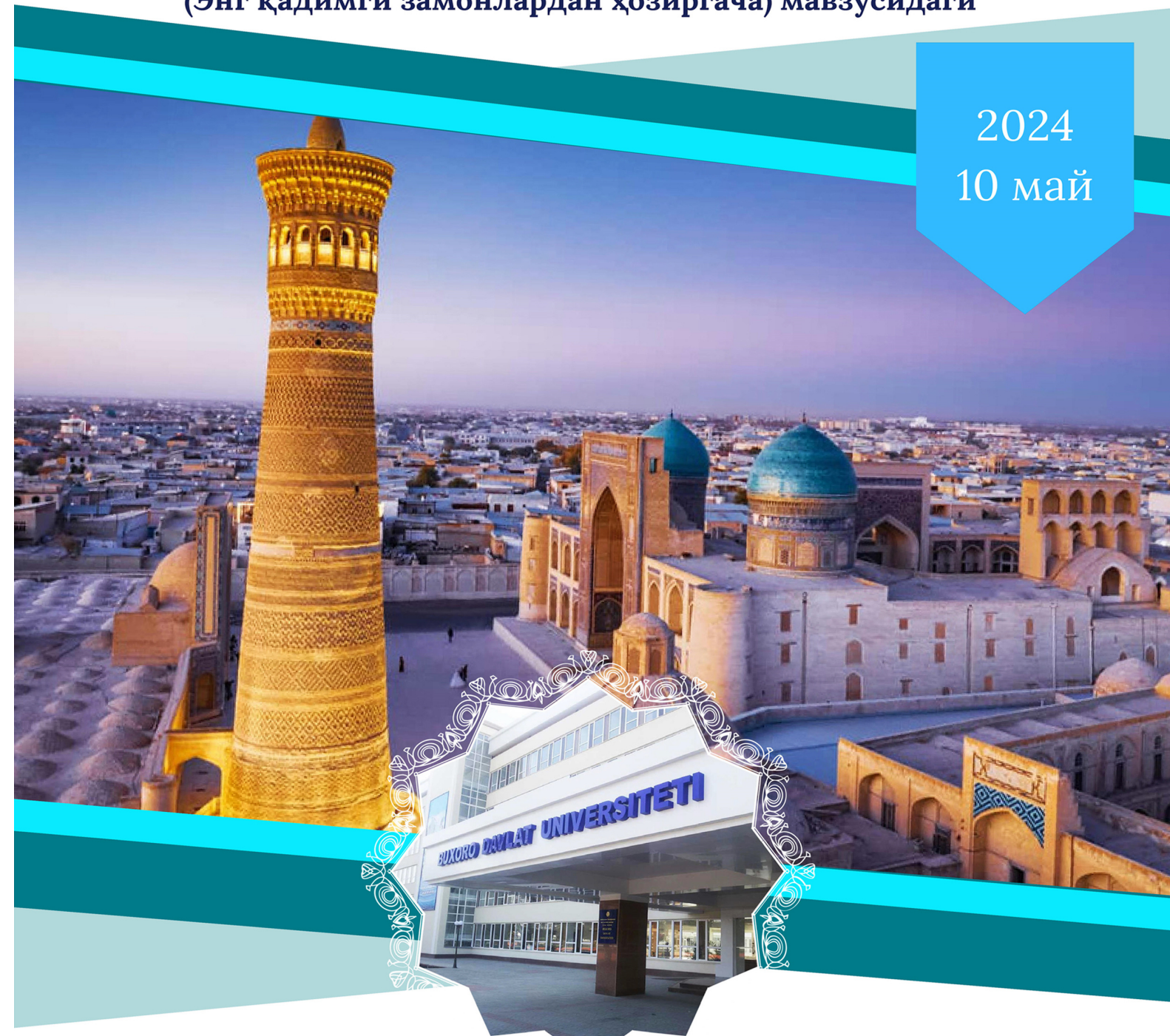

БУХОРО ТАРИХИ МАСАЛАЛАРИ

(Энг қадимги замонлардан ҳозиргача) мавзусидаги

2024
10 май

РЕСПУБЛИКА ИЛМИЙ-АМАЛИЙ АНЖУМАНИ МАТЕРИАЛЛАРИ

Бухоро-2024

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ТАЪЛИМ, ФАН ВА ИННОВАЦИЯЛАР ВАЗИРЛИГИ

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

АРХЕОЛОГИЯ ВА БУХОРО ТАРИХИ КАФЕДРАСИ

БУХОРО ТАРИХИ МАСАЛАЛАРИ
(энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

мавзусида Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

МАТЕРИАЛАРИ

2024 йил 10 май

Бухоро – 2024

Илмий-амалий анжуман Бухоро тарихи, манбашунослиги, тарихшунослиги, археологияси, этнографияси, нумизматикаси, шаҳарсозлиги, маданият ва санъати соҳаларида амалга оширилаётган энг янги илмий натижаларни илмий жамоатчиликка етказиш, фан ва таълимнинг узвий боғлиқлигини кучайтириш мақсадида Бухоро давлат университетида **2024 йил 10 май** куни **“БУХОРО ТАРИХИ МАСАЛАЛАРИ” (ЭНГ ҚАДИМГИ ЗАМОНЛАРДАН ҲОЗИРГАЧА)** мавзусидаги Республикао миқёсида илмий-амалий конференция белгиланган тадбирларни амалга ошириш мақсадида ўтказилди.

Ушбу илмий тўплам кенг илмий жамоатчилик, Бухоро тарихи билан қизиқувчилар, тарихчилар, магистрантлар ва талаба ёшларга мўлжалланган

Масъул муҳаррир:

БухДУ профессори, тарих фанлари доктори

Ҳ.Ҳ.Тўраев

Таҳрир ҳайъати ва аъзолари:

О.Х.Ҳамидов - Бухоро давлат университети ректори, и.ф.д., профессор
 Т.Х.Расулов - илмий ишлар ва инновациялар бўйича проректор, ф.ф.д., профессор
 А.А.Болтаев - Тарих в юридик факультети декани, ф.ф.д., доцент
 Ф.У.Темиров - Археология ва Бухоро тарихи кафедраси мудири, т.ф.ф.д (PhD) доцент
 С.И.Иноят - Бухоро давлат университети профессори, т.ф.д.
 М.И.Ниязова - Археология ва Бухоро тарихи кафедраси доценти, т.ф.н
 М.Б.Қурбонова - Археология ва Бухоро тарихи кафедраси доценти, т.ф.н
 Ф.Ҳ.Бобожонова - Археология ва Бухоро тарихи кафедраси доценти, т.ф.н
 А.Ҳ.Болтаев - Археология ва Бухоро тарихи кафедраси доценти, т.ф.ф.д (PhD)
 Б.Б.Болтаев - Археология ва Бухоро тарихи кафедраси катта ўқитувчиси, т.ф.ф.д (PhD)
 О.И.Ражабов - Археология ва Бухоро тарихи кафедраси катта ўқитувчиси,
 Ш.Ў.Носиров - Археология ва Бухоро тарихи кафедраси ўқитувчиси,

Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар:

Темиров Ф.У. – Археология ва Бухоро тарихи кафедраси мудири
Умаров Б.Б. – Археология ва Бухоро тарихи кафедраси ўқитувчиси
Носиров Ш.Ў– Археология ва Бухоро тарихи кафедраси ўқитувчиси

Мазкур тўплам Бухоро давлат университети Илмий Кенгашининг 2024 йил 4 майдаги 9 – сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.

Илмий-амалий анжуман материалларида ёритилган тарихий жараёнлар, маълумотлар, чиқарилган хулосалар, манба ва адабиётлар учун муаллифларнинг ўзлари масъул ва жавобгардир

ҚАДИМИЙ ВА ҲАМИША НАВҚИРОН БУХОРО ИЛМ-ФАН ВА МАДАНИЯТ ЎЧОҒИ

СЎЗ БОШИ ЎРНИДА

**Бухоро давлат университети ректори, иқтисод фанлари доктори, профессор
О.Х.Ҳамидовнинг “Бухоро тарихи масалалари» (энг қадимги замонлардан
ҳозиргача) Республика миқёсидаги илмий-амалий анжуманидаги нутқи**

Ассалому алайкум, азиз меҳмонлар, ҳурматли ҳамкасблар ва талабалар!

Мен барчангизни университетимизда кўриб турганимдан бағоят хурсандман ва хуш келибсиз, дейман.

Азиз устозлар, бизга маълумки, Ўзбекистоннинг моддий ва маънавий маданият хазинасига улкан ҳисса қўшган, Шарқ ва Ғарб дунёсида машҳур бўлган Бухоро тарихи ҳақида илмий тадқиқотлар олиб бориш ҳар бир илм ихлосмандига завқ-шавқ бағишлайди. Бухоро замини, умуман Зарафшон воҳасининг қуйи оқими инсоният цивилизациясида ўзига хос ўрин тутди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг *“Бухоронинг жаҳон цивилизацияси ва ислом маданияти ривожига қўшган ҳиссаси беқиёс. Бу заминда кўплаб алломалар таваллуд топган ва яшаган. Уларнинг бой меросини чуқур ўрганиши ва кенг тарғиб қилиши керак. Бухоронинг кўҳна ва боқий шаҳар, деб аталишида катта маъно бор. Бу ердаги қадимий обидалар, осори-атиқалар, халқимизнинг бетакрор қадриятлари, ўлмас анъаналари асрлар оша яшаб келмоқда. Чет элликларнинг, тарихчи ва мутахассисларнинг уларга қизиқиши доимо юқори бўлган. Бундан самарали фойдаланиши керак”* - деган пурмаъно фикрларни билдирган эдилар.

Бу шаҳарнинг ҳар бир гўшасида – бой тарихга эга миноралари, осори-атиқалари, муқаддас қадамжолари ва обидаларида олис ўтмишнинг акс-садоси бор. VIII асрда минтақага ислом динининг кириб келиши ортидан Бухоро аста-секин энг муҳим диний марказга айланиб, ислом оламида “Шариф” яъни (“шарофатли”, “муқаддас”) саналадиган еттита шаҳардан бирига айланган. Бухорои шарифдан бутун жаҳон тан олган буюк олимлар, мутафаккир ва донишмандлар етишиб чиққан.

Ушбу замин Абу Ҳафс Кабир Бухорий, Имом Бухорий, Ибн Сино, Муҳаммад Жаъфар Наршахий каби буюк алломаларни дунёга танитди. Улар ёзган асарлар жаҳон маънавий мулкининг дурдоналарига айланди. Айниқса, Имом Бухорийнинг “Саҳиҳи Бухорий” тўплами ва Абу Али ибн Синонинг “Тиб қонунлари” китоби жаҳон илми жавоҳирлари, деб эътироф этилди. Бухоро ҳудудида улкан тарихий аҳамиятга эга муқаддас қадамжолар, масжиду макбаралар, миноралар ва мадрасалар жойлашган. Ислом таълими тизимида университет мақомида бўлган дастлабки мадрасалар, яъни олий мадрасалар айнан Бухорода фаолият юритган. Уларнинг энг машҳурлари Абу Ҳафс Кабир, Фаржак, Фақиҳлар, Масъудия, Хония, Мир Араб, Мирзо Улуғбек, Кўкалдош мадрасаларидир.

Дарҳақиқат, Бухоро ўлкамизнинг минг йиллар давомида жаҳон тафаккури, маънавий, маданий ва диний қадриятлар тараққиётига улкан ҳисса қўшиб келаётган, шарифлик номига сазовор бўлган муқаддас жойларидан биридир.

Бухоро азалдан йирик хунармандчилик маркази бўлиб, ҳаттотлик, миниатюра, кулоллик, заргарлик, меъморлик, гиламдўзлик, мисгарлик, ёғоч ўймакорлиги соҳаларида усталар ва хунармандлар ҳамиша пешқадам бўлганлар. Бухоро аҳли қадим замонлардан бағрикенглик намунаси бўлган. Қадимда мутаассиблар томонидан қувғин остига олинган насоролар ва яҳудийлар айнан Бухоро заминиди паноҳ топганлар. Буюк Ипак йўлида жойлашган ушбу шаҳарда кўплаб миллат вакиллари истиқомат қилганлар ва доимо аҳил бўлганлар.

Муҳтарам Президентимиз Шавкат Миромонович Мирзиёевнинг *“Дарҳақиқат, ўтмишда қанча-қанча синов ва қийинчиликларга дуч келмасин, Бухорои шарифнинг илм-*

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

маърифат, маданият ва санъат дарёси ҳеч қачон тўхтаган эмас. Бу кўҳна юртда тугилиб, ижод қилган Аҳмад Дониш, Абдурауф Фитрат, Файзулла Хўжаев, Садриддин Айний сингари маърифат фидойиларининг ибратли ҳаёти бугунги кунда ҳам юртимизда янги жамият барпо этиш, баркамол авлодни тарбиялаш, мамлакатимизни юксалтиришида бизга беқиёс куч бағишлаб келмоқда” деб, айтган ибратли фикрлари бугунги кунда ҳам ўз тасдиғини топмоқда.

Бухородаги етти пир — Абдухолик Гиждувоний, Муҳаммад Ориф Ревгарий, Махмуд Анжир Фағнавий, Хожа Али Ромитаний, Муҳаммад Бобойи Самосий, Саййид Амир Кулол ва Баҳоуддин Нақшбанд меъморий мажмуалари нафақат юртдошларимиз, балки бутун дунё мусулмонлари учун табаррук масканлар ҳисобланади. Манбаларда етти пири комил пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи вассалламдан бошланган “олтин силсила”нинг давомчилари сифатида эътироф этилган. Улар кўнгилни нафсу хирсдан поклаш, ҳалол меҳнат қилиб умр кечириш, Аллоҳни жон-дилдан севиш ғояларини тарғиб қилган. Ушбу азиз-авлиёларнинг асарлари, қилган хайрли ишлари замонлар оша одамларни тарбиялаб, уларга дину диёнат, одоб-ахлоқ, эзгу сўз ва амалдан сабоқ бериб келмоқда.

Бухоро ўзбек миллий давлатчилиги тарихида муҳим босқич ҳисобланган Сомонийлар, Шайбонийлар, Аштархонийлар ва Манғитлар сулоалари ҳукмронлиги даврида, Бухоро Халқ Совет Республикаси (БХСР) ҳукумати йилларида пойтахт шаҳар сифатида муҳим иқтисодий, маданий-маърифий, савдо ва хунармандчилик ҳамда сиёсий марказ, совет йилларида Бухоро вилояти республика иқтисодиётининг барча соҳаларида етакчи тармоқ бўлиб келган.

Бухоро тарихининг қадимги даврдан ҳозирги кунгача бўлган тарихи нафақат Ўзбекистон, балки дунё илмий жамоатчилигини доимий қизиқтириб келган ва тарихшунос, файласуф, сиёсатшунос, манбашунос, адабиётшунос олимлар томонидан қатор илмий тадқиқотлар амалга оширилган. Аммо ҳали ҳам Бухоро тарихининг очилмаган саҳифалари талайгина бўлиб, шаҳарнинг вужудга келиши, араблар истилосидан кейинги даврларда “Ислом динининг гумбази” деб эътироф этилган бу азиз юртда тасаввуф илмининг тараққий этиши, миллий давлатчилик асосчиларидан Сомонийлардан токи Манғитлар давригача бўлган тарихини ҳолисона тадқиқ қилиш олимлар ва ёш тадқиқотчилар олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

Бугунги илмий анжуманда Бухоронинг бой тарихи билан боғлиқ янги маълумотлар тақдим этилади, шубҳасиз. Ушбу илмий-назарий анжуман жонажон университетимизнинг илмий салоҳиятини кўтаришда, келажак авлод учун илмий муҳитни кенгайтиришда ва уни илм нури билан тўлдиришга албатта хизмат қилади, деган умиддаман. Шунингдек, илмий-амалий анжуманда Сиз илм ихлосмандлари Бухоронинг тарихшунослиги ва манбашунослиги, этнографияси, археологияси, нумизматикаси, маданияти ва санъати, қолаверса жаҳон маданияти, илму-урфонига муносиб ҳисса қўшган “Бухорий”ларнинг илмий, адабий ва тарихий мероси, шунингдек, жадид маърифатпарварларининг ижтимоий-сиёсий фаолияти каби муҳим масалалар, долзарб мавзулар бўйича янги илмий изланишлардан ва тадқиқотлардан хабардор бўлишингиз мумкин бўлади.

XIX аср охири-XX аср бошларида Бухоро осмонида ёрқин юлдуз бўлиб порлаган, бухоролик биринчи профессор Абдурауф Фитратнинг “Бухоро-бизнинг муқаддас ватанимиздир, Бухоро бизнинг меҳрибон онамиздир, Бухоро-бизнинг нашъу-намо жойимиз, Бухоро-бизнинг саждагоҳимиздир” – деган фикрларини Сизга эслатган ҳолда анжуман ишига муваффақият тилайман.

БУХОРО ФИДОЙИ ЖАДИДЛАРИ ҲАРАКАТИ: ТАРИХ ВА ТАҚДИР

Сулаймон Иноятов,
Бухоро давлат университети
профессори,
тарих фанлари доктори

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2023 йил 22 декабрдаги Республика маънавият ва маърифат кенгаши йиғилиши ҳамда маданият ва санъат соҳаси вакиллари билан учрашувида сўзлаган нутқида “Яқинда пойтахтимизда ўтказилган “Жадидлар: миллий ўзлик истиқлол ва давлатчилик ғоялари” мавзусидаги конференция жаҳон илм-фан ва маданий жамоатчилиги ўртасида катта қизиқиш ва эътибор уйғотганидан барчангиз хабардорсиз. Бу ишларни янада кенгайтириш ва янги босқичга кўтариш мақсадида алоҳида Президент қарори қабул қилинади. Жумладан Бухородаги тарихий масканда Жадидлар мероси давлат музейи бунёд этилади”, - деб таъкидлади.

Дарҳақиқат, кейинги йилларда Президентимиз томонидан жадидчилик ҳаракатини ўрганишга катта эътибор берилаётгани Республика жамоатчилигига маълум. Айниқса, Юртбошимиз 20 га яқин давлатлар вакиллари иштирок этган “Жадидлар: миллий ўзлик, истиқлол ва давлатчилик” мавзусидаги халқаро конференция иштирокчиларига йўллаган табригида жадид боболаримизга юксак баҳо бериб қуйидагиларни изҳор этди: “Барчамизга аёнки, “Тилда, фикрда, ишда бирлик” деган эзгу ғоя билан майдонга чиққан жадид боболаримиз халқларимизни жаҳолат ва қолоқликдан олиб чиқиш, уларни ғафлат ботқоғидан қутқаришнинг асосий йўли – билим ва маърифатда, дунёвий тараққиётни эгаллашда, билдилар.

Улар шу йўлда фидойилик кўрсатиб, янги усул мактаблари, театр ва кутубхоналар, нашриётлар очдилар. Жамият аъзоларининг дунёқараши ва турмуш тарзини ўзгартириш мақсадида газета ва журналлар нашр этдилар. Ёшларни илғор давлатларга ўқишга юбордилар.

Тарихимизнинг ёрқин саҳифаларидан дарак берувчи маърифатпарвар жадид аждодларимизнинг ибратли фаолияти, уларнинг бой мероси ҳалигача ўз мазмун – моҳиятини йўқотганича йўқ. Бугун янги Ўзбекистонда инсон қадри улуғланаётган эркин ва озод, ҳуқуқий ва адолатли, обод ва инсонпарвар жамият қураётган, барча ислохотлар халқнинг ширин турмуш ва фаровонлигига қаратилган мамлакатимизда амалга оширилаётган юксак ишларимиз бир аср олдин шу кунларни орзу қилган жадид боболаримизнинг эзгу ғоя ва тарихий дастурига барча қирралари жиҳатидан уйғун ва ҳамо-ҳанг бўлиб жарангламоқда.

Аждодларимиз-жадидлар ҳаракатининг ғоялари кенг бўлиб, бизнинг назаримизда улар маърифатчилик ғояларини ишлаб чиқар экан таълим тизимига, ижтимоий-сиёсий онгни ривожлантиришга, миллий ўзликни англашга, миллий истиқлол ва давлатчиликка, ҳуқуқий тенглик, озодлик ва адолат ғояларига, миллий тил, миллий матбуот, матбаа, миллий театр масалаларига алоҳида эътибор қаратди. Жадидлар бу ғояларнинг назарий ва амалий жиҳатларини ҳар томонлама асослаб бердилар.

Афсуслар бўлсинки, мустамлакачилик шароитида халқимизни, юртимизни ёруғ кунларига эриштиришга бел боғлаган, бу ишга катта ниятлар билан киришган жасур ва ўтюррак жадид аждодларимизни зулмкор давр жисмонан балоларга гирифтор қилди, қамокларда чиритди, отиб ташлади. Қаҳратон совуқ юртларга сургун қилди. Ҳатто уларнинг оиласи, ҳали она сути оғзидан кетмаган фарзандларини, яқин қариндошларини сургун қилди, турмаларда ўлдирди.

Бугунги Янги Ўзбекистон бир аср олдин фидойилик кўрсатган, бугунги ёруғ кунларимиз учун жонини қурбон қилган жадид-боболаримизнинг хотираси эъзозланмоқда, уларнинг қолдирган ноёб мероси ўрганилмоқда. Бу ишларнинг ташаббускори муҳтарам юртбошимиздир. Давлатимиз раҳбарининг саъю-ҳаракати билан жадидчилик ҳаракатига муносабат тубдан ўзгариб, жадидлар хотираси

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

абдийлаштирилмоқда, уларнинг фаолияти, тарихий меросини ўрганиш, асарларини чоп этиш ва кенг жамоатчиликка, айниқса, ёшларимизга тарғиб этишга катта эътибор берилмоқда. Зеро мухтарам Президентимиз уқтирганларидек, маърифатпарвар аждодларимизнинг мероси бугун биз кураётган ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти учун пойдевор бўлиб хизмат қилиши табиийдир. Чунки уларнинг ғоя ва дастурлари Янги Ўзбекистонни барпо этиш стратегияси билан ҳар томонлама уйғун ва ҳамоҳангдир.

Янги Ўзбекистонда Учинчи Ренессанс пойдеворини қуришга киришган халқимиз, айниқса, ёшларимизнинг миллий ўзлигини янада юксалтириш, улар онгига миллий ғурурни ва қадриятларни сингдириш, азалий орзу-умидларини янада кучайтиришда жаҳидларнинг тарихи ҳақида мероси муҳим ўрин эгаллайди.

Мустақил Ўзбекистон эркин, озод ва суверен давлат сифатида дунё мамлакатлари томонидан тан олинар экан, унинг қўп асрлик қурашлар тарихида жаҳидлар ҳаракати ҳам миллий озодлик мафқурасининг давлат мустақиллиги ва истиқлолга замин ҳозирлаганини алоҳида ўрганиш муҳим аҳамиятга моликдир.

Жаҳидчилик Туркистон ва Бухоро ҳудудига XIX асрнинг охирида майдонга келиб, XX асрнинг бошларида авж олган сиёсий, ижтимоий ва маърифий ҳаракат ҳисобланади. Бу юксак ҳаракат Миллат ва Ватанни ҳимоя қилишга қаратилган бўлиб, унинг озод, эркин, мустақил, тенг яшашига қаратилган энг муҳим ғоядир.

Маълумки, қўпгина манбаларда “жаҳидчилик” сўзига асосан “янгилик” деб баҳо берилган. Ўзбекистонлик жаҳидшунос Бегали Қосимов “жаҳидчилик” ва “жаҳид” сўзига шундай изоҳ беради: “У шунчаки “янги” ё бўлмаса, “янгилик тарафдори” дегани эмас, балки “янги тафаккур”, “янги инсон”, “янги авлод” сингари кенг маъноларни ўзида мужассам этган”. Миллат, Ватан ва халқ озодлиги, эркинлиги учун қураш турли мамлакатларда турли шаклларда давом этсада, моҳияти битта бўлиб – янгилашдан иборатдир. Манбаларда шу янгилаш – жаҳидчиликнинг Туркистон ва Бухорога кириб келишини Исмоилбек Гаспринскийнинг номи билан қўп жиҳатдан боғлайдилар. Чунки у 1884 йилда Қримнинг Боғчасарой шаҳрида бир мактаб очиб, унга “усули жаҳид” номини берган. У 9 болани ўқитиб, 40 кунда саводини чиқартирган. Бу болалар 6 ойдан сўнг ота-оналари ва жамоатчилик олдида катта муваффақият билан имтиҳон топширганлар. Бу ҳақда “Таржимон” газетаси кенг оммага хабар бергач, Россия ҳукумати ташвишга тушиб, ички ишлар вазирлигининг Вашкевич бошчилигидаги махсус комиссиясини юборган. Комиссия бу ислохотни маъқуллаб ҳужжат тайёрлаганлиги манбаларда кўрсатилган.

Исмоилбек Гасприали Туркистон ва Бухорода бўлиб, шундай жаҳид мактабларини очишга ҳам даъват этган. “1893 йилда Гаспринский, - деб ёзади Бегали Қосимов, - ширвонлик шогирдларидан Мажид Ганизода билан Туркистонга йўл олди. Самарқандни томоша қилди. Амир Абдулаҳадхон юборган фойтунга ўтириб, Шаҳрисабзни зиёрат қилди. Самарқанд ва Бухорода “усули жаҳид” мактаблари очди. Самарқандда 40 кун қолди ва “усули савтия”ни ўргатди.”

Исмоилбек Гаспринский Қримда амир Абдулаҳадхон билан учрашиб, Бухорода унинг отаси номидаги “Музаффария” мактабини очишга ҳам муяссар бўлган эди. Бу янгилик – жаҳидчилик ҳаракати Бухорода ҳам анча илгари бошланиб, бир қатор маърифатпарвар адиблар, фидойи эрқарварлар етишиб чиқди.

Булар Аҳмад Дониш (1827-1897), Мирзо Абдулазим Сомий Бўстоний (1839-1908), Садр Зиё (1865-1932), Садриддин Айний (1878-1954), Абдурауф Фитрат (1886-1938), Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғли (1878-1968), Отаулла Хўжаев (1880-1937) ва бошқалар. Булар Бухорода жаҳидчилик ҳаракатининг намоёндаларидир.

Маълумки, Исмоил Гаспринский 1908 йил ёзида иккинчи марта Бухорога келиб, мактаб ва мадраса ислохотлари бўйича қатор ишларни амалга оширади. Бухоро амирлигида “Таржимон” газетаси кенг тарқатилади ва жаҳидчилик ҳаракати кучаяди.

Исмоил Гаспринский Бухорода 1907 йилда Мир Бадриддин Қозикалон руҳсати билан татар тилида Низомиддин Собитий ўз уйида очган янги усул мактабининг дарс жараёни билан танишади. Бу мактабда Исмоил Гаспринскийнинг жаҳид мактаблари учун

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

мўлжаллаб ёзган 4 қисм, 27 та “Алифбе” дарсидан иборат “Хўжаи сибиён” (“Болалар муаллими”) номли дарслигидан фойдаланилган. Бу мактабда қозонлик Абдурахмон Саидий ўқитувчилик қилган.

Исмоил Гаспринский Бухоро тараққийпарвар маърифатчиларидан Мирзо Муҳиддин Мансуров бошчилигидаги маориф ислохотчилари билан учрашиб, халқ болалари учун янги усулдаги мактаблар очишга келишадилар. Шу даврдан бошлаб Бухорода жадидчилик ҳаракати тарих майдонида иш бошлаб, тез фурсатда бухороликларнинг миллий онгини очиш, саводлик қилиш ва янги тараққиётга киришишларига кўмаклашди. Аҳмад Дониш вафот этгач, унинг шогирдлари Шариф Махдум, Иноят Махдум, Абдулвоҳид Мунзим, Садриддин Айний ва бир қатор бухороликлар маърифатпарварлик ишларини мактаб ва мадрасаларни ислоҳ қилишга киришдилар.

С.Айнийнинг тадқиқотларида келтирилишича, 1326 йил ҳижрийда, шаввол ойида, яъни 1908 йил октябрида Бухоро шаҳри ичида дарвозаи Саллоҳна гузарида Мирзо Абдулвоҳид Мунзим уйида форсий тилида биринчи марта бухороликларга махсус усули жадид мактаби очилган. С.Айний биринчи жадид мактабининг фаолияти таҳлил қилар экан, унинг биринчи ўқувчиларининг номларини келтиради. Булар Абдурахмонбек Абдулла ўғли, унинг хизматкори Абдуғани, Афзал ва Акрам – Аҳмад Махдум Ҳамдий ўғли, Муҳаммадаммин – Саиджон Махдум ўғли, Абдуқайюм – Абдушукур ўғли. Икки ой ичида ўқувчилар сони 12 тага етганлиги кўрсатилади.

1900-1903 йиллар давомида С.Айнийнинг таъкидлашича, Мулла Жўрабой Пирмастий, Низомий Собитий, Мулла Ҳамидхўжа томонидан Бозори нав гузарида, Мулла Вафо томонидан Пойи остона гузарида, Хиёбон гузарида шундай мактаблар фаолият кўрсата бошлаган. Бухорода очилган татар мактаблари муаллими Абдурахмон Саъидий шу мактаблар учун дарсликлар яратган. Шу даврда Абдулвоҳид Мунзим “Раҳбари хат”, С.Айний “Тартибул-Қуръон” (диний дарслиги), шунингдек, унинг “Болалар тарбияси” дарслиги 1909 йилда Оренбургда чоп этилади. 1912-1913 йилларда Бухоро шаҳрида Мулла Абдулқосим, Муҳаммалидин Махсум, Ғиёс Махсум Ҳусайнлар яширин мактаблар очиб, уларда 100 нафардан ортиқ бола ўқиган.

Бу даврда мактабларда китоб, дарсликлар кам бўлганлигини ҳисобга олиб, китобларни муҳайё этиш мақсадида ҳар хил ширкатлар очилган. Ўулардан бири “Ширкати Бухорои шариф” бўлиб, унинг аъзолари орасида Аҳмаджон Махдум, Аминжон Махсум, Усмон Хўжа, Ҳамидхўжа, Садриддин Айний, Мирзо Қодир бўлганлар.

Айнийнинг кўрсатишича, бу ширкатга китоблар олиб келиш, усули савтия мактабларининг тажрибасини ўрганиш учун Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғли ва Ҳамидхўжани Боғчасарой ҳамда Истамбулга юборганлар. 1909 йилнинг 18 июлида Бухоро ёшлари томонидан тузилган “Тарбияи атфол” яширин жамияти Истамбулга ўқувчилар юборишга киришди. 1909-1913 йиллар мобайнида Абдурауф Фитрат (1878-1938), Усмон Хўжа (1878-1968), Ото Хўжа (1880-1937), Мазҳар Бурҳонов (1878-1937), Муқимбеклар Истамбулда ўқидилар. Истамбулдаги бухоролик талабаларнинг сони йилдан йилга кўпайиб борган. Агар 1911 йилда 15 нафар бўлса, 1912 йилда 30 тага етган. 1913-1914 йилларда Истамбул таҳсилдан қайтган кўпгина ёшлар жадидлар ҳаракатини яна кучайтирдилар. Айниқса, А.Фитрат, Усмон Хўжа, Атохўжа бу соҳада ёшлар ва муаллимлар билан маслаҳатлашган ҳолда маълум ишларни жонлантириб юборадилар. БХШЖ Нозирлар Кенгашининг раиси Файзулла Хўжаев (1896-1938) “Хотирамда” номли мақоласида Усмон Хўжа Пўлатхўжа ўғлининг 1911-1912 йилларда маърифатчилик ишларига сидқидилдан киришиб кетиб, ўз ҳовлисида мактаблар очганлигини таъкидлайди. Усмон Хўжа очган мактаб ўз ҳовлисида бўлиб, бу ҳовли ҳозир сақланган. У Гавкушон маҳалласида бўлиб, “Пойи Калон” номи билан юритилиб, ҳозир шу номда хусусий меҳмонхона сифатида фойдаланиб келинган эди. Бу ҳовлида бугун Бухоро жадидлари мероси давлат музейи очилмоқда.

Яқинда – 2019 йил 21 июн куни Усмон Хўжанинг ўғли Темурхўжа (АҚШ, Туркия) келиб ҳовлини зиёрат қилиб қайтди. 1914 йилда Бухорода “Маърифат кутубхонаси” ва “Баракат ширкати” очилиб, бу кутубхоналарда Истамбул ва Русияда чоп этилган газета,

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

журналлар, бу шаҳарларда чиққан дарсликлар, турли китоблар келтирилади. Худди шу даврда Бухоро жадидлари “Бухорои шариф” 1912 йил 11 мартда, “Турон” газетасини 1912 йил 14 июлдан чоп эта бошлайдилар. “С.Айний ўз асарларида Ёш бухороликлар ҳаракати, унинг йўлбошчилари, уларнинг ислохотчилик йўлида олиб борган тарғибот ва ташвиқот ишлари ҳақида “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар” асарида “Жадид ёки ёш бухороликлар фирқасининг тузилиши” номи остида алоҳида бўлим ажратган”, деб ёзади тадқиқотчи Ф.Темиров. С.Айнийнинг кўрсатишича, Ёш бухороликларнинг “Уларнинг мақсади тараққийпарварлик, маърифатпарварлик ва малакот пешқадамлари, уларнинг аксарияти ёшлар ва ёш фикрлилар эди”. “Ёш бухороликлар фирқаси” Бухоро инқилоби арафасида ташкил топди, унга Файзулла Хўжаев раҳбарлик қилар эди ва “Учқун” газетаси унинг асосий нашри эди. 1917-1920 йиллар Бухоро Бухоро жадидлари бошига катта кулфатлар тушгани, улар турли шаҳарларда яширин иш олиб борганликлари манбаларда акс эттирилган. Ёш бухороликларнинг большевикларга яқинлашуви улар учун кейинчалик оғир жараёнларни келтиришини ва улар алданганликларини кейинроқ тушуниб етдилар.

Ёш бухороликларнинг режалари большевиклар учун ҳар томонлама қўл келди ва улар бундан фойдаланиб, Бухоро амирлигини тезроқ қўлга киритишга урнадилар.

1920 йил 2 сентябрда Бухорода амирлик тузуми қизил аскарлар томонидан қуролли куч орқали ағдариб ташлангач, шу йилнинг 11 сентябридан инқилобчи Ёш бухороликлар партияси тарқатилиб, унинг кўпчилик аъзолари Бухоро коммунистик партияси таркибидан ўрин олдилар. Бухорода ташкил топган дастлабки демократик ҳукумат таркибига кўпгина собиқ – Ёш бухороликлар – жадидлар киритилди. Булар – Файзулла Хўжаев, Қори Йўлдош Пўлатов, Мухторжон Саиджонов, Усмон Хўжа, Мукамил Бурҳонов, Абдурахим Юсуфзода, Мирза Мансур Мухиддиновлар ва бошқалар.

Собиқ Ёш бухороликлар – энди коммунистлар иштирок этган 1920 йил 6-8 октябрдаги амирнинг ёзги саройи Ситораи Мохи Хосада чақирилган Бутунбухоро халқ вакилларининг I қурултойида Бухоро Халқ Шўролар жумҳурияси (БХШЖ) тузилганлиги тантанали эълон қилинди. Бу янги давлат тузуми жиҳатидан халқ демократик республикаси эди. Яқиндагина нашрдан чиққан “Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар)” китобида бу ҳукумат олдида турган вазифалар ва унинг раҳбарлари тўғрисида қуйидаги фикрлар баён этилган: “Унинг (БХШЖ-С.И) зиммасига қисқа муддат ичида ўрта асрчилик анъаналаридан мерос қолган амирлик Бухоросини демократик давлатга айлантиришдек тарихий вазифани бажариш тушди. Қурултойда давлат ҳокимиятининг олий органи – Бутунбухоро Марказий Инқилобий Қўмитаси ва дастлабки ҳукумат таркиби – Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси узил-кесил тасдиқланди.

Асосан жадидлардан ташкил топган Файзулла Хўжаев бошчилигидаги Бухоро Халқ Совет Республикаси ҳукумати ўша пайтда дунёдаги энг мълумотли кишилар жамланган ҳукуматлардан бири ҳисобланган. Нозирлар Бухоро, Истамбул, Берлин, Москва ва бошқа шаҳарларда таълим олишган эди. Бунинг устига ҳукумат аъзолари асосан ёшлардан иборат бўлган. Ҳукумат бошлиғи 24 ёшда бўлиб, нозирларнинг ўртача ёши 29 ёшдан ошмаган. Нафақат Ўзбекистон, балки жаҳон янги тарихида ҳам бундай ёш ҳукумат учрамайди. Шундай қилиб, Бухоро жадидлари ўзларининг ислохотчилик ғояларини янги ҳукуматдаги фаолиятлари давомида амалга оширишга ҳаракат қилдилар”. БХШЖнинг биринчи кунларидан бошлаб Ф.Хўжаев ва А.Фитратнинг ташаббуси билан замонавий кадрлар тайёрлаш йўлга қўйилади. 1922 йилда Туркистон МИК ҳайъати раёсати ва Бухоро ҳукумати қарорига кўра 60дан ортиқ ўқувчи Германияга ўқишга юборилади. 1923 йилда эса Германияда Туркистонликлар сони 11тага, бухороликлар сони 51 талабага ошади. Шу билан бир қаторда “Ўзбекистон тарихи (1921-1991 йиллар)” китобининг муаллифлари бу воқеаларга бугунги кун нуқтаи назаридан ёндошиб, қуйидаги жуда тўғри хулосани чиқарганлар: “Бугунги кун нуқтаи назаридан туриб, Бухородаги сентябрь фожияларига назар ташланса ва мушоҳада этилса, бир ҳақиқат ойдинлашади. Бухородаги амирлик тузуми, ҳақиқатдан ҳам келгуси тараққиёт учун тўсиқ бўлиб турарди. Ёш бухоролик жадидлар мамлакатни европача андозадаги ривожланган давлат даражасига қўтариш,

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Бухорода демократик тузум ўрнатиш ва ҳуқуқий жамият қуриш учун чин дилдан интилган эдилар. Бироқ, улар амирлик тузумини ўз кучлари билан йиқита олмай, большевиклар ва қизил аскарлар билан иттифоқ тузиб, қаттиқ адашдилар ва жиддий хатога йўл қўйдилар”.

Бу хатолар асрлар давомида мавжуд бўлган Бухоро давлатини Собик Советларга тобе қилиб, мустабид шўро тузумига тушуриб, қатор буюк раҳбарларимиз, шоиру олимларимиз, эркинлик, озодлик учун курашган фидоийларимизнинг кулини кўкка совуриб, мустақилликка эришгунча қатор кулфатларга дучор қилди.

Собик жаидлар БХШЖ ҳукуматида турли лавозимларни эгаллагач, ўзлари орзу қилган ва олдиларига мақсад қилиб қўйган тараккиёт ва маърифатчилик жараёнини кўлларида келганча амалга оширишга киришдилар.

БХШЖ ташкил топган дастлабки кунлардан маданият ва маориф соҳасини ислоҳ қилишга киришилди. БХШЖ маориф нозирлари сифатида 1920-1924 йилларда фаолият кўрсатган Бухоро жаидчилиқ ҳаракати ва Ёш бухороликларнинг фаол етакчилари Қори Йўлдош Пўлатов (1890-1965), Абдуқувҳид Бурҳонов (1875-1934), Фитрат (1886-1938), Мусожон Саиджонов (1893-1937) кабилар катта жасорат кўрсатдилар.

Улар Бухорода саводсизликни тугатиш, халқни маърифатли қилиш, барча эски мактаб ва мадрасаларни ислоҳ қилиш, омманинг онгини юксалтириш ишларига киришиб кетдилар. 1923 йилга келиб БХШЖда янги типдаги мактаблар сони 40та бўлган бўлса, 1924 йилда 69 та умумтаълим, 4та мусиқий, 3та ҳунар мактаблари, 13 интернат фаолият кўрсатиб, уларда жами 5604 нафар ўқувчи таълим олди. Бироқ, бу рақамлар мактаб ёшидаги болаларнинг 3,1 фоизгинасини ташкил қиларди, холос.¹⁴

Бухоро ҳукумати халқ хўжалигининг турли тармоқлари учун маҳаллий кадрларни Бухоронинг ўзида тайёрлаш масаласига жиддий эътибор қаратди. Айниқса, БХШЖ Бухорода дастлабки университетни ташкил қилиш, уни зарур адабиётлар билан таъминлаш масаласида РСФСР билан ҳамкорлик қилишга киришди. 1922 йил 30 сентябрда Бутун Россия Марказий Ижроия Комитетининг мажлисида Бухорода биринчи университетни ташкил қилиш тўғрисида қарор қабул қилинди.¹⁵ РСФСР давлат идоралари ва раҳбарлари бошқа соҳаларда бўлгани каби мазкур соҳада ҳам ўз сиёсатларини давом эттириб, Бухорода университетнинг ташкил топишига йўл қўймадилар. Ниҳоят Бухоро ҳукумати раҳбарлари 1921-1922 йилларда Бухорода 1921 йилда биринчи дорулмуаллимни очдилар. Бунда ўқиш муддати 2 йил бўлиб, кундузги ва сиртки бўлимлар мавжуд бўлган. “Бухоро ахбори” газетасининг хабар беришича: “Дорулмуаллимнинг очилиши илм ва маориф йўлида биринчи одимдир. Бухоронинг истикболи ва саодати учун дорулмуаллимнинг яшамоғи лозимдир. Бунга ҳукумат аҳамият бериб, бунинг яшамоғини таъмин этиш керакдир”, деб кўрсатилган. 1921-1922 ўқув йилида янги Чоржуйда иккинчи дорулмуаллимин ўз фаолиятини бошлаб, у янги Чоржуйда собиқ амир Абдулаҳадхон ҳукумати томонидан солинган Николай гимназияси (Россия подшоси Николай номи билан аталган) ўқув юрти биносида 1921 йилда иш бошлаган. Бу ўқув юртига маориф назорати томонидан Файзулла Хўжаев номи берилиб, унинг очилишида ҳукумат бошлиқлари иштирок этган. Бухоро жаидлари БХШЖгача бўлган даврда матбуотнинг ўрнига алоҳида аҳамият бериб, ҳатто дастлабки фаолиятлари даврида “Бухорой шариф” ва “Турон” газеталарини нашр эттиришга мувофиқ бўлган эдилар. “Бухорой шариф”нинг 1912 йил 11 мартдан 1913 йил 2 январигача тожик тилида 153 та сони чоп этилган бўлса, ўзбек тилида “Турон” газетаси нашр этилиб, унинг 1912 йил 14 июлдан 1913 йил 2 январгача 49 та сони чиққан эди.

1920 йилда эса Ёш бухороликлар “Учкун” газетасининг бир неча сонини Тошкентда Файзулла Хўжаев муҳаррирлигида чоп этиб, Бухоро амирлиги ҳудудига тарқатдилар. 1920 йил 28 июнида аввал Тошкентда кейин Когонда ўзбек ва тожик тилларида ҳафтасига икки марта 3000 нусхада “Қутулиш” газетасини чоп этдилар. Унга Абдулқодир Муҳиддинов муҳаррирлик қилган эди. 1920 йил май-июль ойларида А.Фитрат муҳаррирлигида ўзбек тилида Тошкентда илмий-адабий ва ижтимоий “Тонг” журнали чоп этилган эди.¹⁸ Бу оммавий ахборот воситалари жаидларнинг саъю-ҳаракатлари туфайли фаолият

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

кўрсатган эди. Бухоро жадидларининг вакиллари ўзлари асос солган газеталарнинг фаолиятини тўхтатишнинг олдини олишда ҳам қатор чора-тадбирлар кўрганлар. Бу газеталарнинг дунё юзини кўришида жонбозлик кўрсатган М.Мансуров уларга кетадиган сарф-ҳаражатларни шахсан ўз зиммасига олади. Усмон Хўжа эса “Тарбияи атфол” ташкилоти фаолиятида ва газеталар нашр қилинишида хизматини аямаган. 19 Файзулла Хўжаев ва А.Фитратнинг бу соҳадаги хизматлари алоҳида таҳсинга сазовор. Айниқса, Бухоро Халқ Шўролар жумҳурияти ташкил топган кундан бошлаб Файзулла Хўжаев ва бошқа собиқ жадидлар оммавий ахборот воситаларига жуда катта эътибор бердилар. 1920 йил 9 сентябрда БХШЖда биринчи газета “Бухоро ахбори” чоп этилди. Унда Файзулла Хўжаевнинг “Кун туғди” мақоласи чоп этилди. “Бухоро ахбори” – БХШЖ ҳукуматининг газетаси бўлиб, 1920 йил 9 сентябрдан 1923 йил июлгача Бухоро шаҳрида ўзбек тилида чиққан. Адади 3000 нусха. Газета Бухоро жадидларининг минбари бўлиб, миллий мустақилликка эришиш, мамлакатда буржуа-демократик ўзгаришларни амалга оширишни тарғиб қилган. “Бухоро ахбори”да Бухорода виждон эркинлигини таъминлаш, миллий ҳукумат ва миллий қуроли кучларга таяниш, рус қизил қўшинларини Бухоро ҳудудидан олиб чиқиб кетиш, сиёсий ҳамда иқтисодий масалалар кўтарилган. Газета 1923 йил июлда совет ҳокимияти томонидан тақиқланган. Газетага Саид Аҳрорий, Чўлпон, Зиё Усманий, Қори Йўлдош ва бошқалар муҳаррирлик қилган. 1923 йил сентябрдан газета “Озод Бухоро” номи билан чиқа бошлаган. “Озод Бухоро” – Бухорода 1923-1930 йилларда ўзбек тилида чиққан газета.

“Бухоро пролетари” – Бухорода 1930 йилдан 1938 йил 24 апрелгача ўзбек тилида чиққан газета. “Известия Всебухарского ЦИК Советов” – Бухорода рус тилида нашр этилган газета (1920-1958). Янги Бухоро (Когон) шаҳрида 1920 йил 5 январда 1-сон чикқан. Сўнгра бошқа номларда чоп этилган. “Красная Бухара” – Бухорода рус тилида 1958-1970 йилларда чиққан газета. “Советская Бухара” – Бухорода рус тилида 1970-1991 йилларда чиққан газета.

“Бухарская жизнь” – БХШЖнинг СССР ҳукумати ҳузуридаги мухтор вакиллиги томонидан Москвада рус тилида чиқарилган журнал (1924). Фақат қўшма 1- 2 сонлари чоп этилган. “Бухоро ҳақиқати” – Бухорода ўзбек тилида ҳафтасига 5 марта чиқарилган оммавий газета (1938-1999). Ўзбекистон Компартияси Бухоро область комитети ва Меҳнаткашлар депутатлари Бухоро область советининг органи. Шу ном билан 1938 йил 24 апрелдан нашр этилган. Газета дастлаб Тошкентда “Учкун” ва “Қутулиш” номи билан ўзбек ва тожик тилларида 1920 йил 15 апрелдан сентябрь ойи бошларигача, “Бухоро ахбори” номи билан Бухорода ўзбек тилида 1920-1923 йилларда, “Озод Бухоро” номи билан 1923-1930 йилларда, “Бухоро пролетари” номи билан 1930-1938 йилларда нашр этилган. Тиражи 32000 нусха (1971). “Бухоро ҳақиқати” газетасининг номи 1999 йил декабрдан “Бухоронома” деб аталган. 1920-1924 йилларда БХШЖ ҳудудида Файхулла Хўжаев ташаббуси билан 36 номда даврий матбуот воситалари чоп этилган.

Булар собиқ жадидлар – БХШЖ ҳукумати аъзоларининг дастлабки фаолияти намуналаридир. БХШЖ ташкил топгач, биринчи кунлардан бошлаб маданият муассасаларини – театр, кутубхона, кироатхона, музей, клуб, чойхона, болалар боғчаларини ташкил қилишга киришилган. Айниқса, 1921 йилнинг ёзига келиб, Бухорои шарифдаги Минораи Калон, Масжиди Калон ва Мир Араб мадрасаси ёнидаги Амир Олимхон масжидида Абу Али ибн Сино номидаги кутубхона ўз фаолиятини бошлади. Бу Бухорода энг йирик марказий кутубхона бўлиб, 1924 йилга келиб, унда ўзбек, форс, тожик, турк ва араб тилларида 43000 жилд, рус тилида 2000 жилд, яҳудий тилида 1800 жилд китоб мавжуд бўлган. Бу кутубхона бугунги кунда вилоятнинг марказий кутубхонаси сифатида фаолият кўрсатиб келмоқда.

Маълумки, жадидлар илгари сурган ғоялардан бири Бухоронинг ташқи дунё билан алоқасини ўрнатишдан иборат эди. Файзулла Хўжаев раҳбарлигидаги ҳукумат бу масалага алоҳида эътибор қаратди. БХШЖ биринчилар қатори Туркия билан алоқа ўрнатишга киришди. Туркия ва БХШЖ ўртасидаги дипломатик муносабатларни ўрнатишнинг

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

ташаббускори бир томондан Файзулла Хўжаев бўлса, иккинчи томондан Туркия Республикасининг асосчиси Мустафо Камол эди. Туркия 1920 йилнинг қишидаёқ ҳар икки мамлакат ўртасида дипломатик алоқаларни ўрнатиш мақсадида Ғолиб Пошо бошчилигидаги ўз элчиларини Бухорога юборади. 23 Ўз навбатида БХШЖ ҳукумати Маҳмуд Назар ва Маҳмуд Ражаб бошчилигидаги ўз элчиларини ҳар икки мамлакат ўртасида муносабатлар ўрнатиш мақсадида Туркияга юборади. 24 Мазкур элчилик шахсан Мустафо Камол томонидан қабул қилиниб, ҳар икки томон ўртасида қадимдан давом этиб келаётган ўзаро дўстлик ва ҳамкорликни йўлга қўйилишида муҳим аҳамият касб этди. БХШЖ ҳукуматининг расмий нашри бўлган “Бухоро ахбори” газетасида Туркларнинг Ғарб давлатлари босқинига қарши олиб бораётган кураши, Туркия раҳбари Мустафо Камол шахсига оид бир қатор хабарлар нашр қилингани Бухорода Туркиядаги ўзгаришларга қизиқиш катта бўлганлигидан далолатдир. Мустафо Камол Пошо шахси билан боғлиқ тарихий маълумотларни ҳар томонлама илмий ва ҳолисона ўрганиш Ўзбекистонда мустақил йилларидагина амалга ошди. Ўзбекистон истиқлоли йилларида мазкур масала бир қатор тадқиқотчилар томонидан ўрганилганлигини таъкидлаш жоиз. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, БХШЖ ҳукумати ва халқи Туркия-Юнонистон уруши давомида қардош турк халқини қўллаб-қувватлаб турган турли митинг ва намойишлар ташкил қилган, катта миқдорда маблағ тўпланиб, ёрдам тариқасида Туркияга жўнатилган. Туркиянинг мустақиллик учун олиб борган кураши Бухорода диққат билан кузатиб борилди. 1922 йил 12 октябрда Бухорода туркларнинг ғалабаси шарафига ўтказилган митингда БХШЖ раҳбарларидан Отаулла Хўжаев, М.Аминов, Қ.Й.Пўлатов, РСФСРнинг Бухородаги вакили Фонштейн нутқ сўзладилар ва митинг қатнашчилари номидан Туркия ҳукумати номига табрик телеграммаси жўнатилди.

Файзулла Хўжаев бошчилигидаги БХШЖ ҳукумати Туркия билан муносабатларда асосий эътиборни сиёсий, дипломатик ва маданий ҳамкорлик масалаларига қаратди. Айниқса, Бухоро ёшларини Туркияга ўқишга юбориш масаласи ёш ҳукуматнинг мазкур мамлакат билан алоқаларида муҳим ўрин эгаллади. Ҳали Бухорода амирлик тузуми мавжуд бўлган даврдаёқ тараққийпарвар зиёлилар томонидан “Маърифат” хайрия ташкилоти орқали истеъдодли ёшларни нафақат Россиянинг йирик марказларига, балки хорижий мамлакатларнинг Истанбул ва Қоҳира каби шаҳарларига ўқишга юбориш ҳаракати бошлаб юборилган эди. БХШЖ ташкил этилгач, ҳукумат раиси Файзулла Хўжаев, маориф нозири Фитрат Бухоро талабаларини хорижга, жумладан, Туркияга юбориш ташаббускорлари бўлдилар.

БХШЖнинг Туркия билан олиб борилган муносабатларига мазкур даврда юз берган қатор ижтимоий-сиёсий жараёнлар ўз таъсирини кўрсатган эди. Файзулла Хўжаев бошчилигидаги БХШЖ ҳукумати учун Туркия билан муносабатларни ўрнатиш ва олиб бориш осон кечмаган. Чунки 1921 йилнинг октябридан – 1922 йилнинг август ойигача бўлган даврда турк саркардаси Анвар Пошо Бухорога келиб, бу ердаги сиёсий, ҳарбий жараёнларда фаол қатнашди.²⁷ Бундан аввал Анвар Пошо 1920 йилнинг ёзидан 1921 йил сентябригача бўлган даврда совет Россияси билан ҳамкорлик қилган эди. 28 Икки давлат ўртасидаги муносабатларга БХШЖ ва Туркиянинг РСФСР билан тузилган шартномалари ҳал қилувчи таъсир кўрсатган. 1921 йил 16 мартда Москвада совет Россияси билан Туркия ўртасида дўстлик ва биродарлик ҳақида, 13 октябрда Туркия билан бошқа совет республикалари ўртасида шартномалар тузилди.

Мазкур шартномаларга асосланиб, Мустафо Камол ҳукумати Россиядан Анвар Пошонини Туркияга қайтаришни ёки уни чегарадош Кавказ худудидан чиқариб юборишини қатъий талаб қилди. Ўз навбатида РСФСР ташқи ишлар халқ комиссари ўринбосари Л.Қарахан 1922 йил 11 май куни РСФСРнинг Туркиядаги мухтор вакили С.Араловга ёзган хабарномасида совет ҳукумати турк ҳукумати талабини бажариб, Анварни Анатолияга киритмаганлигини, ҳозирда эса Анварнинг Бухорода бўлиши мусулмон омма томонидан уни Анқара ҳукумати ва Мустафо Камол қўллаётганлиги сифатида қаралаётганлигини

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

ҳисобга олиб, бу масалада парламент ва матбуотда Анқара ҳукуматининг Анварга муносабатини аниқлаб берувчи чиқиш қилиш талаб қилинади.

Туркия вакиллари 1921 йил январь ойида Бухорога келади ва БХШЖ раҳбарлари Файзулла Хўжаев, А.Муҳиддинов, РСФСРнинг Бухородаги вакили Ҳақимовлар томонидан қабул қилинади ва улар шарафига қабул маросими уюштирилди. Бухоро халқи миллий истиқлол учун кураш олиб бораётган турк халқини ҳар томонлама маънавий қўллаб-қувватлаб турган. 1922 йилнинг 12 октябрь куни БХШЖ МИҚ қарори билан Масжиди Калонда Бухоро маориф нозири Қори Йўлдош Пўлатов бошчилигидаги ислом руҳонийлари, мактаб талабалари иштирокида митинг ўтказилди. Унда БХШЖ Нозирлар Шўросининг муваққат раиси Отаулла Хўжаев, МИҚ раисининг биринчи муовини М.Аминов, РСФСР мухтор вакили Фонштейн иштирок этдилар. Митинг иштирокчилари номидан Туркия Миллий мажлиси раиси Мустафо Камол номига табрик телеграммаси юборилди.

Бухоро республикаси дунё миқёсига чиқиш учун Туркия билан ўрнатиладиган дипломатик алоқаларга муҳим масалалардан бири сифатида қараган эди. Шу нуқтаи назардан икки ўртадаги элчилик алоқаларига аҳамият берилганлиги бежиз эмас. Туркия республикаси томонида Бухорога юборилган элчиларга жавобан БХШЖ ҳукумати Туркия давлати билан сиёсий муносабатларни ўрнатиш мақсадида Маҳмуд Назар ва Маҳмуд Ражаблардан иборат ўз элчиларини 1922 йил баҳорида Туркияга юборади. Бухоронинг Туркияга юборилган биринчи сиёсий ҳайъати аъзолари Мустафо Камол томонидан қабул қилинди. Ҳар икки томон вакиллари ўз нутқларида ўзаро дўстлик, ҳамкорлик муносабатларини ўрнатиш, бир-бирларига кўмаклашув лозимлигини таъкидладилар. Ҳар икки томон даврнинг мураккабликларига қарамасдан ўзаро ҳамкорликни барча соҳаларда амалга оширишдан манфатдор бўлган эди. 2019 йил апрелида бир гуруҳ туркиялик кинорежиссёрлар “Уч олтин қилич” номли фильмни сурагга олишни Бухородан бошладилар. Бунда Файзулла Хўжаев томонидан Камол Отатуркка совға сифатида юборилган олтин қиличлар тақдири ҳикоя қилинади. Мақола муаллифи Бухорода олинган фильмнинг лавҳаларида иштирок этди. Янги ҷамият кураётган Бухоро республикаси учун кадрлар тайёрлаш масаласи долзарб масалалардан бўлиб, мазкур масалада Туркия алоҳида аҳамият касб этган эди. Бунга бир томондан БХШЖ ҳукумати аъзоларининг кўпчилиги Туркияда таҳсил олганлигини, шунингдек, бу масалада Туркия билан муайян тажриба бўлганлигини таъкидлаш лозим.

1922 йил 7 октябрь куни Бухородан 25 нафар талаба БХШЖ маориф нозирлиги томонидан нозир муовини Исмоил Садир раҳбарлигидатаҳсил олиш учун Туркияга юборилди. Бухоро талабалари Боку орқали Тифлис-Ботуми йўналишида БХШЖ вакиллари Сулаймон ва Иброҳимлар раҳбарлигида Туркиянинг Самсун шаҳрига етиб бордилар. Бухородан Туркияга юборилган талабаларнинг моддий таъминоти масаласи доимий равишда БХШЖ ҳукумати, хусусан, маориф нозирлигининг доимий назоратида бўлган. Лекин пул маблағлари Бухородан тўғридан-тўғри жўнати́лмасдан, Россия орқали Туркияга юборилиши муайян қийинчиликларни келтириб чиқарган. 1921 йилнинг 5 октябрь куни БХШЖ халқ маориф нозирининг МИҚга ёзган мактубида Туркиядаги Бухоро талабалари учун жўнати́лган пул маблағлари консуллар ўртасида тақсим қилиб олинганлиги учун иккинчи ёрдам ҳайъати Ҳожи Мушрифни Туркистон номидан олтин пул қийматида маблағ юборишга қарор қилиниб, мазкур масалада Нозирлар Шўроси қарор қабул қилади. Маориф нозири Туркиядаги Бухоро талабаларидан олинган хабарларга кўра, Истанбулдаги аҳвол оғирлиги эътиборга олиниб, молиявий ёрдамни бир оз кечиктириб туришга тўғри келганлигини маълум қилади. 36 Юқоридаги фактлар совет давлат органлари томонидан Бухоронинг чет мамлакатларга ва совет республикаларига юборилган талабаларига нисбатан бир хилда салбий муносабатда бўлганлигини кўрсатади. БХШЖ ҳукумати Туркияга юборилган талабаларнинг моддий таъминоти масаласига алоҳида аҳамият қаратганлиги бежиз эмас. Чунки бу даврда кўпгина давлатларда бўлгани каби Туркияда ҳам озик-овқат масаласидаги қимматчилик, яшаш

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

учун зарур бўлган бошқа нарсаларнинг қимматлиги ўз таъсирини кўрсатган эди. Мазкур масала бир неча марта ҳукумат даражасида кўрилиб, тегишли қарорлар қабул қилинган. Чунончи, 1921 йилнинг 23 октябрида Бухоро МИК мажлисида Туркияда таҳсил олаётган БХШЖ талабаларига моддий ёрдам кўрсатиш масаласи кўриб чиқилади. Файзулла Хўжаев бошлиқ бухороликлар Бухорода Германия элчихонасини очишга кўп урнайдилар. 1923 йил бошларида Файзулла Хўжаев Мукамил Бурҳонов билан Германияда бўлиб, у ерда жиддий масалалар бўйича кўп ишларни амалга оширган. Улар “даволаниш учун борганмиз” деган бўлсаларда, аслида ўз дардларига эмас, балки эл дардига даво излаб борганлари ҳақиқатга яқинроқдир. Ҳуқуқшунос журналист Файзулла Қиличев архивлардан Файзулла Хўжаев ва унинг сафдошлари тўғрисида жуда кўп ноёб материалларни излаб топади. Унинг ёзишича, Файзулла Хўжаев немислар ҳақида гапирар экан: “немислар зўр халқ, Германия кучли мамлакат, улар ҳар қандай вақтда ҳам ўз сўзини айта оладилар. Уларнинг бизда элчихонаси очилса ва алоқаларимиз йўлга қўйилса, Русия ўз таъсирини ҳадеб тикиштираверишининг олди олиниши мумкин”, деган фикрларни айтган. “Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрича, деб ёзади тарихчи олим Қахрамон Ражабов, - XX аср бошларида Файзулла Хўжаев Германияда таҳсил олган ва айти пайтда бу ердан туриб отасининг европадаги савдо ишларини юритган. Бироқ, биз ҳалигача архивлардан ушбу маълумотни тасдиқловчи бирламчи манбани топа олмадик”. Шунингдек, БХШЖ вакиллари Афғонистон, Озарбайжон ва қатор хорижий давлатлар билан алоқа, ҳамкорлик, савдо-сотиқни кучайтириш бўйича ҳаракатлар қилдилар. Аммо СССР вакиллари бу ишларни Совет ҳукумати орқали амалга оширишга даъват этиб турди. 1923 йилнинг ўрталаридан бошлаб БХШЖнинг чет мамлакатлардаги давлат ташкилотларини тугатиш жараёни советлар томонидан авж олдирилиши билан бир вақтда республиканинг маданий алоқаларини тугатиш жаарёни ҳам кучайтирилди. Совет ҳукумати хорижга таҳсил олиш учун юборилган талабаларни ортга қайтариш сиёсатини Бухорони советлаштиришнинг таркибий қисмларидан бири сифатида кўрган эди. СССРнинг ташкил топиши расман унинг таркибига кирмаган БХШЖнинг ички ва ташқи сиёсатида жиддий ўзгаришлар юз беришига олиб келди. 1923 йилнинг баҳоридан Бухоро ҳаётининг барча соҳаларини советлаштириш сиёсати жадаллик билан амалга оширила бошланди. Аввало, ҳукумат таркибидан илғор фикрли ёш бухороликлар намоёндалари чиқарилиб уларнинг ўрнига маълумоти етарли даражада бўлмаган оддий халқ вакиллари ҳукуматнинг масъул лавозимларига тайинланди. Демак, Бухоро Халқ Шўролар Жумҳурияти тарихан қисқа муддат яшаганлигига қарамасдан совет республикалари, хорижий мамлакатлар билан кенг ҳамкорлик муносабатларини йўлга қўйишга ҳаракат қилади ва бу масалада муайян ютуқларни қўлга киритади. РСФСРнинг бляшевиклар ҳукумати БХШЖнинг ҳатто совет республикалари билан муносабатлари устидан ҳам ўз назоратини ўрнатганлиги, хорижий мамлакатлар билан бўлган алоқаларнинг чекланган характерга эга бўлишига олиб келди. Айниқса, 1923 йилдан бошлаб совет республикалари ва хорижий давлатлар БХШЖ ваколатхоналарининг тугатилиши томон йўл тутилиши БХШЖнинг халқаро ҳамкорлигига ўзининг салбий таъсирини кўрсатди. Хорижда таҳсил олган Бухоро талабаларининг айримлари совет тоталитар сиёсати билан келиша олмай, ўзга юртларда қолган бўлсалар, баъзилари XX аср 30-йилларида сталинча қатағон сиёсатининг қурбони бўлдилар. Оғир ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳарбий вазиятга қарамасдан БХШЖ ҳукумати совет республикалари ва хорижий мамлакатлар билан фаол ташқи сиёсат олиб бориш тадбирларини амалга оширди. БХШЖ барча ислохотлар маълум даражада амалга оширилаётган бир пайтда 1924 йил 18-20 сентябрь кунлари бўлиб ўтган Бутунбухоро халқ вакиллариининг 5-қурултойида БХШЖни БССР (Бухоро совет социалистик республикаси)га айлантириш тўғрисида қарор қабул қилинади. БССРнинг тузилиши юқоридан туриб большевиклар тазйиқи асосида сунъий тарзда амалга оширилган ҳодиса эди. Шундай қилиб, Бухорода тараққиётнинг демократик йўли инкор қилиниб, социалистик йўналишга киришилди. Ўрта Осиёда большевиклар томонидан миллий чегараланиш ўтказилиб, БХШЖ тугатилиб, Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

ташқил топгач, кўпгина бухоролик собиқ жадидлар ҳам юқори лавозимларни эгаллаб халқ учун, Ватан ва миллат учун хизмат қилишни давом эттирдилар. Аммо, собиқ Шўролар ҳукумати 20-30 йиллардаги қатағонларни, 1937-1938 йиллардаги катта террор даврида авж олдириб чет элда ўқиган, давлат ишларида, раҳбарлик соҳасида хизмат қилган барча собиқ жадидларни йўқотишга киришдилар. Фақат 1937-1939 йилларда Ўзбекистонда 41 мингдан зиёд киши камокқа олиниб, улардан 37 мингдан ортиғи устидан ҳукм чиқарилиб, 6 минг 920 киши отиб ўлдирилди. 41 Улар орасида Файзулла Хўжаев, Абдурауф Фитрат, Мусо Саиджонов, ака-ука Бурҳоновлар, Атаулла Хўжаев, Саттор Хўжаев ва бошқалар бор эди. Шундай қилиб, Бухоро жадидларини собиқ Шўролар ҳукумати жисман йўқотди. Аммо уларнинг маърифатпарварлик, эркинлик, адолат учун кураши сўнмади. Бу кураш авлодлар томонидан давом этиб, Ўзбекистон 1991 йил истиқлолга эришди. 32 йилдирки мустақил Ўзбекистон Республикасида ажодлар орзу қилган ғоялар қарор топди. Ўзбекистонлик ёшлар дунё мамлакатларидаги турли тадбирларда иштирок этиб, ғолибликларни кўлга киритиб келмоқдалар. Жадидларимиз орзу қилган ва амалга ошириш учун фидоийлик қилган барча ишлар бугун мустақил Ўзбекистонда амалга оширилмоқда. Ўзбекистон жаҳонга чиқмоқда ва жаҳон Ўзбекистонга қараб интилмоқда. Ўтган аср тарихимизнинг ёрқин саҳифаси бўлган жадидчилик билан бугунги миллий уйғониш, миллий ўзлигини англаш, миллий ғоявий юксалиш, буюк бунёдкорликлар ҳамоҳангдир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Қосимов Б. Миллий уйғониш: Жасорат, маърифат, фидоийлик. Тошкент: “Маънавият”, 2002, - Б.5
2. Қаранг: Ўша жой, -Б.5,9,23
3. Жамолова Д. Амир Абдулахадхон ва Исмоил Гаспринский// “XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро”. Республика илмий-назарий анжумани материаллари (2016 йил 4-5 апрель). Бухоро, 2016, Б.100-101.
4. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. Москва,1926
5. Қаранг: Айний С. Тарихи инқилоби Бухоро. Душанбе: “Адиб”, 1987,-Б.34; Яна қаранг: Темиров Ф. Садриддин Айний – Бухородаги жадидчилик ҳаракатининг тадқиқотчиси// Тарихшунослик ўқишлари – 2010. Конференция материаллари тўплами. Тошкент: “Yangi nashr”, 2011, Б.183-187.
6. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. Москва,1927,-Б.59; Яна қаранг: Қосимов Б. Миллий уйғониш. Тошкент: “Маънавият”, 2002, Б.30.
7. Файзулла Хўжаев. Хотирамда// “Бухоро ахбори”, 1921 йил 1 сентябрь, 48-сон.
8. Темиров Ф. Садриддин Айний – Бухородаги жадидчилик ҳаракатининг тадқиқотчиси// Б.186-187.
9. Қаранг: Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2-китоб, Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида...-Б.130; Яна қаранг: Ўзбекистон тарихи (1917-1991), Биринчи китоб (1917-1939 йиллар), Тошкент: “O`zbekiston”, 2019, Б.134.
10. Ўша китоб, Б.-135. Яна қаранг: Ражабов Қ. Файзулла Хўжаев (Тарихий эссе). Тошкент: “ABU Matbuon-Konsalt”, 2011, Б.15.
11. Турдиев Ш. Улар Германияда ўқиган эдилар. Тошкент: “Фан”, 1991.
12. Қосимов Б. Миллий уйғониш, 2002, Б.31.
13. Ўша китоб, Б.-134.
14. Ўзбекистон тарихи (1997-1991)...Б.-161.
15. ЎзРМДА, 48-фонд, 1-рўйхат, 59-иш, 265-варақ.
16. “Бухоро ахбори”, 1921 йил 3 ноябрь.
17. Файзулло Хўжа Дорулмуаллимин// “Бухоро ахбори”, 1922 йил 30 октябрь. Яна қаранг: “Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар)”...Б.-162.
18. Қаранг: Ражабов Қ., Иноятлов С. Бухоро тарихи. Тошкент: “Tafakkur”, 2016, Б.69-72.
19. Қаранг: Ражабов Қ. XX аср бошларида Туркистон ёшлари. Уларнинг сиёсий фаолияти ва Шарқ мамлакатларидаги ёшлар ҳаракатлари билан узвий алоқалари// Ҳуқуқ

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

ва бурч. 2000, №1, Б.39-43; Раҳмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси тарихи матбуот саҳифаларида. Тошкент: “ABU Matbuon-Konsalt”, 2012.-Б.19-21.

20. Қаранг: Ражабов Қ., Иноятлов С. Бухоро тарихи. Тошкент: “Tafakkur”, 2016, Б.71-72.

21. Эрназаров Т.Э., Акбаров А.И. История печати Узбекистана. Тошкент: издательство “Ўқитувчи”, 1977.с170-171.

22. Қаранг: “Озод Бухоро”, 1924 йил 18 май; Яна қаранг: “Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар)”...Б.-163.

23. Ҳайитов Ш., Раҳмонов К. “Бухоро Халқ Совет Республикаси ва Шарқ мамлакатлари”. (1920-1924 йиллар). Бухоро, 2004, 10-бет

24. “Бухоро ахбори” 1922 йил, 77-сон, 4-апрель

25. Бу ҳақда қаранг. Ражабов Қ., Бекмуратов Х. Ўзбекистон билан Туркия ўртасидаги иқтисодий ва маданий ҳамкорлик тарихидан. Тошкент: “Tafakkur”, 2017. Эргашев Ф. Янги Туркиянинг отаси. Жаҳон адабиёти., 1998 йил 8-сон; А.Зоҳидий. Мустафо Камол Отатурк. “Фан ва турмуш”, 2001 йил, 1-сон.

26. “Бухоро ахбори” 1922 йил, 19 октябрь, 103-сон.

27. Қ.Ражабов. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш. Т.2002, 42-бет

28. Ўша ерда 45-бет.

29. Ўша ерда, 46-бет

30. Материалы по истории Бухарской Народной Советской Республики. Т. 1976 г. С.379

31. “Бухоро ахбори” 1921 йил 27-январь, 21-сон.

32. “Бухоро ахбори” 1922 йил 19-октябрь, 103-сон.

33. Ҳайитов Ш., Раҳмонов К. “Бухоро Халқ Совет Республикаси ва Шарқ мамлакатлари”. (1920-1924 йиллар). Бухоро, 2004, 52-54 бетлар.

34. ЎзРМДА, 56-фонд, 1-рўйхат, 38-иш, 89-варақ

35. “Бухоро ахбори” 1922 йил, 27-март, 76-сон.

36. ЎзРМДА, 47-фонд, 1-рўйхат, 109-иш, 1-варақнинг орқаси.

37. ЎзРМДА, 47-фонд, 1-рўйхат, 29-иш, 121-варақ.

38. Қаранг: Қиличев Ф. Зулматдан садолар. Тошкент : “Адолат”, 1994, Б.25-26.

39. Ўша асар, Б.26.

40. Ражабов Қ. Файзулла Хўжаев (Тарихий эссе), Тошкент: “ABU Matbuon-Konsalt”, 2011.-Б.17-18.

41. Қаранг: Файзулла Хўжаев 100. Тошкент: “Фан”, 1997.-Б.35

БУХОРО ВИЛОЯТИ, ЖОНДОР ТУМАНИДА ЖОЙЛАШГАН “УШОТ” ВА “СОМОНЧУҚ” ҚИШЛОҚЛАРИ ТАРИХИ ҲАҚИДА

Фаррух Темиров

*БухДУ, Археология ва Бухоро тарихи кафедраси
мудир, т.ф.ф.д (PhD) доцент*

Раъно Раҳимова

Жондор туман ҳокими маслаҳатчиси

Қишлоқларнинг номлари, топонимикаси ҳам вилоятнинг тарихий-географик, этнографик хусусиятларни акс эттиради. Маълумки, минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида араблар истилоси ва ҳудудга биринчи марта ислом динининг кириб келиши, Сомонийлар ва асосан хонлик даври (Бухоро хонлиги: Шайбонийлар ва Аштархонийлар сулоласи), сувсизлик, қумлик кабилар Бухоро қишлоқларининг келиб чиқиши ва уларнинг номланишига ҳам ўз таъсирини кўрсатган.

IX - XII асрларда ҳукмронлик қилган Сомонийлар ва Қорахонийлар (айниқса қорахоний Арслонхон, унинг даврида Бухорода кўплаб бинолар қурилган, Намозгоҳ

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

масжиди, Минораи Калон ва бошқа) сулоласи ҳукмдорлари ҳам бу ишларга катта эътибор беришган.

Темурийлар сулоласининг машҳур вакилларида давлат арбоби ва буюк олим Мирзо Улугбек (яшаган йиллари: 1394-1449, ҳукмронлик йиллари: 1409-1449) даврида Бухоро воҳасининг Сомончуқ дашти (ҳозирги Сомончуқ ва Ушот қишлоғига яқин ҳудудлар ва кенг ерлар, чўл майдони атрофи)га сув чиқарилиб, янги ерлар ўзлаштирилган. Ушот қишлоғи ва унга яқин ерлар катта йўл бўйи устида, савдо қарвони ўтадиган ҳудуд бўйларида жойлашганлиги учун бу ерга савдо қарвонлари тўхтаб ҳордиқ (дам оладиган маскан) чиқарадиган ҳудуд бўлган дейишимиз ҳам мумкин. Хулоса шуки “Ушот” қишлоғи ва унга яқин ерлар, ҳудудлар табиати бой обод маскан бўлганлиги учун ўз вақтида кўпгина ҳукмдорлар бу ерларни обод қилиб, ўзлаштириб турар жойлар қурган, сув чиқариб, ариқ-каналлар қазिशга бошчилиқ қилган.

Шунингдек, Шайбонийлар сулоласининг машҳур хонларидан давлат арбоби ва бунёдкор ҳукмдор Абдуллахон II ибн Искандархон даврида (яшаган йиллари: 1534-1598, ҳукмронлик йиллари: 1556/1583-1598) Бухоронинг ғарбий ҳудудларига Сомончуқ даштликлари бўлган, Абдуллахон II ҳам шу ҳудудларни обод қилиш мақсадида Сомончуқ катта ариғини (канални) чиқарган. Ўша даврларда ҳозирги Ушот, Мурғак, Самончуқ (Сомончуқ - XV аср тарихий манбаларида учрайди. “Сомончи” атамасининг ўзгарган шакли. Сомон етиштириб берувчилар истикомат қилган қишлоқ) қишлоқлари даштликлардан иборат бўлиб, асосан йилкичилиқ, туячилик билан одамлар шуғулланишган. Воҳа ҳудудига канал чиқарилгач, ушбу масканларни обод қилиш имкониятлари яратилган. Бу ҳудудларга секин-аста аҳоли кўчиб келиб ўзлаштириб, обод қилган, деҳқончилик, боғдорчилик ва чорвачилиқ билан шуғулланган. Шу тариқа аҳолининг кўпайиши натижасида катта-кичик қишлоқлар, аҳоли турар жойи ва масканлари вужудга келган.

Демак ушбу воҳа ҳудуди (“Ушот” қишлоғи ва унинг атрофлари) ўз вақтида, қадимда кенг яйловли, хушманзарали ва обод масканлардан бири бўлиб, чорвачилиқ (йилкичилиқ) деҳқончилик қилиш учун қулай шарт-шароитларга бой маскан бўлган дейиш мумкин. Ушот Бухоро вилоятидаги қадимий кентлардан биридир бўлганлиги маълум. Бошқа айрим манбаларда, оғзаки маълумотларда Бухоро ва унинг атрофидаги қишлоқлар аҳолиси узум токини сўғдий тилда олинган „уш“ номи билан атаганликлари, „от“ қўшимчаси эса кўплик маъносини билдирган. Бундан келиб чиқадики „Ушот“ узум тоқлари кўп, яъни узумзор қишлоқ деганидир. Қадимда ҳам, ҳозирги кунда ҳам қишлоқда узумзорлар кўп.

Ҳар бир қишлоққа одамларни бирлаштириш мақсадида оксоқоллар ўзига тўқ кишилардан қўйилган. Ҳозирги Ушот қишлоғига ҳам саҳий бир инсон яшаган бўлиб, унинг йилқилари ва қишлоқ ерларини ҳайдашга, аравага қўшиб юк ташишга мўлжалланган уч нафар оти бўлган. Қишлоқ аҳлига ушбу отларни уларнинг ҳожатини чиқариш учун бериб турган. Қўшни қишлоқлардан ҳам одамлар келиб, шу инсоннинг отларини олиб араваларига қўшиб юмушларини бажаришган. Одамлар ушбу инсонни уч отли саҳий бой, унинг яшаш манзилни эса учот деб атай бошлашган. Кейинчалик “ч” ҳарфи шевада “ш” ҳарфи деб талаффуз қилиниши натижасида “Ушот” деб аталган.

Ушбу қишлоқда ҳозирда истикомат қилаётган тарих фани ўқитувчилари, меҳнат фахрийлари бўлган 1941 йилда туғилган Жўра Жўраев, 1946 йилда туғилган Аҳмед Имомовлар қишлоқнинг номи уч от деган маънони билдиришини, улардан олдин яшаб ўтган инсонлар ҳам шу фикрларни айтиб ўтганлигини, меҳнат фахрийси 1958 йилда туғилган Маҳтара Жўраева эса онаси Мукаррам Шарипова 96 ёшга қириб вафот этганларини, умрларини охиригача қишлоқ номи уч от маъносини англатишини айтиб ўтганини хотирлайди.

Воҳа ҳудудига канал чиқарилгач, ушбу масканларни обод қилиш имкониятлари яратилган. Бу ҳудудларга секин-аста аҳоли кўчиб келиб ўзлаштириб, обод қилган,

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

деҳқончилик, боғдорчилик ва чорвачилик билан шуғулланган. Шу тариқа аҳолининг кўпайиши натижасида катта-кичик турар жойлар аҳоли манзилгоҳлари вужудга келган.

Худудда жойлашган “Оғойи Бузург” номи билан аталадиган “муқаддас” қадамжо зиёратгоҳига кўпгина аёллар ўз дардларига шифо истаб келганлар. Айрим манбаларда келтирилишича чиллахонага фақатгина аёллар кириши мумкин бўлган. Одатда аёллар фарзанд тилаб Аллоҳга мурожаат қилиб чиллахолаарга киргани маълум. Шундай қадамжолардан Жондор туманида жойлашган қизбибиларнинг яна бири Самончук кишлоқ фуқаролар йиғинида жойлашган Биби Маъсумаи пок мазоридир. Самончук – XV-XVI аср тарихий манбаларида учрайди. “Сомончи” атамасининг ўзгарган шакли. Сомон етиштириб берувчилар истиқомат қилган кишлоқ. Биби Маъсумаи пок ҳам бокира ўтганлиги сабаб қизбиби номи билан машҳур бўлганлиги ҳақида айрим манбаларда маълумотлар учрайди.

Афсоналарга кўра кофирларга кўзи тушмаслиги учун қизбиби ғойиб бўлган ва тепаликдаги ғорга кириб кетган. Кўпгина фарзандталаб аёллар бу жойга келиб тепаликни уч маротаба айланиб, ғор оғзига келиб Биби Маъсумаипокдан фарзанд сўрашган. Табиийки бўш ғордан акс садо қайтиб зиёратчилар қизбибининг тирикчилигига ишонишган. Ғор оғзига бориш ечун тепалик орасида бир киши сиқадиган тешикдан ўтишга тўғри келган, агарда кимда кимнинг гуноҳи кўп бўлса ғор уни сиқиб қўяди деган афсоналар ҳам мавжуд. Худудни ўрганиш жараёнида биз ҳам шу тешикдан ўтиб, ғор оғзидаги акс садони эшитишга муваффақ бўлдик. Ғордан фақатгина айтилган сўзнинг охириги қисми қайтиши ва бу нажотталаб зиёратчилар ишончининг янада ортишига сабаб бўлишига гувоҳ бўлдик. Бу каби бидъат ва ирим-сиримлар бугунги кун фан-технология даврида, албатта, ишончдан анча йироқда. Бироқ, нажотталаб кимсалар учун бу ҳам бир ихлос-у халос вазифасини бажарган.

Жуйбор хожалари ўз бойликларини, таъбир жоиз бўлса, “ўлик ерларни” тирилтириш, яъни янги ерларни ўзлаштириш йўли билан ҳам ошириб борганлар. Чунончи, фақатгина 1557-1579 йиллар орасида шу мақсадда Самончук, Ачшона (Афшона), Севинчи калон каби Бухоро кишлоқлари ҳамда Чоржуй, Марв ва Вахшдаги ерларда каналлар қазилиб, уларга “жон ато қилинган”. Абдуллахон II нинг “Равзат ар-ризвон”да келтирилган бир қатор фармонларига кўра, мазкур ишларда хожаларни олий ва маҳаллий ҳукмдорлар жуда қўллаб-қувватлаганлар, уларга катта ёрдам берганлар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Муҳаммад Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. – Тошкент: Камалак, 1991.
2. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993.
3. To'rayev N. Buxoro toponimikasi. – Buxoro: Durdona, 2021.
4. Темиров Ф. Жондор тумани тарихи. – Тошкент: 2011

PROFESSOR H.H.TO'RAYEV – BUXORO TARIXI TADQIQOTCHISI

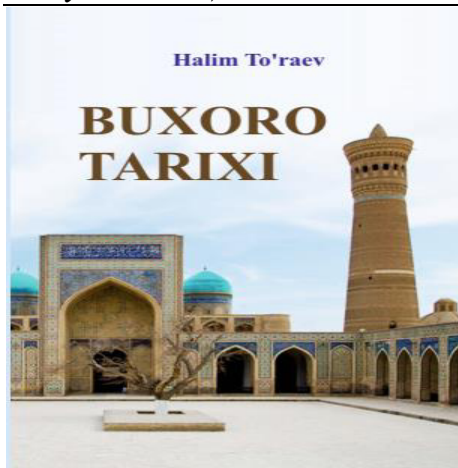
A.H. Boltayev

*Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrasi
dotsenti, t.f.f.d. (PhD)*

O.I. Rajabov

*Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrasi
katta o'qituvchisi*

Buxoro O'zbekistonnig qadimiy madaniy maskanlaridan biri bo'lib uning tarixi, madaniyati O'zbekistonda yashovchi barcha xalqlar o'tmishining bir bo'lagi hisoblanadi. Alohida olingan bir qadimiy hudud o'tmishini O'zbekiston tarixi doirasida maxsus o'rganish O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin boshlandi.

qator ilmiy tadqiqotlar natijasi sifatida ustoz tomonidan “Buxoro tarixi” nomli o‘quv-qo‘llanma, “Buxoro toponimikasi” va “Buxoro tarixi yozma manbalarda” nomli darsliklar nashr etildi.

Ustoz Halim To‘rayevning 2020-yilda nashr etilgan “Buxoro tarixi” nomli o‘quv-qo‘llanmasi Tarix. Buxoro tarixi yo‘nalishi talabalari hamda Buxoro tarixi masalalari bilan qiziquvchi barcha kitobxonlar uchun mo‘ljallangan. Mazkur o‘quv-qo‘llanmada Buxoro tarixining qadim davrdan to hozirgacha bo‘lgan davr tarixi yoritilgan bo‘lib, qariyb uch ming yillik tarixni o‘z ichiga oladi. Shuningdek, muallif muqaddima qismida manbalar tahlilini ham amalga oshirgan bo‘lib, hozirgi kunda ko‘plab o‘quv-qo‘llanmalarda bu kabi ishlarni uchratmaymiz.

2021-yilda ustoz Halim To‘rayev tomonidan “Buxoro toponimikasi” darsligi nashr yuzini ko‘rdi. Unda Buxoro shahri va viloyat tumanlarining qisqacha tarixi, voha tarixiy toponimlarining shakllanishi, etimologik va ijtimoiy ma‘nolari, fonetik o‘zgarishlarga uchrashi, joy nomlarida mahalliy lahja xususiyatlari va tabiiy geografik shart-sharoitlarning aks etishi, etnotoponim va onomalarining paydo bo‘lish sabablari kabi masalalar har bir tuman, qishloq va mahalla fuqarolar yig‘ini kesimida alohida o‘rganilib, tahlil qilingan. Darslikda ham ustoz tomonidan so‘z boshidan so‘ng muqaddima qismida toponimikaga oid manbalar tahlili amalga oshirilgan. Shundan so‘ng o‘lkamizdagi joy nomlari tahlili amalga oshirilgan.

Ustozning navbatdagi darsliklari “Buxoro tarixi yozma manbalari” bo‘lib, bu darslik 2023-yil nashr yuzini ko‘rdi.

Buxoro tarixiga oid yozma manbalarning asosiy turlarini o‘z ichiga oladi. Bunda narrativ (qisqa matnli hikoya, rivoyatlar) manbalardan tashqari, qo‘lyozma hujjatlar, ularning turlari, tarixiy axborotni o‘zida mujassam qilish darajasi va umuman Buxoro tarixini o‘rganishdagi ahamiyatiga asosiy e‘tiborni qaratilgan. Darslikda Buxoro yozma manbalarining xronologik chegarasi qadim zamonlardan XX asr boshlarigacha bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi. Shuningdek, Buxoroning o‘rta asrlar davriga oid manbalar tavsifiga ko‘proq o‘rin berilgan.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Chunki o'rta asrlarga oid qo'lyozma manbalarning o'rganilish darajasi, ilmiy tavsifi, tarjimalari boshqa tarixiy davrlarga nisbatan ancha yuqori va salmoqli. Xuddi shu ko'rsatilgan davrda Buxoro tarixnavislik maktabi an'alarining o'ziga xos jihatlari, uslublari, tarixiy adabiyotlarning omma ma'rifiy ehtiyojiga xizmat qilish darajasi, ularga bo'lgan talab va ehtiyoj, erkin va mustaqil bayon uslubi qo'llanishining tarixiy manbalardagi ifodasi kabi masalalar darslikning negizini tashkil etadi.

Xulosa qilib aytganda, ustoz H.To'rayev tomonidan yaratilgan bu kitoblar o'quvchi talabalar, Buxoro tarixi va o'lka tarixi bilan qiziquvchilar uchun mo'ljallangan bo'lib, bu kitoblar ustozning uzoq yillik ilmiy faoliyati va mehnati natijasidir. Ustozning ilmiy ishlariga omad tilab, u kishidan yangi-yangi tadqiqotlarni kutib qolamiz.

2023 ЙИЛНИНГ 20 СЕНТЯБРДА БУХОРО ДАВЛАТ МУЗЕЙ ҚЎРИҚХОНАСИ ВА БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИДА “БУХОРО ТАРИХИ МАСАЛАЛАРИ: ТАРИХИЙ – МАДАНИЙ МЕРОСИМИЗНИ ЎРГАНИМИЗ” МАВЗУСИДА РЕСПУБЛИКА МИҚЁСИДАГИ ИЛМИЙ СЕМИНАР ВА УНИНГ НАТИЖАЛАРИ ҲАҚИДА

Фаррух Темиров

*БухДУ, Археология ва Бухоро тарихи кафедраси
мудир, т.ф.ф.д (PhD) доцент*

Бухоро тарихи ҳали тўлиқ очилмаган ва ўрганилмаган тарихий маскан, очик осмон остидаги музей бўлиб 2500 – 3000 минглар давомида тарихий-маданий бинолар, археологик ёдгорликлари тарихчи, археолог, манбашунос олимлар ва мутахассисларни кизиштириб келади. Бу борада талайгина ишлар қилинди, қилинмоқда, минглаб китоблар ёзилди ва ёзилмоқда, лекин ҳали Бухорои шарифнинг очилмаган, ўрганилмаган тарихий саҳифалари жуда кўп.

Бевосита, шахсан Бухоро вилояти ҳокими Б.Зарипов раҳбарлигида тузилган ишчи гуруҳ бу борада қилинаётган хайрли ишлари, ташаббуслар албатта қувонарли ҳолдир. Минг йилликлар давомида қанчадан-қанча тарихни жонли гувоҳи бўлган Арк қўрғони тарихи, унинг археологик қисмларини қайта ўрганиш, тиклаш ва асраб авайлаш учун бу ерда **Археологик парк** ташкил этилди, реставрация қилиниб, янги йўлакчалар, хариталар қилиниб қўйилди.

Арkning илмий ўрганилиши БХШЖ даврида бошланди. “Тарихи анжуман” илмий ташкилоти дастури доирасида Сайид Муҳаммад Носиртўра, Мусо Саиджоновлар Бухоро аркини ўрганишга қўл урган илк тадқиқотчилар ҳисобланади. Лекин улар томонидан амалга оширилган тадқиқотлар топографик характерга эга бўлиб, Арк ичидаги биноларнинг номи, жойлашуви, вазифалари тўғрисидаги маълумотлар билан чегараланиб қолган.

Андреев ва Чехович, шунингдек, М.Салихов тарафидан кейинги босқичларда

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

олиб борилган тадқиқотлар ҳам асосан топографик ва этнографик мазмунга эга эди.

Арк ёдгорлиги археологик жихатдан ўтган асрнинг 60-70-йилларида ўрганилди. Шу давр ичида Аркнинг археологик ҳудудида чуқур шурф қазилди. 1977-1978-йилларда шимолий деворнинг катта қисми пастгача кесиб тушилди. Аслида бу нарсани ёдгорликнинг бир қисмини вайрон қилиш деб ҳам тушуниш мумкин. Ушбу тадқиқотнинг мақсади Арк деворининг қурилиш тарихи ва хронологиясига аниқлик киритиш бўлган.

1978 йил археологик тадқиқотларга ишчи сифатида жалб қилинган икки ўсмир – мактаб ўқувчисини пастгача қазиб тушилган деворнинг бир қисми босиб қўйди. Археологик қазилш ишлари бу икки ўсмирнинг ўлими натижасида тўхтатиб қўйилди.

Белгиланган режа асосида, ишчи гуруҳ аъзолари, тарихчи олимлар, устозлар, археолог ва манбашунос олимлар (Тарих ва юридик факультети декани с.ф.н, доцент А.А.Болтаев, Бухоро давлат университети тузилмасидаги Қатағон қурбонлари хотираси музейи директори, Бухоро вилоят Тарихчилар жамияти раиси, доцент, А.Ҳ.Ҳамроев, Археология ва

Бухоро тарихи кафедраси профессори, т.ф.д, Ҳ.Ҳ.Тўраев, Археология ва Бухоро тарихи кафедраси доцентлари М.Ниязова, Ф.Темиров ва А.Очилов, исломшунос-манбашунос олим, ф.ф.д. профессор Б.Намозов, шунингдек, Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходимлари - Й.Исаев., Ж.Жумаевлар, Самарқанд Археология институти Бухоро филиали катта илмий ходими, т.ф.н. Ж.Мирзаахмедов ва Арк-музей директори Б.Насимов, музей ходимлари мутахассислари билан биргаликда Бухоро давлат музей қўриқхонаси (Арк қўрғони)даги археологик паркда илмий-амалий ўрганиш жараёнлари бошланди, кўпгина масалалар, фикрлар муҳокама қилинди.

“Бухоро тарихи масалалари: тарихий – маданий меросимизни ўрганимиз” мавзусида Республика миқёсидаги илмий семинарнинг иккинчи қисми Бухоро давлат университетида давом этиб, унда университет ректори, иқтисод фанлари доктори, профессор О.Х.Хамидов раҳбарлигида Бухоро вилоятида туризм соҳасини ривожлантириш, янги туризм йўналишларини яратиш ҳамда вилоятнинг туризм салоҳиятини кенг тарғиб қилиш мақсадида АРК қўрғонини Археологик паркка айлантириш бўйича амалга оширилаётган чора-тадбирлар дастури билан илмий семинар аъзола таништириб ўтиб, аниқ

мкўзланган мақсад ва вазифалар тўғрисида гапириб ўтди. Унда

1. Арк ҳақиқий тарихини тарихга оид манбалар банкини яратиш, асосланган манбааларга кўра тиклаш;
2. Арк қўрғонида олиб борилган археологик тадқиқотлар ҳисоботларини жамлаш ва таҳлил этиш;
3. Алп Эр Тўнга (Афросиёб)- ҳақида маълумотлар тўплаш ва қабри ҳақида хулосалар чиқариш;
4. Арк қўрғонидаги археологик объектнинг тарихий кифасини яратиш. (Қандай бинолар бўлган, уларнинг жойи, кўриниши ҳақида тавсифлар тайёрлаш)

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

5. Машҳур археолог, археолог ва манбашунос олимларни Бухородаги маданий меъросни ўрганиш, тиклаш, амалий ҳамкорликни йўлга қўйиш бўйича лойиҳаларни амалга ошириш ва бошқа муҳим вазифалар белгилаб олинди.

Шунингдек, Илмий семинарда Руспубликамиздаги кўзга кўринган илмий тадқиқот институтлари-марказ олимлари, мутахассислар археолог, манбашунос, тарихчи олимлар иштирок этишди. Жумладан, ЎзР ФА Тарих институтидан т.ф.д, профессор Қ.Ражабов, т.ф.ф.д (PhD) доцент Д.Жамолова, ЎзР ФА Шарқшунослик институтидан т.ф.д (DSc) доцент К.Рахимов, Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходимлари - Й.Исаев., Ж.Жумаевлар, Самарқанд Археология институти Бухоро филиали катта илмий ходими, т.ф.н. Ж.Мирзаахмедов, Бухоро давлат музей қўриқхонаси директори Б.Насимов ва бошқалар ўзларининг маъруза, таклиф ва мулоҳазаларини билдириб ўтдилар.

DURDONA

1-ШЎЪБА. БУХОРОНИНГ ҚАДИМГИ, ИЛК ВА ЎРТА АСРЛАР ДАВРИ ТАРИХИ МАСАЛАЛАРИ (АРХЕОЛОГИЯ, ЭТНОГРАФИЯ, ШАҲАРСОЗЛИК, ИЛМ-ФАН, САНЪАТ ВА МАДАНИЯТ)

БУХОРОНИНГ ҚАНҒ ДАВЛАТ УЮШМАСИДАГИ ЎРНИ

Отахўжаев Азимхўжа Музаффарович,
тарих фанлари доктори,
мустақил тадқиқотчи
тел. +998909388768
azimxoja_1962@mail.ru

Евроосиё материгининг кесишмаларида жойлашган минтақамиз қадимдан то шу кунга қадар тинимсиз давом этаётган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва этномаданий жараёнларнинг марказида бўлиб келган. Агар Қанғилилар давлатининг бу жараёнлардаги ўрнини, ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги нуктаи назаридан қарайдиган бўлсак, масала ҳали тугал ўз ечимини топмаганлигини кузатамиз. Шу кунга қадар илмий жамоатчилик томонидан бажарилган Қанғ мавзусидаги ишлар асосан археология, этногенез, айрим хитой манбалардаги маълумотлар билан чекланганлигини эътироф этиш керак бўлади. Шу маънода Қанғилилар давлат уюшмаси (конфедерацияси)нинг ташкил этилиши, ҳудудларининг кенгайиши ва унинг таркибига кирган қабилалар сардорлари ва ўтроқ воҳаларнинг ҳокимлари ўртасидаги муносабатларни таҳлил этиш зарурати мавжуд.

Антик даврнинг Кушон подшолиги, Парфия подшолиги, Хан давлати каби давлатлари ўртасидаги кураш, Иккидарё оралиғи ва унинг ҳавзасидаги воҳаларнинг, унинг шимолидаги кўчманчиларнинг ҳавфсизлиги учун ҳам Сирдарё ҳавзасида янги давлат – Қанғ қabila ва элатларининг уюшмасини ташкил этишни тақозо этган. Бу бирлашма вакиллари ўз давлатларини қуришда ҳам кўчманчи ҳам ўтроқ воҳаларга хос анъаналарни мужассам этган эди. Чунки тарихнинг бу янги босқичида, сиёсий курашларга ва иқтисодий рақобатларга дош берадиган қудратли давлат қуриш зарурати пайдо бўлган эди.

Милоддан олдинги III асрдан то милодий IV асргача бўлган давр оралиғида Қанғ давлати юқоридаги омиллар асосида шаклланди ва ривож топиб борди. Бу давлат аҳолиси ўтроқ, ярим ўтроқ ва кўчманчи “эроний” (жанубий туроний) ва сак – туркий (шимолий туроний) тилда сўзлашувчи қabila ва элатлардан иборат эди. Уларнинг ўзаро қоришиши натижасида Қанғнинг ўз элати қанғилилар элати шаклланди. Ана шу элат бирлиги асосида таркиб топган сиёсий уюшма, яъни ўзбек давлатчилигининг илк куртакларидан бири пайдо бўлди [1. 120].

Ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихида ўзига хос ўрин тутган, турли маҳаллий ҳокимликлар уюшмаси (конфедерацияси)дан иборат бўлган Қанғилилар давлатининг милоддан олдинги III асрдан тарих сахнасига чиқиши қадим (антик) даврнинг ўзига хос ҳам сиёсий, ҳам ижтимоий-иқтисодий, ҳам этномаданий ва ҳатто экологик жараёнларининг натижаси сифатида баҳоланиши даркор. Гарчи Қанғ давлати асосчилари саклар эканлиги эътироф этилса-да, бу давлат уюшмаси таркиби ҳам этник, ҳам тил, ҳам эътиқод нуктаи-назаридан ранг баранг бўлган. Шу маънода ўзаро мулоқат тилига эҳтиёж мавжуд эди. Айни ҳолатда ўша даврнинг халқаро мақомдаги тили бўлган суғдийлар тили бу вазифани бажариш учун қулай ҳисобланарган. Қолаверса, Суғднинг азалий давлатчилиқ анъаналари – Самарқанд ихшидлиши ва Бухоро худотлари маҳкамачилиқ усуллари Қанғилилар давлат уюшмаси учун қўл келган. Кейинчалик бу анъана муайян ислоҳатлар билан Турк хоқонликлари даврида ҳам давом этган [3. 3-13].

Минтақа доирасидаги қадимги давлатлар бошқарувида ўзига хосликлар бўлган. Гарчи номад (кўчманчилар) давлатчилиги ўтроқ воҳалардаги халқларнинг кўпроқ жануб – аҳамонийлар ва юнонлар таъсирида шаклланган ва такомиллашган давлатчилигидан қатор

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

объектив, субъектив ва географик–худудий сабаблар билан фарқлан бўлса-да, Қанғ давлат уюшмаси ҳар икки давлатчилик анъанасини ўзига мужассамлаштира олган эди дейиш мумкин. Бу ҳодиса Қанғ давлат уюшмасининг нинг ўзига хослиги, унинг на Бактрия ва на Хоразмдаги давлатчилик институтларига ўхшамаган жиҳатлари билан белгиланади. Буни кўчманчиларнинг ўтроқ аҳолига суяниб, давлат қуриши ҳосиласи деб қараш мумкин.

Бу давлатнинг бошқаруви хусусида фикр юритадиган бўлсак, унинг кўчманчи аҳолисини қабилаларнинг сардорлари, ўтроқ қисмини нуфузли аҳоли қатламининг “Оқсоқоллар кенгаши” институти томонидан амалга оширилган. Марказда эса қабилаларнинг сардорлари, ўтроқ воҳаларнинг оқсоқоллари, аслзодалар, ҳарбий саркардалардан иборат “маслаҳат кенгаш - анжуман” давлат раҳбари – ябғу (жабғу)ни сайлаб ёки тайинлаб иш юритган. Бу бошқарувнинг ўзига хослиги, унда демократик тамойиллар амал қилган кўринади. Чунки давлат раҳбари – ябғулар фаолияти қониқарли бўлмаса, “маслаҳат кенгаши - анжуман” уни ўрнига бошқасини тайинлаш ҳуқуқига эга бўлган [4. 14-16]. Қанғ ҳукмдори мутлақ ҳокимият эгаси бўлмагани боис, унинг исми на тангаларда ва на ёзма манбаларда акс эттирилмаган. Шундай қабилаларнинг ва ўтроқ воҳалардаги шаҳарларнинг эркин бошқарув тамойил асосида Қанғ давлат уюшмаси ривожланиб борди. Ички барқарорлик таъминланди, ташқи хавфга қарши кураша оладиган кучли қўшин пайдо бўлди. Ҳарбий салоҳияти кучайиши, янги ерларни қўлга киритиш имкони берди. Қанғ давлат уюшмаси чегаралари Хоразмдан ва Еттисувга қадар, Кушон чегараларидан, Буюк дашт қадар ерларни ўз тасарруфига олишга мувоффақ бўлди. Бу ҳодисани ёритган тадқиқотларга кўра, ўз кудрати чўккиси даврида, яъни мил. I–II асрларда бу давлат ўз ҳукмронлигини ҳам кўчманчилар, ҳам ўтроқ, ҳамда ярим ўтроқ халқлар яшайдиган худудларга ёйди.

Марказий Осиё қарор топган давлатлар, жумладан Қанғ давлат уюшмаси бевосита ва билвосита Ғарбий цивилизация, Буюк Дашт ва Хитой ўрталиғидаги муносабатларда муҳим ўрин тутган. Давр ва географик жойлашув нуктаи назаридан минтақанинг жанубдаги Кушонлар салтанати ва унинг шимолидаги Қанғ давлат уюшмаси Ғарб ва Шарқ қутблари ўртасидаги муносабатларда муҳим босқич саналади [2. 18-23]. Минтақа жанубида Кушон ва шимолидаги Қанғ қутбий дунёларнинг ўзаро алоқасида таъсир кўрсатиб турган [10. 179]. Аслида Қанғ ва Кушон сулолалари асосчиларининг келиб чиқиши ўзаро яқин бўлган. Айнан шу алоқалар марказини Суғд, яъни унинг Кушон билан Қанғ чегарасидаги жанубий қисми – Қашқадарё Суғди, Қанғнинг муҳим иқтисодий маркази Самарқанд ва Бухоро Суғдлари ташкил этган.

Хитой манбаларига кўра, мил. олд. II асрда Қанғ бошқаруви остида 5 та кичик ўлкалар – Сусе, Фуму, Юни, Ги ва Юэгиян бўлган. Тадқиқотчилар уларни Жанубий Суғд, Марказий Суғд, Чоч, Бухоро ва Хоразм воҳаларига тенглаштиришади. Жумладан, С.П. Толстовга кўра, Ги – Бухоро воҳаси сифатида талқин этилади [7. 144]. Бу муносабатлар тарихий манбалар ва археологик тадқиқот материалларининг кўрсатишича, давлатчиликнинг шаклланишида суғорма деҳқончилик асос бўлган воҳалар, жумладан Зарафшон дарёсининг ўрта ва қуйи оқимидаги серҳосил ерларни эгаллаган Бухоро воҳасининг етарли даражада ривожланган иқтисоди, ҳунармандчилиги, ички ва ташқи савдоси, пул-молия сиёсати, Қанғнинг кўчманчи ва ярим ўтроқ аҳолиси билан бўладиган ўзаро айирбошлаш муносабатларида муҳим ўрин тутган. Айни пайтда иқтисодий омиллар маълум бир табақа ва гуруҳларни ҳам шакллантирди. Уларнинг муайян бир мулкка эгаллиги ва дахлсизлиги давлатни, яъни бошқарув аппарати, жамиятнинг мураккаб қатлами (поғанаси)га хизмат қилган, ҳуқуқий институтларни шаклланиб борган. Бундай давлатни боқаришда зарур бўлган турли хил ҳуқуқий ҳужжатларни тузиш учун эса ёзувлар тизими керак эди [10. 103]. Қанғ давлат уюшмаси учун суғдий ёзув ва тил бу вазифани ўтаган дейишга тўла асослар мавжуд.

Тарихий манбалар ва археологик тадқиқотларнинг материаллари таҳлилига кўра, Қанғда нафақат кўчманчи чорвадорларнинг, балки суғорма деҳқончиликка асосланган воҳаларнинг аҳолиси жамиятнинг маълум бир табақа ва гуруҳларини шакллантирган.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Ҳокимият йирик чорва эгалари бўлган қабилаларнинг бийлари, воҳаларнинг заминдорлари ва йирик савдогарлари, ҳарбий саркардалари ҳамда диний раҳнаmolари қўлида жамланган. Давлат ҳукмдори – ябғу худди Суғднинг ихшиди каби Оқсоқоллари Кенгаши томонидан тайинланган [4. 12-18]. Гарчи Қанғ ябғусининг ваколатлари ихшидга нисбатан чекланган бўлса-да, давлатчиликнинг маъмурий бошқарув институтлари шаклланиб борган. Тангалар таҳлилига кўра, Бу даврда Хоразм ва Чочда бўлгани каби Бухоро Суғдида ҳам маълум муддат келиб чиқиши сарматлардан бўлган сулола ҳукмронлик қилгани тахмин қилинади. Чунки бу воҳаларда зарб этилган маҳаллий тангаларда акс этган тамгаларнинг ўзаро ўхшашлиги марказ Қанғ билан боғлиқлик бўлиб, бу борада Э.В. Ртвеладзе ва Б.И. Вайнберг тадқиқотлари хулосалар берган [10. 190]. Сарматларнинг Бухородаги ҳукмронлигига келсак, мил. олд. II-I ва милодий биринчи минг йиллик бошларида Еврооёқ китъасидаги миграцион жараёнлар кўчманчи қабилаларнинг ўтроқлашувини кучайтирган. Қанғ худудига кириб келган сармат, дах, хун, усун қабилалари кулай деҳқончилик ва хонаки чорвачилик учун мос Амударё ва Зарафшон (Бактрия, Хоразм, Марказий (Самарқанд) ва Ғарбий (Бухоро) Суғди ҳамда Сирдарё ҳавзалари (Фарғона, Чоч тарихий маданий ўлкалари) аҳолиси орасида ўтроқлашган [1. 233-237]. Бироқ Бухоро Суғдидан фарқли ўларок, Жанубий ва Марказий Суғднинг Сусе ва Фуму ўлкаларини келиб чиқиши юэчжи (рузие)лардан бўлган чжаову бошқарган [10. 190]. Ҳар икки ҳолатда ҳам улар маркази Битъян (Тошкент вилоятининг Оққўрғон туманидаги Қанғдез) бўлган Қанғга тобе сифатида ўлпон тўлаб турган. Чунки Қанғнинг кучли ҳарбий қўшинлари нафақат янги ерларни – Лю, Янцай, Ян ўлкалари (Орол бўйи ва Урал атрофлари)ни эгаллаш, балки Хитой каби тажаввузкор давлатнинг Ғарбга юришини жиловлаб турган.

Хитой манбалари (“Бэйши” (97-боб))га кўра милодий I аср охирида Қанғ худудида йирик сиёсий кучга эга давлати мавжуд бўлган [8. 7]. Айни пайтда Қанғда азалий ўтроқ воҳалар (Чоч, Суғд, Хоразм)нинг таъсири ҳам кучайиб борди. Хусусан, милоддан олдинги I ва милодий III асрлар оралиғида битилган ва Арис водийсидаги Култепа харобасидан топилган пишиқ ғиштлардаги ёзув лавҳалари бу фикрни тасдиқлайди [6. 82-95]. Инглиз олими Н. Симс-Вильямс 2 та йирик ғиштдаги намунани ўқиб, таржима қилинган. Унда ёзилишича: “*Бу шаҳар Чоч халқи қўшини етакчисига шахсан тегишли*”; “*Бу шаҳар (Чоч) армияси етакчиси Шат .. ўғли... томонидан қурилган. У бу ерга шунинг учун келдики, бу (ер) бизнинг одамларга тегишли ва чодирли одамларга (тегишли) бўлиб, ... Самарқанд ва К(еш ва) Нахшаб ва Навакме(тан) [Бухоро] ҳукмдорлари бунга розилик беришган; ва у барча хазинани олди ва (энди бу ер) уннинг қалби-тани қадар (шахсан тегишли)...*”.[5. 93-100; 11. 95-111]. Матндан аён бўладики, Арис воҳасида Чоч, яъни Қанғ ҳукмдори Суғд (Самарқанд, Кеш, Бухоро) ҳокимлари розилиги билан, чодирли кўчманчилар худудида шаҳар қурдирган. Бу шаҳар Қанғ тасарруфидаги чочликлар ва суғдийларнинг шаҳри бўлган. Матн эса Қанғ маъмурияти учун анъанавий суғдий тил ва суғдий ёзувнинг классик шаклида битилган. Суғднинг Қанғ давлат уюшмаси таркибидаги ўрни нафақат иқтисодий, балки сиёсий омиллар билан белгиланганлиги кузатилади. Бироқ, қозоқистонлик олимлар томонидан бу жараёни Чоч ва Суғднинг Қанғга босқини сифатида изоҳланади [9. 37-38]. Ваҳоланки, бу даврда Чоч ҳам, Суғд ҳам Қанғ тасарруфида бўлган мулклар бўлиб, бир мулкка бостириб бориши мантиққа тўғри келмайдиган ҳодиса. Аксинча, воҳа мулклари ва дашт кўчманчи аҳолиси ўртасида сиёсий ва иқтисодий интеграция бўлиб турган. Қанғнинг марказида аҳоли ўтроқлашиб, шаҳар қурила бошлангани ҳам табиий жараён саналади. Матн мазмунига кўра, айнан ўтроқ аҳоли, шаҳарсозлик маданияти ривожланган Суғд ва Чочнинг шаҳарлар қуриши, шаҳарлар бўйлаб ўтган савдо йўлларини ташқи душман ва қароқчи кўчманчилар ҳуружи ҳамда талон-тарожидан ўз қўшинлари билан ҳимоялаш масаласи эканлиги очиқ-ойдин ўз ифодасини топган. Айни чоғда ўтроқ ва кўчманчи аҳолининг ўзаро яқинлиги учун шароит яратила бошланган.

Хулоса қилиб айтганда, Қанғ худудида давлатчиликнинг шаклланишига нафақат Буюк дашт кўчманчилари, балки жанубдаги ўтроқ маданият вакиллари жумладан,

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

чочликлар, Самарқанд, Кеш ва Бухоро суғдийлари, Қадим Хоразм воҳаси вакиллари муҳим роль ўйнагани кузатилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: O‘zbekiston, 2015. – 120-бет.
2. Бийқузиёв А.А. Кушон ва Қанғ давлатлари даврида Ўрта Осиёдаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳолат // Ўз МУ хабарлари. Махсус сон. – Тошкент, 2011. 18-23-бетлар.
3. Отаҳўжаев А. Марказий Осиё халқлари маданияти ва давлатчилиги ривожига суғдий тил ва ёзувининг роли // O‘zbekiston tarixi, 2019, № 4. – 3-13 бетлар.
4. Отаҳўжаев А. Суғд маъмурий бошқарув тизимида Оқсоқоллар кенгаши, даргоҳ ва девон масалалари // Ўзбек давлатчилиги тизимида даргоҳ ва девонлар. Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Тошкент: Akademnashr, 2019. – 14-16 бетлар.
5. Подушкин А.Н. Кангюй в свете новых палеолингвистических, нумизматических и археологических источников // История материальной культуры Узбекистана. Выпуск 42. – Ташкент: Фан, 2022. – С. 93-100;
6. Подушкин А.Н. Эпиграфические артефакты городища Культобе // Согдийцы, их предшественники, современники и наследники / Под ред. П.Б.Лурье, А.И. Торгоев. СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2013. – С. 82-95.
7. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – Москва – Ленинград, 1948. – С. 144.
8. Яценко С.А. Очерк социально-политической истории «кочевой империи» Кангюй / Канга. Вассальные владения / Археология и история кангюйского государства монография. Шымкент: Типография «Элем», - 2020. – С. 7.
9. Яценко С.А. Кангюй в региональной торговле и культурном обмене. Кангюй и «аланская проблема» / / Археология и история кангюйского государства монография. Шымкент: Типография «Элем», - 2020. – С. 37-38.
10. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Мил. авв. II минг йиллик иккинчи ярми – мил. III аср. I жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2021. – 179-бет.
11. Sims Williams N., Grenet F. The Sogdian Inscriptions of Kultobe // Shygys. – 2006. – № 1. – P. 95–111.

ЎРТА АСРЛАРДА БУХОРОДА КУТУБХОНАЛАР ВА КИТОБ ДЎКОНЛАРИ ВА УЛАРДАГИ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ТАРИХИ

Комилжон Раҳимов,

ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги

Шарқшунослик институти етакчи илмий ходими,

тарих фанлари доктори

Ўрта асрлар ислом шарқининг кўпгина ўлкаларида бўлгани каби ибодат маскани сифатидаги масжидлар ҳамда айнан таълимга ихтисослашган мактаблар ва мадрасалардан ташқари кўплаб маданий ва ижтимоий муассасалар ҳам у ёки бу даражада таълим марказлари вазифасини бажарганлар. Ўзларининг бирламчи вазифаларидан ташқари ўзаро билим алмашиш ҳамда тажқикот ва таълим марказлари вазифасини ҳам бажарган муассасаларнинг биринчи каторида, албатта, кутубхоналар ва китоб дўконлари турган.

Шу ўринда эслатиб ўтиш лозимки, тадқиқотимиз мавзуси бўлган давр Ўрта Осиёда, жумладан Бухоро шаҳрида таълим, фан ва маданиятнинг бошқа барча соҳалари каторида кутубхоначилик соҳасида ҳам улкан ўзгаришлар ва тараққиёт даври бўлди. Зеро, Бухоро

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

ислом цивилизациясининг илк кутубхоналари вужудга келган шаҳарлардан биридир¹. Айнан Сомонийлар сулоласи ҳукмронлик қилган даврда ўлкамизда нафақат илк тизимли кутубхоналар вужудга келди, балки бир неча тур китоб масканларини ўз ичига олувчи бутун бошли кутубхоналар тизими шаклланди. Жумладан, бу даврда Бухорода кутубхоналарнинг қуйидаги беш тури мавжуд бўлган.

1. Шахсий кутубхоналар. Юртимизда, жумладан Бухорода вужудга келган илк кутубхоналар шахсий кутубхоналардан иборат бўлган. Китоб қиммат бўлганлиги сабабли фақатгина бой кишилар китоб сотиб олиб, кутубхона сақлаш имкониятига эга бўлишган². Ўз навбатида шахсий кутубхоналарнинг қуйидаги турлари мавжуд бўлган:

1.1. Подшоҳларнинг кутубхоналари. Бундай кутубхоналардан подшоҳнинг оила аъзолари, вазирлар, сарой мулозимлари ва олимлар фойдаланганлар. Подшоҳларнинг кутубхоналари раҳбари олимлар ва ёзувчилар орасидан сайланган³. Манбаларда эслатилган ягона подшоҳ кутубхонаси Сомонийлар давлатининг 365/976 – 387/997 йиллари ҳукмронлик қилган амири Абу-л-Қосим Нух ибн Мансур ас-Сомоний (353/964 – 387/997) кутубхонаси бўлиб, Ибн Сино ундан фойдаланган⁴. Нух ибн Мансур ас-Сомоний кутубхонаси ўз даврининг энг йирик⁵ ва энг бой китоб хазиналаридан бири ҳисобланган⁶.

1.2. Вазирлар ва бошқа амалдорларнинг кутубхоналари. Фан ва маданият тараққиётига ҳомийлик қилган вазирлар ва бошқа давлат амалдорлари ҳам ўз шахсий кутубхоналарини очишган. Сомонийлар давлати вазирлари ота-ўғил Абу-л-Фазл Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Балъамий (ваф. 329/940) ва Абу Али Муҳаммад ибн Муҳаммад Балъамийнинг (ваф. 363/975) шахсий кутубхоналари шундай кутубхоналар жумласидан бўлган⁷.

1.3. Олимларнинг кутубхоналари. III/IX аср бошларидан олимлар ва ёзувчилар ҳам ўз шахсий кутубхоналарини ташкил эта бошлашди. Булар жумласига Бухоро шаҳрида яшаб, фаолият кўрсатган Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Форобий (259/872 – 339/950)⁸ ва Абу Назр Муҳаммад ибн Масъуд Айёший Самарқандий (ваф. 320/932)⁹ каби олимлар кутубхоналари киради. Айёшийнинг кутубхонаси фақатгина китоблар сақлаш ва китобхонларнинг ушбу китоблардан фойдаланишлари учун шароит яратиш вазифасини

¹ Расулий, Ҳужжат. Хуросон ва Мовароуннаҳр минтақаси Эрон ва Марказий Осиёдаги китоб ва кутубхона ҳаракати пешкадамлари (форс тилида) // «Гуманитар фанлар тадқиқотлари» журнали. – Техрон, 1387/2008 й. №58. Б. 59.

² Фараҳноз Куҳан. Сомонийлар даврида кутубхона ва кутубхоначилик // «Кутубхоначилик ва ахборотни ташкиллаштириш миллий тадқиқотлари» уч ойлик журнали (форс тилида). – Техрон. 26-йил. №4. 1394/2015 йил киши. Б. 117.

³ Даль, Свенд. Китоб тарихи: энг қадимги замонлардан ҳозирги давргача (форс тилида) [дан тилидан Муҳаммадали Ҳоксорий таржимаси]. – Машҳад: «Остони Қудси Разавий», 1372/1993.

⁴ Ҳумоюнфаррух, Рукниддин. Эрон шаҳаншоҳлигида китоб ва кутубхоналар (форс тилида). – Техрон: Маданият ва санъат вазирлиги нашриёти, 1347/1968.

⁵ Расулий. Хуросон ва Мовароуннаҳр минтақаси Эрон ва Марказий Осиёдаги китоб ва кутубхона ҳаракати пешкадамлари. Б. 59.

⁶ ал-Қифтий, Абу-л-Ҳасан Али ибн Юсуф (ваф. 646/1248). Ахбор ал-уламо би-ахбор ал-хукамо (араб тилида). [Муҳаммад Амин ал-Хонжий таҳрири остида]. Қоҳира: «Саодат», 1326/1908. Б. 271; Ибн Абу Усайбиъа, Аҳмад ибн ал-Қосим ибн Халифа ал-Хазражий. Уюн ал-анбо фи табақот ал-атиббо / Табиблар табақалари тўғрисида «Маълумотлар бўлоғи» асари (араб тилида). [Наззор Ризо таҳрири остида]. – Байрут: «Дору мактабат ал-ҳаёт», 1965. Б. 439; аш-Шаҳразурий, Шамсиддин Муҳаммад ибн Маҳмуд (VII/XIII а.). Нузҳат ал-арвоҳ ва равзат ал-афрӯх / Руҳлар сайри ва хурсандчилик боғи (араб тилида). [Муҳаммад Али Абу Райён таҳрири остида]. Биринчи нашр. – Искандария: «Дор ал-маърифат ал-жомиййя», 1993. Б. 591.

⁷ Ҳумоюнфаррух, Рукниддин. Эронда китоб ва кутубхона тарихи (форс тилида) // «Санъат ва халқ» журнали. – Техрон, 1345/1966 й. №50. Б. 18-20; Ҳусайний, Мухсин. Мўғуллар истилосига қадар бўлган даврда Хуросон ва Мовароуннаҳр кутубхоналари (форс тилида) // «Ислом цивилизациясида китоб ва кутубхона» халқаро конгресси мақолалари тўплами. – Машҳад: Ислом тадқиқотлари фонди нашриёти, 1379/2000. Б. 426.

⁸ Ҳумоюнфаррух, Рукниддин. Эрон кутубхоналари тарихи ва умумий кутубхоналар (форс тилида). – Техрон: Умумий кутубхоналар ташкилоти нашриёти, 1344/1965.

⁹ Давоний, Али. Исломнинг буюк шахслари (форс тилида). – Техрон: «Амири кабир», 1366/1987.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

бажариш билан чекланиб қолмаган. Бу кутубхонада китоб кўчириш ва кўчирилган асарларга изоҳлар ёзиш ҳам амалга оширилган¹.

2. Масжидлар кутубхоналари. Илк даврларда масжидларда Қуръон ва бошқа диний китоблар сақланган. Ислом илмларининг ривожланиши ва кўплаб асарларнинг ёзилиши билан масжидлар ҳузурида кутубхоналар ташкил этила бошлади. Бу кутубхоналардан фойдаланиш текин эди². Ҳар бир масжид кутубхонасидаги китоблар ундаги дарс ҳалқасида бериладиган дарсларга оид бўларди³.

3. Мадрасалар кутубхоналари. III/IX асрда ислом ўлкаларида мадрасалар вужудга келиши билан мадрасалар кутубхоналари ҳам ташкил топа бошлади. У пайтларда кутубхонаси бўлмаган мадрасани топиш қийин эди⁴. Бу даврда Бухоро, Самарқанд, Нишопур, Бужжон, Баст, Марврўд ва Ғазна шаҳарларида кўплаб мадраса кутубхоналари ташкил топди⁵. Бундай кутубхоналар учун кўплаб хоналарга эга махсус бинолар қурилар, кутубхона ходимлари тайинланарди⁶. Бу даврдаги энг машҳур мадраса кутубхоналари жумласига III/IX аср бошларида ташкил топган Ҳазрати имом – Абу Ҳафс Кабир Бухорий мадрасаси кутубхонаси⁷ ва III/IX аср охирларида ташкил этилган Исмоил Сомоний мадрасаси кутубхонаси⁸ кирган.

4. Ихтисослаштирилган кутубхоналар. Сомонийлар даврида расадхоналар, шифохоналар, хонақоҳлар, зиёратгоҳлар ва мақбаралар ҳузурида ихтисослаштирилган кутубхоналар ҳам фаолият кўрсатган. Сомонийлар империясига тобе бўлган Хуросон ўлкасидаги Абу Ҳотим Муҳаммад ибн Ҳиббон ат-Тамимий ад-Доримий ал-Бустий (261/883 – 354/965) хонақоҳи кутубхонаси⁹ ва Абу Саид Фазлуллоҳ ибн Абу-л-Хайр Аҳмад Майхоний (357/967 – 440/1049) хонақоҳи кутубхонаси¹⁰ шулар жумласидандир.

5. Умумий кутубхоналар. Дастлаб масжидлар кутубхоналари умумий кутубхона вазифасини ўтаган. Кутубхона асосида бунёд этилган, аммо байт ул-ҳикмалар каби тадқиқотлар ўтказиладиган дор ул-илмларни ҳам умумий кутубхоналар каторига қўшиш мумкин¹¹.

Ушбу кутубхоналар ўзларининг бирламчи вазифаларидан – турли фанларга оид китобларни сақлаш, китоб кўчириш ва китобларни китобхонлар фойдалануви учун тақдим этишдан ташқари билим алмашиш ва илмий баҳс-мунозара маконлари ҳамда таълим марказлари вазифаларини ҳам бажаришган.

¹ Фараҳноз Куҳан. Сомонийлар даврида кутубхона ва кутубхоначилик. Б. 116.

² ал-Куравий, Иброҳим Сулаймон. Араб ислом цивилизацияси манбалари (араб тилида). – ал-Кувайт: «Зот ас-салосил», 1987.

³ Фараҳноз Куҳан. Сомонийлар даврида кутубхона ва кутубхоначилик. Б. 116.

⁴ Шиблий, Аҳмад. Исломда таълим тарихи (форс тилида) [араб тилидан Муҳаммадхусайн Сокит таржимаси]. – Техрон: «Фарҳанги исломий», 1370/1991. Б. 158.

⁵ Макдисий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад. Аҳсан ат-тақосим фи маърифат ал-ақолим [Араб тилидан Али Накий Мунзавий таржимаси]. 2 жилдлик. Аҳсан ат-тақосим. 2-ж. – Техрон: Муаллифлар ва таржимонлар компанияси, 1361/1982. Б. 482-488.

⁶ Маъруф, Ножий. Низомия мадрасасидан олдинги илмий мадрасалар (форс тилида) [араб тилидан Жамолитдин Шерозиён таржимаси]. – Техрон: «Анжумани осор ва мафоҳири фарҳангий», 1379/2000. Б. 220.

⁷ Нишот, Наргис; Хуррий, Аббос. Кутубхоналарнинг кутубхонага асосланган мадрасалардаги таълим маскани сифатидаги роли (форс тилида). – Техрон: «Шабакайи китоб», 1383/2004.

⁸ Ҳусайний, Муҳсин. Мўғуллар истилосига қадар бўлган даврда Хуросон ва Мовароуннаҳр кутубхоналари (форс тилида) // «Ислом цивилизациясида китоб ва кутубхона» халқаро конгресси мақолалари тўплами. – Машҳад: Ислом тадқиқотлари фонди нашриёти, 1379/2000. Б. 425; Расулий. Хуросон ва Мовароуннаҳр минтақаси Эрон ва Марказий Осиёдаги китоб ва кутубхона ҳаракати пешқадамлари. Б. 60.

⁹ Касоий, Нуруллоҳ. Ибн Ҳиббон Бастий: таҳсили, сафарлари, илмий асарлари ва таълим тизимида кўрсатган хизматлари (форс тилида) // «Ислом тадқиқотлари» журнали. – Техрон, 1374/1995 йил, №10. Б. 69-82.

¹⁰ Ҳумоюнфаррух, Рукниддин. Эронда китоб ва кутубхона тарихи (форс тилида) // «Санъат ва халқ» журнали. – Техрон, 1346/1967 й. №56-57. Б. 36-49.

¹¹ Аш, Юсуф. Ўрта асрларда умумий ва ярим умумий араб кутубхоналари: Икки дарё оралиғи, Сурия ва Миср (форс тилида) [араб тилидан Асадуллоҳ Алавий таржимаси]. – Машҳад: Ислом тадқиқотлари фонди нашриёти, 1372/1993.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Бу даврда Бухорода китоб сотиш билан асосан муаллифлар томонидан алоҳида варақларга ёзилган асарларни бириктириб, китоб шаклига киргизувчи кишилар – *варроқлар* ёки китобларни кўпайтириш мақсадида улардан нусха кўчирувчи кишилар – *носихлар* шуғулланган бўлиб, шу жиҳатдан китобфурушлик дўконлари «варроқлик дўконлари» деб аталган¹. Бухорода алоҳида китоб дўконларидан ташқари йирик китоб бозорлари², жумладан варроқлар дўконларини ўз ичига олган махсус бозор бўлган³.

У даврнинг китобдорлари – кутубхоналар эгалари ёки кутубхоналар бошқарувчилари, шунингдек варроқлари – китоб дўконларига эга китобфурушлари билимли одамлар бўлиб, уларнинг кутубхоналари ва китоб дўконлари шоирлар, файласуфлар, табиблар, мунажжимлар ва бошқа соҳалар билимдонлари тўпланадиган жой бўлиб, суҳбатлашиш, баҳслашиш ва китоб сотиб олиш учун у ерга келишарди. Жумладан Бухоро варроқлари (китобфурушлари) орасида тарихчи Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Ғунжор (337/948 – 412/1028)⁴, шунингдек бошқа илм соҳаларининг олимлари ҳисобланмиш Муҳаммад ад-Даллол⁵, Абу-л-Аъло Комил ибн Маккий ибн Муҳаммад ибн Вардон ат-Тамимий ал-Бухорий (ваф. 311/923)⁶, Аҳмад ибн Шуайб ибн Солих⁷, Муҳаммад ибн Закарийе ибн Яҳё ибн Абдуллоҳ ибн Динор⁸ ва Муҳаммад ибн Яҳё ибн ан-Назр ибн Муовиялар⁹ бўлганлар. Умуман китоб дўконлари илмий ва маданий марказлардан бири ҳисобланган бўлиб, улар, аввало, турли манбалардан китоблар сотиб олишган, сўнгра уларнинг илмий аҳамияти ва фойдасини ўрганиб, харидорга тавсия этишган. Варроқлар янги келган китоблар борасида фикр алмашиш учун йиғилганлар. Улар даврасида толиби илмлар бу қимматли баҳсларга қулоқ солиш учун ўтирганлар¹⁰. Бундан ташқари кутубхоналар ва китоб дўконлари турли илм соҳалари талабалари йиғиладиган марказлар ҳам ҳисобланарди. Бу дўконлар, китоб сотишдан ташқари, юқорида айтиб ўтилганидек, китоб кўчириш, шунингдек, ҳадис тинглаш ва ёзиб олиш марказлари ҳам ҳисобланган¹¹. Шайх ур-раис Абу Али ибн Сино ҳам Бухоронинг китоб бозори ўхшаши йўқ бўлганлиги, ундаги китобфурушларнинг аксарияти билимли кишилар бўлганлиги, уларнинг китоб дўконлари эса билим алмашиш ва илмий баҳс-мунозаралар жойи бўлганлигини эслатган¹².

¹ Имом Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ибн Мансур ат-Тамимий, ал-Ансоб (араб тилида) [Сўзбоши ва иловалар муаллифи Абдуллоҳ Умар ал-Борудий. Маданий тадқиқотлар маркази] 5 жилдлик. 5-ж. Б. 444.

² Ровандий, Муртазо. Эроннинг ижтимоий тарихи (форс тилида). 2-жилд. – Техрон: «Нигоҳ», 1382/2003. Б. 234-235.

³ ал-Қифтий, Абу-л-Ҳасан Али ибн Юсуф (ваф. 646/1248). Ахбор ал-уламо би-ахбор ал-хукамо (араб тилида). [Муҳаммад Амин ал-Хонжий таҳрири остида]. Қоҳира: «Саодат», 1326/1908. Б. 270; Ибн Абу Усайбиъа, Аҳмад ибн ал-Қосим ибн Халифа ал-Хазражий. Уюн ал-анбо фи табақот ал-атибо / Табиблар табақалари тўғрисида «Маълумотлар булоғи» асари (араб тилида). [Наззор Ризо таҳрири остида]. – Байрут: «Дор мактабат ал-ҳаёт», 1965. Б. 438; Нузҳат ал-арвоҳ. Б. 590.

⁴ ал-Ансоб. 1-ж. Б. 78.

⁵ Тариху хукамо ал-ислом / Ислом ҳақимлари тарихи (араб тилида). Муҳаммад Курд Али таҳрири остида. – Дамашк: Тараққий, 1946. Б. 55.

⁶ Шихобиддин Ёқут ибн Абдуллоҳ ал-Ҳамавий ар-Румий ал-Бағдодий. Муъжам ал-булдон / Мамлакатлар тўплами (араб тилида). 5 жилдлик. 3-ж. – Байрут: «Дору Содир», 1397/1977. Б. 223; Тарих ал-ислом ва вафаёт ал-машоҳир вал-аълум (311-320 х. й. ҳодисалари). Б. 421.

⁷ Тарих ал-ислом ва вафаёт ал-машоҳир вал-аълум (араб тилида) (351 – 380 х.й. ҳодисалари). [Умар Абдуссалом Тадмирий таҳрири остида]. Биринчи нашр. Байрут: Дор ал-кутуб ал-арабия, 1992. Б. 119.

⁸ Ибн Моқуло, Абу Наср Али ибн Ҳаббатуллоҳ ибн Жаъфар (ваф. 475/1082). ал-Икмол фи рафиъ ил-иртиёб ан-ал-муъталаф вал-мухталаф фи-л-асмо вал-куно вал-ансоб / Исмлар, кунялар ва насаблар тўғрисида бир хил ёки турли хил фикрга келинганда гумонни олиб ташлашга бағишланган «Тўлиқлаштириш» асари (араб тилида) [Нойиф ал-Аббос таҳрири остида]. 7 жилдлик. 7-жилд. – Байрут, 1967. Б. 329; Тарих ал-ислом ва вафаёт ал-машоҳир вал-аълум (301-310 х. й. ҳодисалари). Б. 98.

⁹ Ал-Икмол. 7-ж. Б. 354.

¹⁰ Ахбор ал-уламо. Б. 270; Уюн ал-анбо. Б. 438; Нузҳат ал-арвоҳ. Б. 590.

¹¹ ал-Ансоб. 3-ж. Б. 523; ал-Қанд. Б. 196-197.

¹² Ровандий, Муртазо. Эроннинг ижтимоий тарихи. Б. 234-235.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Кутубхоналар ва китоб дўконларидан ташқари қарвонсаройлар ва раҳбарлар¹, хазиралар², хонақоҳлар³, суффа (шифт) айвонлар⁴, гузарлар⁵, шифохоналар ва тиббиёт мадрасалари⁶ каби бошқа маданий ва ижтимоий муассасалар ҳам у ёки бу даражада тадқиқот ва таълим марказлари вазифасини бажарганлар.

Буларнинг барчаси инсоният тарихида, жумладан ислом цивилизациясида Бухоро феномени деб аталмиш цивилизацион ҳодисанинг юз берганлиги тўғрисида гапириш учун асос бўла олади. Бу эса ўз навбатида мазкур цивилизацион ҳодисанинг вужудга келиш ва ривожланиш шарт-шароитларини ўрганиш ва очиқ беришни тақозо этади.

SO‘G‘D KONFEDERATAIYASIDA DAVLAT BOSHQARUVI

Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrası dotsenti

Shodiyeva Shahlo Soliyevna

Tarix va yuridik fakulteti 4-bosqich talabasi

Umedov Xurshidbek Jamshid o‘g‘li

Qadim Sug‘dning tarixi uzoq o‘tmishga ega bo‘lib, azaldan insoniyat tamadduni beshiklaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa vohaning ilk o‘rta asrlar davri Samarqand tarixida muhim o‘rin tutgan. Ilk o‘rta asrlar Samarqand markazli Sug‘d konfederatsiyasi – “Sug‘d ittifoqi” mazmunidagi ushbu nisbiy atama ostida ilk o‘rta asrlarda Zarafshon daryosi havzasidagi Samarqand, Panch, Maymurg‘, Ishtixon, Kabudon, Kushoniya hukmdorliklarini hamda Qashqadaryo daryosi havzasidagi Kesh va Naxshab hukmdorliklarini o‘z ichiga olgan muayyan siyosiy uyushma tushunilib, uning tarkibidagi mazkur hukmdorliklar o‘z ichki boshqaruvida mustaqil bo‘lishgan. Ularning har biri o‘z boshqaruv markazi – poytaxti, hukmdor sulolasi, hokimiyat ramzlari (tanga, tamg‘a va h.k.), qo‘shini kabi hokimiyat xususiyatlariga ega bo‘lishgan. O‘z navbatida ularning bitta siyosiy ittifoq–konfederatsiyaga birikishlari asosida mazkur hukmdorliklarning o‘zaro yetakchi hukmdorlik (yoki sulola)ga bo‘ysunishlari, hukmdor sulolalar kelib chiqishi jihatidan yagona xonadonga borib taqalishlari yoki ayrim ijtimoiy-siyosiy va madaniy-mafkuraviy majburiyatlarni bajarishlari kabi omillar yotgan. Jumladan, Samarqandda Chjaovu (Jamuk) xonadoni hukm surib, qolgan hukmdorliklardan aksariyatini ushbu xonadonga mansub sulolalar boshqarishgan va ular orasida Samarqanddagi sulola yetakchilik qilgan⁷. Tashqi dushmanlarga birgalikda kurashish majburiyatida bo‘lgan hukmdorliklar vakillari yilning muayyan vaqtlarida bitta joyga yig‘ilgan holda diniy amallarni, xususan, zardushtiylar udumlarini hamkorlikda bajarishgan. Sug‘d tarixi yuzasidan manbalarni lingvistik tahlil qilgan ingliz eronshunosi N.Sims-Villyams tadqiqotlarini ham bu boradagi muhim izlanishlar sirasiga qo‘shish mumkin. Yozma yodgorliklarni tadqiq etgan B.G‘arib sug‘diy lug‘atni yaratdi. Yozma yodgorliklarni tahlil qilgan fransuz olimi F.Grene tadqiqotlarida Mug‘ tog‘i hujjatlari bilan birga “Ko‘hna xatlar” va Kulto‘badan topilgan sug‘diy hujjatlar lingvistik jihatdan o‘rganilgan. Mazkur manbalarda umumsug‘d tarixiga doir

¹ Макдисий, Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Аҳмад. Аҳсан ат-тақосим фи маърифат ал-ақолим [Араб тилидан Али Накий Мунзавий таржимаси]. 2 жилдлик. 2-жилд. – Тэхрон: Муаллифлар ва таржимонлар компанияси, 1361/1982. Б. 482-488.

² Кушайрий, Абдулкарим ибн Ҳавозан. Рисолайи Кушайрия [Араб тилидан Абу Али Ҳасан ибн Аҳмад Усманий таржимаси (XI а.); Бадиуззамон Фурўзонфар таҳрири остида]. – Тэхрон: «Илмий-маданий нашриёт», 1361/1982. Б. 21.

³ Аҳсан ат-тақосим. 2-ж. Б. 482-488.

⁴ ибн Нуқта, Муҳаммад ибн Абдулғани. Такмилат ал-икмол / «Тўлиқлаштириш» асарига қўшимча (араб тилида) / Абдулқайюм Абд Рабб ан-Набий томонидан нашрга тайёрланган. 3-жилд. – Макка: Марказ ихё турос ал-исломий, 1408/1987. Б. 122.

⁵ ал-Қанд. Б. 196-197.

⁶ Савоқиб, Жаҳонбахш. Мусулмонлар ўртасида таълимнинг ривожланиши. Б. 175-176.

⁷ Bobur G‘oyibov. “So‘g‘d tarixidan lavhalar. Samarqand 2020

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

ma'lumotlardanki, ko'proq manbalarning lingvistik tahliliga e'tibor berilgan. Shuningdek, sug'diy yozma yodgorliklarning etimologiyasi (so'zlarning kelib chiqishi) muammolarini I.S.Yakubovich izlanishlarida ko'rish mumkin. Mazkur tadqiqotda ham Sug'dda konfederatsiyalashuv jarayoniga daxldor umumiy fikrlar keltirilgan. Tadqiqot sug'diy yozuvning evolyutsiyasi to'g'risida muhim ilmiy izlanish hisoblanib, muallif tadqiqot asnosida sug'diy nikoh shartnomasi va Abdurahmon ibn Subhning Devashtichga maktublarini etimologik tahlil qilgan hamda Sug'dning siyosiy tarixiga oid bir qator mustaqil fikrlarni ilgari surgan. Sug'diy yozuvning lingvistik tahlili va manbalardagi sug'diy iboralarning tahlili, sug'diy til genezisi borasida Payn Shmidt, Xaviyer Trombley, Prod Shervu, kabi tadqiqotchilarning ishlarini alohida e'tirof etish lozim¹.

Sug'd konfederatsiyasining ma'muriy-siyosiy tuzilishi uning tabiiy-geografik joylashuvi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, vohadagi har bir kichik hukmdorlik o'zi joylashgan hudud – daryo havzasi, tog' yoki qirlar orqali biri-ikkinchisidan ajralib turishi omilidan kelib chiqqan holda o'zining ma'muriy-siyosiy yaxlitligiga ega bo'lgan. Masalan, Qashqadaryoning yuqori havzasidagi Keshning ma'muriy-siyosiy holati, xuddi shu daryoning o'rta va quyi havzasidagi aholi maskanlarini o'z ichiga olgan Naxshab hukmdorligidan alohida shakllanib, har ikkala hukmdorlikni ular orasidagi qirlar va dashtlar ajratib turgan. O'z navbatida, mazkur ikkala hukmdorlik shimoldan Kushoniya, Samarqand va Maymurg'dan tog'lar hamda keng dashtliklar orqali ajralgan. Samarqand, Kushoniya, Ishtixon, Kabudon, Panj, Maymurg' ham garchi Kesh va Naxshab kabi keng dashtlar orqali bo'lmasada, nisbatan torroq dasht va qirlar orqali ma'muriy-siyosiy jihatdan bir-birlaridan alohida bo'lishgan. Bir so'z bilan aytganda, konfederatsiyaning shakllanishi va ma'muriy bo'linishida geografik omillar muhim ahamiyat kasb etgan. Sug'd konfederatsiyasi hukmdorliklari Qang' davlati tarkibida ham o'z o'rniga ega edi. Xitoy yilnomalarida keltirilgan Sug'd hukmdorliklari Qang' davlati kuchaygan davrda unga qo'shib olingani va ular o'zlarining davlatchilik an'analari ega bo'lganliklari mazmunidagi ma'lumot ushbu fikrni tasdiqlaydi². Bundan tashqari, yilnomalarda Sug'd hukmdorining Qang' uy xonadoni vakili deb keltirilishi, Qang' davlati tarkibidagi boshqa hududlarga nisbatan Sug'dning mavqeyi baland bo'lganligidan dalolat beradi. Ayni ana shu mavqedan foydalangan holda Sug'd hukmdorlari o'z atroflaridagi katta-kichik hukmdorliklarni birlashtira boshlaganlar va Qang' davlati parchalangach, bu jarayon yanada jadallashgan. Chunki Qang' davlati konfederativ asosdagi davlat bo'lib, uni yagona markazdan boshqarish anchayin qiyinchiliklar tug'dir edi. Bu esa davlatni konfederatsiyalarga bo'lib boshqarishni qulay ekanligini namoyon etar va Qang'dagi konfederativ boshqaruv modeli Sug'dda davom etdi. Ularda konfederatsiyaga birlashishda etnoslar dominantligi farq qilardi. Xullas, o'zbek xalqi va unga qo'shni bo'lgan boshqa xalqlar o'zlarining davlatchilik tarixini o'rganishga intilayotgan bugungi kunda ilk o'rta asrlarda Sug'dda yaratilgan madaniyat Markaziy Osiyo xalqlariga birday tegishli ekanligini ta'kidlash lozim. Shuningdek, ilk o'rta asrlarda Sug'd Markaziy Osiyo mintaqasining ijtimoiy-iqtisodiy va ham madaniy jihatdan taraqqiy etgan mintaqasi hisoblanib, bu har bir hukmdorlikning o'z nomidan tanga zarb qilganligi, ayni davrda mintaqada bir qancha shaharlarning vujudga kelganligi va rivojlanganligi, davlat boshqaruvi, mahkama va devon ishlarining yo'lga qo'yilganligi kabi misollar asosida o'z tasdig'ini topadi. Sug'd konfederatsiyasida VII – VIII asrlarda mavjud unvonlar tahlili natijalari Sug'dni muayyan davlatchilik asoslariga ega siyosiy uyushma sifatida e'tirof etishga imkon beradi. Lekin ushbu boshqaruvning tub mohiyatini anglash, boshqaruvdagi markaziy va mahalliy unvonlarning vazifalarini aniqlash hamda mazkur boshqaruvning barcha davrlarini, xususan, ilk o'rta asrlar davridagi holatini chuqurroq tadqiq etish lozimdir. Chunki ayni ilk o'rta asrlarda yer egaligining shakllari o'zgarib, boshqaruv manfaatlarini ko'zlagan xususiyat kasb etdi. Askincha, yaxlit podsholik mulki hisoblangan yer endilikda mulkdor aslzoda qatlam qo'lga o'tib taqsimlanish ro'y berdi. Har bir yer egasi o'z hududi markazida qo'rg'on, qasrlar qurish, shaxsiy harbiy guruhlar saqlash kabi ijtimoiy va mulkiy munosabatlarga ega bo'ldi. Ixshidlik boshqaruvi asos

¹ Шамсиддин Камолиддин. “Последний ихшид Согда Тургар в письменных Источников” Toshkent 2012

² Bobur G'oyibov, G'aybulla Boboyorov. “So'g'dshunoslikka kirish. So'g'diy til va numizmatika” Toshkent 2018

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

e'tibori bilan yer mulkdorlari bilan hisoblashadigan bo'ldi. Bu jarayon bir muncha ilgari milodiy II - asr oxiri III - asr boshlarida boshlangan. Sug'd konfederatsiyasi taraqqiy eta borgan sayin boshqaruvda markazlashish jadallashdi. VII asrning o'rtalari konfederatsiya hukmdorliklari Kesh atrofida birlashgan bo'lsalar, shu asr ikkinchi yarmidan boshlab barcha konfederatsiya a'zolari Samarqandni konfederatsiyaning markazi sifatida tan olishgan. Konfederatsiya taraqqiy eta borgani sari boshqaruv takomillashtirildi. Xususan, Turk xoqonlaridan biri bo'lgan, xoqonlikboshqaruvida islohotlar o'tkazgan Tun yabg'u-xoqon davrida (618 – 630) xoqonlikning barcha hududlarida bo'lgani kabi Sug'd konfederatsiyasida ham ma'muriy boshqaruv takomillashtiriladi. Sug'ddagi hukmdorliklar markazga va o'z navbatida, mulklar hukmdorliklarga konfederativ tartibda o'z sodiqliklarini bildirganlar¹. Ba'zi hollarda mulklarning hukmdorlikka yoki markazga tobelik holatini aniqlash ancha qiyinchilik tug'diradi. Y.Yoqubovning Mug' tog'i sug'diy hujjatlariga suyanib keltirishicha, Parg'ar, Buttam (Yuqori Zarafshon) kabi qishloqlarni anchayin erkin harakat olib borganliklari va to'g'ridan-to'g'ri markaz Samarqandga itoat etmay, avval Panjga, so'ngra uning ixtiyori bilan markazga bo'ysungan deb hisoblaydi. Xuddi shunga o'xshash holatni Naxshabning Keshga tobeligi holatida ham kuzatish mumkin². Sug'd konfederatsiyasining markaziy hokimiyati (Samarqand) va yirik hukmdorliklari (Kesh, Naxshab, Panch) qatorida ba'zi hukmdorliklar tarkibidagi mulk hukmdorlari tomonidan ham tangalar zarb qilinganligi ko'zga tashlanadi. Masalan, konfederatsiyaning Kushoniya hukmdorligining Samiton mulkida ham tanga zarb etilganligi buni tasdiqlaydi. Samiton tangalaridagi tamg'alar markaziy Sug'd tangalaridagi tamg'alardan farq qilgan. Chunki mintaqadagi siyosiy vaziyat bilan bog'liq holda har bir davrda o'ziga xos ramziy belgilar bo'lgan va ular bir-biridan farq qilgan. Har bir hukmdorlikning tamg'asini biror-bir mamlakatning emas, u yerni boshqarib turgan sulolaning ramziy belgisi sifatida baholash mantiqan to'g'ri hisoblanadi³. Ayni mana shu asos konfederatsiyaning o'ziga xos xususiyatlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, Maymurg'da ham tanga zarb qilinganligi xususida ayrim qarashlar mavjud. Bugungi kun sug'dshunosligidagi bahsli muammolardan biri Sug'd konfederatsiyasini boshqargan hukmdorlarning shajarasi, ular mansub bo'lgan sulolaning kelib chiqishi masalasidir. Sug'd konfederatsiyasining ilk o'rta asrlarga qadar boshqargan hukmdorlarning ismlari fanga ma'lum emas. Sug'd konfederatsiyasini ilk o'rta asrlarda boshqargan hukmdorlari aksariyatining ismlari esa, asosan, xitoy yilnomalari va tangalar orqali yetib kelgan. Yozma manbalar orqali faqat Devashtich, G'urak yoki Tarxun kabi hukmdorlarning ismlari yetib kelgan xolos. Xitoy yilnomalarida keltirilgan ba'zi ma'lumotlar bu masalani yechishda yordam berishi mumkin. Xususan, "Bey shi", "Suy shu" va "Tan shu" yilnomalarida Kan (Samarqand) hukmdorlarining kelib chiqishi Chjaovu o'lkasidagi hududga borib taqalishi qayd etiladi hamda markazi Choch va o'rta Sirdaryo bo'lgan Qang' davlati hukmdorlarining ham Samarqanddagi Kan xonadoni bilan qarindoshligi tilga olinadi.

Mavzuga doir manbalarda Sug'dning konfederativ asosda boshqarilganligiga doir ishoralar ko'zga tashlanadi. Ayniqsa, Xitoy yilnomalarida keltirilgan Samarqanddagi sulolaning yetakchi bo'lganligi va uning to'qqizga bo'linganligi, numizmatik materiallar asosida Sug'ddagi har bir hukmdorlikning o'z tanga zarbiga egaligi hamda Mug' tog'i sug'diy hujjatlarida keltirilgan tashqi dushmanga qarshi birgalikda ittifoq tuzish, arab va fors manbalarida keltirilgan Sug'd chegaralarining doimiy ravishda o'zgarib turishi kabi misollar Sug'd tarixiy-madaniy o'lkasi konfederativ asosda boshqarilganligini tasdiqlaydi. Sug'd miloddan avvalgi II asr o'rtalarida Yunon-Baqtriya podsholari davrida mustaqillikka erishish uchun harakat boshlab, milodning I asrlaridan mustaqil tanga zarb qilishga erishgan bir necha kichik hukmdorliklardan iborat Sug'd nomi ostida muayyan bir siyosiy uyushma – konfederatsiya shaklidagi tuzilma ko'rinishiga kela boshlagan. Mazkur konfederatsiyaning bosh maqsadi qarindoshlik munosabatlari asosidamintaqadagi siyosiy vaziyatning barqarorligini ta'minlash bo'lganligi uning keyingi

¹ Семенов Г. Л. "Согдийская фортификация V-VIII веков." СПб 1996.

² Кобзева О.Р. "Роль Великого шелкового пути в формировании этнического разнообразия Зарафшанской долины" Toshkent 2007

³ Bobur G'oyibov, G'aybulla Boboyorov. "So'g'dshunoslikka kirish. So'g'diy til va numizmatika" Toshkent 2018

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

faoliyati davomida yanada oydinlashadi. Ayni mana shu tinchlikning saqlanishi mintaqada shaharsozlik, san'at va madaniyatning Sug'd hukmdorlari rahnamoligida rivoj topishiga asos bo'lib xizmat qilgan. Sug'd konfederatsiyasi sug'diy etnos yashagan hududlarning bir-biri bilan bog'liqligi va ular munosabatlarining zaruriyati bilan o'lchanadi. Masalan, mil. avv. III – II asrlarda boshlab sanskrit va hind yevropa tillari o'zining flektiv xususiyatlarini saqlagan holda eroniy tillar analitik til doirasiga o'tib ketdi¹. Ayni mana shu davr Sug'd konfederatsiyasi uchun muayyan zamin yaratdi. Chunki Sug'd konfederatsiyasining o'ziga xos tabiiy hududiy chegaralanish xususiyati ularni til va etnik umumiylik asosida birlashuvini zarurat qildi. Davlat yoki qabilalarning muayyan yagona masalani muhokama etish uchun yig'ilishlari va shu asosda birlashishlari konfederatsiyaning shakllanishiga turtki bo'lgan omillardan hisoblanadi. Konfederativ boshqaruvda markaz (poytaxt) bitta shahar bo'lib, unga birlashgan ittifoqdosh hududlar (ma'muriy birliklar)ning har biri o'z nomidan tanga-pul zarb qilishi, hokimiyat ramzlari ega bo'lishi hamda dushman xuruji davrida markazga o'z qo'shini bilan yordam berishi va ma'naviy tadbirlarni birgalikda bajarish sharti ham bo'lgan. Bundan tashqari, til, din va etnik mansublilik jihatidan ham umumiylik muhim ahamiyat kasb etgan. Bu konfederativ boshqaruvning bosh mezonlari bo'lib, Sug'd o'zining boshqaruv tizimi, ma'muriy bo'linishi, hukmdorlar shajarasi, hokimiyat ramzlari mavjud bo'lgan konfederativ davlat ko'rinishiga to'la mos keladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bobur G'oyibov. "So'g'd tarixidan lavhalar. Samarqand 2020
2. Bobur G'oyibov, G'aybulla Boboyorov. "So'g'dshunoslikka kirish. So'g'diy til va numizmatika" Toshkent 2018
3. Is'hoqov M. "So'g'dshunoslikning ayrim masalalari, Markaziy Osiyo tarixi: manbashunoslik va tarixnavislik izlanishlari" Toshkent 2009
4. Шамсиддин Камолиддин. "Последний ихшид Когда Тургар в письменных Источников" Kamolioddin Sh. C.Toshkent 2012
5. Кобзева О.Р. "Роль Великого шелкового пути в формировании этнического разнообразия Зарафшанской долины" Toshkent 2007
6. Семенов Г. Л. "Согдийская фортификация V-VIII веков." СПб 1996.
7. М. Орзиев, Шодиева Ш. Россия протекторати ўрнатилиш жараёнида Бухоро амирлиги ва Усмонли турк давлати муносабатлари. Ўтмишга назар журнали 2 сон, 4 жилд. Тошкент 2021.
8. Шодиева Ш. "Ёш турклар" инкилобидан сўнг Бухорода Усмонийлар таъсирининг ошиб боришида матбуот нашрларининг ўрни. Паёми Донишқада – 2021. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. Панжикент - 2021. –С. 821-824.
9. Шодиева Ш. Бухорода Герман-Турк жосуслик фаолияти. "ЎзМУ хабарлари" илмий журнали. 2022. №1/3. -Б 55-57.
10. Шодиева Ш. Бухоро амирлиги ва Усмонийлар салтанати алоқалари тарихидан. *Таълим ва инновацион тадқиқотлар. Бухоро. (2022 йил №11) Б 37-42.*
11. Шодиева Ш. Бухоро амирлигида турк эмиссарлари фаолияти. "ЎзМУ хабарлари" илмий журнали. 2022. №11. -Б 38-42.
12. Шодиева Ш. Бухоро элчиси Болтакулбек Чигатойбегининг Усмонийлар империясига ташрифи хусусида. "Жаҳон тарихининг долзарб муаммолари" мавзусидаги Республика миқёсидаги онлайн илмий-амалий анжуман материаллари. Бухоро, 2020 йил

¹ Is'hoqov M. "So'g'dshunoslikning ayrim masalalari, Markaziy Osiyo tarixi: manbashunoslik va tarixnavislik izlanishlari" Toshkent 2009

ПОЙКЕНТ МУЗЕЙИ - АНТИК ВА ИЛК ЎРТА АСРЛАР ДАВРИ ТАРИХИДАН СЎЗЛОВЧИ МУЗЕЙ

Очилов Алишер Тўлис ўғли
БухДУ доценти, т.ф.ф.д. (PhD)

Ўзбекистонда туризмнинг ривожланиши ёлида қилиниётган ишлар сабабли, бугунги кунда Бухоронинг туристик салоҳияти тобора дунё ҳамжамиятини ўзига тортяпти. Туризмни ривожланиши, туристларни ўзига тортаётган маскан бу албатта музейлардир. Шундан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки Музейлар маданият маскандир.

Музейларни шартли равишда икки турга бўлишимиз мумкин.

Булар: 1. Замонавий музейлар. 2. Традицион (анъанавий) музейлар.

Замонавий музейларларда асосан замонавий технологияларни тақдим этади.

Традицион (анъанавий) музейлар эса асосан билимни, қадимийликни ва тарихни келажакка етказадиган асосий маскандир. Бундай музейлар фақатгина экспонат сақланадиган жой эмас, балки амалий машғулот ва илмий тадқиқотлар ўтайдиган жой ҳамдир.

Шундай музейлардан бири Бухоро шаҳридан олтимиш чақирим жанубий - ғарбда Қоракўл туманининг Шўрабод МФЙ ҳудудида жойлашган Қадимги Пойкент археологик ёдгорлигидан топилган топилмалар сақланадиган Пойкент музейидир.

Пойкент харобаларида XIX аср охиридан археологик тадқиқотлар бошланиб, бу жараён ҳозирги кунга ҳам қизғин амалга оширилмоқда.

Археологик тадқиқотлар натижасида Пойкентдан топилган ашёларнинг аниқ сони ҳақида етарлича маълумотлар қайд қилинмаган. Бунинг сабаби шундаки бу ерда тадқиқотлар Чор Россияси давридан бошланган. Собиқ шўролар замонида ҳам топилган ашёлар мамлакатнинг бошқа шаҳарларига олиб кетилган. Фақатгина Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан кейин топилган ашёлар Бухоро давлат музей-қуриқхонасига топширилган. Бугунги кунда бу ерда 10000 га яқин ашёлар тўпланган.

Тўпланган ашёлар музей илмий ходимлари ва тегишли мутахассислар билан биргаликда тўла илмий жиҳатдан ўрганиб чиқилган. Натижада Ўзбекистон Фанлар Академияси олимлари ва Бухоро илмий жамоатчилиги вакиллари таклифлари асосида, Қадимги Пойкент шаҳри яқинида «Қадимги Пойкент тарихи» музейи ташкил этиш тўғрисида Бухоро вилоят ҳокимининг 2000 йил 1 майда № 73 – ф сонли фармойиши қабул қилинган.

Музей катта зали экспозицияси X асрга оид сопол бўлагига ёзиб қолдирилган ёзув билан бошланади. Сопол бўлагига: “Бисмиллаҳур ал Роҳманир Роҳийм”, яъни “Дунёда ҳам охиратда ҳам раҳмат қилувчи Оллоҳу таъолонинг номи билан бошлайман бу ишни”, дейиладиган Қуръони Каримнинг биринчи сураси бошланиши, қора тушда ёзилган.

Витринада қўйилган сопол парчаларида ўша даврдан бизгача етиб келган арабча ёзувлар намойиш қилинган.

Маълумки дастлабки даврларда араб ёзувини ўрганиш, ёзиш қийинчилик билан кечган бўлса керак. Шу сабабли ҳам, айрим жумла ва сўзлар нотўғри ёзилган. Бу ерда қўйилган сирланган идиш парчаси ва бўлагига араб насх хатида, идиш хошиялари ва баъзи ўринларига араб ёзувлари ҳам туширилганлигини кўрсатади.

Булардан ташқари, ёзув анжомлари шишадан ишланган сиёҳдан, кружкасимон сиёҳдон, қаламдонлар ҳам Пойкент аҳлининг IX-XI асрлардаги ёзув анжомлари қандай бўлганлигидан гувоҳлик беради.

Витринадан ўша давр давлатчилигига хос бўлган пул муомаласини ифодаловчи Сомоний ва Қорахонийлар ҳукмдорлиги даврида зарб қилинган танга пуллар жой олган.

Иккинчи витринадан жой олган сиркор сопол идишлар ва улардаги безаклар юқоридагиларни тасдиқлаб турибди.

VIII аср охири – IX аср бошидан Мовароуннаҳр шаҳарларида сиркор сопол буюмлар пайдо бўлди ва кейинчалик кенг расм бўла бошлади. IX-XII асрлар давомида сиркор сопол

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

буюмлар тайёрлаш бадий камолига етди ҳамда юксак техникавий сифатига эришди. Мовароуннахрнинг кулолчилик санъати марказлари айти шу даврда шаклланди. Бу марказларнинг асосийси Афросиёб эди. Ўша маҳалда Шош, Фарғона, Чағониён каби марказлар қаторида ҳақли равишда Пойкент шаҳри ҳам турганлиги бир қатор иккиланишлардан сунг, 2003 йилда ўтказилган археологик қазишларда ўзининг якуний исботини топди. Топилган маҳсус хумдон ва унда сиркор идишларни пиширишда фойдаланилган сепоядаги буёклар ва сиркор қолдиклар бундан далолат бериб турибди.

Учинчи витринада шакл ва расмлари бадий камолга етган, сополи сиркорлиги ва буёғининг юқори сифати билан такрорланмас бўлган идишлар ва уларнинг бизгача етиб келган парчалари қўйилган. Улардаги юксак дид билан солинган ўсимликсимон, ҳандасавий, эпиграфик ва зооморф тасвирлар бугун ҳам ўз жилосини йўқотмаган. Бу даврдаги буюмлар тасвир юқори маҳорат билан чизилгани, нафис уйғунликда берилгани билан ажралиб туради. Бу ҳол моҳир кулоллар билан бир қаторда маҳсус мусаввирлар ҳам бўлганидан далолат беради.

Тўртинчи ва бешинчи витриналарда сопол буюмлар тайёрлашда ишлатиладиган турли ҳажмдаги қолиплар ва буюмларга безак беришда фойдаланиладиган мосламалар, буюмлар сиртига тушириладиган тамғалар намуналари намойиш қилинади.

Бу яхлит коллекция X аср охири XI аср бошларига мансуб бўлиб, 2000 йил қазишлари чоғида Шахристон II мавзеига дахлдор №8 хонадонидан топилган. Хонадон соҳиби кулол уста ёки шу соҳага дахлдор киши бўлган. У алоҳида бир хонага маҳсус сандиқда, тайёр қолиплар ва бошқа кулолчилик анжомларини яшириб қолдирган.

Асосий зал юқори қисмининг ўнг бурчагида X-XI асрларга хос амалий санъатнинг яна бир нодир намунаси осиб қўйилган. Бу экспонат ҳам ганч ўймакорлиги санъати маҳсули бўлиб қисман сақланиб қолган. Панел чап томони ўрта ва қуйи қисми бордюри (ҳошия), марказий қисми ён томонларга қараганда бир мунча ичкарига кирган ҳолатда, ўсимликсимон нақшлари қизил охра бўёғи билан бўялган. Сақланиш ҳолатига кўра бу ганч панно ҳам меҳробни эслатиб туради.

Катта зал чап томон кичик витринасида заргарлик буюмлари намойишга қўйилган.

IX-XI асрларда бадий ҳунармандчиликнинг бошқа турлари сингари заргарлик санъати ҳам ривожланиб, бир қатор янгича услубий ўзгаришларга учраган. Паррандалар, ҳайвонларнинг ўйма ва чекма тасвири туширилган кўплаб бронза буюмлар беағида ислимий-гириҳ нақшлар устун кела бошлаганини кўриш мумкин. Бу даврда қуйма қумуш, бронза, мис буюмлар-туғмалар, камар қопламалари, билагузуклар, узук ва исирғалар кенг расм бўлган.

Пойкентдан топилган ва витринадан жой олган мис ва жездан ясалган аёлларнинг пардоз – андоз буюмлари, тақинчоқ намуналари, зеб – зийнат буюмларига қадаладиган қимматбаҳо тошлар, чиғаноқ, гагат ва шишадан ясалган мунчоқлар шодалари, эгар жабдуқлар, жангчилар кийими ва камарларга қадаладиган мис ва жездан ишланган безаклар билан бир қаторда, суяктарошлик санъати намуналари ясси ва конуссимон туғмалар, аёллар соч тўғноғичлари IX-XI асрлар заргарлик ва суяктарошлик санъати намуналари дидир.

Музейнинг иккинчи кичик зали ҳам IX-XII асрларга оид бўлиб, ўша давр умум минтақа ва Пойкент шаҳрига хос баъзи жиҳатлар масалан металга ишлов бериш, сиркор сопол ишлаб чиқариш техникаси IX-XII асрларга хос уй-рузғорда фойдаланилган сопол идишлар, болалар учун ишлаб чиқарилган, уларнинг дунёқараш, эстетик дидини шакллантиришда кўмаклаша оладиган ўйинчоқлар ва бошқаларни ёритишга ҳаракат қилади. Ушбу залга кираверишдаги чап томондаги витринада 2000 йил дала сезони даврида археологлар томонидан II Шахристон, Б-8-9 объекти №7 уйдан топилган металга ишлов берувчи устанинг иш қуроллари ва ясаган маҳсулотлар намуналари қўйилган.

Залга эшикдан киравериш рўпарасидаги витринада сопол буюмлар пиширувчи хумдон макети қўйилган, маҳсус коромисло (илгич) лар, илгичларга уста томонидан

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

ясалган чироқлар, кўзачалар, шакилдоқлар осиб қўйиладиган бўлган. Бу хумдонда кўк ранг сир бериб ишланган маҳсулотлар пиширилган.

Залнинг учинчи ва бешинчи витриналаридан IX-XII асрларга оид уй-рўзғорда фойдаланилган сопол идишлар намоиш қилинган. Булар сирасига хурмача, товоқлар, хўкача, қозонлар идиш қопқоқлари, стакан, кружкалар, мустахара, дастурхон тагликлари ва бошқалар киради.

Тўртинчи витрина марказидан қазилар натижасида топилган X-XI асрларга оид шиша буюмлар қолдиқлари ўрин олган. Бу даврда Пойкент шаҳри қуйи Зарафшон минтақасида шиша маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи йирик марказга айланган. Пойкентдан шишадан санъат асари даражасидаги ноёб буюмлар ишлаб чиқарилган. 1984 йилдаги қазилар чоғида шиша буюмлар ишлаб чиқарилган бир қанча ўчоқлар ва мосламалар қолдиқлари очиб ўрганилган. Шиша идиш-товоқлар, кимёвий идишлар, атир шишалар, бошқа уй рўзғор идишларини ишлаб чиқариш урф бўлган. Уларда тасвирий мотивлар кам учрайди, мавжудлари унча мураккаб бўлмай пуфлаш ёки қолипда босиш йўли билан тайёрланган.

Витринада алембиклар деб аталувчи шишадан ясалган химиявий идишлар намуналари ҳам қўйилган бўлиб, 1980 йиллар бошларида Пойкентда очилган «Пойкент дорихонаси»дан топилган 12 дона шу хилдаги идиш намуналаридадир. Кўк рангли шишадан тайёрланган, 6-9 см ли найча бириктирилган бу идишлар аксарият ҳолларда тиббий ва химиявий мақсадларда фойдаланилган бўлса ажаб эмас.

Музейнинг учинчи зали Пойкент шаҳридан топилган Сўғд даври ёдгорликларини ёритади, будда ҳайкалчаси, Анахита ҳайкалчаси, ўзида сўғдийлар уй- рўзғор ҳомийси бўлган худони тасвирлаган, лойдан ишланган фриз, Пойкентликларнинг диний эътиқодларини ёритувчи оstadон қолдиқлари, Сўғд рангтасвир санъатининг намунаси сифатида тасвирланган деворий расм қолдиқлари, V-VIII асрларга оид сопол буюмлар қўйилган бўлиб, улар орасида сичқонқопқон алоҳида ўрин тутган.

Тўртинчи витринада сўғд давридаги бой хонадонлар уйларида ишланган безак намунаси қўйилган. Хонадон безаклари оддий лойдан қуйилган фризлар бўлган. Улардан колонналар, капитель, карнизлар ва деворларга махсус хошиялар солишган. Уларда ўсимлик орнаментлари, кушлар, айниқса товуслар тасвирлари ифодаланган.

Тўртинчи зал Пойкент микроҳолатининг қадимги ва антик даврлардаги тарихини очиб беради. Бу ерда Қадимги Пойкент шаҳри атрофларидан топилган, ибтидоий жамоа қуйи босқичларида яшаган одамларнинг жанг ва меҳнат қуроолларини, бронза даврига оид қамон учлари, воҳада ибтидоий тўқимачилик мавжуд бўлганини илмий тасдиқловчи урчуқ бўлаги алоҳида осма витринада намоиш қилинади. Деворий монументал рангтасвир санъатининг 4-5 асрларига оид, ўзида эътиқод саҳнасини акс эттирувчи деворий расм парчаси, Зардуштийлар ибодатхонасидан топилган, диний эътиқод маросимларини бажаришда фойдаланилган буюмлар, мелодий эра бошларига тааллуқли жанг қурол ярроқлари намуналари, антик ва эраиз бошларидаги тангалар намоишга қўйилган.

Музейнинг диаграмма залида Қадимги Пойкент шаҳрининг сақланиб қолган суратлари, археологик қазилар жараёнини тасвирловчи фотосуратлар намоиш қилинган.

Бу ерда ўрта аср Пойкент шаҳри девори ва ундаги қўриқлаш миноралари реконструкцияси ишланган бўлиб, бу ишни Россия Давлат Эрмидажи архитектори Л. Кулакова ва Н. Негматовлар бажаришган.

Хулоса ўрнида шуни такидлаш жоизки, Пойкент музейи Бухоро воҳаси тарихини ёритиб берадиган бой маданий тарихга эга маскандир. Бу археологик ёдгорлик ва ундаги топилган топилмалар жойлашган археологик музей туризмнинг ривожланишида ўз ўрнига эга музейлардан бирidir.

ДОБУСИЯ ҚАЛЪАСИ ТАРИХИ

НавДПИ Тарих факултети
доценти, t.f.f.d (PhD)

Даминов Набижон Абдуолимович

Қадимги Добусия шаҳри харобалари ҳисобланмиш Добус қалъа Самарқанд вилоятининг ғарбий қисмида, ҳозирги маъмурий бўлиниш нуктаи назаридан Самарқанд вилояти Пахтачи тумани ҳудудида, туман маркази Зиёвуддин шаҳарчасидан 12 км шимолий–шарқда, Самарқанд–Бухоро автомобил трассасидан 4 км масофада, Добусқалъа қишлоғининг шимолий–шарқий қисмида жойлашган.

Исмаи Санаевнинг “Зиёвуддин тарихи китобида ёзилишича “Добусия дабус -форс тожик тожик тилида гурзийи оҳани, яъни темир гурзи маъносини билдиради”¹ деб маълумот берилади. Шаҳар темирдай мустаҳкам қилиб қурилгани учун шу ном билан аталган. IX асрда яшаган географ ва тарихчи ал-Яъқубий Добусий шаҳри (қалъаси) ни душман тиғи ўтмайдиган мустаҳкам ва машҳур шаҳар деб тасвирлаган.

Самарқанд билан Бухорони боғлаб турган Буюк Ипак йўлининг “шоҳ йўли” қисмида барпо қилинган Добусия шаҳри ҳақида тарихий манбаларда муҳим маълумотлар сақлангандир. X асрда яшаб ўтган тарихчи Абубакр Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Закариё ибн Хаттот ибн Шарик “Бухоро тарихи” номли асарида, Ҳали Бухоро шаҳри вужудга келмаган, лекин қишлоқларидан баъзилари пайдо бўлган эди. Нур, Харконурд, Вардона, Таровча, Сафна ва Исвонлар ўша қишлоқлар жумласидандир. Подшоҳ турадиган катта қишлоқ Бойканд (Пойканд) эди. Шаҳар “Қалъайи Добусий”-Добусий қалъаси бўлиб, шаҳар деб шуни атар эдилар².

Добусия шаҳри (қалъаси) буюк ипак йўлининг ёқасида жойлашган бўлиб, у ҳам Ўрта Осиёнинг кўплаб шаҳарлари каби уч қисмдан, яъни арк, шаҳристон ва работдан иборат. Шаҳарнинг асосий маркази унинг арки ҳисобланади.

Арк ёдгорликнинг шимоли-ғарбий бурчагида жойлашган. Аркнинг шимолий қисмидан Зарафшон дарёси оқиб ўтади, ғарбий қисми эса баланд мудофаа девори билан ўралган. Аркнинг жанубий ва шарқий қисмлари шаҳристондан чуқур хандаклар орқали ажратилган. Арк билан шаҳристон фақатгина шарқий томондан бир-бирига туташган. Унинг энг баланд жойига триангуляция вишкаси ўрнатилган. Аркнинг шимолий қисмини ҳозирда Зарафшон дарёси ювиб бормоқда, дарё ювган томонда 5-6 метрлик маданий қатлам ва унда мавжуд бўлган бадраблар яққол кўриниб туради.

Шаҳристон. Ёдгорликнинг шаҳристон қисми арк билан работнинг ўртасида жойлашган бўлиб унинг деярли барча қисми қадимги қабристон билан қопланган. Шаҳристон аркни шимол, шарқ ва жануб томонлардан тўлалигича ўраб туради ва унинг ўзи ҳам квадрат шаклига яқин тарихга эга. Шаҳристоннинг умумий майдони 23 га бўлиб у маҳобатли мудофаа деворлари билан ҳимояланган. Мудофаа деворларида олиб борилган тадқиқотларда унинг ичида кенг девор ичи коридорлари борлиги аниқланган. Шаҳристоннинг шимолий қисмидан Зарафшон дарёси оқиб ўтади ва бу дарё ҳозирги кунда унинг анчагина қисмини ювиб кетган ва бу ҳолат ҳануз давом этмоқда.

Работ. Шаҳарнинг учинчи қисми бўлган работ шаҳристондан жанубга қараб чўзилган. Унинг атрофи мудофаа деворлари билан ўралганми, йўқми, бу ҳозирча номаълум. Работнинг умумий майдони 50 гектарни ташкил этади. Ёдгорликнинг рабоди учта алоҳида турган тепаликларда бўлганлигини тахмин қилишимиз мумкин. Работнинг марказий ва жанубий, ғарбий, шимолий томонлари тўлиқ қабристон остида қолган бўлиб, уни шарқий томонга қабристон кенгаймоқда. Работнинг устки қисмида қабр тошларни учраши бу ерда қадимдан, яъни сўнгги ўрта асрлардан бошлаб қабристон мавжуд бўлганлигидан гувоҳлик беради.

¹ Исмаи Санаев. Зиёвуддин тарихи. Т.: “Шарқ”, 1995.- 235 – бет.

² Наршахий . “Бухоро тарихи”. Т.: “Камалак”, 1991 й. 91-б.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Тарихий манбаларни ўрганиш натижасида Добусия шаҳри (қалъа)да савдо-сотик, хунармандчилик, санъат ва маданият, илм-фан ривожланган. Тарихий ва архелогик манбаларнинг таҳлили шуни кўрсатадiki, Добусияда айниқса, кулолчилик, тўқимачилик, меъморчилик яхши ривожланган.

“Х асрда Мовароуннахрга саёҳат қилган араб сайёҳи Ибн Хауқол Добусияда бўлади ва бу шаҳарнинг хунармандчилиги ҳақида қимматли маълумотларни ёзиб қолдиради. Унинг ёзишича, Добусияда “Ведари” навли газлама ишлаб чиқарилган. Пахтадан тўқилган, юмшоқ, сарғишранг бу мато жуда пишиқ бўлиб, ювилганида ҳам ранги чиқмаган. Бу мато Хуросонда жуда машҳур бўлиб, уни “хуросон парчаси” деб ҳам атаганлар. Ундан амирлар, вазирлар ҳамда аслзодалар либос тиктириб кийганлар. Добусия кулоллари ясаган идиш – товоқлар сифати билан жуда машҳур бўлган”¹.

Қадимги Добусиянинг мактовга сазавор томони илм – фан риволаниб машҳур алломалар етишиб чиқиб, диний ва дунёвий илмнинг турли соҳаларида ижод қилганликлари ҳақида маълумотлар манбалар сақланиб қолинган.

Добусияда туғилган алломалар ичида энг машҳури фақиҳ, қози Абу Зайд Убайдулло ибн Умар ибн Исо ад – Добусийдир. Ул зот Бухоронинг етти машҳур қозиларидан (кузоти сабъа) бири, ҳанафий мазҳабининг йирик вакили ва раис бўлган. Абу Зайд ад Добусий 978 йили Добусияда таваллуд топган ва шу ерда ўқиб, улғайиб машҳур алломалардан таълим олиб, фикҳ илмининг билимдони бўлиб етишган. Бундан ташқари, ад-Добусий усул, хилоф, жадал ва тасаввуф илмлари бўйича ҳам иқтидорли олим даражасига кўтарилган.

Абу Зайд ад – Добусий бундан саккиз аср аввал хилоф илми номли янги фанга асос солган бўлиб, бу фан XX асрга келиб “қиёсий ҳуқуқшунослик” деб атала бошланган. Манбаларда Абу Зайд ад – Добусийнинг 10 дан асарлари бўлганлиги айтилган. Улардан тўрттаси, яъни “Қарашларни асослаш”, “Далилларни баҳолаш”, “Фикҳ илми асослари ва тармоқларининг сирлари ҳақида китоб”, “Энг олис мақсад” номли китоблари бугунгача етиб келган. Бу улўф зотнинг китоблари ундан кейин яшаган кўплаб алломалар учун дастуруламал бўлиб хизмат қилганлиги маълум. Абу Зайд ад – Добусий 1039 йили 63 ёшида Бухорода вафот этган.

Добусияда таваллуд топган алломалардан яна бири Зулайм ибн Хатит ал – Жаҳзамий ад- Добусий фозил, доно ва яхши киши бўлиб, ишончли ҳадис ровийлардан бири бўлган. Кунyasi (лақаби) Абдулғушайим бўлиб, Добусий аҳлидан бўлган. Ироққа боган ва у ерлик кўплаб олимлардан ҳадислар ёзиб олган. У зот Муслим ибн Иброҳим ал-Фароҳидий, ал-Минҳал ибн Баҳр ал- Кушарий ва Абдуллоҳ ибн Рижоъ ал- Ғадоний каби бир қанча олим-у уламолардан таълим олган Муҳаммад ибн Исмоил ал – Бухорий (Имом – Бухорий) каби машҳур муҳаддислар у кишидан ҳадислар ривоят қилганлар. Абулғушайим ад – Добусий 866 йилда январь ёки феврал ойида Добусияда вафот этган.

Манбаларда келтиришча, Абулғушайим ад – Добусий “Ҳадис илмининг султони” номи билан машҳур бўлган ватандошимиз Имом Бухорийнинг устози ҳамда яқинларидан бўлган.

Добусиянинг доврўғини таратган алломалардан яна бири бу Абулфатҳ Маймун ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Бақр ибн Мажжа ад – Добусийдир. Аллома ҳақида Абу Саъид Самоний ўзининг “ат – Таҳбир фий ал-мўъжами-л-кабир” (Катта қомусдаги уламолар) асарида шундай келтиради: “Абдулфақҳ Добусий солиҳ фақиҳ, мулойим, хусни хулқ киши бўлиб, бир муддат Бухорода турган, кейин умрининг охиригача Марв шаҳрида яшаган. Марвда Имом Абдулмузфир Жаддий ва Абдулқосим Исмоил ибн Муҳаммад ибн Маҳсин ал – Ҳусайний ва устози Абу Саъид Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Иброҳим ат- Табарий ҳамда бир қанча уламолардан таҳсил олган. У зот 1067 -1139 йилларда яшаган Марвда вафот этган”².

¹ А. Бердимуродов, Ё. Исаев “Добусиядан чиққан алломалар” Зарафшон газетаси // 2011 йил 11 – июнь, 4 - сон.

² А. Бердимуродов, Ё.Исаев. “Добусиядан чиққан аломмалар” Зарафшон газетаси // 2011 йил 11 – июнь, 4 - сон.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Добусиядан чиққан аломалардан яна бири Абулқосим Али ибн Абу Яъло ал-Музаффар ибн Ҳамза ибн Зайд ал-Авалий ал-Хусайний аш-Шофиъ ад-Добусийдир. У киши ҳам факих, сўзга бой адиб, атган сўзига ҳужжат келтира оладиган, баҳс-мунозарада эса қўли устун келувчи, чиройли хулқли, қўли очик, саховатпеша инсон бўлган. Муҳаммад ибн Абдулазиз ал-Қантарий, Абу Саҳл Аҳмад ибн ал-Абивардий, Абу Масъуд ал – Бажалий каби бир қанча олимлардан сабоқ олган. 1086 йилда Баҳдодга бориб “Низомия” мадрасасида дарс берган ва шу билан бирга, уламолар суҳбатида кўплаб ҳадислар ёзган.

Абулқосим Али ибн Абу Яъло ад-Добусийдан Ҳибатуллоҳ ибн ас-Сақатий Абулазиза ал – Қалонисий, Абдулваҳҳоб ал-Анмотий, Абдурахмон ибн ал-Ҳасан аш – Шараффий каби олиму уламолар ҳадислар ривоят қилган.

Ас-Сақатий устози ҳақида шундай дейди “Шофиъий мазҳабининг етук имомларидан бири, Қуръон, фикҳ, ҳадис, усул, луғат ва араб тилини мукаммал ўзлаштириган, ёш шижоатли бўлиб, камол (ақида) илмида чуқур билмга эга, тортушувларни фасоҳат билан ҳал қилувчи ва мунозараларда эса қўли баланд келгучи ҳамда фатволарга мувофиқ келгучи киши эди”. Бошқа бир жойда: “Мазҳаб, ҳилоф ғариб ҳадисларни билиш ва балогат илмида машҳур бўлиб, шофиъий мазҳабининг етук олимларидан эди” деб келтирилган. Абулқосим Али ибн Абу Яъло ад-Добусий 1089 йил 29 августда вафот этган.

Яна бир Добусиялик аллома Юнус ибн Иброҳим ибн Абдулқавий ибн Қосим ибн Довуд ал-Каноний ал-Аскалоний Абу Нун ад-Добусий Мақир номи билан ҳам танилган. Абу Нун ад-Добусий 1237 йилда таваллуд топиб, 1329 йил март ойида 92 ёшида вафот этган. Абу Бакр Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Абу Дунё ал-Қаршийнинг “Ал-Қаноат” китобини аввалги яримида у зот томонидан ривоят қилинган ҳадислар келтирилган.

Тарихий манбаларда ёзилишча, Добусия атрофида бир неча кишлоқлар мавжуд бўлиб, бу кишлоқларда ҳам алломалар яшаганлар. Добусия яқинида Роғин, Кандукин ва Искаран номли кишлоқларнинг номи маълум.

Роғин Добусияга қарашли кишлоқлардан бири бўлиб, ундан Муҳаддис Абу Муҳаммад Аҳмад ибн Муҳаммад ибн ад – Добусий ар-Роғиний каби олимлар чиққан. У зот ҳадис айтиб ёздирган. “Мағозий – у – Воқидий (Воқидий юришлари) асарини ривоят қилган. Муҳаддис Абу Муҳаммад Аҳмад ад – Добусий Абу Бакр Муҳаммад Аҳмад ибн Мусо ибн Риждо ибн Ҳанш ал-Коризаний, Абу Наср Мансур ибн Муҳаммад ал-Ҳарлосий, Абу Бакр Муҳаммад ибн ал-Фазал ал-Имом ва шу каби бир қанча олим-у – уламолардан кўплаб ҳадислар ёзиб олган ва улардан ривоят қилган. Абу Муҳаммад Аҳмад ад – Добусийдан эса Ҳофиз ан – Нахшабий каби олимлар ҳадис тинглаганлар. Ҳофиз Абу Муҳаммад Абдулазиз айтди: “Биз Добусияда Абу Муҳаммад Аҳмад ад – Добусийнинг ҳузурида эллик кун турдик ҳатто биз ундан “Мағозийу -л-Воқидий” китобини тингладик. Абу Муҳаммад Аҳмад ад – Добусий у китобнинг қисми ёзилган ҳолда сақланар эди, биз ҳам у зотнинг ёзганидан ва ёздирганидан кўчириб олдик”.

Албатта, биз Добусияда туғилган барча алломаларининг номларини аниқладик, деган даъводан йироқмиз, ҳали бу борада кўплаб тадқиқотлар олиб борилиши лозим.

Ҳозирги кунда Добусия шаҳри (қаъласи) да Имом Баҳра ота макбарасидан бўлак бинолар қолмаган, атрофи тепалик ва қабристондан иборатдир. Бир вақтлар савдо -сотиқ, ҳунармандчилик, илм-фан, маданият ривожланган бу боқий шаҳар нима учун шу ҳолга келиб қолган?

Биз шу саволга жавоб топишга ҳаракат қилдик, Мирзо Улуғбекнинг “Тарихи арбаъ улус” (Тўрт улус тарихи) асрида ёзишча, “Чингизхон Мовароуннаҳр мамлакатини босиб олиш учун мўру малаҳдек саноксиз сипоҳларига фармон берган. Самарқанд сари отланган Чингизхон Бухоро ва унинг атрофи аҳолисида катта қўшин жамлади. Йўл асносида

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

уларнинг бир тўдасини Дахбус ва Сарипул қалъасининг мухосараси учун қолдирди. Ўзи катта жадалиқ билан йўлга тушди”¹.

Тарихий манбалар ўрганилганда, Чингизхон Бухоро шаҳри 1220 йил 16 февралда эгалагандан кейин ўт қуйишини буюради, қадимий Бухоро шаҳри етти кун ўт ичида қолиб ханавайрон бўлган. Кўплаб тарихчиларнинг берган маълумотларига кўра мўғиллар босқини натижасида Мовароуннахр шаҳар ва қишлоқлари таназулга юз тутган. Араб тарихчиси Ибн ал-Асир (1160 -1233) мўғил босқинчиларнинг Ўрта Осиёда олиб борган фаолиятлари тўғрисида шундай ёзади: “Улар ҳеч кимни аямас эдилар, аёлларни, қарияларни, болаларни қатл этдилар... Орқада бирон шаҳарни қолдирмай ер билан текислаб ўтар эдиллар”².

Добусия шаҳри (қалъаси) ҳам мўғил аскарлари томонидан вайрон қилинган.

XIII аср бошида вайрон қилинган Добусия қайта қачон тикланган деган саволга тарихчи Ҳофиз Абрў Шаҳобиддин Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ибн Абдурашид ал-Хавофий (1362- 1431) Добусия ҳақида шундай дейди: “Добусия – кичик шаҳар. Бухоро билан Самарқанд орасида, ҳозирда Самарқандга тегишли қалъаси бор, айтадиларки, уни Султон Жалолиддин қургандир. Дабусиядан Кушонгача 5 фарсанг”³. Ҳофиз Абрўнинг Дабусия қалъаси Султон Жалолиддин томонидан бунёд этилганлиги тўғрисидаги фикрлари ҳақиқатдан йироқдир. Академик Бартольд Ҳофиз Абрўнинг Добусия шаҳри (қалъаси) султон Жалолиддин томонидан қурилган деб қолдириган маълумотини инкор этади.

Добусия шаҳри (қалъаси) Темурийлар, Шайбонийхонлар, Аштархонийлар, Бухоро амирлиги даврида савдо-сотик, ҳунармандчилик, илм-фан, маданият жонланиб ривожланиш даражасида бўлса-да IX-XII асрдаги ҳолатига қайтмаганини тарихий манбалар орқали пайқаш мумкин.

XIX асрнинг иккинчи яримида Чор Россияси томонидан Ўрта Осиёнинг босиб олиниши, Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ярим мустамлакага айлантирилди. 1917 йил Ленин бошчилигида давлат тўнтаришдан кейин, бошқарув болшевикларнинг қўлига ўтиши Добусия шаҳри (қалъаси) бутунлай вайрон бўлишига олиб келди. 1910 йилда туғилган Дабусия шаҳри (қалъаси) атрофидаги қишлоқда яшаган Улжонмамо билан 1995 йилда суҳбат олиб борилганда шундай деган эди, қонхўр Фурунзе бошчилигидаги босқинчилар 1920 йилда Дабусия қалъаси вайрон қилди ҳатто ҳарбий самолётлар билан бомба ташлаб мавжуд иморатларни бузиб ташлади деб айтиб берган эдилар. Улжонмамо (1996 йилда вафот этган).

Машҳур тарихчи А.Ю. Якубовский 1934 йилда Зарафшон водисий бўйлаб уюштирилган археологик экспедицияга раҳбарлик қилган ва водийдаги кўплаб қадимий ёдгорликларни кўриб ўз хулосаларини баён қилган. Якубовскийнинг ёзишича, Добусияда бир неча йил яшаган аҳолининг энг сўнгилари ҳам шаҳарни тарк этиб кетиб қолишган. Аммо аҳолининг йўқлиги қачонлардир машҳур бўлган бозорга барҳам бера олмаган. Қўшни қишлоқлардан аҳоли ҳар ҳафтада бир кун келиб ўлик шаҳар майдонида тўпланиб бозор қилишарди ва катта савдо бўлади. Добусий вайронларида тўпланган бунчалик кўп кишиларни на Кармана, на бошқа жойларда кўрмадик, деб маълумот қолдирган.

XX асрнинг 90 йилларида Амириддин Бердимуратов бошчилигида археологик изланишлар олиб борилди. 2007 йилдан 2011 йилларда Добусияни археологик жиҳатдан ўрганиш ЎзР ФА Археология институти ҳамда Япониянинг Киото шаҳридаги япон маданиятини ўрганиш халқаро илмий маркази билан ҳамкорликда давом эттирилди. Тадқиқотлар ёдгорликнинг арки, шаҳристони ва работи ҳудудларида олиб борилди.

Добусия ёдгорлигининг шаҳристон, работ ва арк ҳудудларида олиб борилган археологик қазилмалар материалларини (кулолчилик буюмлари, ҳунамандчилик ишлаб чиқариши билан боғлиқ бўлган турар-жой бинолари қолдиқлари, металл буюмлар) тадқиқ

¹ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Тошкент, “Чўлпон нашриёти”, 1994, 147-бет.

² С. Отамуродов. Глобаллашув ва миллий – маънавий ҳавфсизлик. Т.: “Шарқ”, 2015, 231-бет.

³ Исмаилов Санаев. Зийвуддин тарихи. Т.: “Шарқ”, 1995, 243-бет.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

қилиш натижасида у ерда эрамиздан олдинги VI-V асрлардан то XIII асрларгача ҳаёт гуллаб яшнаганлиги, тарихий манбаларда тилга олинганидек, Добусия шаҳар сифатида Бухоро шаҳридан олдин пайдо бўлганлиги аниқланди.

Археологик олимлар А.Бердимуродов, Комил Раҳимовларнинг фикрига кўра, Добусия шаҳри (қалъаси) харобаларни ўрганиш жараёнида қўлга киритилган археологик топилмаларнинг илмий таҳлили Добусия шаҳрининг ёши 2600 йилдан кам бўлмаганлигини кўрсатмоқда. Ўйлаймизки, бу борадаги тадқиқотларни изчил давом эттириш шаҳар тарихининг янги қирраларини очиб беради, албатта.

BUXORO VOHASINING ILK SHAHARLARI:POYKENT VA VARAXSHA**Bafoyeva Sarvinoz Umidjon qizi****BuxDU Tarix va yuridik fakulteti 2-kurs arxeologiya yo'nalishi talabasi****Ilmiy rahbar: Ahmadov Ahmadjon Asror o'g'li****BuxDU "Arxeologiya va Buxoro tarixi" kafedrasi katta o'qituvchisi t.f.f.d. (PhD)**

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Karimov ta'kidlaganlaridek, "Bugun ham zamin uzra salobat ko'tarib turgan me'morchilik obidalari, masjid, madrasalar, savdo va hunarmandchilik tirlari, shifoxonalar va xonaqohlar, hovuzlar, tarixiy saroylar Buxoro boshidan kechirgan buyuk tarixning guvohidir". Qadimgi shaharlarimizning mavjudligi buyuk tariximizning borligiga dalolatdir.

Hozirda Poykent deb atalayotgan bu ko'hna shaharning qadimgi nomi "Boykand" bo'lgan. Bundan tashqari "Shahri Haybar" yoki "Shahriston" deb ham yuritilgani ma'lum. Abu Bakr Muhammad ibn Narshaxiyning "Buxoro tarixi" kitobida "Boykand" aholisi savdogar bo'lgan, degan jumla bor. "Madinat-at Tujjor" ya'ni "savdogarlar shahri" deb atalganligining sababi ham shunda.

Mag'ribu mashriqda dong tarqatgan Poykent shahri qanday paydo bo'lgan?, degan savolga javob beradigan bo'lsak, ibtidoiy ajdodlarimiz tarixiga bir nazar salsak ham, azal-azaldan odamlar daryo, ko'l bo'ylarida makon qilib yashaganlar. Mana shu eslab o'tgan omilimiz Poykent shahri yuzaga kelishiga sabab bo'lib xizmat qiladi. Milloddan avvalgi 6-5 ming yilliklarda Masof, hozirgi Zarafshon suvining o'zaro tutashib turgan, Qorako'l va Somjan ko'llariga kelib qo'shilishi susayib borishi natijasida ko'l xalqobi ichida qolgan Varaxsha, Boykand, hozirda Buxoro shahridagi Ark joylashgan qum tepa, ya'ni Registon tepaliklari bo'y cho'zib, ko'l suvi sathidan yuqorida qoladi. Suv bo'yida joylashgan bunday tepaliklar ustida qadimgi dehqonlar, ko'chmanchi chorvadorlar ko'chib kela boshlagan. Narshaxiy tabiri bilan aytganda "Avval ular chodir va o'tovlarda turar edilar, so'ng odamlar yig'ilib imoratlar qurdilar..."[1]. Shuning natijasida eng qadimgi qishloqlar Nur, Xarqonrud, Vardona va Tarobcha kabilar shakllangan. Podshoh turadigan katta qishloq Poykent bo'lgan. Narshaxiyning ta'kidlashicha, qadimgi Poykent Buxoro hukmdorlarining qarorgohi bo'lgan. Shu viloyatga hukmdor bo'lgan barcha podshohlar, deb ta'kidlaydi u. Xitoy manbalarida "Pattian" yoki "Patikanta" deb atalishining asl sababi ham shu. Rus olimi L.A. Ziminning ma'lumotlariga ko'ra, bu xitoy atamallari "hukmdor uyi" degan ma'noni bildirar ekan.

Poykentda devor bilan o'rab olingan shahristonning maydoni 21 gektarga yaqin bo'lgan. Shahardan sharqda qal'a devorlarining orqasida nekropol joylashgan, unda nouslarda dafn etilganlarning suyaklari saqlangan. Poykent shahri yuzaga kelishiga sabab bo'lib xizmat qiladi. Milloddan avvalgi 6-5 ming yilliklarda Masof, hozirgi Zarafshon suvining o'zaro tutashib turgan, Qorako'l va Somjan ko'llariga kelib qo'shilishi susayib borishi natijasida ko'l xalqobi ichida qolgan Varaxsha, Boykand, hozirda Buxoro shahridagi Ark joylashgan qum tepa, ya'ni Registon tepaliklari bo'y cho'zib, ko'l suvi sathidan yuqorida qoladi. Suv bo'yida joylashgan bunday tepaliklar ustida qadimgi dehqonlar, ko'chmanchi chorvadorlar ko'chib kela boshlagan. Narshaxiy tabiri bilan aytganda "Avval ular chodir va o'tovlarda turar edilar, so'ng odamlar yig'ilib imoratlar qurdilar..."[1]. Shuning natijasida eng qadimgi qishloqlar Nur, Xarqonrud, Vardona va Tarobcha kabilar shakllangan. Podshoh turadigan katta qishloq Poykent bo'lgan. Narshaxiyning ta'kidlashicha, qadimgi Poykent Buxoro hukmdorlarining qarorgohi bo'lgan. Shu viloyatga hukmdor bo'lgan barcha podshohlar, deb ta'kidlaydi u. Xitoy manbalarida "Pattian" yoki "Patikanta" deb atalishining asl sababi ham shu. Rus olimi L.A. Ziminning ma'lumotlariga ko'ra, bu xitoy atamallari "hukmdor uyi" degan ma'noni bildirar ekan.

Beshim Mirzaqulovning "Qorako'l tarix silsilasida" nomli monografiyasidan: "Poykent shahrida hayot milloddan avvalgi V asrdan, millodiy XII asrning ikkinchi yarmigacha, ya'ni 1600 yildan ortiqroq vaqt davomida kechgan"[2], deb xulosa chiqarish mumkin.

Yozma manbalarda shaharning to'liq tarixi haqida ma'lumotlar uchratishimiz qiyin. Poykent tarixini tiklab berishda dastlabki arxeologik tadqiqotlar olib borgan olimlarning hissasi

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

katta. XX asr davomida Buxoro vohasining ilk shaharlari jahon arxeologlari nazaridan chetda qolgan emas. Masalan, L.A. Zimin boshchiligida 1912-1913-yillarda qazishmalar va tadqiqotlar bo'lib o'tgan. Keyinchalik 1930-yillarda bu yerda A.Y. Yakubovskiy boshchiligidagi ekspeditsiyalar amalga oshiriladi. 1950-yillar o'rtalaridan Poykent atrofida akademik Yaxyo G'ulomov boshchiligidagi ekspeditsiya neolit va bronza davri yodgorliklarini aniqlaganlar. 1981-yildan to hozirgacha O'zbekiston FA Arxeologiya instituti, Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi xodimlari Rossiya Davlat Ermitaji bilan hamkorligida ekspeditsiyalar tashkil etilmoqda. Bundan tashqari, 2012-yildan to bugungi kungacha Fransiyaning Luvr muzeyi mutaxassislari bilan hamkorlikda Poykentda qazishma ishlari olib borilmoqda.

Poykentning qadimiy qismi Arkning ostida madaniy qatlam qarib 18 metrga borsa, ichki va tashqi shahristonlari ostida esa uning qalinligi 4-4,5 metrdan oshmaydi. Arxeologik topilmalar ko'p yillik tarixi haqida guvohlik beradi.

Buxoro vohasi o'zining noyob arxitekturasini bilan shuhrat qozongan bir paytda, shu narsani inobatga olish kerakki, bu vohaning arxeologik obidalari ham dunyoga mashhur. Ulardan yana biri Varavshadir. Varaxsha bu antik va ilk o'rta asrlar yodgorligidir. Bu obyekt haqida xitoy manbalaridan, tarixchi Narshaxiy asarlaridan, bundan tashqari, yurtimizda bo'lgan elchi, savdogar va sayyohlar estaliklaridan bilib olishimiz mumkin.

Varaxshani arxeologik o'rganish tarixini uch davrga bo'lib o'rganishimiz mumkin:

- 1-davr: 1937-1940-yillarda olib borilgan tadqiqotlar;
- 2-davr: 1947-1954-yillarda olib borilgan tadqiqotlar;
- 3-davr: 1970-1990-yillarda olib borilgan tadqiqotlar[3].

Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra Varaxsha milloddan avvalgi II asrda bir biriga tutashgan bir necha istehkomli qishloqlar tarzida qad ko'targan. Milloddan avvalgi II-I asrlarda Varaxsha va uning atrofida madaniy hayot gullagan. III-IV asrlarda tanazzulga uchragan Varaxsha V asrga kelib tiklanib, buxorxudotlar qarorgohiga aylangan.

V.A. Shishkinning ma'lumotlariga ko'ra, Varaxshaning janubiy qismida ark qurilgan. Arkning sharqiy qismida tomi ravoqsimon gumbaz tarzida yopilgan uzun yo'laksimon xonalar mavjud bo'lgan. Arkning markazida janubi tomoni mudofaa devoriga yondashgan Varaxsha hukmdorining saroyi joylashgan. Saroy Sharqiy va G'arbiy mehmonxona hamda Qizil xonalardan iborat bo'lgan. Saroy g'arb tomonidan 3 ravoqli ganchkori ustunlar o'rnatilgan hashamatli peshayvon bilan o'ralgan. Saroyning sharqiy mehmonxonasi to'la kovlab ochilgan. U yerda turli xil manzaralar, fil mingan shahzoda va chokarlarning qoplonlar bilan olishuvi, qayrilib nishonga kamondan o'q uzayotgan ot ustidagi chavandoz, qanotli tuya shaklidagi oltin taxtga o'tirgan hukmdor tasvirlangan. Bundan tashqari mehmonxonaning otashgohidan o'ngda beliga xanjar taqilgan shahzodaning tiz cho'kib ibodat qilayotgan ta'sviri ayniqsa diqqatga sazovordir[4].

943-944-yillarda yozilgan "Buxoro tarixi" asari 36 bobdan iborat bo'lib, bu asar "Tahqiq-ul viloyat" nomi bilan ham atalgan ekan. Asarning bir necha bobida ko'hna shaharlar tarixi ajoyib tarzda yoritilgan. Masalan, Varaxsha va Poykent shaharlarini tarixchi Buxorodan qadimiyroq deb hisoblaydi. Varaxshaga ta'rif berib, uning devori bo'lganligi va o'n ikki ariqdan suv ichishi, qasrning go'zallikka na'muna ekanligi haqida so'z yuritadi[5]. Varaxshada har o'n besh kunda bir marta bozor bo'lib, yil oxirida bo'ladigan bozor yigirma kun davom etgan, yigirma birinchi kun esa, navro'zga ulanib ketgan,- degan ma'lumotlar ham mavjud.

Buxoroda afsonaviy shaxs sifatida tanilgan S.N. Yurenevni buxoroliklar "kalon bobo"- deb atashgan ekan. Chunki u kishining bo'ylari uzun bo'lgan, bundan tashqari yuksak ma'naviy fazilat egasi bo'lgan. S.N. Yurenev 1954-yil 22-sentyabrdan 20-oktyabrgacha "Varaxsha" saroyida qazishma ishlarini olib borgan ekanlar. Yurenev tomonidan to'plangan kolleksiyalar Leningrad, Ermitaj va Moskva Universitetida saqlanib kelinmoqda. Bu haqda taniqli pubstsist Valeriy Lofe o'zining "Buxoro tarixi sahifalarida" shaunday yozgan: "Sovet vaqtida kimki tarixiy yodgorliklarga shikast yetkazmoqchi bo'lsa, shunda Yurenev o'sha paytda obidaning yoniga kelib binolarni himoya qilishga o'tardi". Sergey Yurenev Nikolaevich Buxoroga: bu yer

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

yuzasidagi eng yaxshi shahar va uning hijrasi eng yaxshi xona, shubhasiz, bu shahar baxt taratadi, deb ta'riflagan ekan.

Xulosa qilib aytganda Buxoro shahrining shakllangan tarixiy qismidagi madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanishni yanada takomillashtirish va tartibga solish, tarix, madaniyat va me'morchilik yodgorliklarini har tomonlama o'rganish, ommalashtirish va targ'ib qilish, o'zbek xalqining bebaho milliy qadriyatlarini kelgusi avlodlar uchun saqlab qolish, Buxoro shahrining tarixiy qismi yagona kompleks sifatida to'la qonli faoliyat ko'rsatishi uchun bugungi kunda yetarlicha chora-tadbirlar ishlab chiqarilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Мухаммад Наршахий. Бухоро тарихи / Форс тилидан А.Расуев таржимаси. Масъул мухаррир А.Уринбоев. – Тошкент. “Шарк баёзи”. 1993. -Б.15.
2. Мирзакулов Б. Коракул тарих силсиласида. – Тошкент. Chashma print, 2014. Б-17-42.
3. Ochilov A.T. “Varaxsha – antik va ilk o'rta asrlar davri shahri.” Journal of Innovation, Creativity and Art 2.6 (2023): 14-16.
4. Шишкин В. А. Варахша (Предварительное сообщение о работах 1949-1953 гг.). СА. Вып. XXIII. М., 1955. С.101-131.
5. Мухаммад Наршахий. Бухоро тарихи. Форс тилидан А.Расуев таржимаси. Масъул мухаррир А.Уринбоев. – Тошкент. Шарк баёзи, 1993. –Б.15.
6. Halim To'rayev. Buxoro tarixi. Buxoro. “Durdona”. 2020.
7. Halim To'rayev. Buxoro tarixi yozma manbalari. Buxoro. “Durdona”. 2023.
8. Мухаммаджонов А. Кадимги Бухоро (Археологик лавхалар ва тарих). - Тошкент. “Фан”. 1991.
9. Очилов А.Т., Салимова З.Х. “Бухоро воҳасининг тарихий географияси шаклланишида Зарафшон дарёсининг ўрни.” Scientific progress 3.10. 2022.
10. Yusuf Ro'zi Boykandiy. Ko'hna Poykent qissasi. Toshkent. “Olmos qilich”. 2012.
11. Шишкин В А Варахша (Предварительное сообщение о работах 1949-1953гг.). СА. Вып. XXIII. М., 1955. С. 101-131.

BUXORONING ANTIK VA ILK O'RTA ASRLAR TARIXI (POYKENT MISOLIDA)

Narzulloyev Farrux

BuxDU Tarix va yuridik fakulteti 2-kurs arxeologiya yo'nalishi talabasi

Ilmiy rahbar: Ahmadov Ahmadjon Asror o'g'li

BuxDU “Arxeologiya va Buxoro tarixi” kafedrası katta o'qituvchisi t.f.f.d. (PhD)

Uch mingyillik tarixga ega o'zbek davlatchiligida Buxoroning o'rni beqiyosdir. Qadimdan savdo karvonlari yo'lida joylashganligi sababli hududning savdo iqtisodiy aloqalari va madaniy hayotida keskin o'zgarishlar yuz berganligini biz qadim manbalardan bilamiz. Hozirda hudud tarixiga oid kutubxonalarda va arxivlarda 20 mingdan ortiq turli qo'lyozmalar va hujjatlarning mavjudligi yurtimiz tarixini yetarlicha tasavvur qilishimizga katta imkon yaratadi. Rivojlangan o'rta asrlar tarixi asosan yozma manbalarda nisbatan to'liq yoritilganligini hisobga oladigan bo'lsak, vohamizning qadim va ilk o'rta asrlardagi tarixi o'rganishda arxeologik qazishmalar natijalarining beqiyos ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlab o'tish lozim. Bugungi kunda Buxoroning eng go'zal va boy shahri bo'lgan Poykentni o'rganish alohida ahamiyat kasb etadi. Qadimgi savdo yo'lida joylashgan bu shaharni xitoy muarrixlari "Pati-yan"

tarzida, o'rta asr arab muarrixlari Tabariy, Ibn-al Xordadbek, Ibn al-Fakixlar asarlarida «Madina at-tujjor», - «Savdogarlar shahri» deya e'tirof etilgan, qadimda So'g'dning «Marvarid monand» shahri bo'lgan. Poykent Buxorodan 40 km janubi-g'arbda va Forobdan 60 km uzoqlikda – Amudaryoning qadim va o'rta asrlardagi muhim kechuv nuqtasida joylashgan ko'hna shahardir. Poykent Buxorodan ham ko'hna bo'lib, bu yerda ilk zardushtiylik ibodatxonalari barpo etilgan. Keyinchalik esa shahar buxorxudotlar qarorgohi vazifasini o'tagan. Poykentdan Buyuk ipak yo'li kesib o'tgan. Buyuk ipak yo'lining sharqiy tarmog'i Xitoydan

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

boshlanib, Tarim havzasi orqali Farg'ona, Choch (Toshkent)ga, u yerdan Samarqand Sug'diga, keyin esa Buxoro va Poykent orqali Marv, Eron, Yaqin Sharq hamda O'rtayer dengizigacha borgan. Tarixchilarning fikriga ko'ra, sug'd shahrining qadimiy qal'asida odamlar birinchi ming yillikning boshlaridan yashay boshlagan. O'rta asrlarda bu yerda hukmdor saroyi, qadimiy ibodatxonalar va xo'jalik qurilishlari joylashgan edi. Qal'aga tutash bo'lgan va o'z vaqtida eftalitlar yashagan ikkita ichki shahar (Shaxristonlar) minorali mustahkam devorlar bilan o'ralganligi unga antik shahar maqomini bergan. Shaharning shimoliy qismida qabriston va zardushtiylik diniga oid ibodatxonalari bo'lgan.

Somoniylar hukmronligi davrida shahar o'z rivojining eng cho'qqisiga chiqib, yirik savdo va hunarmandchilik markaziga aylandi. Qadimgi shahar atrofida ko'plab karvonsaroylar paydo bo'lib, ular Buxoroga sayohat qilgan ko'plab savdogarlar uchun to'xtash joyi vazifasini o'tagan. Arxeologlar bu yerda XI asrga oid qadimiy jome masjidining qoldiqlarini topganlar. Ammo, XI asrda Zarafshon daryosining sayozlanishi tufayli, Poykentga suv kelishi to'xtagan, bu esa shaharning inqirozga uchrashiga sabab bo'lgan. Asrlar o'tgach bu yerlar sahroga aylandi, qum ostidagi xarobalar olimlarga qadimgi tarixning ulkan xazinasini bitta to'plamga jamlashga yordam berdi.

Buxoroning qadimgi tarixiy-arxeologik yodgorliklari XIX asr oxiri XX asr boshlarida rus ilmiy jamiyatlari va jamoatchiligi tomonidan o'rganila boshlandi. Bu kabi faoliyatni tashkil etish ishiga Rossiya Imperatori Arxeologiya Jamiyati, qolaversa, o'lkada tashkil etilgan Turkiston arxeologiya havaskorlar to'garagi rahbarlik qildi. Jamiyat va to'garak a'zolari Buxorodagi tarixiy joylarga ekspeditsiyalar uyushtirib, 1913-1916 yillar davomida Buxoro amirligida amalga oshirilgan shunday ekspeditsiyalarning biriga L.A.Zimin boshchilik qiladi. L.A.Zimin Turkiston arxeologiya havaskorlar to'garagining kotibi sifatida faoliyat olib borganligi bois, to'garak uni Buxoroda joylashgan tarixiy yodgorliklarni o'rganish ishiga jalb qildi.

Buxorodagi rus siyosiy agentligi L.A.Ziminga ko'mak berishni so'rab amirlik hukumatiga murojaat qilgan. Rasmiy muassasalarning o'zaro ko'mak berish mazmunidagi xatlaridan tashqari, shaxsan L.A.Ziminning o'zi amirlik hududida arxeologik qazuv ishlarini amalga oshirish uchun Buxoro amirligi qushbegisiga murojaat qilgan. Zimin 1914-yilda Poykentga ikki marotaba tashrif buyuradi va dastlabki tashrifi 1914-yil 31 martdan 13 aprel sanalarida amalga oshiriladi. Mazkur tashrifni tashkilotish xususida N.Ostroumov 1914-yil 18 mart sanasida Buxorodagi rus siyosiy agenti nomiga xat bilan murojaat qilgan. Ekspeditsiyaning faoliyati doirasida Ostroumov Buxoro amirligi qushbegisining ruxsati bilan Yakkatut stansiyasida Ziminga dastlabki qazuv ishlari uchun 10 nafar ishchi, ot va aravalar so'ragan. 1 aprel sanasidan esa yana 20 nafar ishchilar va ular ustida nazoratini amalga oshirish maqsadida o'n boshini ajratishni bildirgan. Poykent yodgorligi: L.A.Zimin o'zining 1914-yilgi dastlabki tashrifi yakunlanishi munosabati bilan 10 aprel sanasida Yakkatut stansiyasidan Buxorodagi rus siyosiy agentlik nomiga telegramma yo'llaydi va unda qazuv ishlari natijasida aniqlangan bino va buyumlarni iyun oyigacha bo'lgan muddatda xavfsizligini taminlashni so'rab murojaat qiladi.

Shunday mazmundagi xatni 1914-yil 14 aprel sanasida N.Ostroumov Buxorodagi rus siyosiy agenti nomiga yo'llaydi. Unda L.A.Ziminning qadim Poykent hududida uch arshin chuqurlikda devorlari pishiq g'ishtdan qurilgan bino qoldiqlarini aniqlaganligini bildiradi. N.Ostroumov L.A.Ziminning Poykentda mart-apreldagi faoliyatining yakuniga binoan hududda mahalliy aholi qazuv ishlarini olib bormasligi va qazuv natijasida mavjud buyumlarni olib ketmasligini ta'kidlagan. Xatda bu holatlar xususida Poykent yaqinidagi Sho'rabod, Qizilrabot, Poykent, Janopar, Qulonch, Sayot, Salor va Do'rmon qishloqlari aholisiga alohida bildirishni ham ta'kidlaydi. L.A.Ziminning Buxoro amirligidagi ilmiy izlanishlari doirasi nafaqat Poykent xarobalarini o'rganish bilan chegaralangan edi, balki, hududning boshqa shahar va bekliklarida ham uning tomonidan izlanishlar olib borilgan. L.A.Ziminning 1915-yildagi ekspeditsion faoliyati mart, may oylari davomida amalga oshiradi. Poykent qadimda 4 qismga bo'linadi: 1) Darvozali ark (maydoni 1ga yaqin.); 2) darvozali ichki shahriston (maydoni 11ga); 3) darvozali tashqi shahriston (maydoni 6ga.); 4) sharq, g'arb, hamda janubiy tomonlarida qad ko'targan ulkan rabotdan iborat bo'lgan. Poykent savdogarlar shahri nomi bilan yuritilishiga sabablardan

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

biri, Narshaxiyning yozishicha, shahar aholisining aksariyati savdogar bo'lib, ular juda davlatmand bo'lgan. Ikkinchidan esa, bu shahardan Buxoroga tomon yo'nalgan karvon yo'li (kengligi 20m)ning 2 yoqasi bo'ylab joylashgan 20dan ortiq karvon saroylari mavjud bo'lgan. Poykent o'z davrida savdo sohasida juda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Chunonchi, agarda biror bir savdogar Poykentga borib savdo qilmagan bo'lsa, uni savdogar deb tan olmaydilar.

Bundan tashqari, Tabariyning yozishicha, arablar ya'ni Qutaybaning Poykentga bosqin arafasida shaharning boyligidan arablar hayratga tushganlar, hatto eritilgan oltin-kumush va anjomlar va butlarning tosh qolipidan 150 ming misqol miqdorda yombi ajratib olingan. Bu haqida German Vamperi o'zing "Buxoro yohud Movarounnahr tarixi" kitobida to'liqroq ma'lumotlar beradi. 1939 yilda Poykend shaharchasida Rossiyaning Ermitaj muzeyining ilmiy xodimi A.Yu. Yakubovskiy ham arxeologik tadqiqotlarni amalga oshiradi. 1939 yildagi ekspeditsiyaning asosiy vazifasi:

- 1) Poykentda katta qazish ishlarini tayyorlash uchun yana arxeologik qidiruv ishlarini olib borish, chunki bu aholi punkti qadimgi davrlardan XII asrgacha mavjud bo'lgan shaharning tarixi uchun katta qiziqish uyg'otgan.
- 2) Qirning ustida joylashgan 20 gektar maydonni egallagan qadimgi zamonlarda kuchli devor bilan o'ralgan shaharning qadimiy va markaziy qismini o'rganish.
- 3) Shahristonning shimoli-sharqiy qismida saqlanib qolgan kuhendiz (qal'a) qoldiqlarini o'rganish. Shahristonning janubi-g'arbdan shimoli-g'arbga cho'zilgan devori qoldiqlarini o'rganishdan iborat bo'lgan. A.Yu. Yakubovskiy Poykendni tuzilishiga qarab uch qismga bo'ladi. Shaharning bir nechta joyida shurf tashlanadi. 1940 yilda Davlat Ermitaji xodimi V.N. Kesaev rahbarligi ostida N.P. Kiparisovoy va S.K. Kabanovlar ishtirokida Poykenddagi tadqiqotlarni idavom ettirdi. V.N. Kesaev taxmin qilganidek shahar markazida islomgacha bo'lgan davrga taaluqli ibodatxonani topildi. Ammo ishlar binoni bitta devorini ochish bilan chegaralandi. Tadqiqotchilar shahar atrofi haqida ham qiziqarlimalumotlarni berib, Poykendning sharqidagi Badiosiyo manzilgohiga to'xtalib o'tganlar. Tadqiqotchilar arxeologik tadqiqotlari natijasida yig'ilgan malumotlar asosida Poykent sopollari, idishlarning qopqog'idagi rasmlar va turli xil o'yinchoqlari haqida bir qancha maqolalar tayyorlashdi. 1940-yildagi tadqiqotlar bilan Davlat Ermitajining Buxorodagi tadqiqotlarida 1980-yillarga qadar to'xtalish sodir bo'ldi. 1981 yilda O'zSSR Fanlar Akademiyasining Arxeologiya instituti xodimi A.R. Muxamedvanov boshchiligidan Poykentning stratigrafik o'rganish maqsadida statsionar ishlar olib boriladi. Bundan tashqari, ikkinchi Shahriston va shahar atrofidagi hududda X asrga oid kulolchilik o'choqlarini qazish, o'lchash va tozalash ishlari olib borilgan. Shaharning sharqiy chekkasida joylashgan Kuxendizda 5,5 x 4,3 m chuqurlikdagi qazish ishlari olib borilib, uning paydo bo'lish vaqtini, shahar tarixining turli bosqichlarida o'zgarib kelgan madaniy qatlamlarning aniqlash uchun foydalaniladi. Natijada Kuxandizning vujudga kelish davri aniqlandi va uning mustahkamlanish vaqti haqida muhim ma'lumotlar olinadi. 2000 yili O'zbekiston Fanlar akademiyasi Arxeologiya instituti va Sankt-Peterburg Davlat Ermitaji qo'shma ekspeditsiyasi Paykend yodgorligini statsionar o'rganish doirasida Poykent arki va I-II shahristonida qazish ishlari olib boradi. Ekspeditsiyaning muhim yutuqlaridan biri ark markazidan IX-X asrlarga oid minora poydevorining qoldiqlarining topilganligidir. U 42x24-25x8-10 sm o'lchamdagi loy g'ishtdan yotqizilgan, strukturaning tashqi diametri 10,6 m, qolgan balandligi 1,3 m. Minoraning asosi uchta devor halqalaridan iborat. Tashqi halqaning kengligi 1,35 m, o'rta halqaning diametri 7 m va kengligi 0,9 m. Markaziy massiv qismning diametri 4,7 m ga etadi. Arxeologik materiallarga (keramika) ko'ra, minoraning qurilishi IX asrga to'g'ri keladi. Poykend minorasi O'rta Osiyoda bunday tuzilmaning eng birinchi namunasidir. Bundan tashqari, u o'sha paytdagi masjid qoldiqlari borligi haqida dalolat beradi. 2001 yili O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Arxeologiya institutining Buxoro arxeologik ekspeditsiyasi, Sankt-Peterburg Davlat Ermitaji va Tayvan Respublikasi Tayvan milliy san'at kollejining professori Joan Stenli-Beyker boshchiligidan bir guruh aspirantlari Buxoro viloyatining Qorako'l tumanidagi Poykent yodgorligida tadqiqot ishlarini davom ettirdilar. Tadqiqotlar Paykend arksi va I-II shahristonida olib borilgan. Ark majmuasida, hovlining g'arbiy devori bo'ylab VIII asrga oid ustun qoldiqlari

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

topilgan. Shimoldan kirish maydoni 10 m² bo'lgan ikkita qo'shni xonaga olib kirgan. Kirish joyiga eng yaqin xonada uchta devor bo'ylab sufalar joylashgan. Janubburchagiga kirish 25 m²lik ikkita qo'shni xonaning majmuasiga olib keladi. Ulardan biri oshxona vazifasini bajargan bo'lsa, ikkinchisi - sufalar va markazdagi podiumlar turar joy bo'lishi mumkin deb taxmin qilingan. Uyning asosiy qismi taxminan 200 kvadrat metr maydonni egallagan. Bu yerda bir-biriga o'xshash beshta sopol idishlar topilgan. Xonaning to'sig'ida boy me'moriy bezak kuzatilgan. Ikkita o'yilgan ustunlar qoldiqlari, palmettali friz va stulga o'tirgan oilaning homiysi bo'lgan soqolli odamning bir necha bor takror muhrlangan tasviritopilgan. Uyda bir nechta ovqat xonalari va polda don qoldiqlari topilgan.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, ushbu betakror shahar ming yillar davomida cho'l qumliklari ostida qolib ketgan, bu esa uning qoldiqlarini hozirgi kungacha saqlanib qolishiga yordam berdi. Aynan shu uchun arxeologlar bu hududni Osiyoning Pompeyi deb nomlashgan. Poykent Buxoroning ilk shaharsozlik an'analari beshigidir desak sira adashmagan bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ochilov A. Бухоро воҳасида олиб борилган илк археологик тадқиқотлар // Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 4. – №. 4.
2. Ochilov A. Бухоро воҳасининг қадимги антропоген ландшафтида Сармишсой дарасининг тутган ўрни // ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2021. – Т. 4. – №. 4.
3. Ochilov A. XIX асрдаги чет эл сайёҳлари асарларида Бухоро воҳаси маданиятининг ёритилиши // Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 4. – №. 4.
4. Очилов А.Т., Жўраев Н. Бухоро воҳаси археологик тадқиқотларида хунарамандчилик ва савдо алоқалари тарихи// ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali. – 2023. – Т. 3. – №. 1. – С. 11-14.
5. Очилов А.Т., Салимова З.Х. "Бухоро воҳасининг тарихий географияси шаклланишида Зарафшон дарёсининг ўрни." Scientific progress 3.10 (2022): 86-91.
6. Очилов А. Қуйи Зарафшон воҳасининг тош даври тарихий реконструкцияси масалалари // Journal of Social Sciences. – 2022. – Т. 1. – №. 02. – С. 42-45
7. Bobohusenov, A. (2023). Buxoro vohasining antik davri yodgorliklari // scholar, 1(28), 298-302.

ILK O'RTA ASRLARDA DAVLATCHILIK VA BOSHQARUV

Шокирова Ферангиз Фурқат қизи

4 kurs talaba

Rajabov Oybek Iskandarovich

BuxDU katta o'qituvchi

O'rta Osiyo davlatchiligi tarixida VI asrning ikkinchi yarmidan boshlab Janubiy Sibir va Shimoliy Mongoliya ya'ni, Oltoy hududlarida turkiy qabilalar ittifoqining shakllanishi bilan bog'liq bo'lib, Turk hoqonligi xususida talaygina manbalar bizning kunlarimizgacha saqlanib qolgan bo'lsa-da, ularning ayrimlari bir-birini inkor etadi. Ushbu manbalar VI asrning oxirlarida yashagan vizantiyalik tarixchilar Menandr Protektor, Feofan Vizantiyskiy, suriyalik tarixchi Ionna Efessiylarning tarixiy asarlari, shuningdek, epigrafik yodgorliklar - Urxun-Enisey, runiy yozuvlari, Xitoyning "Tan xonadoni tarixi" kabildir. Qolaversa o'rta asrlar mualliflari at-Tabariy, Denovariy, Beruniy, Narshaxiylar asarlarida ham Turk xoqonligi to'g'risida ma'lumotlar uchraydi. Turk atamasining ilk marotaba tilga olinishi 542 yilga to'g'ri keladi. Manbalarda turklar "turk el", "turk", "turkash", "tukdus", "tu-kyu", "tuk-yut" kabi nomlar bilan tilga olinadi. Turklarning kelib chiqishi xususida ko'plab afsonalar mavjuddir. Ayrim afsonalarda turklarning kelib chiqishi Nuh paygambarga borib taqalsa, ayrimlarida ular o'n yashar bola va ona bo'ridan tarqalganligi ta'kidlanadi. Yana boshqa bir afsonaga ko'ra, turk

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

qabilasining ajdodlari Oltoyning shimoliy yon bag'irlarida joylashgan So viloyatidan kelib chiqqan bo'lib, bu yerdagi qabila boshlig'i Abanbu ularning ilk yo'lboshchisi bo'lgan.

Tarixiy manbalar ma'lumotlariga ko'ra, Turk xoqonligining paydo bo'lishi 551-552 yillarga to'g'ri keladi. 551 yilda Bumin Turk elining xoqoni sifatida oq kigizga o'tkazilib ko'tariladi. Ammo, 552 yilda Bumin to'satdan vafot etib uning o'rniga ukasi Istami taxtga o'tiradi. Istami xoqon O'rta Osiyo, Volga va Shimoliy Kavkaz erlari uchun kurash olib borgan bo'lsa, uning o'g'illari Mug'an hoqon va Taspar xoqonlar Markaziy Osiyo va Janubiy Sibirda o'z hukmronliklarini o'rnatadilar. Bumin hoqonning vorisi bo'lgan Mug'an hoqon janubi-g'arbiy Manchjuriyadagi Mug'ul qabilalari bo'lgan kidanlarni va Yenisey qirg'izlarini bo'ysundirib Markaziy Osiyo va Janubiy Sibirda Turk eli hukmronligini o'rnatadi. VI asrning 60-yillari oxirlariga kelib Turk xoqonligi Vizantiya, Sosoniylar Eroni, Xitoy kabi davlatlarning siyosiy va iqtisodiy munosabatlar tartibiga qo'shilib, Uzoq Sharqni O'rta yer dengizi mamlakatlari bilan bog'lovchi savdo yo'li nazorati uchun kurash olib bordi.

Turk xoqonligi 603 yilda 2 ga: G'arbiy va Sharqiy qismlariga bo'linishi bilan yakunlandi. Sharqiy Turk hoqonligi Mug'uliston hududlarini, G'arbiy Turk hoqonligi esa, yettisuv, Chu vodiysi, Volga, Kubanning quyi qismi, Irtish, Ishim daryosi bo'yidagi yerlar, O'rta Osiyo va Sharqiy Turkistonning bir qismini o'z ichiga olgan.

Turk hoqonligida davlatning oliy hukmdori "hoqon" unvoniga ega bo'lgan. Xitoy manbalari ma'lumotlariga ko'ra, turkiylar xonni taxtga o'tqazishda maxsus marosim o'tkazishgan. Ya'ni, amaldorlar bo'lajak xonni kigizga o'tqazib, quyosh yurishi buylab 9 marotaba aylantirganlar, ishtirokchilar esa uni qutlab va ulug'lab turganlar. So'ngra xonni otga o'tqazib, bo'yniga ipak mato bog'laganlar va undan "Siz necha yil xon bo'lmoqchisiz?" deb so'raganlar. U necha yil xon bo'lishini aytgan va shu muddat tugagach taxtdan ketgan.

Qadimgi turkiy afsonalarda berilishicha turklarning tasavvuriga ko'ra, davlatchilikning markazi, davlatni o'z qo'lida birlashtiruvchi shaxs hoqon hisoblangan. Boshqaruvda hoqonlarning hukmron sulolasi asosiy bo'lib u uchta kuch - osmon (tangri), yer-suvning kuch va irodasi hamda turk xalqining yaratuvchanlik faoliyati tufayli yuzaga keltiriladi.

Hoqondan keyingi shaxs, birinchi amaldor "Yabg'u" (Bahodir) bo'lib, u bosh sarkarda hisoblangan. Ammo, yabg'u taxtga merosxo'rlik qila olmas edi. Turk xoqonligi taxtiga vorislik tartibi turk davlatchiligi tuzilishi uchun xos bo'lgan uluslarga bo'linish tizimiga asoslanib belgilanar edi. Ushbu tizimga ko'ra taxt aksariyat hollarda otadan o'g'ilga emas, akadan ukaga, amakidan jiyanga meros qolar edi. Taxt merosxo'ri tegin (shahzoda) deb yuritilgan. O'rta Osiyodagi mahalliy hokimlarning faoliyatini nazorat qiluvchi amaldor, hoqonning nazoratchisi - "tudun" deb atalgan. Turk hoqonligi konfederativ davlat bo'lgan.

Xoqonlik tarkibidagi ko'plab qabila va elatlarni birlashtirish va boshqarib turish, ulardan soliqlar va o'lponlarni yig'ib olishda hoqonlikda maxsus ma'muriy va harbiy-siyosiy boshqaruv tizimi joriy etilgan. Davlatni boshqarishda oliy hukmdorga uning yaqin qarindoshlari, hukmron sulola a'zolari hamda quyi boshqaruv tizimi yordam bergan. Manbalarning ma'lumot berishicha, u to'rtga bo'lingan. Ya'ni, qarindoshlar, hoqonga ittifoqdosh bo'lgan qabilalar; hoqonning o'ng tomonida o'tiruvchi amaldorlar, hoqonning chap tomonida o'tiruvchi amaldorlardan iborat bo'lgan. Hoqonning qarindoshlari - o'g'illari, amakisi, jiyanalari va aka-ukalariga "tegin" unvoni berilgan. Xitoy manbalarida, hoqonlikda beshta oliy mansab - exu (yabg'u), she (shod), dele (tegin), silifa (eltabar) va tutunfa (tudun) qabilalar mavjud bo'lib, ularning barchasi meros qilib qoldirilgan. Davlat boshqaruvidagi asosiy mansablar 28 ta bo'lib, 5 tasi oily, 23 tasi o'rta mansablarga bo'lingan.

Turk hoqonligining markaziy boshqaruv tizimi asosan yirik siyosiy davlat tadbirlari (davlat osoyishtaligini saqlash, davlat sarhadlarini kengaytirish, soliq tizimi, ichki va tashqi savdo, diplomatik munosabatlar va bosh.) bilan mashg'ul bo'lib o'zlari zabt etgan hududlardagi boshqaruv tizimiga ma'lum darajada erkinlik berilgan. Shuning uchun ham Farg'ona, Sug'd, Shosh, Toxariston, Xorazm va boshqa mulklardagi boshqaruv tartibi asosan mahalliy sulolalar qo'lida bo'lgan. Misol uchun, Sug'd va Farg'onada oliy hukmdor - "ixshid" Toxaristonda -

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

"malikshoh", Xorazmda - "xorazmshoh", Keshda - "ixrid", Buxoroda - "xudot", Ustrushonada - "afshin", Choch va Iloqda – "budun" deb atalgan.

Xullas, O'rta Osiyoning Turk hoqonligi tarkibida bo'lgan davri davlatchilik tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot uchun muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Turk hoqonligi juda katta hududlardagi turkiy qabilalarning birlashuvi va jipslashuviga keng imkoniyatlar yaratib, O'rta Osiyodagi ayrim turkiy xalqlar shakllanishiga asos soldi. G'arbiy turk hoqonligining qudratli harbiy tashkiloti, Sug'diylarning bevosita aralashuvi tufayli olib borgan diplomatik siyosati Xitoy, Vizantiya va Eronning O'rta Osiyo ilk o'rta asrlar davri xalqlari va elatlariga nisbatan olib borayotgan tajovo'zkorlik siyosati yo'liga mustahkam to'siq qo'ydi.

BUXORONING QADIMGI, ILK VA O'RTA ASRLAR DAVRI TARIXI MASALALARI.

Islamova Qunduz

Chirchiq davlat pedagogika unvarsiteti

Tarix yo'nalishi 2 bosqich talabasi

Qunduzislamova949@gmail.com 93.189.49.31

Azaldan ilm u ma'rifat beshigi sharq hisoblangan ilk falsafiy qarashlar, ilmiy farazlar vujudga kela boshlagan manzildir. Sharqdagi ulug'vor shaharlar, zakovatli allomalar, ilmni qo'llab quvvatlovchi hukmdorlar sharqni insoniyat durdonasiga aylanishiga katta hissa qo'shganlar. Ana shunday sharqning gavhar shaharlaridan biri Buxoro sharifdir.

Buxoro o'zining geografik joylashuvi, qulay iqlim sharoiti, g'arb va sharqni birlashtiruvchi yo'lda joylashgan muhim shahar sifatida insonlarni qadimdan o'ziga jalb etib kelgan. Ushbu shahar tarixning bepayon sahifalarida goh poytaxt sifatida gullab yashnagan bo'lsa, gohida qarovsiz vayronalar ichra qolganligi rostdir. Yillar o'tib Buxoroni ilmiy o'rganish ishtiyoqi ko'plab sharqshunoslarni izlanishlarga chorlab keldi. Buxoro sharifga bag'ishlangan kitoblar bir qanchani tashkil etadi. O'z davrida yozilgan o'rta asr mualliflar qoldirgan kitoblar bu borada juda katta ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Xususan Abu Bakr Narshaxiyning "Buxoro tarixi" asari juda noyob ma'lumotlarni bugungi kun tarixchilariga taqdim etadi. Uning yozishicha: "hozirda Buxoro joylashgan mavze ilgari botqoqlik bo'lib, uning ba'zi yerlarini to'qayzorlar, daraxtzorlar va ko'kalamzorlar tashkil etgan, ayrim joylari shunday bo'lganki, biron hayvon oyoq qo'yishga ham joy topa olmagan. Buning sababi shundaki, Samarqand tomondagi viloyatlarda tog'larda qor erib, suvi oqib kelib o'sha joyga yig'ilib yotar edi".¹ Bundan ko'rinadiki, vaqtlar o'tishi bilan tabiat o'zgarishlari natijasida ushbu manzillar insonlar yashashi uchun qulay makonga aylana borgan. Shu o'rinda bu yerlarda eng qadimgi odamlar makonlarini uchratish mumkinmi, degan savol tug'uladi. Ko'plab arxeologik tadqiqotlar natijasi shuni ko'rsatadiki, ibtidoiy odamlar bu yerlarda azaldan hayot kechirib kelgan va manzillarni tez-tez almashtirib turishgan. Mavsumga qarab ko'chib kelish yoki ko'chib ketish ishlari amalga oshirilgan. Buxoro ilk dehqonchilik ishlar olib borilgan hududlardan biri hisoblanadi.

Buxoroning ibtidoiy dehqonlariga mansub obidalarini topib o'rganishga o'zing salmoqli hissasini qo'shgan olimlardan biri arxeolog A.Asqarov bo'ldi. U 1961- yilning kuzida Zamonbobo ko'lidan 500 m sharqroqda Gujayli daryosining qadimgi qo'riq o'zaning o'ng sohilida joylashgan ibtidoiy dehqonlarning turar joy qoldiqlarini topib tekshirdi. Ibtidoiy dehqonlarning bu qadimgi qishlog'i yarim yerto'la va taqir ustiga o'rnatilgan ikkita yengil chaylaldan iborat bo'lib, ulardan birinchisi bizgacha yaxshi saqlangan.² Bu ma'lumotlar shaharning asl yoshi haqida savollar tug'diradi. Buxoroning yoshi haqida turli olimlar turlicha fikr bildiradilar. Narshaxiy o'z asarida shunday keltiradi: "Siyovush-ibn Kaykovus o'z otasidan qochib, Jayhun daryosidan (kechib) o'tib, Afrosiyobning olidiga keladi. Afrosiyob uni yaxshi

¹ .Abu Bakr Narshaxiy "Tarixi Buxoro" 6 bet

² Halim To'rayev "Buxoro tarixi" Durdona nashriyoti Buxoro-2020 43 bet.

kutib etdi va o'z qizini unga xotinlikka berib, aytishlaricha, barcha muliklarini ham unga topshiradi.

Bu viloyat o'ziga vaqtincha berib qo'yilganjoy ekanligi tufayli Siyovush bu yerda o'zidan bir yodgorlik qoldirishni istadi. Shunday qilib u Buxoro Hisorni bino qildi va ko'proq vaqt o'sha joyda turdi. Kimlardir u bilan Afrosiyob o'rtasida yomon gap yurgizdi va natijada Afrosiyob uni o'ldirdihamda shu Hisorda sharqiy darvozadan kiraverishda "Darvozai go'riyon" deb atalgan somonfurushlar sarvozasining ichkarisiga dafn etildi. Bu gaplar bo'lganiga hozir uch ming yildan ortiqroq vaqt o'tdi".¹ Bu ma'lumotlarni tahlil qilsak shaharning yoshi 4000 yilga borib taqaladi. Lekin yana bir ma'lumot borki, bu olimlarda shubha uyg'otadi. Unga ko'ra Narshaxiy: "Xalq ko'paygach, bir kishini saylab amir qildilar, uning nomi Abruy edi. Hali Buxoro shahri vujudga kelasdan, lekin qishloqlarda ba'zilar paydo bo'lgan edi. Nur Harqonrud, Tarovcha, Safina va Isvona o'sha qishloqlar jumlasidandir".² Agar bu ma'lumotga tayanilsa, Abruy milodiy VI asrda yashab o'tgan shaxs bo'lib, Buxoroning haqiqatdan ham birinchi hukmdori deb qarasa, shaharning yishi 1400 yilni tashkil etadi.

Nima bo'lganda ham bu masala ancha baxsli bo'lib hali o'z yechimini kutmoqda. Yana bir qiziqarli masala bu Buxoro shahar nomining kelib chiqishi bilan bog'liqdir. Shahar qadimda qanday nomlangani, qachondanboshlab Buxoro deb atala boshlanganligi haqida aniq ma'lumotlar mavjud bo'lmasa ham ba'zi taxmin va mulohazalar bor. Unga ko'ra xitoy manbalarida Nyumi, An, Buxo tarzlarida tilga olingan. Arab manbalarida esa Bumiskat, Madinat- us sufriya yoki so'g'dcha Numijkat nomlari bilan uchraydi. Yana boshqa taxminlarga ko'ra Buxor so'zi "sanamlar turadigan ibodatxona" degan ma'noni bildiradi. Narshaxiy "Foxira" deb atab islom dinining barqarorligi yo'lida qon to'kkan shaxidlar sharafiga nisbat berib o'tadi. Oxirgi tadqiqotlarga ko'ra, so'g'diycha "bug'" yoki "bag" ya'ni tangri va "oro" jamol so'zidan kelib chiqib, "Tangri jamoli" degan ma'noni anglatishi ligari surilmoqda. 673 yilda Ziyodning o'g'li Ubaydulloh Ziyod Buxoroga qo'shin tortib keladi. U Poykand va Romitanni egallaydi. Bu davrda Buxoro taxtini malika Xotun boshqarar edi. U Buxoro hukmdori bevaqt olamdan o'tgan Bidun Buxorxudotning bevasi bo'lib, o'g'li Tog'shoda yosh bo'lganligidan davlatni o'zi boshqarmoqda edi. Xotun oqila va tadbirkor bo'lganidan aholi qirg'in bo'lmasligi va mamlakatni vayronagarlikdan saqlab qolish masadlarini ko'zlab, Ubaydulloh bilan sulh bitm tuzadi va arablarga har yili bir million dirham tavon to'lab turish majburiyatini oladi.³

Garchi tinchlik shartnomalari imzolansada, bu yerlarning boyliklari arablarning yana qo'shin tortib kelishiga sabab bo'ladi. Arablar Buxoroda boshqargan hukmdorlarni o'z tillariga moslab "Buxorxudotlar" "Buxor-xudo" (Buxoro hokimi) deb ataganlar. Buxorxudotlarning hududiga Buxoro viloyatining Buxoro, Vobkent, Kogon, Romitan, Jondor va Qorako'l tumanlari yerlaridan iborat bo'lgan.⁴ Arablarga qarshi xalq harakatlarida ham Buxoro asosiy markazlardan biri edi.

Xususan butun xalifalikni larza solgan Muqanna boshchiligidagi "Oq kiyimlilar" qo'zg'oloni ilk tayanch nuqtalaridan biri hisoblangan. Qo'zg'olon markazi Narshaxda, Buxoro atrofida joylashadi. Shu yili Narshax yaqinida Buxoro hokimi Husayin ibn Muvoz va Samarqand noibi Jabroilning birlashgan qo'shini o'rtasida to'rt oy jang bo'ladi. "Oq kiyimlilar" bu jangda qo'llari avval ustun keladi, keyinchalik son jihatidan ko'p bo'lgan arablar Narshax qal'asi devor ostidan uzunligi 50 gazli chuqur qazib, uni qulatib qal'aga kiradilar. Narshax qal'asi arablar tomonidan egallanadi. Kesh va Samarqand endilikda qo'zg'olonning asosiy markazlariga aylanib qoladi.⁵ Islom dinining kirib kelishi o'rta asrlar Buxorosiga katta faxr va iftihor berdi. Zero hanuzgacha islomdagi muqaddas shaharlardan biri sifatida e'tirof etiluvchi Buxoro islom dini rivojiga katta hissa qo'shgan. Birgina Imom al-Buxoriy ismining o'zi bu shaharning islomda naqadar ulkan o'rni borligini anglatadi.

¹ Abu Bakr Narshaxiy "Tarixi Buxoro" 15 bet.

² Abu Bakr Narshaxiy "Tarixi Buxoro" 6 bet.

³ Shamsutdinov, Karimov, Xoshimov "Vatan tarixi" Toshkent 2016 146 bet.

⁴ Halim To'rayev "Buxoro Tarixi" Durdona nashriyoti Buxoro-2020 73 bet.

⁵ Sagdullayev A. O'zbekiston tarixi Toshkent "Donishmand ziyosi" 2021- yil 326 bet

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

O'rta asrlarda ma'rifatli hukmdorlar sulolasi bo'lgan Somoniylar davrida ilm fan gullab yashnadi. Sulolaning eng mashxur vakili Ismoil Samoniy davrida Buxoro poytaxt maqomoga erishib har tamonlama yuksaldi. Bu xususida shunday voqea keltiriladi: "Tohiriylar hukmdorlari xorazmliklar bilan Buxoroga hujum uyushtirib, xalqni talon taroj qiladi. Xalq qo'zg'olon ko'tarib, ularni haydab yuboradi. Shunda allomalar Samarqandga maktub yuborib o'zlariga hokim yuborishlarini so'raydi. Nasr ibn Ahmad ukasi Ismoil ibn Ahmadni hokim sifatida jo'natadi. Har yili belgilangan 500 ming dirham xiroj to'lovini yuborishi kerak edi. Lekin Ismoil Samoniy berilgan muddatda pulni yubormaydi va natijada aka-ukalar o'rtasida kurash boshlanadi. Kurashda Ismoil g'olib chiqadi va akasini Samarqandga kuzatib o'zi Buxoroda qoladi. Akasining vafotidan so'ng poytaxtni Buxoroga ko'chiradi."¹ Movarunnahrdagi birinchi madrasa ham X asrda aynan Buxorosa ochilgan bo'lib, Farfak madrasasi deb atalgan. XII asrda "fiqhlilar madrasasi" qurilgan bo'lib, unda islom dini ta'limotlari o'rgatilgan. Shu boisdan bo'lsa kerak IX asrdan Buxoro "qubbat ul-islom" deb shuhrat qozonadi. XIV asrda mashhur tasavvuf namoyondasi Buhoviddin Naqshbandiya yashab, o'z ta'limoti yo'nalishiga asos soldi.

Ammo shunday ulug'vor shahar XIII asr boshlarida mo'g'ullar tomonidan zabt etilib, Chingizxon buyrug'i bilan yoqib yuboriladi. Qanchadan-qancha bebaho qo'lyozmalar, muqaddas kitoblar u tengsiz boliklar talanib yo'q qilib yuborildi. Buxoroi sharif tarixida ehtimol eng qora kunlardan bo'lgandir o'sha davr. Oradan yuz yildan ko'proq vaqt o'tib to Amir Temur hukmronligi boshlangacha qadar shahar qarovsiz va abgor holda qolgan edi. Temuriylar davri boshlangach boshqa Movarunnahr shaharlari kabi Buxoro ham qayta tiklandi, ilm u fan qo'llab quvvatlandi. Mirzo Ulug'bek tomonidan 1433-yilda qurilgan G'ijduvon madrasasi noyob arxetiktura na'munalaridan biridir. Eng e'tiborli tarafi bino peshtoqiga "Bilim olish har bir musulmon ayol va erkakning burchidir" deb yozib qo'yilgan. Bu esa bilim har qanday davrda eng katta boylik va bilimga intilish ham diniy ham dunyoviy tarafdin insonning eng oliy vazifasi ekanligini beixtiyor yodga soladi.

Buxoro shahri insoniyatga buyuk daho allomalarni yetkazib berganliginu hech kim inkor qila olmaydi. Zero ularning ilmiy meroslari hali-hanuz insonlar yo'lini yoritib, izlanishlarga chorlamoqda. Buxoroi sharifning bizga namoyon bo'lishga ulgurmagan yashirin sirlari ko'pligiga aminmiz. Yurtimiz va xorijiy tadqiqotchilar bu borada izlanishlar olib borib Buxoro shahrini yanada yashirin jihatlarini ochishlariga tilakdoshmiz. O'zbek xalqining haqiqiy g'urur va iftihoriga aylangan shahar hozirgi kunda jahon sayyohlarini qabul qilib, o'z chiroyi va tarixi bilan lol qoldirishda davom etmoqda.

BUXORONING ZAMONBOBO YODGORLIGI MODDIY MADANIYATI

Hikmatova Salomat Hamza qizi

BuxDU Arxeologiya yo'nalishi 1-kurs magistranti.

Ilmiy rahbar: Ahmadov Ahmadjon Asror o'g'li

BuxDU "Arxeologiya va Buxoro tarixi" kafedrasi

katta o'qituvchisi, t.f.f.d. (PhD)

Qadimdan yurtimiz tarixi olis davrlarga borib taqaladi. Jumladan, yurtimizda sodir bo'layotgan jaroyonlar, o'zgarishlar, islohotlarning tag zamirida olis yo'lli tarix turibdi. XIX-XX asrlarda yurtimizda bir qancha manzilgohlar o'rganilib, yurtimizning naqadar buyuk tarixi mavjud bo'lganligini isbotlab berdi. Shulardan biri Zamonbobo yodgorligi bo'lib, bu yodgorlik so'nggi jez davriga oid o'troq dehqonlar manzilgohi va qabristoni (mil. av. 2 ming yillik o'rtasi) bo'lib hisoblangan. Buxoro vohasining g'arbidagi Zamonbobo ko'li yoqasidan topilgan. Zamonbobo turar joylari usti chayla qilib berkitilgan yerto'lalardan iborat bo'lgan. Bu yerdan 45 ta qabr ochilgan. Tagi yassi va dumaloq, bezaksiz sopol idishlar, jez buyumlar, paykonlar, tosh munchoqlar, tosh o'roq parchalari va boshqa moddiy madaniyat buyumlari topilgan.[1]

¹ Shamsiddin Kamoliddin Ismoil Samoniy 26 bet.

Zamonbobo hududidagi qabristonlar ochib o'rganilganda 8 qabrda juft, 28 qabrda esa toq holatdagi skelet qoldiqlari topilgan. Boshqa ikki qabrda esa katta odam skeleti bilan, yosh bola suyak qoldiqlari aniqlandi. Mozorlar oddiy chuqurlardan iborat, jasadlar qabrga bukchaytirilgan holda yonboshlatib qo'yilgan. Erkaklar qabrlaridan ko'proq chaqmoqtoshdan yasalgan o'q uchlari, nayza va paykonlar, pichoqsimon plastinkalar topilgan. Ayollar qabrlaridan qimmatbaho toshlardan yasalgan zeb-ziynat buyumlari munchoq, marjon, misdan yasalgan ko'zgular va ayol kishining haykalchasi topilgan[2].

Zamonbobo arxeologik yodgorligidan yarim yerto'la shaklida chayla qoldiqlari topilgan. Turar-joy uzunligi 23,5 metr, chuqurligi 1 m, eni 9 m, umumiy maydoni 170 m² ni tashkil etgan[3]. Chayla hududida o'choq o'rinlari, mehnat qurollari, hayvon suyaklari, uy-ro'zg'or asbob-anjomlarining siniqlari topilgan. Zamonbobo makonida uy hayvonlari suyaklari ham uchrab, ushbu suyaklar asosan qoramol, qo'y va echkiga tegishli. Odamlar Zamonbobo ko'li atrofida chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Ba'zan ov qilib turganlar. Qazishma jarayonida yovvoyi hayvonlarning suyaklari ham topilgan.

1961-yilda arxeolog Ahmadali Asqarov Zamonbobo qabristonidan uncha uzoq bo'lmagan yerdan, Zarafshonning eski o'zani Gurdush-Gujayli qirg'og'idan ushbu madaniyatga tegishli turar-joy qoldiqlarini ochdi. Qishloq hududida olib borilgan arxeologik qazishmalar natijasida Zamonboboda yashovchilarning xo'jaligi va ijtimoiy hayotiga oid yangi materiallar topilgan. Qazilgan hududdan yerto'la tipidagi kulba xarobasi, bir qancha chaylalar, ikki yarusli xumdon qoldig'i hamda devor qoldiqlari topib o'rganilgan. Yerto'la maydoni 200 kv.m ni tashkil etgan. Yerto'ladan qator qilib o'rnatilgan o'choqlar topilgan[4].

Ibtidoiy jamoa a'zolari kishilarning o'limiga ishonmaganlar. Murda qattiq uyquga ketdi, endi u "narigi dunyoda" yashamog'i kerak deb bilganlar. Shuning uchun kishini "narigi dunyoga" kuzatayotganda unga qo'shib idishlar va ovqatlar bilan birga ko'milgan. Arxeologik qazishmalar vaqtida erkaklar mozoridan ko'proq chaqmoq toshdan ishlangan kamalakning o'q uchlari, pichoq, sopol idishlar chiqsa, ayollar mozoridan sopol idishlardan tashqari qimmatbaho toshlardan yasalgan turli shakldagi munchoqlar, kosmetika buyumlari, surma, mis oyna va boshqalar topildi. [5] Zamonbobo qabristoni materiallari ichida toshdan qilingan keli dastalari, ayol haykalchasi, oltin munchoq va boshqalar topilmalar topilgan.

Xulosa qilib aytganda, Zamonbobo arxeologik yodgorligi moddiy madaniyatining vujudga kelishi va rivojlanishi miloddan avvalga ilk temir davriga borib taqaladi. Bu madaniyatda yuz bergan o'zgarishlar yangi bir madaniyatning vujudga kelganligini ko'rsatib beradi. Aholining turar-joy qoldiqlari shundan dalolat beradiki, bu yerda ko'pincha yerto'la va yarim chayla shaklidagi turar-joylar mavjud bo'lganligini bildiradi. Bu yerda juda ko'p qabrlarning topilishi aholining etnografik xususiyatlarini ko'p jabhalarini aniqlab berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. Birinchi jild. -Toshkent, 2000-yil.
2. https://uzpedia.uz/pedia/zamonbobo_madaniyati
3. Kabiroy J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiya. -Toshkent.: "O'qituvchi", 1990. - B.134.
4. Egamberdiyeva N. Arxeologiya. -Toshkent ., 2011. -B.73.
5. Asqarov A. Buxoroning ibtidoiy davr tarixidan lavhalar. -Toshkent.: "Fan", 1973. -B. 18-19.
6. Ochilov A.T. Замонбобо маданиятининг пайдо бўлиши ҳақидаги муаммо ва ечимлар // <http://journals.uz/wp-content/uploads/2019/07/tarix-2019-02/290-294.pdf>

BUXORO TUMANIDAGI ETNOTOPONIMLAR TARIXI**A'zam Boltayev****Buxoro davlat universiteti Arxeologiya va Buxoro tarixi
kafedrasi dotsenti, t.f.f.d. (PhD)****azam.boltaev.2015@mail.ru (99) 702-31-15****Hamroyev Bekzod****BuxDU, Tarix yo'nalishi 4 kurs talabasi**

Buxoro tumani va uning tarixi uzoq o'tmishga borib taqaladi. Quvonarlisi shundaki, Buxoroyi sharifda neki mavjud bo'lsa, Buxoro tumaniga ham daxldordir. Zero, Buxoro shahri tumanning "yuragi"dan o'rin olgan. Tumanning barcha qishloqlari shahar atrofida joylashgan. Tumandan o'tgan hamma yo'llar Buxoro shahriga borib tutashadi. Shimol tomondan Vobkent, Romitan, g'arbdan Jondor, janub tarafdin Kogon tumanlari bilan chegaradosh. Buxoro tumanining hozirgi hududi amirlik davridagi Shimolirud va Poyirud nomli tarixiy tumanlar chegaralariga to'g'ri keladi. Tuman Buxoro shahrining shimoliy, janubiy va g'arbiy hududlarini o'z ichiga olib, uning hozirgi joylashuvi ham deyarli o'sha holatda saqlanib qolgan.

XX asrning boshida Buxoro tumani hududida 515 ta katta-kichik qishloq mavjud edi. Yillar davomida ularning ko'plari katta qishloqlarga birlashib ketdi. Ayni paytda tuman aholisi 162 mingdan ziyod bo'lib (2019), bitta shahar (Galaosiyo) hamda 12 qishloq fuqarolar yig'ini bor. Aholining milliy tarkibi xilma-xil. O'zbek, tojik, turkman, qozoq, rus va boshqa 10 dan ortiq millatlar ahil yashaydilar. Shuning uchun joy nomlari ham rang-barang.

Buxoro tumanida ham boshqa joylardagi kabi etnotoponimlar ko'p bo'lib, quyida shular haqida ma'lumot berib o'tamiz.

Alotxona etnotoponim bo'lib, tumanning Losha mahalla fuqarolar yig'ini hududida joylashgan. Toponim ikki qismdan iborat: *alot+xona*. Alot so'zi *arlot/allot/olot* shakllariga yega. Arlot qabila nomining dialektik talaffuzidir. Xona so'ziga "uy yoki binoning devor bilan ajratilgan har bir alohida qismi, bo'lma" deb ta'rif beriladi.

Arlot etnonimi X.Doniyorov tadqiqotida olot tarzida qayd yetilgan. S.Qorayev "arlot qabilasi 92 bo'li o'zbek qavmlaridan" biri sifatida qayd qilinadi. Abulg'oz Bahodirxonning fikricha, arlot so'zining asl ma'nosi "o'z onasining sevgan o'g'li" demakdir. Xulosa qilib, arlot urug'i vakillari yashaydigan maskan degan ma'noni anglatadi.

Arabxona etnotoponimi tumanning So'fikorgar, Turkon, Amirobod Guliston mahalla fuqarolar yig'ini hududidagi aholi punkti bo'lib, arab qavmlariga mansub aholi istiqomat qilgan qishloq. Bu toponim respublikamizning ko'p hududlarida uchraydi. Bir tumanning o'zida bir necha qishloq shu nom bilan ataladi. Arablarning Movarounnahrqa kelib qolishi uzoq tarixiy davrni o'z ichiga oladi. Milodning VII-VIII asrlarida arablarning Movarounnahrqa yurishlari davrida Damashq va Bag'dod arablarining bir qismi mamlakatimiz hududlariga kelib o'rinishib oldilar. Shuningdek, Buxoro tumanining o'zida Arabxonayibolo, Arabxonayipoyon nomi ostidagi qishloqlar ham uchraydi.

Movarounnahrda sayyidlar va xo'jalar o'z kelib chiqishlarini arablar bilan bog'laganlar va buni sharaf deb hisoblaganlar. Sayyidlar-payg'ambar avlodlari sanalsa, xo'jalar-arab noiblarining avlodlari hisoblangan. XV-XVI asrlarda arablarning Movarounnahrqa ikkinchi kichik migratsiyasi yuz berdi. Bunda asosan Yaman arablari salmog'i yuqori bo'ldi. Ushbu migratsiyaning sababi to'g'risida aniq ma'lumot yo'q. Arablar o'tgan asrning 60-70-yillarigacha o'z tillarini saqlab qoldilar. G'ijduvon tumanidagi Jogari arablarining ayrim vakillarini hisobga olmaganda, bugungi kunga kelib ular o'z ona tili – arab tilini unutganlar va mahalliy aholi bilan aralashib ketganlar. Bir tumanda Arablar, Arabxona deb ataluvchi bir necha qishloq bo'lishidan qat'iy nazar, har birining nomini alohida holda saqlab qolish maqsadga muvofiq. Chunki ularning har birida etnik arablar yashaydi.

Afg'onon etnotoponimi tumanning Amirobod Guliston mahalla fuqarolar yig'inida joylashgan. Aslida afg'onlar tarzida yozilishi va talaffuz qilinishi kerak. Turli ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy shart-sharoitlar natijasida so'ngi o'rta asrlarda Buxoro vohasiga kelib qolgan afg'onlar

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Buxoro shahri va atrof qishloqlarida savdo-sotiq hamda sipohiylik bilan shug'ullanishgan. Qadimdan iqtisodiy, madaniy aloqalar ikki millat o'rtasida rivojlanib borgan.

Turkon etnotoponimi turklar ma'nosida, ya'ni turkiyzabon aholi yashaydigan joy. Ushbu joy nomi turk etnotoponimiga tojikcha ko'plik ko'rsatgichi - "on" qo'shimchasini qo'shish orqali yasalgan. Turk – bir qancha turkiy qabila va urug' birlashmasidan tashkil topgan umumiy nomdir.

Kalon toponimi tumanning Shergiron mahalla fuqarolar yig'ini hududida bo'lib, turkiy qavmlardan bo'lgan qo'ng'irotlarning qo'shtamg'ali va oyinni bo'limlariga qarashli urug' nomlari kal deb yuritilgan. Uning qo'plikda qo'llanishidan esa Kallon-Kallar nomi yuzaga kelgan. Kalon demak, kal "urug'i vakillari yashaydigan joy" ma'nosini ifodalaydi.

Mang'iton yoki Mang'it etnotoponimi ya'ni, mang'itlar istiqomat qilgan qishloq degan ma'noni anglatadi. Mang'itlarning ajdodlari XIII asr boshlarida Mo'g'uliston hududida yashagan. XIII asr davomida Dashti Qipchoqqa kelib o'rnatilganlar. XIII-XIV asrlarda mang'itlarning katta qismi Volga va Ural daryolari oralig'ida joylashib oladi. Shu davr mobaynida qipchoqlar ta'siri ostida o'z tillarini unutib turk-qipchoq tilini qabul qilishadi. Keyinchalik ular o'zbeklar, qoraqalpoqlar va qisman qozoqlarning etnik tarkibiga kiradi. Mang'itlar hozirgi O'zbekiston hududiga XVI asrda ko'chib o'tadi va o'troq dehqonchilik bilan shug'ullanadi. Ular Buxoro xonligining siyosiy hayotida katta mavkega ega bo'lib, hukmron sulola darajasiga ko'tariladi va 1753- 1920-yillarda Buxoroni idora qiladi. Bu toponim Sohibkor mahalla fuqarolar yig'ini hududida joylashgan. Shuning bu nomdagi toponim O'zbekistonning ko'plab joylarida uchraydi. Mang'it oltoy tiliga tegishli so'z bo'lib, mo'g'ulcha shakli – "myangad" ya'ni, minglar demakdir.

Муғилон туманининг Қавола Маҳмуд маҳалла фуқаролар йиғини ҳудудида жойлашган бўлиб, икки қисмдан муғил+он: (мўғуллар) иборат. Tilshunos D. Abdurahmonov fikricha, mo'g'lon etnonimidan mug'lon toponimi yuzaga kelgan deydi. Mo'g'ullar istilosini natijasida turli mo'g'ul qabilalari hozirgi O'zbekistonning bir qancha hududlariga o'rnatilgan va bu hududlarda mo'g'ullar yashaydigan manzillar paydo bo'lgan. Mahalliy aholi ularning o'z xalqi nomi bilan atay boshlashgan va bu keyinchalik mo'g'ullar istiqomat qilayotgan joyga nisbatan qo'llanilgan.

Urganjixona bu joy So'fikorgar mahalla fuqarolar yig'inida joylashgan. Urganji etnonimi asosida paydo bo'lgan. S.Qorayev "urganjilar Xorazm poytaxti Urganchni Chingizxon yer bilan yakson qilib tashlagandan keyin Buxoro tomonga kelib o'rnatilgan hunarmandlarning avlodlari. Boshqa bir ma'lumotlarga ko'ra, XVII asr oxirlarida Urganchdan ketib Buxoro va boshqa yerlarga o'rnatilgan o'zbeklar" degan ma'lumotlarni qayd qiladi. H.To'rayev ma'lumotlariga ko'ra, Urganchlik aholi bir qismining Buxoro vohasiga ko'chib o'tishi ikki bosqichni o'z ichiga oladi. Birinchisi, Muhammad Xorazmshohning Malik Sanjar qo'zg'olonini bostirish uchun 1206-yil Buxoroga yurishi davrida kelib qolgan urganchlik aholi. Ikkinchi bosqich, XVII asrda Xiva xoni Abulg'azi Bahodirxon va Anushaxon hujumlari davrida vohada o'rnatilgan urganchliklardir.

Chopiq toponimi ham So'fikorgar mahalla fuqarolar yig'inida joylashgan. S.Naimov Chopiq Buxoro va Qorako'l tumanlaridagi toponim ekanligini qayd qilib, pomiclik turkman urug'laridan biri chopiq ekanligini ta'kidlaydi. T. Nafasov ham chopiqning pomiclik turkmanlar urug'i ekanligini, uning chopiq, chopig', chopuq, chopug' shaklidagi ko'rinishlari borligini qayd qiladi.

Shexon yoki Shexoncha tumandagi mahalla fuqarolarining nomi bo'lib, mazkur toponim shix/shex – turkiy urug' ekanligi, turkman va o'zbek xalqlarining shix/shex urug'i borligi haqidagi ma'lumotlar manbalarda keltirilgan. Professor X.Doniyorovning "O'zbek xalqining shajara va shevalari" nomli monografiyasida bu toponim haqida so'z yuritilib, unda ko'rsatilgan 91-raqam ostidagi shix o'zbek urug'i qayd qilingan. Shexoncha – shixlarning kichik manzili, kichik qishloq degan ma'noni anglatgan.

O'zbekon etnotoponimi o'zbeklar ko'p istiqomat qiladigan joyni tojikzabon aholi "o'zbekon", ya'ni "o'zbeklar" deb talaffuz qilgan. Aslida "o'zbekon" tarzida yozish va talaffuz qilish kerak. O'zbek etnotoponimiga tojikcha ko'plik ko'rsatgichi "on" qo'shimchasini qo'shish

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

orqali yasalgan. O'zbek millatiga mansub kishilar yashaydigan qishloq. Toponim kishilarning etnik belgisi asosida vujudga kelgan.

Yobuxona etnotoponimi yobu qavmi nomidan olingan joy nomi. Yobu (jobu) qabilalari Zarafshonning o'rta va quyi oqimi, Qashqadaryo vohasiga tarqalgan. Yobg'u so'zining qisqarma shakli deb hisoblangan taqdirda, turkiy qabila hukmdorlarining unvonidan hosil bo'lgan toponimga aylanadi. Yuk tortuvchi ot fors-tojik tilida "yobu" deyilgan. Atamaning lug'aviy ma'nosidan kelib chiqiladigan bo'lsa, Yobuxona yuk tortuvchi otlarga ega aholi yashagan qishloqqa qarata ishlatilgan toponim bo'lib chiqadi. O'rta asrlarda quruq yer, bo'sh maydon "yobis" so'zi bilan ifoda etilgan. Ushbu so'zning atamaga aylangan bo'lishi mumkinligini ham inobatga olish kerak, deb o'ylaymiz.

Xulosa qilib aytganda, tumanda joy nomlari talaygina biz sizlar tumandagi etnotoponimlar haqida ma'lumot berib o'tishga harakat qildik. Har bir inson o'zi tug'ilib o'sgan joyining nomini bilishi zarur bo'lganidek, o'zining qaysi urug'dan ekanligini, qaysi etnik tarkib borib taqalishini ham bilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Adizova N. Buxoro tumani toponimlari. – Toshkent: Navro'z, 2020. – 114 b.
2. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шаражаси ва шевалари. – Тошкент: Наврўз, 2017. 134 б.
3. То'rayev H. Buxoro toponimikasi. – Buxoro: Durdona, 2021. – 260 b.
4. A'ZAM B. ABOUT THE TOPONYM "BUKHARA". International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences, 1(4), (2021). 36-41.
5. Болтаев А.Х. Бухоро шаҳри 11 дарвозасининг тарихи ва тақдири (ўлкашунос ТФ Гелах тадқиқотларида). Тюркоязычные страны. Республиканский научно-методический и познавательный журнал. Алматы, 2, (2018). 6-8.
6. Болтаев А. СН Юренев илмий меросида ўлкамиз тарихи масалалари. центр научных публикаций (buxdu. uz), (2023). 28(28).
7. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006. 320 b.
8. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. 240 б.
9. Ражабов О.И., Болтаев А.Х. XX аср 40-йиллари Бухорода ташкил қилинган илмий экспедиция. Ўтмишга назар| Взгляд в прошлое| Look to the past, 6, (2021) 30-36.
10. Болтаев А.Х., Самандарова Н.З. Роль краеведческих кружков в воспитании молодёжи. Вестник магистратуры, (5-3 (116)), (2021). 63-64.
11. Baltayev A. History of Ancient Monuments in Registan Bukhara. (2023).

BUXORONING SOMONIYLAR MARKAZIGA AYLANISHI MASALASI

Umarov Baxtishod
Buxoro davlat universiteti
tayanch doktoranti
b.b.umarov2019@buxdu.uz

Somoniylar davlati IX asrning ikkinchi yarmida tashkil topgan bo'lib, davlat sifatida X asrning oxiriga qadar saqlanib turdi. Somoniylar sulolasining kelib chiqishi Somonxudotning nomi bilan bog'liq. Manbalarga qaraganda Somonxudot dastlab yirik yer egasi hisoblangan va Somon qishlog'ida oqsoqollik qilgan. Dastlab somonxudot musulmonlardan bo'lmagan va keyinchalik islom dinini qabul qilgan. Aynan Somoniylar sulolasi hukmronligi davrida Buxoro shahri har tomonloma o'sdi va O'rta Osiyoning markaziy shahri sifatida nufuzi ortdi.

Somonxudot Abbosiy xalifalari hokimiyatni qo'lga olgan vaqtlardan oq ularning xizmatiga kirgan edi. Asad va Asadning o'g'illari ham xalifa Ma'mun saroyida xizmat qilishgan. 806-yilda Movarounnahrda ko'tarilgan Rofe ibn Lays qo'zg'olonini bostirishga bergan yordami uchun xalifa Ma'munning farmoni bilan Asadning o'g'illari 819-yilda Movarounnahr va Xurosonning turli viloyatlariga noib etib tayinlandi. Jumladan, Nuh Samarqandni, Ahmad

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Fargʻonani, Yahyo Shosh va Ustrushonani, Ilyos Hirotni boshqara boshlaydilar. Dastavval, Asadning katta oʻgʻli Nuh ukalari mulklarini birlashtirib Xurosondan alohida maʼmuriy birlik sifatida boshqariladigan hududga aylatirishga intildi. Keyinchalik esa bu siyosatni Ahmad ibn Asad davom ettiradi. Manbalarga qaraganda Ahmad ibn Asadning yettita oʻgʻli boʻlgan: Nasr, Yaqin, Yahyo, Asad, Ismoil, Isʼhoq va Xomid. 865-yili Ahmad ibn Asad vafotidan keyin hokimiyat tepasiga Nasr ibn Ahmad keladi. U Samarqand shahrini Movarounnahrning markaziga aylantirib, mintaqani shu yerdan turib idora eta boshlagan.

Buxoro esa bu paytda Tohiriylar hujumlaridan aziyat chekardi. Ismoil Somoniyni Buxoroga yuborilishi bilan vaziyat ancha oʻnglandi va shahar rivoj topa boshladi. Ammo Buxoroni dushmanlardan himoya qilish uchun olib borilayotgan urushlar natijasida Ismoil Samarqandga soliqlarni oʻz vaqtida toʻlay olmagan. Bu esa aka-uka oʻrtasida ziddiyat keltirib chiqardi. 888-yili ular oʻrtasida jang boʻlib oʻtdi va jangda Ismoilning qoʻli baland keldi. Ismoil Nasrni nomigagina hokimiyat tepasida qoldirib, oʻzi mustaqil siyosat yurita boshlaydi. 892-yil, yaʼni Nasr vafot etadi va Ismoil butun Movarounnahrning yagona hukmdoriga aylanadi.

IX asr oxiridan Buxoroni siyosiy markazga aylanishi ham aynan Ismoil Somoniy nomi bilan bogʻliq. Uning davridan shahar mudofaa devorlari mustahkamlandi, hatto keyinchalik uni taʼmirlash uchun yillik hasharlar ham bekor qilinadi.

Ismoil Somoniyning nomi qobiliyatli, zukko, sergʻayrat davlat arbobi sifatida tarixda qoldi. U Movarounnahrni birlashtirgach, markazlashgan va har jihatdan qudratli davlat tuzishga intiladi. Buxorodan turib mamlakatni idora etish har tomonlama qulay edi.

893-yil Ismoil Somoniy shimoldagi Taroz shahrini zabt etib, dashtliklarga zarba berilib, ularni islom diniga kiritishi juda muhim tarixiy voqealardan biri boʻldi. Bu bilan dashtliklarning Movarounnahr viloyatlariga uyushtirib turgan uzluksiz yurishlari barham topdi va yuqorida taʼkidlaganimiz Buxoro aholisi vohani oʻrab turgan 300 kilometrli “Kampirak” devorini muntazam ravishda hashar yoʻli bilan taʼmirlash ishlariga jalb qilishga ehtiyoj qolmadi, chunki Ismoil Somoniy vohani mudofaa qilishni Narshaxiy taʼbiri bilan aytganda “Toki men tirik ekanman, Buxoro viloyatining devori men boʻlaman”, degan ibora bilan oʻz zimmasiga oladi.

VIII asr oxiri IX asr boshlarida yashagan buyuk imomlaridan Abu Havs Kabir Buxoroiy xizmatlari evaziga Buxoro islom olamida «Qubbat ul-islom» nomini olgan boʻlsa, uning islom olamida madaniyat markaziga aylanishi va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiy etishi Ismoil Somoniy nomi bilan bogʻliq desak xato boʻlmasa kerak.

Somoniylar hukmronligi davrida Buxoro Sharqda Islom dinining eng nufuzli markazlaridan biriga aylandi. Shaharda koʻpgina jome masjidleri, xonaqoh va namozgohlar bino qilindi. Buxoro taʼlimi tizimi tarixini oʻrgangan A.Jumanazarov shahardagi eng qadimiy madrasalar xususida quyidagilarni taʼkidlaydi: “Muxammad Sharif Mahdum bayon qilgan Buxoro ilm ahli oʻrtasidagi bahsni hisobga olib Kalabod va Gʻaribiya madrasalarini eng koʻhna ilm dargohlari qatorida sanab oʻtsa boʻladi”. Ushbu madrasalar davr jihatdan oldinroq boʻlsa-da, tarixiy manbalarda, Buxorodagi birinchi madrasa sifatida IX asrda barpo etilgan “Farjak madrasa”sini koʻrishimiz mumkin. Farjak madrasasi nafaqat Buxoro, balki butun boshli mintaqamizda bunyod etilgan dastlabki madrasalardan biri sifatida tarixga kirgan. U toʻgʻrisidagi maʼlumotlar Muhammad Narshaxiyga tegishli boʻlib, bu madrasa taxminan IX asrda Buxoro shahrining “Samarqand darvoza” deb ataladigan qadimiy manzili hududida, yoʻl yoqasida qurilgan. Milodiy 937-yilda yonib vayron boʻlgan. Madrasa keyinchalik qayta taʼmirlangan. XII asr muallifi Abdukarim as-Samʼoniy madrasani Farjak darvozasi oldida deb yozgan. Farjak va Samarqand bitta darvozaning ikkita nomi boʻlgan.

Shunday qilib, Somoniylar davrida qurilgan bu madrasa bir necha asrlar davomida xalqqa xizmat qildi. Shuni taʼkidlab oʻtish lozimki, Somoniylar davrida Buxoroning erishgan yutugʻi faqatgina Farjak madrasasi emas. Somoniylar masjid, madrasa va xonaqohlar qurish uchun maxsus joylar va ularning sarf-u xarajatlari uchun katta-katta mulklar ajratib berganlar. Nasr II (914–943) davrida Buxoroning Registon maydonida amir qasri qarshisida devonlar uchun saroy ham qurilgan.

Bundan tashqari, bugungi kungacha ham tashqi ko‘rinishi, mustahkamligi va geometrik shakli jihatidan hammani hayron qoldirayotgan Somoniylar davridan saqlanib qolgan yagona inshoot Ismoil Somoniy maqbarasi ham e’tiborga molik.

Ismoil Somoniy maqbarasi o‘rta asrlarning rivojlangan davrida (IX-X asr), taxminan 892-907-yillar oralig‘ida, hozirgi Buxoroning eski shahar qismida qurilgan. Inshoot dahma vazifasini bajarganligi sababli, uning intereri uch pog‘onali (to‘rtlik – to‘rt devor, sakkizlik – devordan tomga o‘tish qismi va gumbaz – tom ko‘rinishdagi) bir xonali kvadrat shaklni tashkil qilgan. Uning qurilishida pishgan g‘isht, tosh va yog‘ochdan foydalanilgan. Maqbaraning dizayniga to‘xtaladigan bo‘lsak, jimjima g‘ishtin bezaklari chiviqli to‘siq yoki qamish, bo‘yra to‘qimasini eslatadi. Bu inshootda bir necha tektonik yechimlar bir butunlikda, yaxlitlikda ishlab chiqilganligini inkor etib bo‘lmaydi. Turar-joy va madaniy arxitektura asoslaridan ishonch bilan foydalanganlik ushbu inshoot misolida Buxoro me’morchilik maktabining o‘sha davrda yuksak darajada rivojlanganligini ko‘rsatib turibdi.

Ismoil Somoniy tomonidan aynan Buxoroning markazga aylantirilishining yana bir sababi sifatida Xurosonda tinchlikni saqlash hamda shimol va shimol-sharqdan bo‘lishi mumkin bo‘lgan turk qabilalariga hujumlariga qarshi turish uchun kerak bo‘ladigan ulkan qo‘shinni saqlash uchun qulaylik va har ikkalasiga nisbatan oraliq masofada joylashganligi ham muhim rol o‘ynagan bo‘lishi mumkin. Ismoil Somoniy hukmronligi davrida Buxoro Movarounnahrning eng gavjum shahriga aylanib, shaharning shahriston va rabot qismlari 3 ta mudofaa devori bilan o‘rab olinganligi ham shaharning mudofaa salohiyati oshganligining dalili bo‘la oladi.

Somoniylarning keyingi hukmdorlari davrida ham Buxoro shahar sifatida ravnaq topib, vohaning eng go‘zal shahriga aylandi. Karvon yo‘llarining Buxorodan o‘tishi iqtisodiy hayotni, hunarmandchilikni taraqqiy etishi uchun muhim omil bo‘lib xizmat qildi.

Somoniylar hokimiyat tepasiga kelishi bilan mintaqa ijtimoiy-iqtisodiy hayotida o‘zgarishlar ro‘y berib, bu holat siyosiy hayotga ham ta’sir ko‘rsatdi. Xususan, VII asrdan Movarounnahrning markaziy shahri sifatida Samarqanddan boshqaruv amalga oshirilgan bo‘lsa, Ismoil Somoniy hukmronlik tepasiga kelishi bilan o‘zi uchun alohida ahamiyat kasb etuvchi Buxoroni Movarounnahr va Xuroson markaziga aylantirdi. Nasr ibn Ahmad davrida boshqaruv sohasi tizimlashtirilganligi va amaldorlar uchun alohida mahkama qurilishi kabi holat ilk marotaba tariximizda kuzatilganligi ham ahamiyatlidir.

Xulosa qilib aytganda, Ismoil Somoniy davridan boshlab Buxoro shahri ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jihatdan yuksaldi. Diniy va dunyoviy ilmlarning markazi sifatida mintaqa olimlarini o‘zida jamladi va arab tarixchilari asarlarida e’tirof etildi. Juda ko‘plab ilm dargohlari bunyod etildi. Shuningdek, me’morchilikda ham o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lgan inshootlar qurildi va poytaxt sifatida uzoq yillar o‘z ahamiyatini yoqotmadi. Bugungi kunda ham bu obidalarining nufuzi oshib xalqaro turizmning rivojlanishiga ham turtki bo‘lmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро Тарихи. – Т.: Шарқ баёзи, 1993.
2. Мухамедов Х. «Стена Канпирак». Из истории древних народных оборонительных сооружений в Узбекистане // Общественные науки в Узбекистане. -1961. № 1. –С.43-44.
3. Истахрий. Китоб ал-масолик вал-мамолик. Араб тилидан Худойберганов таржимаси. Т.: “Фан”, 2019.
4. Мухаммаджонов А.Р. Бухоро шаҳри-2500 ёшда. –Т.: “Фан” нашриёти, 1998.
5. Абу Бакр Мухаммад ибн Джаъфар ан-Наршахи. Таърих-и Бухара. История Бухары. Перевод, комментарии и примечания Ш. С. Камолиддина. Археолого-топографический комментарий Е. Г. Некрасовой. — Ташкент: SMIA-SIA, 2011. 600 с.
6. Булатов М. Мавзолей Саманидов – жемчужина архитектуры Средней Азии. – Ташкент: Изд-во литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1976. – С.128.
7. Umarov, B. (2023). Arab manbalarida Buxoro shahri tavsifi (“Kitob al-masolik val mamalik” misolida). *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 38(38).

8. Umarov, B. B. (2022). Science, education and culture during the rule of the Samanids. *International Journal of Intellectual Cultural Heritage*, 2(6), 46-49.
9. Umarov, B. (2023). Abu Bakr Narshaxiy asarida Buxoro shahri tavsifi. *Scientific journal of the Fergana State University*, (2), 166-166.

SOMONIYLAR DAVRIDA KUTUBXONA VA KITOBDOIRLIK TIZIMI

Juraqulov Muhammadamin Shoahtamovich

Buxoro davlat Universiteti

Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik mutaxassisligi magistri

Somoniylar hukmronligi davrida IX asrning oxirlarida ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy sohalarda muhim o'zgarishlar yuz bergani va bir necha yillar davomida tinch siyosat va sharoitlar hukmron bo'lib turgani Movarounnahrning asosiy ilmiy markazlaridan hisoblangan Buxoro shahrida ilmiy jarayonlarning jonlanishiga zamin yaratdi. Bu davrda xalq uchun asosiy va kerakli maskanlar qurilgan. O'rta Osiyodagi birinchi madrasa Buxoro shahrida somonilar hukmronligida Farjak madrasasi ilm maskani sifatida qurilganligi shu davrning taraqqiyoti va tamaddunini ko'rsatadi. Kutubxonalar eng muhim madaniy va ilmiy muassasalardan biri hisoblangan. Turli tarixiy davrlarda kutubxona ta'lim va ba'zan diniy muassasa sifatida insoniyat va jamiyat uchun xizmat qilib, madaniyatning o'sishi va rivojlanishiga, bilimlarning gullab-yashnashiga sabab bo'lib kelgan. Kutubxona insoniyat va jamiyatning ajralmas qismidir. Eronlik faylasuf Nikkor aytganidek: “Kutubxona tamaddun va taraqqiyot yaratuvchisidir, ehtimol bunday bo'lmashligi ham mumkin, lekin kutubxonasiz sivilizatsiya va taraqqiyot bo'lmaydi”. Agar biz Somonilar davlatining tamadduni va taraqqiyotini ko'rsak u davrda yashab ejod qilgan olimu ulamolarning asarlariga qarashimiz kerak. Buyuk faylasuf, tib ilmining sultoni Ibn Sino, Muhammad Muso al Xorazmiy, Zakariyoi Roziy, Ahmad bin Abdulla Hasab Marvaziy, Faz ibni Hotam Niriziy, Abu Nasr Muhammad Forobiy, Rudakiy, Shahidi Balxiy, Daqiqiy, Tusi, Firdavsiy, Nosiri Xisrav, Abu Rihon Biruniy kabi olimu ulamolar Somonilar davrida yashab ejod qilgan va insoniyat uchun qimmatli meros qoldirilgan, haligacha Parij, Oksford, Kembrij va boshqa nufuzli universitetlarda ularning asarlari darslik sifatida ishlatiladi. Bu davrdagi olimu ulamolar turli fanlar, shu jumladan hisob (matemateka-Algebra), trigonometriya (مثلثات), astronomiya (نجوم), mexanika, fizika, kimyo, tibbiyot, tarix va geografiya bo'lib, har biri turli yo'llar va ishlar bilan ilm-fan va tadqiqot maydoniga kirdilar va insoniyat uchun bebaho miqdor qoldirganlar.

Kutubxona bilim-madaniyat va jamiyat uchun farhang shakllanishining joy hisoblanadi, bu maqolada Somoniylar davri kutubxonalari bilan shug'ullanishga harakat qilingan. Bino va jihozlarning holati, to'plamni kengaytirish yo'llari, kutubxonaning qismlari va kutubxonada bo'lgan lavozim va unvonlar maqolada aks ettirilgan.

Kutubxona binolari va jihozlari

Xuroson, Ray, Movarounnahr IX asrning boshlanishi va X asrning oxirlarigacha eng buyuk ilmiy markazlar va kutubxonalarga ega edilar. Somonilar davridagi keng Xurosonning har bir burchagida yuzlab davlat va shaxsiy kutubxonalar bo'lib, xalq va olimlar uchun xizmat qilib kelgan. Bu kutubxonalar g'arb kutubxonalaridan farqli joyi shundaki kitobning zanjir qilishi yuq edi va mijozga kitobni amonatga ham berar edilar, shu davrda g'arbda juda kamdan kam sulton kutubxonalari vujudga kelgan va shaxsiy kutubxonal hali vujudga kelmagandi. Kutubxona binolari kichgina hujralarga bo'linib, kitoblar turli fanlarga ko'ra taqsimlangan yani har bir fan uchun alohida hujra yoki sandiqlar mavjud edi, kitoblarning ro'yxati “Fihrist” (mundarija yoki ruyxat) ga birlashtirilgan edi. Kerakli kitoblar “Fihrist” orqali topilib amonatga birardilar. Dastlab kutubxonalar mustaqil emasdi, boshqa markaz va muassasalarning bir qismi hisoblanardi, ko'plab masjidlar, maktablar, ilmiy markazlarning tarkibida bo'lgan. Kutubxonalarning ko'payishi bilan binolar ham ko'payib kutubxonaning idora qilish tizimi o'zgardi va ta'sischi kutubxonalarning dizayni va arxitekturasiga alohida e'tibor berishdi.

Kutubxonalar to'plami

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Vaqf Somoniylar davrida kitob yig'ish va kutubxonalarni rivojlantirish usullaridan biri bo'lgan. Vaqf hisobidan somonilar davrida kitoblarni xonaqoh, madrasa va masjididagi ilmiy davralarga birilan va darslar ko'pincha masjidlarda halqa shaklida bulib o'tardi. Somonilar asridagi eng qadimiy kutubxonalar Nishopur kitobxonasidir. Kutubxonalarning ko'payishiga kitob savdosi ham sabab bo'ldi. Islom olamining ko'plab olim-u ulamolari, kitob savdosi bilan shug'ullanganlar va kitoblarni bir mamlakatdan boshqa mamlakatga oborib ilm taraqqiyoti va kutubxonalarning ko'payishiga sabab bo'lganlar. Abulfaraj Muhammad ibn Is'hoq «nadim» taxallusi bilan ejod etilgan faylasuf va olim kitob savdosi bilan shug'ullanganlangan. Kitob savdosi bilan shug'ullangan olimu ulamolar, kitob sotish bilan birgalikda kitob oluvchining salohiyatu qobiliyatiga qarab sotardilar. Somonilar davrida kutubxona tizimi shu darajada taraqqiyotga yul oldiki har bir kutubxonada xattot yoki kotiblar ishga olinib ularga alohida maosh bilan ta'minlanaydi. Kotibning vazifasi kitoblarga bo'lgan ehtiyojga qarab, nusxalarga ko'chirib va asosiy nusxani sulton kutubxonasi yoki umumiy kutubxonada saqlanardi va ko'chirgan nusxalar boshqa shaxsiy va masjidu madrasalarga birilgan. Hozir kurinib tubdiki kitobdorlik va kitoblar kolligsiyasi haligacha shu shaklda boshqaryabti.

Kutubxona ishlarini tashkil etish.

Somoniy davri kutubxonalarning tashkiliy holatini tushuntirish uchun ushbu kutubxonalarning kataloglashtirish, tasniflash (tabaqalashtirish), amontdorlik va boshqa masalalarini ko'rsatib birilgan:

Kutubxonalarda ruyxat tuzish (fihristnavisiy): Kutubxonalarning kutubxonachilari kutubxonalar ruyxatiga katta e'tibor berishardi hamma o'z kutubxonalari uchun turli ruyxatlariga ega bo'lgan va tayyorlagan. Buyuk faylasuf Sino Nuh ibn Mansur kutubxonasini shunday tafsirlangan: «Kutubxona ruyxatiga qarab, o'zimga kerak bo'lgan kitoblarni so'rab oldim va shunday kitoblar bor edikioldinam ishitmagandim keyin ham ishitmadim ». Shuningdek, Aburayhon Beruniy vaqf Marv kutubxonasida oltiyuzga yaqin ruyxatni ko'rgan va har ruyxatda turyuzga yaqin kitob kiritilgan.

Kitoblarni taqsimlashtirish: kitobxonachilar islom ulamolari taqsimlangan ilmlar orqaliy kitoblarni taqsimlab tabaqalashtirilgan va har ilmga tigishliy kitoblarni qisqa tafsiflangan. Nuh kutubxonasi haqida Sino shunday tafsirlangan: «...Shunday qilib, men ruxsat olingan holda kutubxonaning ichkari, kichgina xonachalarga bo'linganiga kirdim va xonalarda sandiqlar bor edi har bir sandiqda alohida ilmlarga kitoblar joylashtirilganedi. Fiqh, aruz, riyozi, shiriy kabi kitoblarni ko'rdim. Shunga uxshab saroy kutubxonada bir nechta xonachalar bor edi. » Na faqat saroy kutubxonasi balki butun Isfahon, Nishopur, Bag'dod kutubxonalarida shunga o'xshab ruyxatlar tuzilgan, kitoblar ham shunday taqsimlashtirilgan.

Amonat (امانت): Islom taraqqiyoti tarixida kitobni amonatga berish keng tarqalgan amaliyot bo'lib kelgan. Kitoblarni xattotlar ko'pincha amonatlarga olishardi va kitoblarni kuchirardi, hatto saroy kutubxonalarda mohartliy xattotlar shu ish bilan shug'ullanardi. Albatta hamma kutubxonalar kitobni amonatga bishmasdi balki faqf kutubxonalari kitobni amonatga birishardi. Faqf kutubxonalari ham ikki xel bo'lgan: xos kutubxonalar, om (oddiy xalq uchun) kutubxonalar. Amonatga birilga kitoblarni amin lavozimidagi shaxs shug'ullanardi. Kutubxonalarda barcha turdagi kerakli ashyolar jumladan: siyohdon, xushsifat qog'ozlar mavjud edi.

Kutubxonalarni boshqarish.

Tegishli manbalar va matnlarni o'rganib, somonilar davridagi kutubxonani boshqarish tizimi haqida Sino Nuh ibni Mansur haqida keltirgan ma'lumot asosiy dalil bo'la oladi: Nuh kutubxonasidan kitobni omonatga olish yoki olib chiqish mamno' edi. Sababi Nuh kutubxonasidajudayan nodir kitoblar borligi uchundir, faqat xattotlar va kotiblarga kitobni berardi. Xattotlar xonasi ham alohida va kerakliy jihozlar bilan ta'minlashardi ular esa kitobni boshqa nusxaga kuchirardi. Somonilar paytida kitoblarni asosan ikki maqsad uchun nusxaga ko'chirardi.

Asosiy nusxa yaroqsiz bo'lgani uchun.

Bir nechta nusxaga ko'chirib boshqa kutubxonalarga yitkazib birish.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Kitobxonalarni boshqarishda bo'lgan lavozimlar shulardan iboratdir: *Mudir (mudur), sohib, hofiz, amin, xozin va mutavalliydir.*

Mudir- lavozimida kutubxonani boshqarish va sohib, xozin, mutavalliy, amin kabi lavozimlardagi shaxslarni tanlaydi va ularni boshqaradi. Boshqa turdagi xizmatlar: kitobxonaning namligini tikshirish, uz holatini yuqotgan kitoblarni ta'minlash (ristavratsiya), noyob kitoblarni nusxasini ko'paytirish kabi ishlar ham mudir zimmasidadir.

Xozin- kutubxonadagi ikkinchi shaxs hisoblanib, rais mu'ovini hisoblanardi. Xozin fazifasidagi ishlaydigan shaxs muhadis (hadis ilmi), adib, zakot egasi va muqovachilikni biladigan kishi tainlanardi.

Kitobdor- kutubxonani boshqarishda uchinchi shaxs sanalab, manbalarda mashraf, masoid va yo kitoblarning xozini nomi bilan kelgan. Kutubxonadagi kelgan tolibilmlarga kerakli kitobni yitkazib birish, kitoblarni sandiqdan olib amonatga tobshirish va kitoblarni sandiqqa joylashtirish, xozin va mudirga yordam birish kabi vazifalarda ishlardi.

Kutubxonalarning ish rejasi

Xuroson, Movarounnahr, Nishopur, Samarqand kutubxonalari somonilar davrida ish rejasi madrasalar rejasi bilan tuzilgan yani ilmiy majlislar, ulamolaru olimlar bilan bilan kutubxonalarda bo'lardi. Somonilar asri islom svilizatsiyasiga katta hissa qo'shilgan shaxslar yashab o'tgan, davlatni boshqarish tizimi, davlatni boshqaradigan 10 ta vazirlik ham shu asrda yulga qo'yilgandi. Ulamolarning majolislari islom jamiyatiga ilm farhangni taraqqiy toppishi va tarqatishiga katta urin tutadi.

Kutubxonalarning turlari

Somonilar asrida 5 turdagi kutubxonalar bo'lgan:

1. Masjid kutubxonalari.

Somonilar asrida masjidlar na faqat ibodat joyi sanalgan, balki davlatni boshqarish va xalqqa qaroru farmonlarni yetkazish masjidlar orqali bajarardi. Jamiyatga bo'lgan muammolarni o'rganish va hallu fasl qilish, ulamolar masjidni tarbiyat uchun asosiy joy sanalab fiqh, kalom, hadis ilmlaridan das birardilar. Masjid kutubxonalari xalq kutubxonasi kabi hamma ham foydalanishi mumkin edi, tafriqasi shunda ediki masjid kutubxonalarda kitoblarni amonatga birilmasdi. Bazi masjidlarda maxsus ilmlardan dars bulardi. Masalan: fiqh ilmiga tigishli masjid kutubxonasida faqat fiqh ilmiga oid kitoblar mutolaa qilardi. Hirot, Balx, Siyiston, Buxoro, Xujand, Farg'ona, Nishopur masjidlarni misol qilib olsa bo'lardi. Vaqf kutubxonalarning ing qadimiysi Nishurning Jomiy masjididir. Buyuk muhaddis, Ahmad bini Abdulmalik Abusolih Nishurning vaqf kutubxonasida hadis ilmiga oid kitoblarni qabul qilib ommaga tatbiq etilardi va hadis ilmini yig'ish uchun shug'ullanardi.

2. Madrasalarning kutubxonalari.

Somonilar hukmronligi vujudga kelganidan keyin madrasalarga alohida e'tibor qaratib kutubxonalar tashkillashtirildi. Ilm taraqqiy etgan asrda Buxoro, Samarqand, Nishopur, Buzjon va G'aznadagi madrasalar kutubxonaga egadir. Sharqshunos olim, mutafakkir Ma'ruf sharq madrasalar kutubxonasi haqida shunday yozadi: "madrasa kutubxonalaridan talabalar kerakli kitoblarni olardi va darsdan foydalanardi, mudarrislar uzlari hisobidan kutubxonani tuldurardi, madrasa kutubxonalari uchun alohida bino ajratardi va davlat xazinasidan miliyalashtirardi". Somonilar hukmronligi davrida mash'hur kutubxonaga ega madrasalar: Somoniy madrasasi, Abuishoq Ibrohim binni Qattoni Nishopuriy (Nishpur hokimi), Bayhaqiy madrasasi, Abulhafsa fiqhiy madrasasi va dorulsina madrasasi, Ibn Habon madrasasi, Xoja Amirak madrasasi, Hasoni Qarshiy madrasasi hisoblanardi.

3. Shaxsiy kutubxonalar.

Somonilar asrida asosan shaxsiy kutubxonalar shakillangan va juda taraqqiy topgan. Kitoblarning narxi qimmat ikanligining asosiy sababi kitoblarni qul bilan yozardilar, qattiq mehnat va judayam ko'p vaqt talab qilardi. Sulton kutubxonalari, hokimlar, boylar, olimu ulamolar, xiradmandlar shaxsiy kutubxonalar hisoblanardi.

3.1. Sultoni kutubxonalar. Somonilar asrida shohlar saroyda yoki saroyning yaqinida kutubxonalarni tasis itilgan. Saroy kutubxonalar shaxsiy kutubxonalar hisoblanib, shoh qavmi,

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

vazirlar, saroydagilar va saroyda maxsus mavqega ega bo'lgan olimu ulamolar foydalanardilar. Saroydagi kutubxonalarga kutubdornlarni olimu ulamolar ichidan qabul qilardilar. Nuh kutubxonasidan olim, shoir, faylasuf ibn Sino xozin sifatidan foydalangan. Saroy kutubxonalar vazorat tomonidan moliyalashtirardi.

3.2. *Vazirlar va davlatmandlar kutubxonalari.* Somonilar davrida ilm taraqqiyoti uchun vazirlarning urni beqiyosdir. Vazirlaru davlatmandlar uzlari uchun kutubxona ta'sis etib undan foydalangan. Vaizriy kutubxonarga Bal'miy kutubxonasi va Abulvofoiy Hamadoniy kutubxonasi so'larimizning misolidir.

3.3. *Olimlar, adiblar va xiradmandlar kutubxonalari.* Tarix bizga shuni kursatdiki agar mug'ullar somonilar davridagi kutubxonayu kitoblarni yuqotmaganda, yurtimizda haligacha buxorilaru sinolar va forobilar kabi buyuk muhaddislar, faylasuflar yitishib chiqqandi. Qonxo'r mug'ullar na faqat kutubxonayu kitoblarni balki olimu ulomalni ham yuq qilingan. Somonilar asrining olimu adiblar kutubxonasi haqida bizgacha aniq ma'lumot va hujjat yitib kelmagan, lekin oltin asrning oxirlarida yashab o'tgan buyuk faylasuflar jumladan Abunasr Forobiy kutubxonasi, ibn Hazima Kitibxonasi, Ayoshi Samarqandiy kutubxonasi, Abuabdulloh Muhammad binni Abdulloh binni Ahmad Saforiy kutubxonasini shaxsiy kutubxonalarning bir turi hisoblanardi.

4. Maxsus kutubxonalar

Rasadxonalar, kasalxonalar, xonaqohlar, ziyoratgohlar va maqbaralar kabi markazlar yonidagi maxsus kutubxonalar ta'sis etilgan. Ibn Habon xonaqoh kutubxonasi, Abusaidi Fazlulloh ibni Abulxayr kutubxonasi maxsus kutubxonalardan hisoblanardi.

5. Ommaviy kutubxonalar

Aytilganidek, masjid kutubxonalari Islom asrlarining boshidan boshlab, yaratilgunga qadar yangi jamoat kutubxonalari jamoat kutubxonalari rolini o'ynagan. Bu davrda barcha turdagi kutubxonalar orasida masjid kutubxonalari va diniy madrasa kutubxonalari ushbu madrasalarning ko'pligi va turli fanlarning o'qitilishi tufayli sezilarli darajada ta'lim va ilmu fan taraqqiy topdi.

IX asrning ikkinchi yarmidan - X asr oxiriga qadar Buxoro Somoniylardavlatining poytaxti bo'lgan. Shu davrda yashagan Abu Mansur Saolibiyning «Yatimat ud-dahr» tazkirasida «Buxoro Somoniylar hukmronligi davrida shonshuhrat makoni, saltanat ka'basi va zamonasining ilg'or kishilari jamlangan, yer yuzi adiblarining yulduzlari porlagan va o'z davrining fozil kishilari yig'ilgan joy» deb ta'riflangan [6]. Massonning e'tiroficha, bu davr Buxoro shahri uchun yuksalish va gullab-yashnash davri hisoblangan. Shahar ilm-ma'rifat va savdo-sotiq markazi bo'libgina qolmay, turli kasb-hunarlarining ham markazi bo'lgan. Buxoro ta'lim tizimi tarixini o'rgangan.

A. Jumanazorovga ko'ra, madrasalar qurilishi ham aynan shu davrda ommalashgan. Shahar islom dini, musulmon axloqi, madaniyati va huquqshunosligining Sharqdagi kuchli markazlaridan biriga aylangan. Shu tufayli IX asr boshlarida «Qubbat ul-islom» —«Islom dinining gumbazi» degan sifatga ega bo'lgan [1].

Somoniylar asrida kutubxona va kitobdornlik, kitobatchilik tizimi davr tadqiqotini talab qilinsa ham maqolada qisqa va umumiy o'rganib ko'rsatilgan. Bu davrda ing muhim va asosiy kutubxonalar masjid va madrasa kutubxonalari bo'lgan. Ziyorgohlar yoki kasalxonala oldida kutubxonalar ta'sis itish shuning daliliki xalq kitob mutolaasi bilan shug'ullangan. Xulosa qilib aytganda, IX-XI asrlarda Musulmon Sharqidagi madaniy taraqqiyot Jahon ilm-fani va madaniyati rivojlanishiga alohida, betakror ta'sir ko'rsatdi. Musulmon Sharqidagi bu ijobiy hodisani ikkilanmasdan “Sharq renessansi”, ya'ni “Sharq uyg'onishi” deyish mumkin.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoev SH.M. milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi boshqichga ko'taramiz. –Toshkent: “O'zbekiston” HMIU, 2017. 29-30 betlar.
2. Muxtorov A. Somoniyon: zamon va makon. –Dushanbe, “Surushan”, 1999.
3. Ibn Nadim Muhamad Is'hoq. Al fehris. -Tehron nashriyoti, 1999 yil.

4. Наршахий. Бухоро тарихи. – Т., Камалак, 1991. Б 18.
5. Eshov B. Qadimgi O'rta Osiyo shaharlar tarixi. - Toshkent. 2006. B 173.
6. Ирмияева Г. Ю. история мусульманского мира от халифата до блестящий порты. Пермь, 2003 г.
7. История Востока. Т. 2. Восток в средние века. М.: Вост. литература РАН, 1999 г.
8. Banan, A. (2000) Life and works of Kamal-al-Molk, Master's thesis, painting, Tarbiat Modares Universi-ty, Tehran. (In Farsi, summary in english).
9. Hatam, Gh., Hatampoor Ghiasi, Z. (2010) Women in the Visual Arts of the Qajar era, Visual Arts Nqshmayh, Third Issue, 62-53, Tehran. (In Farsi)
10. Karimzade Tabrizi, M.A. (1991) Old Iranian painters' life and works, Satrup, London. (In Farsi)
11. Pakbaz, R. (2010) Encyclopedia of art: painting, sculpture, graphic arts, Farhang-e-Moaser, Tehran (In Farsi).

INVESTIGATING THE ROLE OF SAMANI RULERS IN THE ART OF PAINTING IN THE SCHOOL OF BUKHARA

Samaneh Khalili Far¹ PhD in
History and Civilization of Islamic Nations,
University of Tehran, Tehran, Iran 09392322844 Email:
Samane.Khalilifar@ut.ac.ir
Abbas Iqbal Mehran²
²PhD student of Islamic Iranian history,
Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran 09189119839
Email:abass.em1987@gmail.com

Abstract: The Bukhara School is a period of Iranian painting style during the rule of Shaibani from the end of the 9th century to the end of the 10th century of Hijri, which was prevalent in the city of Bukhara. Shibak Khan moved his government center from Herat to Bukhara. When the Uzbek people dominated Herat again, some painters from Herat were moved to Bukhara. As a result, the Bukhara school was formed under the influence of early Bukhara painting and the Herat school. After the collapse of the Timurid Mongols and the rise of the Safavid school, an art school was formed in the east of Iran, centered in Bukhara, which is known as the Uzbek (Shibani) school or the Bukhara school. This research aims to answer the following questions in this context by relying on library sources in a descriptive-analytical way about the role of Sultans of Al-Saman in the expansion of Islamic culture and civilization in Bukhara: 1- What was the role of Sultans of Al-Saman in the development of art in Bukhara ? 2- What has been the role of Bukhara school of painting in the development of Islamic culture and civilization? Considering the mentioned background and in order to answer the research questions, these hypotheses have been put to the test: 1- Sultans of Al Saman because of their interest and passion for culture and art were very influential in the development of painting in Bukhara. 2- The school of painting in Bukhara had a great impact in the development of Islamic culture and civilization.

Keywords: Naqsh, painting, school of Bukhara, Samanians, Amra

بررسی نقش امرای سامانی در هنر نگارگری در مکتب بخارا

سمانه خلیلی فر¹
عباس اقبال مهران²

چکیده :

مکتب بخارا به دوره‌ای از سبک نگارگری ایرانی در حکومت شیانیان از اواخر سده نهم تا اواخر سده دهم هجری که در شهر بخارا رواج داشت گفته می‌شود. شیبک خان مرکز حکومتی‌اش را از هرات به بخارا منتقل کرد

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

زمانی که قوم ازبک دوباره بر هرات تسلط یافتند برخی از نگارگران هراتی به بخارا منتقل شدند؛ در نتیجه مکتب بخارا تحت تأثیر نگارگری اولیه بخارا و مکتب هرات شکل گرفت. پس از فروپاشی حکومت مغولان تیموری و روی کار آمدن مکتب صفوی و همدوره با آن، در شرق ایران به مرکزیت بخارا، مکتب هنری شکل گرفت که به مکتب ازبکها (شیبانی ها) و یا مکتب بخارا مشهور است. این پژوهش قصد دارد با تکیه بر منابع کتابخانه ای به روش توصیفی-تحلیلی نقش سلاطین آل سامان در گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی در بخارا، به سؤالات زیر در این زمینه پاسخ دهد:

- 1- نقش سلاطین آل سامان در گسترش هنرنگارگری در بخارا چه بوده است؟
- 2- نقش مکتب نگارگری بخارا در گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی چه بوده است؟ با توجه به پیشینه ذکر شده و به منظور پاسخ به سؤالات پژوهش، این فرضیه ها به آزمون گذاشته شده است: 1- سلاطین آل سامان به دلیل علاقه و اشتیاق به فرهنگ و هنر در گسترش هنرنگارگری در بخارا بسیار تاثیرگذار بودند 2- مکتب نگارگری بخارا در گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی تاثیر فراوانی داشت.

کلیدواژه ها: نقش ، نگارگری، مکتب بخارا، سامانیان، امرا

¹ دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی ، دانشگاه تهران ، تهران ، ایران
Email: ۰۹۳۹۲۳۲۲۸۴۴ Samane.Khalilifar@ut.ac.ir

² دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران Email: abass.em1987@gmail.com 09189119839

مقدمه:

پس از فروپاشی حکومت مغولان تیموری و روی کار آمدن مکتب صفوی و همدوره با آن، در شرق ایران به مرکزیت بخارا، مکتب هنری شکل گرفت که به مکتب ازبکها (شیبانی ها) و یا مکتب بخارا مشهور است. این مکتب که به شدت از سبک کمال الدین بهزاد و مکتب هرات متأثر بود، در دربار ازبک ها رشد کرد و قوام یافت شیبانی خان، سرکرده ازبکها، بخارا را در سال 905 ه.ق تصرف کرد و این شهر تا زمان سقوط این سلسله در سال 1006 ه.ق پایتخت آنان بود. شیبانی خان از زوال قدرت تیموری در خراسان پس از مرگ سلطان حسین میرزا استفاده و به خراسان حمله کرد و هرات را در سال 912 ه.ق متصرف شد.¹ بر اثر این جنگها بخش بزرگی از میراث هنری از بین رفت تا آنجا که خراسان وضعیت پیشین خود را که پیشوایی فرهنگ و تمدن بود، از دست داد.² شیبانی خان با پیروی از رویه نیاکان مغولی خود، تعداد زیادی از هنرمندان و صنعتگران را با خود برد و در بخارا اسکان داد. این روند در سال 941 ه.ق زمانی که هرات دوباره دچار حملات ازبکان شد، تکرار گردید. از حکمرانان مشهور این سلسله می توان به شیبانی خان، عبدالعزیز، یارمحمد و عبیدالله خان اشاره کرد که از این میان عبدالعزیز، کتاب دوست قهاری بود.³ به طور کلی بسیاری از کارگزاران فرهنگ در هرات به آنجا (بخارا) دعوت یا فرستاده شدند و سپس همکاری نزدیک استادان محلی با آنان، هنر نومایه ای را به بار آورد که سبب معروفیت فرهنگ بخارا در سده دهم شد. سرانجام در سال 1008 ه.ق شیبانیها سقوط کردند و مکتب بخارا بیش از آن دوام نیافت و رو به زوال نهاد.⁴

پیشینه پژوهش

¹ هنر نگارگری ایران، ص 169

² شایسته فر، فصلنامه هنر، ص 278

³ هنر نگارگری ایران، ص 69

⁴ شایسته فر، فصلنامه هنر، ص 78 و 79

تاکنون پژوهش‌های متعددی در بررسی نقش امرای سامانی در هنر نگارگری در مکتب بخارانشده است. از جمله می‌توان به پژوهش اشرفی (1386) «شکل‌گیری مکتب‌مینیاتور بخارا در قرن ۱۶ میلادی» در این کتاب شرح جامعی از شکوفایی هنر مینیاتور در اواخر قرن پانزدهم و اوایل قرن شانزدهم ارائه می‌دهد و به‌ویژه در دورنمای تکامل این هنر بر نقش حساس و تعیین‌کننده بهزاد انگشت می‌گذارد. نگارنده در کتاب حاضر ابتدا به تجزیه و تحلیل مدارک علمی موجود درباره مینیاتور می‌پردازد و پس از دوره‌بندی مینیاتور قرون وسطی و تشریح پیدایش و تکامل زبان هنری مینیاتور تیموری نقبی به هنر بهزاد زده، تاریخچه مینیاتور بخارا را شرح می‌دهد. وی هنر بهزاد را مهمترین دستاورد این همچنین رابینسون (1376) «هنر نگارگری ایران». سنتها قلمداد می‌کند سبک و شیوه آثار نقاشی هنرمندان دوره سلجوقی بعدها در نقاشی‌های دوران پس از حمله مغول به ایران نیز ادامه یافت. این امر، گویای این نظر است که رواج نگارگری ایران ربطی به حمله و استیلای مغولان بر ایران ندارد بلکه پس از این حمله پاره‌ای از عناصر نقاشی ایران نیز به نقاشی چینی و دیگر جاهایی که مغولان بر آنجا استیلا یافتند، نفوذ کرد. ویژگی عمده نقاشی در دوره سلجوقی، استفاده از رنگ‌های تخت همراه با قلم‌گیری‌های ظریف و انسان‌هایی با موهای مشکی بلند، معمولاً بافته شده با قیافه‌های ایرانی است که در اغلب آثار این دوره یافت شایسته فر (1380) «آثار و نسخه‌های خطی مکتب بخارا» سبک می‌شود بخارا، عوامل تاریخی، اجتماعی موثر در ایجاد این سبک را بررسی کرده است. ویلکنسون (1367) «سیر تاریخ نقاشی ایران» مجموعه حاضر براساس تابلوهایی که در نمایشگاه (برلینگتن هاوس) لندن در سال به نمایش درآمده تدوین شده است. به‌زعم نگارنده ((این نمایشگاه 1931 بزرگترین و نفیس‌ترین مجموعه‌ای به شمار می‌رفت که تا آن زمان در اروپا به نمایش درآمده بود)). افزون بر تصاویر یاد شده، تصاویر منتشر شده در کتاب ((بررسی هنر ایران)) نیز در این مجموعه به طبع رسیده است. مولف با توجه به نقاشی‌های گردآمده در این مجموعه، ذیل شش دوره تاریخی، هنر نقاشی در ایران را بررسی می‌کند: 1: نقاشی ایرانی پیش از حملات مغول و سبک بین‌النهرین؛ 2: سبک اولیه نقاشی ایرانی و مکتب تیموری؛ 4: اواخر قرن پانزدهم؛ دگرگونی‌های آن در قرن چهاردهم؛ 3: بهزاد و نقاشان هم عصر او؛ 5: اوایل دوره صفویه؛ 6: نقاشی در دوره شاه عباس و جانشینان او. همچنین رهنورد (1386) «تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی» گاهی به تاریخ هنر نگارگری در ایران دوره اسلامی گویای ارتباط تناتک بین تحولات باطنی در اندیشه اسلامی و نگارگری ایرانی اسلامی است که موجب سیر صعودی تعمیق زیباشناختی در روند تاریخی در زمینه هنری شده است. نویسنده ورود عرفان و عشق به عرصه نگارگری را در ارتقای مضامین از سطح به عمق و از ساحت طبیعت به فوق این پژوهش قصد دارد با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای، طبیعت موثر می‌داند به روش توصیفی- بررسی نقش امرای سامانی در هنر نگارگری در مکتب بخارا، به سؤالات زیر در این زمینه پاسخ دهد: 1- نقش سلاطین آل سامان در گسترش هنرنگارگری در بخارا چه بوده است؟ 2- نقش مکتب نگارگری بخارا در گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی چه بوده است؟ با توجه به پیشینه ذکر شده و به‌منظور پاسخ به سؤالات پژوهش، این فرضیه‌ها به آزمون گذاشته شده است: 1- سلاطین آل سامان به دلیل علاقه و اشتیاق به فرهنگ و هنر در گسترش هنرنگارگری در بخارا بسیار تاثیرگذار بودند 2- مکتب نگارگری بخارا در گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی تاثیر فراوانی داشت. ویژگیهای مکتب بخارا در نگاره‌های سده‌های پانزدهم و شانزدهم میلادی آسیای مرکزی، دو نوع درگرایش شاعرانه، گرایش سبکی به چشم می‌خورد: ۱- شاعرانه و ۲- توصیفی. ترکیب نفیس، ترسیم ظریف، رنگ‌آمیزی غنی و تمایل به موضوعات تغزلی و

مهيج موج می‌زند و در گرایش‌توصیفی، خودداری، کم‌گویی، بهره‌گیری از تدابیر هنری، گرایش‌به‌موضوعات خنثی و هماهنگی‌آرایش‌ترکیبی، دیده از ارزنده‌ترین‌جنبه‌های معنوی نگارگری مکتب‌بخارا، می‌شود. پرداختن‌به‌موضوعات اجتماعی و حکمت‌آموز است و الهام‌گیری از حکایت‌های تعلیمی‌سعدی در آنها، برجستگی‌ویژه ای دارد. بعید نیست‌که‌موضوعات و مسائل‌اجتماعی‌آن دوران، لزوم تبلیغ و تعلیم‌آداب صحیح‌رفتار را موجب‌گردیده و نگاران را به‌سمت و سوی تصویرگری حکایات حکمت‌آمیز شیخ‌اجل‌رهنمون شده باشد. این‌دسته‌از نگارها در بهترین‌دوران زمامداری ازبکان یعنی‌سالهای سلطنت‌عبد‌العزیز شیبانی (۱۵۴۹-۱۵۴۰م) و یارمحمد (۱۵۵۷ - ۱۵۵۰م) آفریده شد.^۱ بر اثر وقایع پیش آمده از سوی ازبکها، سبک کهن سمرقند متروک و نگاره‌های درخشانی بر اساس شیوه بهزاد برای شاهان ازبک تولید شد. تردیدی نیست^۲ که هنرمندان بومی ازبک با نظارت هنرمندان ایرانی تعلیم می‌دیدند اگرچه نقاشی بخارا بیشتر سنتی و تحت تاثیر هنر جدید قرار نداشت، ولی ویژگی و گیرایی خاص خود را داشت که تا حدی مبتنی بر ساده کردن رنگ آمیزی^۳ کلی قواعد کهن تر و کاربرد بیش از حد رنگهای خالص بود سبک بخارای اوسط قرن دهم غنی، ولی ساده است و همین سادگی، خصوصیات مشخص و جالب کارهای اواخر مکتب بخارا را تشکیل می‌دهد، که بر اساس انواع پیکره‌ها در آثار بخارا نسبتاً^۴ کار بهزاد یا مکتب او بوده است کوتاه و تنومند نمایش داده شده‌اند و تاثیر مکتب بهزاد را در طراحی به‌طور کلی^۵، رنگها و در حالات و حرکات آنان آشکارا می‌توان دید بسیاری از کارگزاران فرهنگ در هرات به آنجا (بخارا) دعوت یا فرستاده شدند و سپس همکاری نزدیک استادان محلی با آنان، هنر نومیانه ای را به بار آورد که سبب معروفیت فرهنگ بخارا در سده دهم شد. بهترین دوران این مکتب در زمان عبدالعزیز (۹۴۶-۹۵۵ ه.ق) و یارمحمد (۹۵۷-۹۶۴ ه.ق) بوده است.^۶ نقاشی بخارا پس از مرگ عبدالعزیز دچار دوره ای از یکنواختی و بی‌باری رقت‌انگیز شد، رنگ آمیزی خاص بهزاد باقی ماند ولی طراحی‌ها هم چنان خامدستانه و بی‌تجربه بود و ترکیب‌بندی‌های پیش پا افتاده‌ی بودن ابتکار تکرار شد^۷ به‌طور کلی آثار مکتب نخست گرایش به نقاشان بخارا از دو گرایش مشمول زمان تاثیر گرفتند هرات که به بخارا رفته و نیز تاثیراتی که از طریق شاگردانشان به دوران بعد منتقل شده بود و دیگر گرایش به شیوه مستقل بخارا که طی سال‌ها روند شکل‌گیری آن مشخص شد.^۸ پیکره‌ها در پایان قرن دهم کاملاً نحیف و بی‌روح شدند و منظره پردازی پس زمینه به صورت طرح‌های از دیگر ویژگیهای مکتب بخارا در^۹ طوماری رسمی و هندسی کاشیها درآمد ۱- طراحی و نقاشی اواخر دوران خود می‌توان به موارد زیر اشاره کرد تک‌چهره‌ها ۲- اهمیت دادن به وجود و حضور یک فرد خاص در نقاشی ۳- همچنین هندویی شدن و خصایص هندی گرفتن نگاره اندکی شباهت سازی ۴- البته مکتب بخارا با وجود های این مکتب در پایان قرن یازدهم ه.ق هندویی شدن در این دوره، همچنان معیارهای کیفی سابق خود را نیز حفظ کرده بود^{۱۰} این مکتب مدتی طولانی دوام نیاورد و در انتهای قرن دهم ه.ق رو به زوال نهاد، اما تاثیر زیادی بر مکتبهای بعدی در زمان

م.م اشرفی، بهزاد و شکل‌گیری مکتب‌مینیاتور بخارا در قرن ۱۶ میلادی، ترجمه‌نسترن زندی (تهران: فرهنگستان هنر، ۱۳۸۶)، ص ۱۰۵.

^۲ شایسته فر، فصلنامه هنر، ص ۷۸ و ۷۹

^۳ سیر تاریخ نقاشی ایران، ص ۲۸۲

^۴ نقاشی ایران، ص ۱۳۲

^۵ سیر تاریخ نقاشی ایران، ص ۲۸۲

^۶ نقاشی ایران، ص ۱۳۲

^۷ هنر نگارگری ایران، ص ۷۰

^۸ شایسته فر، فصلنامه هنر، ص ۷۹

^۹ هنر نگارگری ایران، ص ۷۰

^{۱۰} شایسته فر، فصلنامه هنر، ص ۷۹

از مهمترین نسخی که در این دوره کتابت شد می توان به 1. صفویان گذاشت موارد زیر اشاره کرد. 1- مهر و مشتری 2- گلستان سعدی 3- بوستان سعدی 4- مخزن الاسرار نظامی. شاخص ترین هنرمندانی که در متب بخارا به تولید هنر نگارگری و کتابت مشغول بوده اند می توان به عبدالله و محمود مذهب اشاره کرد.²

نقش امرای سامانی در گسترش هنر نگارگری مکتب بخارا

سامانیان که با نام **امارت سامانیان** نیز شناخته می شود، دودمانی از بودند که از سال ۸۱۹ تا ۹۹۹ میلادی، حدود و سنی مذهب ایرانی تبار امیران با تأیید و مهر خلفای (فرارود) دو قرن بر بخش های بزرگی از ماوراءالنهر بود که منجر دولت سامانی بخشی از میان دوره ایرانی حکومت کردند عباسی در این دوران، هویت. شد و زبان پارسی به ظهور مجدد فرهنگ ایرانی سازگار گردید. سامانیان به دانش ایرانی بازسازی شد و با هویت اسلامی و هنر علاقه زیادی نشان دادند که این مسئله در نهایت منجر به برآمدن در همین شد و ابن سینا شاعران و دانشمندانی چون رودکی، فردوسی درآمد و از پایتخت سامانیان به شکل رقیبی برای بغداد دوران، بخارا نظر شکوه تنه به تنه پایتخت عباسیان می زد. در دوره سامانیان بخارا مرکز علم و ادب شمرده می شد و شاعرانی مانند رودکی، شهید بلخی، دقیقی، کسایی مروزی در دربار سامانیان نشو و نما یافتند. وزیران سامانی که اهل فضل و ادب و مفاخر پارسی بودند، مانند ابوالفضل بلعمی، ابوعلی بلعمی و خانواده جیهانی، در بخارا می زیستند و ابن سینا نیز مدتی در بخارا به سر برده است. در سده های بعد از سامانیان نیز از بخارا دانشمندان بزرگی چون ملامحمد شریف بخاری و گروهی دیگر سامانیان به عنوان. از علما و نام آوران زبان فارسی برخاسته اند نخستین فرمانروایی مستقل پس از تازیان (اعراب) توانستند تاریخ نگاره های ایران را سمتوسوی تازه ای بدهند و آن را به سوی یک دگرگونی در این روزگار که میانه ی سال های 261 تا 389. چشم گیر بکشانند مهی (قمری) را دربر می گیرد، شهرهای بخارا و سمرقند به کانون های هنری پویایی در گستره ی ماوراءالنهر تبدیل شدند. این دو شهر توانستند در برابر بغداد (مرکز خلافت عباسیان) ارزش بسیاری به دست آورند. نکته ی مهم این است که نگارگری در این روزگار، در کنار دیوارنگاری، به گونه ی کتاب آرای می به زندگی خود ادامه داد و هنرمندان این روزگار علاقه ی ویژه ای به آذین کتابها نشان دادند. گفته می شود که یکی از بزرگان سامانی، نگارگران چینی را مامور کرد تا نوشتار منظوم کلیله و دمنه را مصور کند. ولی با ارزش ترین آثار نگاره ای یافت شده در این روزگار، در پیوند با دیوارنگاره های پیرامون نیشابور و از نمونه های نگاره های دیواری نیشابور. سفالینه های منقوش این شهر است می توان به دیوارنگاره ای اشاره کرد که طرحی خطی از یک صیاد قوش را نشان می دهد. در این نگاره، صیاد که یکی از بزرگان سامانی است، در حالی که قوشی در دست دارد، سوار بر اسب دیده می شود. اسب در حال تاختن است و سوارکار هم کلاهی بر سر، لباسی ابریشمی بر تن و حلقه ای با در نظر داشتن احساسات ملی گرایانه ی پهن بر بازویش دارد. سامانیان، می توان به آسانی به اصالت این آثار پی برد و می توان گفت که رفته رفته از این روزگار به بعد، آیین های هنری و فرهنگی ایرانی، سرزمین های باختری (غربی) را زیر نفوذ جای داد. نگاره های دیواری نیشابور از دید انتزاعی بودن قابل توجه هستند. در این نقاشی ها تمثیل ها و رمزه های بسیاری به کار رفته که نمونه ی آن در آثار نگاره های پیشین کم تر به دید می آید.

نتیجه گیری:

هنر نگارگری ایران، ص 171

شایسته فر، فصلنامه هنر، ص 279

امرای سامانی- چه پیش و چه پس از قدرت‌گیری- با پیش‌گرفتن شیوه‌ای متفاوت در سلوک خود با اهل علم و دانش و همچنین آیین حکومت‌داری که برگرفته از ساسانیان بود- راه را برای شکوفه‌نهایی علم و تمدن ایرانی- اسلامی فراهم کردند. آنها که امرایی دیندار بودند، در کنار گسترش اسلام به هویت ایرانی خود نیز افتخار می‌کردند و در راه گسترش پایه‌های تمدنی آنها هیچ دریغ نمی‌کردند **مکتب بخارا** به دوره‌ای از سبک نگارگری ایرانی در حکومت شیبانیان از اواخر سده نهم تا اواخر سده دهم هجری که در شهر بخارا رواج داشت گفته می‌شود. شیک خان مرکز حکومتی‌اش را از هرات به بخارا منتقل کرد زمانی که قوم ازبک دوباره بر هرات تسلط یافتند برخی از نگارگران هراتی به بخارا منتقل شدند؛ در نتیجه مکتب بخارا تحت تأثیر نگارگری اولیه بخارا و مکتب هرات شکل گرفت. مهم‌ترین هنرمند مکتب بخارا محمود مذهب است. وی در نقاشی از آثار کمال الدین بهزاد تأثیر پذیرفته بود. تداوم نقاشی‌های بهزاد همراه با خصوصیات نقاشی محلی بخارا، مجموعاً خصوصیات نقاشی بخارا را به وجود آوردند. خصوصیات از قبیل غنی بودن و خلوص رنگ‌ها که بیشتر به‌کارگیری جزئیات و استفاده از شکل‌های ساده، پیکره‌های کوتاه‌قد و ساختمان‌ها از روبه‌رو را شامل می‌شد. معمولاً زمینه حاشیه‌های این تصاویر را با تشیع‌پر می‌کردند تحفه الابرار اثر جامی، مخزن الاسرار اثر نظامی (۹۵۲ ه.ق) و بوستان سعدی (۹۵۶ ه.ق) از مهم‌ترین کارهای محمود مذهب است. در اواخر سده دهم هجری مکتب بخارا کم‌کم از رونق افتاد و هنرمندان آن به سرزمین‌های مختلف رفتند.

منابع و مآخذ:

- م.م اشرفی، بهزاد و شکل‌گیری مکتب‌مینیاتور بخارا در قرن ۱۶ میلادی، ترجمه‌نسترن زندی (تهران: فرهنگستان هنر، ۱۳۸۶)، ص.۵.
- هنر نگارگری ایران، ب.و رابینسون، ترجمه یعقوب آژند، انتشارات مولی، ۱۳۷۶
- شایسته فر، مهناز، " آثار و نسخه های خطی مکتب بخارا " در فصلنامه هنر، ۱۳۸۰
- سیر تاریخ نقاشی ایران، ل. بینیون و ج. ویلکنسون، ترجمه محمد ایرانمنش، امیرکبیر، ۱۳۶۷
- نقاشی ایران، روئین پاکباز، نارستان، ۱۳۷۹
- تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی، زهرا رهنورد، سمت، ۱۳۸۶

نقش سلاطین آل سامان در گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی در بخارا

نجمه مینونی^۱

عباس اقبال مهران^۲

چکیده :

حکومت سامانیان یکی از حکومت های ایرانی بعد از اسلام که در سرزمین ماوراءالنهر توسط امیر اسماعیل سامانی در سال ۲۷۹ ه.ق با پایتختی بخارا شکل گرفت. سلاطین سامانی علاوه براین که مسلمان بودند علاقه زیادی به فرهنگ و تمدن ایرانی داشتند. شهر بخارا، پیش از ورود اسلام به ماوراءالنهر، از جایگاه ویژه ای در امور اقتصادی، ارتباطی و فرهنگی برخوردار بود. این شهر، پس از انتخاب به عنوان پایتخت سامانیان و با توجه به سیاست های فرهنگی و اجرایی آنان، رشد قابل توجهی یافت. این پژوهش درصدد است با نگاهی تحلیلی به نقش سلاطین آل سامان در گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی در بخارا بپردازد. لذا در پی پاسخگویی به این سوال‌ها می‌باشد: ۱- نقش نقش سلاطین آل سامان در گسترش دادن فرهنگ و تمدن اسلامی در بخارا چه بوده است؟ ۲- کارکرد بخارا به

عنوان امير نشين در گسترش فرهنگ و تمدن اسلامى چه بوده است؟ یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که 1- گرایش سلاطین آل سامان به آیین‌های کهن ایرانی و پشتیبانی آنان از اهل دانش و ادب، موجب پرورش و گرایش بسیاری از دانشمندان و ادیبان شد 2- بخارا در این عهد به اوج رشد و شکوفایی فرهنگی رسید به طوری که فرهنگ و ادب پارسی در این دوران به اندازه‌ای نیرو گرفت که قرن‌ها پس از آن نیز ناتوان نگردید و در همه حکومت‌های پسین تأثیر گذارد.

کلیدواژه‌ها: سلاطین، آل سامان، فرهنگ و تمدن، بخارا، اسلامی

¹ دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ اسلام، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز،
Email: zahraminooni@gmail.com ایران 09165438585

² دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز،
Email: abass.em1987@gmail.com ایران 09189119839

مقدمه:

امیران آل سامان از دهقانان ایرانی و اشراف خراسان بودند که با پذیرفتن اسلام و پیوستن به حاکمان عرب، زمینه قدرت‌گیری‌شان فراهم آمد و توانستند از حاکمیتی محلی به حکومت بر ماوراءالنهر دست یابند. آنان سلسله‌ای پدید آوردند که بیش از یک قرن حاکم بود. خراسان که همواره در دست والیان عرب و دچار هرج و مرج و آشفتگی بود، تنها در زمان طاهریان روی آرامش دید، اما در زمان سامانیان به امنیت، آرامش و رفاهی بی‌سابقه دست یافت. سامانیان به دلیل خاستگاه ایرانی و دهقانی خود همچون دیگر اشراف محلی به سنت‌های کهن ایرانی پایبند و دارای عصبیت ایرانی بودند. اسماعیل بن احمد توانست با پیروزی بر همه رقیبان خود حتی برادرش نصر و غلبه بر عمرولیث صفاری و محمدبن زید او توانست با تثبیت قدرت، علوی، خراسان بزرگ را یکپارچه سازد. سامانیان امنیتی در خراسان پدید آورد که تا پیش از آن دوره، آرزویی بیش نبود. خاستگاه اشرافی او باعث شد که طبقات عالیّه زمین‌دار از او پشتیبانی کنند. پایبندی این خاندان به سنت‌های ایرانی و حمایت آنان از عالمان و دانشمندان و پیدایی توسعه اقتصادی و رفاه اجتماعی موجب رشد و شکوفایی علم و فرهنگ و پرورش دانشمندان در خراسان بزرگ شد. زبان فارسی در این دوره، زندگی از سر گرفت و بازار آثار منظوم و منثور فارسی و ترجمه آثار علمی و ادبی به این زبان بسیار رونق و گسترش یافت و از این‌رو، اروپاییان این دوره را «رنسانس» یا «عصر نامیده‌اند. طلایی شعر و ادب فارسی»

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌های متعددی در مورد نقش سلاطین آل سامان در زمینه گسترش دادن فرهنگ و تمدن اسلامی در بخارا شریف نوشته شده است. پژوهش‌های موردی معدودی در مورد نقش سلاطین دودمان سامانی در زمینه رونق بخشیدن به فرهنگ و هنر اسلامی در بخارای شریک به نگارش درآمده است از جمله می‌توان به پژوهش ابن‌حوقل (1345)، صورة الارض، از منابع معتبر دانش جغرافیایی و تا حدودی جغرافیای تاریخی است. وی «مسالك و را با تغییرات و افزوده‌هایی به‌ویژه در بخشهای عراق و اصطخری ممالك» ارمینیه و ماوراء النهر پایه کار خود قرار داده و در تنظیم کتاب از روش پیشینیان پیروی کرده و کتابی دقیق و مفصل با توضیحاتی درباره مقدسی (1361)، احسن التقاسیم فی معرفة نقاط مهم فراهم آورده است. الاقالیم این کتاب از بزرگترین کتب جغرافیایی و جغرافیای تاریخی است که می‌توان به عنوان یکی از کتب دست اول برای بازشناسی تاریخ و جغرافیای پس از اسلام از آن بهره برد. این کتاب، شرح کشورها، شهرها،

سرزمین‌ها، دریاها، رودخانه‌ها، لهجه‌ها، سنت و آیین‌های خاص زندگی مردمان، گذرگاه‌ها، معابد و نیایش‌های ادیان، مذاهب و... را به گونه بسیار ویژه و دلچسب آورده است. گستره سرزمین‌هایی که در این کتاب مورد بررسی قرار گرفته است از ترکستان چین در خاور تا همچنین نرشی (1387)، تاریخ اسپانیا (اندلس اسلامی) در باختر است. بخارا عبارت از تاریخ شهرستان بخارا است که از اوضاع جغرافیایی آن و نام شهرها و قصبات و روستاها و رودها، و همچنین ذکر علما و قضاه همچنین اصطخری (1397)، ممالک و حوادث و اتفاقات آن ناحیه بحث می‌کند و مسالک که فواید جغرافیایی و تاریخی این کتاب بسیار روشن و یکی از مأخذی است که غالب جغرافیایان و این پژوهش قصد دارد با تکیه بر اسناد مورخان و نویسندگان متون دیگر به آن نگرسته اند آرشیوی به روش توصیفی-تحلیلی **نقش سلاطین آل سامان در گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی در بخارا**، به سؤالات زیر در این زمینه پاسخ دهد: 1- نقش سلاطین آل سامان در گسترش دادن فرهنگ و تمدن اسلامی در بخارا چه بوده است؟ 2- کارکرد بخارا به عنوان امیر نشین در گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی چه بوده است؟ با توجه به پیشینه ذکر شده و به‌منظور پاسخ به سؤالات پژوهش، این فرضیه‌ها به آزمون گذاشته شده است: 1- گرایش سلاطین آل سامان به آیین‌های کهن ایرانی و پشتیبانی آنان از اهل دانش و ادب، موجب پرورش و گرایش بسیاری از دانشمندان و ادیبان شد 2- بخارا در این عهد به اوج رشد و شکوفایی فرهنگی رسید به طوری که فرهنگ و ادب پارسی در این دوران به اندازه‌ای نیرو گرفت که قرن‌ها پس از آن نیز ناتوان نگردید و در همه حکومت‌های پسین تأثیر گذارد.

پیشینه تاریخی و موقعیت جغرافیای بخارا

بخارا پیشینه تاریخی بسیار کهنی دارد و از نخستین منطقه‌هایی است که قوم‌های بیابان‌گرد آن سوی جیحون در آنجا ماندند و یکجانشینی را آغاز کردند. دانسته‌های اندک و ناچیزی درباره تاریخ این شهر پیش از اسلام یافت می‌شود بخارا، از شهرهای هویت‌دار و حادثه‌ساز شرق اسلامی‌اند که در درازنای تاریخ برجسته خود فراز و نشیب‌های گوناگون را پیموده و تاریخ و ادب از آنها به افتخار یاد کرده‌اند. این شهر بزرگ از مهم‌ترین شهرهای ماوراءالنهر به شمار می‌روند که همواره با اسطوره‌ها و تاریخ ایران همراه بوده و شاعران، عالمان و دانشمندان نام‌دار این شهر از آبادترین و پارس‌زبان فراوانی در دامن خود پرورده‌اند مهم‌ترین شهرهای ماوراءالنهر شمرده می‌شد؛ به‌گونه‌ای که هنگام فتوحات اعراب، اهمیت سیاسی و اقتصادی‌اش بیش از دیگر شهرهای این سرزمین و در عصر اسلامی سال‌ها «دار الاماره» بود و همین ویژگی موجب شد که پیدایی مدرسه‌ها و مراکز علمی در جایگاه تاریخی خود را نگاه دارد بخارا، آن را به اوج برتری رساند و از این‌رو، در دوره تاریخی خوانده و به زادگاه فرهنگ و تمدن ایرانی-اسلامی ویژه‌ای «قبة الاسلام» گسترده‌ترین سخنان درباره نام‌های این شهر، در تاریخ بخارا بدل شد:

گنجیده است. نویسنده این کتاب نیز در بخش «اسامی بخارا» می‌نویسد: «احمد بن محمد بن نصر می‌گوید که نام‌های بخارا بسیار زیاد است و در کتاب خویش نیمجکت آورده است و باز در جای دیگر دیدم بومسکت آورده است و به جای دیگر به تازی نبشته است. مدینه الصفریه؛ یعنی شارسن روئین و به جای دیگر به تازی مدینه التجار؛ یعنی شهر بازرگانان و نام بخارا از آن همه معروفتر است و هیچ شهر خراسان را چندین نام بخارا به دلیل جایگاه¹ نیست و به حدیثی نام بخارا فاخره آمده است» جغرافیایی مناسب؛ یعنی قرار گرفتنش در مسیر راه ابریشم و وجود بازارهای فراوان در آن و بر اثر انبوهی جمعیتش، از رونق اقتصادی و تجاری ویژه‌ای برخوردار بود. بنابراین، افزون بر کشاورزی و دام‌داری، تجارت نیز در این شهر بسیار مهم شمرده می‌شد. دست‌آوردهای نفیس این شهر را تا شام و مصر و حتی روم می‌بردند و مسلمانان، بخارا را از

نرشی، ابوبکر محمد بن جعفر (1387)، تاریخ بخارا، تهران: انتشارات توس، چ سوم.¹

همین روی «مدینه التجار» میخواندند. کارهای تجاری آنجا از دوره کوشانیان آغاز می‌شد. بخارا در همه دوره‌های تاریخی، شهری مهم برای عرضه کالاهای چین و آسیای غربی بود و کاروان‌هایی که از آسیای مرکزی بخارا به دلیل برخورداری‌شان از می‌گذشتند، در این شهر اتراق می‌کردند جایگاه مناسب و مساعد راه‌بردی و اقلیمی، همواره از رونق اقتصادی بسیاری بهره‌مند بودند. بخارا از آب و هوای بسیار خوب و رودخانه زرافشان (جیحون) نیز سود می‌برد و از این‌رو، شهری بسیار سرسبز و باصفا بود. این شهر خاک حاصلخیزی داشت بوده و رود سغد مرتع‌ها و مزرعه‌های آن را سیراب می‌کرد و بنابراین، کشاورزی در آنجا بسیار صاحب حدود العالم درباره آبادانی بخارا می‌نویسد: «بخارا. رواج یافت شهری بزرگ است و آبادان‌ترین شهری است اندر ماوراءالنهر و مستقر ملک شرق است»¹. اصطخری نیز در وصف بخارا چنین می‌گوید: «در همه اقلیم‌ها هیچ جایگاه خوش‌تر و با نزهت‌تر از ماوراءالنهر نیست؛ به‌خاصه بخارا و اگر کسی به قهندز بخارا بر شود چندان کی چشم کار کند جز سبز هیچ یاقوت در معجم البلدان حدیثی از پیامبر درباره بخارا»². چیز نبیند می‌آورد. ایشان افزون بر وعده دادن مسلمانان به فتح بخارا، زیبایی‌ها و سرسبزی این شهر را توصیف می‌کنند. ابن‌حوقل نیز که به بسیاری از بلاد اسلامی سفر کرد، در صورة الارض می‌گوید که «در میان سرزمین‌های اسلامی، شهری با صفاتر و زیباتر از بخارا ندیده است»³. همچنین در «میوه‌های بخارا، سالم‌ترین و باب برکت و حاصلخیزی آن می‌نویسد لذیذترین میوه‌های ماوراءالنهر است و حاصلخیزی بخارا به اندازه‌ای است که اگر کسی به قدر یک جریب زمین داشته باشد زندگی او با گروهی»⁴. از منسوبان و خانواده وی تأمین خواهد شد

فرهنگ دوستی مردم اهل بخارا

همه مورخان و جغرافی‌دانان پیشین از فضل و دانش مردمان بخارا یاد «توده مردم با فقه و ادبیات سر: مقدسی نیز در این‌باره می‌گوید. کرده‌اند و کار دارند. داوطلب مرزبانی بسیار، نادان اندک است. آنجا پایگاه شاهان مسلمان و مرکز دانشمندان بسیار است. جزء دانشمند و تفسیردان ابن‌حوقل نیز در شناساندن اهل بخارا چنین می‌آورد: «اندرزگویی نکند»⁵ مردم آن در ادب و دانش و فقه و دین‌داری و امانت و حسن سیرت و خوش‌معاملگی و کم‌ضرر بودن و نیکی رساندن و بخشش و پاکی نیت، به مردم»⁶. سایر نواحی خراسان برترند

نقش زبان فارسی در هویت سازی

پایبندی این خاندان به سنت‌های ایرانی و حمایت آنان از عالمان و دانشمندان و پیدایی توسعه اقتصادی و رفاه اجتماعی موجب رشد و شکوفایی علم و فرهنگ و پرورش دانشمندان در خراسان بزرگ شد. زبان فارسی در این دوره، زندگی از سر گرفت و بازار آثار منظوم و منثور فارسی و ترجمه آثار علمی و ادبی به این زبان بسیار رونق و گسترش یا «عصر طلایی شعر» یافت و از این‌رو، اروپاییان این دوره را «رنسانس و ادب فارسی» نامیده‌اند. سامانیان در دولت خود بیش‌تر به خلق آثار ادبی به زبان فارسی می‌پرداختند و تنها از نویسندگانی پشتیبانی امیر سعید، نصر بن احمد، در می‌کردند که به زبان توده مردم می‌نوشتند هشت‌سالگی (301 ه / 914 م) پس از کشته شدن پدرش به جای او نشست. دوره سی‌ساله امارت او، عصر طلایی یا اوج تاریخ دولت سامانی شمرده شده است

¹ حدود العالم من المشرق الى المغرب، (1362)، به کوشش منوچهر ستوده، تهران: انتشارات طهوری، چ اول.

² اصطخری، ابوالسحاق ابراهیم (1397)، ممالک و مسالک، ترجمه محمد بن عبدالله تستری، تهران: دکتر محمود افشار، سیخ.

³ ابن‌حوقل (1345)، صورة الارض، ترجمه دکتر جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

⁴ همان منبع.

⁵ مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ج ۲، ص ۴۹۵ - ۴۹۶، ترجمه، تهران، شرکت مولفان و مترجمان، چ اول، ۱۳۶۱ ش

⁶ ابن‌حوقل (1345)، صورة الارض، ترجمه دکتر جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

. کشور سامانیان در نیمه نخست قرن چهارم هجری (دهم میلادی)؛ یعنی دوره حکومت نصر دوم و نوح اول، کانون فرهنگی عالی و درخشان بود. امیران سامانی علاوه بر تأکید بسیار بر رونق فضای علمی – و خصوصاً علوم شرعی و عقلی – در گستره حکومتی خویش، همچنین در دوران قدرت خود، بسیاری از آداب و رسوم دیرین ایرانیان را که در خراسان و ماوراءالنهر باقی مانده بود، بار دیگر احیا کردند. به زبان فارسی نظم و نثر علاقه فراوان نشان دادند و کتب گران بها و سودمندی نظیر عبدالله بن مقفع به دستور آنان ترجمه شد. و کلیله و دمنه تاریخ طبری و ادب فارسی را در عهد سامانیان واقعی نظم و نثر همچنین باید رستاخیز دانست. «در زمان سامانیان، فارسی دری که در حقیقت دنباله زبان پهلوی دوران ساسانیان بود، زبان رسمی دولت و دربار شد و شاعران و دقیقی و ابوشکور بلخی و غیره پیدا و شهید بلخی نامداری چون رودکی بزرگ را نیز منسوب به آن دوران شدند؛ حتی بجاست که فردوسی را زنده کنند در که میخواستند امپراتوری ساسانی سامانیان بدانیم»¹ دیگر بودند. از این رو بود که به اندیشه تبدیل بخارا به تیسفونی کوشیدند تا بخارا را پایگاه زبان، هنر، پیشگامی اسماعیل سامانی سازند. بخارای سامانیان رفته رفته در فرهنگ با فرهنگ و تمدن ایرانی : است به رقابت پرداخت در این باره بیتی منسوب به رودکی بغداد امروز به هر حالی، بغداد بخاراست / کجا میر خراسان است، پیروزی آنجاست

نقش وزرای سامانی در شکل گیری تمدن اسلامی در بخارا

آنها، فرمانروایان روشنرأی سامانی و وزیران و کارگزاران با تدبیر حکومت، به ضرورت ایجاد نظام برای انسجام و استمرار شکوه و وحدت دبیران دیوانی متمرکز پی بردند. برای انجام این مهم، تدبیر و تجربه کارورزیده برخاسته از خاندانهای دیوانسالار کهن به یاری سامانیان آمد. این دبیران فرهیخته، با آمیزش سنتهای اداری ایرانی و میانی شریعت اسلامی، به تأسیس آنچنان تشکیلات پیشرفته، پیچیده و کارآمدی موفق شدند که به قدرت مرکزی سامانی، سلطه ای غیر جابرانه بر تمام قلمروی تحت اقتدارش میبخشید. این امر زمینه ای بسیار مساعد را جهت رشد و نمو علم و علما مهیا مینمود و همینگونه نیز شد و قلمرو خاندان. و ادب تبدیل شد سامانی به مرکز توسعه و پیشرفت علم و فرهنگ بلعمی شاید پس از برمکیان پرآوازه ترین خاندان وزیرانی باشند که نام به فراوانی آمده است؛ البته این و پادشان در کتابهای ادب و تاریخ و حکومت، گذشته از والایی پایگاه افراد آن خاندان در ادب و دانش آنان در نگه داشت و احترام دانشمندان، نویسندگان و مورخان اهتمام بوده است.²

علم دوستی سلاطین سامانی

تساهل و تسامح که از ویژگیهای اخلاقی و اجتماعی پادشاهان سامانی بود، از عوامل اصلی رشد صراحت بیان دانشوران و گویندگان آن عصر به شمار میرود. هنگامی که ابوطیب طاهری، نصر بن احمد سامانی را هجو کرد و امیر از آن آگاه شد، چنان بزرگواران با او برخورد کرد که ابوطیب، از پیش وی شرمسار در آمد و از هجو کردن توبه کرد. مقدسی در توصیف رفتار سامانیان با علما میگوید: «فرهنگ این خاندان چنان است که دانشمندان را در برابر شاه مجبور به زمین بوسی نمیکنند»³. برخی دانشمندان به قلمرو آنان آوازه محیط علمی سامانیان باعث مهاجرت شد. خاندان علم پرور بلعمی که از مناطقی دیگر به ماوراءالنهر مهاجرت

۱. کشاورز، کریم (1400) هزار سال نثر فارسی، ج ۱، ص ۳۳-۱۳۴.

۲. بلعمی، تاریخنامه طبری، ج ۳، ص ۱۷، تحقیق محمد روشن، تهران، جلد ۳، ۴ و ۵، الیرز، ج ۳، ۱۳۷۳ ش.

سی، ابو عبدالله محمد بن احمد، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ج ۲، ص ۴۹۵ - ۴۹۶، ترجمه، تهران، شرکت مولفان و مترجمان، چ اول، ۱۳۶۱ ش.

کرده بودند، پس از آنکه برخی از آنان در دربار سامانیان به وزارت رسیدند، در بخارا پایتخت آل سامان اقامت گزیده و تا مدتها بعد در دوستداری علم و میل سامانیان به فراگیری دانش موجب شد. آن شهر ماندند که مدرسه‌ها و کتابخانه‌های فراوانی در خراسان پدید آید. مقدسی در احسن التقاسیم به مدارسی در مرو اشاره می‌کند که دانشجویان آنها موجب نیز می‌گرفتند و تاریخ بخارا از این روی داد یاد می‌کند که احمد بن‌حسن بن‌عتبی، وزیر امیر رشید عبدالملک بن‌نوح در برابر مدرسه‌ای در بخارا، مسجدی نیکو ساخت. . مقدسی در وصف دربار سامانیان چنین می‌نویسد: «واضح است در درباری که پادشاهان همواره در اندیشه آن باشند که بر شمار دانشمندان بیفزایند تا چه حد مردان به سوی دانش می‌گیرانند. یکی از آیین‌های دربار سامانیان آن بود که دانشمندان بوس خود روا نمی‌داشتند و ایشان را مجالسی شبانه بود. در را به زمین می‌کردند و پادشاه خود در مناظره را حضور پادشاه دانشمندان مناظره می‌گشود، با زیردستان خود گشاده روی و مهربان بودند، وزرای ایشان به کارها می‌رسیدند، و چون کسی را برمی‌آوردند، با خود به خوان و در فقه می‌نشانند و با سفرای پرسش از مهمات می‌کردند و هرکس در بخارا برتر از دیگران بود، وی را برمی‌کشیدند و از او رأی می‌جستند و عفاف کارها به قبول او می‌کردند»¹. همچنین امیران سامانی از برخی دیگر از آوردند؛ مانند دانشمندان برای حضور در سرزمین‌های خویش دعوت به عمل صاحب بن عباد که در شهر ری کتابخانه عظیمی داشت که مورد علاقه فراوان او بود. تا جایی که در جواب نوح بن منصور سامانی که او را به بخارا و پیوستن به دربار سامانیان فرا خوانده بود، پاسخی لازم است»². معذرت‌آمیز نوشت. «برای حمل کتاب‌های من بیش از چهار صد شتر

5. نتیجه‌گیری

خاندان سامانی حکومتی پدید آوردند که در تاریخ ایران پس از اسلام بسیار تأثیر گذارد. سامانیان با خاستگاه اشرافی و دهقانی، از طبقات عالی‌ه‌ای به شمار می‌آمدند که با پذیرش آیین تازه اسلام و شرکت در منازعه‌های منطقه‌ای توانستند به خلافت عباسی نزدیک شوند. آنان به پشتوانه خلیفه بر ماوراءالنهر امارت یافتند و توانستند با ایجاد حکومتی کانونی، وحدتی در قلمروشان پدید آورند که تا پیش از این خراسان بزرگ و برخوردار از ویژگی‌های طبیعی، خاندان وجود نداشت سیاسی، اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی ارزنده افزون بر خردمندی، استواری و فرهنگ‌دوستی خاندان سامانی، زمینه تحولی بزرگ را در آن‌جا فراهم آورد. دوری از مرکز خلافت، خراسان را به کانونی امن برای حضور اندیشه‌های گوناگون بدل کرده بود و برخوردار از این قلمرو بزرگ از ویژگی‌های بازرگانی مانند گذشتن جاده ابریشم از آن، شرق و غرب را به یکدیگر می‌پیوست. سامانیان با خردمندی و به پشتوانه عصیت ایرانی‌شان توانستند اقتداری در آن‌جا ایجاد کنند که موجب ثبات و امنیت چشم‌گیری در قلمرو آنان شد و ارتباطات بازرگانی از پی همین اقتدار و امنیت سیاسی، بیشتر گسترش یافت. فرهنگ‌دوستی و پشتیبانی امیران و وزیران دانشمند این عهد، موجب جذب و پرورش ادیبان، دانشمندان و هنرمندانی شد که فزونی‌شان در این روزگار همه خاورشناسان را به تحسین وامی‌دارد و از آن با عنوان «رنسانس فرهنگی» یاد می‌کنند

منابع و مآخذ:

1. ابن‌حوقل (1345)، صورة الارض، ترجمه دکتر جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

همان منبع.¹

همان منبع.²

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

2. مقدسى، ابو عبدالله محمد بن احمد (1361)، احسن التقاسيم فى معرفة الاقاليم، ج ۲، ص ۴۹۵ – ۴۹۶، ترجمه، تهران: شرکت مولفان و مترجمان، چ اول.
3. کشاورز، كريم (1400) هزار سال نثر فارسی، ج ۱، ص ۳۳-۳۴.
4. بلعمی، ابوعلی (1373)، تاريخنامه طبرى، ج ۳، ص ۱۷، تحقيق محمد روشن، تهران: جلد ۳، ۴ و ۵، البرز، چ ۳.
5. نرشخی، ابوبکر محمد بن جعفر (1387)، تاريخ بخارا، تهران: انتشارات توس، چ سوم.
6. اصطخری، ابوالسحاق ابراهيم (1397)، ممالك و مسالك، ترجمه محمد بن عبدالله تسترى، تهران: دکتر محمود افشار، سخن.
7. حدود العالم من المشرق الى المغرب، (1362)، به كوشش منوچهر ستوده، تهران: انتشارات طهورى، چ اول.

SOMONIYLAR DAVLATIDA ILM-FAN, MADANIY HAYOT VA DIN

Narimonov Murodillo Ismat og'li-

Buxoro davlat universiteti, 4-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: Utayeva F.X.

Buxoro davlat universiteti dotsenti, t.f.f.d. (PhD)

Bu davrda Buxoroda ayniqsa she'riyat ravnaq topgan. Uning rivojiga fors klassik poeziyasining buyuk vakillari Abu Abdulloh Ja'far Rudakiy, Abu Mansur Daqiqiy, Abulhasan Balxiy va ko'pgina boshqa shoirlar g'oyatda katta hissa qo'shganlar.

Rudakiy IX asr oxirida Panjikent yaqinidagi Panjrudak qishlog'ida tug'ilgan. Yoshlik chog'idayoq u rud (chang) chalishni yaxshi o'rgangan. She'r yozib, kuy bastalagan va hofizlik qilgan. Xalq o'rtasidagi dong'i tufayli u Nasr ibn Ahmad (914~943) tomonidan sozanda va shoir sifatida Buxoroga chaqirtirilib olingan. Rudakiy "Kalila va Dimna", "Sind-badnoma", "Arois un-nafois" va "Davroni oftob" asarlarini yozgan. Rudakiy 941- yilda ona qishlog'ida vafot etgan¹.

Bu davrning zakovatli shoirlaridan yana biri Daqiqiy edi. Avval u Chag'oniyon hukmdorlari, so'ngra somoniylar saroyiga taklif etilgan. Daqiqiy an'anaviy saroy poeziyasidan farqli o'laroq, xalq rivoyatlari va epik dostonlar asosida yangi poetik yo'nalishda ijod qilgan. Umrining oxirida u "Shohnoma" nomli poetik asarini yozishga kirishgan. Bu buyuk ish keyinchalik Abulqosim Firdavsiy tomonidan davom ettirilgan. Abulqosim Firdavsiy (934-1012) fors adabiyotining klassik shoiri hisoblansdi. U dunyoga mashhur she'riy "Shohnoma" asarini yaratgan. IX-X asrlarda fors adabiy tili ancha rivoj topgan bo'lsada, ammo ilm- fan va adabiyotda hali arab tili muhim o'ringa ega bo'lgan.

Saolabiyning "Yatimat ul-bahr" nomli asarida qayd etilishicha, Buxoro, Xorazm va Xurosonda 119 arabiy zabon shoirlar ijod qilgan. Ularning deyarli barchasi saroy ahli, hukmron xonadon a'zolari va boshqa oliy tabaqa vakillaridan iborat bo'lgan. Tilshunoslik, fiqh, musiqa, falsafa, matematika, tabobat, astronomiya, tarix va boshqa fanlar bo'yicha ilmiy asarlar asosan arab tilida yozilgan².

Buxoro va boshqa markaziy shaharlarda islom dini ta'limotining asosiy manbalari va shariat bilimlarini o'qitish uchun madrasalar ochilgan. Bunday ilmgohlardan yetishib chiqadigan ilm ahlining hammasi ham qozi yoki a'lam bo'lavermay, ular orasidan dunyoviy ilmlar: tabobat, handasa, matematika, kimyo, falakiyot, falsafa, mantiq, tarix va boshqa sohalar bo'yicha puxtagina bilim orttirgan olimlar ham yetishib chiqqan. Bunday bilim egalari xalq o'rtasida baabro' va e'tiborli bo'lib, ular atrofida, shubhasiz, ko'plab shogirdlar to'plangan.

Buxoro, Samarqand, Urganch, Marv, Balx, Nishopur kabi markaziy shahar bozorlarida alohida kitobfurushlik rastalari ham bo'lgan. Ularda diniy va dunyoviy ilmlarning turli sohalar

¹ Негматов Н. Государство Саманидов, -Душанбе,,: "Дониш", 1997,- 2006.

² Абу Мансур ас-Саолибий. Йатимат ад-дахр. -Т.: 1976, -186б.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

bo'yicha turli tillardagi qo'lyozma kitoblar sotilgan. Ibn Sinoning yozishicha, u Buxoro bozoridan Abu Nasr Forobiyning "Aristotel metafizikasiga sharh"lar nomli kitobini uch dirhamga sotib olgan. Bu kitobni o'qib chiqqach Ibn Sino qadimgi yunon faylasufi Aristotel ta'limoti va falsafasining mohiyatiga tushunib yetgan.

Shahar madaniyatining ravnaqi, o'rta asrlar jamiyati, ziyolilari davrasining kengayib borishi shubhasiz somoniy hukmdorlarni ilm ahli bilan yaqinlashtirgan. Mamlakatni boshqarishda ularning bilimi va maslahatlaridan foydalanganlar. Hukmdorlarning aksariyati bu davrda o'z saroylarida olim, shoir va usta san'atkorlarni va turli sohalar bo'yicha qimmatbaho kitoblarni to'plashga odatlandilar. Saroyga jalb etilgan olim va shoirlar kutubxonalardagi nodir qo'lyozma asarlar bilan mag'rurlanaganlar¹.

Mustaqil Somoniylar davlatining tashkil topishi, siyosiy barqarorlik va iqtisodiy ko'tarilish madaniy hayotning ravnaqiga imkon bergan. Bu davr Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Beruniy, Abu Abdulloh Xorazmiy va Abu Bakr Muhammad Narshaxiy kabi jahon fani taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan buyuk siymolarni o'z bag'rida tarbiyalab kamolotga yetkazgan.

X-XII asrlarda Movarounnahrda tarix va geografiyaga qiziqish ortib, bu ilmlarga e'tibor kuchaygan. Chunki bu davrda mahalliy aholining ma'naviy hayotida o'z ona tili va unda yozilgan tarixiy va adabiy asarlarga bo'lgan ehtiyoj ham tobora ortib borgan. Ayni shu davrda Gardiziyning "Zaynulaxbor" ("Xabarlar ko'rki"), Bayxaqiyning 30 jildlik tarixiy asari, Majiduddin Adnoniyning "Tarixiy mulki Turkiston", Muhammad Narshaxiyning "Tarixi Buxoro" kabi asarlari fors tiliga tarjima qilingan.

Bu davrda Movarounnahr, Shosh, Farg'ona, Yettisuv va Sharqiy Turkistonda turkiy xalqlarning qadimdan davom etib kelayotgan og'zaki adabiyoti yuzaga kelgan. Qator didaktik poemalari bitilgan. Ammo ularning juda oz nusxalarigina bizgacha saqlangan.

Samarqand, Buxoro, Urganch, Termiz, O'zgan va Marv kabi shaharlarda bu davrda ko'plab saroy, masjid, madrasa, minora, xonaqoh, maqbara, tim va karvonsaroylar qurilgan. Buxoro shahridagi Ismoil Somoniy, Zirabuloq yaqinida -Tim qishlog'idagi Arabota, Karmanadagi Mirsaid Bahrom maqbaralari, Buxorodagi Namozgoh, Minorai Kalon, Vobkent va Jarqo'rg'on minoralari va boshqa ko'pgina binolar o'sha davr me'morchiligining namunalaridandir. Bu yodgorliklar X-XII asrlarda Movarounnahrda o'ziga xos me'morchilikning g'oyat rivoj topganligidan dalolat beradi².

IX-XII asrda dunyoviy fanlar bilan birga diniy bilimlar ham keng rivojlangan. Ismoil Buxoriy, Iso Termiziy, Burxonuddin Marg'iloniy, Abu Xafs Kabir Buxoriy kabi ulamolar islom ta'limotining rivojiga ulkan hissa qo'shganlar. Islom dini ta'limotining ravnaqi va targ'ibotining kengayishida Buxoro shahri markaziy o'rin egallagan. Tasavvuf ta'limoti rivojlanib, O'rta Osiyoda uning turli xil yo'nalishlari (XII asrda Turkistonda Yassaviya, XIII asr oxirida Xorazmda Kubroviya, XIV asrda Buxoroda Naqshbandiya) paydo bo'lgan va tarqalgan³.

Xulosa qilib aytganda, Somoniylar davlatida ilm-fan, madaniy hayot va din rivoji ravnaq topgan. Jahonda ilm fan sohasidagi allomalarning o'rni va ahamiyatining nufuzi oshgan. Madaniy hayotning rivojini bizgacha yetib kelgan moddiy va ma'naviy yodgorliklardan ham bilib olishimiz mumkin. Somoniylar davri madaniyati tarixda juda katta ahamiyatli o'ringa ega.

¹ Зоҳидов В. Уч даҳо (Фаробий, Беруний, Ибн Сино). -Т., 1987, -326.

² Пугаченкова Г.А. Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азии. Т.: 1989, -38с.

³ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Тошкент, 2000. 75 б.

QORAXONIYLAR DAVRIDA BUXORO SHAHRIDA SHAHARSOZLIKNING RIVOJLANISHI

Ozodova O'g'iloy Davron qizi
Chirchiq Davlat Pedagogika Universiteti
Ilmiy rahbar: S.A.Toshtemirova,
p.f.f.d (PhD), dotsent

Buxoro shahri qadimdan sharqning muhim va e'tiborli shaharlaridan biri hisoblangan. Har bir davrda ilm-fan, madaniyat, savdo-sitiq, hunarnandchilik kabi muhim ijtimoiy va nadaniy sohalarida yetakchi shahar maqomida turgan. Ayniqsa, islom dini yurtimizda yoyilgach, Buxoroning martabasi yanada ortdi desak, mubolag'a bo'lmaydi. IX asrda ushbu shaharning "Qubbat ul islom" nomining olishi fikrimizga yaqqol misol bo'la oladi. XI-XII asrlarda ham Buxoro yuqoridagi nomga monand ravishda ilm va ma'rifat markaziga aylandi. Bu davrda Buxoroda Somoniy va Qoraxoniylar sulolasi vakillari ko'plab madrasalar, masjidlar, xonaqohlar qurishga homiylik qildilar. Birgina qoraxoniylar davrida bugungi kunda shahrning tashrif qog'oziga aylangan bir qancha me'moriy yodgorliklar bunyod etildi.

Qoraxoniylar O'rta Osiyoni bosib olgandan so'ng bu yerdagi madaniy hayotda ham katta o'zgarishlar ro'y berdi. Shaharlar taraqqiy etdi, hunarmandchilik, savdo-sotiq rivojlandi. Shaharlar rivojlanishi bilan shahar aholisi soni ham ko'payib bordi. Somoniylar davrida yirik shaharlar bo'lgan Samarqand, Buxoro, Termiz, Marv. Qoraxoniylar davrida yanada kengaydi. Bu shaharlar endi uch qismli - ark, shahriston, rabotdan iborat edi[1].

Ta'kidlash lozimki, Qoraxoniylar davlati IX asrning 40-yillarida Sharqiy Turkiston, Yettisuv hududlarida tashkil topgan va yurtimiz, xususan, Buxoro hududiga ta'siri X asrga to'g'ri keladi. Demak, aynan ushbu davrlarda Buxoro 3 qismli shaharga aylanagan. Bundan avval ham shaharda yuksak shaharsozlik madaniyati bor bo'lganligiga shubha yo'q, ammo Qoraxoniylar davrida bu jarayon yanada yuksalgan. Buxoroning mashhur me'moriy yodgorliklaridan biri Minorai Kalon ham aynan qoraxoniylar hukmdori Arslonxon Muhammad davrida qurilganligi ham so'zimizga isbot bo'la oladi.

Qoraxoniylarning mashhur hukmdori Arslonxon Muhammad (1102-1130) davrida shahar atrofini va arkni o'rab turgan devorlar ta'mirlanadi. Uning farmoni bilan shaharning Darvoza mahallasi oldida podsholikka xos saroy va hammom, masjid, 1127 yili esa Minorai Kalon quriladi[2].

Minoraga noyob shakl berilgan bo'lib, poypeshi qirrador, tanasi konussimon shaklda, yuqoriga qarab toraya boradi; muqarnasli qafasa bilan tugaydi. Balandligi 50 m (ba'zi adabiyotlarda 46 m, ba'zi manbalarda 47 m degan ma'umotlar keltirilgan), devorlarini qalinligi 0,8—0,9 m, poydevor chuqurligi 10 m gacha ketgan. Poypesh qismida inshootning doira diametri 9 m ni tashkil etadi. Minora ichidagi 105 pog'onadan iborat bo'lgan aylanma zina orqali uning tepasiga chiqiladi. Minoraning tepasida ichidagi zinapoyani yoritish uchun 16 ravoqli darchalar o'rnatilgan, ular orqali atrofnı kuzatish mumkin[3].

Minora o'z davrida azon aytish maqsadida foydalanilgan. Urush yoki favqulotda vaziyatlarda atrofnı kuzatish uchun harbiy maqsadlarda ham foydalanilgan. 16 ta ravoqli darchalar ushbu vazifaga yordam bergan. Bugungi kunda ham ushbu tarixiy obyekt o'zining mahobati bilan Buxoro shahriga ko'rk bag'ishlab turadi. Minorai Kalondan tashqari ham minoralar bunyod etilgan. Shulardan eng mashhuri Vobkent minorasidir.

Bugungi Buxoro viloyatining Vobkent tumanida joylashgan Vobkent minorasi ham XII asrda qurib bitkazilgan. Minora o'n ikki qirrali supa asosga o'rnatilgan g'ola (quyi qismining diametri - 6,19 m, yuqori qisminiki - 2,81 metr shaklida rangdor, pishiq g'ishtlardan qurilgan. Bir paytlar yonida mavjud bo'lgan masjid tomonidan kirib, yuqoriga aylanma zinapoya orqali chiqilgan. Bo'rtma naqshli o'n belbog' bilan qismlarga ajratilgan, har bir qismi bir-biriga o'xshamaydigan qilib g'isht terib naqshlangan, quyisidagi naqshlar orasida qurilgan yili va qurdirgan shaxs Sadr Burhoniddin Abdulaziz II ning nomi kufiy uslubida yozilgan[4].

Ma'lumotlarga qaraganda, Sadr Burhoniddin Abdulaziz II vaqf mulkini boshqaruvchi qoraxoniylar amaldori bo'lgan. Shuningdek, u Abduxoliq G'ijduviniyning ham shogirdi bo'lganligi haqida ham ma'lumotlar bor. Vobkent minorasi ham G'ijduvoniylar tashabbusi va mablag'i evaziga qurilgan deb ham ma'lumotlar keltiriladi.

Maqola avvalida Buxoroning savdo sotiqa ham yuksak rivojlanganligini aytib o'tgan edik. "Madina at tujjor", ya'ni "savdogarlar shahri" deb ulug'langanligi ham bejiz emas. Shuning uchun ham qoraxoniylar davrida savdo-iqtisodiy masalalarga ham e'tibor qaratildi. Xususan, bir qancha karvonsaroylar bunyod etildi. Ulardan eng mashhuri shubhasiz, Raboti Malikdir.

Ma'lumotlarga ko'ra, Raboti-Malik Navoiy shahridan 10 km uzoqlikda joylashgan Qoraxoniylar davrining tarixiy kompleksi hisoblanadi. Ushbu minora Buxoro yo'lida joylashgan. Raboti-Malik karvon saroyi qoraxoniylardan bo'lgan Shams al-Mulk Nasr ibn Ibrohim (1068-1080yy) tomonidan XI asrning 70-yillarida qurilgan. XII asrning birinchi choragida esa qoraxoniylardan bo'lgan Arslon-xon Muxammad ibn Sulaymon (1102-1130) tomonidan qayta qurilgan. Taxmin qilinishicha, bu minora avval yozgi boshqaruv qarorgohi bo'lgan. Buni arxeologlar tomonidan olib borilgan ishlarning natijalaridan bilib olish mumkin[5].

Xulosa qilib aytganda, islom dinining quvvati bo'lgan Buxoro shahri o'rta asrlarning rivojlangan davrida, va ayniqsa, qoraxoniylar sulolasi hukmronligi davrida har taraflama yuksaldi. Bu holat shaharsozlik va me'morchilik sohalarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Shaharning ark, shahriston va qismlariga bo'linishi ham aynan qoraxoniylar davriga to'g'ri kelishi ham qoraxoniylarning Buxoro shahri shaharsozlik rivojiga ulkan hissa qo'shganligidan dalolat beradi. Ushbu sulola hukmronligi davrida qurilgan me'morchilik durdonalari bugungi kunda YUNESKO Butunjahon merosi ro'yxatiga kiruvchi ob'yektlar qatoriga kiritilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sagdullayev A.S. O'zbekiston tarixi, I kitob. Toshkent. "Donishmand ziyosi" 2021. B.487
2. Yuldosheva, Bibirajab Mirjonovna SOMONIYLAR VA QORAXONIYLAR DAVRIDA BUXORO SHAHAR MADANIYATINING RIVOJLANISHI VA ATROF-MUHITGA MUNOSABAT // ORIENSS. 2022. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/somoniylar-va-qoraxoniylar-davrida-buxoro-shahar-madaniyatining-rivojlanishi-va-atrof-muhitga-munosabat>
3. M. M. VAXITOV, SH.R. MIRZAYEV ME'MORCHILIK TARIXI "TAFAKKUR" nashriyoti. T., 2010. B.170-171
4. To'raev, Halim. Buxoro tarixi. Buxoro Durdona nashriyoti, 2020. B.104-105
5. <https://bestpublication.org/index.php/jai/article/download/3384/3245/3198>

BUXORO ME'MORCHILIGI

Xo'jageldiyev Ibodulla Mamaradjab o'g'li
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti
"Ijtimoiy fanlar" fakulteti o'qituvchisi

O'zbekistonning qadimiy Buxoro shahri o'zining jozibasi bilan butun dunyodan millionlab kishilarning e'tiborini tortib kelayotgan tarixiy shahardir. Insoniyatning tarixi bu shahar bilan bog'liq, ko'p asrlar davomida Buyuk ipak yo'li orqali karvonlar Xitoydan Yevropaga nafaqat moddiy boyliklarni, hattoki turli madaniyat va sivilizatsiyani ham butun dunyoga tarqatganlar. Buxoroning tarixiy arxitekturasida aks etgan betakror ma'lumotlar uning 2500 yillik tarixga ega ekanligini ma'lum qiladi. Islom madaniyati markazi hisoblanmish Buxoroda ko'plab avliyo va ulomolar dafn qilingan. Bu shaharda turli davrlarda bunyod etilgan ko'plab me'moriy yodgorliklar nafaqat respublika balki butunjahon madaniy merosi namunalari sifatida ro'yxatga olingan. Asrlar davomida ushbu me'moriy obidalarini tadqiq etish ishlari davom etib kelayotgan bo'lib, u borada jamlangan arxiv hujjatlariga o'ziga xos ko'rgazmali manba sifatida e'tibor qaratiladi. Ushbu shahar tarixiy obidalari haqidagi bir qator mualliflarning ilmiy ishlarida, ular tomonidan yaratilgan arxiv hujjatlarida va qolaversa hozirga kunda ko'plab internet saytlarida ma'lumotlar bazasi yaratilgan.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

2021 yil 29 iyun kuni Islom Olami Merosi Qo‘mitasining to‘qqizinchi onlayn majlisida Buxoro 2020 yilda “Islom olami madaniyati poytaxti” deb e‘lon qilindi Shu munosabat bilan O‘zbekiston Respublikasi nomidan taqdim etilgan nomzodnoma hujjatlari ko‘rib chiqilib, Buxorodagi 7 ta: Ismoil Somoniy maqbarasi, Chor Bakr, Bahouddin Naqshband majmualari, Mag‘oki Attor masjidi, Poi-Kalon ansambli, Qadimgi Poykent shahri qoldiqlari va Tosharoy madrasalari ICESCONing Islom Olami Merosi ro‘yxatiga kiritilgan.

Quyida Buxoroning eng ko‘p o‘rganilgan va arxiv hujjatlarida ular haqida ma‘lumotlar jamlangan yodgorliklariga tavsif berib o‘tamiz.

Buxoro me‘moriy yodgorliklari manbashunosligini yorituvchi tarixiy manbalar sirasiga Abu Bakr Muhammad ibn Ja‘far Narshaxiyning “Buxoro tarixi” asarini kiritish mumkin. Mazkur asarda Buxoro tarixiy yodgorliklari, xususan, qadimdan mazkur shahar tarixida muhim o‘rin tutgan manzilgohlar, tarixiy inshootlar bunyod etilgan shaharchalar, Buxoro markazida bunyod etilgan me‘moriy yodgorliklar xususida ko‘plab qiziqarli ma‘lumotlar keltrib o‘tilgan. “Buxoro tarixi” asarida alohida e‘tibor bilan tavsiflari keltirib o‘tilgan tarixiy manzil-makonlar sirasiga Karmana, Nur, Tavois, ya‘ni Arqud, Iskajkat, Sharg‘, Zandana, Vardona, Afshina, Barkad, Romitan, Varaxsha, Baykand, Farab va boshqalardir. Muhammad Narshaxiyning ma‘lumotlariga ko‘ra, ushbu tarixiy manzillarning deyarli har birida o‘zgacha tarixga ega masjid va maqbaralar, mustahkamlangan qal‘a va rabotlar mavjud bo‘lgan.

Abu Bakr Muhammad ibn Ja‘far Narshaxiyning “Buxoro tarixi” asarida Buxoro shahrining nomlanishi masalasiga ham alohida e‘tibor qaratilgan bo‘lib, unda shahar nomini “Bumiskat”, “Madinat us-sufriya” ya‘ni “Mis shahar”, “Madinat ut-tujjor” ya‘ni, “Savdogarlar shahri” deb nomlangan. Ammo shaharning “Buxoro” degan nomi yuqorida keltirib o‘tilgan nomlaridan mashhurroq‘i bo‘lganligi yozib qoldirilgan. Asarda keltirib o‘tilgan ma‘lumotlar orasida Buxoroning mashhur tarixiy inshootlari bo‘lgan Bozori Mox ro‘z, Buxoro arki, Shamsobod qal‘asi, Buxoro mudofaa devori – Kampirak devor, VIII asrda Qutayba ibn Muslim tomonidan shahar hisori ichidagi butxona o‘rnida bunyod ettirilgan Jome‘ masjidi va Registon maydonidagi Iyd namozgohi tarixiga oid ma‘lumotlar ham mavjud.

M.Ye.Masson, G.A.Pugachenkova va B.N. Zasiptkinlarning shaxsiy arxiv fondlari hujjatlari asosan sovet davrida Samarqand va Buxoro shaharlarida joylashgan tarixiy-me‘moriy yodgorliklarni o‘rganish, ularni tiklash-ta‘mirlash ishlari tarixini yoritishga bag‘ishlangan. B.N. Zasiptkinning O‘rta Osiyo me‘moriy yodgorliklarini o‘rganishga bag‘ishlangan arxiv hujjatlarining deyarli hammasida o‘rganilgan me‘moriy yodgorliklar to‘g‘risida qisqacha tarixiy ma‘lumotnoma, ularning tavsifi, qurilish rejasi, chizmalari, fotosuratlari ilova qilingani e‘tiborga molikdir. Ushbu hujjatlar jamlanmasi yodgorliklarda olib borilgan tadqiqot jarayonlarini jonli tasavvur etish imkoniyatini oshiradi. Shu sabab ular mutaxassis olimlar tomonidan O‘zbekiston me‘moriy yodgorliklarining o‘rganilishiga oid qimmatli tarixiy manba sifatida e‘tirof etilmoqda.

Me‘moriy obida bunyod etilgan davrda O‘rta Osiyoda arab xalifaligidan mustaqil mahalliy davlatlar tashkil topa boshladi. Xurosonda Tohiriyalar, Movarounnahrda esa Somoniylar davlati vujudga keldi. Mahalliy davlatlar yagona markaz atrofida birlashtirilib, ilm-fan yuksalgan. 874 yilda Ismoil Buxoro noibi etib tayinlandi. Bu paytda Movarounnahrda akasi Nasr hukmronlik qilayotgan edi. Nasr va Ismoil o‘rtasidagi munosabatlar 888 yilda buziladi va bu urushga olib keladi. Urushda g‘alabaga erishgan Ismoil butun Movarounnahrda hokim bo‘lib oladi. 893-yilda u Tarozga yurish qilib Shimoliy chegaralarni mustahkamlagan.

Ismoil Somoniy maqbarasi o‘rta asrlarning rivojlangan davrida (IX–X asr), 864–868 yillar oralig‘ida, hozirgi Buxoroning eski shahar qismida qurilgan. Inshoot qabr vazifasini bajarganligi sababli, uning intereri uch pog‘onali (to‘rtlik – to‘rt devor, sakkizlik – devordan tomga o‘tish qismi va gumbaz – tom ko‘rinishdagi) bir xonali kvadrat shaklni tashkil qilgan. Uning qurilishida pishgan g‘isht, tosh va yog‘ochdan foydalanilgan. Maqbaraning dizayniga to‘xtaladigan bo‘lsak, jimjima g‘ishtin bezaklari chiviqli to‘siq yoki qamish, bo‘yra to‘qimasini eslatadi. Devor qalinligi – 1,8 m., tarhi – tashqarisi 10,80×10,70 m., ichkarisi 7,20×7,20 m. Usti gumbaz bilan qoplangan. To‘rt burchagi ustunsimon shaklda ishlangan, gumbaz atrofiga 4 qubba

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

oʻrnatilgan. Devor tepasida kungirasimon darcha (40 ta). Har bir darcha hoshiyalangan. Ravoq tepasidagi qanos gʻishtin tangachalar marjoni bilan chegaralangan. Ikki chetiga mayda-mayda gʻishtdan chorsu tumor yasalgan. Bino ichkarisi tashqaridagi bino bilan uzviy bogʻliq boʻlib, uslub jihatidan bir xil. Ichki devor gumbaz osti bagʻalidagi ustma-ust ravoqchalar – ustunchalarga tayangan. Ravoqchalar 8 qirrali gumbaz asosini tashkil qiladi. Qirralar burchagiga gumbazga tirgaklik qiluvchi ustunchalar ishlangan. Arxeologik qazilma vaqtida (1927) xona sahnida 2 yogʻoch sagʻana borligi aniqlangan. Ismoil Somoniy maqbarasi 4 tomoni bir xil chordara shaklida, uning tuzilishida qadimiy sugʻd meʼmorchiligining anʼanalari saqlanib qolgan buyuk meʼmoriy asar.

Ismoil Somoniy maqbarasi jahon meʼmorchilik va binokorlik maktablarining noyob asari hisoblanadi. Tengri yoʻq bu arxitekturaviy yodgorlikni arxitektorlar va binokorlar faxr bilan tilga oladilar, tarixchilar yaratilishini oʻrganadilar, sanʼat ahli esa uning tasvirlarini turli xil buyumlarda sevib aks ettiradilar.

M.Bulatov tomonidan uni barpo etishda qoʻllanilgan handasa qoidalari va qonuniyatlarini oʻrganish asosida doktorlik dissertatsiyasi yozilganligi ham bejiz emas. Hali inshootning oʻrganilmagan qanchadan-qancha qirralari, qonuniyatlari, qoidalari, qurilish usullari bor.

Ismoil Somoniy arxitekturaviy yodgorligi XI asrdan ortiq vaqt ichida yaxshi holda saqlanib qolgan. U jahon arxitekturasining takomillashgan asari, «Sharqning meʼmoriy durdonasi» degan nomlar bilan ham ataladi. Yodgorlik arablargacha boʻlgan davr anʼanasi asosida bajarilgan boʻlsa-da, u nafaqat Buxoroda, balki Markaziy Osiyo meʼmorchiligida ham yangi stil, yangi shakl va yangi yechimlarni yaratishning keyingi taraqqiyotini aniqlab bergan.

Bino gumbazining oʻrtasida yorugʻlik tushishi va issiq havoning chiqib ketishi uchun gumbazcha bilan yopilgan baraban konstruksiya oʻrnatilgan boʻlib, uning yon tomonlariga arkali proyomlar qoʻyilgan. Inshoot devorlarining tashqi burchaklari naqshli ustunlardan, devorlar va kirish eshiklarining arkalari esa bezakli, jilo berilgan gʻishtlardan mohirona ishlangan. Gumbazli bino intereri bilan chuqurroq tanishilsa, uni yaratish sanʼati oldingi vaqtlardan boshlanganligiga va anʼanaga aylanganligiga ishonch hosil qilinadi. Yodgorlikning arxitekturaviy tahlili uni Eron, Mesopotamiya meʼmorchiligi bilan genetik bogʻliqlikda ekanligidan guvohlik beradi.

Bu inshootda bir necha tektonik yechimlar bir butunlikda, yaxlitlikda ishlab chiqilganligini inkor etib boʻlmaydi. Turar-joy va madaniy arxitektura asoslaridan ishonch bilan foydalanganlik ushbu inshoot misolida Buxoro meʼmorchilik maktabining oʻsha davrda yuksak darajada rivojlanganligini koʻrsatib turibdi.

Maqbaraga Oʻzbekiston hukumati tomonidan berilayotgan eʼtiborga toʻxtaladigan boʻlsak, 1997 yilda Buxoro shahrining 2500 yilligi munosabati bilan Buxorodagi barcha obidalar qatorida Ismoil Somoniy maqbarasi ham qayta taʼmirdan chiqdi. YUNESKO tashkilotining Butun Jahon yodgorliklari roʻyxatiga kiritildi. 1993-yilda Buxoro shahrining tarixiy markazi (1-sessiya, Kolumbiya) “Butunjahon madaniy meroslari roʻyxati”ga kiritilgan.

Chor Bakr ziyoratgohi Buxoro shahridan 6 km gʻarbda joylashgan boʻlib, qadimiy nomi Sumitandir. “Gʻiyosul-lugʻat” kitobida keltirilishicha, Sumitan soʻzining maʼnosi “jun mato toʻquvchilar mahallasi” degan maʼnoni bildiradi. X asrda Sumitan qishlogʻiga Buxorodan Xodsharun nomli davoza orqali oʻtilgan. Ushbu darvoza oʻrni XV–XVI asrlarga kelib Talipoch yaʼni “Xon tepaligi”, deb nomlangan. Buxoroning toʻrt buyuk allomasi: Hazrati Abu Bakr Homid (vaf. 937), Hazrati Abu Bakr Tarxon (vaf. 945), Hazrati Abu Bakr Saʼd Yamaniy (vaf. 970) va Hazrati Abu Bakr Muhammad ibn Fazl (vaf. 991) sharofatlari bilan ushbu mavze “Chor Bakr”, deb nomlangan.

Rivoyatlarga qaraganda, Chor Bakrning shajaralari Paygʻambarimiz Muhammad salollohu alayhi vassallamga borib taqaladi. Tarixchi Muhammad Narshaxiyning “Buxoro tarixi” nomli kitobida keltirilgan maʼlumotlarga koʻra, 889 yilda Ali ibn Al-Hasayn Xurosondan oʻtib, Buxoroga kelgan. U bilan oʻsha mashhur Chor Bakr hazratlari ham Buxoroga tashrif buyurishgan. Ularni Amir Ismoil hurmatu-ehtirom ila kutib olib, katta miqdordagi vaqf yerlarini hadya qilgan hamda ularni shu yerda yashab qolishiga zamin yaratgan. Ushbu Chor Bakr shayxlari mahalliy aholi oʻrtasida katta-hurmat eʼtiborga sazovor boʻlib, ularning vafotidan keyin

ham qabrlari ziyoratgohga aylantirilgan. Ularning qabrlari ustida bunyod etilgan maqbara va daxmalar old tomoni peshtoqli inshoot bo'lib, me'moriy majmua o'rtasidagi miyonsaroyda bir qancha hujralar ham mavjud. Ularning o'rab turgan devorda bir nechta mehrob nusxa eshiklar bor.

Chashmai Ayub maqbarasi – dastlab maqbara XIV asrda bunyod etilgan. Unga kiraverishdagi yozuv fikrimizga dalil bo'ladi. Gumbazi XIII–XIV asr Xorazm me'morligi uslubida kulohsimon shaklda ishlangan. Maqbaraning tarhi murakkab bo'lib XIV–XIX asrlarda, xususan, Temuriylar davrida ham ta'mirlangan va tiklangan. Natijada bir-biriga o'xshamagan turli o'lchamdagi gumbazlar bilan yopilgan uzunchoq shaklga kirib qolgan. Buloq joylashgan xonaning doira tarhli gardishiga o'rnatilgan kulohsimon qo'sh gumbaz o'tkir uchli, o'ziga xos shakl ega. Maqbaraning gumbazlari mo'jaz qorong'i xonalarga alohida sirli tus berib turadi. Bunda dastlab quduqxona bunyod etilgan bo'lib, u Arslonxon tomonidan Kalon minora va Nomozgoh masjidi bilan bir davrda qurilgani haqida rivoyat saqlangan. Hozirda bu binoda Suv muzeyi va gilamlar ko'rgazmasi joylashgan.

Arxiv hujjatlarida ma'lumotlar saqlangan Buxoro me'moriy obidalaridan yana biri Bahovuddin Naqshband me'moriy majmuasi hisoblanadi. XVI asrda shayx Bahovuddin Naqshband qabri ustida hazira, ya'ni maqbara bunyod etilgan. Maqbara joylashgan mozar Buxoro xoni Abdulazizxon buyrug'i bilan tartibga solinib, 1544–1545 yillarda majmuaning eng katta binosi bo'lgan xonaqoh bunyod etilgan. Shunday qilib, Bahouddin Naqshband me'moriy majmuasida bir qator inshootlar majmui yaratilib, o'ziga xos obidalar majmui vujudga keltirilgan. Bular: Daxmai Shohon <https://gomus.info/encyclopedia/cat-d/daxmai-shohon-uz/> va Bahouddin daxmasi, Bahovuddin Naqshband maqbarasi, ikkita masjid, saqoxona, hovuz, quduq, minora, madrasa va Abdulazizxon xonaqohlaridir. Majmua kichik gumbazli chortoq darvozaxonadan boshlanadi. Darvozadan o'tgach, o'ngda kichkina masjid, chap tomonda ziyoratchilar uchun turli binolar bo'lgan. Yo'l davomida chapda xonlar mozori – Daxmai shohon joylashgan. Daxmai shohon to'g'ri to'rtburchak tarhli, balandligi 2.5 m, usti kulrang marmar o'ymakorligi, xattotlik san'atining ajoyib namunalari bilan bezak berilgan naqshlar mavjud. Marmarlarga tokchalar, ustunchalar, sharafalar, sarv surati va boshqa turli bezaklar o'yilgan. Naqshlar orasida epigrafik bezaklarni ham uchratish mumkin. Daxmai shohondan o'tgan yo'lak nafis bezatilgan peshtoqqa olib keladi. Peshtoqning ikki tabaqali eshigiga “bag'dodi” va “guli nav” usulida naqshlar o'yilgan. Peshtoqning eshigidan o'tilgach, o'ngda gumbazli maqbara bor, unga kim dafn qilinganligi noma'lum. Chapda kiraverishda 6 ustunli, sodda va oldi ayvonli Muzaffarxon masjidi joylashgan. Masjid yoniga ikki ustunli Hakim qushbegi masjidi tushgan bo'lib, mehrobida ajoyib mujassamotli namoyon, ya'ni yirik hajmli me'moriy bezak bor. Uning janubida naqshinkor, shimolida esa naqshsiz ayvonlar joylashgan. Bahouddin daxmasi marmar qoplangan kattagina murabba tarhli supaga ega, uning atrofi chiroyli marmar panjara bilan o'ralgan. Undan sal narida, ya'ni uning shimolida 9,5 m keladigan aylana zinali marmar hovuz va kichkina ko'rkam chortoqli saqoxona bor. Bahouddin daxmasi bilan hovuz oralig'ida quduq, uning yonidagi chiroyli shiypondan qadimda ziyoratchilarga turli shaklli idishlarda “muqaddas” suv ulashilgani haqida ma'lumotlar saqlanib qolgan.

Hakim qushbegi masjidining shimolida ko'rimsizgina bir minora, undan narida esa hovlidagi hovuzdan 3 baravar katta boshqa hovuz bor. Hovli tashqarisida turtburchak supa ustida xonaqoh (eni 37 m, bo'yi 40 m) qad ko'targan. Markazida atrofi peshtoq ravoqli ayvonlar bilan o'ralgan masjid, uning to'rida chorzamin uslubida ishlangan qirma naqshli mehrob mavjud. Imoratning har ikki tomonida simmetrik qurilgan ikki qavatli katta-kichik hujralar bo'lgan. Bahouddin majmuasiga undan 0,5 km shimoli-sharqda joylashgan “Qasri Orifon” masjidi ham kiradi. Uning yonida pastakkina minora ham mavjud. Masjid uch tarafdin ayvov bilan o'rab olingan. Bahouddin Naqshband majmuasi XVI asr Buxoro me'morchiligining yangicha uslubi yutuqlari namunasi bo'lib, “qo'sh” uslubidagi binolar ansambllardan farq qilishi bilan o'ziga xosdir.

Foydalanilgan adbiyotlar ro'yxati

1. Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. – Тошкент: Камалак, 1991.
2. <https://yuz.uz/news/buxoroning-etti-tarixiy-obidasi-icesconing-islom-olami-merosi-royxatiga-kiritildi>
3. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азии. – Москва: Искусство, 1981.
4. Засипкин Б.Н. Архитектура Средней Азии.
5. Ҳамидова М.С. Амир Темур ва Темурийлар меъморий ёдгорликлари
6. Ўзбекистон: шаҳарлар ва афсоналар.
7. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-b/bahouddin-majmuasi-uz/>

**AMIR TEMURNING OILASI VA OILAVIY HAYOTI: HOKIMIYATINING
GENEALOGIK LEGITIMLASHUVI**

Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrası dotsenti
Shodiyeva Shahlo Soliyevna

Sohibqiron amir Temurning shaxsiyati sulola va buyuk saltanat asoschisi sifatida keng o'rganilishi jahongirlik davridan boshlangan. Biroq Amir Temurning oilasi va oilaviy munosabatlariga doir tadqiqotlar juda ham kam olib borilgan. Amir Temurning oilasi va avlodlari, ularning oilalari va farzandlari, taxt egasi bo'lgan, siyosat sahnasida muhim o'rin egallagan vorislari haqida turli manbalar va shajaralarda ma'lumot uchraydi. Bugungi kunga qadar bunday genealogik ma'lumot asosida bevosida temuriylarga atab Jon Vuds, V.V. Bartold, Ch.A. Stori, A. P.Grigroryev, T. I.Sultanov, Shiro Ando, Dj. Aybin, B.F. Manz, Sh.Kuin, Z.V.To'g'on, O'zbekistondan marhum Turg'un Fayziyev va Shodmon Vohidovlar tadqiqot olib borishgan. Shuni ta'kidlash lozimki, yuqoridagilar orasida Amir Temur va temuriylar shajaralariga oid Jon Vuds va Turg'un Fayziyevlar asarlari, ayniqsa, diqqatga sazovordir. Lekin bularda ham Amir Temur va temuriylarda oila va nikoh munosabatlari oxirigacha yoritilmay qolgan. Jumladan, izzatli olim T.Fayziyev temuriylar nasablariga oid "Muizz al-anosb" (Nasablarning eng azizi) nomli asarning ma'lumotlaridan Jon Vuds asari orqali tanishgan.

Amir Temur 9-aprel 1336-yili Xo'ja ilg'or qishlog'ida olamga kelgan. Otasi Turg'ay/Tarag'ay (Muhammad ismi keyinchalik unga qo'shilgan – Sh.Sh.) Burkil no'yon o'g'lidir. Uning qizlari Qutlug' turkon og'a (Sultonga erga tekkan, keyin uning vafotidan so'ng amir Dovud Yika, dug'lat qabilasidan unga uylandi); Shirinbek og'a (turmush o'rtog'i Muayyad – orlat qabilasidan). O'g'illari: Jo'ki, Olim shayx, Suyurg'atmish va Amir Temur¹.

Amir Temurning onasi barcha o'sha davr manbalarda Takina moh begim, lekin ba'zi manbalarda Nigina begim bo'lib ketgan. U Buxorodagi Tojush-sharia (Sadrush-sharia) avlodlaridan bo'lgan.

Juzjoniy yozadi: Burhonuddin al-Marg'inoniy asos solgan huquqshunoslik yo'nalishining davomi sifatida buxorolik faqihlar Sadr ash-sharia, Sadr ash-sharia as-soniy (birinchi va ikkinchi Sadr ash-sharialar) va Toj ash-sharia o'zlarining butun ilmiy faoliyatlarini «Hidoya» kitobini chuqur o'rganib sharhlash va uni qisqartirib, yangi asar shaklida talqin etishga bag'ishlab, fiqh rivoji uchun munosib sharoit yaratib berdilar. Ular ishlab chiqqan «Hidoya» qisqartmalari barcha islom dunyosining diqqat markazida turib, turli olimlar tomonidan sharhlandi va ajoyib, yangi asarlar yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Ular ustidan yozilgan sharhlar bilan «Hidoya»ga bag'ishlab yozilgan sharhlarning soni ellikdan oshdi².

Amir Temurning umri davomida nikohiga olingan va kanizak sifatida haramiga keltirilgan aksar qiz va xotinlar siyosiy nuqtayi nazardan markaziy hokimiyatni kuchaytirish, shu xotin yo

¹ Муизз ал-ансоби фи шаджарат ал-ансоби / Предисловие, перевод, примечания, указатели и факсимиле Парижского списка Ш.Вохидов, Б.Аминов. – Алматы: Дайк-пресс, 2006. – 350 с.

² Жузжоний А.Ш. Марғиноний ва унинг издошлари. – Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёти, 2000. – 56 б

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

qizning qavmi va qabilalarini o'z itoatida ushlash, idora etish uchun amalga oshirilgan. Shu qumo (kanizak maqomidagi xotin-qizlar – Sh.Sh.) va xotinlarning otalari, aka yoki ukalari muhim mansab hamda amallarni egallagan. Bu davrda oilaviy munosabatlardagi yana bir ahamiyatli jihat shu ediki, bu hukmdor va shahzodalarning “ko‘ragonlik” maqomi. Amir Temur chingiziylar orasida muhim bo‘lgan “ko‘ragon” unvoni, ya’ni chingiziylarga kuyov degan unvonni Saroymulk xonumga uylanib olgan. Bu esa unga hukumatga da’vo qilish uchun katta imkoniyat ochgan. Chingiziylar kuyovlari siyosat, haq-huquq, taqdirlash va jazoga tortilish borasida ham katta imtiyozlarga ega bo‘lgan. Ular Chingiz o‘g‘illari, qizlari va ularning avlodlari, xonzodalardan keyingi stratalarda alohida o‘rinda bo‘lgan. Ulardan keyin to‘ra, tarxonlar va no‘yonlar turgan¹. Amir Temur o‘g‘illarining onalari ham aksar xonzodalar yoki asilzodalardan bo‘lgan. Kelin qilishda ham amir Temur eng qudratli qabila va oilalardan qizlarni tanlagan. Temur haramidagi xotin va qumolarning ba’zilari mamlakatning siyosiy, harbiy, madaniy hayotida faol ishtirok etganlari ma’lum. Temurning ba’zi farzandlari kundoshlar va qumolarga tarbiya uchun berilganini ham manbalardan “Muizz al-ansob” asarida ko‘rish mumkin. Amir Temur farzandlari haqida to‘xtalib o‘tadigan bo‘lsak, Amirzoda Jahongir Mirzo Amir Sohib-i Qironning katta o‘g‘li bo‘lib, onasi Turmush-og‘o bo‘lgan. Amir Temurning yana bir o‘g‘li Amirzoda Umar-shayx Mirzo. Uning onasi – Tuman og‘o xotun ba’zi adabiyotlarda Tulun og‘o deb berilgan². Sohibqironning keying farzandi Amirzoda Mironshoh (Amiron-shoh). Onasi – Mangli-Bek-xotun Jon-Qurboniy qizi. Minglijak-xotun bint Hayut Joni Qurboni tarzida uchraydi³. Amirzoda Shohrux-bahodur, onasi – Dilshod-og‘o, Amir Shams ad-din qizi. Amir Temurning sakkiz yoshida vafot etgan yana bir o‘g‘li Jahonshoh bo‘lib, onasi – qonchg‘on urug‘idan bo‘lmish Turmush-og‘o-xotun tarbiyasida edi. Amir Temurning Ibrohim ismli o‘g‘li ham bor bo‘lib, uning onasi To‘qmoqdan Xond-Mulk ismli kanizak edi. U Tuman-og‘o tarbiyasiga berilgan, ammo yetti yoshida vafot etgan. Amir Temurning Sulyon-og‘o ismli xotinidan tug‘ilgan yana bir o‘g‘li bo‘lib, manbada uning ismi keltirilmagan. Qirq kunligidayoq vafot etgan⁴. (Ehtimol chaqaloqqa ism qo‘yib ulgurilmagan – Sh.Sh.)

Ma’lum bo‘ladiki, Amir Temurning jami 7 ta o‘g‘il farzandi bo‘lgan. Shulardan to‘rt nafari Amirzoda Shohrux-bahodur, Amirzoda Amiron-shoh, Amirzoda Jahongir, Amirzoda Umar-shayx Mirzo balog‘atga yetgan va tarixda iz qoldirishgan.

Amir Temurning xotun va qumolari bir qancha qiz farzandlar ham dunyoga keltirgan bo‘lib, ularning aksariyati bolaligida vafot etgan⁵. Tirik qolib, balog‘atga yetgan qizlari nomdor qabila boshliqlari va sarkardalarga nikohlab berilgan. Albatta bu ham davlat siyosiy manfaatlarini ko‘zlagan holga olib borilgan tadbirlardan biri edi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Часть 1: Тексты. – СПб., 1898.
2. Муизз ал-ансоб фи шаджарат ал-ансоб / Предисловие, перевод, примечания, указатели и факсимиле Парижского списка III. Вохидов, Б.Аминов. – Алматы: Дайк-прес, 2006
3. Жузжоний А.Ш. Марғиноний ва унинг издошлари. – Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёти, 2000. – 56 б
4. Woods, John E. The Timurid Dynasty. Bloomington, Indiana: Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, 1990 [Papers on Inner Asia. No. 14].

¹ Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Часть 1: Тексты. – СПб., 1898.

² Woods, John E. The Timurid Dynasty. Bloomington, Indiana: Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, 1990 [Papers on Inner Asia. No. 14]. – 67 s.

³ Woods J. E. Timur's genealogy // Intellectual Studies on Islam. Essays Written in Honor of Martin B. Dickson. – Salt Lake City, 1999 P. 85–125.

⁴ Муизз ал-ансоб фи шаджарат ал-ансоб / Предисловие, перевод, примечания, указатели и факсимиле Парижского списка III. Вохидов, Б.Аминов. – Алматы: Дайк-прес, 2006.

⁵ Woods J. E. Timur's genealogy // Intellectual Studies on Islam. Essays Written in Honor of Martin B. Dickson. – Salt Lake City, 1999 P. 85–125.

5. Woods J. E. Timur's genealogy // Intellectual Studies on Islam. Essays Written in Honor of Martin B. Dickson. – Salt Lake City, 1999.

BUXOROLIK TAKINAXOTUN VA UNING SOHIBQIRON O'GLI

Kamolov Ixtiyor Nigmatullayevich,
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
BDTI akademik litseyi o'qituvchisi
e-mail: [kamalovixtiyor@gmail.com](mailto:kamolovixtiyor@gmail.com)

Tarixdan ma'lumki, har bir buyuk davlat arbobi, ulug' alloma yoki ijodkorning, qolaversa, har qanday natijaga erishgan insonning yonida doim ayol kishi – yoki uning onasi, buvisi, rafiqasi, opasi yoki singlisi, qizi turishi tayin. Xususan, nafaqat Markaziy Osiyo, balki butun Sharq va G'arb sivilizatsiyada muhim o'rin tutuvchi shaxs – Amir Temur biografiyasida ham ayollar hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bu ro'yxatdagi birinchi ayol, shubhasiz, Sohibqironning validasi Tegin begimdir.

Tegin Mohbegim yoki Takina xotun (taxminan 1318-1353-yillarda yashagan) — Amir Temurning onasi, Amir Muhammad Tarag'ayning xotini hisoblanadi. Sohibqiron to'g'risida ma'lumotlar, manbalar juda ko'p bo'lishiga qaramasdan, onasi haqida deyarli ma'lumotlar uchraydi. Ularga murojaat qiladigan bo'lsak, 1334-yilda Takina xotun 16 yoshida Kesh amirzodalaridan Muhammad Tarag'aybekka uzatilgan¹. Keyinchalik yaratilgan "Qissai Temur" ("Malfuzoti Temuriy"), "Temur qissasi" va toshkentlik tarixchi Salohiddin Toshkandiyning "Temurnoma" asarlarida kam bo'lsa-da, Takina xotun hayotiga oid ayrim ma'lumotlar mavjud. Jumladan, "Temurnoma"da bo'lajak Sohibqiron tavallud topish tafsilotlari taqdirning ilohiy hukmi sifatida tasvirlangan. Amir Temurning kelajakda buyuk inson bo'lib yetishuvida onasining hissasi katta bo'lganligiga alohida urg'u berilgan². Takina xotun turmush o'rtog'ining vafoti (1360-yil)dan ancha avval qazo qilganligi (1353-yilda) manbalarda qayd etilgan.

Takina xotunning kelib chiqishi Buxoro aslzodalariga borib taqaladi. Ya'ni u buxorolik mashhur faqih ulamosi, o'z davrida "Toj ash-sharia" ("Shariat toji") nomi bilan ulug'langan Ubaydulla ibn Mas'udning avlodi hisoblanadi³. Demak, ilmi, ziyoli oilada tarbiya ko'rgan bu ayol o'z davrining zukko va dono ayollaridan biri bo'lgan, degan fikrni ilgari surish mumkin. Ayrim G'arb manbalari bugungi kunga qadar Amir Temur ona tomonidan to'g'ridan to'g'ri Chingizxonga borib taqalishi iddao qilinadi. Hattoki Ibn Arabshoh ham o'z asarlarida "Amir Temur ona tomonidan Chingizxonga borib taqaladi, ammo o'sha davrda "oltin halqa" faqat ota avlodidan inobatga olinishi sababli Sohibqiron o'zini buyuk xon avlodi hisoblamas edi" degan ma'lumotni keltiradi⁴. Ammo ba'zi birlamchi manbalar buni rad qilishini ko'rishimiz mumkin. Xususan, Amir Temur bilan 1401-yilda shaxsan uchrashib, suhbatlashib, uning tarixni bitgan mashhur arab tarixchisi va faylasufi Ibn Xaldun o'zining "Tarixi ibn Xaldun" asarida Sohibqiron o'zini validasi tomonidan nomi "Avesto"da ham keltirilgan mashhur Sharq hukmdori Manuchehrga borib taqashini yozib qoldirgan⁵.

Ba'zi manbalarda Amir Temurning tug'ilishi ilohiy taqdir taqozosi sifatida ham ko'rsatiladi. Ulardan birida aytilishicha, Amir Tarag'ay bir kuni tushida xotini Takina xotin homilador bo'lib, unga o'g'il farzand – buyuk jahongir tug'ib berganligini ko'radi. Tarag'ay bu tushining ta'birini, ko'plardan, o'z davrining ulamolari-yu munajjimlaridan so'raydi. Ular esa buyuk Sohibqiron tug'ilishini bashorat qilishadi. Bu gap Mo'g'uliston hukmdori qulog'iga yetib borgach, o'ziga raqibning dunyoga kelishini istamagan xon askar yuborib, Takina begimga hujum qilinadi. Ayol tirik qoladi, ammo homila nobud bo'ladi. Shundan so'ng Amir Tarag'ay

¹ Amir Temur Ko'ragon, Qissai Temur ("Malfuzoti Temuriy"), T., 2000.

² Temurnoma (Amir Temur Ko'ragon jangnomasi]. T., 1990

³ <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/tarix/uzbekiston-hukmdorlari/amir-temur>

⁴ Ibn Arabshoh "Amir Temur tarixi"- Ajoib al- maqdur fi tarixi Taymur. I qism / Arab tilidan tarjima va izohlar, - Toshkent: "Fan" nashriyoti, 2019. – 20 b.

⁵ Ibn Xaldun. Tarixi ibn Xaldun. Bayrut, 2009. 286-b.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

ayoliga alohida e'tabor bilan munosabatda bo'ladi. Ikkinchi marta homilador bo'lgach, ayna shunday tush ko'rgan Amir Tarag'ay bu safar bo'lgan voqeani eng yaqinlaridan ham sir tutadi. Vaqti yetib, Takina xotun buyuk Sohibqironni dunyoga keltiradi¹.

"Tegin" yoki "Takin" turkiy tilda aslzoda va botir degan ma'noni bildiradi. Pirimqul Qodirovning tasviriga ko'ra, "Tegina xotun chindan ham o'z davrining dovyurak qizlaridan ekanki, Buxoroday shahri azimdan chiqib, uzoq cho'llar ortidagi kichik qishloqqa kelin bo'lib tushadi"². Adib o'z fikrini davom ettirar ekan: "Parvardigor ulug' farzandlarini ota-onaning ulug' muhabbatidan yaratiladi" degan hikmatli gap bor. Tarag'ay bahodir bilan Tegina bibi orasida ulkan bir mehru oqibat bo'lmasa, shaharlik aslzoda qiz qishloqqa borib yashashi va go'zal bog'lar bag'rida Temurbekday bo'lajak dahoni dunyoga keltirishi amri mahol edi", - deydi. Sohibqiron Amir Temur keyinchalik onasi va otasi dafn etilgan Keshdagi oilaviy xilxona ustida muhtasham maqbara qurdirgan. Amir Temur katta o'g'li Jahongir Mirzo 1376-yilda 20 yoshida vafot etgach, Sohibqiron farzandini ota-onasining qabri yonida dafn etgan. Sohibqiron Keshda mashhur Oqsaroyini onasi xotirasiga atab, bunyod ettirgani bir necha manbalarda iddao qilinadi. Oqsaroyning qurilishi 1380-yilda boshlanib, 1386-yilda o'z nihoyasiga yetgan. Pardoiz ishlari esa 1404-yilga qadar cho'zilgan. Volidasi xotirasi uchun betakror saroyini barpo etish davomida Amir Temur Xorazm, Eron va boshqa ko'plab mamlakatlardan hunarmandlar keltirgan³. Ispan elchisi Klavixon kitobida yozilishicha, Amir Temur Keshda quradigan muhtasham Oqsaroyini otasining xotirasiga atab bunyod etganini aytadi⁴. Yana bir manbadan Oqsaroy tarixi tadqiqod olib borgan professor Toshpo'lat Toshonov "Bu go'zal va betakror bino Amir Temurning onasi sharafiga 1404 yilda ko'rib bitirilgan edi"⁵ deyiladi. Umumiy xulosa shuku, Sohibqironning ham otasiga, ham onasiga mehr-u oqibati mashhur Oqsaroy timsolida ko'rinadi.

BUXORO BUNYODKORLIGIDA MIRZO ULUG'BEKNING AMALGA OSHIRGAN SAY-HARAKATLARIDAN TARIXIY LAVHALAR.

**Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrası
dotsenti,t.f.f.d (PhD) D.D.Elova
Tarix yo'nalishi 4 kurs talabasi
Olimova Iroda**

Temuriylar sulolasi davrida nafaqat Samarqandda, balki, butun Movarounnahr hududida ulkan bunyodkorlik ishlari amalga oshirlidi. Bu maqola olim va yirik davlat arbobi hisoblangan Muhammad Tarag'ay Ulug'bek davrida Buxoro va Samarqanddagi mamlakatda olib borgan me'morchilik islohotlariga bag'ishlangan.

Temuriylar davrida Movarounnahr va Xuroson diyorida olib borilgan bunyodkorlik tadbirlarining nafaqat O'zbekistonda balki dunyo hamjamiyatida tutgan o'rni beqiyosdir. Prezident Shavkat Mirziyoyev UNESCO direktori Odri Azule xonimga O'zbekiston bugungi kunda jahon hamjamiyati bilan yaqin hamkorlik qilishga juda kata ahamiyat berayotgani; dunyo ahli mamlakatimizni yaqindan bilishini, xalqimizning boy tarixi va madaniyatini o'z ko'zi bilan ko'rishini istayotganini o'zining 2018 yili Fransiyaga qilgan tashrifi chog'ida aytib o'tgan edi. Shuni ayta olamizki, yurtimizning „ochiq osmon ostidagi muzey“laridan biri hisoblangan Jumladan, 2500 yillik tarixga ega Sharq Venetsiyasi deb atalgan ko'hna Buxoro shahrida 140dan ortiq yirik tarixiy obidalar mavjud⁶. Shohruh Mirzoning o'g'li Muhammad Tarag'ay Ulug'bek(1394-1449) tomonidan Buxoroda va uning atrof hududlarida bir qator mahobatli qurilish ishari olib borilgan.

¹ Шадгар Х. Тамерлан: Монгольские ханы Улан Батор. 2012. Том 8, стр. 104

² Qodirov P. Amir Temur siymosi. - Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 2007. – 10 b.

³ [https://uz.wikipedia.org/wiki/Oqsaroy_\(Shahrisabz\)](https://uz.wikipedia.org/wiki/Oqsaroy_(Shahrisabz))

⁴ Klavixo. "Samarqandga saforot kundaligi". M., 1990. 104-b.

⁵ Toshonov T. "Oqsaroy". "Ma'rifat" gazetasi. 2002. 9-oktabr, 6-b.

⁶ F.Bobojonova. Buxoro tarixiy obidalari tarixi. Buxoro. 2022 B.4

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Ulugʻbekning homiyligi va koʻrsatmasi bilan Buxoro, Samarqand hamda Gʻijduvonda talabalar uchun madrasalar barpo etilib, ular orasida eng qadimgisi bu 1417-yili Buxoro shahrida Abdulazizxon madrasasi qarshisida qad koʻtargan Ulugʻbek madrasasidir. Madrasaning bosh tarzida mahobatli peshtoq, ikki qanotida ikki qavatli hujralar va burchaklarida guldastalar joylashgan. Guldastalar tepasi qubbali qilib ishlangan. Madrasaning asosiy bezagi hisoblangan peshtoqida sirkor gʻishtchalar, turli rangdagi gulli parchin va koshindan foydalanilgan. Shuni aytish joizki, hovli gʻarbidagi hujra tepasida Amir Temur davrida Erondan keltirilgan ustaning valodi Ismoi ibn Tohir ibn Mahmud Isfahiniyning nomi ganchkor va turli bezaklar asosida yozilgan nastaliq xatida saqlanib qolgan. Naqshlarida yulduzsimon bezaklari koʻp va ayvon ustunlari zarhallangan.

Ravoqli peshtoqdan miyon-saroy orqali hovliga oʻgiladi. Miyonsaroy ichki gumbazi oʻn ikki qirrali, gʻishtdan toʻrsimon shakl qilinib, oralariga koʻk va havo rang koshin terilgan. Hovli atrofini ikki qavatli hujralar qatori va peshtoqli ikki ayvon egallagan. Madrasa 53ga 41,6 metr oʻlchamga ega, hujralari moʻjaz, bir-biriga mos boʻlgan, ichki va tashqi tuzilishi oʻziga xosdir. Hovlining shimoliy va janubiy tomonlari qisqaroq koʻrinishga ega boʻlib, devorlari, ravoq va peshtoqlari oq, feruza va binafsha rang sirkor gʻishtlar bilan pardoqlangan. Hujralar ichi ganch suvoqli. Masjid va darsxona gumbazli, Miyonsaroyning ikki yon tomonida joylashgan.

Buxorodagi Ulugʻbek madrasasi Buxorodagi boshqa madrasalardan pastligi va hujralarining koʻpligi bilan ajralib turadi. 1586-yil Xoʻja Saʼd Joʻyboriy tomonidan madrasaning tashqi peshtogʻi va yonlaridagi hujralar taʼmir etilib, peshtoq bezagida mayda yozuvli va naqshli koshin ishlatilgan. ganchkori bezaklar orasida taʼmirlovchi usta Ismoil ibn Tohir ibn Mahmud Isfahoni nomi saqlangan. Bu madrasa Ulugʻbek tomonidan qurilgan birinchi madrasa edi.

Ulugʻbek tomonidan qurilgan keying madrasa bu Gʻijduvonda 1433-yil qurilgan Mirzo Ulugʻbek madrasasidir. Bu madrasa Samarqand va Buxoroda uning qurdirgan madrasalari ichida eng kichik va nisbatan soddarogʻi hisoblanadi. Madrasa bir qavatli boʻlib, masjid, darsxona va yotoqxonalaridan iborat. Peshtogʻi chuqur ravoqli va markazda miyonsaroy, ikki yonida esa masjid va 8ga 4,6 metrli darsxona, burchaklarida guldasta joylashgan. Miyonsaroy toʻridagi eshikdan oʻtiladigan hovlining 2 yonida 5 ta hujra boʻlib, uning toʻrttasi murabba tarhli, tomi qubbali edi. Bizgacha madrasaning bosh tarzi, unga tutashgan ayvon va minora saqlangan.¹

Abdurazzoq Samarqandiyning maʼlumot berishicha, Ulugʻbek 1419-yilning 28 noyabrida madrasaga kelib ilm oluvchi talabalarga inʼomlar ulashgan. Madrasa eshigining peshtogʻida arab tilida «Bilim olish har bir musulmon erkak va ayol uchun farzdir», degan ibora oʻyib yozilgan. Madrasa XX asrda bir necha marotaba taʼmirlangan. Bizgacha Ulugʻbek madrasasi ancha oʻzgargan holda yetib kelgan. Madrasa 1950-1970 va 1990-1997- yillarda qayta taʼmirlanib, atrofi koʻkalamzorlashtirilgan. Bugungi kunda bu inshoot UNESCO ning Butun Jahon yodgorliklari roʻyxatiga kiritilgan.

Ulugʻbek davrida barpo qilingan va oʻz davrining yirik ilmiy-maʼrifiy maktabi boʻlib xizmat qilgan Ulugʻbek rasadxonasi 1420-1429 yillarda ²bunyod etilgan. Obirahmat anhuri yaqinida Toshkentga ketadigan savdo yoʻllaridan janubda joylashgan³ va uch qavatdan iborat boʻlgan bu bino toʻgarak shaklda va diametri 40-46metrni tashkil etadi. Bino balandligining 30 metrcha ekanidan ⁴ Zahiriddin Bobur ham guvohlik beradi.

Rasadxona haqida tarixchi Abdurazzoq Samarqandiy quyidagicha yozadi: „Samarqandning Shimoliy tomonida sal sharqqa ogʻishgan joy tanlandi, mashhur munajjimlar bu ishni boshlab yuborish uchun yulduz koʻrsatgan xayrli kunni aniqlab berdilar. Bino qudrat asosi, ulugʻvorlik negizidek pishiq qurildi. Poydevor va ustunlar togʻ asosidek shunday mustahkam qilindiki ular to mashhar kunigacha na joyidan jilar va na qular edi. Baland qurilgan bu muhtasham imorat xonalarining ichiga solingan rasm va beqiyos suratlarda toʻqqiz falakning daraja, daqiqa va soniya va soniyaning oʻndan bir ulushlari koʻrsatilgan yeti qavat osmon gardishi, yetti sayyora

¹ H.Toʻrayev. Buxoro tarixi. Buxoro.2020.

² A.Ахмедов . Улугбек. Т.,Фан ``1991.С.54

³ М.Массоню Обсерватория Улугбекаю Т.1941.С.4

⁴ А.Абдурахмонов Улугбек академияси Т. С.7

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

va turg'un yulduzlar tasvirlangan osmon gumbazi, iqlimlar, tog'lar, daryolar, sahrolar, xullas olamga tegishli hamma narsalar tasvirlangan edi. Shundan keyin quyosh va sayyoralarining harakatini kuzatish, ko'rganlarini yozish va qayd qilishni boshlab yuborishga farmon berildi. Bu fikrlardan shuni xulosa qilishimiz mumkinku, Ulug'bek rasadxonasi nafaqat Ulug'bek, balki Temuriylar saltanatining me'morchilik yutug'i hisoblanadi.

Biroq, vaqt o'tishi bilan hamma O'rta Osiyoda va, ayniqsa Temuriylar davlatining inqirozi tufayli, ana shunday ulkan bino yo'qolib ketdi. Ulug'bekning ilmiy- ma'rifiy merosi bilan faqat XVII asrda J.Grivz (1648), T.Xayd (1665), J.Geveliy (1690) nashrlari tufayli bilib olgan G'arbiy Yevropa olimlari ham bu vaqtga kelib yer yuzidan g'oyib bo'lgan rasadxona binosi - uning joylashgan joyi haqida hech narsa bilmas edi.¹

Keyinchalik, rus arxeologi V.L. Vyatkin 1908- yili Ulug'bekning rasadxonasi haqidagi ma'lumotga vaqf haqida bir hujjatni o'rganayotganida tasodifan duch keladi. Keyingi arxeologik tekshirishlar hujjatning to'g'ri ekanini tasdiqlaydi. 1908 yildan boshlangan dastlabki arxeologik qazishmalarda olim bir biriga parallel joylashgan uchta zinani va ikki g'isht qalinligida qurilgan ikki metrli to'siqqa duch keladi. Olim asta-sekin zinapoyani qurilish qoldiqlaridan tozalab, to'siqlar marmar koshinlar bilan qoplangan joyga yetib bordi. Xandaq butunlay tozalangandan so'ng, to'siqlar ulkan rasadxonaning asosiy astronomik asbobi bo'lgan- kvadrantning bir qismi ekanligi ayon bo'ldi. Keyingi tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, rasadxona binosi diametri 48 m dan ortiq bo'lgan doiraviy rejaga ega. V.L. Vyatkinni inshoot qoldig'i „katta kvadratning bir qismidan boshqa narsa emas, uning yarmi ufq sathidan past bo'lib, ikkinchi yarmi esa ufqdan chiqib turar edi“ - degan fikrga olib keldi va bu yirik inshootning faqatgina tashqi devor qoldiqlari ekanini ko'rsatadi.

Akademik Qori Niyoziy va astronom G'iyos Jalolovlarning fikricha bu asbob kvadrant emas, balki sekstantdir. U janubdan shimolga qaratib, meridian chizig'i bo'yicha anchagina aniq o'rnatilgan. Ularning fikrini V. N. Kastelskiy va V. P. Shcheglovlarining tekshirishlari ham tasdiqlaydi.²

Asbobning hozirgi kungacha saqlanib qolgan qismi tepalik ostidagi qoya toshga o'yib ishlangan tomoniga chuqur aniq ariqchaga tushirilgan ekan. Ariqchaga pishiq g'isht terib, ikkita parallel yoy ishlangan va ganch eritmasi quyib remontlangan. Yoyning ustiga 10-20 santimetr qalin marmar tosh taxtachalari qoplangan. G'arbiy yoyga tegishli belgilar arab harflari bilan qavariq qilib yozilgan. Marmar toshli yoylarga daqiqa va soniya bo'linmalari qayd qilingan mis tasma ishlangan. Bu mis tasma yoritgichning meridiandan o'tgan vaqtini aniq o'lchash uchun zarur bo'lgan. Samarqand astronomlarining mahorati asosiy asbobning juda kata bo'lishi tuzilishining mukammalligini ta'minlaydi. Bu esa quyosh, oy va boshqa yoritgichlarni kata aniqlikda kutatish imkonini berdi.

XX asrning o'rtalarida O'zbekiston fanlar akademiyasi tarix va arxeologiya institutining professori V. A. Shishkin rahbarligida uzoq yillar tekshirish ishlari olib borildi va rasadxonaning o'ni sinchiklab o'rganildi. Natijada Zahiriddin Muhammad Boburning rasadxonaning o'ni haqida aytgan fikrlari ham to'g'ri ekani tasdiqlandi. Arxitektor V.A. Nilsonning fikricha, rasadxona shakldagi kattakon bir butun bino bo'lgan.

Ulug'bek rasadxonasini o'rganish bir necha bor uni rekonstruksiya qilish bo'yicha loyihaviy takliflar bilan birga olib borilgan. 1944 yilda me'mor B. N. Zasiipkin 1941 yildagi arxeologik ma'lumotlar asosida rasadxonani rekonstruksiya qilish loyihasini yakunladi. Biroq, yangi arxeologik tadqiqotlardan so'ng, Zasiipkin 1950 yilda avvalgilardan butunlay farq qiladigan boshqa loyihani yaratdi.³ Endi rasadxona binosi ikki balandlikdagi zalli silindrsimon hajm sifatida talqin qilinib, binoning tomiga kvadrant yozilgan deyiladi. B.N.Zasiipkin ta'kidlaganidek, arxeologlar V.L.Vyatkin va M.E.Massonlar azimutal doira qoldiqlari hisoblangan yupqa dumaloq devor poydevorning g'isht va marmar qoplamasi orasidagi oraliq qatlamdır deydi. Kvadrantning geometrik parametrlari aniqlandi, ularning oltmishinchi darajasi silindrsimon

¹ Bulatov M. Samarqanddagi Ulug'bek rasadxonasi B.2

² А.Абдурахмонов Улугбек академияси Т. С.8

³ .Кары-Ниязов Т. Н. Астрономическая школа Улугбека.— М.; Л., 1950

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

hajmning o'qini o'rnatdi. Rasadxonaning qayta tiklangan rejasi G'ijduvon shahridagi (1436) madrasasi va Ulug'bek rasadxonasi zallari tarkibida ichki makonni uch qismga bo'lish bilan birlikni o'rnatish imkonini berdi. Bu tadqiqotchining topilmasi asosida ayta olamizki rasadxona va G'ijduvon madrasasining me'morchiligi umumiy xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin.

O'z davrining yirik allomalari hisoblangan Ali Qushchi, Qozizoda Rumiy, G'iyosiddin al Koshi va Ulug'bekning o'zi ham bu rasadxonada ilmiy izlanishlar olib borib, Ulug'bek rahbarligida, Ziji Ko'ragoniy`` \_abor\_omic katalogini yaratdilar va 1018ta turg'un yulduzni tavsiflab berdilar. Bu katalog „Ulug'bekning yulduzlar jadvali`` nomi bilan ham tanilgan. Rasadxonaning kutubxonasi ham mavjud bo'lib, uning ichki devorlariga Yer shari tasviri, yulduzlar xaritasi ishlangan edi. O'zbekiston hukumati yodgorlikning qoldiqlarini o'rganish va saqlab qolishga _abo e` _abor berdi. Shu jumladan, 1949 yilda rasadxonada marmar toshdan yodgorlik o'rnatildi. 1964 yili esa Ulug'bek yodgorlik muzeyi qurib tugallandi va tantanali ravishda ochildi. Hozirgi kunda ham ko'plab olimlar Ulug'bek rasadxonasining ichki va tashqi tuzilishi, asl ko'rinishi va uning bosh asbobi yuzasidan O'zbekistonda va boshqa xorijiy mamlakatlarda izlanishlar olib bormoqdalar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Sh.Mirziyoyev. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti ham yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. T.2019.
2. F.Bobojonova. Buxoro tarixiy obidalari tarixi. Buxoro. 2022
3. A.Ахмедов . Улугбек. Т.,„Фан``1991.С.
4. М.Массоню Обсерватория Улугбекаю Т.1941.
5. А.Абдурахмонов Улугбек академияси
6. Bulatov M. Samarqanddagi Ulug'bek rasadxonasi
7. Кары-Ниязов Т. Н. Астрономическая школа Улугбекаю-М. Л. 1950
8. Н.То'rayev. Buxoro tarixi. Buxoro.2020.
9. Davlatovna, Elova Dilnoza. "BUXORO BOSMAXONA VA NASHRIYOTLARIGA TEXNIKA SOHASIDAGI YANGILIKLARNING KIRIB KELISH TARIXIDAN (1920-1924-YILLAR):
10. Elova Dilnoza Davlatovna, tffd (PhD), Buxoro davlat universiteti." Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал 2 (2023): 7-11.

**BUXORODAGI MIRZO ULUG'BEK DAVRIGA OID TANHO INSHOOT –
“ULUG'BEK MADRASASI”**

Usmonaliyeva Madina Komiljon qizi,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti 1-kurs magistri
+998942157258

Ilmiy rahbar: t.f.f.d. Normatov Otabek Maxammatjonovich

Ta'limga e'tibor, ilm fanga homiylik temuriylar davlatida davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Sohibqironning saltanat ma'murlari oldiga “Katta kichik har bir shahar, har bir qishloqda masjid, madrasa va xonaqohlar bino qilsinlar”; “Mudarrislar va shayxlarga kundalik maoshlarini belgilasinlar”; “Sayidlar, ulamo, mashoyix, fuzalo, ulug'larni aziz tutsinlar”, degan vazifani qo'yganligi “Temur tuzuklari”da ham aks etgan. Sohibqironning bu topshirig'i tabiiyki butun saltanat doirasida ijro etilgan. “Musulmonlarga diniy masalalardan ta'lim berib, shariat aqidolari va islom dini ilmlaridan tafsir, hadis, fiqhdan dars bersinlar deb, har bir shaharga olimlar va mudarrislar tayin qildim”; “Sayidlar, ulamo, mashoyix, oqilu donolar, muhaddislar, tarixchilarni sara, e'tiborli odamlar hisoblab, izzatu hurmatlarini o'rniga qo'ydim”, deya ta'kidlaydi Sohibqiron o'z tuzuklarida.[1]

Barchamizga ma'lumki, islom olamida madrasalarning islom madaniyatidagi ahamiyati beqiyos. Yurtimizdan yetishib chiqqan ko'plab buyuk mutafakkirlar aynan madrasalarda tahsil olishgan. Madrasalarda ta'lim olgan talabalar o'qish jarayoni bilan cheklanib qolmasdan, bo'sh

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

vaqtlarida hunar egallash bilan ham mashg'ul bo'lishgan. Amir Temur va Temuriylar davrida, xususan, Mirzo Ulug'bek hukmronligi davrida uning sa'yi-harakatlari bilan madrasalar faoliyati yangi bosqichga ko'tariladi. Ilm izlanuvchilarning ahvoli yaxshilandi. Bu esa yangi iste'dodlarning yetishib chiqishlariga sabab bo'ladi.

Ulug'bek yoshligidanoq ilmiy olishga ishtiyoqi baland bo'lgan. Shuning uchun ham ilm-fanga homiylik qilib kelgan. Ulug'bek madrasasining bunyod etilishi ham yuqoridagi fikrlarning isbotidir.

Mirzo Ulug'bek hukmronligi davrida Movarounnahrda ilm-fan va maorif faol rivojlandi. Ulug'bek ma'rifiy faoliyat bilan shug'ullanib, mamlakatimizning turli shaharlarida, jumladan, Buxoro, Samarqand va G'ijduvonda o'zining qat'iy islomiy tamoyillari bilan ko'plab mashhur madrasalar barpo etgan. Buxorodagi madrasasi Samarqand va G'ijduvondagi madrasalardan ham avvalroq qurilgan.

O'rta asrlarda Buxorodagi barcha madrasalar nafaqat Movarounnahr, balki butun musulmon olamida ham mashhur bo'lgan.

Ulug'bek madrasasi buyuk astronom Mirzo Ulug'bek xotirasiga Buxoroda qolgan yirik inshoot bo'lib, Buxoroda bundan tashqari temuriylar davriga oid yana ikki madrasa: G'arbiy Buxorodagi Chashmayi Ayyub va G'ijduvon madrasalari mavjud. Ulug'bek madrasasining qurilishi 1417-yilda boshlangan bo'lib, keyinchalik, 1585-yilgacha zamonaviy qiyofaga ega bo'lgan. Madrasani zamoning eng yaxshi me'morlari bo'lgan Najmiddin Buxoriy va Ismoil Isfahoniylar bunyod etishgan. Ulug'bek hukmronligi davrida bunyod etilgan bu madrasa Buxoroning eski shahar qismida, Abdulazizxon madrasasi ro'parasida qurilgan. Madrasaning eng e'tiborga sazovor joyi - bu madrasa loyihasini Mirzo Ulug'bekning o'zi chizganligidadir.[2:157-159]

Ulug'bek ilk bor madrasaga kelganida barcha shogird va muallimlarga qimmatbaho sovg'alar ulashganini zamondoshlari eslashadi. Dastlab Ulug'bek nomidan qurilgan ta'lim muassasasi 80 nafar shogird tayyorlashga mo'ljallangan edi. Bu yerda matematika va astronomik ta'limga, arab tili va diniga katta e'tibor berilgan. Madrasa dunyoviy ilm-fan markazi bo'lib, sinfxonalarida astronomiya, falsafa, ilohiyot va matematikadan ma'ruzalar o'qilgan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, bu yerda bir vaqtning o'zida 150 nafargacha talaba tahsil olgan. Ular nafaqat turar joy, balki madrasadan munosib haq ham olishgan. N.V.Xannikovning ma'lumotlariga ko'ra, Mirzo Ulug'bek madrasasi: 80 ta xonasi bo'lib, talabalarga 3.5 tillodan to'langan.[3:33]

Bu madrasa asosida O'rta Osiyoda boshqa madrasalar ham qurila boshlandi. Ulug'bek madrasasi eshigiga "Ilm olish har bir musulmon erkak va ayolning burchidir" degan yozuv saqlanib qolgan. "Kitob hikmatini biladiganlar davrasida Allohning marhamati eshiklari har lahza ochiq bo'lsin", -degan hikmatli ibora ham o'yib yozilgan edi.

Madrasaga kirish qismidan ko'ndalang yo'lak bilan ikkiga bo'lingan. Yo'lakning bir tomonida "darsxona" (o'quv xonasi), ikkinchi tomonida esa masjid joylashgan. Bino ikki qavatdan iborat bo'lib, kutubxona ikkinchi qavatda bo'lgan. Devor va arklari juda kamtarona bezatilgan. Madrasa astronomik xarakterdagi bezaklar bilan bezatilgan bo'lib, bu, shubhasiz, Ulug'bekning astronom sifatidagi dunyoqarashlaridan dalolat hisoblangan. Anchagina sodda va oddiy bezaklari binoning ulug'vor bo'lishiga va o'sha davr me'morchiligining asosiy obidalaridan biri bo'lishiga xizmat qiladi.

Bosh tarzida mahobatli peshtoq, 2 qanotida 2 qavatli hujralar va burchaklarda guldastalar joylashgan. Guldastalar tepasi qubballi qilib ishlangan. Ravoqli peshtoqdan miyonsaroy orqali hovliga o'tiladi. Hovli (26x25 m) atrofini 2 qavatli hujralar qatori va peshtoqli ayvon egallagan. Madrasa (53x41,6 m) uncha katta emas, hujralari mo'jaz, o'zaro mutanosib, ichki va tashqi tuzilishi o'ziga xos.[4: 19-20] Madrasa qurilishida guvala, paxsadan tashqari xom va pishiq g'isht, yog'ochdan ham keng foydalanilgan.

Madrasaning asosiy bezagi peshtog'ida bo'lib, unda sirkor g'ishtchalardan tashqari rang-barang gulli parchin va koshindan foydalanilgan. Ravoqli peshtoqdan miyonsaroy orqali hovliga o'tiladi. Miyonsaroy ichki gumbazi o'n ikki qirrali, g'ishtdan to'rsimon shakl qilinib,

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

oralariga ko'k va havorang koshin terilgan. Peshtogda Amir Temur davrida Erondan olib kelingan ustaning avlodi Ismoil ibn Tohirning nomi ganchkor va turli bezaklar asosida nasta'liq xatida yozilgan yozuv saqlanib qolgan. Naqshlarida yulduzsimon bezaklar ko'p uchraydi.

Madrasaning o'ziga xos tomonlaridan biri shundaki, u balandligi jihatidan Buxorodagi boshqa madrasalarga qaraganda pastroq va hujralarining ko'pligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Bu Ulug'bek tomonidan qurdirilgan dastlabki madrasadir. Madrasaning boshqa madrasalardan farqi shundan iboratki, uning ikki chetida minoralar mavjud emas. Xonaqoh pesh ayvonlari esa 8 tani tashkil qiladi. Bugungi kungacha me'moriy obida atroflarida bog'lar tashkil qilingan.[5: 83-84]

1586-yil Xo'ja Sa'd Jo'yboriy tomonidan madrasaning tashqi peshtog'i va yonlaridagi hujralar ta'mir etilib, peshtog bezagida mayda yozuvli va naqshli koshin ishlatilgan. Hovli g'arbidagi hujra tepasida ganchkori bezaklar orasida ta'mirlovchi usta Ismoil ibn Tohir ibn Mahmud Isfahoniy nomi saqlangan. Abdurazzoq Samarqandiyning xabar qilishicha, Ulug'bek 1419-yilning 28 noyabrida madrasaga kelib ilm oluvchi talabalarga in'omlar ulashgan. [6:122-123]

Ulug'bek hukmronligi davrida madrasalar davlat hisobiga kiritilgan va ularga davlat byudjetidan mablag' ajratilgan. Madrasalarda nafaqat boylar, balki kambag'allarning bolalari ham O'qish huquqiga ega bo'lgan va nafaqa, kiyim bosh bilan ta'minlangan. O'quv yili sakkiz yilga qisqargan va haftada besh kun ta'lim berilgan. Ulug'bek o'quv dasturlarini ham qaytadan ishlab chiqqan.[7:11]

Bizgacha Ulug'bek madarasasi asl holidan ancha o'zgargan holda yetib kelgan bo'lib, 1950-1970 va 1990-1996-yillarda ta'mirlangan. Madrasaning ta'mir talab yerlari qayta rekonstruksiya qilingan. Ko'chasiga esa o'rta asr uslubida toshlar yotqizilib, yo'llar hosil qilingan. Hozirgi kunda madrasa ochiq osmon ostidagi muzey sifatida chet el sayyohlari hamda o'zbekistonlik milliy madaniy merosga qiziquvchilarning ziyoratgohiga aylangan.[5:84]

1997-yilda Buxoro shahrining 2500 yilligi munosabati bilan Buxorodagi barcha obidalar qatorida Ulug'bek madrasasi ham qayta ta'mirlanib, YUNESKO ning Butunjahon yodgorliklari ro'yxatiga kiritilgan.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, Mirzo Ulug'bek va temuriylar davlatida ilm-fanni rivojlantirishga juda katta e'tibor berilgan bo'lib, bu Temuriylar davrining gullab-yashnashi, yutuqlarining dovrug' taratishiga asos bo'lgan. Albatta, bunda madrasalar faoliyati alohida ahamiyatga ega. Bobo Amir Temur kabi Mirzo Ulug'bek ham aqliy tarbiya, diniy va dunyoviy bilimlar insonni har tomonlama kamol topishida katta ahamiyatga egaligini yaxshi bilgani uchun madaniyat, ma'rifat, ma'naviyatning gullab-yashnashi uchun harakat qilgan. Buning yorqin misoli sifatida Buxoro, Samarqand va G'ijduvon shaharlaridan bunyod etilgan madrasalarni ko'rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyot va manbalar:

1. Mavlanov O'. Amir Temur va temuriylar davri renessansida ta'lim tizimining tutgan ahamiyati. "Xalq so'zi". 2022.09.04.
2. Abdullayev Z. BUXORONING MADRASALARI TARIXI. International jurnal of recently scientific resercher's theroxy.157-159-betlar
3. Nasilloev S.Sh. Xanikov N.V. tadqiqotlarida buxoro tarixiy-me'moriy yodgorliklari ro'yxatining shakllantirilishi. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar (2022 yil № 6).
4. Nabiyeu M.Q. O'rta asrlarda madrasalar faoliyati va ularda o'qitilgan fanlar."Talqin va tadqiqotlar" Respublika ilmiy-uslubiy jurnali. №8.
5. Bobojonova F.X. Buxoro me'moriy obidalar tarixi: o'quv qo'llanma. Buxoro: Fan va ta'lim. 2022.
6. To'raev H. Buxoro tarixi: o'quv qo'llanma. Buxoro: "Sadriddin Salim Buxoriy" Durdona nashriyoti, 2020.
7. Asrorova L.Q. Buxoro madrasalari tarixidan. Toshkent: Hilol-Nashr, 2017

**AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA TIJORAT VA SAVDO
MARKAZLARIGA E'TIBOR**

Islomova Gulchiroy Muzaffar qizi
Buxoro davlat universiteti, 4-kurs talabasi
Ilmiy rahbar: Utayeva F.X.- Buxoro
davlat universiteti dotsenti, t.f.f.d. (PhD)

Muarrixlar va sayyohlar XIV asr oxiri-XV asrda Samarqand Buxoroda bozor, chorsu, tim, toqi va boshqa hil savdo-hunarmandchilik maskanlari bo'lganidan habar berishadi. Ularning har birida asosan muayyan bir mol bilan savdo qilishgan. XVI asr boshlarida esa Zahiriddin Muhammad Bobur Amir Temur zamonasida vujudga kelgan tartibni qayd etib, shunday yozgan: Savdo binolari qurilishiga katta ahamiyat bergan Amir Temurning farmoniga binoan, avvalambor shaharning savdo imkoniyatlarini kengaytirish hisobiga Samarqand ancha ta'mir etilgan. Butun shahar bo'ylab keng ko'chalar o'tkazilgan va ikki tomoniga do'konlar joylashtirilgan.

Ixtisoslashtirilgan shu hil bozorlar Buxoroda ham bo'lgan. Buxoroda 1558- yilning oxirida bo'lgan ingliz savdogarlari vakili Antoni Jenkinson kundaligida bu yerda har bir kasb-hunar o'zining alohida o'rni va alohida bozoriga ega, deb yozgan. Savdo rastasining nomi odatda unda sotiluvchi tovar nomi bilan atalgan. Ya'ni, savdo joylarining ko'plab xil nomlari ularning vazifasini aks ettirgan. Ular birinchi navbatda mahalliy aholi ehtiyojini qondirish uchun mo'ljallangan. Atrof qishloqlarning aholisi, shuningdek, yaqin tevarakdagi dashtlarda yashovchi ko'chmanchilar ham shu yerga kelishgan. Samarqand va Buxoro kabi shaharlarning, qishloq joylar bilan hunarmandchilik buyumlari, hom ashyo va yarim hom ashyo oldi-berdisi bo'yicha yaqin savdo aloqalariga ega bo'lganidan dalolat beradi¹.

Masjid, madrasa, hammom kabi binolar odatda bozor bilan yonma-yon joylashgan. Hammom ham cho'milish-yuvinish joyigina bo'lmagan, bu yerga orif kishilar to'planib, bilimlarini baham ko'rishgan, o'zlarini qiziqtirayotgan muammolar hususida bahs yuritishgan.

Bozor savdo va hunarmandchilik markazigina bo'lib qolmagan, bu yerga oldi-sotdi uchungina kelishmagan. U uchrashuv va muloqot joyi, o'ziga hos madaniy markaz edi. Xilma-xil maishiy ehtiyojlar shu yerda qondirilgan². Yo'llar tarmog'i O'rta Osiyo shaharlarini Hindiston, Eron, Afgʻaniston, Xitoy, Kavkazorti, Turkiya, Volga buyi markazlari bilan bog'lagan. Iqtisodda savdo qanday katta ahamiyatga egaligini Amir Temur yahshi tushungan. Ko'plab yurishlarida dam savdo markazlari va asosiy yo'llarni qo'lga kiritishga uringan. Ayrim yurishlari Samarqandning savdo maydonidagi raqiblarini yo'qotishga qaratilgan. Shuningdek, biron shaharni egallaganida Temur uni savdo maqsadlarida foydalanish imkoniyati, xalqaro savdodagi o'rni, shu joydan olish mumkin bo'lgan savdo bojining miqdori nuqtai nazaridan baholagan³.

Kichik Osiyodalik paytida Amir Temur farang qiroli Karl VI va ingliz qiroli Genrix IV bilan diplomatik yozishmalarida o'z davlati bilan G'arb mamlakatlari o'rtasida muntazam savdo munasabatlarini o'rnatish istagini bildirgan. Boshqa mamlakatlar bilan savdo aloqalari mustahkamlanishiga bog'liq holda karvonsaroylar qurilishi ham kengayib borgan. Amir Temurning buyrug'iga binoan janubi-g'arbiy viloyatlardan Samarqandga olib boruvchi yo'llar yoqasida naq davlat poytaxtiga qadar shundaygina dalaning o'zida yangi karvonsaroylar barpo qilingan, sayyohlar va savdogarlar dam olishi uchun katta uylar va otxonalar qurilgan.

Karvonsaroylarning bir qismi shaharga ketaverardi, darvoza yonida, ayrimlari shahar ichida joylashgan. Ular odatda xom g'ishtdan, ba'zilarigina pishgan g'ishtdan qurilgan. Ayrim

¹ Amir Temur jahon tarixida. Ma'sul muharrir: H. Karomatov. Mualliflar jamoasi: S. Saidqosimov, A. Ahmedov, B. Ahmedov va boshqalar. To'ldirilgan va qayta ishlangan ikkinchi nashri. -T.: "Sharq", 2001. -B-307.

² Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi. Fors tilidan B. Axmedov, N. Norqulov va M. Hasaniylar tarjimasi. Toshkent, 1994. -B-19

³ Murtazaeva R.H. va boshqalar. O'zbekiston tarixi. O'quv qo'llanma. -T.: Akademiya, 2010. -B-42.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

hollarda ko'p hujrali va ayniqsa shahar ichida ikki qavatli bo'lgan. Odatda bir qavat omborxonalaridan, ikkinchi qavat turar joy xonalaridan iborat Karvonsaroy o'rtasi hovli bo'lgan¹.

Samarqand, Buxoro va O'rta Osiyoning boshqa yirik shaharlarida asosan har bir mamlakat yoki shaharlardan kelgan mahalliy savdogarlar to'xtovchi ayrim karvonsaroilar bo'lgan. Natijada boshqa o'lkalar - Hindiston, Xorazm, Volgabuyi va hokazo yerlardan kelgan savdogarlar uchun alohida karvonsaroilar qurilgan. Buxoroda urganchliklar joylashuvchi Urganjiy karvonsaroyi, shuningdek, eronlik va marvlik savdogarlar uchun alohida karvonsaroilar bo'lgan.

O'rta Osiyo shaharlari Hindiston, Garbiy Osiyo, Sharqiy Yevropo va Uzoq Sharq mamlakatlari bilan keng ko'lamda savdo-sotiq ishlari olib borishgan. Uzoq, yaqin o'lkalarning elchilari Samarqandga turli-tuman sovg'a bilan kelishgan. Ibn Arabshox kitobida ulardan ayrimlarini ko'rsatib o'tadi. Masalan, u 820 (1417) yili Xitoy elchilari olib kelgan sovg'alar ro'yxatida uchraydi. XV asr o'rtalarida Buxoroga boshqa buyumlar qatorida kimhob ham keltirilgani to'g'risida Antoni Jenkinson yozib qoldirgan, kimhobning bir turi Samarqandda ishlab chiqarilgan bo'lishi mumkin².

Kimhobdan tikilgan kiyim ham matoning uzi kabi hukmdorlar beradigan co'g'aga aylangan. Temuriy hukmdorlar alohida xizmat ko'rsatgan amirlarni kimhob bilan mukofotlashgani. Amir Temurning buyrug'iga binoan uning huzuriga keluvchi elchilarga nafaqat etib kelishganida, balki yul-yulakay ham kimhob kiyim sovg'a qilingan. Amir Temurning qo'l ostidagi barcha shaharlarda to Samarqandga yetib borgunga qadar mahalliy amirlar boshqa mamlakatlarning elchilariga sovg'a berishlari hamda ularga Amir Temur saroyiga tezroq yetib borishlari zarurligini eslatib turishlari lozim bo'lgan. Kastiliya qirolining elchilariga yo'lda ham, Amir Temurning qabulida ham kimhob kiyimlar sovg'a qilingan.

Moskvaga Buxorodan olib borilgan mollar ro'yxatida xilma-xil matolar guruhi ichida "Zandani" degan umumiy nom bilan atalgan matolar bo'lgan³. Buxoroning zandanacha matosining xoriydagi savdosi Amir Temur davrida ham yuqori ahamiyatga ega bo'lgan.

Xulosa qilib aytganda, Hunarmandchilik ishlab chiqarishi, savdo va madaniyat sohasidagi yutuqlar almashinuvi rivojlangan. Savdo va tijosat sohasidagi yutuqlar mamlakatni xorijiy davlatlar bilan bog'lagan. Buyuk ipak yo'lining rivoji ya'nada yuksalgan. Movarounnahrda ilmfan yanada rivojlanishiga muayyan darajada ta'sir ko'rsatmay qolmagan.

BUXORO – XALQARO SAYYOHCHILAR MARKAZI**Avliyakulova Nafisa Muzafarovna****Buxoro davlat universiteti****Tasviriy va amaliy san'at kafedrası dotsenti****Email: n.m.avliyakulova@buxdu.uz**

Buxoro - bir necha asrlarning arxitektura yodgorliklari saqlanib kelinayotgan shaxarlardan biri. Buxoroning tarixiy yodgorliklari chet ellarda juda mashhur. Chet el sayyohlarini qiziqtirib kelmoqda.

Buxoro Osiyoning eng Qadimgi shaharlaridan biridir. O'zining go'zalligi bilan takrorlanmas xalq me'morligi obidalari masjid madrasalarini o'z baq'rida saqlagan. Buxoro yodgorliklari chinakam o'zbek va tojik xalqlarining faxri shon - shuhrati sanaladi. Bugungi Buxoro – xalqaro sayyohchilar markazidir. O'zining tarixiy obidalari, o'rta asrlar me'morchiligi namunalari bilan shahar ko'pgina sayyohlarning diqqatlarini o'ziga tortadi.

Buxoro bir necha yuz yillik tarixga ega. O'lkamiz ayniqsa boy bo'lgan qadimiy madaniyat obidalari va asrlar osha hozirgi avlodga xalqning talanti va mehnatsevarligi, uning baxtli hayot haqidagi orzusi va u olib borgan kurashidan hikoya qiladilar.

¹ Ziyoyev H. Tarixning ochilmagan sahifalari. – T.: "Mehnat", 2003. – B-232.

² Ziyoyev H. Tarix – o'tmish va kelajak ko'zgusi (Tarixning dolzarb masalalari). – T.: "Adabiyot va sa'nat", 2000. – B-9

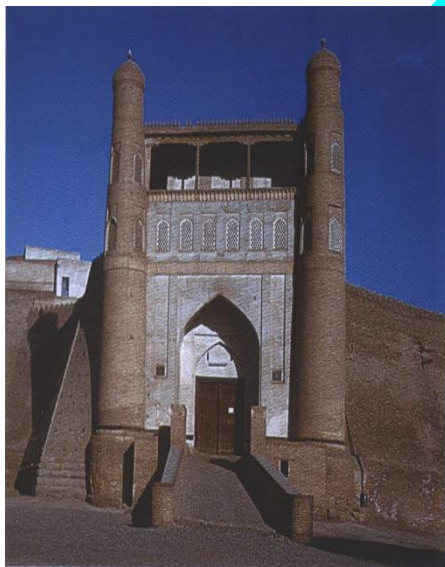
³ Arabshoh. Ajoyib al-maqdur fi tarixi Taqmur (Temur tarixida taqdir ajoyibotlari). Ik., Toshkent, 1992, -B-132

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Buxoroni ertak – shahar deb yuritardilar. Darhaqiqat uning ko'hna obidalar, qadimiy me'morchilikka oid arxitektura ansambllari mamlakatda va chet ellarda keng ma'lum bo'lib, har yili serquyosh shaharni ziyorat qiluvchi minglab sayyohlar o'rtasida katta shuhrat qozongan. O'tmish arxitekturasining durdonalari bo'lmish Somoniylar maqbarasi, Minorai Kalon, Labihovuz, Registon ansambllari, Abdulazizxon, Uluq'bek madrasasi va boshqalar haqiqatan ulkan tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan yodgorliklar hisoblanadi. Shaharning me'moriy merosi, an'analar va xalq urf - odatlari ming yillik qadimiy madaniyatini saqlab qolganidan dalolat beradi. Shahardagi turli tarixiy davrlarga oid yodgorliklar ko'p asrlik me'morchilik bu erda har tomonlama rivojlanganligini namoyon etadi.

Qadimiy Buxoro shahri eramizning ilk asrlarida qad rostlagan bo'lib, VI asrga kelib dastlabki feodal erlariga kirgan Buxoro vohasining markaziga aylangan. Buxoro shahri (shahriston) qadimiy ark qad rostlagan sun'iy tepalik tevaragida joylashgan. Sekin – asta shahar atrofida hunarmandlar qishloqlari barpo bo'lib, qo'riqllovchi devor bilan o'ralgan. Uning XVI asrga oid qoldiqlari bizgacha etib kelgan. Buxoroning ko'pasrlik tarixi shahar atrofida izlar qoldirgan bo'lib, ular bugungi kunda ham katta qiziqish bilan o'rganib kelinmoqda.

Buxoroning eng qadimgi obidasi, albatta, uning qal'a devorlari va darvozalaridir. Q'oyat katta rahnlari ko'rinishida va uzoq holida saqlanib qolgan qal'a devori tevaragi o'lkamiz mudofaa me'morligining noyob obidasidir. Shahar tarixi bilan chambarchas boq'langan va hozir ahamiyatini yo'qotgan tarixiy joylashish o'rnida qal'a devori muhim bosqich sanaladi.

Tadqiqotlar natijasi o'laroq, shahardagi 11 darvozaning nomi tiklangan. Ulardan beshtasi hozirgacha saqlanib qolgan dahalarda joylashgan edi.

XVI asrda shimol tarafdagi Talipoch, janubiy q'arbiy tomonidagi Qorako'l darvozalari ham mavjud edi.

Saqlanib qolgan inshootlardan birinchisi Ark davozi bo'lib, u q'arbiy tomonga, Registon deb nomlangan maydonga qaratilgan. Darvoza XVIII asrda salmoqdor peshtoq ko'rinishida qurilgan. Ravoqli yo'lning ikki tomoni qo'shbo'q'inli qudratli minoralari bor.

Buxoroi sharifni Minorai Kalonsiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Shaharga qaysi tomondan yaqinlashsang, ushbu minora ko'z o'ngingizda gavdalanaveradi. Uning tashqi ko'rinishi kishini hayratga solishi turgan gap. Minoradagi nafislik, geometrik aniqlik kun davomida nur va soylarning o'yini uning benazirligini tasdiqlaydigandek. Minoraning yuqori qismi boshiga kuloh kiyib, salla o'ragan kishini eslatadi, minoraning q'o'lasimon pastki qismi esa inson qomatiga o'xshab ketadi.

Buxoro tumanining Sumiton qishloqida bunyod etilgan Chor Bakr mozori "payq'ambarning avlodi" Jo'ybor shayxlari rahnomosining ajdodi bo'lgan Abu Bakr Sa'd qabri atrofida shakllangan. Sumiton qishloq'i xon hokimiyatining tayanchi bo'lgan "xo'jagon" darveshlar maslagining muqaddas joyi bo'lib qolgan.

Shahristondagi me'moriy yodgorlik Dor us – siyodat me'moriy yodgorligi tarkibidagi Jahongir Mirzo maqbarasi Hazrati Imom maqbarasi nomi bilan ma'rifat. Dastlab sardoba, keyinroq ustiga to'rtburchak tarxli ziyoratxona tiklangan, tashqi tomondan kichik peshtoq ham bo'lgan.

Vobkent minorasi O'zbekiston me'morchiligining eng latif obidalaridan biridir: minora tanasi o'ragan quyi dekorativ yarusdagi kufiy yozuvlarda uning qurila boshlagan sanasi (1196-97) bitilgan, yozilgan.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Bohovuddin naqshbandiya darveshlar maslagining darveshlar maslagining sobiq markazida bunyod etilgan diniy ansamblidir. Ushbu ansamblidagi asosiy obida xonaqodir. U jamlovchi bino: barcha fasadlari markaziy peshtoqlarning ikkala tomonidan joylashgan hujralar qoshidagi lodjiyalarning ikki qavatli arkadalar ichiga ochilgan.

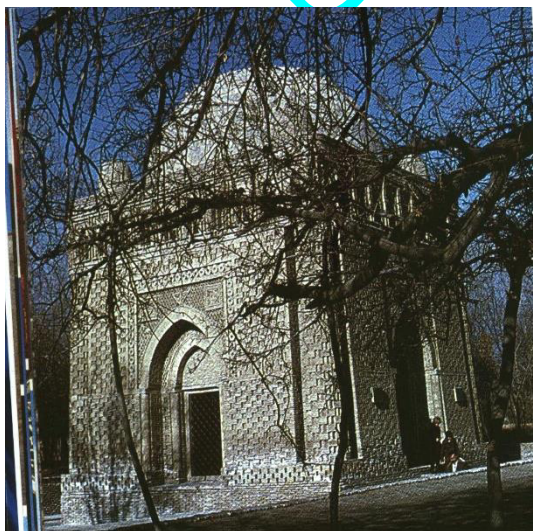
Shahar markazidagi yirik ansambllaridan biri Xo'ja Govkushondir. Govkushon – “Ho'kiz so'yuvchi” degan ma'noni bildiradi, bu joyda XVI asrgacha kushxona bo'lgan.

Labihovuz ortida, shaharning shimoli – sharqiy qismida, ochiq maydonda q'aroyib obida - Chorminor (“To'rt minora”) bor. U badavlat Xalifa Niyozqul tomonidan qurilgan katta madrasadan saqlanib

Toqi Telpakfurushonda serhasham bosh kiyimlar –zardo'zi va munchoq qadagan do'ppilar tulki mo'ynalari xarid qilish mumkin bo'lgan.

Toqi Sarofon gumbazi ostida sudxo'rlik va bitimlari “bankir” – sarroflarning bankirligi amalga oshirilgan. Toqi Sarofon Shohrud ariq'i sohiliga olib chiqadi. U Buxoroni obi hayot bilan ta'minlagan qadimiy suv yo'lidir. Bulardan tashqari yana bir necha me'moriy obidalarimiz bor. Tarixiy yodgorliklarimiz Buxoro ko'rkiga yanada ko'rk qo'shib turadi.

Ko'hna Buxoroning har bir toshida moziyning muxri va harorati bor. Somoniylar maqbarasi ana shunday ajoyib me'moriy obidadir. Somoniylar maqbarasi (914-yil) uncha katta bo'lmagan mo'jaz q'ishtin bino. Uni ba'zan Chortoq ham deyishadi, chunki to'rt tarafida bittadan raboqi bor. Bu bino tipi qadimgi qo'shinlar kelbaniti eslatadi va u o'zida ilk o'rta asr me'morchiligining eng yaxshi usullarini mujassam etgan.

Maqbara o'zining juda ko'rkam, tarxi bejirim, mo'jaz va mutanosib shakli, tuzilishi, bezaklari bilan insonni o'ziga maftun etadi. Oddiy chorsi q'ishtdan terib shunday go'zallik namunasi yaratilganki, me'mor maxoratiga qo'il qoladi kishi. Bino asosi kubsimon xajmli va uning ustidagi gumbazdan tashkil

topgan. Shaharliklarning eng sevimli joyi – ulkan va chiroy topgan Labihovuz me'moriy arxitektura ansamblidir. Ansamblning negizi amir vaziri Qulbobo Ko'kaldosh tomonidan barpo etilgan Ko'kaldosh madrasasidir. Yarim asrdan keyin amirning saroy amaldori Nodir Devonbegi madrasa ro'paro'yisida ikki qavatli hujralardan iborat bo'lgan karvonsaroy, keyinroq madrasaga aylantirilgan bino qurilishiga buyruq berdi. Shu vaqtning o'zida u shahar aholisining asosiy suv bilan ta'minlovchi Shohrud ariq'ining q'arbiy qirg'oq'ida katta gumbaz-peshtoqli jamoat ibodatxonasi va diniy yiq'inlar o'tkaziladigan bino Xonaqo qurilishini buyurdi. 1620 yilda Nodir Devonbegi ikki bino o'rtasida katta hovuz qurilishini ham tashkil qilgan.

Buxoro O'zbekistonda va yaqin Sharqda yirik viloyatlardan biri. 10-15 yillardan Buxoro qiyofasi o'zgarib, shaxar juda obod bo'ldi. Buxoroda IX –asrdan to xozirga qadar barcha tarixiy davrlar xalq me'morchiligining eng qadimiy arxitektura yodgorliklari saqlanib qolingan. Shuning uchun Buxoroning arxitektura muzeylari shaxri deb atalishi bejiz emas. 30 dan ortiq arxitektura inshooti davlat xisobidadir. Darxaqiqat uning ko'xna obidalari qadimiy me'morchilikka oid arxitektura ansambllari mamlakatda va chet ellarda keng ma'lum bo'lib xar yil serquyosh shaxarni ziyorat qiluvchi minglab chet el sayyoxlari o'rtasida katta shuxrat qozongan.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

O'tmish arxitektorlari durdonalari bo'lmish Samoniylar maqbarasi, Minora kalon, Labi Xovuz, Registon ansanbillari, Abdulazizxon, Uluq`bek madrasalari Chor Minor boshqalar xakikatdan ulkan tarixiy ahamiyatgaega bo'lgan nodir yodgorliklar xisoblanadi.

Obidalar o'tmish donishmandligining bebaho xazinasini bo'lib qolmoqda, uning sirlari yillar o'tgani sayin yanada ochila boradi. Obidalarni yozma hujjat singari saqlab qolish zarur. Bugunki kunda bu masalalar butun dunyo me'morlari hal qilayotgan eng o'tkir va dolzarb muammolar qatorida turadi.

O'zbekiston mustaqilligiga erishganidan so'ng ko'hna obidalarga e'tibor yanada kuchaydi. Ko'plab madrasalar va saroylar, noyob yodgorliklar ta'mirlandi. Ularni biz kelajak avlodlarga avaylab – asrab etkazish uchun tinmay q'amxo'rlik qilinmoqda.

Yangi O'zbekistonda Buxoroda barpo qilingan muhtasham binolar, xiyobonlar, masjidlar madrasalar, ko'hna sharq usulida qurilayotgan bozorlar va rastalar, qad rostlayotgan mexmonxona va boshqa inshootlar shaharga ko'rkamlilik baxsh etadi, shukuhini orttiradi. Shahar xalqi hayotida ham buyuk ijodiy o'zgarishlar yuz bermoqda.

Insoniyatni xayratga solib, asrlar osha o'z fayzu tarovatini yo'qotmay kelayotgan bu tarixiy yodgorliklarning umri boqiylikiga shubha yo'q, chunki bular to'q'risidagi rivoyatlar xalqimizning yuragiga singib ketgan. Bu yodgorliklarni xalqimiz ko'z qorachiq idek asraydi.

DURDONA

2-ШЎБА. БУХОРОНИНГ ХОНЛИКЛАР (АМИРЛИК) ДАВРИ (ШАЙБОНИЙЛАР, АШТАРХОНИЙЛАР ВА МАНҒИТЛАР) ТАРИХИ МАСАЛАЛАРИ (АРХЕОЛОГИЯ, ЭТНОГРАФИЯ, ШАҲАРСОЗЛИК, ИЛМ-ФАН, САНЪАТ ВА МАДАНИЯТ)

БУХОРО ХОНЛИГИНИНГ АНТОНИ ЖЕНКИНСОН ЭСТАЛИКЛАРИДАГИ ТАВСИФИ

Гаффоров Ш.С.
Самарқанд давлат университетитети
профессори

Маълумки, XV аср охири-XVI аср бошлари Буюк географик кашфиётлар даври бўлиб, ғарбий Европанинг қатор давлатларида: Испания, Португалия, Франция ва айниқса, Англияда феодализм тизимининг емирилиш жараёнини кучайтирди ва капиталистик муносабатлар пайдо бўлишига олиб келди. XV аср охирида ғарбий Европадан Ҳиндистонга борадиган денгиз йўлининг очилиши натижасида халқаро савдо Ўрта ер денгизидан Атлантика океанига кўчди. Шу мақсадда Европа савдогарлари ва саноатчилари Ўрта Осиёда, Хитойда ва Ҳиндистонда хом-ашё манбалари ва янги бозорлар очишга интилдилар.

Россия эса Волга дарёси бўйлаб Ўрта Осиё орқали Ҳиндистон ва Эронга борадиган савдо йўллариини излай бошлади. Бу даврга келиб ташкил топган турли савдо компаниялари (масалан, Англияда «Авантюрист- савдогарлар компанияси») ўзлари учун янги мамлакат ва бозорлар очишга интилдилар. 1555 йил «Москва савдо компанияси» ташкил топди. Бу компания кейинчалик инглиз-рус савдо муносабатларида муҳим рол ўйнади. Машҳур денгиз капитани Ричард Ченслер бошлиқ 1555 йил ноябрда Москвага элчилар юборилди. Рус ҳукумати ва Москва савдогарлари билан музокаралар муаффақиятли якунланди. Россиядаги инглиз савдогарлари катта имтиёзларга эга бўлди. Инглизлар «Москва савдо компанияси» ёрдамида Россия орқали Шарққа - Ўрта Осиё ва Эронга йўл очдилар. 1558-1581 йилларда шарққа етгита инглиз элчилиги юборилди. 1567, 1569 ва 1571 йилларда Антонио Женкинсон бошлиқ элчилар Россияга уч марта келдилар.

Антонио Женкинсоннинг ҳаёти ҳақида маълумотлар жуда кам. Унинг биринчи саёхати ёшлик йилларига тўғри келади. 1572 йилгача саёхатларда бўлган. У истёждодли денгизчи ва моҳир савдогар эди. У узоқ вақт «Москва савдо компанияси» хизматида бўлиб, компания топшириқларини муаффақиятли бажариб келган. Инглиз савдо жосуси ва дипломати Антонио Женкинсон (туғилган йили номаълум - 1610 ёки 1611 йил вафот этган) Москва савдо компанияси губернатори Жон Маршнинг куёви бўлган. Европа, Осиё ва Африка бўйлаб кўп саёхат қилган. У Ливерпуль лордларининг биринчи вакили бўлиб, Англиянинг Иван Грозний ҳукуматидаги элчиси эди. Рус подшоси Иван Грозний рухсати билан 1558- 59 ва 1562 -64 йилларда Эрон ва Ўрта Осиёда бўлган. Антонио Женкинсон 1566 йил Англиянинг Москвадаги биринчи элчиси бўлди. У дипломатик вазифалардан ташқари бир неча муҳим давлат вазифаларни ҳам бажарган. Антонио Женкинсон саёхати давомида тузган харитаси “Russae, Moscoviae et Tartariae Descriptio” (Россия, Московия ва Татария тавсифи) деб номланиб, Лондонда нашр этилди. Бу харита тарихий ва илмий қимматга эга. Женкинсон тузган харита Абрахам Артелиининг “Ер шарининг манзараси” (Teatrum Orbis Terrarum) атласи нашр этилганда атласга киритилди. Абрахам Артелий (1527-1598) фламанд географи ва картографи ҳисобланади.¹

¹ Советская историческая энциклопедия. Т. 6. -М., 1965. -С. 514-518.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Антонио Женкинсон Англия ва Россия ўртасида савдо шартномаси тузишга уринган. Унинг авлодлари XVIII аср охири - XIX аср бошларида Англиянинг йирик давлат арбоблари бўлган¹

Савдогар сифатида Антонио Женкинсон 1558-1560 йилларда Ўрта Осиёга келиб, бу ердаги мамлакатлар ва Хитой ва Ҳиндистонга борадиган савдо йўллари ҳақида қимматли маълумотлар тўплайди. Антонио Женкинсон ва унинг ҳамроҳлари (Ричард ва Роберт Жонсонлар ҳамда таржимон Азиз исмли татар) саёҳати қийинчилик ва хавф –хатар билан 21 ой (1558 йил апрелидан то 1559 йил 2 сентябригача) давом этди. Унинг асосий мақсади Ўрта Осиё орқали Хитой ва Ҳиндистонга савдо йўлларини очиш эди. Лекин у ўша даврдаги Ўрта Осиё хонликларида авж олиб кетган ўзаро маҳаллий ҳокимлар ўртасидаги ўзаро урушлар туфайли ўз мақсадига эриша олмади.²

Антонио Женкинсон ўз саёҳати давомида Амударё, Манғит улуси, XVI аср ўрталарида Бухоро ва Хоразм хонлигининг сиёсий –иқтисодий аҳволи, Ўрта Осиёда яшовчи халқларининг турмуш-тарзи ва урф-одатлари тўғрисида қимматли маълумотлар тўплайди. Бу маълумотлар унинг «Россиядаги Москов шаҳридан Бақтриядаги Бухоро шаҳрига саёҳат» номли эсдаликларида ўз аксини топган. Асар 1562 йилда Лондонда нашр этилган. Антонио Женкинсон ўз асарини Уэльс графлиги графи Генри Сиднейга (1529-86) бағишлаган.

А.Женкинсон саёҳатининг мақсад ва вазифалари тарихчилар томонидан бир қадар ўрганилган. Аммо тадқиқотчилар бу масалага ҳар бир ҳолда ўзларининг мақсадлари нуқтаи назаридан ёндошганлар. Масалан: Ю. А. Соколов, "Москва компания"сининг асосий мақсадларидан келиб чиққан ҳолда, Ҳиндистонга Россия Шарқ билан савдо алоқалари олиб борган йўллари орқали кириб бориши лозим эди, деб ҳисоблаб, қуйидагича ёзган: «Инглизларнинг Россия орқали Ҳиндистонга кириб бориш йўлини қидириб топиш ишига компаниянинг энг фаол вакилларида бири Антоний Женкинсон асос солган»³².

Демак, А. Женкинсоннинг Ўрта Осиёга саёҳат қилишидан асосий мақсад хонликлар орқали Ҳиндистонга борадиган энг яқин ва қулай йўлни топишдан иборат бўлган. У Ўрта Осиёда савдо ишларини йўлга қўйиш никоби остида Бухорога боришга рухсат олган.

Юқоридаги фикрларга таяниб, айтиш мумкинки, Женкинсон Москва Русининг Бухорога юборган биринчи расмий элчиси эди. Женкинсоннинг Россия номидан Ўрта Осиёга жўнатилиши Россиянинг Ўрта Осиё савдосида маълум бир манфаати бўлгани тасдиқлайди ва Россия билан Ўрта Осиё ўртасида савдо алоқаларининг ривожланишига йўл очган.

Антонио Женкинсон ва унинг ҳамроҳлари катта қийинчиликлар билан 3 ойда (12 декабр 1558 йил - 2 март 1559 йил) Бухоро хонлигида бўлдилар. Сайёҳ шаҳар, унинг ижтимоий- иқтисодий ҳаёти, хон ва унинг ҳарбий кучлари тўғрисида қимматли маълумотлар қолдирган. Хусусан, сайёҳ Бухоро шаҳрини қуйидагича тасвирлайди:

«Бухоро шаҳри мамлакатнинг яъни Бухоро хонлигининг қуйи қисмида жойлашган. Атрофи дарвозаларига эга бўлган баланд пахса девор билан ўраб олинган. Шаҳар уч қисмга бўлинади. Унинг икки қисми хонга тегишли. Бир қисми савдогарлар ва бозор учун ажратилган. Ҳар бир хунармандчилик соҳаси ўз ўрнига ва ўз бозорига эга. Шаҳар жуда катта, уйларнинг аксарият қисми пахсадан қилинган. Ёштдан қилинган уйлар

¹ Иванов П. П. Очерки по истории Средней Азии. -М., 1958. –С. 76-77.

² Готье Ю. В. Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. –М. "ОГИЗ" 1937. –С. 124.

³ Соколов Ю.А. К вопросу о причинах провала английских устремлений в Восточную Европу, Среднюю Азию и Персию (XVI — XVII вв.)//Труды САГУ. Вып. 68. 1955. с. 17.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

ибодатхоналар (масжид) жуда кам. Айниқса, ҳаммомлар шундай моҳирлик билан қурилганки, унга ўхшаши дунёда йўқ.¹

Шаҳар ўртасида кичкина дарё оқиб ўтади. Унинг суви жуда ифлос. Бу ердан сув ичган отларимиз касал бўлди. Бу ернинг сувини ичиш таъқиқланган. Агар ким сув ичса, қаттиқ жазоланган.

Бухорода диний бошлиқ бўлиб, у шаҳарда қонунлар бажарилишини назорат қилади. Халқ ҳокимга нисбатан унга кўпроқ бўйсунди. Хон унинг хоҳишига қараб ҳокимларни ўзгартириб турган.² Бухоро ҳокимининг катта мулк ва бойлиги йўқ. Унинг даромади ҳам катта эмас. Асосан шаҳар ҳисобига яшайди. Ҳунармандлар ва савдогарлар сотадиған товарлардан улуш олиб туради. Қачон унда пул етишмай қолса, ўз амалдорларини маҳсулот олиб келишга ўзга юртларга жўнатади ва ўз қарзларини тўлаш учун савдогарлардан солиқ талаб қилади. Масалан, ҳокимнинг ўзи мендан 19 тўп мато қарз бўлди. Уларда пул қумуш ва мис. Олтин пуллар муомалада йўқ. Улардаги қумуш танга 12 пенсга тенг. Қумуш танга пул деб аталиб, бундай 120 танга 12 пенсга тенг келади. Қумуш тангалар кўпроқ муомалада. Хон ўзининг ҳар ойдаги даромадига қараб қумуш баҳосини ошириб пасайтириб туради. Баъзида ойига икки баробар оширади. Буларнинг ҳаммаси халқнинг қашшоқлашишига ва мамлакат савдогарларнинг инқирозига сабаб бўлмоқда.³

Антонио Женкинсон маълумотларидан кўриниб турибдики, Абдуллахон II нафақат савдо билан балки Россия, Туркия ва Англиядаги сиёсий вазият, Европа армияси тузилиши билан ҳам қизиққан.

Сайёҳ шундай ёзади: «1558 йил 24 декабрида мен Бухоро хони билан учрашиб, унга рус подшосининг ёрлиғини топширдим. Хон мени яхши кутиб олди ва меҳмонга қилди. Хон мендан рус подшоси мулклари, Рус давлати ва унинг қонунлари ва турк султони ҳақида сўради».

Антонио Женкинсоннинг кундаликларида Бухоронинг халқаро савдодаги ўрни тўғрисида қимматли маълумотлар бор. Женкинсон Бухорода ва Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарларида бўлган пайтда ҳудуд кучли сиёсий ва иқтисодий инқирозни бошдан кечираётган эди. Мамлакат ўзаро феодал урушлар натижасида таланиб бўлинганди. Бу сиёсий вазият тўғрисида Антонио Женкинсон шундай ёзади:

«Бухорода хон кўпи билан икки ёки уч йил ҳукмронлик қилади. Шу давр ичида уни ўлдиради ёки ҳайдаб юборади. Буларнинг ҳаммаси мамлакатни ва савдогарларни инқирозга олиб келмоқда»⁴.

Бу қийинчилик асосан оддий халқ елкасига тушарди. Дехқончилик, ҳунармандчилик ва савдо инқироз ҳолатида эди. Женкинсоннинг гувоҳлик беришича, «халқ шундай камбағал эдики, чет эл савдогарлари олиб келган товарлар 2-3 йил сотилмай қолиб кетарди. Бу ерда савдодан фойда олишга умид йўқ»⁵. Лекин айрим тадқиқотчилар Женкинсон ушубу фикри билан савдода рақобатчи бўлиши мумкин бўлган савдогарларни бу савдодан чалғитмоқчи бўлган бўлса керак деган хулосани беришади⁶.

¹ Готье Ю. В. Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. -М. "ОГИЗ" 1937. -С. 182.

² Бу ерда Жуйбор хўжаси Муҳаммад Ислон ва Бухоро ҳокими Бурхон султон ҳақида сўз бормоқда. Қаранг. Сағдуллаев А, Аминов Б, Мавлонов Ў, Норқулов Н. Ўзбекистон тарихи давлат ва жамият тараққиёти. -Т. Академия. 2000. -163 б.

³ Абдуллахон II бошқаруви илк йилларида шундай вазият бўлган. Кейинчалик пул ислохоти ўтказиб, олтин тангалар(тангаи хоний) курсини оширди. Қаранг. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи (энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар). -Т., Шарқ. 2000. -241 б.

⁴ Ахмедов А. История Узбекистана. Т. 3. -Т. "ФАН" 1993. -С. 51.

⁵ Готье Ю. В. Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. -М. "ОГИЗ" 1937. -С. 184.

⁶ Юлдашев М.Ю. К истории торговых и посольских связей Средней Азии с Россией в XVI - XVII вв. Ташкент. 1964, С.18-19.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Шундай бўлсада, чет эл савдогарлари бу ерда фаол савдо қилишади. Ҳиндистондан нозик оқ матолар олиб келинади. Бу матони татарлар (Ўрта Осиё аҳолиси) бошига ўраб юради. Эрондан турли пахта матолар, ипак олиб келинади. Россиядан тери ва тери хом – ашёси, турли идишлар, эгар – жабдуқ олиб келинади. Тинчлик вақтларида Хитойдан атлас ва турли матолар келтирилади. Бухородан юқоридаги мамлакатларга ипак матолар, тери хом-ашёси, отлар (Ҳиндистонга); рус маҳсулотлари, турли миллатга мансуб қуллар (Эронга); пахта матолар, ипакнинг турли навлари (Россияга) чиқарилади”¹.

Ҳар йили кузда Бухорода Эрон, Ҳиндистон, Балх, Хитой ва рус давлатидан келган карвонлар тўпланади. Бутун қиш давомида шаҳарда савдо авжига чиқади. Фақат эрта баҳорда савдогарлар шаҳарни тарк этади. Антонио Женкинсон Ричард Жонсон билан Бухородан Хитойга борадиган савдо йўллари имкониятларини ўрганади, Астрахондан Хитойгача бўлган масофани ҳисоблаб чиқади. Антонио Женкинсон 1555-1558 йилларда Ўрта Осиё ва Хитой савдосининг аҳволи тўғрисида шундай ёзади:

«Бухородан юқорида тилга олинган мамлакатларга (Хитойдан ташқари) маҳсулот чиқарилади. Мен Ўрта Осиёга келганимга 3 йил бўлган бўлса, шу давр ичида Хитойга битта ҳам карвон чиқмади. Бухородан Хитойга карвонлар бормаслиги сабаби шу ораликда яшовчи халқлар ўртасидаги ўзаро урушлардир. Бу шаҳарлар Тошкент ва Қошқар деб аталади. Тошкент билан урушаётган халқлар козоқлардир. Қошқар билан урушаётган халқлар Кинглар (Қалмиқлар) деб аталади. Бу иккала урушаётган халқлар жуда бойдир. Улар чўлларда яшайди. Уларда шаҳар ва уй йўқ. Бу халқлар карвон йўллари шундай ёпиб қўядики, бу ердан ўтган карвон таланмасдан қолмайди.

Шунинг учун кейинги уч йил давомида Бухородан Хитойга ва Хитойдан Бухорога битта ҳам карвон ўтмади. Иккала давлат ўзаро савдони қўллаб – қувватламайди. Қачондир савдо йўли хавфсиз бўлса, карвон Бухородан Хитойга тўққиз ойда етиб бориши мумкин.

Антонио Женкинсон кундаликларида давом этиб шундай ёзади:

«Мен қишда Бухорода дам олаётган пайтда қўшни давлатлар билан савдонинг аҳволи ва бож тўловларини ўргандим. Бухоро хони урушга кетган пайтда барча савдогарлар ўз карвонлари билан хонга ҳамроҳлик қилади.

Бухоро диний бошлиғи менга бу ердан кетишим кераклигини айтиб, огоҳлантирди. Мен ўз саёҳатимни Бухородан кетиб, Эронда давом эттиришга қарор қилдим. Менинг Бухородан кетишимга бир неча сабаблар бор:

Биринчидан, форслар ва татарлар подшолари ўртасида уруш бошланди. Натижада савдо йўллари хавфли бўлиб қолди. Ҳиндистон ва Эронда келадиган савдо карвонлари Бухорога етмасдан таланарди.

Иккинчидан, Бухоро ҳокими ва амалдорлар мендан олган қарзларини тўламади. Шу ва бошқа сабабларга қўра, мен ортга, яъни Каспий денгизига қайтишга қарор қилдим.²

1559 йил 8 мартда биз 600 та туяли карвон билан Бухородан чиқдик. Биз Бухородан ўз вақтида чиқишга улгурдик. Биз кетгандан 10 кун ўтиб, Самарканд ҳокими Бухорони камал қилди. Бу вақтда Бухоро хони бошқа урушлар билан банд эди. Бундай воқеалар бу мамлакатларда ҳар икки-уч йилда содир бўлиб туради. Агар бу ерда қайсидир хон уч ёки тўрт йил ҳукмронлик қилса, бу мўъжиза саналади. Бу аҳвол мамлакатни ва савдогарларни хароб қиляпти.

1559 йил 25 мартда биз 400 та қароқчилардан қутилиб, Урганч шаҳрига қайтиб келдик. Мен билан бирга иккита элчи ҳам қайтди. Улардан бири Бухоро хони, иккинчиси Балх ҳокими элчилари эди. Бу элчилар менинг ташрифимга жавобан рус подшоси ҳузурига кетаётган эди. Биз Урганч ва Селлизюр қалъасида 8 кун бўлиб, карвонларни йўлга ҳозирладик. Шу йили 2 апрелда биз Селлизюрдан йўлга чиқдик. Мен билан 4 та элчи ҳам бор эди. Бу элчиларни Урганч ҳокими ва бошқа султонлар рус подшосига жавоб

¹ Панков А. В. К истории торговли Средней Азии с Россией XVI- XVII вв. Т., 1927. –С. 17.

² Джураева Г. Новые данные по истории Бухары XVI в. -М., 1988. –С. 65.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

тариқасида жўнатди. Рус подшоси ўз ёрлиғида ёзганидек, мен бу элчиларни хавфсизлигини таъминлашим керак эди. Бу элчиларда мен билан кетишга шубҳа бор эди. Шунинг учун узоқ йиллар давомида “Татария”дан (Ўрта Осиёдан) Россияга элчи бормади.

1559 йил 10 июнда биз Астрахандан 100 та ўқчилар ва татар элчилари билан Москвага жўнадик. 28 июлда Қозон шаҳрига етиб келдик. Астрахандан Қозонгача 6 ҳафтадан ортиқ юрдик. Бу йўлда ҳеч қандай уй йўқ. 7 августда Қозон шаҳридан ўз қарвонларимиз билан Муром шаҳрига кетдик. 2 сентябрда Москва шаҳрига етиб келдик. 4 сентябрда рус подшоси мени тантанали кутиб олди. Мен ўзим билан келган элчиларни ва озод этилган рус қулларни подшога тақдим этдим. Подшо мени меҳмон қилиб, ўзим бўлган мамлакатлар ҳақида сўради.

Мен Москвада 17 февралгача қолиб кетдим. Кейин рус подшоси рухсатини олиб, 21 февралда ўз товарларимни кемаларга ортиб, Колмагарага қайтдим».

Антонио Женкинсон Бухоро шаҳрида 1559 йил март ойигача бўлиб, хонликдаги кўп жойларни, хусусан бозорларни яхшилаб ўрганади. Бухоро хонлиги ўзининг географик жихатдан жуда қулай ўрнашганлиги, Россия билан савдо қилиш учун Хитой, Ҳиндистон ва Эрон билан савдо йўлларининг чорраҳасида жойлашганлигига қарамай, савдогарларнинг савдо расталарида ва омборларида ҳеч нарса йўқлиги учун бу ер билан савдо алоқалари ўрнатишдан ҳеч фойда йўқ деган хулосага келди. Сайёҳ бу ердан ҳеч қандай фойда кўрмай, Москвага ўзи билан бир қанча озод этилган рус қулларини олиб кетди. Шундан кейин у Россияда уч марта бўлган бўлсада, Ўрта Осиёга қайтиб келмади.

Антонио Женкинсон саёҳати кундалигининг қиммати шундаки, у XVI асрда Ўрта Осиёга келиб, Бухоро ва Хоразм хонликларининг ижтимоий – иқтисодий ва сиёсий ҳаёти тўғрисида тўлиқ маълумот бера олган биринчи европалик сайёҳ бўлди. Сайёҳ ўзининг кундалигида Ўрта Осиё географияси ҳақида яхши маълумот берган. Амударё ҳавзасидаги серҳосил ерлар, ўзи дуч келган халқлар, айниқса Бухоро шаҳрини алоҳида тасвирлашга эътибор берган. Булардан ташқари, сайёҳ ўзи бўлган юртларнинг харитасини ҳам тузиб чиққан. Шунинг учун Антонио Женкинсон кундалиги бир томондан тарихий, иккинчи томондан картографик характерга ҳам эга. Учинчидан, сайёҳ Ўрта Осиё шаҳарлар ва қишлоқлари ўртасидаги оралиқ масофаларни ҳам ўлчаб берган. Гарчи Антонио Женкинсон тузган харитада баъзи бир камчилик ва хатолар бўлсада, харита ўша даврдаги Ўрта Осиёнинг ҳудудларини тасаввур этиш учун етарли даражада.

БУХАРСКАЯ ШКОЛА КАЛЛИГРАФИИ КОНЦА XIX НАЧАЛО XX ВЕКОВ (НА ОСНОВЕ КАТАЛОГА БИБЛИОТЕКИ САДРИ ЗИЯ)

Шодмон Вохидов,

доктор исторических наук, профессор.

Гулпари Шарифова,

кандидат филологических наук, дотсент

Таджикский педагогический институт в г. Пенджикент.

Каллиграфия одно из самых красивых и важных искусств библиотечного дела, а каллиграфия и мирза или мунши на протяжении веков пользовались особой репутацией. Каллиграфия и искусства литературы занимают важное место в истории народов Центральной Азии и их культурном наследии на протяжении тысячелетий. Арабская письменность, принятая в качестве официальной письменности после арабского завоевания и распространения ислама в Средней Азии, помимо алфавита, стала средством выражения художественно-эстетического вкуса и чувства различных авторов. Хушхати (красивая надпись) получившая большую известность как наука о каллиграфии с самого начала, быстро развивалась и превратилась в особую область деятельности и профессии, изобретательного искусства и искусства культуры.

Искусства каллиграфии вскоре, как и другие культурные центры Бухары развивалась. Владельцы этих профессий и искусств, прославившиеся как каллиграфы и писцы, за многие столетия довели свои навыки и умения до высочайшего творческого уровня. Это искусство совершенствовалось год за годом и период за периодом. Школа каллиграфии Бухары достигла своего наивысшего развития со времен правления темуридов, и в рамках этой школы направление каллиграфии процветало и развивалось. Известно, что до конца XIX начало XX века профессия каллиграфа и секретаря считалась одним из самых редких и прибыльных ремесел. После издания камне печатанных книг и снижения цен на книги в результате каллиграфии и секретарской профессии это превратилось в бизнес. Но до этого времени учёные и дворяне с юных лет овладевали искусством каллиграфии и зарекомендовали себя как каллиграфы. Они писали не только свои произведения, но и произведения известных авторов своего времени и раньше. Эти копии украшали художники и живописцы.

По данным источников в библиотеке Шарифджон Махдуми Садри Зия имеется экземпляр произведения Амира Хусрави Дехлеви «Хамса», написанный Хафизом Шерози. Еще несколько человек из потомков Амира Темура Байсункур – Мирза, использовали книги, имеющиеся на территории Бадеуззамана и ряд других, занимались литературой. Следует отметить, что известные поэты Алишер Навои, Мирза Бабур, Ахмади Дониш и другие представители науки и литературы, были так известны как каллиграфы. Особенности библиотеки одного из выдающихся таджикских интеллектуалов первой половины 20 века Шарифджана Махдуми Садри Зия состоит в том, что в ней собрана большая часть книг, написанных и изданных на территории эмирата и его столицы Бухары. Стоит отметить, что в личной библиотеке Шарифджон Махдуми Садри Зия в институте востоковедения ВС Республики Узбекистан имени Абурайхана Беруни в Ташкенте хранится 827 экземпляров списка книг.

Большинство этих книг представляют собой оригинальные рукописи, написанные опытными каллиграфами. Очень редкий экземпляр Корана был написан учеником Мир Убайда Мухаммадкуля Туркмана. Почерк этого писца был настолько прекрасен и безупречен, что даже мастер Бухарских каллиграфов Домулла Абдурахими Курро принял этот почерк так, как будто его написал Мир Убайд. История каллиграфии записала имена шести учеников Джалалиддина, под псевдонимом Мухтасими: Урхун Кабули, Шайх Ахмед, Мавлана Юсуфшах Машхади, Мулло Муборакшохи Зарринкалам, Саид Хайдар и Мир Яхья.

Садри Зия также использует высокие человеческие качества и восхваление вашей каллиграфии, а также употребляют выражение «очень красивая каллиграфия-это выбор уровня орнамента и красоты», «красивая», «красивая каллиграфия», «отличная книга и отличный экземпляр», - очень хорошо сказано в этой строчке.

Мастер насталикской каллиграфии и те, кто писал книги с этой каллиграфией, каллиграфы Мирза Абдурахман, Саидназари Лаби Оби, Мухаммад, Содики Марай, Атоуллоходжа, Мухтар Махдум (сын Наимджана Махдум), Сиддикчони Куки Иштиханнии Бухарай, Ахмади Дониш, Абдуллохочаи Садр, Мулло Ходжа, Мирзои Дабира, Шахобиддин Махдум ибн Фазилджан, учитель Мирзо Бахром, Кори Сабахиддин, Мулло Хамдами Бухорои, Мирзо Кори Олим, Абдуллохи Мунши, Абдурахмони Пешкухи, Раби Махдум, Ибрагим Хуча Кулоби, Солех Махдум, Мирзо Исхоки Бухорои, Усмонбеки Котиб и другие считались.

По данным источникам нам удалось выяснить, что в коллекции Садри Зия также есть книги, написанные или отредактированные отцом Козикалона Абдушукуром. Кроме того, Мухаммад Латиф Садри Зия сам основал собственную школу каллиграфии и был мастером своих учеников. Идрис Махдуми Рочи в своем «Рисолаи хушнависон» написал: «Мирзо Рахим, Абдурахмони Пешкухи, Абдуллох Мирзо Хисори, Мирзо Абдувохид, Мирзо Абдукаюм, Мирзо Кори Олим, Мухаммадами Кори, Козичони Неъматулло, Мирзо Сафар являлись учениками Садри Зия» (3.31).

На самом деле в списке своей библиотеки Садри Зияи Бухорои перечислил имена 450 человек, из которых 173 были хаттотами и секретарями. Среди этих людей Мирза Абдурахман изучал арабскую литературу.

Среди них Мирзо Абдурахмон вырос ученым и добродетельным человеком и занимался обучением жаждущих знаниями в Говкушанском медресе Бухары. На этом примере он нашел свой собственный способ написания каллиграфии и стал одним из лучших каллиграфов Бухары. Он перевел более ста работ, в том числе работу «Окружающая среда Бухары». Мирза Абдурахман также построил медресе «Лаби Хаузи Говкушон» в Бухаре.

Стоит упомянуть имена еще нескольких известных каллиграфов линий насх и насталик (насталик – название одной из арабских (арабиасоси тоҷикӣ бояд нависем) каллиграфий, которая представляет собой комбинацию линий насталик).

Сайидназари Лаби Оби был одним из знаменитых писцов и писал каллиграфию с чрезвычайно красивым искусством. Он обратил внимание на право написания насталик. Он был одним из каллиграфов которые писали правильно и без ошибок.

Мухаммад Содик Марви ибни Мухаммад изучал науку в Бухаре. Каллиграф очень искусный и грамотный. Он известен вторым рукописей «Ал-лугати Навои», «Лугати Абушка», «Ал-истишхода-ул-чигатоя» и является мастером каллиграфии.

Сиддикчон Куки Иштихони Бухорои Сиддикжан Коки Иштихан Бухараи выбрал такой занимается каллиграфией, он написал около 200 рукописей.

Ахмад Дониши Бухараи – основоположник таджикского образовательного процесса, мыслитель, талантливый писатель, поэт, астроном, мощный каллиграф, художник, музахиб (человек, проводящий позолоту на полях рукописей), нет равных в написании как каллиграфии, так и каллиграфии.

Мирзои Дабир, благодаря своей страсти к поэзии, также писал стихи благодаря каллиграфии. Он очень хорошо писал на настаалик и научил многих студентов изучать этот вид каллиграфии.

Шихаб ад-дин Махдум ибн Фазилджан, учитель и муфтий, написал в своей книге каллиграфию «джали» на очень высоком уровне и очень красивую каллиграфию.

Мирза Кари Олим владел каллиграфическим искусством. Его считали одним из уважаемых и добродетельных учеников Шарифджана Махдumi Садри Зия.

Абдулла Мунши пишет «линию ногтя» на редком и ценном листе бумаги. Он прекрасно разбирался в поэзии, философии, истории и насталике.

Раби Махдум был последователем Абдул Джаббора Ургути в написании насталик. Затем, подражая Маулави Соки, он переместил книги по этой линии. Линия Махдума почти ничем не отличалась от линии Маулави. Основной текст книги был переписан писцом в стиле Абду Джаббара, а его поля и аннотации написаны в стиле Маулави Соки. Человек, несведущий в этом предмете, не заметил бы, что основной текст и поля написаны одной и той же рукой. Раби Махдум жил в медресе Девонбеги Бухары, а его любимым занятием было письмо и написание текстов. Он обучил многих учеников в этом направлении поэзии.

Мирза Садик Мунши родом из Жондорского района Бухары и жил в конце 18 - начале 19 века. Известный как Садик. Помимо того, что он был поэтом, он был еще и хорошим каллиграфом. Мирза Садик жил и работал во время правления Амира Шахмурада. Перед смертью он занимался писательством во дворце эмира Хайдара. Вскоре после этого Амир Хайдар выгоняет его из дома. От Мирзы Сади́ка Мунши до нашего времени дошли «Дахмаи Шахон», «Казову кадар», «Дервиш, влюбившийся» в д.

Фазили Деванаи Бухараи занимался написанием произведений Мирзы Бедиля.

Мухаммад Юнусходжаи Бухараи. Он написал книгу «Мубаккиёт», которая представляла собой уникальное издание, золотым пером, как уникальный писатель с быстрым пером.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Мирза Саадуллахи Бухари был одним из талантливых каллиграфов, с особым мастерством писавших каллиграфию. В 1893 году Абдуррахман Джами написал очень красивым каллиграфическим письмом великий шедевр «Бахористон».

Мир Файзулла и Мир Рахматулла - эти два брата были учениками Кари Ахмада Бухарая и были великими каллиграфами своего времени. Мир Файзулла опередил своего брата Мира Рахматулла в написании каллиграфии, его стиль каллиграфии был похож на стиль их учителя Абдуллобека. Мир Рахматулла в высшей степени приукрасил линию насталик. В 1910 году он обучал учителей города Бухары каллиграфию. Абдуллобек Катиб был мэром Яккабога. Когда Амир Музаффар возглавил Яккабога, он также увез Абдуллобека в Бухару. Он казнит Абдуррахманбека и лишает его свободы. Он провел десять лет в тюрьме и все это время практиковал самостоятельно, изучая каллиграфию насх у Мира Убайда и каллиграфию насталик у Мир Али. Абдуллобек умер в 1914 году. «Ученики гончара Абдуллобека, Останакул, Мирзо Исхак, Кари Тахир, Барноходжа, являлись учителями каллиграфии Бухары», - говорится в источниках...

Мавлави Иноятуллох Котиби Бухорои, известный человек, добродетельный и умный. Обладатель высоких должностей. Он избрал особый путь в искусстве литературы. Глядя на прекрасные строки Иноятуллы, наполняется счастьем сердце. Это талантливый каллиграф написал 150 рукописей Шарифчон Махдуми Садри Зия: «Я видел более тридцати драгоценных произведений, написанный рукой писца Инаятуллы, каждое из которых было жемчужиной души или кораллой».

Мы постарались с помощью редких источников донести точную и краткую информацию о каллиграфрах Бухары, которая процветает на некоторые новые страницы. Несомненно, забытое очень красивое искусство каллиграфии должно быть возрождено, ведь это не пустая строка, а путь в глубь истории, к загадочному прошлому таджикского народа. Мы должны знать, что сегодняшние обильные знания не пришли без упорного труда, имена этих великих людей, которые жили и писали рукописи, чтобы их могли прочитать будущие поколения, стоят во многих кругах. В этом плане ценную работу проводят известные источники страны. Тяжелая работа источниковедческих экспертов и источниковедов не была потрачена в пустую.

Список литературы.

1. Абдулла Котиб. Мусхаф, инв. №2175. Сурат ул-оврад, - инв. №2450.
2. Абдулманнон Котиб. Инаятулла Шейхуль-Бухари. Хошия Охунд Шейх, 1901, №8372.
3. Маулави Абдалхай, Ухдатул-риоя, 1909, №7509. Мухаммад Салим, Кашкуль, 1912, №3517. Мир Афзал Пирмасти, «Афзал уль-Тазкор», 1917, №3761. Бинои, «Сад Ирам», 1917, №3761. Алишер Навои, Хамса, 1905, №11544. Мажолис ун-нафаис, 1917, №3761.
4. Вахидов Ш.Х. Зия Садр Бухараи и список его библиотеки. - Душанбе, Маориф, 2021 г., 560 стр.
5. Идрис Махдум Бухари Роджий. Баяз, 1907 г., инв. №3272.
6. Инаятулла Махдум. Маулави Мухаммад Шариф, Хошиа бар Фавоидул-Зияйя, -инв. №2460. Инаятулла шейх, Хашия бар Фаваидул-Зияйя, -инв. №2460.
7. Абдул-Мунтахо, Комментарий к судебной практике Акбара, -инв. №2460.
8. Маулави Абдулла Катиб. Субхангулихан, Ихёл-тибб, 1832 г., инв. №2101.
9. Ахмад Дониш. Хусейн бин Алиюль-Кашифи, Лавойихул Камар, 1882, №460. Перевод Насриддина Туси, Самарай Батлайсмус, №2247. Мухаммад Тахир бини Абул Касим, Аджойбал Табакот, 1846, №411.
10. Садриддин Айни. История Бухарской революции, инв. №2125. - В. 107а-109а.
11. Маулави Абдулла Катиб. Субхангулихан, Ихёл-тибб, 1832 г., инв. №2101.
12. Котиб Маулави Инаятулла. Комментарий к фикде Акбар - Хикматул-айн №2460. Поля Муллы Джалоли Шарифа Мавлави.

**МИРЗО АБДУЛАЗИМ СОМИЙ БЎСТОНИЙНИНГ “ТЎХФАИ ШОҲИЙ”
АСАРИГА ОИД ЯНГИ ТАДҚИҚОТ**

Абдукаримов Жамолiddин Аҳмадалиевич,

академик Бобожон Ғафуров номидаги Хужанд давлат
университети тожик халқи тарихи кафедраси доценти,
таърих фанлари номзоди

Тел: +992 92 832 0779

E-mail: abdukarimov_1979@mail.ru

Ўрта Осиё халқлари тарихий меросида Бухоро амирлигининг манғитлар сулоласи ҳукмронлиги даврига оид манбалар муҳим ўринга эга. Тадқиқотчилар томонидан амирликнинг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётининг турли жиҳатларини ёритишда ушбу манбалар маълумотларидан фойдаланилган. Бухоро тарихига оид XIX - XX аср бошларига мансуб манбаларнинг қисқа шарҳи бу даврда яратилган асарлар, уларнинг муаллифларининг шахси, ижтимоий мансублиги, манбаларда ўз аксини топган тарихий маълумотлар, уларнинг асосий мазмуни ҳақида даврий изчилликда умумий тасаввур ҳосил қилиш имконини беради.

XX аср бошига мансуб тарихий манбалардан бири Мирзо Абдулазим Сомийнинг “Тўхфаи шоҳий” асари ҳисобланади.

Муаррихнинг тўлиқ исми Мирзо Муҳаммад Абдулазимдир. Бироқ муаррихнинг ўз асарларида ҳамда замондошларининг тазкираларида унинг номи баъзан Абдулазим, баъзида Азимиддин шаклида учрайди. У саройда мирзо ва мунший лавозимларида хизмат қилгани боис Абдулазим Мирзо, Абдулазим Мунший, Абдулазим Дабир исмлари, шунингдек, туғилган қишлоғига нисбат берувчи “Бўстоний” нисбаси билан зикр этилади. Унинг таҳаллуслари ҳам бир нечта. Шарқ халқлари адабиёти тарихида бир ижодкорнинг бир неча таҳаллус остида ижод қилиши анъанасига кўра, Абдулазим ҳам “Моҳир”, “Сомий” ва “Улвий” каби адабий таҳаллусларни истифода этган.

“Тўхфайи шоҳий” расмий сарой руҳида ёзилган бўлиб, унда муаллиф воқеаларни ёритишда маълум бир ҳолисликни сақлагани ҳолда, амирларнинг шахсий сифатларини мақтаб, уларнинг фаолиятини улуғлайди. Шунинг учун бу асар манбашунослар орасида тарихнинг расмий версияси, деб ном қозонган. “Тўхфайи шоҳий”дан биров кейинроқ, яъни 1324/1906 йилда таълиф этган “Тарихи салотини манғитийа” асарида Бухоро амирлари фаолияти танқидий ёритилганлиги боис, тарихчилар унга Бухоро тарихининг “норасмий версия”си сифатида қарашди [11].

Мирзо Сомий узоқ йиллар Бухоро ҳукмдорларидан амир Музаффар (1860-1885) ва амир Абдулаҳад (1885-1910) саройида муншийлик вазифасида хизмат қилди. Россия империяси истилолари даврида амир Музаффар қўшинида воқеаларни ёзиб боровчи (нависанда) шахс сифатида иштирок этди. У сарой тарихчиси эди. 1898 йил сарой хизматидан четлаштирилгач, ижтимоий қарашларида айрим ўзгаришлар юз берди. Такаллуфлар билан хизмат қилиб, мурувватлар кўрган манғит амирлари фаолиятининг баъзи қирраларига нисбатан юмшоқ танқидий муносабат пайдо бўлди ва бу муносабат тарихий асарлари саҳифаларига кўчди [12, 131].

«Тўхфаи шоҳий» асарининг тарихий, илмий аҳамиятига оид айрим тадқиқотлар инқилобгача, совет ва мустақиллик даврида амалга оширилди.

А.А. Семёнов маълумотида кўра Ўрта Осиё халқлари тарихига оид маҳаллий муаллифлар асарларидан бири Мирзо Абдулазим Сомийнинг “Тўхфаи шоҳий” асари ҳисобланади. Бу Манғитлар сулоласидан бўлган Бухоро амирларининг расмий узрхолик тарихи ҳисобланиб, айни пайтда муаллиф томонидан Бухоронинг янги даврига оид ғайрирасмий тарихи яратилиб, унда маҳаллий амалдорларнинг кирдикорлар шавқатсиз танқид остига олинган ва бу асар амирлик ҳудудида яширин дарзда тарқатилган ва ўқилган [9, 337].

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Машҳур олим Б. Аҳмедов Ўзбекистон тарихи манбаларига оид асарида амирлик тарихига оид кўплаб манбалар қаторида «Тўхфаи шоҳий»нинг илмий аҳамияти ҳақида муфассал маълумот берган. Олимнинг таъкидлашича, Мирзо Абдулазим Сомийнинг асарлари орасида унинг энг сўнги икки асари “Тўхфаи шоҳий” ва “Тарихи салотини Манғития” амирликнинг бир даври тарихига бағишланган, бироқ улар маълум даражада бир биридан фарқ қилиб биринчиси тўлароқ, аммо ҳукмдорни кўкларга кўтариб макташ руҳида ёзилган, кейингиси эса нисбатан ҳолисона ёзилган. Асарнинг илмий аҳамияти шундаки, унда Бухоро амирлигининг сиёсий ва иқтисодий аҳволи ва Россия билан муносибатлари бирмунча кенг ёритилган [2, 243].

Шунингдек, йирик манбашунос олим академик Аҳрор Мухторов томонидан кўплаб тарихий манбаларнинг қисқача шарҳи Тожиқ Совет Энциклопедияга киритилиб, улар орасида “Тўхфаи шоҳий” асари ва унинг тарихий, илмий аҳамиятига оид нодир маълумотлар келтирилган [12, 90].

Ўзбекистон тарихига оид манба ва тадқиқотлар (XIX - XX аср бошлари) асарида Бухоро амирлиги тарихига оид манбалар қаторида Мирзо Абдулазим Сомийнинг “Тўхфаи шоҳий” асари оид маълумотлар кетирилган. Таъкидланишича, Мирзо Абдулазим Сомий Бўстоний томонидан амир Абдулаҳадхон даврида унинг топшириғи асосида форс-тожиқ тилида ёзилган “Тўхфаи шоҳий” асари алоҳида аҳамиятга эга. Зеро, мазкур асарнинг икки ҳукмдор даврида ёзилган икки хил нусхаси бўлиб, биринчиси, яъни “Тўхфаи шоҳий” номли асари XIX асрнинг охири – XX аср бошларида ҳукмдор буюртмасига асосан ёзилган. Унинг биринчи қисми 1711 йилдан то амир Музаффархоннинг тахтга чиқишигача, иккинчи қисми амир Музаффархоннинг ҳукмронлиги даври, учинчи ва тўртинчи қисмлари амир Абдулаҳадхон даврига бағишланган. Асарда амирликнинг ички аҳволи, Россия империясининг истилочилиқ юришлари ва маҳаллий аҳолининг унга қарши курашлари ўз аксини топган [13, 52].

Бухоро амирлиги тарихи мумтоз билимдони устоз Ҳалим Тўраев тадқиқотларида Мирзо Абдулазим Сомийнинг “Тўхфаи шоҳий” асари илмий аҳамияти, муаллифининг шахсияти ва асарнинг ўрганилиш тарихига оид кўплаб маълумотлар келтирилган [11, 130-138].

Бухоронинг хонлик ва амирлик даври тадқиқотчиси А. Замонов асарларининг давр манбашунослиги қисмида кўплаб манбалар қатори “Тўхфаи шоҳий” асари оид маълумотлар келтирилган. Олимнинг таъкидлашича, Мирзо Сомийнинг илмий меросида “Тўхфаи шоҳий” асари алоҳида ўрин тутди. Мазкур аср ўзининг муфассаллиги ва фактик материалларга бойлиги жиҳатдан ғоятда аҳамиятлидир. Асарда Бухоро амирлиги вилоятларидаги аҳвол ва уларнинг марказий ҳокимият билан муносибатлари, Россия қўшинларининг Бухоро амирлигини истило этиши, маҳаллий беклар, Абдумалик тўра ва аҳолининг истилочиларга қарши кураши ниҳоятда кенг ёритилганки, бошқа бирор маҳаллий манбаларда ба қадар батафсил маълумот учрамайди [5-6-7].

Шудай қилиб ҳозирги кунгача Мирзо Абдулазим Сомийнинг “Тўхфаи шоҳий” асари оид мукамал тадқиқотлар мутахассислар томонидан амалга оширилмаган ва ҳатто унинг тўлиқ илмий таржима ва нашри йўлга қўйилмаган эди.

2023 йил тожиқ тарихинослик, манбашинослик илмида улкан ютуқлардан бири қўлга киритилди. Бир неча йиллик илмий изланишлар, машаққатлар натижаси туфайли Аҳмад Дониш номидаги Тожикистон Фанлар академияси тарих, археология ва этнография институти тадқиқотчиси Абдулзода Зиёдулло Назар томонидан “Мирзо Абдулазим Сомий “Тўхфаи шоҳий” асари тарихий манба сифатида” мавзусида номзодлик диссертацияси ҳимоя қилинди [1].

Тадқиқотнинг мукаддима қисмида мавзунинг ҳамияти, ўрганилиш даражаси, тадқиқотнинг умумий тавсифи ва бошқа масалалар кенг ёритиб берилган. Мавзунинг ўрганилиш даражаси қисмида “Тўхфаи шоҳий” га оид тадқиқотлар тўрт гуруҳга бўлиниб, унда Тожикистон тарихига оид фундамента асарларда Мирзо Абдулазим Сомий асари оид маълумотлар, совет даврида олимлар Г.Н.Чабров, И.С. Брагинский, Л.М. Епифанова,

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

О.А. Егоренколар тамонидан амалга оширилган илмий изланишлар, Тожикистонда нашр этилган С. Айний, Б.Ғафуров, З.Ражабовларнинг тарихий, адабий асарларида “Тўхфаи шоҳий”га оид келтирилган маълумотлар таҳлил қилинган. Бундан ташқари ўзларининг Бухоро хонлиги ва амирлиги тарихига оид илмий тадқиқотларида “Тўхфаи шоҳий” асари маълумотларидан кенг фойдаланган олимлар Б. Исмоилова, А. Саидов Эрон ва Афғонистон олимлари Р.Хошимий, Х.Муҳаммадризо, Нодира Жалолий асарлари атрофлича ўрганилган [1, 5-8].

Тадқиқотнинг биринчи боби “Абдулазим Сомий “Тўхфаи шоҳий” асари ва унинг тузулиши” деб номланиб, унда Мирзо Абдулазим Сомийнинг яшаган даври, илмий мероси, асаринг мазмун ва мундарижаси таҳлил қилинган. Мазкур бобда муаллиф Сомийнинг ҳаёти ва фаёлиятига оид кўплаб маълумотлар келтириш баробарида унинг 1881 йилда амир Музаффархон томонидан Санкт-Петербургга подшоҳ Алексадр III тахтга ўтириш маросими муносибати билан юборилган элчилик ҳайъати таркибидаги сафари ҳақида маълумот келтиради. Бундан ташқари, “Тўхфаи шоҳий” нинг мазмун ва мундарижасига бағишланган қисмида асарнинг Тожикистон ва Ўзбекистон илмий марказларида сақланаётган нусхалари кодикологик таҳлил қилиниб, асрнинг № 786, № 1458/2 ва №2091 рақами остида сақланаётган нусхалари қиёсий таҳлил қилинганига ишора қилинади. “Тўхфаи шоҳий”нинг мундарижаси кириш қисми ва 72 фаслдан иборат эканлиги таъкидланиб, асар акс эттирилган тарихий воқеаларга ва хронологик тартибига кўра Мавороуннахр тарихи Аштархонийлар даври (1-3 фасл) ва Бухоро амирлиги (4-72 фасллар) каби икки қисмга бўлинган ва муаллиф томонидан келтирилган маълумотларнинг қисқача тавсифи берилган [1, 17-42].

“Тўхфаи шоҳий” асарида XVIII асрнинг биринчи ярми – XIX аср бошларида Хуросон ва Мовароуннахр сиёсий аҳволи ва бошқарувининг акс эттирилиши” деб аталиб, Аштархонийлар давлатининг сиёсий вазъияти мазкур манба маълумотлари асосида таҳлил қилинган.

Мазкур янги илмий тадқиқот муқаддима, уч боб, хулоса ва фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхатидан иборат бўлиб, 168 саҳифани ташкил қилади. Шунингдек, Мовароуннахрнинг XVIII аср иккинчи ярми – XIX асрнинг биринчи ярмидаги сиёсий тарихига оид маълумотларни таҳлил этиш жараёнида “манғит” сўзи ва сулоласининг келиб чиқиши, тарихий манбаларда турли шаклда “манғуд”, “макғуд”, “манғкит” учраши, сулола вакиллариининг ҳукумронлик даври ўзига хос хусусиятлари атрофлича таҳлил қилинган [1, 59-60].

Тадқиқотнинг “Тўхфаи шоҳий” асарида Манғит амирларининг юришлари ва Россия подшоҳлиги томонидан амирликнинг айрим ҳудудларини босиб олиниши зикри”га оид қисмида минғит амирларининг қўшни давлатларга амалга оширилган ҳарбий юришлари, рус қўшинларининг Ўрта Осиё ҳудудига киритилиши ва хонликларнинг босиб олиниши жараёнларига оид маълумотлар келтирилган [1, 92-143].

Шунингдек, 2023 йилда тадқиқотчи Абдулзода Зиёдулло Назар томонидан “Мирзо Абдулазим Сомий “Тўхфаи шоҳий” асари кирилл алифбосида тўлиқ илмий, танқидий нашри амалга оширилди. Мазкур нашр масуъл муҳаррири Аҳмад Ҳочизоднинг кириш сўзи, Абдулзода Зиёдулло Назарнинг Мирзо Абдулазим Сомийнинг яшаган даври, аҳволи ва меросига оид мукаммал муқаддимаси, асарнинг кирилл алифбосидаги матндан иборат бўлиб, 336 саҳифани ташкил қилади[8].

Тоҷик олими Абдулзода З.Н. томонидан тайёрланган мазкур нашр Душанбе шаҳри Тожикистон фанлар академияси Ёзма мерос марказида № 786 рақами остида ва Ўзбекистонда № 1458/2 ва № 2091 рақами остида сақланувчи, “Тухфаи шоҳий”нинг уч нусхаси асосида амалга оширилди. Тадқиқотчининг таъкидлашича, асарнинг нашрга тайёрлаш жараёнида бошқа нусхаларга нисбатан воқеа ва ҳодисалар мукаммал ёритилган № 2091 рақами остида сақланувчи нусхаси асарнинг бошқа нусхаларига қиёсан таҳлил ва нашр қилинди.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Мазкур асар барча Бухоро амирлигига оид илмий изланишлар олиб боровчи тарихшунослар, шарқшунослар, матншунослар учун мўлжалланиб, тожик тарихшунослик илмининг улкан ютуқларидан бири ҳисобланади.

Адабиётлар:

1. Абдулзода Зиёдулло Назар. “Тўхфаи шоҳӣ”-и Абдуазими Сомӣ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ// Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи номзади илмҳои таърих.-Душанбе, 2023.- 168 с.
2. Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари (Қадимги замон ва ўрта асрлар).- Тошкент: Ўқитувчи, 2001.- 352 с.
3. Джурабаев Дж.Х. Политическая история Бухарский эмират во второй половины XVIII - первой половины XIX вв.- Худжанд: Ношир, 2013.- 318 с.
4. Джурабаев Дж.Х. Бухарский эмират во второй половины XVIII - первой половины XIX вв. (В письменных источниках)// Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук.- Душанбе, 2014.- 426 с.
5. Замонов А. Бухоро манғит амирлари тарихи.- Тошкент, 2023.-176 с.
6. Замонов А., Эгамбердиев А. Бухоро амирлиги тарихи.-Тошкент: Тамаддун, 2022.- 184 с.
7. Замонов А., Эгамбердиев А. Ўзбекистон тарихи. 4-чи қисм.-Тошкент: Баёз, 2022.- 560 с.
8. Мирзо Абдулазими Сомий Бўстонӣ. Тухфаи шоҳӣ. Таҳиягари матн, муаллифи муқаддима, ҳавоии Абдулов Зиёдулло Назарович.-Душанбе, 2023.- 336 с.
9. Семенов А.А. Избранные сочинения.- Душанбе, 2013.- 408 с.
10. Тошова Ш. Мирзо Абдулазим Сомийнинг ҳаёти ва илмий меросига доир янги маълумотлар. bukharī.uz.
11. Тўраев Ҳ. Бухоро тарихи ёзма манбалари (Дарслик).- Бухоро: “Дурдона”, 2023.- 204 с.
12. Ҳайдаршо Пирумшоев. Кашшофи нақди таърих.-Душанбе: Деваштич, 2004.-162 с.
13. Ўзбекистон тарихига оид манба ва тадқиқотлар (XIX- XIX аср бошлари).-Тошкент, 2022.-456 с.

“ТАЪРУФИ МУСЛИМИН” ЖУРНАЛИ: БУХОРО АМИРЛИГИДАГИ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАР ҲАҚИДА

Дилноза Жамолова
Ўзбекистон ФА Тарих институти директори
ўринбосари, тарих фанлари доктори

Бухоро ва Усмонли турк султонлиги тараққийпарварларининг ўзаро алоқаларидаги муҳим воситалардан бири матбуот соҳасидаги ҳамкорлик бўлиб, газета ва журналлар муҳаррирлари ҳамда журналистлари ўзаро маълумот алмашганлар, ҳар икки мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар, янги усул мактаблари ва бошқалар ҳақида мақолалар бериб борилган. Истанбулда нашр этилган Абдурашид Иброҳим муҳаррирлигидаги “Таъруфи муслимин” (“Мусулмонлар таърифлари”) журналида Бухоро амирлигидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар кенг ёритиб борилган.

“Таъруфи муслимин” журналининг муҳаррири Абдурашид Иброҳим (1857–1944) бўлиб, туркий халқларни диний бирликка чорлаган тараққийпарварлардан эди. 1907 йилнинг охирида Россияни тарк этган Абдурашид Иброҳим Тошкент, Бухоро, Самарқанд, Еттисувга саёҳат қилган. 1907 йил охири – 1908 йил бошларида Туркистонда бўлган Абдурашид Иброҳим, бу ерда мустамлакачиликнинг аччиқ асоратларини, шунингдек, Россия ҳукумати қўли остидаги мусулмонларнинг оғир аҳволини кўрган. Абдурашид Иброҳим Бухорода ёшлар билан учрашганда, уларнинг замонавийликка бўлган

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

интилишларидан мамнун бўлган ва: *“Толиби илмлар билан жуда кўп марта гаплашдим, уларнинг истеъдодий фитратини синаб кўрдим. Қисман Бухоро талабалари замон талабларига жавоб беради. Мен Бухорода эканман, Русиянинг Қозондан келган маъмури Бухоро мадрасаларини тафтиш қила бошлади. Бу кун талабалари орасида “зарарли” нашрлар тарқалган ва баъзи мажаллаларда ҳаяжонлантирарли мақолалар ҳам ёзилган экан”*¹, деб маълумот берган. Абдурашид Иброҳимнинг Муҳаммад Икром ибн Абдусалом (Икромча домла) ва Бухоро жадидлари билан учрашуви рус маъмуруларининг диққат марказида ҳамда назоратида бўлган².

Абдурашид Иброҳим Бухородаги сафарини якунлаб, Самарқандга борган ҳамда Туркистон жадидларининг ёрқин намоёндалари Маҳмудхўжа Бехбудий ва Абдулқодир Шакурий билан учрашган. Уларнинг маориф соҳасидаги хизматларини эътироф этиб, туркий миллат қаҳрамонлари деб таърифлаган³.

Абдурашид Иброҳим 1910 йилнинг мартада Истанбул келиб, ўзининг ижтимоий-сиёсий фаолиятини бошлаган ва “Таъруфи муслимин” журнаliga асос солган⁴. Ушбу журнал саҳифаларида Туркистондаги сиёсий жараёнлар, айниқса, Бухорода 1909 йил сентябр ойида очик имтихондан сўнг ёпиб қўйилган янги усул мактаби, 1910 йил январ ойида содир бўлган сунний ва шиа ўртасидаги низолар тафсилотлари ўрин олган. Бухородаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ҳақида, асосан, журнал мухбир-журналистлари Нурализода Ҳусний ҳамда Аҳмад Тожиддинлар маълумот бериб борганлар. Бундан ташқари, Бухоро, Самарқанддан келган мактублар ҳам журнал саҳифаларида эълон қилинган. Нурализода Ҳусний Бухоро шаҳрида содир бўлган сунний-шиа низоси ҳақида “Таъруфи муслимин” журналида батафсил маълумот беришга ҳаракат қилган.

Нурализода Ҳуснийнинг ёзишича, 1910 йил бошидаги воқеалар Бухоро ҳукуматидаги муҳим давлат идораларини эгаллаб турган шиаларнинг айби билан содир бўлган⁵. Муаллиф руслар Бухорони ўзларига бўйсундиргандан кейин шиаларга катта ишонч билдирганлари ва ўзларнинг Бухородаги айрим ишларини улар билан мувофиқликда олиб борганларини таъкидлайди. Руслар шиаларнинг ёрдами билан *“уларнинг ҳаётини хавф остига қўйиб бўлса-да, Бухоро шаҳрига ҳатто кичик рутбали бўлсин рус зобитини киритмай барча ҳодисалар”* бостирилганлиги тўғрисида ҳисобот берган⁶. Аммо муаллифнинг бу маълумоти хато бўлиб, Бухородаги шиа-сунний низосига тўхтатиш учун Самарқанддан генерал Лелинтал бошчилигида 2000 кишилик қўшин Бухоро шаҳрига етиб келган эди⁷.

Нурализода Ҳуснийнинг ёзишича, диний низолар тўхтатилгач, Россиядан Бухорога К.Пален бошчилигидаги тафтиш комиссияси келган. К.Паленни амирликдаги диний қарорлар (фатво) ва шариятнинг замонавий оқимларга муносабати қизиқтирган. Насрулло Қўшбеги орқали К.Пален муфти Икромни учрашувга таклиф қилган, аммо рад жавобини олган. Шундан кейин К.Пален муфти Икром хонадонига ташриф буюрган ва ўзини қизиқтирган саволларга атрофлича жавоб олган⁸.

Ушбу журналда Аҳмад Тожиддиннинг Туркистоннинг ярим мустақил ҳукмдорлари ва уламосига нисбатан танқидий муносабат билдирилган мақолалари ҳам нашр қилинган.

¹ Abdürreşid İbrahim. Alem-i İslam ve Japonya'da İslamiyetin Yayılması. İstanbul: İşaret Yayınları. 2012. S. 52.

² Ўзбекистон Миллий архиви, И-461-фонд, 1-рўйхат, 948-иш, 11-варақ ва унинг орқа томони.

³ Abdürreşid İbrahim. Alem-i İslam ve Japonya'da İslamiyetin Yayılması. S. 57.

⁴ Таъруфи муслимин” журнаlinинг 1-сони 1910 йил 16 апрелда нашр қилинган.

⁵ *Bu haqda qarang:* Abdurashidov Z. “Shimol shamoli” yoki Buxoroning uyg‘onishi: Istanbuldan nazar // “O‘zbekiston: til va madaniyat” jurnali. 2022. №3. 92-bet; Нурализода Ҳусний. Бухоро мухобирларимиздан. Бухоро ҳоли таҳликада // “Таъруфи муслимин” журнаli. 1910. №2. 29-бет.

⁶ Нурализода Ҳусний. Бухоро мухобирларимиздан. Бухоро ҳоли таҳликада // “Таъруфи муслимин” журнаli. 1910. №2. 30-бет.

⁷ Бухорои Шарифда пайдо бўлган бетартибликлар хусусида // “Туркистон вилоятининг газети”. 1910 йил 21 январ.

⁸ Нурализода Ҳусний. Бухоро мухобирларимиздан. Бухоро ҳоли таҳликада // “Таъруфи муслимин” журнаli. 1910. №2. 29-бет.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

У Бухоро амири Саййид Абдулаҳадхонни¹ буюк Темурнинг “адолат тахти”ни бутунлай вайрон қилган дунёдаги энг бахтсиз ҳукмдор деб атайди² ва “мамлакатни шундай аҳволга олиб келган Абдулаҳаддир ва Бухоро ўзининг сўнгги кунларини яшамоқда” деб ёзади. Аҳмад Тожиддин бу муваффақиятсиз сиёсатнинг асосий сабабини “амирнинг мамлакатни бошқаришига қодир эмаслиги ва ҳокимиятнинг сиёсий ишлардан заррача ҳам хабари бўлмаган бир гуруҳ жоҳиллар қўлига тўлиқ ўтганлигида”³, деб ҳисоблайди. Аҳмад Тожиддин 25 йил Бухоро амирлигини бошқарган амир Саййид Абдулаҳадхон ҳақида танқидий фикр билдиришда ҳукмронлигининг сўнгги йилларини асос қилиб олган бўлиб, аслида амир Саййид Абдулаҳадхон даврида Бухоро амирлигида иқтисодий, ижтимоий, маданий ва маориф соҳаларида қатор ислохотлар амалга оширилган эди⁴.

Журналга Бухородан келган яна бир бошқа хабардан маълум бўлишича, маҳаллий аҳоли таркибидан бўлган махфий жосуслар тараққийпарварлар ҳақида маълумот тўплаб, уларни амир идорасига ва Когон (Янги Бухоро)даги Россия империясининг сиёсий агентига топширган. Жосуслар тараққийпарварларнинг Усмонли турк султонлиги билан алоқалари, шунингдек, у ердан олинган турли китоблар, газета ва журналлар ҳақида етарлича маълумот тақдим қилган⁵. Бундан ташқари, “Таъруфи муслимин” журнали ўз ўқувчиларига Туркистоннинг умумий ижтимоий-сиёсий манзарасини кўрсатишга ҳам ҳаракат қилади.

Россия империяси маъмурияти шиа-сунний тартибсизликлари ортидан хорижий адабиёт ва даврий нашрларни олиб келиниши ва тарқатилиши устидан назоратни кучайтирган. Аммо журналнинг Бухородаги мухбирлари “Таъруфи муслимин” газетасига хабарлар ҳамда мақолаларнинг мунтазам етиб боришини таъминлаб турган. Бухородан юборилган бир хабарда ёзилишича, сиёсий агент Когондаги маҳаллий матолар билан савдо қилувчи дўкандорнинг олдида келиб, дўкандорнинг Истанбулдан хат ҳамда турли газеталар олгани ҳақида маълумотга эга эканлигини, уларни топшириши кераклигини айтиб унга таҳдид қилган. Қилинган дўк-пўписаларга қарши бу савдогар бирор бир жўяли жавоб бера олмай, ҳеч қандай хат олмагани, обуна бўлган журналларни ўзи ўқимай, бошқаларга беришини айтган. Сиёсий агент дўкандорни ҳақорат қилиб, бу ишни охирига етказаман, деб таҳдид қилган. Журнал таҳририяти ушбу хабарга ёзган изоҳида: “Бухоро ҳукмдори ва бухороликлар Россия империясининг мамлакат ичида бундай сиёсат юритишига қарши туришлари ва йўл қўймасликлари керак. Ҳар бир бухоролик ўз уйи остонасидан исталган рус амалдорини киритмаслик учун журъатли бўлиши лозим. Акс ҳолда, вазият бутунлай уларнинг қўлига ўтади”⁶, деб уқтирган.

“Таъруфи муслимин” журнали Россия империясининг Бухоронинг ички ишларига аралашувига ўз муносабатини билдириб, амирликни ташқи сиёсий мустақиллигини қўлдан бой берган бўлса-да, алоҳида давлат сифатида таърифлайди⁷. Унинг фикрича, бугун таҳсил олаётган талабалар нафақат Бухоронинг, балки бутун дунё мусулмонлари нажот топишига умид берувчи ягона омилдир. У бухоролик талабалар ҳақида сўз юритар экан, агар улар Бухоро ва бошқа мамлакатлар ўртасидаги тараққиёт фарқини, ўз ватанлари ўлим ёқасида эканини англаб олсалар, тез орада “уламо” номини олган жоҳиллар гуруҳининг бирор бир маъноси қолмайди, биз учун ўз аҳамиятини йўқотади, деб ҳисоблайди. У Волгабўйи ва бухоролик мусулмонларни киёслайди, улар орасидаги

¹ Саид Абдулаҳадхон (1857 – 1910) — Бухоро амирлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган манғитлар сулоласининг 1885 – 1910 йиллардаги етакчиси.

² *Bu haqda qarang:* Abdurashidov Z. “Shimol shamoli” yoki Buxoroning uygʻonishi: Istanbuldan nazar. 100-bet; Аҳмад Тожиддин. Афғонистон – Бухоро // “Таъруфи муслимин” журнали. 1910. №8. 128-бет.

³ Аҳмад Тожиддин. Афғонистон – Бухоро. 128-бет.

⁴ *Бу ҳақда қаранг:* Жамолова Д. Бухоро амири Абдулаҳадхон ва унинг сиёсий фаолияти // “Ўзбекистон тарихи” журнали. 2018. №1. 32 – 47-бетлар.

⁵ Бухорода хуфия усули // “Таъруфи муслимин” журнали. 1910. №5. 69 – 70-бетлар; Ўзбекистон Миллий архиви, И-461-фонд, 1-рўйхат, 1919-иш, 12 – 20-варақлар.

⁶ Бухородан олдимиз бир варақа // “Таъруфи муслимин” журнали. 1910. №9. 151 – 154-бетлар.

⁷ Аҳмад Тожиддин. Бухоро талабалари ҳасби ҳол // “Таъруфи муслимин” журнали. 1910. №15. 241-бет.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

ижтимоий-сиёсий йўналишдаги фарқларни очикроқ кўрсатишга ҳаракат қилади. Россия мусулмонлари расмий ҳокимиятнинг ҳар қандай ноқонуний хатти-ҳаракатига норозилик билдираётган вақтда, давлат сифатида ички сиёсий ва иқтисодий мустақилликка эга бўлган бухоролик мусулмонлар империя амалдорининг бир сўзига ҳам муносиб жавоб бера олмаслигига ачинади. Когон (Янги Бухоро)даги Россия империясининг сиёсий агенти Бухорога келиб, истаган ишни қилишига бухороликларнинг оғиз очганча қараб туришини қоралайди. Муаллиф бу қадар ожизлик, бу қадар жаҳолатни ҳатто мустақиллик туйғусини озроқ бўлса ҳам сингдиришга қодир бўлмаган қолоқ таълимда, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, мадрасанинг 20 йиллик дастурини тамомлаган кейин ҳам оддий трамвай чиптачисининг ҳақоратли ҳаракатларига жавоб бера олмайдиган инсон ўз Ватанини, динини, эътиқодини Россия империяси тажовузидан ҳимоя қила олмайди. Аҳмад Тожиддин давлатчиликни ҳаракатлантирувчи ва асосини ташкил этувчи барча кучлар яроқсиз ҳолга келиб қолган тақдирда ҳам миллатнинг умиди бўлган талаба келажакдаги ўзининг йўналишини аниқ билиши ва бўлаётган жараёнларга сергак боқиши керак, дейди. Ҳақиқий илм эгаси, ҳеч нарсага қарамай, доимо эътиқоди ва ватанини ҳимоя қила олишга қодир бўлиши керак, деб ҳисоблайди. Илм ўрнига жаҳолат ва ожизликни тарқатаётган Бухоро мадрасаларининг бугунги аҳволи билан бундай мақсадларга эришиб бўлмаслигини уқтириб, бухоролик ёшларни зудлик билан мусулмон дунёси маркази бўлган Истанбулга ўқишга юборишларини тавсия қилади. Муаллиф Бухородан ҳар йили 20-25 нафар талаба Истанбулда таҳсил олса, ўн йилдан сўнг ҳақиқий ватанпарварлар, Темурнинг ҳақиқий авлодлари етишиб чиқади, деб ўйлайди. Ва катта эҳтимол билан, 20-30 йилдан кейин Бухоро Россия империясига қарши тура олади¹, деб таъкидлайди.

“Таъруфи муслимин” журналида Истанбулда таҳсил олаётган Абдурауф Фитратнинг ҳам мақоласи босилган бўлиб, бу форс тилидаги “Бухоро вазири Насруллоҳбей Парвоначи афанди ҳазратларина очик мактуби” эди². Мактуб Амир Олимхон Бухоро тахтига ўтиргач, Насруллоҳ парвоначини бош вазир этиб тайинлаши муносабати билан ёзилган. Мактуб *“Аниқдирки, ҳеч қайси миллат ҳеч бир замонда бизда бўлганидек юрти хароблик, халқи фалокат, аёнлари пасткашлик, идора аҳли фасод, золимларнинг қон сўриши, ажнабийлар калакалари, истиқболнинг мушкуллиги каби иллатларга мубтало бўлмаган! Бутун мамлакат ва миллатни шу аҳволга келтириб қўйдикки, дунёдаги энг қийин ва таъвишли кунларда яшаётган одамлар ҳам бизнинг аҳволимизга маънос тортиб, қон йиғламоқдалар”*³, деб бошланади. Абдурауф Фитрат Туркистон жамиятидаги муаммоларни танқид қилиб, янги вазирнинг ислохотлар ўтказишига умид қилиб: *“Не монё борки, тартиботи жадида воситаси билан миллий саодатимизнинг янги истиқболли воситаси билан миллий саодатимизнинг янги истиқболли йўллари очиб, қадримиз ва тақдиримизни аъло даражада шарафлай олмайсиз? Бир зоти комилнинг ҳаққи учун Ватанимиз ҳамдўст ва ҳамдин кишиларга тўла бўлса қанчалар савоб?! Бир миллатнинг ҳаёти учун қайғуриб, Аллоҳнинг фазлу карамига сабаб бўлмоқдан қайси шухрат ортқироқдир? Раият орасида Сизга нисбатан ихлос ва муҳаббат бор, бу Яратгanning карамидирки, Сизни фавқулудда нуфуз соҳиби қилиб бошимизга юборди. Олий ҳазрат тождор падари бузрукворимиз, адолатпарвар подшоҳимиз бизни тарбият ва танзим этмак амрини сизга берган”*⁴, деб жадидларни қўллаб-қувватлашга чақиради.

¹ Аҳмад Тожиддин. Бухоро талабаларила ҳасби ҳол // “Таъруфи муслимин” журнали. 1910. №15. 242 – 245-бетлар.

² Бухороли Абдурауф [Фитрат]. Бухоро вазири Насруллоҳ бей Парвоначи афанди ҳазратларига очик мактуби // “Таъруфи муслимин” журнали. 1910. №25. 10-бет. Ушбу мактуб 2003 йили Абдурауф Фитратнинг “Танланган асар”лари 3-жилдида чоп этилган: Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. Тошкент: Маънавият, 2003. 226 – 228-бетлар.

³ Бухороли Абдурауф [Фитрат]. Бухоро вазири Насруллоҳ бей Парвоначи афанди ҳазратларига очик мактуби // “Таъруфи муслимин” журнали. 1910. №25. 10-бет.

⁴ Бухороли Абдурауф [Фитрат]. Бухоро вазири Насруллоҳ бей Парвоначи афанди ҳазратларига очик мактуби // “Таъруфи муслимин” журнали. 1910. №25. 10-бет.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

“Таъруфи муслимин” журналида Абурауф Фитратнинг “Ажабо, Бухоро хароб аҳволда” мақоласи ҳам нашр қилинган бўлиб, унда Бухоро амирлигидаги мутаассиб уламоларнинг ҳар қандай янгиликка қарши чиқаётганлари, Туркистондаги таълим тизими умуман замон талабларига жавоб бермаслиги, миллатлар тараққий этишлари учун дунёвий билимларни ўқишлари зарурлигини ёзади. Бухоронинг янги ҳукмдоридан кўплаб ислохотлар амалга оширилишига умид билдиради¹.

Хулоса қилиб айтганда, XX аср бошларида Истанбулда нашр этилган “Таъруфи муслимин” журнали саҳифаларида Бухоро амирлигидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар, уларнинг ривожланиш босқичлари таҳлил қилиниб, минтақада Россиянинг мустамлакачилик сиёсати кенгайиб бораётганлигидан огоҳликка чақирилган. Туркистон ва бухороликларни ўз мустақилликларини сақлаб қолиш учун жаҳид-қадим, мазҳаб низоларига чек қўйишлари зарурлиги уқтирилган. Мамлакатда замонавий билим берадиган мактаб ва мадрасалар ташкил қилиш кераклигини таъкидлаб, турк тараққийпарварлари ҳамкорликка доим тайёр эканликлари қайд қилинган. Бухоролик тараққийпарвар уламолар Муфти Икром, Муфти Розикларнинг турк зиёлилари билан ўзаро алоқа олиб бораётгани эътироф этилган. Туркистон ва Бухоро ёшлари турк матбуотида билан мунтазам танишиб боришдан ташқари улар билан ёзишмалар олиб борганлар. Мактаб, матбуот ишларини ташкиллаштиришда ҳамкорлик қилганлар. Бу жараёнлар ўз натижасини берган ва Туркистон жамиятига замонавийлик кириб келишига хизмат қилган.

АШТАРХОНИЙЛАР ДАВРИДА БУХОРО ХОНЛИГИ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА СОЛИҚ ТИЗИМИ

Музробжон Абдуллаев
тарих фанлари доктори, АнДУ

Ўзбекистон тарихи кафедраси профессори.
Тел. +998.90. 258-98-92. E-mail: muzrobjon@list.ru

Расулбек Абдурасулов
АнДУ Ўзбекистон тарихи кафедраси
таянч докторанти
Тел. +998.93. 690-08-58. E-mail: rasulbek0505@mail.ru

Аштархонийлар сулоласи (1601-1756)нинг Бухоро хонлигидаги ҳокимияти феодал-қабила бошлиқлари ва зодагонларга қарам бўлиб, амалда улар мамлакатни бошқарардилар. Мамлакатни ҳароб аҳволга келтирган ўзаро урушлар, Нодир Муҳаммад (1642-1645) ҳукмронлик қилган даврда ўзаро низо-урушларнинг авж олиши, шунингдек, ташқи душманларга қарши олиб борилган самарасиз курашлар Бухоро хонлари ҳокимиятини батамом путурдан кетказди. Мамлакатда сиёсий бошбошдоқлик, тарқоқлик XVIII асрга келиб янада кучайди. Бу даврга келганда хон ўзбек қабилаларининг амирлари қўлида қўғирчоқ бўлиб қолди.

Аштархонийлар даврида Бухоро хонлиги ҳудуди кескин қисқариб кетди. XVII аср бошларига тегишли манбаларда хонликка бўйсунувчи олти вилоят – Бухоро, Самарқанд, Сағараж, Ўратепа, Шаҳрисабз ва Ғузор тилга олинади, холос. Кейинчалик Имомқулихон томонидан Ҳисор, Тошкент, Туркистон, Фарғона, Балх вилоятлари қайта бўйсундирилган бўлса-да, Хуросондаги бир неча йирик вилоятлар (Ҳирот ва бошқа ҳудудлар) ва Хоразм Бухоро хонлиги таркибидан бутунлай чиқиб кетди.

¹ Бухороли Абдурауф [Фитрат]. Ажабо Бухоро хароб аҳволда // “Таъруфи муслимин” журнали. 1911. №50. 8-бет; Бухороли Абдурауф [Фитрат]. Ажабо Бухоро хароб аҳволда // “Таъруфи муслимин” журнали. 1911. №51. 7-бет.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Аштархонийлар даврида ҳам Бухоро хонлигида деҳқончилик асосан, суғориб деҳқончилик қилишга асосланган эди. Бу даврда сунъий суғоришни ривожлантириш борасида ҳам муайян ишлар амалга оширилган. Масалан, 1614-1615 йилларда Имомқулихон буйруғи билан Қашқадарёдан Қарши чўлига канал чиқарилган, бунинг натижасида бир қатор қишлоқлар ва қаровсиз ерлар обод қилинган. 1633-1634 йилларда Қўшқўрғонда ҳам унинг буйруғи билан канал қазилгани манбалардан маълум. Шунга ўхшаш тадбирлар, айниқса, сунъий суғориш тизимларини, иншоотларини таъмирлаш, тозалаш каби ишлар ҳам муттасил равишда олиб борилган.

Хонликдаги энг кўзга кўринарли ирригация қурилиши ишлари XVIII асрнинг иккинчи ярмида амалга оширилди. Бу каби қурилиш ишлари кўпроқ Зарафшон водийсида фаол олиб борилди. Зарафшон воҳасидаги суғориш иншоотлари тизимини тиклаш ишлари XVIII асрнинг 50-йилларида бошланиб, айнан шу йилларда Зарафшондан сув олувчи Қорадарё, Оқдарё irmoқларининг ўзанлари лойқадан тозаланади ва уларнинг сув сиғими яхшиланади. Суғориш тармоқларининг кенгайиши ва яхшиланиши донли ва техник экинлар экишнинг кўпайишига, боғдорчилик ва томорқа хўжалигининг ривожланишига олиб келди.

Аштархонийлар даври ер эгаллиги тизими учун характерли бўлган ҳодисалар давлат молия ишларини ташкил қилишда ҳам намоён бўлди. Бутун мусулмон Шарқидаги сингари, бу давлатларнинг молия системасида ҳам хирож асос қилиб олинган. Хирож ҳосилнинг саккиздан бир қисмидан то учдан бир қисмигача ёки ушр тариқасида, яъни ҳосилнинг ўндан бир қисми ҳажмида ундирилди. Чорвадан ва моллардан закот йиғилган. Бу асосий қишлоқ хўжалик солиқларидан ташқари, яна турли хил йиғимлар ва мажбуриятлар кўп бўлганлиги ўша замон ҳужжатларида кўрсатилади. Жумладан, манбаларда бу даврдаги ер билан боғлиқ қуйидаги солиқ ва тўловлар тилга олинади: 1) Молу жиҳот – маҳсулот ва нақд пул билан олинadиган ер солиғи; 2) Муқаррарий – аниқ ёки бевосита солиқ; 3) Ихрожат – давлат хизматчиларининг маоши ва давлат муассасаларининг сарф-харажатлари учун йиғиладиган солиқ; 4) Миробона – мироб фойдасига йиғиладиган солиқ; 5) Кох – ем-хашак солиғи, қўшин учун зарур пичан-похол тайёрлаш мажбурияти; 6) Тарх – давлат омборидаги дон ва бошқа молларнинг аҳоли томонидан юқори нархда мажбурий равишда харид қилиниши; деҳқонларнинг эса ўз маҳсулотларини паст баҳода давлатга сотиши; 7) Собун (собон) – қадимий туркча сўз; “ер хайдаш”, “хўкиз қўшиб ер хайдаш” маъносида бўлиб, афтидан аҳолини мажбурий равишда ер хайдашга сафарбар этиш; “хашар” атамасининг маънодоши¹.

Айни пайтда ҳокимлар, солиқ йиғувчилар ва бошқа турли мансабдор шахслар учун тўпланадиган бир қанча ўлпонлар, боғ ва токзорлардан олинadиган пул солиғи, қўшин эҳтиёжлари ва бошқа шу сингарилар учун олинadиган йиғимлар ҳам мавжуд эди. Бу даврда Жўйбор хожаларининг авлодлари бўлган уламолар ва бошқа диний амалдорларнинг ижтимоий ҳаётдаги мавқеи янада ошди. Асосий солиқ тўловчи бўлган ижтимоий табақа – раиятнинг аҳоли оғирлашиб борди. Аштархонийлар давридаги ер учун тўланадиган солиқ ва йиғимларнинг қанчалик оғир эканлигини мавжуд ёрлиқлардан билиш мумкин. Бундай ёрлиқлар “ерни оқлаш” ёрлиқлари дейилган². Бундай ернинг учдан икки қисми давлатга берилиб, унинг қолган қисми барча солиқ ва мажбуриятлардан озод қилинар эди. Давлатга бериладиган ҳосилнинг ҳиссаси ердан унадиган бутун даромаднинг учдан икки қисмидан кам бўлмаган тақдирдагина давлат билан бундай битим тузиш деҳқон учун фойдали бўларди. Ер эгасининг олинган ҳосилдан давлатга берадиган ҳиссаси ҳақиқатда бундан ҳам ортиқ бўлиши мумкин эди. Аммо қолган учдан бир қисмидан ер эгаси ҳам ўзи учун даромад чиқариб олиши керак бўлганлигидан, у ерда экин экиб ҳосил ундирган бевосита ишлаб чиқарувчининг, яъни деҳқоннинг ҳиссаси жуда ҳам оз бўларди.

¹ Эшов Б.Ж. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2012. – Б. 388.

² Аҳмедов Б.А. Тарихдан сабоқлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – Б. 341.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Мавжуд маълумотлар бу солиқларнинг ҳаммасини қандай кўринишда, яъни натурал шаклдами ёки пул билан ундирилганлигини аниқлашга имкон бермайди. Аммо айрим манбаларда айтилишига асосланиб туриб шундай хулосага келиш мумкинки, XVII асрда пул билан ва натура тариқасида тўланадиган аралаш ер солиқлари бўлган, бунга мажбурий ишлаб беришнинг баъзи бир турлари, жумладан, меҳнат мажбурияти тартибида шаҳарларнинг атрофига деворлар ва истеҳкомлар қуриш ёки уларни таъмирлаш мажбурияти ҳам киритилган. Шаҳардан ўтиб бораётган ҳар қандай сарой амалдорлари ва элчиларга ётиш учун жой бериш, уларни транспорт воситалари ва озиқ-овқат билан таъминлаш ҳам натурал мажбуриятлар қаторига киритилган.

Ерларни танҳо сифатида тақсимлашнинг кенг қўлланилиши, йирик ер эгалари, руҳонийларга солиқ имтиёзларининг берилиши, шунингдек, солиқлардан ва давлат мажбуриятларидан ҳалос қилинган мулкӣ ер эгаларининг кенг ёйилиши хон ихтиёридаги давлат ҳазинасига келадиган даромадларнинг жуда қисқариб кетишига сабаб бўлган. XVII асрда давлат солиқларининг жуда оз қисмигина хон ҳазинасига келиб тушган. Фақат пул зарб қиладиган саройнинг даромадлари ва савдо божларигина давлат харажатларини қоплаш учун сарфланган. Рус элчиси Пазухиннинг айтишича, Бухоро хонлигида “подшолар ҳазинасида пул кам бўлган, чунки қишлоқларнинг ҳаммасини аскарларга ва бошқа амалдорларга инъом тариқасида муҳрлаб берилган, подшоларнинг сарой харажатларига сарфланадиган пуллар пул зарбхонасидан ва бождан олинган, аммо бу пул йил охиригача ҳам етмаган”¹. Бундай пайтларда ҳукумат ҳирожни ва мулкдан олинадиган йиғимни, биринчи навбатда савдогарлар ва хунармандлардан олинадиган солиқларни оширишга мажбур бўларди. Масалан, элчиларни қишлоқ арбоблари боққан. “Арбоблар шундай тартиб ўрнатганларки, – деб хабар қилади – москвалик элчилар, – элчиларга бериладиган озиқ-овқат маҳсулотлари савдогарлардан олинадиган маблағлар ҳисобидан бўлган”². Баъзан амалдорларнинг озиқ-овқати учун қишлоқларда кўплаб нон, ёғ ҳамда сабзавот ва гўшт йиғиб олинган. Барча хунармандлар, ҳар қайсиси ўз истеъдоди ва дидича байрам кунларида хонга ўзи ишлаган буюмлардан совға олиб келиши лозим эди. Жуда шошилиш пайтларда шаҳар ва қишлоқ хунармандларининг дўконларига ҳам қўшимча йиғим солинар эди.

Ҳамиша пулга муҳтож бўлган хонларнинг молия сиёсатида кўпинча батамом ўзбошимчалик ҳукм суларди. Масалан, XVII асрнинг иккинчи ярмида Субхонқулихон замонида барча вилоятларда йилига аҳолидан солиқларни барот (хонга тўланадиган ўлпонларни аҳолидан муддатидан олдин йиғиб олиш ҳуқуқини берадиган ҳужжат, ёрлик) бўйича пул ва натура тарзида етти баробар ортиқ қилиб ундириш одатга айланган эди. Масалан, бир қишлоқ қарздорлик юзасидан ёзма тариқасида берган мажбуриятига ёки, тўғрироғи, ҳукумат томонидан берилган чекка кўра 500 танга тўлаши лозим бўлгани ҳолда, амалда ундан 3500 танга ундирилган, бунинг устига, давлат солиқларини йиғадиган ва ҳисобга оладиган амалдорлар ҳамда ҳирож йиғиш ишларини бошқарадиган арбоблар фойдасига аҳолидан йиғиладиган пул ўн ҳисса қилиб ундирилган. Давлатнинг мулкӣ ерларида (мулки подшо ёки мулки шох) ўтирган аҳолига “мулкона” деган ўлпон солинган. Бу ўлпоннинг ҳажми шу қадар катта эдики, ер эгалари ўз ихтиёрларидаги ерларни истаган кишига бепул беришга рози бўлсалар ҳам, бу ерларни ҳеч ким олгиси келмасди. Хонлар пулга муҳтож бўлган пайтларида мажбуран пул қарз олардилар. Бухорода бўлган рус элчиси Женкинсон шундай хабар қилади: “Бухоро ҳукмдорининг кўп мол-мулки ҳам, бойлиқлари ҳам йўқ. Унинг даромадлари жуда оз. У асосан, шаҳар ҳисобига яшайди: хунармандларнинг, шунингдек савдогарларнинг ҳам сотадиган барча буюмларининг ўн тангасидан бир тангасини олади, бу эса бутун халқни қашшоқликка олиб боради, халқни эса ғинг дейишга қўймайди, бордию, хоннинг пули етмай қолса, у ўз қарзларини тўлаш

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. I том. Биринчи китоб. С.П. Толстов, Р.Н. Набиев, Я.Ф. Ғуломов, В.А.

Шишкинларнинг таҳрири остида. – Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1956. – Б. 494.

² Записки о Бухарском ханстве. (Отчёты П.И. Демезона и И.В. Виткевича). – Москва: Наука, 1983. – С. 123.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

учун савдогарларнинг дўконларидаги молларни тортиб олишга амалдорларни жўнатади ва қарзга пул беришларини улардан зўрлик билан талаб қилади”¹.

Дехқон хўжаликлари нафақат ўзаро урушлар пайтидаги талончилик, балки ортиқча солиқлар туфайли ҳам вайрон бўла бошлаган. Жамоа ер эгалиги тартибини йўқ қилиш, деҳқон жамоалари гуруҳини қисқариб бориши деҳқон-ижарачилар гуруҳининг кўпайишига таъсир кўрсатди. Деҳқонлар жамоаси бир қатор афзалликларга эга эди, чунки, бу тартибда деҳқонларнинг ҳар 2-3 йилда янги ерларни ижарага олиши шарт бўлмай, деҳқонлар бутун умри мобайнида жамоа ерларида деҳқончилик қилиш ҳуқуқига эга эдилар.

Аштархонийлар даврида солиқларнинг қирқдан ортиқ тури жорий қилинган. Бу ҳол омманинг қашшоқланишига олиб келди. Убайдуллахон ҳукмронлиги даврида пул тизими инқирозга учради ва халқни талаш авжига минди. Ҳатто, битта кумуш тангадан тўртта танга зарб этирила бошланган, бундай тангаларнинг қудрати тўрт баровар пасайиб кетган. Солиқлар амалда тўрт баробар оширилган. Буларнинг оқибатида мамлакат халқ хўжалиги батамом инқирозга юз тутди, очлик-яланғочлик оддий бир нарсга бўлиб қолди. “Оддий халқ ва камбағаллар, - дейилади “Убайдуллонома”да – мушкул аҳволда қолдилар, кундалик ейиш-ичишдан маҳрум бўлдилар, ҳатто кафан учун мато тополмай, жонларини худога топширдилар”². Чорасиз қолган халқ оммаси Убайдуллахон зулмига қарши Бухорода, Кеш, Ургут ва Термизда кўзғолонлар кўтардилар. Бу кўзғолонлар шафқатсизлик билан бостирилган.

Солиқлар юки шу қадар оғир, деҳқон хўжаликлари шу қадар оғир аҳволда қолган эдики, XVIII аср бошларига келиб, ҳукумат солиқларни кўпайтиришга ёки янги солиқлар турини жорий қилишга журъат эта олмай қолди. “Убайдуллонома”да солиқларни ошириш давлат учун катта таҳдидга айланиб қолгани учун, хазинага даромад келтиришнинг бу йўли тақа-тақ беркилгани тўғридан-тўғри ёзилган.

АБДУЛЛАХОН II ШАХСИЯТИГА НАЗАР

Акбар Замонов
Тошкент Кимё халқаро
университети "Тарих" кафедраси мудири,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, профессор.

Бизнинг тарихимизда етарлича ўрганилмаган, оммага таништирилмаган ва ўзининг муносиб баҳосини олмаган шахслар ҳали бисёр. Шулардан бири йирик давлат арбоби, мохир саркарда, бунёдкор ҳукмдор Абдуллахон ибн Искандархондир. Агар Муҳаммад Шайбонийхон (1451-1510) ўзбек давлатчилиги тарихида давлат асосчиси, унинг жияни Убайдуллахон (1487-1540) мазкур давлатни асраб қолувчиси ва мустаҳкамловчиси сифатида қирган бўлса, Абдуллахон (1534-1598) сиёсий тарқоқликни тугатиш ва марказлашган давлат бунёдкори бўлиб кирди.

Абдуллахон (тўлиқ исми Абдулла ибн Искандархон ибн Жонибек султон ибн Хўжа Муҳаммад ибн Абулхайрхон) 1534 йил Миёнкол яқинидаги Офаринкент қишлоғида туғилган³. Ўзбек давлатчилиги тарихида ўчмас из қолдирган ҳукмдор ҳисобланиб, Бухоро хонлигининг шайбонийлар сулоласидан чиққан энг етук ҳукмдори, давлат арбоби, саркарда, илм-фан, маърифат, маданият ҳомийси ҳисобланади.

¹ Абдураимов, М. А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI - первой половине XIX века. Т. 2. – Ташкент: Фан, 1970. – С. 197-198.

² Мир Мухаммед Амин-и Бухари. Убайдулла-наме. Пер. с персидского А.А. Семёнова. – Москва: Директ-Медиа, 2010. – С. 488.

³ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. 1-китоб. / Форс тилидан С.Мирзаев таржимаси, сўз боши ва изоҳлар муаллифи Б.Аҳмедов. Т.: Шарқ, 1999. - 64-б.

Абдуллахон шахси нега парда ортида қолди? Маълумки, сўнгги бир, бир ярим аср вақт мобайнида XVI-XIX асрлардаги ўзбек хонликлари даври қоқоқ, уларнинг давлат арбоблари эса мақкур қоқоқлик сабабчиси сифатида бир томонлама қаралиб келинди. Тарих фани тадқиқотининг умумий контекстида эса нисбатан қоқоқ даврлар, салбий образ қасб этадиган тарихий шахслар аҳамиятли тарих сифатида авлодлар томонидан деярли ўрганилмайди. Шайбонийхон ва унинг Турон ҳудудида ҳукмронлик қилган авлодлари ҳам кўп йиллар мобайнида юқоридаги мезонлар ваъжи билан кам тадқиқ этилди. Шайбонийхон, Убайдуллахон ва сулоланинг энг йирик вакили бўлган Абдуллахонлар бир қарашдаёқ катта ишлар қилгани, улкан тарихий ўзгаришларга сабаб бўлгани кўриниб турган бўлсада, ўзбек тарихчилигида очик қораланди ёки ҳеч бўлмаса унинг фаолиятига нисбатан бефарқлик кузатилди. Аввало, совет даврида шайбонийлар даври ҳукмдорлари парда ортида қолдирилди. Бунга бир қатор сабаблар бор эди, албатта. *Биринчидан*, советларнинг хонлик замонини, уларнинг ҳукмдорларини танқид остига олишдан кўзланган асосий мақсади жорий тузумни идеаллаштириш, “тарихнинг кир, қора замонлари”дан ёруғликка чиқилганини оммага сингдиришдан иборат эди. *Иккинчидан*, шайбонийлар даври сиёсий бошбошдоқлик, босқинчилик юришлари, шу билан бирга, хонларнинг диктатура бошқаруви билан характерланади. Чунки Совет давлати шайбонийлар давридан бошланган ўзига хос давлатчилик – ўзбек хонликлари харобаларида ташкил этилган эди. Шу сабабдан ҳам, ўзбек хонликлари сиймоларини ёритган совет фани ўтмишни холис ёритишга эмас, идеологик рақибини “тошбўрон” қилишга уринди. Бунинг натижасида, ўзбек давлатчилиги тарихида миллий қахрамонлар, йирик тарихий шахслар асосан XVI асргача бўлган даврда яшаган, ундан кейин етишиб чиқмагандек ҳулоса уйғониб қолган эди. *Учинчидан*, совет даври тарихи Чингизхонни ёвуз, қонхўр, босқинчи, даштлик тўпори ва бузғунчи ҳукмдор сифатида талқин қилди. У яратган империя, авлодлари амалга оширган давлатчилик сиёсати салбий бўёқлар билан ёрилди. Табиийки, унинг авлодига мансуб бўлган Абдуллахон ҳам шу соя остида қолди.

Хўш, Абдуллахон шахси мустақиллик йилларида нега безътибор қолди?! *Биринчидан*, Мустақил Ўзбекистон тарихчилиги ҳамон совет даври моделидан тўла чиқиб кета олмаяпти. Тарихимизга советча тарих мактаби яратган умумий қараш, даврлаштириш ҳали сақлаб қолинган, расмий танлаб олинадиган тарихий шахслар рўйхати деярли ўзгармаган (Амир Темур каби баъзи шахслар қўшилган), ёндашувлар деярли алмашмаган. *Иккинчидан*, “Қоқоқлик” даври деб қараладиган хонликлар даврининг умумий танқиди асносида шайбонийлар сулоласи, унинг йирик ҳукмдорларидан бири бўлган Абдуллахон шахси ҳам мана шу “қоқоқлар” доирасига киритиб юборилди. Ваҳоланки, шайбонийлар даври чегаралари ва сиёсий тузилиши жиҳатидан кейинги асрлардаги хонликлардан фарқ қилади. *Учинчидан*, мустақилликнинг дастлабки йилларида Амир Темур (1996), Мирзо Улуғбек (1994), Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1993) каби темурийларнинг йирик вакиллари юбилейлари халқаро миқёсда нишонланди. Амир Темур омили давлатнинг бош ғояларидан бирига, миллатни бирлаштирувчи мафкуравий кучга айлантилди. Темурийлар мероси кенг ўрганилиб, миллий миқёсда тарғиб қилина бошланди. Шундай бир мафкуравий-сиёсий омил халқ рухиятига сингдириляётган бир паллада, темурийларни Турон тахти сахнасида супуриб ташлаган шайбонийлар умумий душман қиёфасида шаклланиб қолди.

Мустақиллик йилларида шайбонийлар даври нисбатан камроқ ўрганилган даврлардан биридир. Шундай бўлсада, ўзбек тарихчилигида Шайбонийхон ва Абдуллахонларга нисбатан тўла бефарқлик ёки беписандлик ҳукм суяпти десак, хато бўлади. Умумий манзара ўзгармаётгани билан, янгича қарашларни илгари сурадиган тадқиқотчилар етарлича топилади. Совет даврида ва мустақиллик йилларида, шунингдек, хорижда ҳам Абдуллахон шахсига бағишланган махсус асар бўлмасада, у ёки бу тадқиқотлар доирасида маълум фаолияти тадқиқ этилган. Жумладан, совет даврида В.В.Бартольд, П.П.Иванов, А.А.Семёнов, М.А.Салахетдинова, Е.А.Давидович; мустақиллик йилларида Р.Г.Мукминова, Б.Аҳмедов, Ҳ.Ҳ.Тўраев, Г.А.Агзамова, А.Зиё,

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Г.Султонова, А.Жуманазар; хорижликлардан Мустафо Будак, Ремзи Килич, Гулай Карадаг Чинар, Абдукадир Мажид, Ҳамза Камол¹ каби олимлар ўз илмий тадқиқотларида Абдуллахон фаолиятининг баъзи жиҳатларига эътибор қаратиб ўтганлар.

Абдуллахон шахсини ўрганиш зарурияти. Абдуллахон шахси ўз даврида ва унинг вафотидан кейин ҳам муаррихлар томонидан “сохибқирон”, “улуғ хоқон”, “Бухоро давлатининг равнақи даври”, “Туроннинг сўнгги буюк ҳукмдори” каби таърифлар билан тавсифланиб келинди. Туркистон минтақаси ижтимоий-сиёсий жиҳатдан таназзулга юз тутган XIX асрда ҳам муаррихлар, жамоат арбоблари Амир Темур ва Абдуллахондек кучли ҳукмдорга эҳтиёж сезиб, ўз асарларида шундай ҳукмдорлар қайта келишига умид боғлади. Жумладан, Аҳмад Дониш (1827-1897) ўз асарида шундай ёзади: “Ҳижрийнинг ҳар юзинчи, мингинчи йилларида давлат ва жамиятни янгиловчи ҳукмдор вужудга келиб туради. Амир Темур Кўрагоний ҳижрий саккизинчи юз йиллик мужаддиди (янгиловчиси) сифатида вужудга келди. Ундан кейин ислом диёрининг ҳар бир гўшасидан мужаддидлар чиқди. Масалан, Султон Хусайн (Мирзо) тўққизинчи миа (юз, аср) яқинида Хиротдан чиқди. Абдуллохон мингинчи йил бошида Бухородан мужаддид бўлиб чиқди”². Бундан кўринадики, адиб Россия империяси истибдоди даврида жамият шундай бир қудратли шахсга эҳтиёж сезганини умид қилиб кутган.

Тарихдан маълумки, юрт таназзулга учраган, бошбошдоқлик авж олган, мамлакат босқинчилар отлари оёқлари остида топталаётган бир пайтда буюк саркарда ва давлат арбоблари етишиб чиқади ҳамда мамлакат ва халқни ягона байроқ остида бирлаштиради (масалан, Жалололдин Мангуберди, Амир Темур ва ҳ.к.). Абдуллахон ҳам ўзбек давлатчилиги тарихида ўта зиддиятли даврда, мамлакат бир неча бўлақларга бўлиниб пароканда бўлиб кетган, шайбонийзодалар ўртасида тахт талашлар халқнинг тинқасини қуритган, юрт ижтимоий-иқтисодий ва маънавий жиҳатдан таназзулга юз тутган даврда етишиб чиқди. У мавжуд сиёсий ва ижтимоий одат ҳамда анъаналарга риоя қилган ҳолда “қилич ва қон” билан парчаланган давлатни бирлаштирди³. Бирлашган ва ҳарбий-сиёсий жиҳатдан мустақкам бўлган давлатда эса кенг қўламли ислохотларни амалга ошириш имкони пайдо бўлади. Мазкур шароитда Абдуллахон бошқарув тартибларини мустақкамлаб, аҳолининг ижтимоий-иқтисодий аҳолини яхшиловчи ислохотларни амалга ошира бошлади. Илм-фан ва маданият соҳаси вакиллари улуғланиб, улар ислохотларнинг илмий яратувчиларига айланди. Мамлакат бунёдкорлик майдонига айланди ва Абдуллахоннинг ўзи эса тарихда энг кўп иморат қурдирган ҳукмдор сифатида

¹Бартольд. В.В. Туркестан в эпохи монгольского нашествия / Соч. в 9 томах. Т. II. – М.: Восточной литературы, 1963; Бартольд. В.В. История культурной жизни Туркестана / Соч. в 9 томах. – Т. III. Ч.1. – М.: Восточной литературы, 1963; Давидович Е.А. Корпус золотых и серебряных монет Шейбанидов. XVI век. — М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1992; Иванов П. П. Хозяйство Джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI—XVIII в., М.—Л., Изд-во АН СССР, 1954; Семёнов А.А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени // Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. – Вып. III. – Сталинабад, 1954; Салахетдинова М. А. Неизвестный документ, составленный в связи с походом шейбанида Абдулла-хана III на Герат в 1578 г. // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. XXIII годичная научная сессия ЛО ИВ АН СССР (доклады и сообщения). 1988 г. Часть 1. М.: Наука, ГРВЛ, 1989; Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Т.: Ўқитувчи, 1994; Ҳ.Тўраев. Бухоро хонлигининг XVI-XVIII асрлар ижтимоий-сиёсий ва маънавий-маданий ҳаётида Жўйбор хожаларининг тутган ўрни. Тарих фан. докт., дисс. автореферати. Т., 2007; Г.Султонова XVI аср иккинчи ярмида Бухоро хонлигининг Қозок ва Ёрқент хонликлари билан алоқалари: Тарих фан. номзоди. диссертацияси. – Т., 2005; Жуманазар А. Бухоро таълим тизими тарихи. – Т.: Академнашр, 2017; Г.Агзамова. XVI-XIX асрнинг биринчи ярмида Ўзбекистон шаҳарлари ва шаҳарлар ҳаёти. Тарих фан. докт., диссертацияси. – Т., 2000; Муқимов З. Қилич ва қалам сохиблари. (Давлат арбоблари ҳақида тарихий лавҳалар.) – Самарқанд, 1996, 2008; Будак М. Османли-Ўзбек сийаси мўнасебатларининг бошланғичи // Аврася Этудлери. – Анкара, 1996. – № 4.; Абдулкадир Маит. Шейбани ханлиги (1500-1599). Ўстанбул, 2015.

² Аҳмад Дониш. Рисола ёхуд манғитлари хонадони салтанатининг қисқача тарихи. / Таржима, изоҳлар ва кириш сўзи муаллифи Қиёмиддин Ўлдошев. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси ДИИ, 2014. – 17 б.

³ Муқимов З. Қилич ва қалам сохиблари. (Давлат арбоблари ҳақида тарихий лавҳалар.) – Самарқанд, 2008. – 37-б.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

қолди. Ушбу шахс *жасорати* ва матонати билан ўзбек давлатчилигининг босиб ўтган ибратли йўли бугун етишиб чиқаётган ёш авлодга намуна бўлиши долзарблик касб этади. Бугунги кунда тарих таълими ва тадқиқоти доирасида ўрганиладиган тарихий шахслар рўйхатини чегараламаслик, уларнинг бирини бошқасига қиёслаш орқали ноҳолис хулосалар чиқаришдан сақланиш зарур. Фақат Жалолиддин Мангуберди ва Амир Темурдан иборат сиёсий арбоблар рўйхати ўтмишнинг бойлигини ва буюклигини кўрсатиш учун камлик қилади. Ўзбек давлатчилиги ва шахсиятлари тарихи жиддийроқ тадқиқотларга муҳтождир.

Абдуллахоннинг исми талқини. Манбаларда айтилишича, Искандархон кўп йиллар фарзанд кўрмай, доимо Аллоҳдан бир ўғил тилаб, тоат ибодатда юриб, улуғ шайхлар, дин уламоларидан дуо талабида бўлган. Ҳижрий 940 йили (1533-1534) узоқ кутилган ўғил фарзанд туғилгач, унга исм қўйиб бериш учун пири Махдуми Аъзам номи билан танилган Жалолиддин Аҳмад Косоний (1461-1544)га мурожаат қилган. Махдуми Аъзам унга Абдуллоҳ деб ном берган¹.

Ҳофиз Таниш Бухорийнинг "Абдуллонома" асарида бу исм мазмуни қуйидагича шарҳланади: "Убайдуллахон ва Абдуллахон ўртасида фақат талаффуздагина фарқ бор, яъни «убайд» «абд» сўзидан фақат бир ҳарф ортиқ холос. «Убайд» сўзи «бандалик» маъносини ифода қилишда «абд» сўзига қараганда бир оз камлик қилади ва нуқсон ҳисобланади ёки «убайд» «абд» сўзининг кичиклаштирилганидир. ...Ҳазрат Исо пайғамбар гўдаклигида ... тили сўзга келиб «Инни Убайдуллоҳ» (Албатта мен Убайдуллоҳман, яъни Тангрининг бандасиман) демай, «Инни Абдуллоҳ» (Албатта, мен Абдуллоҳман, яъни Тангрининг бандасиман) деган"².

Сўнгги юз йиллик тадқиқотларда Абдуллахон ибн Искандархон кўпинча Абдуллахон II номи билан тилга олиниб келинди. Одатда кўпгина тадқиқотларда бир сулолага мансуб, бир хил номга эга бўлган бир нечта ҳукмдорлар (масалан, Абдуллахон I, Абдуллахон II ёки Пирмуҳаммад I, Пирмуҳаммад II ва ҳ.к.) номлари ўзи ва отасининг исми билан, яъни шахсларнинг Шарққа ҳос анъанавий ва расмий номланишига мувофиқ (Абдуллахон ибн Искандархон ёки Убайдуллахон ибн Султон Маҳмуд ва ҳ.к.) келтирилмай, уларга биринчи, иккинчи, учинчи каби нисбалар берилиб, бошқасидан ажратилади. Лекин улар ўз даврида расман ўзининг, отасининг, бобосининг исмлари кетма-кетлигида (Абдуллахон ибн Искандархон ибн Жонибек султон) номланган ҳамда уларнинг шахсини аниқлаштирувчи "биринчи", "иккинчи", "учинчи" тартиб рақамларини қўшиб айтиш расм бўлмаган. Аслида Ғарбга ҳос бўлган бундай анъана (масалан, Генрих I, II, III ва ҳ.к.) юртимиз илм-фанида рус тарихшунослиги орқали оммалашган бўлиб, Абдуллахоннинг кўплаб тадқиқотларга "Абдуллахон Иккинчи" бўлиб киришига шу сабаб бўлган эди.

Сулола ҳукмронлигининг деярли ярми айнан Абдуллахон ибн Искандархон фаолияти билан боғлиқдир. 1557-1561 йилларда амакиси Пирмуҳаммадхонни, 1561-1583 йилларда отаси Искандархонларни олий ҳукмдор даражасида бўлишини таъминлаган бўлса, 1583-1598 йилларда ўзи расман "хон" рутбаси асосида мамлакатни бошқарди³.

Шундай қилиб, 40 йилдан ортиқ вақт мобайнида олиб борилган юришлар натижасида Абдуллахон Балх (1573), Самарқанд (1578), Тошкент (1582), Фарғона (1583), Бадахшон (1584), Кўлоб (1585), Хуросон (1588), Хоразм (1595) устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатди. Убайдуллахон даврида Бухоро хонлиги ташкил топган, лекин Мовароуннахрнинг турли ҳудудларида амалда мустақил бўлган Абулхайрхон авлодлари ҳукмрон бўлиб келган бўлса, Абдуллахон даврида уларнинг барчаси Бухоро хонлигига бўйсундирилди.

¹ Муҳаммадёр ибн Қатаған. Мусаххир ал-билод / Форс тилидан таржима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари И.Бекжонов, Д.Сангирова. – Т.: Шарқ, 2009. – 226-б.

² Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома / Форс тилидан С.Мирзаев таржимаси. Илмий муҳаррир, нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Б. Аҳмедов. – Т.: Шарқ, 1-китоб, 1999. – 129-б.

³ Замонов А.Т. Бухоро хонлигида сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий жараёнлар. Т.: Турон-Иқбол, 2018. – 57-б.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Абдуллахоннинг саъйи-ҳаракати билан ташкил топган ва ҳар томонлама қудратли бўлган бу хонлик ўзбек давлатчилиги тарихида Амир Темур салтанатидан кейинги энг йирик давлат эди. Лекин бу давлатнинг куч-қудрати ҳам худди Амир Темур тузган давлатдек, ҳокимият тепасида турган ҳукмдорнинг шахсий фазилатларига суянар, даврнинг ҳар қандай синовларига бардош берадиган мустаҳкам давлатчилик тизими яратилмаган эди. Шу туфайли ҳам Абдуллахоннинг ўлимидан сўнг катта қийинчилик билан барпо этилган бу давлат тез орада инқирозга юз тутди. Унинг ворислари Абдуллахоннинг буюк давлатчилик сиёсатини давом эттира олмадилар ва ҳокимиятни жуда қисқа вақт ўз қўлларида сақлаб тура олдилар, холос. Абдулмўминхон ўлимидан кейин ҳокимиятни Пирмуҳаммад ибн Сулаймон ибн Жонибек (1598-1601) эгаллади. Абдуллахоннинг амакиваччаси бўлган бу хон шайбонийлар сулоласининг сўнгги вакили бўлиб қолди.

Абдуллахон Туронда ўтган шавкатли ҳукмдорлардан биридир. XVI аср иккинчи ярмида Абдуллахон томонидан Мовароуннаҳр, Хоразм ва Хуросонни ўз ичига олган марказлашган давлатнинг барпо этилиши Бухоро хонлиги сиёсий ҳаётида оз бўлса-да, барқарорликни таъминлади. Гарчи у ўз мақсадига тинимсиз урушлар натижасида эришиб, хонлик аҳолиси ижтимоий ҳаётида нотинчликларни юзага келтирган бўлса ҳам, ўзаро ички низо ва жангларга қисқа муддат барҳам берди. Марказлашган давлатнинг барпо қилинишини нафақат Абдуллахоннинг ҳарбий қудрати ва салоҳияти, сиёсий тактикасининг кучлилиги, балки аҳолининг кўпчилик қисмининг истаги бўлганлиги, қўллаб-қувватлаганлиги билан изоҳлаш мумкин. Аммо бу мақсад йўлида Абдуллахон томонидан ўзига қарши чиққан ва тахтга давогарлик қилган шайбонийзодаларнинг кўпчилигини йўқ қилиниши унинг вафотидан сўнг шайбонийлар ҳукмронлигига чек қўйилишига сабаб бўлган, унинг насл занжири ҳам шу ерда тугаган.

SHAYBONIYLAR DAVRIDA BUXORO ME'MORCHILIGI

J.J.Majidov

BuxDU Jahon tarixi kafedrası o'qituvchisi.

H.Bobomurodova

BuxDU talabasi

Muhammad Shayboniyxon tomonidan Movarounnahrning egallanishi va keyinchalik poytaxt Buxoro deb belgilanishi natijasida Buxoroning iqtisodiy va ma'daniy markaz sifatida mavqei oshib bordi. Buxoro xonligi davlati vujudga keldi. Poytaxt Buxoro shahrida shayboniy hukmdorlar tomonidan ko'plab qurilish-me'morchilik ishlari amalga oshirildi. Xususan turli me'morchilik inshootlari, karvonsaroylar, minoralar, masjid va madrasalar, timlar va sardobalar qurilgan.

Abdullaxon II va Ubaydullaxon davrida qurilish sohasi o'z davrining taraqqiyot cho'qqisiga erishdi. Shaharlarning umumiy qiyofasini uning me'moriy ansambllarisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Qo'sh madrasa nomi bilan mashhur bo'lgan ansambl Modarixon va Abdullaxon madrasalaridan iborat. Ushbu me'moriy ansambl 1566-1567-yillar va 1588-1590-yillarda qurilgan[2-41]. Ikki madrasa bir-biriga qarata solingan. Modarixon madrasasi soda ko'rinishga ega bo'lsa, Abdullaxon madrasasi nihoyatda murakkab bog'langan xonalar turkumidan iborat. Modarixon madrasasining oldingi tomoni bino tarzida Buxoro me'morchiligi an'alariga xos ravoqchalar chiqarilgan. Peshtoq orqa tomoni Buxoro va G'ijduvondagi Ulug'bek madrasalariga o'xshab ketadi. Bosh peshtoq orqasi va unga qaratilgan hovli to'rida peshtoqli ikki ayvon ham mavjud. Yon tomonlarida esa ayvon ham peshtoq ham yo'q. Binoning umumiy tarxi trapetsiya ko'rinishida, o'ng va chap tomonda qishki darsxona va masjid bor[1-55-58]. Abdullaxon madrasasining bosh peshtoqi ham ikki guldasta bilan chegaralangan. Ular orasida ko'chaga qaratilgan hujralar joylashgan. Ikki orqadagi chekka burchak va shimoliy bo'rtma ortida jami yana uchta dumaloq burjlar bor. Bino old tomoni g'isht va koshinlar bilan silliqlangan, peshtoq va ravoq bag'allari hamda darsxonasi parchin bilan pardozlangan. Madrasa darvozasi o'n burchakli girih asosidagi besh yulduzli panjalar orasida joylashtirilgan o'ymakori turunjlaridan yig'ib chiqilgan. Yana bir Buxoro me'morchiligining ajoyib

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

na'munalaridan biri Mir Arab madrasasidir. Ushbu madrasa Ubaydullaxon davrida qurilgan[3-109]. Mir Arab madrasasi 1520-1536-yillarda Mir Arab nomi bilan tanilgan Abdulla Yamaniy rahbarligida qurilgan. Bu davrda islom dinining siyosiy va ma'naviy hayotida roli oshib boradi. Shu bois hukmdorlar, yirik saroy amaldorlari va mukldorlar tomonidan madrasalar qurilgan. Ayni Mir Arab madrasasi ham musulmon dunyosining yirik diniy oliy madrasalaridan hisoblanadi. Rejalashtirilgan madrasa qurilishi uchun an'anaviy hajm-rejaviy yechim qabul qilingan. Fasadning o'rtasida birinchi bo'lib ko'zga tashlanadigan yirik peshtoq joylashtirilgan. Ichki hovli burchaklari kesilgan to'g'ri to'rtburchak shaklida bo'lib, uning atrofiga ikki qavatli ayvonlarli hujralar joylashgan. Bosh fasad bo'ylab peshtoqning o'ng va chap qanotida ikkita gumbazli zal joylashgan. Bosh fasad burchaklarida vazmin kichik minora "guldasta" tiklangan. Ba'zi bir yechimlar bo'yicha masjid loyihasi mumtoz yechimlardan farq qiladi. Kiraverishda o'ng qo'lda darsxona, chap qo'lda go'rxona joylashgan. Daxmalar tantanavor tarzda qurilgan, zal parusli konstruksiyalar bilan yopilgan. Boshqa madrasalar qurilishidan yana farqi shundaki, bu madrasadagi yashash xonalarining rejasi bir muncha takomillashgan. Hujralar gumbazli dahliz va xonalardan tashkil topgan. Yashash xonasida tokchalar yasalgan. Shu bilan birga xonalari sal qorong'i, torroq bo'lgan[5-66-67].

Abdullaxon timi (usti berk savdo rastasi) 1577-yiida bunyod etilgan. Tim kvadrat shaklida, devorlariga ikki tomondan ravoqli tokchalar joylashgan. O'rtadagi miyon saroy baland gumbaz bilan yopilgan. Gumbaz ostidagi ravoqli teshiklar yorug' tushishi uchun mo'ljallangan[4-92]. O'tmishda bu timda shoyi va jun gazlama bilan savdo-sotiq qilingan. Inshoot faqat kun yorug'ligida faoliyat ko'rsatgan. Kunduzlari xonalarni yoritishni yaxshilash maqsadida gumbaz va qator gumbazchalar tepasidagi baraban shaklida arkali fonar va fonarchalar o'rnatilgan. Bosh gumbaz sakkizlik konstruksiyasi ustida o'rnatilgan[5-63]. Bosh gumbaz osti maydoni usti kichik gumbazlar yordamida yopilgan galareyalar bilan birlashib, yaxlit yopiq bozorni tashkil etgan. Yopiq bozorning ichi doim salqin va nisbatan qorong'i bo'lgan.

Xulosa qilib aytganda, shayboniylar davrida Buxoroda me'morchilik va qurilish sohasiga katta e'tibor qaratilgan. Me'morchilik maktablari tashkil etilgan. Buxoro me'morchilik maktabi XV - XVII asrlarga kelib o'tgan davrning eng ilg'or qurilish madaniyati an'alarini yanada rivojlantirgan[4-88-89]. Ijodkor arxitektorlar, bilimdon binokorlar va muhandislar, qo'li gul ustalar tomonidan keng ko'lamdagi shaharsozlik ishlari amalga oshirilgan. O'sha davrdagi Buxoro me'morchilik maktabi Markaziy Osiyoda yagona yetakchi kuch sifatida boshqa hududlar me'morchilik va binokorlik maktablarini rivojlantirishga ham katta xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Бобожонов III. Шариф шаҳар ёдгорликлари (Бухоро тарихий обидаларига саёҳат). Бухоро. "Бухоро". 2017, 90 б Bobojonova.F "Buxoro me'moriy obidaları tarixi", -Buxoro, "Fan va ta'lim" nashriyoti, -2022
2. Bobojonova.F "Buxoro me'moriy obidaları tarixi", -Buxoro, "Fan va ta'lim" nashriyoti, -2022,
3. Bulatov.S.S., O'.Mansurov Milliy me'morchilikda amaliy san'at falsafasi. – Toshkent, 2005
4. M.M.Vaxitov va Sh.R.Mirzayev "Me'morchilik" "Tafakkur" nashriyoti T;-2010
5. M.Ahmedov "O'rta Osiyo me'morchiligi tarixi" T: "O'zbekiston"-1995

ASHTARXONIY UBAYDULLAXON II DAVRIDA BOBURIYLAR IMPERIYASI BILAN DIPLOMATIK ALOQALAR

Baqoyev Umidjon Shuhrat o'g'li
Buxoro davlat universiteti Tarix (yo'nalishlar va faoliyat turi bo'yicha)
Mutaxassisligi 1-bosqich magistranti
+99893 080-78-28

umidjonbaqoyev7@gmail.com

Subxonqulixon vafotidan so'ng (1702), Buxoro xonligi taxtini Ubaydullaxon II (1702–1711) so'ngra Abulfayzxon (1711–1747) egalladi. Ubaydullaxon II va Abulfayxon davrida

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

mamlakatda iqtisodiy va siyosiy tushkunlik yanada kuchaygan. Bu davrga kelib xalq qo'zg'olonlarining avj olishi va hind rojalarining mustaqillik uchun kurash olib borishi Avrangzeb davlatini ham zaiflashtirgan. Avrangzebning vorislari Bahodirshoh (1707–1712), Farrux Siyar (1713–1719) va Muhammadshohlar (1719–1748) kabi hukmdorlar davrida mamlakat zaiflashgan edi. Shunga qaramay, ikki mamlakat o'rtasida iqtisodiy va siyosiy aloqalar davom etgan.

O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan “Maktubot, munshaot va manshurot” qo'lyozmada Buxoro xoni Abulfayzxon Hindiston hukmdoriga yuborgan maktubi saqlanadi. Mazkur noma “Hazrat xalofatpanohning Hind hokimiyatiga tabrik yuzasidan amirlik panohi Sultonbiy Qushbegi elchiligi orqali yozib yuborgan maktubi” deb nomlangan. Maktubda elchilik boshlig'i Sultonbiy dodhoh Rustambiy otaliq o'g'li¹ deb ko'rsatilgan.

Elchilik qachon va qaysi xon tomonidan yuborilganligini maktub orqali bilib mumkin. Maktubda Buxoro xonining saltanat egasi bo'lgan paytda o'zboshimchalarning ixtiloflari va ularning bo'ysundirilishi bayon qilingan. Ubaydullaxon II o'ldirilib, Abulfayzon taxtga o'tirgan birinchi oylarda davlatni asosan Joushan qalmoq boshqargan va u ko'p davlat a'yonlari va hatto xonning huquqini cheklashga uringan. Shundan so'ng Abulfayzxonning maxfiy buyrug'i bilan Ma'sumbiy Otaliq va uning kishilari Joushanni o'ldirganlar. Demak, maktubda bayon qilingan o'zboshimchalar Joushan va uning tarafdorlaridir.

Maktubda yozilishicha, Hindistondan elchi kelib, u hind podishohining “davlat quyoshining tulu'i va adolat nurlari paydo bo'lgani haqida” xabar bergan. I. Nizomiddinov yuqoridagi maktub yuzasidan fikr bildirib o'tib, Sultonbiy elchiligi Hindistonga Abulfayxon tomonidan 1714-1715-yillar mobaynida, ya'ni Sultonbiy “qushbegi” unvoniga ega bo'lishdan avval yuborilganligini yozgan. Hindistondan kelgan elchi esa Boburiylar imperiyasining hukmdori Farrux Siyarning (1713-1719) elchisi bo'lgan. Shunga ko'ra, maktubni ko'chirgan kotiblar Sultonbiyga qo'shbegi unvoni berilganidan xabardor ekanliklari tufayli maktub sarlavhasiga “Sultonbiy qo'shbegi elchiligi” deb yozganlar². Sultonbiy elchiligi qadimiy do'stona munosabatlarga amal qilgan holda Farrux Siyarni saltanat egasi bo'lishi bilan tabriklashdan tashqari, yana boshqa vazifalarni ham bajarishi lozim bo'lgan. Chunki maktub oxirida shunday deb yozilgan: “*Qachonki, (huzurlariga) tashrif buyurishdan mamnun bo'lib, bandalik lozimotini o'rniga qo'ysa, unga topshirilgan zarur ishlardan nimaiki eshitilsa quloq berib iqbol darajasini munosib ko'rsalar*”³. Bu “zarur ishlar” yuzasidan maktubda biror gap aytilmagan. Maktubdagi zarur ishlar savdo-sotiqqa oid masala bo'lib, bu haqida mehtar Ubaydulla elchiligi orqali yuborilgan bir maktubda ham ancha ma'lumotlar mavjud.

Hokimiyat tepasida qalmoq Joushan turganda Po'lat mehtarining o'g'li Ubaydulla bosh mehtarlik vazifasiga tayin etilgan. Joushan o'ldirilgach, bosh mehtarlikni Ibodulla sulton egallagan. Mehtar Ubaydulla orqali yuborilgan maktubda, Buxoro xoni qadim vaqtlardan buyon ikki mamlakat o'rtasida ota-bobolar davridan beri davom etib kelayotgan do'stona munosabatlarni kuchaytirish kerakligi ta'kidlangan. Maktub oxirida “Janoblari tomonidan maxsus mehtar Poyanda Boqi va Xudoybergan taxvildorlar orqali (berib yuboriladigan) mollar elchi (miz)ning so'ziga binoan u orqali ravona qilsalar, mazkur banda (ya'ni elchi) bu mollarni kam-ko'stsiz keltirib, gardunmador sarkor (ya'ni Buxoro xoni) huzuriga qaytib keladi⁴”, deb

¹ Abdurahmon Tolening “Tarixi Abulfayzxon” asarida Rustam o'g'li Sultonbiy 1716-yil oxirlarida qo'shbegi unvoniga ega bo'lgani va kenagas qabila boshliqlari tomonidan Abulfayzxonga qarshi uyushtirilgan kurashda ishtirok etgani, uning 1718-yil 25-mayda o'ldirilgani bayon qilingan. *Bu haqida qarang:* Абдуррахман-и Тали. История Абулфейз-хана / Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатели А.А.Семенова. – Ташкент. Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1959. – С. 43.

² Низомиддинов И. XVI-XVIII асрларда Ўрта Осиё-Ҳиндистон муносабатлари. – Тошкент. Ўзбекистон ССР “ФАН” нашриёти, 1966. – Б. 69.

³ Низомиддинов И. XVI-XVIII асрларда Ўрта Осиё-Ҳиндистон муносабатлари. – Тошкент. Ўзбекистон ССР “ФАН” нашриёти, 1966. – Б. 70.

⁴ Низомиддинов И. XVI-XVIII асрларда Ўрта Осиё-Ҳиндистон муносабатлари. – Тошкент. Ўзбекистон ССР “ФАН” нашриёти, 1966. – Б. 70.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

ilova qilingan. Demak, mehtar Ubaydulla elchiligi Hindistonga Sultonbiy elchiligi Buxoroga qaytib kelganidan so'ng ko'p vaqt o'tmay yuborilgan va bu elchilikning asosiy vazifasi (Sultonbiy elchiligiga javoban Hindistondan kelgan elchilik orqali aytib yuborilgan) hind podshohining va'da qilgan mollarini Buxoroga tezroq yetkazib kelishidan iborat bo'lgan.

Xulosa qilib aytganda, Ashtarxoniylar Hindistonda hukmronlik qilgan Boburiylar sulolasi bilan ko'plab elchilik aloqlari olib borgan. Jumladan, Imomqulixon, Abdulazizxon, Subhonqulixon, kabi hukmdorlar boburiyzoda hukmdorlar bilan yozishmalar olib borib, ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarni mustahkamladilar va yuqori pag'onaga ko'tardilar. Buxoro xonligi va Hindistondagi Boburiylar imperiyasi o'rtasidagi diplomatik aloqalarni tahlil etar ekanmiz, bu aloqalar ko'proq ikki tomonning Safaviylar sulolasi hukmronlik qilgan Eronga qarshi kurashda ittifoq tuzish rejasini amalga oshirish maqsadini ko'zlab olib borilganligini ko'rishimiz mumkin. Buxoro xonligi va unga tutash davlatlar muayyan manfaatlarni ko'zlab, ya'ni o'z chegaralariga yaqin joylashgan hududlar, xususan, Xuroson va hozirgi Afg'oniston yerlari ustidan nazorat o'rnatish uchun kurash olib bordilar. Ashtarxoniylar davrida mamlakatdagi tartibsizlar bo'lishiga qaramay, ma'lum darajada tashqi aloqalar rivojlandi.

BUXORO XONLIGI TA'LIM TIZIMI

Nargiza Isomiddinova Xusniddin qizi

**Buxoro davlat universiteti "Tarixshunoslik, manbashunoslik
va ilmiy tadqiqot usullari" mutaxassisligi 1-bosqich magistranti
nargizaisomiddinova4@gmail.com**

Feruza Bobojonova Xayatovna

**BuxDU Buxoro tarixi kafedrası dotsenti, tarix fanlari
nomzodi**

bobojonova.feruza.71@mail.ru

Ta'lim dargohlari azaldan shaxs va jamiyat ma'rifatini shakllantiradigan maskanlar bo'lgan. Ajdodlarimiz qadimda ularni "madrasa" va "maktab" deb atashgan. Madrasalar tarixi, ulardan yodgorlik bo'lib turgan sirli obidalar millatni o'z o'tmishi bilan tez hamda oson tanishtiradi. Ayrim xorijiy tadqiqotchilar Buxoro, Samarqand kabi yirik shaharlarda o'rta asrlarda mavjud bo'lgan madrasalar haqida ilmiy ma'lumotlar yetarli emasligini ta'kidlaydi. Germaniyalik sharqshunos Anke fon Kiyugelgen mujaddidiya-naqshbandiya tariqati vakillarining Buxoro xonligidagi faoliyati haqida so'z yuritib: "O'quv ta'lim muassasalarining qanchaligi to'grisida aniq axborotga ega emasmiz va ta'lim darsturidan mutlaqo bexabarmiz. Xanikov madrasada o'qitiladigan yuzdan ortiq kitob nomini keltrgan. Boshqalarini talabalar mustaqil o'rganishi lozim edi. Sharqshunos Demezson 1834-yili madrsalarning biridagi o'quv jarayonida bir oydan oshiq ishtirok etadi va o'nga yaqin muallif va kitob nomini sanab o'tadi", - deb yozgan edi. Buxoro madrasalari faoliyati tarixiga oid maxsus tizimga solingan ma'lumotlar XX asr boshlaridayoq paydo bo'a boshlagan. Abdurauf Fitrat, Muhammadsharif maxdum Sadri Ziyo, Sadridin Ayniy, Muhammad Ali Baljuvoni, Sayyid Mansur Olimiy kabi mualliflar Buxoro madrasalari tarixi haqida ma'lumot berishadi.

Buxorodagi birinchi an'anaviy maktab 714-yili Qutayba ibn Muslim tomonidan Buxoro arkida, zartushtiylar ehromi o'rnida bunyod etilgan. Maktablar ko'p hollarda ayrim badavlat shaxslarning xayr-ehsonlari evaziga, ba'zan esa masjidlariga tushgan daromad evaziga qurilgan. O'rta Osiyoda an'anaviy ta'lim ikki bosqich: quyi –boshlang'ich maktab va yuqori – madrasa bosqichidan iborat edi. Buxoroda VIII asr oxiri IX asr boshlarida madrasalar qurila boshlangan. Kalobod va G'aribiya madrasalari eng qadimgi madrasalar tarkibiga kiradi. Buxoro madrasalarida haftada to'rt kun (Shanba, yakshanba, dushanba, seshanba) dars o'tilgan. Chorshanba, payshanba va juma ta'til edi. Dars bomdod namozi va nonushtadan keyin boshlangan. Madrasada o'qish talabalar iqtidoriga qarab 7-12 yil davom etgan. Buxoro madrasalari moddiy ta'minoti asosi vaqf mulklari edi. Vaqf mulklariga ega bo'lgan barcha

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

madrasalarda qonuniy belgilangan nizom asosida ish yuritilar edi. Buxoro shahri madrasalari orasida vaqfsizlari ham bor edi. Ma'lumotlarga ko'ra, ushr solig'i maqsadli ravishda asosan, faqir va miskinlar manfaati uchun yig'ilgan hamda ularga berilgan. Ko'hna Buxoro o'zining ko'p sonli madrasalari bilan nom taratgan. U turli yerlardan ilm tahsili uchun talabalar tashrif buyuradigan shahar hisoblangan. Bu an'ana keying asrlarda ham davom etgan. Shu sababli aksariyat mualliflar Buxoro haqida so'z ketganda avvalo, uning shu jihati bilan ta'riflaganlar. Xususan, ashtarxoniylar davri muarrixi Mahmud ibn Vali (XVII asr) Buxoroning ilm tarqatuvchi markaz sifatidagi xizmatini aholaydi: "Olimlarning ko'pligidan uni olimlar va ilm-fan bulog'i" deb ataydilar. Buxoroga XIX asrda safar qilgan Meyendorf esa Buxoroning islom olamida tutgan o'rnini quyidagicha tariflaydi: "O'zining ko'plab maktablari, olimlari hamda muqaddas qadamjolari sababli musulmonlarning ziyoratgohiga aylangan. Ehtimol shuning uchun u "sharif" nomiga sazovor bo'lgandir. "Rus sayyohi Xanikov o'z esdaliklarida Buxoroni yirik ilm-fan va ma'rifat, diniy bilimlar markazi sifatida ta'riflab, "Buxoro ilm tarqatuvchi markaz hisoblangan va hisoblanaydi" deydi. Buxoroda yirik madrasalar hujralar, toqli, ravoqli, ichki-tashqi sahnli masjid, darsxona, tahoratxona, kutubxona, darvoza, hovuzli majmua va kichik madrasalar odatda faqat hujralardan iborat bo'lgan. Buxoro madrasalarining jismoniy sharoiti va sinflari haqida gapiradigan bo'lsak, eng avvalo shuni ta'kidlash kerakki, madrasalar shaharlarda yoki katta qishloqlarda joylashgan. Kichik qishloqlarda madrasani uchratish juda kam edi. Shaharlardagi madrasalar odatda bozorlarda joylashgan va madrasa binosi alohida inshootga ega edi. Uning hovlisida masjid va hujra kabi bo'limlar bo'lgan. Hujralarda qolgan talabalar sovuq yomon ob-havoda isinish uchun xonaning polida teshik bo'lib, u yerga ko'mir qo'yib, uni yoqishgan. Stolni uni ustiga qo'yib o'quvchilar qo'llarini va oyoqlarini qo'yish uchun yopgan va shu tarzda isinishgan. Madrasalarning ko'pchiligi davlatga qarashli bo'lmagani uchun ular xususiy shaxslar tomonidan qurilib, ularning xarajatlari ha ayni shu kishilar tarafidan qoplangan. Ular odatda davlat arboblari edi, shuning uchun madrasalarga o'z nomlarini berishgan. Ba'zi madrasalar o'zlari joylashgan shahar nomi bilan atalgan.

Qisqacha qilib aytadigan bo'lsak, Buxoroda qadimdan ilm-fan rivojlanib kelgan va bu Shayboniylar, Ashtarxoniylar davrida ham davom etgan. Hozirda Buxoroning Eski shahar qismida joylashgan shaharning ko'rkiga ko'rk qo'shib turgan masjid, madrasalarning asosiy qismi Buxoro xonligi davrida qurilgan desak adashmaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Zamonov Akbar, Subxonov Farrux. Buxoro xonligining Ashtarxoni hukmdorlari. – Toshkent: 2021.
2. Абдусаттор Жуманазар. Бухоро хонлиги таълим тизими тарихи. – Т.: Академнашр, 2017.
3. F.Bobojonova. Buxoro madrasalari manaviyat durdorasi. – Центр научных публикаций (buxdu.uz), 2021
4. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyas. V.j. – Toshkent: O'zME, 2003. – B.377.
5. Muhammad Amin Buxoriy. Muhit at-tavorix. Tarjima, kirish va izohlar muallifi D.Y. Yusupova va U. Hamroyev. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. Fan nashriyoti davlat korxonasi. – Toshkent: 2020. –B. 8
6. XIX. YÜZYILDA BUHARA MEDRESELERİ – İnci Yelda ŞAFAKCI. International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/4 Spring 2014

МИР МУҲАММАД АМИН БУХОРИЙ ВА УНИНГ “УБАЙДУЛЛАНОМА” АСАРИ ҲАҚИДА

Гулирухсор Темирова
БухДУ, ўқитувчи

Аштархонийлар даври хусусида ёрқин маълумотлар берувчи тарихий манбалардан бири Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг “Убайдулланом” асаридир. Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг “Убайдулланом” асари бир қарашда “Тарихи Муқимхоний”нинг давомидек туюлса-да, асардаги воқеалар хронологияси, баъзи ибратомуз нақллар, Убайдуллахон фаолиятининг айрим жиҳатларига танқидий муносабат қабилар билан “Тарихи Муқимхоний” дан фарқ қилади ва мустақил асар ҳисобланади. Асар муаллифи Мир Муҳаммад Амин Бухорий ўз даврининг ўқимишли, фозил кишилари билан бўлган. 1645 йилда туғилган, вафоти санаси номаълум. Субҳонқулихон ва Убайдуллахон саройида бош мунший вазифасида хизмат қилган. “Убайдулланом” 1716 йилдан кейин ёзиб тугалланган. Асар Бухоро хонлигининг 1702-1716 йиллар орасидаги ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётидан баҳс юритади. Муқаддима, хотима ва 80 бобдан иборат.

Асарнинг ўндан ортиқ нусхалари мавжуд. “Убайдулланом” шарқшунос А.А.Семёнов томонидан рус тилига илмий-изоҳлар билан тўла таржима қилинган. “Убайдулланом”да ер эгаллиги ва солиқ турлари, давлат тузуми, иқтисодий муаммолар, географик ва этнографик масалалар, турли қабилалар ва уларнинг ижтимоий мавқеи хусусидаги маълумотлар жамланган. Хотимада муаллиф замондошлари бўлмиш бухоролик олим, шоирлар, масалан, Саййидо Насафий, Қосимхўжа, Мулла Сарафроз, Мулҳам, шунингдек, қозилар ҳақида қисқача маълумот берилган.

Муаллиф Убайдуллахон ҳукмронлик йилларини икки даврга бўлиб талқин қилади. Биринчи даврдаги фаолиятига ижобий баҳо берган ҳолда, иккинчи даврни танқид ва кинояларга ўраб ташлайди. Ҳукмронлигининг дастлабки йилларида халқ тинч, фаровон, хавфсиз яшаганлиги, шаҳар ва қишлоқлар гуллаб-яшнаганлиги таъкидланади. Образли қилиб, “Убайдуллахон подшолигининг дастлабки йилларида кўзичоқ она шерни эмарди,”- деб тасвирлайди, муаллиф.

Иккинчи даврда хон тўғри йўлдан оғиб, атрофига қабих, разил, ноқобил, диёнатсиз, хушомадгўй, маддоҳларни тўплади ва айнан шундайлар Убайдуллахонни чалғитишди, дейилади асарда. Кўпчилиги ўз маишатини ўйлар, кўнгил хушликни хуш кўрар, баъзилари эса ҳатто муқаддас жойларда базму жамшидлар қуришга мойил эди. Бундай шахслар Убайдуллахонга яқинлашиб олгач, мамлакатдаги ҳақиқий аҳвол тўғрисида хонга нотўғри, ёлғон маълумотлар бердилар. Ҳунарманд ва савдогарлар ҳам амалга қизиқиб қолиб, юқори мансабларни эгаллашга ҳаракат қилдилар. Убайдуллахон бу ярамас шахслар билан яқинлашгач, олиму фузалолар суҳбатидан узоқлашди. Амирлар ва лашкарлар, вазирлар ва рухонийлар ўртасида нифоқ пайдо бўла бошлади.

Юқорида таъкидланганидек, асарда муаллиф наздида ҳукмдорларга ибрат бўлувчи айрим ҳикоятлар ҳам мавжуд. Масалан, Мир Муҳаммад Амин Бухорий XII аср муаллифи Абубакр Туршизийнинг “Сирож ул-мулук” (“Подшоҳлар чироғи”) асаридаги бир ҳикоятни келтиради. Унда қайд этилишича, Нуширвон бир куни олий коҳиндан: “Давлат инқироzi нимадан? – деб сўрабди. Уч нарсадан, – дебди коҳин. Биринчиси, ҳақиқий аҳволни ҳукмдордан яшириш; иккинчиси, халқда ҳукмдорга нисбатан нафрат уйғотиш; учинчиси, солиқчиларнинг ўзбошимчалиги, зулми”. Ҳар учаласи ҳам Убайдуллахон ҳукмронлик даврида мавжуд эди, – деб ёзади Мир Муҳаммад Амин Бухорий

Муаллиф назарида, Убайдуллахоннинг яна бир камчилиги шуки, у бошқарув анъаналарига ҳилоф равишда давлат ишларига аёл кишини аралаштирди. Унинг инқирозига ўз волидаси Биби пошшонинг давлат ишларига аралашуви ҳам сабаб бўлди. Убайдуллахон саётхатга, зиёратга, овга борганда волидасини ҳамроҳ қиларди. Бу аёл хоҳиш-истакларига эса чегара йўқ эди. У байрамларда ва зулҳижжа ойининг тўққизинчи куни (ҳаж ойи) ҳарбийлардан ўз олдига саломга келишни талаб қиларди¹⁸².

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Убайдуллахон Жўйбор хўжалари мулкларини солиққа тортиб, уларга хизмат қилган айрим кимсаларни зиндонга ташлади.

Хазиначи Меҳтар Шафи' маслаҳати билан ўтказилган пул ислоҳотидан норозилик кучайгандан кучайди. Оқибатда жунбишга келган аҳоли Арк дарвозасини тошбўрон қилишгача бориб етди. Осойишта, сокин ҳаёт маҳсули бўлган маданий жараёнлар, ободончилик ишлари тўғрисида асарда баъзи маълумотлар келтирилган. Бухоро шаҳри атрофида Убайдуллахон тарафидан ташқи сарой барпо этилиши ва у Хонобод деб аталиши юқоридаги фикрни тасдиқлайди.

Убайдуллахон фармони билан аниқ режа асосида, жойнинг табиий географик ҳолати, иқлимини ҳисобга олган ҳолда Бухоро шаҳрининг ғарб томонида Таллипоч дарвозаси яқинида 1709 йил Хонобод боғи ва саройи барпо этилди. Квадрат шаклдаги боғ олти, уч қиррали майсазорларга бўлиниб, боғ ўртасида баланд кўшк (сарой) қурилади. Сарой қурилишига Балх ва Мовароуннахрнинг турли вилоятларидан усталар жалб қилиниб, уч ой ичида бунёдкорлик ишлари поёнига етказилади. Замон муаррихлари ушбу саройни Куфа яқинидаги Хаворнок саройига қиёслашган.

Юқорида таъкидлаганимиздек, “Убайдуллонома”да замон улўғлари таърифига асарнинг хотима қисмида муайян ўрин берилган. Шулардан бири Охунд Мулла Усмон бўлиб, у замонасининг эътиборли диний уламоларидан эди. Убайдуллахон тез-тез уни ўз мажлисларига чақириб, маърифий суҳбатларидан баҳра олган.

Субҳонқулихон ва Убайдуллахоннинг мурувватига сазовор бўлган яна бир шахс - қозикалон амир Шаҳобиддин ҳисобланади. Субҳонқулихон уни Масжиди Калоннинг имоми этиб тайинлайди. Убайдуллахон замонида у имомлик ва қозилик Тўрақули қушбегилар бор эди. Тўсатдан шаҳар томондан “Ушла уни!”,- деган кичкирик эшитилди¹⁸⁹. Фитначиларнинг саройга хужум бошлаганидан огоҳ бўлган Убайдуллахон эғнига Яман совутини кийиб, белига Миср қиличини тақиб олди, ҳар эҳтимолга қарши ханжар ҳам олади.

Хон ҳали ўз оила аъзолари билан хайрлашиб улгурмасдан фитначилар саройга бостириб кириб уни талай бошладилар. Убайдуллахон кўлига ёй олиб ғанимдан биттасини шаҳид этди. Бу пайт Убайдуллахон атрофида ҳеч ким қолмаганди. Ғаним томонидан Афлотун кўрчининг боши кесиб ташланди. Убайдуллахон дарғазаб фитначиларни ўз ниятларидан қайтишга даъват этди, аммо ҳаракати самара бермади. Убайдуллахоннинг қотили Кучук-Ҳайвон таҳаллусли шахс бўлди. Бу кимсанинг Убайдуллахонга эски қасди бор эди. Бир пайтлар Убайдуллахон Самарқандга юриш қилганда, бу шахсга тегишли кўрғонни вайрон этганди.

У Убайдуллахон турган хона деворини бузиб, беш-олти киши иштирокида хон ҳузурига бостириб кирди ва шу заҳоти хон башарасига мушт туширди ҳамда ёқасидан ушлаб ташқарига тортиб чиқарди. Лекин Убайдуллахон ҳам бўш келмади. Кучук-Ҳайвоннинг белидан тутиб рост кўтарди ва чунон ерга урди. Убайдуллахон ғанимини ўлдириш учун белидаги ханжарини қидира бошлайди, аммо ханжар совути остида қолганлиги учун уни олишга улгурмади. Бу орада Кучук-Ҳайвон ўз шерикларини ёрдамга чақира бошлади. Ёрдамга келган мулозимлар хонни чалиб йиқитишди. Кучук-Ҳайвон эса қулаб тушган Убайдуллахоннинг кўкрагига ханжар уриб ўлдирди. Бу мудҳиш воқеа ҳижрий 1123 йил муҳаррам ойининг 27 куни, яъни милодий 1711 йил 17 март, чоршанба куни эрталаб содир бўлди.

Убайдуллахон Баҳоуддин Нақшбанд мазорига дафн қилинди. Ҳокимият бир неча муддат Жавшон қалмоқ кўлига ўтди. У қушбеги лавозимини эгаллади. Лекин тўрт ой ўтгач, Жавшон қалмоқ ва унинг укаси Муҳаммад Салоҳ кўрчи Абулфайзхон буйруғи билан қатл этилиб, жасаdlари Қаландархона мазорига дафн қилинди. Муаллифнинг таъкидлашича, унинг қабри олдидан ўтаётган ҳар бир киши: “[Убайдуллахон] сингари адолатли подшони сенинг айбинг билан ўлдиришди”,- деб қабр томонга тош отишни ўз бурчи деб билган экан.

Адабиётлар рўйхати

1. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991. – Б. 167-169.
2. Стэнли Лэн-Пуль. Мусульманские династии. Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями / Перевод с английского с примечаниями и дополнениями В. В. Бартольда. – Москва: Восточная литература, Муравей, 2004. – Б.
3. Сейди Али Раис. Миръотул мамолик / Таржима ва изоҳлар Ш.Зуннуновники. – Тошкент: Ўз ССР Фанлар академияси нашриёти, 1963.
4. Мир Мухаммад Амин-и Бухари. Убайдулла-наме / Перевод с таджикского, предисловие, примечания А. А.Семенова. – Ташкент: Фан, 1957. – Б. 228
5. Тўраев Х. Бухоро тарихи ёзма манбалари (дарслик). – Бухоро: Дурдона, 2023

BUXORO VA XIVA XONLIKLARINING TASHQI SAVDO ALOQALARI**Norova Zilola Raxmatullo qizi****Buxoro davlat universiteti, 4-kurs talabasi****Ilmiy rahbar: Utayeva F.X.****Buxoro davlat universiteti dotsenti, t.f.f.d. (PhD)**

XVIII asr oxirlari va XIX asr boshlarida Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati amalga oshirildi. Rossiya davlatining hukmron doiralari Qo'qon, Xiva xonliklari va Buxoro amirligiga nisbatan tashqi siyosatida rus generallarining mavqeyi kuchaygan. Turkiston o'lkasi qisqa muddatda mustamlakaga aylantirililib, o'lkaga nisbatan agrar siyosat, ruslashtirish siyosati, xom ashyo manbai va tayyor mahsulotlar bozoriga aylantirilishi siyosatlari qo'llana boshlangan.

Dehqonchilik madaniyati rivojlangan bu boy o'lka sanoat uchun xom ashyo manbaiga, qulay va mo'may foyda keltiruvchi bozorga aylantirilgan. Asosan sanoatining ehtiyojlarini qondirish va boshqa harbiy-siyosiy maqsadlarda Turkistonda temir yo'l va sanoat korxonalarini qurish boshlangan. 1906-yili Orenburg Toshkent bilan bog'langan. 1900-1910- yillarda Turkistonda 233 ta korxona qurilib ishga tushirilgan. Bular asosan paxta tozalash, pillachilik, ko'ncilik, yog'-moy ishlab chiqaruvchi zavodlar edi.

To'qimachilik korxonalari taraqqiyotining muhim xom ashyo manbai hisoblangan paxtachilikni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratildi. Buning uchun avvalambor qadimdan ekilib kelinayotgan jaydari g'o'za o'rniga paxtaning serunum Amerika navlari joriy etilgan¹. Rossiyaning O'rta Osiyo bilan savdo aloqalarida o'lkamizdan chigitli paxtani olib chiqib ketib g'alla keltirish birinchi o'ringa chiqarilgan. O'rta Osiyoni Rossiya markaziy nohiyalari bilan bog'lab, umumiy rus bozorining uzviy qismi qilib qo'ygan. O'rta Osiyo endilikda har qanday sanoat rivojining zarur sharti bo'lgan jahon bozoriga chiqdi². Rossiya gazmollari xonliklarga 1856- yilda 320 000 so'mlik miqdorda keltirilgan bo'lsa, bu raqam 1866- yilda 3777000 so'm va 1867- yil 6952000 so'mni tashkil qilgan, 282 % dan 931 % ga ko'tarilgan. Rossiyaga yuborilgan o'zbek gazmollari 1856- yildagi 815000 so'mlikdan 1867- yilda 517000 so'mgacha ya'ni 71,8% dan 69 % kamaygan³. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Rossiyadan sanoat mahsulotlarining keltirilishi ortib borgan sari mahalliy hunarmandchilik ishlab chiqarish inqirozga uchray boshlagan. To'quvchi dastgohida 17-18 soatdan ishlab bor yo'g'i 4 – 8 arshin (Arshin 72.12 smga teng) mato ishlab chiqarar, lekin oladigan maoshi arzimagan miqdorda bo'lgan. Xonliklar davrida fabrika va manafaktura ishlab chiqarishi bo'lmasada, uyda ishlaydigan dehqon hunarmandchiligiga asoslangan markazlashgan, asosan tarqoq holdagi manafakturalarning kurtaklari mavjud bo'lgan. Samarqand, Marg'ilon, Qo'qon, Andijon, Buxoroda 1841-yilda 6 ta cho'yan quyish sexi bo'lib, ularda qishloq xo'jalik qurollari, to'plar

¹ Ziyoev H. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash. (XVIII-XX asr boshlari). –T.: Sharq, 1998. -478 bet.

² G. A. Xidoyatov. Mening jonajon tarixim. Toshkent: "O'qituvchi", 1992 .

³ Ziyoev H. Z. O'zbekiston mustamlaka va zulm iskanjasida. - T.: Sharq, 2006

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

uchun yadro ishlab chiqarilgan. Xuddi shunday korxonalar boshqa xonliklarda ham mavjud bo'lgan. Birgina Toshkent shahrining o'zida 1870- yilda 775 ga yaqin to'quvchilik ustaxonasi faoliyat ko'rsatib turgan.

Mahalliy sanoatining rivojlanishini paxtani qayta ishlash bilan bevosita bog'liq bo'lib qolgan paxta tozalash, yog', sovun pishirish korxonalari tarmog'i kengaygan. O'lkada 1895-yildan 1914-yilgacha 11 ta urug' zavodi, o'nlab ko'n, g'isht, ohak qizdirish, mis eritish, jun yuvish sexlari, vino, pivo, farmasevtika, oziq ovqat korxonalari ishga tushirilgan. Viloyatlarda sanoat bir xilda rivojlanmagan. 1880-yildan 1914-yilgacha Farg'ona viloyatining 224 ta, Samarqand viloyatida 163 ta, Yettisuv viloyatida 107 ta korxona bunyod etilgan. XIX asr oxirigacha Buxoroda texnik jihatdan mutaxassislar yo'qligi sabali hunarmandchilik ishlab chiqarish past darajada bo'lgan. 1905-yilga kelib amirlikda 9 ta paxta tozalash zavodi mavjud bo'lib 2 million 500 ming pud paxtani qayta ishlagan.

Birinchi jahon urushi arafasida esa amirlik hududida 50 dan ortiq korxona mavjud bo'lib shundan 26 tasi paxta tozalash zavodi bo'lgan. Ularning ham asosiy qismi amirlikning rus shaharlarida joylashtirilgan. Kogonda 15 ta paxta tozash zavodi, yog' zavodi vat emir yo'l ustaxonasi, Chorjo'yda 10 ta paxta zavodi mavjud bo'lgan¹. Sanoat korxonalarining kamligi sababli ishchilar safi ham oz sonli edi. Ishchilar bor yo'g'i 3,5 ming kishini tashkil etib aholining 0,2 foiz tashkil qilagan. Buxoro temir yo'li qurilishi munosabati bilan mavsumiy ishga qabul qilganlar hisobidan ishchilar soni 7 ming kishini tashkil etagan. Paxta tozalash, jun, yog' sanoatida mavsumiy mehnat ommalashgan edi. Korxonalar hajmining kichikligi, texnika ta'minotining zaifligi doimiy ishchi kadrlar avvalo, kon qazish sanoatida va temir yo'l qurilishida ko'proq vujudga kelgan.

Shaharlar aholisi butun aholiga nisbatan ikki baravar tezroq ko'payib borgan. Qishloq xo'jaligida ham o'zgarishlar sodir bo'lib, sug'oriladigan yer maydonlari va qishloq xo'jali mahsulotlari ishlab chiqarish ancha ko'paydi, asosiy ekinlar hosildorligi ko'tarilgan. Chinni buyumlar savdosida esa Kuznesov va Gardner shirkatlari Turkiston bozorida hukmron mavqeni egallagan.

Xulosa qilib aytganda, tashqi va ichki savdo asosan XIX asr boshlarida o'z faoliyatlarida namoyon eta boshladi. Turkistonda yagona ichki bozorining shakllanishi boshlandi. XIX asr 50-60 yillarida ham Buxoro, Xiva Qo'qon xonliklari Rossiya o'zlarining tayyor mahsulotlari bilan savdo-sotiq qilgan. Shuningdek, Rossiya ham xonliklarda tayyor mahsulotlari bilan savdoda qatnashgan. Bunday teng va adolatli savdo aloqalari har ikki mamlakatda ishlab chiqarish kuchlarining o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

BUXORO AMIRLARINING KUNDALIK DINIY AHKOMLARI

Olimova Dilsora
BuxDU, magistrant
Bobobjonova Feruza
t.f.n., dotsent, BuxDU

Barchamizga ma'lumki, Turkiston azaldan islom dini markazlaridan biri bo'lgan. Jumladan, buyuk muhaddis, "Sahihi Buxoriy" asari muallifi Imom Abdulloh bin Ismoil Buxoriy, "Badia' vazoi'" asari muallifi Imom Kosoniy, "Sahihi mutavafi" asari muallifi Abu Lays Samarqandiy, "Tafsir ma'rifat" asari muallifi Imom Taqi, "Sati" kitobi muallifi Imom Abu Dovud, "Shamoil Muhammad" asari muallifi Iso at-Termiziy, "Hindiston tarixi", "Tarixi Ma'sudiy" asarlari muallifi Abu Rayhon Beruniy, "Kitob ash-shifo", "Al-Qonun" asarlari muallifi Ibn Sino, "Daqiq", "Axbor", "Islom shariati" asarlari mualliflari Nasr bin Muhammad Samarqandiy va boshqalarning ham aynan Turkiston diyorida chiqqanligi ham fikrimizning dalilidir. Shunday ekan oz-ozidan savol kelishi tabiiy bunday tabarruk yurtning amirlari diniy ahkomlarga qanday

¹ U. Rashidov O'. Rashidov – "XX asr boshlarida Buxoro amirligidagi siyosiy va iqtisodiy jarayonlar" "Buxoro" Nashriyoti 2011-y

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

qarashgan? Amirlik hayotidagi din qay darajada muhimlik kasb etgan? Bunday masalalarning javobini juda kòp asarlarda uchratishimiz mumkin. Masalan, "Risola yoxud Mangitlar xonadoni saltanatining qisqacha tarixi" asarida: "Amir Doniyol boshqaruv davrida amirlik poytaxti Buxoroda xonadon hayotida qabih, o'zgarishlar yuz berdi: aksariyat madrasalarda dars, masjidlarda namoz ta'qiqlanib, madrasalarning hujralari goho meshkobchining eshagi uchun og'ilxona, ba'zan esa baqqolning g'alla omboriga aylandi"¹ - degan qimmatli ma'lumotlarni uchratishimiz mumkin. Buning sababi esa ayni Doniyolbiy davrida man-g'itlar xonadonining vakillarining davlat ishlariga aralashuvi va boshboshdoqligini sabab qilib ko'rsatish mumkin edi va bu o'z navbatida diniy hayotga nisbatan ham hurmatsizlik tuyg'usini avj oldirgan. Ammo amirlik vakillarining barchasi ham diniy tomondan bu darajada sustkashlikka yo'l qo'ymaganlar. So'nggi Buxoro amiri Amir Olimxonning o'g'li Sayid Mansur Olimiyning "Buxoro - Turkiston beshigi" asarida: "Amir Muzaffar kuch-quvvatdan qolayotganligini va umri oxirlab borayotganligini his etib, Karmanadagi o'g'li Sayyid Abdulahadxonga quyidagi mazmunda vasiyatnoma jo'natdi: "Senga shuni vasiyat qilamanki, doimo taqvodor va parxezli bo'lg'in. Islom shariati, amirlari va Rasuli alayhi vasallam sunnatlarini to'la bajarib tur. Biz hammamiz bu foni dunyodan dorulbaqoga ketguvchilarmiz," - deyilgan. Bundan tashqari, ayni shu asarda Amir Haydar haqida "...U ra'iyatparvar, olim, taqvodor va saxovatpesha hukmdor bo'lib, to'rt yuzta tolibi ilmlarga saboq berdi. Aytishlaricha, behad taqvodorligi bois biror marta tahajjud va ishroq namozini tark etmagan..."² degan ma'lumotlar fikrimizning dalilidir.

Mangitlar sulolasi vakili amir Abdulahad ham diniy ahkomlar va din masalalariga alohida e'tibor bergan. U hattoki, Peterburgda masjid qurdira olgan O'rta Osiyolik hukmdordir. Peterburgdagi musulmonlarning masjid qurish haqidagi orzu-umidlarining ro'yobga chiqarishda Buxoro amiri Sayyid Abdulahadxonning xizmati va tashabbusi katta bo'lgan. U Peterburgda o'qib yurgan yoshlik paytlaridayoq, valiahd Nikolay II bilan do'stona munosabatda bo'lgan ekan. Mana shu sababdan bo'lsa kerakki, ularning har ikkisi o'rtasidagi munosabat, ular taxtga o'tirganlaridan keyin ham yaxshi bo'lgan.

Amir Sayyid Abdulahadxon 1904 - yilda Sankt-Peterburgda bo'lgan paytda, uni rus podshosi Nikolay II o'z saroyida bo'ladigan oilaviy nonushtaga taklif etgan. Mana shu oliy maqomdagi ziyofat paytida amir undan masjid uchun yer ajratishi va uni sotib olishga ruxsat berishini so'ragan. Amir Abdulahadxon ziyofat paytida rus podshosiga rasman quyidagicha murojaat qilgan ekan: "Bugun, 5 - dekabr kuni, Parvardigor bizni siz imperator janobi oliylarining oilaviy yig'inida qatnashish sharafiga muyassar etdi. Sizdek adolatli va muruvvatli podshohi oliy e'tiborlariga ushbu iltimosimizni yetkazishga jur'atlanaman: Ma'lumingizkim, bundan 23 yil muqaddam marhum padari buzrukvorimiz elchisi sifatida kamina imperator Aleksandr III ning taxtga o'tirishi munosabati bilan Peterburg va Moskvaga kelgan edim. Bu paytda peterburglik musulmonlar o'zlariga masjid qurish tashvishida edilar. Hozirga qadar... ular o'z maqsadlarini amalga oshirishga ojizlik qiladilar... Sizdan janobi oliylari, bizga bir parcha yerni sotib olish va uni bu yerlik musulmonlarga in'om etish uchun izn so'rayman...". Mana shunday so'ng 1905 - yil 5 - noyabrda 20 kishidan iborat masjid qurish va unga xayriya yig'ish Qo'mitasi saylangan. Uning tarkibiga yirik musulmon boylar, davlat, harbiy va jamoat arboblari kirgan.

Nikolay II Sankt-Peterburgning Kronverk o'tar ko'chasi (hozirgi Kronverk prospekti) va Konniy ko'chalari tutashgan joydan 250 sarjin (1 sarjin – 2,1 metr) yer ajratgan. Buni Buxoro amiri Sayyid Abdulahadxon 312000 so'mga sotib olib masjid qurish uchun nazr etgan. Dastlab amir Abdulahadxon tasarrufi ostida Jome' masjidi binosi loyihasi uchun me'moriy tanlov e'lon qilingan. Tanlovga yirik mutaxassis, rassom va me'morlardan 45 ta loyiha tushgan. Loyihalar tanlovi 1908 - yil martida yakunlangan. Birinchi o'rinni peterburglik me'morlardan N.V.Vasilyev, M.S.Lyalevich, M.M.Peretyakovichlar egallagan. Ular taqdim etgan loyihalar Samarqanddagi musulmon me'morchiligining o'rta asrlardagi yodgorliklaridan «Go'ri Amir»,

¹ Ahmad Donish. Risola yoxud Mangitlar xonadoni saltanatining qisqacha tarix. - Toshkent, "O'zbekiston milliy ensiklopediya", 2014. B-18.

² Sayid Mansur Olimiy. Buxoro - Turkiston beshigi. - Buxoro, 2004. B-60.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

«Shohi Zinda» lardagi o'ziga xoslik usullarini aks ettirilganligi uchun ham e'tirof qozongan. Loyiha 1909 - yil 27 - iyunda Nikolay II tomonidan ma'qullangach, masjid uchun yer qazish ishlari boshlangan. Masjid poydevoriga birinchi tosh qo'yish marosimi amir Abdulahadxon taxtga o'tirganining 25 yilligiga bag'ishlab, 1910 - yil fevralida o'tkazilgan. Masjid poydevoriga birinchi toshni amir Sayyid Abdulahadxon qo'ygan. Shundan so'ng, shu kuni bu yerda musulmonlar birinchi bor namoz o'qiganlar. Moskva, Kronshtadt, Kavkaz va boshqa musulmonlar markazlaridan kelgan vakillarni qabul qilish marosimi bo'lib o'tgan. Birinchi jahon urushi boshlanishi bilan masjid qurilishi ancha sustlashgan. Umuman, uning qurilishi 1920 - yilga kelib to'la yakunlangan va shu yil 30 apreldan boshlab doimiy ravishda ommaviy namoz o'qila boshlangan.

Amir Olimxon ham din masalalari va diniy bilim masalalariga juda e'tiborli inson bo'lganligini Buxoro sovetlar qo'liga o'tib o'zi boshqa musofir yurtlarda qochoq sifatida yurgan bir holatda, sharoitning qiyin bo'lishiga qaramasdan o'z farzandlari va atrofidagi kishilar farzandlarining savodli bo'lishi va diniy ilm olishi uchun qayg'urganligi hamda Futuh qal'asi ichida diniy ilm dargohini ochganligi¹ va diniy ahkomlarga juda ehtiyotkor bo'lganligidan bilib olishimiz hamda ijobiy xulosa chiqarishimiz mumkin.

Amirlarning kunlik diniy ahkomlari haqidagi qimmatli ma'lumotlar Andreev va Chexovichning "Ark Buxari" asarida mufassal tasvirlangan. Asarda bomdod namozida amirning qay tarzda uygotilishi haqidagi nozik masalalar ham ko'zdan qochmagan. Dastlab bomdod namozi bilan kunni boshlashgan. Uni bajarish "farzi ayn", majburiy diniy talab bo'lib, agar amir jamiki musulmonlar singari namozga beparvolikka yo'l qoysa, falokat sifatida qabul qilingan. Chunki Buxoroning islom ulamolari amirni payg'ambar xalifasi, o'rinbosari, usul va shariat himoyachisi deb bilardi. Shuning uchun 19-asr oxiri va 20-asr boshlarida yaratilgan uyg'otgich amirning bosh tomoniga qo'yilgan bo'lib, ayni belgilangan vaqtda jiringlashga tayyor bo'lgan, lekin ba'zida u ham qattiq uxlab yotgan amirni uyg'otmasa, ular uyg'otuvchi soat paydo bo'lishidan ancha oldin mavjud bo'lgan eski sodiq usulga murojaat qilishgan. Bu usul esa xonaga yaqin atrofda xizmatkorlardan (mahramlardan) biri kirib, kirganligi aniq eshutilishi uchun asta-sekin nafas ola boshlagan. Agar bu yordam bermasa, amirning oyoqlarini jimgina silashni boshlagan, agar bu ham foyda bermasa qattiqroq qilgan va keyin haqiqiy uqalashga o'tgan. Amir uygonib "Haqiqatan ham turish vaqti keldimi?" - deb so'rsa, "Ta-sadduq shavam" (sizga fido bo'lay), — deya javob berishining o'zi yetarli bo'lgan. Keyin amir yotoqdan turgan. Mahram shu zahoti yelkasiga chopon tashlagan - yozda yengil, qishda issiq - kirish dahlizidagi mos joyda tahorat olgan. Baland va tor bo'yinli, uzun hamda naqshinkor va nafis mis idishda, ya'ni oftobada ehtiyotkorlik bilan iliq suv tayyorlangan va tahoratdor uni qo'llariga quygan. Yuzini, qo'l va oyoqlarini islom qonun-qoidalariga ko'ra 3 martadan yuvgan. Yuvinish paytida amir terakdan tayyorlangan "hasran" deb ataladigan ingichka tor bo'laklarga aylantirilgan maxsus gilamlarga turgan. Bu tanadan kirni olib tashlagan yuvilgan kir suv chayqalib, poldan uchib ketmasligi va shu bilan tahoratni buzmasligi uchun qilingan. Agar kir suv qaytib tananing biron yeriga uchsa bu tahorat mukammal bo'lmaydi deya hisoblangan. Amirning orqasida qo'lida tayyor toza sochiq tutgan mahram turgan. Yuz-qo'lini artib (o'sha paytda mahram boshqa sochiq bilan oyoqlarini artib turgan) amir shosha-pisha kiyinib, namozga shoshilgan. Islomda "Bomdod" namozida, shuningdek, to'rtinchi "Shom" namozida belgilangan vaqtни o'tkazib yuborib bo'lmaydi, bunga amir ham ehtiyotkor bo'lgan. Qolgan namozlarni ko'pincha davlat ishlari bilan bo'lib, qazo qilib o'qigan. Amirning uchta shaxsiy imomi bo'lib, safarga chiqayotganda yoki biron bog'da qolish uchun ulardan birini tanlagan, qolgan ikkitasi bu vaqtda uyda yashab, boshqa vazifalarini bajarishgan. Imomlarning uchta bo'lishining yana bir sababi so'nggi buxorolik amirlar arkidagi hayotning noxush tomonlari – yozning dahshatli issig'i va asosan siyosiy ruh bilan o'ralganligi sababli ko'proq boshqa yerda istiqomat qilishgan. Ular Buxoro devorlaridan tashqarida yashagan. Masalan, Abdullahadxon Karmanada, Olimxon esa asosan Sitorayi Mahi Xosa qishloq saroyida yashagan. Natijada ular imomlarni o'zlari bilan olib

¹ Sayid Mansur Olimiyning. Buxoro - Turkiston beshigi. - Buxoro, 2004. B-119

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

yurishgan va sayohatda birga bõlgan imomlarini "imomi jilov" deb nomlashgan. Ularga avloddan avlodga oʻtadigan vaqf mulklarining ortidan oʻzlariga toʻq darajadagi hayot kechirganliklari uchun kòpincha maosh berilmagan, ammo juda katta katta hadiyalar berilgan. "Azon"ni (namozdan oldingi chorlovni) soʻfi jimgina oʻqigan, chunki, birinchidan, bu vaqt umumiy namoz uchun moʻljallanmagan, eng muhimi, namozning oʻzi ham koʻpincha nomuvofiq vaqtda oʻqilgan. Shuningdek, chaqiruvning baland ovozda eʼlon qilinishi sharmandalik sifatida qabul qilinishi mumkin edi.¹ Boz ustiga, bu namozda oilasi, amaldorlari va amirning oʻzidan boshqa hech kim boʻlmagan. Qizigʻi shundaki, bu va boshqa imomlar (hatto katta masjidlarda ham katta bayramlar namozlarida) hech qachon amir huzurida oldinga qadam qoʻyishga va namozga boshchilik qilishga jazm qilolmagan; aksincha, har safar u amirga yuzma-yuz turgan bir holatda qaragan. Amir unga bosh irtʻab, oldinga siljishni koʻrsatgandan keyingina oʻz oʻrnini egallab, namozni boshlagan. Bu amir "imom ul-muslimin" hisoblangani uchun qilingan, yaʼni amir musulmonlarning imomi va u namozda yetaklovchi bõlishi kerak edi. Bu huquq har safar xonlikning har bir imomi tomonidan amir huzurida uning buyrugʻisiz namozni boshlamagani bilan taʼkidlangan. Amirning uzoq vaqt namoz oʻqish uchun vaqti boʻlmagan va shuning uchun ham aqlli imom, begonalar yoʻqligida, aql bovar qilmaydigan tezkorlik bilan farz qilingan namoz va "rakat"larni oʻqigan. Namoz tugagach, salomxonaga borishgan. Kundalik amirlik faoliyati boshlangan. Sõngra soat oʻn ikkidandan oʻn besh daqiqa oʻtganda peshin namozi boshlangan. Bunda ham imom bilan bomdod namozidagi kabi munosabat qilingan. Amir boshqalardan farqli ravishda, juma namozi, Qurbon va Ramazon hayiti namozlaridan tashqari barcha namozlarni uyda oʻqigan, yaʼni masjidga bormagan.

Keyingisi asr namozidan oldin amir paygʻambarimizning sunnatlari bõlgan qaylula uyqusiga ketgan. Amirni uygotish uchun bomdod namozida qõllanilgan usullardan foydalanishgan. Asr namozi birinchi yulduz chiqishidan bir soat oldin oʻqilgan. Undan sõng shom namozini oʻqigan. U ham bomdod namozi singari kechiktirmasdan oʻqilgan. Sõngra bir yarim soat oʻtgandan sõng oxirgi beshinchi namoz xufton oʻqilgan. Bu namozda shoshqaloqlik qilish shart emas edi, ammo soat oʻn ikkidandan kechikmay oʻqilgan. Amir xuftondan keyin oʻz haramiga borgan. U yerdan haramidagilardan birini tanlagan. Islomda faqat toʻrtta xotinlikka ruxsat etilgan. Ammo qullik davrida yana haramida qancha qul ayollar bõlishi ahamiyatsiz deb hisoblashgan. Bu esa baʼzi yerlarda salbiy talqinlar bõlishiga olib kelgan. Masalan, Amir Muzaffar kòpxotinliligi va maishatparastligi bilan tarixda qolgan. Natijada, oʻsha davr tarixnavislari uni juda qattiq qoralab diniy ahkomlarida va kundalik siyosiy faoliyatda sustkashlik qilib xalqning orzusidagi amir sifatida namoyon bõlmayotganligini taʼkidlaydi. Baʼzi amirlar esa kech tushishi bilan maishatga va aysh-ishratga berilib, xufton namozini gʻira-shira tong otar bir paytda oʻqigani hamda bomdodni oʻqib, sõngra oqshom ziyofati taʼsiri ketmagani bois soat õngacha uxlagani hamda davlat ishlariga beparvolarcha yondashganini juda radikal tarzda kòrsatib beradi. Bunday maʼlumotlarga asosan, Ahmad Donishning "Risola yoxud Mangʻitlar xonadoni saltanatining qisqacha tarix" hamda Fitratning "Amir Olimxonning hukmronlik yillari" kabi asarlarda duch kelishimiz mumkin.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, amirlik davrida din juda katta ahamiyatga ega bõlgan. Xususan, "amir-ul mòminin", yaʼni butun musulmonlarning amirlarining bu sohadagi barcha faoliyatlari xalqqa õrnak sifatida kòrsatilgan. Haqiqatdan ham, din juda katta kuchga egadir. Baʼzi Buxoro amirlari faqat oʻz manfaati, aysh-ishratini oʻrniga xalq manfaatlarini koʻzlab, jamiyatni ijtimoiy-siyosiy jihatdan yangilash uchun davlatda islohotlarni amalga oshirganida, yillar davomida toʻplab yotgan molu-davlati bilan ruslar domiga tushib ketmas edi. Madrasalardagi eskicha oʻqitish tizimi, mutaassiblik, jaholatparastlik va zamonaviy dunyoviy ilmlarning yoʻqligi va baʼzi amirlarning xalqqa õrnak bõla olmaganligi yetuk kadrlarning yetishib chiqishi uchun toʻgʻanoq boʻlayotgan edi. Zotan, islom dini qoidalarini yaxshi bilib unga amal qilguvchi amirlar hech qachon xalqqa nohaqlik qilib, adolatsizlik yõlidan yurmas va uning ilm olishi hamda yetuk kadr bõlishi uchun barcha shart-sharoitlar yaratgan bõlar edi.

¹ М.С.Андреев О.Д.Чехович. Арк Бухари. – Душанбе. "Дониш", 1972. Б - 95.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

- Аҳмад Дониш. Рисола ёхуд Манғитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи. - Тошкент, "Ўзбекистан миллий энциклопедия", 2014.
- Сайид Мансур Олимий. Бухоро - Туркистон бешиги. - Бухоро, 2004.
- М.С.Андреев О.Д.Чехович. Арк Бухари. – Душанбе. "Дониш", 1972.
- Фитрат. Амир Олимхоннинг ҳукмронлик йиллари. - Тошкент. "Минҳож", 1992.

<https://atelim.com/tarixi-nofeiy.html?part=3>

XIX ASRNING BIRINCHI YARMIDA QO‘QON-BUXORO MUNOSABATLARI

Dusaliev Muysin Tura o‘g‘li
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
“Tarix” kafedrası o‘qituvchisi
muysin454@gmail.com
Tel: +998971159899

XVIII asrning oxiriga kelib Qo‘qon xonligining birlashish jarayoni oxiriga yetadi. Bu davr Qo‘qon xoni Olimxonning hukmronlik davriga to‘g‘ri keladi. Bu hukmdorning davrida Qo‘qon xonligining tarkibiga Toshkent va Chimbkent ham qo‘shib olinadi. Bu vaqtga kelib Qo‘qon Farg‘onaning madaniy hamda iqtisodiy markaziga aylangandi. XIX asr boshlarida Qo‘qon xonligi qo‘shni davlatlar bilan aloqalar o‘rnatib, ularga o‘z elchilarini ham yuboradi¹.

1805 yili yetti yillik harakatlardan so‘ng Olimxon Xo‘jandni, 1806-yili esa O‘ratepani zabt qilib, itoatiga kirgizadi. Bu hudud, albatta, Buxoro bilan Qo‘qon o‘rtasida doimo ziddiyatli, ya‘ni geosiyosiy jihatdan qaraganda muhim hududlardan hisoblangan. Olimxonning egallaganidan ko‘p o‘tmasdan O‘ratepa mustaqillikni qo‘lga kiritadi. Bu davrda Buxoroda Mang‘itlar sulolasi hukmronlik qilardi. Buxoroning siyosiy, iqtisodiy mavqei yaxshi edi. Buxorodan mag‘lubiyatga uchragan Olimxon siyosatini o‘zgartiradi. U xonlikni hududiy jihatdan kengaytirish siyosatini Toshkentga qaratadi. XIX asrning boshi Buxoro amirligi tarixi Amir Haydarning hukmdorlik davri bilan boshlanadi. Bu hukmdor Buxoroning davlatchiligi tarixida sezilarli darajada iz qoldirgan. Buxoroda Mang‘itlarning hukmronligini mustahkamlash, ichki va tashqi muxoliflarga qarshi kurashda kurashda bir qator muvaffaqiyatlarga erishgan. Bu muvaffaqiyatlar, ayniqsa, uning tashqi siyosatida yaqqol namoyon bo‘ldi. O‘z davrida murakkab bir jarayonda tashqi siyosatda xalqaro aloqalarni to‘g‘ri idrok eta olganligi bilan ajralib turadi. Buxoroda Amir Haydarning hukmronlik davri, Qo‘qonda Olimxon va Umarxonning hukmronlik yillariga to‘g‘ri keladi. Albatta, yuqorida ta‘kidlab o‘tilgan Olimxonning tashqi siyosatini o‘zgartirishga majbur bo‘lganligining yana bir sababi Amir Haydar edi.

Amir Haydarning hukmronligi davrida amirlik hududlariga Turkmanistonning sharqiy qismi, Marv shahri, hozirgi Afg‘onistonning bir qismi, Tojikistonning Hisor, Xo‘jand, O‘ratepa, Panjikent hududlari Urgut va Zarafshonning yuqori tomonidagi kichik tog‘li o‘lkalari ham kiritilgan edi.

Amir Haydar hukmronligi davrida Qo‘qon va Xiva xonliklari bilan siyosiy munosabatlar tobora keskinlashgan. Xususan, Buxoro amirligiga avvaldan tobe hisoblangan, Toshkent, Turkiston, O‘ratepa, Xo‘jand va boshqa shaharlarga qo‘qonliklarning tajovuzi avj olgan. 1807-1810 yillarda Amir Haydar Qo‘qon xoni Olimxon (1801-1810) bilan Toshkent, O‘ratepa, Jizzax, Zomin va boshqa viloyatlar uchun shiddatli janglar olib borishga majbur bo‘lgan va qo‘ldan chiqarilgan mamlakat hududlarini asl holiga keltirgan. Biroq, ichki siyosiy tanglikdan foydalanib, Amir Haydarning amakilari Umarbiy va Fozilbiylar Nasaf (Qarshi) ni egallashgan va Samarqand shahrida ham unga qarshi isyon ko‘tarishgan.

Amirlikdagi hukmdorlikka davogarlik qiluvchilarning va ayrim urug‘ vakillarning ayirmachilik harakatlari, amirlik yirik shaharlari va qishloqlarining ijtimoiy-iqtisodiy hayotini

¹ Mirza Olim Maxdum Hoji. Tarixi Turkiston. Toshkent: Yangi asr avlodi. 2008. – B.8.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

butunlay izdan chiqishiga sabab bo'lgan. Shu sababdan, Amir Haydar qattiqqo'llik bilan siyosat yuritib, ular ustiga katta qo'shin bilan hujum qilib, isyonkorlarni mag'lubiyatga uchratib, amakilari Umarbiy va Fozilbiy hamda kenagaslardan 200 kishini qatl qildirgan. Mashhur tarixchi Mirzo Salimbekning "Tavorihi muttaqaddimin va muttaaxirin" asarida keltirilishicha, Amir Haydar markaziy hokimiyatni mustahkamlash uchun Samarqandga Davlat qo'shbegini, Jizzaxga Aflotun to'qsobani, O'ratepaga Mullo Ernazarbiyni, keyinchalik Marvga Yorlaqabiyni hokim qilib tayinlagan¹.

Olimxon vafotidan so'ng Qo'qon xonligi taxtiga Umarxon ibn Muhammad Abdulhamid Bahodir o'tiradi. Umarxon ham o'z davrining yetuk, ilimli hukmdorlardan bo'lgan. Umarxon davrida Qo'qonda zodagonlar yana hokimiyat tepasiga kelib, ruhoniylar ham davlat va siyosat ishlariga aralashadigan bo'ladi. Umarxon Samarqandga Yusuf mingboshi rahbarligidagi qo'shinni yuborib, viloyatning chegaralarini talon-taroj etadi. Umarxon davrida Qo'qon xonligining davlat tuzumi, davlat ishlarini yurgizish qonun-qoidolari, diniy ishlar tartibga keltirilib, mamlakat chegaralari aniqlab olinadi². Bundan ma'lum bo'ladiki, Buxoro va Qo'qon o'rtasidagi chegaralar ham belgilanib, mustahkamlanadi.

Amir Haydar Umarxonga taxtga o'tirishi munosabati bilan tabriklab hadyalar jo'natib, do'stlik taklif qilgani haqidagi matn saqlanib qolgan. Balki Amir Haydar davlatlararo munosabatlar rasmiy an'anasiga amal qilgan holda shunday xat jo'natgandir. Bir so'z bilan aytganda ikki mamlakat hukmdori hukmronligining dastlabki yillarida tashqi siyosatda bir-biriga nisbatan tiyilib turish siyosatini yuritadi.

Qo'qon xonligining chegarasi Umarxon davrida shimolda Turkiston va Dashti Qipchoqqacha, g'arbda Samarqandgacha, Janubda Ko'histon hamda Ko'lob, Hisor va Shahrisabzgacha, sharqda esa Sharqiy Turkistongacha yetgandi³.

O'rta Osiyo mintaqasida asosiy ta'sir kuchiga ega hukmdor mavqeini egallash borasida Amir Haydar va Umarxon o'rtasidagi kurash Qo'qon va Xiva xonliklarini bir-biriga yaqinlashtiradi. Amir Haydar hukmronligining boshlaridanoq Usmonli turklar davlati bilan aloqalarini yaxshilab, Qo'qon va Xiva xonliklarini turk Sultoni bilan yaqinlashishiga to'sqinlik qilishga harakat qiladi. 1822 yil bahorida turk sultoni Sulton Mahmudxonning huzuridan qaytayotgan (1808-1839) Umarxon elchisi Hojimirqurbon xoja Xorazm orqali keladi. Elchining xavfsizligini ta'minlash maqsadida Xiva xoni Muhammad Rahimxon ikki elchini hamroh qilib yuboradi. Umarxonning 1819 yilda Turkiyaga yuborgan Hojimirqurbon boshchiligidagi elchilari ham Xivada to'xtashgandi⁴. Muhammad Rahimxon ularga elchilar qo'shib yuborgan edi. Muhammad Rahimxonning Buxoroga qarshi kurashish uchun Qo'qon bilan ittifoq tuzishi tabiiy holat edi. Chunki, Muhammad Rahimxonga Umarxondan boshqa amaliy yordam ko'rsata oladigan ittifoqchi topilishi qiyin masala edi. Qolaversa, Dashti Qipchoq bo'ysundirilgach, Qo'qon bevosita Xorazm hududi bilan chegaradosh davlatga aylanib, kelgusida Xiva saroyida tinch qo'shnichilik munosabatlarini kafolatlash masalalari ko'ndalang turardi. Umarxon Muhammad Rahimxonning elchilarini qabul qilib, ularga Abduholiq qarovulbegini hamroh qilib sovg'a-salomlar bilan jo'natadi. Bu Buxoroga qarshi rasman Xiva – Qo'qon harbiy ittifoqining tuzilganligini anglatardi. Oradan biroz vaqt o'tgach ittifoqchilar amaliy harakatlarni ham boshlab yuborishgan. Xususan, 1821-yilning 28-iyunida Umarxon saroyiga Xiva qo'shinining Buxoro tumanlariga yetib kelganligi haqida xabar yetib keladi. Umarxon ham 12 ming askar bilan yurishga o'tlanadi. Umarxonga yo'lda Madalixon, To'raqo'rg'on hokimi amirzoda Sulton Mahmudxon, Dashti Qipchoq hokimi shahzoda Abdullaxon va bir qancha amirzodalar o'z odamlari bilan kelib qo'shiladilar. Umarxonning bunday katta qo'shin bilan chiqishi bu urushga jiddiy tayyorgarlik ko'rganini ko'rsatardi. Umarxon o'z ittifoqchisi Muhammad Rahimxon hamda amirlik ichkarisidagi uning yurishini qo'llab-quvvatlab turgan muholifatchilar bilan ham

¹ Mirzo Salimbek. Tavorixi muttaqadamin va muttaaxirin. Fors- tojik tilidan N.Yo'ldoshev tarjimasi – Buxoro. 2003. – B. 292-297.

² Mirza Olim Maxdum Hoji. Tarixi Turkiston. Toshkent: Yangi asr avlodi. 2008. – B.9.

³ Mirza Olim Maxdum Hoji. Tarixi Turkiston. Toshkent: Yangi asr avlodi. 2008. – B.9.

⁴ Muhammad Xakimto'ra. Muntaxab ut tavorix. Toshkent: Yangi asr avlodi. 2008. – B.175-176.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

aloqada bo'lib turgan. Xiva xoni kelishuvga ko'ra, 1821 yil o'rtalarida Amudaryo bo'yidagi Chorjo'y mavzeida Amir Haydar yuborgan qo'shnlarni yengib, Buxoro hududlariga kiradi. Taxminan avgust oyida u Qorako'l mavzeiga yetib keladi¹. Amir Haydar xorazmliklar bilan ovora bo'lib turgan bir vaqtda Samarqandda xitoy-qipchoqlar qo'zg'olon ko'taradilar. "Tarixi Turkiston" asarining muallifi Mirzo Olim Mahdum Umarxonning Buxoroga yurishini faqatgina xitoy-qipchoqlarning iltimosiga binoan bo'lganini ta'kidlaydi². Buxoro va Xiva manbalari mualliflari xitoy-qipchoqlar, Shahrisabz, Urgut hokimlarining Umarxon va Muhammad Rahimxon o'rtasidagi ahdlashuvlaridan, o'zaro (ehtimol maxfiy) yozishmalaridan xabarlarini bo'lmagan. Shu sabablimi, "Tarixi Amir Haydar" asarida aytilishicha, Muhammad Rahimxon Qo'qon xoniga emas, balki xitoy-qipchoq sardorlariga hamkorlikni taklif qilib maktublar yuborgan deyiladi³. Samarqand qamalida Amir qiyin ahvolda qoladi. Shahar ulamolari tinchlik so'rab Umarxonga arznoma yozadilar. Mashhur "ko'k tosh" (sangi kabud)ni sulh evaziga beradilar. Umarxon arzlarni qabul qilib O'ratepa orqali Qo'qonga qaytib ketadi. Mirzo Qalandar Mushrif o'z asarida Xiva qo'shining Qorako'lgacha kelgani to'g'risida ma'lumot beriladi xolos. Muallif Muhammad Rahimxonning keyingi faoliyatiga katta e'tibor bermagan. Lekin Umarxon bilan doimiy aloqalar bo'lib turgan. Ayniqsa, Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi o'rtasidagi munosabatlarning XIX asr 40 – yillari boshlarida yomonlashuvi Qo'qon va Xiva xonliklari o'rtasidagi munosabatlarning yanada yaqinlashuviga asos bo'lgan.

Tarixiy manbalarda yozilishicha, 1821–1825 yillarda Amir Haydarning soliq siyosatiga qarshi xitoy-qipchoqlar ko'targan Miyonqol qo'zg'olonining avj olishida Qo'qon va Xiva xonlari xolis xizmat ko'rsatib, Buxoro amirligini ichki siyosatini zaiflashtirmoqchi bo'lishgan⁴. Shuningdek, har ikkala xonlik hukmdorlari Buxoro amirligini o'zlariga siyosiy va iqtisodiy jihatdan qaram qilmoqchi bo'lishganlar.

Umarxon vafotidan so'ng taxtga uning o'g'li Muhammadalixon 1822-yilda Ma'sumxon To'ra, shayx ul-islom Domullo Zokirxo'ja eshon va tog'alari Qosim beklarbegining qo'llab-quvvatlashlari bilan o'tiradi. Muhammadalixon hukmronligi davrida 1833-1834-yillarda Qorategin bosib olingan. Ko'lob, Hisor, Badaxshon shohlari ham Qo'qon xonligini tan oladi. Biroq Muhammadalixonning hukmronligini oxirgi yillariga kelib mamlakatda ichki muhiti og'ir ahvolga kelib qoladi. Mamlakatdagi bunday holat Buxoro amirligi hukmdori Amir Nasrulloni o'ziga jalb qiladi va xonlikni egallashni maqsad qiladi.

Amir Nasrullo qo'shini Farg'ona vodiysini talon-taroj etib, Qo'qonni ham g'orat qiladi. Qo'qon xoni Muhammadalixon hamda uning yaqinlari, ukasi Sulton Muhammad, onasi shoira Mohlaroyim, o'g'li xonzoda Muhammadaminxon ham o'ldiriladi⁵. Muhammadalixonning mamlakatni idora qilish ishlarini o'z maromiga tashlab qo'yganligi oxir-oqibatda mamlakatni dushman qo'lga topshirishga, shuningdek o'zining hamda oila a'zolarining qatl etilishiga sabab bo'ldi.

Amir Nasrulloni Qo'qon xonligiga tayinlab ketgan noibi Ibrohim parvonachining Qo'qon xalqiga haddan ziyod o'tkazgan jabr-zulmi xalqning noroziliga sabab bo'ldi. Natijada Qo'qonliklar qipchoq va qirg'iz jamoalari kuchlari bilan mang'itlarni mamlakatdan haydab chiqib, taxtga Sheralixonni o'tqazadilar. Yangi xonning muvaffaqiyatiga Xiva xoni Olloqulixonning Buxoroga hujumi ham madad bo'ladi. (snoska) Biroq keyingi davrlarda ham bu ikki mamlakat o'rtasidagi nizoli harakatlar to'xtab qolmadi. Markaziy Osiyo xonliklarining bir-biriga nisbatan dushmanlik harakatlarining natijasi mamlakatlarni ham siyosiy, ham iqtisodiy

¹ Munis va Ogahiy. Firdavs ul- iqbol (Baxtu saodat jannati). Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010. – B 453.

² Mirzo Olim Maxdum hoji. Tarixi Turkiston. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008. – 256 b.

³ "Tarixi Amir Haydar", "Amir Haydar haqida hikoya" - tarixchilar Mullo Ibodulloh va Mullo Muhammadsharifning noma'lum shaxs tomonidan qisqartirilgan asari. Bu asar tarixiy manbalar asosida yozilgan bo'lib, Amir Haydar hukmronligi tarixini o'z ichiga oladi. Yozilgan yili noma'lum. "Amir Haydarning hikoyasi" 81 bobdan iborat.

⁴ Qarang: Иванов П.П. Восстание Китай-кипчаков в Бухарском ханстве 1821-1825 гг: Источники и опыт их исследования. – Москва; 1937. – С.36-43; 53-81, 84-86; Семенов А.А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени // Материалы таджиков и узбеков Средней Азии. Вып. 2. – Сталинабад, 1954. – С.14.

⁵ Mirza Olim Maxdum Hoji. Tarixi Turkiston. Toshkent: Yangi asr avlodi. 2008. – B.11.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

jihtadan tanazzulga yuz tutirdi. XIX asr oxiri va XX asrning boshlariga kelib O'rta Osiyo xonliklari butunlay tugatildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Munis va Ogahiy. Firdavs ul- iqbol (Baxtu saodat jannati). Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010. 520 – bet. Tarjimon: Shodmon Huseynovich Vohidov.
2. Mirzo Qalandar Mushrif Isfaragiy. Shoxnomayi Umarxoniy // Qo'lyozma TFASHI. – № 10088. – 132 b.
3. Avaz Muhammad Attor Xo'qandiy. Tarixiy jahonnamoiy, II jild // Qo'lyozma O'Z FASHI – № 9455. – 343 b.
4. Mirzo Salimbek. Tavorixi muttaqadamin va muttaaxirin. Fors- tojik tilidan N.Yo'ldoshev tarjimasi – Buxoro. 2003. – B. 292-297.
5. Muhammad Hakimto'ra. Muntaxab ut tavorix. Toshkent: Yangi asr avlodi. 2008. – B.175-176.
6. Mirzo Olim Maxdum hoji. Tarixi Turkiston . – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008. – 256 b.
7. "Tarixi Amir Haydar", "Amir Haydar haqida hikoya" - tarixchilar Mullo Ibodulloh va Mullo Muhammadsharifning noma'lum shaxs tomonidan qisqartirilgan asari. Bu asar tarixiy manbalar asosida yozilgan bo'lib, Amir Haydar hukmronligi tarixini o'z ichiga oladi. Yozilgan yili noma'lum. "Amir Haydarning hikoyasi" 81 bobdan iborat.
8. Qarang: Иванов П.П. Восстание Китай-кипчаков в Бухарском ханстве 1821-1825 гг: Источники и опёт их исследования. – Москва; 1937. – С.36-43; 53-81, 84-86; Семенов А.А. Очерк устройство центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени // Материалы таджиков и узбеков Средней Азии. Вып. 2. – Сталинабад, 1954. – С.14.
9. Muhammad Rizo Erniyozbek o'g'li Ogahiy. Riyoz ud-davlat, V jild. – Toshkent: G'.G'ulom, 1978 . – B.156.

XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA QASHQADARYO VOHASI HUNARMANDCHILIGI HAQIDA BA'ZI MULOHAZALAR

Berdiyev Jamshid Panjiyevich
Qarshi davlat universiteti t.f.f.d. (PhD) dotsent
907212921

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Buxoro amirligi aholisining ko'pchilik qismi qishloqlarda istiqomat qilib, dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan bo'lsa-da, bu davrdagi shahar aholisining iqtisodiy hayotdagi ishtiroki, shaharlardagi hunarmandchilik va savdo-sotiqning har tomonlama rivoji, shaharlardagi hunarmandchilik turlarining ixtisooslashuvi kabilar shaharlarning iqtisodiy hayotdagi mavqeini belgilab bergan edi.

Shu jihatdan olib qaraganda amirlikning Buxoro, Samarqand, Shahrisabz, Karmana, Qarshi, Kattaqo'rg'on, Termiz, Denov kabi shaharlari iqtisodiy hayotning ichki va tashqi savdosiga yetakchilik qilganlar. Manbalarga etibor beradigan bo'lsak, D.N.Logofetning ma'lumotlariga ko'ra, Buxoro amirligining Qashqadaryo vohasi, Yakkabog', Kitob, Chiroqchi, Qarshi, Shahrisabz, G'uzor, Termiz shaharlaridagi iqtisodiy hayot savdo-sotiq va hunarmandchilik bilan bog'liq edi [1].

Qashqadaryo vohasi cho'l-dashtlarida chorvachilik va yilqichilikka katta e'tibor qaratilganligi bois chorvachilik rivoj topgan. Ushbu sohaning rivoji asosida esa sifatli teri va jun mahsulotlari olinib, ulardan kiyim, poyabzal, gilamlar, sholchalar, namatlar, turli arqonlar tayyorlanib, bozorlarga chiqarilgan. Undan tashqari cho'l va dasht aholisi shahar shahar aholini go'sht va sut mahsulotlari bilan ham ta'minlab turgan [3].

Shu davrda shaharlaridagi hunarmandchilikda to'qimachilik yetakchi tarmoqlardan hisoblangan. Bu soha asosan vohadagi mahalliy xom ashyo manbalari – paxta, jun va ipakning yetarli miqdorda bo'lganligi uchun ham yaxshi rivojlangan. Ma'lumotlarga ko'ra, XIX asr oxiri-XX asr boshlarda Qashqadaryo vohasida hunarmandchilik yaxshi rivojlangan bo'lib, uning

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

to‘qimachilik, kulolchilik, duradgorlik, ko‘nchilik va temirchilik turlari butun voha hamda amirlikning xo‘jalik hayotida salmoqli o‘rin egallagan edi. Hunarmandchilikning ko‘pchilik turlari Qashqadaryo vohasining Qarshi, Shahrisabz, Kitob shaharlarida juda yaxshi rivojlangan edi [4].

Qashqadaryo vohasi shaharlari hunarmandchilikning to‘qimachilik sohasi bilan ham amirlik va qo‘shni davlatlarga mashhur bo‘lgan. Manbalarga ko‘ra, voha shaharlarida bo‘z, chit, olacha, ko‘p miqdorda tayyorlangan bo‘lib, ayniqsa, Qarshi va Shahrisabz shaharlarida ipak matolar tayyorlashga katta e‘tibor qaratilgan edi [5].

Voha hunarmandchiligida kulolchilikning mavqei ancha yuqori bo‘lib amirlik davrida Shahrisabz, Buxoro, Samarqand, G‘ijduvon, Denov kulollarining tayyorlagan mahsulotlari yuqori sifatli bilan ajralib turgan. Qarshi shahri Buxoro amirligidagi mis va kumush buyumlar ishlab chiqaruvchi yirik markazlardan biri bo‘lgan bo‘lsa, Qarshi va Shahrisabz shaharlaridagi zargarlar tomonidan tayyorlangan zargarchilik buyumlari, metall va turli shishalardan yasalgan taqinchoqlar amirlik va qo‘shni davlatlar bozorlarida qadrlangan [6].

Vohada ko‘nchilik ham yaxshi rivojlangan tarmoq hisoblangan. Manbalar shaharlardagi (ayniqsa, dasht hududlarga yaqin joylashgan shaharlar) chirmgar ustalar tomonidan yaxshi ishlov berilgan terilardan turli xil oyoq kiyimlari, bosh kiyimlar, po‘stin va nim po‘stin, turli xil meshlar tayyorlaganligi haqida ma‘lumotlar beradilar. Shaharlardagi turli bino va inshootlar qurilishida yog‘och o‘ymakorligidan keng foydalanilganligi bu sohaning yaxshi rivojlanganligidan dalolat beradi.

Biz o‘rganayotgan davr vohada rivojlangan hunarmandchilik turlaridan biri bo‘yoqchilik edi. Bu hunar turi boshqa hunarmandchilik turlaridan tashqari to‘qimachilik bilan ham bevosita bog‘liq edi. Buxoro amirligida bo‘yoqchilik bilan shug‘ullangan hunarmandlar manbalarda “sabbog‘lar”, deb eslatiladi. Matolarni bo‘yash, odatda, maxsus ustaxonalar yoki hunarmandlarning uylarida amalga oshirilgan. Bo‘yoqchilik ustaxonalari ko‘pgina shaharlarda asosan bozor yaqinida yoki shahar hududida joylashgan[7].

Ta‘kidlash lozimki, shaharlardagi bo‘yoqchi hunarmandlar nafaqat tayyor mahsulot gazlama turlarinigina emas, balki tayyor ipakni ham bo‘yashga ixtisoslashgan edilar. Ular asosan hom ipak va pishirilgan ipakni turli ranglarga bo‘yar edilar. Manbalarga ko‘ra, bu soha vakillari ko‘p hollarda to‘quvchilar yoki ipak bilan savdo qiluvchi mahalliy savdogarlar buyurtmasi asosida ish olib borardilar[8].

Manbalarning ma‘lumotlariga ko‘ra, bo‘yoqchilar tut daraxtida o‘sovchi po‘kakdan sarg‘imtir barg rangiga bo‘yashda, mahalliy bog‘larda o‘sovchi daraxtlardan barg rangi-tukmak, shoyini qora rangga bo‘yashda ishlatiladigan rangni gulxayridan olganlar[9]. Guli maxsardan esa pushti rang bo‘yoq olganlar. Shuningdek, bo‘yoqchilar ishlatgan ranglar ichida qirmiz bo‘yog‘i bo‘lib, uni topish va tayyorlash ancha murakkab hamda mashaqqatli bo‘lgan. Manbaga ko‘ra, “cho‘lda hashoratlarning biridan qirmiz, deb ataluvchi qimmatbaho bo‘yoq olinadi, yahudiylar bu hashoratlarni ezib, ushbu bo‘yoqni oladilar”[10].

Amirlikning ayrim shaharlari pilla yetishtiruvchi markazlar bo‘lib, ular boshqa shaharlarga ko‘plab pilla va xom ipak mahsulotini sotganlar. Manbaning ma‘lumot berishicha, Shahrisabz o‘zining “pushti rang pillasi” bilan mashhur bo‘lib, bu xom ashyo boshqa shaharlarga, xususan, Samarqandga ham yetkazilgan. “Samarqand bozoriga Shahrisabzdan ko‘plab sof pushti rang pilla olib kelinadi”[11].

Bu davr vohaning shahar va qishloqlari aholisi orasida sopol idishlarga talab katta bo‘lib, bu holat kulolchilikning rivojidan dalolat beradi. Janubiy O‘zbekistonning Qarshi, Shahrisabz, Kitob, Boysun, Denov, Sherobod shaharlarida kulolchilikning mavqei ancha baland bo‘lgan va sifati yaxshi mahsulotlar tayyorlangan. Ayniqsa, Qarshi va Shahrisabz kulollari turli shaklga ega yupqa va nafis idishlar tayyorlashda mohir bo‘lganlar[12].

Kulollar ishlab chiqargan mahsulotlarni XIX asr muallifi Xo‘jand shahri misolida quyidagi uch guruhga bo‘ladi:

1. Oddiy tuproqdan tayyorlangan va sirlanmagan mahsulotlar (tandirlar, xumlar, ko‘zalar, ko‘zachalar, xumcha va h.k.);

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

2. Oddiy tuproqdan tayyorlanib, sirlangan mahsulotlar (sirlangan g'isht-koshinlar, uy-ro'zg'or buyumlari - piyolalar, laganlar va boshq.);
3. Oq tuproqdan (bunda gilvatdan foydalanilgan) yasalgan va sirlangan fayans (ganch aralash loy) idishlar (chiroqlar, simob idishlar, uchoyoq tagliklar va boshq.) ni kiritish mumkin[13]. Kulolchilik mahsulotlarining bunday tarkibda ishlab chiqarilganligini amirlik shaharlarida ham kuzatish mumkin.

Bu o'rinda Shahrisabz va Kitob kulollarining mahsulotlari haqida alohida to'xtalib o'tish joizdir. Taniqli elshunos olimi O.A. Suxareva manbalar ma'lumotlariga asoslanib bu shaharlardagi kulolchilik haqida shunday yozadi: "Shahrisabz va Kitob bekliklari o'z davrida Buxoro amirligining nafaqat ijtimoiy-siyosiy, balki iqtisodiy markazlaridan hisoblanar edi. Ushbu shaharlarda hunarmandchilikning to'quvchilik, tikuvchilik, zargarlik, naqqoshlik, misgarlik, duradgorlik, kulolchilik kabi turlari taraqqiy etgan bo'lib, kulolchilik, ayniqsa, yuksak darajada rivojlangan edi. Shahrisabz kulollarining sirlangan nafis va bejirim mahsulotlari, nafaqat amirlik bozorlari, balki undan tashqarida, Rossiya, Afg'oniston, Qo'qon va Xiva xonliklari bozorlarida ham mashhur edi [14]".

Shuningdek, Qarshi shahri hunarmandlari xo'jalikda ishlatiladigan (asosan oshxona va kundalik ehtiyoj uchun) mis va kumush idishlar (ko'zacha, obdasta, chovgum, barkash, likopcha, chilim kuldoni va h.k.) tayyorlashda ham mohir bo'lganlar.

Tadqiqotlarga ko'ra, amirlikning Qarshi, Shahrisabz, Kitob, Termiz, Sherobod shaharlaridagi hunarmand zargarlar tayyorlagan mahsulotlar (turli taqinchoqlar, xanjar va qilich soplari, turli esdalik buyumlar va boshq.) O'rta Osiyo hududlarida qadr-qimmatga ega bo'lgan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, savdo-sotiq hamda savdo-iqtisodiy munosabatlarning taraqqiy etishi natijasida iqtisodiy salohiyati ko'tarilib borgan shaharlar boshqa kichik shaharlarning rivojiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Savdo-sotiqning rivojlanishi natijasida hunarmandchilik taraqqiy etib, ayrim shaharlar hunarmandchilikning ma'lum turlariga ixtisoslashib bordilar.

Адабиётлар

1. Логфет Д.Н. На границах Средней Азии: Путевые очерки. В 3-х кн. – СПб., 1909. С.116.
2. Холикова Р. Россия – Бухоро: тарих чораҳасида (XIXасрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари). Т. "O'qituvchi". 2005. Б.88.
3. Холикулов А. Ҳунармандчилик ва савдо марказлари // Жамият ва бошқарув. 2003. №1. Б.54-56.
4. Ханьков Н.В. Описание Бухарского ханства. – СПб, 1843. С.171.
5. Холикулов А. Ҳунармандчилик ва савдо марказлари // Жамият ва бошқарув. 2003. №1. Б.56.
6. Холикова Р. Россия – Бухоро: тарих чораҳасида (XIXасрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари). Т. "O'qituvchi". 2005. Б.89.
7. Мукминова Р.Г. Ремесленные корпорации... – С. 24.
8. Кирпичников Н.А. Краткий очерк некоторых туземных промыслов Самаркандской области // Справочная книжка Самарканд. области. Вып. V. – Самарканд. 1897. – С. 110 - 162.
9. Краузе И.И. Заметки о красильном искусстве туземцев // Русский Туркестан. – М. 1872. – Вып. II. – С.206-213.
10. Маев Н.А. Очерки Бухарского ханства. – Мат.для статистики Туркестанского края. Вып. 5. – СПб. 1897. – С. 77 - 129.
11. Разведение шелковичных червей в Средней Азии // Туркестанские ведомости. – 1871. № 36.
12. Очилдиев Ф. Бухоро амирлигида иқтисодий ҳаёт // Жамият ва бошқарув.Тошкент, 2004.№ 3. – Б. 52 - 54.
13. Кушакевич А.О. О гончарном производстве в Ходженском уезде // Русский Туркестан. – Вып. II. М., 1872. – С. 194 - 196.

14. Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства (историко-этнографические очерки). – Т., Фан, 1958. – С. 46 - 47.

БУХОРО САРОЙ ВА МАДРАСАЛАРИ, КУТУБХОНАЛАРИДА ФАОЛИЯТ КЎРСАТГАН МИРЗА, МУНШИЙ, ХАТТОТЛАР ВА КОТИБЛАР ТАРИХИ

Хусен Хайруллоевич ДЖУРАЕВ,

Бухоро давлат университети “Ислом тарихи ва манбашунослиги, фалсафа” кафедраси доценти, т.ф.ф.д (Phd). husaynbuxoriy@mail.ru

Ўрта Осиё халқларининг, шу жумладан, ўзбекларнинг қадимий маданияти кўп соҳаларда юксак тараққиёт босқичига эришиб, жаҳон илм-фанига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган. Улар яратган буюк хазина авлоддан-авлодга ўтиб, ханузгача башариятга хизмат қилмоқда. Бу бебаҳо мерос бизгача, асосан, қўлёзма китоблар тарзида етиб келган. Бу қўлёзмалар туфайли Марказий Осиё халқлари ота-боболари яратиб қолдирган маданий меросдан баҳраманд бўлмоқдалар. Шу ноёб ва қимматбаҳо қўлёзмалар Марказий Осиё халқлари жаҳон илм-фани ва маданияти тараққиётига ўзларининг салмоқли ҳиссаларини қўшганликларини кўрсатувчи ҳужжатлар ҳисобланади. Тарихий манбалардан маълумки, ўтмишда Марказий Осиёда китоб нашр қилинмаган, фаннинг қайси соҳасига оид бўлмасин, ҳамма асарлар қўлёзма нусхалар кўчириш йўли билан амалга оширилган. Бу нозик, машаққатли ҳамда хайрли иш илмий, тажрибали, истеъдодли ҳамда ҳуснихат соҳиблари хаттотлар томонидан асрлар давомида бажариб келинган.

Сомонийлар ҳукмронлиги даврида (874-999) Бухорои шариф йирик диний илмлар марказига айланиб, ислом таянчидек буюк шарафга муяссар бўлган. Кўпгина сомонийлар, Исмоил ибн Аҳмаднинг ўзидан бошлаб унинг отаси ҳамда буvasи, шунингдек уларнинг амалдорлари, масалан, Фомиқ ҳам ҳадисларни ўрганишга катта ҳурмат билан қараган¹. Бухорода сарой китоб хазиналаридан ташқари бир қанча мадрасаларда ҳам кутубхоналар бўлган. Чунончи, Бухородаги Форжак мадрасаси тўғрисида 937 йилги ёнғин муносабати билан эслатиб ўтилади². Бу мадрасада каттагина кутубхона бўлиб, унда жуда кўп қимматбаҳо қўлёзмалар сақланган, дабир, хаттот ва котиблар ҳам фаолият кўрсатган.

VIII – X асрларда кутубхоналар аввало масжидларда вужудга келган, сўнг йирик олимлар, шоҳ ва вазирлар томонидан шакллантирилган. Умуман, китобга қизиқиш, уларни тўплаш ҳамда сақлаш Ўрта асрда илм-маърифатга интилишнинг муҳим қисми бўлган. Мадраса ҳамда шахсий кутубхоналарнинг кўпайиши натижасида котиблар ҳамда хаттотларга эҳтиёж сезилиб, уларнинг фаолияти ривожлантирилган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида машҳур хаттот Абдулазиз Самарқандий³ бўлиб, у Махдум Қози Ғани таҳаллуси билан танилган. Шунингдек, у Бухорода Турсунжон мадрасасида мударрис ҳамда хаттот бўлган. Шулар сафида Бухоро хаттотлик мактаби вакиллари Абдулқодир ибн Муҳаммад Носир Бухорий, Муҳаммад Латиф ибн Муҳаммад Зариф ал-Бухорий, Мулло Аваз Бадал ибн Мулло Муҳаммад Шариф Жўйборилар ҳам хаттотлик ва мусаввирлик қилган.

Бухоро мадрасаларида ўқитувчи-муаллим (мактабдор)лар шахсий мактаблар очганлар, баъзи бойлар уй мактабига ҳам эга бўлганлар. Кўп ҳолларда масжидларда бошланғич мактаблар ҳам жойлашган бўлиб, уларда бошланғич маълумот берилган. Мазкур бошланғич мактабларда қора бўёқ билан ҳарф ёзилган ва махсус тахталар бўлган, унда ҳарфлардан ташқари сўз бўғинлари ёзилиб, ёдланган, кейин китоб ўқишга ўтилган. Ўғил болаларнинг бошланғич мактабларда ўқиши мажбурий бўлса, қизлар ота-онасининг розилиги билан ўқиши мумкин бўлган. Улар учун айрим хусусий уй мактаблари мавжуд

¹ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана // Бартольд В.В. Соч. Т. II. Ч. 1. М., 1963. – С. 226.

² Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. – Т.: Фан. 1966. – Б. 84.

³ Султонов С. Абдулазизи Самарқанди. // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ- 1 – Душанбе. 1988. – С. 9.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

бўлиб, уларда саводли аёллар, одатда, мактабдор ёки имомларнинг хотинларидан чиққан оямулло ёки отинойилар дарс берганлар.

Бухородаги хаттотлик мактаб бинолари айрим маҳаллаларнинг масжидига яқин жойдаги иморатларда жойлашган. Баъзи ерларда мактаб учун масжид биносидан бир хона ажратилган. Ўқувчилар чипта ёки бўйра¹ тўшалган ерда ўтирганлар, айрим мактабларда ўтиришга қулай ўра (хандак, чуқурлик) қазилган. Кўп жойда гишт ҳамда лойдан қурилган, ёғоч ёки тахтадан ясалган махсус китоб қўядиган буюм (лавҳ) бўлган.

Мактабда шогирд хат ёзиш вақтида чап оёғининг тўпиғи устида чўққайиб ўтирган ва ўнг оёғини эса тиззасида букиб турган. Шогирд ўнг оёғининг тиззаси устига тегликни (муқовага ўхшаш картон), унинг устига эса хат ёзиладиган қоғозни қўйиб, бошини ўнг томонга бир оз эгиб, хат машқ қилган. Мактабда хат ёзишга ўргатишнинг бошланғич даврида қоғоз энига ораси 3-4 см қилиб бир неча марта букилган. Бу хатнинг паст баланд бўлиб кетмаслигидан сақланишга имкон берган. Хат ёзишни бир оз ўрганган баъзи шогирдлар, шунингдек, катта ёшдаги кишилар, тагликсиз ҳам хат ёзган. Бунда бир неча марта букланган қоғознинг орқасига чап қўлининг ўртасидаги уч бармоқни ўтказиб, қоғознинг хат ёзиладиган томонидан жимжилоқ ҳамда бошмалдоқ босиб туриб, хат ёзилган.

Бундан ташқари Бухоронинг машҳур мадрасаларидан Мир Араб, Кўкалдош ҳамда бошқа мадрасаларида ҳам қўлёзма китоблар етишмаслиги сабабли хаттотлик ва китобат санъатини ривожлантириш вазифаси муҳим ҳисобланган². Агар биз Ўрта асрлардаги минглаб мадраса ҳамда мактабларда олиб борилаётган таълим-тарбия ишларини таҳлил қилсак, дарслик сифатида ўқитиладиган минглаб китоблар хаттотлар, котиблар ва мадрасаларнинг айрим хатга келган талабалари томонидан қўлда кўчирилиб, мактаб, мадраса эҳтиёжларини қондирганликларига гувоҳ бўламиз. Бу китобларни китоб қилган хаттот ҳамда котибнинг заҳмати, маданий ҳаётдаги роли, жамиятдаги мавқеи қанчалик масъулиятли ва шарафли эканини тасаввур қилиш қийин эмас. Ўрта аср этикасида ҳам хаттотнинг қобил ҳамда фозил бўлишидан ташқари, халққа муносиб хизмат қилиш учун ҳаммадан аввал олижаноб табиатли, одамларга меҳрибон, нафс балосини енга оладиган, пок қалбли киши бўлиши талаб қилинган.

Шарқ қўлёзмалари хазинасида сақланаётган тилшунослик ва фалсафага оид асарларнинг кўп қисми дағал ва хунук хатда кўчирилгани ажабланарли. Бухоро шаҳри ва унинг атрофида уч юздан ошиқ мадрасада ўн мингдан ортиқ талаба илм олган. Дарсликлар, ўқув қўлланмалари сув ва ҳаводек зарур бўлган. Кутубхонаси йўқ, вақф мулкларисиз биринчи даражали куйи тоифага мансуб мадрасалар ҳам қирқ-элликтадан кам бўлмаган. Тилшуносликка оид асарлар барча мадрасаларда бўлиши шарт бўлган.

Мадрасалар кутубхоналаридаги китобларни уларни хаттот бўлмаган талабаларга ҳам кўчиртирган, эвазига анча арзон нархда ҳақ тўланган. Талабалар, албатта, қўшимча даромад қилиш имкониятидан фойдаланишга уринишган. Бу ҳолат мадрасаларда китобларнинг кўчирилиши сабабларидан бири бўлган. Дағал ва хунук хатли китоблар шундай эҳтиёжлар маҳсули бўлган³. Мадрасалар кутубхоналари қимматбаҳо китобларни ҳам кўчиртирган. Мадраса талабалари орасида моҳир хаттотлар ҳам бўлган ҳамда махсус буюртмалар билан санъат асари даражасида китоблар кўчиришган.

Бухоро ижодкорларининг талаб, таклифи, маърифатли, бадавлат кишиларнинг шахсий ташаббуслари ҳамда баъзи шахсларнинг илтимослари билан Шарқ мутафаккирлари, олиму фузалоларнинг тарихий, ахлоқий, фалсафий асарлари араб, форс,

¹ Бўйра – Бухоро шаҳрининг пайдо бўлиши ҳақида Абулҳасан Нишопурий “Ҳазойин ул-улум” (Билимлар хазинаси) китобида Бухоро воҳаси вужудга келишининг тарихий-географик жараёнини, унинг ландшафти, гидрографияси, ҳайвонот оламини, бу ерда овчилик, балиқ овлаш хўжалиги ва деҳқончиликнинг пайдо бўлишини, шунингдек, бўлғуси Бухоронинг аҳолиси қай томондан келиб ўрнашганлигини моҳирона ифода этади. Нишопурийнинг маълумотига қараганда, ўсимлик ва ов ҳайвонлари сероблигига қизиққан одамлар бу ерга Туркистон томондан кўплаб кела бошлаган, натижада бу ер ободонлашган. Муаллиф.

² Асророва Л. Бухоро мадрасалари тарихидан. Т.: Hilol nashr. 2017. – Б. 216.

³ Жуманазар А. Бухоро. (таълим тизими тарихи). – Т.: Akademnashr. 2017. – Б. 115.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

тожик ҳамда туркий тилларидан таржима қилиниб, машҳур хаттот ва котиблар томонидан кўчирилган.

Амирликда фаолият юритган мадрасалар сони манбаларда турлича келтирилган бўлиб, аниқ маълумот мавжуд эмас. Жумладан, XX асрнинг бошларида Бухорода мадрасалар сонини ўша даврда яшаган Абдурауф Фитрат ва Шарифжон Махдум Садр Зиё 204 та, Садриддин Айний 200 та, Муҳаммад Али Балжувоний эса 400 га яқин, Туркистон генерал-губернаторлиги ҳисоботи билан боғлиқ архив ҳужжатларидан бирида 1914 йилда Бухоро амирлигида 350 та мадраса фаолият кўрсатаётгани қайд этилган¹. ЎзРМДАда сақланаётган “Қушбеги” фондидаги ҳужжатларга таяниб, Бухоро шахрининг ўзида 160 тадан ортиқ мадраса фаолият юритганини келтириб ўтиш мумкин². Бундан ташқари, XIX асрнинг 40-йиллари, рус сайёҳи Н.Ханыковнинг кўрсатишича Бухорода амир рўйхатида кўрсатилган 103 та мадраса бўлиб, улардан 60 таси энг катта мадраса ҳисобланган. Инглиз сайёҳи А.Борнс Бухоро шаҳрида мадрасалар сони 366 та деб ёзса, П.П. Иванов эса 150 тадан ортиқ мадраса фаолият юритган ва улардаги ўқувчиларнинг сони 30 мингтага етган деб кўрсатади. Л.Климович амирлик пойтахтида 103 та мадраса, уларда таҳсил олган талабалар сони 20.000 та деб таъкидлайди. Хуллас, турли маълумотлар умумлаштирилганда Бухоро амирлигида 200 дан 400 тагача мадраса мавжуд бўлган³.

Мадрасада турли соҳадаги малакали мутахассислар ҳамда хаттотлар тайёрланган. Бу илм даргоҳини битирувчиларининг аксарияти мударрис, олим, адабиётчи, амалдор, элчи, ҳарбий, имом, рассом, мусикашунос, хаттот, мирза ва ҳатто маърифатпарвар бўлиб етишган⁴. Бухоро хаттотлик мактаби вакиллари Ўрта Осиё тарихи ҳамда унинг маданий ҳаётида муҳим ўрин эгаллаган. Бухоролик машҳур мирзамунший ҳамда хаттотлар орасида ҳатто давлат арбоблари сифатида халқимиз маданий ривожига хизмат қилганлар ҳам фаолият кўрсатган.

Бухорода айрим мадрасаларда хаттот, лаввоҳ, мусаввир, наққош ва китобат касби эгалари фаолият кўрсатган. Мадрасалар қошида хаттотлик мактаблари шаклланиб борган. Масалан 24 ҳужрали⁵ Раҳмонкули мадрасаси Дўст чухра⁶ оғаси гузарида, ҳижрий 1206 йили (1791-1792) Гулом Муҳаммад Аминхожа накиб томонидан қурилган.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, Бухорои шариф мадрасаларида фақат диний таълим бермасда балки, китобат санъат усталари ҳам талабаларга ҳуснихатдан дарс бериб фаолият кўрсатишган. Улар асосан талабаларнинг китобга бўлган эҳтиёжини қондириш, мадраса кутубхонаси ва маҳаллий китобсевар халқнинг шахсий кутубхоналарини араб, форс ва туркий тилда ёзилган нодир қўлёзма китоблардан нусха кўчириш билан шуғулланишган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. – Т.: Фан. 1966. – Б. 84.
2. Асоми мадорис. – Б. 407а.
3. Асророва Л. Бухоро мадрасалари тарихидан. Т.: Hilol nashr. 2017. – Б. 216.
4. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана // Бартольд В.В. Соч. Т. II. Ч. 1. М., 1963. – С. 226.

¹ ЎзР МДА. И-3 – жамғарма, 1 – рўйхат, 361 – йиғма жилд.

² ЎзР МДА. И-126 – жамғарма, 1-рўйхат, 1995, 930, 1994, 1996 ва бошқа йиғма жилдлар. 205. вар.

³ Каранг: Очерки по истории Средней Азии (XVI-середина XIX вв.). – М.: Изд. восточной лит.ры, 1958. – С. 107-108.; Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI-середина XIX вв.). – М.: Изд. Вос. лит.-ры, 1958. – С. 107-108.; Климович Л. Ислам в царской России. Очерки. – М., 1936.; Сафаралиев Б.С. Народное образование как показатель социокультурной ситуации в истории Среднеазиатского общества. – С. 99.

⁴ Зорина Ю.П. Медресе в регионах дореволюционной России как профессиональные учебные заведения. // Историческая и социально-образовательная мысль. 2014. № 3 (25). – С. 43.

⁵ Асоми мадорис. – Б. 407а.

⁶ Чухра – Темурийлар, шайбонийлар даврида ҳукмдор саройида хизмат қилувчи хос махрам. Чухралардан сарой кўрикчилари, яъни ҳукмдорнинг шахсий гвардияси ташкил қилинган. Чухраликка аслзода, зодагон ва юқори табақа фарзандлари жалб этилган. www.ziyouz.com кутубхонаси. – Б. 175.

5. Жуманазар А. Бухоро. (таълим тизими тарихи). – Т.: Akademnashr. 2017. – Б. 115.
6. Зорина Ю.П. Медресе в регионах дореволюционной России как профессиональные учебные заведения. // Историческая и социально-образовательная мысль. 2014. № 3 (25). – С. 43.
7. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI-середина XIX вв.). – М.: Изд. Вос. лит.-ры, 1958. – С. 107-108.
8. Климович Л. Ислам в царской России. Очерки. – М., 1936.
9. Очерки по истории Средней Азии (XVI-середина XIX вв.). – М.: Изд. восточной лит.ры, 1958. – С. 107-108.
10. Сафаралиев Б.С. Народное образование как показатель социокультурной ситуации в истории Среднеазиатского общества. – С. 99.
11. Султонов С. Абдулазизи Самарканди. // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ- 1 – Душанбе. 1988. – С. 9.
12. ЎзР МДА. И-126 – жамғарма, 1-рўйхат, 1995, 930, 1994, 1996 ва бошқа йиғма жилдлар. 205. вар.
13. ЎзР МДА. И-3 – жамғарма, 1 – рўйхат, 361 – йиғма жилд.

БУХОРОДА МУСИҚА САНЪАТИ РИВОЖИНИНГ МИЛЛИЙ-ЭТНИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Соҳиба ҚОДИРОВА,
Имом Бухорий халқаро илмий-
тадқиқот маркази мустақил изланувчиси

Бухоро қадим даврлардан Марказий Осиё минтақасидаги энг йирик ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий-маърифий марказлардан бири сифатида машҳур бўлган. Аҳолисининг этник таркиби жуда мураккаб бўлиб, ўзбек ва тожик халқлари билан бирга, араб, ҳинд, эроний, яҳудий ва бошқа этник гуруҳлар вакиллари узоқ асрлар давомида муқим яшаб келган [1, 84]. Жумладан, ўзларини “бухоро яҳудийлари” этноними билан атаган яҳудийларнинг форс-тожик тилида сўзлашиб, маҳаллий аҳолининг урф-одатлари ва турмуш тарзини ўзлаширгани ҳам уларнинг қадим даврлардан ушбу ҳудудда яшаб келганидан гувоҳлик беради [2].

1820 йили рус миссияси таркибида Бухорога таъриф буюрган Е.К.Мейендорф шаҳарда яҳудийларнинг энг кўп сонли гуруҳи жойлашганини ва уларнинг сони тўрт мингдан ошишини маълум қилади. Унинг қайд этишича, бошқа шаҳарларга қараганда Бухорода яҳудийларга муомала муносабат яхши бўлган. Маҳаллий яҳудийлар орасида бадавлат кишилар, мато бўйаш билан шуғулланувчи усталар, хунармандлар, ипак хомашёси ва ипак матолар савдоси билан шуғулланувчи тижоратчилар кўпчиликини ташкил этган [3].

Яҳудийлар нафақат маҳаллий халқнинг ҳўжалик ҳаёти ва урф-одатларини, балки миллий маданияти ва санъатини ҳам муайян даражада ўзига сингдирган. Бу эса бухоро яҳудийлари маданиятини қўшни этнос ва халқларнинг анъаналари билан уйғун ҳолда ўрганишни тақазо этади.

Хусусан, бухоро яҳудийларининг мусиқий маданияти Ўрта Осиё мусулмонлари ва айнан яҳудийларга хос мусиқий қатламлар жамлигида шаклланган. Бу асосан яҳудийлар томонидан ўзбек, тожик ва бошқа халқлар мусиқий анъаналарининг ўзлаштирилишида ҳамда яҳудийлик дини – иудаизм маросимлари билан боғлиқ мусиқа маданияти билан уйғунлашувида намоён бўлади [1, 88].

Бухоро яҳудийлари Ўрта Осиё халқлари миллий мусиқа санъатининг нодир ёдгорларидан бўлган Шошмақом (бузург, рост, наво, дугоҳ, сегоҳ ва ироқ деб аталувчи олти қисмдан иборат тугалланган мумтоз мусиқий асар – С.Қ.)нинг ривожига ҳисса қўшган. Шошмақомнинг ҳар бир қисми зарб бериб чалинадиган доира мусиқий асбоби

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

воситасида ифодаланадиган ритмик шакл, мусикий оҳанг ва поэтик мазмунга эга бўлиб, унинг яратилишига Ибн Сино, Умар Хайём, Саъдий Шерозий, Рудакий, Жомий, Навоий каби мумтоз адабиёт вакиллариининг бетакрор асарлари хизмат қилган. Шуниси эътиборлики, Шошмақомни меъёрига етказиб ижро этишда ўзига хос вокал-ижрочилик мактаблари муҳим роль ўйнаган. Уларга иқтидорли санъаткорлар раҳбарлик қилган. Улар орасида бухоро яҳудийлариининг вакиллари ҳам бўлган. Жумладан, Шошмақомнинг ижро усуллари ривожлантириш ва такомиллаштиришда бетакрор санъат соҳиби Леви (Левича) Бобохоновнинг хизматлари катта бўлган [1, 261].

Садриддин Айний 1904 йилда ёзган “Базм” номли шеърида Бухоронинг машҳур ҳофиз, созанда ва чолғучилари қаторида Довуд (Довудча), Юсуф (Юсуфи Гург – Юсуф Бўри), Леви (Левича) каби XIX аср иккинчи ярми-XX аср бошларида Бухорода яшаб ўтган яҳудий ҳофизлариининг номларини қайд этиб ўтган. “Бу санъаткорларнинг биргина сипориши (сипориш – мақом туркумларини якунловчи кичик бир куй лавҳаси), туширими мажозий маънода осмондаги фалак раққосаларини ҳам ерга туширади”, деб уларга юксак таъриф берган [4, 53-54]. Бу эса мазкур санъаткорларнинг халқ орасидаги нуфузи ва обрў-эътибори юқори бўлганидан дарак беради.

Шошмақом ривожига “хос” ва “маъмулий” деб аталган икки асосий анъана муҳим ўрин тутган. Биринчиси – энг нуфузли мақом мухлислари диққатига ҳавола этиладиган ҳашаматли сарой услуби (рикобий). Иккинчиси – мақом йўллариининг саройдан ташқаридаги кенгроқ майдонда, тўй-ҳашамлар, базму зиёфатлар, гапу гаштакларда жорий этиладиган маъмулий (халқчил) йўналиш “савтхон” (ашула) деб юритилган. Хоразмда хос ва маъмулий тоифадаги ижрочилар “сарой созандалари” ва “эл созандалари” номлари билан аталган.

“Сарой услуби” – “ёпиқ тизим”, у, энг аввало, ҳар бир мақомнинг, таркибий шувба ва қисмларини одобга мувофиқ, муқимлашган яхлит туркум сифатида ижро этилишини назарда тутган. Қолаверса, ушбу тизим ашулаларни парда ҳамда усул қонун-қоидаларига тўла риоя этган ҳолда, барча унсур ва амалларини жой-жойига қўйиб, мукаммал бадий асар тарзида талқин қилишни тақозо этган. Бу ишни юқори савияда уддалаш учун эса ҳофиз ёки чолғучи табиий имкониятларидан ташқари, тажриба, кўникма, маҳорат ҳамда уста кўрган ва мактаб ўтаган бўлиши талаб этилган.

Мақом тараққиётида етакчи омил бўлиб хизмат қилган сарой анъаналарининг ривожига кўп жиҳатдан бевосита ҳукмдорларнинг соз санъатига қизиқиши ва эътиборига боғлиқ бўлган. Бу ўринда Бухоро тахтига ўтирган сўнгги уч амир Музаффархон, Абдулаҳадхон, Олимхон ҳомийлигида иқтидорли ижодкорларнинг саройга тўпланиши Бухоро Шошмақомининг беназир бадий намуна сифатида сайқал топишига хизмат қилган [4, 55].

Шошмақомнинг бир томони алоҳида хос мусикий анъаналарга бориб тақалса, иккинчи тарафи оддий халқ ижодига уланиб кетган. Унинг ижодий қиёфасини бирон-бир алоҳида қавмнинг мусикий хусусиятлари билан белгилаш мушкул. Уни Бухоро аҳлининг умумий мероси сифатида баҳолаш мақсадга мувофиқдир. Шошмақом ана шундай полиэтник муҳитда ривожланиб келган ва унинг шаклланишида ўзбек, тожик халқлари, эроний, яҳудий ва бошқа қавмларнинг ижодий ҳиссаси бор. Шошмақом негизида икки тилли ўзбек-тожик шеъриятининг қарор топиши ҳам айнан шу ижодий муҳитнинг маҳсулидир.

Азалдан кўп миллатли бўлган Бухорода Шошмақом ижрочилигига ғайридинларнинг жалб этилиши ислом динининг қудратли таянчларидан бўлган Бухорои шарифда ахлокий нуқтаи назардан мусиқачи, созандалик касбларига алоҳида эҳтиёткорлик билан ёндашилганининг натижасидир [4, 59]. Оиша онамиз ривоят қиладилар: “(Отам) Абу Бакр олдимга кирдилар. Иккита ансорий чўри қиз ансорийларнинг “Буос” кунига бағишланган байтларини ашула қилиб айтаётган эрди. Лекин иккаласи ҳам чин ашулачи эмас эди. Шунда Абу Бакр Сиддиқ: “Шайтоннинг сурнайлари (келиб-келиб) Расулulloҳ саллоллоҳу алайҳи ва салламнинг уйларида

чалинадими?” деб қойидилар. Бу воқеа ҳайит куни бўлган эди. Ўшанда Расулуллоҳ саллоллоҳу алайҳи ва саллам: **“Эй Абу Бакр, ҳар қавмининг ўз байрами бордир, бу кун бизнинг байрамимиз”, дедилар**” [5, 259].

XIX аср иккинчи ярми-XX аср бошларида Бухоро Шошмақомининг Ота Жалол Носиров, Леви Бобохонов, Домла Ҳалим каби уста ижрочилари бўлган [4, 199]. Айниқса, Ота Жалол Носиров Бухоронинг энг нуфузли мусикашунос устозларидан бири сифатида ном қозонган. У Амир Музаффархон, Абдулаҳадхон, Олимхон саройидаги шошмақомчилар гуруҳига узоқ вақт раҳбарлик қилиб, кўплаб шогирдлар етиштирган. Улар қаторида машҳур ҳофизлар Леви Бобохонов ва Домла Ҳалим каби ўз услуби ва мактабини яратган уста санъаткорлар алоҳида ўрин тутати [4, 290-292].

Леви Бобохонов 1873 йили Бухорода таваллуд топган. Отаси – Бобохон Ошма асосан бўёқчилик билан шуғулланган. Шу билан бирга, маҳалла-қўйнинг тўй-томошаларида дастийёрлик қилиб, кўнгилоҷар қўшиқлар айтган. Отанинг ёнида унга ёрдам бериб юрган Леви ёшлигидан Бухоронинг тўй муҳити, куй ва қўшиқларини яхши ўзлаштириб олган. Баъзан ўзи ҳам доира чалиб, “бухорча” тоифасида ашулалар айтган.

Леви ёшлигидан ноёб овоз соҳиби эканини, мусикий қобилиятини намоён этган. Бухоро яҳудийлари орасида кенг тарқалган диний қўшиқчилик анъаналаридан бири “замрхоний” дейилади. У қўшиқлар иброний ва форс-тожик тилларида маълум қонун-қоида доирасидаги куй ва вазнларга солиб айтилган. Бухоро яҳудийлари айрим диний қўшиқларини Шошмақом йўлларида ёки уларнинг ўзлаштирилган куй вариантларига мослаб ижро этган. Замрхонлик қоидаларига қатъий риоя этиш учун шу соҳага ихтисослашган ижрочиларга ёшлигидан махсус тарбия берилган. Замрхонлик мактабида таълим олиш Леви учун ашулачилик касбини эгаллаш борасида дастлабки қадам бўлган.

Леви қўшиқчилик фаолиятини жуда эрта бошлаган. Болалигидан отасининг ёнида юриб ашулачилик қилган. Бухоро ва унинг атрофидаги тўй-маъракаларда қатнашиб, тажриба оширган. Шундай сафарлардан бирида Чоржўйдаги тўйда шаҳар ҳокимининг назарига тушиб, унинг тавсияси билан Ҳожихон исмли ҳофизга шогирдликка тайинланган.

Орадан бир йил ўтиб Леви Бухорога қайтган ва ҳофизлик фаолиятини давом эттирган. Тез орада ёш ҳофизнинг доғруғи Амир Абдулаҳадхон қулоғига етиб борган. Амир кўрсатмасига биноан, у саройга чақирилиб, Ота Жалол тарбиясига топширилган. Ҳофиз тез фурсатда Шошмақом асосларини ўзлаштиришда катта муваффақиятларга эришган. Натижада у нафақат рикобий (сарой ҳофизи), балки ратифахўр (махсус маош белгиланган) санъаткорга айланган [4, 292].

Левининг санъатини ёшлигида махсус мусикий тарбия кўрган Амир Олимхон жуда хуш кўрган. Шинавандалар даврасида Шошмақом тинглаш унинг сеvimли машғулотларидан бўлган ва у ҳофиз Левини доим ўз ёнида олиб юрган.

Бу орада Бухоро Шошмақом мактабининг доғруғи узоқ ўлкаларга ҳам ета бошлаган. XX аср бошларида Бухоро билан Россия ўртасида савдо-сотиқ алоқалари жонланиб, айниқса, кичик корхоналарнинг ишлари юришиб кетган. Шунда овоз ёзувчи ширкатлардан бири – Риганинги “Пишущий Амур” (Овоз таратувчи “муҳаббат парилари”) Леви Бобохоновнинг ижроларини граммофон пластинкаларига тушириш учун ижозат сўраб, амирга мурожаат қилган. Узоқ музокаралардан сўнг, 1909 йилнинг август ойида Русь элчисининг Янги Бухоро (Когон)даги қароргоҳида (ҳозирги Когон темир йўл вокзалидан чиқаверишда чап томонда жойлашган тарихий музей биносида) Леви танбур, укаси Йов (Юов) доира чалиб айтган Шошмақомнинг “Қашқарча Сарвиноз”, “Туркий Қашқарчаи Сарвиноз”, “Талқини Уззол”, “Мўғулчаи Сегоҳ”, “Талқини Мўғулчаи Сегоҳ”, “Уфори Мўғулчаи Сегоҳ”, “Мўғулчаи Бузруг”, “Сарвиноз”, “Талқини Ушшоқ”, “Насри Ушшоқ”, “Наврўзи Сабо”, “Талқин Сабо”, “Уфори талқини Сабо” каби йўллари граммофонга ёзиб олинган [4, 293].

Леви Бобохоновнинг овози жуда ноёб бўлиб, у ашулаларни бутун вужуди билан берилиб, ўзгача илҳом ва юксак маҳорат билан ижро этган. Баланд пардаларда айтиш

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

услуги Бухоро созандалари тилида “ки” (фальцет) дейилган. Бундай тик пардалар Леви ижросида сўлим оҳанг бўёқлари билан тўлдирилган. Овозидаги майинлик, равонлик ва санъатидаги табиийлик инсон ҳис туйғуларига йўналтирилган. Унинг услуги овоз билан танбур, сато ва доира ижрочилиги мутаносиблигининг ёрқин намунаси бўлиб хизмат қилган.

Леви одатда бир ярим-икки соат давомида узлуксиз қўшиқ айтган. Бундай давомли ижро санъати Бухоро созандалари тилида “пайт”, Хоразмда эса “давр” дейилган. Ҳар бир пайт оғир, улугвор куй ёки ашулалардан бошланиб, охирига қараб енгиллашиб, шўх ўйноқи асарларга ўтиб борган. Бу тартиб мусикий руҳшунослик қонуниятларига кўра, ҳофизга ўз тингловчилари кайфиятини назорат қилиш ва муносиб равишда иш тутиш имконини берган.

Леви санъатининг яна бир эътиборли жиҳати шундаки, ҳофиз жуда кўп шоирларнинг ўзбек, форс-тожик тилларидаги ғазал ва мухаммасларидан фойдаланган. Ҳофизлар одатда айтиб юрадиган шеърларини тартиблаштириш мақсадида уларни дафтарга ёзиб, ёнида олиб юрган. Бундай ён дафтарчалар “дастак” деб аталган. Ҳофиз хатга қараб шеърнинг дастлабки мисраларини кўриши биланоқ қолган байтлари ёдига қуйилиб келаверган [4, 295]. Ана шундай истеъмолда бўлган уч дастак ҳофиздан авлодларга мерос қолган ва унинг набираси Ариэл Бобохонов томонидан Бухоро Шошмақомининг танкидий матнлари яратилишида қўл келган.

Хулоса қилиб айтганда, Бухоро Шошмақоми ва умуман қўшиқчилик санъати ривожига турли халқ ва элатлар вакиллари иштирок этган. Жумладан, ушбу мумтоз мақомнинг ижро ва ижод билан боғлиқ авж, намуд, ғазалроний ва бошқа жабҳалари машҳур ҳофиз Леви Бобохонов талқинида Шошмақом бадииятининг юксак намунаси сифатида камол топган. Ҳофизнинг жўшқин ижоди асл Шошмақом, яъни хослар даврасида, сарой муҳитида жорий этиладиган мақом тарихида ўзига хос ёрқин саҳифага айланган. Шошмақомдек улуг ва мураккаб санъатни ижро этиш ва ривожлантириш учун зарур бўлган ҳофизлик, чолғучилик маҳорати каби муҳим омиллар санъаткорда бирдек мужассам бўлган. [3, 300]. Уста санъаткор Шошмақомнинг моҳир ижрочилари бўлиб етишган самарқандлик Михоэл Толмасов ва Гавриэл Муллақандов каби етук ҳофизларга устозлик қилган. [3, 208-210].

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Джумаев А.Б. Бухарские евреи и музыкальная культура Средней Азии // *Евреи в Средней Азии: вопросы истории и культуры*. – Т., 2004.
2. Бухарские евреи – одна из древнейших еврейских общин // https://stmegi.com/posts/10017/bukharskie_evrei_odna_iz_drevneyshikh_evreyskikh_obshchin_328/
3. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару // http://az.lib.ru/m/mejendorf_e_k/text_0010.shtml
4. Матёкубов О. Мақомот. – Т.: “Мусика” нашриёти, 2004.
5. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ. 1-том. Т., 1991.

ISTANBULDAGI BUXORO TEKKE SI – O‘TMISH VA BUGUN

Ismailov G‘afurjon Xasanovich
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti
e-mail: ismailov9191@mail.ru

Jahon tarixidagi eng yirik imperiyalardan biri bo‘lgan Usmonli imperiyasining boshqa musulmon davlatlari bilan aloqalari faqat siyosiy soha bilan cheklanib qolmadi, balki vaqt o‘tishi bilan uning madaniy jamiyatlari bilan murakkab ijtimoiy, madaniy va ayniqsa diniy aloqalar tarmog‘ini yaratdi. O‘rta Osiyo musulmonlari bilan Usmonli imperiyasi o‘rtasidagi munosabatlar chuqur tarixiy, madaniy va diniy ildizlarga va mustahkam an‘anaga ega edi. Istanbul

musulmonlarning Haj mavsumi arafasida boshlangan qadimiy turk geografiyasi bo'ylab uzoq va mashaqqatli muqaddas sayohatidagi eng muhim bekatlardan biri edi.

G'arb va Sharq o'rtasidagi oltin ko'prik bo'lgan Istanbul asrlar davomida ziyoratchilar va sayohatchilar uchun vaqtinchalik turar joy va musofirxona bo'lib xizmat qilgan, ular uchun maxsus tekkelar qurilgan. Shu nuqtai nazardan, Istanbuldagi eng muhim tekkelardan biri Kadirga porti yaqinida joylashgan Binbirdirek tumanidagi Shahid Mehmed Poshsho tepaligida va Soqolli Mehmed Poshsho ijtimoiy majmuasi ro'parasida joylashgan Kadirga O'zbeklar Darvish uyi yoki Buxoro O'zbeklar tekkesi deb nomlangan takiyasidir. Manbalarda bu tekke 1692—93(hijriy 1104) yillarda Istanbul xazinachisi Ismoil afandi qurilgani haqida ma'lumotlar bor. Bu manbalarga ko'ra, tekke masjid, tahorat xonasi, uchta hojatxona, hammom, hovli va bog', olti darvesh xonasi va shayx xonasidan iborat ekanligi aniqlangan. Vaqt o'tishi bilan ta'mirlangan tekke binosi to'rtta alohida binodan iborat bo'lib, keyinchalik unga masjid-minora qo'shilgan. Ko'rinib turibdiki, bu binoda saljuqiylar me'morchiligi va turk milliy me'morchiligi san'atining izlari ham saqlanib qolgan bo'lib, keyingi davrlarda ta'siri asta-sekin kengayib bordi¹.

Me'mor va san'atshunoslarning ta'kidlashicha, "Buxoro tekkesi" me'morchilik nuqtai nazaridan tekke dan ko'ra ko'proq turar joy majmuasi yoki musofirxonaga o'xshaydi². Ko'rinib turibdiki, tekkening asosiy vazifasi O'rta Osiyodan kelgan musulmonlarning yashashi va toatibodati uchun qulay manzil sifatida me'moriy uslubni amaliy ehtiyojlarga mos ravishda va vaqt o'tishi bilan eklektika³ uslubida shakllantirilgan. Qadimgi Istanbulning madaniyati va kundalik hayotiga oid muhim ma'lumotlarida ba'zi tekkelar, jumladan, bu binoning o'tmishda "Buxoro va o'zbek musofirxonasi" nomi bilan mashhur bo'lganligi, shuningdek, Markaziy osiyodan borgan mehmonlarning Haj mavsumida bu tekkelarga sig'maganligi qayd etilgan⁴. Ko'rinib turibdiki, XIX asrning oxiridan boshlab Istanbulga borgan Haj ziyoratchilar, o'z vatanlarida bo'lganlarida, yo'ldagi mashaqqatlar va yengilliklar va mehmonxonalarning qulayligi, osoyishta va xavfsizligi haqida vatandoshlariga ma'lumot berishgan. Bunday hollarda, tekkening vaqt o'tishi bilan yashash manzili sifatida kengayib, parallel ravishda sezilarli me'moriy o'zgarishlarga sabab bo'lganligini tushunish mumkin. 1865-yilda tekke da istiqomat qilgan Qo'qon elchisining ta'riflari va kuzatishlari shuni tasdiqlaydiki, bu diniy markaz O'rta Osiyodan kelganlar uchun turli ijtimoiy qatlamlarga mansub va juda turli maqomga ega bo'lgan o'ziga xos musofirxona ekanligini ta'kidlab: "... Mazkur Xonaqoh Balx, Buxoro va Qo'qon va shunga o'xshash manzillardan kelgan odamlarning musofirxonalari bo'lib, yuqorida zikr etilgan joydan kelgan ulamolar, sultonlar va fuqarolar ham to'g'ridan-to'g'ri musofirxonaga kelib, mehmon sifatida qabul qilingan...". Xuddi shunday, o'sha davrda tekkening rahbari bo'lgan Shayx Sulaymon afandi ham qaydnomalarida yozishicha: "...men Balx va Buxoro atrofidan kelib-ketganlarga hokimiyat tomonidan tayinlangan mas'ul xodimlardanman...". U bu gapi bilan shuni aytmoqchiki, bu mintaqadan borganlar va ularning rasmiy hokimiyat organlari bilan bo'ladigan munosabatlarida mas'ul vakili ekanligini ta'kidlab o'tadi. Buxoro, Qo'qon, Xiva kabi xonliklardan borgan insonlar uchun Buxoro tekkesi "bir maskan"⁵ va safar chog'ida sodir paydo bo'ladigan muammolarini hal etishda muhim aloqa markazi sifatida ko'rganiga hech shubha yo'q. Ya'ni shohdan to gadogacha bo'lgan ko'plab musofir musulmonlar tekke orqali davlat va jamiyat bilan o'zaro aloqalarini yo'lga qo'yishda hamda ehtiyoj, talab va umidlarini shu tekke orqali qondirishga harakat qilganlar. Bunga misol qilib, 1865-yilda topshirilgan arizada, o'n yil avval Mudurnuga qo'nim topgan va ikki oyog'idan ayrilgan Hoji Muhammad ismli shaxs davlat idoralariga "och va nochor" ekanligini hamda u davlat organlariga tekke dan boshpana topganligi, bu ishi bilan hayoti saqlab qolingani tushuntiradi va yordam so'raydi. Ya'ni Buxorodan kelganlarini bildirgan Hoshim va Muhammad ismli faqir ikki kishi tekke da istiqomat

¹ Baha Tanman, "Uzbekler Lodge", TDVIA, Istanbul 2007, XXXIV, 121-122 b.

² Melek Ertan, "O'zbek (Buxoro) tekkesi", Yassavi, 4/42 (1997 yil iyun), 44-46 b.

³ IZOH: (yunoncha: — tanlovchi) — turli xil, hatto bir-biriga qarama-qarshi qarash, g'oya, nazariyalarning "eng yaxshisi"ni tanlab olishga intilish.

⁴ Musahibzoda Jalol, Eski Istanbul hayoti, Turkiya nashriyoti, Istanbul 1946, 45-bet.

⁵ Mehmet Bakir, "Buxoro maskani va masjidi", Istanbul ensiklopediyasi, Istanbul 1963, VI, 3099.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

qilishlarini aytib, hokimlikdan yordam berishlarini iltimos qilishdi. Yana bir misol, Madinada yetti-sakkiz yil saroyda ishlaganini, asli buxorolik ekanini aytgan Abdulloh o'zining katta oila a'zolari bilan birga tekke a'zosi sifatida Konyada tadbirkorlik qilish uchun ruxsat olmoqchi ekanligini bildirgan. Turli davrlarga oid bunday misollar shuni ko'rsatadiki, Buxoro tekkesi O'rta Osiyo musulmonlari uchun muhim qarorgoh bo'lishi bilan birga, muhtoj va savdogarlarning muammolarini vakolatli davlat muassasalariga topshiruvchi o'ziga xos muvaqqat vakil va vositachi muassasa ham bo'lganligini ko'rishimiz mumkin.

Buxoro tekkesining yuqorida tilga olingan xususiyatlari, shubhasiz, nihoyatda muhim, ammo bu majmua bir tariqat xonaqohi va naqshbandiychiligining tekkesi hisoblanadi. Shuning uchun ham bu tekkening eng muhim xususiyati, shubhasiz, diniy markaz bo'lganligidadir. Tekkening vaqf shartlariga nazar tashlaydigan bo'lsak, faqir va darveshlarni joylashtirish va ovqatlantirishdan tashqari, har hafta "xatmi xojagon va zikr-u tavhid" o'qish talab qilingan. Bu tekke buxorolik Haj ziyoratchilari, faqir va sayohatchilari davlat va uning a'zolariga ko'rsatilayotgan e'tibor markazi bo'lgan va ko'rsatgan yordami evaziga "Har oqshom zikru tavhid va duolarida yod etgan" naqshbandiylik dargohi sifatida ta'riflangan. Naqshbandiylik tariqatida juda muhim shaxslarida biri va Bahouddin Naqshbandning ustoz Mir Kulolning avlodi ekanligi aytilgan buxorolik Shayx Abdulvohid 1854-yil 7-martdan 21-iyulgacha o'g'li va uch shogirdi bilan shu tekke mehmon bo'lgan¹. Ularga xazinadan kuniga 32,5 kurushdan jami 4452,5 kurush ajratilgan. Ma'lum bo'lishicha, bu mehmon nafaqat tekke, balki davlat uchun ham muhim shaxs bo'lgan, buni unga va uning atrofida qilargalarga ko'rpa-to'shaklar va choyshablar ajratilishi kabi kichik qulayliklardan bilsak bo'ladi. Zero tekkega tashrif buyurgan har bir musofirga bunday iltifot ko'rsatilmagan. Bunday muhim tariqat yetakchisining Naqshbandiylik maskanida mehmon bo'lishini e'tiborsiz qoldirmaslik kerak, chunki u aslida ham tekke, ham musofirxona vazifasini o'tagan. Bu muhim shaxsga va tariqat rahnamolariga ko'rsatilayotgan g'amxo'rlik va e'tibor davlat tomonidan olib borilayotgan siyosatning namunali ko'rinishi ekanini e'tibordan chetda qoldirmaslik kerak.

Turli davrlarda yozilgan ayrim manbalarda tekkening marosim kuni juma kuni ekanligi qayd etilgan. Bu masalada ham turlicha fikrlar mavjud. Jamoliddin Sarvar Ravnaqo'g'li, so'nggi davrda bu yerda faoliyat olib borayotgan shayxlarning Makkalik shayx Mehmed Jan² bo'limidan kelganini va dushanba va juma kechalari tekke marosimlar o'tkazilganini ta'kidlaydi. Yana berilgan ma'lumotlardan ma'lum bo'lishicha, marosim tartibi naqshbandiylar ichida o'rganib qolgan amallardan farq qilgan. Shunga ko'ra, bu dargohda zikr qilinayotganda avval xatm-i xojagon, so'ngra Qodiriy evradi³ o'qilgan. Shundan so'ng ular Holvatiy tariqatiga xos zikr uslubi uchun Davran uchun turishardi. Davran "Hu" bilan boshlanib, "Hayy" bilan davom etgan. Bu marosim haftada ikki kun bajarilgan bo'lib, xatm-i xojagon har kuni bomdod va shom namozlaridan so'ng o'qilgan. Bundan tashqari, Ramazondan tashqari barcha qamariy oylarning o'n birinchi kunida o'tkaziladigan yana bir marosim bor edi. Uchrashuv so'ngida qozonlarda o'zbek palovi pishirilib, kelgan-ketganlarga tortiq qilingan. Naqshbandilik tariqatida hafi zikr odatda keng tarqalgan bo'lsa-da, jahriy zikr ham borligini unutmaslik kerak. Bu yasaviylikdagi "ara zikri" usulining naqshbandiylikka ta'siridan biridir. Jahriy zikr Sultonahmet O'zbeklar tekkesida va Sultontepasidagi tekkelarda qilingan. Yuqorida ifodalangan qarashlar ham, jahriy zikri haqidagi ana shu fikrlarga ham asoslanib, bu yerdagi zikr nafaqat naqshbandiylikda, balki boshqa tariqat usullariga muvofiq tekkening moslashuvchan munosabatini va keng auditoriyani qamrab olishini ko'rsatadi.

Buxoro o'zbeklari tekkesining eng muhim xususiyatlaridan biri uning O'rta Osiyodagi islom xonliklari bilan uzoq yillik diplomatik munosabatlardagi aloqalari va vazifasi edi. Ko'pgina tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, XVIII asr oxirlarida Shayx Yahyo afandi va XIX asr

¹ Hamid Algar, Naqshbandilik, Istanbul 2007, bet. 438-441.

² Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Defter nr. 263, (4 Eylül 1783-6 L 1197), s.11.

³ IZOH: bu tasavvuf atamasi Alloh taolaga yaqinlashish maqsadida ma'lum bir vaqtda va ma'lum bir vaqt oralig'ida qilingan ibodat, namoz va zikrni bildiradi. Bu atama bandaning Allohga bo'lgan muhabbati, hurmati va sadoqatini ko'rsatadigan his-tuyg'ulari, fikrlari va xatti-harakatlari uchun ishlatiladi.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

o'rtalarida Shayx Mehmed afandi Turkiston bilan munosabatlarda Usmoniylar imperiyasi tomonidan diplomatik vakolatxonalarga tayinlangani ma'lum. Shayxlarning Turkistonlik bo'lib, musulmon xonliklari bilan yaqin aloqada bo'lganligi ularning o'ziga xos favqulodda elchilar etib tayinlanishida samarali bo'lgan¹. Boshqa tomondan, Buxoro hukmdori tomonidan Istanbulga elchi sifatida yuborilganlarga nisbatan odatda oddiy rasmiyatchilik qo'llanilsa, ba'zan tekkelerde ham mehmon qilingan. Masalan, Istanbulga ziyorat niyati bilan kelgan Mirzo Muhammad Fozil²ning hajdan keyin Istanbuldagi shu tekkeda qolgani ko'rinadi. Shayx Mehmed afandi avvalroq mazkur elchiga tayinlangan lavozimni qayta tayinlash uchun ariza berdi. Ma'lumki, XIX asr boshidan beri Rossiyaning ortib borayotgan aralashuvidan bezovta bo'lgan mintaqadagi musulmonlar Usmoniylar imperiyasi himoyasidan panohtopdilar. Bu holat Turkiston o'lkasi musulmonlarining xalifalikning muqaddasligi va qadr-qimmatini bilan bir qatorda o'zlarining islomiy o'zligini ham ta'kidlab o'tishlariga sabab bo'lganligini arxiv hujjatlaridan batafsil ko'rinib turganidek, bu so'z o'lkadan borgan elchilar va maxsus vakillar tomonidan mustahkamlandi. Masalan, Buxoro hukmdori vakili bo'lgan elchi taqdim etgan forscha noma quyidagicha boshlangan; "Buxoro hukmdori va uning ulug'vor ahli musulmonlar imomi va musulmonlar xalifasi zamini bo'lgani uchun bu hukm dunyo hukmiga bo'ysunadi va itoatkorligini bildiradi..."³.

Turkiston hududidagi siyosiy vakillar Usmoniylar imperiyasi va sultonlar tomonidan ifodalangan xalifalik institutiga sodiqliklarini shu tariqa ochiq-oydin ifodalash orqali Rossiyaning mintaqada tobora kuchayib borayotgan nazoratidan xalos bo'lishni va zarurat tug'ilganda harbiy yordam so'rab o'z mudofasi kuchaytirish uchun o'z asosini mustahkamlashni maqsad qilganlar. Bu umid yuqorida keltirilgan elchining maktubi davomida yaqqol ifodalangan. Shak-shubhasiz, ulug'vor Babiali tarixiy, etnik, diniy va madaniy mushtaraklik tufayli bu umidga befarq qola olmadi. Biroq, xalqaro tuzum va nozik diplomatik va siyosiy muvozanatlar avvalgi qudratidan mahrum bo'lgan imperiyaning Rossiya tahdidi oldida real siyosat tufayli juda ehtiyotkorlik bilan harakat qilish zaruratini bartaraf eta olmadi. Shu boisdan ham, Babiali Musulmon xonliklari tufayli Rossiya bilan qizg'in to'qnashuv keltirib chiqaradigan har qanday hodisadan qat'iy chetlangan bo'lsa-da, Turkiston xalqi bilan diniy, iqtisodiy va siyosiy mavqeiini saqlab qolish uchun "mintaqadagi vakillarni munosib so'zlar bilan yengishga" majbur bo'ldi. Darhaqiqat, 1840 va 1847-yillarda Xiva xonligidan, 1865-yilda Qo'qondan, 1867, 1868 va 1871-yillarda Buxorodan yuborilgan elchilarning so'rovlariga Babiali ijobiy javob bermaganligiga Rossiyaning munosabati sabab bo'lgan bo'lishi mumkin. 1871-yildan keyin mavjud siyosiy munosabatning nisbatan yumshashiga Tanzimat davri⁴ning ehtiyotkor va nufuzli davlat arboblari bo'lgan Ali va Fuad Poshsholarning o'limi sabab bo'ldi. Bunday sharoitda, tabiiyki, Turkiston xonliklari bilan munosabatlar ochiq edi, mutlaq himoya va taqdir birligidan ko'ra, haqiqiy siyosat imkon bergan darajada do'stlik va birodarlik suhbatlari maydonga chiqishi, qatnashishi ba'zi siyosiy va iqtisodiy imo-ishoralar va yaxshi niyatlar ta'kidlangan sohalar bilan cheklangan. Shubhasiz, mintaqaning Usmoniy chegaralaridan uzoqligi tufayli, zarur bo'lganda qurol-yarog', o'q-dorilar va moliyaviy yordam ko'rsatilgan. Biroq, bu yuqorida sanab o'tgan va qisqacha real siyosatga bog'langan sabablarga ko'ra, bunday yordam xufiyona, yashirincha va uchinchi shaxslar orqali amalga oshirilardi. Aslida, aytish kerakki, Usmoniy ma'muriyatlari Turkiston xonliklaridan kelayotgan elchi yoki vakillariga kerakli e'tiborni ko'rsatib, ularning iltimoslariga imkon qadar ijobiy javob berganlar. Sulton Salim III davrida Rossiya bilan urush davom etar ekan(1787-1792), Mustafo III vaqfidan Istanbuldagi ikki yuzga yaqin tekkelar orasidan Buxoro tekkesiga "faqirlar ta'minoti" uchun har yili ming kurush ajratilgan. Bu ajratma oddiy e'tibor emas, balki siyosiy harakat edi. Chunki Rossiya bilan urush davom etayotgan bir paytda bu yordam chegaradagi Turkiston aholisi qaysidir ma'noda

¹ Reşat Ekrem Koçu, "Buhara Tekkesi Cinayeti", İstanbul Ansiklopedisi, VI, 3099; CSRA, nr. 28/2.

² Zarcone, "Buxoro tekkesi", 325-bet.

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, C. HR, nr. 5600 (18 Kasım 1827-28 R 1243).

⁴ IZOH: (usman. تنظيمات — tartibga solish) — Usmonli turk sultonligida o'tkazilgan ijtimoiysiyosiy islohotlar va shu islohotlar o'tkazilgan davr (1839—70).

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Turkiyaning yurak urishini his qilgan markazga xizmat qilganga hech shubha yo'qki, bu juda siyosiy mazmunli tashviqot urinishi bo'lgan. Mustafó III ning ruhiga juma oqshomlari tekke "Yosin" va "Mulk" suralarini o'qish, ayniqsa, Avstriya va Rossiya mag'lubiyatlari uchun xatimni tushirib duo qilish shartlari ostida ko'rib chiqilayotgan mablag'ni tekkega berishga buyruq berilgan¹.

Buxoro o'zbeklari tekkesining bu markaziy joyi tekke shayxlariga "muvaqqat ishlar vakili" kabi vazifa yuklash uchun juda mos edi. Tekke eshiklari Turkiston hududidan kelgan odamlar uchun doimo ochiq bo'lishi va ko'plab odamlarning muammolari ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy va siyosiy jihatdan hal qilinishida Usmoniy hokimiyatlarining yarim rasmiy vakillari hisoblangan tekke shayxlari sifatida qabul qilinishiga zamin yaratdi. Qo'qon hukmdori Xudoyorxon 1846-yilda ulamolardan biri bo'lgan Hoji Ro'zibekni Istanbulga yuborgach, bu tekkeni o'z ichiga olgan diplomatik jarayonga sabab bo'ldi. Qo'qon elchisi Buxoro xonligi bilan bog'liq muammolarni hal qilish to'g'risidagi maktubni Babiali topshirdi, shuningdek, Usmoniy imperiyasidan konchilik sohasida texnik yordam so'radi. Hoji Ro'zibek haj ziyoratini tugatib, Istanbulga qaytib keldi va yana sadria'zam bilan uchrashdi. So'ngra ikki tomonlama munosabatlar va o'zaro aloqalar doirasida Shayx Mehmed afandi Hoji Ro'zibek hamrohligida Qo'qonga elchi sifatida yuborildi. Shayx Mehmed afandining o'z shahriga yaqinlarini ziyorat qilish uchun borishni juda xohlayotgani, izzat va joiz bo'lishi uchun u yerdagi "nomayi nufus" vazifasini ishonib topshirishni xohlagani ko'rinadi. Boshqa tomondan, buxorolik qozi bu qarordan ranjimasligi uchun amir Nasrulloga odob sifatida "nomayi humoyunni" yuborish ko'rib chiqildi. Yigirma besh ming kurush yo'l nafaqasi berilgan Shayx Mehmed afandi Buxoro va Qo'qon xonliklari o'rtasidagi adovatga barham berish, musulmonlar o'rtasida qon to'kilishining qat'iy oldini olish vazifasi bilan o'lkaga boradi va uchrashuv o'tkazib², Buxoro hukmdori amir Nasrullo bilan vositachilik burchini ado etadi. Bu tekke o'z davrda siyosiy maqsadlarda foydalanilganidan dalolat beradi.

Adabiyotlar:

1. Hayitov.Sh. Chor Rossiyasining mustamlakachilik siyosati davrida Turkmaniston musulmonlarining Haj ziyorati/Из истории и культурного наследия Бухары (10 выпуск). изд Бухара 2006. С. 89-95
2. Baha Tanman, "Uzbekler Lodge", TDVIA, Istanbul 2007, XXXIV, 432 b.
3. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, C. HR, nr. 5600 (18 Kasım 1827-28 R 1243).
4. Hamid Algar, Naqshbandilik, Istanbul 2007, 441 b.
5. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Defter nr. 263, (4 Eylül 1783-6 L 1197), s.11.
6. Kim Hodong, Holy War in China The Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia, 1864-1877, California 2004, s. 149-150 .
7. Mehmet Saray, Rus istilosı davrida Usmonli imperiyasi va Turkiston xonliklari o'rtasidagi siyosiy munosabatlar (1775-1875), Istanbul 1984, 160 bet.
8. Reşat Ekrem Koçu, "Buhara Tekkesi Cinayeti", İstanbul Ansiklopedisi, VI, 3099; CSRA, nr. 28/2.

¹ Kim Hodong, Holy War in China The Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia, 1864-1877, California 2004, s. 149-150 .

² Mehmet Saray, Rus istilosı davrida Usmonli imperiyasi va Turkiston xonliklari o'rtasidagi siyosiy munosabatlar (1775-1875), Istanbul 1984, 50-52-betlar.

BUXORODAGI SAVDO-SOTIQ MUNOSABATLARI TARIXIDAN

Normatov Otabek Maxamatjonovich,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti,
m.ф.ф.д.(PhD) доцент,
+998908151980

Insoniyat tarixida bozorlar muhim rol o'ynagan. Xususan, Sharq bozorlari azaldan mashhur bo'lgan. Turkiston hududidagi ko'hna Buxoro, Samarqand, Poykend, Urganch, Xiva, Marv, Munijkat, Isfojob, Chag'aniyon, Termiz, Xo'jand kabi shaharlarda savdo-sotiq qadimdan rivojlangan. Ayniqsa, o'rta asrlarga kelib nafaqat shaharlarda, balki juda ko'p yirik qishloqlarda ham Tim, Toqi, Chorsu deb nomlangan gavjum bozorlar bo'lgan. Yirik poytaxt shaharlarning chorrahalarida qurilgan tim va chorsu namunalarini Buxoro, Xiva, Samarqand timlari misolida ko'rish mumkin.

Buxoro amirligi va Xiva xonligi bilan Rossiya imperiyasi o'rtasidagi savdo aloqalari ayniqsa Zakaspiy temir yo'li qurilgach, ancha rivojlangan. O'zining obodonligi va qulayligi bilan Buxoro bozori mintaqada birinchi o'rinda turgan. Farg'ona vodiysida o'zining kattaligi va savdo aylanmasi jihatidan Qo'qon bozori alohida ajralib turadi. Ipak gazlamalari bilan butun Sharqda tanilgan Marg'ilonda qator-qator tizilgan do'konlarda savdo-sotiq qilingan. Toshkentdagi Eski Jo'va (Hozirgi Chorsu) bozori karvonlar kelib-ketadigan yirik savdo markazi bo'lgan.

Turkiston o'lkasida sovet hokimiyati o'rnatilgach, bolsheviklar keskin choralar ko'rishiga qaramay bozorlar saqlanib qoldi. O'zbekistonda rayonlashtirish o'tkazilishi arafasida va 1926 yildan keyin ham respublika shaharlari, tuman markazlari va yirik qishloqlarda bozorlar faoliyat ko'rsatgan. Mahalliy aholi bu davrda bozorlar orqali savdo-sotiq munosabatlarini olib borgan.

O'rta Osiyoda o'tkazilgan rayonlashtirish davrida, yangi tashkil etilgan O'zbekiston SSRning barcha hududlarida savdo-sotiq munosabatlari turlicha ko'rinishda bo'lgan. Bozorlar asosan, rayonlashtirish komissiyasining qarorlari bilan tashkil etilgan rayon markazlarida faoliyat yuritgan. Bozorlar hududlarda turli ko'rinishda tashkil etilgan bo'lsada, ular aholining iste'mol ehtiyojlarini qondiruvchi asosiy iqtisodiy markaz hisoblangan.

O'zbekistonning muhim hududlaridan biri Buxoro okrugidagi savdo-sotiq va bozorlar faoliyati o'ziga xos ravishda olib borilgan. Okrug xududida 34ta bozorlar mavjud bo'lib, har tumanga bozorlar soni ham deyarli teng taqsimlanib joylashgan edi. Masalan, Shofirkon, Romitan-Xayrobod tumanlarida 4ta, Bahovuddin tumanida 6ta va boshqa tumanlarda 5tadan bozorlar faoliyat yuritgan. Okrug bo'yicha eng muhim ahamiyatga ega bo'lgan markaziy bozor Buxoro shahrida joylashgan. Bu bozor-savdo munosabatlarida nafaqat okrug bo'yicha, balki qo'shni okruglar va hattoki Qozog'istonning ayrim hududlarini ham bog'lab turuvchi mintaqadagi markaziy bozor hisoblangan. Bundan tashqari G'ijduvon va Vobkent bozorlari ham asosiy bozorlar sanalgan.

Okrug bo'yicha savdo-sotiq ishlari har bir rayonda o'ziga xos ko'rinishda tashkil etilgan. Jumladan, bozorlar faoliyati har bir rayonda turli ko'rinishda bo'lib, ayrim rayonlar misolida faoliyat yuritganligini ko'rishimiz mumkin.

Lenin (Shofirkon) rayonidagi aholi ehtiyojlari asosan Xo'ja Orif bozori orqali ta'minlangan. Rayonning g'arbiy va markaziy hududlaridagi 33 ta qishloqqa (bu qishloqlarda 5236 xo'jalik yashagan) Xo'ja Orif bozori xizmat ko'rsatganligi bunga misol bo'la oladi. Bundan tashqari, rayonda uchta bozor bo'lib, ular Ko'hna Vardonze, Denov va Chandir qishloqlariga xizmat ko'rsatgan. Rayonning sharqiy qismi aholisi esa G'ijduvon rayonining mashhur bozoridan foydalanishgan. Rayonda bozorlardan tashqari quyidagi savdo punktlari ham mavjud bo'lgan: Bitta paxta sotib olish punkti, bitta qorako'l teri sotib olish va bitta jun sotib olish punktlari (barchasi Xo'ja Orifda) faoliyat yuritgan.

Hududda yana bir muhim rayonlardan biri G'ijduvon rayonida ham savdo munosabatlari o'ziga xos ravishda tashkil qilingan. Rayonda oldi-sotdi ishlari asosan quyidagi bozorlarda olib borilgan: G'ijduvon, Gajdumak, Permast, G'ishti va Toshrobot bozorlari. Ularning ichida eng

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

asosiysi G'ijduvon bozori hisoblanib, 59 ta qishloqning 6600 xo'jaligiga, Gajdumak bozori esa 31 ta qishloqning 2900 xo'jaligiga xizmat ko'rsatgan. Rayondagi qolgan bozorlar mahalliy ko'rinishga ega bo'lgan. Rayonda bozorlar bilan birgalikda, uchta paxta sotib olish, ikkita qorako'l teri tayyorlash punktlari ham faoliyat yuritgan.

Buxoroda o'ziga xos rayonlardan biri Vobkentda esa quyidagi bozorlar faoliyat yuritgan: Vobkent, Peshko', Kumushkent, Zandana va Yangibozor. Bularning ichida eng mashhuri Vobkent bozori bo'lgan. Vobkent bozori rayonning markaziy va sharqiy qismiga (64ta qishloq) va qolaversa G'ijduvon rayonining bir qator qishloqlariga faoliyat ko'rsatgan. Rayonning g'arbiy qismiga esa Zandana, Yangibozor, Peshko' bozorlari faoliyat ko'rsatgan. Rayonda uchta paxta sotib olish va uchta turli mahsulotlar sotib olish punktlari ham faoliyat yuritgan. Romiton-Xayrobod, Bahovuddin, Buxoro va Qorako'l rayonlarida ham o'ziga xos bozorlar va savdo punktlari ish yuritgan.

Okrug bo'yicha umumiy savdo shohobchalari ham faoliyat ko'rsatgan bo'lib, ular davlatga qarashli, tijorat va xususiy savdo shohobchalariga bo'lingan. Xususiy savdo shohobchalarining ko'pchiligi bozor kunlari ishlagan. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat arxivi ma'lumotlariga ko'ra, 1925 yilning birinchi yarmida Buxoro okrugidagi bu savdo shohobchalarining pul aylanmasi 20 348 000 rublni tashkil etgan bo'lib, buning 9 719 000 rubli davlat shohobchalariga, 1 449 000 rubli tijorat shohobchalariga va 9 180 000 rubli xususiy savdo shohobchalari hissasiga to'g'ri kelgan.

Xulosa qilib aytganda, O'rta Osiyoda o'tkazilgan rayonlashtirish davrida O'zbekiston SSRdagi okruglar va ularga qarashli bo'lgan rayonlardagi savdo-sotiq ishlari va bozorlar faoliyati o'ziga xos tarzda yo'lga qo'yilgan. Bu holat O'rta Osiyo rayonlashtirish komissiyasining nazaridan chetda qolmagan. Chunki savdo-sotiq va bozorlar rayonning iqtisodiy markazini hamda hududdagi iqtisodiy potensialni belgilab bergan. Bu jihat O'zbekistonda yangitdan ma'muriy-hududiy rayonlarni tashkil etishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Xususan Buxoro dagi savdo-sotiq munosabatlari o'ziga xos ravishda tashkil etilgan bo'lib, mintaqa taraqqiyotida katta rol o'ynagan.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar:

1. Материалы по районированию Узбекистана. Выпуск II. Краткая характеристика проектируемых округов и районов. – Самарканд: Изд.СК Р Уз, 1926.
2. O'zbekiston MA, R-86-fond, 1-ro'yxat, 3401-ish, 4-8-varaqlar.
3. O'zbekiston MA, R-86-fond, 1-ro'yxat, 3401-ish, 165-varaq.
4. Rajabov Q., Bobomurodov K. Shofirkon tumani tarixi (Qisqacha ma'lumotlar). – Toshkent: "Tafakkur", 2015. – B.28 – 29.
5. Rajabov Q. Buxoro viloyati tarixi (Qisqacha ma'lumotlar). – Toshkent: "Tafakkur", 2015.
6. Rajabov Q., Inoyatov S. Buxoro tarixi. – Toshkent: "Tafakkur", 2016.
7. O'zbekiston MA, R-86-fond, 1-ro'yxat, 3401-ish, 165-166-varaq.

AMIR HAYDAR MAKTUBLARIDA IQTISODIY MASALALARNING YORITILISHI

Hamroyev Asliddin Umed o'g'li
BuxDU, Arxeologiya va Buxoro
tarixi kafedrası o'qituvchisi

“Maktuboti Amir Haydar” Buxoroda hukmronlik qilgan mang'itlar sulolasining uchinchi vakili Amir Haydar (1778-1826) ning davlatning turli mansabdorlariga, asosan, devonbegi, mehtar kabilarga yozgan turli yillardagi maktublar yig'indisidan iborat. Maktublar mavzusi o'sha davr davlat boshqaruviga aloqador sohalarni qamrab olgan. Ularda navkarlik, qozilik, vaqf kabi ko'plab o'sha davr masalalari, qarzdorlik, zakot olish, soliqlar va turli yig'imlar haqidagi ko'rsatma va topshiriqlar ham keltirilgan bo'lib, mazkur maktublar mazmunidan jamiyatda kechayotgan barcha jarayonlarga davlat rahbarining pozitsiyasi namoyon bo'lgan.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Maktublarning o'ziga xos xususiyati shundaki, har bir maktub davlatning u yoki bu mansabdoriga yo'llangan bo'lib, unda Amir Haydarning davlat va jamiyat ishlariga shaxsaniy munosabati aks etgan va ular farmoyish, buyruq, ko'rsatma, nasihat, rag'bat, qaytariq kabi mazmunlarni o'zida jamlagan.

Mazkur tezisda biz Amir Haydarning jamiyat va davlat iqtisodiy hayotiga aloqador bo'lgan mazmundagi ayrim maktublarini ko'rib o'tamiz.

Amir o'sha paytda mehtar lavozimida ishlab turgan Muhammad Hakimbiyga maktub yozib, amirlikdagi ayrim elatlardan zakot olmaslik to'g'risida ko'rsatma beradi. Maktub quyidagicha:

“Amirlikning izzatga loyiq, o'z o'rniga ega, xoqonning ishonchli va davlatxoh kishisi bo'lgan Muhammad Hakimbiy Mehtarga.

Xisravona marhamatlardan sarafroz bo'lgan holda bilingkim, biz Qarshida bo'lgan vaqtlarda arablardan joriy zakotlarini olmas edik. Eshitildiki, hozir Qultigi, Qavola Mahmudiy, O'bagiy va To'pchagi Buxoriy arablaridan zakot olishayotgan ekan. Shu haqda sizni ogohlantirib, aytamizki, yuqorida nomlari kelgan arablardan olingan zakotlarni qaytarib bering. Zero, mazkur arablarning qo'ylaridan bu yoqda zakot olindi”¹.

Yuqoridagi maktub mazmunidan quyidagi taxminiy xulosalarni chiqarish mumkin: Qarshida istiqomat qilib turgan Qultigi, Qavola Mahmudiy, O'bagiy va To'pchagi Buxoriy arablari amirlikning obro'-e'tiborli va davlat ahamiyatiga ega bo'lgan elatlar hisoblangan. Amir Haydar Qarshini boshqargan paytida siyosiy muvozanatni saqlashda ularga suyanagan. Mazkur elatlar kambag'al bo'lib, ularni iqtisodiy jihatdan qo'llab-quvvatlash maqsadida faqat qo'ylaridan zakot olingan.

Amir Haydar har qanday iqtisodiy omilni e'tiborsiz qoldirmagan hukmron bo'lgan. Negaki, maktublarda biz uchun kichik ko'ringan masalalar uning nazdida katta ahamiyat kasb etgan. Masalan, “Maktubot”ning 40-maktubida Temurxo'ja jamoasidan olinayotgan soliqlarda adolat mezoni buzilayotganidan xabar topgani va bunga yo'l qo'yilmasligini talab qilib yozganligining guvohi bo'lamiz.

“Amirlikning panohi, izzatga loyiq, ishonchli ustun, qadrga ega Muhammad Hakimbekbiyga.

Podshohona marhamatlardan sarafroz bo'lgan holda bilsinlarkim, Abrondagi Temurxo'ja jamoasining arz qilishiga ko'ra solig'larning ayrimlarini ortiqcha, ayrimlarini kam olayotgan ekanlar. Buyuringkim, qaroshumur qilsinlar va har kim o'zining qarosiga yarasha solig'ini to'lasin. Bir-birlariga sitam qilmasinlar. Assalomu alaykum”².

Mazkur maktubning yana bir e'tiborli jihati shundaki, Amir Haydar xalqning iqtisodiy farovonligi davlat barqarorligining bosh omili ekanligini yaxshi tushungan. Ayniqsa, soliqlarni yig'ishda mavjud tartibotlardan chetga chiqilsa, bu xalqning noroziligiga sabab bo'ladi. Belgilangan soliq miqdoridan oshiqcha olish esa birinchi navbatda adolatsizlik, qolaversa, xalqqa zulm ham hisoblanadi. Bu kabi holatlar zudlik bilan bartaraf etilmasa, davlat asoslari yemirilishni boshlaydi. Shuning uchun ham maktubda adolat mezoni sifatida “qorashumur”, ya'ni “jon boshiga” tartibida soliq olish amr qilingan. Bunday tartibni joriy qilish to'g'risidagi buyruq, Amir Haydarning muammoli masalalarning yechimini ustalik bilan tezda topa oladigan, salohiyatli hukmdor bo'lganligini ko'rsatadi.

Maktublarning yana birida devonbegiga navkarlarga tarqatish uchun mablag' yuborilayotgani bayon qilinib, uni qanday tartib taqsimlash ham ko'rsatib o'tilgan. Maktub quyidagicha:

“Amirlikning izzatga loyiq, davlatning ishongan kishisi Muhammad Hakimbiy Devonbegiga.

Podshohona marhamatlardan sarafroz bo'lgan holda bilingkim, 500 nafar shogirdpesha, 900 nafar mang'it kishisi, 100 nafar saroy kishisi, ya'ni ming kishiga, jami 1500 kishiga, har biri uchun ikki tillodan 3000 tillo jo'natyapmiz. Bu uch ming tilloni navkarlarga tarqating.

¹ Maktuboti Amir Xaydar. № AP-5412, 18-maktub, 9-bet. A.Boltaev tarjimasi.

² Maktuboti Amir Xaydar. № AP-5412, 40-maktub, 17, 18-betlar. A.Boltaev tarjimasi.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

*Xabarqo'rg'on va G'arjobga yakka ilg'or qo'shından qancha kerak bo'lsa, navbat bilan shuncha yuborib turing. Bastaxonga ham navbat bilan 15-20 nafar ilg'or berib turing...*¹.

Maktub o'zida o'sha davr navkarlarining iqtisodiy ahvoriga ishora qiladi. Berib yuborilayotgan tilla tanga miqdori bu moyanani anglatmaydi. Agar moyana bo'lganida maktubda aniq qilib aytilgan bo'lar edi. Demak, bu pullar navkarlarni rag'batlantirish uchun qo'shimcha yuborilayotgan mablag' bo'lishi mumkin.

Navkar oladigan ikki tilla tanganing qiymati to'g'risida ayrim ma'lumotlarga murojaat qilsak, ularning iqtisodiy ahvoli haqidagi tasavvurlarimiz kengayadi.

Ma'lumki, Amir Haydarning otasi Shohmurod davrida pul islohoti o'tkazilgan va avvalgi qadri pastroq bo'lgan, turli ma'danlar aralashmasidan tayyorlangan oltin va kumush tangalar o'rniga sof oltin va kumushdan tangalar zarb qilinib, pulning qiymatini ko'tarishga erishilgan. Amir Shohmurod zarb qilgan tilla tangalarning old tomoniga "Rahmat bod bar Ma'sum G'oziy" ("Ma'sum G'oziyga, ya'ni Shohmurodga rahmatlar bo'lsin"), orqa tomoniga esa "Zarbi Buxoroi sharif" ("Buxoroi sharifda zarb qilingan") deb yozilgan va ikki tomonida zarb qilingan sana qo'yilgan. Bu tartibda tilla tanga zarb qilish mang'itlarning keyingi sultonlari davrida ham saqlanib qolgan va ikki tomondagi sana orqali qaysi hukmdor hukmronligi davrida zarb qilinganligini bilish mumkin bo'lgan. Tilla tangalarning probasi 958, diametri 23 mm bo'lgan². Albatta bundan yuqori probali tilla tangalarning qiymati juda yuqori bo'lgan.

Amir Haydar otasi kabi ta'lim tizimining himoyachilaridan biri bo'lgan. "Maktubot"dagi bir maktub uning mamlakatdagi yuzlab madraslarning holidan muntazam xabardor bo'lganligini ko'rsatadi. Bu maktub ham devongi nomiga yuborilib, unda Devonbegi madrasasining vaqf yerlaridan tushadigan bug'doy hanuz berilmaganligi bayon qilinib, devonbegiga uni oldirib berish vazifasi yuklangan:

"Amirlikning izzatga loyiq, qadrga ega, ishonchli kishisi Muhammad Hakim Devonbegiga.

*Xisravona marhamatlardan sarafroz bo'lgan holda bilsinlarkim, Devonbegi madrasasiga tegishli bo'lgan vaqf yerlaridan ayrimlari zimmasidagi g'allani hali bermagan. Mutavalli yuborib, berilmagan mazkur g'allani o'sha yerlardan mutavalliga oldirib berishingiz lozim. Assalomu alaykum"*³.

Xulosa o'rnida shuni aytish lozimki, mavzuga aloqador bo'lgan bu kabi maktublar "Maktuboti Amir Haydar"da juda ko'p bo'lib, ular alohida tadqiqotni talab qiladi. Ularni o'rganish o'z navbatida burungi davlatchiligimiz iqtisodiy asoslari qanday bo'lganligi, ularning ijobiy yoki salbiy jihatlarini ilmiy-tarixiy tahlil qilish imkonini beradi.

AMIR HAYDARNING MA'NAVIY QIYOFASI

Hamroyev Asliddin Umed o'g'li
BuxDU, Arxeologiya va Buxoro
tarixi kafedrasi o'qituvchisi

Buxoro amirligi tarixida o'tgan hukmdorlar to'g'risida bir qancha tarixiy ma'lumotlar mavjud. Mazkur ma'lumotlar asosan, ularning hukmdorlik yillari davrida amalga oshirgan ishlari, harbiy yurishlari yoki o'tkazgan iqtisodiy islohotlari va bunyodkorlik faoliyati to'g'risida bo'lib, ularning ma'naviy qiyofasi, xulq-atvori borasidagi manbalarga asoslangan tarixiy faktlar kam uchraydi.

Mang'itlar sulolasi vakillari hokimiyatni qo'lga kiritganlaridan boshlab, xalqning e'tibor va e'tirofiga sazovor bo'lishga harakat qilishganiga shubha yo'q. Negaki, xalqning qo'llab-quvvatlashi bu hokimiyat davomiyligini ta'minlovchi asosiy shartlardan biri hisoblanadi.

¹ Maktuboti Amir Haydar. № AP-5412, 7-maktub, 4-bet. A.Boltaev tarjimasasi.

² Boltaev A. Buxoroning tilla tangalari // "Buxoro okshomi" gazetasi 2002.

³ Maktuboti Amir Haydar. № AP-5412, 19-maktub, 9, 10-betlar. A.Boltaev tarjimasasi.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Ma'lumki, Doniyolbiy Otaliqning katta o'g'li Amir Shohmurodning ma'navan yuksak inson bo'lganligi haqida "Gulshanul muluk", "Tarixi Xumuliy", "Risola yoxud muxtasari tarixi saltanati xonadoni mang'itiya" ("Risola yoxud mang'it xonadoni salnatining qisqacha tarixi") va "Tarixi amironi mang'itaiy Buxoro" ("Buxorodagi mang'it amirlarining tarixi") kabi asarlarda ko'plab ma'lumotlar keltirilgan bo'lsa, undan keyin taxt vorisi bo'lgan Amir Haydarning ma'naviy qiyofasi haqida "Tarixi Amir Haydar" va "Maktuboti Amir Haydar" kabi asarlardan ayrim ma'lumotlarni topish mumkin.

Amir Haydar (1800-1826) Shohmurodning to'ng'ich o'g'li bo'lib, nasl-nasabda o'z davrining ziyoli va hurmatga loyiq qatlami bo'lgan sayyidlarga va xonlarga borib taqalgan. Onasi Shamsiyabonu so'nggi ashtarxoniy hukmdor Abulfayzxonning qizi bo'lgan. Bu ayni paytda uning Chingizxon va payg'ambar s.a.v. nasliga aloqadorligini anglatadi. Shuning uchun Amir Haydardan boshlab qolgan barcha mang'it hukmdorlari ismiga "sayyid" va "xon" kabi nasabining aslligini ko'rsatuvchi qo'shimchalar qo'shila boshlagan.

Demak, Amir Haydar shubhasiz, o'z nasabiga mos, ma'navan yuksak kamolot kasb etishga, shuning bilan birgalikda otasi erishgan ulug' maqomga munosib farzand bo'lishga harakat qilgan.

Biz mazkur tezisda Amir Haydar davrida jamlangan va "Maktuboti Amir Haydar" deb nomlanib, bizgacha yetib kelgan O'zR FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida № AR-5412 raqam ostida saqlanib kelayotgan qo'lyozma manbaga asoslanib, Amir Haydarning ma'naviy qiyofasini tadqiq qildik. Mazkur to'plamda Amir Haydarning o'z hukmronlik yillarida turli mansabdor shaxslarga, asosan, qushbegi va mehtar lavozimlarida faoliyat ko'rsatgan Muhammad Hakimbiyga yozgan topshiriqlari, buyruq va farmoyishlari o'rin olgan.

Mazkur maktublar diqqat bilan tadqiq qilinsa, uning harbiy-siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy jabhalarga aloqador ekanligi ma'lum bo'ladi.

Maktubotning 52-maktubi o'sha paytda mehtar lavozimida faoliyat ko'rsatib turgan Muhammad Hakimbiyga yo'llangan bo'lib, bu maktub mazmunidan Amir Haydarning davlat rahbari sifatidagi ma'naviy qiyofasi anglanadi. Maktubda Muhammad Hakimbiyga buyruq, nasihat va ko'rsatma ohangida yosh navkarlarga e'tiborli bo'lishi shartligi uqtirilgan. Maktubdan yana o'sha paytdagi nozik harbiy vaziyat, adolatli iqtisodiy siyosat yuritishga intilish kabi ko'plab boshqa mazmunlarni ham anglash mumkin. Maktubni ahamiyatga ega deb topganimiz uchun uni to'liq keltirishni lozim topdik. Maktub quyidagicha:

"Amirlikning izzatga loyiq, qadri biland kishisi Muhammad Hakimbiy Mehtarga.

Shohona marhamatlardan sarafroz bo'lgan holda bilsinlarkim, bu muddatgacha xalq va o'zimizning mehribonchiligimiz tufayli sipoh va fuqaro orasidan bir qadar yosh navkarlarni yig'ishga erishdik. Fuqarolar ham rioyat topdilar. Shuning uchun bizga ko'p ixlos ko'rsatmoqdalar. Yaxshi xulqingizni fuqaroga ko'rsating. Fuqarolar rioyat ko'rsalar, raiyat ham rioyat topadi. Mamlakat obod bo'ladi. Bir parcha non topsangiz shogirdpeshalar bilan baham ko'ring. Albatta, yosh shogirdpeshalar shahardan tashqariga rioyat izlab ketib qolmasinlar. Ularni amniyatda ehtiyot qilishingiz lozim. Albatta, siz bu ishga beparvolik ko'rsatmang. Hamisha ularga e'tiborli bo'ling.

Biz u joyda o'zimiz bo'lgan vaqtlarimizda shahar tashqarisidagi bozor va do'konlardan boshqa joylarni ochiq qoldirmas edik. Hozir ham shunday qilsinlar. Bu shaharning obodligiga sabab bo'ladi. Ayrim juz'iy ishlarni bizga arz qildilar. Bu kabi juz'iy ishlarni o'zingiz qilingiz. Qo'lidan ish keladigan, amalga loyiq shogirdpeshalardan ikki-uchtasini vaqtini topib bizga olib keling, biz ularga amal beramiz.

*Yana qanday gapingiz bo'lsa, yasovullar orqali bizga yuborib turing. Yosh shogirdpeshalar bilan yubormang. Assalomu alaykum"*¹.

Maktubotdagi maktublarning deyarli barchasi 1800-1801 yillarda yozilganini inobatga olsak, Amir Haydar 25-26 yoshlardagi navqiron yigit bo'lganligi ma'lum bo'ladi. Maktub mazmunidan mazkur yoshda u qo'l ostidagi katta yoshli vazirlar va boshqa amaldorlarga nasihat

¹ Мактуботи Амир Хайдар. № АР-5412, 52-мактуб, 21-бет. А.Болтаев таржимаси.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

qila oladigan darjada salohiyatli ekanligi ko‘rinadi. Bundan tashqari yetuk rahbar, oqil siyosatchi hamda xalq va raiyat manfaatlarini o‘ylovchi insonligi ham anglashiladi.

Amir Haydarning ma‘naviy qiyofasini ko‘rsatuvchi maktublar ko‘p. Shunday maktublardan yana birini ko‘rib o‘tamiz. Maktubda Amir Haydar otasi Amir Shohmurod davrida hurmat qozongan ulamolardan biri Muhammad Musoxo‘jaga hurmat va e‘tibor ko‘rpsatilishi to‘g‘risida buyurib, ulamoni “bizning eski, vorisiy duogo‘ylarimizdan” deb ta’kidlagan. Bundan ko‘rinadiki, Amir Haydar otasi hurmat qilgan insonlarning hurmatini joyiga qo‘yishni o‘ziga burch deb bilgan. Bu ayni paytda uning ma‘navan barkamol, bag‘rikeng va muruvvatli insonligini ochiqlaydi. Maktub quyidagicha:

“Amirlikning izzatga loyiq kishisi, hukumatda o‘z o‘rniga ega, xoqonning yaqini Muhammad Hakimbiy Mehtarga.

Podshohona marhamatlardan sarafroz bo‘lgan holda bilsinlarkim, Muhammad Musoxo‘ja bizning eski, vorisiy duogo‘ylarimizdan hisoblanadilar. Farmoni oliy shundayki, siz mazkur xo‘janing duogo‘yligi va xizmatlarini inobatga holda unga lozim bo‘lgan navozish va mehribonliklarni keragidan ortiq ko‘rsatib, uning ahvoli va vaqtidan xabardor bo‘lib turingiz. Amri oliyga muvofiq amal qilinsin. Assalomu alaykum”¹.

Xulosa qilib aytish mumkinki, “Maktuboti Amir Haydar” o‘zidagi maktublarning va ularda bayon qilingan masalalarning ko‘lami kengligi bilan e‘tiborga loyiq. Shuningdek bu orqali biz tariximizning yangi sahifalarini ochamiz, o‘sha davr va undagi kishilar ma‘naviy olamiga sayr qilamiz.

БУХОРО ВОҲАСИ АҲОЛИСИ ТАОМЛАНИШИ БИЛАН БОҒЛИҚ ИСЛОМИЙ УДУМЛАР

Қурбонова М.Б.

*БухДУ, Археология ва Бухоро тарихи
кафедраси доценти, тарих фанлари номзоди*

Бугунги кунда мусулмонлар ўзларининг таомланиш маданияти билан дунё халқларига ўрнак бўлдилар. Ислом дини таълимотлари аҳоли таомланиши соҳасида катта ўзгаришлар ясади.

Олам жоҳилият зулматида адашиб, ҳар жабҳада нотўғри ишларни қилиб юрган пайтда таом ва шаробга оид ишлар ҳам бутунлай издан чиққан эди. Залолатга кетган инсоният ҳалол-ҳаромнинг фарқига бормас эди. Барча таом ва шаробларни тановул қилишда ҳам ҳамма ўз билганича йўл тутар, бу соҳада на тартиб, на интизом ва на тозаликка риоя қилиш бор эди.

Жоҳилият қондасига биноан, дунёда кучлилар таомнинг сарасини еб, ёрилиб ўлай деяётган бир пайтда бева-бечора ва камбағаллар очдан ўлаётган бўлар эдилар. Ана шундай таҳликали бир пайтда оламга нур таратиб келган Ислом ҳаётнинг барча соҳалари қатори таомланиш борасида ҳам инсониятни зулматдан нурга олиб чиқди.

Ислом бу масалага алоҳида эътибор берди. Зотан, озиқ-овқат инсон ҳаётида энг муҳим ўрин тутадиган нарса. Озуқа нафақат инсоннинг жисми учун, балки, ақли, руҳи, табиати ва хулқи-атвори учун ҳам катта таъсир қиладиган омил эканлиги ҳаммага маълум. Ана шу жиҳатдан Қуръони Каримда ҳам, суннати мутоҳҳарада ҳам бу масалага ўзига хос эҳтимом берилган.²

Маълумки, одамзод таом емасдан ва сув ичмасдан яшай олмайди. Ҳайвонлар ҳам еб-ичиш билан тирик. Ҳайвоннинг ейиши билан инсоннинг ейиши орасида фарқ бўлиши керак. Чунки, ҳайвон ейиш учун яшайди, одам яшаш учун ейди. Бу икки хил ейишнинг фарқи одобда билинади. Яъни, одамзод таом истеъмол қилиш одоби ва қоидаларини

¹ Мактуботи Амир Ҳайдар. № АР-5412, 32-мактуб, 14-бет. А.Болтаев таржимаси.

² Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва ҳаёт. Таом ва шароб китоби. XVI жуз.-Т.:Шарк. 2006.-Б.4.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

сақлайди, аммо ҳайвонлар бундан беҳабардирлар. Инсон бошқа жонзотлардан илм, ақл, одоб, фаросат, шунингдек таом ейишдаги амрларни бажариш ва наҳйлардан сақланиш билан фарқ қилади¹.

XV асрда Ҳиротда яшаган атоқли тожик ёзувчиси Ҳусайн Воиз Кошифий “Футувватномаи султоний” номли рисоласида таом ейишнинг ўттиз етти қондаси таҳлилини келтиради².

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг “Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ” (Ишонарли тўплам) ҳадисларида киритилган “Таомлар китоби” эллик етти бобдар иборатдир. Ушбу китобнинг кириш қисми Оллоҳ таолонинг қуйидаги сўзлари билан бошланган. “Биз сизларга ризқ қилиб берган покиза неъматлардан тановул қилингизлар!”, “Пешана терингиз билан топган неъматлардан садақа (эҳсон) қилингизлар!”, “Амали солиҳлар қилингизлар, мен сизларни қилиб турган ишларингизни билиб турурман”. Китобнинг биринчи боби “Оллоҳ таолонинг исмини айтиб, ўнг қўл бирлан таом емоқ ҳақида” деб номланган мавзуга бағишланган³.

Таом ейиш қоидаларидан тўрт фарзга риоя қилиш: аввал ҳалол луқмани қўлга киритиш, иккинчи ризқ берувчи Оллоҳни таниш, учинчи шукр қилиш, тўртинчи пок таомни ейиш, яъни овқат нажосатли ва булганган бўлмаслиги керак. Таом истеъмолида тўрт суннатга риоя қилиш ҳам муҳим ҳисобланган. Булар қуйидагилар: аввал “бисмиллоҳир раҳмонир раҳим” дейиш, иккинчи таомдан олдин қўлни ювиш, учинчи таомни ўнг қўл билан ейиш, тўртинчи таомдан фориғ бўлгач, Худога ҳамду сано айтишдир⁴. Воҳанинг барча такводор хонадонларида ушбу суннатга амал қилинган.

Таом истеъмолидаги ҳикматлар таҳлили ҳам инсон нафсини жиловлашга қаратилган. Булар қуйидагилардир: биринчидан, луқмани катта олмаслик (ушбуга риоя қилиш жараёнида инсондаги очкўзлик олди олинishi, дастурхон атрофидаги жамоага таом етиб ортиши назарда тутилган –М.Қ.), иккинчидан, овқатни яхшилаб чайнаш (таом маромига етказиб яхши чайналганда мазаси туйилади ҳамда тез, осон ҳазм бўлади - М.Қ.), учинчидан, кўп емаслик (меъёрида ейилган таом инсон кайфиятига ижобий таъсир этиб, кам ейишни одатга айлантиради ва уни нафсни тийиш сари етаклайди - М.Қ.), тўртинчидан, тўқ қоринга яна овқат емаслик (таом истеъмолида энг яхши навбатларни ўрганиш инсонни ҳақимлар кўрсатмаларидан хабардор қилади, таомни шу даражада ейиш керакки, токи вужуд ўйлаш ва ҳаракат қилишга қодир бўлсин - М.Қ.).

Тасаввуф оламида таом истеъмоли жараёнида ҳалол луқмага қаноат қилиш камолотнинг энг мақбул йўли ҳисобланади. Мадомики, инсон фаришта билан ҳайвон орасида турувчи махлук экан, унда руҳ ва жисм кураши муқаррар бўлиб, камолот ана шу жисм талабларини енга бориш ва руҳ талабларини қўпайтириш билан қўлга киради. Қаноат инсонни инсон қилади, уни маънавият беағи билан безатади. Тасаввуф таълимотида инсонни баркамол бўлиб тарбияланишида ҳалол луқманинг аҳамияти ҳам катта экан, бу албатта жисмоний соғломликни таъминлайди, жисмоний соғломлик эса руҳий камолотга етказди. Хусусан, воҳанинг исломий хонадонларида таомнинг ҳалоллигига эътибор бериш биринчи ўринда турган.

Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф таъкидлаганларидек: “Хилма-хил лаззатли ва ҳалол-пок таомлар тайёрлашда мусулмон халқларнинг олдида тушадигани йўқлиги ҳаммага маълум. Энг муҳими, мусулмонлар ўзларининг ҳар бир луқма таомлари, ҳар бир томчи шароблари ҳалол меҳнат ила топилиши фарз эканлигини тушуниб етганликларидадир. Шу билан бирга, таом, умуман озик-овқатнинг инсон ҳаётида тутган ўрни ва уларга нисбатан бўлган исломий тушунча илоҳий таълимотлар асосида бўлгани

¹ Муҳаммад Шоҳмуродзода, Фазлиддин Кароматуллоҳ. Таомланиш одоби. Турли неъматлар фазилати ва хилма-хил ҳаётий масалалар баёни. Самарқанд. “Имом Бухорий халқаро аркази”. 2018.-Б.4.

² Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний. –Т.:1994.-Б.15-16.

³ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Ибн Исмоил Ал-Бухори. Ал-Жомийъ Ас-Саҳиҳ. 3-китоб. –Т.: Қомуславр бош таҳририяти, 1994.-Б.485-486.

⁴ Моиди мусулмон халқлари таомлари. –Т.: “Sharq”. 2016.-Б.4-11.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

учун ҳаммадан устун туриши биз учун шарафдир”¹. Ислонда дуо мустажоб бўлиш шартларидан бири – “таомни ҳалоллаш”дир. “Таомни ҳаллолаш” дегани ҳалол касбдан топилган маблағга ҳалол нарсани олиб ёмоқ ва ичмоқ деганидир. Тасаввуф таълимотида инсонни баркамол бўлиб тарбияланишида ҳалол луқманинг ўрни ҳам катта экан, бу албатта жисмоний соғломликни таъминлайди, жисмоний соғломлик эса руҳий камолотга етказди.

Бугунги кунда исломий таомланиш маданиятига бўлган қизиқиш дунё халқларининг диққат-эътиборидадир. Мусулмон ошхонасининг ўзига хос сир-синоатлари мавжуд. Ушбу синоатлардан хабардор бўлиш натижасида Бухорои шарифда ислом олами зиёратчиларини қабул қилиш, уларга рисоладагидек хизматларни ташкил қилишга эришилади.

MIRZA SALIMBEKNING TARIXIY O‘LKASHUNOSLIK ILMI RIVOJIGA QO‘SHGAN HISSASI

**Tadqiqotchi :
Qurbonov Murodjon Dehqonboy o‘g‘li**

Mirza Salimbek Ibn Muhammad Rahim (1850—1930) — Buxoro amirligi va Buxoro respublikasida yashagan tarixchi, shoir, davlat arbobi, diplomat. Mirza Salimbek Buxoro amirligining ko‘pgina tumanlari va viloyatlari hukmdori bo‘lgan, amirning diplomatik missiyalarini bajargan, inglizlar bilan muzokaralarda ham qatnashgan. RSFSR qo‘shinlarining 1920-yilgi Buxoro operatsiyasidan so‘ng hibsga olinib, bir yildan so‘ng ozodlikka chiqdi, Buxoro Xalq Sovet Respublikasi qoshida ma‘mur bo‘lib ishladi, tarixiy tadqiqotlarda qatnashdi, eski kitoblar kutubxonasiga rahbarlik qildi. Mirza Salimbek o‘z xotiralarida Buxoro amirligi tarixi, bekliklardagi ahvol, hududlarning tarixiy geografiyasi shuningdek, Buxoro amirligida jadidlar faoliyatini tasvirlaydi.

Mirza Salimbek o‘z siyosiy faoliyatini amirlikning Toshkentdagi savdo vakili (1873-1885) sifatida boshlagan. 1888-yilda Buxoro shahri mirshabi etib tayinlanib, bu lavozimda 5 yil faoliyat yuritgan.

1893-yilda Amir Sayyid Abdulahadxon Mirza Salimbekni to‘qsabo darajasiga ko‘tarib, Yakkabog‘[Yakkabog‘ amirlik bekligining markazi, Qashqadaryo viloyatida hozir qishloq nomi] viloyatiga hokim etib tayinlagan. Mirza Salimbek o‘zining “Tarixi Salimiy” asarida Yakkabog‘ viloyati iqlimini qulay deb ta’riflab, beklik shimolida Yakkabog‘ daryosi oqib o‘tishini aytgan. Yakkabog‘ bekligidagi Beshariq, Duyul, Qorabog‘, Imom Yoqub, Bo‘zariq, Sumak, Toshqo‘rg‘on, Bobo Shodi va Qora-Yog‘och amloklarini sanab o‘tadi. Shayx Sodiqning Langar² deb nomlangan muborak maqbarasi haqida ham yozib qoldirgan. Mirza Ulug‘bek o‘sha joyda koshin va pishiq g‘ishtlardan masjid, xonaqoh va ayvon qurdirgan. Mirza Salimbek Yakkabog‘dagi imoratlar haqida: “Samarqandni hisobga olmaganda, boshqa joyda bunday go‘zal binolar yo‘q”,- deb ta’riflaydi.

Toshqo‘rg‘on amlokidagi Shiron qal‘asini haqida ham Salimbek yozib qoldirgan. Mahalliy aholidan 23 kishi bilan birgalikda qadimgi qal‘a va g‘orlarni o‘rgangan. Qal‘a maydonini 20 tanob deb hisoblaydi. Qal‘a Yakkabog‘ daryosi boshlanish o‘rnida joylashgan edi. Qal‘aning darvozalari, ustunlari, marmardan yasalgan turli buyumlar haqida yozib qoldiradi. Mirza Salimbek keltirgan ma’lumotlar uning sinchkovligi, qiziquvchanligidan dalolat beradi.

Qal‘a atrofidagi tabiat boy ekanligini qayd qilib, turli mevali daraxtlar, yovvoyi hayvonlarni sanab o‘tadi.

¹ Шайх Мухаммад Содиқ Мухаммад Юсуф. Ҳадис ва ҳаёт. Таом ва шароб китоби. XVI жуз.-Т.:Шарк. 2006. -Б.187.

² Langar — Yakkabog‘ tumanlari hududidagi qishloq.
150

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Mirza Salimbek Yakkabog' bekligini 5 yil boshqargan keyin, 1898-yili Nurota bekligiga hokim etib tayinlanadi. Ushbu yili Mirza Salimbekka amiratpanoh bek darajasi beriladi. 1898-yil qish fasli juda sovuq bo'lgani cho'lda birorta tuya, qo'y, echki, ot, shoxli hayvonlar ham qolmaganligini qayd etadi. Hatto bo'ri, shoqol, qoplon, jayron kabi yovvoyi hayvonlar ham nobud bo'lgan. Buning ustiga ikki yil ketma-ket chigirtkalar ekinlarni yeb, nobud qilishgan. Nurota viloyati muborak qadamjo tufayli tabarruk maskan bo'lishiga qaramay, uning aholisi kambag'al bo'lganligi qayd etadi. Nurota aholisining ko'pchiligi hunarmandlar va namozxon bo'lishgan. Nurota shahrida yigirma to'rtta masjid bo'lgan. Har bir masjidda maktab faoliyat yuritgan. Nurota bekligida ilmga chanqoqlar ko'p ammo, o'qituvchilar kam bo'lgan.

Salimbek Nurota qal'asi Zulqarnayn [Aleksandr Makedonskiy] tomonidan qurilgan deb yozib qoldiradi. Iskandar 360 ta mashhur sarkardasiga 360 koriz¹ qurishni buyurgan, chunki Nurota viloyatida daryo va soy bo'lmagan ammo yomg'ir ko'p yog'gan. Salimbek davriga kelib 30-40 ta koriz saqlanib qolgan. Aholi bug'doy va poliz ekinlarini yetishtirgan. Nurota to'qqiz amlokdan iborat. Ularning aksariyati yomg'irli. Har bir amlokning o'z bulog'i bor. Nurota shahrining o'zida ham muborak buloq borki, uni maqtash uchun so'zlar ojiz.

Mirza Salimbek Nurota bekligida aholining adolatli suv taqsimotini ta'riflab, suv o'lchovida sang [tosh]dan foylanishganligini qayd etadi. Bir sang miqdori 4 soat davomida yerni sug'orish uchun ishlatilgan suv miqdori hisoblangan. Bir soat sug'oriladigan yer esa bir qora² deb atalgan. Kishining naybati kelishi bilan arbob³ sug'oriladigan yerning yoniga maxsus ko'za qo'yib, uni suv bilan to'ldiradi. Idishning pastki qismiga yupqa naycha solinadi. Suv naychadan oqib chiqayotganda, bir soat o'tadi, yerga yetarlicha suv o'tgan-o'tmaganidan qat'i nazar, u kishining ulushi tugaydi. Bunday suvning "bir ko'zasi" 1000 dan 1500 tangagacha turadi.

Nurota shahri markazidagi hovuzni ta'riflab, hovuzning kattaligi sharqdan g'arbg'a taxminan yigirma besh gaz; shimoldan janubga 12 gaz bo'lganini qayd etadi. Hovuzning o'rtasida katta muqaddas tosh bo'lgan. Mirza Salimbek me'roj kechasida bu tosh farishta Jabroil tomonidan tashlangan deb yozib qoldirgan. Hovuzning janubi-sharqiy tomonida Shayx Abulhasan Nuriy⁴ maqbarasi joylashgan. Shayx maqbarasi Mirza Salimbek buyrug'i bilan ta'mirlangan. Ikki do'kon daromadlarini maqbara vaqfiga o'tkazgan.

Nurotadan g'arbdagi G'ozg'on qishlog'i haqida ham ma'lumotlar keltirilgan. G'ozg'on qishlog'ining o'z amlokdor, imom, voiz va Qur'on qorilari bo'lgan. G'ozg'on aholisi, barcha erkaklar va ayollar tosh o'yish san'atini mukammal egallaganlar. G'ozg'onda tosh koni - marmar tog' bor. Ular marmarni katta toshlarini maydalab, ulardan ustunlar uchun katta va kichikroq oyoq taxtalari, turli o'lchamdagi tegirmon toshlari, chiroyli kosalar yasaganlar. Nurotadan Karmanaga boradigan yo'lda Tippai Boland qishlog'i joylashgan. Mirza Salimbek shu qishloqda Imom Hasan va Imom Husayn shahid bo'lgan deb yozadi. Aslida Imom Hasan va Husayn Salimbek aytganidek Nurotada emas, Eronning Karbalo dashtida o'ldirilgan.

Nurota bekligining shimol tomoni Urganchga qadar cho'l ekanligini ta'kidlab, janub tomonini butunlay tog'li ekanligini aytib o'tadi. Shuningdek, janubdagi tog'larni Judi tog'lari deb atab Nuh payg'ambar kemasini shu tog'larda deb hisoblaydi va qozi mulla Abdulxalim bilan birga borib kemani ko'rganini aytib o'tgan. Beklikda har biri uch-to'rt kishining cho'zilgan quchog'iga zo'rg'a sig'adigan daraxtlarni eslatib o'tadi. Ba'zi daraxtlarda hujralar, ba'zilarida maktablar qurilgan, ammo bu daraxtlar avvalgidek yam-yashil bo'lib o'sar edi. Judi tog'ining sharqida, uning yaqinida Baxil tog'i joylashgan. U juda baland. Bu tog'larda alqarlar⁵, ya'ni tog' echkilari bo'lib, ular kuzan deb ataladi. Baxil tog'larning baxilligi shundaki, ularda na suv, na

¹ Kariz, kahriz - turli sathlarda joylashgan quduqlar tizimi bilan bog'langan va quvurlar yoki maxsus buloqlar bilan o'zaro bog'langan er osti kanali. g'isht qo'ydi. Sug'orish uchun dalalarga suv yo'naltiriladi. Shuning uchun kariesning boshlanishi er osti suvlarida ko'p bo'lgan yuqori joylarda olinadi.

² Qora - yer. Nurota viloyatida bir soat davomida yer maydonini sug'orish uchun ajratilgan buloq suvi miqdori.

³ Arbob - suv taqsimotini nazorat qilgan qishloq noziri.

⁴ Abulhasan Nuriy - vafoti - 899 yilda, shayx.

⁵ Alqar (arxar, kuzan) tog' echkisi.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

o'simlik bor. Baxil tog'laridan sharqda Aqchob tog'i¹. Bahor yomg'irlari uchun Abdullaxon II tomonidan to'g'on qurilgan². To'g'on ostidagi turli yerlarga quvurlar o'rnatilgan. Bahor kunlarida bu tog'lar orasiga suv to'planib qolgan. Mirza Salimbek to'g'onni o'sha paytda ta'mirtalab bo'lib qolganini ta'kidlab, uni tuzatmoqchi bo'lganini yozadi. Bu haqda amirga ma'lum qilmoqchi bo'lganida, amir uni Boysunga hokim etib tayinlash haqida farmon chiqaradi. 1902-yili Mirza Salimbek Boysun bekligiga hokim etib tayinlangan. Boysun bekligini 2 yil davomida boshqargan.

Boysun viloyati besh amlokdan iborat bo'lgan. Mirza Salimbek Boysun bekligidagi faoliyati haqida qisqa ma'lumot beradi. Boysun bekligini batafsil ta'riflamaydi. Xullas, ikki yil u yerda hukmdorlik qilib, og'ir xastalikka chalingan hamda Qozi Sirojiddin tuhmati tufayli mansabdan chetlashtirilgan.

1905-yilda Mirza Salimbek Sherobod³ bekligiga hokim etib tayinlangan. Sherobod bekligining uzunligi g'arbdan sharqqa olti farsah, shimoldan janubgacha yetti farsah masofadir. Sherobod bekligida beshta amlok bo'lgan. Janubi-g'arb tomonidan Amudaryo oqib o'tgan. Daryo sohilida faqat turkman qabilalari yashagan. Ular har yili Sherobod hokimiga belgilangan yer solig'ini to'lab turadilar. Daryo sohilida, Patta-Hisor yaqinida, Termiz shahri joylashgan. Termiz shahrini Chingizxon tomonidan vayron qilingani va shahr xarobalari saqlanib qolgani qayd etiladi. Xoja Hakim Ali Termiziy⁴, Xoja Abu Bakr Varrak, Xoja Zohid Varrak va Xoja Hasan rahimahullohning muqaddas qabrlari joylashgan. Mashhur muhaddis Xoja Muhammad Iso rahimahulloh Sherobodning sharqiy tomonida, undan to'rt dan uch farsang uzoqlikda dafn etilgan. Mirzo Abdullatif⁵ u yerda balandligi o'ttiz gazga teng bo'lgan pishiq g'ishtdan katta masjid qurdirgan. Bu masjidning janubiy tomonida aziz avliyoning qabri joylashgan. Ushbu masjid Mirza Salimbek tomonidan ta'mirlangan.

Sherobod bekligida ruslar bir qator hududlarni o'zlashtirib o'z mavzellarini tuzayotgan edilar. Ular Sherobodni "Ikkinchi Farg'ona" ga aylantirish niyatida edilar. Mirza Salimbek amirlik yerlarini ruslar qo'lga o'tib ketishiga qarshi bo'lgan. Bu holat yuzasidan qo'shbegi va amirga maktublar yo'llagan.

Amudaryo bo'yida, Balx viloyati ro'parasida joylashgan Patta-Hisor mavzesida ruslar Tuproq qo'rg'on qal'asini qurishgan. Mirza Salimbek ruslar xatti-harakatini kuzatib borish uchun, Bekcha qal'asiga o'z odamlarini joylashtirgan.

Mirza Salimbek Patta-Hisorning sharqiy tomonidagi daryo sohilida Solihobod qishlog'i joylashgani, u yerda xo'jalarning ikki urug'i turkmanlar bilan birga yashab, dehqonchilik bilan shug'ullanishi yozadi. Ular Sherobod bekiga yer solig'i to'laganlar. Mirza Salimbek qadimda bu yerda Somon ya'ni somoniylar podshohlarining haqiqiy vatani bo'lgan shahar joylashganini aytib o'tadi. Somon o'rta asr shahri bo'lib, uning joylashgan o'rnini aniqlanmagan. Bizningcha, Salimbekning Saman shahri Solihobod qishlog'i o'rnida joylashganligi haqidagi gapini asosli deb hisoblash mumkin. Arab sayyohi Yoqut Somon shahrini Balx mulkiga nisbat bergan edi. O'sha davrda ham Somon shahrining madrasa va hammom qoldiqlari saqlangani, minoralari esa butunligicha qolgani aytiladi. Jumladan, bu yerda masjid binolari, xonaqoh va sobiq hokimlarning qabrlari, Sulton Husayn Saodat⁶ va uning o'g'illari maqbaralari joylashgan.

¹ Axchob (Oqchob) — Nurotadan 65 km sharqda joylashgan tog' qishlog'i. Ko'pgina uylarni qurishda tosh qurilish materiali sifatida ishlatilgan.

² Abdullaxon bandi — Jizzax viloyatining Forish tumanidagi Nurota tog'lari etaklaridan 12—15 km shimolda Pasttag'a tizmasining Xonbandi tog' darasidagi to'g'on. To'g'onning tepa bo'ylab uzunligi 51,75 m, Shayboniy Abdullaxon II (1575-1598) tomonidan qurilgan.

³ Sherobod — Ko'hitangning janubiy etagi yaqinidagi tuman markazi, Termiz shahridan 60 km shimoli-g'arbda.

⁴ Abdalhakim Termiziy — aql. 869, shayx, hokimiya darveshlik tariqatining asoschisi. To'liq ismi Muhammad ibn Ali Hakim-i al Termiziy. Mirza Salimbek o'zining bir qancha risolalarini arab tilidan fors tiliga she'r bilan tarjima qilib, "Gulyan-i zamonlar" ("Sirlar guli") to'plami shaklida nashr ettirgan.

⁵ Abdullatif — Mirza Ulug'bekning o'g'li, Ulug'bek vafotidan olti oy o'tib, 1450-yil 8-mayda o'ldirilgan.

⁶ Sulton Husayn Saodat - Termiz sayyidlari oilasining asoschisi (XI-XV asrlar). Termiz shahridan 6 km shimoli-sharqda joylashgan maqbara shunday nomlanadi.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Majmuadan uncha uzoq bo'lmagan masofada Qirqqiz¹ katta rabot² bor. Uning devorlari xom g'isht bilan qoplangan; uning haqiqiy eshiklari yo'q bo'lgan. Mirza Salimbek xom g'ishtlarni bir necha asrlardan beri o'ziga nam singdirmagani va yer ostidagi zallar va xonalar maxsus yoritilmasa ham yorug' ekanligiga hayron qoladi.

Mirza Salimbek Sherobod bekligida suv tanqis ekanligini aytib o'tib, suv asosan Boysun bekligidan kelishini qayd etgan. Kalimbof, Talli Oshiqon, Sayyidobod, Moidaariq amloklari suv tanqisligidan qiynalishgan. Ular tez-tez suv masalasida o'zaro janjal qilishardi.

Shu tufayli Mirza Salimbek Jarqo'rg'on amloki kanalini kengaytirish va shu orqali Sherobodga oqib o'tadigan Surxon suvini ko'paytirishga qaror qiladi. Mirza Salimbek Sherobodning suvi sho'r ekanligi hamda bu sho'r suvga o'rganib, chuchuk Amudaryo suviga tuz solib ichishganini ta'kidlab o'tgan.

Boysun va Sherobod viloyatlari oralig'ida joylashgan Xumkon qishlog'idagi tuz konlariga soylardan suv oqib Sherobod daryosiga quyilgan. Mirza Salimbek Sherobodning iqlimi issiq va suvi sho'rligi uchun hokimlardan kimnidir surgun qilmoqchi bo'lsalar, Sherobodga jo'natib yuborishganini aytadi. Yangi kanal qazilgach, Sherobod ob-havosi yoqimli, suvi odam va hayvonlar uchun qulay maskanga aylangan. Sherobodda mevali daraxtlar kam bo'lgan. Tut daraxti bo'lmagan. Lekin bu yerda boshqa viloyatlardagi kabi ko'kcha qovunning ajoyib navi bo'lgan. Bu xildagi qovunlar yangi hosil davrigacha saqlangan.

Mirza Salimbek 1910-yil Shahrisabz bekligi hokimi etib tayinlangan. Shahrisabzni Keshi Dilkash deb aytishganini qayd etadi. Shahrisabz o'n uchta amloklardan iborat bo'lib, Kenegas qabilasi istiqomat qilgan. Kenegaslar tashqi ko'rinishiga ko'ra, ular nochor bo'lib ko'rinsalar ham, ular qo'pol fe'l-atvor va beodob bo'lishgan. Ularda buxoroliklarga nisbatan qattiq nafrat bo'lgan. Agar yo'l topsalar, Buxoro amiriga tobe va qaram bo'lib qolishni istamas edilar. Ammo shunga qaramay, Mirza Salimbek to'rt yil davomida Shahrisabz viloyatini boshqarib, u yerdagi odamlar bilan aloqada bo'lgan.

Shahrisabzning shimoliy va sharqiy tog'li tomonlarida o'zlarini chag'atoylar deb ataydigan tojiklar yashagan. 13 amlokdan to'rtta amlok tog'li hududda joylashgan. 1914-yili Mirza Salimbek Nasrullo qo'shbegi aralashuvi bilan lavozimidan chetlashtirilgan³.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, Mirza Salimning asarlarida o'sha davr Buxoro amirligidagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayoti, xalqining turmush tarzi va yashash sharoitlari yorqin aks ettirilgan. Bundan tashqari amirlikdagi siyosiy tuzum va uning barbod bo'lishi va Rossiya-Buxoro munosabatlari haqida so'z yuritiladi. Salimbek o'zi guvoh bo'lgan har bir voqea, hodisadan ibratli xulosalar chiqaradi. Shuningdek, Mirza Salimbek o'zi hokimlik qilgan beklidlarni tasvirlab, XIX asr oxiri-XX asr boshlarida amirlik hududlari tarixi, etnografiyasini tasvirlab, amirlik tarixiy o'lkashunosligiga oid qimmatli ma'lumotlarni qoldirgan. Mirza Salimbekning ko'plab asarlari qo'lyozma holida bo'lib, bu asarlarni o'rganish ham bugunning dolzarb masalaridan biri hisoblanib, ularni ilmiy nuqtai nazardan tadqiq etilib, qayta nashr qilinsa keng kitobxonlarimiz uchun katta yangilik bo'lar edi.

ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. Бухорий А.Р. Рахимов К. Мирзо Салимбек колдирган мерос // Мозийдан садо, 2006. № 1.
2. Мирза Салимбек. Тарих-и Салими (Источник по истории Бухарского эмирата) / Перевод с персидского Н.К.Норкулов. — Тошкент. 2009. С.424.

¹ Qirqqiz – Termizdagi o'rta asr me'moriy yodgorligi qoldiqlari.

² Rabot – baland devor bilan o'ralgan keng hovlilar. O'rta asrlarda – karvonsaroilar. Ichkaridan rabot devorlariga turar-joy va maishiy xonalar tutashgan. Karvon yo'llarida ular savdogarlar uchun mehmonxonalar va sayohatchilar uchun xavfsiz stantsiyalar bo'lgan. Bunday mustahkam hovlilar xavf-xatar davrida atrofdagilar uchun boshpana vazifasini ham bajargan.

³ Мирза Салимбек. Тарих-и Салими (Источник по истории Бухарского эмирата) / Перевод с персидского Н.К.Норкулов. — Тошкент. 2009. С.115-164.

3. Qurbonov Murodjon. Mirza Salimbek – Buxoro amirligining so‘nggi tarixchisi. Research on social and humanitarian sciences. Volume: 01/Jan-2023. Impact factor: 7.2 (2022) ISSN-L: 3595-3566. B.42-53.
4. Qurbonov Murodjon. “Tarixi Salimiy” asari - Buxoro amirligining Chor Rossiyasi tomonidan vassalga aylantirilishiga oid muhim manba International Journal of Intellectual and Cultural Heritage Volume: 3 Issue: 03 | 2023 ISSN: P – 2181-2306, E – 2181-2314 <http://ihm.iscience.uz/index.php/ijich> 18th May 2023 B.56-62.
5. Qurbonov Murodjon. “Tarix Salimiy” asarida Amir Muzaffar farzandlari tarjimai holi. 2023 yilning 10 - iyunda o‘tkazilgan "Buxoro tarixi masalalari" - mavzusidagi konferensiya materiallari to‘plami. - BUXORO - 2023. B.220-225.

BUXORO SHAHRI SUV TA’MINOTIDA BOLO HOVUZNING O’RNI VA AHAMIYATI

Xamrayev Iskandar Murotjonovich
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti
i.m.xamrayev@buxdu.uz

O‘zbekistonning Buxoro shahrida joylashgan tarixiy suv ombori Bolo Hovuzdir. Bu shaharning muhim arxitektura va madaniy yodgorligidir. “Bolo Hovuz” 18-asrda Buxoro xonligi davrida qurilgan. Suv ombori shahar uchun suv manbai bo‘lib xizmat qilgan va tahorat uchun ham foydalanilgan. “Mang‘itlar davri yodgorliklaridan yana biri bu Bolohovuz masjidadir. Bolohovuz masjidi XVIII – XX asrlarda barpo etilgan. XVIII asrda hovuz oldida tomonlar o‘lchami 11,5 metrni tashkil etuvchi gumbazli masjid quriladi. Uning ro‘parasida XX asrda buxorolik usta Qurbon Yo‘ldoshev baland ayvon soldiradi. Usta Shirin Murodov esa kichik minora tiklaydi. Nafis naqshlar ayvon shiftining avaylab saqlab kelinishini ta’minlagan. Ansambl o‘zining badiiy nafosati bilan Registon maydonining tarkibiy qismiga aylangan. Bolohovuz masjidi hozirgi kungacha Registon maydonida saqlanib qolingani yagona yodgorlikdir”¹. Uning dizayni yog‘och ustunlar bilan mustahkamlangan, soya va odamlar uchun yig‘ilish joyini ta’minlaydigan pavilonni o‘z ichiga oladi. Bolo Hovuz atrofidagi hudud ko‘pincha faoliyat markazi bo‘lib, mahalliy aholi va sayyohlar uning me’morchiligiga qoyil qolib, suv bo‘yida dam olish va atrofdagi manzaralardan zavqlanish uchun tashrif buyurishadi.

Bugungi kunda Bolo Hovuz Buxoroning boy tarixi va me’moriy merosidan dalolat berib, shaharning qadimiy joylarini o‘rganish va uning madaniy muhitiga sho‘ng‘ish uchun dunyoning turli burchaklaridan tashrif buyuruvchilarni jalb qilmoqda. “Buxkomstaris amalga oshirgan o‘lkashunoslik tadqiqotlari natijasida Buxoro Registonining g‘arbida joylashgan Bolohovuz masjidining qurilish tarixi to‘g‘risida kamyob dalillar qo‘lga kiritildi. Chunonki, Bolohovuz masjidi Ashtarxoni Abulfayzxonning (1711 – 1747) onasi “Bibi podshoh” taxallusini olgan Sitorai Mohi Xosa tomonidan qurilgan. Sitorai Mohi Xosa nomli hozirgi amir saroyi o‘rnida shu ayol tomonidan bog‘ barpo etilgan”².

Bolo Hovuzning jozibasi va madaniy ahamiyatiga hissa qo‘shadigan bir nechta o‘ziga xos xususiyatlar mavjud bo‘lib, ular quyidagilardan iborat:

Arxitektura mo‘jizasi: Bolo Hovuzning eng hayratlanarli xususiyati uning nafis pavilonidir, u murakkab o‘yilgan yog‘och ustunlar bilan ta’minlangan. Pavilon dizayni Buxoro xonligi davridagi me’moriy uslubni namuna qilib, nafis hunarmandchilik va detallarga e’tiborni namoyon etadi.

Reflektiv suv ombori: Bolo Hovuzning markazida sokin suv ombori joylashgan bo‘lib, u ham funksional suv manbai, ham bezak elementi bo‘lib xizmat qiladi. Sokin suvlar atrofdagi inshootlarning hayratlanarli akslarini yaratadi va uning estetik jozibasini oshiradi.

¹ To‘rayev H. Buxoro tarixi. –Buxoro: “Sadridin Salim Buxoriy” Durdona nashriyoti, 2020. -B.211.

² Boltayev A.H. Odilov J.A. Sitorai Mohi Xosa etnografik muzey. Innovations in Technology and Science Education, 2023 - humoscience.com

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Madaniy meros: Buxorodagi tarixiy suv omborlarining saqlanib qolgan kam sonli namunalaridan biri sifatida Bolo Hovuz muhim madaniy ahamiyatga ega. U me'moriy an'analarni o'zida saqlab qolgan bo'lib, Markaziy Osiyo jamiyatlarida suv xo'jaligining ahamiyatini ko'rsatib beradi.

Strategik joylashuvi: Bolo Hovuz Ark qal'asi va Poi Kalon majmuasi kabi boshqa diqqatga sazovor joylarga yaqin joyda joylashgan. Uning markaziy joylashuvi uni Buxoroning tarixiy majmuasi bilan tanishish maqsadida tashrif buyuruvchilar uchun diqqat markaziga aylantiradi va uning madaniy markaz maqomiga ega bo'lishiga hissa qo'shadi. "Bolo Hovuz majmuasiga: Masjid (Bolo Hovuz majmuasi) 1712-1713- yillar, Hovuz (Bolo Hovuz majmuasi) XVII asr, Minora (Bolo Hovuz majmuasi) 1916- 1917 -yillarda qurilgan binolar kiradi"¹.

Ramz va marosim: Tarixan Bolo Hovuz diniy marosimlarda rol o'ynagan, namozdan oldin tahorat olish joyi bo'lib xizmat qilgan. Vaqt o'tishi bilan uning diniy ahamiyati pasayib ketgan bo'lsa-da, suv ombori ma'naviy hurmat va jamiyat ahilligi ramzi bo'lib qolmoqda.

Umuman olganda, Bolo Hovuzning o'ziga xos xususiyatlari uning me'moriy go'zalligi, tarixiy ahamiyati va madaniy rezonansini o'z ichiga oladi. Bu esa uni O'zbekistonning boy merosiga sho'ng'ish istagida bo'lgan sayohatchilar uchun tashrif buyurishi kerak bo'lgan manzilga aylantiradi.

BUXORO XONLIGI VA AMIRLIGINING ELCHILLIK ALOQALARI

Nigmatov Alisher Xayrulla o'g'li
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
"O'zbekiston tarixi" kafedrasini o'qituvchisi

Yurtimiz o'tmishiga nazar solar ekanmiz, uning mashaqqatli va boy bo'lgan tarixi bizni befarq qoldirmaydi. Buxoro davlati qadim zamonlardan asosiy markazlardan biri bo'lib, kelgan. Buxoroning xonliklar davr tarixi esa nafaqat yurtimiz balki Yevropa davlatlarining olimlari tomonidan ham juda katta qiziqish bilan o'rganilgan. Tarixdan ma'lumki, barcha davlatlar savdo aloqalarini rivojlantirish, do'stlik munosabatlari o'rnatish, xalqaro hamkorliklar qilish maqsadida qo'shni va xorijiy davlatlar bilan diplomatik aloqalar olib borganlar.

O'zbek davlatchiligi tarixida muhim o'rin tutgan Buxoro xonligini idora qilgan Shayboniylar va Ashtarxoniylar sulolasi davrida ham tashqi aloqalarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratganlar. Ular tashqi siyosatda Hindiston, Turkiya va Eron kabi davlatlar bilan savdo hamda diplomatik munosabatlar o'rnatishgan va davlatlar o'rtasida doimiy elchilik almashinuvi bo'lib turgan.

Shayboniylar hukmronligi davrida Buxoro xonligi bilan Usmoniylar o'rtasida harbiy sohada o'zaro munosabatlar ancha rivoj topdi. Avval Navro'z Ahmadxon, keyinchalik Abdullaxon II turk sultonlari bilan o'zaro mustahkam aloqalarni yo'lga qo'yishdi. Bu paytda Navro'z Ahmadxon va boshqa xonlar xizmatida turk yanicharlari (navkarlari) bo'lganligi haqida tarixiy manbalarda ham ma'lumotlar keltirilgan. Muhammad Yusuf Munshiy o'z asarida Abdullaxon II ning o'g'li Abdulmo'minning turk sultoni Murod III (1574-1579) ga yozgan xati nusxasini keltiradi. Xatda 1569-yilda Mashhad olinganidan so'ng, yuzaga kelgan vaziyat nuqtayi nazaridan kelib chiqib, Eronga qarshi hamkorlikda yurish qilish lozimligi haqida so'z yuritishadi.

2

Shu bilan birga, Buxoro xonligi shu davrda Hindiston bilan ham mustahkam aloqalarni o'rnatish boshladi. O'rta Osiyo va Hindistonda bir vaqtda yuzaga kelgan qudratli davlatlar bunga asos bo'lib xizmat qildi. 1572-yildayoq Hindistondagi boburiy podshoh Akbarshoh (1542-1605) huzuriga ilk buxorolik elchi Xo'ja Oltimish yuboriladi. U o'zi bilan birga Abdullaxonning o'zaro hamkorlik va do'stlik aloqalarini o'rnatish xususidagi maktubini ham olib boradi. Abdullaxon II ning keyingi vakili 1577-yili Abdurahim elchi Akbarshoh huzuriga nafaqat do'stlik

¹ Bobojonova F. Buxoro me'moriy obidalari tarixi. Buxoro : Fan va ta'lim, 2022. -B.10.

² Мухаммад Юсуф Мунши. Муким-ханская история / Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатели А.А.Семенова. –Ташкент: 1956

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

munosabatlarini mustahkamlash, balki tegishli hududda birgalikda siyosiy va harbiy harakatlarni olib borish, jumladan, Eron davlati yerlarini bo'lib olish rejasini ham taqdim etadi. Akbarshoh javob tariqasida o'z elchisi Mirza Fuladni Buxoroga tegishli noma bilan jo'natadi. Abdullaxon II tomonidan Hindistonga yuborilayotgan Mir Quraysh boshchiligidagi elchilik missiyasi zimmasiga Badaxshonning egallanishi hamda Xurosonni Shayboniylar davlati tarkibiga kiritish bilan bog'liq masalalarga izoh berish vazifasi yuklandi. 1586-yili Akbarshoh tomonidan yuborilgan Hakim Humom va Sadr Jahon boshchiligidagi elchilar, 1590-yili Buxorodan Hindistonga yuborilgan Mavlono Husayn rahbarligidagi elchilik missiyasi o'zaro savdo iqtisodiy munosabatlarni mustahkamlashga xizmat qildi.

Ta'kidlash kerakki, xalqaro maydonda Abdullaxon II ning Eronga qarshi avval Usmoniylar, so'ng Hindiston bilan ittifoqlikda qarshi harakat qilish rejasini o'z samarasini bermadi. Chunki, Usmoniylarning ham, Hindistonning ham geosiyosiy maydonda o'z hisob-kitobi va manfaatlari mavjud bo'lgan.¹

1691-yili esa Usmoniy turklar davlati elchisi Mustafo chovush Subhonqulixon qabulida bo'lib, o'zaro munosabatlarni mustahkamlashga kelishib olishgan.

Buxoro va usmonliylar o'rtasida aloqalar izchil bo'lmagan. Hozircha bizning ixtiyorimizda usmonli Murod III (1574—1595) tomonidan Abdullaxon II ga yo'llangan maktub nusxasi bor. Maktubning mazmunini oldindan payqash qiyin emas. Murod III Abdullaxon II ni safaviylarga qarshi kurashga chorlagan. Garchi buxorolik hukmdorning javobi borasida manbalarda biron ma'lumot bo'lmasa-da, Buxorodan Rumga sovg'a-salomlar yuborilganligi xususidagi guvohliqdan xulosa chiqarish mushkul emas. Ya'ni Abdullaxon II uchun safaviylarga qarshi harbiy ittifoqchi kerak edi²

Xorazmga ikki marta yurish (1594 va 1596-yillar) qilib, u yerda markaziy hokimiyat hukronligi qayta tiklangan. Abdullaxon II safaviylar bilan Xuroson, Gilon shahrlari uchun kurashib o'z tasarrufiga kiritgan. Sharqiy Turkistonga qilingan yurishda Qashqar va Yorkent viloyatlarini olgan. Boburiylar ham Badaxshon, Shimoliy Afg'oniston va Xuroson uchun Abdullaxon II ga qarshi kurashganlar. Abdullaxon II bunga qarshi Sind (1583-yil), Kashmir (1586-yil) ni egallab davlatning janubiy chegaralarini mustahkamlagan. Abdullaxon II davrida mamlakat hududi Qashqardan Orol va Kaspiy dengizlari sohillarigacha, Turkiston va Sayramdan Xurosonning sharqiy qismigacha bo'lgan yerlardan iborat edi.³

Ashtarxoniylardan ketma-ket bir necha marta mag'lub bo'lgan safaviylar hukmdori Shoh Abbosni diplomatiya yo'li bilan bitirmoqqa kirishadi. Chunonchi, u Vali Muhammadxon qarorgohiga elchi yuborib, o'zaro qo'shnichilik va do'stlikni taklif qiladi. Ba'zi bir sabablarga ko'ra qo'li baland kelib turgan Vali Muhammadxon rozi bo'lib, o'zi ham Eronga elchilar yuboradi. Natijada, Xuroson uchun ko'p mashaqqat chekkan va qon to'kkan bir qator yirik buxorolik amaldorlar Vali Muhammadxonning mazkur siyosatidan norozi bo'la boshlaydilar. Zero, ko'rsatib o'tilgan elchilik almashuvlari natijasida keyingi yillarda Xurosonda tiklangan Buxoro mavqei osongina qo'ldan chiqarilgandi. Bu holat buxorolik amirlarni Vali Muhammadxonga nisbatan beixlos qilib qo'ygan. Xon ham bundan xabar topib ularning bir qanchasini jazolaydi. Qolganlari esa endi ochiqdan-ochiq qarama-qarshilikka borib Vali Muhammadxonning jiyani, Samarqand hokimi Imomquli sultonni oliy taxtga o'tqazish payiga tushadilar.

Imomqulixon tashqi siyosiy aloqalar, boshqa davlatlar bilan savdo-iqtisodiy munosabatlar o'rnatishga ham harakat qilgan. Bu davrda ayniqsa, Hindistondagi boburiy podshoh Jahongir (1605-1627) bilan aloqalar mustahkamlandi. Xususan, 1625-yili Hindiston elchisi Mir Barakani vataniga kuzatish vazifasi yangi xon elchisi sifatida tayinlangan Hoji Abdulrahim zimmasiga yuklanadi. Jo'ybor shayxlaridan bo'lgan Hoji Abdulrahim Hindiston podshohi Jahongirshohga ko'plab noyob va qimmatbaho sovg'a-salomlar taqdim etadi. Sovg'a-salomlar ichida qiymati bir

¹ B. J. Eshov, A. A. Odilov. O'zbekiston tarixi II qism. «Donishmand Ziyosi» Toshkent-2020. 184-185-b.

² Azamat Ziyov. O'zbek davlatchilik tarixi. 254-255-betlar

³ A. Sagdullayev, B. Aminov, O'. Mavlonov, N. Norqulov "O'zbekiston tarixi: Davlat va jamiyat taraqqiyoti" 1-qism "Akademiya" Toshkent-2000

viloyat xirojiga teng bo'lgan qimmatbaho la'l toshi ayniqsa ajralib turar edi. Hindistonga elchi sifatida yuborilgari Hoji Abdulrahim Jahongirshohga Xurosonni Buxoro xonligi va Hindiston o'rtasida bo'lib olish rejasini ham taqdim etadi. Jahongirshohning vafoti (1627-yil) Buxoro xonligi bilan o'zaro munosabatlarning birmuncha vaqt uzilib qolishiga sabab bo'ladi. U boburiy podshoh Avrangzeb bilan bir necha marta maktub almashgan. 1689-yili Hindistondan Zabardastxon boshchiligidagi elchilik guruhi Buxoroga tashrif buyurgan.¹

Imomqulixon davrida Buxoro tashqi siyosatida keng ko'lamda va maqsadga muvofiq ravishda siyosiy-harbiy harakat qilinganini ko'rmaymiz. Asosiy qo'shnilar qozoq xonlari, Eron va Hindiston (boburiylar) bilan ko'proq elchilik aloqalari olib borilgan. Imomqulixon xuddi shu yo'l bilan mamlakat tashqi xavfsizligini ta'minlashga intilgan. Aftidan, xuddi shu hol unga ko'proq mamlakat ichki hayoti bilan mashg'ul bo'lish imkonini bergan.²

Eron hukmdorlarining do'ppilari tor kelganda esa, xususan, shimol va g'arbda usmonliylar xavfi kuchayganda, darhol Buxoroga elchi qo'yib tinchlik, do'stlik va qo'shnichilik siyosatini o'rtaga solib, paytdan yutishga intilganlar. Eronga, aytilganidek, usmonliylar xavfi og'ir tosh bo'lib tursa, ashtarxoniylar uchun, eng avvalo, ichki kelishmovchiliklar, xususan, Buxoro-Balx ziddiyati, ham Eron, ham Hindiston bilan barqaror munosabatda bo'lishlikni taqozo etardi. Ammo natija ular o'ylagandek chiqmadi. Ashtarxoniylarning Hindiston, xususan, boburiylar bilan aloqalariga kelsak, umuman olganda ikki tomonlama munosabatlar barqaror bo'lib kelgan. O'zaro elchilar almashib turilgan. 1646—1647 yillardagi siyosiy bo'hronidan foydalanib boburiylarning Balx viloyatini zabt etishlarini hisobga olmaganida, Buxoro va Hindiston ko'proq o'zaro yaqinlikka intilib kelgan. Zero, mintaqada ikki davlatning manfaati yo'lida eronlik safaviylar to'g'onoq bo'lib turardilar. Shuning uchun ham ular kezi kelganda safaviylarni shia mazhabiga ruju qo'yganlikda ayblab, birlashib ularga qarshi yurish rejalarini bir-birlariga taklif ham qilganlar. Ammo bunday takliflar qog'ozda qolavergan.

Ashtarxoniylar, xususan, Balx hokimi Muhammad Muqim sultonning usmonliylar hukmdori Sulton Ahmad III (1703—1730) dargohiga elchi yuborib aloqa qilganini ham bilamiz. Umuman olganda ashtarxoniylar va usmonliylar o'rtasidagi elchilik munosabatlari sezilarli bo'lmagan. Vaholanki, har ikki tomon uchun umumiy bo'lgan raqib — safaviylarga qarshi harakatda ular o'zaro aloqalarni jonlantirishlari mumkin edi. To'g'ri, 1691-yil usmonliylar hukmdori Sulton Ahmad II (1691—1695) Subhonqulixon dargohiga elchi Mustafoni yuborib, ashtarxoniylar hukmdori Eron shialariga qarshi birgalikdagi urushga chorlagan. Ammo bu borada amaliy qadamlar qo'yilmagan.³

Subhonqulixon davrida Buxoro xonligining Sharq davlatlari bilan diplomatik munosabatlari yaxshilangan. Boburiylardan Avrangzeb 1689-yilda Zabardastxon, Usmonli Turk sultoni Ahmad II 1691-yilda Mustafo chovush boshchiligidagi elchilarni Buxoroga jo'natgan. 1671-1687-yillarda Subhonqulixon bilan Avrangzeb o'rtasida bir necha marta o'zaro maktublar almashilgan. Eron va Shimoliy Hindiston hukmdorlari Boburiylarning Buxoro xonligi ichki ishlariga aralashuvi kuchaydi.⁴

Bunday siyosiy parokandalikdan boshqa bir tashqi dushman – Eron shohi Nodirshoh foydalandi. 1736-yil Nodirshohning o'g'li Rizoquli boshchiligidagi Eron qo'shinlari Amudaryodan o'tib Qarshiga yurish qiladilar. Bu vaqtda Qarshi hokimi bo'lgan Muhammad Hakimbiy Abulfayzxonidan yordam so'raydi va katta qo'shin bilan yetib kelgan Abulfayzxon jangda yengilib, Qarshi shahri qal'asiga berkinib oladi. G'uzor va boshqa joylarni egallagan eronliklar Qarshini qamal qiladilar, biroq Nodirshoh buyrug'i bilan yana Eronga qaytib ketadilar. Oradan uch yil o'tib, 1740-yilda katta qo'shin bilan Nodirshohning o'zi yurish qilib keladi va Buxoro, Qarshi, Shahrisabz, Samarqand va Xisorni egallab, katta o'ljalarni olib ketdi. Bu yurish vaqtida Muhammad Hakimbiyning o'g'li Muhammad Rahim Nodirshoh xizmatiga kirgan edi.

¹ B. J. Eshov, A. A. Odilov. O'zbekiston tarixi II qism. «Donishmand Ziyosi» Toshkent-2020. 216-220-b.

² Azamat Ziyoy. O'zbek davlatchilik tarixi. 259-261-betlar

³ Azamat Ziyoy. O'zbek davlatchilik tarixi. 274-276-b.

⁴ Ilhomov Z. A. O'zbekiston tarixi. Toshkent – 2022. 62-b.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

1747-yilda Nodirshoh yana Movarounnahrda hujum qilib, Toshkent, O'rtor, Turkistonni egalladi.¹

Xitoy va Hindiston bilan qizg'in savdo-sotiq munosabatlari davom etdi. Hind savdogarlari Buxoroga kelganlarida u yerda uzoq vaqt istiqomat qilib turishardi. XVII asrda Buxoroda hindlar mahallasi va uning o'z oqsoqoli bo'lgan. Xitoy va Hindiston mollari Buxorodan Moskvaga va G'arbiy Yevropaga olib borilardi. XVII asrda O'rta Osiyo tashqi savdosida Moskva davlati tobora hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib bordi.²

Xulosaqilib shuni ta'kidlash joizki, Buxoro ikki qudratli sulola Shayboniylar va Ashtarxoniylar davrida boshqa davlatlar bilan elchilik munosabatlari yaxshilandi va ancha mustahkamlanadi. Bu munosabatlar Buxoro xonligining rivojlanishiga katta xissa qo'shgan. Xonlikning Turkiya, Eron, Hindiston bilan olib borilgan elchilik munosabatlari sulolalar mavqeini baland qildi. Tarixini esa o'chmas qildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ilhomov Z. A. O'zbekiston tarixi. Toshkent – 2022
2. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchilik tarixi.
3. B. J. Eshov, A. A. Odilov. O'zbekiston tarixi II qism. «Donishmand Ziyosi» Toshkent-2020.
4. Мухаммад Юсуф Мунши. Муким-ханская история / Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатели А.А.Семенова. –Ташкент: 1956
5. A. Sagdullayev, B.Aminov, O'.Mavlonov, N.Norqulov "O'zbekiston tarixi: Davlat va jamiyat taraqqiyoti" 1-qism "Akademiya" Toshkent-2000
6. Nizomiddinov.I XVI-XVIII asrlarda O'rta Osiyo-Hindiston munosabatlari O'zbekiston SSR "FAN" nashriyoti Toshkent-1966

BUXORO AMIRLIGINING BUYUK BRITANIYA, ERON VA USMONIYLAR IMPERIYASI BILAN SIYOSIY HAMDA DIPLOMATIK ALOQALARI TARIXI

Tojiyev Dostonjon Beknazar o'g'li
O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik
instituti II bosqich tayanch doktoranti
dostonjontojiyev26@gmail.com, (94) 656-50-31

Mang'it hukmdorlari ichki va tashqi siyosatining asosiy maqsadi markaziy hokimiyatni mustahkamlash, xalq ommasini qattiq itoatda tutish, qo'shnilaridan har qanday vaziyatda ham ustun kelishga intilishdan iborat bo'lgan.

Mang'it hukmdorlari yirik zodagonlarning nufuzini kamaytirishga imkon beruvchi tayanch kuchlarni vujudga keltirish siyosatini tutdilar. Bunday ijtimoiy tayanch amaldorlar tabaqasi bo'lishi mumkin edi. Amir saroyida xizmat qiluvchi 300 ga yaqin yuqori amaldorlik lavozimi joriy etildi. Mang'it amirlari markazlashgan mutlaq hokimiyatni barpo etishni o'zlarining bosh vazifalaridan biri deb hisoblaganlar. Ular amir shaxsiga sig'inish siyosatini yuritganlar. Amirlar mang'it qabilasini asosiy tayanchga aylantirganlar; davlat muassasalari asosan ulardan tashkil etilgan. Qabila boshliqlari bilan til topa olish – bu mamlakat xavfsizligining asosiy kafolatidan biri edi, shuning uchun mang'it amirlari boshqa o'zbek qabila boshliqlarini o'z xizmatlariga olar edi³.

Yuqoridagi vaziyat ichki siyosatni ushlab turishda ancha muhim bo'lsada ammo tashqi siyosatda har doim ham bunday vaziyatni vujudga keltirib bo'lmas edi. Eron, Buyuk Britaniya va

¹ Ilhomov Z. A. O'zbekiston tarixi. Toshkent – 2022. 65-b.

² Nizomiddinov.I XVI-XVIII asrlarda O'rta Osiyo-Hindiston munosabatlari O'zbekiston SSR "FAN" nashriyoti Toshkent-1966

³ Hamidov H.H., Ernazarov Sh.E., Raxmonov B.M., Hasanov R.I., Yunusova N.S. O'zbekiston tarixi. / o'quv-uslubiy qo'llanma / Toshkent: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2021. В. 99-100.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Rossiya imperiyasi doimiy tarzda O'rta Osiyoga intilganlar. XVII-XVIII asrlar O'rta Osiyo xalqlarining kundalik turmush tarzi va milliy xususiyatlarining yevropalik diplomat esdaliklarida yoritib berilgan. O'rta Osiyo xonliklarining yevropalik diplomatlar nigohidagi kundalik hayoti ancha qiziqarli, o'z navbatida sirli bo'lganligi ayni haqiqat. Natijada, O'rta Osiyo xonliklarining hukmdorlari Rossiya, Yevropa va boshqa mintaqalar bilan savdo aloqalari jonlana boshlagan. 1830-yillarning boshlarida Buxoro amirligiga Vest-Indiya kompaniyasining topshirig'i bilan kelgan leytenant Aleksandr Byorns bilan olib borgan muzokaralar asosida Buyuk Britaniya imperiyasi bilan qisqa muddat bo'lsada, o'zaro hamkorlik munosabatlari o'rnatilgan¹.

Amir Nasrullo ingliz siyosatchilarining asl niyatini payqagach, ularga nisbatan munosabatini va xayrixoh siyosatini o'zgartirgan. U Rossiya imperiyasiga qarshi kurashda Buyuk Britaniya tomoninig "xolis tarzdagi" yordamini qat'iy ravishda rad qilgan.

XIX asrning 20-yillarida O'rta Osiyoga yuborilgan ingliz missiyalari, asosan, Angliya burjuaziyasi tomonidan yuborilgan bo'lsa, 30-yillarga kelganda bu ishga Britaniya hukumatinig o'zi bevosita rahbarlik qila boshlaydi. Bu voqea inglizlarning pinhona rejalarini amalga oshirish uchun O'rta Osiyoga qat'iy suratda kirib kelishidan darak berar edi. Buning asosiy sabablaridan biri 1825-yilda Angliyada boshlangan inqiroz bo'lib, u butun Angliya sanoatining deyarli ko'pgina qismini o'z ichiga olgan. Oqibatda mamlakatning butun iqtisodi katta zarar ko'radi. Bu og'ir ahvoldan qutilish uchun ingliz hukumati XIX asrning 30-yillarida butun O'rta Sharq hamda O'rta Osiyoni o'z ta'sir doirasiga olish uchun keng miqyosda savdo niqobi ostida o'z diplomatik missiyalarini boshlaydi².

Aleksandr Byorns (1805-1841) – Ost-Indiya kompaniyasining siyosiy vakili bo'lib Britaniya hukumati va Hindiston general-gubernatorining maxsus topshirig'i bilan u Hindistondan Afg'oniston, O'rta Osiyo va Eronga yuboriladi (1831-1833). Byornsning "sayohatidan" asosiy maqsad Afg'oniston, ayniqsa Turkistonni Angliyaning iqtisodiy va siyosiy ta'siriga tortish, Hindiston shimolida joylashgan mamlakatlar to'g'risida ma'lumotlar to'plash hamda Buxoro va Qobul hukmron doiralari bilan savdo hamda diplomatik aloqalar bog'lash edi³.

Byorns Buxoroda bo'lgan vaqtida O'rta Osiyo xonliklari haqida, chet davlatlardan O'rta Osiyoga keltiriladigan va bu yerdan chetga chiqariladigan mahsulotlar, savdo markazlari va karvon yo'llari haqida ma'lumotlar to'playdi. Byorns O'rta Osiyoda rus savdosi ta'sir doirasini kamaytirish va savdogarlarni Nijniy Novgorod yarmarkasidan Hindiston savdosiga jalb etish orqali Britaniya bilan aloqalarni rivojlantirish va Hind daryosining o'rta oqimida Darag'ozixon degan joyda savdo yarmarkasi ochishni tavsiya qiladi⁴.

Byorns Qobulda ko'tarilgan xalq qo'zg'oloni davrida o'ldirilgan. Byorns Afg'oniston va Buxoroga qilgan sayohati to'g'risida ikkita asar ("Buxoroga sayohat" va "Qobul") asarlarini yozib qoldirgan.

Byorns hozirgi Turkmaniston yerlari orqali Buxoroga yetib kelgunicha bu yerdagi aholilarga shunday ta'rif bergan edi: "Insoniyatning bu buyuk oilasi Kaspiy sohillaridan Balxgacha sayr qiladi", bu yerlik aholi tez-tez yashash joyini o'zgartirib turganligin aytadi. U sayohati davomida bu yerlik turkman qizlarini go'zalligini ta'riflab, Aleksandrni maftun etgan Roksananing yurtdoshlari ekanligini ham aytib o'tgan edi⁵. O'rta Osiyoliklar Byornsning yevropalik va nasroniy ekanligini bilishsada unga yomon munosabatda bo'lishmagan va ular bilan gaplashganda "eshon" atamasini ishlatgan. Aleksandr Byorns: "nasroniy faqat mahodizm haqida hurmat bilan gapirishi va bahs-munozaralardan qochishi kerak", degan edi.

Byorns bu yerda fors aholisini qul qilingani haqida shunda deydi; "Fors aholisining asirga olinishi va ularning na e'tiqodi, na noto'g'ri qarashlari hurmat qilinmagan begonalar orasiga

¹ Shodiyev J.M. Buxoro amirligi davlatchiligining rivojlanishi. Toshkent: TDYI nashriyoti, 2010. B. 120.

² Hamrayev I. Yevropalik diplomatlarining esdaliklari va asarlari Buxoro amirligi va Rossiya imperiyasi o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishda boy bebaho manba. 05.04.2023. <https://www.bukhari.uz/?p=27563&lang=uz>

³ Raimov A.Y. Angliya elchisi Aleksandr Byornsning Buxoroga sayohati tafsilotlari. Innovative Developments in Sciences, Education and Humanities Hosted New York, USA. April 28th, 2022. P. 176.

⁴ Egamberdiyev I. Angliya va Rossiyaning Markaziy Osiyoda mustamlakachilik siyosatidagi raqobatlari. Toshkent – 2018. B. 59.

⁵ Alexandr Burns. Travels into Bokhara. London – 1965.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

majburan surgun qilinishi Afrikadagi qul savdosi kabi inson huquqlari va erkinliklarining buzilishi kabi jirkanchdir deb aytgan”¹. Aleksandr Byorns bilan karvon a’zosi bo’lgan Buxoroga qaytishni afzal ko’rgan bir qancha shaxslar ham bor edi. Bu odamlar sahrodagi Marvning tub aholisi edi, to’g’rirog’i, 40 yilcha avval Amir Shohmurod tomonidan Buxoroga zo’rlik bilan buysundirilganlar bo’lib, hozirda aholining eng mehnatkash qismini tashkil etishini, sharqona o’yin-kulgi bilan mashg’ul bo’lib, bo’sh vaqtlarining ko’p qismini Buxoro podshohining ahvoliga taqlid qilib, hikoya qilish bilan o’tkazar edilar. Shuningdek Aleksandr Byorns ekseditsiyasi qadimiy yodgorliklar bo’yicha aholidan so’rab Baykund (Poykand) xarobalariga duch keladi. Baykund qadimiy shaharlardan biri deb bilishini va Buxorodan yigirma mil uzoqlikda joylashganligini, bir vaqtlar keng suv o’tkazgichlari bilan sug’orilganligini va uning qoldiqlaridan hozirda buni bilish mumkinligini aytadi. U Buxorodan sotib olgan “Nursukhee” nomli mamlakat tarixining qo’lyozma kitobida bu shahar o’sha poytaxtdan ham qadimiy bo’lib, minglab rabotlar yoki qishloqlardan tashkil topgan shahar sifatida tasvirlangan. Bundan tashqari, ko’plab savdogarlar bo’lganligi aytiladi, ular Xitoyga va okeanga savdo qilgan².

Byorns Buxoroga kelganida bir chet ellikdan gazeta oladi, u Hind daryosini kesib o’tganidan beri gazeta ko’rmagan edi, u olgan gazetalar uchun chet ellikdan qarzdorligini aytadi. Gazetalardan birida Buxoro mamlakatida undan oldin bo’lgan baxtsiz janob Murkroft haqidagi uzun maqolani o’qib chiqadi. M. Murkroft 1825-yilda Angliyadan O’rta Osiyo xonliklari bilan aloqa o’rnatish va xonliklar ahvoli haqida ma’lumot to’plash uchun jo’natilgan edi³. Buxoroga kelib qaytib ketayotganida ikki hamrohi bilan halok bo’lgan edi.

Aleksandr Byorns boshchiligidagi ingliz missiyasi 1832-yilda Buxoroga kelgan. U o’zini arman savdogari deb tanishtiradi va Buxoro amirligining qo’shbegisi bilan aloqa bog’laydi. Buyuk Britaniya hukumati Hindiston bilan O’rta Osiyo xonliklari o’rtasida savdo aloqalarini kengayishiga o’zining o’zbek davlatlaridagi ta’sirini o’tkazishda asosiy yo’li deb qaragan edi. Shuning uchun ham Buyuk Britaniya hind savdogarlariga o’zbek davlatlari bilan savdo-sotiq aloqalarini yo’lga qo’yishlarida katta yordam ko’rsatadi. Shuningdek, Byorns mamlakat hududida katta razvedka ma’lumotlarini ham to’play oldi. Bu elchilik missiyasi O’rta Osiyoda Buyuk Britaniya savdosining rivojlanishiga yordam berdi⁴.

O’zbek xonlari, jumladan, Buxoro hukmdorlari ham qo’shin va qurol-yarog’ bobida tamomila xotirjamlikka berilgan edi deyish to’g’ri bo’lmaydi. Rossiya bosqini xavfi sezila boshlaganda, hatto Xiva xoni Olloqulixon amir Nasrulloğa bu yolda ittifoqlashish taklifini ham oraga solgan edi. Amir Nasrullo harbiy sohada ma’lum islohotlarga qo’l uradi-da, ora yo’lda qolib ketadi. Buning ma’nosi shulki, u o’zining 34 yillik saltanati davomida amirlikdagi ichki nizolardan qutila olmaganidir. Butun harbiy kuchini itoatdan chiqqan viloyatlarni bo’ysundirishga sarf etdi⁵.

Buxoroda uzoq muddat yashagan, Zarafshon harbiy okrugini boshqargan, Turkistonning harbiy quvvatini sinchiklab o’rgangan G.A. Arandarenko aytganidek, “Nasrulloxon davrida dala to’plari sezilarli darajada yaxshilangan edi, ular uchun ingliz harbiy nizomidan chala-chulpa xabardor bo’lgan afg’on to’pchilari xizmatga olinadi. Og’ir qurolli otliqlar – falkonetli xasabdorlar soni ham oshiriladi, piyodalar ko’paytirilib, to’plar himoyasida jangga kirish va qal’alarga hujum qilish qo’llana boshlaydi”⁶.

Ingliz “elchilik missiyalari” niqobi ostida josuslardan leytenant Aleksandr Byorns 1838-yilda, mayor Josef Volf 1843-yilda, polkovnik Charlz Stoddart ham 1838-yilda va kapitan Artur

¹ Грулев М. Соперничество России и Англии в Средней Азии. Петербург – 1909.

² Raimov A.Y. Angliya elchisi Aleksandr Byornsning Buxoroga sayohati tafsilotlari. Innovative Developments in Sciences, Education and Humanities Hosted New York, USA. April 28th, 2022. P. 177.

³ Hopkirk P. Katta o’yin: Ikki imperiya to’qnashuvi. Toshkent: Nihol, 2023. B. 89.

⁴ Raimov A.Y. Angliya elchisi Aleksandr Byornsning Buxoroga sayohati tafsilotlari. Innovative Developments in Sciences, Education and Humanities Hosted New York, USA. April 28th, 2022. P. 177.

⁵ Jo’rayev N., Sodiqov H. O’zbekiston tarixi: (Turkiston Chorizm mustamlakachiligi davrida) 1-kitob / Mas’ul muharrir N. Abduazizova. Toshkent: Sharq, 2011. B. 117-118.

⁶ Арандаренко Г.Л. Досуги в Туркестане. 1874-1889, СПб, 1889, стр. 543.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Konolli 1842-yilda Amirlik markazi Buxoroda bo'lib, Rossiyaga qarshi Buyuk Britaniya homiyligidagi Buxoro-Xiva-Qo'qon ittifoqini tuzishga behuda urinishgan¹.

O'zining surbet qiliqlari va dimog'dorligi, mutakabbir va kalondimog'ligi, sharqona diplomatiya qoidalarini butkul nazar-pisand qilmaganligi oqibatida amirning farmoni bilan polkovnik Charlz Stoddart zindonga tashlanadi va 1842-yil 17-iyunda boshqa ingliz zobiti kapitan Artur Konolli bilan birgalikda Buxoro shahrida qatl qilinadi². Buxoro ulamolari har ikki ingliz zobitiga ular islom dinini qabul qilishsa, gustohlilari kechirilishini va o'zlari tirik qolishlari mumkinligini aytishganda, ingliz zobitlari rad javobini berishgan.

Ingliz josus-harbiylarining o'ldirilishi Amir Nasrulloning Yevropa davlatlari, xususan, Buyuk Britaniya bilan munosabatlari darz ketishiga sabab bo'lgan³. Keyinchalik, Amir Nasrullo davlatdan inglizlarning katta boyliklarni olib ketishiga to'sqinlik qilish maqsadida Buxoro amirligi savdogarlariga naqd pulga inglizlar bilan savdo qilishni qa'tiy taqiqlab qo'ygan edi⁴. Bu kabi kelishmovchiliklar sababidan keyinchalik rus bosqini paytida inglizlar Buxoro amiri Muzaffarga yordam berishmagan edi.

Eron bilan Buxoroning diplomatik aloqalari tarixi juda uzoq davrlarga borib taqaladi. Har bir davlatchilik davrida ikki o'rtada savdo-iqtisodiy aloqalar doimiy tarzda davom etib turgan. Buni qator manbalar orqali ham ko'rish mumkin.

Buxoro amirligi tashqi siyosati tarixida Eron davlati o'rtasidagi diplomatik aloqalar ham muhim o'rin tutgan edi. Manbalarda Eron davlati bilan diplomatik aloqalarni mustahkamlashda Amir Nasrulloning faoliyati alohida ko'rsatib o'tilgan⁵.

Erondan Buxoroga 1844-yilda Muhammadshoh boshchiligidagi yuborilgan elchilik oldiga quyidagi masalalarni hal qilish vazifasi yuklatilgan bo'lgan: Buxoroda saqlanayotgan eronlik asirlarni ozod qilish masalasini muhokama etish; Marv viloyati va turkmanlar bilan bog'liq masalalarda muayyan kelishuvga erishish; Buxoroda tutqunlikda bo'lgan ingliz fuqarosi Josef Volfni ozod qilish masalasini hal etish va boshqalar edi⁶.

Eron elchisi Buxoroda saqlanayotgan asirlarni qadimiy an'anaga va odatlarga ko'ra ulamolarning fatvolari asosida davom etib kelayotgani, asirlar naqd pulga sotib olinganligi sababli Eronga qaytarilmasligini inobatga olib, bunday huquqiy muammolarni bartaraf etish uchun ikki davlat o'rtasida o'zaro aloqalarni yanada mustahkamlashga qaratilgan amirning takliflarini qabul qiladi⁷.

Eron elchisi ikkinchi masala, ya'ni Marv viloyatidagi siyosiy ahvol masalasida Buxoro amirligi hukmdori unga ushbu hududdagi siyosiy ahvolning naqadar murakkabligini tushuntirib, Marv hokimi aholi talabi asosida tayinlanganligini, turkman urug'lari Buxoro amirligiga qarshi harakatlar uyushtirganligini ta'kidlab, Marv vohasini qayta obod qilish zarurligini, aks holda Marvni hech kim boshqara olmasligini ham bildiradi⁸.

Uchinchi masala bo'yicha munozara ancha keskin kechadi, sababi bu masala inglizlarning Buxoro amirligida, umuman, Markaziy Osiyodagi, josuslik faoliyati bilan bog'liq edi. Markaziy Osiyoda josuslik faoliyatini amalga oshirish uchun Eron orqali polkovnik Charlz Stoddart va Artur Konollilar yuborilganlar. Ushbu ikki elchi Amir Nasrullo tomonidan qatl etilgan bo'lib, amir ularning yovuz niyatda kelganligidan boxabar edi⁹.

¹ Hopkirk P. Katta o'yin: Ikki imperiya to'qnashuvi. Toshkent: Nihol, 2023. B. 106-108.

² Hopkirk P. Katta o'yin: Ikki imperiya to'qnashuvi. Toshkent: Nihol, 2023. B. 112.

³ Rajabov Q.K. Nasrullohxon (risola). Toshkent: Abu matbuot-konsalt, 2011. B. 27.

⁴ Alimova R.R. O'rta Osiyo xonliklarining qo'shni davlatlar bilan diplomatik va savdo-iqtisodiy munosabatlari (XVI – XX asr boshlari rus tarixshunosligi va manbalari asosida). Toshkent: TDSHI, 2017. B. 96.

⁵ Shodiyev J.M. Buxoro amirligi davlatchiligining rivojlanishi. Toshkent: TDYI nashriyoti, 2010. B. 129.

⁶ Shodiyev J.M. Buxoro amirligi davlatchiligining rivojlanishi. Toshkent: TDYI nashriyoti, 2010. B. 130.

⁷ Jo'rayev N., Sodiqov H. O'zbekiston tarixi: (Turkiston Chorizm mustamlakachiligi davrida) 1-kitob / Mas'ul muharrir N. Abduazizova. Toshkent: Sharq, 2011. B. 124.

⁸ Shodiyev J.M. Buxoro amirligi davlatchiligining rivojlanishi. Toshkent: TDYI nashriyoti, 2010. B. 132.

⁹ Hamrayev I. Yevropalik diplomatlarning esdaliklari va asarlari Buxoro amirligi va Rossiya imperiyasi o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishda boy bebaho manba. 05.04.2023. <https://www.bukhari.uz/?p=27563&lang=uz>

Ikki elchini ozod etish maqsadida Eron vositachiligidan foydalangan inglizlar Eron orqali Josef Volfni yuboradi. Josef Volf ham ikki josusning sherigi sifatida qamoqqa olinadi. Eron elchisi Buxoro amiriga ingliz fuqarosi Josef Volfni izzat-ikrom bilan topshirishni so'raydi¹.

Amir Nasrullo bunday tashqi siyosiy va diplomatik munosabatlarda Buxoro amirligining xalqaro aloqalardagi obro'sini, davlatning ichki va tashqi xavfsizligi masalalarini, Eron davlati bilan bo'ladigan keyingi aloqalarni mustahkamlash, o'z navbatida Eron – Buyuk Britaniya siyosiy munosabatlarini ijobiylashtirish maqsadida Josef Volfni hamda Eron asirlarini ozod qilishga qaror qilgan ekan².

Amir Nasrullo Eron elchisi bilan Subhonqulibekni sovg'a-salomlar bilan Eron davlatiga elchi qilib yuboradi. Eron elchisi Subhonqulibekni, Josef Volfni va eronlik asirlarni olib, Buxoroni tark etadi³.

Buxoro amirligi bilan Eron davlati o'rtasidagi munosabatlarda eng o'tkir masalalardan biri – asirlar masalasi bo'lganligi sababli, bunday omil ikki davlatning o'zaro tashqi siyosiy va diplomatik aloqalarning rivojiga to'siq bo'lib turardi. Ikki davlatning hech biriga itoat etmaydigan ko'chmanchi qabilalar va urug'lar karvon yo'llarida va chegara hududlarida turli talon-tarojlarni amalga oshirib, asirlarni Buxoro yoki boshqa shaharlar bozorlarida sotardilar⁴.

Bunday ko'rinishdagi insonlar savdosidan taraflar, ya'ni sotuvchi va oluvchilar manfaatdor bo'lganligi sababli qul savdosini butunlay barham toptirish mushkul edi. Ushbu muammoning ijtimoiy-siyosiy mohiyatidan tashqari, g'oyaviy asosi ham mavjud bo'lib, u sunniy va shia mazhablari o'rtasidagi tafovutlar bilan belgilanar edi⁵.

Bunday fikrning bahsli munozaraga mansubligini inobatga olib, ikki davlat o'rtasida tinch-totuvlik aloqalarini o'rnatish maqsadida Amir Nasrullo vaqti-vaqti bilan Usmonlilar imperiyasi sultoniga elchilar yuborib, masalaning shar'iyatini aniqlashga harakat qilar va uning huquqiy yechimini topish maqsadida buyuk ulamo-yu mujtahidlarning asarlarini yuborishni iltimos qilar edi. Mazkur huquqiy muammoni bartaraf etishga imkon beruvchi huquq manbalarini olib kelish amir tomonidan ikki elchilikka topshirilgan edi⁶.

O'rta Osiyo va hozirgi Turkiya hududi xalqlari qadimdan o'zaro savdo-iqtisodiy, madaniy diplomatik aloqalar olib borganlar. Ayniqsa o'rta asrlarda Buxoro va Usmonli turk davlatining Eronga qarshi birgalikda kurash jarayonlari ikki o'rtadagi diplomatik va savdo-iqtisodiy, madaniy munosabatlarni rivojlanishiga asosiy turtki bo'lgan omillardan edi. Buxoro amirligi tashkil topgandan so'ng ham Usmonli turk davlati barcha musulmon davlatlari singari O'rta Osiyodagi davlatlarga ham o'zining vassali sifatida qaragan. Buxoro amirlari esa, dastlabki vaqtlarda o'zlarini Turk sultoniga teng, do'st hukmdor deb hisoblaganlar. Musulmon davlatlari bo'lganliklari bois bir-birlariga yordam berishni o'zlarining asosiy vazifalari deb hisoblaganlar.

Tarixiy manbalardagi ma'lumotlarda, Istanbulga 1789-yil 24-iyulda kelgan Buxoro elchilari davom etayotgan Rus-Turk urushi jarayonida Turkiyani qo'llab-quvvatlash uchun qozoqlar bilan birgalikda Rossiyaning ichki hududlariga bosqin uyushtirganliklari shu sababli elchilar ortga qaytishda Kavkaz va Rossiyaning chegaralari orqali emas, balki Bog'dod va Eron orqali qaytishlari uchun yo'l xarajatlar to'lab berish to'g'risida berilgan farmon saqlanib qolgan⁷.

Buxoro amirligi va Usmonli turk davlati o'rtasidagi o'zaro iliq munosabatlar XIX asr boshlarida ham davom etganligini tarixiy adabiyotlarda keltirilgan ma'lumotlar tasdiqlaydi. Usmonli turk sultonining 1803-yil 22-aprelda Buxoro hukmdori Amir Haydarni "Turkiton va Turon yerlari podshosi unvoni"ni berilishi to'g'risidagi farmoni yuqoridagi fikrimizni

¹ Hopkirk P. Katta o'yin: Ikki imperiya to'qnashuvi. Toshkent: Nihol, 2023. B. 105.

² Грулев М. Соперничество России и Англии в Средней Азии. Петербург – 1909. С. 207-2014.

³ Egamberdiyev I. Angliya va Rossiyaning Markaziy Osiyoda mustamlakachilik siyosatidagi raqobatlar. Toshkent - 2018. B. 67.

⁴ Hopkirk P. Katta o'yin: Ikki imperiya to'qnashuvi. Toshkent: Nihol, 2023. B. 116.

⁵ Shodiyev J.M. Buxoro amirligi davlatchiligining rivojlanishi. Toshkent: TDYI nashriyoti, 2010. B. 135.

⁶ Гайбуллаев С. Бухоролик шайх ва элчи қисмати. Тошкент: Лессон пресс, 2020. Б. 4.

⁷ Belgelerle Osmanli-Turkistan Ilişkileri (XVI – XX. yüzyillar). Ankara – 2005. S. 193.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

tasdiqlashga asos bo'lib xizmat qiladi¹. Bu kabi ma'lumotlarni yana ko'plab keltirish mumkin. Aytish mumkinki, Buxoroning musulmon Sharqida diniy mavqeyi ham bunga yaqqol misol bo'la oladi. Shu sababli Buxorodan borgan har qanday shaxsga Usmonli turk imperiyasi hududida hurmat va ehtirom ko'rsatilgan.

1851-yilda Istanbulga elchi sifatida kelgan va o'zlarini Buxoro xonining jiyani Sayid Ahmad va Abdurahmonlarning yashashlari uchun xazinadan katta mablag' ajratilganligi va ularning kundalik xarajatlari ham qoplab berilganligi to'g'risidagi hujjat ham fikrlarni tasdiqlaydi².

XIX asrning o'rtalaridan boshlab O'rta Osiyo xonliklariga bir tomondan Britaniya, ikkinchi tomondan Rossiya imperiyalarining ayg'oqchilari suqilib kira boshlagan edi. Bu esa, mahalliy hukmdorlarni tashvishlantirib, ularni harbiy qo'shinlarini kuchaytirishga undagan. Buxoro amiri Nasrulloxon iltimosiga binoan Usmonli turk saltanati ulug' vaziri Rashid poshsho harbiy instruktor Mustafo Chaush poshshoni Buxoroga yuborgan. Ammo, Mustafo Choush poshsho Buxoro davlati qo'shinida yengil jinoyatlarga ham o'ta og'ir jazolar berilishi, ko'p hollarda qatl etish jazolarining ko'pligidan norozi bo'lib, shikoyat qiladi. Bu esa Amir Nasrulloxa yoqmaydi va Mustafo Choush poshshoni avval zindonga tashlab, keyinchalik o'ldirib yuboradi. Bu kabi harakatlar esa Buxoro va Usmonli turk davlati o'rtasidagi munosabatlarni yomonlashuviga xizmat qilishi tabiiy xol edi. Keyingi jarayonlarda o'zaro munosabatlarda ishonchsizlik holatlari ham kuzatilgan.

Tarixiy adabiyotlarda Turk sultonining yorlig'i bilan Buxoroga kelgan Italiyaning Milan shahridan bo'lgan savdogarlarning amir Muzaffarxon tomonidan asirga olinishi, ularni ozod qilish uchun 1863-yil 23-oktabrda Turk sultoni tomonidan yuborilgan iltimosnomaning bee'tibor qoldirilishi, Usmonli turk va Buxoro davlatlari o'rtasidagi munosabatlarning o'zaro ishonchsizlik asosida qurilganligi deya baholash mumkin³.

Italiyalik savdogarlarning Buxoro amirligida kelishi XIX asr o'rtalarida Yevropada ipakchilikning inqirozga uchragani, ipak qurtlarining kasallikka chalinishi va yetarli darajada ipak matosi olish imkonini beruvchi tola mahsulotlari bermay qolganligi bilan izohlanadi.

“Turkestanский сборник” (“Turkiston to'plami”) sahifalaridagi ma'lumotlar shunday xulosa qilish imkonini beradi. To'plamdagi ma'lumotlarda italyan savdogarlarining Usmonli turk sultoni yorlig'iga ega bo'lsalarda qamoqqa olinishlari, ularning Buxoro shahar xaritasini tuzishga urinishlari sabab bo'lganligi va ularni josus deb ataganliklari sabab bo'lganligi ruslarning Buxoroni qaram davlatga aylantirish jarayonida 1868-yilda Rossiya savdogari Xludov tomonidan ozod qilishga erishilishi va uning yordamida Xo'jand va Toshkentdan ipak qurti urug' olinib, italiyaliklar o'z vatanlariga jo'natilishlari bilan bog'liq ma'lumotlarni ham uchratish mumkin⁴.

Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoni istilo qilish jarayonida bu mintaqadagi davlatlarni asosiy ittifoqchisi sifatida Usmonli turk davlati maydonga chiqadi va elchi, ayg'oqchi, emissarlari orqali musulmonlarni birlashtirish, umumiy dushmanga qarshi kurashish uchun kurash boshlashga chorlay boshlaydi. XIX asrning 70-yillaridan boshlab Turkiyaning asosiy hamkori Afg'oniston bo'lib, musulmonlarning birdamligini targ'ib qilish, Buxoro, Xiva, Turkistonni ozod qilish g'oyalarini targ'ib qilgan⁵.

Buxoro amirligining Rossiya imperiyasiga qaramligining dastlabki yillarida Turkiston general-gubernatori Kaufman elchi sifatida Buxoroga kelgan polkovnik Nosovich elchiligi (1870-yil may-iyun) davrida Buxoroda xalq orasida Rossiyaga qarshi ittifoq tuzish maqsadida

¹ Süleyman B. Milli Mucadele ve Özbekler tekkesi. Üsküdar sempozyumu I – Bildiriler, C. 1. Istanbul – 2004.

² Bozdağ İ. Sultan Abdulhamid'in hatıra defteri. Istanbul – Pınar, 1992. S. 56.

³ Xoliqulov A. Buxoro amirligi va usmoniylar davlati o'rtasidagi muloqotlar haqida ba'zi mulohazalar. // “Markaziy Osiyo tarixi va arxeologiyasi: an'analar, innovatsiyalar va istiqbollar” mavzuidagi xalqaro ilmiy anjuman materiallari. 2021. B. 128.

⁴ Saray M. Rus işğalı devrında Osmanlı devleti ile Türkistan hanlıkları arasındaki siyasi münasebetler (1775 – 1875). TTK, Ankara, 2017. S. 148.

⁵ Rahmonqulova Z. Buxoro amirligi va usmoniylar davlati o'rtasidagi diplomatik munosabatlar tarixidan // “O'tmishga nazar”. 2021. №3. B. 403.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Afg'oniston, Xiva va Turkiya elchilari kelganligi, amir ruslardan qo'rqib, ushbu elchiliklar kelganini yashirishga uringani, elchilar taklifini rad etganligi tarixiy adabiyotlarda qayd etib o'tilgan¹.

Tarixiy manbalardagi ma'lumotlarda ham aynan shunday fikr-mulohazalar keltirilgan bo'lib, polkovnik Nosovich elchiligi 17-may kuni Buxoroga kelganligi, 24-iyunda Toshkentga qaytishi amirning esa Turk va Afg'on elchilari bilan Rossiya elchilarini uchrashtirishni istamaganligi bilan bog'lik ma'lumotlar qayd etib o'tiladi².

Ikkinchi ingliz-afg'on urushi boshlanish arafasida Afg'oniston hukmdori Sheralixonning Rossiya imperiyasi bilan munosabatlari yaxshi tomonga o'zgara boshlaydi. Bu esa Angliyaning Hindiston mustamlakasini tahlikaga solardi. Afg'onistonni Angliyaga moyil davlatga aylantirish va Rossiyaga qarshi dushmanona siyosat yuritishda inglizlar Usmonli turk davlatidan foydalanishga urinib ko'radi.

1877-yil aprelda Kobulga kelgan Usmonli turk elchisi ruslarga qarshi Turkiya bilan Afg'oniston ittifoqini tuzish, inglizlardan yordam olishni taklif qilib, Buxoro va Xivani ozod qilish lozimligini taklif qiladi. Ammo, Sheralixon bu haqida Kaufmanni ogohlantiradi³.

Rossiya istilosi davrida Usmonli turk davlati va Buxoro amirligi o'rtasidagi munosabatlar tarixida ma'rifatparvarlik, taraqqiyparvarlik harakatlari, Rus-Turk urushi davrida, Tripolitaniya, birinchi va ikkinchi Bolqon urushlari, Birinchi jahon urushi davrida o'zaro munosabatlarning o'zi alohida katta bir mavzu bo'lib, uni yoritish kelajakdagi vazifalardan bir hisoblanadi.

Buxoro amirligining Rossiya imperiyasi bosqini arafasidagi diplomatik munosabatlari teng huquqlilik asosida ikki tomonlama va ko'p tomonlama kechgan. XVIII asrning ikkinchi choragida Buxoro amirligi bir necha xorijiy davlatlar bilan o'zaro diplomatik aloqalarni yo'lga qo'ydi. Amir Nasrullo davrida Buxoro amirligida islohotlar o'tkazilib, amirlikning tashqi ta'siri, harbiy qudrati ancha oshdi.

Buxoro amirligining XVII – XIX asrning birinchi yarmidagi tashqi siyosiy va diplomatik faoliyati amirlikning to'la huquqli va mustaqil subyekt bo'lganligidan dalolat beradi. Xonliklar tashkil topgan bir davrda Movarounnahr hududida faol siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar kechmoqda edi. Rossiya bosqini arafasigacha bo'lgan davrda Buxoro amirligi faoliyati katta ahamiyatga molik hisoblanadi.

**ДОНО ЗИЁЕВНИНГ ТАДҚИҚОТЛАРИДА XIX - XX АСР БОШЛАРИДА БУХОРО
ТАРИХИ (МАДРАСАЛАРДА ТАЪЛИМ, МАҲАЛЛИЙ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА
САВДО-СОТИҚ МАСАЛАЛАРИ)**

**Сайфиддинов Достон
Бухоро Давлат университети
“Археология ва Бухоро тарихи” кафедраси
1-босқич магистранти
+998 93 383 22 33**

Зиёевлар сулоласининг муносиб давомчиси профессор, тарих фанлари доктори Зиёева Доно Ҳамидовна тарих соҳасидаги узоқ йиллик фаолияти давомида турли мавзуларга доир тадқиқотлар олиб борган. Олиманинг ёзган илмий асарларига назар ташласак тарих соҳасининг бир канча мавзуларига оид нашрдан чиккан китобларни, юртимиз ва хорижий журнал ёки конференцияларда нашр этилган мақолаларни гувоҳига

¹ Saray M. Rus işğalı devrında Osmanlı devleti ile Türkistan hanlıkları arasındaki siyasi münasebetler (1775 – 1875). TTK, Ankara, 2017. S. 153.

² Rahmonqulova Z. Buxoro amirligi va usmoniylar davlati o'rtasidagi diplomatik munosabatlar tarixidan // “O'tmishga nazar”. 2021. №3. B. 403.

³ Xoliqulov A. Buxoro amirligi va usmoniylar davlati o'rtasidagi muloqotlar haqida ba'zi mulohazalar. // “Markaziy Osiyo tarixi va arxeologiyasi: an'analari, innovatsiyalar va istiqbollar” mavzuidagi xalqaro ilmiy anjuman materiallari. 2021. B. 128.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

айланамиз. Бу илмий тадқиқотларда Бухоро тарихи мавзусидаги изланишлар салмоғи ҳам кенг масштабни эгаллайди, зеро 2500 йиллик тарихга эга бўлган Бухоро тарихи ҳар бир тарихчини қизиқтирмай қолмайди, жумладан олиманинг бир қанча монография ва мақолаларида бу ўз аксини топган.

Доно Зиёеванинг журнал ва газеталарида, монографияларида Бухоро тарихига оид бир қанча қизиқарли ва муҳим бўлган маълумотларни кўришимиз мумкин. Хусусан, Доно Зиёеванинг “XIX аср охири – XX аср бошларида Ўзбекистон мадрасаларида таълим дастури муаммолари” мақоласида Бухоро мадрасаларидаги XIX аср охири – XX аср бошларида олиб борилган таълим дастури таҳлил этилади. Унга кўра 1914-йилда Бухорода жами 200 га яқин мадраса бўлиб улардан 33 таси йирик, 39 таси ўрта, қолганлари эса кичик мадрасалар бўлган. XIX аср ўрталарида Бухорода бўлган А.Хаников мадрасаларидаги талабалар сони 10 минг киши, 1860-йилда ташриф буюрган Ҳ.Вамбери эса 5 минг киши бўлганлигини олима мақолада келтириб ўтган.

Талабалар орасида Ҳиндистон, Қошғар, Афғонистон, Россия ва Хитойдан келган толиблар ҳам бўлган. Бу Бухоро мадрасалари ўша даврда анчагина машҳур бўлганлигидан далолат беради. Кейинчалик мадрасаларда толиблар сони камая бошлаганлигига Россия ҳукуматининг XIX аср охирида чегараларини “қўриқлаш” баҳонаси билан (аслида мусулмон давлатларининг ўзаро алоқаларини чеклаш мақсадида) бошқа мамлакатлардан келувчиларни сонини камайтириш ҳақидаги махсус кўрсатмаси сабаб эканлиги билан изоҳланган.

Бу мақолада Бухоро мадрасаларидаги таълим дастури муаммоларига ўқув жараёнида шарҳ ва ҳошияларга (ҳошиячилик – китобнинг чекка қисмига яъни ҳошиясига матндаги тушунилиши қийин бўлган айрим жумла ва сўзларни шарҳлаб, изоҳ ёзиш) кўп еътибор қаратилганлиги сабабли асосий фанлардан бири ҳисобланган Қуръон тафсири ва ҳадис илмига еътибор сусайганлиги келтириб ўтилган. Бу жараён амир Музаффар даврида бўлганлигини Абдурауф Фитрат ва Садриддин Айнийлар айтиб ўтишган¹.

Доно Зиёева XIX – XX аср бошларида Бухородаги тадбиркорлик, бошқа мамлакатлар билан савдо алоқалари, хорижий мамлакатларда талабгир бўлган маҳсулотлар ҳақида ҳам бир қанча мақолаларида тўхталиб ўтган. Хусусан, олиманинг “Европа сайёҳлари хотираларида Туркистондаги маҳаллий ишлаб чиқариш ва савдо-сотиқ масалалари (XIX-XX аср боши)” асарида чет еллик сайёҳларнинг Бухорода пахтага ишлов берувчи корхоналар бўлганлиги, кўпчилик маҳаллий ишлаб чиқарилган кийимларни кийиши, бунинг сабаби бу маҳсулотлар қуруқ ва қулай бўлганлиги ҳақидаги фикрлари келтириб ўтилган. Мақолада 1843-1845 йилларда Бухорога ташриф буюрган Жозеф Волфнинг бу даврда қиличлар, ўқ отар қуроллар, турли металллар, тери ва кўнчилик каби соҳаларда кичик ишлаб чиқариш ҳолатида кенг ривожланганлиги ҳақидаги фикрлари ҳам келтирилганлигини кўришимиз мумкин. Доно Зиёева хорижий мамлакатлар билан савдо алоқалари ҳақида ҳам тўхталиб ўтиб, Россия, Хива, Афғонистон, Эрон, Ҳиндистонга савдо қарвонлари узлуксиз қатнаб турганлиги айтиб ўтган. Ҳиндистонга 1 йилда 2000 та туя савдо моллари, Эронга эса ҳар йили 200 000 дона тери экспорт қилинган. Эронда Бухоро жунлари жуда харидоргир бўлган. Бухорога четдан 1000 туяда шарқ моллари келтирилган².

Олиманинг “XIX-XX аср бошларида Туркистон шаҳарлари тадбиркорлик тарихидан” асарида ҳам Туркистонга келган хорижий сайёҳларнинг ўлкамиздаги тадбиркорлик ҳақидаги фикрлари ёритилган. Хусусан, мақолада Бухоро шаҳридаги савдо ва бозорларга ҳам таъриф берилган. Жозеф Волфнинг Бухорода баланд арқ қилиб ишланган бозорларда савдо ҳар хил тармоқларга бўлинганлиги, ёзнинг иссиқ кунларида

¹ З.Д.Ҳамидовна. XIX аср охири – XX аср бошларида Ўзбекистон мадрасаларида таълим дастури муаммолари. // Ўтмишга назар журнали. – 2019. №1. Б. 11-14.

² Д.Х.Зияева. Европа сайёҳлари хотираларида Туркистондаги маҳаллий ишлаб чиқариш ва савдо-сотиқ масалалари (XIX-XX аср боши) // Тарихшунослик ўқишлари (материаллар тўплами). Тошкент., Фан. – 2010. Б. 184-85.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

ҳовузлар сув билан тўла бўлиши, муз кўп бўлиб иссиқ кунларда ундан кенг фойдаланишгани каби маълумотлари келтирилган. Александр Бёрнснинг эса Бухородан бошқа мамлакатларга асосан пахта, жун, ипак чиқарилгани, ипак ва жун тоғлар орқали Кобул ва Ҳиндистонга, қорақўл териси эса Эрон, Туркия ва Хитойга экспорт қилинганлиги тўғрисидаги маълумотлар мақоладан ўрин олган¹.

Бу маълумотлар бизга Бухоронинг қорақўл тери ва ипак маҳсулотлари машҳур бўлганлигини яна бир бор исботлайди. Бу маҳсулотлар Россия бозорларида ҳам анчагина талабгир бўлган. Доно Зиёеванинг “XIX аср иккинчи ярми XX аср бошларида чоризмнинг Туркистон моддий бойликларини ўзлаштириш сиёсати” мақоласида ҳам бу ҳақида сўз юритилади. Хусусан, Бухоронинг қорақўл териси Россия бозорларида юқори баҳолангани, айниқса Нижний Город ва Москва бозорларида катта шуҳрат қозонгани ва бунинг натижасида қорақўл тери етиштириш йил сайин кенгайиб, 1 йилда 2 – 3 млн дона терига олингани айтиб ўтилган. Бухородан катта миқдорда ипак ҳам олиб кетилганини олима бу мақоласида келтириб ўтган, унинг миқдори 1868-1869 йилда 5038 пуд, яъни 1 008 000 рубл миқдорда бўлган².

Доно Зиёеванинг хорижий сайёҳлар томонидан билдирилган маълумотлари жамланган яна бир тадқиқоти “XIX аср хорижий сафарномаларида Туркистон тарихи масалалари” мақоласи бўлиб, унда венгриялик машҳур сайёҳ А.Вамберининг Марказий Осиёга 1863-1864 йилларда саёҳат қилганлиги ва Бухоро амирлигида ҳам бўлиб кўрган-кечирганлари, маҳаллий амалдор ва мансабдорлар билан суҳбатлари, қуролли кучлари, солиқ ва суд тузуми ва ҳокозаларни келтириб ўтганлиги айтилган.

Мақолада инглиз саёҳатчиларини ҳам ўлкамизга ташрифи ҳақида сўз юритилади. Булар Буюк Британиялик миссионер ва сайёҳ Ҳенри Лансдел ва сиёсий арбоб Англиянинг Ҳиндистондаги вице кироли, Лордлар палатаси раиси каби юқори лавозимларда ишлаган Жорж Натаниел Керзон. Бу сайёҳлар ўлкамизда бўлиб маҳаллий аҳолини турмуш шароити, этник таркиби, ижтимоий-иқтисодий аҳволи билан танишиб кейинчалик ўз юртларида бу ҳақида китоблар чоп этишган³.

Хусайн Замонийнинг сўз бошиси билан Бухоро ҳақида ёзилган кўлёзма “Сафарномаи Бухоро” асари ҳақида олима ўзининг “Эрон сафарномалари ва мемуар асарлари тарихий манба сифатида” мақоласида тўхталиб ўтган. Мазкур сафарномада Эрондан Бухорога олиб борадиган йўллар, элчиларни расмий қабул қилиш маросимлари ва яна бошқа этнологик маълумотлар келтирилганлиги айтиб ўтилган. Мақолада ҳарбий маълумотлар ҳам борлиги келтирилган, унга кўра Бухорода 20 минг, Шарисабз, Маймана, Денов бекликларида 1000-2000 нафар қўшин сақланиши ҳам айтиб ўтилган⁴.

Олиманинг “Туркистон тўплами саҳифаларида илмий тадқиқотларга оид маълумотлар” мақоласида эса 1867-йилда Туркистон генерал-губернатори К.П.Кауфман топширигига биноан нашр этила бошланган “Туркистон тўплами” нинг таҳлили олиб борилган. Унинг 6-7- жилдларида Бухоронинг забот этилиши жараёнлари ҳақидаги маълумотлаб борлиги айтиб ўтилган⁵.

¹ Д.Зияева. XIX-XX аср бошларида Туркистон шаҳарлари тадбиркорлик тарихидан. // Ўзбекистон тарихи - 2007. № 3. Б. 22.

² Д.Зияева. XIX аср иккинчи ярми XX аср бошларида чоризмнинг Туркистон моддий бойликларини ўзлаштириш сиёсати. // Ўзбекистон тарихи - 2000. № 1-2. Б. 28.

³ Д.Х. Зияева. XIX аср хорижий сафарномаларида Туркистон тарихи масалалари. // XIX – XX аср бошларида Марказий Осиёда интеллектуал меърос: аъналар ва инновациялар (илмий тўплам). Тошкент. – 2018. Б. 343-344.

⁴ З.Д.Ҳамидовна. Эрон сафарномалари ва мемуар асарлари тарихий манба сифатида. // Ўтмишга назар журнали. – 2020. №4. Б. 9.

⁵ Д.Х. Зияева. Туркистон тўплами саҳифаларида илмий тадқиқотларга оид маълумотлар. // XIX – XX аср бошларида Марказий Осиёда интеллектуал меърос: аъналар ва инновациялар (илмий тўплам). Тошкент. – 2018. Б. 291-292.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Доно Зиёева монографияларида ҳам Бухоро тарихи масалаларига тўхталиб ўтган. “Ўзбекистон шаҳарлари XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида”¹ монографиясида Бухоро амирлигининг маъмурий ҳудудий тузилиши, шаҳар маданияти, бекликлар ва уларнинг марказлари, Рус манзилгоҳлари, урбанизация жараёнлари каби маълумотлар келтирилган бўлса, “Ўзбекистонда ҳарбий иш тарихидан (Қадимги даврдан ҳозиргача)” илмий асарида Бухоро хонлигида қўшин тузилиши, унинг тайёргарлиги, ҳарбий қуроллари, кейинчалик сиёсий қарамлик шароитидаги ҳарбий қўшин ҳолати ҳақидаги маълумотларни кўришимиз мумкин².

Хулоса қилиб айтганда, профессор Доно Зиёева тарих соҳасидаги илмий фаолияти, тадқиқотлари давомида қадимий Бухоро тарихини ҳам ўрганиб, ўзининг илмий мақолалари ва тарихий асарлари билан Бухоро тарихи ҳақидаги билимларни янада бойишига хизмат қилган деб айтсак хато бўлмайди.

ДЕҲҚОНЧИЛИК БИЛАН БОҒЛИҚ УРФ – ОДАТ ВА МАРОСИМЛАР ТАРИХИДАН (XIX – АСР ОХИРИ XX АСР БОШЛАРИ БУХОРО ВОҲАСИ МИСОЛИДА)

Н. А.Жумаева

БухДУ ўқитувчи

З.А.Ҳожиева

БухДУ 4 – курс талабаси

Биз куйида Ўрта Осиёнинг қадимий деҳқончилик минтақаларидан бири ҳисобланган Бухоро воҳаси ўзбекларининг деҳқончиликка оид маросимларда Бободехқон култи ва у билан боғлиқ маросимлар борасида дала этнографик материаллари ва илмий адабиётлардан келтирилган маълумотлар асосида фикрлашамиз. Аввало шуни таъкидлаш жоизки деҳқончиликка оид бажарилаётган ҳар бир ирим, урф-одат замирида воҳа аҳлининг зироатчилик билан боғлиқ асрий ҳаётий тажрибалари, зийраклик билан узлуксиз кузатишлари жамланган бўлиб, уларнинг туб моҳиятига эътибор берилса эзгулик ҳаётбахш нурларга талпиниш, деҳқончиликда самарали ҳосил етиштириш, одамларни ҳосил етиштиришда бўлиши мумкин бўлган кўнгилсизликлардан огоҳ етиш, ҳалол меҳнатни ривожлантириш, табиат неъматларини кўпайтириш ва авайлаб асрашдан иборат бўлган.

Зироатчилик билан боғлиқ урф – одат ва маросимлар доно халқимиз тафаккурининг ғаройиб мўжизаларидан биридир. Аждодларимиз неча- неча асрлар уларга амал қилган, шу билан бирга улар таалукли қондалар, дуолар, айтимлар ва аломатларни ҳам яратишган. Айниқса, Ўрта Осиёдаги бошқа халқлар каби воҳада ҳам зироатчилик ҳомийси Бободехқон култи³ ва у билан боғлиқ урф- одатлар кенг тарқалган.

Дала этнографик материалларига таянган ҳолда шу нарса маълум бўлдики, деҳқончиликнинг ҳомийси Бободехқон ҳалол меҳнат билан кун кўрувчи, бошқалар ҳақидан ҳазар қилувчи деҳқонларга ҳомийлик қилувчи, уларнинг меҳнат унмига унум қўшувчи пир ҳисобланган. У айна саҳар пайтида деҳқонлар кўтарган хирмонларда пайдо бўлиб тонг саҳар турган деҳқонларнинг хирмониға барақа улушиб уларнинг етиштирган ҳосилини тўкилиб сочилиб исроф бўлишдан асрар емиш. Қадимги ёзма манбаларни кузатиш жараёнида Бобдехқон образи билан боғлиқ бир манбаға дуч келдик. Носируддин Бурҳониддин Рабғузийнинг асарида⁴ зироатчиликнинг ҳомийси Бободехқон Одам тимсолида аксини топади.

¹ Д. Зиёева. Ўзбекистон шаҳарлари XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида. Тошкент. – 2017.

² Д. Зиёева. Ўзбекистонда ҳарбий иш тарихидан. (Қадимги даврдан ҳозиргача). Тошкент. – 2012.

³ Бободехқон култи Помир тожикларида ҳам мавжуд бўлган. И. Муҳиддинов. Реликты до исломских обычаев и обрядов у земледельцев западного Памира (XIX-началом XX в). Душанбе. 1989.

⁴ Носируддин Бурҳониддин Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. 1-китоб. Т. , Ёзувчи. 1990, -Б. 27.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Асардаги “Қиссан Одам сафий алайҳис-салом” ҳикойатида агар Оллоҳ Жаброил, Микоил, Азроил каби фаришталарни яратмаганда, олам бунчалар ранг-баранг ривожланмаган бўларди,¹ дейилади. Қачонки бирор нарсани яратиш зарур бўлса, ёхуд бошқа бир ишни амалга оширмакчи бўлса, шу фаришталар хизматидан фойдаланади. Маълумотларга қараганда яхшилик фаришталари ерга тушиб деҳқонларга, чорвадорларга, ёхуд бошқа касб егаларига яхшилик қилмакчи бўлсалар, Хўжаи Хидир, Хўжаи Хизир, Бободехқон, Деҳқонбобо суратида пайдо бўлишар экан.

Кексаларнинг айтишича, фаришталар осмон токида яшашади. Уларни ҳечким кўрмайди, фақатгина кўнгил кўзи илғаши мумкин. Шу боисдан ҳам улар ҳеч кутилмаган ерда намоён бўларкан.

Бободехқон тимсолини зироатчилар битта суратда тасаввур қилишолмайди. Шунингдек, фақат бободехқонга бағишланган (бирор кун) белгиланган маросим ҳам йўқ. Бободехқон турли маросимларда тилга олинади, унинг рамзи сифатида кўп ўринларда соқолига оқ тушган кекса киши иш бажаради. Куз ёки эрта баҳорда далага кўш тушганда, ариқларни тозалашда, уруғ экишда, ғалла ўришда, хирмондаги донни совуришда биринчи ишни бадавлат, бола-чақаси, неvara-чевараси кўп, иши доим олдинга кетадиган тадбиркор, обрўли киши бошлаб берган². Деҳқончиликдаги ҳар қандай ишнинг бошланмасида бободехқон рамзидаги кекса отахонлар туришган. Юқоридаги фикрларни Н.А.Кисляков³, К.А.Богомоллова⁴, М.Р.Рахимов⁵, М.С.Андреев, Л.Ф.Моногарова каби элшунос олимларнинг маълумотлари ҳам тасдиқлайди.

Элшунос олим И.Муҳиддиновнинг ёзишича, Язғулом воҳасидаги барча қишлоқларда Бободехқон вазифасини “файғунай” ёки “шогун” деб аталган энг ҳурматли, тажрибали қария бажарган. Хинго дарёси ҳавзасидаги тожиклар уни “шавгун”, Рушон, Бартан ва Хуфда “хушпайқадам” дейишган⁶. Уларнинг вазифаси авлоддан авлодга ўтган. М.С.Андреев ҳам юқоридаги фикрларни тасдиқлаб, ҳар қайси қутлуғ қадам (хушпойқадам ёки “омад келтирувчи”) авлоддан авлодга ўтган, ёхуд отадан ўғилга ўтиб, қўли енгил бўлган у амалга ошириладиган урф-одат ёхуд маросимда аниқ бир вазифани бажарган: биринчи кун кўш чиқариш – шудгорлашда, уруғ сочишда, ғалла ўриш ва суғоришда бош бўлган, шунингдек етти кун мобайнида эркакларни аёллар машғул бўлган ёзги яйловга боришни таъқиқлаган, дейди.

Шуни таъкидлаш керакки, дала-этнографик материалларига қараганда, Бухоро воҳасида Бободехқон тимсолини бажарувчи шахслар олдиндан белгилаб қўйилмаган, яъни бу вазифани ҳамиша бир киши бажармаган, шу боисдан ҳам бу вазифа отадан ўғилга қолдирилмаган⁷. Бухоро туманидаги Сафкарда қишлоғида агар қишлоқда эшон киши яшаса, кўпроқ Бободехқон вазифасини ўша киши бажарган. Агар эшон оламдан ўтсак, унинг ўрнини катта ўғиллардан бири бажарган⁸.

Ўрта осийёнинг бошқа ҳудудлари сингари Бухоро воҳасида ҳам Бободехқон тимсолини нуроний чол қиёфасида тасаввур қилишган. Ғиждувон туманида кўш чиқариш, ғалла ўрими, хирмон янчиш маросимларида нуроний чол иштирок этолмай қолса, бу

¹ Ўша асар. –Б. 21.

² Дала этнографик материаллари.1998й. Яккабоғ тумани, Эсат қишлоғи.

³ Кисляков Н.А. Патриархально-феодалные отношения среди оседлого сельского населения Бухарского ханства в конце XIX –нач. XX вв//ТИЭ. М.-Л. 1962.

⁴ Богомоллова К.А. Следы древнего культа воды у таджиков.// Изв.от.общественных наук.Ан. Тадж ССР. Сталинабад.1952, вып.2.

⁵ Рахимов М.Р. Земледелие бассейна р Хингоу в дореволюционные период.// Труды АН Тадж ССР. Сталинабад. 1957. т.43.

⁶ Муҳиддинов И. Реликты до исломских обычаев и обрядов у земледельцев западного Памира (XIX-началом XX в). Душанбе. 1989, - С .11.

⁷ Дала этнографик материаллари.1996й.. Бухоро тумани Кўчкўмар қишлоғи.

⁸ Дала этнографик материаллари.1997й.. Бухоро тумани, Сафкарда қишлоғи.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

вазифани даврадаги энг ёши катта киши бажарган. У кишининг ёши 50, 55, 60 да ҳам бўлиши мумкин экан¹.

Гиждувон туманида илм эгаси, қишлоқ муллasi ёхуд унинг ўғилларидан бир ҳам маросим чоғида “Қуръон”дан оятлар ўқиб, дуо қилиши, ишни эса кексарoқ киши бошлиб бериши мумкин, дейишар экан². Юқоридаги фикрлар замирида Бободехқонни бир киши деб эмас, аксинча, бир неча деб тасаввур қилиш тушунчаси мавжудга ўхшайди. Ислom дини пайдо бўлганидан сўнг яратилган “Нурнома” мажмуасининг “Рисолаи Дехқон” бобида “Одам алайҳиссаломдан то Жанoб Расулulloҳ салоллоҳи алайҳи вассаломнинг саодатларигача 7777 дехқон ўтибдурлар, ҳаммалари оқил, доно ва касб-корига мувофиқ рисола ва соҳибдуо эдилар” дейилади. Балки “Нурнома”нинг эл орасида тарқалиши кишилар онг тушунчасидаги Бободехқон тимсолининг аниқ бир суратини трансформацияга учраган яъни Дехқонбобо шакли бўлса керак.

Дала этнографик материалларидан шу нарса англаш мумкинки, воҳа дехқонлари Бободехқонни Хизр қиёфасида ҳам тасаввур қилганлар. Демак, аждодларимизнинг ўйлашича, Хизр бобо ҳалол меҳнат қилган, покиза, диёнатли инсонларнинг олдида ҳамиша ҳозирu нозир. Хизр архаик мифологияда баҳор ва тирилиш рамзи, кейинчалик бу катламга Шарқ диний ва эпос бадий тафаккури орқали “оби ҳаёт” тириклик суви бахш этувчи, деган тасаввур кўшилади.³ Юқоридаги хикояни назарда тутиб шуни айтиш мумкинки, “ўлик ер”ни тирилтиришга интилган Жовли қўшчига Хизр бобо ёрдамга келган. Кишиларнинг назарида “ўлик ер” тирилган ва мўл-кўл ҳосил берган.

Яна шуни таъкидлаш керакки, дехқонларга хос бўлмаган ҳатти-ҳаракатлар: ҳалолга ҳаром аралашса, ўзганинг ҳақиға хиёнат қилинса, экилаётган уруғдан ўғирлаб қолинса, Хизр бобонинг жаҳли чиқиб нопок дехқонни албатта жазолайди, деб ўйлашган. Дала этнографик материалларига кўра, қадимда Бободехқон кишиларни дехқончилик қилишга ўргатган, ҳар хил меҳнат асбобларини кашф қилган. Хўжаи Хизир (Қашқадарё воҳасида “Хўжаи Хидир” деб ҳам номланган) Бободехқон каби ўзи зироатчилик билан шуғулланмаган, аксинча, қайсидир бир ҳолатда ёрдам қўлини чўзган⁴. Албатта, дехқонлар кузги ва баҳорги шудгор, экин-текин, суғориш, ўриш, хирмон қилиш, янчиш ишларида Хизр бободан ёрдам сўрашган. Кишилар Хизр бобони ҳар жойда учратиш мумкин деб ўйлашади. Ахборотчи Баҳодир Абдурвззоқовнинг хикоя қилишича, бегона киши билан қўл бериб кўришаётганда баъзи кексалар ҳамроҳининг бош бармоғини сиқиб ушлашади. Сабаби кўришаётган шахс Хизр бўлса, бош бармоғининг суяги бўлмас экан. Суйаксиз бармоқни ушлаган киши Хизрдан қатъий бирор нарсани сўраш имконияти бўлган. Кишиларнинг тушунчасига Хизр бобо нафақат зироатчиларга, балки чорвадорларга ҳам, овчиларга ҳам ва бошқа касб эгаларига ҳам, бефарзанд кишиларга ҳам, оғир касалларга ҳам ўзининг кароматини кўрсатган, ёрдам берган.

Халқ тасаввурида Хўжаи Хизр ораста кийинган чол, қўлида ҳасса, гоҳ пиёда, гоҳ эшак минган ҳолда гавдаланган. Дехқончиликнинг кўзини биладиган кекса кишиларни “Хизр кўрган” ёки “Хизр кўрганнинг боласи” дейишган. Дехқончиликдан мўл ҳосил олган кишиларни ҳам “Дехқонбобонинг нафаси теккан” ёки “Даласидан Дехқонбобо ҳассасини судраб ўтган” деб улуғлашган. Ахборотчи Кенжа бобо Жуманазаровнинг таъкидлашича, отаси эккан буғдой, арпа ўсиб отга тенглашган экан. Кишилар “бой буванинг еридан Дехқонбобо этагини судраб ўтган, дони омборга сиғмайди” деб гап қилишаркан. Кўпнинг гапида Хизр бор деганларидек, дон омборга сиғмай, ортганини ўрага кўмишган экан⁵.

Қишлоқ аҳли кўпни кўрган, дехқончиликда суяги қотган кексалардан ерни шудгорлашда ҳам, уруғ сепишда ҳам, ғалла ўришда ва янчишда ҳам маслаҳат олишган.

¹ Дала этнографик материаллари. 1997й.. Гиждувон тумани, Бобоғози қишлоғи.

² Нурнома мажмуаси. Тошкент; 1991й. -Б.32.

³ Жўраев М. Ипак йўли афсоналари. Т., Фан, 1993. –Б. 87-88.

⁴ Дала этнографик материаллари. 1996 йил. Дехқонобад тумани, Қорашина, Тудачорбоғ қишлоқлари.

⁵ Дала этнографик материаллари. 1996 йил. Пешкў тумани. Питмон қишлоғи.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Агар даладаги экинлар кўнгилдагидек бўлиқ ривожланса, инс-жинслар ҳазиллашмасин, балло-ю қозолардан асрасин деб Дехқонбобо ҳақида ис чиқарилган. Дала этнографик материалларидан шу нарса маълум бўладики, ис чиқаришнинг бирор белгиланган куни бўлмаган. Зироатчилик билан боқлиқ удумларнинг кўплари бағорда Наврўз байрами арафасида бажарилган.

Воҳада экинларнинг ривожини паст бўлса, ҳашорот тушаверса, пайкал бошида экинларга сув оқиб кирадаган жой ёки бирорта экиннинг япроғи устида чироқ (похта пилик қилиб эшилади ва пахта ёғи шимдирилиб) ёқилган, дуо ўқилган. Бу ҳам Бободехқонга ис чиқаришнинг бир кўриниши ҳисобланган¹.

Бухоро деҳқонларининг тушунчасида Бободехқон ҳам, Хизр ҳам деҳқончилик илмини мукаммал егаллаган, шу боисдан улар ҳар қандай болани даф қила оладилар деб, тушунилган.

Пайкалларга қўнган инс-жинсларни ҳайдаш, ҳар хил мушкулларни осон қилиш фақат уларга хос хусусиятлардир. Бободехқонга ис чиқариш жараёнида оловга сиғинишнинг гувоҳи бўламиз. Демак, инс-жинсларни даф қилиш, уларни олов билан куйдириш, қўрқитиш, отшпарастлик динига хос бўлса, Куръон суралари билан дуо бад қилиш ислом динига хос, улар кейинчалик бир-бири билан уйғунлашган. Зироатчиларнинг, олов ва дуонинг қудрати бирлашиб, ёвуз кучлар устидан осонлик билан ғалаба қилганлар. XIX аср охири – XX аср бошларида ҳам Бухоро деҳқонлари ўзларига номаълум бўлиб кўринган табиатнинг кўринмас кучларидан қўрқувга тушар экан, айти пайтда аجدодларга ўхшаб улардан қутулиш чоралаини ҳам излашган.

Аждодлари топиниш даражасига кўтарилган Бободехқон тимсоли воҳа деҳқонларининг эътиқод қилишга асосли эди. Бободехқон билан боғлиқ маросимларга муллар томонидан илоҳий тус берилди. Натижада маросимнинг мазмундорлиги, кишилар орасидаги мавқеи анча ортган.

Хулоса қилиб шуни ҳам айтиш керакки, Ўрта Осиёда яшовчи халқлар орасида зироатчилик ҳомийси Бободехқон образининг тарихий-мифологик асослари қадимги ҳосилдорлик илоҳи билан боғлиқ. Қадимги аждодларимизнинг эътиқодий инончлари, табиат ҳодисаларини илоҳийлаштириш билан боғлиқ мифологик ҳосилдорлик худоси ёки ҳосилдорликка топиниш аънаналари замирида пайдо бўлган ҳамда ҳомий куч тимсоли сифатида мифологик қаҳрамонлар қаторидан ўрин олган ва кейинчалик исломий тус берилган.

Демак, биз бундан зироатчилик ҳомийси Бободехқон култига сиғинишда исломгача бўлган эътиқодий қарашларни исломий аънаналар билан қоришган синкретик тарзда сақлаиб келинаётганини кўраемиз².

BUXORO AMIRLIGIDA TINCHLIK VA FAVQULOTDA HOLATLARDA YIG'ILGAN SOLIQLAR XUSUSIDA

Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrası dotsenti

Shodiyeva Shahlo Soliyevna

BuxDu magistranti

Rahmatilloev Nusratillo Hikmatillo o'g'li

Insoniyat doimiy tartibda to'lashga o'rganib qolgan soliqlarning ham ko'p yillik rivojlanish tarixi bor. Har qanday jamiyatning taraqqiyot bosqichlarida soliqlarning vujudga kelish tarixi ilk davlatchilik asoslari paydo bo'lishi bilan chambarchas bog'liqdir. Soliq muhim va serqirra ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya bo'lib, uning turli shakllarda paydo bo'lishi va amal qilishi kishilik jamiyati rivoji bilan chambarchas bog'liq. O'zbekiston hududida davlatchilikning

¹Дала этнографик материаллари. 1997 йил. Ёғдудон тумани, Бобогози кишлоғи.

²Раҳмонов Ф. Зироатчи...//Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва назарий методологик ёндашувлар. Т., 2004. –Б. 236-242.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

uch ming yillik tarixga ega ekanligi bu makonda soliq munosabatlarining ham shuncha davrlik tarixga ega ekanligidan dalolat beradi.

Buxoro amirligi tashkil topgandan so'ng (1753-1785) soliq tizimida ham bir qancha o'zgarishlar ro'y beradi. Buxoro amirligida soliq tizimini boshqarishda muayyan toifadagi davlat mulozimlarigina emas, balki, amirlik mulozimlarining deyarli barchasi ishtirok etgan. Amirlikdagi mulozim va amaldorlarning nomlanishi va asl xizmat lavozimlari boshqa sohaga qaratilgan bo'lishi bilan birga soliq tizimini boshqarishda ham bevosita va bilvosita xizmat vazifalari bo'lgan. Amirlikda to'lanishi shart bo'lgan umumiy soliqlardan tashqari har bir beklikda qo'shimcha to'lovlar ham joriy qilingan. Har bir bek qo'shimcha soliqlarni o'z bilganicha belgilagan. Soliq yig'uvchilar esa Buxoro hukumati tomonidan joriy etilmagan to'lov va majburiyatlarni ham aholidan talab qilishgan. Mansabdor shaxslar ko'pincha boylik orttirish maqsadida mansablaridan foydalanib, belgilangan miqdordan ikki barobar ko'p soliq yig'ib olishgan¹. A.Olsufev va V.Panayevlarning ma'lumotiga ko'ra, hokimning boshqaruvi asosan amirlik xazinasi va viloyat uchun soliq yig'ishdan iborat bo'lgan. Odatda soliqlar aholidan natural va pul ko'rinishda yig'ilgan. Hokim ham o'z o'rnida yig'ilgan soliqlarni to'n, ot, bug'doy kabilarni o'z holicha natural ko'rinishda yuborgan. Naqd pul ko'rinishidagi soliqlarni odatda savdogarlar to'lagan. Buxoro amirligida 50 ga yaqin soliq va to'lovlar amalda qo'llanilgan bo'lib, beklar tomonidan yig'ib olingan². Aholidan yig'ib olinadigan asosiy soliq turlari juda ko'p bo'lganligini quyidagi ro'yxatdan ham bilishimiz mumkin:

1. Xiroj – ekin yerlaridan olinadigan soliq, bunga ushr ham qo'shilgan.
2. Boj – bojxonaga to'lanadigan soliq.
3. Alafpuli – beda ekilgan yer va chorva yemishidan olingan.
4. Bog' puli – uzumzorlardan olinadigan soliq.
5. Chorbog' puli – mevali bog'lardan olinadigan soliq.
6. Ajnos puli – poliz va sabzavot ekinlaridan olinadigan soliq.
7. Qovun puli – qovun va tarvuzlardan olinadigan soliq.
8. Uskuna puli – ko'chatlar o'tqazish va daraxt payvandlari uchun olinadigan soliq.
9. Sanjit puli – sanjit daraxtlaridan olinadigan to'lov.
10. Cho'p puli – qurilish ashyolari va o'tindan olinadigan soliq.
11. Barg puli – ipakchilikdan olinadigan soliq.
12. Qo'sh puli – juft qo'sh ho'kizlardan olinadigan to'lov.
13. Yaksara puli – bitta haydov ho'kizidan olinadigan to'lov.
14. Zakot chakana – chorvadan olinadigan soliq.
15. Aminona – suvdan foydalanganligi va bozorda sotiladigan mahsulotlardan olinadigan soliq.
16. Tagjoy puli – bozordagi sotuvchilardan olingan³.

Bundan boshqa soliq turlari ham bo'lib, bu holat oddiy aholiga nisbatan iqtisodiy jihatdan qanchalik og'ir bo'lganligini ko'rsatmoqda. Buxoro amirligida urush holatida, aholidan, odatdagidek, favqulodda soliq – jul yig'ib olingan. Amir Muzaffar aminona atamasi bilan yuritilgan maxsus soliq joriy qilgan. Bunda tovar va mol-mulk narxining 1,5 foizi miqdorida soliq to'langan. Vaqt o'tishi bilan u doimiy soliqqa aylanadi va to'lovchilarning qarshiligiga qaramay 1920 yilgacha saqlanib qolgan, ba'zan uni maxsus ijarachilarga topshirganlar. Bundan tashqari qo'shindagi askarlarning muntazam ravishda yegulik va oziq-ovqat bilan ta'minlanib turishi uchun aholidan urush paytlarida – “Qozon puli” solig'i yig'ib olingan⁴. Bundan tashqari Buxoro amirligida ba'zi ba'zida yirik yong'inlar ham yuz berib turgan. Bunday paytlarda ko'rilgan zarar deyarli har doim oddiy mehnatkash aholi hisobidan qoplanganligini ham aytib

¹ Rahmatilloev N.H “Buxoro amirligida soliq tizimi” Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation. 2023.

² Qarshiyev A.A “SURXON VOHASINING AGRAR VA SOLIQ TIZIMI HAQIDA” “Ilm-fan muammolari yosh tadqiqotchilar talqinida” mavzusidagi 6-sonli respublika ilmiy konferensiyasi.

³ Rahmatilloev N.H “Buxoro amirligida soliq tizimi” Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation. 2023.

⁴ Шодиев Ж.М. Бухоро амирлиги давлатчилигининг ривожланиши. –Тошкент: 2010

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

o'tish joiz va agarda biror joyda yong'in chiqqudek bo'lsa uni o'z vaqtida bartaraf qilish uchun aholidan yong'in holatlarida maxsus soliqlar yig'ib olingan. Qo'shindagi askarlarni qurol yarog' bilan o'z vaqtida ta'minlashga katta e'tibor qaratilgan va buning uchun aholidan urush boshlangudek bo'lsa yana bir favqulodda soliq hisoblangan "miltiq puli" solig'i zudlik bilan yig'ib olingan. Shuningdek, amirlik qo'shinidagi otliq askarlarni urushga chidamli, baquvvat va zotdor otlar bilan to'liq ta'minlash maqsadida favqulodda holatlarda "ot puli" solig'i undirib olingan¹.

Xulosa qilish mumkinki, soliqlar har bir davrda ham davlatning iqtisodiy ustunlaridan biri sifatida qaralgan va ular oddiy xalq zimmasidagi majburiyat hisoblangan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rahmatilloev N.H "Buxoro amirligida soliq tizimi" Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation. 2023.
2. Qarshiyev A.A "SURXON VOHASINING AGRAR VA SOLIQ TIZIMI HAQIDA" "Ilm-fan muammolari yosh tadqiqotchilar talqinida" mavzusidagi 6-sonli respublika ilmiy konferensiyasi.
3. Шодиев Ж.М. Бухоро амирлиги давлатчилигининг ривожланиши. –Тошкент: 2010
4. Кун А.Л. Бухарские порядки. Заметки о порядке взимания поземельных податей // Туркестанские ведомости. – №32. – 1873

БУХОРО АМИРЛИГИНИНГ САМАРҚАНД БЕКЛИГИ СИЁСИЙ-МА'МУРИЙ БОШҚАРУВИ ТАРИХИ

Маманов Меҳриддин Дусмурот ўғли
Шароф Рашодов номидаги Самарқанд давлат
университети таянч докторанти
[**mechriddinmamano41@gmail.com**](mailto:mechriddinmamano41@gmail.com)

Зарафшон воҳаси, хусусан Самарқанднинг жаҳон сивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси муносибдир. Айниқса Самарқанднинг умумбашарий маданий тараққиёт тарихида тутган ўрни бекиёс бўлиб, ЮНЕСКО ташкилоти томонидан «Самарқанд – маданиятлар чорраҳаси» сифатида жаҳон маданий мероси рўйхатига киритилди. Мамлакатимизнинг ҳар бир вилояти тарихини илмий асосларда ўрганиш тўпланган янги малумотларни фанга жорий этиш орқали унинг бой тарихи яхлит мажумасини яратиш мумкин. Турли даврларда сиёсий, иқтисодий ва маданий марказ бўлиб келган Самарқанд тарихининг ҳар бир саҳифаси долзарб аҳамият касб этади. Самарқанд вилояти Ўзбекистон тарихида алоҳида ўрин тутган тарихий-географик ҳудуд саналади. Маҳаллий тарихчиларнинг ёзма манбалари ва расмий ҳужжат, маълумотларда Самарқанд беклигини нафақат Бухоро амирлиги, балки бутун Марказий Осиёнинг муҳим марказларидан бири сифатида кўришимиз мумкин. Самарқанд вилоятининг XVIII-аср иккинчи ярми ва XIX-аср биринчи ярмида ижтимоий-сиёсий тарихига доир муаммоли масалаларни аниқлаш Ўзбекистон тарихи фанида илмий бўшлиқларни тўлдиришга хизмат қилади.

Самарқанд беклиги Бухоро амирлигининг муҳим ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий аҳамиятга эга бўлган ма'мурий-худудий бирлиги саналган. Бу мавзу доирасида аниқ изланишлар амалга оширилган бўлмаса-да, бир қатор ишларда беклик ҳақида қизиқарли маълумотлар берилган. Шу ўринда, масалага доир адабиётларни қуйидаги гуруҳларга бўлиб таҳлил қилиш мумкин.

1. Бухоро амирлиги даврида ёзилган асарлар.
2. Совет даврида яратилган илмий ишлар.
3. Мустақиллик йилларида Ўзбекистондаги тадқиқотлар.
4. Хорижда олиб борилган тадқиқотлар.

¹ Кун А.Л. Бухарские порядки. Заметки о порядке взимания поземельных податей // Туркестанские ведомости. – №32. – 1873

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Мақолани баён этишда қиёсий таҳлил, тизимлилик, хронологик усулларидадан фойдаланилди.

Манғитлар сулоласининг асосчиси ва биринчи ҳукмдори Муҳаммад Раҳимхон 1756-йил 12-декабрда Бухоро амирлиги тахтига ўтиргач, ўз ҳокимиятига сиёсий тус бериш мақсадида Самарқандга йўл олади. Бу давр манбаларида шаҳар “Дорус-салтана Самарқанд” деб тилга олинади. Ургутлик сўфий ва тарихчи Ҳумулийнинг “Тарихи Ҳумулий” асарида келтирилишича, Муҳаммад Раҳимхон Самарқандга махсус келиб, машҳур Кўктош тахтига ҳам о‘тирган. Ҳумулийнинг яна ёзишича, Муҳаммад Раҳимхон ҳали оталиқ мансабида ишлаган пайтидаёқ Кўктош тахтига ўтириш маросимини ўтказган эди. Аштархонийлардан Субҳонқулихон (1680-1702) вафотидан кейин Кўктош устига ҳеч ким тахтга ўтирмаган эди. [1]

Муҳаммад Раҳимхон ҳукмронлиги даврида Самарқанддан Ургутгача, Панжикентдан Жиззахгача, Ўратепадан Хужандгача бўлган вилоятларни олиб ҳамма бўйсунмаган ҳокимларни тозалади. Муҳаммад Раҳимхон Бухоро амири бўлгач, мамлакатда пойтахтдан кейин иккинчи ўринда турувчи Самарқанд шаҳрига алоҳида этибор билан қараган. Дарҳақиқат, Зарафшон воҳасида жойлашган Самарқанд беклиги Бухоро амирлигининг асосий сиёсий, иқтисодий ва маданий марказларидан бири бўлган. Бу вилоят ўзининг ажойиб табиати, ҳосилдор ерлари ва гўзал боғлари билан амирликнинг бошқа ҳудудларига нисбатан алоҳида аҳамиятга эга эди. Зеро, Бухоро амирлиги Марказий Осиё хонликлари орасида ўзининг ҳудудий ўрни, аҳолиси ва табиий ресурслари жиҳатидан муҳим мавқега эга эди. Сиёсий тузилишига кўра Бухоро амирлиги амир томонидан бошқарилган. [2] Бухоро мамлакати 28 вилоятга бўлинар ва уларни амир тайинлайдиган беклар бошқарар эди. Энг катта вилоятларга амирнинг ўзи ҳокимларни тайинларди. Бу вилоятларга Нурота, Қорақўл, Чоржўй, Қарши, Калиф, Шаҳрисабз, Яккабоғ, Китоб, Хузор, Қоратегин, Бойсун, Ҳисор, Денов, Қўрғон, Балжувон, Қўлоб, Қубодиён, Дарвоз, Рушон, Самарқанд, Миёнқол, Фароб, Урмитан ва Масчоҳлар кирар эди. [3]

Бухоро амирлигидаги бекликлар ва туманларнинг ма’мурий-ҳудудий бўлиниши турлича эди. Уларнинг кўпчилиги ўзига кўплаб қишлоқларни қамраб оладиган амлоқликларга бўлинар эди. Қадимдан 80 та аҳоли пункти (қишлоғи) бўлган ҳудудда туман ташкил қилинган. [4]

XIX-аср ўрталарида Самарқанд шаҳри миноралари ва олтига дарвозаси Хўжа-Ахрор, Қаландархона, Ҳазрати Шохизинда, Пойиқабод, Бухоро, Сўзангарон бўлган баланд деворлар билан ўралган эди. Бибихоним масжиди билан Чорсу (ҳозирги Тошкент кўчаси) оралиғидаги кўча бу даврда энг гавжум кўча ҳисобланган. XIX-аср охирида шаҳарда 96 та гузар бор эди. Аҳоли сони тахминан 55-мингга ташкил этган. Самарқанд аҳолисининг миллий таркиби ниҳоятда хилма-хил эди. Ҳар бир ўрта ва катта маҳаллаларда 450-800 гача аҳоли яшаган [5].

Бухоро амирлиги таркибидаги Самарқанд беклигида қанча аҳоли яшаганлиги тўғрисида манбаларда аниқ маълумотлар йўқ. XIX-аср 20-йилларида рус элчилиги таркибида келган Э. Меендорф берган ма’лумотга кўра, биргина Самарқанд шаҳрида 50 мингга яқин аҳоли яшаган. Бошқа тадқиқотчиларнинг асарларида эса 30 мингга яқин истиқомат қилган, деб айтилади. Бу масалани тадқиқ этган Г.Нормуронова, 1868-йилда Зарафшон округининг фақат Самарқанд бўлимида (тоғли туманлардан ташқари) аҳоли 179.522 кишини ташкил этганлигини инобатга олиб, XIX-аср биринчи ярмида Самарқанд вилоятида 150 мингдан зиёд аҳоли истиқомат қилган, деган хулосага келади. [6]

Айрим асарларда, Самарқанд шаҳри ҳақидаги ма’лумотлари бир-бирига унчалик тўғри келмаган маълумотларни кўриш мумкин. Жумладан, Э. Меендорф Бухоро давлатида ко’плаб йирик шаҳарлар мавжуд бўлганлигини, уларнинг орасида Самарқанднинг алоҳида мавқега эга эканлигини та’кидласа, А. Бёрнс Бухоро давлатида 150 минг аҳолига эга бо’лган пойтахтдан бо’лак йирик шаҳарлар мавжуд эмаслигини, Самарқанд ва Балх аллақачон майда шаҳарлар даражасига тушиб қолганлигини, 10 минг аҳолига эга бўлган

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Қарши шаҳри эса аҳамияти жиҳатидан улардан ўзиб кетганлигини та'кидлайди. А. Бёрнс ўз асарида Бухоро амирлиги аҳолиси томонидан 9 та ма'мурий-сиёсий қисмларга бўлиниши қабул қилинганлиги, уларнинг орасида Самарқанд бешинчи ўринда туриши ва унинг бешта тумандан иборат эканлигини қайд қилади [7].

Самарқанд атрофидаги шаҳарларни тасвирларган Е.К. Меендорф Самарқанддан шимолда доимий тарзда ҳарбий истехкомлари бўлган Ўратепа, Зомин ҳамда Жом, Қоратепа ва Янгиқўрғон шаҳарлари жойлашганлигини қайд қилади. Аслида Жом ва Қоратепа шаҳарлар тоифасига кирмаган. Самарқанд беклиги ма'мурий-ҳудудий жиҳатдан туманларга бўлинган. Манбаларда Самарқанд беклиги бешта тумандан иборат эканлиги, жумладан, Абу Тоҳирхўжанинг “Самария” асарида Шовдор, Анҳор, Сўғуди Калон, Офаринкент ва Кобуд туманлари тилга олинади [8]. Шовдор тумани, дейилади асарда, Самарқанд шаҳарининг шарқий тарафида бўлиб жанубий чегараси тоғ этакларида. Шарқ ва шимол тарафидан зарафшонга туташган. Анҳор тумани Самарқанднинг ғарбий тарафида бўлиб унинг жанубий чегараси тоғ этакларигача шимолий томони Зарафшон Дарёси, ғарбий чети чўл билан чегараланган. Сўғуду Калон туманига Окдарёнинг ўнг Алиобод туманигача бўлган ерлар кирган. Зарафшон икки: Окдарё ва Қорадарё ажралган жойдаги оролнинг юқори қисмида жойлашган туман Офаринкент деб аталган. Зарафшон дарёсининг шимолдаги дашциз ва сувсиз бўлаги Кобуд тумани деб аталади бу даштлик бўлак бошдан оёқ шимол тоғига ёндошир”. XIX-асрнинг 1831-1832-йилларида Бухоро амирлигига саёҳат қилган инглиз лейтенанти А. Бёрнс ҳам Самарқанд вилоятининг куйидаги туманлари: Шероз, Сўғд, Офаринкент, Анҳор ва Шовдор туманларини тилга олиб ўтади.

Кўриниб турибдики, манбаларда туманларнинг номланишида фарқ бор. Шу ўринда, Самарқанд вилоятининг тарихий ва жуғрофий ҳолатини маҳаллий манбалар асосида ўрганиб чиққан рус олими В. Вяткин ҳам куйдаги туманларнинг номларини келтириб ўтади: Шовдор, Анҳор, Офаринкент, Кобуд, Яр-Яйлоқ Суғуду Калон, Шероз. Бироқ Шероз ва Яр-яйлоқ туманлари тўғрисида оз ма'лумот келтириб ўтади. Чунончи, Шероз (Амир Темур даврида асос солинган) туманининг қачонга қадар мавжуд бўлганлиги ноаниқ эканлиги, XVIII-охирида у манбаларда тилга олинган ва мавжуд бўлганлиги тўғрисида ма'лумот беради. У, шунингдек, Яр-Яйлоқ тумани ҳам илгари мавжуд бўлганлигини, кейинроқ эса Санзар ва Ўсма каби қишлоқлар ўрнида бўлганини қайд этади. [9] Дарҳақиқат, юқоридаги туманлар борасидаги фикрларни бошқа манбалар ҳам тасдиқлайди.

Самарқанд вилоятини бошқарган бек, нафақат фуқаролик, шунингдек, ҳарбий ҳокимиятга ҳам эга бўлиб, солиқларни йиғиш, уруш вақтида қўшин тўплаш вазифаларини ҳам бажарган. Зарафшон водийсида бўлган В.Радлов ўз хотираларида: вилоятларни бошқарган беклар ўзларини мустақил ҳукмдор санаб, ҳатто амир сиёсатига қарши ўзаро урушлар олиб борганлигини қайд этади. 1868-йилда Россия империяси босқини арафасида Самарқанд беги Бобохўжа бўлган, шаҳарни эса Шерали иноқ бошқарган. Тарихчи Абдулазим Сомийнинг ёзишича, Шерали иноқ зулмидан Самарқанд аҳли доду фарёдга келганлиги туфайли, Амир Музаффарга (1860-1885) арзнома йўллаган эди.

Бекларнинг ишларини бошқариш ва ташкиллаштириш бўйича мирзалари бўлган, улар ҳужжатларни расмийлаштириб борган. Беклар ўзи бошқарган ҳудудларда кенг ҳуқуқлардан фойдаланган. Улар қисман суд ҳуқуқидан ҳам фойдаланиб, баъзи бир ҳукмларни тасдиқлаганлар. Хирож тўламаганликда айбланувчилар учун таёқ билан савалаш, жарима, қамоқ ва уй-жой мусодора қилиниши каби жазолар қўлланилган. Бекликда аскарлар сони беклик ҳудуди билан боғлиқ бўлган. Улар ойига, мисол учун 20 танга маош оладиган бир неча юз отлиқлардан иборат бўлган. [10] Беклик ма'муриятида кўзга кўринган мансаблардан бири ясовулбоши бўлган. Бундай киши бекнинг яқин ва ишонган одами ҳисобланиб, бу лавозимдаги шахс қисман мирзабошилик, ҳарбий ишларни, шунингдек турли арз, илтимосларни бекка этказган.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Манбаларда қайд этилишича, туманлар бир неча қишлоқлардан иборат даҳаларда бўлинган. Туманларни амлоқдорлар, даҳаларни аминлар ёки даҳа оқсақолли, қишлоқлар эса қишлоқ оқсақоли томонидан бошқарилиб, улар солиқ тўловлар йиғимини назорат қилган. Туманларни бошқариш амлоқдорларга юклатилган. Ма'мурий бошқарувда асосий ўринни эгаллаган амлоқдорлар бек томонидан тайинланган. Манбаларда туман бошлиғи волий деб ҳам юритилганлигини кўрамиз. Шу ўринда, амалдорларнинг ижтимоий ҳуқуқ ва мажбуриятлари тўғрисида сўз борган бир нечта расмий ҳужжатларни мисол келтириш мумкин. Хусусан, 1807-йилда Амир Ҳайдар томонидан берилган ёрликда бу ҳақда шундай дейилади: “Коми Абу Муслим туманига волий этиб тайинланган Охунд Мулло Турсун Боқий, шу туман қозиси Олим Махзум ва мухтасиблари зиммасига, аҳолига мусулмонларнинг фарзи айна бўлган намозини ўргатиш, уларни жамоат намозига тарғиб қилиш, мактабларни очиб ишлатиш сингари мажбуриятлар ҳукм этилади” [11]. Ушбу ёрлик мазмуни мазкур мансабдорлар - волий, қози, мухтасиб вакилларнинг умумий вазифа ва мажбуриятларига ма'лум даражада аниқлик киритади.

Амлоқдорнинг асосий мажбурияти ўзига бириктирилган ҳудуд аҳолисидан хирожни йиғиб олиш ва уни бекка тақдим қилишдан иборат бўлган. Улар йиллик ҳосилнинг ҳисобини юритган. Амлоқдорлар хирож йиғими билан боғлиқ бўлган суд ишларини ҳал қилиш ҳамда айбдорларни калтак билан жазолаш, уларга жарима солиш ҳуқуқига эга бўлган. Бухоро амирлигида бекликларга қарашли энг кичик ма'мурий бирлик амлоқдор шу ҳудудаги бек томонидан тайинланган ва бир неча катта-кичик қишлоқлар унинг ихтиёрида бўлган. Унинг вазифаси хирож йиғиш, деҳқонлар етиштирган ҳосилни ҳисобини олиш солиқ тўламаганларни жазолаш, жарима солиш каби ишлар билан шуғулланган. Амлоқдор қўлида қотиб, амин, оқсоқоллар хизмат қилган.

Оқсоқоллар ҳар бир қишлоқда мавжуд бўлиб, баъзида бир неча кичик қишлоқлар бир оқсоқолнинг қўл остида бўлган. Оқсоқоллик вазифасига шахслар сайлов асосида сайланган. Сайловлар йилига бир марта ўтказилган. Албатта оқсоқолликка қишлоқнинг кўзга кўринган энг обрўли кишиси сайланган, сайланган оқсоқол амлоқдорга танитилган. Бухоро амирлигининг аксарият бекликларида оқсоқолларни сайлаш ва уларни лавозимидан олиб ташлашга амлоқдорнинг ҳуқуқи бўлган. Уларни ишдан олиб ташлаш асосан хирож йиғимини ногўри олиб бориш айби билан бўлган. [12]. Қишлоқ аҳолиси оқсоқоллар томонидан уйма-уй, номма-ном рўйхатга олинган. Яна алоҳида дафтарга қишлоқ аҳолисининг ери шу қишлоқданми ёки бошқа жойданлиги қайд этилган. Оқсоқоллар қавсан, танобона ва қўш пули солиқларини тузиб чиққанлар. Улар ҳар бир ер эгасининг алоҳида қанча ери ва маҳсулоти борлиги, обжувоз ва тегирмонлар ҳамда бошқа барча даромад манбаларидан тушумлар рўйхатини тузган. Оқсоқоллар ўз ҳудудларига келган назоратчиларга йиғиб олинган ҳосилдан хирож белгилашларига масул шахс бўлишган ҳамда аҳолига қайси маҳсулотдан қанча солиқ белгиланганлигини э'лон қилганлар. Ҳосил йиғиштириб олингандан сўнг улар солиқларни йиғган туманлар, ўз навбатида, оқсоқоллар томонидан бошқарилган ва улар доруға деб ҳам аталган..

Катта тасирга эга бўлган мансабдор раис (мухтасиб) ҳисобланган. Раис шариат ҳимоячиси саналиб, унинг вазифаси аҳоли тарафидан шариат қонунларини тўғри бажарилишини назорат қилишдан иборат бўлган. Одатда, бозор кунлари раислар 4-6 та кўрикчилари билан бозорга келиб, тош-тарози тўғрилигини текширган. Токи раис маҳсулотнинг нархини белгиламагунига қадар савдогарлар уни сотиш ҳуқуқига эга бўлмаган. Агар тарозидан уриб қолган сотувчининг айби фош этилса, уни калтаклаш буюрилган [13].

Ўрта Осиёнинг қулай географик ҳудудида жойлашган Самарқанд беклиги Бухоро амирлигининг муҳим сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази саналган. Сиёсий нуқтаи назардан Самарқанд беклиги Бухоро амирларига том манода “олий ҳукмдор” мақомини берган маросимни ўтказиш билан боғланган жой бўлса, бошқа томондан ички ва ташқи савдо, ишлаб чиқариш ҳамда илм-фан маркази сифатида янада муҳим аҳамиятга эга бўлган. Бухоро амирлиги даврида Самарқанднинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ҳолисона

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

таҳлил этилди ва шаҳарнинг ўзига хос ҳудудий тарихий хусусиятлари очиб берилди. Айниқса, манбаларда келтирилган беклик мўмурий бўлиниши ва аҳолиси хусусидаги маълумотлар нисбий характерга эга. Чунки у даврда статистик маълумотлар олиб борилмаган. Шунга қарамасдан, мазкур манбаларни уларга замондош бўлган маҳаллий манбалар билан қиёслаб ўрганиш мазкур давр хусусидаги тарихий билимларни бойитишга хизмат қилади.

Самарқанд беклиги бошқа бекликларга нисбатан сиёсий жиҳатдан ажралиб турган, бунга мисол тариқасида Бухоро амирлари Самарқандга бек лавозимида одатда манғит уруғи вакиллари тайинлаганлигини кўришимиз мумкин. Оддий халқ орасида Амири Масум, Умари соний номлари билан машҳур бўлган Амир Шоҳмурод 1771-йилда Самарқанд ҳокими бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ражабов Қ. Мухаммад Рахимхон - Манғитлар сулоласи асосчиси. // Бухоро мавжлари, 2005, 3-сон. 36-37-бетлар.
2. Ўзбекистоннинг янги тарихи. /Туркистон чор Россияси муштамлақчилиги даврида / К. 1. — Т.: Шарқ. 2000. -Б. 44.
3. Воҳидов Ш. Ўрта Осиё хонликларида давлат бошқарувида доир. (XIX аср — XX асрнинг бошлари. - Гулистон. 2001. Б.65.
4. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX нач. XX к) // Материалы к исторической географии Средней Азии. -Т.: Университет 2001. -С. 4-5.
5. Абрамов М. Гузары Самарканда. – Ташкент, 1989. - С.7-8.
6. Нормуродова Г. XIX аср охири – XX аср бошларида Самарқанд вилояти аҳолисининг ижтимоий стратификацияси. – Тошкент: “Янги нашр”, 2013. – 32-33 бетлар.
7. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – Москва, 1975. – С. 90
8. Абу Тоҳирхўжа.Самария. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 18.
9. Нормуродова Г. XIX аср охири ва XX аср бошларида Самарқанд вилояти аҳолиси. – Самарқанд, 2010. 36-бет.
10. Радлов В.В. Из Сибири. – М.: Наука, 1989. – С. 572.
11. Нормуродова Г. Бухоро амирлиги ижтимоий стратификацияси ва аҳоли қатламларининг жамият ҳаётидаги ўрни. – Тошкент: “Наврўз” нашриёти, 2019. 43-бет.
12. Ж.М.Шодиев - Бухоро амирлиги давлатчилигининг ривожланиши. Тошкент. Ўзбекистон.2010.34-35- бетлар
13. Семенов А.А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени // Труды АН Тадж ССР – Душанбе, 1954. Т. XXV. Вып. 2. – С. 49.

ҚАРШИ ШАҲРИ МАДРАСАЛАРИ ТАРИХИГА БИР НАЗАР (XX АСР БОШЛАРИДА)

Хўжаёров Асилбек Отабек ўғли
Осиё технологиялар университети катта ўқитувчиси.
(+998997464105)

ilmnuri4105@gmail.com

Ҳозирги глобаллашув даври шиддат билан ривожланиши бизнинг олдимизга янги марраларни қўймоқда. Бу марраларни забт этишда илм-фаннинг ўрни бекиёсдир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек: “Биз оила, мактабгача таълим, мактаб ва олий таълимни ҳамда илмий-маданий даргоҳларни бўлғуси Ренессанснинг энг муҳим бўғинлари деб ҳисоблаймиз. Шу сабабли, ушбу соҳаларда туб ислохотларни изчил амалга оширмоқдамиз” [1]. Юртимизда таълим, илм-фанга эътибор

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

азал-азалдан давлат сиёсати даражасида бўлган. Минг йилдан зиёд тарихга эга бўлган ва бугунга қадар кўпдан-кўп олим-у уламоларни етиштириб бераётган мадрасалар фаолиятини илмий ўрганиш ҳамда ушбу илм даргоҳларидаги тарихий тажрибани бугунги кун замонавий таълим тизимида қўллаш ижобий натижаларни беради.

“Мадраса” сўзи луғавий жиҳатдан “дарс берадиган жой”, “билимгоҳ”, “ўқиш жойи” деган маъноларни англатган. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да эса мадраса сўзи “мактаб”, “ўқув юрти” маъноларини англатиши таъкидланган [9].

Анъанавий таълим тизимининг юқори босқичи-мадрасалар ҳақидаги илк маълумот Абу Бакр Наршахийнинг “Бухоро тарихи” асарида берилиб, Бухоро шаҳридаги Фаржак номидаги мадрасанинг 937 йилги ёнғин пайтида ёниб кетгалигини айтиб ўтилади [2]. Ўрта асрларда Бухоро мадрасалари илм маскани сифатида нафақат Мовароуннаҳрда, балки Марказий Осиё, мусулмон шарқида ҳам машҳур эди. Мадрасани муваффақиятли битирганлардан мамлакат бошқаруви, ҳуқуқ-тартибот ва таълим муассасалари учун кадрлар, уламолар етишиб чиққан.

XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро амирлигида амал қилган олий таълим муассасалари савод чиқариш ўчоғи сифатидагина эмас, балки суд тизими, масжид, мадрасалар учун кадрлар тайёрлаш маскани сифатида, диний-ахлоқий қадриятларни шакллантириш, жамиятни маънавий қиёфасини белгилашда ҳам муҳим аҳамият касб этган. Қолаверса мадраса таълими тизимини тарихий-қиёсий чуқур таҳлил қилиш, тегишли хулосалар олиш бугунги кунда ҳам илмий-амалий аҳамиятга эгадир.

Энг йирик мадрасалар амирликнинг маркази Бухоро шаҳрида ҳамда Қарши, Ғиждувон, Шаҳрисабз, Шеробод шаҳарларида, Шарқий Бухоро бекликлари марказларида фаолият кўрсатган. Умуман, Бухоро амирлигида юзлаб мадрасалар мавжуд эди [4].

XX аср бошларида бу ўқув даргоҳлари унда қандай унвондаги мударрис дарс бериши ва унинг моддий таъминотига қараб тоифаларга ажратилган ҳамда Бухоро мадрасаларига ўхшаб олий, ўрта ва қуйи мадраса каби турларга бўлинган.

Олий мадрасаларда охунд, аълам ва муфти (муфтий) дарс ўтган. Ўрта мадрасаларда банораспўш мударрислар, қуйи мадрасаларда эса дарс берувчилар оддийгина мударрис дейилган.

Охунд – дарс берувчиларнинг энг юқори унвони ҳисобланган. Абдуллахон мадрасасида дарс берган.

Аълам – охунднинг ўринбосари, муфтийларнинг раиси. Мадрасайи Олийда дарс берган.

Муфти – зарурат туғилганда муҳим масалаларда фатво чиқариш даражаси ва ҳуқуқига эга булган олимдир. Улар Мир Бекойбий ва Сарой мадрасаларида дарс берган.

Аълопўш – таълим соҳасида етарли тажриба орттириб, илмда юқори даражага кўтарила олган мударрислардир **Муфтийлар** уларнинг орасидан **танлаб олинган**.

Мударрис – унвонсиз ўқитувчилар ҳисобланиб, колган мадраса ва хужраларда дарс берган [5].

Олий ўқув таълими тизимида ўқиш муддати бир йилда олти ой давом этган. Ўқув мавсуми вилоят Қози судурининг олий ҳукмдорга мурожаати билан бошланган.

Судур – Бухоро шаҳри тасарруфидан ташқаридаги мадрасалар фаолиятида худди садр каби вазифаларни бажарган [6].

Бу даврда Бухоро мадрасаларида ўқиш кунлари шанба, якшанба, душанба ва сешанба кунлари ҳамда таътил кунлари чоршанба, пайшанба ва жума кунлари бўлган. Жума мусулмонларнинг байрами бўлиб, шу куни ҳамма ибодатга тайёргарлик кўрган ва бу кунни толиби илмлар учун ўзига хос амалий машғулот бўлган дейиш мумкин. Ўқиш соати эса бомдод намози ва нонуштадан кейин бошланиб, ҳар бир мадраса кун тартибини ўзи белгилаган [6].

Қарши беклигида ҳам XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро амирлиги таълим тизимида хос мадраса таълими шаклланган эди. Бугунги кунгача Қаршида фаолият

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

кўрсатган мадрасалар ва ўқитиш тизими ҳақида шу даврнинг йирик вакиллари ва тарихчилари Амир Саййид Олимхон, Муҳаммад Али Балжувоний, А.Фитрат, чет эллик сайёҳлар, жумладан Ю.Скайлер, журналист В.Соснин асарларида баъзи маълумотлар мавжуд.

Мустақиллик йилларида эса бу мавзу тарихчи олимлар Қ.Ражабов, Ш.Ҳайитов, А.Жуманазар, Ф.Бобожонова ҳамда Қ.Насриддиновлар тадқиқотлар олиб боришган. Бу борада тарихчилардан О.Жўрақулов, П.Равшановларнинг асарларини ҳам тилга олиб ўтиш жоиз.

XIX аср охири – XX аср бошларида Қарши шаҳрида Абдуллахон, Олий (Ю.Скайлер ва В.Соснин асарларида – “Али” деб аталган, лекин бу хато, чунки ҳужжатларда мадрасанинг номи “айн-ғ”, “лом-ў” билан эмас “алиф-л” билан ёзилган – *муаллиф изоҳи*), Мир Бекойбий, Абдусамadbой, Сарой, Хотамбой, Чорибой, Юсуф сайёд, Азим сайёд, Мозорча, Хожа гузари, Чорсу, Гули, Шарофбой, Шермуҳаммад, Султон Арши, Султон Фарши, Чаримгар, Қўргонча, Домулла Нур, Ҳожи Қурбон, Ҳожи Абдулазизбой, Бекмуродбой, Киличбой, Қутб шайх, Додхоҳ, Нави Олий, Қозихона, Мир Чаман, Карбос, Қарлук, Шаршара, Дукчи, Чакар, Худойоди, Эшон шахид, Кат овул, Саройча, Саидкулбой, Мирза Абдулғаффор, Мулла Турсунбоқи, Хожа Убайд Жарроҳ қорихонаси, Санокул аттор, Ширин хожа, Миср Муҳаммадхон, Мулла Раҳимсўфи каби бир 45 та мадраса фаолият кўрсатган.

Манбаларни ўрганиш давомида шаҳарда XX асрнинг бошларида қурилган яна бир Жумабой мадрасаси мавжуд бўлганлигини кўриш мумкин, лекин ушбу мадраса ҳозиргача сақланиб қолмаган. Юқоридаги маълумотлардан келиб чиқиб, XX аср бошларида Қарши шаҳрида 46 та мадраса мавжуд бўлган деган хулосага келиш мумкин [7].

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, ушбу 46 та мадрасадан 20 таси ҳужра кўринишида бўлган. Ҳужралар масжидга қўшиб ёки алоҳида қурилган бўлиб, ўқув даргоҳлари ҳисобланиб, таълим бериш жиҳатидан мадрасадан фарқ қилмаган.

Абдусаттор Жуманазарнинг “Насаф” рисоласида 1923 – 1924-йилларда мадрасаларнинг ўн учтасигина сақланиб қолганлиги баён қилинади [5].

Қарши беклиги олий ўқув юр்தларининг (мадрасалар) моддий таъминоти асоси вақф мулклари эди. Вақф мулкани ҳужжатда кўрсатилган шартлар асосида мутавалли бошқарган. Уни воқиф тайинлаган. Кўп ҳолларда воқифнинг ўзи мутавалли бўларди. Вақф мулклари 3 йилгача ижарага берилган. Вақф мулкларидан ушр солиғи олинган ҳамда бой мадрасалардан тушган тушум вақфсиз мадрасаларга берилган. Баъзи ҳолларда эса маблағсиз, маоши кам мадрасаларнинг мударрислари Қаршининг Абдуллахон ва Олий мадрасалари ҳужраларида ҳужра ҳақи ҳисобига кун кечирганлар. Бу икки мадраса том маънода Қаршининг илмлар уйи бўлган [5].

Қарши мадрасаларида, асосан, ахлоқий-фалсафий фанлар ўқитилган. Дарсликлар асосини шу йўналишдаги асарлар ташкил этган. Лекин қўшимча ўқув қўлланмалар сифатида тарих, адабиёт, жўғрофия ҳисоб (математика), фалаккиёт, тиббиёт каби бир қанча турдаги асарлар ҳам ўқишга тавсия қилинган.

Мадрасаларнинг ҳар бири ўз дарслик ва қўлланмаларига ҳам эга бўлган. Қамбар Насриддиновнинг “Қарши Регистони” асарида Абдуллахон мадрасасида ўқитилган китоблар ва дарсликларни келтириб ўтади. Абдуллахон мадрасасида таълим уч босқичли усулда ўтилиб, толиби илмлар ҳар босқичда 3 – 4 йил ўқиган, мадрасани битириш учун эса 10 – 12 йил сарф этилган. Фақат пешво (аълочи) толибларгина мадрасани тамомлай олган холос. Ўрта ҳол толиблар эса 20-25 йиллаб ўқишларига тўғри келган [8].

Дастлабки босқичда – саводхонлик асослари. араб тили, масалан, “Аввали илм”, “Бидон”, “Кофия” дарсликлари, кейинги босқичда шарият ва фикҳ асослари – Куръони карим ва Ҳадиси шарифлар – “Ҳидоя”, “Фикҳҳои Аъзам”, “Шарҳи мухтасар виқоя турки”, “Мухтасар виқоя” ва бошқа китоблар асосида ўргатилган ва ёд олинган. Бундан ташқари, мадрасанинг сўнгги босқичида бу дарсларга яна мантик, Ҳандаса-ҳисоб, тарих, аруз илми, ҳикмат, сўфийлик ҳам қўшилди [8]. Гарчи, мадрасаларда аниқ ва табиий фанлар

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

ўқитилган бўлсада, уларнинг ўзини алоҳида ўргатишга ихтисослашган мадрасалар бўлмаган. Табиийки, бу даврда Қарши беклигидаги мадрасаларда фойдаланилган дарсликлар Бухоро мадрасаларидан фарқ қилмаган, жумладан Амир Ҳайдар Олий мадрасани қурдиргандан сўнг унда махсус кутубхона барпо этиб, унга 60 жилддан иборат 37 та китоб совға, яъни вақф қилади [5].

Қарши беклиги мадрасаларида дарс даражаси ва илмий доираси мударрисларнинг билими даражаси ва фанларга муносабатига боғлиқ бўлган.

Шунинг билан бирга таълим тизимининг бу босқичида талай муаммолар кўзга ташланади. Жумладан, Муҳаммад Али Балжувоний ўзининг “Тарихи Нофей” асарида таъкидлаганидек: “Бухоро амирлиги мадрасаларида тафсир, хадис, фикх, калом, усул, сарфу нахв илмларидан иборат бўлган шариат илмлари ривожланган, хикмат илмини ҳам бу ерда зарурат юзасидан ўқитадилар. Бу илми хикмат мантик, қисмати илохийлардан иборат бўлган, бироқ риёзий ва сиёсий илмлар азалдан Бухорода кенг тарқалмаган. Шунинг учун Бухоро давлатининг сиёсати бошқа исломий давлатлар сингари орқада қолгандир” [3].

Бухоро амирлигида ўқитишнинг ягона тизими амал қилганлигини ҳисобга олсак, юқоридаги хусусиятлар Қарши беклиги мадрасалари учун ҳам хосдир. Маърифатпарвар жадидларнинг йирик вакили бўлмиш Фитрат (1885-1938) эса ўзининг “Ҳинд сайёҳининг қиссаси” асарида сайёҳ тилидан: “Сизнинг ўтмиш аجدодларингиз ушбу мадрасаларни бечора, камбағал муллабаччалар учун қурганлар, бироқ бугун бойлик илнжида муккасидан кетган кишилар, илм аҳлига тегишли катта пулдорлар мадраса хужраларини ўзларининг моллари этиб, уларнинг вақфларини жиғилдонларига урмоқдалар. Ушбу хужраларнинг асл эгалари бўлмиш бечораю мискин толиби илмлар эса масжидларнинг бурчак-бурчакларида гужанак бўлиб ётиб, қотган нон ва совуқ сув билан кун кечирмоқдалар”, дейди ва яна шу асарда адибнинг: “Қарши Бухоронинг ката шаҳарларидан биридир. Илм маориф анқонинг уруғи. Кўпчилик ҳатто хат саводдан маҳрум” деган фикрларини учратишимиз мумкин.

Тадқиқотчи Ф.Бобожонованинг “Бухоро амирлигида таълим тизими (XIX аср охири ва XX аср бошларида)” номли диссертациясида: “Кўпчилик мадрасаларда хужраларнинг камлиги, дарсхоналар ва дарсликлар камлиги, уларда замонавий шарт-шароитлар етишмаслиги, қурилиш ишлари лойиҳалар асосида эмас, балки ўзбошимчалик билан бажарилганлиги, хоналарда ёруғликка эътибор қаратилмаганлиги, қатор муаммолар ва ноқулайликларга сабаб бўлган. Мадрасалар, уларнинг хизматчилари ва мударрислар хизмат ҳақи вақф даромадларига боғлиқлиги мадрасалардаги таълим жараёнида ҳам ўз аксини топган, уларнинг нуфузини белгилаб берган. Натижада қишлоқлар, шаҳар четларидаги мадрасалар пойтахт Бухородаги мадрасалардан катта фарқ қилган. Бу ҳолат талабаларни ўтилган сабоқларни ўзлаштиришида ҳам маълум даражада роль ўйнаган” [4] – деб таъкидлайди.

Хулоса қилиб айтганда, XX аср бошларида Қарши беклигида ўзига хос мадраса таълими шаклланган бўлиб, уларда ўқув жараёнлари Бухоро таълим тизими йўналишида бўлган. Мадрасаларнинг иқтисодий ва услубий таъминоти турлича бўлиб, бу эса ўз навбатида ўқув жараёнларига таъсир қилган. Бу даврда мадрасалар яхши сақланмаган ёки ўз вазифасида фойдаланилмаган. Қолаверса мадраса таълимини ислоҳ қилиш бўйича, уларда дунёвий фанларни ўқитишни такомиллаштириш ва чет эллардан мутахассисларни таклиф қилиш, ўқув-услубий тажриба алмашиш каби таклифларни илгари сурган жадидларнинг фикрлари эса инобатга олинмаган.

Дунёнинг ривожланган минтақаларида илмий-техника инқилоби рўй бераётган бир даврда – XX аср бошларида мавжуд ҳукмрон тузум ушбу ислохотларни қабул қила олмаган. Бир пайтлар илм ўчоғи бўлган Қарши беклигида бу пайтда илм-фан тараққиёти сустлашиб қолган эди. Зеро, 46 та мадраса ва дунё тамаддунига ҳисса қўшган Насафийлар илмий меросини ўзида жамлаган бу беклик янада кўпдан кўп олиму уламо ва давлат хизматчиларини етказиб бериши мумкин эди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. “Халқ сўзи”, 2020 йил 26 декабрь
2. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. Форс – тожик тилидан А.Расулов таржимаси. – Тошкент: “Фан”, 1966.
3. Балжувоний М.А. Тарихи Нофеий. – Тошкент: “Академия”, 2001.
4. Бобожонова Ф.Ҳ. Бухоро амирлигида таълим тизими (XIX аср охири – XX аср бошларида). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2011.
7. Жуманазар А. Насаф. – Тошкент, 2007.
8. Жуманазар А. Бухоро таълим тизими тарихи. – Тошкент, “Академнашр”, 2017.
- Қарши. – Тошкент: “Маънавият”, 2006.
9. Насриддинов Қ. Қарши Регистони. – Тошкент: “Тошкент ислом университети”, 2014.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 2-ж. – Т., 2006.

САВДО – СОТИҚ АЛОҚАЛАРИДА БОЗОРЛАР ВА КАРВОНСАРОЙЛАРНИНГ ЎРНИ

Эргашев Жаҳонгир Юнус ўғли
т.ф.ф.д. (PhD), доцент

Бухоро давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси доценти, Я.Ғуломов номидаги Самарқанд археология институти Бухоро филиали илмий ходими.
Tel.: +998 93 473 36 38 j.y.ergashev@buxdu.uz j.ergashev91@mail.ru

Савдо-сотик алоқаларининг ривожланишида, савдогарлар томонидан олиб келинадиган маҳсулотларнинг харидорларга, айниқса, аҳолига сотилишида бозорларнинг ўрни ва роли бекиёс бўлган. Улгуржи савдо-сотик карвонсаройларда амалга оширилганлиги инобатга олинса хунарманд-қосиблар томонидан тайёрланган хунармандчилик маҳсулотлари, кичик савдогарлар томонидан сотиладиган турли хилдаги кундалик истеъмол маҳсулотларининг сотилишида бозорлар салмоқли ўринга эга бўлган. XIX-аср охири XX аср бошларида Бухоро шаҳрининг бозор ва савдо расталари Лаби - ҳовуздан бошланиб Регистонгача бўлган масофага чўзилган бўлиб, расталар буюмларнинг турларига қараб жойлашган эди. Раста ва бозорлар Нодир Девонбеги мадрасаси ёнида жойлашган Хўжа Бозори деб номланган жойдан бошланганлиги тарихий манбаларда қайд этилади [3. 145]. Бу ерда холвачилар, баққоллар ва музқаймоқ сотувчиларнинг расталари жойлашган.

Кўкалдош мадрасаси йўналиши бўйлаб эса бошоқли экинлардан арпа савдоси билан шуғулланадиган савдогарлар растаси фаолият юритган. Кўкалдош мадрасасининг олд томонидан эса туз бозори, нўхат, зиғир ёғи, кунжут ва мош сингари қишлоқ хўжалик маҳсулотлари сотиладиган савдо расталари жойлашган эди. Нодир девонбеги мадрасаси ёнидаги ҳовуз бўйлаб эса нон ва холва сотувчиларнинг ҳамда сартарошларнинг дўконлари ўрин эгаллаган эди. Эрназар элчи мадрасаси ёнидан эса чойфурушларнинг савдо расталари бошланган. Бу растанинг давомидан эса дори-дармон савдоси билан шуғулланувчи атторлар растаси фаолият юритган. Эрназар элчи мадрасасининг ўнг ёнидан Самарқанд кўчаси бўйлаб кўмир бозори жойлашган бўлиб, унинг давомида эса тандирсозларнинг савдо растаси ўрин эгаллаган эди. Булардан ташқари бу савдо расталарида кулоллар ҳам ўзи тайёрлаган буюмлар билан савдо қилар эдилар. Лаби-ҳовуздан бошқа йўналиш бўйлаб Саррофон тоқигача ем-хашак, чойфурушлар, товукчилар, эски кийим-кечак сотувчилар ҳамда совунчилар, ўша йўналишнинг ўнг томони бўйлаб тоқи Саррофонгача чит матоси билан савдо қилувчиларнинг расталари жойлашган эди. Тоқи Саррофон чорраҳасида махсус дўконларда Марғилон ва Бухоро хунармандлари томонидан тайёрланган, маҳаллий яхудий аҳоли ўртасида харидоргир

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

ҳисобланадиган юмшоқ шойи рўмоллар сотилган [1. 62]. Телпакфурушон токи йўналиши бўйлаб ойначилар ва тухумфурушлар расталари мавжуд эди. Бу ернинг алоҳида ўзига хос савдо растаси Оқ тим деб номланиб айлана бўйлаб икки қаторда сандуклар жойлашган бўлиб, салла ва қоракўл теридан тайёрланган телпаклар, шойи матолар ҳамда адраслар савдоси қизгин ўтарди. Токи телпакфурушондан токи заргарон томонга юраверишда кўчанинг икки томонида пулларни алмаштирадиган саррофларнинг дўконлари жойлашган эди [2. 91].

Абдуллахон тимининг орқа томонидаги кичкина муъолишда қурол-яроғлар сотиладиган савдо растаси мавжуд эди. Бу кўчанинг марказий қисмида олтига дарвозага эга бўлган ипак маҳсулотларининг асосий савдо бозори ҳисобланган Абдуллахон тим жойлашган бўлиб, унинг ўзига хос томонларидан бири бу ерда Европа мамлакатларида ишлаб чиқарилган ипак матолар билан савдо-сотиқ қилинар эди [3. 267].

Мирзо Улуғбек ва Абдулазизхон мадрасаларининг майдонида Бухоро атрофидаги қишлоқлардан келтирилган турли хилдаги маҳсулотлар; гўшт, мева-чевалар йўл бўйлаб эса ёғоч ва ўтин сотилган. Токи заргарон ёнида жуда катта гуруч растаси бўлиб йўлнинг икки томони бўйлаб чўяндан тайёрланган қозон, офтоба сингари уй-рузғор буюмлари сотилган. Минораи калон олдидаги катта майдонда пахта бозори жойлашган эди. Калон масжиди деворлари бўйлаб эса бронзадан тайёрланган буюмлар бозорида савдо гавжум бўлар эди. Шаҳристон бозорининг ғарбий чегараси бўйлаб тунукадан турли хилдаги турмушбоп буюмлар тайёрловчи ҳунармандларнинг савдо расталари мавжуд бўлиб, унинг орқа томонида турли хил кийим-кечаклар ва ҳар-хил ширинликлар билан савдо қилувчи қандолатчилар растаси жойлашган эди [3. 169]. Регистоннинг ғарбий томонида қассоблар, атторлар, чойфурушлар ва поллиз маҳсулотлари билан савдо қилувчи савдогарларнинг савдо расталари ястаниб ётар эди. Шаҳарнинг асосий бозорларидан ташқари умумий шаҳар аҳамиятига эга бўлган ёғоч, от, кўй, сигир бозорлари ҳам бўлганки, уларда амалга оширадиган савдо-сотиқ муносабатлари аҳолининг у ёки бу маҳсулотга бўлган эҳтиёжини қондириб аҳоли ўртасида маҳсулот айрибошлаш жараёнига бирмунча ижобий таъсирини ўтказиб турган [5. 51].

Бозорлар шаҳар ва унинг атрофида жойлашган аҳолининг маълум бир нарсаларга бўлган эҳтиёжларини қондирибгина қолмасдан, ишлаб чиқарувчилар томонидан тайёрланган маҳсулотларни сотиш учун қулай имкониятлар яратилган жой вазифасини ўтаган.

Ўрта Осиё савдо йўлларининг муҳим таркибий қисми сифатида йўл бўйи иншоотларининг аҳамияти катта бўлган. Жамиятнинг тараққий қилиши ҳамда қурилиш меъморчилик соҳасида эришилган ютуқлар, савдо – сотикнинг ривожланиши талаблари савдо йўллари бўйида махсус иншоотлар барпо этилишини талаб этган. Улгуржи савдони ташкил этиш ва амалга ошириш мақсадида шаҳарларда жуда кўплаб карвонсаройлар ташкил этилган. XIX асрнинг охирларида Бухорода 50 карвонсарой бўлганлиги, ҳар қайси миллат ўз карвонсаройига эга эканлиги, ҳар бир карвонсаройда 1500-2000 туя сиғиши ва айнан улгуржи савдо – сотиқ шу ерда амалга оширилиши, олиб келинган товарлардан бож ва закот ҳам шу ерда олинганлиги манбаларда қайд этилган. Савдо карвонидаги савдогарлар карвонсаройда дам олиб, бу ерда турли хизмат турларидан, жумладан, соғлиги юзасидан табибларга, пулларини алмаштириш учун саррофларга мурожаат қилишлари мумкин бўлган [5. 92].

Энг ҳашаматли карвонсаройлар Бухоро шаҳрининг марказида бозор яқинида жойлашган. Лекин пахта савдо – сотиғида аҳамиятли ҳисобланган Пахта карвонсаройи Самарқанд дарвозаси яқинида қурилган эди. Баҳор фаслининг бошланиши билан Бухородан учта йўналиши бўйлаб карвонлар ҳаракати ташкил қилинган. Оренбург, Троицк ва Кросноводск йўналиши бўйлаб ҳаракат қилган карвонларда 50 тагача бой бўлганлиги ва карвонларни улар томонидан тайинланган карвонбошилар бошқарганлар. Карвонларнинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида қуролланган ёлланма кишилардан иборат бўлган гуруҳлар хизматидан фойдаланилган [7. 203]. Карвонбошилар карвонларнинг ҳаракатини

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

маълум бир шаҳарлар орасида бошқарганлар. Хусусан, бухоролик Абдурауф, шофирконлик Абдурахим ва қозоқ Тавон сингари қарвонбошилар Бухоро савдо қарвонларининг ҳаракатланишини бошқарганлар. Масалан, Абдурауф Бухородан Оренбурггача, Абдурахим эса Оренбургдан Россиянинг Курган шаҳригача қарвонлар ҳаракатини таъминлаб берган. Ҳар бир қарвонда бир неча юзгача юк ортилган туялар мавжуд бўлган. Бундан ташқари Қарши, Ҳисор, Шахрисабз шаҳарларидан Бухорога 10 – 15 туядан иборат савдо қарвонлари ҳам келиб турганки, бу ҳолат ички савдо алоқалари ҳам бўлиб турганлиги кўрсатади. Вақф мулкларига тегишли бўлган мадраса ва масжидларга қарашли бўлган қарвонсаройлар ҳам фаолият юритган [9. 46-51].

Қарвонсаройларда узоқ юртлардан келган савдогарларни иккита саройбон кутиб олган, юкларни омборхоналарга, савдогарларни эса хужраларга жойлаштирган.

Туяларни эса Самарқанд дарвозасидан узоқ бўлмаган жойда, яъни ҳайвонлар учун тайёрланган маҳсус жойларга жойлаштирганлар. Қоронғи тушиши билан қарвонсарой эшиклари маҳкамланган ва кимки кўчага чиқмоқчи бўлса, саройбоннинг рухсатини олиши керак бўлган. Саройбон хужра ҳақини савдогардан олган. Лекин юк учун тўланиши керак бўлган “саройбони” деб номланган тўловни юкни сотиб олган киши тўлаган. Саройбон ўз қарвонсаройида бўладиган савдо – сотикдан жуда катта манфаатдор бўлган. Шунинг учун ҳам бирорта савдо – сотик битимлари даллолсиз ўтмаган [8. 64].

Бухоро шаҳридаги жуда кўп қарвонсаройлар Бухоро амирига тегишли бўлган. Барракалон қарвонсаройида Бухорога бошқа шаҳарлардан олиб келинадиган ва олиб кетиладиган Қорақўл териларнинг улгуржи савдоси амалга оширилган. Келтирилган маҳсулотдан “закотчи” закот солиғини олса, “жарчи” даллолнинг номини дафтарга ёзиб, у қатнашган савдолар сонини қайд этиб, амир фойдасига “амирона” солиғини ундирган [4. 108].

Яна бир амирга тегишли бўлган “Сайфуддин” қарвонсаройида ипак, бриллиант, олмос ва тилло маҳсулотлари билан савдо – сотик қилинган. Бу қарвонсарой “Қаллоблар” қарвонсаройи номи билан ҳам машҳур бўлган. Бундан ташқари, Нўғой, Ғуломжон, Набот, Пашм, Пойостона, Мирзогул номлари билан аталувчи қарвонсаройлар бўлганлиги манбаларда қайд этилган [9. 63-68].

Хулоса қилиб айтганда, давлатлар ўртасида савдо – сотик алоқаларининг амалга оширилишида қарвонсаройлар муҳим вазифани ўтаган. Савдо муносабатларининг ҳуқуқий жиҳатдан юксалишида шубҳасиз, қарвонсаройларнинг ўрни бекиёс бўлган.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.

1. Исматов И. Россиянинг Ўрта Осиё ва Эрон билан бўлган савдо алоқасида Нижний Новгород ярмаркасининг аҳамияти. (XIX аср ва XX аср бошлари): Тарих фанлари номзоди диссертацияси. – Тошкент, 1973. – 194 б.
2. Мавлонов Ў. Маданий алоқалар ва савдо йўллари. / Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси. – Тошкент: Академия, 2004. – 120 б.
3. Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари: шаклланиши ва ривожланиш босқичлари. – Тошкент: Академия, 2008. – 432 б.
4. Очилдиев Ф. Сурхон воҳаси бекликларидаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари). – Тошкент: ABU MATBUOT-KONSALT, 2008. – 168 б.
5. Сафаров Т. Ўрта Осиёнинг савдо йўллари (XIX асрнинг иккинчи ярми- XX асрнинг бошлари) (Монография). Тошкент: “Наврўз” нашриёти 2019. 143 б.
6. Холиқова Р. Россия-Бухоро: тарих чорраҳасида. – Тошкент: Ўқитувчи, 2005. – 240 б.,
7. Тулаганова М.А. Ўрта Осиё ва Россия ўртасида савдо алоқаларида Фарғона областининг мавқеи. (XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошлари): Тарих фанлари номзоди диссертацияси. – Тошкент, 1972. – 200 б.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

8. Эрматов М. Ўрта Осиё, Россия ва Ҳиндистон халқлари ўртасидаги дўстона алоқалар тарихидан. –Тошкент: Ўздавнашр, 1959. – 64 б.
9. Эргашев Ж. Бухоро хонлиги карвон йўлларида хизмат кўрсатиш тизими (XVI аср – XVIII аср ўрталари) Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси – Бухоро, 2022. – 160 б
10. Эргашев Ж.Ю. Савдо йўлларида хизмат кўрсатиш.(Бухоро хонлиги мисолида) // “ҚарДУ хабарлари” илмий-назарий, услубий журнали. – Қарши, 2019. №2. –Б. 46-51.
11. Эргашев Ж.Ю. Бухоро хонлиги карвонсаройлари ҳақида айрим мулоҳазалар // “Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси” илмий журнали. – Хива, 2019. №1. –Б. 63-68.

**ҚЎШ ЧИҚАРИШ ЁКИ ЭКИН ЭКИШ БИЛАН БОҒЛИҚ РАСМ - РУСУМЛАР.
(XIX – АСР ОХИРИ - XX АСР БОШЛАРИ БУХОРО ВОҲАСИ МИСОЛИДА)**

Н. А.Жумаева
БухДУ ўқитувчи
Ш.С.Ортиқова
БухДУ 4 – курс талабаси

Аждодларимиз қўш чиқариш вақтини табиатдаги уйғониш, юлдузларининг ҳолати ва қушларнинг ўлкамизга қайтиб келишига қараб аниқлаганлар. Тажрибали деҳқонлар хут ойининг бошида томдаги қорлар эриб, бўғотлардан сув оқа бошланишини эътибор бериб кузатишган. Ҳатто бу давр ҳақида халқ орасида “Тушгача мугуз¹, тушдан кейин кигиз” деган нақл ҳам бор. Чунки томдан оқаётган қор суви кечга томон музлаб, сумалакка айланади. Шунинг учун “тушгача мугуз”, яъни “шоҳдай қаттиқ” дейишган. Тушдан кейин ҳаво бир оз илиши билан сумалаклар эриб, кигиздай юмшаб қолади.

Анъанага кўра, далага қўш чиқариладиган кунни қишлоқ оқсоқоллари белгилаб беришган. Ўрта Осиёда яшовчи халқлар ўзлари яшаб турган ҳудуднинг табиий-иклимий шароитларидан келиб чиққан ҳолда экиш мавсумига оид турли – туман анъаналарни кашф этганлар. Хусусан, умр бўйи қўш хайдаб, омон билан сурилган ерга барака уруғи қадашни яхши кўрган бухоролик кекса қўшчи Хайрулла Мулла Файзулла ўғлининг айтишича, Наврўз ёки йилбоши байрамидан кейинги илк чоршанба куни далага биринчи марта қўш солиш хайрли бўлар экан. Чунки чоршанба чош, яъни мўл – кўл дон уюми тимсоли деб тасаввур қилинган.

Далага илк бор қўш олиб чиқиладиганда, катта-катта дошқозонларда “қўш оши” пишираётган момолар: *“Илоҳим оқликка буюрсин, тўликка чиқайлик! Сенинг шарофатинг билан тоғора – тоғора ун элайлик!”*, - деб ҳўкизларнинг шоҳи орасига чимдимдан ун сепишган. Тажрибали деҳқонлардан яна бири Саъдулла Мирсапаровнинг айтишига қараганда, далага қўш чиқараётган кекса миришкорлар: “бу йил ҳосилимизга барака берсин, мўл-кўлчилик бўлсин, оёғинг теккан жойга Бобо деҳқон назар қилсин, хайру баракасини!” деб яхши ният билан ҳўкизларнинг оёқларига ун суртиб қўйишар экан.

Биринчи қўш чиққан куни ҳамма хонадонларда бўғирсоқ пишириб, “ис” чиқариларкан. Ана шу пиширикни кўпчилик еса йил баракали келади, дейдилар. Бўғирсоқ пиширилган мой билан ҳўкизнинг шоҳи, бўйни ва омоннинг тиғи мойланади. Шундан кейин оқсоқоллардан бири эл – юртга омонлик, тинчлик – хотиржамлик ва мўл ҳосил тилаб, дуо ўқийди.

Қоракўл туманининг Тангачар қишлоғида яшовчи Остонакул Жўраевнинг айтишича, хутнинг охириги чоршанба (ҳаво агар серёғин келса, йилбоши) куни деҳқон яхши ният билан:

Илоҳи омин,
Еримиз зўр бўлсин,
Экканимиз зар бўлсин,

¹ O'zbek tilining izohli lug'ati. II tom. –Т., 2006. –Б. 626.

Бугдойимиз чош бўлсин,
 Еганимиз ош бўлсин,
 Теварагимиз боғ бўлсин,
 Ризку рўзимиз тоғ бўлсин,
 Бобо деҳқон давлат берсин,
 Хирмонга барака берсин!

деб қўш хайдашган. Деҳқонлар экиш учун олиб келган ғалласининг бир қисмини атайлаб уйларига қайтариб олиб кетишаркан. Шундай қилинса, гўё йил бўйи ўша деҳқоннинг рўзғоридан барака аримас экан. Қадимда Хоразм вилоятининг Хонқа туманида истикомат қилувчи деҳқонлар эса далага бугдой билан бирга бир ҳовуч жийда ҳам сочишган экан. Чунки жийда барака ва серҳосиллик тимсоли сифатида талқин қилинган.

Қадимда ерга илк бор уруғ сепиш жараёни ўзига хос рамзий маросим сифатида ўтказилган бўлиб, унда кекса зироаткорлардан бири Бобо деҳқон қиёфасига кириб қўш хайдашни бошлаб берган.¹

Халқимизнинг турмуш тарзи ва тирикчилик манбаини белгиловчи асосий меҳнат турларидан бири чорвачилик ҳисобланади. Ўзбек халқ тақвимида кўра, асосан икки хил вақт ҳисоби амаллари фаол қўлланилган бўлиб, “чорва ҳисоби” календари бўйича меҳнат мавсуми “деҳқон ҳисоби” 10 кун олдин бошланади. Чорванинг қишлоқ мавсумини яқунлаб, баҳорги мавсумни бошлашда қатор ирим – сиримларга амал қилганлар.

Хусусан, Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Катта Баёт қишлоғида яшовчи 80 яшар чўпон Зиёд Олтиевдан ёзиб олинган маълумотларга кўра, эрта баҳорда чўпонлар сурувни яйловга олиб чиқишдан олдин кўтон-чолисининг олдига катта олов ёқишган. Эрта Эрта тонгда қўйларни кўтондан олиб чиқиб, ана шу гулхан атрофида айлантириб, чўпон таёғини ҳам шу оловга тегизиб, уч марта “ялатиб” олганлар. Бу удум “таёқ қизартирар” дейилган. Шундай қилинса, йил бўйи сурувга ҳеч қандай зиён-заҳмат етмайди деб ўйлаганлар. Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Бандбоши қишлоғида яшовчи Бобораҳмат Жумаевнинг айтишича, “қўйлар хут ойида яйловга олиб чиқилади ва қишда янтоқ яхлаганидан сўнг қишки қишлоқга қайтариб олиб келинади”.

Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманидаги Паданг қишлоғида қайд қилинган анъанага кўра, сурувни баҳорда биринчи марта яйловга чиқаришдан олдин чорвадорлар пири “Чўпон ота” нинг ҳақида дуо ўқилади. Эртаси куни чўпон ҳамқишлоқларининг фотиҳасини олади-да битта нонни синдириб белига бойлаб, қўйларни яйловга хайдаб кетади.

Қўйларни яйловга олиб чиқиладиган ҳосиятли кунни ҳисобдонлардан сўраб аниқлайдилар. Чунки чорва ҳисобини билмаган кишилар молларини чўлга хайдаб, яйловга чиққанлар ва натижада аямажуз, тўғал, аҳман-дахман каби кунлар келиб қолиб бемаҳал яйловга чиқарилган чорваларидан айрилиб қолган. Тажрибали чўпон ана шу кунларни ўтказиб, кейин яйловга чиқиб кетиши керак бўлган. Бойсун туманидаги Кўктепа маҳалласида истикомат қилувчи 1912 йилда туғилган Холиқ бува Раҳмоновнинг айтишича, чўпонлар чоршанба ва пайшанбани ирим кўрмайдилар. Жумани улуғ кун деб биладилар. Шунинг учун ҳам “чорва ҳисоби”ни биладиган кишилар кўтон бузиш муддатини кўпинча чоршанбу кунига белгилаганлар. Чунки чоршанбани баракали кун деб билишган.

Тошкент вилоятининг Пискент туманидаги Эски маҳалла қишлоғида яшовчи чўпон 1926 йилда туғилган Исмаи Раҳмонқуловдан ёзиб олинган маълумотларга кўра, “чорва ҳисоби” 10 мартдан, яъни аямажуз, ҳман-дахман, ҳезим-хирмон кунлари ўтгандан кейин бошланади. “Чорва ҳисоби” нинг боши “Кўтон бузиш” деб аталади. Бу баҳорда тоққа, яйловга кўчиш деган маънони англатган. Кекса чўпонлар “эрта баҳорда йилқилар бир-иккита қулунлагандан кейин чўрчиқал деган қуш келади” дейдилар. Чўрчиқал – бургутдан катта, бошининг тепасида озроқ жойи патсиз бўлган бир қушнинг номи. Чўпонлар бу

¹ Маматкул Жўраев. Қўшга қўшдим қўш ҳўкиз //О'zbekiston ovozi. 2007-yil.17- mart.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

кушни “ҳисобчўт” дейишади. Улар бу кушни кўргач, “чўрчиқал келди, энди қўтонларни бузиб, яйловга чиқаверса бўлади. Бундан кейин қор, ёмғир, аёзли кунлар хавф солмайди” дейдилар. Чунки бу куш келган вақтда ернинг иссиғи бетига кўтарилганлиги учун ёққан қор кўп турмай, эриб кетади.

Шимолий Фарғона чўпонлари эрта баҳорда “наврўз чумчуқ” деб аталувчи кушнинг учиб келиши вақтига ва унинг рангига эътибор беришган: агар у оқ рангли бўлса, ёғингарчилик кам бўлади, сариқ тусли бўлса, ёмғир кўп ёғади, деб таъбир қилишган.

Тажрибали чўпонлар ўз таёқларини мўътабар деб билганлар. Чўпон таёғининг устидан ҳатлаб ўтиш мумкин бўлмаган, чунки ҳатлаб ўтган одам шу таёқдай қурийди деб ирим қилишган. Ҳар йили Наврўз байрамида кекса чўпонлар ўз шогирдларига таёқларини топширишган. Бойсунлик Холиқ бува Раҳмоновнинг айтишича, “чўпон таёғининг ирими бўлади. Ирими шуки, унинг устидан ҳеч бир инсон ҳатлаб ўтмайди. Уйнинг ёнида бир ип бўлади, таёқни шу ерга тикиб қўяди. У ерга ҳеч ким бормайдиям, уни ҳеч ким олмайдиам, тегмайдиам”, деб ўйлайдилар.

Ўзбек халқ тақвимининг қадимий ва анъанавий турларидан бири ҳисобланган “чорва ҳисоби” ўз ичига чорвани эрта баҳорда биринчи марта яйловга олиб чиқиш, “қўтон бузиш”, тўл олиш, яйлов алмаштириш, “қирқим”, яъни қўйларнинг жунини олиш, қўчқор қўшиш, кузда яйловдан (тоғ ва тоғолди туманларида) тушиш, қишлоғга қайтиш каби муддатларни ўз ичига олади.¹

Ўзбекистоннинг кўплаб ҳудудларида эрта баҳорда далаларга сув келадиган асосий ариқ ва каналлар ҳашар усулида лойқадан тозаланган.³ Ҳашар охирида ушбу ариқ, каналларга сой ёки дарёлардан сув очилиб, қурбонлик маросими ўтказилган.⁴ Маҳаллий аҳоли ушбу маросим учун ҳам пул, бухдой ва озиқ-овқат маҳсулотлари тўплаб, пулга “жонлик” (бузоқ, бўз бия, оқ тойчоқ, қўчқор ёки эчки) сотиб олганлар ва уни қурбонлик учун сўйганлар.⁵ Ўрта Осиёнинг баъзи бир ҳудудларида бўғизланган ҳайвон қони сувга оқизилган ёки танаси ҳам сувга ташланиб, сўнгра уни сувдан олиб чиқилган. Хоразмда янги ариқ қазилиб, у Амударёга улаганда, хоннинг буйруғига кўра, мазкур ариқда доимои сув бўлишини талаб 8 – 10 та сигир ва ҳўкизлар қурбонлик қилиб ташланган. Сўнгра деҳқонлар сувга тушиб бўғизланган ҳайвонларни олиб чиқишган ва ундан турли таомлар тайёрлаб шу ернинг ўзида ейишган.⁶ Бу одат қадимда сув илоҳлари учун одамларни қурбон қилишнинг сақланиб қолган кўринишларидан бири ҳисобланади.⁷ Фарғона водийси Чотқол тизмаси ён бағридаги Сумсорсойнинг икки қирғоғида жойлашган Дам ва Какликқўрғон қишлоқларида ҳам сойдан қишлоқ ариқларига сув очиш жараёнида юқоридаги каби қурбонлик маросими ўтказилган. Деҳқончилик пири бўлган Бувойи Деҳқонга бағишлаб қўчқор қурбонлик қилинган. Андижонда агар сурункали ёмғир ёғмаса, қишлоқ ёки маҳалла қабристонида бориб мол сўйилган. Фарғона вилояти Фарғона туманида деҳқонлар ўз экин майдонлари четларига қурбақаларни тутиб келиб осиб қўйишган. Улар қурбақа ёмғир чакиради, деб ишонишган.¹ Ҳозирда ҳам водийда “Қурбақани ўлдирган одамнинг тўйида ёмғир ёғади” деган тушунча сақланиб қолган. Биз бу ўринда қурбақанинг маълум маънода, намгарчилик ҳомийси сифатида намоён бўлишини кўрамиз. Ўрта Осиёда қурбақанинг намгарчилик тимсоли бўлганлигини машҳур археолог ва санъатшунос олим Л.И.Ремпель ҳам тасдиқлаб, “Ўрта Осиё халқлари

¹ Маматқул Жўраев. Наврўз қўшиқлари. // O'zbekiston ovozi. 2007-yil 20-mart.

³ Ҳашар ва унинг турли-туман кўринишлари борасида қаранг: Бўриев О. Ҳашар элга ярашар. // Ўзбек халқининг боқий қадриятлари. – Қарши, 2005. – Б.57-67

⁴ Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. – С. 179-180; Жабборов И. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти. – Т., Ўқитувчи, 2003. – Б. 100-101.

⁵ Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма... -С. 238-239; Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. – С. 189-190; Древние обряды верования и культы народов Средней Азии... - С.57

⁶ Leonid Pavlovic Potapovs. Materialien zur Kulturgeschichte der Uzbekistan aus den Jahren.- P. 23

⁷ Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. –Т., 1957. –С.118-151

¹ Дала ёзувлари. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Каштархона қишлоғи. 2004

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

санъатида курбақа образидан намгарчилик ва ёмғир ифодаси, бахт ва омад тимсоли, бамисоли тумор сифатида фойдаланилган”, - деб ёзади.² Дарҳақиқат, қадимда курбақа образи маълум маънода ёмғир, намгарчилик рамзи, ҳисобланган бўлиб, дунё халқларининг кўпчилигида унинг ёғингарчилик билан боғлиқлиги тўғрисида турли талқинлар учрайди.³

Таниқли элшунос олим К. Шониевнинг ёзишича, қарлуклар эрта баҳорда далага биринчи марта омов солишдан аввал “ис” чиқаришган. Улар қозонга мой солиб қиздиришган ва кейин унга бўғирсоқ ташлаб, пишириб олганлар. Халқ қарашларига кўра, вафот этган аجدодлар руҳлари ана шу “ис” дан баҳраманд бўлиб, ўз яқинларига омад тилашар экан. Пиширилган бўғирсоқни кўни-қўшнилари, яқин қариндошлар биргалашиб истеъмол қилганлар, ҳатто кўшга кўшиладиган хўкизларга ҳам бир оз бўғирсоқ едирилган.⁴ Умуман, ўзбек ва тожик деҳқонлари орасида баҳорда дастлабки ҳайвондан олдин хўкизлар шохлари ва бўйинтуруғини ёғ билан мойлаш одати кенг тарқалган.⁵ Хоразмдаги ўзбек манғитлари орасида баҳорда дастлабки ерга экин экишда “ҳазрати одамнинг ҳақиқа” деб хўкизлар шохини мойланган.¹ Ахборотчилар маълумотларига кўра хўкизлар шохларини “ис” ёғи билан мойлаш билан бирга далага олиб чиқиладиган хўкизларни ёмон кўздан асрасин, деган ниятда уларга тумор тақиш одати ҳам бўлган.² Кексаларнинг таъкидлашларича, ушбу иримда шохлари мойланиб, бақувват бўлган хўкиз йил бўйи ҳормай – толмай ишласин, деган магия ният ўз ифодасини топган.

Бухоро тумани Каптархона қишлоғида авваллари далага дастлабки кўш чиқариладиган деҳқонлар янги либосларини кийиб, ушбу кунни тўкин-сочинлик ва шоду хуррамликда ўтказишга ҳаракат қилганлар.³ Удумга биноан биринчи кўшни қишлоқнинг ёши улуг кишиларидан бири бошлаб берган. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашларича, ушбу куннинг бундай тантана билан ўтказилиши биринчи кун магиясига алоқадор бўлган.⁴ Биринчи кун магиясига кўра, бирор-бир фаолият ёки йилнинг бошланиши қандай бўлса, ўша фаолият йил ниҳоясига қадар ана шундай руҳда давом этади, деган тасаввур ҳукмронлик қилади.⁵ Қолаверса, кекса ёшли, бола – чақаси, невараси – чевараси кўп пиру бадавлат, иши доим олдинга кетадиган тадбиркор, обрўли кишининг биринчи кўшни ҳайдаб бериш одати унинг хўжалик юритишдаги бой тажрибаси билангина боғлиқ бўлмаган. Бу ўринда узоқ умр кўрган, серфарзанд, бадавлат кишининг ўзига хос рамзий фазилатлари заминга, етиштириладиган ҳосилга ўтишига қаратилган ўзига хос магия қонуният айнан кекса кишининг дастлабки кўшни бошлаб беришига сабаб бўлган. Деҳқонларнинг биринчи марта ер ҳайдаш учун кўш ва хўкизларни ҳам махсус тайёрлаш одати маълум маънода қадимги аграр культлар билан боғлиқ. Ўрта Осиёда қадимда хўкиз серпуштлик рамзи ҳисобланган ва шу боис ерни омов билан ҳайдаш орқали унинг ғайритабиий хусусияти ерга ва етиштириладиган ҳосилга ўтиши мумкин,¹ деган архаик қараш асос бўлган бўлса керак. Элшунос олим Г.П.Снесарев қайд этишича, Хоразм вилоятининг Хонқа туманида истиқомат қилувчи деҳқонлар далага буғдой билан бирга

² Ремпель Л.И. Цепь времени вековые образы и бродячие сюжеты... -С.37.

³ Евсюков В.В. Мифология китайского неолита. – Новосибирск., 1989. – С.94-95; Халилов Х.М. Историческая общность и национальное своеобразие обрядовой поэзии народов Дагестана и Северного Кавказа. //Дагестанский фольклор по взаимосвязи с иноэтническим фольклором. – Махачкала, 1985. –С.19; Календарные обычаи и обряды народов восточной Азии. Годовой цикл.М. 1988.С. 276

⁴ Шаниязов К. Узбеки-карлуки. –Т., Фан, 1964. –С.33.

⁵ Ер ҳайдайдиган хўкизлар шохини мойлаш одати Ўзбекистон ва Тожикистон ҳудудидан кенг тарқалган. Бу тўғрисида батафсилроқ қаранг: Андреев М.С. Таджики долины Хуф. Т.2. //Известия АН ТаджССР. -1958. – С. 62; Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. –Т.1974. – С. 174

¹ Leonid Pavlovic Potapovs. Materialien zur Kulturgeschichte der Uzbekistan aus den Jahren.- P. 32

² Дала ёзувлари. Тожикистон Республикаси Сўғд вилояти Конибодом тумани. 2004.

³ Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Фарғона тумани Каптархона қишлоғи. 2003.

⁴ Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. – Т.,1986. –Б.52.

⁵ Биринчи кун магияси ва биринчи савдога бўлган магия ишонч борасида батафсилроқ қаранг: Покровская Р.Я. Земледельческая обрядность. –С. 71

¹ Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнография... - С.431

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

ховуч жийда сочадилар.² Чунки жийда барака ва серҳосиллик тимсоли сифатида талқин қилинган. Бухоролик деҳқонлар эса экиш учун олиб келинган ғалланинг бир қисмини атайлаб уйларига қайтариб олиб келганлар. Шундай қилинган тақдирдагина йил бўйи ўша деҳқоннинг рўзғоридан барака аримайди деб ҳисобланган.³

Умуман олганда, “Қўш чиқариш”, “Шох мойлар”, “Қўш оши” номлари билан аталувчи маросимлар деҳқонларнинг йил бошидаги биринчи иш куни бўлганлиги сабабли уни имкони борича шоду хуррамлик билан кутиб олишга ҳаракат қилинган.

Биринчи қўш маросими билан боғлиқ архаик инончларнинг асл кўринишлари бугунга келиб асосан унутилиб кетган. Лекин айрим археологик ёдгорликлар ҳамда қоятошларга чизилган суратлар қадимий диний-аграр ритуалларнинг тарихий асослари борасида сўз юритиш имконини беради. Хусусан, Фарғона водийсидаги Соймалитош номли жойдан топилган қадимги қоятош суратларида бир жуфт хўкиз (як)ни қўшга ер ҳайдаётган деҳқон образи тасвирланган. 32 та лавҳани таҳлил қилган Ю.Н.Голодухин милoddан аввалги III минг йиллик охири - II минг йиллик бошларида яшаб, ушбу петроглифларини чизиб қолдирган қабилалар, асосан, деҳқончилик билан шуғулланганликларини аниқлаган.⁴ Қуёш культининг қадимги тасаввурлар силсиласида тутган ўрнини Соймалитош материаллари асосида тадқиқ этган Г.А.Помаскина эса бу қоятош суратларида баҳорда ер ҳайдаб экин экиш маросими акс эттирилганлигини эътироф этган.¹

Фольклоршунос олим М. Жўраев ҳам бу лавҳаларни қадимги деҳқонларнинг эрта баҳорда ерга биринчи қўш солиш удуми билан боғланган ҳолда, ўзбек маросим фольклори жанрлар таркибида сақланиб қолган “шох мойлар” маросимининг тарихий-генетик асосларини аниқлаш учун нодир манба бўла олади, деб таъкидлайди. Шунингдек, биринчи қўш маросими акс этган бу суратдаги “қуёш одам”лар ҳар бири ўн икки ойдан иборат (“қуёш одам” лар бошидан таралаётган нурлар сони ҳам ўн иккитадан) янги ва эски йилни англатади, - деб ёзган.²

Биз ҳам юқоридаги фикрларни тасдиқланган ҳолда шуни таъкидлашимиз жоизки, аجدодларимиз қадимдан деҳқончиликда афсонавий табиат культини антропоморф шаклда тасаввур қилганлар ва уни ўзларининг мифологик ҳомийси деб билганлар. Кейинчалик мазкур культга бўлган эътиборнинг ўзгариши натижасида у унутила бошлаган ва айнан деҳқончилик билан боғлиқ айрим урф – одатлардагина қолдиқ кўриниши тарзида сақланиб қолган.

BUXORODAGI «SITORAI MOXI XOSSA» OBIDASI QURILISH ARXITEKTURASI

Zaripov Sodiq Djurayevich

Buxoro davlat universiteti

“Jahon tarix” kafedrası o’qituvchisi.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida nafaqat Buxoro balki butun O’rta Osiyo me’morchiligi va shaharsozligi quyidagi uch yo’sinda taraqqiy etdi.

1. Yevropa shaharsozligining kirib kelishi va O’rta Osiyo shaharlarining yangicha qiyofasi.
2. Mahalliy me’morchilik va rus arxitekturasining o’zaro ta’siri natijasida yuzaga kelgan yangi muhandislik qurilishi yechimlari.
3. Ananaviy me’morchilikning rivoji.

² Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма... -С.126

³ Жўраев М. Ўзбек халв аграр маросимлари тизимида “шох мойлар”... –Б.86

⁴ Голодухин Ю.Н. Вопросы классификации и духовный мир древнего земледельца по петроглифам Саймалы-Таша. // Первобытное искусство. – Новосибирск. Наука. 1971. –С. 202.

¹ Помаскина Г.А. К вопросу о культе солнца в верованиях ранних кочевников Прииссыккуля. // Ранние кочевники Средней Азии и Казахстана. –Л.: Наука, 1975. - 29

² Жўраев М. Ўзбек халқ аграр маросимлари тизимида “шох мойлар” ... –Б.87

XIX asr oxiri XX asr boshlarida Buxoro vohasida qurilgan me'moriy obidalar, ychimi ko'rkamligi jihatdan boshqa davr me'moriy inshootlardan ajralib turadi. Shunday obidalardan biri Sitorai Moxi Xossadir.

Sitorai Moxi Xossa – mangitlar sulolasining saroyi. Saroyning dastlabki imoratlari amir Muzaffarxon (1860-1885) hukmronligi davrida qurilgan. Biroq bu yerda saroy va xushmanzara bog' barpo etish amir Abdulahadxon hukmronligi davrida (1885-1910) boshlangan. Dehqonlar va amir askarlari kuchi bilan botqoqlik quritilib, chorbog' bunyod etilgan. Saroy Yevropa va Isfaxon saroylari hamda Buxoro arxitekturasini negizida qurilgan. Qurilishga saroy me'mori Hoji Hafiz rahbarlik qilgan. Amir Olimxon hukmronligi davriga kelib (1910-1920) yangi saroy tiklangan va shu davrdan boshlab saroy kompleksi yangi va eski saroyga ajratiladigan bo'ldi.

Amir Muzaffarxon davrida Sitorai Moxi Xossada barpo qilingan inshootlar saqlanib qolmagan. Ko'p yillardan buyon tamirtalab bo'lgan qo'shsinchli katta mehmonxona 1986- yilda qulab tushib, uning surati saqlangan xolos.

Sirasini aytganda, mazkur hukmdor davrida saroyda ko'p qurilishlar amalga oshirilganiga umid bog'lash qiyin. Chunki ko'p o'tmay rus bosqinchilari mamlakatga hujum qilib amir qo'shinlari Sirdaryoda bo'lgan janglarda mag'lubiyatga uchrab chekinishga majbur bo'lgan. Muzaffarxon amirlikning Kattaqo'rg'ongacha bo'lgan keng hududini Rossiya ixtiyoriga topshirib va katta xiroj to'lab, sulh tuzishga majbur bo'lgan. Buning oqibatida mamlakatda iqtisodiy inqiroz yuz berib, xalq o'rtasida ochlik va vabo boshlangan. Tabiiyki, bunday vaziyatda qarorgoh qurilishi to'xtatib qo'yilgan.

Amir Muzaffarxon vafotidan so'ng, taxtga uning o'g'li Abdulahadxon o'tirdi. Bu amir davrida iqtisodiy inqiroz tugatilib, saroy qurilishi yana davom ettirilgan. Bu ishga saroy me'mori Usta Hoji Hafiz rahbarlik qilgan. Asosiy binolar loyihalarini esa Ostonqul Hafiz o'g'li va Usta Nasrulloboy yaratib amalga oshirishni boshqargan. Saroyni bunyod etishda yana Rostov-don, Peterburg, Toshkent va Lodz shaharlaridan taklif qilingan binokor mutaxassislar qatnashganlar.

Saroyni tomosha qilgan kishi uning bazi xonalari va zallari yevropacha uslubda planlashtirilganinig guvohi bo'ladi. Chunki saroy qurilishidan oldin amir Abdulahadxon Peterburg va Moskva shaharlariga sayohat qilib, ko'pgina saroylar hamda arxitektura yodgorliklarini ko'rgan edi. Shuning uchun saroyni qurish, bezash va jihozlashda Rossiyadan taklif qilingan mutaxassislar ham qatnashdilar. Rostov-dondan taklif qilingan V.N Kovalevskiy saroy binolariga sirli bo'yoqlar bilan jilo berdi. Lodz shaharlaridan taklif qilingan mutaxassis Krauza ko'pgina nodir ishlarni bajardi. Abdullaxon davrida rus askarlarining kuch g'ayrati bilan Buxoroda to'rtburchak uzunchoq pishiq g'ishtlarni ishlab chiqarishga kirishilgan va bu g'ishtlar xalq o'rtasida "salloti" nomini olgan. Shundan keyin Buxoroda qurilgan ko'pgina binolar, shu jumladan Sitorai Moxi Xossa qarorgohida qad ko'targan inshootlar mana shunday shakldagi g'ishtlar bilan terilgan.

Abdullaxon hukmronligi davrida qurilib, davrimizgacha yetib kelgan saroy inshootlari o'ziga xos tuzilishga ega. Undagi to'g'ri to'rtburchak shaklidagi katta xona saroyning qoq markazi hisoblanadi. Katta xonaning ikki tomonida bir- biriga qarama-qarshi joylashgan va bir xilda sayqal berilgan sakkiz burchakli bir juft kichik zal mavjud. Toshidan yo'nib yasalgan ramziy zinapoya bu ikki zal o'rtasida o'ziga xos supa hosil qilgan. Supaning ikki tomoni aylanma shaklda qurilib, pastki va yuqorisiga bezak berib qurilgan ustunlar kirish yo'lagiga alohida husn tarovat baxsh etadi.

Muzaffarxon va Abdullaxon barpo qilgan inshootlarda sharqona me'morchilik uslubining Buxoro va Isfaxon maktablari amali qisman ko'rinib turadi xolos. Bu bejiz emas. Ikkala hukmdor ham Buxoro me'morchiligi uchun yangilik bo'lgan g'arb uslubini qo'llashga harakat qilishgan. Saroy qurilishidan muqaddam bir guruh ustalar g'arb qurilish uslubini o'rganish uchun Peterburg va Yalta shaharlariga borib kelishgan. Bu ham kamlik qilib, rus muhandisi Sakovich qarorgoh qurilishiga taklif etilgan.

Afsuski, hozirgi vaqtga kelib, Muzaffarxon va Abdullaxon davrida qarorgohda barpo qilingan binolar buzilgan yoxud ularga jiddiy shikast yetgan, ko'pgina xonalarning asl tarxini keltirish qiyin. Chunki ular keyinchalik qayta qurilgan.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Ayni mahalda yupqa ipak qog'ozga chizilgan Sitorai Moxi Xossa saroyining tarixi Buxoro davlat badiiy me'morchilik muzey qo'riqxonasining qo'lyozmalar fondida saqlanadi. Undagi yozuvlar arab yozuvida bo'lib, fors tilida bitilgan. Tarixdagi ko'plab shiypolar, hovuzchalar, ko'shklar, pavilonlar va aylanasi filxona binolari bizgacha saqlanmagan. Afsuski tarixning muallifi noma'lum. U o'z ism-sharifini yozib qoldirmagan.

1937 yilda mashhur rus me'mori, akademik Vinogradov tiklagan chizmalar asosida ko'pgina binolar devorlari ikki va bir qatorli sinchlardan ko'tarilgani va shuning uchun devorlarda ko'plab past balaand tokchalar hamda ravoqchalar mavjudligini qayd etmoq mumkin.

Shunisi diqqatga sazovorki, ikkala eski saroyda ham derazalarning ko'pchiligi shimolga qaratilib, xonalarning yoz jazirasida rohatbaxsh salqinlikni olib kirgan. Bu esa me'morlar issiq iqlim sharoitida qasrni chinakkam jannatmakon go'shaga aylantirish maqsadida turli usullarni qo'llaganliklaridan dalolat beradi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Ахмедов. М. К. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихидан - Т. "Ўзбекистон" 1995. -Б.157.
2. Баракаев. Ж., Ҳайдаров. Ж. Бухоро тарихи -Т.: "Ўқитувчи" 1991. -Б. 195.
3. Сайдалиев. С. "Ситораи Моҳи Ҳосса" Қишлоқ ҳақиқати// 1977. 8- декабр.
4. Крюков К.С. Ситораи Моҳи Ҳосса -Т.: "Ўзбекистон" 1980. -Б. 143.
5. Qoryog'di Jumayev. Sitorai Moxi Xossa.- Buxoro. 2010. -Б. 158.
6. Qoryog'di Jumayev. Sitorai Moxi Xossa. -Buxoro. 2010. -Б. 158.

ИЗУЧЕНИЕ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА АНГЛИЙСКИМИ ПУТЕШЕСТВЕННИКАМИ (XIX ВЕК)

Мубинов Мухаммадали Ақобирович

Базовый докторант

Бухарский государственный университет

+998907107393

Зарубежные, точнее англоязычные специалисты в области историографии проявили большой интерес к изучению истории Бухарского эмирата, так как нам известно, что в XIX веке Бухарский эмират превосходил другие страны региона по разным областям. По историческим источникам, первые сведения о Бухарском эмирате появляются в зарубежной литературе с началом экономического проникновения Англии на территорию Туркестанского края. В частности, по словам немецкого исследователя и путешественника Эверсмана, как очевидца на базарах Бухары продавалось большое количество английских промышленных изделий, ввозившихся в город персидскими и отчасти индийскими купцами [1, 76]. Исходя из этого, можно сделать выводы о том, что Бухарский эмират, особенно город Бухара была особое место, где политические, социально-экономические и торговые отношения высоко развивались, а связи с тем, что город представлял собой центр культуры и международных отношений. К 40-50-м гг. XIX в. ввоз в Среднюю Азию английских промышленных товаров резко усиливается, вследствие этого, что англичане продолжали засылать в Бухарский эмират своих агентов в целях разведки, что нашло отражение в работах англоязычных исследователей.

В статье мы даём внешний обзор и системный анализ авторам, которые были очевидцами, побывшие в Бухарском эмирате и их трудам. При изучении данного объекта системно анализированы исторические источники, написанные авторам изучаемого периода, то есть XIX века. В ряду таких исследователей можно включить следующих посетителей Бухарского эмирата и Средней Азии Дж. Вольф, А. Конноли, Х. Вамбери и др.

Автором при кратком обзоре зарубежных англоязычных исследователей и их трудов использован комплекс общенаучных методов: анализ и синтез, описание, сравнение и обобщение.

По фактам, в XIX веке имеется очень много исторических источников и книг, которые отражают различные политические, социально-культурные и торгово-экономические события в Бухарском эмирате история эмирата освещена в совокупности, вместе с другими ханствами Средней Азии.

В XIX веке Бухарский эмират посетили такие авторы как Дж. Вульф [2], А. Конолли [3], А. Вамбери [4] Путешествие этих авторов занимает ключевое место в открытии территории Бухарского эмирата для зарубежных, англо-американских специалистов и исследователей. В том числе, посещая разные регионы, путешественники имели возможность наблюдать определенные различия в системе государственного управления, социально-экономической и культурной жизни у разных народов, находившихся в подданстве Бухарского эмирата и других ханств Центральной Азии [5, 21-31]. Благодаря их путешествиям, появились ценные произведения и воспоминания, которые способны дать обширную информацию о путях, торговых направлениях в Бухарский эмират и его города, а также народах, расположившихся на этих путях, их образ жизни, социально-экономическом положении, торгово-экономических и культурных связях эмирата с другими странами.

Большое научное значение имеет дипломатическая миссия Джозефа Вульфа (1795-1862) в Бухару с целью установления контактов с местными правителями и сбора информации о регионе. Британский путешественник, исследователь и дипломат дважды совершил путешествие в Бухару, которая была важным политическим и культурным центром Центральной Азии, в 1832 и 1843 годах и его экспедиция в Бухару была одной из наиболее известных и значимых в его исследовательской карьере. В ходе своего пребывания в Бухаре Дж. Вульф встретился с Кушбеги и эмиром Насруллахом, а также с представителями местной элиты, чтобы установить дипломатические связи и изучить политическую обстановку в Бухарском эмирате [2. 389-390]. В том числе, он изучал местную культуру, обычаи и религию, записал свои наблюдения о городе Бухаре, его архитектуре, население и торговле, также интересовался историческими достопримечательностями и археологическими объектами в окрестностях Бухары, благодаря чему он вернувшись в Великобританию после завершения своего путешествия, написал несколько книг о своих приключениях и исследованиях. Его работы, включая отчеты о Бухаре, опубликованные в Лондоне в двух томах, под названием «Narrative of a Mission to Bokhara, in the years 1843—1846, to ascertain the fate of Colonel Stoddart Captain Conolly» (Рассказ о миссии в Бухару в 1843-1846 годах для выяснения судьбы полковника Стоддарта капитана Конолли) [2. 392; 386] получили признание и стали важным источником информации о Центральной Азии для западных читателей и исследователей. Автор передал ценные сведения о Бухаре, приеме иностранных послов и гостей во дворце, в котором сам побывал, об управлении Бухарского эмирата, социальной жизни населения, образовательных учреждениях и их системе обучения в стране, более того интересными являются информации о положении евреев и тюрем. Одним из наиболее известных вкладов Вульфа было его описание Бухарской крепости. Он подробно описал ее структуру, оборонительные сооружения и историческую ценность. В заключении надо отметить то, что путешествие Джозефа Вольфа в Бухару оставило значительный след в истории исследования Центральной Азии. Его работы по-прежнему являются важным источником информации о Бухаре и регионе в XIX веке.

В исторических источниках встречаются информации о таких английских разведчиках как Чарлз Стоддарт и Артур Конолли, которые прибыли в Бухарский эмират с целью выполнения разных определенных правительственных заданий. По историческим фактам, в 1838 году под предлогом «освобождения русских пленных» из Ирана в Бухару прибыл английский полковник Стоддарт. И об этом сообщает Джеймс Хаттон в своём

произведении «Central Asia: from the Aryan to the Cossack» (Центральная Азия: от Арийца до Казака), опубликованном в 1875 году в Лондоне [6. 301-302]. Кроме того, сведения о полковнике Ч. Стоддарте упоминаются в работе другого английского посла и путешественника Джеймса Эббота, отправившегося в Хивинское ханство в 1840 году, в результате чего путешествия появилось произведение под названием «Narrative of a journey from Herat to Khiva, Moscow, and St. Petersburg, during the late Russian invasion of Khiva; some account of The Court of Khiva and The Kingdom of Khaurism» (Рассказ о путешествии из Герата в Хиву, Москву и Санкт-Петербург, во время позднего вторжения русских в Хиву; некоторые сведения о Хивинском дворе и царстве Хорезме), в котором приведены информации о том, что Ч. Стоддарт был агентом-разведчиком и на самом деле ему было поручено заключить военный союз с Бухарой против России. [7. 94-98]. Ч. Стоддарт в своем обращении с бухарцами был груб и непочтителен, что вызвало враждебное к нему отношение эмира Бухары того времени Насруллы и его высокопоставленных чиновников. Попирая обычаи бухарцев, Ч. Стоддарт явился на прием к эмиру верхом и не преподнес повелителю Бухары подарка, после чего был арестован и посажен в тюрьму, где пробыл четыре года [8. 20].

Вслед за Ч. Стоддартом в Среднюю Азию в сопровождении 60 афганцев приехал опытный английский разведчик капитан Артур Конолли. Его задачей было объединение среднеазиатских ханств с целью противопоставления их России. А. Конолли вел переговоры по этому вопросу с хивинским ханом. В сентябре 1841 года в попытке противостоять проникновению России в Среднюю Азию Конолли, уже в звании капитана, пробовал убедить правителей Хивинского, Бухарского и Кокандского ханств забыть о своих разногласиях, но потерпел неудачу. В октябре Конолли был захвачен в плен в Бухаре, куда прибыл, чтобы помочь освободиться британскому разведчику — полковнику Чарльзу Стоддарту. 17 июня следующего года оба офицера, обвинённые в шпионаже, были обезглавлены по приказу бухарского эмира Насруллы. В 1843-1845 годах священник Джозеф Вульф второй раз предпринял путешествие в Бухарский эмират с целью выяснить судьбу двух офицеров и подтвердил известие о казни [2. 8-9]. Но путешествие А. Конолли не ушло без вести, то есть он оставил ценные сведения о своем походе в Среднюю Азию, путях в Средней Азии, политической, социально-экономической и культурной жизни среднеазиатских ханств, в том числе Бухарского эмирата, на основе которых опубликовано произведение в двух томах под названием «Journey the North of India overland from England, through Russia, Persia, and Affghaunistaun» (Путешествие на север Индии по суше из Англии, через Россию, Персию и Афганистан) в 1834 году в Лондоне [3. 433; 472].

Таким образом, в первой половине XIX века Бухарский эмират был открыт для европейских и западных читателей иностранными англоязычными путешественниками, послами, разведчиками, посещавшими страну по политическим, торговым и экономическим причинам. Несмотря на их правительственных целей за определенные задачи написанные ими сведения в качестве отчёта, дневника, воспоминания имеют чрезвычайно важное ключевое значение в оценивании событий, происходивших в истории Бухарского эмирата. И в этот период появилось большое количество трудов англоязычных авторов, которые побывали в Бухарском эмирате и были очевидцами тех событий. Во второй половине XIX века, в частности, с 60-х годов XIX века начинается новые путешествия западных путешественников, благодаря чему появились новые произведения и публикации, которые были посвящены истории ханств, племенам, народонаселению городов, хозяйству ханств, ремеслам и торговле Бухарского эмирата, в контексте истории центральноазиатских ханств.

Заметное влияние на развитие западной историографии оказало путешествие Арминия Вамбери. В 1863 году в Бухаре под видом паломника – мусульманина побывал знаменитый венгерский востоковед Арминий Вамбери. А. Вамбери приехав в Бухару, встретился с эмиром Бухары. При дворе Самаркандского правителя он вызвал подозрение,

однако после получасовой беседы с правителем получил одобрение и подарки. В течение своего путешествия в короткое время А. Вамбери собрал ценные сведения об истории, традициях, этническом происхождении среднеазиатских ханств, в частности Бухарского эмирата, а также данные, которые были посвящены сфере экономики, специфике и условиям работорговли и тд. Таким образом, он в своей книге под названием «Travels in Central Asia, being the Account of a Journey from Turkoman desert on the Eastern shore of the Caspian to Khiva, Bokhara and Samarcand» (Путешествия по Средней Азии, представляющие собой отчет о поездке из Туркоманской пустыни на восточном берегу Каспия в Хиву, Бухару и Самарканд), которая опубликована в 1864 году в Лондоне даёт важные сведения, связанные с природой, историей, географией и этнографией населения Бухары и всей Средней Азии [4. 45]. Отличительная черта и превосходство произведения Вамбери от других работ англоязычных авторов, побывавших в Бухарском эмирате заключается в том, что А. Вамбери путём сравнительного анализа описывает социальный состав, этнические группы и их место и роль в двух ханствах, то есть в Бухарском эмирате и Хивинском ханстве.

Учитывая вышеприведенных факторов стоит заключить так, что изучение труды западных англоязычных авторов занимает ключевое место при освещении объективной истории Бухарского эмирата. Несмотря на то, что исследования зарубежных авторов были в основном в контексте колониальной политики Западной Европы к азиатским странам, авторы во многих случаях попытались изучать и анализировать события и факты независимо, в качестве очевидцев происшедших социально-экономических и культурных событий. Кроме того, изучаемые авторы вели свои исследования до того, как Российская империя завоевала территории Бухарского эмирата и, следовательно, у них была возможность изучать данный регион при смягчающих обстоятельствах, вследствие чего, авторы умели широко проанализировать того положения Бухарского эмирата до протектората.

Список использованных литератур

1. Eversmann Ed. Orenburg nach Buchara. – Berlin, 1823. –P.76.
2. Joseph Wolff. Narrative of a Mission to Bokhara, in the years 1843—1846, to ascertain the fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly; In two volumes. London: published, for the author, John W. Parker, West Strand. 1845.
3. Arthur Conolly. Journey to The North of India, Overland from England, through Russia, Persia, and Affghaunistaun. In two volumes. Ljndon: Richard Bentley, New Burlington street, 1834.
4. Arminius Vambery. Travels in Central Asia, being the Account of a Journey from Turkoman desert on the Eastern shore of the Caspian to Khiva, Bokhara and Samarcand. London. John Murray, Albemarle Street. 1864. 508 pages.
5. Почекаев Р.Ю. Записки путешественников как источник по истории Центральной Азии. Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Сер.: Гуманитарные и общественные науки. 2018. № 2. С. 21—31.
6. Hutton J. Central Asia: from the Aryan to the Cossack. –London, Tinsley brothers, s, Catherine street, Strand. 1875.
7. James Abbott. Narrative of a journey from Heraut to Khiva, Moscow, and St. Petersburg, during the late Russian invasion of Khiva; some account of The Court of Khiva and The Kingdom of Khaurism. In two volumes. Vol.1. –London, 1843.
8. Егоренко О.А. Зарубежная историография англо-русского противоборства в Бухарском эмирате до и после установления Российского протектората. // Омский научный вестник №2 (54). 2007.

BUXORO TARIXIGA OID ARXIV MANBALARI (ROSSIYA DAVLAT QADIMGI AKTLAR ARXIVI MISOLIDA)

Sharipov Shohruz Faxriddin o'g'li
Fanlar akademiyasi Tarix instituti kichik ilmiy xodimi

Bugungi kunda davlatimiz tarixiga ayniqsa, Buxoro tarixiga oid ko'plab arxiv manbalari topilmoqdaki, ular Vatanimiz tarixini yanada chuqurroq o'rganishga xizmat qiladi. Barchamizga ma'lumki, Buxoro xonligi davriga oid ko'plab arxiv manbalari bugungi kunda Rossiya Federatsiyasi arxivlarida saqlanadi. Bu arxiv manbalarida Buxoro xonligining ichki va tashqi siyosati, uning Rossiya bilan XVI-XVII asrlardagi aloqalari, xonlikdagi vaziyat hamda savdo yo'llari masalasi yoritilgan. Shunday arxiv manbalarining bir qanchasi Rossiya davlat qadimgi aktlar arxivida saqlanadi. Bu arxivda XVI-XIX asr boshlaridagi qo'lyozmalar, hujjatlar va bosma kitoblarning saqlanib¹, bugungi kunda 1383 ta fond mavjud bo'lib, ularda 3313000 ta saqlov birligi mavjuddir. Ushbu arxiv fondlarida O'rta Osiyo tarixiga qiziqarli materiallar ham uchraydi. Masalan, Ф-109 (Elchixon va elchixon kansleyariyasi) jamg'armaning 1-ro'yxatida Rossiya davlatining Buxoro xonligi bilan aloqalariga bag'ishlanib, unda XVI asrda Buxoro xonligiga oid muhim tarixiy voqealarni topsa bo'ladi. Masalan, ushbu jamg'armaning birinchi ishida (delosida) 1671-yilda Buxoro xoni Abdulazizning Mullo Farrux boshchiligidagi elchilarining Rossiyaga podshoh Aleksey Mixaylovich (1645-1676) huzuriga kelishi, ushbu tashrif doirasida elchi Mullo Farruxning Buxoro bilan Rossiya o'rtasida ittifoq tuzish taklifi va Buxoroliklarning Rossiyaga savdo qilish uchun kelishiga ruxsat so'rashi bayon etilgan. Elchi podshoh bilan suhbatdan so'ng Buxoroga Rus podshohining javob xati va sovg'a-salomlar bilan qaytadi, ammo, afsuski u Tobolskda vafot etadi². Bundan tashqari, aynan shu fondning ikkinchi ishi Boris va Semyon Pazuxinlar³ rus podshohi Aleksey Mixaylovichning topshirig'iga ko'ra, rus asirlarini ozod etish uchun Buxoro, Balx va Xivaga yuborilgan elchilik missiyasi haqida bayon etiladi⁴. Bundan tashqari, ushbu fondda shu davrda Rossiya tomonidan Buxoroga yuborilgan Vasiliy Davudov va Yusuf Qosimov (1671-1676) elchiligi va Rus podshosi Fyodor Aleksevichning Balx elchisi Oloy Murot bilan Buxoro xoniga berib yuborgan xati haqida (1677-1678) ham bir qancha ma'lumotlar bor. Bu fondning yana bir muhim jihati shundaki, unda hozirgacha kam tadqiq qilingan XVI asrda Buxoro-Rossiya munosabatlarini oid arxiv hujjatlarining mavjudligidir. Masalan, ushbu fondda Abdullaxon II elchisi Muhammad Alining Rossiyaga 1587-yilda rus podshosi Fyodor Ivanovichdan Rossiya bozorlarida mum, mis va boshqa mahsulotlarni xarid qilish va ularni Rossiya hududidan qo'shimcha bojlersiz olib ketishga oid iltimosnomasi va uni rus podshosi tomonidan qanoatlantirib, maxsus yorlig' berilganligi bayon etiladi⁵.

Bundan tashqari, Buxoro xonligi doimo Rossiya bilan teng munosabatlar olib borishga intilgani ham aynan shu arxiv hujjatlaridan ayon bo'ladi. Masalan, ushbu fondning ikkinchi yorliqlar bo'limida Buxoro xoni Abdullaxon IIning 1589-yilda elchisining Rossiyadan Buxoroga qaytarib yuborilish maslasiga oid qiziq bir yorliq uchraydi. Ushbu yorliqning mazmuniga qaraganda, Boyar Boris Godunov Buxoro xoni Abdullaxon IIga rus elchisi Baybirey Taishev bilan yuborilgan maktubida elchi Muhammad Ali tomonidan olib kelingan podshoh Fyodor Ioannovichga yuborilgan maktubida Rus podshohiga nisbatan tenglik ruhida yozilgan maktubidan juda xafa bo'lganini, Rus podshosi Buxoro xonidan ulug'vor ekani bayon etadi. Bundan keyin diplomatik munosabatlarni davom ettirayotganda Rus podshohini ko'proq

¹ <http://guides.rusarchives.ru/node/2305>

² Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. 109. Оп. 1. Д. 1. Л. 1 - 187.

³ Наказ Б. А. и С. И. Пазухиным на посольство в Бухару, Балх и Юргенч, для выкупа русс. пленнх, с прилож. статейного списка. 1669-1673". Изд. под ред. А. Труворова, СПб., 1894.

⁴ РГАДА. Ф. 109. Оп. 1. Д. 2. Л. 1 - 130.

⁵ РГАДА. Ф. 109. Оп. 1. Д. 1587. Л. 1 - 30.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

ulug'lash va uning podshohlik unvoni hurmat qilish zarurligini bildiradi. Natijada, Buxoro elchisi Rossiyadan Buxoroga qaytib keladi¹.

Xulosa o'rinda shuni ta'kidlash mumkinki, Vatanimiz tarixining o'rganilmagan qismlari hali juda ko'p. Ayniqsa, Buxoro xonligi va uning tarixiga oid arxiv manbalari buning yorqin misoli bo'la oladi. Rossiya arxivlarida saqlanayotgan ushbu arxiv manbalarida Buxoro xonligi hali ko'p ham tadqiq qilinmagan XVI-XVII asrlarga oid ichki va tashqi siyosati, xonlikdagi diplomatik yozishmalar hamda boshqa davlatlar bilan aloqalari masalari yoritilgan bo'lib, ularni tadqiq etish bugungi juda dolzarbdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Наказ Б. А. и С. И. Пазухиным на посольство в Бухару, Балх и Юргенч, для выкупа русс. пленных, с прилож. статейного списка. 1669-1673". Изд. под ред. А. Труворова, СПб., 1894.
2. Центральный государственный архив древних актов СССР. Путеводитель. В четырех томах. Том 1. - М.: Главрхив СССР, 1991. - Т. 1. - 530 с.
3. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. 109. Оп. 1.
4. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. 109. Оп. 2.
5. <http://guides.rusarchives.ru/node/2305>

BUXORO ADABIY HARAKATCHILIGI NAMOYANDALARI

Amonkeldi Axmatov
BuxDU, t.f.f.d, dotsent

Ko'p asrlik adabiy harakatchilik XX asrda ham turli ko'rinishlarda faol harakatda bo'ldi. XX asrga kelib ma'rifat tarqatish borasidagi mavqei tushkunlikka uchragan Buxoroda, avvalo mutaasiblik ta'sirida bo'lgan muhit va ta'lim tizimini isloh qilish kerakligini anglab yetgan ziyolilar Muhammad Siddiq Hayrat, Mirzo Hayit Sahbo, Ahmad Donish, Mirzo Abdulazim Somiy Bo'stoniy kabi shoir va tarixchilar yetishib chiqdilar. Sadr Ziyon Sharifjon maxdum (1867-1932), Mirzo Siroj Hakim, Mulla Ikrom ham ularning munosib izdoshlari edilar. Sadriddin Ayniy, Abdurauf Fitrat, Abdulvohid Burhonov, Fayzulla Xo'jayev singari ijodkorlar Buxoroda zamonaviy adabiy muhitni yuzaga keltirdilar. Buxoro adabiy harakatchiligida hali to'la o'rganilmagan, biroq tadqiqotchilar tomonidan izlanish boshlangan ayrim ijodkorlar haqida yozamiz.

Homidbek Homid (1852-1910) Hozirgi Afg'onistonning Toshqo'rg'on viloyatining hokimi oilasida tug'ulgan. O'n olti yoshida otasining navkarlari bilan birgalikda amir Muzaffar bilan Rosssiya podshosi o'rtasida bo'lgan urushda ishtirok etgan. Buxoroda qolib, saroy ahliga mansub bo'lgani holda kamol topadi. Ko'p bora Ahmad Donishning suhbatiga musharraf bo'ladi, natijada shu yerda ravshan fikrli kishi bo'lib yetishadi. U she'rni kam yozar edi, yozgan she'rlarining aksari da saroy ahllarini tanqid va hajv qilar edi.

Imro'z ba odamy xary meboyad, ne fazlu hunar,
Yo xarkusiyu kunixary meboyad, ne donishu far.
Dayyus shavy, hokimi Dabbus shavy, yo mir ba Mir,
Zanqahbagiyu badaxtary meboyad, ne aslu guhar [2,189].

Sadriddin Ayniy "Esdaliklar"da yozishicha Ahmad Donish haqidagi ko'pgina ma'lumotlarni aynan undan olgan. Sadr Ziyon ham tazkirasidagi ba'zi ma'lumotlarni Homidning ma'lumotlari asosida yozadi [3,32].

Muhammad Siddiq Hashmat (1854-1927) tarixchi, olim, shoir, xattot. Amir Abdulahadning ukasi bo'lib, otasi Muzaffar zamonida Chorjo'ning hokimi edi [5,335]. Amir Abdulahad davrida Siyosiy ishlardan chetlashtirilgan, Buxoro shahrida arkdan ancha

¹ РГАДА. Ф. 109. Оп. 2. Д. 1. Л. 1 - 2 .

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

yiroq bir hovlida qamalgan, jamiyatdan judo etilgan Siddiqxon ilm va adabiyot bilan shug'ullandi [1,12]. Shoir sifatida Hashmat, Vohid taxalluslarida o'zbek, tojik, arab tillarida ijod qilgan. Ahmad Donish Siddiqxon bilan ilmiy aloqada bo'lgan. Atrofida mashhur shoir, olim, ulamolrni yig'ib adabiy maktabini tashkil qildi. Podshohlikdan berilgan maoshni kitob sotib olishga sarflab, qimmatli shaxsiy kutubxonaga ega bo'lgan. BXSReda "Buxoro ilmiy jamiyati"da faoliyat yuritgan. 1923-yildan Qobulda yashagan adib, 1931-yil Madina shahrida vafot etdi. O'zbek va tojik tillarida o'ttizga yaqin asar yozgan [5,336]. "Devoni Hashmat", "Durrat at toj" (avtobiografik xarakterga ega), "Tazkirat ush shuaro", "Tazkirat as salotin"(XV-XX asarlarda she'rlar bitgan hukmdorlarga atalgan) asarlari muallifi haqida tarixchi olim Sherov Temirov tadqiqot olib bormoqda.

Muhammadsodiq Xo'ja Gulshaniy mufti Muhammad Mirsadi o'gli (1861-1910 y.y) buxorolik shoir, tarixchi, geograf. Buxoro shahridagi maktab, madrasalarda tahsil olgan. Tarix va geografiyaga qiziqqan, rus tilini yaxshi bilgan. Bu haqida Sadridin Ayniy va Sadr Ziyo ham yozgan:

Bad-on poya donad zaboni rasy,
Bad-on poya donish tu kay rasy? (11, 188 Sadr)

Mazmuni:

Bilur erdi rus tilini ul chunon,
Bu xil ilmga yetmaga insonning gumon.

Gulshaniy o'sha davr Buxoro adabiy muhitining ziyolilari bilan doimiy suhbatda bo'ladi. Ayniy "Qisqacha tarjimai holimda" Gulshaniy bilan Sharifjon maxdumning uyida tanishganligini yozad [3,312]. Ahmad Donish bilan doimiy suhbatda bo'lgan Gulshaniyni amir Abdulahad turli hududlarga xizmat safari bilan yuborgan. Ko'plab tumanlarga tashrif buyurgan Gulshaniy sayohatlari natijasida Buxoroning jug'rofiy xaritasini tuzib, tarixiy geografik asar yozgan [2,312]. Gulshaniy she'rlari eski she'riyat an'analari, ammo sodda va nafis uslubda kuylangan. "Tarixi Humoyun" nomli geografik asari amirni madh etuvchi she'r bilan boshlanadi va sakkiz maqola va bitta qo'shimcha bobdan iborat. Asarda XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi Buxoroning iqtisodiy tarixi va geografiyasi haqida ma'lumot beradi. Gulshaniy qisqa 49 yil umr ko'rishiga qaramasdan sermahsul ijod qoldirib ketdi. Sadridin Ayniy Gulshaniyning vafot etgan yilini quyidagicha belgilab bergan: "Erkin va marifatparvarona hayotga o'rganib qolgan bir kishi bo'lgani uchun saroy hayotiga chiday olmay 1910 yilda vafot etdi [3,20]. Uning she'rlaridan namunalar Sadri Ziyoning "Tazkori ash'or", Muxtoraning "Tazkiratu-sh-shuaro", Sadridin Ayniyning "Tojikiston adabiyoti namunalari" va "Tarixi Humoyun" boshqa asarlarda keltirilgan.

Muhammadsiddiq Hayrat (1878-1902) Buxoroda tug'ilgan yetuk shoir. Buxoro shahridagi Aruson maktabida boshlang'ich ta'limni oladi. 10 yoshida onasidan, 12 yoshida otasidan ayriladi. Madrasada ta'limi vaqtida ijod bilan shug'ullangan. Ayniy "Esdaliklarida": "Hayrat ozg'in, qoracha past bo'yli, bo'yni qisqa bir yigit edi. U kam gap bo'lib, taxallusining ma'nosi ifodalangandek, ko'pincha xayol surar va har narsaga taajub bilan qarar edi"[3,54]. Madrasa ta'limi davrida Hayrat bilan tanishgan Ayniy uni Sadr Ziyoning adabiy to'garagiga olib boradi va shu bilan Hayrat she'rshunoslar davrasidan joy olib yetuk shoir bo'lib yetishadi. "U mashhur shoirlarning deyarli barcha she'rlarini yoddan bilardi, she'r sanati, she'r texnikasi, vazn, qofiya, qoidalaridan mukammal bilimi bor edi". U bilan ko'plab adabiy davralarda bo'lgan Ayniy esdaliklarda shoir haqida yaxshi xotiralar bilan eslaydi va ko'plab ijod namunalarini keltiradi. Ahmad Donishning "Navodir ul vaqoe" sidagi tanqidiy-tahliliy, ijtimoiy qarashlar bilan tanishgan Hayratning tafakkuri va dunyoqarashi o'zgaradi. Hayotiy qiyinchiliklar shoirning sog'ligiga daxl qiladi va sil kasalligi bilan og'rigan bo'lsada, adib ijod qilishdan to'xtamaydi. 1900 yilgi Farg'ona safari ham shifo bo'lmagach 1901 yilda adib to'shakda yotib qoladi. 1902 yil iyul oyida vafot etgan shoir Talipoch darvozasi tashqarisidagi qabristonga dafn qilinadi.

Yuksak ijodini gullagann davrida erta vafot etgan shoirning merosi yig'ilmagan tarqoq holda edi. Ayniy va Munzim qisqa umriga qaramay sermahsul ijod qilgan shoirning she'rlari yozilgan daftarlari, qarindoshlarida qolgan ayrim qo'lyozmalarini yig'ib devon tuzganalar

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

[3,208-212]. Devon tarkibi she'rlar, ruboiy, g'azal, qasida va boshqa she'riy janrlardan jami 2447 baytdan tashkil topgan. Hayratning dastlabki yozgan she'rlarida ishq, muhabbat kuylangan, Bedil uslubida yozishga harakat qilgan shoirning keyingi ijodi xalqona, sodda tilga ko'chadi. Shohin sheriylar uslubining davomchisi bo'lmish adib umrining oxirgi yillarida yozgan she'rlarida zamondan shikoyat, jaholat va razolatga qarshi qayg'u, isyon ohanglari uchraydi:

Jafochi charxu sitam qilg'uchi bu davri sitamgar
Berib menga alamu dard, qildi jabru jafolar,
Mening zamona ishidin har onda kulfatim ortar,
Azob bandida g'am, hayg'u hofiyasi muqarrar,
Misoli bir qush erurman o'zim qanotsizu bepar,
Yo'q oshyonimu quzg'uncha yo'q o'zimda halovat.

She'rlarida mansabini suistemol qilayotgan zolimlarning zulmidan shikoyat qildi, xalqni ekspluatatsiya qilayotgan ba'zi bir dallol, savdogar, sudxo'rlarni qoraladi.

Faryodu fig'oni man zi dasti pisarat!
Vojuniam az qaddi farasti pisarat!
Ey shahna, ba man'i mo zi may ko'shi chand
Nokarda nazar ba chashmi masti pisarat.

Qisqa va mazmunli hayoti davomida o'z zamonasida shoir sifatida obro' qozongan Hayrat XX asr adabiyotiga juda katta meros qoldirmagan bo'lsada Buxoro adabiy muhitining rivojiga o'z hissasini qo'shgan adib sifatida qadrlanadi.

Adabiy harakatchilikning davomiyligida katta-yu kichik adiblarning birdek o'rni bor. Saroy adabiy muhiti bilan birga xalqona ruhda yozadigan, ijtimoiy holati yaxshi bo'lmasada ijodiy merosi yuqori bo'lgan ko'plab ijodkorlar bizga ma'lum. Buxoro adabiy muhiti tarixida hali o'rganilishi kerak bo'lgan ko'plab ijodkorlar mavjud. Ularning ayrimlari haqida qisqa tadqiqotlar amalga oshirilib, ilmiy muomalaga kiritilgan bo'lsa-da, hamon to'la tadqiq qilinmagan. Yuqoridagi singari adiblarning hayoti va faoliyatini o'rganish adabiyotshunoslik bilan birga O'zbekiston tarixining qorong'u nuqtalarini yoritishda imkoniyat beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Seymour Becker Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924 Taylor & Francis e-Library, 2005.
2. Айний С. “Намунаи адабиёти тожик” – Душанбе.: Адиб, 2010 й. –Б 189.
3. Айний С. Эсдаликлар. 8 том. Т-6. Т.: 1963. – Б.32.
4. Ахматов А. Бухоро адабий муҳити тарихи (XX аср): Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс.. автореф... – Бухоро, 2022.
5. Ражабов Қ. Бухоро тарихи:/Қ.Ражабов, С Иноятлов –Тошкент:Тафаккур”,2016. –Б.335.

XIX ASRDAGI BUXORO VA ERON SAVDO MUNOSABATLARI XUSUSIDA

Ahmadov Ahmadjon Asror o'g'li

BuxDU “Arxeologiya va Buxoro tarixi” kafedrasi

katta o'qituvchisi, t.f.f.d. (PhD)

Samadova Rahimabegim Abdusaid qizi

BuxDU “Tarix va yuridik fakulteti” 3-kurs talabasi

O'rta Osiyo davlatlari uzoq davrlar mobaynida Xitoy, Hindiston, Eron, Afg'oniston va Sharqdagi boshqa juda ko'plab mamlakatlari bilan iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalarda bo'lib keldilar. Ayniqsa, O'zbekistonning ko'shni davlatlar bilan hozirgi kundagi yaqin do'stona aloqalar o'rnatishga qaratilgan tashqi siyosatining ildizlari o'sha uzoq tarixiy davrlarga borib taqaladi.

Buxoro amirligining Rossiya bilan rasmiy aloqalari XIX asrga kelib ancha jonlanib, bu davrda diplomatik va savdo-iqtisodiy munosabatlar ikki mamlakat manfaatlariga aylanib turgan. Buxoro amiri amir Haydar 1815-yilda saroy devonbegisi Azimjon Mo'minboyevni Peterburgga

elchi qilib jo'natib, ikki mamlakat o'rtasiga savdo-sotiqni rivojlantirish va ikki mamlakat o'rtasiga shartnoma tuzish uchun Buxoroga podshohlik elchisini jo'natishini so'rashdan iborat bo'lgan. A.Mo'minjonovning iltimosiga ko'ra, unga Tashqi ishlar vazirligi boshqaruvchisi K.V. Nesselrode 1816-yil 5-iyulda podsho hukumati "karvonlar qatnovini ta'minlash, rus fuqarolarini qullikdan ozod qilish"ga erishish va Rossiyaning konsulini tayinlash maqsadida o'z amaldorini jo'natishni va'da qilgan[1]. Biroq va'da qilingan vakil yuborilmaganidan so'ng 1819-yilda ikkinchi marta A.Mo'minjonov elchiligi Peterburgda bo'ladi. Shundan so'ng 1820-yilda Tashqi ishlar vazirligi martabali maslahatchisi A.F. Negri [2] rahbarligidagi elchilik Buxoroga keladi.

Mazkur A.F. Negri rahbarligidagi elchilik missiyasi tarkibida Y.K. Meyyendorf ham Buxoroga kelib, amirlikning tashqi aloqalari, savdo-sotig'i haqida juda qimmatli ma'lumotlarni yozib qoldirgan. Xusasan uning Buxoro va Eron savdo munosabatlari haqidagi ma'lumotlari muhim ahamiyatga ega.

1820-1821-yillardagi A.F. Negri boshchiligidagi ekspeditsiya tarkibidagi tabiatshunos Y.K. Meyyendorf o'zining sayohati mahsuli sifatida 1826-yilda "Путешествие из Оренбурга в Бухару" deb nomlangan kitobini nashr qildirgan. Muhim ahamiyatga ega bo'lgan mazkur kitobda ko'proq Buxoroning ichki va tashqi savdo aloqalari yoritilgan. U Buxoroni savdo-sotig'i rivojlangan, Eron, Afg'oniston, Hindiston va boshqa mamlakatlar bilan doimiy qizgin savdo aloqalarida bo'lgan, aholisi zich joylashgan shahar, deb hisoblagan. U Buxoroda bo'lganida 14 ta karvon saroy mavjudligini o'z asarida qayd etadi. Ular Abdullajon, Qushbegi, Hind, Nug'oy, Xo'ja Jo'ybor, Toshkent, Qarshi, Miragul, Amir, Kullota, Fishana, Dankulla-Shir va Urganch nomlari bilan atalgan[3].

Meyyendorfning ma'lumotlari orasida Buxoroning Eron bilan savdo aloqalari haqidagi fikri diqqatga sazavordir. U Buxoroda feruza va parcha matolari bilan savdo qilgan eronlik savdogarlarni ko'rgan. Buxoroliklar Eronga paxta, ipak matolar, movut, qalampirmunchoq, ravoch va rus tovarlari olib borgan. U Buxoro qand unini Eron, Afg'oniston va asosan Peshavar orqali oladi, deb ta'kidlaydi. Shu mamlakatlardan salla uchun shol matolari, sariq kamar, gilam va feruza keltiradi. Shu xildagi savdoni davom etkazish uchun buxoroliklarga har yili 600 ta tuya kerak bo'ladi. Bu savdo Buxoro uchun Rossiya va Qoshg'ardan keyingi darajada turganligini o'z asarida qayd etadi[4].

Meyyendorf Buxoroda yashagan turli millat vakillari haqida to'xtalib, xususan, bu yerdagi eronliklar 40 ming kishi atrofida bo'lib ularning aksariyat ko'pchiligini qullar tashkil etganligini yozgan[5].

A.F. Negri ekspeditsiyasi tarkibida bo'lgan yana bir vakil E.Eversmanning ham ma'lumotlari Buxoro va Eron savdo-sotig'i haqida qimmatli bo'lib hisoblanadi. Eversman Meyyendorf kabi Buxoroni Osiyo tranzit savdosining muqim markazi sifatidagi ahamiyatini ta'kidlab o'tadi. U ham Meyyendorf kabi Buxoro shahrida mavjud bo'lgan karvonsaroylar xususida fikr bildirgan. Masalan: hind karvonsaroyida hindlar, xitoy karvonsaroyida qo'qonlik va qashg'arlik savdogarlar, tatar karvonsaroyida tatarlar yashaganligi haqida ma'lumot bergan. Eversman, Buxoroga Erondan ishlanmagan feruza keltirilib, Buxoroda silliqlanganligi, Badaxshondan-lazurit va gilvata keltirilganligini yozadi. Buxoroda ishlov berilmagan lazurit narxi, hajmiga qarab 20 dan 40 golland dukatigacha narxda sotilgan[6].

E.Eversman ma'lumotlariga qaraganda Buxoro va Eron savdosi doimo silliq kechmaganligi ikki mamlakat o'rtasidagi savdoda karvonlar turkmlar orqali talanib turilganligi, savdogarlarning ma'lum qismi o'ldirilib yuborilganligi kabi holatlar ham uchrab turganligi qayd etilib, bunda Buxoro hukmdorlarini aybi borligi, karvon yo'llari qaroqchilardan o'z vaqtida tozalanmaganligi kabi sabablar ko'rsatilgan. Shuni ta'kidlash lozimki, karvonlarda uchrab turgan bunday salbiy holatlar oqibatida ikki mamlakat savdo aloqalari doim ham faol bo'lmanligi kuzatiladi.

XIX asrning 30-yillarida Britaniya hukumatining maxsus topshirig'i bilan ingliz sayyohi, diplomat va josusi Berns ham Buxoroga jo'natiladi. Buxoroning ichki va tashqi savdosini o'rgangan Berns ma'lumotlarida Buxoro bilan Eron o'rtasidagi savdo aloqalari tasnifi ham aks ettirilgan. Uning so'zlariga ko'ra, Buxorodan Eronga qorako'l terisi va gilamlar eksport qilingan,

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

uning bir qismi Turkiya, Xitoy va boshqa mamlakatlarga jo'natilgan. Erondan Buxoroga ko'proq opium jo'natilgan bo'lib, so'ng O'rta Osiyodan Xitoyga yuborilgan. Berns Buxoroni hind kashmir sholi ro'mollarini Eronga jo'nataidigan tranzit savdo markaziga aylanib qolganligini e'tirof etadi. Shu narsa diqqatga sazavorki, Qandahorda bu tovarlarga katta boj solig'i solingani oqibatida uni Kashmirdan Eronga Buxoro orqali jo'natish qulay bo'lib qolgan ekan.

Xulosa qilib aytganda Buxoro amirligining qo'shni mamlakatlar Afg'oniston, Hindiston, xususan Eron bilan savdo-sotiq aloqalari mavjud bo'lib, XIX asr boshlaridagi Buxoroning xalqaro savdodagi roli bo'lganligidan dalolat beradi. Xususan birgida Buxoro karvonsaroylarida turli millat vakillarining ham kelib yashaganli, o'z tovarlarini sotganligini yuqoridagi fikrlarimizning asosi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alimova R.R. A.F. Negri ekspeditsiyasi Buxoroda // <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2019-3-11>
2. Aleksandr Fedorovich Negri (1784-1854) diplomat va arxeolog bo'lib, 1806-yilda Gretsiyadan Rossiyaga ko'chib kelgan hamda tashqi ishlar idoralarida ishlagan. Turk, fors, grek, hamda fransuz tillarini yaxshi bilgan. Sharq tillarini yaxshi bilgan Negri 1837-yildan boshlab tokim umrining oxirigacha Odessa tarix va qadimshunoslar jamiyatida faoliyat yuritib, 1844-yil 15-noyabrda jamiyatning vetse-prezidentligiga o'tkazilgan.
3. Alimova R.R. O'rta Osiyo xonliklarining qo'shni davlat bilan diplomatic va savdo-iqtisodiy munosabatlari (XVI-XX asr boshlari rus tarixshunosligi va manbalari asosida). –Toshkent., 2007. –B.36-37.
4. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. - М.: Наука, 1975. - С.130.
5. Alimova R.R. O'rta Osiyo xonliklarining qo'shni davlat bilan diplomatic va savdo-iqtisodiy munosabatlari (XVI-XX asr boshlari rus tarixshunosligi va manbalari asosida). –Toshkent., 2007. –B.36-37.
6. Hamroyev F., Bobojonova F. Buxoro va Eron savdo munosabatlari rus va ingliz tadqiqotchilari esdaliklarida // Innovations in technology and science education Sijf 2023:05.305 Volume 2 Issue 8. –P.130-137.

**BUXORO AMIRLIGIDA FAOLIYAT YURITGAN OLIY MADRASALAR
(XIX ASRNING OXIRI XX ASR BOSHLARI)**

Elmurodova Nigora Jobir qizi.

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti.

+998906358101

Elmurodovanigora96@gmail.com

Bizga tarixdan ma'lumki, madrasa so'ziga asosan oliy ta'lim maskani atamasi sifatida qaraladi. Ba'zan madrasa so'zi o'rinda hujra so'zi ham ishlatiladi. Yurtimiz hududida dastlabki oliy ta'lim beruvchi Farjak madrasasi haqidagi ma'lumotlarni Narshaxiyning "Buxoro tarixi" asarida uchratamiz. Ushbu dalil Buxoro qadimdan ilm-ma'rifat markazi bo'lib kelganini ko'rsatadi. Buxoro madrasalari temuriylar va Buxoro xonliklari davrida ham yuksalib, rivoj topib bordi. Shuningdek, Buxoro amirligi davrida ham Buxoro madrasalarining nufuzi mintaqada ancha baland edi. Miri Arab madrasasi, Abdulazizxon madrasasi, Ko'kaldosh madrasasi, Abdullaxon madrasasi, Ulug'bek madrasasi, Nodir Devonbegi madrasasi, Chor Minor madrasasi kabilar Buxoroning eng mashhur madrasalaridan bo'lgan. Buxoro amirligida madrasalar soni bo'yicha turli xil ma'lumotlar uchraydi. Jumladan, Abdurauf Fitrat XIX asr oxiri XX asr boshlarida Buxoroda 200ga yaqin madrasa faoliyat yuritganini aytib o'tgan edi[1, 10]. Tarixchi Muhammad Ali Baljuvoni esa o'zining "Tarixi Nofei" asarida 400ta madrasa borligini aytib, shulardan 79ta madrasa nomini o'z asarida keltirib o'tadi[2, 10-13]. Buxoro shahar qozisi Sadri Ziyo esa 204ta madrasalar Buxoroda faoliyat ko'rsatganligini ta'kidlaydi. Rus sayyohi N.Xanikov asarida bu son 103ta jumladan, eng katta madrasalar 60tani tashkil etadi deb

yozilgan[3, 85-87]. O.A.Suxareva esa o'z tadqiqotlarida Buxoroda 133ta madrasada ta'lim jarayonlari olib borilishini sanab o'tadi[4, 72]. P.P.Ivanov ma'lumotlariga ko'ra XVIII asrning oxirida Buxoro madrasalaridagi talabalar soni 30 ming kishiga yetgan[5, 218].

Madrasalarning boshqaruv tizimining eng boshida mamlakat amiri turgan. Ular asosan, vaqf hujjatlarini tasdiqlab muhr bosganlar. Shuningdek, madrasalarning tashkiliy ish hujjatlari ham amir nomiga yozilgan ariza asosida tashkillashtirilgan. Madrasalarning tarbiyaviy ishlari va ta'limi masalalari bilan qozikalon shug'ullangan. Qozikalon vakillari amirlikning barcha bekliklarida faoliyat yuritganlar. Ba'zida qozikalon amir ruxsati bilan qiynalib qolgan talabalarga ishlash imkoniyatini ham bergan. Madrasalarda xo'jalik ishlarini ya'ni xodim va talabalarga haq to'lash, vaqf yerlarida ishni tashkil etish, madrasalarga tegishli bo'lgan vaqf mulkidan foydalanuvchilardan ijara haqini undirish, madrasaga tegishli bo'lgan shaxslarga maosh hisoblashni tashkil etish vakolati esa mutavalli zimmasiga yuklatilgan. XIX asr oxiri XX asr boshlarida amirlik madrasalari 3 toifaga bo'linar edi. 1.Oliy 2.O'rta 3. Quyi[1, 11].

Oliy toifadagi madrasalarga Ko'kaldosh, Miri Arab, Govkushon kabilar kirgan. Ushbu madrasalar iqtisodiy jihatdan va hujralarining soni ko'pligi jihatdan, boshqa madrasalarga qaraganda nufuzliroq edi.

XIX asrda Buxorodagi eng mashhur madrasa Miri Arab madrasasi edi. Buxoro shahrining markazida joylashgan ushbu tarixiy muassasa o'zining me'moriy go'zalligi, ta'lim-tarbiyaviy yuksakligi va madaniy ahamiyati bilan mashhur edi. 1530-1536-yillarda qurilgan ushbu madrasa O'rta Osiyoda bir necha asrlar islom ilmi va fanining ko'zga ko'ringan markaziga aylangan. U uzoq-yaqindan kelgan talabalarni o'ziga jalb etib, Buxoroning ilmiy va madaniy rivojlanishiga hissa qo'shgan. Madrasada Buxoro amirligining davrida tahsil olgan mashhurlardan Buxoro amiri Amir Shohmurod, Shayx Xudoydod, tatar musulmon ilohiyotchisi va pedagogi Shahobiddin Marjoniy, Buxoro adabiy muhitining zabardast vakili Mujrim Obid, islom dini arbobi, huquqshunos O'runxo'ja Eshon ibn Ahmadxo'ja, taniqli dinshunos olim Nurgali Hasan al-Buaviy, jadid marifatparvari Munavvarqori Abdurashidxonov, Buxoroning taraqqiyparvar ulamolaridan Muhammad Ikrom ibn Abdusalom(Mulla Ikromcha), huquqshunos, ilohiyotchi Eshon Boboxon ibn Abdulmajidxon, tarixchi Sadrididdin Ayniy kabilarni keltirish mumkin. Madrasaning boshqa ta'lim maskanlaridan farqli jabhasi, arxitektura jihatdan o'zining murakkab koshinkorligi va mahobatli minoralari uni shaharning diqqatga sazovor joyiga aylantirdi va ushbu madrasa Buxoroning boy me'moriy merosi ramziga aylandi. Tarixi Nofeiylar asarida yozilishicha, Buxoro amirligi tugatilgandan so'ng, Miri Arab madrasasiga "Doril-mudarrisin" nomi berilgan[2, 77]. Miri Arab madrasasi XIX asr oxiri -XX asr boshlarida Buxoroning diniy, ma'rifiy va madaniy hayotini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynagan va hozirgi kunda ham diniy ilm beruvchi yetakchi muassasa bo'lib qolmoqda.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida faoliyat yuritgan yana bir oliy madrasalardan biri bu Ko'kaldosh madrasasi edi. Madrasa Shayboniylar hukmronligi davrida 1568-1569- yilda Qulbobo Ko'kaldosh tomonidan qurdirilgan. Ushbu madrasa nafaqat Buxoroning balki butun Markaziy Osiyoning eng katta madrasasi hisoblanadi. Tarixi Nofeiylar Muhammad Ali Baljuvoni Ko'kaldosh madrasasining Kokilai Xo'rd guzarida joylashganligini va 147ta hujradan iboratligini aytib o'tadi[2, 94]. Abdurauf Fitrat bergan ma'lumotga ko'ra uning yillik vaqfi 150 ming tangani tashkil etgan[1, 10]. Madrasa vaqfnomalarini ilk bor tarixchi arxeolog Muso Saidjonov o'rgangan[6, 47-48].

XIX asrda Ko'kaldosh madrasasi islom madaniyati va ilm-fanning ko'zga ko'ringan markazi edi. U islomshunoslikning turli sohalari, jumladan, Qur'onshunoslik, islom fiqhi, ilohiyot, arab tilining morfologiya va sintaksisi va boshqa fanlar bo'yicha talabalarni tayyorlashda hal qiluvchi rol o'ynadi. Madrasa Markaziy Osiyoning turli hududlaridan talabalarni o'ziga jalb etib, mintaqada ichidagi bilim va fikr almashishga hissa qo'shgan. Madrasada Boborahim Mashrab, Mahtumquli, Sadrididdin Ayniy kabi mashhur shaxslarning ilm olgani bunga yorqin misol bo'la oladi.

XIX-XX asrlarda Ko'kaldosh madrasasi madaniy faoliyat markazi bo'lib xizmat qilib, jonli ilmiy-madaniy muhitni yaratgan. Madrasa mudarrisalari va talabalari bahs-munozaralar va

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

ma'ruzalar bilan mashg'ul bo'lib, talabalarning ta'lim tajribasini boyitib borganlar. Madrasa islom ilmi va an'analarini saqlash va yetkazish, Buxoro va undan tashqarida diniy ta'limning uzluksizligini ta'minlashda ham katta rol o'ynadi. Ushbu madrasa Buxoro amirligi tugatilganidan so'ng ham o'z faoliyatini davom ettirdi va Dorulfunun nomini olgan[2].

Amirlik davrida madrasaning mashhur mudarrisarlari Atoullaxoja ibn Hodixoja, domulla Abdulboqi Namanganiy, qozi Ibodullaxoja, domulla Shermuhammad oxund, domulla Hasan oxund ibn xol az-Zarir al-Buxoriy, oxundi A'lam Buxoriy Abdumo'minxo'ja mujaddidiy, Muhammad Sultonxo'ja oxund, oxund Ixtiyorxon edi[7, 315]. Umuman olganda, Ko'kaldosh madrasasining XIX asrdagi faoliyati uning ilmiy yuksaklikka, diniy ta'lim va madaniy boyitishga sodiqligini aks ettirib, uni Buxoro islom ta'limi tarixidagi asosiy madrasalaridan biriga aylantirdi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, XIX asr oxiri va XX asrning boshlarida Buxoro oliy madrasalarining islom dunyosidagi obro'si va nufuzi ma'lum darajada saqlanib, jamiyat taraqqiyoti darajasidan kelib chiqib, o'sha vaqtda davlatning hukmron siyosati va islom dini ta'limotiga xizmat qilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

- 1 Жуманазар А. Бухоро таълим тизими тарихи. Тошкент.: Akademnashr. 2017 592 б.
- 2 Мухаммад Али Балжувоний. Тарихи Нофеий // Тожики тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифлари Шодмон Воҳидов, Зоир Чориев. – Тошкент: Академия, 2001. 122 б.
- 3 Абдурауф Фитрат. Ҳинд сайёҳининг киссаси. «Шарқ юлдузи» журнали 1991 йил, 8-сон Б-10
- 4 Эргашев Б.Х., Ходжаев Л.Н. Об архиве М.Ю.Саиджонова// Ўзбекистонда ижтимоий фанлар журнали. 1993. №11-12. Б-47-48
- 5 Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI-середина XIX вв.) Москва.,1958. 245с.
- 6 Сухарева О.А. Бухара конца XIX- начала XX в.(позднефеодальный город и его население). 328с.
- 7 Ханыков Н В. Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843. 284с.

БУХОРО АМИРЛИГИ ВА ХИВА ХОНЛИГИНИНГ ЯГОНА ИМПЕРИЯ БОЖ ТИЗИМИГА КИРИТИЛИШИ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ

Эргашев Жаҳонгир Юнус ўғли
т.ф.ф.д. (PhD), доцент
Эркинова Нилуфар Миршод кизи
иктидорли талаба
j.y.ergashev@buxdu.uz
j.ergashev91@mail.ru

Бухоро амирлиги ва Хива хонлигининг Россия империяси томонидан забт этилиб вассалга айлантирилиши натижасида янги мулкларни иктисодий жиҳатдан ягона умумроссия бозорига қўшиб олиш вазифаси кун тартибига қўйилади. Ўрта Осиёда Россия саноати маҳсулотларини сотиш учун арзон ва қулай бозорга эга бўлган Россия империяси минтақадаги савдо йўлларини ҳам бевосита шу мақсадларга хизмат қилдириш учун бу ҳудудни империя бож тизимига киритиш масаласига бефарқ қарай олмас эди. Жумладан, Шарқий Туркистон (Қашқар), Афғонистон ва Шимолий Эроннинг истеъмол бозорини эгаллаб олиш, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигининг савдо йўлларини тўлалигича назорат қилиш мақсадида Ўрта Осиёда ягона божхона тизимини жорий этишнинг саъй-ҳаракатлари бошлаб юборилди.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Афғонистон Россия товарларини сотиш учун қулай бозор сифатида рус савдо доираларини азалдан қизиқтириб келаётган эди. Бухоро амирлигининг эгаллаб олиниши ва унинг Россия империясига қарам этилиши натижасида амирни мустақил ташқи алоқалар ҳукуқидан маҳрум этган империя ҳукумати Афғонистон орқали бўладиган савдо муносабатларида ўз манфаатларини биринчи ўринга қўя бошлайди. Россия ва Бухоро ўртасида тузилган 1873 йилги сулҳ шартномасининг 7-моддасида[1] Бухоро-Афғонистон чегарасида транзит товарлар, яъни Россиядан Афғонистонга олиб ўтиладиган товарлардан бож тўлови олинмаслиги белгилаб қўйилади. Чегарада транзит товарлардан бож олинишига йўл қўймаслик, Афғонистондан Россияга пахта хом ашёси, жун, қорақўл терини бож тўловисиз олиб ўтиш учун Бухорода рус тижорат айёқчилигини таъсис этиш режаси илгари сурилади[2].

Россия империяси Афғонистон ҳудудида ўз манфаатларини кўзлаб – Сарой кўриқлаш нуқтасига бож олиш ҳуқуқини беришни режалаштирди. Бу тадбирдан Шимолий Афғонистон ҳудудларида фаол савдо-сотик қилиш ва бу ердаги бозорда инглиз-ҳинд товарлар устунлигига йўл қўймаслик, Россия товарларини харид қилиш учун 800 версть йўл босишлари керак бўлган афғон савдогарлари учун қулайлик яратиш, Афғонистоннинг Сарой кўриқлаш нуқтаси билан туташган қисмида Россия енгил саноати учун муҳим бўлган хом ашё ҳисобланган қимматбаҳо америка пахта навини етиштириш мақсадлари кўзланган эди[3].

Амударё бўйлаб ўтган афғон чегарасидан кечиб ўтиш жойлари назоратини ҳам Бухоро амирлиги тасарруфида бўлиши Россия империясига маъқул келмай қолган эди. Булардан ташқари, Россия ҳукумати Афғонистондан Россия бозори учун олиб чиқилладиган товарлардан олинладиган бож тўловлари тарифини ҳам қайта кўриб чиқишни режалаштираётган эди. Хусусан, пахта хом ашёси, пахта толаси, калава ип каби товарлардан олинладиган бож миқдорини қайта кўриб чиқиш режалаштирилади[4]. Айрим товарларга бож тарифи бекор қилинган бўлиб, божсиз олиб ўтиладиган товарларнинг энг асосийсини афғон қўйлари ташкил этган. Россия товарларини Афғонистоннинг ички қисмларига етказишда ҳам талайгина муаммолар мавжуд эди. Масалан, савдогар Мозори-Шарифга товар олиб келганида, товар келтиргани учун бож тўлар, шаҳардан карвон чиқиб кетганида, яна бож тўлар, бу жараён ҳар бир чегара ҳудудларидаги шаҳарларда янгидан давом этган. Афғонистондан Россияга товар олиб ўтишда чегарадаги рус божхоналаридан ташқари, Бухоро амираи ҳукуматига ҳам бож тўланиши шарт эди. Россия савдогарлари афғон чегарасидан товар олиб ўтишда ўз манфаатларини ҳимоя этадиган рус ҳукумати вакиллари бўлиши талабини илгари сурганлар. Шунинг учун ҳам бу борада Бухоро амирлиги ҳукумати билан улар муросага келишга мажбур бўлганлар. Афғонистонга олиб ўтиладиган товарлар асосан туяларда карвон йўли билан ташилиб, уларнинг фақат бир қисмигина Амударё орқали ўтган сув йўли билан ташилган, шунинг учун карвон йўли билан товарларни олиб келиш жуда қимматга тушган.

Россия билан Афғонистонни боғловчи темир йўлларнинг мавжуд эмаслиги ўзаро савдони қийинлаштирган. Бадахшонда инглиз-ҳинд товарлари жуда кам бўлса-да, рус товарлари ҳам бу ерга тез ва кўп миқдорда етиб кела олмаган, чунки, Россия ва Бухоро савдогарлари Сарой ва Чубек орқали Афғонистоннинг Рустам ва Файзобод шаҳарларига, у ердан эса инглиз мулклари бўлган Читрал ва Искардо шаҳарларига боришлари талаб этилган[5].

Афғон чегарасидаги чўл зонаси, тоғ сўқмоқларининг кўплиги, бу ердаги чегарани кўриқловчи аскарларнинг оз сонли эканлиги афғон савдогарларига рус товарларини олиб Саройдан 3 кунлик масофада бўлган Читралга ўтиш учун қулайлик туғдирган. Бу ердаги бозорда эса арзон ва сифатли рус саноат товарлари савдоси ҳукмронлик қилган[6].

Афғон-Бухоро чегарасида ташкил этилган божхоналарда ўрнатилган тартиб-қоидалар, бухоролик ва афғонистонлик савдогарларнинг саноат товарларини олиб ўтганлиги учун жорий этилган мукофот ҳукуқидан маҳрум этилганлиги, Бухоро амирлиги

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

ҳукумати томонидан божхона назоратининг олиб борилишидаги тартибсизликлар савдо алоқаларининг бир хил ривожланиб боришига тўсқинлик қилган.

1888-1889 йилларда Афғонистон билан савдо-сотик алоқаларининг таҳлили натижаларига кўра мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий воқеалар, чунончи Шимолий Афғонистондаги Исҳоқхон кўзғолони ва бошқа ички сиёсий можаролар ўзаро савдо-сотикка салбий таъсир кўрсатган.

1888 йилнинг иккинчи ярмида Бухоро орқали Афғонистон билан савдо алоқалари таҳлил қилинганда, бу даврда Афғонистон бозорига киритилган рус товарлари қуйидагича бўлган: 11 турдаги товарнинг умумий оғирлиги 701,72 пудни, умумий суммаси 1403080 рублни ташкил этган[7].

1889 йилнинг иккинчи ярмида Бухоро амирлигига Афғонистоннинг Сарипул, Маймана, Андхўй, Шибирғон, Ахча шаҳарларидан товарлар келтирилиб, уларнинг асосини жун, тулки териси, қоракўл (оқ, қора, қизил) териси, қўй териси, қора олхўри, анор пўчоғи (ранг учун), майиз, писта, бодом, кунжут, зиғир, хурмо, кўкнор, қоплар ва гилам ташкил этган. Ҳиндистондан Бухорога асосан, кўк чой, чит газламаси, андар сари, ҳинд парчаси, индиго каби маҳсулотлар олиб келиб сотилган[8].

Бухорога киритилган товарлар асосан Келиф божхонаси орқали ўтказилиб, ҳар йили тахминан Ҳиндистон ва Кобулдан 1475080 рубл, Ахчадан 220352 рубл, Шибирғондан 234320 рубл, Андхўйдан 62360 рубл миқдорида товар келтирилар эди. Юқорида саналган товарлар орасида инглиз-ҳинд товарларининг салмоғи катта бўлиб, қолган маҳсулотлар эса Афғонистоннинг Чорвилоятдан келтирилган. Афғонистон бозорларига киритилган Бухоро молларининг қиймати 133475 рублни ташкил этган ҳолда рус молларининг қиймати 1084914 рублни ташкил этган[9]. Айрим рус товарлари, масалан, шакар Бухоро амирлигининг воситачилиги билан эмас, балки Керки орқали Афғонистонга киритилган.

1888-1889 йилларда Бухоро амирлиги ҳудуди орқали Афғонистон ва Россия ўртасида ҳамда Афғонистон давлати ва Бухоро амирлиги ўртасидаги савдо-сотик муносабатлари натижаларининг кўрсатишича, Россия товарлари Афғонистонда инглиз-ҳинд ҳамда бошқа Европа товарлари билан бемалол рақобатлаша олган. Афғонистондан Бухорога келтирилган товарлар таҳлилининг кўрсатишича, ҳинд импорт маҳсулотлари (чой, индиго, юпка материал) учун Афғонистон транзит ҳудуд бўлиб хизмат қилган, айти пайтда Чорвилоятдан Бухорога жун, қоракўл, ранг-бўёқлар ҳам жўнатилган. Афғонистондан Бухоро бозорларига Россия саноати учун зарур маҳсулотлар ҳам чиқарилган.

Кавказ йўли очилгунга қадар инглиз-ҳинд ва афғон товарлари Бухоро бозорларига Шимолий Афғонистон орқали келтирилган. Гарчанд тўхтовсиз хавф-хатар, ўзаро савдони чеклашга қаратилган ҳатти-ҳаракатлар бўлиб турса-да, бу йўналишда рус ва маҳаллий товарлар билан савдо-сотик тўхтовсиз давом этиб турган.

1892 йилда ва 1894 йилнинг бошларида афғон-Бухоро чегарасидан ўтказилган товарларнинг катта қисмини инглиз-ҳинд товарлари ташкил этган. Шу жумладан, афғон товарлари, хусусан қоракўл терисининг ҳажми ҳам кескин кўпайган. Фақатгина 1893 йилнинг июн ойида Афғонистон амири Абдуллаҳмон Бухорога 165 тойдан иборат бўлган уч партияда қоракўл терисини жўнатган[10]. Афғон амири Абдуллаҳмон (1880-1901 йилларда ҳукмронлик қилган) ва унинг оиласи афғон савдосида юксак мавқега эга эди.

1890 йилга келиб, Ўрта Осиёдаги савдо-сотик ва уни тартибга солиш билан боғлиқ бир қатор масалаларни ҳал этиш зарурияти пайдо бўлади. Туркистон генерал-губернаторлигида Россия империяси ҳукумати ўрнатган божхона тизими, унинг амал қилиши марказий ҳукуматни қониктирмаслиги бир томондан, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигининг ўз ҳудудлари чегарасидаги савдо-сотикни, товарларни киритиш ва чиқариш тартиб-қоидаларини ўз хоҳиш истакларига бўйсиндиришга уринишлари, иккинчи томондан ушбу масалага эътибор қаратишга ундаётган эди. Гарчанд, 1868, 1873 йилги Бухоро-Россия, 1873 йилги Хива-Россия сулҳ шартномалари амал қилаётган бўлсада, бу

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

ердаги вазият, яъни афғон-Бухоро, Эрон-Хива чегараси орқали мол киритиш ва чиқариш билан боғлиқ ишлар рус ҳукуматини тўла қониқтирмади. Шунинг учун Бухоро ва Хивани ягона рус божхона тизимига киритиш, бу иккала мамлакатни ягона империя иқтисодий райониға жалб этиш ва уларнинг иқтисодий, молиявий аҳволи устидан назорат ўрнатиш чоралари изланган. Бу масалада империя марказида махсус мунозаралар уюштирилган, лекин ҳукмрон доираларнинг фикрлари бу борада бир хил эмасди. Россия ҳукумати Хива хонлиги ва Бухоро амирлигини ягона божхона тизимига киритиш катта сарф-харажатларни талаб қилади деб ҳисоблашган.

1890 йил 12 июнда Молия вазирлиги қошида умумимперия божхона муассасаларига ўхшаш Туркистон божхона округи ташкил этилиб, унинг таркибига маҳаллий вилоятларнинг, Еттисув ва Закаспий вилоятларининг божхона муассасалари ҳам киритилган[11].

1892 йилнинг октябрида Туркистон божхона округи бошлиғи Туркистон генерал-губернаторига мактуб йўллаб, унда: «Самарқанд темир йўлининг ўтказилиши билан Оренбургдан Бухоро ва Тошкентга, шунингдек, Бухородан Тошкентга ва Сирдарё вилоятининг шимолий қисмиға борадиган қарвон йўли ўзининг аввалги аҳамиятини йўқотди»[12] - деб ёзган эди.

Россия империяси молия вазирлиги, ҳарбий вазирлик, Туркистон генерал-губернаторлиги, Туркистон божхона округи вакиллари Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини ягона рус божхона ҳудудига киритиш каби масалаларини илгари сурган эдилар. Молия вазирлиги томонидан илгари сурилган ушбу таклифлар империя ҳукуматининг ҳарбий ва ташқи ишлар вазирлиги томонидан ва ҳамда табиийки, Туркистон генерал-губернаторлиги томонидан ҳам қўллаб-қувватланганди.

Россия империяси молия вазирлигининг ташаббуси билан 1892 йилнинг охирида ҳарбий, молия ва ташқи ишлар вазирликлари вакиллари ва Туркистон генерал-губернаторлиги иштирокида махсус кенгаш чақирилади ҳамда Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини ягона рус божхона тизимига киритиш мақсадга мувофиқ деб топилади. Аммо император Александр III Бухоро амири томонидан норозилик бўлиши мумкинлигини эътиборга олиб юқоридаги қарорни тасдиқлашга шошилмайди. Ушбу мақсадни амалга ошириш учун амирға чет эллардан келтириладиган ва Россия ҳудудига олиб ўтиладиган товарлардан олинадиган бож тўловининг бир қисмини бериш ваъда қилинади. Ҳукумат ишни тезлаштиради ва тез орада яна кенгаш чақирилади. Бу масалани ҳал этиш учун амирликка бирин-кетин икки марта махсус экспедиция ташкил этилиб, уларнинг вакиллари Каспийорти вилояти ва Бухоро амирлигида бўлишиб, вазиятни ўргандилар. Экспедиция бошлиғи генерал-майор Усов томонидан 1893 йилнинг октябрида ягона божхона тизими тўғрисидаги лойиҳа Туркистон генерал-губернатори Вревскийға (1884-1889 йил) ва Бухоро амириға жўнатилади[13].

Хива хонлигини Россия бож тизимига киритиш сиёсати ҳам айнан шу даврда амалга оширилади. 1873 йил 12 августда Туркистон генерал губернатори Кауфман билан Хива хони Саид Муҳаммад Раҳимхон ўртасида имзоланган шартномаға мувофиқ, Хива хонлиги ҳудудида савдо-сотик билан шуғулланувчи рус савдогарлари ҳар қандай савдо тўловидан, закотдан озод қилинган эди (9-модда), рус савдогарлари Хива хонлиги ҳудудидан бож тўловисиз ўз товарларини қўшни мамлакатға олиб ўтиш (божсиз, транзит савдо) ҳуқуқиға эға бўлганлар (10-модда), рус савдогарлари хонлиқнинг барча шаҳарларида маҳаллий аҳоли билан савдо муносабатларини ўрнатиш ва савдо-сотик ишларининг тўғри амалға оширилишини назорат қилиш учун ўз айғокчиликларини ташкил этиш ҳуқуқиға ҳам эға эдилар (11-модда)[14].

Мазкур шартномаға асосан, Россия ва Хива ҳамда Россия-Эрон (Каспий бўйи орқали) ўртасида олиб борилган савдо-сотикда ҳам ўзига хос ҳолатлар мавжуд эди. Тўғри, 1873 йилги шартномаға мувофиқ, Хива хонлигининг катта ҳудуди унинг таркибидан чиқиб Россияға ўтганди. Кўп товарлар Бухоро амирлиги орқали Афғонистонға чиқарилаётган бўлса-да, товарларнинг маълум қисми Хива хонлиги орқали, транзит йўли

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

билан чет мамлакатларга, хусусан, Эронга олиб кетилаётган эди. Хива хонлиги ҳудудида рус товарларининг эркин олиб ўтилиши, Амударё бўйлаб рус кемаларининг қатнови ташкил этилганлиги, рус товарларини Хива ҳудудига киритилиши ва ушбу ҳудуддан чиқарилишида шартномага риоя этилиши йўлга қуйилган бўлса-да, Россия империяси бу билан чекланишни истамасди [15].

Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини рус божхона ҳудудига киритиш тўғрисидаги Қонун 1894 йилнинг 6 июлида қабул қилинган бўлиб, умуман рус-афғон чегарасидаги савдони назорат қилиш 1895 йилнинг 1 июлидан тўла кучга киради ҳамда Россиянинг Ўрта Осиёдаги ташки савдо устидан назорати узил-кесил ўрнатилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР

- 1.Ремез А.И. Внешняя торговля Бухары до Мировой войны. – Ташкент: САГУ, 1922. – С.33.
- 2.ЎЗР МДА И-1 фонд, 27 рўйхат, 408-иш, 17-варак.
- 3.ЎЗР МДА И-1 фонд, 27 рўйхат, 408-иш, 18-варак.
- 4.ЎЗР МДА И-1 фонд, 27 рўйхат, 408-иш, 17-варак.
- 5.ЎЗР МДА И-1 фонд, 27 рўйхат, 408-иш, 10-варак.
- 6.ЎЗР МДА И-1 фонд, 27 рўйхат, 408-иш, 11-варак.
- 7.ЎЗР МДА И-1 фонд, 1- рўйхат, 48-иш, 24- варак.
- 8.ЎЗР МДА И-1 фонд, 34-рўйхат, 696-иш, 36-48 -варак.
- 9.ЎЗР МДА И-1 фонд, 34-рўйхат, 696-иш, 34-варак.
- 10.ЎЗР МДА И-1 фонд, 34-рўйхат, 696-иш, 146-варак.
- 11.Эргашев Ф. Туркистонда мустамлака акциз ва божхона ташкилотлари // Жамият ва бошқарув. – №2; 2008.– Б.73.
- 12.ЎЗР МДА И-1 фонд, 11-рўйхат, 827-иш, 5-варак.
- 13.Соколов А.Я. Торговая политика России в Средней Азии и развития русско-афганских торговых отношений. – Ташкент: Фан, 1971. – С.172.
- 14.Гулишамбаров С.И. Экономический обзор. –Асхабад: Б.и., 1913.– С.158-159.
- 15.ЎЗР МДА И-1 фонд, 11-рўйхат, 1319- иш, 2-варак.

BUXORO AMIRLIGI DIN ULAMOLARINING MA'NAVIY HAYOTIDA TUTGAN O'RNI

Faxriya Abdurasulova,
O'zbekiston Milliy universiteti Tarix fakulteti
O'zbekiston tarixi kafedrası 1-kurs tayanch doktoranti
E-mail: faxrivabahtiyorovna@gmail.com
tel: 94 929 01 04

Buxoro ilm-ma'rifat tarqatish bilan bir qatorda mamlakatning siyosiy boshqaruvida ham muhim o'rin egallar edi. Ko'hna Buxoro o'zining ko'p sonli madrasalari bilan nom taratgan. U turli yerlardan ilm tahsili uchun talabalar tashrif buyuradigan shadar disoblangan. Bu an'ana deyingi asrlarda dam davom etgan. Shu sababli aksariyat mualliflar Buxoro haqida so'z ketganda avvalo uning shu jixati bilan ta'riflaganlar. E.K. Meyendorf Buxoroning musulmon sivilizatsiyasining markazi sifatidagi rolini alohida ta'kidlaydi: "Keyin Sharqda mashhur va hurmatga sazovor bo'lgan ko'p sonli maktablari, o'z devorlariga dafn etilgan ilmi mulla va avliyolar tufayli u musulmonlarning ziyoratgohiga aylangan"[1]. 1833-yilda Buxoro amirligida bo'lgan P.I.Demezov maktablarga shunday ta'rif beradi: "Maktablarb(maktab) ancha ko'p. Ular har bir masjidida mavjud. Ularda bolalar Qur'onning birinchi surasini va namoz vaqtida eng ko'p takrorlanadigan oxirgi uch-to'rt surasini o'qish, yozish va aytishni o'rganadilar, chunki ular boshqalarga qaraganda ancha qisqaroqdir"[2] deb ta'riflagan. Buxoro ilm-ma'rifat tarqatish bilan bir qatorda mamlakatning siyosiy boshqaruvida ham muhim o'rin egallar edi Shaharda tasvvuf pirlari, shayxlari faoliyat yurgizar va orqalaridan ergashuvchi muridlari bilan birgalikda komillikka erishish, allohga do'st bo'lish va yaqinlashishning so'fiylik usullari orqali xalqni

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

islom shariat ahkomlaridan xabardor qilib turar edilar. “ Trix-i jahongushoy” kitobida[3] shunday yozilgan : “ Buxoro qubbat ul-islomning sharq o’lkalaridan biri hisoblanadi. Madinat ul-islom martabasidadir. Unga tutash yerlar fuqaro va Ulamo nuri ravshanligi ila orastadur.[4] Madrasada mantiq, ilohiyot, shariat huquqi (fiqh), Qur’on tafsiri va Muhammad payg’ambar urf-odatlarini o’rgatish (hadis) kabi fanlar o’rganilgan. Buxoro madrasalarida diniy ilmlardan tashqari nahv va sarf (morfolojiya va grammatika), adab (adabiyot), xatoba (notiqlik), riyoziyot (matematika) falsafa kabi fanlar o’qitilgan. Madrasada umumta’lim fanlaridan astronomiya, geometriya, tibbiyot, kimyo, tarix, geografiya, adabiyot, “aruz” she’riy o’lchami, me’morchilik asoslari, xattotlik, musiqa, odob-axloq, notiqlik kabi fanlarni o’rgangan. Madrasa talabalari Imom al Buxoriy, Abu Mansur Moturidiy, Burxonitdin Marg’inoniy asarlarini – jami 137 ta darslik va o’quv qo’llanmalarini bilishlari shart edi [5]. O’quv dargohlari faoliyati vaqf, arznoma, mutavallining hisob-kitob daftari, shikoyatlar, madrasalar ro’yxati, tibbiy tekshiruv [6], yorliqlar va boshqa hujjatlar vositasida faoliyat ko’rsatgan. Davlat tomonidan maktablar qurish, ularni ta’mirlash va ta’lim-tarbiya ishlariga mablag’ ajratilmagan. An’anaviy maktablar - maktablar xususiy shaxslar tomonidan yoki shahar va qishloqlarda yashovchilar tomonidan qurilgan va ta’minlangan. Shariatga ko’ra, diniy fanlarni o’qitish uchun pul olish mumkin emas edi. Shuning uchun muallimlar, qoida tariqasida, masjidda ma’lum bir lavozimda (xatib, imom, muazzin lavozimlarida) ishlaganlar, turli diniy tadbirlar paytida namoz o’qiganlar, diniy bo’lmagan fanlardan - xattotlik, arifmetikadan va maosh va mukofotlar hisobiga dars berganlar. Buning uchun olgan, ular o’z oilalarini boqishgan. Buxoro ta’lim tizimi tarkibi o’zaro farqlanadigan bir necha turdagi o’quv dargohlaridan topgan. Buni P.I. Demezoning quyidagi yozib qoldirgan ma’lumotlari ham tasdiqlaydi: “Buxoro madrasalari butun Turkistonda juda mashhur. Bu yerga Xiva, Qo’qon, Hisor, hatto Samarqanddan, ko’plab tatar viloyatlaridan talabalar kelishadi. Madrasalarda darslar bomdod namozi va nonushtadan ketin boshlangan. U har bir madrasaning o’zida tartibga solingan kun tartibi bo’yicha davom etgan. Ta’lim muddati O’zbekiston Milliy ensiklopediyasida : “ Madrasada o’qish talabalar iqtidoriga qarab 7-12 yil davom etgan”[8],-deyilgan. Abdusattor Jumanazar tarixchi olimning gaplariga qaraganda Professor Anvar Qodirov va tarixchi olim Erkin Orifjonov: “ O’qish muddati belgilab qo’yilgan emas . U 10-12 yildan 18-20 yilgacha bo’lishi mumkin edi, ba’zilar madrasada umrbod qolib o’qiganlar”[9] deb yozadi. O’qitishning barcha bosqichlarida ko’p vaqt islom dinining dogmatik asoslarini, Qur’oni karim, tafsir (Qur’onni tafsir qilish ilmi), hadislar, islom huquqi va axloq asoslari, islom tarixini o’rganishga bag’ishlandi. , arab va fors (tojik) tillari. Buxoroda ta’lim XVIII asrning birinchi yarmi XIX asrda ham o’tmishdagi nufuzini saqlab qola olgan. Madrasada ta’lim ayniqsa amirlar Shohmurod va Haydar davrida rivojlangan. Ahmad Donish ta’kidlaganidek, Haydar davrida “Buxoroga yer yuzining turli burchaklaridan va barcha aholi punktlaridan odamlar o’qish uchun kelardi. Shariat ilmlari va hukmlari shu qadar ravnaq topdiki, islom davrida avvalgi padoshalarning birortasi olimlari ilm-fanda bunchalik katta marralarga, muvaffaqiyatga erisha olmadilar”[10] deydi. Buxoro amirlari amir Shohmurod (1785-1800) hamda amir Haydar (1800-1826) va amir yillarda ushbu amirlar hukmronligi davrida ilmga e’tibor ko’proq qaratilgan, diniy va dunyoviy bilimlar juda rivojlangan. Amir Shohmurod (1749-1800) amirlik hukmdori bo’lguniga qadar bozorda yukkashlik qilgan, pichoqlarga qin yasab kun kechirganligi, qolaversa uning ilm-fanga qiziqishi nihoyatda balnd bo’lgan edi. Yoshligida bir necha yillar Buxoroning eng obro’li madrasalaridan biri Mir arab madrasasida bilim olgan. Shu bilan bir qatorda u tasavvuf ilmini ham o’rganadi va so’fiyona hayot tarzi uning odatiy hayotiga aylanadi. Buni Sadri Ziyo (1865-1932) ning bergan ma’lumotlari ham o’z isbotini topgan: “Amir Shohmurod Mir arab madrasasining hujralaridan birida kun kechirar, riyozot chekib ilm olish bilan mashg’ul bo’lgan va aholi orasida “ Amir Jannatmakon” degan nom bilan tanilgan. Bu haqida Abu Tohirxojaning “ Samariya” asarida ham yozilishicha Shohmurod yoshligida bir necha yillar Mir arab madrasalarida tahsil olgan deyilgan. “Tuhfat az- zoirin” asarida esa uning o’g’li amir Haydar ham “ Amir Said” va “ Firdavsmakoni” kabi nomlar bilan xalq orasida tanilgani haqida ma’lumotlar bor.[11] Ba’zi manbalarning guvohlik berishicha amir Haydarning “ Amir” yoki “ Oliy” nomli madrasalar qurdirgnligiga ham duch kelamiz. Amirlar Shohmurod va Haydar hatto madrasalarda mudarris domla bo’lib faoliyat ham yuritganlar. Amir Shohmurod madrasalarda “Hidoya”, Bayzoviyning

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

“ Kitob usul ad-din” asaridan shu bilan birga Shotibiyning asarlari va unga yozilgan sharhlardan ta’lim bergan. Shohmurodning o’g’li Miriyning yozib qoldirishicha, Amir Shohmurod “ Shotibiya” va unga yozilgan har bir sharhlarni yoddan bilgan. Shu bilan bir qatorda qiroat, hadis, va fiqh ilmlarining ustasi bo’lgan, u vaqtining asosiy qismini madrasalarda sarflab talabalarga ta’lim bergan, ko’plab shogirdlar yetishtirib chiqargan. Qolaversa u soliqlardan tushgan daromad hisobidan talabalarga nafaqa (stipendiya) to’lashni qo’llagan hukmdorlardan[14]. Madrasalarda ta’lim-tizimida bir qancha islohotlar bo’ladi. Ziyo istab keluvchi ilm ahli Buxoroga tashrif buyura boshlaydi. Buxorodagi eng mashhur madrasalardan hisoblangan Mir-i Arab madrasasi, Abdulazizxon madrasasi, Ko’kaltosh madrasasi, Abdullaxon madrasasi, Ulug’bek madrasasi, Nodir Devon begi madrasasi, Chor Manor madrasasi va boshqalar hisoblangan. Tarixnavis Miriyning (1778-1829) “ Mahozin at-taqvo” asarida Shohmurod taxtga o’tirgunga qadar ham bir qancha ilm maskanlarini xaroba holatga kelib qolganligini va ular omborxona vazifalarini bajarayotganligini yozadi. Shohmurod madrasa talabalarini stipendiyalar bilan ta’minlab, ularni soliq tushumlari hisobidan to’lardi[16] Ahmad Donish (1826-1897) va Sadri Ziyolar Amir Haydar davrida ilm olish maqsadida dunyoning boshqa mamlakatlaridan ham talabalar Buxoroga ta’lim olish istagida kelganliklarini, ilm-fan o’z cho’qqisiga chiqib olim-u fuzalolar bungacha bunchalik yutuqqa ega bo’lmaganligini ta’kidlashadi.[17] Ingliz sayyohi A. Byorns esa Buxoro amirlik madrasalarida Erondan tashqari turli joylardan kelgan talabalarni ko’rish mumkinligini, va ularning ta’lim olish muddati yeti yiki sakkiz yillik o’quv kursini tamomlab, o’z vatanlariga olgan bilimlari bilan qaytganligini yozib qoldirgan. Qozondan kelgan Abu Nasr Kursaviy (1776-1812), Bahouddin Marjoniy (1786-1856) va boshqalar nufuzli madrasalarda diniy ilm olganlar. Abu Nasr Kursaviyning akasi Abdulxoliq savdo-sotiq qilish maqsadida Buxoroga kelganda, mashhur shayxlardan Niyozqul Turkmaniy bilan tanishgan va uning yig’ilishlarida qatnashgan. 1790 yilda Buxoroga ta’lim olish maqsadida kelgan ukasi Abu Nasr Kursaviyga shayx Niyozqul qo’lida tahsil olishni tavsiya qilgan. Buxoro madrasasida to’rt yil tahsil olgan Kursaviy o’z yurtiga qaytib, imom-xatiblik va mudarrislik qilgan. Qozonlik yana bir tolibi ilm Bahouddin Marjoniy 1812 yilda Buxoroga kelib, nufuzli madrasalarda ta’lim olgan. Boshqa yurtlardan kelgan ayrim talabalar o’qishni tamomlagach ham, amirlikda mudarris bo’lib qolganliklari ham uchrab turgan. Misol uchun Muhammad Sharif ibn Muhammad Naqiy amir Shohmurod va Haydarlar hukmronligi yillarida yashab, Buxoro madrasalaridan birida tarix hamda, adabiyot tarixidan ta’lim berganliklari tarixdan ma’lum. O’zi esa vaqti-vaqti bilan shoirlik qilgan. Abu Sharaf Muhammad Husayn ibn Abu Umar Bulg’oriy esa o’zi haqida shunday deydi: “ Faqir Bulg’or madrasalaridan biri bo’lgan Kargal shahridan 1231/1815 yilda Buxoroga kelib, hozirgi kunga qadar 1261/1845 shu yerda yashayapman”. Toshkent Davlat Sharqshunoslik instituti huzuridagi Sharq qo’lyozmalari markazida № 2640 raqami ostida salanayotgan kitobda u Amir Nasrullaxon (1826-1860) hukmronlik davrida saroyda xizmat qilib, adabiyot bilan shug’ullangani hamda amirning o’g’liga turli boshqa fanlardan ta’lim berganligi to’g’risida ma’lumotlarga duch kelishimiz mumkin.[18] U nafqat madrasalar qurdiradi balki ulrning qayta rekonstruksiya qilinishiga ham alohida e’tibor beradi. Misol tariqasida Shayboniyxon va Xoja Ahror Valiy madrasalarni qayta ta’mirlashga buyruq beradi. Amir Shohmurodning o’g’li Amir Haydar (1778-1826) Buxoro arkida madrasa qurdirgan unda o’zi ham “Sharhi Kofiya”, Sharhi Mishkot”, “Shamoili Nabaviy” va “Tafsiri Qozi Bayzoviy”[19] dan dars bergan.

Abdusattor Jumanazarov “Buxoro ta’lim tizimi” monografiyasida Buxorodagi 300 dan ortiq madrasa tarixini ilmiy tadqiqot ishlarini olib borgan.[20] XVII asrda naqshbandiya tariqatining yangi qudratli to’lqini paydo bo’lib, bu yuksalish Xoja Muhammad Boqibilloh ad-Dehlaviy, Shayx Ahmad Sirhindiy, Xoja Muhammad Ma’sum, Xoja Muhammad Xabibulloh kabi yirik so’fiy allomlar faoliyati bilan bog’liqdir. Mavlono Qurbat (186-1948) 1868-yil Buxoro shahridgi Xoja Zomucha guzarida ulamo oilasida tavallud topgan. Uning otasi sadral ulamo (ulamolar raisi) Mavlono G’iyosiddin bo’lib, bu zot Buxoroning a’lami bo’lib faoliyat olib borgan. Mir Amin Qurbat arab tili, shuningdek, diniy ilmlarni Domlo Abdushukurdan o’rganadi. U zoti sharif ham 18 yasharliklarida Mir Arab madrasalarida taxsil oladi. Fiqh usuli, hadis, aqoid, kalom, hikmat, tasavvuf ilmlarini chuqur o’zlashtirib o’z zamonasining allomasi bo’ladi, va tez orada andxo’y madrasasida mudarrislik bo’lib o’z faoliyatini olib

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

boradi.[21] Yana bir alloma Shayx Abdulqodir Karomatulloh 1909 yil Buxoro shahridagi Hammomi Kunjak guzarida tug'ilgan. U zot ham Mir Arab madrasasida tahsil olganlar. Yoshlikdan o'zbek, tojik va arab tillarida sherlar yozgan. Shayx Abdulqodirning taxalluslari Sabboqdir. 1931 yil hajga borib, haj arkonlarini ado etib bo'lganlaridan so'ng Makkadagi Savlatiya madrasasida bilim oladilar. Ushbu madrasani tamomlagach din va shariat ilmi ustozlari bo'ladilar. Shayx Abdulqodir Savlatiya madrasasida bir necha yil talabalarga bilim berib keladi. Ehtimol shuning uchun u "Sharif" nomiga sazovor bo'lgandir" J. Kunits ham Buxoroni "arab-eron madaniyatining qal'asi", Markaziy Osiyoning yuz yillik tarixidagi "Islomning markazi", 250 masjid va madrasalar qad ko'targan ilm maskani deya atagan[22] Buxoro amirligida ta'lim tizimining yuqori bosqichi bo'lgan madrasalar shariat, ta'lim va boshqaruv tizimiga kadrlar tayyorlash, asoslarini o'rganish, adabiyot, mantiq kabi fanlarni o'rgatuvchi maskan sifatida nafaqat O'rta Osiyoda, balki musulmon dunyosida yaxshi ma'lum edi. Buxoro amirligida talabalarga diniy bilimlar qatori dunyoviy bilimlarga katta e'tibor qaratilishi, ta'til va imtihon tartiblarining joriy etilganligi, o'quvchilarni erkin fikrlashga o'rgatish kabi omillar o'sha davr uchun katta yangilik edi.

ADABIYOTLAR

1. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару.- М., 1975. – 181с.
2. Записки о Бухарском ханстве (Отчёты П.И. Демезона и И.В. Виткевича). - М.: Наука.- 1983.- 143 с.
3. Ш. Вохидов Б. Аминов Тарихи Муллазода (Бухоро мазорлари зикри) Тошкент 2009 Б-19.
4. Ш. Вохидов Б. Аминов Тарихи Муллазода (Бухоро мазорлари зикри) Тошкент 2009 Б-19
5. Саййид Мухаммад Насир б. Музаффар. Тахикат-и Арк-и Бухара (Исследования о Бухарском Арке)./ Пер. с персидского, введение, комментарии и указатели С. Гуломова. – Ташкент, 2009. –С. 51-106
6. ЎзР МДА. И-126.1-1996; 1-1994 қаранг яна АЖуманазар “ Бухоро таълим тизими тарихи” - Тошкент: Akademnashr, 2017. - 3 б.
7. ЎзРМДА. И-323.55-19. Фатхуллох кушбеги мадрасаси вақф хужжати; И-323. 49, Виби отун мадрасаси вақф хужжати; И-323. 51. Домулла Шер мадрасаси нақф хужжати. қаранг яна А.Жуманазар “ Бухоро таълим тизими тарихи” - Тошкент: Akademnashr, 2017. – 63б
8. Ўзбекистан Миллий Энциклопедияси. V ж. - Тошкент: ЎзМЭ, 2003. - Б.377.
9. Кодиров А., Орифжонов Э. XX аср бошларида Бухоро мадрасаларида унутиш услуби. - Тошкент: Шарқ машъали, 1997. №1 - 2. - Б.5
10. Ахмад Дониш. История мангитской династии. - Перевод, предисловие и примечание И.А. Наджафовой. -Душанбе: Дониш, 1967.- 142 с
11. Халим Тураев “ Тухфат азгзоирин” (“ Подарок паломникам”) перевод с таджикского-персидского. Предисловие и комментарии Ташкент 2021.- С 10.
12. Мирзо Олим Махдум Хожи .Тарихи Туркистон – Тошкент :.Янги аср авлоди .2009 , –Б.591 .
13. Замонов Акбар “ Ўрта аср тарихий шахслари ҳаётининг айрим номалум саҳифалари” Тошкент: “BAYOZ”, 2020.- Б.145
14. Анке фон Кюгельген .Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков – .С.995 .
15. Маликов А.М. Культура Самарканда в конце XVIII - первой половине XIX в./Культурно-исторические процессы в Центральной Азии (древность и средневековье). - Алматы: Дайк-пресс, 2012. -С.290-304.
16. Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII – XIX вв.). -Алматы: Дайк – Пресс, 2004.- 516 с.
17. Ахмад Дониш .История мангитской династии – .Перевод ,предисловие и примечание И.А .Наджафовой – .Душанбе :Дониш – .1967 ,С ;.99
18. Асророва Лобар Бухоро мадрасалари тарихидан Тошкент . 2016.- Б.8

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

19. Замонов Акбар “ Ўрта аср тарихий шахслари ҳаётининг айрим номалум саҳифалари” Тошкент: 2020. Б.145
20. А.Жуманазар “ Бухоро таълим тизими тарихи” - Тошкент: Akademnashr, 2017. – Б. 3.
21. Sadriddin Salim Buxoriy “ Buxoroning tabrruk ziyorotgohlari” Durdona nashriyoti” 2012 271-bet
22. Турсунова М .Мадрасалар таълимида адабиёт сабоғи . Монография – .Самарқанд :СамДУ нашри ;.

БУХОРО АМИРЛИГИ ДАВРИДА САМАРҚАНДДА САВДО МУНОСАБАТЛАРИ**Ирискулов О.Ж.****СамДУ Самарқанд тамаддуни тарихи****Кафедраси доценти****+998933397834**

Самарқанд вилояти Бухоро амирлигининг бой вилоятларидан бири сифатида ички ва ташқи савдода катта роль ўйнаган. Худудларнинг айрим хўжалик турлари ва маҳсулот етиштириб бериши борасида ихтисослашиб бориши натижасида жойларда савдонинг маркази бўлган бозорларни шаклланишига сабаб бўлди. Зарафшон воҳасида шундай савдо марказларидан Самарқанд, Каттақўрғон, Панжикент, Ўратепа, Янгиқўрғон, Дағбит, Ургут бозорлари бўлган. Айниқса Самарқанд ва Каттақўрғон бозорларида дон ва дон маҳсулотлари ҳамда бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан кенг миқёсда савдо амалга оширилган. Н.Ханыков маълумот келтиришича Бухоро, Самарқанд, Қарши бозорларида маҳсулотларга нарх ва пул курси белгиланган[1 109-161]. Мазкур шаҳарларда асосан ташқи улгуржи савдо мужассамлашган бўлиб, мазкур савдо йирик мулкдорлар қўлида тўпланган эди[2 37].

Чакана савдо билан ўртаҳол ва майда савдогарлар шуғулланишган. Савдогарларнинг катта қисми йирик маблағга эга бўлмаганликлари сабабли чакана савдо билан шуғулланган ва бир бозордан иккинчисига кўчиб юрган. Энг йирик бозор шаҳар марказида жойлашган[3].

Савдо билан фақатгина бозорларда эмас балки доимий дўконларда ҳам шуғулланишган. Дўконлар сони ҳақида Т.С.Саидкулов архив маълумотларига таянган ҳолда қуйидаги маълумотни келтиради[4 30]:

№	Самарқанд шаҳри бўйича	
	Дўконлар номи	Сони
1	Оқ таглик бўз	100
2	Чинни идишлар	280
3	Мис идиш ва буюмлар	57
4	Гўшт	130
5	Эшилган ва ёзилган ипак	15
6	Буёқлар	30
7	Туз	24
8	Парли салла ва белбоғлар	34
9	Куйлаклар	37
10	Таглик чит	29
11	От уловлар	29
12	Совун маҳсулотлари	50
13	Ганч ва оҳак	11
14	Поайбзал (аёл ва эркаклар)	13
15	Кетмон	8
16	Чуян буюилар	15

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

17	Қамиш тўқималар	10
18	Ўрилган қамчи	2
19	Пичоқлар	10
20	Ёғоч буюмлар	5
21	Чой	4
22	Вино	712
Жами		2414

Келтирилган жадвалдан маълумки Самарқандда дўконларнинг сони кўп бўлган. Уларда улгуржи ва чакана савдо амалга оширилган. Ушбу дўконларнинг айримлари хунармандчилик устахоналари ҳузурида жойлашган эди. Шаҳарда, ундан ташқари, 50 та Россиядан келтирилган турли маҳсулотлар билан савдо қилувчи, шу билан бирга 394 та мавсумий маҳсулотлар билан савдо қилувчи дўконлар ҳам бўлган[5].

А.Ф.Файзиевнинг маълумот беришича XIX асрнинг биринчи ярмида шаҳарда 3105 та расталар мавжуд бўлиб[6 35], савдо фақатгина дўконларда эмас, балки расталарда ҳам қизғин амалга оширилган.

1868 йил маълумотида кўра Самарқанддаги 35 та қарвон-саройлардан фақатгина биттасида тозаланмаган жун сотилган. У марказий бозорнинг ичида жойлашган бўлиб, Жун-сарой деб аталган. Бу қарвон-сарой Мулла Орифбойнинг хусусий мулки бўлиб, бу сарой 15 та дўкондан иборат эди. Мазкур дўконларнинг ҳар бирига 8 ботмондан жун жойлаштириш мумкин бўлган[7]. Ундан ташқари, “Тури Амир масжидига тегишли вақф ер ҳудудида жойлашган яна 50 та дўкон” жунли буюмлар, қошма, палас ва гиламлар билан савдо қилган[8].

Санаб ўтилган дўконларда асосан самарқандлик хунармандлар томонидан тайёрланган маҳсулотлар билан савдо қилинган. Ундан ташқари, Самарқанд қўшни ва чегарадош давлатлар билан ҳам қизғин савдо олиб борган.

Энг сифатли жунли халатлар Афғонистон, Эрон, Қобул ва Кашмирдан келтирилган, кишки мовутлар Ўратепадан, от улови ва ёпинчиклари, юқори сифатли палас ва гиламлар Қарши ҳамда Бухородан келтирилган. Энг қиммат, айниқса ранг-баранг қошмалар Жиззах, Тошкент ва Хўжанддан олиб келинган. Самарқанд бозорларида баъзида кам бўлса-да Ҳиндистондан келтирилган ҳарир жунли матолар ҳам сотилган[9].

XIX аср 50-йилларидан Бухоро амирлигининг ва шу жумладан Самарқанднинг Россия билан савдо муносабатлари ўзгара бошлади. XIX аср 40-йилларида Россияга асосан Ўрта Осиё савдогарлари ташриф буюрган бўлсалар, эндиликда ўз маҳсулотларини амирлик бозорларига олиб кела бошладилар. Бу борада Сучковлар, Хлудовлар, Морозовлар фирмалари фаоллик кўрсатишган. Рус савдогарлари Самарқанддан аввало пахта хомашёсини харид қилишган. Чунки бу маҳсулот Россия тўқимачилик саноатини ривожланиши учун жуда муҳим эди.

XIX аср аср ўрталари Ўрта Осиё давлатларининг бошқа ҳудудлар билан савдо алоқаларининг ривожланиши даври бўлди. Бунга бир томондан мазкур давлатлар ўртасидаги урушларнинг кам содир бўлиши сабаб бўлган бўлса, иккинчи томондан, жаҳондаги етакчи ривожланган давлатларда саноат ривожланиши натижасида катта ҳажмда ҳам ашё маҳсулотларига эҳтиёжнинг ошиб бориши ва ишлаб чиқарилаётган катта ҳажмдаги маҳсулотларни сотиш учун истеъмол бозорларини зарурлиги сабаб бўлган. Умумий қилиб айтганда, етакчи империалистик давлатлар учун ҳам ашё ва истеъмол бозорлари танқислиги вужудга келган эди. Бу эса улар томонидан бир неча асрлар давомида жаҳон савдосидан нисбатан йироқлашиб қолган Ўрта Осиё давлатлар билан ҳам савдо муносабатларини ривожлантиришни тақозо этган.

Шундай қилиб, XIX аср ўрталарида Самарқанднинг Ўрта Осиё шаҳарлари ва бошқа қушни давлатлар билан савдо алоқалари ривожланди. XIX аср иккинчи ярмида Самарқандни Россия билан савдо алоқалари янада жонланган. Бу эса ўз ўрнида шаҳар иқтисодиётини юксалишига сабаб бўлган. “Голос” газетасида “Екатеринбург, Троицкдан, Петропавлоск, Акмолинск, Туркистон ва Тошкент орқали Самарқандга ҳар йили 7500 тагача туя ва 3000 мингтагача аравалар қатнаб, улар 150000 пуд ҳажмда товар ва буюмлар

ҳамда Омскдан 10000 пудгача давлат юкларини келтирилганини қайд қилинади”[10 111].

Бироқ, савдонинг ривожига маъмурий бошқарув тизимининг яхши эмаслиги, аҳолининг харид қувватининг пастлиги, алоқа йўллари ва транспорт воситаларининг ёмон аҳволи, савдо карвонларини тез-тез хужумлар ва талончиликларга дуч келиши, турлича юқори ва ҳилма-хил божхона тўловлари, божхона ходимларининг порахурлигини кенг тус олганлиги, тинимсиз ўзаро феодал курашлар ҳамда кредитлаш тизимининг яхши йўлга қўйилмаганлиги тўсқинлик қилар эди.

Самарқандда катта маблағга эга савдогарлар кам бўлган. Самарқанд савдогарлари доимо бухоролик савдогарлардан олти ой ёки бир йилга қарз олиб туришган[11 56]. Бундан ташқари, Ўрта Осиё савдогарлари Россияда ва Россия савдогарлари Ўрта Осиёда бир хил ҳуқуқ ва имтиёзларга эга бўлишмаган. Мисол учун, 1859 йилда Россия Ташқи ишлар вазирлиги Бухоро амирига Бухородан Россияга келтириладиган пахта ва пахта маҳсулотларига бож тўловлари солинмайди, лекин шунга қарамасдан рус савдогарларининг амирликдаги ҳуқуқий аҳволи қониқарсиз[12 32], деб ёзган эди.

Шаҳарда савдогарлар учун мўлжалланган карвон-саройларнинг ҳам ўрни катта эди. XIX аср ўрталарида Самарқанд шаҳридаги карвон-саройлар сони 58 та бўлиб, улар турли маҳсулотлар савдоси билан шуғулланувчи савдо мажмуаларидан иборат бўлган. Мазкур карвон-саройлар савдо буюми ёки унинг асосчисини номи билан аталган. Масалан, саройи майиз, саройи орд, саройи биринжи майда, саройи тамоку фуруши, саройи рангубор фуруши, саройи шини, саройи Орифжон бой, саройи Махсум, саройи Мухаммад, саройи Каримбой, саройи Подшохи, Жун сарой ва ҳ.к[13]. Архив ҳужжатлари маълумотлари асосида уларнинг катталиги, хизмат турлари ҳақида маълумотларни ҳам билиб олишимиз мумкин. Масалан, Давлат қушбеги саройи биринчи қаватда 30 хужра, ертўлада учта хона ва омборхонага эга бўлган. Иккинчи қаватида ҳам 30 та хона мавжуд бўлган. Қушховуз гўзаридаги Орифжон бой саройида 45 та хона бўлган. Махсум саройида 14 та хона ва 7 та дўкон, Мухаммад Карим бой саройида 26 та хона, Мисгар саройида 15 та савдо хоналари бўлган[13].

Карвон-саройлар сонининг кўплиги, уларнинг ҳажми катталиги шаҳарда савдо-содиқ ишларининг жадал бориши ва товар айирбошлаш ҳажмининг ҳам катталигидан далолат беради. Ундан ташқари, ушбу маълумотлар Самарқандни бошқа ҳудудлар билан ҳам савдо муносабатларининг қизғин бўлганлигидан далолат беради.

Ички ва ташқи савдонинг изчил ривожига ягона пул тизимининг ва кредитлаш тизимининг мавжуд эмаслиги тусқинлик қиларди. Баъзи ҳолларда савдогарлар ўртасида ишонч ёки ишонч ёрлиқлари асосида қарз олиш ва бериш муносабатлари ҳам ўрнатилган. Лекин, бу айрим ҳолатлар савдонинг умумий аҳволига таъсир ўтказма олмас эди.

Хулоса қилиш мумкинки, ишлаб чиқаришнинг қолдиқ, самарасиз услублари ҳукм суриши сабабли бозор муносабатлари қизғин бўлмаган. Бу эса ўз ўрнида ташқи савдога ўз таъсирини ўтказган. Ундан ташқари, аҳолининг нисбатан сотиб олиш қобилияти сустлиги ҳам ички ва ташқи савдони жонланишига тўсқинлик қилувчи омил бўлиб қолди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843. – С. 109-161.
2. Рожкова М.К. Экономические связи России со Средней Азией в 40-60 годы XIX века. – М.: Изд. АН СССР, 1963. – С. 37.
3. ЎзМДА, 5 фонд, 34 руйхат, 12 иш, 124 – varaқ.
4. Саидкулов Т.С. Самарқанд во второй половине XIX – начале XIX веков. – Самарқанд, 1970. – С. 30.
5. ЎзМДА, 5 фонд, 34 руйхат, 12 иш, 124 – varaқ.
6. Файзиев А.Ф. История Самарқанд а первой половины XIX века (учебное пособие). – Самарқанд, 1992. – С. 35.
7. ЎзМДА, 5 фонд, 34 руйхат, 12 иш, 107 – varaқ.
8. ЎзМДА, 5 фонд, 34 руйхат, 12 иш, 114 – varaқ.
9. ЎзМДА, 5 фонд, 34 руйхат, 12 иш, 115 – varaқ.
10. Туркестанский сборник. Т. 151. – С.111.; Голос, 1876, №179.
11. Туркестанский сборник. Т. II. – С.56.

12. Саидкулов Т.С. Самарканд во второй половин XIX – начале XIX веков. – Самарканд, 1970. – С. 32.
13. ЎЗРМДА, ф. И-5, руйхат 1, иш 72, 14-17 - варақлар.

**XIX ASRNING OXIRI - XX ASR BOSHLARIDA ZARAFSHON VOHASI SUV
XO‘JALIGIDA SARFLANGAN XARAJATLARNING TARIXIY-MANBAVIY TAHLILI**
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tayanch-doktoranti
Bobodustov Bobur Mirzoboyevich.
E-mail: bobur.b.88@mail.ru tel. +99893 998-81-11

Rossiya imperiyasi hukumatinig Turkiston o‘lkasidagi agrar siyosatini asosiy maqsadlaridan biri bo‘lgan paxta xom ashyosini yetishtirishni ko‘paytirish va tovar sifatida uni tashib ketishdan iborat bo‘lgan. Paxtachilikni rivojlanishi bilan o‘lkada sug‘orish tizimi va yerlarning meliorativ holatini muntazam yaxshilash zarurati kelib chiqdi. Bu kabi holatlar Rossiya imperiyasi hukumati tomonidan Turkiston o‘lkasida mavjud yer-suv munosabatlarini o‘rganishni talab etar edi. Shu maqsadda mustamlaka ma’murlari bir qator o‘lka tarixini o‘rganishga oid chora tadbirlarni amalga oshirdi.

Bu Zarafshon vohasining suv xo‘jaligi tarixi yangi bosqich bo‘lib, uning suv resurslarini va irrigatsiya tizimlarini ilmiy jihatdan o‘rganish hamda uning suv ta‘minotini yaxshilash yo‘lida dastlabki sug‘orish ishlarini amalga oshirishda muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Imperiya ma‘muriyatining Turkistondagi siyosati arzimagan harkatlar hisobiga o‘lkadan imkon boricha ko‘roq foyda olish edi.

XX asrning birinchi yarmida O‘rta Osiyoning turli vohalarida sug‘orma dehqonchilik va sug‘orilish tizimining kelib chiqishi hamda qadimgi sug‘orilgan yerlarning tabiiy sharoitlariga bag‘ishlangan qator maqola va ilmiy asarlar nashr etilgan. Masalan, V.M. Masson, G.N. Lisitsing, N.G. Minashinaning maqolalarida Murg‘ob, Tajan, Iliy vodiylarining sug‘orilish tarixiga oid qimmatli ma‘lumotlar keltiriladi. Quyi Zarafshon vodiysi sug‘orilish tarixiga bag‘ishlangan, keng qamrovli, fundamental asarlardan yana biri sifatida A. Muhammadjonovning “Quyi Zarafshon vodiysining sug‘orilish tarixi” asarini misol qilishimiz mumkin.

A.Muhammadjonovning fikricha, XIX asr oxirida Zarafshon vodiysida 142 ta magistral kanal bo‘lib, shundan 99 tasi Samarqand vohasini, 43 tasi Buxoro vohasini sug‘organ, vodiylar bo‘yicha hammasi bo‘lib 1924 ta ikkinchi darajali kanaldan 985 tasi Samarqand qismida, 939 tasi Buxoro hududida joylashgan¹.

1911-yilning may oyida Turkiston gubernatori A.V.Samsonov Olimxon bilan uchrashgan vaqtida Buxoro xonligi hududida olib boriladigan gidrotexnik tekshirishlar uchun beriladigan 750 ming xarajatdan 250 ming so‘mini Buxoro hukumati o‘uctiga olishi to‘g‘risida amirning roziligini oladi. Shunga binoan, Buxoro xonligi Rossyaning yerlarini yaxshilash bo‘limiga 1912-yilda 69 ming, 1913-yilda 91 ming va 1914-yilda 90 ming ajratadi.

Mustamlaka davrida Turkiston hududida atigi 50 ming gektar yer sug‘oriladigan yer bo‘lib, unga ajratilgan mablag‘ yiliga 50 ming so‘mdan oshmas edi. Yarim asrdan ortiq vaqt davomida (1865-1917-yillar) Turkiston irrigatsiyasi uchun imperiya hukumati jami 36,4 million rubl mablag‘ sarfladi, uning 34,9 million rubli (96 foizi) 1895-1915-yillarga to‘g‘ri keladi. Shundan 25 million rubli suv xo‘jaligi qurilishiga, qolgan qismi loyiha qidiruv ishlari, sug‘orish tizimi va melioratsiya o‘rnini ta‘minlash uchun sarflangan².

Imperiya hukumati o‘zlashtirila boshlagan yerlardan dastlabki vaqtlardayoq paxtadan yuqori hosil olindi. O‘lkadagi sug‘oriladigan umumiy yerlar maydoni 1901-1905-yillarda 1100 desyatinadan, 3000 desyatinaga yetkazildi, ya‘ni 3 marta kengaytirildi.

¹ Muxammadjonov A. Quyi Zarafshon vodiysining sug‘orilish tarixi. -T.: Fan 4 1972. 219-bet.

² Boltayev A. Mirzacho‘l – Jizzax o‘tmishi va buguni (1900-2000 yillar). Toshkent. “Fan” nashriyoti, 2007 y. 38-bet.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Sugʻorish shaxobchalarini kengaytirish (yaʼni 8-10 desyatinaga boʻlingan uchastkalarga yetkazish) uchun qoʻshimcha 3 million 230 ming rubl ajratish masalasi Davlat dumasiga kiritildi, lekin duma 1914-yil fevral oyida qoʻshimcha mablagʻ ajratishni rad etdi¹. Bu ish faqat aholining moddiy mablagʻi hisobiga bajarilishi mumkin edi.

Turkisgon oʻlkasida mustamlaka maʼmuriyatining agrar siyosatida ikkita asosiy vazifa turgan: a) Imperiya hukumatining Turkiston oʻlkasidagi mavqeini tobora mustahkamlab borish; b) oʻlkaning boy tabiiy va iqtisodiy zaxiralaridan oʻz manfaatlari yoʻlida foydalanish. Oʻlkashunos olim knyaz M.L.Masalskiy oʻz soʻzida Turkistondagi yer-suv masalalariga qaratib, arzon paxta xom-ashyosiga erishish uchun oʻlkada paxta yakka hokimligini oʻrnatish, ruslarni koʻchirish choralarini koʻrish lozimligini oʻqtiradi.

Rossiya imperiyasining Turkistondagi agrar siyosatidan koʻzlangan bosh maqsadi va asosiy yoʻnalishlarini Davlat mulklari va ziroatchilik vaziri A.V.Krivoshein shunday ifodalagan: “Bu markaziy masalada uch koʻrinish mavjud. Agar birinchisida yarqirab turgan yozuv “Paxta” boʻlsa, ikkinchisida “Sugʻorish” va nihoyat, uchinchisida uncha koʻzga tashlanib toʻrmagan boʻlsa ham, aslida esa hammasidan muhimi – “ruslarni koʻchirib keltirib oʻrnatish” yozuvi turibdi. Vazir markazning Turkistondagi mustamlaka siyosatining asosiy yoʻnalishlarini juda loʻnda, muxtasar tarzda, yaʼni “Paxta”, “sugʻorish”, “ruslarni koʻchirib keltirish” kabi uch soʻzda ifodaladi. A.V.Krivoshein oʻz fikrlarini aniq dalillashga oʻrinib, masalaning dastlabki iqtisodiy tomoniga urgʻu beradi. “Bizning ichki bozorimizga, soʻnggi 20 yil ichida Amerika paxtasi uchun faqat boj tariqasida 700 million rubl toʻlashga toʻgʻri keldi. 1900-yildan esa yiliga 40 million rubldan talab qilmoqdamiz”².

M.Bradovskiy Turkiston oʻlkasining Rossiya manfaati bobidagi oʻrni va ahamiyatini yanada ixchamroq qilib ifodalaydi. “Imperiyaga qoʻshib olingan bu hududga, - deb yozgan edi u, - imperiya bilan chambarchas bogʻlangan mustamlaka sifatida qaralishi lozim... Bu joy Yevropa Rossiyasi manufaktura sanoati ehtiyoji uchun janubiy iqlim mahsulotlarini yetkazishga qodir. Qisman koʻchmanchi chorvador va qisman oʻtroq, asosan dehqon aholi yashaydigan bu mustamlakada manufaktura sanoati juda past rivojlangan. Shuning uchun ham u tabiiy ravishda Yevropa Rossiyasi manufaktura mahsulotlari chaqqon sotiladigan bozorga aylanadi”³.

Lekin masalaning yana boshqa muhim amaliy tomoni ham bor. Maʼlumki, XIX asrning oxirlariga kelib Rossiyada kapitalizm tez surʼatlar bilan rivojlangan va bu jarayon birinchi navbatda yengil sanoat ayniqsa, toʻqimachilik sanoatini keskin rivojlantirishga olib kelgan edi. Toʻqimachilik sanoati uchun kerakli xom-ashyo paxta u vaqtda asosan Amerikadan sotib olingan. 1894-yilda Turkiston oʻlkasida safarda boʻlgan Rossiya yer ishlari va davlat mulki vaziri Yermoloy Davlat Dumasining majlisida soʻzga chiqib, “Turkiston paxtasini nafaqat ichki bozorda, balki Amerika paxtasi bilan raqobat qila olishi, vaqti kelib uni butunlay isteʼmoldan siqib chiqarishi mumkinligi” toʻgʻrisida qatʼiy fikrni bildirdi. Shundan keyin Davlat Dumasi maxsus “Paxta komissiyasi”ni tuzdi, paxtachilik hukumat siyosatining ustuvor yoʻnalishlaridan biriga aylandi. “Toʻqimachilik sanoati uchun paxta xom ashyosi yaʼni, Turkiston paxtasi bilan taʼminlana boshlandi. Imperiya hukumati oʻz siyosatini izchillik bilan amalga oshira boshlagan.

Turkistonda mustamlaka irrigatsiya maʼmuriyatini tashkil etish miroblarga toʻlanadigan xizmat haqi birmuncha tartibga tushgan edi. Garchi oʻlka podsho Rossiyasi tomonidan bosib olingandan keyin dastlabki yillarda suv xoʻjaligining pastki tabaqalari uchun, shu jumladan, mirob va bandbonlar avvalgidek dehqonlardan qoʻsh yer hisobidan 2 tangadan “qoʻshpuli” hamda kafsan yigʻib olingan boʻlsada, ammo suv xoʻjaligi maʼmuriyatida xizmat qilgan rus irrigatorlari va ariq oqsoqollari davlat yer soligʻi hisobidan maosh olganlar. Masalan, XIX asrning oxiri - XX asr boshlarida Turkiston oʻlkasi boʻyicha irrigatsiya xodimlari uchun yiliga 99,8 ming rubl ajratilgan⁴. Bu esa Turkistondagi unumdor yerlarning har bir desyatina maydoniga 5 kopeykadan toʻgʻri keladi⁵.

¹ Abdunabiyev A.G. Mirzachoʻlni oʻzlashtirish tarixidan. Toshkent, 1959. 12-bet.

² Кривошеин А.В. Записка главноуправляющего земледелием и землеустройством и поездке в Туркестане. СПб. 1912. 114.

³ Бродовский М., Колониальное значение наших среднеазиатских владений для внутренних губерний. 1891

⁴ Оʻз МА. F. I-18, 1-roʻyxat, 9137-ish, 14-varaq.

⁵ Оʻз МА. F. I-18, 1-roʻyxat, 9137-ish, 13-varaq.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Bu davrda irrigatsiya mudiri bir yillik ish haqi uchun 2800 rubl, irrigatsiya texnikalarning har biri uchun rubl, nazoratchi konduktorlar uchun 1200 rubldan ajratilgan. Ariq oqsoqollarning yiliga 360 rubldan 720 rublgacha davlatdan maosh olgan. Samarqand viloyati bo'yicha 23 ariq oqsoqollarining umumiy yillik ish haqi 14240 rublni tashkil etgan¹.

1912-yildan boshlab irrigatsiya xizmatlarining talablariga muvofiq Turkiston ma'muriyati tomonidan o'lka irrigatsiyasida xizmat qilayotgan miroblar uchun ham kafsan o'rniga muayyan miqdorda maosh tayinlangan. Shundan so'ng miroblar ishiga 130 rubldan 240 rublgacha yillik ish haqi ola boshlagan.

Bulardan tashqari, magistral kanallarda tartib o'rnatish maqsadida otli nazoratchilar tayinlangan bo'lib, ularga oylik 15 rubl ish haqi belgilanib, har yili bu shtatlar uchun 1800 rubldan 2700 rublgacha o'rtacha 2250 rubl miqdorida mablag' ajratilgan². Zarafshon daryosi bo'ylab tayinlangan otli nazoratchilar uchun oyiga 25 rubl ish haqi belgilanib, bir yilda ular uchun jami 600 rubl ajratilgan.

Zarafshon daryosi bo'ylab o'rnatilgan gidrometrik postlardan olingan ma'lumotlarni irrigatsiya mudiriga olib kelish uchun jalb etilgan maxsus choralar uchun 15 rubldan 20 rublgacha ish haqi belgilanib, bir yilda ular uchun 630 rubl sarflangan. Umuman irrigatsiya xizmatlari uchun bir yilda o'rtacha hisob bilan 89 350 rubl sarflangan³. Arxiv hujjatlarida keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda, mustamlakachi ma'muriyatning XX asr boshida yaratilgan qator tadbirlari, qonun loyihalari (Turkistonda irrigatsiya ishlarini kontselyonlarga berish va buning evaziga, o'zlashtirilgan yerlarning yarmigacha qolgan miqdorini suvi bilan ularga shaxsiy mulk sifatida oldi-sotdi qilish, "1910-yil Suv qonuni" va boshqalar) Turkiston o'lkasi xalqlarining yer-suvga egalik qilish huquqlarini amalda yo'qqa chiqarishga qaratilgan edi.

Ma'lumki, XIX asrning oxirida Rossiya qishloq xo'jaligi hukumatning o'zi tan olgan inqiroz boshlangan. 1886-yil 12 iyundagi "Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risida Nizom"da Rossiya janubda sug'oriladigan dehqonchilikni rivojlantirish, Turkiston o'lkasida sug'orish ishlarini kengaytirish uchun maxsus dala-qidiruv guruhlarini boshlandi. Keyinchalik Turkiston o'lkasida yer va suv zahiralari o'rganish sohasida bajariladigan keng ko'lamdagi qidiruv va izlanishlarga qonuniy-huquqiy asos solindi.

Xulosa qilib aytganda sug'oriladigan yerlar ekinlarga qarab, dala yoki ochiq yerlarga, bog'dorchilik hamda polizchilik yerlarga bo'lingan. Sug'orma dehqonchilik nihoyatda katta mehnat natijasida amalga oshgan. Yirik sug'orish inshootlarini qurish va ularni muntazam ravishda o'z vaqtida tozalash va ta'mirlash ishlari katta mablag'larni, juda ko'p kishilarning uyushgan kuch g'ayratlarini talab qilgan. XX boshlarida dehqonchilik ancha kengaydi, ekinlar turi ko'paydi, paxta yakka hukmronligi o'sdi, uni Rossiyaga olib ketish ko'chaydi. Buning oqibatida tashkiliy ravishda ko'chirish siyosati siyosiy tus oldi va sug'oriladigan yerlar kengaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdunabiyev A.G. Mirzacho'lni o'zlashtirish tarixidan. Toshkent, 1959. 12-bet.
2. Boltayev A. Mirzacho'l – Jizzax o'tmishi va buguni (1900-2000 yillar). Toshkent. "Fan" nashriyoti, 2007 y. 38- bet.
3. Muxammadjonov A. Quyi Zarafshon vodiysining sug'orilish tarixi. -T.: Fan 4 1972. 219-bet.
4. Кривошеин А.В. Записка главноуправляющего земледелием и землеустройством и поездке в Туркестане. СПб. 1912. 114.
5. Бродовский М., Колониальное значение наших среднеазиатских владений для внутренних губерний. 1891.
6. O'zbekiston Milliy arxivi fondi.

¹ O'z MA. F. I-22, 1-ro'yxat, 2686-ish, 9-varaq.

² O'z MA. F. I-22, 1-ro'yxat, 2686-ish, 10-varaq.

³ O'z MA. F. I-22, 1-ro'yxat, 2686-ish, 11-varaq.

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ ШКОЛЫ БУХАРЫ В XVIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВВ.

Джуразода Д.Х.,

доктор исторических наук, профессор,

Исамитдинов Ж.Б., кандидат исторических наук, доцент кафедры истории таджикского народа ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова», Республика Таджикистан. Тел.: +992939006013; E.mail: Isomatdinov1961@mail.ru

Литературная жизнь Бухары из-за политического кризиса и междоусобной борьбы в начале (20-30-е гг.) XVIII в. находилась в плачевном состоянии. Но такое состояние не продолжалось долго. После установления господства Мангытов, укрепления политической и социально-экономической жизни возникли необходимые условия для литературного творчества. В особенности улучшение литературной жизни наблюдалась во время правления эмиров Шахмурада, Хайдара и Насруллаха. В бухарских литературных кругах XVIII – первой половины XIX вв. наиболее известными представителями были Сайидо Насафи, Мулхам, Мирзо Содик Мунши, Мухаммад Шариф Ориф, Абдуррахмон-ходжа Носех, Джунайдулло Хозик, Хасрат Хисори, Парии Хисори, Махзун Самарканди, Маппаб Самарканди, Мирзо Ато Бухорои, Шавки Каттакургони, Ансаб Бухорои, Рахим Гарми, Музтар Косони и др.[10,с.236]

Известным представителем таджикско - персидской литературы конца XVII - начала XVIII вв. является Сайидо Насафи (умер в 1711 г.) [8]. Он родился в городке Несеф. С детских лет у него проявился талант к сочинению стихов. Поэтому отец Сайидо Мирабид отправил его в Бухару для обучения. Детство его прошло в очень трудных социальных условиях. В Бухаре он жил в одной из келий (*худжре*) медресе Лаби Хавза Надира Девонбеги и прожил там до конца своих дней. В период учебы освоил философию, этику, логику. Занимался музыкой и литературой. Во время учебы в медресе Сайидо жил относительно зажиточно, потому что в первые годы учебы его всячески в материальном отношении поддерживали друзья-ремесленники.

Литературный талант Сайидо сложился и совершенствовался именно во время учебы в Бухаре, важнейшие его стихотворные сочинения были написаны в этот период. Его поэзия широко распространилась среди населения, он был признан умелым литератором, стал профессиональным поэтом. Но его поэтическая деятельность не привела к благосостоянию. Сайидо вынужден был искать помощи у некоторых чиновников государства. Он установил контакт с вельможами, стал участвовать в их беседах и собраниях. Сайидо дружил с правителем Самарканда Рахим-бием, получал от него материальную помощь.

Как отмечает Малехо в своём *тазкира* (поэтической антологии), Сайидо дважды по призыву Рахим-бия посещал Самарканд, тайно встречался с представителями литературных кругов Самарканда. Беседуя с многочисленными государственными сановниками, Сайидо узнавал их истинное лицо, большинство из них не были любителями художественного слова, не заботились о талантах. Поэтому он решил порвать отношения с вельможами.

Сайидо на старости лет, увидев неценённость поэзии в глазах государственных сановников, решил жить в уединении, вдали от людей власти, вести затворническую жизнь. Жил в нищете. Но вскоре он отказался от затворничества и вновь установил тесный контакт с обществом.

Сайидо являлся одним из плодовитых поэтов своего времени. Он оставил богатое поэтическое наследие, которое причисляют к шедеврам таджикской литературы. Наследие Сайидо дошло до нас в виде *куллиёт* (полного собрания сочинений) и *девони ашъор* (собрания стихов), которые состояли из *газалиёт* (лирических стихотворений), *касыд* (од), *маснави* (месневи, стихотворная форма с парной рифмовкой полустихий), *мухаммас* и

мусаддас (пятистрочные и шестистрочные строфы), *рубоиёт* (рубаи, четверостишья) и др. жанров поэзии, общим объемом 8500 бейтов. Он написал притчу «Бахориёт» («Хайвонот-наме») и «Шахрошуб».

Соратником Сайидо Насафи являлся Ворас (Мухаммад Афсахуддин Абулбақои Бухорой). Он был известен как *шохномасаро* (чтец “Шах-наме”) и *киссагуӣ* (рассказчик сказок, историй, повестей). Писал стихи различных жанров – *газели, рубаи, китъа, чистон* и др. Является автором таких произведений, как «*Мусайиб-наме*», «*Бахр-ут-таворих*», «*Девони ашъор*», «*Рисала дар халли абъёти мушкила*», «*Рукаъа*» и «*Рамузи Хаши бихиш*» [1,с.333]. Ворас приводил 77 стихотворений из произведений известных поэтов – Анвари, Рашида Ватвата, Хакани, Хафиза, Сайфи Исфранги, Камола Худжанди, Бадри Чочи, Ходжи Хасана Нисори, Саиба и высказал о них свое мнение как литературовед.

В число видных поэтов бухарского литературного круга конца XVIII – начала XIX вв. входит Мирза Мухаммад Садик Мунши Джандари (умер в 1819/20 г.). Он был известен под псевдонимом (тахаллус) Садик. Мирза Садик Мунши как при Шахмураде, так и при эмире Хайдаре занимал высокий пост мунши (секретаря). От него остались разрозненные эпические произведения («*Дахма-и шахан*», «*Каза ва кадар*», «*Рафъ-и туман-и Ахугир ва-Хайрабад*», «*Ошик шудани дарвиш ба духтар*») [9,с.1157]. Он написал также множество лирических стихотворений (*газель, касида, китъа, рубаи*) [5,с. 9-21, 110-147]. Мирза Садик Мунши был также каллиграфом. Он переписывал книги. В частности, им переписана знаменитая книга «*Раишахат айн-ал хайат*» Фахр ад-Дина Али Сафи Кашифи (1463-1531), агиография, которая была посвящена Ходже Убайдуллаху Ахрору (умер в 1490 г.) и другим суфиям Накшбандия [3,с.126].

Поэт Абид-ходжа ибн Мирак-ходжа, творивший под псевдонимом Мужрим Абид, жил во второй половине XVIII – первой четверти XIX в. Он составил специальный диван из своих стихов на таджикском и узбекском языках [4,с.378]. Пик творчества Мужрима приходится на время правления Амира Шомурода (1784-1802) и его сына Амира Хайдара (1802-1826). Но эти годы для ханства были временем экономического упадка. Народ бедствовал, голодал. О культуре, литературе, поэзии можно было не говорить. Усилились религиозные преследования, население погрязло в шариатских предрассудках. Отшельничество, аскетизм стали образом жизни, обычным делом в государстве, в котором участвовали даже сами ханы. Во дворцах поэтам не было места. Искусство, литература оказались без внимания. В это время поэт Мужрим написал и подарил Амиру Хайдару касыду – оду, посвященную хану. Амир посоветовал поэту отказаться от стихотворчества и пойти в дервиши, вести аскетический образ жизни [7].

Своим литературным творчеством в Бухаре первой половины XIX в. был известен Мулло Гулмахмад, известный под псевдонимом «*Афгон*». При эмире Шахмураде он занимал должность военачальника, удостоился прозвища «*Мукарраб ул-хакан*». В период правления эмиров Хайдара и Насруллаха был назначен правителем Хатирчи и Нурато. Он занимался поэзией. По сведениям Рахматуллаха Возеха, Афгон написал около 20 тысяч бейтов: газели, рубаи, касиды, тарджебанд и мухаммас. В творчестве он был последователем Бедия. Часть его стихов была написана в подражание великому поэту. Он является автором маснави «*Одили Афгон*» [2,с.201-202].

Известным представителем таджикской литературы первой половины XIX века являлся Джунайдулло Хозик (Джунайдулло ибн Ислоншейх Хозик). Он был уроженцем Герата. В начале XIX века прибыл в Бухару, занимался творческой деятельностью, писал стихи. Вместе с тем он был признанным историком и врачом (табибом) своего времени. Прославился в народе благодаря глубоким знаниям и практической деятельности в области медицины.

Джунайдулло Хозик в своих стихах высмеивал невежественных мулл (улемов). Критиковал даже самого эмира Насруллаха. За что его преследовали, и он бежал из Бухары в Коканд. Однако Хозик оставался в Коканде недолго и переселился в Хиву. Но вскоре у него возникли проблемы с хивинским ханом, и он вернулся обратно в Коканд.

В 1842 году эмир Насруллах захватил Коканд, казнил кокандского правителя Мадали-хана (Мухаммадали-хана-Д.Д.). Сарбазы его войск грабили город, многие ремесленники и представители искусства были увезены в Бухару. Вместе с ними также увезли в Бухару Джунайдулло Хозика. Хозику удалось бежать в Шахрисябз. Но он обманным путем был убит эмиром Насруллахом. Об убийстве Хозика Мирза Алим ибн Мирза Рахим Тошканди в сочинении «*Ансаб ас-салатин ва тварих ал-хавакин*» отмечает, что по возвращении из успешного кокандского похода эмир Насраллах приказал Хозику прочитать какой-нибудь стих (бейт) в честь его победоносного возвращения из похода. Хазик тут же экспромтом прочёл вот этот байт:

Ты выкроил на свой стан из порицаний

Такую одежду, которая останется на тебе до Судного дня.

Амир очень рассердился и так побледнел, что не осталось ни кровинки в его лице. Он ни слова не вымолвил до прибытия в свой дворец. Махдума Хазика охватил страх, и он в ту же ночь собрался в дорогу и ушёл в Шахрисябз... Узнав, что он ушёл в Шахрисябз, амир послал ему *инаятнаме* (грамоту), чтобы он вернулся в Бухару. Ишан Хазик не вернулся, думая, что амир (непременно) убьёт его, если он вернется (в Бухару). Амир три раза посылал за ним нарочного с письменным обещанием пощады. Хазик не возвращался, амир Бухары пришел в ярость, выпустил из темницы некоего вора по имени Душабай, которого он держал в заточении, и велел ему: «Если ты принесешь мне голову Махдума Джунаида Ишана Шафии, я тебя освобожу из заточения». И тот принял (это условие), отправился в Шахрисябз...этот Душабай остался на ночь у Хазика и отрезал ему голову» [6,с.96].

Джунайдулло Хозик написал множество стихотворных произведений. От него остался также трактат по медицине [11].

Крупным представителем литературы данного периода являлся Мулла Курбан Хирами (родился в 1810 г.), достигший совершенства под влиянием устного народного творчества и передовых традиций классической литературы. Его перу принадлежат такие произведения, как «*Чор дарвиш*» (1834), «*Махфилоро*» (1844), «*Тутинома*» (1854) [4,с.379].

Таким образом, по данным письменных источников и многочисленных исследований историков, культуроведов и искусствоведов, несмотря на разгул феодальной реакции, в Бухарском ханстве определенные успехи были достигнуты в области материальной культуры, образования, науки, богословия и литературы. Зодчие и мастера, сохраняя классические традиции градостроительства и соблюдая каноны исламской религии, создали монументальные памятники (дворцы, медресе, мечети, ханако и т.д.), которые получили широкую известность. Особое значение развитию культурной жизни ханства придавал эмир Хайдар. Именно при нем был построен ряд новых медресе, были созданы условия для творчества ученых, мыслителей, литераторов, певцов, музыкантов. Имена ряда деятелей культуры Бухарского ханства исследуемого периода - Сайидо Насафи, Вораса Мухаммада Бухорои, Мирзы Мухаммада Садики Мунши Джандари, Джунайдулло Хозика и др. навеки вписаны в летопись истории.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Акрамов А. Ворас// Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. – Душанбе, 1988. -С.333.
2. Алимардонов А. Афгон //Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. – Душанбе, 1988. - С. 201-202.
3. Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии Мангитов в произведениях их историков (XVIII – XIX вв.) . -Алматы: Изд. «Дайк – Пресс», 2004.- 516 с.
4. История Узбекистана. Т. 3. (XVI – первая половина XIX века) –Ташкент, 1993. – 476 с.
5. Каримов У. Мирзо Содиқи Мунши (Ахвол ва осори шоир). –Душанбе, 1972.-162 с.

6. Мирза Алим ибн Мирза Раҳим Тошканди. Ансаб ас-салатин ва таварих-ал хавакин / Пер., примеч. и указ. С. Юлдашева. –Ташкент, 2007.-256 с.
7. Мужрим Обид (1748-1818)// <https://www.ziyouz.uz/ru/literatura/xvi-vek-pervaya-pоловина-XIX-veka/145--1748-1818> (Дата обращения: 25.04.2024)
8. Сайидо Насафи. <http://tg.wikipedia.org/wiki>. (Дата обращения: 25.04.2024)
9. Стори Ч.А., Брегель Ю.Э. Персидская литература: Био-библиографический обзор. В 3-х ч. Ч.2. / Пер. с англ., перераб. и доп. Ю.Э. Брегель. –М., 1972. -1314 с.
10. Ходизода Р., Каримов У., Саъдиев С. Адабиёти тоҷик (асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX). –Душанбе: Маориф, 1988. –320 с..
11. <http://kk.docdat.com/docs/index-428875.html> (Дата обращения: 25.04.2024)

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИДА МАНҒИТЛАР СУЛОЛАСИНИНГ ЎРНИ

У.Муродуллаев

Навоий давлат педагогика институти Тарих кафедраси мустақил тадқиқотчиси

Ўзбек давлатчилиги тарихи ўзининг узоқ ва бой тарихига эга бўлиб, ушбу ҳудудда турли сулолалар ҳукмронлик қилиши билан бирга, муайян даврларда ўз мустақиллигини йўқотиб бошқа давлатлар таркибига ҳам кирган. Буларнинг барчаси ўзбек давлатчилигини шаклланишига у ёки бу даражада хизмат қилган. Турк ҳоқонлигининг вужудга келиши ҳудудимизда илк марказлашган давлатчиликни вужудга келишига сабаб бўлган бўлса, араб босқинидан кейин ислом қондалари давлат бошқарувига кенг тадбиқ этилди ёки мўғул босқини ҳарбий соҳада жиддий ўзгаришларни вужудга келишига сабаб бўлиб, бу эса ўз навбатида Амир Темур ҳукмронлиги даврида марказлашган давлатни вужудга келишига имконият яратди.

Афсуски, XVI аср охири XVII аср бошларига келиб, кучлар нисбатини ўзгариши, сулолалар ўртасида ўзаро урушларнинг бошланиб кетиши натижасида минтақада мустақил давлатларни – хонликларни пайдо бўлишига сабаб бўлди. Ўзаро ички урушлар ва ташқи кучларнинг қўллаб-қувватлаши натижасида Бухоро хонлиги таркибидан Хива хонлиги ажралиб чиққан бўлса, кейинчалик хонликларнинг шарқий ҳудуди – Тошкент ва Фарғона водийсида сепаратистик ҳаракатлар натижасида XVIII аср бошида Қўқон хонлиги ҳам ўз мустақиллигини эълон қилган. Бу эса Бухоро хонлигида ҳукмронлик қилиб келаётган сулоланинг анча заифлашганлигидан далолат беради. Тарихий манбаларда ўша даврдаги Бухоро хони Абулфайхон айшу ишрат ва шаробхўрликка муккасидан кетиб давлат ишлари билан умуман шуғулланмай қўйганлиги, давлатни идора қилиш ишлари Муҳаммад Ҳакимбий оталиқ қўлида қолганлиги битилган.¹ Шунингдек, бу ҳақда тарихчи олим Қ.Ражабов ҳам ўз фикрларини билдирган.² Қулай вазиятдан унумли фойдаланишга ҳаракат қилган Эроннинг ҳукмдори Бухорони босиб олиш учун катта қўшин тортиб келади ва қаршиликка учрамай Амударёдан ўтиб тез орада Бухоро остоналарида пайдо бўлади. Муҳаммад Ҳакимбий оталиқ вазиятни тўғри англаб ўғли Муҳаммад Раҳимбийни Нодиршоҳни олдиға юбориш орқали унинг ишончига киради ва Бухоро босқини талафотсиз якунланади. Эрон билан сулоланинг бу яқинлашуви Бухоро тахтини 1756 йилда Муҳаммад Раҳимбий томонида батамом эгаллаб олиниши билан тугайди.

¹ Мирза Алим Сомий. “Манғит амирлари тарихи ёки Бухоро хонлигининг инқироzi.”, <https://e-library/namdu.uz>, Аҳмад Дониш. “Рисола ёхуд мағитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи.”Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2014 й.

² МУНГЛИ КЕЧМИШ ЁХУД ТАРИХДАН БИР САБОҚ...(ТАРИХ ФАНЛАРИ ДОКТОРИ ҚАҲРАМОН РАЖАБОВ БИЛАН МУЛОҚОТ)

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Ушбу сулола томонидан Бухоро хонлиги (кейинчалик амирлик деб атала бошлаган) то 1920 йилгача ҳукмронлик қилган. Мазкур вақт давомида 10 та ҳукмдор Бухорони бошқарган. Манғитлар сулоласи ҳукмронлиги даврида давлат бошқарувида ислом аҳком ва қоидаларига мустаҳкамланади, ҳарбий ва иқтисодий соҳаларда ислохотлар ўтказилади. Муҳаммад Раҳимбий қаттиққўллик билан сиёсат юритиб, Бухоронинг аввалги кўплаб ҳудудларини ўз қўли остида бирлаштира олган, лекин унинг вафотидан кейин амакиси Дониёлбий тахтга келганидан сўнг мамлакат ичида яна айирмачилик сиёсати ва бошбодоклик авж олиб, марказий ҳокимият кучсизланади, ҳатто Шаҳрисабз беклиги марказий ҳокимиятга хавф ҳам сола бошлайди.

Ушбу сулоланинг халқ томонидан қўллаб-қувватланган ва унинг даврида кўплаб диққатга сазовор ишлар амалга оширилган вакили бу – амир Шоҳмурод ҳисобланади. Жумладан, шу вақтгача давом этиб келаётган хонлик бошқарувига барҳам берилиб, ўзини давлатнинг бошлиғи – амир деб атади, давлат ишларини амалга оширишда қатъий тартиб қоидаларни белгилади, марказий ҳокимият кучайди ва маҳаллий бекларнинг ҳар қандай бошбодокликларига барҳам берилди, мамлакат иқтисодий ҳаётида муҳим рол ўйнаган пул ислохоти ўтказди. Шунингдек, ўзининг камтарона ҳаёти ва қилган амаллари билан ҳаммага ўрнак бўлган амир Шоҳмурод халқ орасида Амири масъум номи билан машҳур бўлганлиги Аҳмад Дониш томонидан ҳам таҳсинга сазовор фикрлар билдирилган.¹ Унинг ўғли амир Ҳайдарни ҳам отаси каби амалга оширган ишлари билан халқ ўртасида муносиб обрўга ва қўллаб-қувватловга муваффақ бўлган ҳукмдор сифатида кўришимиз мумкин.

Сулоланинг кейинги нуфузли шу билан бирга зиддиятли вакили бу амир Насруллодир. Амир Насрулло даврида амирликнинг чегараси кенгайиб, Қўқон хонлигини ҳам, қисқа муддатга бўлса-да, ўз таркибига қўшиб олган. Унинг даврида ҳам давлат бошқарувида юзага келадиган муносабатларда диний қоидалар устувор даражада ўрин тутган, дин аҳкомларига тўғри келмайдиган ҳар қандай ишлар қаттиқ қораланган. Зиддиятли шахс сифатида унинг томонидан босиб олинган Қўқон хонлигида амалга оширган хунрезликларини ёки амирнинг ўзи шариятга ошкора тажовуз қилишни раво кўрмасдан, ўз гуноҳларини уламолар зиммасига юклаганлигини кўришимиз мумкин.²

Амирликнинг кейинги ҳукмдорлари даврида мамлакат билан чор Россияси томонидан босиб олиниб, қуллик “сиртмоғи”га солинади, ташқи дунё билан алоқалари узилади, мустақил ички ва ташқи сиёсат юритиш ҳукукидан маҳрум қилинади. Амир Музаффариддин, Абдулаҳадхон ва сўнгги манғит ҳукмдори Олимхон даврида халқ икки томонлама зулм остида эзилди, турмуш тарзи тобора пасайиб кета бошлади. Бунинг натижасида турли тараққийпарвар кучларнинг ҳаракати ривожлана бошлади, улар ўз олдида мамлакатда сиёсий бошқарув, таълим, иқтисодиёт ва жамият ҳаётини тубдан ислох қилиш масалаларини кун тартибига олиб чиқа бошлайдилар. Бу каби ҳолатлар дин ва давлатга қарши чиқиш деб баҳоланади ва унинг тарафдорлари қаттиқ жазоланади ёки қўлга тушмаслик мақсадида мамлакатдан бош олиб чиқиб кетишга мажбур бўлишади.

Умуман олганда Бухорода манғитлар сулоласи даврида бир қатор ижобий ишлар амалга оширилди. Буни биз чингизийлардан қолган бошқарув тизимида барҳам берилиши ҳамда ер эгалиги, суд тизимида амалга оширилган ислохотларини алоҳида таъкидлашимиз мумкин. Лекин сулола ҳукмронлигининг сўнгги давларида жаҳидчилар билан қадимчилар ўртасида муносабатларнинг кескинлашуви жамият ҳаётига фақат салбий томондан таъсир қилганлигини кўришимиз мумкин.

¹ Аҳмад Дониш. “Рисола ёхуд мағитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи.”Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2014 й. 20-24-бетлар.

²Ўша асар, 34-бет.

1908 йилда С.Айний, Абдулвоҳид Мунзим, Ҳомидхожа Меҳрий ва Ҳамдийлар Бухорода фаолият кўрсатаётган татар муаллими Холид Бурнашев ва Самарқанддаги Абдуқодир Шакурый ташкил этган жаҳид мактабидан таълим қоидалари, дарсхона тартиби, дарсликлар ҳақидаги олган маълумотлари ва орттирган тажрибалари асосида Мунзим уйида бухоролик илм-маърифат толибларига махсус янги усул мактабини очишга қарор қиладилар¹. Очиладиган мактабнинг муаллимлигига Мунзим тайинланади. С.Айнийнинг фикрича, муаллимликка Музимни тайинлашларининг сабаби, унинг дарс бериш, таълим қоидаларини яхши билиши ва ҳусни хати чиройли бир ҳоттот бўлган².

С.Айний “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар” асарининг “Бухорода биринчи усули жаҳида мактаби” бўлимида ёзишча, 1326 йил ҳижрийда, шаввал ойи ўнида (милодий 1908 йил 23 октябрда, янги ҳисоб билан 1908 йил 5 ноябрь) Бухоро шахрининг Дарвозаи Саллоҳхона гузарида жойлашган Мирзо Абдулвоҳид Мунзим³ уйида форсий тилида биринчи марта бухороликларга махсус усули жаҳида мактаби очилади⁴ ва унга Абдулвоҳид Мунзим муаллим этиб тайинланади⁵. “Бу мактабда дастлаб ўқувчилар куйидагилар эди: Абдурахмонбек-Абдуллабек ўғли, унинг хизматкори Абдуғани, Афзал ва Акрам - Аҳмад маҳдум Ҳамдий ўғли, Муҳаммадамин - Саиджон маҳдум ўғли, Абдуқайим - Абдушукур ўғли. Иди қурбонгача, икки ой муддатда ўқувчилар адади (сони) 12 тага етди”⁶.

Адиб ушбу шахсларнинг кейинги ижтимоий-сиёсий ва илмий-адабий фаолиятлари ҳақида ўзининг “Эсдаликлар”⁷ асарида, шунингдек айримларининг адабий ижодий фаолиятлари тўғрисида машҳур “Тожиқ адабиётидан намуналар”⁸ асарида муҳим маълумотларни келтириб ўтган. Абдулвоҳид Мунзим ушбу воқеани кейинчалик ёзган “Арзи ҳол”ида хотирлаб шундай ёзган: “1908 йил Бухорода янги усули жаҳид мактабини очдим. Мактаб бир йил фаолият кўрсатиб, уламоларнинг тазйиқи ва ҳасадига учради. Ҳарчанд янги мактабнинг тарафдорлари кўп бўлсада, аммо ғалаба улар томонида бўлди ва уламолар бу мактабни ёпдилар”⁹.

Ушбу мактабни очишга Мунзим бошчилигида С.Айний, Аҳмаджон Ҳамдий ва Ҳамидхожа Меҳрий каби тараққийпарварлар яқиндан ёрдам беради¹⁰. Янги усул мактабини ташкил этиш иши қийинчиликлар билан кечади. Чунки мактабни ташкил этганлар унинг усул ва қоидадан хабарсиз бўлиб, бунинг асосини татар муаллимлари яхши билишар эди. Шунинг учун ҳам С.Айний ёзган эдики “янги усул мактабини ташкил этган бўлсакда, таълим тартиби ниҳоятда даражада бузуқ ва барчамиз усул ва қавоиддан хабарсиз эдик, ҳеч бир нарсани билмаганимиздан жонимиз сиқилмоқда эди. Бизга шу нарса белгили эдики, янги усул манбаи Татаристондир”¹¹.

¹ Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Б. 27; Унинг ўзи: Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро. – Б. 38.

² Айний С. Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро. – Б. 39.

³ Табаров С. Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим. Чопи дувум. – Душанбе: 2009. – Саҳ. 29-31

⁴ Ёш Бухороликлар кўмитасидан ўртоқ Пўлатхонов доклади Иштирокиюн, 1919 йил, 15 июнь, № 113.

⁵ Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Б. 32; Унинг ўзи: Тарихи амирони манғитияи Бухоро. – Б. 90; Унинг ўзи: Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро. – Б. 40; Бухоро вилоят музейи қўлёзма фонди, 1573 - инвентарь.

⁶ Айний С. Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро. – Б. 33.

⁷ Айний С. Эсдаликлар. I – IV қисмлар. / Асарлар. 8 жилдлик. 5-7 жилдлар. Т: Ўздавадбийнашр, 1963-1965.

⁸ Айний С. Намунаи адабиёти тожик. – Москва: 1926.

⁹ Қаранг: Табаров С. Мунзим. – Душанбе: Ирфон, 1991. – Б. 33; Унинг ўзи: Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим. Чопи дувум. – Душанбе, 2009. – саҳ. 35

¹⁰ Табаров С. Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим. Чопи дувум. – Душанбе: 2008. – Саҳ. 29

¹¹ Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Б. 36; Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро. – Б. 38.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Мирзо Абдулвоҳид Мунзим ҳам 1908 йилда очган янги усул мактаби ўқувчилари учун 21 саҳифалик “Роҳбари хат” номли дарслик ёзиб, уни Самарқандда, Демуров матбаасида нашр эттиради¹.

Олимнинг Бухорода очилган янги усул мактаби ҳақида келтирган маълумотларининг аниқлик томони шундаки, шахсан унинг ўзи мактаблар ташкил этишда раҳнамолик қилгани, дарсликлар ёзиб нашр эттиргани ва умуман ушбу тарихий воқеаларнинг жонли гувоҳи бўлганидир. Шунингдек, Бухоро амирлигида ташкил топган янги усул мактабларининг фаолияти, унинг раҳнамолари ва тарихини ўрганишда, асосан С.Айнийнинг “Бухоро манғит амирлари тарихи”, “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар”, “Қисқача таржимаи ҳолим” ва “Эсдаликлар” каби асарлари ва айрим илмий – публицистик мақолаларига мурожаат этишган. Шунингдек, Бухоро амирлиги ҳудудида дастлабки усули жаҳид мактабларининг очилишини ҳам Мирзо Абдулвоҳид Мунзим ва С.Айний номлари билан боғлашган.

Олим ўзининг “Қисқача таржимаи ҳолим” асарида бу ҳақда шундай ёзади: “Мен татар муаллимига бориб айтдимки, агар сиз рози бўлсангиз, сизнинг мактабингизга бепул хизмат қилиб, таржимонлик қиламан, татар дарсларини тожик тилига таржима қилиб, ўз мактабимизга тадбиқ қиламан. (Мен ўша вақтларда татар тилини, татар тилида ёзилган газета ва журналларни мутлоа қилиш ва ёд олиш орқали ўрганган эдим)”². “Бой болалардан ҳар ойда уч сўмдан, камбағал болаларни эса бепул қабул қилдик”³. Мунзим ва С.Айний болалар томонидан мактабга тўлайдиган ҳар ойдаги пулдан Мунзимнинг меҳмонхонаси – мактабхонани пол қилиб, қайта таъмирлайдилар⁴.

С.Айнийнинг ёзишича, Мунзим томонидан катталар учун ҳам кечги мактаб ташкил этилиб, ёши йигирма, ўттизга етишган кишиларни йиғиб, ҳар кун икки соатдан таълим бера бошлайди⁵. Унинг таъкидлашича, мактабда ўқийдиганларнинг кўпчилиги шаҳарлик бўлганлигидан, кўп йиллар давомида эски мактабга қатнаб, “хат ва саводдан насибамиз йўқ экан” деб, мактабни ташлаб кетганлар бўлган⁶.

1908 йилнинг баҳорида татар мактабида умумий имтиҳон бўлиб⁷, улар қўллаган усул қандай натижа берганини исботлаб бермоқчи бўладилар. Афсуски, Мунзим ва С.Айний томонидан очилган янги усул мактаби эскича ўқитиш тарафдори бўлган мутаассиб руҳонийларнинг қаттиқ қаршилигига учрайди. Улар янги усул мактаблари ва тарафдорларига қарши ҳар хил фитна иғволарни тўқиб чиқара бошлайдилар. Мактабни тезроқ ёпиш учун қўлларидан келадиган барча ҳаракатларни қилишади. С.Айний “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар” асарининг “Мактабни ёпмоққа ҳозирланиш ва имтиҳон” бобида, мактабга кимлар қаршилик кўрсатгани ва бошқалар тўғрисида батафсил ёзади. “Мактабнинг шуҳратини ва халқнинг рағбатини кўриб, аксилҳаракат кўрина бошланди”⁸. Ҳатто Бухорода фаолият кўрсатаётган татар мактабларига ҳам мутаассиб руҳонийлар томонидан тазйиқ ўтказила бошланади.

Хулоса қилиб шунини айтиш мумкинки, тараққийпарвар Мунзим Ёш бухороликлар ҳаракатида фаол қатнашди. Бухоро жаҳидларининг сиёсий партияси бўлган Ёш бухороликлар амирлик тузumi ўрнида демократик республика ўрнатиш учун интилди.

¹ Табаров С. Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим. Чопи дувум. – Душанбе: 2009. – Саҳ. 29

² Айний С. Қисқача таржимаи ҳолим. / Асарлар. 8 жилдлик. 1 – жилд. Т: Ўздавнашр, 1963. – Б. 66.

³ Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Б. 37.

⁴ Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Б. 41; Унинг ўзи: Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро. – Б. 46.

⁵ Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Б. 39; Бухоро вилоят музейи қўлёзма фонди, 1573 – инвентар.

⁶ Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Б. 39.

⁷ Жумаёев Х. Инъикоси мактабҳои усули нави Бухоро дар осори С.Айний // Мактаби совети, 1983 № 4. – саҳ.26-27

⁸ Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Б. 43 – 44.

Кекса жадидлар авлодига мансуб бўлган Мунзим бу курашларда фаол қатнашиб, ҳам ўзининг амалий ҳаракатлари Бухорода демократик ислохотларни жорий этиш ва қарор топтириш учун изчил курашди.

О НЕКОТОРЫХ ИЗМЕНЕНИЯХ В СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)

Г.Нормуродова
СамГУ., д.и.н.

Центральной Азия в конце XIX – начале XX века переживал сложные социально-политические и экономические изменения. В условиях колонизации Российской империей определенные трансформации, сопровождавшиеся кризисом и развитием, пережила и традиционная социальная система общества. Исследование данного вопроса на примере изменений и проблем в социальной структуре, находившегося под протекторатом Бухарского эмирата, позволило увидеть историческую действительность на региональном и межрегиональном уровне. Осуществление в настоящее время масштабных исследований, направленных на изучение истории Бухарского эмирата, а также работа над специальными проектами определяет актуальность настоящей темы как в локальном, так и в международном масштабе.

Проведение в январе 1897 года Первой всеобщей переписи населения Российской империи, в том числе в Туркестанском крае послужила сбору определенных статистических сведений о населении. Однако в Бухарском эмирате официальная перепись населения не была проведена. Поэтому в литературе приводятся различные сведения о численности населения в эмирате в конце XIX - начале XX веков. На основе анализа этой литературы и источников можно считать, что в результате политических, демографических, экономических изменений произошел рост численности населения от 2-2,5 млн человек в первой половине XIX века до 2,5-3 млн человек в конце XIX - начале XX веков¹.

Вместе с тем тот факт, что в эмирате не была произведена перепись населения, явился причиной трудностей в определении социального состава населения и доли слоев населения в удельном весе всего населения. Ко второй половине XIX века основным занятием населения эмирата являлись земледелие и животноводство. Орошаемое земледелие в эмирате осуществлялось в основном в Зарафшанском, Кашкадарьинском оазисах, расположенных в верхнем и среднем течении Амударьи оазисах (Куляб, Вахш, Гиссар), а в горных районах Восточной Бухары было широко распространено богарное земледелие. На основе анализа литературы можно сделать вывод о том, что, принимая во внимание, что кочевое население составляло 15-20 % всего населения эмирата, а в жизни полукочевого населения земледелие занимало такое же важное место, как в жизни оседлого населения, то 85-90 % населения страны составляли дехкане.

В исследуемый период регион Бухарского эмирата имел большое значение для Российской империи с точки зрения сырьевой базы и торговых интересов. Это в свою очередь привело к противоречивости произошедших в Бухарском эмирате экономических изменений – социальным последствиям, носившим как положительный, так и негативный характер. Согласно анализу хозяйственного строя даже в самых отдаленных и отсталых районах Бухарского эмирата (в его восточной и юго-восточной части) в начале XX века, в основанных на собственности на землю отношениях наблюдается развитие капиталистических отношений. В связи с этим Файзулла Ходжаев отмечал: “Русский капитализм, занявшись вплотную Средней Азией, покрыв ее целой сетью своих банков, торговых контор, скупая усиленно дехканское сырье и поставляя в Среднюю Азию свою

¹<https://ccas.uok.edu.in/Files/93269b6c-7f53-4439-ae9a-3bdf55a4c649/Journal/e1d2ed14-4834-4ff8-bcf6-490234de34b1.pdf#page=54> Нормуродова Г. Бухоро амирлиги ижтимоий стратификацияси ва аҳоли қатламларининг жамият ҳаётидаги ўрни. – Тошкент: “Наврўз” нашриёти, 2019. – Б. 181.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

мануфактуру и другие фабрикаты, этот русский капитализм, в своем наступательном шествии, вносит глубокие изменения в экономику и, следовательно, в социальную структуру Туркестана и Бухары”¹.

В результате роста товарных, капиталистических отношений в и дехканских хозяйствах произошла социальная дифференциация сельского населения. При этом, с одной стороны, посевные площади и орошаемые земли были сконцентрированы в руках крупных землевладельцев, с другой стороны, увеличивалось число малоземельных и безземельных дехкан. Согласно сведениям, богатые хозяйства села владели в среднем 20-30 десятинами земли. Они владели наиболее качественными орошаемыми землями, пожалованные эмиром и называвшиеся “мулк” и “мулки хурр”, а также они владели пожалованными государством богарными землями категории “танхо”, из которых на каждого человека приходилось по 100-150 десятин².

Погрязшие в долгах, лишившиеся своей земли дехкане постепенно превращались в издольщиков-коранда и поденщиков-мардикоров. Согласно сведениям документам Российского государственного военно-исторического архива, коранда получали за свой труд в летние месяцы получали по 20-30 таньга в день. А те, кто работал круглый год, имели заработную плату до 24-36 рублей в год³. Более половины дохода дехкан расходовался на налоги. По сведениям американского ученого С. Бекера, с дехкан эмирата взималось в 8 раз больше налогов по сравнению с деканами Туркестанского края⁴. Обессиливший от налогов дехканин и скотовод из-за безвыходного положения вынуждены были продать землю, пополняя число безземельных крестьян. Со второй половины XIX века находились под двухсторонним гнетом, то есть, с одной стороны, местной аристократии и ростовщиков, а, с другой стороны, русского капитала.

К концу XIX века в результате расширения орошаемых земель наблюдается переход полукочевового и кочевого населения к оседлому образу жизни. В исследованиях отмечается, что в начале XX века 85,1 % населения эмирата проживало в сельской местности, 9 % - в городах, 5,9 % населения вели кочевой образ жизни⁵. Одним из слоев населения, вовлеченного в экономические процессы в исследуемый период, были скотоводы. В этот период животноводческая отрасль использовалась в двух направлениях: с одной стороны, для удовлетворения внутренних потребностей эмирата, с другой стороны, для вывоза животноводческого сырья в Российскую империю и другие государства. Период российских революций и Первой мировой войны изолировал эмират от внешнего мира и нанес ущерб производству им продукции. В 1919 году посевные площади для хлопчатника сократились на 20 % по сравнению с 1913 годом, также резко понизились цены на продукцию. Например, в 1917 году один фунт хлопка продавался по 11 рублей, а в 1919 году его цена составляла 1 рублю 80 копеек, стоимость фунта шерсти упал с 6 рублей до 2 рублей, стоимость каракулевой смушки понизилась с 7 рублей до 1 рубля до 20 копеек⁶.

Согласно сведениям, накануне 1917 года в Средней Азии число лиц, занимавшихся ремесленничеством составляло примерно 60 человек, из которых 42 % приходилось на регион Бухарского эмирата⁷. Как отмечает О. Сухарева, специфическое отличие ремесленнических семей в городе Бухаре от ремесленников в городах Самарканд, Ташкент, Фергана заключалось в том, что они покидали города для ведения хозяйства на своих землях и дворах, находившихся за его пределами, ремесленники же Бухары круглый год работали в городе. При этом они существовали только за счет

¹ Ходжаев Ф. К истории революции в Бухаре и национального размежевания... – С. 12.

² Ходжаев Ф. К истории революции в Бухаре и национального размежевания... – С. 15.

³ РГ ВИА. Ф. 400, Оп. 1, Д. 1152, Л. 12.

⁴ Ссылка из книги Пылова: Политическое положение Бухарского эмирата и Хивинского ханства... – С. 44.

⁵ Тухтаметов Т. Г. Россия и Бухарский эмират в начале... – С. 88.

⁶ Рашидов У., Рашидов Ў. Бухоронинг Россия билан иқтисодий ва сиёсий муносабатлари... – Б. 17.

⁷ Ишанов А.И. Бухарская Народная Советская Республика... – С. 175.

ремесленничества¹. В ходе новых экономических процессов некоторые местные ремесленники стремились развивать производство товаров, являвшихся ходовыми как на внутренних, так и на внешних рынках. В результате этого укрупнялись мелкие мастерские. В крупных мастерских работало определенное количество нанятых подмастерьев, учеников. Однако в отчете об экономике эмирата за 1917 год отмечалось, что работа ремесленников не была равноценной в каждом году. Например, в Китабском бекстве производители шелка и шелкомотальщики в 1917 году произвели только треть продукции, произведенной в 1916 году². Таким образом положение ремесленников, втянутых в новые торгово-денежные отношения, ухудшилось и несколько ремесленнических отраслей испытывали кризис.

Российский банковский и торговый капитал, внедрявшийся в Бухарский эмират, развивался посредством местного торгового капитала и собственников, стремившихся получать прибыль. Ф. Ходжаев по этому поводу выразил следующую мысль: "... крупное самостоятельное купечество в Бухаре насчитывалось лишь единицами, вся же остальная масса состояла из посредников и маклеров русских торговых фирм и банков"³. Капитал, внедрявшийся посредством коммерческих банков, направлялся в основном на обеспечение средствами производителей. Такие кредитные средства проходили через руки местных посредников и превращались не в банковские средства, а в ростовщические средства. В ходе этих процессов в составе собственников значительно умножился торгово-ростовщический слой.

В результате развития торгово-денежных отношений формировались новые собственники – национальная буржуазия, являвшаяся экономической основой социального строя общества. Класс собственников состоял из различного вида, форм и количества частных собственников. Развитие рыночных отношений, строительство промышленности и железных дорог укрепляло положение собственников в обществе. Их национальный состав включал в основном узбеков, таджиков, евреев и других. Социальной основой служили купцы, промышленники, богатые землевладельцы и другие лица, связанные с сельским хозяйством, торговлей, производством (промышленным, ремесленническим). После возникновения в эмирате перерабатывающей промышленности стали возникать собственники, наряду с занятием своей прежней профессией – торговлей, также вкладывавших свой капитал в деятельность местной промышленности.

Таким образом, в конце XIX – начале XX веков наряду с господствовавшим традиционализмом прослеживаются процессы модернизации. Особенности, свойственные современности, наблюдаются в индустриализированных предприятиях и заводах, железных дорогах и средствах связи, изменениях, происходивших в урбанизации, деятельности и взглядах социальных слоев населения. В происходивших трансформациях важное значение имело формирование новых социальных групп, защищавших и оправдывавших посредством своего социального сознания реформирование и прогресс. К началу XX века в определении социального статуса личности в обществе наряду с прежними сословными правами и привилегиями важную роль играют и такие критерии, как капитал, частная собственность, образованность.

Необходимо особо отметить также слой местных рабочих, сформировавшийся под влиянием на жизнь населения изменений, произошедших в социальной системе общества. Под влиянием таких факторов, как строительство железных дорог и введение в строй новых промышленных предприятий, усиление повседневных жизненных потребностей в новых условиях, кризис представителей некоторых профессий и ремесел в конце XIX – начале XX века сформировались сезонные или постоянные рабочие, занимавшиеся дополнительным или полностью сезонным трудом. Несмотря на то, что рабочих эмирата нельзя сравнивать в полном смысле слова с классом рабочих индустриального общества

¹ Сухарева О. Позднефеодальный город Бухара... – С. 151.

² НА Уз, Фонд И 126, Опись 2, Ед.хр 421, об. л. 1.

³ Ходжаев Ф. К истории революции в Бухаре и национального размежевания... – С. 14.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Запада, они появились в местных условиях и принадлежали к рабочему классу по численности и определенному облику. Они были совершенно чужды традиционному бухарскому обществу и теперь представляли собой местный слой рабочих, испытавших свои силы в современной промышленности, на железной дороге и в других отраслях.

После введения в эксплуатацию Среднеазиатской железной дороги (1880-1899) Российское правительство быстрыми темпами продолжило строительство других ее ответвлений. Строительство железных дорог требовало, прежде всего, больших трудовых сил, поэтому крайне необходимо было привлечение к этому процессу слоев местного населения. Согласно документам архива Кушбеги 1915 года, к строительным работам на железной дороге в основном привлекались наемные рабочие¹. В составе рабочих наряду с местными гражданами работали туркмены, иранцы, русские, каракалпаки и представители других национальностей. В частности, в 1914 году для строительства Бухарской железной дороги было нанято 350 человек из Елатомского уезда Тамбовской губернии². На строительстве Бухарской железной дороги работало более 7 тысяч человек, из которых 500 человек были русские, частично иранцы и татары, остальные 6 500 человек были бухарцами³.

Таким образом, политические, экономические изменения, произошедшие в результате превращения Бухарского эмирата в государство, находящееся под протекторатом Российской империи, оказали значительное влияние на социальную жизнь общества. Экономические изменения, произошедшие в этот период, привели к противоречивым – как положительным, так и к отрицательным социальным последствиям. С одной стороны, на территории эмирата развивались товарно-денежные отношения, строились предприятия и железные дороги, возникали признаки интеграции социально-экономической жизни населения края с общероссийской жизнью, с другой стороны, в результате капиталистических отношений усилился процесс социальной дифференциации среди городского и сельского населения. Сформировались категории крупных, средних и мелких собственников активно осуществлявших свою деятельность в условиях новых товарно-денежных отношений. Однако это не облегчило жизнь дехкан и ремесленников, составлявших основную массу населения края. В результате это осложнило социальное и экономическое положение этих многочисленных слоев населения, профессии и хозяйства которых пришли в упадок. Потребности же повседневного существования вынуждали их заниматься наемной работой и отправляться в другие края в поисках работы. Социальную основу местных рабочих, испытавших свою физическую силу на современных промышленных предприятиях, железной дороге и других отраслях, составляли бывшие дехкане, ремесленники, скотоводы и представители других отраслей. Лишение этими слоями своего прежнего положения представляло собой одно из негативных явлений и привело к определенным социальным, экономическим и демографическим потерям для традиционного общества. Большую роль в социальных изменениях, определении статуса личности в обществе наряду с прежними сословными правами и привилегиями стали играть такие критерии, как капитал, частная собственность, образованность.

¹ НА Уз, фонд И 126, Опись 2, Ед. хр. 328, лист 36.

² НА Уз, фонд И 126, Опись 2, Ед.хр. 327, лист 15 и об.

³ НА Уз, фонд И 3, Опись 2, Дело 449, лист 3.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)
BUXORO AMIRI KOLLEKSIYASINING TAVSIFI

Feruza Sharopova
Buxoro davlat muzey-qo‘riqxonasi, bosh muhofizi
A‘zam Boltayev
Buxoro davlat universiteti Arxeologiya va Buxoro tarixi
kafedrasi dotsenti, t.f.f.d. (PhD) azam.boltaev.2015@mail.ru

XX asr birinchi choragida Buxoroda muzey o‘z faoliyatini boshladi. Aniqrog‘i 1922-yil 8-noyabrda Rus-Xitoy banki binosida dastlab muzey o‘z faoliyatini boshlagan. Uning dastlabki ko‘rgazmasi 5 ta xonada jami 168 ta eksponat namoyish etilgan edi. Buxoro muzeyi o‘zining 100 yillik tarixi mobaynida rivojlanib, shakllanib bordi. Hozirda Buxoro davlat muzey-qo‘riqxonasi tarkibida 16 ta alohida muzey va 2 ta doimiy ekspozitsiya faoliyat olib bormoqda. Yaqin yillar ichida muzeylarimiz soni 20 tadan ziyod bo‘lishi rejalashtirilgan. Muzey jamlanmasida bugungi kunda jami 134 mingdan ortiq artefaktlar saqlanmoqda.

Muzey-qo‘riqxona kolleksiyalarining ma‘lum qismini mang‘it amirlariga tegishli ashyolar tashkil etadi. Buxoro amirligi ag‘darilgandan so‘ng (1920 y.) milliy madaniyatimiz namunalari, tarixiy ahamiyati katta bo‘lgan buyumlar xorijga chiqib keta boshladi. Buxoro Xalq Sovet Respublikasi Maorif nozirligi bir necha marotaba matbuot va ommaviy chiqishlarda tarixiy ashyolarni chetga chiqarish mumkin emasligi va kimda tarixiy ahamiyatga ega buyumlar bo‘lsa keltirib Maorif nozirligiga topshirishi so‘ragan. Ikki yil ichida tarixiy ashyolar soni ko‘payib muzey tashkil etishga asos bo‘ldi. Shuningdek, bu davrda “eski hukumatdan qolgan narsalar” nomi bilan amirlikdan va amaldorlardan qolgan buyumlar ham ko‘payib qolgan edi.

Buxoro davlat muzey-qo‘riqxonasi kirim kitoblarining dastlabki uchtasi to‘g‘ridan-to‘g‘ri amirlik bilan bog‘liq ashyolar hisoblanadi. Keyinchalik aholi tomonidan topshirilgan va muzey mutaxassislari yordamida amirlik kolleksiyasiga tegishli ekanligi aniqlangan buyumlar soni bilan ham kolleksiya soni ortib bormoqda.

O‘rta Osiyoda ham zardo‘zlik juda qadimdan rivojlanib kelayotgan xalq amaliy san‘ati turlaridan biri bo‘lib, zardo‘zlik – hunarmandchiligi, zar ip bilan naqsh (kashta) tikish kasbi hisoblanadi. Qadimdan oddiy ipakdan tayyorlangan iplarni simobda eritilgan kumush va tilla suviga botirib olishgan. Natijada ko‘zni qamashtiruvchi zar iplar hosil bo‘lgan. Ipakning rangdorligi kiyimlarni yanada mukammallashtirgan.

Buxoro amirlari va ularning oilasiga tegishli bo‘lgan zardo‘zlik kiyimlarining hozirgi kunda nafaqat O‘zbekiston muzeylarida balki, Rossiya, Germaniya, Avstriya va boshqa dunyo muzeylarida ham saqlanmoqda.

Amirlik kolleksiyasida zardo‘zlik buyumlari alohida to‘plamlarni tashkil etadi. Buxoro amirlari asosan sof ipakdan, baxmal va kundal matolardan tayyorlangan kiyimlarni kiyishgan. Bu kiyimlar zar iplar bilan naqshlanganligi sababli ham “to‘n” deb atalgan. Amirlik qarorgohi bo‘lgan Arkda maxsus “buxchaxona” (xranilishe dlya xalatov i procheyodeji) bo‘lib, u salomxona hovlisi ostida joylashgan. Bu xonada amir sovg‘aga tayyorlatgan davlat xazinasining bir qismi bo‘lgan kiyimlar saqlangan. Amir salomga kelganlarni taqdirlamoqchi bo‘lsa, daxlizda kutub turgan udaychiga ishora bergan va darhol yangi bir usti bosh kiyim “sarp” (sar - bosh, po(poy) - oyoq) salomga kelgan kishiga topshirilgan.

Buxoro amirligida davlat amaldorlari va harbiylarni darajalarga ajratishda ham zardo‘zi to‘nlarning o‘rni bo‘lgan. YA‘ni amir Muzaffarxon zamonigacha turli unvon va ordenlar mavjud bo‘lmagan. Lavozimdagi kishilarni uning turli buyumlariga qarab aniqlashgan. Asosan yuqori darajadagi harbiy amaldorlarga zardo‘zi to‘nlar bilan taqdirlanishgan. Albatta qushbegi, beklar ham zardo‘zi kiyim kiyishgan. Chunki ular ham ma‘lum bir harbiy mansabga ega kishilar hisoblanishgan. Amirlikda ko‘pgina mansablarni diniy kishilar egallagan bo‘lib, Buxoro amirlarining aksariyat chopon(to‘n)lari zardo‘zlik uslubida tikilgan. Masalan, birgina hozirda Arkda joylashgan Buxoro amirligi tarixi ekspozitsiyasida namoyish qilinayotgan Buxoro amiri Muzaffarxonning zardo‘zi-zamindo‘zi uslubida tikilgan to‘nini tayyorlash ishlari 5 oy davom etgan bo‘lib, 3 ta mohir hunarmand (bir xil uslubdagi tika oladigan, yoshi ancha ulg‘aygan

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

zardo'zlar faqatgina bu ishni uddalay olishgan) birgalikda tikishgan. To'ning og'irligi 10 kgdan ortiq bo'lib, yana ustma-ust kiyilgan. Ushbu ekspozitsiyada yana bir yirik to'n bo'lib, baxmal matodan tikilgan. Old tomonida ikki uzun yo'lak shaklida naqsh solingan. Orqa tomon ikki kift orasiga aylana "medalyon" tushirilgan naqshlar shu darajada nozik ishlanganki bir nuqtadan o'n ikki marotaba zar ip o'tkazilgan. Bugungi kunda esa bu ishni amalga oshirining iloji yo'q ashyoning yeng va etaklari ham qalin zardo'zi hoshiyalangan...

Sitorpi Moxi-Xossa amaliy san'at muzeyi ko'rgazmasida ham Buxoro amirlarining bir necha zardo'zlik buyumlari namoyishga qo'yilgan. Ularning eng qadimiysi XIX asrning 60-yillariga tegishli bo'lib, Amir Muzaffarxonning taxtga chiqishi munosabati bilan tikilgan. Joma yashil baxmalga guldo'zi va zamindo'zi uslubida buta gullar tasviri tushirib ishlangan.

1920-yilgacha Buxoroda 300 dan 350 nafargacha zardo'z usta ishlaganligi ma'lum. Buxoro shahrining o'ndan ortiq guzarida zardo'zlar istiqomat qilishgan. Xususan, shaharning janubi-g'arbida joylashgan Mir do'stim guzari "Guzari zardo'zo" deb ham yuritilgan. Ark qal'asida Buxoro zardo'zi ashyolarining deyarli hammasi amir saroyining ehtiyoji uchun ishlatilardi, faqat juda oz miqdori sotish uchun bozorga chiqarilardi.

Erkaklarning zar bilan tikilgan to'n, kamzul, chakmon, chalvor, poyafzol, belbog', salla, kuloh va jul faqat xonga hamda uning buyurtmasi yoki yaqinlari tomonidan birorta oilaviy tantana yoki bayram munosabati bilan tayyorlash buyurilgan. Hech kim, hatto eng katta amaldorlardan birortasi ham yuqorida aytib o'tilgan kiyimlardan hech birini o'ziga buyurtirishga haqi yo'q edi, ular zarbof kiyimlarni amir sovg'a qilgandagina kiyishlari mumkin edi (bu amirning ma'lum bir lavozimni topshirish jarayoni anglatgan).

Ayollar va bolalarning zardo'zi kiyimlari faqat badavlat xonadonlarning a'zolarigagina kiyish rasm bo'lgan. Bu kiyimlarni ular birorta oilaviy tantana yoki bayram munosabati bilan kiyishgan. Boy xonadonlarning 8-10 yoshdan katta bo'lmagan o'g'il bolalariga sunnat to'yi munosabati bilan zarbof to'n kiydirishgan.

1756-1920-yillarda Buxoroda hukmronlik qilgan mang'itlar sulolasiga taalluqli bo'lgan zardo'zi kiyimlar hozirgi kunda bizgacha yetib kelgan yagona yodgorlik nusxalardir.

Mang'itlarning dastlabki vakillariga mansub bo'lgan zardo'zi ashyolar bizgacha deyarli yetib kelmagan. Amir Haydar (1800-1826 y.) zamonidan yagona yodgorlik sifatida zardo'zi mahsi saqlanib qolgan. Mahsiga hijriy 1224 raqami tikilgan, bu milodiy 1809-1810-yillarga to'g'ri keladi. Mazkur raqamning uchrashi shu paytgacha zardo'zi kiyimlarda ro'y bergan yagona holdir.

Muzeyda Amir Nasrullodan (1827-1860 y.) anchagina zardo'zi kiyimlar saqlanib qolingan. Buyumlarning ko'pchiligi 1895-yildan 1911-yilgacha hukmronlik qilgan Abdulahadga mansubdir, zero buxorolik kashtachilarning zardo'zlik san'ati shu davrda gullab yashnagan.

Musulmon erkaklari bosh kiyimlardan biri bu salla hisoblanadi. Muzey qo'riqxonaning zardo'zi kiyimlar kolleksiyasida 10 ga yaqin zardo'zi sallalar mavjud bo'lib, ular hind shodokasiga turli o'simliksimon naqshlar bilan bezatilgan. Shuni ham inobatga olish kerakki, Buxoro amirlari asosan oq salla o'rashgan va ba'zan bayramona holatlardagina zardo'zi salla kiyishgan.

Zardo'zlik-hunarmandchilikning qadimiy turlaridan biri bo'lib, zar ip bilan naqsh (kashta) tikish kasbi hisoblanadi. O'rta Osiyoda ham zardo'zlik juda qadimdan rivojlanib kelayotgan xalq amaliy san'ati turlaridan biridir.

Buxoro ayollari libosiga xos kultapo'shaklari, sochga taqiladigan to'f va jamalaklari shu mehnat namunalari mahsulidir. Ayollar bosh kiyimlari o'rtasida keng tarqalgani kultapo'shak va do'ppilardir. Kultapo'shaklarni asosan ayollar, do'ppilarni esa qizlar kiyishgan. Ro'mollar ayollarning eng keng tarqalgan bosh kiyimi hisoblangan. Peshonabandlar hajmiga ko'ra kichikroq bo'lib, kvadrat shaklida bo'lgan, boy-badavlat oilalardan bo'lgan kelinlar va ayollarning peshonabandlari zardo'zlik naqshlari bilan bezatilgan.

Amirlik kolleksiyasining kumush buyumlar to'plamining aksariyati la'lilardan iborat bo'lib, saroy uchun maxsus kavkazdan keltirilgan oila Arkda baland ko'k rangda emallangan kandakorlik qilingan buyumlarni tayyorlashgan. Ularning markaziga "Buxoroyi sharif" va

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

tayyorlangan yili hijriyda zarb qilingan. Ba'zi la'lilarning shu markaziy qismida "Tuhfa" so'zlari bitilgan. YA'ni bu uslubda ishlangan la'lilar yuqori martabali kishilarga sovg'a qilingan va asosan chet ellik amaldorlar uchun tayyorlangan. Bunga misol sifatida hozirda Davlat Ermitajida saqlanayotgan Buxoro amirligi kolleksiyasidagi kumush buyumlarni keltirishimiz mumkin. Shuningdek, kumushdan tayyorlangan obdasta, qadah, oshxona buyumlari jamlanmasi ham saroy uchun sanoqli miqdorda tayyorlangan.

Buxoro amirlariga rus va Yevropa vakillari tomonidan sovg'a qilingan buyumlar ham alohida qimmatga ega. Ular orasida davlatchilik ramzi sifatida yagona nusxada saqlangan amirlik taxti alohida ahamiyatga ega. Ushbu taxt 1894-yil Kavkazda tayyorlangan. Taxt yog'ochdan ishlangan va zarhallangan. O'rindiqli, suyanchiq va qo'l qo'yadigan qismlari qizil baxmal bilan qoplangan. Taxtni Turkiston general-gubernatori Verevskiy Amir Abdulaxadxon uchun tayyorlatgan va amirga sovg'a qilgan. Turkiston general-gubernatori tomonidan sovg'a qilingan buyumlar qatoriga billur vaza va kumush idishlarni ham kiritish mumkin. Amir oldiga kelgan elchi, siyosiy agent, yuqori doira vakillari o'zlari bilan turli idishlardan iborat to'plamlarni olib kelishgan ularning tarkibida soatlar, kalendarlar, kovsh(yirik harbiylar qadahi), sut va shakar idishlari bo'lgan. Buyumlarga maxsus "Turkiston general-gubernatoridan amirninga" so'zlari bitilgan.

Xulosa qilib aytganda, Buxoro muzeyida saqlanayotgan kolleksiyalar juda katta ahamiyatga ega bo'lib, bu kolleksiyalar ustida tadqiqod olib borish tadqiqotchilar oldida turgan aсосiy vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Андреев С.М..Арк Бухары. 1976. – С. 36.
2. Альмеев Р.В. Бухара – город-музей. – Ташкент: Фан, 1999. – С. 16;
3. Бухоро ахбори. 1922 йил. 112 сон. 23 ноябрь. Панжшанба. 1 саҳифа.
4. Бухоро вилоят давлат архиви. фонд 1175, рўйхат 1, китоб 1-298.
5. А'ЗАМ В. ABOUT THE TOPONYM "BUKHARA". International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences, 1(4), (2021). 36-41.
6. Болтаев А.Х. Бухоро шахри 11 дарвозасининг тарихи ва тақдири (ўлкашунос ТФ Гелах тадқиқотларида). Тюркоязычные страны. Республиканский научно-методический и познавательный журнал. Алматы, 2, (2018). 6-8.
7. Болтаев А. СН Юренив илмий меросида ўлкамиз тарихи масалалари. центр научных публикаций (buxdu. uz), (2023). 28(28).
8. Ражабов О.И., Болтаев А.Х. XX аср 40-йиллари Бухорода ташкил қилинган илмий экспедиция. Ўтмишга назар| Взгляд в прошлое| Look to the past, 6, (2021) 30-36.
9. Болтаев А. Х. (2019). Бухоро музейи-тарихий ўлкашунослик маркази сифатида. Тошкент: Наврўз, 70.
10. Болтаев А. (2020). БУХОРО ЎЛКАШУНОСЛИК МУЗЕЙИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ДАСТЛАБКИ ФАОЛИЯТИ. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz),1(1).
11. Болтаев А. (2021). Бухоро ўлкашунослик музейининг ташкил топиш тарихидан. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz),6(6).
12. Болтаев А. (2021). Бухоро ўлкашунослик музейи 100 ёшда (тарих ва таҳлил). ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz), 8(8).
13. Болтаев, А. (2023). SITORAI MOHI XOSA SAROYINING MUZEYGA AYLANDIRILISH TARIXI. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz), 34(34).
14. Жумаев Қ.Қ. Ситораи Моҳи Ҳосса. – Бухоро: Бухоро.2010.-Б.
15. Тошева, Н. М. Золотошвейные изделия бухарских эмиров // Молодой ученый. - 2015. -№ 9 (89). -С. 1302-1306.

БУХОРО АМИРЛИГИДА ҚОЗИ МАНСАБИ ВА ХИЗМАТ ФАОЛИЯТИ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Исмат Нусратиллоевич Наимов
Бухоро давлат университети
“Археология ва Бухоро тарихи”
кафедраси доценти, т.ф.ф.д., (PhD)

Бухоро азалдан кўхна тамаддун марказларидан бири бўлиб, бу қадим шаҳарда жаҳон илм-фан тараққиёти билан биргаликда жамиятда адолатни таъминлашга ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган атоқли қозилар ҳам етишиб чиққан. Бухорода қозикалонлик қилиб донг таратган, ўзларининг илму маърифати ва адолати билан намуна кўрсатган етти нафар қози ўтганлиги ҳам маълум. Бухоро амирлигида қозилик институти давлат маъмурий бошқарув тизимида алоҳида ўрин эгаллайдиган ва ҳуқуқий-диний йўналишга кирувчи 11 та мансаблардан бири саналган.

Бухоро амирлигининг суд ҳокимиятига Қозикалон раҳбарлик қилиб, унинг қўл остида 28 та беклик ва 7 та Бухоро туманлари қозилари бўйсунган. Қози ҳуқуқий, маънавий-маърифий ва диний ишлар учун алоҳида белгиланган масъул шахс сифатида Қозикалон кўрсатмаларини ижро этган ва бошқа маҳаллий раҳбарлардан ўз фаолиятида тўла мустақил бўлиб, бекликлардаги ҳақиқий ҳолат тўғрисида Қозикалонга ёки шахсан амир қўшбегисига ошқора ёхуд махфий маълумот тақдим этиш ваколатига эга бўлган¹.

Бухоро амирлигида **қозилар хизмат фаолияти кўрсатиш йўналишига** кўра қуйидаги турларга бўлинган:

1. *Шайх-ул-ислом*² – уламолар фаолиятини шариат талаблари асосида тартибга солиб туриш;
2. *Қозикалон* ва унинг қўл остидаги қозилар (фуқарои) – шариат қоидаларини ҳаётга тадбиқ этиш ва унинг устидан қатъий назорат юритиш;
3. *Қози-ўрда* (сипои) – лашкарлар, сипоҳлар ишларини назорат қилиш учун масъул ҳисобланган³.

Қозикалон лавозимида аксарият ҳолларда уламолар таркибидан раис лавозимида фаолият юритиб, тажриба орттирган кишилар тайинланган. Қозикалон “*шариат-паноҳ*” унвонига эгалик қилиб, амирликдаги барча қозиларнинг раҳбари саналган ва ўзига ўринбосар – “*ноиб*” ёки “*вакил*” тайинлаши мумкин бўлган⁴.

Қозилар йирик фикҳий уламолар томонидан мукаммал ишлаб чиқилган асрлар давомида амалда бўлган махсус одоб-ахлоқ меъёрларига қатъий риоя этишлари талаб этиларди. Шундай бекиёс манбалардан бири буюк ватандошимиз Бурҳониддин Марғиновий (1123-1197)нинг “*Ҳидоя*” асари бўлиб, унда фикҳ илмлари мукаммал тушунтириб берилган. 1178 йили Самарқандда ёзилган “*Ҳидоя*” асари тўрт жуздан иборат, мусулмон мамлакатларида ҳуқуқшунослик бўйича энг асосий қўлланма ҳисобланади. Айнан мазкур асарда шариат аҳкомлари тўғрисидаги маълумотлар билан биргаликда, “*Қозиларнинг мақоми*” деб номланган XX бобида адолат ҳимоячилари – қозиларнинг бурч ва мажбуриятлари, уларга берилган ваколатлар, қўйилган талаблар, ҳукм чиқариш қоидалари каби ниҳоятда муҳим масалалар ўз ифодасини топган.

Уларга кўра, қозиларга ақлни заифлашишига сабаб бўладиган омиллар, яъни қорни оч, чанқоқ ва жаҳли чиққан, ғазабланган маҳалда ҳукм чиқариш мумкин бўлмаган. Агар жавобгар ҳукм чиқариш пайтида дастлаб даъвогар талабига қарши турса-ю, сўнгра

¹ Ўзбекистон МА, И-126-фонд, 1-рўйхат, 203-иш, 1-варак.

² *Шайх-ул-ислом* Бухоро амирлигида қозикалон лавозимидан юқорида турса ҳам XX аср бошларига келиб амалда давлат ҳаётида ўз таъсирини йўқота бошлайди, чунки кўплаб масалалар қозикалон ташаббуси билан бевосита ҳал этилиш ҳолатлари кўпайиб боради.

³ Бухоро амирлиги қозихона маҳкамаси тарихи (XVIII аср ўрталари – XX аср бошлари) [Матн] / лойиҳа раҳбари И.Наимов. – Бухоро: “Дурдона” нашриёти, 2023. – Б. 49.

⁴ Семенов С. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени. – Сталинобод: Нашриёти академияти фанҳои РСФСР Тоҷикистон, 1954. – С. 30-31.

кўринмай кетса, қози қарор чиқариш муддатини кечиктириши мумкин эди¹. Чунки, қоидага кўра, қози қарор чиқараётган пайтда даъвогар билан жавобгар ўртасида ҳақиқий баҳс бўлиши керак эди. Шу орқали ҳақиқатни юзага чиқариш мумкин бўлган. Қози маҳкама жараёнида даъвогар ва жавобгарга тенг муносабатда бўлиши, уларнинг манфаатини биридан устун қўймаслиги, томонларнинг бирига жилмаймаслиги, чунки бу ҳаракати билан қайси бир томонга рағбати устун маъносида ифодаланиши мумкинлиги каби хизмат йўриқномалари ҳам “Ҳидоя”да келтирилади.

Шу билан бирга, қозилар ўз вазифаларига масъулият билан ёндашмасалар уларга таъсир чоралари ҳам белгиланган. Хусусан, қози била туриб адолатсиз ҳукм чиқарса, мансабидан бўшатишган. Бундай салбий ҳаракатлари билан авлодларининг ҳам келажагига таъсир этган, оқибатда авлодларидан ҳеч бирига қози бўлишга рухсат берилмаган².

Қозиларнинг мажбуриятларига: фаолият юритаётган шахри ёки вилоятидаги барча фуқаролик ва жиноий ишларни кўриб чиқиш; жамоа ахлоқини назорат қилиш; зарурий ҳолларда кишиларга ва мулкларга васийлар (мерос ҳуқуқи)ни тайинлаш; вақф мулкларини назорат қилиш, жамоат бино ва иншоотларини, кўча, йўл ва майдонларнинг ҳолатини тафтиш қилиш; меросни тақсимлаш ҳамда унга васийларнинг риоя қилишини текшириб туриш; оила-никоҳ аҳдномалари ва муаммоларининг тўғри олиб борилишини ҳамда жиноят ва жазо белгиланиши бошқариш, миршаблар ва зиндонлар тафтишини юритиш; закот, солиқни йиғиш ва тақсимлаш ишларини назорат қилиш³ ҳамда масжидлар ва бозорларни текшириш, шунингдек, мусулмонларнинг шариатга риоя этишлари ва бошқа ижтимоий ҳаётдаги муаммоларни ҳал этиш каби масалалар кирган.

Шариат қозиларни ўз иш фаолиятида ҳолис, адолат ва масъулиятли бўлишга даъватлаган. Хусусан, машҳур ҳадисшунос олим Абу Довуд Сулаймон ҳадисларга таянган ҳолда асослаб беришича: “Муҳаммад Расулulloх (с.а.в.) айтганлар: **Қозилар уч тоифадан иборатдир**. Улардан фақат бир тоифадаги қозилар жаннатга киритилади, ўшалар **ҳақиқатни нозил қилганлар** ва унга мувофиқ ҳукм чиқарганлардир. Бироқ ҳақиқатни ошкор қилган, лекин **ҳукм чиқараётганда унга эътибор бермаган қози** дўзахга киради; томонлар (даъвогар ва жавобгар)нинг ноҳолис даъволарини била туриб инobatга олган ҳолда ҳукм чиқарган ва ишнинг тубига етиб бормаган, **одамлар устидан жоҳиллик билан ҳукм чиқарган қозининг** ҳам жойи дўзахда”⁴ бўлар экан. Бошқа бир ҳадисда Расулulloх (с.а.в.): “Ким қозиликни талаб қилса ва унга эришиш учун воситачилар қўйса, у ўз ҳолига ташлаб қўйилади. Кимга қозилик мажбур қилинса, Аллоҳ уни тўғрилиқка йўллаб турувчи фариштани нозил қилади”⁵, дейилади.

Қозилик маҳкамаси ҳозирги дунёвий ҳуқуқ нуқтаи назаридан, қатъий суд маҳкамалари эмас эди: уларда тергов органлари, прокурорлар ва адвокатлик органлари мавжуд бўлмай, бу жараёнларнинг барчаси бир маҳкамада, умумий ҳолатда амалга ошириларди. Муайян ҳудудда қозиларнинг сони ва уларни тайинланиши, четлатилиши амир иродасига боғлиқ бўлган. Қозиларнинг хизмат ваколат муддати белгиланмаган. Давлат раҳбари энг билимдон кишилар орасидан олий судьяни – **қозикалонни** тайинлаган ва у бошқа барча қозиларга раҳбарлик қилган, лекин, у қўл остидагиларнинг ишларига аралашиши мумкин бўлмаган. Амир Абдулаҳад замонидан бошлаб, қозикалон амирга

¹ Бурхануддин Маргинани. Хидоя / Комментарий мусульманского права. пер. с англ.; под ред. Н.И. Гродекова; отв. ред., авт. предисл., вступ. ст. и науч. комм. проф. А.Х. Саидов. В двух частях, четырех томах Часть 1. Том II. – Москва: Волтерс Клувер, 2010. – С. 733.

² Судья маънавияти, одоби ва масъулияти [Матн] / нашрга тайёрловчилар Ф.Т. Турсунов, С.Б. Асқаров. – Тошкент: Muharrir nashriyoti, 2021. – Б. 25.

³ Мирзаев Н. Қози лавозими ва унинг одоби ҳақида ёзилган асарлар таҳлили // “Infolib”. №2, 2019. – Б. 68.

⁴ Хадисы пророка (Хадис 56) / Перевод смыслов и комментарии Иман Валерии Пороховой. 5-е издание. – Москва: «Рипол-Классик», 2022. – С. 118.

⁵ Судья маънавияти, одоби ва масъулияти [Матн] / нашрга тайёрловчилар Ф.Т.Турсунов, С.Б. Асқаров. – Тошкент: Muharrir nashriyoti, 2021. – Б. 60.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

ҳафтада бир марта мамлакатнинг умумий аҳволи юзасидан расман ахборот бериб, буйруқ олиб туриш анъанаси йўлга қўйилган¹.

Қозиларнинг қарорлари якуний деб топилаётган эди ва шикоят қилиш назарда тутилмас эди. Бироқ, айрим пайтларда ҳукмдан норози бўлиб аҳолидан шикоят тушганда, қозилар қозикалонга ишларни кўрсатиши амалиёти мавжуд эди. Қозикалон эса, қоида тариқасида, ишни диншунос-олимлар, яъни аъламлар эътиборига ҳавола этиб, улардан одилона қарор чиқариш талабини кўярди². Қозилар маҳкамада ишни кўриб чиқиш жараёнида яқка ҳолда фаолият юритиши таъқиқланган. Ҳар бир қози ҳузурида муфтийнинг бўлиши талаб этилган. *Муфтий* қозига ҳуқуқий маслаҳатчи ҳисобланиб, шариатга асосан қозилар бир неча муфтийга эга бўлган. Муфтийларнинг асосий вазифаси жавобгар ёки даъвогар қозига мурожаат қилганда қози ишни кўриб чиқишдан олдин томонларга асосланган ривоят ёзиб беришдан иборат бўлган. Муфтий иккала томонни алоҳида тинглаб воқеъликни баён қилганларига кўра масала ечими учун фикҳий манбалардан иқтибосларни ёзма равишда бериб, ўз муҳрини қўйган. Даъвогар ва жавобгар ривоятни қозига олиб боришган ва қози ривоятларни солиштириб шаръий суд ҳукмини эълон қилган³.

Бухоро амирлигида бошқа хонликлардан фарқли ўлароқ, туман қозиларида фаолиятининг чегараси белгиланган қатъий ҳудудлар бўлган. Шу билан бирга бир туман аҳолиси бошқа туман қозисига ишонч билдириб унга мурожаат этиш ҳуқуқини ўзида сақлаб қолган, яъни ҳар бир мурожаатчи ўзи истаган қозига бирор бир ҳуқуқий масала бўйича мурожаат этиши мумкин эди. Суд мунозарали, очиқ ва ошкора ўтарди. Суд бошланишидан олдин қози томонларга келишувга эришишни таклиф қилар, агар рад этилган тақдирда у томонларнинг арзларини, гувоҳларнинг қасамёд кўрсатмаларини тингларди, сўнгра қарор қабул қиларди ва қарор дарҳол маҳаллий ҳокимият органлари томонидан ижро этилар эди.

Бухоро амирлигида Қозикалоннинг ваколатлари ниҳоятда кенг бўлиб, у амирликнинг маънавий-маърифий ишларига ҳам айна пайтда раҳбарлик қиларди. Имом хатиб, муфтилар ва бошқа лавозимларга номзодларни тавсия этиб⁴, улар устидан назорат юритган⁵. Диний байрамлар, хусусан, Рамазон ва Қурбон ҳайитларини нишонлаш, ибодат вақтларини белгилаш учун ҳижрий-қамарий тақвим ҳисобини юритиш ҳам Қозикалоннинг зиммасига юкланган. Булар тўғрисида Қозикалоннинг амир номига жўнатган мурожаатлари далолат беради⁶.

XV-XIX асрда билим етказишда муҳим восита саналган китобларни жамловчи ягона маскан – кутубхоналар фаолияти жамиятда катта аҳамиятга эгалиги сабабли вақф, жамоат ва ҳатто сарой кутубхоналари бошлиғи лавозимига номзодлар Бухоро хонлиги ижтимоий-маданий ва диний-маърифий ҳаётида етакчи ўринга эга бўлган қозикалонлар томонидан тайинланган. Бухоро қозилари ташкил этган бой кутубхоналар борасидаги маълумотларга қўлёзмалар ва уларга босилган муҳрлар асос бўлиб хизмат қилади⁷.

Бухоро мадрасаларидаги таълим сифатининг назорати ва ташкилий ишлар тўлиқ қозикалон зиммасида бўлган. Таълим тизимига доир барча турдаги ҳужжатлар олий ҳукмдор эътиборига қози ул-қуззот орқали тақдим қилинган. Пойтахт Бухоро ва бекликлар қозилари ҳам айнан ушбу вазифани бажарган. Жумладан, Ўзбекистон Миллий архиви И-323-жамғармаси йиғма жилдларида сақланилаётган мадрасаларга тегишли вақф

¹ Фитрат. Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври / [Тоғ. Ҳ.Қудратиллаев ўзбеклаштирган; Сўнг сўз Муҳиддиновники]. – Тошкент: “Минҳож” нашр., 1991. – Б. 39.

² Корнеев В.В. Шариатские суды в Туркестане // Независимая газета (спец. выпуск). – М., 2001. – С. 7.

³ Азизов И. XIX асрнинг сўнгги чораги – XX аср бошида Бухоро амирлигида солиқ тизими. т.ф.ф.д., (PhD) дисс. – Тошкент, 2018. – Б. 19.

⁴ Ўзбекистон МА, И-48-фонд, 1-рўйхат, 1962-иш, 1-11-варақлар.

⁵ Ўзбекистон МА, И-48-фонд, 1-рўйхат, 64-иш, 21-варақ.

⁶ Ўзбекистон МА, И-126-фонд, 1-рўйхат, 1925-иш, 14, 42, 27, 92-варақлар.

⁷ Зиёдов Ш. XV-XX аср бошларида Марказий Осиёда кутубхоначилик тарихи (қўлёзма манбалар ва улардаги муҳрлар таҳлили асосида). Тарих фанлари доктори (DSc) дисс. автореф. – Тошкент, 2022. – Б. 7.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

ҳужжатларидаги муҳрлар буни тасдиқлайди¹. Таълим тизимида вақфсиз мадрасалар ҳам бўлган. Уларнинг бошқарувини қозикалон ва қозилар амирлик томонидан белгиланган тартибда юритиб, “байт ул-мол”дан молиялаштирилишини ташкил қилиб турган.

Бухоро амирлиги кўшбеги архивида сақланилаётган ҳужжатларнинг гувоҳлик беришича, мадрасаларнинг етарли илмга эга истеъдодли ва тажрибали охунд-мударрислари вақти-вақти билан саралаб олиниб, туман ҳамда бекликларга қози ва бошқа муҳим мансабларга юборилган².

Қозиларнинг ўз вазифаларини виждонан бажаришларини таъминлаш мақсадида уларнинг хизмат ҳақлари ҳам муносиб белгиланган. Бу борада, тадқиқотчи И.Бекмирзаевнинг илмий-тадқиқий қарашларида янада батафсилроқ тўхталиб ўтилади: “Балх фақиҳларида дам олиш кунида қозининг иш билан банд бўлмаслигини инобатга олиб, уларга меҳнат ҳақи тўламаслик таклиф этилган бўлса, Бухоро фақиҳлари дам олишнинг бошқа иш кунларига ижобий таъсири бор, деган мақсадда қозига маҳкама юмушидан холи кунларда ҳақ тўланиши керак, деб ҳисоблаганлар. Ишдан ташқари дам олиш қозининг иш кунларида тўғри ҳукм чиқаришига, даъво ишларини диққат билан ўрганишига ёрдам беради, деган фикрда бўлганлар. Бурҳониддин Маҳмуд Бухорийнинг билдиришича, ўрта асрларда *Ироқда – шанба, Шомда – душанба, Бухоро ва Самарқандда – сешанба кунлари қозиларнинг дам олиш кун*и сифатида белгиланган. Шунингдек, бошқа минтакалардан фарқли ўларок, фақатгина Самарқанд ва Бухорода қозининг дам олиш кунида иш ҳақи тўлиқ сақланган. Минтақа қозилари ихтиёрида дам олиш кунини ўз иш жадвалига қараб мустақил белгилаш имкони ҳам бор эди. Шунга қарамай, кўплаб қозилар *сешанбада* дам олганлар”³.

Бухорода қозилар ўз меҳнатлари учун маълум бир миқдорга ҳақ олганлар. Хизмат ҳақлари “байт ул-мол”дан тўланган. Хизмат ҳақини белгилашда ҳар ой якуни билан қозилар томонидан амирлик хазинасига топшириладиган “муҳрона”⁴ пулининг кўлами эътиборга олинган⁵. Қозига маҳкама ишидан манфаатдор шахслар томонидан ҳадялар берилиши ҳаром ҳисобланган. Қозиларга амирлар томонидан нафақа ҳам белгиланган. Масалан, собиқ қозикалон Бақохўжа лавозимидан олинганидан сўнг унга “шайх-ул ислон” унвони берилган ва 6-7 минг танга нафақа тайинланган⁶.

Хулоса қилиб айтганда, Бухоро амирлигида қози мансаби давлатчилик тизимида алоҳида мавқеи, кучли ҳокимият таъсири ҳамда обрўга эга бўлган юқори унвон ва мансаблардан бири эди. Уларнинг хизмат фаолияти нисбатда серқирра бўлиб, жамият ҳаётининг сиёсий-иқтисодий ва ижтимоий-маданий ҳаётидаги жараёнларга фаол иштирок этадиган ва ҳал қилувчи кучга эга амалдор эди. Афсуслар бўлсинки, Бухоро амирлиги тугатилгач, мустақиллик кўлга киритилгунга қадар ўзбек давлатчилиги тарихида муҳим ўрин эгаллаган қозилик маҳкамаси ва унинг фаолияти тўғрисида нотўғри қарашлар сингдиришга ҳаракат қилинди. Аммо бугунги кунда тарихчи ва манбашунос олимлар томондан амалга оширилаётган мазкур йўналишдаги тадқиқотлардан аён бўладики, жамиятда адолатни таъминлашга масъул бўлган қозилар ўз даврида аҳоли ишончини ўз адолати билан қозонган, мадад кучига эга бўлган ва ҳар қандай муаммога фикҳий манбалар асосида жавоб топа оладиган зиёли қатлам вакили эди. Шу нуқтаи-назардан қозиларнинг фаолиятини манбалар асосида атрофлича ўрганиш ва кенг тарғиб этиш муҳим вазифа ҳисобланади.

¹ Қаранг: Ўзбекистон МА, И-323-фонд, 1-рўйхат, 5, 43, 49, 73, 89-ишлар.

² Ўзбекистон МА, И-126-фонд, 1-рўйхат, 1990-иш, 65-варақ.

³ Бекмирзаев И. Қозилик маънавияти. – Тошкент: “Маънавият”, 2019. – Б. 32-33.

⁴ *Муҳрона* – муҳр босувчи қозига бериладиган давлат божи. Муҳрона кўриладиган ишнинг ҳажмига кўра белгиланган.

⁵ Ўзбекистон МА, И-126-фонд, 1-рўйхат, 602-иш, 3-варақ.

⁶ Бухоро хабарлари // “Таржимон” (Боғчасарой). №132. 1913 йил 15 июнь.

SOVET DAVRI MANBALARIDA BUXORO AMIRLIGINING BOSIB OLINISHI MASALALARINING YORITILISHI

Baxtiyorov Behruz Bobirovich
Buxoro davlat universiteti magistranti

Uzoq yillar davomida Sovet tarixshunosligida Rossiya imperiyasining O'rta Osiyodagi harbiy harakatlarining yoritilishi asosan kommunistik mafkuraning g'oyalariga mos tarzda kechdi. Harbiy harakatlarning asl maqsadlari e'tibordan chetda qoldi. Shuningdek, imperiya harbiylarining mustaqil Buxoroga yurishlari va ularning natijalari ham mafkuraga asoslangan holda tadqiq etilgan edi.

Aslini olganda 1858 yili birdaniga uchta ekspeditsiya tuzilib, sharqshunos N.V.Xanikov boshchiligidagi ilmiy ekspeditsiya Eron va Hirot vohasiga; Ch.Valixonov boshchiligidagi savdo ekspeditsiyasi Qashqar (Janubi-sharqiy Turkiston)ga va diplomatik ekspeditsiya Xiva hamda Buxoro xonliklariga yuboriladigan bo'ldi. Bu ekspeditsiyaga Londondagi rus harbiy agenti, O'rta Osiyoga hujum qilish siyosatining tarafdori polkovnik N.P.Ignatev boshchilik qilgan.

A.I.Butakov qo'mondonligidagi Orol flotiliyasidan iborat missiya mintaqadagi umumsiyosiy vaziyatni o'rganish, Buxoro va Xivada rus savdosini kengaytirish va yaxshilash; xonlik ishlariga "inglizlarni zararli aralashuvi"ni barbod qilish va ularni o'z tomoniga jalb etish; rus savdo kemalarining Amudaryo bo'ylab erkin suzib yurishiga xonlarning roziligini olish vazifasini bajarishi kerak edi. Ularga taqdim etilgan 8-yo'riqnomada: "Sizlarga yuklatilgan ishlarining eng muhimi Amudaryo bo'ylab ochiq kema qatnovini yo'lga qo'yishdan iborat. Bu vazifani bajarish uchun imkoni bo'lgan barcha vositalar bilan harakat qilishingiz kerak", - deyilgan edi. Shundan ham ko'rinib turibdiki bu ekspeditsiya bo'lg'usi bosqinchilik harakatlari uchun zamin tayyorlash maqsadida kelgan edi¹.

Bundan tashqari, N.Ignatyev Xiva va Buxoroga qilingan missiya yakunlariga baho berib, o'zining "Миссия в Хиву и Бухару в 1858 г." nomli asarida shunday yozgan edi: "Eng asosiy va eng muhim natija shundan iboratki, xonlikni rus hukumatining ko'zidan to'sib turadigan tuman tarqalib ketdi. Bizning missiyamiz qo'lga kiritgan ma'lumotlar va avvalgi, "sarob"ning insof bilan barham toptirilishi ana shu ayyor va o'z so'zida turmaydigan qo'shnilar bilan munosabatlarimiz tabiatida keskin burilish yasadi, ular hokimiyatning ahamiyati va negiziga, ularning haqiqiy kuchiga va ayniqsa biz O'rta Osiyoda egallashimiz lozim bo'lgan ahvolning xususiyatlariga ancha tog'ri nazar tashlash qaror topishiga, o'zimizning muhim manfaatlarimizni yanada tog'ri va qudratli tarzda himoya qilishimiz uchun ko'zlangan maqsadimizni aniqlab olishimizga imkon berdi".

Ekspeditsiyaga bu xilda baho berish "gapga ko'nmaydigan" qo'shnilar bilan diplomatik muzokoralar olib borishdan bevosita qurolli siquvga, faol hujumkor harakatlarga o'tish "vaqti kelganini" bildirardi. Ana shu paytdan Rossiya imperiyasi hukmron doiralarning rejalari va mo'ljallarida O'rta Osiyo muammosi ustuvor o'rin egallab, "Osiyoda o'z sanoatimiz, o'z madaniyatimiz va o'z savdo sotig'imiz ta'sirini kuchaytiraylik", "Bizning chegaralarimizga tutash bo'lgan dunyoning bu qismidagi madaniy ishda ishtirok etishimizni talab qilamiz", "Bizning ham bu viloyatga erkin kirishimiz mumkin bo'lgan vaqt yetdi" kabi chaqiriqlar eshitila boshlandi.

M.Terentyev o'zining "История завоевания Средней Азии" nomli asarida: "General Chernyayev Toshkent atrofidagi ba'zi viloyatlarni ham ishg'ol etajagini, bular faqat Qo'qon xoniga tegishli bo'lganligi uchun Buxoroni aralashmasligini so'ragan edi. Buxoro amiri hali ham sulh tuzish umididan voz kechmay, 1865 yilda Nasriddin Hoja boshchiligidagi Toshkentni ozod etish masalasida Peterburgda elchilar yubordi. Ammo amir elchilari general Chernyayev buyrug'i bilan general Krijanovskiy tomonidan Orenburgda ushlab qolindi, Peterburgga borishga yo'l qo'yilmadi. Bunga javoban Buxoro amiri ham Toshkent da'vosidan voz kechish uchun Rossyaning Buxoroga yuborilgan bir guruh elchilarning qaytib ketishlarini ta'qiqlab qo'ydi", - deb yozadi². Amir Muzaffarxonning bu ishidan darg'azab bo'lgan general Chernyayev bir xat

¹Игнатъев Н. Миссия в Хиву и Бухару в 1858 г. – СПб., 1897. – С. 278.

² Терентьев М.А.История завоевания Средней Азии. Т.1. - СПб., 1906. – С. 324.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

tayyorlab, darhol bir qarorga kelishini so'ragan edi. Amir Muzaffarxon rus generallarining ushbu xatiga shunday javob bergan edi: "Mening elchilarimni imperator bilan uchrashuviga monelik qildingiz. Men ham bunga javoban sizning elchilaringizni ushlab turibman. Mening elchilarim rus imperatori bilan uchrashuvigacha elchilaringizni himoya qilib turaman".

General Chernyayev o'z elchilarini qaytarish uchun kuch ishlatishga qaror qilib, 1866 yil yanvar oyida Buxoro amirligini bo'ysundirish uchun harbiy harakatlar boshladi. Bu xabarni eshitgan amir Qo'qon xoni Xudoyorxonga ruslarning yo'lini to'sishni buyurdi. Xudoyorxon esa Rossiya bilan to'qnashishdan qo'rqib, amir Muzaffarning farmonini bajarmadi.

Rus istilochilari nazarlarini 1866 yil yanvarida Buxoroga qaratadilar va general Chernyayev harakatlarini boshlaydi. Dastlab qo'shin Jizzax tomondan o'z harbiy harakatlarini boshladi va shu yilning o'zida Jizzax bilan birgalikda O'ratepa va Yangiqo'rg'on ham egallandi. M.Zinovyev o'zining "Осада Ура-Тюбе и Джизака. Воспоминания об осенней экспедиции 1866 г. в Туркестанской области" nomli risolasida bu voqealar haqida qimmatli ma'lumotlarni beradi. Unda: "1868 yil ikkinchi harbiy mavsum boshlanib, unda juda katta strategik ahamiyatga ega Samarqand egallandi. Bu mag'lubiyatlarda asosiy sabab bu - xonlar o'rtasida ittifoq yo'qligi hamda hali ham foydalanilayotgan qilich, zambarak va o'q yoylarning ruslarning tengsiz artilleriyalari yonida o'yinchoq bo'lib qolishi edi deb qayd qilib o'tadi. Ularning o'qlari ayrim hollari aytmaganda qo'rg'oshin yalatilgan toshchalarga o'xshaydi"¹, - deb qayd qiladi M. Zinovyev.

Ammo shuni ham alohida ta'kidlash joizki ruslar elchilik munosabatlari davrida juda katta ma'lumotlarga egaliklari ham ularning ozchilik bo'lishlariga qaramasdan samarali harakatlanishlariga sabab bo'ldi². Ruslarga qarshi birlashibgina ularni yengish mumkinligini Jizzax shahri aholisi ko'rsatib berdi. Ular hattoki general Chernyayevning mansabdan ketishi va Turkiston viloyati harbiy gubernatori va qo'mondoni qilib general Romanovskiy tayinlanishiga sabab bo'ldilar. Mirzo Abdulazim Somiy "Тарихи Салотини Мангития" asarida yozishicha, Orenburg general gubernatori Krijanovskiy Rossiya harbiy vaziri Milyutinga 19 oktabrda yozgan telegrammasida: "Jizzax 18 oktabrda besh kunlik qamaldan so'ng egallandi. 100 ga yaqin askarimiz halok bo'ldi, to'rt kishi yaralandi" deb yozadi. 1867 yil 11 iyulda Turkiston General gubernatorligi tashkil etiladi. Uning rahbari etib General fon Kaufman podsho Aleksandr II tomonidan tayinlandi. Jizzaxdagi jangdan qaytgan kam sonli kishilarning ko'pchiligi yarador, otsiz va qurolsiz edi. Ruslar oradan 15 kun o'tib endi Samarqand sari harakatlanib boshlashdi - deb yozadi³.

Voqealar rivojini yoritishda D.Logofetning ma'lumotlari qimmatlidir. U o'zining "Бухарское ханство под русским протекторатом" nomli asarida "1868 yil 29 mayda Kattaqo'rg'on atrofiga 30000 kishidan iborat qo'shin ruslarning 30 ta to'p va miltiqlar bilan qurollangan askarlariga qarshi chiqib, 7000 kishi vafot etdi. 31 mayda Kattaqo'rg'ondagi ruslarga yana zarba berildi. Bu davrda Abdumalik to'ra Qarshi, G'uzor, Hisor, Sherobod aholisini G'uzorda to'playdi va Shahrisabz beki Hakimbiy va Kitob beki Jo'rabek bilan birgalashib, bo'lajak hujumga tayyorlana boshlaydi. Zirabuloq jangidan so'ng endi aholi jimib qolgandek tuyulgandi. Ammo Buxoro taxti valiahdi Abdumalikxon Shahrisabz va Hisor aholisidan qo'shin tuzib Samarqand tomon harakatlana boshlaydi", - deb yozadi⁴.

G.Arandarenko bu haqida: "1868 yil 6 oktabrda general Abramov vatanparvar kuchlar bilan Qarshida to'qnashadi. Ammo artilleriya o'z kuchini ko'rsatib Abdumalik to'ra Xivaga qochadi. 1870 yil 25 iyunda general Abramov olti rota, 200 kazakdan iborat qo'shin bilan isyonkor shahrisabzliklarni tor-mor etadi. 14 avgustda Kitob shahri egallanib, 15 avgustda

¹ Зиновьев М. Осада Ура-Тюбе и Джизака. Воспоминания об осенней экспедиции 1866 г. в Туркестанской области // Военный сборник, 1868. №3 - 4, - С. 331.

² Мейендорф Э.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. - М., 1875. -С. 140.

³ Мирзо Абдулазим Сомий. Тарихи Салотини Мангития. - М., 1962. - С. 66.

⁴ Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. Том 1. - СПб., 1911. - С. 28.

Shahrisabz tomonga yurish boshlanadi. Shahrisabz ham egallanib, Kitob bilan birgalikda amir ixtiyoriga topshiriladi, – deb yozadi¹.

Yuqoridagi manbalarning tahlilidan shu narsa ko'rinib turibdiki xonliklar o'trasida birlikning yo'qligi, o'zaro raqobatning mavjudligidan foydalangan rus sarkardalari bu hududlarni birin ketin oson egallay oldi va bo'ysundirdi.

XX АСР БОШЛАРИГА ОИД ЁЗМА МАНБАЛАРИДА БУХОРОНИНГ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТИ

Гулирухсор Темирова
БухДУ, ўқитувчи

XX аср бошларида ижод қилган тарихнавислардан Мирзо Салимбек, Шарифжон Махдум Садр Зиё, Муҳаммад Али Балжувоний ўз асарларида Бухоронинг манғитлар даври ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётига доир маълумотларни тақдим этиб, ўзларидан олдинги муаллифларнинг илмий анъаналарини давом эттирдилар ҳамда манғитлар сулоласи тарихининг ўзига хос жиҳатларини ёритиб бердилар.

Мирзо Салимбек 1850/51 йилда Бухоронинг бадавлат ва нуфузли хонадонидида таваллуд топди. У ҳаёти ва фаолияти давомида амирликнинг юқори лавозимларида фаолият кўрсатди. Масалан, 1884-1885 йиллари Туркистон генерал-губернаторлигида Бухоронинг вакили сифатида фаолият олиб борди. Туман амлокдори, шаҳар миршаби, бир қанча вилоятлар ҳокими, бош закотчи каби мансаблар Мирзо Салимбекнинг ижтимоий ҳаётда фаоллигидан далолат беради. Вафот этган йили аниқ эмас. Авлодлари ҳозирда Бухорода истиқомат қилади.

Мирзо Салимбек бир қанча тарихий ва адабий асарлар муаллифи. “Кашкули Салимий”, “Жомеъ ул-гулзор”, “Та’рихи Салимий” шулар жумласидандир. “Та’рихи Салимий” 1917-1920 йилларда ёзилган. Асар қўлёзмаси устида шарқшунос Н.Норкулов чуқур тадқиқот олиб бориб, уни номзодлик диссертацияси даражасида ҳимоя қилган. “Та’рихи Салимий”нинг Н.Норкулов томонидан рус тилига қилинган илмий-изоҳли таржимаси 2009 йил Тошкентда чоп этилди²²⁸. Асарнинг Чингизхон тарихидан амир Музаффар давригача бўлган қисми комплятив бўлиб, мустақил аҳамият касб этмайди. 1860-1920 йиллар воқеаларини ўз ичига олган асосий қисми оригиналлиги, шу даврда ёзилган бошқа тарихий асарларда учрамайдиган маълумотларга бойлиги билан ажралиб туради.

Амир Музаффар даврида содир бўлган воқеа-ҳодисалар, Бухоро-Қўқон, Бухоро-Россия муносабатлари, амирликнинг маъмурий тузилиши, умумий аҳволи ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд. Тарихий воқеалар баёни давомида айрим ҳикоятлар ҳам келтирилади. Жўйборийлар тўғрисидаги шундай ҳикоятлар асардан жой олган. Амир Абдулахад, Амир Олимхон ҳукмронлик даври, Мирзо Насрулло қушбеги, жадидчилик ҳаракати, большевиклар хуружи тўғрисидаги маълумотлар ўзига хос тарихий-бадий услубда ёритиб берилди.

Мирзо Салимбек Мирзо Насрулло қушбеги фаолиятига баҳо берганда, унинг салбий жиҳатларини баъзан ошириб юборади. Мирзо Насрулло қушбеги амирликда катта ваколатларга эга бўлганлиги сабаб, бирон-бир масала унинг маслаҳатсиз ҳал этимаганини муаллиф танқид остига олади. Унинг жадидларни махфий қўллаб-қувватлагани, жадидлар ғоясига эргашгани, амирни ҳам чалғитгани салбий ҳолат сифатида талқин қилинади. Муаллиф амир Олимхонга бўлган хайрихоҳлиги ва садокатини яширмаган ҳолда Файзулла Хўжаевнинг жадидлик фаолиятига салбий муносабатда бўлади ва уни фитначиликда айблайди.

¹ Арандаренко Г.А. Досуги в Туркестане. 1874 – 1889. - СПб., 1889. - С. 535.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

1918 йил март ойида большевиклар билан амир Олимхон кўшинлари ўртасида бўлиб ўтган жанг ҳаракатлари, амир билан музокара олиб бориш учун Когондан Аркка юборилган Когон шаҳар совети раиси В.Уткин бошчилигидаги йигирма икки большевик вакили ва улар билан Аркда бўлиб ўтган отишмалар хусусида батафсил ҳикоя қилинади. 1918 йил март воқеалари бошланишидан олдин большевик Ф.Колесов саккиз банддан иборат талабномани амир Олимхонга юборгани тўғрисида сўз юритиб, “талабномада кўрсатилган шартлар амир томонидан қабул қилинган тақдирда, на шариатдан, на Бухоро ҳукуматидан ном-нишон қолмасди. [Аллоҳ] ўз паноҳида асрагувчи Бухоро жадидлар кўлига ўтиб кетган бўларди”, - деб ёзади, муаллиф.

Амир Олимхон маҳрамларидан бири, тилмоч Хўжа Зикриё тўғрисида асарда келтирилган маълумотлар эътиборни тортади. Мирзо Салимбекнинг бу амалдорга нисбатан ҳам муносабати салбий ва уни ҳам большевикларга сотилганликда айблайди. Хўжа Зикриё доим амир олдида юриб давлатнинг барча сир-асрорларидан хабардор бўлган. Асарда ёзилишича, 1918 йил баҳорида, Колесов воқеалари даврида бир муддат Ситораи Моҳихосада турган амир Олимхонни сарой хизматчилари Аркка боришга даъват этадилар. Бундан воқиф бўлган Хўжа Зикриё амирни йўлдан уриб, бошқа нарсани маслаҳат беради. Яъни, ярим тунда автомобилга ўтириб, гўё Бухорога бораётгандек бўлиб, тўғри Қарши вилоятига йўл олишни ва у ердан Афғонистонга ўтиб, афғон кўшинларини ёрдамга олиб келишни маслаҳат беради. Чунки, Бухоро кўшинларига ишонч йўқлигини уқтиради. Амир сафар тайёргарлигини кўриб, йўлга чиқай деб турганда, сарой хизматчиларидан бири бундан огоҳ бўлиб, уни ўз ниятидан қайтаришга муваффақ бўлади ва амир Олимхонни Аркка келиб жойлашиб олишга кўмаклашадилар.

Когон шаҳар совети раиси большевик В.Уткин бошчилигида амир Олимхон билан музокарага келган йигирма икки вакилнинг Аркда қатл қилинишига доир барча маълумотлар асардан жой олган. Муаллиф бу воқеаларни барча тафсилотлари билан ёритиб беради ва амир томонидан қабул қилинган бундай кескин қарорни оклайди. Асардаги маълумотларнинг аҳамияти шундаки, муаллиф барча деталларга эътибор бериб, большевик вакиллар ва уларга эргашган Бухоро жадидларининг мақсади 1918 йилдаёқ ҳокимиятни осонгина қўлга олиш ва амирликни тугатиш эканлигини ўз позициясидан туриб баён этади.

В.Уткин бошчилигидаги йигирма икки большевик вакилларни кутиб олиш учун амир томонидан тайинланган амалдорлар Аркда саф бўлиб туришади. Вакилларнинг барчаси бешотар милтиқ ва тўппонча билан қуролланган эди. Улар тўғри амир қабулига бормоқчи бўлганда, сарой хизматчилари йўлини тўсиб, дастлаб зиёфат таклиф қилишади ва шу мақсадда Аркдаги кушбеги ҳовлисига олиб кирадилар. Фақат В.Уткин амир қабулида чорак соат бўлади ва тезда қайтиб чиқади. У ҳам ўзи олиб келган вакиллар олдида, кушбеги ҳовлисига жойлаштирилади. В.Уткин кушбеги ҳовлисида ўрнатилган телефон орқали Когонга қўнғироқ қилиб, вакилларнинг соғ-саломат етиб келганини билдиради. Муаллифнинг ёзишича, В.Уткин телефонда арман тилида сўзлашган.

Муаллифнинг кўрсатишича, В.Уткин аслида элликта қуролланган киши билан келган бўлади. Улардан йигирма саккизтаси Аркдан ташқарида қолади. Режа бўйича, шу эллик киши билан Бухорони эгалламоқчи ва амирни ағдармоқчи бўлишган. Аркдан В.Уткин томонидан отилган ўқ овози эшилиши билан, ташқаридаги йигирма саккиз киши хужумга ўтиши керак бўлган. Лекин асарда воқеалар ривожини бошқача тус олганлиги ифода этилади.

Адабиётлар рўйхати

1. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991. – Б. 167-169.
2. Тўраев Ҳ. Бухоро тарихи ёзма манбалари (дарслик). – Бухоро: Дурдона, 2023

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

3. Норкулов Н.К. “Та’рихи Салим-и” ценный источник по истории Бухарского эмирата (1860-1820 гг.). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Ташкент, Институт востоковедения АН УзССР, 1968.
4. Мирза Салимбек. Тарих-и Салими (источник по истории Бухарского эмирата) / Перевод с персидского, вводная статья и примечания: к.и.н. Н.К.Норкулов. Редактор перевода: д.ф.н. А.К.Арендс. Предисловие, редактор введения и примечаний: д.и.н. А.С.Сагдуллаев. – Ташкент: Akademiya, 2009.

**БУХОРО АМИРЛИГИ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ҲАЁТИ ТАҲЛИЛИ (АХМАД
ДОНИШНИНГ “РИСОЛА, ЁХУД МАНҒИТЛАР ХОНАДОНИ САЛТАНАТИНИНГ
ҚИСҚАЧА ТАРИХИ” АСАРИ АСОСИДА)**

**Ганиев Камолиддин
Шароф Рашидов номидаги
Самарқанд давлат университети
Ўзбекистон тарихи кафедраси доценти**

Бухоро кўҳна Шарқда қадимдан илм-маърифат марказларидан бири сифатида маълум ва машҳурдир. Бухоромиллий шаҳарсозлик анъаналари шаклланган, диний ва дунёвий билимлар ривожланган, кўплаб қомусий олимлар, шоирлар, тарихчилар, файласуфлар, фақиҳлар яшаб ижод этган, ўзининг маърифатпарвар мутафаккирлари билан машҳур замин. Бухоро амирлиги тарихида 167 йил давом этган манғитлар сулоласи ҳукмронлиги даврини ўрганишда муайян тадқиқотлар олиб бориш нафақат тарихчилар, балки архитектура, фалсафа, ҳуқуқшунослик каби ижтимоий-гуманитар фанларнинг ҳам долзарб муаммоларидан биридир.

Амирлик даврида Бухорода яшаб ижод этган мутаффакирлар орасида ўзининг сиёсий – ҳуқуқий қарашлари, билим заковати билан ўз замонасининг илғор кишиларидан бири ҳисобланган маърифатпарвар, ватанпарвар олиму уламолар талайгина. Улар ўз даврида халқимизнинг сиёсий, маънавий, ҳуқуқий тафаккурини бойитишга бекиёс ҳисса қўшганлар¹.

Ана шундай мутафаккирлардан бири ўз замонасининг илғор кишиларидан ҳисобланган маърифатпарвар давлат арбоби ва алломалардан бири Аҳмад Донишдир. У ўзининг “Рисола, ёхуд манғитлар хонадонисалтанатининг қисқача тарихи” асарида илғор маъфатпарварғояларни, сиёсий-ҳуқуқий тафаккурни ривжантирибгина қолмай, балки улардан давлат фаолиятида муайян даражада фойдаланишига эришган алломадир. Ушбу асар амирлик ҳуқумдорларининг жаҳолат ва ғафлат ва ботқоғига ботиб кетиши, масъулият ва ҳушёрликни йўқотишлари, умрини ўтаб бўлганақидаларга ўралашиб яшашлари оқибатида, мамлакат ўз мустақиллигидан маҳрум бўлиб қолгани тарихига бағишланган.

Аҳмад Дониш фаолияти ва илмий меросини ўрганган тадқиқотчиларнинг фикрича, асарнинг бешта ёзма нусхаси бўлиб, уларда асар “Кичик тарих” ёки “Сафарнома”, “Бухорои шариф амирларининг таржимаи холи” каби қайд қилинган. Тожикистон ФА академиги А.Мирзоев асарнинг беш нусхасини таққослаб, “Рисола, ёхуд Бухоро амирларининг қисқача тарихи” деган номга тўхтайди. Урисолада келтирилган тарихий далилларга асосланиб, асар Аҳмад Дониш умрининг охирлари, яъни 1895-1897 йилларда ёзилган деган хулосага келади. Асар 1960 йилда “Рисола ё мухтасаре аз тарихи салтанати хонодони манғития” номи билан тожик тилида нашр қилинди. 1967 йилда ушбу рисола И.А.Нажафова томонидан “Трактат Ахмада Дониша история мангитской династии” номи

¹Бобоев Ҳ., Хидиров З ва б. Ўзбек давлатчилиги тарихи. (II китоб). Т., 2009, Б.179.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

билан рус тилига ўтирилди¹. Мазкур асар иқтисодчи олим Қ.Йўлдашев томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб, 2014 йилда “Рисола, ёхуд манғитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи” номи билан нашр қилинган.

Ахмад Донишнинг “Рисола, ёхуд манғитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи” асари икки қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисмида амир Дониёлбий (1758-1785) ҳукмронлик даврининг охириги йиллари, амир Шохмурод (1875-1800), амир Ҳайдар (1800-1826), амир Насрулло (1826-1860), амир Музаффар (1860-1885), амир Абдулаҳад (1885-1911) ҳукмронлик қилган давр ҳақида хронологик тартибда маълумот берган, тарихий воқеа-ҳодисаларга ўз муносабатини билдириб, айрим сиёсий арбоб, амирларга ўз баҳосини берган. Асарнинг иккинчи қисмида ўз кўзи билан кўрган ва гувоҳ бўлган воқеалар ҳақида ёзган. Ушбу қисмда умумий ҳўжалик ишлари тартиби, давлат бошқаруви ва ер соҳасидаги ислохотлар баён қилинган.

Маълумки, ўша давр маҳаллий тарихий асарларининг кўпчилиги сарой аҳли томонидан ёзилиб, улар асосан хонга бағишлаб, унинг қаҳрамонликлари, ғалабалари саховатига асосий эътибор берилиб, танқидий фикр мулоҳазалар камдан-кам билдирилар эди. Ахмад Дониш эса мамлакат иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ҳаётига доир муаммоларни очиқ ташлайди, ўз қарашлари, танқидий фикр-мулоҳазаларини бериб, ислохотлар ўтказиш йўли билан ушбу соҳаларни тубдан янгилаш кераклиги ҳақида ёзади ва амалий таклифлар беради.

Асарда манғитлар сулоласи амирлари, уларнинг ҳокимиятга келиши, уларга берилган таърифлар танқидий мулоҳазаларга бой. Жумладан, у амир Дониёлбий ҳақида у ўз ҳукмронлигининг сўнги йилларида давлат ишларидан узоқлашгани, унинг бошқарувини шариат қонунлари асосида олиб боргани, ҳокимиятни ўғиллари, амакилари ва амирларга бўлиб бергани тўғрисида маълумот беради². Ахмад Дониш “Амири маъсум” (Бегуноҳ амир) ва “Умари Соний” (Иккинчи Умар) номини олган Шохмуроддан кейин “Амир ал-мўминин” номи билан тахтга ўтирган ўғли амир Ҳайдар (1880-1826) ҳукмронлиги даври ҳақида қимматли маълумотлар беради. Унинг ёзишича амир Ҳайдар даврида эл-улус орасида бузғунчилик кучайгани, элатлар ўртасида ўзаро уруш ва жанажаллар узлуксиз давом этганини таъкидлайди³.

1826 йилда тахтга ўтирган Ҳайдарнинг ўғли амир Ҳусайн икки ойгина ҳукмронлик қилиб амирликни бошқаради. Дониш унинг билими ўткир, ҳамма билимлардан хабари бор, хаттоки шеър ёзиш, медицина, алкимё, фолбинлик каби билимларни эгаллаган деб таърифлайди. Аммо унинг укаси амир Умар ҳақида ижобий фикр билдирмайди. 1826 йилда тахтга ўтирган амир Ҳайдарнинг учинчи ўғли шафқатсизлиги учун “Амири қассоб” лақабини олган Насрулло (1826-1860) қисқа вақт ичида тахтга даъво қилиши мумкин бўлган авлодларини ўлимга ҳукм қилади. Ушбу воқеаларни ўз кўзи билан кўрган Дониш “Бу ақлсиз ва қонхўр амир ҳукмронлиги даврида . . .”.- дея ўз фикрларини ошқор қилади⁴. У давлат ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида ёш ва ғайратли кишиларни бошқарув ишларига жалб қилган. 1837 йилда ҳарбий соҳада ислохот ўтказиб, ўз қўшинининг жангавор ҳолатини мустаҳкамлайди. Мамлакат яхлитлигини сақлаш ва унинг худудларини янада кенгайтириш учун тинмай урушлар олиб борган. Ахмад Дониш асарида бу ҳақда маълумот берган⁵.

¹Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари” мавзусидаги Республика VII илмий конференциясининг материаллари, 7 тўплам / Мас.мух.М.М.Исоқов.-Т., 2015, Б.96-98

²Ахмад Дониш. Рисола, манғитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи. Тарж. Қ.Йўлдашев. Т.Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2014, Б.19

³Ахмад Дониш. Рисола, манғитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи... Б.39

⁴А.Дониш. История мангитской династий. Перевод и предисловие и примечание И.А.Наджафовой. Душанбе, 1967. С.42

⁵Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари” мавзусидаги Республика VII илмий конференциясининг материаллари, 7 тўплам / Мас.мух.М.М.Исоқов.-Т., 2015, 98 бет.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Ахмад Дониш асарнинг катта қисмини манғитлар сулоласининг саккизинчи ҳукмдори амир Музаффарбошқарув даври ва ундаги воқеаларга бағишлаб, амирлик тарихини очиқ-ойдин ёзишга ҳаракат қилган. Амир саройида фаолият юритган Ахмад Дониш мамлакатда мавжуд сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий ҳаётни кенг қўламли танқидий фикрлар билан ёритган. 1860 йили Карманадан келибтаҳтга ўтирган Музаффар, отаси Насрулло ўғли Музаффарга эмас, балки набираси васият қилгани учун, отаси тарафдорлари, амирлар ва вазирларни эгаллаб турган вазифаларидан бўшатади, уларнинг катта қисмини бир ой давомида қатл қилади. Ўз навбатида яқинлари ва тарафдорларини давлат бошқарувига тайинлайди¹.

Амир Музаффар тахтга келиши билан унга сиёсий арбоб сифатида ўз баҳосини бериб, тарифлайди. Ахмад Дониш асарда давлат, мавжуд тузумни қаттиқ танқид остига олади. Унинг фикрича ушбу тузумни тубдан ўзгартириш – бу ижтимоий тараққиёт сари қилинган энг эзгу ҳаракат саналади. У асарда давлат хизматининг кўпчилик тармоқлари адолатсиз раҳбарлар томонидан бошқарилаётгани, давлатни идора этуши шахсларнинг халқ манфаатини кўзлаб эмас, балки шахсий манфаатларини кўзлаб амалга оширилаётганларини аёвсиз фожия қилади. Ахмад Донишнинг фикрича мамлакатдаги иқтисодий, ижтимоий қолоқликни амирлик давлат тузумини тубдан ислох қилиш орқали бартараф этиш мумкин. У амалга оширилиши лозим бўлган ислохотлар лойиҳасини ишлаб чиқади ва амирга тавсия қилади. Унинг лойиҳасига асосан давлат бир гуруҳ шахсларнинг эҳтиёжини қодириш эмас, балки умумхалқ манфаатларини қондириш учун, халқ манфаатларига хизмат қилиш учун, мамлакатда тўқин-сочинликни таъминлаш учун, энг аввало мамлакатни обод этиш, аҳолиги барча имкониятларни учун хизмат қилмоғи даркор².

Ахмад Дониш қонунчилик ва қонунийлик масалаларини таҳлил қилар экан, қонунлар ижросини самарали таъминлаш мақсадида кучли назорат механизмининг жорий этиш ва ушбу вазифани бевосита давлат бошлиғи зиммасига юклаш лозим деган фикрни олға суради³.

Ахмад Дониш рисолада Россия империяси томонидан Бухоро амирлиги ҳудудларини босиб олиниши сабабларининг таҳлил қилишга ҳаракат қилади. У амирлик қўшинларининг мағлубияти ҳақида маълумот бериб, бу мағлубиятга амир Музаффарнинг бевосита айбдорлигини яширмасдан, очиқ ёзади. Чор Россияси томонидан Тошкентни қисқа муддатда босиб олиниши сабабларини таҳлил қилган Ахмад Дониш Россия қўшинлари Тошкентни қамал қилаётган пайтда Амир Музаффар Қўқонга юришга аҳд қилганда, унинг баъзи амалдорлари Қўқонга эмас, балки Тошкентга юриш қилишни маслаҳат беришади. Амир маслаҳатга кўнмай шундай дейди. “Тошкент устига юриб ғалаба қилган шахс рус қўшинининг навқаридир, бу навқарга қарши чиқиш мен учун ор ва уят, мен агар отга минсам, тўппа-тўғри Москов устига бораман”⁴. Амир узоқни ўйламай Қўқонга юриш қилади. Шундай қилиб, икки ўртада, яъни Қўқон ва Бухоро ўртасида қолган Тошкент руслар томонидан босиб олинади.

Амир Музаффар руслар Бухор амирлиги ерларига чегара сифатида Жиззахни душмандан ҳимоя қилиш учун шаҳар атрофига 2 ойда девор қурдиради, бунинг учун 100 минг танга маблағ сарфланади. Жиззах мудофасига қўмондон қилиб ҳарбий соҳадан хабари йўқ, жанг майдонини кўрмаган Ёқуб қушбеги тайинланганлигини Ахмад Дониш ачиниш билан таъкидлайди⁵.

¹“Тарих ва ҳозирги замон”, Вазирлик миқёсидаги илмий-амалий анжуман материаллари. Ўзбекистон жаҳон тиллари давлат университети, 2017 йил, 6 ноябрь. –Тошкент 2017, Б.201.

²Бобоев Х.Б. Сиёсий ҳукукий таълимотлар тарихи. –Т.: ТДЮИ, 2003,–Б.182 -183

³Ж.Тошқулов. Ўзбекистон халқлари сиёсий-ҳукукий фикрлари тарихидан. –Т.: Ўзбекистон, 1996, Б.183

⁴Ахмад Дониш. Рисола, манғитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи. Тарж. Қ.Йўлдашев. Т.Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2014, Б.39

⁵Ахмад Дониш. Рисола, манғитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи. Тарж. Қ.Йўлдашев. Т.Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2014, Б. 44

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Ахмад Дониш Жиззах жангини қуйидагича таърифлайди. Айни жанг қизиган вақтда амир Музаффар чодир соясида шахмат ўйини билан банд эди. Ҳар замонда хизматчиларни чақириб, “тўпхона амири Салимбой ва аскарлар амири Шерали Иноққа бориб айт, русларнинг ҳазинаси аскарлар қўлига тушиб талон-тарож бўлмасин, рус мардумини кўп ўлдирмай тирик олсин, улар сарбозлар қаторига қўшилсин ва ҳарбий хизматда бўлсин”-деб топшириқ берар эди¹. Ахмад Дониш шу тариқа амирнинг узоқни кўра билмасдан, калта ўйлашини нафрат билан таъкидлайди. Жиззахни руслар босиб олгандан кейин ҳам амир ва унинг саркардалари вазиятга тўғри баҳо бера олмайдилар. Асарда амир саркардалари “Самарқанд ери нотекис, бу ерда русларни осонгина тутиб оламиз, биронтаси ҳам тирик кетмайди, улар бу мавзенинг паст-баландлигини билмайди, биз уларни ўраб олиб, жаҳаннамга жўнатамиз”,- деган мулоҳазаларини Ахмад Дониш ачиниш билан таъкидлайди². Русларни бу баландлигу-тепаликлар тўхтатиб қола олмади. 1868 йил 2 майда Самарқанд Россия қўшинлари томонидан босиб олинади.

Рисолада Ахмад Дониш амир Музаффар даври сиёсий жараёнларини танқидий таҳлил қилиш билан бир қаторда, амирликдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёт ҳақида ўз танқидий фикр-мулоҳазаларини билдирган. Биринчи ғалда у амир бошлиқ маъмурий бошқарувдаги тартибсизликлар ҳақида танқидий муносабат билдириб, соҳадаги ноҳақлик ҳамда адолатсизликларини очиқ берган. У суд органларига, уларда фаолият юритувчи қозиларга тўхталиб, уларнинг кўпчилиги суд ишларини, шариат ҳуқуқларини билмаслигини, махсус кўникмаларга эга эмасликлари ҳақида далилларга асосланган ҳолда афсус билан ёзади. Ушбу ҳолатга чек қўйиш лозимлини яхши англаган Ахмад Дониш кенг қамровли ислохотлар ошириш лозимлигини уқтиришга ҳаракат қилган. Ахмад Дониш ўзининг илғор ғоялари билан нафақат сиёсий-ҳуқуқий, маънавий, маданий тафаккурни янада юксалтиришга, балки улардан давлат фаолиятида маълум даражада фойдаланишга эришган мутафаккир эди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. “Тарих ва ҳозирги замон”, Вазирлик микёсидаги илмий-амалий анжуман материаллари. Ўзбекистон жаҳон тиллари давлат университети, 2017йил, 6 ноябрь. – Тошкент 2017, Б.201.
2. А.Дониш. История мангитской династий. Перевод и предисловие и примечание И.А.Наджафовой. Душанбе, 1967. С.42
3. Ахмад Дониш. Рисола, мангитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи. Тарж. Қ.Йўлдашев. Т.Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2014, Б.19
4. Бобоев Х.Б. Сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи. –Т.: ТДЮИ, 2003,-Б.182 -183
5. Бобоев Х., Хидиров З ва б. Ўзбек давлатчилиги тарихи.(II китоб). Т., 2009, Б.179.
6. Ж.Тошқулов. Ўзбекистон халқлари сиёсий-ҳуқуқий фиклари тарихидан. –Т.: Ўзбекистон, 1996, Б.183
7. Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарихий тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб масалалари” мавзусидаги Республика VII илмий конференциясининг материаллари, 7 тўплам / Мас.мух.М.М.Исоқов.-Т., 2015, Б.96-98.

BUXORO KANDAKORLIK SAN'ATIDA NAQSH VA KOMPOZITSIYA

Musinova Aziza Sadikovna

BuxDU Tasviriy va amaliy san'at kafedrasi katta o'qituvchisi

Tarixdan ma'lumki, tanga zarb qilishning yirik markazlari Buxoro, Samarqand va Qo'qon bo'lgan. Eng mashhuri Buxoro edi. Rasta bozorlari bilan shaharning markazida ko'plab

¹А.Дониш. История мангитской династий. Перевод и предисловие и примечание И.А.Наджафовой. Душанбе, 1967. С.44

²Ахмад Дониш. Рисола, мангитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи. Тарж. Қ.Йўлдашев. Т.Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2014, Б. 50

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

hunarmandchilik ustaxonalari rivojlangan. Buxoro kandakorlari xotirasidan naqshlarni zarb berib ishlaganlar. Agar naqshning biron bir elementi unutilgan bo'lsa, usta darhol naqshning shakli va o'lchamlari bilan taqqoslab, uni ixtiro qilardi. Naqshlar laganlar, ko'zalar fonida o'yilgan. Ushbu naqshlar bezak kompozitsiyasini tuzishda asos bo'lib xizmat qilgan. Ammo ular bir aniq shakl va ko'rinishga ega emas edi. Naqshlarga oddiy nomlar berilgan: "uchar turnalar", "lolalar zanjiri", "ilon yo'li", "bulbulning ko'zi"...

XVIII asrga kelib Buxoro mintaqaviy kandakorlikning yirik markaziga aylanib, ustalari butun O'rta Osiyodan hunarmandchilikni o'zlashtirdi. O'sha paytda bu san'atlarga mahalliy kandakorlar Usto Shodi Muhammad va Usto Barotboy ta'lim berishgan.

Ko'plab misdan yasalgan buyumlar orasida Buxoro ustalarning ishlari buyumlarning soddaligi va qat'iyligi bilan ajralib turardi. Bu san'atda po'lat qalam va bolg'acha yordamida metal yuzasida nafis naqshlar o'yib chiqiladi. XVIII asrga kelib Buxoro hunarmandlari Qarshi kandakorlardan fonni bo'yash texnikasini o'zlashtirdilar, ammo boshqalardan farqli o'laroq, ular ushbu mashhur texnikani katta mahorat va ustalik bilan ishlatdilar. Buxoro bezaklariga "kundal" deb nomlangan silliq, keng kontur chiziqlari alohida ta'sir ko'rsatdi. Buxoroning silliq va keng konturlari egiluvchan va aniq o'simliksimon bezaklari aniq, ammo shu bilan birga u boshqa naqsh konturlaridan ko'ra mukammal.

Buxorodagi eski Gavkushon madrasasida Buxoroning taniqli kandakor usta Salim Hamidov nomi bilan atalgan ustaxona joylashgan. Kandakorlar madrasa o'quvchilari yashaydigan kichik hujralarda ijod qilib kelyapti. Yoz kunlari ustalar hovliga maxsus yog'och stollarni joylashtirib, daraxtlar soyasida ochiq havoda ishlashadi. Va istagan mexmonlar ustaning ishini ishlab ko'rishi mumkin. Ustaxonaning o'zi Buxoro kandakorlik san'atining o'ziga xos qo'riqxonasi deb atash mumkin.

Salimjon Hamidov tomonidan qayta tiklangan Buxoro kandakorlik san'atini an'analarini Usto Sodiq Muhsinov, Usto Umid Aliyev, Usto Tohir Qosimov, Usto Abdusalom, Usto Ahmadjon, Usto Sulaymonov, Rahmon Raziyeu va boshqalar tomonidan davom etib kelingan.

Kompozitsiyadagi u yoki bu bezakdan foydalanib, biz ko'pincha bu haqda o'ylamaymiz uning kelib chiqishi va ma'nosi, ammo bu juda muhim va qiziqlidir. Naqsh bezaklariga qarab qaysi madaniyat, mamlakat, davr, davr uslubi va boshqalarni aniqlash mumkin. Bezak-bu tarixning o'ziga xos ko'rinishi, faqat yozuvlarda emas, balki rasmlarda. Har qanday san'at asarini yaratishning ijodiy jarayoni oldingi avlodlarning bilimlari va tajribasidan foydalanmasdan mumkin emas. Shunday qilib, oldingi davrlar san'ati dekorativ va bezakning ijodiy rivojlanishi zamonaviy yoshlarning amaliyotini boyitadi.

Naqsh - arabcha tasvir, gul degan ma'noni bildiradi. U elementlari ma'lum tartibda takrorlanadigan qush, hayvon, o'simliklar, geometrik shakllar va boshqalarning ma'lum tartibda takrorlanishidan hosil qilinadigan bezak.

Kompozitsiya (mujassamot) - lotincha **"kompositio"** so'zidan olingan bo'lib, to'qish tuzish, bir-biriga solishtirish, naqshni g'oyasi, xarakteri va vazifasiga muvofiq uyg'un hamda mutanosib joylashtirish degan ma'noni anglatadi. Kandakorlikda kompozitsiya tuzishda simmetriyani, markaz topishni, bezaklarning davriy takrorlanishi, bezakning dinamikligini, chiroyliligini, tabiiyligi, g'oyaviyligini, ranglarning yorqinligi va uyg'unligi kabi komponentlarni hisobga olish kerak. Bulardan har birining ham o'ziga hos qonuniyatlari bor. Ustalar chizadigan nushalar o'z xususiyatiga ko'ra namoyon kitoba, ruta, turunj, va hokazo maxsus kompozitsiyalarga bo'linadi. Komponovka ya'ni joylashtirish-chizish kerak bo'lgan naqsh kompozitsiyasini karton, tikiladigan buyum yuzasidan to'g'ri joylashtirish.

Simmetriya - grekcha so'zdan olingan bo'lib,

o'Ichovlarning bir-biriga munosibligi tushuniladi.

Assimmetriya - kompozitsiyada simmetrik qonun qoidalarining muvozanatining buzilishidir.

Ritm - naqsh kompozitsiyasining ma'lum bir qismi ma'lum bir masofada doimiy ravishda bir tekisda takrorlanib kelishi bo'lib, naqshdagi harakatning uzluksiz va go'zal ko'rinishini ta'minlaydi.

Stilizatsiya- tabiatdagi o'simlik va boshqalarning tasviri, rangi, shakli va tuzilishini badiiy usulda umumlashtirishdir.

Turunj arabcha «limon» degan ma'noni bildiradi. Turunj kompozitsiyasi amalda quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi. Turunj naqsh kompozitsiyasining o'yiladigan buyum yuzasiga, mo'ljallab uning hajmi aniqlab olinadi. Shu o'lcham bo'yicha bir necha xomaki rasmlar(ya'ni, eskizlar) tayyorlanadi. Haqiqiy kattalikdagi o'lcham bo'yicha to'rt, sakkiz, o'n, o'n oltidan bir qismga, ya'ni naqshning taqsimiga turunj kompozitsiyasi bajariladi. Turunj hech qanday naqshga ulanmay muallaq turadigan kompozitsiya bo'lib, uning shakli asrlar davomida rivojlanib boyigan. Uning hozirda doyra, 5-10 raxli yulduz, oval, romb, ellips shakllari bor. Turunj nusxasi 4,8,16 ga bo'linadi. Naqqoshlar ko'pincha to'rtburchakli kompozitsiya chetiga oddiy naqsh, ya'ni ruta ishlab o'rtasiga turunj ishlaydilar. Turunj ko'pincha devor o'rtasiga, shift markaziga, kashta, gilam markazlariga bajariladi. Usta turunj ulgisini tayyorlashda qog'ozni 4, 8 yoki 16 ga buklab bir bo'lagiga nusxa chizadi. Shu naqsh chiziklarini ignada teshib so'ngra qog'oz yoyilsa qolgan bo'laklariga ham nusxaning o'zi takrori hosil bo'ladi. Shu naqsh shaffof qog'ozga ko'chiriladi keyin mis buyumga ko'chiriladi.

Buxoro kandakorlik buyumlaridagi naqshlarning asosiy yo'nalishlaridagi diqqatga sazovor narsa shundaki, yaxlit mavzuni tashkil etgan naqsh kompozitsiyasi bosh mavzu xoshiyalar bilan chegaralangan. Xatto idish qornini bezab turgan gul ham pastdan tortilgan ensiz yo'l — belbog' yoki bo'rtiq burma bilan chegaralanadi.

Namoyon naqshi - forscha so'z bo'lib, ko'rinish, manzara demakdir. Ruscha panno. Namoyon eng mukammallashgan etuk naqsh kompozitsiyasi hisoblanadi. Namoyon voqe'likning umumlashgaya tasviriy obrazini o'zida aks etadi. Masalan, «chamanzor, bog'u-bo'stonlar, daryolar, gullar, barglar va boshqalarni shartli aks ettiradi. Hoshiya naqsh namoyonning badiiy qilib ko'rsatishda muhim rol o'ynaydi. Namoyon biror yoqqa ulanmaydigan mustaqil kompozitsiyadir. Namoyon murakkab naqsh turiga kirib uning o'simliksimon, geometrik, gulli girih, ramziy va boshqa turlari mavjud. Namoyon naqsh kompozitsiyalar o'ziga xos tomonlarga ega. Usta namoyonni

ishlashda uning uzoqdan va yaqindan ko'rinishini alohida hisobga oladi. Namoyon o'simliksimon naqshdan iborat bo'lsa, unda naqshning band va tanoblarini darajalarga bo'lib chiqadi. Gulli girihli namoyonda esa girih asosiy, o'simliksimon naqsh esa to'ldiruvchi rolini o'ynaydi. Namoyon faqat girihdan tashkil topgan bo'lsa undan ham asosiy va to'ldiruvchi girihlarga bo'lish mumkin, ya'ni yirik girihlarni ichiga mayda girihlar chiziladi. Namoyonlar simmetrik va assimetrik tuzilgan bo'ladi. XIX asrning o'rtalarida har bir vohaning namoyonlarini kuzatsak o'ziga xos bo'lib, ular bir-biridan farq qiladi. Ya'ni naqshning xarakteri ornament uslubiga ega.

Marg'ula - qo'sh chiziqli gajak—o'simliksimon naqsh elementi. U xalq amaliy san'ati turlari misgarlik, naqqoshlik, ganchkorlik, zardo'zlik va boshqalarda ishlatiladi. Agar bir novdani uchida ikki marg'ulah hosil bo'lgan bo'lsa, uni qo'sh marg'ula deb yuritiladi. Tasvirda novda bilan marg'ula tasvirlangan bo'lsa marg'ulani novda deb yuritiladi. Naqsh kompozitsiyasida marg'ula to'ldiruvchi element hisoblanadi.

Usta tartibsiz holda tarvaqaylab ketgan gullarni g'oyat extiyotkorlik bilan «tarab» tartibga keltiradi. Gullardagi mayin, nafis o'ynoqiligu ularni qurshab turgan belbog'lar

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

shaklining vazminligi orasidagi bunday uyg'unlashuv o'zbek kandakor ustalari asarlarining ma'nosini tushunib olishdagi eng ajoyib jihatlaridan biri hisoblanadi.

Kandakorlik buyumlariga chekilgan naqshlarning talqini o'zbek amaliy-bezak san'atining hamma turlari uchun an'anaviydir. Bular, asosan, o'simlik (islmiy); geometrik va qisman, hayvonlar aks etgan shakllardan iboratdir. Astral, ya'ni gul shakli xusnixatda bitilgan she'r va halq maqollari, uy-ro'zg'or ashyolarining tasvirlari katta ahamiyat kasb etgan.

XIX asr oxiri va XX asr boshlariga kelib, avval Farg'ona, so'ng Buxoro va Samarqand kandakorligida me'morchilik obidalarining tasvirlari paydo bo'ladi. Qo'qon ustalari esa o'sha paytlarda keng urf bo'lgan qo'yma buyumlardan ko'chirib olingan afsonaviy parrandalar obrazini kandakorlik san'atiga olib kiradilar.

O'zbek naqqoshligida «islmiy» naqshi va uning turlari eng keng tarqalgan bo'lib, ular gajakdor tanoblardan, gulbarg va yaproqlar shaklidan iboratdir. Islmiy naqshi turunjlar, to'garaklar, geometrik shakllarning ichini to'ldirishda, turli hil friz va xoshiya burchaklarini bezashda ishlatiladi. «Islmiy»ning variantlari juda ko'p. O'simlik shakli ifodalariga ham daxldor bo'lgan usullarning bir qolipga tushib qolganiga qaramay, ustalarning har bir avlodi o'simlik naqshlari va uning tabiiy shakllari go'zalligini xis etishga o'z xissasini qo'sha borar ekan, nafaqat kandakorlar, balki umuman olganda, butun halqning go'zallikka nisbatan munosabat doirasini boyitadi. Ko'pchilik geometrik shakllar me'moriy bezaklar manbaidan kelib chiqqan bo'lishiga qaramay, kandakorlikda ko'proq yordamchi, ikkinchi darajali rol o'ynaydi. Buning sababi bor, albatta. O'tmishda naqqoshlik xunari mavjud bo'lib, bu xunar sohibi ham naqqoshlik, ham kandakorlik gul (naqsh)larini baravar maxorat bilan ijod etar edilar.

Hayvonlar tasviri bir qadar badiiy uslublashtirilgan shaklda qo'llanilardi. Shunda ham hayvonni boshdan-oyok emas, uning ma'lum bir qismini tasvirlangan (chashmi bulbul, qo'chqorak, pushti baliq va boshqalar). Hayvonlar, parrandalar tasvirlari hamda ular badanining u yoki bu qismi sal aniq ifodalangan detallarni biz dastalarda, chumraklarda ko'rishimiz mumkin. Bularni ham rextagarning o'zi bajaradi.

Adabiyotlar ro'yhati:

1. Kadirov O.M. Amaliy san'at turlari, Buxoro, 2013y.
2. Musinova A.S. Talabalarda miskandakorlik mahoratini shakllantirish, Buxoro, 2021y.
3. Musinova A.S. Naqqoshlik. Buxoro, 2021y.
4. Abdullaye N. O'zbekiston san'ati tarixi. 2007 y.
5. Musinova, A. (2023). ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ НАРОДНЫХ РЕМЁСЕЛ НА ТЕРРЕТОРИИ УЗБЕКИСТАНА .ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 32(32). A. (2023). ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ НАРОДНЫХ РЕМЁСЕЛ НА ТЕРРЕТОРИИ УЗБЕКИСТАНА. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 32(32).
6. Мусинова А. С., Хамраева Н. А. Миллий Кандакорлик Санъатининг Шаклланиши Ва Хусусиятлари //BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI. – 2021. – T. 1. – №. 5. – С. 367-371.
7. Musinova, A. (2023). DRAWINGS AND READING PICTURES, <http://conf.iscience.uz/index.php/mahalliykonf/article/view/235>.
8. МУСИНОВА А., ХАМРАЕВА Н. ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОЕ ИСКУССТВО В СОВРЕМЕННОМ ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОСТРАНСТВЕ //PEDAGOGIK MAHORAT. – С. 127.

TURKISTON DAVRIY MATBUOTIDA IJTIMOIIY JARAYONLARNING YORITILISHI

Inoyatova Mohinur Mirzobek qiz
Buxoro davlat universiteti, 4-kurs talabasi
Ilmiy rahbar: Utayeva F.X.- Buxoro
davlat universiteti dotsenti, t.f.f.d. (PhD)

XIX-XX asrlarda aholining ijtimoiy jarayonlari haqidagi ma'lumotlar matbuot materiallarida berib borilgan bo'lib, ayniqsa xotin-qizlar masalasi haqida ko'proq ma'lumotlar berib borilgan. Bu masalalarni o'rganish mavzuning dolzarbligini oshiradi. Xotin - qizlarni davolash, ularni savodli qilish yoki erta turmushga berishni oldini olish masalalari haqidagi jarayonlar matbuot sahifalarida kam bo'lsada yoritib borilganligi bilan ahamiyatlidir.

Tahlil natijalari yana shuni ko'rsatadiki, o'sha davr matbuoti sahifalarida, o'lkada 1883-yilda tashkil etilgan dastlabki shifoxona – xotin-qizlar va bolalar shifoxonasi haqida ma'lumotlar berilgan. N.N.Gundius, A.V.Poslavskaya va E.N Mandelshtam Toshkentda mahalliy ayollar uchun ambulatoriya tashkil etish tashabbusi bilan 1882- yilda Turkiston general-gubernatoriga murojaat etganlar hamda ular ushbu ambulatoriyaning birinchi shifokorlari qilib tayinlanganlar. Mazkur ambulatoriyani tashkil etish to'g'risidagi asosga ko'ra¹, shifoxonada faqat tibbiyot sohasiga ega ayollar xizmat qilishgan. Yordam so'rab murojaat qilgan ayollar va bolalarga bepul yordam ko'rsatilgan,shu jumladan, dorilar, suv muolajalari, oddiy jarrohlik va yaralarni bog'lash ishlari ham tekin amalga oshirilganligi ko'rsatib o'tilgan.

Matbuot xabarlaridan ma'lum bo'lishicha, keyinchalik Turkistonning boshqa shaharlarida ham bunday ambulatoriyalar birin-ketin tashkil etila boshlangan. Xususan 1885-yilda Samarqand shahrida bunday shifoxona vujudga kelib,u Samarqand shahri boshqarmasi tomonidan moliyalashtirilganligi aytilgan.² Dorilar esa Samarqanddagi "Zemstvo" dorixonasi tomonidan bepul berilgan.

Turkiston matbuotida 1886-yilda Xo'jandda, undan keyin Andijon, Marg'ilon, Namangan va Qo'qon kabi shaharlarda bunday shifoxonalar paydo bo'lganligi ham qayd etib o'tilgan. Mahalliy ayollar va bolalar uchun tashkil qilingan bu ambulatoriyalarning yillik hisoboti "Turkestanские ведомости" gazetasida e'lon qilib borilgan. Bu hisobotlar hajm jihatdan katta bo'lib gazetaning 2-3 betini egallagan hamda ko'pincha gazetaning bir nechta sonida bosilgan. Hisobotni ambulatoriya mudirasi yozib, unda ayollar va bolalarning kasalxonaga murojaati, ular o'rtasida ko'p tarqalgan kasallik sabablari, murojaat etgan ayollarning milliy tarkibi qo'rsatilgan. Masalan, Toshkentda ayollar va bolalar ambulatoriyasi mudirasi A.V.Poslavskayaning hisobotida qayd etilishicha,1885-yilda ambulatoriyaga 1749 ayol murojaat qilib, ular kasalxonaga 3812 marotaba qatnagan.

Bemorlarning milliy tarkibi quyidagicha bo'lgan: o'zbeklar va tojiklar 1674 kishi bo'lib umumiy murojaat qilganlarning 95.5% bo'lib, qozoqlar 49 nafar ya'ni taxminan 2,9% bo'lgan,tatarlar 18 nafar ya'ni, 1.02%, yahudiylar 8 nafar ya'ni, 0,4 % hisoblanganligi ko'rsatib o'tilgan³. Asosan ayollarga tibbiy yordam qo'rsatishda tug'ruq va undan keyingi davr alohida o'rin to'tgan. XIX asr oxiri -XX asr boshlarida Turkistonda ayollar bolalarni uy sharoitida dunyoga keltirishgan, faqat katta shaharlarda doylar bo'lgan, qishloqlarda ayolning yaqin qarindoshlari: onasi, qaynonasi, opalari va boshqa yaqinlari tug'ruq jarayonida ishtirok etib, yordam qo'rsatganlar. Bu davrda bemorlar ahvoli faqat o'ta og'ir bo'lgandagina, ayrim hollarda istisno tariqasida shifokorlarga murojaat qilingan.Ta'kidlash joizki,bunday holatda ayol shifokorlar bilan bir qatorda erkak shifokorlar ham bemorlarga yordam qo'rsatganligini tarixiy

¹ Санобар Шодмонова.Туркистон хотин-кизларининг жамиятда тутган ўрни // Жамият ва бошқарув.2006.- №2.-Б.91-93

² Зиёев Н.Тарих-ўтмиш ва келажак кўзгуси.Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. –Б.286.

³ Ниёзов Н.Н.Заҳарли ҳаёт // Тўла асарлар тўплами. Т.2.-Т.,1989.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

hujjatlar tasdiqlaydi. Turkistonda birinchi tug'ruqxona Toshkent 1880-yilda "Mehr-muruvvat" jamiyati qoshida tashkil etilgan.

1906- yilda "Samarqand" gazetasida qayd etilishicha, Samarqand aholisini xususiy ravishda davolanishga taklif qilib, aholining kambag'al qatlamiga mansub kishilarni bepul davolashni va'da qilgan

Matbuot sahifalarida o'lkada faoliyat yuritayotgan tibbiyot xodimlari ko'rsatkichi va ularning Rossiya guberniyasida aholiga tibbiy yordam ko'rsatayotgan xodimlar sonidan ancha kamligiga e'tibor qaratilgan. Turkiston matbuotidagi aholiga tibbiy yordam ko'rsatish masalalariga doir ma'lumotlardan ko'rinadiki, o'lkada tashkil etilgan shifoxonalardan ko'proq shahar aholisi foydalanar edi. Turkiston aholisining ko'pchiligini tashkil qilgan qishloq aholisi XIX asr oxiri — XX asr boshlarigacha tibbiy yordam ko'rsatish xizmatidan ancha chetda edi.

Gazetasida yozilishicha, mahalliy kishilar kasal bo'lib qolsa, shifokorga yordam so'rab murojaat etishda ikkilanishiga sabablardan biri til bilmasligi edi. Shunga qaramay, bemor ahvolini ishora bilan tushuntirar, shifokorning aytgan so'zlarini tushunmay, bergan dorisini qanday ichishni bilmay, o'z bilganlaricha ichardi¹.

XX asr boshlarida Turkiston matbuotida xotin-qizlarga ilm berishning ahamiyatiga alohida urg'u berilgan. Turkiston mahalliy ayollarining ba'zilar otinoyi qo'lida savod chiqarib, diniy ta'lim olganlar. Otinoyilar qizlarga o'z uylarida savod o'rgatib, diniy ta'limdan tashqari, she'riyatdan ham saboq berishgan. 1906 yilda "Turkiston viloyatining gazetasi" sahifalarida ta'kidlanganidek: "Agar xotun kishi tarbiyat topgan ilmlik bo'lsa, farzandini ham tarbiyat qilib taraqqiylik odami qiladur." "Oyna" jurnalida ham onalar ilmi bo'lishi lozimligi alohida ta'kidlangan bo'lib, unda: "Bolaga ona birinchi omil va murabbiy ekanligi qayd etiladi²."

XIX asr oxiri - XX asr boshida Turkiston xotin-qizlari muammolaridan biri qizlarni erta turmushga berish masalasiga ham alohida e'tibor berila boshlandi. Turkistonda bosilib chiqqan rasmiy matbuot sahifalarida ham shu masala yuzasidan maqolalar chop etilgan. Chunonchi, 1899- yilda "Turkestanskije vedomosti" gazetasida mahalliy halqlarda qizlarni juda erta, ya'ni 12-14 yoshlarida uzatilayotgani tanqid qilingan. Qizlarni bunday erta uzatish tibbiy tomondan ham qonun tomondan ham maksadga muvofiq emasligi ta'kidlangan. Abdurauf Fitrat erta oila qo'rish nafaqat qizlarga balki yigitlarga ham tibbiy tomondan zarar ekanligini ta'kidlab, erkaklarga 23 va qizlarga 18 yoshdan oldin turmush qo'rmaslikni maslahat bergan.

Xulosa qilib aytganda, Turkiston aholisining maishiy hayotiga kirib kelgan yangiliklar haqidagi materiallar rus tilidagi gazetalarda, rasmiy matbuotda keng yoritib borilgan. Jadid matbuotida esa mahalliy aholining mazkur yangiliklarga munosabatiga doir sanoqli maqola va xabarlar mavjud bo'lgan. Shunday bo'lishiga qaramasdan aholining ijtimoiy taraqqiyotini yaxshilash masalalariga ham alohida e'tibor qaratilgan.

F.K.GIRS TAFTISH HISOBOTLARIDA ZARAFSHON OKRUGINING MA'MURIY-HUDUDIIY TUZILISHI VA BOSHQARUV TIZIMINING AYRIM JIHATLARI

O'zbekiston-Finlandiya Pedagogika instituti

Boshlang'ich ta'lim va gumanitar

fanlar fakulteti Ijtimoiy-gumanitar fanlar

kafedrası o'qituvchisi

B.G'. Rasulov

telefon: +99893995-27-85, rasulovbaxtiyor219@gmail.com

1882-1884-yillarda Imperator Aleksandr III ning buyrug'i bilan Turkiston hududini taftish qilgan senator F.K.Girs, o'lkaning barcha viloyatlari qatori, Fon Kaufman davrida

¹Жалолова А.,Ўзганбоев Х. Ўзбекистон маърифатпарварлик адабиётининг тараққиётида вақтли матбуотнинг ўрни.("Туркистон вилоятининг газетаси", "Тараққий", "Самарқанд", "Садои Туркистон" рўзномалари асосида).-Т., Фан, 1993.-Б.115.

² Пидасев Т.Р.Ўзбекистон матбуотининг ўтмиш ва кечмиш // Ўзбекистон матбуоти.-1996.№ 2-Б 42-44

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Zarafshon okrugining ma'muriy-hududiy tuzilishi, aholisi va boshqaruv tizimini o'z hisobotlarida qayd etib o'tadi. Taftish hisobotlarida keltirilishicha, Zarafshon okrugi 1868-yilda Buxoro amirligining bosib olingan bir qismi va 1870-1871-yillarda Zarafshon daryosining tog'li hududlaridagi mayda beklklarning Rossiya imperiyasiga qo'shib olinishi natijasida tashkil topgan.[1. 86-bet] Tog'li tuman bo'limi 1870-yilning aprel-iyul oylarida general Abramov tamonidan Matcha, Fan, Falgan, Magian, Yangop kabi tog'li qishloqlarning birlashuvidan tashkil topgan. [2.123-124]

Zarafshon okrugining umumiy maydoni 22,177 kv.verst yoki Turkiston o'lkasining $\frac{1}{27}$ qismini tashkil qilgan. Okrug tarkibiga kiruvchi Samarqandning maydoni 6,713 kv.vers, Kattaqo'rg'on 6,958 kv.verst, Tog'li tuman 9,506 kv.verstdan iborat bo'lib, hududning umumiy aholisi 422.840 nafar kishidan iborat edi. Shuningdek, okrugda rus millatiga mansub 2500 nafar aholi istiqomat qilgan.

Mahalliy aholini Okrug tarkibidagi hududlar kesimida ko'rib chiqadigan bo'lsak, Samarqand bo'limida – 184.140, Kattaqo'rg'on – 162.200, Tog'li tumanda – 78500 kishi yashagan. Zarafshon okrugi maydoni jihatdan Rossiyaning Ufa, Orenburg kabi uyezdlari qatorida bo'lib, ahol soni bo'yicha Buzluq va Yekaterinburg uyezdlaridan uncha katta farq qilmaydi. Okrugda o'zbeklar, tojiklar, shuningdek, yahudiylar, hindlar, va ko'chirib keltirilgan ruslar istiqomqt qilishgan. [1.87-bet]

Mahalliy aholi o'troq hayot kechirib, asosan, dehqonchilik, paxtachilik va ipakchilik bilan shug'ullangan. Zarafshon okrugi tarkibidagi uchta shaharda rus qo'shinlari joylashgan bo'lib, ayni paytda ushbu shaharlar ma'muriy markazlar ham hisoblangan. Yuqorida keltirilgan Samarqand, Kattaqo'rg'on va Panjikent shaharlarida, shuningdek, ularga yaqin yirik qishloqlarda aholi qishloq xo'jaligidan tashqari, xilma-xil hunarlar bilan ham mashg'ul bo'lgan. Qishloq xo'jaligi uchun qulay sharoit va hunarmanchilik sanoatining rivojlanishi tufayli aholining ko'pchiligi farovon hayot kechirganligi hisobotda keltirib o'tiladi[1.86-87]. Buning tasdig'i sifatida so'nggi uch yil davomida aholi tomonidan soliqlarning o'z vaqtida to'lanayotganligi aytiladi. 1882-yilda Zarafshon okrugi aholisi tomonidan 932.778 rubl soliqlar o'z vaqtida berilgan. Ushbu to'lovlar qo'yidagilarga bo'linadi: a) davlat g'aznasiga tushadigan yig'imlar – 597000 rubl; b) zemistvo xarakteriga yig'imlar – 104.306 rubl; c) jamoalar – 133.868 rubl; d) shaharlar – 97.604 rubl miqdorida bo'lib, ular aholi soniga taqsimlaganda 4 rubl 45 tenni tashkil qilgan [1.88-bet].

Taftish hisobotida Zarafshon okrugi tashkil etilganidan to reviziya amalga oshirilayotgan davrgacha qonuniy tasdiqlangan boshqaruv nizomi bo'lmaganligi, shu bois general-gubernator Fon Kaufman tomonidan 1868-yil 29-iyunda hududni boshqarish bo'yicha vaqtinchalik qoidalar ishlab chiqilib, imzolanganligi qayd etiladi. Bu qoida 1867-yil 11-iyuldagi Semirinch va Sirdaryo viloyatlarini boshqarish tog'risidagi nizom loyihasining asosiy tamoyillari sifatida qabul qilindi [4.344]. Keyinchalik bu qoidalarga general-gubernator tomonidan qo'shimcha o'zgartirishlar kiritilishi natijasida 1867-yilgi loyihasidan sezilarli darajada o'zgartirildi. Nizom asosida mansabdor shaxslar Turkiston general-gubernatori tomonidan lavozimga tayinlangan va undan ozod qilingan. Zarafshon okrugi boshlig'i, harbiy-xalq boshqaruvi masalalarida belgilangan barcha huquq va majburiyatlardan foydalanadi hamda Semirinch va Sirdaryo viloyatlarining gubernatorlari kabi vazifalarni bajaradi. Zarafshon gubernatoriga hududdagi barcha qo'shinlar bo'ysunadi. Gubernator o'z devoni orqali qo'l ostidagi xodimlar bilan okrugni boshqargan, shuningdek general-gubernatorga hisobot bergan. Girsning taftish materiallarida keltirilishicha, o'lkani vaqtinchalik boshqaruvi qoidasida mahalliy amaldorlarni saylash tartibi okrugda qo'llanilmagan, faqatgina 1878-yildan boshlab oqsoqollarga nisbatan qo'llanilgan. Qozi, volost amaldorlari hali ham xalq tanlovi bilan emas, balki o'lka ma'muriyati tomonidan tayinlab kelingan. Shuningdek, okrug boshlig'ining sud-huquq, davlat solilarini joriy qilish va ularni yig'ish bo'yicha cheksiz huquqqa ega ekanligi taftish hisobotlarida keltirib o'tiladi. [1.88]

Aholining siyosiy ahamiyatga ega bo'lgan barcha jinoyatlari harbiy sud tomonidan ko'rib chiqilib, hukm chiqarilgan. Xalqdan olinadigan soliqlar va boshqa to'lovlarni yig'ish shaxsan okrug boshlig'i tomonidan tegishli bo'lim va boshqarmalarga yuklatilgan. Zarafshon okrugi

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

tarkibidagi Samarqand, Kattaqo'rg'on, Tog'li tuman bo'limlarida faoliyat olib borgan lavozimlar hisobotda quyidagicha ko'rsatiladi:

Samarqand bo'limida bitta boshliq, uning katta yordamchisi, kichik yordamchisi va mahalliy aholi vakilidan bir kishi, bir nafar maxsus topshiriqlar bo'yicha mansabdor shaxs, shuningdek, ikki nafar kotib hamda ikki nafar tarjimon;

Kattaqo'rg'on bo'limida bir nafar boshliq, boshliqning katta yordamchisi, mahalliy aholi vakilidan bir kishi, bir nafar maxsus topshiriqlar bo'yicha mansabdor shaxs, ikki nafar kotib hamda ikki nafar tarjimon;

Tog'li tuman bo'limida esa bir nafar boshliq, boshliqning katta yordamchisi va bir nafar nafartarjimon bo'lgan.

Ko'rsatilgan holatlar Turkiston o'lkasi viloyatlarning tuman bo'limlaridagi shtatlar bilan solishtirganda maxsus topshiriqlar bo'yicha mansabdor shaxs bo'limning o'ziga xos xususiyatini ifodalaydi. Maxsus topshiriqlar bo'yicha mansabdor shaxsning vazifalari birinchi navbatda turli xil yig'implarni nazorat qilish va sug'oriladigan yerlardan xirmonlarni yig'ish bo'yicha hisob kitoblarni olib borishdan iborat.

Audit Turkistonning boshqa viloyatlarida maxsus topshiriqlar bo'yicha mansabdor shaxs lavozimi mavjud emasligini hisobga olib, o'z hisobotida mazkur lavozimni tugatishni tafsifiya qiladi.

Bo'lim boshliqlari va tuman boshqaruvchisi Turkiston viloyatlaridagi tuman boshliqlariga berilgan huquqlardan foydalangan holda bir xil majburiyatga ega. Ularni faoliyatining umumiy jihati, ma'muriy politsiya vazifasini bajarishidir[1.98].

Maxfiy maslahatchi F.K.Girs 1883-yilda taftish ishlarini tugallab, imperatorga general-gubernatorlik va unga qarashli tashkilotlarning ahvoli to'g'risidagi hisobotida "O'lkani boshqarish to'g'risida"gi nizom loyihasini tushuntirish xati bilan birga taqdim etganligini ko'ramiz[5.193].

Xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki, Rossiya imperiyasi Turkistonda olib borgan boshqaruv tizimini o'z manfaatlaridan kelib chiqqan holda vaqtinchalik nizomlar asosida amalga oshirgan. F.K.Girsning hisobotlari mustamlakachilik davridagi o'lka boshqaruvi islohatlari to'g'risida ma'lumot beradi.

ADABIYOTLAR.

1. Гирс Ф. Отчет ревизующего по высочайшему повелению Туркестанский край тайного советника Гирса. СПб., 1883.
2. Очерки по истории государственности Узбекистана тапкент главная редакция издательско-полиграфической акционерной компании «шарк» 2001
3. Abduraximova N.A., Ergashev F.R. Turkistonda Chor mustamlaka tizimi. – Toshkent: Akademiya nashriyoti. 2002.
4. Васильев Д. В. Бремя империи Административная политика России в Центральной Азии Вторая половина XIX в. – Москва: 2018.
5. O'zbekistonning yangi tarixi birinchi kitob Turkiston Chor Rossiyasi mustamlakachilik davrida.- Toshkent: Sharq nashriyoti. 2000.

BUXOROLIK SAXOVATPESHA VA XALQ HOMIYSI CHORIQLBOY

Tal'at Halimov

QarDU tayanch doktoranti

e-mail: ps.talathalimov@gmail.com

O'tgan asrning oxirida o'zining 2500 yillik yoshini dunyo miqyosida keng nishonlagan ko'hna va boqiy Buxoro jahon tamadduni beshigini tebratgan ulug' maskan sifatida mashriq-u mag'ribga mashhur. Markaziy Osiyo mintaqasida tashkil topgan qator davlatlar va saltanatlar markazi sifatida Buxoro Sharq renessansi – uyg'onish davrining moddiy asosini, uning iqtisodiy,

siyosiy va ma'naviy negizini tarkib toptirgan tayanchi hamda madaniyat va ma'rifatning kishilik dunyosi tan olgan markazlaridan biriga aylandi.

Buxoro muzofotida insoniyat tarixining turli davrlarida yashagan aholi bosib o'tgan ulkan tarixiy yo'lining har bir bosqichi insoniyat tamadduni u yoki bu jabhasida o'zining nurli izlarini qoldirdi. IX asrdayoq "Qubbat ul-islom" unvoniga sazovor bo'lgan Buxoro o'rta asrlarda davlatchilikning yuksak namunalari, ilm-fan va madaniyatning noyob durdonalarini yaratgan insonlar yurti sifatida ham dunyoni lol qoldirdi. Ilm-fan, savdo-sotiq, hunarmandchilik, me'morchilik va musiqa san'atining puxta bilimdoni bo'lgan Buxoro aholisi o'zining ezgu ishlari va saxovatpeshaligi bilan ham yetti iqlimga dong taratgan desak, mubolag'a bo'lmaydi.

Moziy gavhari bo'lgan Buxoro muzofotida yashagan aholining qadimiy va hayratomuz tarixi, jahonni lol qoldirgan ilm-fani, noyob madaniyati, muqaddas guzar, qishloq va tumanlari, betakror osori-atiqalari, ko'p tarmoqli hunarmandchiligi, aziz avliyo-anbiyolari hamda umr mazmuni ezgulik va saxovatpeshalikka yo'g'rilgan ona yurt fidoyilari haqida yosh avlodlarga keng ma'lumotlar berish, ularning tarixiy tafakkurini shakllantirish va yuksak ma'naviy jasorat ruhida tarbiyalash bugungi kunda ta'lim-tarbiya sohasidagi dolzarb vazifalardan biriga aylanib bormoqda. Ana shunday Vatanimiz ozodligi va mustaqilligi uchun kurashlarda faol ishtirok etgan, millatni hurriyat va erkinlikka chorlagan, o'zining saxiyligi va saxovatpeshaligi bilan millatni ma'naviy yuksalishga da'vat etgan, ammo sho'ro tuzumi davriga qatag'on qurboni bo'lgan Buxoroning fidoyi farzandi Choriqulboy Pirnafasboy o'g'lining bunyodkorlik va yaratuvchilik faoliyati ham o'rnatilgan olishga arziydigan tarixdir.

Romitanlik mashhur saxiy va tanti boy – Choriqulboy Pirnafasboy o'g'li (1847-1934 yy) hayot yo'li, ajdodlarining kelib chiqishi tarixi, uning zuryodlari hamda bunyodkorlik ishlari to'g'risida ma'lumotlar juda oz. Ammo boyning insofli, diyonatli, tanti va mardligini uning o'z qo'l ostidagilarga haq to'lashidan ham bilsa bo'ladi. Choriqulboy barchaga birday ko'z bilan qarar, ayniqsa o'z qo'lida ishlaydiganlarga qat'iy adolat mezoni bo'yicha ish taqsimlar va ish haqi berar edi. Ko'plar uning adolat qonuni mavjud der edilar. Choriqulboy har bir sohadagi ishchilariga ish haqi to'lash tartiblarini tuzib chiqqan edi¹.

Choriqulboyning boyib ketishi to'g'risida xalq orasida turli rivoyatlar yuradi. Ulardan birida aytilishicha, Choriqulboy cho'lda qo'y boqib yurganida qumlar orasidan ikki xum oltin topib oladi. Keyin esa qum ko'chib ketmasligi uchun ularning ustini chakmoni bilan o'rab qo'yib, eshagini olib kelgan va xurjuniga oltinlarni solib olib ketgan.

Boshqa bir rivoyatda aytilishicha, cho'lda ketayotganida eshagini oyog'i bir yerga botib ketgan va shu yerni kovlab katta xazinaga ega bo'lgan. Shu sabab uning chorig'ida doim oltin bo'lgan, deyishadi.

Ammo shu kabi rivoyatlar ko'p tarqalganiga qaramay, ular haqiqatdan ancha yiroqdir. Haqiqatga yaqini shundaki, yuqorida keltirilganidek, Choriqulboyning ota-bobolari chorvadorlikni rivojlantirib kelganlar. Qo'y ham tez ko'payadigan jonivor bo'lgani uchun tadbirkor Choriqulboy undan katta daromad olgan.

Biz ko'rayotgan davrda Choriqulboyning ham, boshqa ko'pgina boylarning ham asosiy daromad manbai qorako'l qo'ylari bo'lgan. Qorako'l teri necha asrlardan beri Buxoroning chet el bozorlarida sotadigan asosiy mahsuloti bo'lgan. Paxtani "oq oltin", neftni "qora oltin" deb atovchi xalqimiz qorako'l terini "yumshoq oltin" deb atab kelishgan. Qorako'lchilik sohasi amirlik davri aholisining asosiy mehnat yo'nalishlaridan biri bo'lgan, deyish mumkin. Buxoro amirligi har yili chet elga 2 – 2,5 mln dona qorako'l terisini sotgan. Bu ish bilan asosan maxsus shu soha savdogarlari shug'ullangan. Jumladan, Buxoroda qorako'l teri savdosining yirik vakili Fayzulla Xo'jayevning otasi Ubaydullo Xo'jayev bo'lgan. U shu sohani o'z nazoratida ushlab turgan. Savdogarlar qorako'lchilik bilan shug'ullanuvchi chorvador boylar va o'rtahol dehqonlardan terilarni sotib olib, o'zlari chetga chiqqanlar.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik instituti katta ilmiy xodimi Gulsara Ostonovanning "Hamkor" gazetasi 1999-yil 9-oktabr sonidagi "O'zbek qorako'li: kecha,

¹ Halimov T.A., Halimov T.T. Asrlarga tatigulik sayohat. Buxoro, 2014. –B.7

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

bugun, ertaga” nomli maqolasida qayd qilinishicha, Buxoro amirligida yashagan boylarning o‘n minglab, hatto yuz minglab qo‘ylari bo‘lgan. Arabov Jo‘rabek hoji Mirkalonning 300 ming, Ubaydulla Xo‘janing – 300 ming, Latifxo‘janing 150 ming, Muqumboy, Nasriddinboy, Yahyoboylarning har birida 100 mingdan, Narzulloboyning 60 ming qo‘yi bo‘lganligi qayd etilgan. Albatta bu ro‘yxatda hamma boylarning nomlari ham keltirilmagan. Shu jumladan Choriqulboyning ham yuz minglar atrofida qorako‘l qo‘ylari bo‘lgan, deb taxmin qilinadi.

Choriqulboy va uning avlodlari Urgenchcho‘lda ko‘p quduqlar qazdirganlar. “Mullaxol”, “Ziyomullo”, “Qoraqir”, “Toshquduq”, “Uchqir”, “Qirqquloq”, “So‘zandor” va boshqa quduqlardan qo‘y, ot, tuyalarni sug‘orib, yaylovlardan unumli foydalanganlar. Quduqlardan suv “qovg‘a” (mol terisidan tayyorlangan idish) bilan tuyalar yordamida tortib olingan. Quduqlarning suvi juda pastda bo‘lgan. Qirqquloq qudug‘ining chuqurligi 60 metr (1 quloq – 1,5 metrga teng) bo‘lgan. Cho‘pon-cho‘liqlarning ichishi uchun shirin suv tog‘ etaklaridagi “Gujumli” bulog‘idan yog‘och bochkalarda tuyaga ortib kelingan.

Buxoroda boylar ko‘p o‘tgan. Ular orasida mablag‘i, qo‘ylari Choriqulboydan uch-to‘rt barobar ko‘plari ham bo‘lgan. Ammo hammasi ham o‘z nomini xalq diliga muhrlay olmadi. Boylardan faqat Choriqulboygina Zarafshon daryosiga ko‘prik qurdirdi, sho‘rolar davrida Romitanda Madaniyat uyi qurib berdi. Qoqishtuvondagi kanal qazilishiga o‘zi bosh bo‘ldi. Boy qurdirgan bu inshootlarni bugungi kunda narxlab ko‘rganingizda, boyning qanchalik saxovatpesha bo‘lganligini anglab yetasiz.

Boyning qo‘ylari Romitan, Qizil – Ravotdan tortib to Nurota tog‘larigacha bo‘lgan yaylovlarda boqilgan. Har joyda uning quduqlari bor edi. Boy qo‘ylarni boqish uchun cho‘ponlarni bir necha sinovlardan o‘tkazib yollar edi. Choriqulboyning Navro‘zboy ismli o‘g‘li chorvachilik bo‘yicha mas‘ul bo‘lib, chorvadorlar va cho‘ponlarga boshchilik qilardi. Boyning o‘ziga xos fazilati shunda ediki, u qo‘ylarning va chorvaning kasallanish sababini darhol bilgan.

Haq to‘lashda cho‘ponlar toifalarga bo‘lingan. Mollarni yaxshi taniydigan va boqadigan cho‘ponlarga ish haqi ustamasi bilan berilar edi. Masalan, boquv haqi bir oyga bir katta qo‘y, 12 oy, ya‘ni bir yilga 12 bosh qo‘y beriladigan bo‘lsa, birinchi toifali cho‘ponga bir bosh qo‘y qo‘shimcha qilinib, ish haqi 13 boshga yetkazilgan. Qolgan cho‘ponlar esa odatdagicha 12 bosh qo‘y olgan.

Agar cho‘pon qo‘ylarni o‘ldirmasdan qishdan tugal olib chiqsa, beshta barra, yoki beshta qorako‘l teri berilgan. Agar qo‘ylar o‘lib, cho‘pon bu holatga sabab-vaj ko‘rsata olsa, ish haqi o‘zicha qolaverar edi. Agar aksi bo‘lib chiqsa, beriladigan ish haqidan qaytarilgan.

Qo‘shbonlar¹ esa cho‘pon ish haqining yarmini olar edi. Bir qo‘shda ikki otar qo‘y bo‘lgan. Bir otar esa 400 qo‘ydan iborat bo‘lar edi. Bir qo‘shga ikki nafar cho‘pon, ikki nafar obkash, bir nafar bosh cho‘pon tayinlangan. Ular uchun oyiga yuqoridagidek ovqatlik uchun bir qo‘y berilgan. Bundan tashqari, un, yog‘, choy va boshqa oziq-ovqatlar ta‘minoti ham boyning zimmasida edi. Oilasi uchun har bir cho‘ponga bir botmon g‘alla berilgan. Qo‘ylarni sog‘ish paytida cho‘ponning oila a‘zolari ixtiyoriy ravishda o‘z otariga jalb etilgan. Cho‘ponga har yili bir etik va yangi, issiq chopon berilar edi.

Boyning 400 tanob (100 gektar) dehqonchilik uchun ajratilgan yeri bor edi. Boy o‘z qo‘l ostidagi dehqonlarga ish haqini bir oyda 20 tanga qilib belgilagan edi. Ularga kunida bir marta – kunduzi issiq ovqat, haftada bir marta palov qilib berilardi. Dehqonlarning oilasiga bir yilda kiyim-boshi uchun bir pud g‘o‘za, bir botmon g‘alla berilgan. Dehqonlarning ish qurollari ham boyning hisobidan edi.

Ho‘kizboqarlar, tuyaboqarlar va hovli xizmatchilari boydan oylik ish haqi olmaganlar. Ammo ularning kiyim-boshlari va oziq-ovqatlari boyning hisobidan edi. Qolaversa, Choriqulboy xizmatchilarning o‘qishni istaydigan farzandlarini o‘qib savod chiqarishlari uchun ham imkoniyatlar yaratib berar edi.

Umuman Choriqulboy qo‘l ostida ishlaydigan biror bir kishining norozi bo‘lishiga yo‘l qo‘ymas edi. U hammani xursand qilar, xizmatchilari uchun ba‘zi-ba‘zida ziyofatlar ham tashkil

¹ Ikki otarni olib chiqib, qo‘sh qilgach, cho‘ponlarga topshiruvchi kishi

etib berar edi. Uning shu kabi xislatlari, ayniqsa kambag'alparvar, saxovatpeshaligi uchun ham xalq juda hurmat qilardi. Bugungi kunimizgacha u haqdagi turli rivoyatlarning yetib kelgani ham bejiz emas albatta.

POYI KALON ME'MORIY ANSAMBLI TARIXI.

Buxoro davlat universiteti

San'atshunoslik fakulteti

Tasviriy va amaliy san'at kafedrası

p.f.f.d.(PhD), dotsenti

G.R. Ostonsova

gulshod.ostonsova.82@mail.ru

“Agar bizning kuch qudratimizga shubxa qilsangiz, biz qurdirgan binolarga boqing...”

- Amir Temur

Buxoroning Registon maydonidagi ulug'vor Kalon minorasi etagida joylashgan Poyi Kalon me'moriy ansambli XII-XVI asrlarda barpo etilgan. Majmua ikki madrasa - Miri-Arab va Amir-Olimxon madrasalari, Kalon minorasi va shu nomdagi masjiddan iborat. Qizig'i shundaki, bu joyda arablar istilosidan keyin VIII asrda ham minorasi bo'lgan jome masjid mavjud edi. XII asrda shaharni qayta qurish boshlanadi, bu esa yangi masjid va minorani qurilishiga olib keladi. Markaziy Osiyolik tarixchi Narshaxiyning guvohlik berishicha, minora chiroyli yasalgan bo'lsada, bardoshli emas edi. Uning so'zlari bashoratli chiqadi, chunki qurilish tugashi bilanoq minora yiqilib, masjidning katta qismini vayron qiladi. 1127-yilda shu kungacha saqlanib qolgan yangi masjid va Kalon minorasi qurilgan. Minorai Kalon XII asrning boshlarida qurilgan. Shundan beri u biror marotaba ta'mirlanmagan. Savdo karvonlari Buxoroga kelishda unga qarab yo'nalishni olishgan. O'sha paytda minora eng baland bino bo'lgan — 46,5 metr. Me'morlar minorani tepasi kichrayib borgan konus ko'rinishida qurganlar. Uning devorlarini esa bo'rtib chiqqan g'ishtlar bilan bezashgan. Buxoroning bosh masjidi shahar Qal'asi yonida VIII asrda qurildi. Zamonaviy Kalon masjidini esa XV asrda biroz uzoqroqda bunyod etishdi. Binoning old tomonidagi yozuvlarga ko'ra pardoqlash ishlari 1514-yilga kelibgina yakunlangan. U Samarqandda joylashgan Bibi Xonim masjididan so'ng Markaziy Osiyodagi ikkinchi eng yirik masjiddir. Uning hovlisida 12 ming kishi bir vaqtda ibodat qila oladilar. Unda Temuriylar davri me'morchiligi an'analari ko'rinishida turadi. Masjid devorlariga boy sharqona koshinlar bilan ishlov berilgan. “Arab Amiri” ma'nosini beruvchi Miri Arab madrasasi 1536-yilda barpo etiladi. Ubaydullaxon uni Shayx Abdulla Yamaniyga bag'ishlagan. 111 hujradan 99 tashqari inshoot yana ikkita zalni o'z ichiga oladi. Biri masjid va darsxona sifatida xizmat qilgan. Ikkinchisi esa Ubaydullaxon, Abdulla Yamaniy va boshqa a'yonlarning maqbarasiga aylandi. Shu tarzda olti asr davomida bu joy hozirgi ko'rinishga keladi va Buxoroning eng yodda qolarli ansamblaridan biriga aylandi.

Miri Arab madrasasi. Mir Arab madrasasi ulug' piri murshidi, sohibkaromat avliyo hazrat Mir Arab nomi bilan bog'liq bo'lib, uning to'liq ismi Mir Arab Abdulloh al-Yamaniy bo'lgan. Abdullohni “Miri Arab Yamaniy” deyishlariga sabab, u kishining millati, amirligi va tug'ilgan joylariga ishoradir. Xalq orasida Mir Arab (Arab amiri) nomi bilan mashhur bo'lgan Sayyid Abdulloh al-Yamaniy Yamanda tug'ilganlar. Miri Arab nomida barpo etilgan madrasaning qurilishiga sarf qilingan mablag'ning katta qismini Ubaydulloxon bergan. Ubaydullaxon in'om etgan mablag' hisobiga madrasa qurilishi boshlangan. 1530-yildan Mir Arab hazratlari madrasa qurishga kirishadilar. Afsuski, madrasa qurilishi bitmay turib Mir Arab 1536-yilning boshida vafot etadi va uning vasiyatiga ko'ra kuyovi Shayx Zakariyo qurilishni oxiriga etkazgan. Madrasa binosini milodiy 1530–1536 (hijriy 936–942) yillari qurilgan. Mir Arab madrasasi-Buxorodagi Minorai Kalonning qarshisida joylashgan me'moriy yodgorlik. Ushbu madrasa shahar markazida, qadimiy Shahristonda joylashgan bo'lib, ikki ulkan gumbazi

bilan boshqa tarixiy binolardan ajralib turadi. Madrasaning kirish qismi kunbotar tomonda. Darvoza ulkan peshtoq ostida joylashgan. Madrasa binosi to'rtta peshtoqdan iborat. Ayniqsa, shimoliy va janubiy peshtoqlar baland qilib qurilgan. Bu shimol bilan janubdan esadigan shamoldan saqlash hamda madrasa havosini tozalab turish imkonini beradi. Peshtoqlarning balandligi taxminan o'ttiz ikki metr. G'arbiy va sharqiy tomonda joylashgan peshtoqlar pastroq qurilgan. Bularning hammasi bino ichida o'ziga xos mikroiklim yaratadi. 81 1530-yilda bunyod etilgan bu madrasa shaharning markaziy qismida qurilgan, uning baland peshtoqlari va gumbazlari bo'lib, shimoliy gumbazi yarim koshin bilan qoplangan, janubiy gumbazi esa bezatilmagan. Koshinlarga kam miqdorda tilla, kumush, mis, qo'rg'oshin qo'shilgan. Bularning hammasi ko'p yillar xizmat qila oladigan hamda sifatli bilan ajralib turadigan kvars qumiga aralashtirib ishlatilgan. Madrasaga hashamatli baland peshtoqdan kirilgan. Bir vaqtlar peshtoqlar juda baland bo'lgan. Tuzilishi jihatidan naqshinkor. Peshtoqning dastlabki qiyofasi saqlanib qolgan, bu naqshlarning tarkibiy qismida yulduzsimon bezaklar uchraydi. Undagi bezaklarning saqlanib qolgan ayrim parchalaridan naqshlar g'oyat nafis va nozik bo'lganligini bilish mumkin. Bino to'rt qavatdan iborat bo'lib, unda 114 ta xona bor. Madrasaning me'moriy shakli to'rtburchak – Qur'on kitobini eslatadi. Hujralarining 114 taligi esa Qur'on suralari soniga mos keladi. Madrasaning g'arbiy tomoni Masjidi Kalon nomi bilan atalgan masjidga tutashgan. Madrasa bilan masjid orasida shahar aholisi yuradigan yo'l bo'lgan. Buxoroning 2500 yilligi munosabati bilan madrasa peshtog'i va gumbazlaridagi to'kilib ketgan koshinkori naqshlar va yozuvlar qayta tiklandi. Bu madrasaning asrlar davomida ilm maskani bo'lib, ziyo nuri taratib kelayotganiga yana bir sabab bu madrasaga asos solgan ulug' zot naqshbandiya tariqatining ulug' piri Miri Arab sayyid Abdulloh Yamaniyning sharofati va barokotlaridan desak hech mubolag'a qilmagan bo'lamiz. Zero rivoyatlarda aytilishicha, shayx Mir Arab hazratlari, madrasa qiyomatgacha ilm va ta'lim maskani bo'lib qolishligini so'rab duo qilgan ekanlar.

Minorai Kalon- sharif shaharning boqiylik timsoli. Buxoroda ko'plab minoralar mavjudki, ular qariyb o'ttiz asrni qarshilagan Sharif shahar husniga ko'rk qo'shib kelmoqda. Buxoro minoralari orasida Minorai Kalon (Kalon minorasi) o'zining mahobati, naqshlarining murakkabligi, bejirimligi hamda ne-ne jang-u jadallar va tabiat sinovlariga dosh berib kelayotganligi bilan alohida ajralib turadi. Minoralar turli davrlarda turli vazifalarni bajargan. Qadimdan minoralar masjid va madrasalar yonida ularga tutash qurilgan. Minorai Kalon Buxorodagi betakror me'moriy yodgorlik hisoblanadi. Qaysidir ma'noda qadim Buxoroning ramzi desak ham bo'ladi. Minora Poyi Kalon me'moriy majmuasining bir qismi. U Mir Arab madrasasi hamda Kalon Masjidining o'rtasida qad rostlagan. Eski Buxoroning eng baland inshootidir. Minorai Kalon tojik tilidan tarjima qilinganda katta minora ma'nosini anglatadi. Minora arabcha so'z bo'lib, «Baland inshoot» degan ma'noni anglatadi. Minora, aslida, masjid va madrasalar yonida yoki ularga tutash qurilgan bo'lib, namoz o'qishga undaydigan azon chaqirish uchun mo'ljallangan joy vazifasini bajaradi. Tarixiy manbalarda minoralarning ayrimlari dushman qo'shinlarini kuzatuvchi soqchixona sifatida va bir majmuaga ko'rk va salobat berish hamda uni qurdirgan shaxsning kuch-qudratini namoyish qilish uchun ham bunyod etilgan. Narshaxiyning "Buxoro tarixi" kitobida yozilishicha, birinchi Minorani Buxoroda Abu Abdulloh al Jahoniy 918-919 -yil qurdirgan. Bu Minora qulagandan so'ng Arslonxon yangi Minora binosini qilishga farmon beradi. Minora qurilishi oxiriga yetmay qulaydi. Uning o'rnida avval ham minora bo'lgan, u qulab tushgach, mustahkam qilib qayta qurilgan. Minoraning hozirgi ko'rinishi o'sha vaqtda bunyod etilgan. O'z vaqtida Minorai Kalon yuqoridan kuzatish, hamda aholini namozga chaqirish uchun xizmat qilgan. O'shanda bundan ko'zlangan asosiy maqsad hammani namozga chorlashdan iborat bo'lgan. Ammo minora so'zining lug'aviy tarjimasi, arabchada "mayoq" ma'nosini bildirib, gorizont o'lchamga nisbatan vertikal o'lchami ortiq bo'lgan baland inshootni ifodalaydi. Shu sababdan muhim savdo-sotiq markazi, Buyuk ipak yo'li chorhasida joylashgan Buxoroga ko'plab karvonlar, savdogarlar qum barxanli sahrolardan oshib kelishgan. Buxoro atrofidagi suvsiz sahrolarga karvonlar yo'ldan adashib halok bo'lish hollari uchrab turardi. Shuning oldini olish maqsadida Arslonxon shaharda baland bir inshoot qurdirishni niyat qiladi. Inshoot loyihalari bo'yicha

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

tanlov e'lon qilishadi. 1124-yili mashhur me'morlar tomonidan taqdim etilgan loyihalar bilan Arslonxon shaxsan o'zi tanishadi va o'z davrining mashhur me'mori usta Baqoning loyihasini ma'qullaydi. Shu tariqa 1124-yilning 21-mart kuni – Yilboshi bayram ayyomida minora qurilishiga oq fотиha beriladi va birinchi g'ishtni — 71 tamal toshini hoqon Arslonxonning o'zi qo'yadi. Qurilish uch yarim yilcha davom etadi. Minora 1127-yilda so'nggi qoraxoniylar hukmdori Arslonxon farmoniga muvofiq, Usta Baqo boshchiligida qurilgan bo'lib, Poydevori tosh va maxsus qorishmadan terilgan. Yer sathidan 9 m chuqur, pishiq g'ishtdan geometrik naqshinkor shakllar uslubida ishlangan. Uning balandligi 47 yarim metr (poydevori bilan 50 metr), aylanma eni 9 metr. Tepaga minora ichidagi 105 pillapoya aylanma zina orqali chiqiladi. Minoraning yuqori qismi salla shaklida g'isht o'ymakorligi bilan bezatilib, karniz holatiga keltirilgan. O'qsimon tirgak (ba'zi olimlar fikriga binoan) o'rtasida Arslonxonning nomi bitilgan. Binokor ustaning nomi (Baqo) ham topilgan bo'lib, mahalliy aholi uning qabrini qo'shni mahalladagi uylar orasida, deb ko'rsatadi. Minorai Kalonga chinakam go'zallik bag'ishlaydi. 900 yildan buyon barchaning hayratiga sabab bo'lib kelayotgan “Minorai Kalon”ni yanada jozibali hamda nafis qilib bezash maqsadida uning belbog'ida g'ishtlarga shakl berish yo'li bilan 20 dan ortiq naqshinkor halqalar hosil qilingan. Bezaklar bir-birini aslo takrorlamaydi. Minoraning belbog'ida ko'fiy yozuvlar bilan “Yunus surasi”ning 107-109-oyatlari bitilgan. 1924-yilda (tanasi va muqarnaslari) usta Shirin Murodov boshchiligida ta'mirlangan. Yer ostida qolib ketgan kursi qismini 1960-yilda usta Ochil Bobomurodov ochib, qayta ta'mir etgan. 1997-yil Buxoroning 2500 yilligi munosabati bilan minorada yana bir bor ta'mirlash ishlari olib borildi. Bu minora Buxoro shahrining eng yirik minoralaridan biri hisoblanadi. Rivoyatlarga qaraganda, razm solinsa, u insonning xushbichim qomatini eslatadi. Ayrim tarixchilar Odam alayhissalomning bo'yi oltmish gaz bo'lganligini, Minorai Kalon ham xuddi shu o'lchamda qurilganini aytishadi. Usta Baqo minoraga naqshlar solayotib o'sha yodgorliklardagi betakror bezaklardan nusxa olgan ekan. 74 Minorai Kalon qadimda savdo karvonlari uchun mayoq vazifasini o'tagan. Uning ustiga kechalari chiroq yoqib qo'yilgan. Buyuk ipak yo'li bo'ylab harakatlangan karvonlar uchun minora olis-olisdan ko'rinib turgan. Unda azon ham o'qilgan. Bundan tashqari, minora dushman bosqinidan ogoh bo'lishda ham qo'l kelgan. Yov qo'shini osmono'par minoradan ko'ringan zahoti mudofaa uchun harakat qilingan. Rivoyat qilishlaricha, Buxoroni bosib olib, shahar himoyachilariga zarracha shafqat ko'rsatmagan, ko'plab qadimiy osori-atiqalarni yer bilan yakson etgan Chingizxon Minorai Kalon ro'parasida bir lahza to'xtab qoladi. Osmono'par minoraga tikilar ekan, bexosdan boshidagi qalpog'i tushib ketadi. Asta egilib, uni yerdan olarkan, “Men shu paytgacha hech kimga bosh egmaganman. Lekin bu minora shu qadar mahobatliki, uning oldida bosh egsang arziydi”, deydi. Bu bir afsona. Ammo har qanday rivoyat zamirida haqiqat ham bo'ladi. Hozirda ko'hna Buxoro deganda har bir kishini ko'z oldiga dastlab, albatta, Minorai Kalon keladi. Minorai Kalon Buxoro shahrining noyob va qo'hna yodgorliklari qatoridan markaziy o'rin egallagan. Bugungi kunda noyob yodgorlik namunasi bo'lmish “Minorai Kalon” O'zbekiston javohirlaridan biri sifatida ko'z qorachig'iday asrab-avaylanmoqda. U hamisha sayohatchilarning diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Bugungi kunda 75 noyob yodgorlik namunasi bo'lmish Minorai Kalon O'zbekiston javohirlaridan biri sifatida ko'z qorachig'iday asrab-avaylanmoqda. U sayyohlarning diqqat markazidagi maskanlardan sanaladi.

Kalon jome masjidi. (Masjidi Kalon) Jome masjid Buxorodagi me'moriy yodgorlik hisoblanadi. Markaziy Osiyoda kattaligi bo'yicha Bibixonim masjididan keyin ikkinchi o'rinda turgan. Masjid temuriylar arxitekturasini an'analari asosida qurilgan bo'lib, qadama naqsh bilan bezatilgan. Kalon jome masjidi Movarounnahrda qurilgan ilk masjid bo'lib, 1997-yili Buxoro shahrining 2500 yilligiga tayyorgarlik jarayonida O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Karimov tashabbuslari bilan Masjidi Kalon to'liq ta'mirlangan. Buxoro shahri markazidagi tarixiy me'moriy yodgorliklar qatorida masjidi Kalon ham YUNESKO jahon madaniy merosi ro'yxatiga kiritilgan. Masjidi Kalon inshooti o'rta asrlarning noyob me'morchilik namunasi bo'lib, uning o'rnida dastlab qoraxoniylar sulolasi hukmronligi davrida Juma masjidi bunyod etilgan. Shayboniylar davrida esa u Masjidi Kalon sifatida qayta qurildi.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Buxoroning eski shahar qismida joylashgan Masjidi Kalon rivojlangan va so'nggi o'rta asrlarning o'ziga xos me'moriy inshooti bo'lib, 1121-yilda bunyod etilgan bo'lsa, 1514-yilda u qayta qurila boshlagan. Me'moriy obidaning bunyod etilishida xom va pishgan g'isht, loy, yog'och, tosh, ganch va chorsu pishiq g'ishtidan keng foydalanilgan. Me'moriy obidaning dizayni haqida gapiradigan bo'lsak, masjid to'g'ri to'rtburchak tarhli (127×78 m), keng hovli atrofini gumbazli bostirma ayvon egallagan. 188 qubba (gumbazcha) 208 ustunga tayangan. Ular o'ziga xos mahobatli ko'rinishga ega bo'lib, ustunlarga keyinchalik murabba tarhli poyustunlar o'rnatilgan. Hovlining to'rt tomoni markazida naqshinkor peshtoqlar bor. Sharqdagi tashqi ulkan peshtoq mahobati va muhtasham bezagi bilan ajralib turadi. Masjidi Kalonning tashqi 7 eshigi bo'lib, asosiy sharqiy darvoza oldida va ichida keng ayvonlar joylashgan. Me'moriy obidaning o'ziga xos tomonlari shundaki, uning hajmi va binokorlik bezakchiligi u darajada bo'lmasa-da, rejaviy masshtabligi jihatidan Samarqanddagi masjidlardan qolishmaydi. Masjidi Kalon (forscha – katta masjid) peshtoqi oldidagi sahndagi ko'shkni qayta ta'mirlashda (pavilyon) XX asrda Usta Shirin Murodov qatnashgan. Buxorodagi katta masjidlardan biri bo'lganligi uchun Masjidi Kalon nomi bilan atalgan. Me'moriy obidaning bugungi kundagi holati haqida gapirar ekanmiz, 1997-yil Buxoro shahrining 2500 yillik yubileyi munosabati bilan masjid qayta rekonstruksiyaдан chiqarildi va atrofi ko'kalamzorlashtirildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N.Abdullaev. «San'at tarixi». I-II tom. Toshkent. 2001-2002 y
2. Feruza Bobojonova “Buxoro me'moriy obidalar tarixi”. O'quv qo'llanma. Buxoro fan va ta'lim nashriyoti. 2022 y
3. Bobojonov Sh. Sharif shahar yodgorliklari (Buxoro tarixiy obidalariga sayohat). Buxoro. “Buxoro”. 2017.

**БУХОРО АМИРЛИГИДА ОЛИБ БОРИЛГАН ИЛМИЙ ЭКСПЕДИЦИЯ ВА
САФАРЛАР ТАРИХИДАН (XIX АСР ОХИРИ-XX АСР БОШЛАРИ)**

ФА Тарих институти етакчи илмий ходими, PhD,

Рахимджанова Нигора

nigoramumtoz@gmail.com

+998998006515

XIX asr ўrtalariga kелиб Марказий Осиёда хорижий тадқиқотчилар томонидан илмий тадқиқ этилган ҳудудлар майдони кенгая бошлади. Айнан шу даврдан бошлаб, бошқа ҳудудлар қатори хорижлик олимлар, сайёҳатчилар томонидан Бухоро амирлиги, Зарафшон воҳаси ҳудудлари ҳам кенг ўрганила бошланди. Улар томонидан амирликнинг тарихи, маданияти, этнографияси ва шу билан биргаликда табиати, географияси, ҳайвонот ва наботот олами ҳам чуқур тадқиқ этила бошланди. Қуйида Бухоро амирлиги ҳудудида амалга оширилган табиий фанларга оид илмий экспедиция ва сафарлар таҳлил қилинади.

Қайд этиш жоизки, Бухоро амирлиги ҳудудларига амалга оширилган илмий экспедиция, миссия ва сафарлар Россия, Англия, Франция, АҚШ ва бошқа давлатлардаги турли илмий жамиятлар, фонд ва шахслар ҳомийлигида амалга оширилган бўлиб, албатта бунда ўша давлатлар ташаббуси ва қизиқиши, ҳарбий мақсадлари сабаб бўлиб хизмат қилган эди. Бир сўз билан айтганда минтақага ташриф буюрган хорижий сайёҳатчилар ва олимларнинг ташрифлари тасодифий бўлмаган, албатта аниқ мақсадлар қўйилган, махсус топшириқлар ва аниқ йўналтирилган объектларга ажратилган катта маблағлар эвазига амалга оширилган. Уларни амалга ошириш учун ҳукумат руҳсатномаси, илмий жамиятлар, аксарият ҳолларда География жамиятларининг йўлланмалари тайёрланган, маҳаллий ҳукумат томонидан кузатувчилар ажратилган¹. Шу тарзда турли жамиятлар томонидан нафақат Бухоро амирлиги, балки бутун Туркистон

¹ Зияева Д. XIX аср хорижий сафарномаларида Туркистон тарихи масалалари // Марказий Осиёда интеллектуал мерос: анъаналар ва инновациялар (XIX –XX аср бошлари) илмий тўплами. Масъул муҳаррир: Д.Х. Зияева. –Тошкент, 2018, 342-бет

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

минтақасининг тоғ тизими, сув ҳавзалари, водий ва қишлоқлари, чўллари, йўллари, рельефи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, тупроғи, ерости бойликлари, умуман, табиий ресурслари илк бор атрофлича ва илмий асосда тадқиқ этилди. Топографик ва географик хариталари яратилди. Ҳайвонот ва наботот олаmidан намунали коллекция ва гербарийлар тўпланди.

Айниқса бу даврда рус олимлари томонидан олиб борилган табиий фанларга оид экспедициялар салмоқли ўринни эгаллайди. Хусусан, биргина география йўналишида рус олимларининг минтақада олиб борган изланишлари ниҳоятда катта бўлди. XX аср давомида минтақа ҳудудига 70 дан зиёд экспедиция ва миссиялар уюштирилди¹. XX асрнинг биринчи ярмида олиб борилган изланишлар асосан элчилик, ҳарбий миссиялар ҳамда қисман илмий экспедициялар жараёнида амалга оширилди. Биргина Россия империясидан юборилган турли миссиялар ва экспедицияларнинг 30 таси Бухоро амирлигида амалга оширилган.

Бухоро амирлигига юборилган муҳим экспедициялардан бири 1874 йилда Н.М. Маев томонидан ташкил этилган. Илмий экспедицияда Н.М. (шарқсунос, географ, тадқиқотчи), Г.Е. Кривцов (фотограф), М.Ю. Бекчурин (таржимон) иштирок этган. Улар Самарқанд, Қоратепа, Китоб, Қарши, Шаҳрисабз, Когон, Бухоро, Кармана, Каттакўрғон ҳудудларида бўлиб, шаҳарларнинг табиий ҳолати бўйича маълумотларни жамлаганлар².

Шунингдек, инглиз олими Ж.Н.Керзон 1888-1889 йилларда Россия империяси ва Марказий Осиёга, хусусан Бухоро амирлигининг шарқий ҳудудларига сайёҳат қилади. Тўплаган материаллари асосида китоб нашр қилади³. Унда Ж.Н. Керзон амирлик гидрографиясига оид қимматли маълумотларни қайд этади. Хусусан, Ж.Н. Керзон Зарафшон дарёси суви миқдори ўзгарувчан бўлиб, кишда сув сатҳи бошқа фаслларга қараганда анча кам бўлгани ва июлда энг юқори бўлгани, ўртадаги фарқ 20 баробаргача эканини қайд этади. Бу сув миқдоридан тахминан 287 квадрат мил майдонини суғоришда ишлатилган. Шундан 115 квадрат мили Самарқанд вилоятига, 172 квадрат мили Бухоро хонлиги ҳудудига тўғри келган⁴.

Қайд этиш жоизки, хорижлик тадқиқотчи ва сайёҳатчилар томонидан тадқиқ қилинган материаллар нашри, сафарномалар ўз даврида хорижда ўқувчилар томонидан катта қизиқиш билан ўқиб борилган, шу билан бирга сиёсий доираларда ҳам катта қизиқиш уйғотган. Бунда айниқса, Европа ва АҚШда XIX-XX аср бошларида алоҳида нуфузга эга бўлган илмий нашрда чоп этилгани юқоридаги фикрларни исботидир. Хусусан, Буюк Британия Қироллиги География жамияти мутахассиси Х.Ланселлнинг 1882 йилда Марказий Осиёга сафари натижаларини ақс эттирган икки томлик “Russian Central Asia including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv” асарида Бухоро амирлиги табиати, географияси, флора ва фаунаси, иқлими, суғориш тизими ҳамда тиббиёти каби масалаларни ўрганиб ўз асарида ақс эттирган эди⁵. Бу каби хорижий тадқиқотлар ўзидаги маълумотлар билан Бухоро амирлиги ҳудуди, табиати, географияси, ҳайвонот ва наботот оламини янада чуқурроқ ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

1869 йилда Россия империяси табитшунос ҳаваскорлар жамияти Туркистон минтақасига махсус илмий экспедицияни жўнатади. Бу экспедицияга А.П.Федченко

¹ Ўзбекистон ҳудудида табиий фанлар йўналишидаги илмий тадқиқот ва экспедициялар (XIX-XX аср бошлари). Коллектив монография. Масъул муҳаррир: Д.Зияева. –Т., Akademnashr, 2019. 10-бет.

² Кариева Н. Рус тадқиқотчиларининг географияга оид илмий экспедициялари // Ўзбекистон ҳудудида табиий фанлар йўналишидаги илмий тадқиқот ва экспедициялар (XIX-XX аср бошлари). Коллектив монография. Масъул муҳаррир: Д.Зияева. –Т., Akademnashr, 2019. 61-бет.

³ George Nathaniel Curzon. Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian question. –Р. 254.-257.

⁴ Холов В. Инглиз тилидаги тадқиқотлар // Ўзбекистон ҳудудида табиий фанлар йўналишидаги илмий тадқиқот ва экспедициялар (XIX-XX аср бошлари). Коллектив монография. Масъул муҳаррир: Д.Зияева. –Т., Akademnashr, 2019. 379-бет.

⁵ Холов В. Хорижий тадқиқотларда Ўрта Осиё географияси ва табиати тавсифи (инглиз тилидаги тадқиқотлар асосида) // Марказий Осиёда интеллектуал мерос: анъаналар ва инновациялар (XIX –XX аср бошлари) илмий тўплами. Масъул муҳаррир: Д.Х. Зияева. –Тошкент, 2018, 349-бет

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

рахбарлик қилган. У ўзининг ўлкадаги 2 йиллик фаолияти давомида 5 мингта ҳайвонот оламининг турларини, мингтагача ўсимликларни йиғишга улгурган. Шу ва шу каби экспедицияларда аниқланган ноёб, фақатгина шу иқлимга мос ҳайвонот олами зоологик тадқиқотларнинг янада бойишига хизмат қилган. Хусусан, А.П.Федченко Зарафшон водийсидаги табиати ва унда учраган ҳайвонот оламининг ноёб турларини ўрганар экан, унинг илонлар заҳарли у қадар бўлмаганини қайд этади. Уларнинг фақат биттасигина заҳарли ҳисобланиб, шақилдоқ илонлар (*Trigoncerphalus halys*) оиласига мансуб бўлган. Зарафшон водийсидаги дарё ва бошқа сув ҳавзаларида балиқларнинг 15 та тури учраган. Уларнинг 5 тадан кам бўлмаган турлари (*Schizothorax* ва *Oreinus*) туркумига мансуб бўлиб, улар кўпроқ Қобул, Кашмир, Непал ва умуман, Ҳимолай тоғ худудидаги дарёларда учраган ва бундай натижа ўз даврида тадқиқотчиларни ҳайрон қолдирган. Шу худудда учраган яна бир ғаройиб *Schizothorax* туркумига кирувчи қорабалиғ эса ўзининг заҳарли икриси билан машҳур бўлган¹.

Кейинчалик А.П.Федченконинг Зарафшон дарёси худудидаги балиқларга оид коллекциялари асосида тадқиқотчи К.Ф.Кесслер Туркистон ихтиология² фаунаси бўйича тадқиқотлар олиб борган³. К.Ф. Кесслер ўз тадқиқотида Туркистон балиқларининг 24 та турини тизимлаштириб келтириб ўтган. Шунингдек, тадқиқотда Туркистон ихтиология фаунасининг умумий тавсифини келтирган ҳамда жанубий-шарқий Европа фаунаси, ғарбий Осиё (Эрон ва Сурия) ва Ҳимолай фаунаси билан оз бўлса-да, ўхшаш сифатлари ҳақида тўхталиб ўтилган⁴.

А.П.Федченко Зарафшон водийсидаги қушларнинг 150 та турини тўплаб, уларнинг рўйхатини тузган. Рўйхатга кўра, қушларнинг 3 та тури (*sitta syriaca* Ehrb., *Saxicola monacha* Gr. ва *Aegithalus Coronatus* Sew (n.sp)) фақатгина Туркистонга хос бўлиб, бошқа худудларда учрамаган.

Зарафшон водийсидаги барча ҳайвонот олами Марказий Осиё фаунасининг барча гуруҳларини ўз ичига олган бўлиб, улар қуйидагича синфлаштирилиб, рўйхати ишлаб чиқилган.

1) Ҳайвонлар—60 та. 2) Қушлар—416 та. 3) Судралиб юривчилар ва сувда ҳам курукликда яшовчи ҳайвонлар— 69 та. 4) Балиқлар—107 та. 5) Ҳашаротлар—16 313 та⁵.

А.П.Федченко ботаника ва зоологияга оид тўплаган маълумот ва кузатувлари асосида баъзи ҳолларда Марказий Осиёнинг ҳайвонот ва наботот олами билан Марказий Осиё, Ҳиндистон, Ҳимолай ва Ўртаер денгизи худудларида бир-бирига ўхшаш умумийлик борлигини қайд этиб ўтган. Шунга қарамасдан, унинг Қизилқум экспедицияси Марказий Осиё чўллари фаунасининг ўзига хослиги, қадимийлиги билан бошқа худудлардаги чўл ва даштлардан ажралиб туришини кўрсатиб берган⁶. Дарҳақиқат, тадқиқотчи И.В.Мушкетовнинг бу борадаги фикрлари ҳам юқоридаги хулосани тасдиқлайди: «А.П. Федченко Қизилқумнинг қадимийлиги ҳақидаги қизиқарли ва ҳаққоний фикрлари асосида илк бор бизларни ушбу саҳронинг ўзига хос флора ва фаунаси билан таништирди»⁷.

1897 йилда Рус География жамияти ўзининг Туркистон бўлимини Тошкентда очади. Туркистонда табиий фанлар ривожини, хусусан, унинг флора ва фаунасида оид кейинги

¹ Заметки о флоре и фауны Зерафшанской долины («Ежегодник Туркестанского края». Вып. 2. // Туркестанской сборник. Т. 60. —С. 434-438.

² Ихтиология- Зоологиянинг умуртқали балиқларни ўрганувчи бўлими, у асосан балиқларнинг тузилиши, унинг органларининг вазифалари, ривожланиш босқичи ва эволюцион жараёнларини ўрганади.

³ Кесслер К.Ф. Ихтиологическая фауна Туркестана. С таблицами. VI – XII. Известия Общества любит.Естесвозн., антропологии и этнографии. Т. X. Вып. 1, 1872. С. 47 – 76; Шу муаллиф. Рыбы водящиеся и встречающиеся в Арало-Каспийско-Понтийской ихтиологической области. Труды Арало-каспийской экспедиции. Вып. IV. 1877.

⁴ Кесслер К.Ф. Ихтиологическая фауна Туркестана. С таблицами. VI – XII. Известия Общества любит.Естесвозн., антропологии и этнографии. Т. X. Вып. 1, 1872. С. 47 – 76.

⁵ Заметки о флоре и фауны Зерафшанской долины («Ежегодник Туркестанского края». Вып. 2. // Туркестанской сборник. Т. 60. —С. 434-438.

⁶ Ўша ерда.

⁷ Мушкетов И.В. – Туркестан. Т.1. —С. 332.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

босқичлардаги тадқиқотларни амалга ошириш, бир қатор коллекциялар тўплашда жамиятнинг Туркистон бўлими алоҳида аҳамият касб эта бошлайди.

Жамият мажлисларида қўриладиган масалалар турли мавзуларда бўлиб, улар орасида зоология бўйича 42 та (21,5 %) маъруза тингланган¹. Хусусан, ушбу жамиятнинг яна бир аъзоси, рус зоологи Н.А.Заруднийнинг Бухорога унинг ҳайвонот олами билан танишиш мақсадида қилган махсус илмий экспедицияси алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур илмий сафарнинг натижалари жамият мажлисларида тинглаб борилган². Шу билан бирга, ушбу илмий экспедиция чоғида тўпланган ҳайвонот ва кушлар оламининг бой коллекцияси Россия Империясининг Фанлар Академиясига юборилган эди. Қайд этиш жоизки, нафақат Бухоро балки бутун Туркистон минтақасига оид ҳайвонот оламиндан намуналар экспонат сифатида Санкт –Петербург ва бошқа Европа шаҳарларига олиб кетилган ва ҳозирги кунда ҳам улар музей ва кутубхоналарнинг ноёб экспонатлари қаторидан жой олиб турибди.

Н.А.Зарудний экспедиция давомида Бухоро амирлиги ҳудудида ҳайвонларнинг ўша давргача ҳеч учрамаган янги турларини учратган. Хусусан, типратикан, эчки ва қўйларнинг номаълум турларини кузатиб ўрганган ва бу ҳайвонларни Афғонистондан келиб қолган, деб тахмин қилган. Шохобод дарёси атрофларида ноёб ҳайвонлар: қоплонлар (пантера), амирликнинг яна бошқа ҳудудларида тўнғизлар ва йўлбарслар тўдаси ҳақида маълумотлар келтириб ўтган.

Шунингдек, Н.А.Зарудний Бухоро фаунасини ўрганар экан, ушбу ҳудудда турли хил ҳашаротларга бой коллекция ҳам тўплаган. Бухоро кушларига алоҳида тўхталиб, фақат амирлик ҳудудидагина учраган ноёб кушлар ҳақида батафсил маълумотларни қайд этиб ўтган. Улар қуйидагилар:

- 1) дунёдаги энг кичик Бухоро қалдирғочлари;
- 2) жуда чиройли, ажойиб узун думли жаннат қуши³ - узункуйруқлар⁴;
- 3) сахро кумлари рангидаги маҳаллий чумчуқлар, айниқса, Бухоронинг чиройли кирғовуллари ўзига хослиги билан ажралиб турган.

Тадқиқотчи Н.А.Зарудний бу кушларнинг энг ёрқин тусли, ранг-баранглари ўзи билан олиб келиб, уларни географик жамият мажлисларида намойиш қилган. Унинг таъкидлашича, бу каби Бухоронинг кўпчилик кушлари амирлик ҳудудига Ҳиндистондан келиб тарқаган⁵.

Н.А.Зарудний 1912 йилда география жамиятининг топшириғи билан яна бир илмий экспедицияга бошчилик қилиб, Қизилқум саҳросининг ичкари қисмигача кириб боради. Унинг бу илмий сафари бошқа шунга ўхшаш экспедициялардан фарқ қилар, яъни, бундан олдинги тадқиқотчилар – Э.А.Эвересманнинг 1820 йилдаги ва А.А.Леманнинг 1840 йилдаги Қизилқум бўйлаб сайёҳатида зоологик кузатувлар олиб борилмаган эдир. Зарудний эса бу ердаги бой сахро фаунасини ўрганиб, қўрилмаган коллекциялар билан қайтади ва 1913 йилда жамият мажлисида ушбу экспедицияга бағишлаб ёзган «Қизилқум ва унинг фаунасининг баъзи бир жиҳатлари ҳақида» маърузаси билан илмий жамоатчиликни таништиради. Кейинчалик унинг Қизилқумдаги кушлар ҳақидаги тадқиқоти нашр этилади. Тадқиқотда 230 та турли хил кушларнинг тухуми ва уялари келтириб ўтилган бўлиб, уларнинг кўпчилиги орнитология соҳаси учун янгилик бўлган эди⁶.

¹ Исмоилова Ж. XIX асрнинг ярми XX аср бошларида Тошкентнинг «Янги шаҳар» қисми тарихи. – Тошкент: Фан ва технология, 2004. 114-б. *Батафсил маълумот*: ЎзР МДА 1-Ф. 1-рўйхат, 26-иш, 4-варақ.

² Возвращение Н.А.Зарудного из ученой экспедиции // Туркестанские ведомости. 1910. № 185; Юлин Г. В географическом обществе // Турк. вед. 1910. № 278; По поводу заметки «Туркестанского Курьера» об экспедиции в Горную Бухару» // Турк. Вед. 1910. № 12.

³ Жаннат қушлари – чумчуксимонлар туркумига мансуб, ялтироқ патли жуда чиройли кушлар оиласи. Асосан Жанубий-шарқий Осиё ва Шарқий Австралияда яшайди.

⁴ Узункуйруқ чумчуқ (ҳашаротхўр қуш).

⁵ Юлин Г. В географическом обществе // Туркестанские ведомости. 1910. № 278.

⁶ Rakhimjanova N.Q. From the history of researches on the fauna of Central Asian in the late XI-early XX centuries // International Journal of intellectual and cultural heritage. Volume:1 Issue: 01/2021. P. 40.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Илмий экспедициялар натижасида Туркистон минтақасида илк бор энтомологияга¹ оид тадқиқотлар ҳам амалга оширилди. Жумладан, А.П.Федченконинг Қўқон хонлиги ва Зарафшон водийси бўйлаб ўтказган экспедицияларида (1868-1917) ҳашаротларнинг 2000 га яқин коллекцияси тўпланди². Бу даврда тадқиқотчилар ҳашаротларни илк мартаба синф ва тураларга бўлиб ўргандилар. Шу тарзда Ўзбекистон ҳудудида олиб борилган дастлабки энтомологияга оид тадқиқотлар кейинги босқичларда амалий энтомология ривожига катта ҳисса қўшди. Хусусан, қишлоқ хўжалик зараркунандаларини ўрганиш мақсадида минтақа бўйлаб энтомологик станциялар очила бошланди. 1911 йилда минтақада илк бор Тошкентда Туркистон энтомологик станцияси ташкил этилди. Бу станцияни ташкил этишдан мақсад зарарли ҳашаротларни илмий жиҳатдан ўрганиш билан бирга қарши қишлоқ хўжалигида амалий жиҳатдан ёрдам бериш, қўлланма, рисолалар чиқариш ва тарқатиш, амалий энтомология бўйича музей ташкил қилиш, маҳаллий агрономларга зарарли ҳашаротларга қарши курашишда билим ва кўникмалар бериш назарда тутилган. Табиийки, зарарли ҳашаротларга қарши курашишда станциянинг фақатгина Тошкент ва унинг атрофидаги илмий-амалий фаолиятнинг ўзи камлик қилган. Шунинг учун янада кўпроқ, хусусан, Фарғона, Самарқанд, Бухоро ва бошқа ҳудудларда энтомологик тадқиқотлар олиб боришни вазият тақозо қилган. Бухоро ва бошқа қўшни ҳудудларда кенг тарқалган ҳавфли ҳашарот бўлмиш марокаш чигирткалари ҳам эътибордан қолмаган³. Шунинг учун ҳам 1912 йилги пахта етиштирувчилар съездида қишлоқ хўжалиги экинларига зарар келтирувчи ҳашаротларга қарши курашишга, айниқса, пахтачиликни ривожлантириш мақсадида Бухоро агрономия ташкилотини кучайтиришга, бундан ташқари, ҳашаротларни илмий жиҳатдан яхши ўрганишда доимий энтомологик маслаҳат берувчи Бухоро энтомологик ташкилотини тузишга қарор қилинган. Бу ташкилотнинг янги лавозимларини молиявий жиҳатдан таъминлаш вазифасини Бухоро амирлигига юклаш назарда тутилган эди⁴.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, XIX-XX аср бошларида Бухоро амирлигига уюштирилган экспедиция, сафар ва турли миссиялар натижасида ҳудуд геологияси, география, зоология, ботаника ва бошқа табиий илмларга оид кўплаб маълумотлар аниқланди. Европалик олимлар учун янги турлар кашф этилди. Мавжуд табиий бойлик манбалари ҳақида маълумотлар кўлами кенгайди. Олиб борилган илмий тадқиқотларнинг натижалари тез орада чоп этилиб, хорижий доираларда катта қизиқиш уйғота олди. Шу билан бирга улар мустамлакачи кучлар учун янги ҳудудларни босиб олиш, назорат қилиш, минтақанинг табиий, ерости ва ерусти бойликларни ўзлаштиришда ҳам хизмат қилган эди.

**BUXORO AMIRLIGIDAGI IJTIMOIIY-IQTISODIY JARAYONLAR (“OYINA”
JURNALI MAQOLALARI ASOSIDA)**

Mahmuda G‘oyibnazarova
O‘zbekiston Fanlar akademiyasi
Tarix instituti kichik ilmiy xodimi)
Tel:+998993497473
mahmudakarimova9@gmail.com

Turkiston taraqqiyparvarlari XIX asr oxiri XX asr boshlarida dastlab din va maorif, keyinroq davlat va jamiyatning barcha jabhalarida islohotlarni amalga oshirish bo‘yicha

¹ Энтомология (лотинча, entoma- ҳашаротлар ва ...логия)- ҳашаротлар тўғрисидаги фан. Ҳашаротларнинг тузилиши, ҳаёт кечириши, уларнинг индивидуал ва тарихий ривожланиши, хилма-хиллиги, ер юзида тарқалиши, яшаш муҳити билан муносабатлари ва бошқаларни ўрганади.

² Рахимджанова Н. // Ўзбекистон ҳудудида табиий фанлар йўналишидаги илмий тадқиқот ва экспедициялар (XIX-XX аср бошлари). Коллектив монография. Масъул муҳаррир: Д.Зияева. –Т., Akademnashr, 2019. 236-бет.

³ Студенов Н. Расширение энтомологической организации в Туркестане // Туркестанские ведомости. 1913. № 12.

⁴ Борьба с термитами // Туркестанские ведомости. 1901. № 93. 256

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

harakatlar olib borish bilan birga davriy matbuot sahifalarida yangi usul, zamonaviylik, texnika taraqqiyoti, siyosat va boshqa masalalarga bag'ishlangan maqolalarini e'lon qilib bordilar.

Mahmudxo'ja Behbudiy boshchilik qilgan "Oyina" jurnali o'z vaqtida Buxoro amirligidagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy jarayonlarini yoritib borgan, bugungi kunda esa 100 yil oldingi tariximizni o'rganishdagi muhim manba hisoblanadi¹.

Ushbu maqolada "Buxoroda to'ylar", "Buxoro xabarlar", "Buxoroda muhim qaror", "Buxoroning Sherobodidan maktub", "Buxoroda milliy teyotr", "Buxoro temur yo'li", "Buxoro amorati" nomli maqolalari tahlilga tortilgan. Tahlil jarayonida quyidagi masalalarni ochib berish ko'zda tutilgan:

1. Buxoroning XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi ijtimoiy hayoti;
2. Ushbu davrda o'lkadagi ijtimoiy muammolar va unga yechimlar;
3. Buxoroning iqtisodiy ahvoli.

"Oyina" jurnalining 1915 yilgi 14-sonida Mahmudxo'ja Behbudiy tomonidan "Buxoro amorati" maqolasi nashr etilgan bo'lib, unda Buxoroning joylashgan o'rni, qishloq xo'jaligi, iqtisodiyoti, undagi savdo-sotiq ishlari, qazilma boyliklari, Buxorodagi mavjud soliq tizimi haqida ma'lumotlar berilgan. Maqola muallifi ushbularga ta'rif bergan holda, bevosita aholining ilm darajasi haqida ham so'z yuritadi. Buxoro aholisi ikki million kishini tashkil etishi, lekin ushbu qiymatga yarasha bir nafar doktor, bir nafar agronom, zamonaviy ilmlardan boxabar qilib turadigan birgina boshlang'ich maktabni tugatgan buxorolik yo'qligi haqida bayon etadi. "Buxoroning mumtoz va butun dunyog'a misli topilmas qorako'l terisini Ovro'po va Amriqog'a eltib sotadurgan birgina odami yo'q. Buxoroning mislsiz ipak, kumosh, maxmal va shohi mato dastgohlarining zamoncha taraqqiy etdiraturgon birgina zamoncha odami yo'q. Madrasalarni zamoncha isloh etaturgon bir kishi yo'q. Muallim yo'q, muhandis yo'q, hakim yo'q, kimyogar yo'q, texnik va me'mor yo'q, tabib yo'q, jarroh yo'q, zamona ilm- hunarig'a oshno birgina kishi yo'q, xulosa, har shayi yo'q"², deb ta'kidlagan. Xalqni taraqqiyot yo'lida birlashishga chaqirgan. Musulmon bo'lmagan xalqlarning avval ortda bo'lganligi, bugungi kunga kelib esa rivojlanib borayotgani haqida so'z yuritgan. Insonlarni ilm-ma'rifatga da'vat etgan.

Shu bilan bir qatorda "Oyina" jurnalida Buxoroda ta'lim-tarbiyaga aloqador bo'lgan maqolalar hamda xabarlar ham mavjud bo'lib, unda Buxoro aholisining ilmi, ma'rifatli bo'lishligi yo'lida olib boriladigan ishlar haqida so'z boradi.

Jurnalning 1913 yilgi 9-sonida "Buxoro xabarlar" nomli maqola nashrdan chiqqan bo'lib, unda talabalarning yaxshi madrasa va mudarrislariga ehtiyoji borligi haqida yoziladi: "Qaroko'l qozisi mashhur domlo Akrom Sadur hazratlari, yorliq va sarupoyi oliy ilan Devonbeki madrasasining mudarrisligi ham Buxoro muftilikig'a mansub bo'lub seshanba kuni 10 dekabrda Buxoroya tashrif buyurdilar, qushbegi va qozikalon janoblarining hasan intixoblaridan va janobi oliy hazratlarining tasdiqlaridan barcha aholi ziyoda mamnundurlar. Zero talabai ulum yaxshi madrasalarg'a ziyoda muhtoj va ahli muomala fatvoyi shar'iyani betarafona va oz aqcha ila beraturgon, muftilarg'a ko'b xohishgar edilar"³.

"Buxoroda muhim qaror" deb nomlangan maqolada qushbegi va qozikalon tarafidan madrasalarni taftish qilish to'g'risida amr berilganligining bayoni yoritiladi. Bunga

¹ Buxoroda to'ylar // "Oyina" jurnali. 1913 yil 6-soni; Buxoro xabarlar // "Oyina" jurnali. 1913 yil 9-soni; Buxoroda muhim qaror // "Oyina" jurnali. 1913 yil 10-soni; Buxoro xabarlar // "Oyina" jurnali. 1914 yil 14-soni; Buxoro xabarlar // "Oyina" jurnali. 1914 yil 17-soni; Buxoroning Sherobodidan maktub // "Oyina" jurnali. 1914 yil 17-soni; Turkiston, Buxoro, Xiva xaritasi // "Oyina" jurnali. 1914 yil 19-soni; Janobi oliy Buxoro amirining onasi // "Oyina". 1914 yil 21-soni; Buxoroda milliy teyotr // "Oyina" jurnali. 1914 yil 22-soni; Buxoro temur yo'li // "Oyina" jurnali. 1914 yil 28-soni; Buxoro temur yo'li // "Oyina" jurnali. 1914 yil 31-soni; Buxoroyi sharif ilm va ma'rifat joyi erdi // "Oyina" jurnali. 1914 yil 33-soni; Buxorodan qaro xabarlar // "Oyina" jurnali. 1914 yil 39-soni; Buxoroning istiqboli qorong'uda // "Oyina" jurnali. 1914 yil 40-soni; Buxoro shoyilari // "Oyina" jurnali. 1914 yil 44-soni; Buxoroning vaqf madrasalari // "Oyina" jurnali. 1915 yil 8-soni; Buxoro tahsili // "Oyina" jurnali. 1915 yil 9-soni; Buxoro amorati // "Oyina" jurnali 1915 yil 14-soni; Buxoro ahvoli // "Oyina" jurnali. 1915 yil 15-soni kabi maqolalar yuqorida qayd etilgan omillarni o'zida aks ettirgan.

² Mahmudxo'ja Behbudiy. Buxoro amorati // "Oyina" jurnali. 1915 yil 14-soni. 375 – 380 - betlar.

³ Buxoro xabarlar // "Oyina" jurnali. 1913 yil 9-soni. 218 – 219 - betlar.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

madrasalardagi axloqsizlik, tarbiyasizlik sabab bo'lganligi aytiladi. Ustoz, shogird an'analari buzilganligi, o'zaro hurmat yo'qolib, bir qancha janjallar ko'tarilganligi bayon etiladi. Bunga javoban "Oyina" quyidagicha yozadi: "Qushbegi va qozikalon hazratlarining bu tashabbuslari shoyon tabrikdur. Buxoro va Turkiston madrasalari hur yashob nihoyat darajadan tajovuz qildilar, bu taftishlarni doimiy suratda ta'qib qilmoqlari ma'muldur. Bu qarorni oson ijro qilmoq uchun har madrasa ahlidan yoxud imom va mudarrisalaridan bir hay'ati mas'uliyat ta'yin qilib har bir ish uchun bu hay'atni javob bo'lmog'ini muqarrar qilinsa yana nofe'roq bo'lur kumonindamiz"¹. Yuqoridagi maqola 1913 yil 10-sonda nashr etilgan.

Ushbu davrda Buxoro aholisining san'at, teatrga qay darajada e'tiborli ekanligini ko'rsatib beruvchi, 1914 yil 22-sonida e'lon qilingan "Buxoroda milliy teyotr" deb nomlangan maqolada tomoshabinlardan biri beshinchi mart sanasida Buxorodagi "Turkiston" sinematografiyasida "Padarkush" fojiasining sahnada qo'yilganligi haqida so'z boradi. Ushbu teatr kunduzgi soat 5 da boshlanganligi, imoratning ichi to'lgan, kirarga joy yo'q, bir necha yuz kishi ko'chada qolganligi aytiladi. Ushbu sahna asarini ijro etuvchilar tatarlar bo'lgan. Tomoshabin bundan bir oz ranjigan holda ularning sahnada tez gapirishlari va tez harakatlari uchun sahna asari samarqandlik yoki buxoroliklar ijro etganichalik ta'sirli chiqmaganligini yozadi². Bu voqeadan yerli aholining teatrga bo'lgan e'tibori yuqori darajada ekanligi bilib olishligimiz mumkin.

"Buxoroda to'ylar" sarlavhasi ostida berilgan maqolada 1911-yilda insonlarning ijtimoiy hayotiga oid bo'lgan bir qator noo'rin ishlar man etilgani haqida so'z boradi. Xususan, Buxoroda to'ylar, undagi isrofgarchilik, boylarning kim o'zarga to'y qilishi qattiq tanqid etiladi. "Ma'lum o'ldig'i uzra ikki yil mundan muqaddam, adl janobi oliyning amrlari, va karvonboshi, va soyir fikrli boylarning xohishlari ila to'ylarda isrofot, va qand bermoq kabi ishlar man qilinub edi. Bu amri olining aholi mamnuniat ila qabul aylab, to'ylarni xiyla yengil qilub edilar. Ma'attaassuf yana bu yil ba'zi odamlarning harakatlari bu mash'um odat ya'ni isrofot ko'pymoqdadir". Unda yana bir choy dallolining sakkiz kun to'y qilib, qori Ahmad ismli odamdan to'y qilishda o'zib ketdim degan hayolda quvongani bayon etiladi. Yana bir boshqa inson ham bu kishidan ibrat olib to'yiga Toshkentdan juvonlarni olib kelib, kacha-kunduz bazm qilib bergani aytiladi. "Oyina muxbiri" nomi bilan ushbu maqolani yozgan muallif "Yo Alloh! Na vaqt va zamongacha bu qabil razolatlar ilan umr o'tkorormiz. Xudodan qo'rqmoymiz, bandadan uyolmoymiz.... Buxoroda bir mullo yo'qki buning haromlig'ini bilmosa"³ qabilidagi jummalarni keltiradi.

Ushbu maqolaga javoban "Oyina" jurnalining 1914 yil 17-sonida "Buxoroning Sherobodidan maktub" sarlavhasi ostida "Muharrir afandi!" deb boshlangan maqola berilgan. Maqola muallifi Mirzo Rahmatjon ismli mushtariydir. Unda to'ylardagi isrofgarchilik haqidagi so'zlar jurnalni o'qigan odamlarga ta'sir etgani, ularga pand, nasihat o'rnida bo'lganligi bayoni keltiriladi. Shu bilan bir qatorda Buxoro o'lkasidagi ma'murlardan shikoyat qilib: "Buxoro o'lkasida alhol ma'murlar paydo bo'lubdurlarki na qadar zulm qiladurlar. Xizmatona deb mardumni toloydurlar, xarojot puli deb oladurlar. Kunlikni janobi oliy buyurubdurlar, ikki uch tanga xarojot pulini alhol sakson tangag'a yetkurubdurlar. Xizmatona deb ming minglab olib bechora fuqarolar be tang bo'lub ba'zi ko'chib qochib qolgoni qarzdor bo'lubdur"⁴ - deydi.

"Oyina" jurnalida zamondosh bo'lgan gazeta va jurnallardan ham xabarlar olinib, xorijiy xabarlar va doxiliy xabarlar ruknida berib borilgan. Ulardan biri "Sadoyi Farg'ona" gazetasidan olingan, 1914 yil 31-sonda nashr etilgan "Buxoro temur yo'li" maqolasidir. Ushbu maqolada Buxoro temir yo'lining loyihasi imzolanganligi, hozirda Moliya vaziriga tasdiq etish uchun topshirilganligi aytiladi. "O'ttizinchi aprelda muhandis Kovolevskiy mazkur yo'lining solinadurgon joyig'a kelib temir yo'llarig'a lozim bo'ladurgon asboblarni taftish qilmoqdadir. Temur yo'li xizmatlari uchun Buxoroliklardan 15 ming nafar xizmatkor, oyig'a 22 so'm vazifa ila olinibdur. Mundan boshqa 1000 nafar rus xizmatkorlardan ham olinur ekon. Va ham yo'li

¹ Buxoroda muhim qaror // "Oyina" jurnali. 1913 yil 10-soni. 245 – 246 - betlar.

² Buxoroda milliy teyotr // "Oyina" jurnali. 1914 yil 22-soni. 326 - bet.

³ Buxoroda to'ylar // "Oyina" jurnali. 1913 yil 6-soni. 141 – 142 - betlar.

⁴ Buxoroning Sherobodidan maktub // "Oyina" jurnali. 1914 yil 17-soni. 303 - bet.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

oftomo‘billari va yo‘lchi arobalari kelturilibdur. Ushbu yo‘l uchun janobi oli Buxoro amiri hadiya qilgon saroy muqif qilinodur. Ushbuni ta‘mir uchun 27,000 so‘m aqcha ta‘yin qilinibdur”¹. Ushbu ma‘lumotlarga asoslangan holda, XX asr boshlarida Buxoro hududida mehnatga haq to‘lashning qiymatini bilib olish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, Buxoroning XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy hayotini yoritishda “Oyina” jurnali muhim o‘rin tutadi. Maqolalarni tahlil qilish orqali tarixiy jarayonlar hamda unga sababchi bo‘lgan omillar ma‘lum darajada o‘rganish mumkin. Bugunga qadar tarixchilar, tilshunoslar va adabiyotchilar tomonidan “Oyina” jurnalidagi maqolalarning o‘n foizi joriy imloga o‘girilgan bo‘lib, uni to‘liq tadqiq qilish olimlar oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar

1. Mahmudxo‘ja Behbudiy. Buxoro amorati // “Oyina” jurnali. 1915. 2-yil 6-son. 375 – 380 - betlar.
2. Buxoro xabarlarini // “Oyina” jurnali. 1913. 9-son. 218 – 219 - betlar.
3. Buxoroda muhim qaror // “Oyina” jurnali. 1913. 10-son. 245 – 246 - betlar.
4. Buxoroda milliy teyotr // “Oyina” jurnali. 1914. 22-son. 326 - bet.
5. Buxoroda to‘ylar // “Oyina” jurnali. 1913. 6-son. 141 – 142 - betlar.
6. Buxoroning Sherobodidan maktub // “Oyina” jurnali. 1914. 17-son. 303 - bet.
7. Buxoro temur yo‘li // “Oyina” jurnali. 1914. 31-son. 615 - bet.

BUXORO AMIRLIGI TARIXINI O‘RGANISHDA MAHALIY MATBUOT NASHRLARINING AHAMIYATI

Nosirov Sherzod O‘ktam o‘g‘li
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti,
s.u.nosirov@buxdu.uz

So‘nggi yillarda O‘zbekiston tarixini o‘rganish masalasi yanada mukammalroq ravishda va o‘z navbatida manbalar asosida xilma-xil shakllarda bir yoqlamaliklar qochish va manbalar tahlili asosida amalga oshirish kun tartibida turibdi. Shuningdek, “O‘zbekiston – 2030” strategiyasida madaniy me‘rosni muhofaza qilish, ilmiy o‘rganish va ommalashtirish bilan bog‘liq faoliyatni yanada takomillashtirish to‘g‘risida aniq istiqbolli rejalar belgilanganligi ham gaoimizga isbot bo‘la oladi.

Buxoro amirligi tarixini ob‘yektiv jihatdan yoritish masalasi tarixning eng muhim va keng ko‘lamli holatda amalga oshirilayotgan tadqiqot doiralaridan biri hisoblanadi. Bunda tariximizga oid me‘roslarni ilmiy o‘rganish va ularni ommalashtirish maqsadida matbuot sahifalari to‘liq ravishda tarixni hikoya qiluvchi manbalar qatoridan o‘rin olishi lozimligini tushunish mumkin bo‘ladi. Buxoro amirligi tarixi mahaliy matbuot sahifalarida yetarli darajada yoritilganligi bilan ajralib turadi.

Matbuotning tarixni o‘rganishdagi ahamiyati haqida gapirar ekanmiz avvalo mashhur jadid ma‘rifatparvari Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lponning quyidagi fikrini keltirib o‘tish lozim. “Eski vaqtlarda: “Matbuot yettinchi davlatdir” derlar edi. Bu so‘z, bu da‘vo endi-da ahamiyatini yitirmabdir. Bu kunda-da matbuotning ahamiyati buyukdir”.

Buxoro amirligi tarixini o‘rganish bilan bog‘liq manbalar orasida matbuot materiallarining o‘rni juda yuqori hisoblanadi. Matbuot sahifalarida amirlikning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va hattoki siyosiy mavzularda to‘la to‘kis va har xil qarama qarshi fikrlarga to‘la fikrlar bayon etilgan. Jumladan, Buxoro amirligining doimiy amalga oshirilib borilayotgan islohotlari va hattoki amalga oshirilishi lozim bo‘lgan ishlar ham hech ikkilanmasdan berib borilgan.

Jumladan jadidlar gazetasi hisoblangan “Buxoroyi sharif” gazetasi Kogon shahrida 1912-yil 11-martdan 1913 yil 2-yanvargacha tojik tilida chiqqan. Gazeta dastlab haftasiga 6-marta,

¹ Buxoro temur yo‘li // “Oyina” jurnali. 1914 yil 31-soni. 615 - bet.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

keyin 3-marta nashr etilgan. Jami 153 soni chiqqan. „Buxoroyi sharif“ 1913-yil 12-yanvarda Rossiya bosh siyosiy boshqarmasi tomonidan taqiqlangan. Gazetaning tugatilishi haqida Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lpon quyidagicha izoh beradi, “Buxoroda forscha “Buxoroi sharif”, o‘zbekcha “Turon” gazetolari chiqdi. Avvalgisining muharriri kofqosiyali bir yozuvchi edi (agar yanglishmasam, Jalol Yusufzoda edi). Bular har ikkisi ikki-uch oy qadar davom etgandan so‘ngra, Buxoro rus siyosiy agentining hiyla va dasisalari ila Buxoro hukumati tarafidan bekitildi”.

Ushbu gazetaning saxifalaridagi maqolarda orasida islomiy ahkomlar, ilm-fan, tijorat hamda iqtisodiyot yangiliklari, ma‘rifatni targ‘ib etuvchi maqolalarni ko‘rish mumkin. „Buxoroyi sharif“da mahalliy shoir va yozuvchilar asarlaridan parchalar, jahon adabiyoti namunalari e‘lon qilingan. „Buxoroyi sharif“ga ozarbayjon yozuvchisi va jurnalisti Mirzo Jalol muharrirlik, Mirzo G‘affor bosh kotiblik qilgan. E‘tiborlisi Buxoro amirligi hududiga ushbu matbuot nashrlarining kirib kelishi asosan chet o‘lkalardagi ziyolilar tomonidan amalga oshirilgan, lekin ularning moliyaviy asosini mahaliy mulkdor ziyolilar tashkil etgan.

Gazeta „Tarbiyai atfol“ (1910-yilda Buxoroda mahaliy mulkdorlar tomonidan asos solingan) jamiyati a‘zolari bo‘lgan Muhiddin Mansurov hamda Mirza Siroj Hakimlarning tashabbusi bilan tashkil etilgan. Gazeta rahbari Rossiyaning Buxorodagi siyosiy agentligida tarjimon vazifasida ishlayotgan Mirhaydarxo‘ja Mirbadalov bo‘lgan. Ro‘znomaning birinchi soni 1912-yil 11-martda Yangi Buxoro (hozirgi Kogon) shahrida bosmadan chiqqan. Gazeta chop etilganda tarkibi 4 sahifadan iborat bo‘lgan. 1-betda muharririyat maqolasi, jahon va O‘rta Osiyodagi yangiliklar, tafsilotlar aks etgan. Ushbu gazetaning aholi orasida chet o‘lkalar haqidagi dastlabki tushunchalarni shakllanishiga olib kelgan. 2- va 3-sahifalarda esa taniqli yozuvchilarning asarlari tarjimalaridan namunalar va unga tahririyatning munosabati, jahon adabiyotidan namunalar, publitsistik maqolalar chop etilgan. Bundan ko‘rinib turibdiki, ushbu gazetadagi bosib chiqarilgan maqolalar aholi orasida tezda yangicha qarashlar va tushunchalarning kirib borishiga olib keladi. Oxirgi sahifada asosan bildirishlar, e‘lonlar, savdo do‘konlari manzillari deyarli har bir sonda bosilgan. Gazetada Mirzo Siroj Hakim va Sadridin Ayniy o‘zlarining publitsistik maqolalari bilan doimiy qatnashgan.

Buxoro amirligi hududida nashr etilgan birinchi gazetalar „Buxoroyi sharif“ va „Turon“ amirlikda milliy demokratik g‘oyalarni targ‘ib qilish, savodxonlikni oshirish orqali asriy qoloqlikdan qutulish kabi mavzulardagi targ‘ibotchilik ishida, Buxorodagi jadidlarni birlashtirishda o‘rni katta bo‘lgan.

Ushbu nashrlar kam sonli obunachilarga ega bo‘lganligi sababli chop etishdagi xarajatlarni qoplamagan. Dastlab homiylik qilganlar va bosmaxona rahbariyati ham moddiy manfaat bo‘lmagach, nashr ishlarini to‘xtatishga harakat qilgan. Moliyaviy tanglik munosabati bilan K. Levinning tipografiya firmasi gazeta chiqarishni to‘xtatadi. Shunday vaziyatda jadidlar „Buxoroyi sharif“ shirkatini tuzadilar va gazetalar chiqishini ta‘minlash uchun pul yig‘a boshlaydilar. Nashr ishlarida M. Mansurov barcha xarajatlarni o‘z zimmasiga olgan. Usmonxo‘ja Po‘latxo‘jayev ham „Tarbiyai atfol“ tashkiloti faoliyatida va ro‘znomalarning nashr bilan bog‘liq xarajatlarida o‘z yordamini ayamagan.

Shuningdek, Buxoro amirligida nashr etilgan va amirlik hayoti bilan bog‘liq jarayonlarni yoritib borgan yana bir matbuot sahifasi “Turon” nomi ostida Buxoro jadidlari tomonidan chiqarilgan. Yangi Buxoro (hozirgi Kogon) shahrida 1912-yil 14-iyuldan 1913-yil 2-yanvargacha o‘zbek tilida dastlab haftasiga 2 marta, so‘ngra 3 marta nashr qilingan. Jami 49 soni chop etilgan. „Buxoroyi sharif“ gazetasi bilan birgalikda, Rossiya imperatorligining Buxorodagi siyosiy agentligi tomonidan taqiqlangan. Gazeta sahifalarida Buxoro amirligidagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayot tasvirlangan, amirlikda islohot o‘tkazish zaruriyati ta‘kidlangan. Sadridin Ayniyning yozishicha, „Turon“ faqat Buxoro mamlakatida emas, butun Turkistonda shuhrat qozongan. Gazetani moddiy jihatdan yirik savdogar Muhiddin Mansurov va ma‘rifatparvar Siroj Hakim qo‘llab-quvvatlab turgan. Bu gazeta ham yuqorida ta‘kidlanganidek mahaliy mulkdorlarning moddiy ko‘magi yordamida yaratilgan. Gazetani g‘oyaviy jihatdan

„Tarbiyai atfol“ jamiyati boshqargan. „Turon“ga buxorolik G‘iyos maxsum Husayniy muharrirlik qilgan.

Buxoro amirligidagi maktab va madrasa ta’limi bilan bog‘liq holatlar, sohani isloh qilishga xayrixoh bo‘lgan bir qator shaxslarning o‘z fikr-mulohazalarini bildirgan maqolalar Yangi Buxoroda nashr etilgan „Turon“ gazetasida berilgan. Jumladan gazetaning 1912-yil 10-avgustida Kamol No‘g‘ayning „Makrab va madrasa“, G‘iyosiddinning „15-avgust“ nomli maqolalari e‘lon qilingan bo‘lib unda Buxoro amirligidagi ta‘lim tizimi eski holatda qolib ketganligi, ta‘lim faqatgina diniy asosda tashkil etilayotganli, dunyoviy fanlarga juda kam o‘rin ajratilayotganli to‘g‘risida ma‘lumotlar berilgan. Shuningdek Buxoroning tarixda ilm-fan beshigi bo‘lib kelganligi, buni yana qayta takrorlash mumkinligi ammo buning uchun tartibli va tadrijiy ravishda ta‘lim islohotini amalga oshirish lozimligi ta’kidlanadi.

Buxoro amirligi tarixiga oid bo‘lgan matbuot sahifalari yuqorida ta’kidlangan gazetalardan iborat bo‘lib qolmay, Turkiston o‘lkasining boshqa hududlarida nashr etilgan gazetalarda ham Buxoro amirligi tarixining deyarli barcha jabhalariga tegishli ma‘lumotlar uchraydi. Ulardan Samarqandda nashr etilgan „Samarqand“, „Hurriyat“, Toshkentda nashr etilgan Sadoi Turkiston“, Farg‘onada nashr etilgan „Sadoi Farg‘ona“ gazetalarida va Samarqandda nashr etilgan „Oyina“, Toshkentda nashr etilgan „Al-Isloh“ jurnallarida maqolalar doimiy ravishda berib borilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. „O‘zbekiston – 2030“ strategiyasi
2. Туркистон матбуоти тарихи (1870-1917). Т: Академия, 2000.
3. Жамолова Д. Бухоро амирлигида жадидлар ва қадимчилар фаолияти (XIX аср охири – XX аср бошлари). –Т: 2021.
5. Темиров Ф. Садриддин Айнийнинг Туркистон минтақасидаги ижтимоий-маданий ҳаётда тутган ўрни ва илмий мероси. –Бухоро, 2023.
6. O‘zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil
7. К. Раҳмонов. Бухоро Халқ Совет Республикаси тарихи матбуот саҳифаларида. Toshkent „Abu matbuot-konsalt“ 2012.
8. Sadriddin Ayniy, Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar, M., 1926.

XIX ASRNING OXIRI - XX ASR BOSHLARIDA ZARAFSHON VOHASI SUV XO‘JALIGIDA SARFLANGAN XARAJATLARNING TARIXIY-MANBAVIY TAHLILI
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tayanch-doktoranti
Bobodustov Bobur Mirzoboyevich
E-mail: bobur.b.88@mail.ru tel. +99893 998-81-11

Rossiya imperiyasi hukumatining Turkiston o‘lkasidagi agrar siyosatini asosiy maqsadlaridan biri bo‘lgan paxta xom ashyosini yetishtirishni ko‘paytirish va tovar sifatida uni tashib ketishdan iborat bo‘lgan. Paxtachilikni rivojlanishi bilan o‘lkada sug‘orish tizimi va yerlarning meliorativ holatini muntazam yaxshilash zarurati kelib chiqdi. Bu kabi holatlar Rossiya imperiyasi hukumati tomonidan Turkiston o‘lkasida mavjud yer-suv munosabatlarini o‘rganishni talab etar edi. Shu maqsadda mustamlaka ma’murlari bir qator o‘lka tarixini o‘rganishga oid chora tadbirlarni amalga oshirdi.

Bu Zarafshon vohasining suv xo‘jaligi tarixi yangi bosqich bo‘lib, uning suv resurslarini va irrigatsiya tizimlarini ilmiy jihatdan o‘rganish hamda uning suv ta‘minotini yaxshilash yo‘lida dastlabki sug‘orish ishlarini amalga oshirishda muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Imperiya ma’muriyatining Turkistondagi siyosati arzimagan harkatlar hisobiga o‘lkadan imkoni boricha ko‘roq foyda olish edi.

XX asrning birinchi yarmida O‘rta Osiyoning turli vohalarida sug‘orma dehqonchilik va sug‘orilish tizimining kelib chiqishi hamda qadimgi sug‘orilgan yerlarning tabiiy sharoitlariga

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

bag'ishlangan qator maqola va ilmiy asarlar nashr etilgan. Masalan, V.M. Masson, G.N. Lisitsing, N.G. Minashinaning maqolalarida Murg'ob, Tajan, Iliy vodiylarining sug'orilish tarixiga oid qimmatli ma'lumotlar keltiriladi. Quyi Zarafshon vodiysi sug'orilish tarixiga bag'ishlangan, keng qamrovli, fundamental asarlardan yana biri sifatida A. Muhammadjonovning "Quyi Zarafshon vodiysining sug'orilish tarixi" asarini misol qilishimiz mumkin.

A.Muhammadjonovning fikricha, XIX asr oxirida Zarafshon vodiysida 142 ta magistral kanal bo'lib, shundan 99 tasi Samarqand vohasini, 43 tasi Buxoro vohasini sug'organ, vodiylar bo'yicha hammasi bo'lib 1924 ta ikkinchi darajali kanaldan 985 tasi Samarqand qismida, 939 tasi Buxoro hududida joylashgan¹.

1911-yilning may oyida Turkiston gubernatori A.V.Samsonov Olimxon bilan uchrashgan vaqtida Buxoro xonligi hududida olib boriladigan gidrotexnik tekshirishlar uchun beriladigan 750 ming xarajatdan 250 ming so'mini Buxoro hukumati o'uctiga olishi to'g'risida amirning roziligini oladi. Shunga binoan, Buxoro xonligi Rossiyaning yerlarini yaxshilash bo'limiga 1912-yilda 69 ming, 1913-yilda 91 ming va 1914-yilda 90 ming ajratadi.

Mustamlaka davrida Turkiston hududida atigi 50 ming gektar yer sug'oriladigan yer bo'lib, unga ajratilgan mablag' yiliga 50 ming so'mdan oshmas edi. Yarim asrdan ortiq vaqt davomida (1865-1917-yillar) Turkiston irrigatsiyasi uchun imperiya hukumati jami 36,4 million rubl mablag' sarfladi, uning 34,9 million rubli (96 foizi) 1895-1915-yillarga to'g'ri keladi. Shundan 25 million rubli suv xo'jaligi qurilishiga, qolgan qismi loyiha qidiruv ishlari, sug'orish tizimi va melioratsiya o'rnini ta'minlash uchun sarflangan².

Imperiya hukumati o'zlashtirila boshlagan yerlardan dastlabki vaqtlardayoq paxtadan yuqori hosil olindi. O'lkadagi sug'oriladigan umumiy yerlar maydoni 1901-1905-yillarda 1100 desyatinadan, 3000 desyatinaga yetkazildi, ya'ni 3 marta kengaytirildi.

Sug'orish shaxobchalarini kengaytirish (ya'ni 8-10 desyatinaga bo'lingan uchastkalarga yetkazish) uchun qo'shimcha 3 million 230 ming rubl ajratish masalasi Davlat dumasiga kiritildi, lekin duma 1914-yil fevral oyida qo'shimcha mablag' ajratishni rad etdi³. Bu ish faqat aholining moddiy mablag'i hisobiga bajarilishi mumkin edi.

Turkisgon o'lkasida mustamlaka ma'muriyatining agrar siyosatida ikkita asosiy vazifa turgan: a) Imperiya hukumatining Turkiston o'lkasidagi mavqeini tobora mustahkamlab borish; b) o'lkaning boy tabiiy va iqtisodiy zaxiralaridan o'z manfaatlarini yo'lida foydalanish. O'lkashunos olim knyaz M.L.Masalskiy o'z so'zida Turkistondagi yer-suv masalalariga qaratib, arzon paxta xom-ashyosiga erishish uchun o'lkada paxta yakka hokimligini o'rnatish, ruslarni ko'chirish choralarini ko'rish lozimligini o'qtiradi.

Rossiya imperiyasining Turkistondagi agrar siyosatidan ko'zlangan bosh maqsadi va asosiy yo'nalishlarini Davlat mulklari va zirotchilik vaziri A.V.Krivoshein shunday ifodalagan: "Bu markaziy masalada uch ko'rinish mavjud. Agar birinchisida yarqirab turgan yozuv "Paxta" bo'lsa, ikkinchisida "Sug'orish" va nihoyat, uchinchisida uncha ko'zga tashlanib to'rmagan bo'lsa ham, aslida esa hammasidan muhimi – "ruslarni ko'chirib keltirib o'rnashtirish" yozuvi turibdi. Vazir markazning Turkistondagi mustamlaka siyosatining asosiy yo'nalishlarini juda lo'nda, muxtasar tarzda, ya'ni "Paxta", "sug'orish", "ruslarni ko'chirib keltirish" kabi uch so'zda ifodaladi. A.V.Krivoshein o'z fikrlarini aniq dalillashga o'rinib, masalaning dastlabki iqtisodiy tomoniga urg'u beradi. "Bizning ichki bozorimizga, so'nggi 20 yil ichida Amerika paxtasi uchun faqat boj tariqasida 700 million rubl to'lashga to'g'ri keldi. 1900-yildan esa yiliga 40 million rubldan talab qilmoqdamiz"⁴.

¹ Muxammadjonov A. Quyi Zarafshon vodiysining sug'orilish tarixi. -T.: Fan 4 1972. 219-bet.

² Boltayev A. Mirzacho'l – Jizzax o'tmishi va buguni (1900-2000 yillar). Toshkent. "Fan" nashriyoti, 2007 y. 38-bet.

³ Abdunabiye A.G. Mirzacho'lni o'zlashtirish tarixidan. Toshkent, 1959. 12-bet.

⁴ Кривошеин А.В. Записка главноуправляющего земледелием и землеустройством и поездке в Туркестане. СПб. 1912. 114.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

M.Bradvoskiy Turkiston o'lkasining Rossiya manfaati bobidagi o'rni va ahamiyatini yanada ixchamroq qilib ifodalaydi. "Imperiyaga qo'shib olingan bu hududga, - deb yozgan edi u, - imperiya bilan chambarchas bog'langan mustamlaka sifatida qaralishi lozim... Bu joy Yevropa Rossiyasi manufaktura sanoati ehtiyoji uchun janubiy iqlim mahsulotlarini yetkazishga qodir. Qisman ko'chmanchi chorvador va qisman o'troq, asosan dehqon aholi yashaydigan bu mustamlakada manufaktura sanoati juda past rivojlangan. Shuning uchun ham u tabiiy ravishda Yevropa Rossiyasi manufaktura maxsulotlari chaqqon sotiladigan bozorga aylanadi"¹.

Lekin masalaning yana boshqa muhim amaliy tomoni ham bor. Ma'lumki, XIX asrning oxirlariga kelib Rossiyada kapitalizm tez sur'atlar bilan rivojlangan va bu jarayon birinchi navbatda yengil sanoat ayniqsa, to'qimachilik sanoatini keskin rivojlantirishga olib kelgan edi. To'qimachilik sanoati uchun kerakli xom-ashyo paxta u vaqtda asosan Amerikadan sotib olingan. 1894-yilda Turkiston o'lkasida safarda bo'lgan Rossiya yer ishlari va davlat mulki vaziri Yermoloy Davlat Dumasining majlisida so'zga chiqib, "Turkiston paxtasini nafaqat ichki bozorda, balki Amerika paxtasi bilan raqobat qila olishi, vaqti kelib uni butunlay iste'moldan siqib chiqarashi mumkinligi" to'g'risida qat'iy fikrni bildirdi. Shundan keyin Davlat Dumasi maxsus "Paxta komissiyasi"ni tuzdi, paxtachilik hukumat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. "To'qimachilik sanoati uchun paxta xom ashyosi ya'ni, Turkiston paxtasi bilan ta'minlana boshlandi. Imperiya hukumati o'z siyosatini izchillik bilan amalga oshira boshlagan.

Turkistonda mustamlaka irrigatsiya ma'muriyatini tashkil etish miroblarga to'lanadigan xizmat haqi birmuncha tartibga tushgan edi. Garchi o'lka podsho Rossiyasi tomonidan bosib olingandan keyin dastlabki yillarda suv xo'jaligining pastki tabaqalari uchun, shu jumladan, mirob va bandbonlar avvalgidek dehqonlardan qo'sh yer hisobidan 2 tangadan "qo'shpuli" hamda kafsan yig'ib olingan bo'lsada, ammo suv xo'jaligi ma'muriyatida xizmat qilgan rus irrigatorlari va ariq oqsoqollari davlat yer solig'i hisobidan maosh olganlar. Masalan, XIX asrning oxiri - XX asr boshlarida Turkiston o'lkasi bo'yicha irrigatsiya xodimlari uchun yiliga 99,8 ming rubl ajratilgan². Bu esa Turkistondagi unumdor yerlarning har bir desyatina maydoniga 5 kopeykadan to'g'ri keladi³.

Bu davrda irrigatsiya mudiri bir yillik ish haqi uchun 2800 rubl, irrigatsiya texnikalarning har biri uchun rubl, nazoratchi konduktorlar uchun 1200 rubldan ajratilgan. Ariq oqsoqollarning yiliga 360 rubldan 720 rublgacha davlatdan maosh olgan. Samarqand viloyati bo'yicha 23 ariq oqsoqollarining umumiy yillik ish haqi 14240 rublni tashkil etgan⁴.

1912-yildan boshlab irrigatsiya xizmatlarining talablariga muvofiq Turkiston ma'muriyati tomonidan o'lka irrigatsiyasida xizmat qilayotgan miroblar uchun ham kafsan o'rniga muayyan miqdorda maosh tayinlangan. Shundan so'ng miroblar ishiga 130 rubldan 240 rublgacha yillik ish haqi ola boshlagan.

Bulardan tashqari, magistral kanallarda tartib o'rnatish maqsadida otli nazoratchilar tayinlangan bo'lib, ularga oylik 15 rubl ish haqi belgilanib, har yili bu shtatlar uchun 1800 rubldan 2700 rublgacha o'rtacha 2250 rubl miqdorida mablag' ajratilgan⁵. Zarafshon daryosi bo'ylab tayinlangan otli nazoratchilar uchun oyiga 25 rubl ish haqi belgilanib, bir yilda ular uchun jami 600 rubl ajratilgan.

Zarafshon daryosi bo'ylab o'rnatilgan gidrometrik postlardan olingan ma'lumotlarni irrigatsiya mudiriga olib kelish uchun jalb etilgan maxsus choralar uchun 15 rubldan 20 rublgacha ish haqi belgilanib, bir yilda ular uchun 630 rubl sarflangan. Umuman irrigatsiya xizmatlari uchun bir yilda o'rtacha hisob bilan 89 350 rubl sarflangan⁶. Arxiv hujjatlarida keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda, mustamlakachi ma'muriyatning XX asr boshida yaratilgan qator tadbirlari, qonun loyihalari (Turkistonda irrigatsiya ishlarini kontselyonlarga berish va

¹ Бродовский М. „Колониальное значение наших среднеазиатских владений для внутренних губерний. 1891

² O'z MA. F. I-18, 1-ro'yxat, 9137-ish, 14-varaq.

³ O'z MA. F. I-18, 1-ro'yxat, 9137-ish, 13-varaq.

⁴ O'z MA. F. I-22, 1-ro'yxat, 2686-ish, 9-varaq.

⁵ O'z MA. F. I-22, 1-ro'yxat, 2686-ish, 10-varaq.

⁶ O'z MA. F. I-22, 1-ro'yxat, 2686-ish, 11-varaq.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

buning evaziga, o'zlashtirilgan yerlarning yarmigacha qolgan mikdorini suvi bilan ularga shaxsiy mulk sifatida oldi-sotdi qilish, "1910-yil Suv qonuni" va boshqalar) Turkiston o'lkasi xalqlarining yer-suvga egalik qilish huquqlarini amalda yo'qqa chiqarishga qaratilgan edi.

Ma'lumki, XIX asrning oxirida Rossiya qishloq xo'jaligi hukumatning o'zi tan olgan inqiroz boshlangan. 1886-yil 12 iyundagi "Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risida Nizom"da Rossiya janubda sug'oriladigan dehqonchilikni rivojlantirish, Turkiston o'lkasida sug'orish ishlarini kengaytirish uchun maxsus dala-qidiruv guruhlarini boshlandi. Keyinchalik Turkiston o'lkasida yer va suv zahiralari o'rganish sohasida bajariladigan keng ko'lamdagi qidiruv va izlanishlarga qonuniy-huquqiy asos solindi.

Xulosa qilib aytganda sug'oriladigan yerlar ekinlarga qarab, dala yoki ochiq yerlarga, bog'dorchilik hamda polizchilik yerlarga bo'lingan. Sug'orma dehqonchilik nihoyatda katta mehnat natijasida amalga oshgan. Yirik sug'orish inshootlarini qurish va ularni muntazam ravishda o'z vaqtida tozalash va ta'mirlash ishlari katta mablag'larni, juda ko'p kishilarning uyushgan kuch g'ayratlarini talab qilgan. XX boshlarida dehqonchilik ancha kengaydi, ekinlar turi ko'paydi, paxta yakka hukmronligi o'sdi, uni Rossiyaga olib ketish ko'chaydi. Buning oqibatida tashkiliy ravishda ko'chirish siyosati siyosiy tus oldi va sug'oriladigan yerlar kengaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

7. Abdunabiyev A.G. Mirzacho'lni o'zlashtirish tarixidan. Toshkent, 1959. 12-bet.
8. Boltayev A. Mirzacho'l – Jizzax o'tmishi va buguni (1900-2000 yillar). Toshkent. "Fan" nashriyoti, 2007 y. 38- bet.
9. Muxammadjonov A. Quyi Zarafshon vodiysining sug'orilish tarixi. -T.: Fan 4 1972. 219-bet.
10. Кривошеин А.В. Записка главноуправляющего земледелием и землеустройством и поездке в Туркестане. СПб. 1912. 114.
11. Бродовский М., Колониальное значение наших среднеазиатских владений для внутренних губерний. 1891.
12. O'zbekiston Milliy arxivi fondi.

BUXORO AMIRLIGIDA METALLSOZLIK

Qilichev R.E.
BuxDPI dotsenti

XIX asrning ikkiyechi yarmi XX asr boshida Buxoro amirligida metallni qayta ishlash sohalari-temirchilik, cho'yangarlik, zargarlik, miskarlik, rextagarlik kabi sohalari kehg tarqalgan edi. Shu davrda birgina Buxoro shahrida 150 ta temirchi faoliyat ko'rsatib, shundan 50 tasi o'roqsozlik, 30 tasi ketmonsozlik bilan mashg'ul bo'lgan [1.B.51]. Qolgan ustalarining bir qismi zahjir, zulfir, mix, nag'al, suvlik va boshqa mayda buyumlar tayyorlashgan bo'lsa, boshqa qismi duradgor, toshqarosh, yer qazuvchilar uchun asbob-uskunalar tayyorlab berishga ixtisoslashgan edi.

Temirchi ustaning asboblari-to'rtta bolg'a-dast xoisk, xoiski pardoz, xoiski tashchin, putkdan, uchta ombir-rost, kaj, qalam ombirdan, sahgdoh, gira, bosqondan iborat bo'lgan. Temirchi usta ehg og'ir va murakkab ishlarni bajarsa, xalfa og'ir bolg'a-putk bilan buyumni bolg'alashda ustaga yordam berib turgan. Shogird esa bosqon yordamida o'choqdagi olovni alangalatib turgan. Qarshi bekligi o'zining pichoq tayyorlovchi ustalari bilan mashhur bo'lgan. Po'latdan yasali, dastasiga oltih yoki kumush qoplangan Qarshi pichoqlari bozorda juda yuqori baholangan.

Temirchilikning yana bir sohasi qurol-yaroqsozlik bo'lib, urush paytlarida qurolsoz ustalar hukumatdan juda katta buyurtmalar olishgan. Tihchlik davrida esa ular pichoq, suvliq, taqa kabi mayda buyumlar yasash bilan kun kechirishgan. Qurolsozlik markazi Buxorodan keyihgi o'rinda turgan Samarqand shahrida XIX asr o'rtalarida 15 ta qurolsozlik ustaxonasi bo'lib, shundan oltitasida malakali ustalar faoliyat ko'rsatgan. Samarqand rus qo'shinlari tomohidan zabt etilgandan so'ng rus ma'muriyati qurol yasashni man qiladi [2.B.217.].

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Amirlikning Boysun, Qorategin, Hisor bekliklari temir rudasiga boy hududlar hisoblangan. Masalan, XX asr boshida Boysun bekligida 25 ta ruda eritish pechlari bo`lib, ularda 50 kishi faoliyat ko`rsatgan. Darvoz, Qorategin, Hisor bekliklarida 1910-yilda 3000-4000 pud temir va yana shuhcha cho`yan eritilgan. Lekin qazib chiqariladigan ruda amirlik aholisi ehtiyojini to`la qondira olmagan. Shu sababli Rossiyadan keltiriladigan metallga katta umid bog`laganlar. Podshoh Rossiyasi bosqiniga qadar O`rta Osiyoga metall olib kelish ta`qiqlangan edi. Rus metalli o`z tarkibining mustahkamligi va sifati bilan ajralib turgan va yuqori baholangan. Masalan, Boysun bekligida qazib olingan temirning 1 pudi 91 tiyihdan sotilsa, Rossiya metallining 1 pudi 7-8 so`m bo`lgan[1.B.56.].

Amirlikning Hisor, Qorategin, Boysun, Shahrisabz bekliklarida, G`ijduvon, Vobkeht, Qorako`l tumahi va Buxoro shahrida ko`plab cho`yan quyish korxonalari bo`lgan. Buxoro shahri va uning tevarak-atrofidagi qishloqlarda 40 ga yaqin cho`yan quyish korxonasi bo`lib, ularda o`nlab ustalar faoliyat ko`rsatgan. Cho`yangarlar asosan omoch tishi, qozon, chiroq, manqal, panjara, ko`za, choynak, aroba g`ildiragi halqasi, o`g`ircha, yog`log`u va boshqa buyumlar tayyorlashgan. XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshida metallni qayta quyish sohalaridan biri rextagarlik bo`lib, rextagarlar manqal, katta-kichik qo`ng`iroqlar, dovot, tugma, usmajo`shak, surmadon, uzuk, uzahgi, kamar to`qalari, choyjo`sh va oftobalar uchun dasta va qubbachalar, zulfin va to`qmoqchalar tayyorlashgan. 1920-yilgi davlat to`ntarishiga qadar Buxoro shahrida 100 dan ortiq rextagar va 60 dan ortiq rextagarlik do`koni bo`lib, ular shaharning Zahgulasoz bozorida joylashgan edi.

Amirlikning barcha yirik shaharlarida miskarlik do`konlari faoliyat ko`rsatib, birgina Buxoro shahrida ularning sohi 200 ga yaqin bo`lgan. Amirlikning misga bo`lgan ehtiyoji asosan Rossiyadan olib kelingan mis hisobidan qoplangan. Masalan, 1840-1849-yillarda 3500 pud mis olib kelingan bo`lsa, keyingi yillarda uning miqdori oshib boravergan[4.B.42].

Odatda mis buyumlarni uch xil mutaxassislikdagi ustalar tayyorlaganlar: qizil va sariq misdan idish yasash, uning ichi va sirtini qalaylashni miskar bajarsa, idishning dastasi, qopqog`ining qubbasi, tumshug`ining sonulasihi rextagar bronzadan quygan, naqqosh-kahdakor esa idishga turli naqshlarni zarb qilgan. Buxoro miskarlari mis buyumlarni tayyorlashda ikki xil sangdon-sangdoni dunulya va mexlos sangdon, xoisk bolg`a, otashgirak, qalam, dam, uch xil ombir-rost, kaj, qalam ombirdan foydalanishgan. Miskarlar aholining kundalik turmushida kehg qo`llaniladigan choyjo`sh, oftoba, dastsho`y, obdasta, chilkalit, chiroq, surmadon, usmajo`shak, kafgir, chelak, kosa, tabaq, nondon, manqal kabi o`nlab buyumlarni yuksak did bilan tayyorlaganlar.

Mis idishlarga turli naqsh va gullar tasvirihi tushirish kandakor tomonidan bajarilgan. Kandakor buyumga naqsh solishda uncha murakkab bo`lmagan asboblari-xohtaxta, mum yostiqlar, pargor, qayroq tosh, bolg`acha, "chekuv qalam", "parma qalam", "tozalov qalam", "naqsh qalam" kabi 14 xil po`lat qalamdan foydalangan. Ushbu asboblari yordamida turli-tumah va kattalikda bo`lgan buyumlarni bezashda bodomcha, qo`sh bodom, bulbul, mehrob, turha, kirmak, zahjila, tugma, oftob, oy, islimi, qalampir kabi yuzga yaqin naqshlardan foydalanishgan.

Amirlik poytaxti Buxoro Markaziy Osiyodagi yirik zargarlik markazi hisoblanib, bu yerda 400 ga yaqin zargar faoliyat ko`rsatgan va ularning bir qismi Toqi Zargaron rastasida joylashgan edi. Samarqand shahrida esa 1870- yilda 23 ta zargarlik do`koni mavjud bo`lgan [4.B.26.]. Zargarlik asboblari tarozi, dam, danahdam, o`choq, buta, sahgdoh, mahqal, dastamahqal, dastakcho`b, qaychi, kirya, reg (qum) kosa, otashgirak, rezak, bolg`acha, egov, ombircha, qolib, muhrqalam, dupoya, bosma damdan iborat bo`lgan [5.B.21.].

Zargarlar turli taqihchoqlarni tayyorlashda tilla, kumush, mis hamda qimmatbaho toshlar-qizil yoqut, la`l, zumrad, feruza, serdolik, lojuvard, dur, marjoh, sadafdan foydalanishgan. Buxoro zargarlari ushbu qimmatbaho metall va toshlardan ayollar uchun, quloqqa taqiladigan halqalar- "halqai beshoyoq", "halqai yakpoya", "halqai sepoya", "halqai Muhammadi", "halqai marjoh", "qoziq isirg`a"lar, buruhga taqiladigan-"arabi", "xolbinni"lar, sochg taqiladigan-"sochpopuk", "zar kokil", "tuf"lar, bo`yin va ko`krakka taqiladigan-"qalampir muhchoq", "tavx", "tanga jevak", "tapishi dil", "nozi gardan", "zebi gardan", "zebi siha", "buyin tumor",

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

“ko`krak tumor”, “qo`ltiq tumor” “bozuband”lar, bilakka taqiladigan “panjarakori”, “dastpona”, “dastpona donador” kabi bilakuzuklar, peshona va chakka qismga taqiladigan-“tillaqosh”, “bolo abro”, “bibishak”, “tilla bargak”ar hamda turli kattalik va ko`rinishdagi uzuklar tayyorlashgan. Buxoro arkida saroyga qarashli “Zargarxoha”da 1 ta zargarboshi, 1 ta bosh zargar va 20 ga yaqin zargar ustalar faoliyat ko`rsatib, ular nafaqat turli-tuman taqinchoqlar, balki 1 ta tilla, 4 ta kumush tahga zarb qiladigan dastgohlarda amirlik pullarini ham zarb qilishgan. Shahar yaqinidagi G`urbun qishlog`ida mis tahga zarb qilingan [5.B.22].

Xullas, XIX asrning ikkiy-XX asr boshida Buxoro amirligi hunarmandchilikning turli sohalari ravhaq topgan hudud sifatida ham mashhur bo`lgan. Turli qiyihchiliklar va to`siqlarni mardonavor yehgib, hunarmandlar o`z ota meros kasblarni davom ettirib, xalqimizning turli mahsulotlarga bo`lgan ehtiyojini baholi qudrat qondirib kelganlar va o`z hunarlarini asrlar osha asrab-avaylab, hozirgi kunlarimizgacha yetib kelishida o`z hissalarini qo`shganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Массон М.Е. К истории черной металлургии Узбекистана.-Т.: 1947.
- 2.Краузе Л. О туземном оружии в Туркестанском крае.-М.: Сб. “Русский Туркестан”, Выпуск 2. 1872.
- 3.Ремез И.А. Внешняя торговля Бухары до мировой войны.-Т.: 1922.
- 4.Костенко Л.Ф. Путешествие в Бухару русской миссии в 1870 г. -СПб, 1871.
- 5.Rajab Qilichev. Buxoro shahrida hunarmandchilik.-Т.: Fan, 1996.

BUXORO AMIRLIGI TARIXINI YORITISHDA “TURON” GAZETASINING O`RNI

Nosirov Sherzod O`ktam o`g`li

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti,

s.u.nosirov@buxdu.uz

Buxoro amirligi tarixini o`rganishda asosiy manbalar qatorida matbuot sahifalarini ta`kidlab o`tish va ularning o`rnini aytish juda muhim hisoblanadi. Buxoro amirligi Rossiya imperiyasining protektorati ostida mavjud bo`lgan davrda amirlikning tarixiga oid ma`lumotlarni Turkiston general-gubernatorligining rasmiy nashri hisoblangan 1870-yildan nashr etila boshlangan “Туркестанское ведомости” va uning o`zbek tilidagi nashri hisoblangan va keyinchalik ya`ni 1880-yillar o`rtalaridan nashr etilgan “Turkiston viloyatining gazetasi” kabi vaqtli matbuotlarda ko`plab uchratish mumkin. XIX asrning ikkinchi yarmidan Turkiston o`lkasiga kirib kelgan ushbu yangilik Turkiston tarixi sahifalarini yana bir yangi turdagi manbalar bilan boyitdi.

Buxoro amirligi tarixini yoritish, uning asl voqeliklarini boricha o`rganish albatta manbalar orqali kechadi. XX asr boshlarida Buxoro amirligi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy hayotining turli jabhalari, shuningdek, siyosiy hayotda kechayotgan voqeliklar vaqtli matbuot sahifalarida o`rin olib borgan. Juda ko`plab musulmon mamlakatlari qatorida Buxoro amirligida ham oz bo`lsada faoliyat olib borgan vaqtli matbuot nashrlari “Buxoroi sharif” va “Turon” gazetalar amirlikning hududlarida sodir bo`layotgan hodisalarining fuqarolar orasida yoyilishiga juda katta o`ringa ega bo`lgan.

Tojik tilida nashr etilgan “Buxoroi sharif” gazetasidan farqli o`laroq “Turon” gazetasi o`zbek tilida obunachilarga yetib borgan. Amirlikdagi rasmiy davlat tili tojik tilida bo`lishiga qaramay, aholining katta qismini o`zbek zabonlar tashkil etgan. Shu sababli gazeta aholi orasida o`z obunachilariga ega bo`lgan.

Gazeta haqida jadid ma`rifatparvari Abdulla Avloniy o`zining 1924-yil “Turkiston” gazetasiga bergan maqolasida shunday ta`rif beradi. “Buxoroda chiqqon “Toshkentda chiqqon “Turon” gazetasi ismida Buxoroda ham “Turon” ismida o`zbekcha bir gazeta, “Buxoroi sharif” ismida forsiycha bir gazeta chiqqon edi. Nuxxalari qo`limizda bo`lmag`oni uchun ular to`g`risida muxokama yurutmadik. Har xolda bu gazetalar Buxorodag`i inqilobchi yoshlar tomonidan

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

chiqorilib Buxoroning amir istibdodidan qutuldirishga, ijtimoiy inqilob yo'llarini chizib ketishka zo'r xizmati tekdi". Shuningdek, gazeta va uning faoliyati xususida Sadriddin Ayniy o'zining "Esdaliklar"ida ma'lumotlar berib o'tgan.

Gazeta Buxoro jadidlari tomonidan chiqarilgan bo'lib, Yangi Buxoro (hozirgi Kogon) shahrida 1912-yil 14-iyuldan 1913-yil 2-yanvargacha o'zbek tilida dastlab haftasiga 2 marta, so'ngra 3 marta nashr qilingan. Jami 49 soni chop etilgan.

"Turon" gazetasining bor-yo'g'i 49 soni nashr etilgan bo'lsa-da, u Buxoro amirligida zamonaviy matbuotchilik tarixi boshlanishida muhim bosqich bo'lgan. Buxoro amirligi hududida nashr etilgan birinchi gazetalar „Buxoroyi sharif“ va „Turon“ amirlikda milliy demokratik g'oyalarni targ'ib qilish, savodxonlikni oshirish orqali asriy qoloqlikdan qutulish kabi mavzulardagi targ'ibotchilik ishida, Buxorodagi jadidlarni birlashtirishda o'rni katta bo'lgan. Ushbu ikki gazeta umumiy shaklda 2 600 obunachiga ega bo'lgan. „Buxoroi Sharif“ — 800 obunachiga, „Turon“ gazetasi esa — 1 800 obunachiga ega edi. Bundan ko'rinib turindiki xalq orasida o'zbek tilida nashr etilgan "Turon" gazetasiga talab ko'p bo'lgan va bu gazeta qadrligini yuqori bo'lganligini anglatadi.

Ammo ushbu obunachilar soni gazetaning chop etish xarajaylarini qoplamagan, dastlab homiylik natijasida faoliyatni olib borgan gazeta, vaqt o'tishi bilan moddiy manfaat keltirmagach yopilishga mahkum etilgan. Faqatgina bir muncha vaqt gazeta jadidlar tomonidan moddiy va ma'naviy quvvatlantirilishi natijasida faoliyatida davom eta olgan.

Gazeta sarlavhalari amirlik tarixining asosiy madaniy va ma'rifiy jihatlariga ko'proq o'rin ajratgan. Asosiy e'tibor Buxoroning tarixan islom olamidagi qiymati, undagi islom ta'limi va butun islom olami uchun naqadar buyukligi haqida so'z yuritilgan bo'lib, tanqidlar ham aynan shu masalalarda edi. Madrasalardagi ta'lim sifatining tushib ketganligi va umuman Buxoroga mos emasligi haqida aytilgan. Shu sababli madrasa ta'limini isloh qilish va uni zamonaviylashtirish masalasi ko'tarilgan. Gazetaning 9-sonida Kamol No'g'ayning "Maktab va madrasa" maqolasida eskicha o'qitiladigan maktablar qoralanib, farzandlarimizga yangicha usullarda ta'lim berish masalasi ta'kidlangan.

Gazeta sahifalarida islom dinining asl mohiyatini ilm-ma'rifatdan uzoqdagi yoshlarning to'g'ri anglay olmasliklari shu sababli noto'g'ri tanlovlarni amalga oshirishlari haqida yoziladi. Bundan tashqari "Turon" gazetasining shu sonida G'iyosiddinning "15-avgust" va "Talx bir haqiqat" maqolalarida jadid maktablarining ochilishi va ularning foydalari xususida o'z qarashlari berib o'tilgan.

G'iyosiddinning "Talx bir haqiqat" maqolasida Buxoroning qadimdan ilm-marifat markazi bo'lganligi lekin ayni paytda bunday maqomni yo'qatayotganligi aytib o'tilgan. Maqola muallifining ta'kidlashicha millatga ayni zamonda faqat ilohiy ilmlar ozlik qiladi, ilohiy ilmlar bilan birga kofirlarga tegishli deya jar solinayotgan zamonaviy fanlar da juda zarurdir. Buxoro ayni shu fanlarni okrganishni rivojlantirish orqali yana ilgari mavqeyiga qayta olishiga ishongan.

Bundan kokrinib turibdiki, gazeta sahifalarida e'lon qilingan maqolalarda aholi orasida ta'lim va tarbiya masalalari doimgidek kun tartibida turgan va kokpchilikni ektiborini tortgan. Ta'lim tizimida jadidlar ilgari surgan yangi usul "usuli savtiya" yoki ushbu usulda ta'lim beriladigan yangi usul maktablari borasida matbuot sahifalarida ham fikr-mulohazalar berib borilgan. O'z yurti va millatining istiqboli uchun erkin fikrlarini ushbu gazeta sahifalarida berib borishgan.

Gazetaning 46-sonidan o'rin olgan "Dorilfunun kerakmi yoki maktab" nomli maqolada ham ayni shu maqsad va muddaoni ko'rish mumkin. Maqolada "Turonliklar xohlasalar 10 yilda ilm xalqini hayron qilurlik taraqqiy va tol'ega yetisha bilurlar" deya juda katta ahamiyatni ta'lim sohasidagi islohotlarga qaratiladi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkinki, "Turon" gazetasi va shunga o'xshash nashrlar qisqa muddatda bo'lsada tarixning eng unumli va zarur o'rinlarini haqiqat bilan to'ldirish imkoniga egadir. Buxoro amirligi tarixida ham vaqtli mavbuot ayni kerakli va zarur vaziyatda

maydonga chiqib kelganligi va aholi orasida o'z taqdori va kelajagiga befarq bo'lmagan mualliflar va obunachilarga ega bo'lganligini ko'rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Туркистон матбуоти тарихи (1870-1917). Т: Академия, 2000.
2. Жамолова Д. Бухоро амирлигида жадидлар ва қадимчилар фаолияти (XIX аср охири – XX аср бошлари). –Т: 2021.
3. Темиров Ф. Садриддин Айнийнинг Туркистон минтақасидаги ижтимоий-маданий ҳаётда тутган ўрни ва илмий мероси. –Бухоро, 2023.
4. К. Раҳмонов. Бухоро Халқ Совет Республикаси тарихи матбуот саҳифаларида. Toshkent „Abu matbuot-konsalt“ 2012.
5. Sadriddin Ayniy, Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar, M., 1926.

O'RTA OSIYADA INGLIZ-RUS RAQOBATINING AFG'ONISTONDAGI MIGRATSIYA JARAYONLARIGA TA'SIRI

Orziyev M.Z.

**BuxDU “Jahon tarixi” kafedrası,
dotsent, t.t.f.d. (PhD)**

Zayniyev K.M.

**Toshket davlat shaqshunoslik universiteti
III bosqich talabasi**

XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston o'lkasi mustamlakachi davlatlar tomonidan bosib olingan yoki qaram, vassal davlatlarga aylantirilgandi. Ruslarni Hindistonga yaqinlashtirmaslik uchun inglizlarga Afg'oniston buffer davlat vazifasini o'tashi lozim deb hisoblangan. Shuningdek, Afg'oniston inglizlar ta'sir doirasida bo'lishi alohida e'tibor qaratganlar. Shu sababli Afg'onistonda inglizlarga moyil siyosat yuritgan hukumdorlarni moliyaviy va harbiy qo'llab-quvvatlaganlar. Bu eng avvalo afg'on bo'lmagan etnik birliklarga, xuusan o'zbek-tojiklarga o'tkazilgan zulmda ro'zga tashlangan. Afg'onistonda Sheralixon (1863-1879 yy) davrida afg'onlarning Janubiy Turkistondagi o'zbek-tojiklarga ko'rsatgan zulmlari natijasida 12 ming oilaning Buxoro amirligi hududiga borib o'rnashgan[11. 31]. Bu Buxoro-Afg'oniston va Rossiya-Angliya munosabatlariga salbiy ta'sir ko'rsatgan.

O'zbeklarning Afg'oniston hududidan qochib o'tishi asosiy sababi afg'onlarning o'zbeklarni kamsitilishi va haddan ortiq zulm qilinishi bo'lgan[3. 3]. Shuningdek ro'plab soliqlarni joriy etilishi ham sabab bo'lgan. Afg'onlar hatto Badaxshonda ko'pajuma (payshanbadan jumaga o'tar kechasi er-xotin munosabati) deb atalgan soliq joriy qilishdan ham uyalmaganlar[1. 514]. Bu kabi shariat va axloqqa to'g'ri kelmaydigan soliq va majburiyalar mahalliy aholini g'azablantirishi tabiiy. Aholi orasida Rossiya imperiyasi tarkibiga qo'shilish tarafdorlari oshib brogan. Shu sababli Afg'oniston va Angliya, shuningdek, Usmonli turk saltanati ayg'oqchilari Buxoro, Xiva va Turkistonda o'z ayg'oqchilarini yuborib, Rossiya imperiyasiga qarshi kayfiyatni shakllantirish va o'lkada notinchliklar keltirib chiqarishga harakat qilganlar. Misol tariqasida N.V. Charikov ma'lumotlarini keltirib o'tish mumkin. N.V. Charikov (1886-1895 yillarda Buxorodagi Rossiya siyosiy agentligini boshqargan) Abdurahmonxon hokimiyat tepasiga kelganiga ko'p bo'lmay, Buxoroda uning ikki ayg'oqchisini ko'rganligini yozib qoldirgan[7. 50]. Shunday bo'lsada Afg'oniston hududida Rossiya tarafdorlari soni oshib boravergan. Misol tariqasida, 1886 yili avg'onlardan yollangan ayg'oqchilar Chitral orqali inglizlarning generl Uilyam Lokxart boshchiligidagi harbiy bo'linmalari Badaxshonga Buxoro chegaralariga kelayotgani xabari olinganligi bilan bog'liq ma'lumotni keltirib o'tish lozim[7. 50].

Afg'onistondagi yirik migratsiya to'loqini 1888 yilda Janubiy Turkistonda Is'hoqxon ko'targan qo'zg'olondan so'ng bo'lib, qo'zg'oloni muvofaqiyatsizlikka uchragandan keyin Rossiya imperiyasi qo'l ostidagi Samarqand shahriga o'zining yetti yuz kishidan iborat

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

tarafdorlari bilan qochib kelgan. Rossiya ma'murlari ularni Shaharning Registon maydoni yaqinidagi Avg'onbog' mahallasiga joylashtirgan[13. 1-4]. Is'hoqxonni asosan Janubiy Turkistondagi o'zbek-tojiklar qo'llab-quvvatlaganlar qo'zg'olon mag'lubiyatga uchragandan keyin esa, mahalliy aholidan sakkiz ming nafardan oshiqrog'i Buxoro amirligi hududiga qochib o'tib jon saqlagan[2. 13]. Majburiy migratsiya natijasida 1880-1890 yillarda Buxoro amirligi qo'l ostidagi Darvoz bekligiga Janubiy Turkistondan 30 ming oila ko'chib kelganligi tarixiy adabiyotlarda keltirib o'tilgan[6. 93-94]. Bundan tashqari, birgina Xulm bekligi hududidan aholining ommaviy ko'chib ketishi natijasida 1880 yillarda 1868 yilga nisbatan mahalliy aholi to'rt barobar kamayib ketgan. Toshqo'rg'onda esa, o'zbeklar 12 ming xonadondan yetti ming xonadonga qadar kamaygan. Majburiy migratsiya natijasida Janubiy Turkistonda ko'plab qishloqlar tashlandiq, vayrona holga kelib qolgan[10. 142]. Abdurahmonxon (1880-1901 yy) hukumronligi davrida Janubiy Turkistonda Rossiyaga xayrixoh kuchlarning nufuzi ortgan.

Janubiy Turkistonda mahalliy aholini itoatda tutib turish va o'z hokimiyati tayanchlarini yaratishning asosiy sharti sifatida amir Abdurahmonxon mahalliy aholini pushtunlashtirish va pushtun qabilalarini Turkistonga joylashtirish deb hisoblagan. 1884 yilga qadar Turkistonda pushtunlar umumiy aholining atigi to'rt foizini tashkil qilgan[11. 26]. Keyingi davrlarda esa ularning salmog'i ko'payib borgan. Pushtunlashtirish siyosati natijasida XIX asr oxirigi o'n yilligida Turkiston hududiga 200 ming pushtunlar ko'chirilib, ularning mahalliy aholi orasidagi nufuzi 30 foizga yetkazilgan[11. 32]. Shuningdek, XX asr boshlarida Afg'on Turkistoniga 62 ming pushtun ko'chirilgan. Ularga mahalliy aholidan hosildor yerlarning 10 foizi tortib olib berilgan[9. 292]. Mahalliy aholi qo'lidan unumdor yerlar tortib olinib, yersiz va kam yerli yollanma mehnat bilan shug'ullanuvchilarga aylantirilgan. Tirikchilik vositasiz qolgan aholi qo'shni mamlakatlarga birinchi galda Buxoro amirligi hududlariga yollanma mehnat qilish uchun keta boshlaganlar. Misol tariqasida XX asr boshlarida Buxoro amirligi hududiga 20 ming Afg'oniston fuqarolari qora ishchi sifatida kelib joylashganliklarini keltirib o'tish mumkin[12. 126]. Rossiya imperiyasi qo'l ostidagi yerlarda jumladan Termiz, Karki, Kushka hududlarida yollanib ishlagan Janubiy Turkiston aholisi orasida esa Rossiyaga xayrixohlik kayfiyati shakllangan.

XX asr boshlarida ham Janubiy Turkistonda afg'onlar zulmiga oshib borgan. "Turkiston to'plami"da keltirilgan ma'lumotlarda, Badaxshonda Habibulloxon (1901-1919 yy)ning o'g'illaridan biri bo'lgan Hayotulloxon hokim bo'lib, uning shafqatsizligidan bezigan aholi Habibulloxonga maktub yo'llab, o'g'lini hokimlikdan olishni, aks holda badaxshonliklar yoppasiga Panj daryosidan o'tib, Rossiya fuqaroligini qabul qilishlarini ma'lum qilganlar[14. 80]. Bu kabi noroziliklar hatto qo'zg'olonlarga aylanib ketgan. Jumladan, 1908 yilda shia mazhabiga e'tiqod qiluvchi jamshidiylar isyonini keltirib o'tish mumkin. Jamshidlardan 1908 yili Rossiya imperiyasi hududiga 2,5 ming oila yoki taxminan 12-15 ming kishi qochib o'tgan[5. 43]. Jamshidiylarning qochib o'tishiga Hirot hokimi Muhammad Sarvarxonning ushbu qabilani isyonga moyilligi xususidagi chaquvi sabab bo'lgan. Kechasi jamshidiylar o'rab olinib, yoppasiga qirg'in qilina boshlangandan keyin, ularning tirik qolganlari Rossiya imperiyasi hududiga tomon qocha boshlaganlar[4. 30]. Jamshidiylar Habibullaxonning otasi amir Abdurahmonxon davrida ham diniy va etnik zulmga qarshi qo'zg'olon ko'targanlar. 1892 yili Jamshidiy va Hazora qabilalari qo'zg'oloni bo'lib, Abdurahmonxon bu qo'zg'olonni katta qiyinchilik bilan bostirgan. Rossiya imperiyasi hududiga qochgan jamshidiylarning ko'pchiligini Buxoro amirligiga tegishli bo'lgan Hisor vodiysiga joylashtirishga harakatlar bo'lgan[8. 159-160]. 1908 yilgi isyon ko'lami ancha keng bo'lib, jamshidiylarga qilingan shafqatsizlik ular bilan bir mazhbda bo'lgan va 1892 yil qo'zg'olonida ittifoqchi bo'lgan boshqa qabilalarni ham xavotirga solgan. Jumladan, jamshidiylarning Rossiya imperiyasi hududiga ketishi Afg'oniston shimoli-g'arbida Qalai-nav o'lkasidagi hazoralar va tog'li firuzko'hiylarning isyon ko'tarishiga ham sabab bo'lgan[5. 44]. Bu kabi siyosiy notinchlik Rossiya imperiyasining mavqeini mustahkamlashga aholining Rossiya ta'siri ostidagi hududlarda adolatli boshqaruv joriy qilganligi, o'z hududlarida ham shunday boshqaruv bo'lishiga xohishlarini kuchaytirgan. Rossiya imperiyasi, Buxoro amirligi hududlarida kelib o'rtnashgan jamshidiylar Afg'onistonga

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

qaytishni xohlamaganlar. Habibulloxon keyinroq jamshidiylar bilan ahil yashashni taklif qilib, bir necha bora yarashishni taklif qilgan. Masalan, jamshidiylarni Afg'onistonga qaytarishga 1912 va 1916 yillardagi urinishlari samarasiz ketgan[16]. Afg'onistonga qaytmagan jamshidiylar Rossiya imperiyasi ma'murlariga ayg'oqchilik qilishda ayblangan va ularni boshqa davlat hududida ham nazorat qilishga harakat qilganlar. Misol tariqasida, 1910 yili Buxorodagi Afg'oniston savdo agenti Muhammad Gausxon uyida tintuv o'tkazilganda, uning Habibulloxon bilan yashirin yozishmalari topilganligi, ushbu xatlarda Turkistonda yashab qolgan jamshidiylar xonlari (etakhilari) ahvolidagi xabardor qilib turishni buyurganligiga oid ma'lumotlarni keltirib o'tish lozim deb hisoblaymiz[15]. Afg'onistondan Turkiston hududiga aholi migratsiyasi XX asr boshlarida shu tariqa nihoyasiga yetgan.

Xulosa qilib aytganda, Afg'onistondan XIX asr ikkinchi yarmiv – XX asr boshlarida kechgan siyosiy jarayonlarda aholining Rossiya imperiyasi va Buxoro amirligi hududiga migratsiyasi sodir bo'lgan. Bizning fikrimizcha, migratsion jarayonlarga quyidagi siyosiy omillar ta'sir ko'rsatgan. 1. Janubiy Turkiston afg'onlar tomonidan bosib olinishi va milliy-etnik zulm, 2. Diniy ziddiyatlar, sunna-shia janjallari, 3. Buyuk davlatlar (Rossiya-Angliya) ta'siri natijasida kelib chiqqan ziddiyatlar natijasida migratsion jarayonlar sodir bo'lgan.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Арендаренко Г.А. Досуги в Туркестан 1874-1889. – СПб: 1889. – 666 с.
2. Афганистан и безопасность Центральной Азии. Вып.2 / Под. ред. А.А. Князева. – Бишкек: ИЛМ, 2005. – 247 с.
3. Гродеков Н. Через Афганистан // Туркестанский сборник Том. 241. – 130 с.
4. Губар М.Г.М. Афганистан на пути истории. - М.: Наука, 1987. – 206 с.
5. Джемшиды. Миграционные процессы в российско-афганских отношениях в первые десятилетия XX в. / С.Б. Панин // Восток (Oriens). – 2014. – № 5. – С. 4354.
6. Искандаров Б.И. Из истории Бухарского эмирата (восточная Бухара и западный Памир в конце XIX века). М.: Издательство восточной литературы, 1958. – 130 с.
7. Ищенко Н.С. Афганистан во внешнеполитическом дискурсе Российской империи в годы правления Александра III (1881-1894 гг.) // Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Москва-2023. – 224 с.
8. К нашей политике в Средней Азии (Страничка истории) // Туркестанский сборник. Том. 52. – С. 154-162.
9. Лалетин Ю.П. Межэтническое взаимодействие в Афганистане / Ю.П. Лалетин // Конфликты на Востоке: этнические и конфессиональные / Отв. ред. А.Д. Воскресенский; МГИМО (У) МИД России. — М.: Аспект пресс, 2008. - С. 289-314.
10. Мельников Д.А. Район операционных путей от Термеза к Кабулу: (опыт воен.-геогр.описания) / сост. Ген. штаба подполк. Д.А. Мельников. – Ташкент: тип. Штаба Туркест. воен. окр., 1907. – 392 с.
11. Окимбеков У.В. Колонизация северного Афганистана и Английская разграничительная комиссия. // Вестник Института востоковедения РАН. № 1 (19). - М.: ИВ РАН, 2022. – С. 25-33.
12. Панин С.Б. Панисламизм в Средней Азии перед первой мировой войной / Панин Сергей Борисович // Вопросы истории. - 2015. - № 2. - С. 121-136.
13. Сердар Исхекхан // Туркестанский сборник Том. 511. – С. 1-4.
14. Слущский И. Памиры в политическом отношении // Туркестанский сборник. Том. 534. – С. 70-90.
15. Ўзбекистон Республикаси Миллий Архиви (ЎзМА), И-1-фонд, 31-рўйхат, 737-йиғма жилд, 28-варақ.
16. https://www.academia.edu/31031090/Джемшиды_Восток_Oriens_M_2014_5_43_54_pdf

VASSAL BUXORO AMIRLIGI DAVRIDA SHAHRISABZ BEKLIGI

Parmonov Sharofiddin Shavkatovich
 Chirchiq Davlat Pedagogika Universiteti
 O'zbekiston tarixi kafedrasida o'qituvchisi,
Parmonovsharofiddin96@gmail.com
 +998901743031

XX asr boshlarida Buxoro amirligida iqtisodiy hayot azaliy o'zani darajasida edi. Janubiy hududlardagi Shahrisabz, Qarshi, Kitob, Yakkabog, Chiroqchi, Boysun, Sherobod, Sariosiyo va Sho'rchi bekliklarida amirlik nufuzining 40 foizga yaqini joylashgan edi. Bu bekliklar g'alla va paxta yetkazib berishda katta mavqe egallardi. Siyosiy boshqaruvda bo'lganidek, xo'jalik yuritishda ham davr talabiga javob beraolmaydigan idora usuli amal qilardi. Amaldorlar o'zboshimchaligi, oliq-soliqlarning nihoyatda og'irligi mehnatkashlarni talash odat tusiga kirib qolgan edi. Bunday zo'ravonlikka Shahrisabz va Kitob aholisi chidab turaolmaydi. 1891-yilda Shahrisabz va Kitob aholisi nomidan Rus hukumatiga yozilgan arznomada kishilarning og'ir ahvoli amir va uning qo'l ostidagi amaldorlarining zulmi, talon taroiji avj olganligi bayon etiladi. «Amir janoblari, -deyiladi unda, - bizning yurtga tez-tez kelib turadi, bu bilan u bizdek bechoralarga turli-tuman ziyon -zaxmatlar, haqoratlar, kulfatlar yetkazadi, bunday hurlikni boshqa elatlar bilmasa kerak. Shunday ishlaridan bizni xazarqilishimizga majbur etadi. Uncha katta bo'lmagan mavzemizda amir to'xtab o'tganda, u bilan doimo 5-6 ming qo'shin birga bo'ladi va bizga turli tuman haqorat, zo'ravonlik, zulm o'tkazadi. Bundan tashqari, amirning o'zi xos odamlarini yuborib, o'gil va qizlarimizni tortib olib ketadi, ularni chidab bo'lmas azoblarga giriftor etadi. Bu bilan bizdek bechoralarni sharmanda-yu sharmisor etadi. Sipohlari bo'lsa uylarimizga o'nashib olib, imoratlarimizni buzadi¹, yog'ochlarni yoqadi ... Amir tomonidan qo'yiladigan beklar ayovsiz zulm qilib, xo'rlab, katta miqdorda xiroj solishni to'lashga majbur etadi».²

Amir Abdul Ahadning yillik daromadi oltin pul hisobida 30 million darajasida bo'lgan. Sarbozlar uchun yiliga bir million, navkarlarga esa yuz ming sarflangan. Beklarga, amaldorlarga, taniqli kishilarga tuxfa va hadyalar uchun bir millionga yaqin mablag' ajratilgan. Qolgan 28 million amirning nazoratida bo'lgan. Amirlik va uning amaldagi egasi bulgan Rossiya imperiya hukumati turmush sharoitini yaxshilash uchun biror hayrli ish qilmadi. Sayyid amir Abdul Ahadning saroylari, amirlikning turli joylaridagi katta yer-suv mulklari, bog'-rog'lari va uylardan tashqari 200 milliondan oshiq naqd pullari, oltin -kumush tangalari bo'lgan. Uning Rossiya davlat bankidagi jamg'armasi 27 million, xususiy tijorat banklaridagi boyligi 7 million (oltin hisobida) bo'lgan.

Amirlik tasarrufidagi shahar va qishloqlarda qashshoqlik avj olgan edi. Jumladan, Sobiq Sovet davrida nashr etilgan bir kitobda «Kitob shahri kambag'allarning barcha toifalari bilan to'lgan. Ularning tayinli bir ishi yo'q, bir ishdan ikkinchisiga tashlanadilar, bu kasbdan unisga o'tadilar, kambag'allikdan kosolari oqarmaydi. Bular hammollar, farroshlar, qachonlardir qishloqlardan kelib shaharga o'rnasha olishga ulgurmagan kishilardir. Ularning hayot kechirishi havoda osilib turibdi³» deyilgan fikr bilan hisoblashishga to'g'ri keladi.

XX asr boshlarida amirlikda ommaviy noroziliklar tobora keskinlasha boradi. Rossiyasi imperiyasi poytaxtida kechayotgan ichki nizolar, Buxoroda vujudga kelgan ma'rifatparvarlik harakati, jadidlarning ozodlik ko'pdan mudrab yotgan Vatanga ruh beradi, odamlar ko'zini ochadi.

1905-yil dekabr o'rtalarida Shahrisabz va Qarshi bekliklarida qurolli to'qnashuvlar bo'lib o'tadi⁴. Amir Abdul Ahad bu g'alayonlarni bosdirish uchun sarbozlarni yuboradi. Isyonchilardan shafqatsizlik bilan o'ch olinadi, etakchilar o'ldiriladi. 1909-yil 9-martda Navro'z

¹ Равшанов П. Шахрисабз тарихи. Тошкент «Янги аср авлоди 2011. – Б. 514.

² Очерки истории Кашкадарьинской и Сурхондарьинской областей Узбекистана. -Т.: «Фан», 1968, - С. 8.

³ Падение Бухарского эмирата. Ст., 1940, -. С. 26-27.

⁴ Равшанов П. Шахрисабз тарихи. Тошкент «Янги аср авлоди, 2011. - Б.535.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

sayli kunlarida Shahrisabz va Qarshida dastlabki tartibsizliklar yuz beradi. Madrasa talabalari kuchalarni to'ldirib hayqirishib, qo'llarida tayoq ushlagan holda shahar bo'ylab yurish qiladilar. Amir amaldorlari qo'rquvga tushib sayilni to'xtatishadi. Amirning soliqchilari, zakotchilariga qarshi harakatlar jiddiy tus ola boshlaydi. 1910 yilda, amir Abdul Ahad hayotining so'nggi yilida Buxoroda millatchilik qirg'ini yuz beradi. Sunniylar va shialarning gij -gijlangan qipchoq to'qnashuvini tinchitishda yordam lashish uchun 1910-yilning 10-yanvarida Buxoroga Shahrisabz begi Mirzo Nasrullobiy Parvonachi yetib keladi. Amir Abdul Ahad uni qirg'inni tugatishda Ostonaqul qushbegiga madad berishga zudlik bilan chaqirtirgan edi. Qirpichoq shunday dahshatli tus olgan ediki, Rus hukumati vakili Reshetov tashqi ishlar vaziri Izvolskiy topshirig'iga muvofiq, Karmanadan amir Abdul Ahadni Buxoroga qirg'inni bartaraf etish uchun kelishini taklif etadi. Sunniylar vajohatidan qo'rqan amir Buxoroga o'g'li, valiahd Sayyid Olimxonni jo'natadi¹. Sayyid Olimxon 1910-yilning 14-yanvarida Ostonaqul qushbegi vazifasidan ozod etadi. Ostonaqul qushbegi bilan bir vaqtda yana ko'p amaldorlar egallab turgan lavozimlaridan ozod etiladi. Qushbegi qirg'in kunlarida biror -bir chora ko'rishga jazm etolmagan edi. U, onasi eroniy Shamshod² degan ayol bo'lgan amir Abdul Ahadning himoyasida, o'z qavmdoshlarini saroyda katta amallarga tayinlagan edi. Bu, shubhasiz, yerli xalq bo'lgan sunniylar izzat-nafsiga tegmay qolmasdi. Ostonaqul qushbegilikdan tashqari, bosh zakotchi mansabini ham egallagandi. Qushbegilikka Shahrisabz begi Mirzo Nasrullo, bosh zakotchilikka Chorjo'y begi Mirzo Nizomiddinlar tayinlanadi.

Rossiya Imperiyasi hukumat amir Abdul Ahadning hokimiyatni boshqarishdagi loqaydligi va noshudligini yaxshi bilardi. U davlat ishlarini Ostonaqul qushbegiga tashlab qo'ygan, faol siyosiy hayotdan chetda, Karmanada yashashni ixtiyor etgan edi. Amirlikda islohot zarurati 1908-yilda Turkiston general gubernatorligi huzuridagi elchilik amaldori A.Kalmikov tomonidan ko'tarilgan edi. Islohot zamirida Buxoroni Rossiyaga qoo'shib olish maqsadi turar edi. 1910-yilning yanvarida bo'lib o'tgan qonli voqealar Buxoroga nisbatan o'tkaziladigan tadbirni kechiktirishga sabab bo'ladi. 1910-yilning 28-yanvarida bo'lib o'tgan Rossiya imperiyasi hukumati majlisida «Buxoroni Rossiyaga qo'shib olishdan oldin³ ayrim islohotlar o'tkazishga qaror qilinadi. Rossiya Imperiyasi 1868-yildan buyon vassal maqomida bo'lib kelgan Buxoro amirligini tugatib, uni o'z tarkibiga ko'shib olish harakatini vaqtincha kechiktiradi. Islohotlar o'tkazish muammosi Sayyid amir Abdul Ahad vafotidan so'ng ko'ndalang qo'yiladi. Otasi vafotidan keyin «Buxoro taxtiga chiqqan Sayyid amir Olimxon, 1910-yil dekabr oxirida xalqqa ozodlik berish, qonun sizlikni tugatish, «olijanob va marxamatli» hukmdor bo'lish haqida manifest e'lon qiladi. Unda, amir saroyi arz qiluvchilar uchun ochiq bo'lishi ham aytilgan edi.

Manifest va'dalari puch bo'lib chiqadi. Islohotlar amirga ham Rossiya imperiyasi hukumatiga ham kerak emas edi. Oxir-oqibat Sayyid amir Olimxon manifestni, «xalq hechqanday islohotni xohlamaydi», deb bekor» qiladi⁴. Achchiq bo'lsa-da, D.N.Logofetning bir e'tirofini keltirib o'tish joiz. U, butun Yer yuzidan qoloqlik Buxoro amirligida bo'lgan darajadagi tumanni topish qiyin,⁵ degan edi.

Shahrisabz hokimi Mirzo Salimbek o'z asarida amir Olimxonning 1910-yilda Shahrisabz va Kitobga tashrifi, amir kutub olish jarayonini tasvirlaydi. Amirni kutub olish oliy hukumdorga sovg'alar (ot, kiyim-kechak, oziq-ovqat, qishloq xo'jalik mahsulotlari va h.k.) tortiq etishdan boshlanardi. «Arkning darvozasigacha men besh ming buxoro tangalarini sochdim,-deya yozadi Mirzo Salimbek,-darvoza yo'lagidan Oqsaroydagi oliy taxtga qadar ikki yuz dona Buxoro oltin tangalarini amirning oyog'io'stiga sochdim⁶.

¹ Мирза Салимбек. Тарих-и Салими. - Б.138

² Д.Н.Логофеть.Бухарское ханство подь русскимь протекторатомь. - Т.:И.СП., 1911. - С. 274.

³ Т.Г.Тухтаметов.Русско Бухарское отношения в конце XIX - начале XX в.. -Т.: «Фан», 1966, - С. 99.

⁴ Равшанов П. Шахрисабз тарихи. Тошкент «Янги аср авлоди, 2011. – Б.537

⁵ Очерки истории Кашкадарьпнской и Сурхондарьпнской областей Узбекистана.-Т.:«Фан »,1968, С.13.

⁶ Мирза Салимбек. Тарих-и Салими. - Б.134

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Amirlik hududidagi rus aholisi joylashgan manzillarga yaqin bo'lgan joylarda bolsheviklar g'oyasi tarqala boshlaydi. Qo'zg'olon ko'tarishga zo'r berib targ'ib etishlar muntazam tus oladi. Shahrisabz, Qarshida ham qo'zg'alonga da'vat etish kuchayadi. 1917-yil martida Qarshi bekligida dexqonlar noroziligi bo'lib o'tadi. Shahrisabzda sobiqbek, Buxoroda qushbegi bo'lib turgan Mirzo Nasrulloning lavozimidan bekor qilinishi ham yaxshi qarshilanmaydi.

1917-yilning oxirida Shahrisabz va Kitobbekliklarida norozi dehqonlarning chiqishlari yuz beradi. Rossiya va Turkistonda yoyilib borayotgan Bolsheviklar harakatiga qarshi Sayyid amir Olimxon tadbir ko'ra boshlaydi. Amir 1917-1920-yillar davomida amirlikda umumiy harbiy chaqiruvi amalga oshirishga intiladi. Bolsheviklar joylardagi aholi orasida qo'shinga yigitlarni bermaslik targib qila boshlaydilar. 1919-yilning fevralida sarbozlikka olish paytida Shahrisabz aholisi amir irodasiga qarshi boradilar¹. Qo'shinni yangi kuchlar bilan to'ldirishni barbod etish bolsheviklarning keng qamrovli kurash boshlaganidan dalolat edi. Oradan olti oy o'tib 1919-yilning sentyabrda Shahrisabzda sarbozlikka qarshi chiqishlar davom etadi. Dehqonlar soliqlarni to'lamaslik ariqlarni hashar yo'li bilan qozmaslik kabi shartlarni ham o'rta qo'ya boshlaydi.

1920 yilning avgust oxirlarida Sho'ro davlati Buxoro amirligiga qarshi urush harakatlarini boshlaydi. Bu vaqtda Sayyid Amir Olimxon qo'shinida 8025 muntazam piyodalar, 7260 otliq sarbozlar dan iborat edi. Amirning qurollari orasida 16 pulemyot va 23 to'p borligi ma'lum edi. Zaxirada 23390 piyoda va otliqlashkar hisob qilinardi. 1920-yilning 28-avgustida M.V. Frunze boshchiligidagi qizil armiya Buxoro-Samarqand guruhi qo'shinlariga amir saltanatiga qarshi hujum qilishga buyruq beradi. 29 va 30-avgust kunlarida Qarshi, Karmana, Xatirchi kabi joylar kuch bilan olinadi. Taxtaqoracha davonida muhofaza choralari ko'rilgan edi.

Amir Shahrisabz va Kitobda tezlik bilan qurol-yarog'ni ko'paytirish, harbiy xarajatlarni oshirish chorasini ko'radi. 1920-yilning 28-avgust tong mahali I Turkiston otlik dviziyasi L.A.Melkumov boshchiligidagi 2 chaqirimlik Taxtaqoracha dovonidan o'tib, amir sarbozlariga, jangga kirgan ko'ngilli vatanparvarlarga qarshi o'qlarni yomg'irdek yog'diradi. Qizillar 29-30 avgust va keyingi kunlarda Kitobni,

Shahrisabz, Yakkabog' va Chiroqchini olib, butun Qashqadaryo havzasini o'z qo'lga oladi. Shu tariqa Shahrisabzning azaliy tarixiga yana mungli, qonli sahifalar bitdi. Keyingi 200-yil davomida o'z yurti ichida, mang'it amirlari bilan kurashib kelgan bekklik yomg'irdan qutilib, do'lga tutildi. Qizil saltanat 74 yil hukm surdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Мирза Салимбек. Тарих-и Салими (Источник по истории Бухарского эмирата). Ташкент. Akademiya. 2009.
2. Очерки истории Кашкадарьинской и Сурхондарьинской областей Узбекистана. -Т.: «Фан», 1968.
3. Падение Бухарского эмирата. Ст., 1940.
4. Равшанов П. Шахрисабз тарихи. Тошкент «Янги аср авлоди», 2011. - Б.535.
5. Д.Н.Логофеть. Бухарское ханство подь русскимь протекторатомь. - Т:И.СП, 1911.
6. Т.Г.Тухтаметов. Русско Бухарское отношения в конце XIX - начале XX в. -Т.: «Фан», 1966.

¹ Т.Г.Тухтаметов. Русско Бухарское отношения в конце XIX - начале XX в. -Т.: «Фан», 1966, - С. 154.

BUXORO AMIRLIGIDA “YANGI USUL” MAKTABLARINING OCHILISHI VA ULARNING MINTAQADAGI FAOLIYATI**Irgashov Xusniddin Nuridin o‘g‘li****Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi****Ilmiy rahbar: t.f.f.d. dotsent Normatov Otabek Maxammatjonovich**

Buxoro amirligi hududida “yangi usul” maktablarining paydo bo‘lishi arafasida mintaqadagi ahvol og‘ir edi. Mamlakat konservativ va an‘anaviy ta‘lim tizimi bilan ajralib turar edi. Ta‘lim birinchi navbatda diniy fanlarga yo‘naltirilgan. Shunday sharoitda, Buxoroda bir guruh ilg‘or fikrli ziyolilar va pedagoglar zamonaviy ta‘lim tizimini joriy etishga intildilar. Bu shaxslar qo‘shni mamlakatlarda amalga oshirilayotgan ta‘lim islohotlaridan ruhlanib, Buxoroda ham shunday o‘zgarishlarni amalga oshirishga intildilar. Ular diniy ta‘limotlar bilan bir qatorda matematika, tabiatshunoslik va tarix kabi zamonaviy fanlarni o‘z ichiga olgan kengroq o‘quv dasturidan foydalanadigan maktablarni yaratishni maqsad qilgan. Umuman olganda, nafaqat Buxoro amirligida, balki, butun O‘rta Osiyo hududida ham “yangi usul” maktablarining ochilishida Ismoil Gaspirinskiyning xizmatlari juda kata bo‘ldi.

Ismoil Gaspirinskiy 1892-yilda Turkiston o‘lkasidagi mahalliy musulmon maktablarini isloh qilish va “usuli jadid”ni joriy qilish takliflari bitilgan maktub bilan Turkiston general-gubernatori A. B. Vrevskiyga murojaat qildi. General-gubernator maktubni o‘rganib, taklif berish uchun I.I. Ilminskiy shogirdlari – Toshkent o‘qituvchilar seminariyasi direktori N.P. Ostroumov va o‘lka bo‘yicha mutaxassis hisoblangan V.P. Nalivkinga topshiradi. N. P. Ostroumov va V. P. Nalvkin I. Gasprinskiy o‘lka uchun xatarli odam sifatida o‘z javoblarida bildirib o‘tishadi. Ularning bildirgan fikrlarga tayangan holda, general-gubernator I. Gasprinskiy maktubidagi takliflarga rad javobini beradi [1]. Shundan keyin I. Gasprinskiy o‘z g‘oyalarini o‘lkada amalga oshirishda mahalliy xalq vakillariga e‘tiborini qaratadi. Buxoro Amiri Abdulahad yordamida o‘z ishlarini olg‘a siljitishi mumkin edi. I. Gasprinskiy 1893-yilda amir bilan uchrashdi. U Amir Abdulahad bilan uchrashuvdan avval Samarqandga keladi. Bu yerda ham rus ma‘murlari bilan uchrashib, suhbatlashadi. Lekin bu uchrashuvlar ham hech bir natija bermadi. Aksincha, yanada to‘siqlar qo‘ydi. U Samarqanddan Toshkentga keladi va “Tarjimon” gazetasida “o‘lka maorif ishida jonkuyarlik qilayotgan muhtaram hamkasaba” - deb ta‘riflagan N.P. Ostroumov bilan uchrashadi. Bu uchrashuv ham, o‘z-o‘zidan ma‘lumki, ijobiy natija bermaydi. Amir bilan bo‘lib o‘tgan uchrashuvda ham mavzu “usuli jadid” maktablari, bu maktablarning mahalliy aholiga beradigan yangilik va foydalari xususida edi. Lekin, I. Gasprinskiyning Amir bilan uchrashuvdan ko‘zlagan maqsadi amalga oshmadi. Buxoro va Turkistonning boshqa shaharlarida “usuli jadid” maktablarini ochish va yoyish uchun ko‘mak topa olmadi. Shunday bo‘lsa-da, har qanday to‘siqlarga qaramasdan, I. Gasprinskiy o‘lkada “usuli jadid” maktabi urug‘ini ekishga imkon topa oldi. U Samarqandga kelgan vaqtida tatar millioneri Abdulg‘ani Boy Husayinov ziyofatiga taklif qilinadi. Ushbu ziyofat samarasi o‘laroq, I. Gasprinskiy “usuli jadid” maktabini ochishga muvaffaq bo‘ldi. [2]. Ushbu maktab Turkistonda ochilgan ilk “usuli jadid” maktabi edi. U norasmiy tarzda ochilgani uchun ham rus ma‘murlari tomonidan tez orada yopildi. Lekin, bu “ekilgan urug‘” bundan keyin ochilgan maktablar uchun asos bo‘lib xizmat qildi.

Buxoroda yangi usul maktablari 1906-yilda tatarlar tomonidan ochildi. Ismoil Gasprinskiy 1908-yili Turkistonga qilgan ikkinchi sayohati davomida Buxoroga keldi va u yerdagi jadidchilik harakati vakillari bilan uchrashdi. Mazkur uchrashuvda Buxoroda yangi usul maktabi ochishga kelishildi. Maktab Buxoroning marhum amiri Amir Muzaffar sharafiga “Muzaffariya” deb nomlandi. Gasprinskiyning ushbu maktabga marhum Amir Muzaffar nomi berishni tavsiya qilishi ham bejiz emas edi. Bu bilan u Buxoro amiri Abdulahadxonning yana bir bor maktablar islohoti muammosiga e‘tiborini tortmoqchi bo‘lgan edi. Lekin bu ham amirga ta‘sir ko‘rsata olmadi [3]. Umumiy jihatdan olib qaraydigan bo‘lsak, Buxoroda yangi usul maktablari juda katta kurashlar, mujodalalar evaziga ochildi. Maktab ochganlar “kofir”, “dahriy” deb, butun xalqning nazaridan qoldirishga harakat qilindi. “Yosh buxoroliklar” guruhi yetakchisi

Fayzulla Xo'jayev o'z xotiralarida Buxorodagi ushbu maktablar borasida shunday deb yozadi: *“Abduvohid Burxonov maktabida 1908-yil ota-onalar, ulamo va shahar fozillari oldida tantanali imtihon o'tkazishga qaror qilindi. Bu imtihonga Buxoroning turli toifalariga mansub boshqa odamlar ham kelgan edilar. Imtihon davomida yig'ilganlar orasida bahs boshlanib ketdi. Ular ikki toifaga ajralib qoldilar. Bahs yangi maktab va undagi ta'lim xususida edi. Mulla Ikrom boshchiligidagi bir toifa odamlar yangi maktabni ham shakl, ham tuzilishiga ko'ra xalqning rivoji uchun o'ta foydali va musulmonchilikka hamda davlatga qarshi hech bir narsa topmadilar. Shuning uchun ham ular jadidlar boshlagan islohn ma'qul topib, hatto madrasalarni ham shu tartibda isloh qilish kerak, degan fikr bildirdilar. Mulla Abduroziq boshchiligidagi ikkinchi guruh esa yangi usul maktablarini zararli, musulmonchilikka to'g'ri kelmaydigan va davlatga qarshi bo'lganligini iddao qilib, har tomonlama unga qarshi kurashishga chaqirdi. Bu guruh yangi usul maktabiga qarshi quyidagi dalillarni asos qilib ko'rsatdilar:*

1) maktabdagi ta'lim usuli musulmoncha emas, u ruscha (bolalar partada o'tirib, bir vaqtning o'zida ham yozib ham o'qiydilar va hokazo);

2) yangi usul maktablari tuzilishiga ko'ra ham, unda din saboqlari o'rgatilishiga qaramay islom qoidalariga javob bermaydi. Din darslari buzuv shaklda olib boriladi. Undan tashqari, yangi maktabda arifmetika, geografiya, xususan tabiatshunoslik darslari o'qitiladi. Tabiatshunoslik umuman musulmonchilik dunyoqarashiga to'g'ri kelmaydi”[4]. Aynan mana shu voqeadan keyin Buxoro ziyolilari jadidchilar va qadimchilar guruhiga bo'linib ketishadi.

Buxoro amiri 1913-1914-o'quv yilida amirlikda ma'lum bo'lgan barcha “yangi usul” maktablarini yopdiradi. Ushbu bosimlarga qaramay, amirlikda “yangi usul” maktabiga qiziqish kuchli bo'lib qolaverdi. Buxoro amirligidagi yetakchi jadidchilardan biri Usmon Xo'ja Po'latxo'jayev (1878–1968) Istanbulga ketayotib, 1909-yilda Bog'chasaroyda bo'lib, Ismoil Gaspirinskiy bilan uchrashadi. Usmon Xo'ja Po'latxo'jayev u bilan birga jadid maktablarining muhim uslubiylatini o'rgangach, Istanbulga boradi va u yerda zamonaviy turk maktabi tizimini o'rganadi. Ayni paytda u Abdurrauf Fitrat (1886–1938) kabi buxorolik hamkasblari bilan 1909-yil 26-oktabrda “Buxoro maorifini tarqatish” xayriya jamiyatini tuzdi. Tashkilotning maqsadi Turkistonning boshqa hududlari, Buxoro amirligidan talabalarni Istanbul maktablarida o'qishni davom ettirish uchun olib kelish edi [5].

“Yangi usul” maktablarida aynan diniy va dunyoviy bilimlarni uyg'unlashtirgan ta'limga e'tibor qaratildi. Ular an'anaviy islom ta'limotlari va zamonaviy fanlar o'rtasida muvozanatni saqlashni maqsad qilgan. O'quv dasturiga dinshunoslik, tillar (arab, fors va rus tillari), matematika, tabiiy fanlar, geografiya, tarix va xattotlik kirdi. Maktablar, shuningdek, o'sha paytda mintaqada nisbatan yangi tushunchalar bo'lgan tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va mustaqil fikrlashni rag'batlantirdi. Ular interfaol ta'lim, muhokamalar va bilimlarni amaliy qo'llashga urg'u beradigan o'qitish usullarini joriy etdilar. Bu eslab yodlash va passiv o'rganishdan voz kechish Buxoroda keng tarqalgan an'anaviy ta'lim amaliyotidan sezilarli darajada uzoqlashdi. Yuqorida ta'kidlab o'tkanimizdek, Buxoroda “yangi usul” maktablarining tashkil etilishi davlatning ta'lim tizimiga, jamiyatning ta'limga bo'lgan munosabatiga katta ta'sir ko'rsatdi. Diniy ta'limotlar bilan bir qatorda zamonaviy fanlarning joriy etilishi o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytirdi va o'zgaruvchan dunyoga tayyorladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, “yangi usul” maktablari milliy o'zlikni anglash va madaniyatni asrab-avaylashda muhim rol o'ynadi. Bu maktablar zamonaviy bilimlar bilan bir qatorda mahalliy tillar, tarix va urf-odatlarini ham o'rganishni targ'ib qilib, Buxoro va uning atrofidagi madaniy tiklanishiga hissa qo'shdi. “yangi usul” maktablarining merosi ularning bevosita ta'siridan tashqariga chiqdi. Ular kiritgan g'oyalar va falsafalar Buxoro va butun mintaqada zamonaviy ta'lim tizimiga asos soldi. Tanqidiy fikrlash, amaliy o'rganish va turli xil o'quv dasturlariga e'tibor keyingi avlodlarda aks sado berdi va keyingi o'n yilliklarda ta'lim islohotlariga ta'sir ko'rsatdi. Buxoroda “yangi usul” maktablarining ochilishi viloyat maorif tarixida muhim burilish yasadi. Bu maktablar an'anaviy ta'lim me'yorlariga qarshi chiqdi va o'rganishga yanada kengroq va progressiv yondashuvni joriy qildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Zaynobidin Abdirashidov "Ismoil Gasprinskiy va Turkistonda jadidchilik". T.: 2008. 9-B.
2. Begali Qosimov. "Milliy uyg'onish". T.: Ma'naviyat, 2002, 20-B.
3. Sadriddin Ayniy. "Buxoro inqilobi tarixiga materiallar". M., 1926, 32-B.
4. Fayzulla Xo'jayev "Избранные труды в трех томах". Toshken-1970. "Fan". 89-90-B.
5. Alisher Nazarov. "Turkiston maktablarining tashkil etilishida jadidchilik harakati, хотин-qizlar ta'limi ahamiyati (XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlari)". Таълим ва инновацион тадқиқотлар (2022 йил № 6) ISSN 2181-1709. 224-B.

YOSH BUXOROLIKLAR HARAKATI TARIXIDAN

M.B.Misaboyeva

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 2 kurs magistranti

+998942157258

Ilmiy rahbar: t.f.f.d. Normatov Otabek Maxammatjonovich

Buxoro amirligi XIX asr ikkinchi yarmida yuz bergan Rossiya imperiyasi bosqinidan keyin o'z mustaqilligidan mahrum bo'ldi va Rossiya protektoratiga aylanib qolgandi. Ular ichki siyosatda nisbatan mustaqil bo'lsalar ham, ammo Buxoroning xorijiy davlatlar bilan siyosiy va savdo-tijorat aloqalari Rossiya hukumatining to'liq nazoratida amalga oshirilardi. Buxoro amirligining ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy-xo'jalik hayotida Rossiya mustamlakachiligi siyosatining kuchli ta'siri sezilib turardi. Buning ustiga mamlakatning hukumdor doiralari xalqqa keragidan ziyod jabr-zulm o'tkazib kelardilar. Shu voqealar sabab amirlikda ommaviy norozilik harakatlari to'xtovsiz yuzaga kelib, kuchayib bormoqda edi. 1917-yilgi fevral inqilobiy o'zgarishidan keyin Turkiston, Xivada bo'lgani singari Buxoroda ilg'or demokratik harakatlar avj oldi. Endilikda Buxoro amirligi fevral o'zgarishidan so'ng, o'zini Rossiya ta'siridan qutqarib, mustaqillikni qo'lga kiritishga intildi.

1917-yil boshida butun Rossiyada vaziyat juda yomonlashdi. Fevral oyida avjiga chiqqan ish tashlash va namoyishlar davlatga qarshi siyosiy harakatga aylandi. 1917-yil 27-fevralda isyonchilar g'alaba qozonishi bilan Rossiyada yangi davr boshlandi. Natijada Chor tuzumi 2-mart kuni podsho Nikolayning II ning o'rnini egalladi [1.213-b]. Bu voqealar natijasida Buxoroda ham siyosiy o'zgarishlar yuz berib siyosiy mustaqilik sari qadam qo'yilgan edi.

Natija va Muhokamalar

Turkistonda jadidchilik harakatining kuchayishi natijasida Buxoroda "Yosh buxoroliklar" (1910) va Xivada "Yosh xivaliklar" (1914) partiyalari ajralib chiqdi. Buxorodagi jadidchilik xarakati Turkiston o'lkasidagiga nisbatan og'ir ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda yuzga kelgan edi. Uning tarkibi asosan Buxorodagi shahar aholisining taraqqiyparvar qismi: ziyolilar, talabalar, mayda do'kondorlar, ma'murlar, hunarmandlar va savdogarlardan iborat [2.93-b]

XX asr boshlarida ilg'or, taraqqiyparvar ziyoli yoshlardan tashkil topgan Yosh buxoroliklar tashkiloti ham aynan shu maqsada faoliyat yuritardi. "Yosh buxoroliklar" harakati o'z saflarida Abduvohid Burhonov, Usmon Xo'jayev (Usmonxo'ja Po'latxo'jayev), Fayzulla Xo'jayev, Abduraufo Fitrat, Sadriddin Ayniy, Mirza Muhitdin Mansurov, Abdulqodir Muhitdinov va boshqa o'nlab ziyolilarni qamrab olgan edi.

Amir Abdulohatning harakati tufayli jadidchilik harakati Buxoroga kirib kelgan edi. Har bir sohada Rossiya bosimiga duch kelgan amir bu muammodan qutilish uchun, Rossiya va Turkiyaga talabalar jo'natish bo'yicha qushbegi va shayxulislomga ko'rsatmalar berdi. Shunday qilib, til va huquq bo'yicha ta'lim olish uchun Qarshibek, Mulla Karim, Mirzo Ahmat Haydarlar Rossiyaga yuborildi. O'qishni tamomlab, Buxoroga qaytgach ular amir xizmatiga kirdilar. Bundan tashqari, 1884-yildan beri Usmon Xo'ja, Mirzo Abdulahad, Ahmat Maxdum, Mirzo Hasan, Hoshim Shayiq, qori Sirojiddin, Qosimxon, Mirzo Nazarullo, Habibullo, Mirzoshoh Fayz, Rofi Maxdum va Abduraufo Fitrat kabi yoshlar Istanbulga (Usmonli imperiyasi)

yuborilgan edi. Bu yoshlar o'qishni tamomlab, o'z mamlakatlariga qaytadilar. Ular mamlakatning siyosiy va madaniy hayotida juda muhim rol o'ynadi. Usmonlilar imperiyasiga bu yuborilgan talabalarning umumiy soni 200 kishi bo'lib, ular ruslardan yashirincha jo'natilgan edi. Barcha harajatlarni amirning o'zi qoplagan [3.20-b]. Shu tariqa bo'lajak "Yosh buxoroliklar" harakatining ildizlari paydo bo'lgandi.

O'lka jadidlari har qancha qarshiliklarga qaramasdan 1905-yilgi inqilobdan so'ng Rossiya hududidagi butun turkiy qavmdagi xalqlar bilan, Turkiya mamlakati bilan yaqindan aloqa qilishga intiladilar. O'z davrida turk dunyosi markazlari bo'lgan Qrim, Qozon, Istanbulda chop etilgan jadidchilik ruhida adabiyotlar Turkistonga tez kirib, keng yoyila boshlaydi. Istanbulda tashkil topgan "Jamiyati xayriya", "Nashriyot shirkatlari" kabi ijtimoiy tashkilotlar Buxoro va Xivada ham maydonga keladi. Bu jamiyatlar ichida kamol topgan jadidchilik harakati o'sib, 1908-yilgi Turkiya inqilobi tufayli yuzaga kelgan "Yosh turklar" harakatiga taqlid qilgan. Xivada "Yosh xivaliklar", Buxoroda "Yosh buxoroliklar" jamiyatlarini yuzaga keltiradi. Bu jamiyatlar oxir-oqibatda siyosiy partiyalar maqomini oladilar. Bunday jadidchilik harakatining siyosiy tashkilotlari, jamiyatlari qisqa vaqt ichida Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xiva, Qo'qon, Andijon kabi Markaziy Osiyoning yirik shaharlarida nufuzli tashkilotlarga ega bo'ladi [4.287-b].

1916-1917-yillar oralig'ida yashirin "Yosh buxoroliklar" firqasiva uning 12 kishilik markaziy qo'mitasi tashkil topdi. Bu siyosiy partiyaning tashkil topishida "Yosh turklar"ning "ittihodi va taraqqiy" firqasi, Rossiya va Turkistondagi sotsial-demokratik firqalarning ta'sirikatta bo'ldi. "Yosh buxoroliklar" firqasining Markaziy Qo'mitasi raisi Abduvohid Burhonov, kotibi Usmon Xo'ja (Usmonxo'ja Po'latxo'jayev), xazinador Muso Saidjonov edi. Bulardan tashqari firqaning tashkil topib mustahkamlanishida Abdurauf Fitrat (1886–1938), Ota Xo'jayev (1894–1938), Mirkomil Burhonov, Fayzulla Xo'jayev (1896–1938), Sadridin Ayniy (1870–1954), Fazlitdin Maxsum, Abdurahim Yusuf Zoda (1880–1937) va boshqalarning hissasi katta bo'ldi. "Yosh buxoroliklar" firqasining dastlabki faoliyatiga oid tarixiy hujjatlardan biri Buxoroda o'tkazilishi zarur bo'lgan islohot loyihasidir. Uni 1917-yilda firqa markaziy qo'mitasi nomidan Abdurauf Fitrat yozgan. U, "Yosh buxoroliklar" partiyasi, "Yosh buxoroliklar qo'mitasining Buxoroda islohot o'tkazish loyihasi" deb nomlandi [5.162-b].

Yosh buxoroliklar partiyasi vakillari Turkiya, Afg'oniston, Hindiston, Eron, Misr mamlakatlaridagi yoshlar harakatlari vakillari bilan o'zaro aloqda bo'lishdan cheklanmasdan, Rossiya imperiyasida mavjud bo'lgan turli musulmon pariyalari va tashkilotlari bilan ham munosabat o'rnatishgan [2.94-b].

Buxoro jadidlari 1917-yil inqilobiy voqealaridan foydalanib keng xalq manfaatlarini foydasiga muhim siyosiy o'zgarishlarni ro'yobga chiqarishga harakat qildilar. Ayniqsa, bunda amirga shartlar qo'yib, uni xalqqa ko'p masalalarda yon berishga, siyosiy tuzumni o'zgartirishga, xususan, konstitutsion monarxiya joriy etishga undadilar. Yosh buxoroliklar rahbarlari ishlab chiqqan islohotlar loyihasida, amir huzurida va joylarda xalq vakillari bo'lishi, ma'muriyat yaxshilanishi, u xalq vakilligi nazoratida bo'lishi, amaldagi soliqlardan tashqari boshqa soliqlar bekor qilinishi, maktab va matbuot erkinligi, amirning amaldorlaridan ba'zilarini o'zgartirish talablari ko'rsatilgan edi.

1917-yil 7-aprelda amir Said Olimxon xalqning istagi va Yosh buxoroliklarning islohiy talablari asosida Manifest e'lon qilishga majbur bo'ladi. Unda amirlik tuzumining ba'zi sohalarida bir qator demokratik o'zgarishlar o'tkazish nazarda tutilgandi. Soliqlarni tartibga solish, turli ijtimoiy tabaqalar vakillaridan iborat Majlis tashkil qilish, maorif, tibbiyot, sud tizimi faoliyatini yaxshilash, ma'muriy boshqarish ishlarini takomillashtirishkabilan mavjud edi. Amir manifesti Yosh buxoroliklar tomonidan ma'qullanib kutib olindi, biroq hukmron doira a'zolaridan buni istamaganlar va qarshi bo'lganlar ham mavjud bo'lib, ular namoyishga chiqqan islohot tarafdorlariga hujum qilib, poytaxtda qonli qirg'inlar uyushtirdilar. Yosh buxoroliklarni ta'qib qilish shu tariqa vujudga keldi. Shu sababli yosh buxoroliklarning ko'pchiligi qo'shni Turkiston ASSR ga ketishga majbur bo'ldi. Islohiy harakatlarning birinchi bosqichi g'alabasiz yakun topdi.

Buxoroda sodir bo'lgan bu qancha minglab begunoh insonlarhqonining behuda to'kilishiga sabab bo'ldi bu esa bolsheviklarning buzg'unchilik siyosati amalga oshirishiga zamin yaratgan edi. Bundan tashqari Rossiya shaharlariga yuborilgan mahsulotlar sotilmay qolib ketdi. Buning hisobiga Rossiyadan keltiriladigan mahsulotlar kelishi uzilib qoldi. Buxoroning Rossiya bilan savdo-sotiq, aloqalaridagi bu muammolar davlat va aholining iqtisodiy hayotiga va turmush darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bu esa xalq orasida ham norozilik kayfiyati paydo bo'lishiga va norozilik harakatlarining kuchayishiga olib keldi. Buxoro Amirining o'z davlatiga nisbatan tahdid va hujum xavfiborligini taxmin qilgan holda harbiy qo'shinini doimiy ravishda ko'paytirishga urinishi aholi yelkasiga tushayotgan yukni ko'paytirayotgandi. Bu vaziyatdan esa Turkistonning sovet mutasaddilari foydalanib qoldilar. Ular Buxorodan kelgan inqilobiy harakatdagi kuchlarni ishga solishga inildilar, ularning tashkilotlarining tuzilishiga yordam berib, "Buxoro inqilobi"ni tayyorlab bordilar.

1920-yilning yanvarida Toshkentda F.Xo'jayev boshchiligida Yosh buxoroliklar inqilobchilar partiyasining Turkiston markaziy Buyrosi tashkil etilib, Turkkomissiya va RSFSR hukumati tomonidan e'tirof etildi. "Yosh buxoroliklar" partiyasi dasturi va 1920-yil iyundan chiqa boshlagan "Uchqun" gazetasi sahifalarida Buxoroda amirlikni tugatish, xalq manfaatini ko'zlab bir qator demoktarik o'zgarishlar qilish g'oyalari ilgari surilgan edi [6.320-b]

1920-yil sentabrda M.Frunze boshliq Qizil armiya qo'shinlari 24 yashar Fayzulla Xo'jayev rahbarlik qilayotgan "Yosh Buxoroliklar"ga "yordam berish" maqsadida Buxoro amirligiga qurolli bosqin uyushtirdi. Natijada amirlik quladi, xazina talon-taroj qilindi, Buxoro shahri qisman vayron qilindi [7.8-b].

Amirlik hududida Buxoro Xalq Sho'ro Jumhuriyati e'lon qilindi. 1921-yilda BXShJ Konstitutsiyasi qabul qilindi. Umumbuxoro inqilobiy qo'mitasiga A.Muxitdinov, Nozirlar kengashiga F.Xo'jayev rahbarlik qildi. Har ikkisi ham so'l jadidlarning turli buxorolik guruhlari vakili edi. Hukumat tarkibiga boshqa ko'plab ko'zga ko'ringan jadidlar kiritildi. Jadidlar partiyasi Turkiyadagi islohotlar misoliga ochiq e'tibor qarata boshladi: respublikada ish yuritish turkiy tilga o'tkazildi, ko'plab turkiy madaniy dasturlar ko'chirildi va hokazo. Yangi Buxoro hukumati faoliyatida turklar ham, tatar-boshqird siyosatchilari ham faol ishtirok etdilar. Umumturkiston g'oyasini amalga oshirish yo'lida yangi markaz maqomiga endi Buxoro ham da'vo qila boshladi [8.114-b].

Bolsheviklar Ulug' Turkiston g'oyasi tarafdorlariga qarshi kurashda Usmonli turk davlatida hokimiyatga kelgan "Yosh turklar" harakati yetakchilarining o'lkadagi mavqe'yan foydalanishga harakat qilishdi. Turkiyadan sultonning kuyovi Anvar Poshshoning Sharqiy Buxoroga kelishi ayni muddao edi [9.24-b]. O'lka aholisi qo'rboshilarga qaraganda Anvar Poshshoga ihlosi baland edi. Lekin 1921-yilga kelib va'ziyat o'zgardi, endilikda Anvar Poshsho tarafdorlari bolsheviklar uchun muxolifatchi va dushman kuch sifatida jiddiy muammoga aylandi. Avvallari sovetlar ittifoqchisi sifatida qayd etilgan Anvar Poshsho Turkistonda bolsheviklarga qarshi muvaffaqiyatli kurash olib bordi. Hattoki bolsheviklar unga Sharqiy Buxoroda uning hokimiyatini tan olishlari evaziga kurashni to'xtatib sulh tuzishni taklif qilishgan. Lekin u rozi bo'lmagan, hamda 1921-yilning fevralida Dushanbe shahrini Qizil armiyadan ozod qilib, Buxoro shahrini qamal qilgan.

Bolsheviklar Anvar poshshoga qarshi kata kuchlarni tashlab, keng miqyosli harbiy operatsiya uyushtirishdi. 1922-yilning yozida Qizil Armiya bilan janglardan birida Anvar poshsho halok bo'ldi. Uning o'rniga turk Salim Poshsho bosh qo'mondon bo'ldi. 1923-yilda Qizil Armiya va Basmachilar o'rtasida shiddatli janglar bo'lib o'tdi. Salim Posho qo'shinlari mag'lubiyatga uchrab Afg'onistonga ketishga majbur bo'ldi.

Ana shu voqealarning barchasi fonida 1924-yilning boshidayoq KP (b) MQ Turkiston, Buxoro va Xorazmni milliy-hududiy chegaralash masalasini yana bir bor ko'tardi. Bahorda bu qaror Buxoro va Turkiston elitasi tomonidan faol muhokama qilindi. O'lkadagi mavjud uchta davlat – Turkiston Muhtor Sho'ro Jumhuriyati, Buxoro Xalq Sho'ro Jumhuriyati hamda Xorazm Xalq Sho'rolar Jumhuriyati o'rnida uchta milliy respublika – o'zbek, turkman va qirg'iz (qozoq)

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

respublikalarini yaratish rejasi vujudga keldi, to'g'rirog'i, qayta tiklandi. Faqat bu safargi islohot Turkistondan tashqari, Buxoro va Xorazm ham qamrab olinishi kerak edi.

Milliy hududiy chegaralanishdan ko'proq RSFSR bolsheviklar hukumati manfaatdor edi [9.118-121-b]. Sababi:

Yagona davlatdan ko'ra, parchalangan "milliy" kuchlarga qarshi kurashish osonroq edi;

Ulug' Turkiston g'oyasi amalga ohsa, RSFSRning hududiy yaxlitligiga dahl qilishi mumkin edi (tatar, musulmon xalqlarining ozodlik kurashiga yordam qilish ehtimoli mavjud edi);

Janubga – Hindistonga chiqish hamda u tarafdin keladigan xavf-xatarga qarshi turish uchun Turkiston o'lkasi forpost sifatida kerak edi;

Milliy-hududiy chegaralash orqali, o'lkadagi barcha iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy muammolardan millatlar o'rtasida o'zaro adovat tarqatish yo'lida foydalanish mumkin edi.

Bolsheviklar hokimiyat tepasiga kelgach, milliy siyosat Sovet hokimiyatini saqlash va mustahkamlash vazifasiga bo'ysundirildi. Turkkomissiya yordami bilan bolsheviklar rahbariyati Turkiston milliy muxtoriyatining o'sha davrda Sovet davlati manfaatlari uchun maqbul bo'lgan modelini yaratishga muvaffaq bo'ldi, Sovet Rossiyasi mintaqaning milliy mustahkamlanish jarayonini turkiy millatning siyosiy shakllanishi, musulmon kommunistlari orasida keng tarqalgan Ulug' Turkiston tuyg'ularini rag'batlantirish yo'lidin emas, balki aholining etnik-madaniy o'z taqdirini o'zi belgilashi yo'nalishiga yo'naltirishi ma'qul ko'rdi.

Turkiston Muxtor Sovet Sotsialistik Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo'mitasining 1924-yil 16-sentabrda bo'lib o'tgan favqulodda sessiyasida O'rta Osiyoda milliy hududiy chegaralanish o'tkazish to'g'risida qaror qabul qilindi. Sentyabrda V Butun Buxoro xalq deputatlari qurultoyida, oktyabrda esa V Butun Xorazm Xalq deputatlari qurultoyida bu masala ko'rib chiqilib "ma'qullandi" [11.24-25-b].

Milliy-hududiy chegaralanish natijasida yangi ashkil etilgan O'zbekiston SSR tarkibiga sobiq Turkiston ASSRdan 9ta uyezd, 133 ta tuman va 7ta qishloq hududi kirgan bo'lsa, BXSrdan 9-ta viloyat hamda Xorazm respublikasidan esa 23-ta tuman kiritildi [12.56-b].

Xulosa

Xulosa o'rinda shuni aytish mumkinki, "Yosh buxoroliklar" harakati negizida demokratik g'oyalar yotar edi. Ular dunyoda bo'layotgan o'zgarishlarni o'z yurtlarida ham bo'lishini istar edilar. Ammo harakat ichida bo'linish yuz bergani, va islohatlar uchun tanlangan yo'l keyinchalik sodir bo'lgan daxshatli voqealarda sabab bo'ldi. Bu voqealarning ashaddiy aybdorlari sifatida "Yosh buxoroliklar" harakatining xolisona hurlik g'oyalaridan o'z maqsadlari yo'lida foydalangan bolsheviklarni ko'rsatish mumkin. 1924-yilgi Turkiston o'lkasida o'tkazilgan milliy-hududiy chegaralash siyosati mahalliy aholi o'rtasidagi nizolarni bartaraf qilish, ijtimoiy-iqtisodiy adolat o'rnatish niqobi ostida o'tkazilgan bo'lsada, aslida bolsheviklarning maqsadi butunlay aksi edi. Ularning asosiy maqsadi o'lkadagi tarixiy davlatlar – Buxoro va Xivani siyosiy jihatdan tugatish va boyliklarini talash, hamda Ulug' Turkiston g'oyasini yakson qilish edi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar:

- [1]. Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi: Baqlangiqdan 1917'ye Kadar, TTK Yayinlari, Ankara 1993, s.434.
- [2]. L. Asrorova. Buxoro madrasalari tarixidan. Toshkent 2016y. 93-94-bet
- [3]. Muhammed Ekber A'şık Kabil, Tarih-i Hüzni'l Milel-i Buhara, W.U.F.A Yayinlari, Peşaver 1992, s.20
- [4]. R. Shamsutdinov, Sh. Karimov. Vatan tarix II kitob. Toshkent 2010y. 20-bet
- [5]. R. Shamsutdinov, Sh. Karimov. Vatan tarix III kitob. Toshkent 2010y. 287-bet
- [6]. Q. Ergashev, H. Homidov. O'zbekiston tarixi. Toshkent -2015. 320-bet
- [7]. Аранов А. В. Файзулла Ходжаев -бухарский путь в революцию. На правах рукописи. Стр 8.

- [8]. Сергей Абашин, НАЦИЕСТРОИТЕЛЬСТВО И НАЦИОНАЛИЗМ: СРЕДНЯЯ АЗИЯ. «Вестник Российской нации», 2009 г. №3(5). Стр 114
- [9]. И.Б. Бочкарева. Национально-территориальное размежевание в Средней Азии в 1924 г.: причины и влияние на этнополитические процессы в регионе. Известия АлтГУ. Исторические науки и археология. 2019. №2 (106). Стр 24
- [10]. Сергей Абашин, НАЦИЕСТРОИТЕЛЬСТВО И НАЦИОНАЛИЗМ: СРЕДНЯЯ АЗИЯ. «Вестник Российской нации», 2009 г., №3(5). Стр 118-121
- [11]. Усубалиев Э. История национально-государственного размежевания Средней Азии [Электронный ресурс]. URL: <http://easttime.ru/reganalitic/1/27.html/> (дата обращения: 14.08.2018).
- [12]. И.Б. Бочкарева. Национально-территориальное размежевание в Средней Азии в 1924 г.: причины и влияние на этнополитические процессы в регионе. Известия АлтГУ. Исторические науки и археология. 2019. №2 (106). Стр 24-25.
- [13]. Узбекская Советская Социалистическая Республика: Энциклопедия в одном томе / Гл. ред. акад. АН УзССР К. А. Зуфаров. Ташкент: Главная редакция УзСЭ, 1981. Стр.56

АМИР ОЛИМХОННИНГ ИНГЛИЗ ҚИРОЛИГА МАКТУБИ

Маҳмуд Ҳамраев

Навоий давлат педагогика институти

таълим докторанти

E-mail: mahmudhamrayev18111991@gmail.com

Tel: (93) 355 00 06

Ҳозирги давр тарих фанида долзарб муаммоларни тадқиқ этишга тамомила янгича усулда ёндашилмоқда. Замонамиз тарих фани олдимизга ўтмиш ҳақидаги ҳақиқатни аниқлашдек масъулиятли ва муҳим вазифани тазйиқ ва назоратларсиз, холисона, турли чекловларсиз бажариш имконияти яратиб берди. Мустақил Ўзбекистонда сўнгги йилларда ошқоралик ва очиклик сиёсати туфайли баъзи тарихий шахслар ҳаёти ва фаолияти аниқ ёритилиб келинмоқда. Хусусан, Бухоронинг сўнгги амири Амир Саид Олимхон ҳаёти, унинг сиёсий фаолияти, ҳукумронлик йилларидаги ислохотлар ҳақидаги маълумотлар оммага етарлича очиб берилмаган. Ёки атайлаб бузилган ҳолатда талқин қилинган. Ваҳоланки, бу борада олиб борилган сўнгги тадқиқотлар воқеяликка бошқа томондан қарашга имкон беради.

Сўнгги ҳукумдор амир Саид Олимхон 1920 йил 2 сентябрда қаттиқ курашдан сўнг пойтахтни ташлаб шарқий ҳудудлар сари йўл олди. Вобқент, Шофиркон, Гиждувон, Қизилтепа туманлари ва Ўртачўл орқали Қарши чўлига чиқиб кетди. Амирнинг хотираларида келтирилишича, 25 минг нафар бухороликлар ва улар сафига 10 минг нафар гиждувонликлар унга ҳамроҳ бўлишди¹.

Бухоронинг эгалланиши Амир Саид Олимхоннинг шахсиятида ва ҳаётида кескин ўзгаришлар ясади. Аммо Бухоройи шариф қўлдан кетган эди. Шундай бўлишига қарамасдан собиқ амир Бухоро халқининг босқинчи қизилларга қарши мустақиллик курашига раҳбарлик қилди. У аввал Бойсун, сўнг эса Ҳисор вилоятини ўзига қароргоҳ қилиб, 6 ой давомида қизил аскарларга қарши курашди. Ҳисорда янги ҳукумат ташкил қилиб, бухороликларнинг қизил аскарларга қарши олиб бораётган жанг ҳаракатларини мувофиқлаштиришга интилди. Амир Олимхон бу ишлар орасида ташқи дунё билан алоқа юритиб, ёрдам олишга уринди. Ҳисор вилоятида турган чоғида 1920 йилнинг 12 октябрида Англия қироли Георг V га мактуб ёзди ва ундан кўмак истади. Хатни 15 кишидан иборат бир элчилик ҳайъати билан Англиянинг Қашқардаги консуллик

¹ Ражабов.Қ. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши қуролли кураш: тарих ҳақиқати (1920-1924 йиллар). Тошкент ., “Маънавият”, 2002, 57 б.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

қароргоҳига юборди. Ҳайъат у ерга бориши, консулликка учраб, унинг тавсиясига кўра Ҳиндистонга йўл олиши ва у ердаги Англиянинг бош волийсига амирнинг мактубини тақдим этиши керак эди. Саид Олимхон мактубида Биринчи жаҳон урушидан кейинги даврдаги дунё тузилишига оид Вилсон тинчлик дастури моддаларини ва ҳар бир давлат ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳукуқи ҳақида фикр юритиб, Англия қиролидан кўмак сўраб шундай деган:

“Инонаманки, Онҳазратлари айни мадатга муҳтож чоғимизда биздан ёрдамларини аямагайлар. Давлат ўлароқ бизга 100000 пунт ақча, ўқ-дорилари билан биргаликда 20 минг қурол, 30 пулемёт, учувчилари билан биргаликда 10 та учоқ бериш воситасила ёрдамсеварлигингизни кўрсатасиз деган умиддаман. Бу нарсаларнинг биз юборган одамларга берилиши мени бахтиёр этгай. Руслар билан қандай уруш қилинишини сиз кўп яхши биладирсиз, ўшанга муносиб қуролланган 2000 ёрдамчи аскарингизни Қоратегин йўли орқали жўнатсангиз, ниҳоятда қувонгайман. Бу орамиздаги дўстлик ва ҳамкорликни кучайтириши шубҳасиздир.”

Мактуб аслида бир давлатнинг бошқа бир давлатга мурожаати эди. Англия ҳукумати истаса, шу расмий даъватга асосланиб, Бухорога ёрдам қилиши мумкин эди. Аммо Англиянинг Қашқардаги консуллиги амир тарафидан юборилган ҳайъатнинг Ҳиндистонга ўтишига рухсат бермади. Россияга тегишли давлатлардан бирига бериладиган бундайин ёрдам

Casus Belli- (урушга баҳона.- Рим ҳукуқи давридан бошлаб шаклланган ва дипломатик амалиётда қўлланиладиган юридик термин: давлатлар ўртасидаги уруш эълон қилиш учун формал сабаб тахминан „уруш учун важ“,) ҳисобланади¹.

Ўша даврдаги халқаро вазиятга кўра, инглиз маъмурлари учун Бухоро амирлиги рус империясининг табиий “бир парчаси” ҳисобланарди. Шу сабабли Амир Саид Олимхон советларга қарши бир “исёнчи” сифатида кўрилмоқда эди. Инглизларнинг советларга қарашли ерлардаги ҳодисаларга аралашуш ва Туркистон ўлкасидаги жанг ҳаракатларига ёрдам бериш нияти йўқ эди.²

Шу сабабдан балки, мактуб ҳеч қандай ижобий натижа бермади. Инглизлар томонидан ҳеч қандай ёрдам кўрсатилмади. Англия ҳукумати назарида бу мактубга жавоб қайтариш уларни советларга қаршилигини англатгандек бўларди. Ўша давр шароитидан келиб чиққан инглизлар, бундай таваккалчиликни ўринли деб билишмаган. Шунинг учун ҳам амирнинг бундай таклифига розилик беришмаган. Бу ҳолатда амир учун Афғонистон ягона ёрдам манбаи бўлиб қолмоқда эди. Давом этаётган кураш учун ташқи ёрдам олиш масаласи амирнинг Афғонистонга кетишига сабаб бўлади. Олимхоннинг баёнотларидан тушунилишича ҳам у яна қайтиш ниятида чегарани кесиб ўтган, бунини эшитган бир неча ўн минглаб одам ҳам у билан чегарадан ўтиб Афғонистонга жойлашган. Олимхон ўз саркардаларига айтган сўзлари ҳам кетишидан мақсади ёрдам олишлигини англатади. Масалан: “Ислом аскарларида ҳарбий анжом ва қуроллар кам бўлганлиги жиҳатидан ўн кун давомида урушиб, жанг қилдилар, сўнгра бу бандайи ожиз ёрдам ва мадад сўраш ҳаракатида хорижий давлатларга мурожаат қилдим. Сўнг Ҳисор вилоятидан Кўлоб вилоятига ўтдим. Бу вилоятда Мулла Муҳаммад Иброҳимбек девонбеги ва Давлатмандбек девонбеги – булар Бухоро шарқидаги ўзбеклардан эди, ўзлари Бухоро давлатига садоқатли бўлиб, анчагина лаёқатли хизматлар, жонбозликлар кўрсатиб қўйишган эди, ҳамда бу бандайи ожизнинг кўнглидагини топган ҳам эди, уларни лашкарбошиликка тайин этдим. Улар икковини ҳузуримга чорлаб, сипориш бердим:

“Бу бандайи ожиз доруссалтана Қобулга бориб, мадад ва кўмак олиш тараддудига киришай. Агар бу ердан чиқишим сабабли бизга бирор кўмак ва ёрдам тегса, уни бажо келтириб келгинимча, фақир у фуқаролар осудаҳол кун кўриб туришса”, дедим³.

¹ Аҳад Андижон. Туркистон учун кураш. Тошкент. , “Тафаккур”, 2017, 58-59 бет

² Frater. Alim Khan and the Fall of the Bokharan Yemirate in 1920. Central Asian Survey (1988), Vol 7, №4, s.54.

³ Амир Сайид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Тошкент, “Фан”, 1991, 10 бет.

Бу гаплардан маълум бўлишича, Олимхон Афғонистонга қочмаган. Аслида курул ва ҳарбий мадад олиш учун кетган. Аммо воқеалар ривожини у кутгандек бўлмади. Олимхон ўз мамлакатига бошқа қайта олмайди. Сўнги йилларда мамлакатимизда очиқлик, ошкоралик тамойили асосида олиб борилаётган сиёсат тарихимиздаги ҳукумдор, хонлар, амирларни чуқур ўрганишимизга имкон яратди. Ўйлайманки биз бир давр ёки ҳукумдорга баҳо берар эканмиз аввало ўша даврдаги халқаро аҳвол нуқати назаридан ҳулоса қилишимиз керак.

BUXORO TADBIRKORLARINING KO'RGAZMA VA YARMARKALARDAGI ISHTIROKI (XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA)

**J.X.Arziqulov,
NavDPI o'qituvchi**

Buxoro qadimdan o'zining mahsulotlarini ishlab chiqarish va sotish bilan butun Markaziy Osiyo balki xorijiy davlatlarda ham mashhur bo'lgan. Buxoroda sotiladigan tovarlar ishlab chiqarish va turlarini kengaytirishda buxoro tadbirkorlari ham muhim rol o'ynagan. Turli xil olma, uzum, pista va boshqa tabiat in'omlari boshqa mamlakatlar bilan savdoda eksport tovarlariga aylandi. Aytish joizki, Buxoro amirligidan eksport qilinayotgan ushbu mahsulotlar, xususan, paxta, jun, teri, quritilgan mevalarga talab yildan-yilga ortib borgan.

XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Buxoro amirligining savdo aloqalarini amalga oshirishda ko'plab an'analarning qayta tiklanishi natijasida ular eng katta taraqqiyot va takomillashuvga erishdi. Bu gal Buxoro amirligi o'zining an'anaviy hamkorlari — Sharq mamlakatlari — Afg'oniston, Hindiston, Eron, Xitoy va qo'shnilari — Xiva va Qo'qon bilan emas, balki Yevropa davlatlari — Rossiya, Germaniya, Angliya, Fransiya, Italiya, Amerika bilan ham savdo aloqalarini ancha mustahkamladi. Muntazam tadbirlar sifatida xalq xo'jaligi tovarlari ko'rgazmalari imkoniyatlaridan foydalangan holda, dunyoning yirik davlatlarida bo'lib o'tgan 20 dan ortiq ko'rgazmalarda mintaqaning nufuzi va savdo imkoniyatlari haqiqatda sezilarli darajada oshdi

Ma'lumki, Buxoro amirligi to'qimachilik sohasida mashhur bo'lib, chit, qalami, doka, ro'mol, banoras, baxmal, shohi, adras, olacha, talas, xonatlas, beqasam shahi, qalg'ay duruya kabi ichki va tashqi bozor uchun katta miqdorda matolar tayyorlangan. To'qimachilikda matoga rang berish muhim ahamiyat kasb etgan. Shuning uchun bo'yoq tayyorlashda tabiiy mineral va o'simliklar—malg'ash, chuyanbuk, lojuvard, qora mis, mis mag'il, ro'yan, gulxayri, kirmak, buzg'unch, qizil va qora baqam, asilrang, isparak, tuxmak, narpus, shirach, nil (indigo) dan¹ foydalanishgan. Buxoroda eng ko'p tarqalgan paxta matolar, chit va bo'z bo'lgan. Bo'z oq qalin mato bo'lib, undan yaktak, shapon, pashshaxona, xalta hatto ko'ylak lozim ham tayyorlangan. Chitdan esa chitgarlar tomonidan to'qilgan ko'rpa, ko'rpacha, ko'rpa yopinchiq, dasturxon, joynamoz, sandalpo'sh, salla, ro'mol, belbog', kiyim-kechak, bug'chaband, bug'joma hamda chopon uchun astar tayyorlangan. Chitgarlikda asosiy mehnat quroli turli naqsh va gullar o'yib tushirilgan yog'och qoliplar bo'lgan. Qolib bo'yoqqa botirib olinib, matoning ustiga bosilgan. Qolipdagi naqsh bo'yoq bilan matoga o'tgan. Buxoroda ko'p to'qiladigan matolardan baxmal bo'lib, undan kaltapo'shak, so'zana, xalatlar, do'ppi, gulko'rpa, zardavor, dastorxon, gulko'rpa, ko'rpa va ko'rpachalar tayyorlangan.

Buxoroda turli hunarmandchilik mahsulotlari etishtirilib, bular alocha, qalami, xosa kabi matolar bo'lgan. Alocha yo'lli mato bo'lib, paxta ipidan to'qilgan. Yo'llarining turli ranglardan iboratligi sababli alocha deb atalgan. Undan asosan xalat va choponlar tayyorlanib, bir dona xalat 5 rubl baholangan.² Qalami oq ip tandasiga har xil rangdagi chiziqlar o'tkazilgan mato bo'lib, undagi chiziqlar ko'k, yashil, qizil ranglardan iborat bo'lgan. Qalamining 30 arshini 1 rubl 20 kop bo'lgan. Xosa oq paxta mato bo'lib, o'zidan havoni yaxshi o'tkazishi, mayinligi bilan ajralib

¹Qarang: ЎзМА, Р-27-фонд, 1-рўйхат, 10- йиғма жилд, 8-варақ, Қиличев Р.Э. аср охири — аср бoshларида Бухоро шаҳри хунармандчилиги // Бухоро тарихи масалалари. (Мақолалар тўплами). . —Бухоро: 1996. —Б.36

²ЎзМА, И-596-фонд, 1-рўйхат, 3-йиғма жилд, 40-варақ

turgan. Xosaning 30 arshini 1 rubl 10-15 kop bo'lgan. Undan astar, salla va o'liklarga kafan tayyorlashda foydalanishgan.

Buxoro amirligining G'uzor va Qarshi, SHahrisabz, Qabadiyon va Kofirnihon bekliklarida qand moddasi yuqori, yumshoq va yirik mevali oq mayiz, sultoni, masha, husayni kabi uzum navlari keng dalalarda etishtirilgani. Ayniqsa, Qorako'l teri savdosi Rossiyasi yarmarkalarida qizg'in borib, 1880-1881 yillarda Buxorodan Rossiyaga 4 ming pud qorako'l teri olib ketilgan. Qorako'l teri kip qilinib (1 kipda 10 ta teri jamlangan) Rossiya va xorijga etkazilar edi. Buxorolik savdogorlardan Arabovlar oilasi, Ubaydullaxo'ja va Labiyorxo'jalar oilasidan 300 minggacha qorako'l terini bozorlarga chiqarishgan.¹ Buxoroda uzimchilikka ham katta e'tibor berilib, husayni, sohibi, suifi, siaxi va boshqa xillari etishtirilgan. Kishmish mayizi ham tayyorlangan.²

1904 yil San Lui (AQSH), 1906 yil Milan va Bordo (Italiya) kabi xalqaro yarmarkalarga Buxorodan yuborilgan kumush va bezakli buyumlar kolleksiyalari katta partiyada yuborilgan. 1907 yildagi Sankt-Peterburg Rossiya yarmarkasida Buxoroda tikilgan zar chopon, ipak, ipak kiyimliklar, yog'ochsozlik sa'nati namunalari, palos, gilam, qorako'l teri tovarlari namoyish etilgani qayd etilgan. Biroq ushbu mollarni namoyish etgan savdogar va tadbirkorlar nomlari keltirilmaydi. Tub joy aholi vakillarining ko'rgazma va yarmarkalardagi ishtiroki 1911-1912 yillarda ham davom etib, 1912-yilda Toshkentda "Mevachilik, sabzavotchilik, asalarichilik, parrandachilik Turkiston ko'rgazmasi" da buxorolik Abdu Nabi, Said Umar, Mir Islom Mir Komilboev, Bahodir Mirzo Muinov, Mir Fozil, Mulla Ali Muhammad Xudoybergenov kabilar ishtirok etishdi.³ Buxoro va Xiva xonliklarining savdogarlari Rossiyada o'tkazilgan mavsumiy harakterdagi (yozgi va kuzgi) Nijniy-Novgorod, Irbit, Moskva, Novgorod, Astraxan yarmarkalarida ham ishtirok etishgan.

1914 yilda Berlin (Germaniya) va London (Angliya) yarmarkalarida Turkiston general-gubernatorligi viloyatlari Buxoro va Xiva xonliklaridan tadbirkor va savdogorlar qatnashgan. Ayniqsa, Kaspiyorti viloyatidan keltirilgan gilamlar ko'rgazmada yuqori baholanib, 5 ta Turkman gilami 6250 rubl, bitta Buxoro zar choponi 400 rubl baholangan. Gilam bilan bir qatorda shol, palos, xurjun, bezakli choponlar keng namoyish etilgan. Berlin va London ko'rgazmasiga mahalliy savdogarlardan O.YUnusov yuborgan 4 ta gilam 1300 rubl baholanib, eng arzoni 325 rubl sotilgan.⁴ Tarixiy adabiyotlarda keltirilishicha, 1914 yilda Toshkentdan Xitoyga "Zinger" (Germaniya) fermasi to'quv mashinalarini ko'rgazmada targ'ib qilish uchun Ulrix German (nemis) boshchiligida 16 kishi jo'nab katgan. Ular tarkibida mahalliy aholi vakili o'zbek Akbar Qosimov ham bo'lib, uning texnika vositalarini xorijda va Turkistonda ommaviy targ'ib qilishda muhim rol uynagani qayd etilgan. A.Qosimov bundan keyin ham bir qator xorij yarmarka va ko'rgazmalarining qatnashchisi bo'ldi.⁵

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Buxoroda XIX asr oxiri – XX asr boshlarida savdo-sotiq yaxshi rivojlangan bo'lib, bunda buxoro tadbirkorlari faol ishtirok etgan. Ular o'z mahsulotlari bilan Toshkentda, Nijniy-Novgorod, Irbit, Moskva, Novgorod, Astraxan, Berlin, London ko'rgazma-yarmarkalarida ishtirok etib, ularning tovarlari namoyishda e'tirof etilgan.

¹Ремез И.А Внешняя торговля Бухары до мировой во Олыгисторико-статического обзора внешней торговли ханства вен сферы томоженного обгединения его С Российской Ташкент: И 39 ЦСУТУРК-Республики. 1922.- С41; Остонов О.А Зарафшон вохасида хунарамандчилик, тadbirkorlik va savdo-sotik (XIX asr oхири XX asr бошлари. Тошкент: - 2013. – Б.71

²Зиёев Х.З. Ўзбекистоннинг Каспий-Волга бўйлари ва Оренбург орқали Россия билан элчилик муносабатлари тарихи (XVI асрнинг иккинчи ярми - XIX аср). –Тошкент: 2014. – Б.175

³Туркестанская выставка: Плодоводства, огородничества, пчеловодство и птицеводства 1912 года в г. Ташкента (Сборник ст)... –1913. –С.15

⁴Чабров Г.Н. Туркестан на всероссийских и всемирных выставках (1867-1914 гг) // Труды Среднеазиатского государственного университета им. В.И.Ленина. Изд. САГУ, –Ташкент: 1958. –С. 55-56; Очилдиев.Ф XIX асрнинг иккинчи ярми-XX аср бошларида Бухоро амirligiда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар. Тарих фанлари доктори диссертацияси (Dsc). –Тошкент-2022. –Б. 251-255.

⁵Собиров. Н Эгамназаров А Фарғона водийсининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланишда немис ишбилормонларининг хиссаси (XIX аср охири - XX аср бошлари). –Тошкент: “Фалсаф ва ҳуқуқ”, 2012. – Б.70-72

BUXORO XONLIGIDA, XAYRLI KASALLIK" NOMINI OLGAN „RISHTA" VA UNGA SABAB BO'LGAN OMILLAR HAQIDA

Bayramova Nodira

**BuxDu Arxelogiya va Buxoro tarix kafedrası, "Tarixshunoslik va
manbashunoslik" yo'nalishi birinchi bosqich magistranti**

Buxoro- biz bilamizki, O'zbekistonning ilm-marifat va tarixiy madaniy yodgorliklari kop joylashgan makondir. Tarixiy davrlardan ham Buxoro o'ziga xosligi, turmush tarzi bilan boshqa o'lkalardan ajralib turganligi barchamizga ma'lum. Shu kabi masalalarni biz ingliz zabon yozuvchilar va osha davrda olkamizga sayohat qilgan sayyohlarni asarlarida ko'rishimiz mumkin. Shular qatorida Josep Volff, A.Vamberi kabi sayyohlarning asarlari mamlakatimiz tarixi uchun qimmatli manba hisoblanadi. Misol tariqasida J.Volffning „Narratives of a mission to Bokhara" va A.Vamberyning „Travels to Central Asia" asarlarini keltirishimiz mumkin va shuni takidlash joizki ushbu asarlarda Buxoroning ijtimoiy-madaniy hayoti va turmush tarziga oid tarixiy qiymatga ega bo'lgan ma'lumotlarni ko'rishimiz mumkin.

Ushbu asarlarni tahlil qilarkanmiz, o'sha davrdagi boshqa turdagi kasalliklardan farq qiladigan „Rishta" deb nomlangan bedavo kasallikni keng tarqalganligi va asosan iste'mol suvidan kelib chiqishi haqida bazi bir fikrlarga duch kelishimiz mumkin. Ushbu kasallikda odamlarning tizzasidan xuddi ipga o'xshash va yo'g'onligi taxminan 1mm dan 3mm gacha bo'ladigan qurt chiqqan hamda bu kasallik tufayli odamlar oqsoqlanib yurishga majbur bo'lgan.[pp.238]. Bu kasalga duchor bo'lganlar bir necha oylab to'shakda yotar, ba'zan oqsab, oyoqsiz bo'lib so'ng tuzalardi. Rishta kasalligini sababini ko'pchilik Buxoro hovuzlaridagi suv deb bilganlar.

Haqiqatdan ham yozda hovuzlar gijjaga to'lardi, ushbu gijjalar qizil rangli xalqasimon va ba'zan uzun uzun kichik qurtlar bo'lib ko'zga tashlanardi. Bazilar o'sha paytlarda suvni dokadan o'tkazib ichardi, lekin baribir kasallikni oldini olishga yordam bermasdi. Tadqiqotlarga ko'ra, kimning mijozi rishtaga moyil bo'lsa va yozda Buxoro hovuzlaridan suv ichgan bo'lsa kelasi yil bahorda rishta chiqarardi. Bu qurt dastlab odam belining yuqori qismida, ko'pincha ko'krak va uning atrofida harakatga keladi. Ammo bu davrda terinining tagida biron narsa borligi sezilmagan, qo'l bilan paypaslaganda bilinmagan. U kishi belidan pastroq tushganida uning qimirlashi tezlashib harakati belgilioq bo'lardi. Lekin rishtaning qorin, kindik atrofida teri ostidan chiqishi kam uchrardi. Agar bu qismida rishta nish urib chiqsa, uni tortib olish juda oson kechgan. Qo'shimcha qilib aytish kerakki, to'piq ustida va uning atrofida rishta chiqsa, kishining avoli og'rlashgan va kuchli istma bilan kurashishga majbur bo'lgan. Rishtaning yana bir qiziq xususiyatlaridan birini aytadigan bo'lsak, rishta kasalligi havo sovuganda tinchlangan va kelasi yil bahorda yana qimirlab harakatga tushgan.

Bu davrda Buxoro xalqini deyarli yarmi rishta bilan kasallanganlar va bu kasallikdan odamlar judayam aziyat chekishgan. Rishta mavsumida Peterburg va Moskvadan ketma-ket bir qancha mikrobshunos olimlar kasallik haqida ilmiy izlanishlar olib borish uchun kelishgan. Ular rishtakash sartaroshlardan yangigina tortib olingan rishtalarni olib o'z laboratoriyalarida tahlil qilib ko'rishgan va bu tadqiqotlarning natijasi aholiga ma'lum qilinmagan. Kishida rishta chiqqanida faqat malakali sartaroshlarga uni tanadan chiqarib olishga muvofiq bo'lishgan. Lekin soddadil odamlardan foydalangan bazi firibgarlar cho'ntaklarini to'ldirardilar, ayniqsa chetdan kelgan savdogar, choyfurushlar o'zlarini tabib qilib ko'rsatib Buxoro aholisini talardilar. Bundan tashqari Buxoroning o'zida istiqomat qiluchi duoxon va tabiblar ham davo izlab borgan odamlarning hech qanday samara bermaydigan usullari va yaraga duo o'qib qo'yishlari bilan aldab pullarini olishardi.

Bu davrda yashab xatto o'zining boshidan o'tkazgan, ya'ni ushbu dardga chalinib aziyat chekkan Sadriddin Ayniy o'zining asarida ham rishtaning davolash usullari va uning o'ziga xos xususiyatlari haqida bir qator ma'lumotlar berib o'tgan. Sadriddin Ayniy aytadiki, rishtaning suyuqligi qonga aralashsa ispara paydo bo'ladi. Uning qichishishi chidab bo'lmas darajada bo'lgan va dardning birinchi davosi qashimaslikdir. Qichimani pasaytiradigan ikkinchi davo yog'

Бухоро тарихи масалалари (Энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

surtirishdir. Ko'pincha shamni eritib, uni yara joyga surtilgan. Qichitma xavfini yo'qotish uchun mulla Ro'zi muazzinga attorlikdan bir necha misqol maxzar guli va baqqoldan bir kosa qatiq yoki surma keltrishni buyirdi. Bu narsalar kelganidan so'ng maxzar gulini bir kosa qattiqa qorishtrib menga birdaniga ichirdi va ustidan suv ichib turishimni buyirdi. [1,235.b] Sadriddin Ayniy o'z asarida keltirganidek, ushbu kasallikka tabiblar va tabobatdan xabari bor kishilar tomonidan og'riqni kamaytirish uchun shifobaxsh o'simliklardan turli damlamalar tayyorlashgan.

To'g'ri, aholining o'ziga to'q qismi yoki yuqori lavozimga ega shaxslar bu kasallikdan qutilish uchun tabiblar, mutaxassislar murojat qilishgan, Lekin shuni aytish kerakki, oddiy xalqda bu kasallik davri o'g'r kechgan, davo izlab tabobat egalariga yuzlanish uchun qurbi yetmagan va natijada oylab to'shakda rishta kasalligi bilan kurashishga majbur bo'lgan. Manbalarda keltirilishicha, Buxoro aholining deyarli yarmi bu kasallikka chalinishgan. Albatta bu kasallik juda og'riqli tarzda bo'lgan bo'lsada, odamlarni o'ldirmagan va shu sababli rishta kasalligi xalq orasida „dardi baxayr“ ya'ni „xayrli kasallik“ deyilgan.

Diyorimizga sayohat qilgan A. Vambery ham Buxoroda paytidaligida ushbu kasallikka duch kelgan. Asarida aytadiki, Buxoro havosi juda issiq edi va meni eng tashvishga solgan narsa bu rishta bo'lib, har 10 kishidan 1 tasi kasallikdan aziyat chekishgan. Bu kasallik oyoqda va tananing boshqa qismlarida qichish hissini paydo qilgan. Dastlab hech qanday og'riq kuzatilmagan keyichalik esa dog' paydo bo'lgan. Agar qurti olib tashlash jarayonida uzilib ketsa o'sha joyda yalig'lanish paydo bo'lgan va bir o'ringa 6 ta qurt qaytib paydo bo'lgan. Qurt chiqarilib olingan taqdirdayam odamlar ancha vaqt yotoqda qolishi kerak bo'lgan. Buxoroning iqlimi va suvi juda iflos bo'lganligi ayniqsa ayollarda ko'proq ko'zga tashlangan.

Ayollar bu kabi omillar va turmush tarzi tufayli yuzlariga yaralar chiqqan va juda xunuk ko'rinishiga sabab bo'lgan. [2,219b] Buxoro vohasi Zarafshon daryosidan suv ichgan va bu asosiy suv manbai hisoblangan lekin suv yetarlicha toza holatda bo'lmagan. Daryo atrofida istiqomat qiluvchi yosh-u qarilar oldin bu suvdan yuvinish uchun va o'zining shaxsiy ehtiyojlari uchun foydalanishgan, undan so'ng sigir, ot va eshak kabi hayvonlarni yuvishgan va ular daryodan suv ham ichgan. [2,220.b] Ular ketganidan keyin barcha zararli bakteriyalar suv tubiga cho'kib qolgan. Shu sababli ham Buxoroda rishta kabi bir qator kasalliklar avj olganligini inkor qilib bo'lmaydi.

Yuqorida takidlanganidek, Buxoro o'lkasida, amirlik davrlarida rishta deb atalmish bedavo kasallik avj olgan edi. Bedavo deyilishiga sabab uni davolash uchun aniq bir dori-darmon yoki giyoh yoq edi. Faqatgina tabiblar tomonidan og'riqni yengillashtirish va qichimani kamaytirish uchun bazi bir usullar qo'llaniladi. Bu kasallikning kelib chiqish sababi hovuzlarning iste'molga yaroqsiz suvlari ekanligi hech kimga sir bo'lmagan. Amirilar tomonida bu muammoni hal qilish uchun biron ijobiy say-harakatlar amalga ham oshirilmagan. O'sha davrda mansab egalari xalqqa suvni qaynatmasdan ichmasligini qattiq buyursa va bemorlarni davolash uchun moddiy ham ma'naviy yordam berilsa maqsadga muvofiq bo'lar edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sadriddin Ayniy. Esdaliklar". T: Toshkent 1966 b.235-237.
2. A. Vambery, „Travels in Central Asia“, New York: Harper & Brothers, Publishers, Franklin Squari. Pp.219-220. 1865
3. J. Volff „Narrative of a mission to Bokhara, in the years 1843-1845, to ascertain the fate of colonel Stoddart and captain Conolly“, 1845. New York: Harper & Brothers, 82 Cliff Street. pp.238

**O'QUVCHI-YOSHLAR IJTIMOY FAOLIGINI OSHIRISHDA BUXORO JADID
MA'RIFATPARVARLARINING TARIXIY MEROSI.**

Buxoro Osiyo xalqaro universiteti

1 kurs magistri

Yo'ldoshova Gulmira Samandar qizi

BuxPI Boshlang'ich ta'lim kafedrası dotsenti,

p.f.f.d (PhD)

O.SH.Ahmadov

Buxoro amirligida yangi usul maktablaridagi ta'lim- tarbiya amirlikda XIX asr oxirida vujudga kelgan. Yangi maktablarga usuli –savtiya, tadrijiya (rivojlanuvchi tovush usuli) deb nom berilgan.

1911 yilning boshlarida Mukomiliddin Burxonov tomonidan Buxoroda yangi usul maktabi ochiladi. Ushbu maktabdagi ukuvchilar soni 40 nafardan ortik bulgan¹. Buxorodagi jadid maktablari ichida Mukomiliddin Burxonov tashkil etgan maktab uzining jixozlanishi bilan ajralib turgan, unda oynalik derazalar, temirdan yasalgan pechkalar mavjud edi. Yangi ukuvchini kabul kilish, sinfdan sinfga kuchirish, maktabni bitirish katiy tartibda bulgan, ukuvchilar bilimini baxolash 6 ballik tizim bilan amalga oshirilgan, imtixonlar tashkil etilib, ular targ'ibot maksadida oshkora, namoyishkorona tarzda o'tkazilgan².

Buxoroda Amir Olimxon tomonidan amalga oshirilgan tadbirlardan biri - mavjud kichik-kichik (ba'zan 3-4 nafar o'quvchidan tashkil topgan) maktablarni yirikroq qilib birlashtirilishi, maktab o'qituvchilari uchun xazinadan maosh tayinlanishi bo'lib, bu soxaga ozroq bo'lsa-da hukumatning aralashayotganligidan dalolat berar edi³. Bu haqda o'sha davr matbuoti xabar qiladi.

1911-1912 yillarda Buxoro amirligi hududida yangi usul maktablarining soni 57 taga yetadi⁴.

1912 yilning 9 oktabrida Chorjuyda Otaxo'ja (Otaulla Xujaev)ning yangi usul musulmon maktabi ochiladi. 1912 yilning boshlarida Yosh buxoroliklarning faol a'zolaridan bulgan Usmon Xuja jadid maktablaridan birini kayta tashkil etadi⁵.

Usmon Xo'ja tashkil etgan jadid maktablarida ta'lim-tarbiya jarayonlari butunlay yangi tartiblar asosida yulga kuyilgan edi. Bolalarni yoshlariga karab sinflarga bulish, bir kunda 4-5 soatdan ortik dars utmaslik, har bir darsdan sung 10 daqiqalik tanaffus joriy qilish, asosiy e'tiborni dunyoviy fanlarni o'qitishga qaratish, asosan, birinchi bosqichda o'quvchilarning savodini chikarish, juma va yakshanba kunlari dam olishni joriy kilish, 10 oylik tahsildan sung bolalarga ta'til berish, ukuvchilardan vakti-vakti bilan imtihon olib turish, bolalarni yorug va mumkin qadar shinam xonalarda ukitib, ukitish jarayonida kurgazmali kurollar: globus va xaritalardan foydalanish koidalarga e'tibor karatilgan⁶.

1912 yilning oxirlarida Usmon Xujaning qarindoshi Latif Xuja tomonidan Govkushon maxallasida yangi maktab ochiladi. Shaxar savdogarlari xomiyligida ishlagan ushbu maktab 2 sinfdan iborat bulib, xar bir sinfda 3 ta globus, kitoblar, utirish va yozish uchun partalar, ukuvchilarga beriladigan daftarlar, ukuv kurollari, devoriy taxta (doska) bulgan. Bitta sinfda boshlangich ta'lim oluvchilar, ikkinchisida esa olti oy ta'lim olganlar ukigan.

Darslarni Usmon Xuja va Yosh buxoroliklar partiyasi a'zosi Mulla Gulom Qodirali olib borgan. Darslar Samarqandda nashr etilgan fors-tojik tilidagi darsliklar asosida olib borilgan. 30 kishidan iborat ikki sinf ukuvchilarining barchasi Buxorodagi boy savdogarlarning farzandlari bulib, ular tez va to'g'ri o'qiydigan bo'lishgan. Mazkur maktabda tan jazosi qo'llanilmagan⁷.

¹ Ёулдошев Н. Маърифат фидойилари // Гулистон. - Тошкент. 1991. - № 4. - Б.20-21.

² Гафаров Н. История культурно-просветительской деятельности джаидов в Бухарском эмирате. - С.86.

³ Туркестанские ведомости, 1911. - 14 апрель.

⁴ Бендриков К.Е. очерки по истории народного образования в Туркистане (1865-1924). С. 260.

⁵ Бобожднова ф.Х. Бухоро амирлигида таълим тизими. - XIX асп охири XX асп бошлари. Бухоро -2014. Б. 101.

⁶ Ўша жойда.

⁷ Хайитов Ш. Бадриддинов С. Эслатилган китоб. Б. 47.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

1912 yilda Bozori Nav guzarida ukituvchi Mullo Xamidxuja uyida yangi maktab ochiladi, unda 32 nafar ukuvchi bulib, darslar rus tilida olib borilgan. Ukituvchi Mulla Vafo darslarni Gramenidkiy darsligi asosida olib borgan. Kup ukuvchilar olti oyda rus tilida ravon yozib va ukib bilgan Mulla Vafo maktabida 30-35 bola ukigan. Bundan tashkari yana bir qancha maktablar faoliyat kursatgan. Bunday maktablar Buxoro xalkining e'tiborini kozongan va uzining kelajagi porlok ekanligini kursatgan¹.

Ayrim jadid maktablarida, masalan, Usmon Xuja, Xamidxuja Mexriy maktablarida bir necha ukituvchi ishlagan, shuning uchun pedagogika kengashi faoliyat kursatgan, tanaffus paytida ukituvchilar navbatchilik kilishgan.

Mirzo Abdulvoxid maktabining yopilishi bilan xam mutaassiblarning ko'ngli joyiga tushmagan. Chunki Mirzo Abdulvoxidning maktabi yopilganidan keyin 50 dan ortiq uquvchilar tatar maktabiga kirib uqiy boshlaydilar. Ushbu xolga chiday olmagan buxorolik ulamolar Buxoro xukumatiga murojaat kilib tatar maktabining xam yopilishini talab kiladilar. Avvaliga Buxoro xukumati xam, Rossiya elchixonasi xam bu ishni xal kila olmadi, chunki tatarlar Rossiya fukarosi bulib, ular Buxoro xukumatiga buysunmas edilar. Nixoyat, bir chorani topadilar: buxorolik bolalarni ukishga olmaslik sharti bilan tatar maktabini ishlashiga ruxsat etiladi². Shuningdek, tatar maktabining xam yopib kuyilishi Buxoroda norozilikni keltirib chiqargan. Buxoroda yashayotgan tatarlar va yangi usul maktabi tarafdorlari bulgan Yosh buxoroliklar partiyasi a'zolari maktablarning yopilishi xususida shikoyat maktubi tayyorlab, uni I.Gaspirinskiyga topshirganlar. "Tarjimon" gazetasida buxorolik mullalar nomiga bitilgan ochik maktublar xam e'lon kilinadi. "Rusiyadagi musulmon gazeta va majallalari, uzun makolalar yozib, Buxoro xukumati va ulamosini to'g'ri tanqidlar qila boshladi. Ayniksa, xajviy "Mulla Nasriddin" majmuasi bu voqea munosabati bilan ma'nodor rasmlar bilan Buxoro ulamosi xakida bir saxifada, bir kitob ma'nini ifoda kilaturgan narsalarni butun savodli va savodsizlarning ko'z oldilariga qo'ydi", - deb yozgan edi Sadriddin Ayniy³.

Amirlikdagi diniy ulamolarning yangi usul maktablariga nisbatan munosabatlarini Fayzulla Xujaev kuyidagicha ifodalaydi: "Dunyo buzildi, musulmonlikdan qaytgan bir necha boylar jadid maktablari ochib, oxista-oxista bolalarimizni dindan chiqaralar. Olti oyda bolalarning xat va savodini chikarsalar madrasalar xarob bulur. Dexkon bolalari dono bulg'ondan keyin amirga solik bermaydilar, xazina bo'shaladur. Xammamiz och qolurmiz"⁴.

O'z vaktida amir xukumati va jadidlar o'rtasidagi munosabatlarning guvoxi bulgan Mirzo Salimbekning xotirlashicha, yangi usul maktablarida bolalar juda kiska fursatda savod chikara borgan boi, uning obruyi oshib borgan. Eski maktabdan kupchilik yuz o'girib, mullalar, harbiy-sipohlar, savdogarlar, do'kondorlar bolalarini yangi maktabga o'qishga bera boshlashgan. Yangi usul maktablaridagi darsliklarning hammasida diniy koidalariga aloxida e'tibor berilgan edi⁵. Ammo Keyinchalik bu maktablarda dunyoviylik kuchayib borgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Shodmonovich A. O. Education in the emirate of bukhara (based on the life and work of the rulers) //Academicia: an international multidisciplinary research journal. – 2020. – T. 10. – №. 12. – C. 1224-1227.
2. Elova, Dilnoza, and Olimjon Ahmadov. "Bukhara from the history of the events of the organization of the air fleet of modern new technology and the introduction of aircraft." E3S Web of Conferences. Vol. 515. EDP Sciences, 2024.

¹ Ўша жойда.

² Айний С. Бухоро инқитоби тарихи учун материаллар. // Асарлар, I том. - Б. 213.

³ Айний С. Бухоро инқитоби тарихи учун материаллар. // Асарлар, I том. - Б. 213.

⁴ Хужаев Ф. Хотирамда // Бухоро ахбори. 1921.- №48.

⁵ Мирза Салимбек. Тарихи-Салими (источник по истории Бухарского эмирата). — Ташкент: Академия, 2009. С. 207.

3. Ahmadov O. БУХОРО АМИРЛИГИДА ЯНГИ УСУЛ МАКТАБЛАРИ ФАОЛИЯТИ. ЮТУҚЛАРИ ВА МУАММОЛАР //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2020. – Т. 1. – №. 1.

P.I.DEMEZON VA I.V.VITKEVICH ASARLARIDA BUXORO AMIRLIGI TARIXI MASALASI

Sharopov Dilshod Ravshan o'g'li
Buxoro davlat universiteti
Arxeologiya va Buxoro tarixi
kafedrası o'qituvchisi

Buxoro amirligining XIX asr I yarmidagi hayoti haqida so'z borganda P.I.Demezov va I.V.Vitkevichlarning ¹ hisobotnoma shaklida yozilgan asarini muhim manbalardan biri sifatida ko'rishimiz mumkin. Orenburg chegaraviy komissiyasida tarjimon bo'lib faoliyat yuritgan P.I.Demezov 1833-1834 yillarda Orenburg harbiy gubernatori V.A.Perovskiy topshirig'iga binoan Buxoroga yuboriladi. P.I. Demezonga Orenburg harbiy gubernatorining Buxoro qushbegisiga yo'llangan maktubi va ushbu maktubni yetkazish uchun unga gubernatorning sovg'a-salomlari ham beriladi. 1833-yil 10-noyabrda Orskdan karvon yo'lga chiqadi. Ushbu karvon tarkibida sharqlik savdogarlar orasida P.I.Demezov ham bor edi. U karvonga tatar mullasi Mirza Ja'far nomi bilan qo'shilgan edi. Buxoroda bo'lganida ham shu nom bilan o'ziga topshirilgan vazifani bajaradi. Karvon xo'jayini buxorolik Niyoz Muhammad, karvon yo'lbo'shchisi esa –tajribali qozoq Almat edi (Almat, 1834-yil oktabrda rus hukumatining rejalari asosida karvonni Buxoroga olib borganligi va shaharga Mirza Ja'far (P.I.Demezov)ni kiritganligi kabi xizmatlari inobatga olinib mukofotlangan. V.A.Perovskiyning Orenburg chegara qo'shinlari qo'mondoni F.G.Gensga “ ... yo'lbo'shchi qozoq Almatga kumush medal qadalgan tasma va qilich hadya qilinsin” mazmunidagi xabar yo'llaydi². 29-dekabrda karvon Buxoroga yetib keladi. Hech kim uni aslida kimligini payqamaydi. Bu haqida o'zi xotiralarida ham ta'kidlab o'tadi. 4 oy davomida Buxoroda bo'lgan Mirzo Ja'far ko'p ishlar qilishga ulgurdi. U 1834-yil aprelda o'zining dastlabki to'plagan ma'lumotlarini Orenburgga yubordi. Buxoro shayx ul-islomi bilan yaqin aloqada bo'ldi va Perovskiyning qushbegiga yo'llagan maktubini yetkazdi. P.I. Demezov yana ikkita mukammal hisobnoma tayyorladi va ularni o'zi bilan birga Orenburgga olib bordi va 1834-yil 26-iyunda topshirdi³. P.I. Demezov Buxorodagi maishiy hayot, savdo-sotiq, pul munosabatlari oid 25 punktdan iborat hisobot to'plamini yig'di. Shuningdek, u hunarmandchilik va harbiy sohaga taaluqli qimmatli ma'lumotlarni ancha to'la va eng haqiqiy faktlar hamda sonlar asosida sanab o'tadi. P.I.Demezov Buxoro amirligidagi barcha bozorlar va ularning qurilish strukturasi haqida ham ma'lumot beradi.⁴

Buxoro aholisining maishiy turmush tarzi bilan bog'liq muhim ma'lumotlarni ham keltirib o'tadi. Xususan, hunarmandlar haqida so'z yuritib, Buxoroni O'rta Osiyodagi eng katta hunarmandchilik markazi ekanligini va XIX asr boshlarida 8-9 ming hunarmand bo'lib, ularning 20-25 foizi shaharda faoliyat yuritganligini qayd etadi.⁵

Buxoroda temirchilik haqida qisqacha so'z yuritib, uni mustaqil 5 tarmoqqa bo'linganligini aytib o'tadi. Bular : temirchilik, qozon quyuvchilar, misgarlik, rextagarchilik va zargarlik. Usta Sharif Kamolovning bergan ma'lumotiga ko'ra o'sha davrda 150 ta temir

¹ Записки о Бухарском ханстве (Отчёты П.И.Демезона и И.В.Виткевича). - М., Гл. редакция восточной литературы. Из-во «Наука».- 1983

² Записки о Бухарском ханстве (Отчёты П.И.Демезона и И.В.Виткевича). - М., Гл. редакция восточной литературы. Из-во «Наука».- 1983 6 л. 107

³ Записки о Бухарском ханстве (Отчёты П.И.Демезона и И.В.Виткевича). - М., Гл. редакция восточной литературы. Из-во «Наука».- 1983 3 л. 28

⁴ Ханьков.Н Описание Бухарского ханства –СПб,1876 с 236

⁵ Записки о Бухарском ханстве (Отчёты П.И.Демезона и И.В.Виткевича). - М., Гл. редакция восточной литературы. Из-во «Наука».- 1983 6 л. 97

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

quyuvchi hunarmand (chelangarlar) bo'lgan¹. Rextagarlar qadimdan Qorako'l darvoza atrofiga yashab, mehnat qilishgan.

Charmgarlik ham Buxoroda taraqqiy etgan hunarmandchilik turi hisoblanadi. O'sha davrda Buxoroda teri oshlovchilik ikki yirik tarmoqqa bo'lingan, kemuxtgar (past sortli teriga ishlov beruvchilar) va charmgarlik (sifatli teriga ishlov beruvchilar). Ular 40 ga yaqin mahallada yashashgan.

P.I.Demezov 1836-1856-yillarda Peterburgda faoliyat yuritgan bo'lsa, 1857-yildan umrining oxirigacha Parijda yashadi va bu yerda Abulg'ozi Bahodirxonning "Shajarai turk" asarini fransuz tiliga tarjima qildi va uni chop etishga tayyorladi.

P.I.Demezov haqida so'z borganda, bevosita uning ishini davom ettirgan 10-orenburg chegara batalyoni kichik ofitseri I.V.Vitkevichni esga olmaslikning iloji yo'q. U yozib qoldirgan hisobot Demezovning xotiralarini to'ldiribgina qolmay, amirlikning XIX asr 30-yillaridagi hayotini yaqqol ochib beradi. I.V.Vitkevichning Buxorodagi faoliyati ancha murakkab kechgan. Unga Orenburgdan turli xil topshiriqlar yuborilib turilgan. Amirlikda bo'layotgan har qanday voqea haqida ma'lumot berib turishi kerak edi. U o'ziga topshirilmagan vazifalarni ham bajargan. Xususan, Orenburg tashqi ishlar ministri K.V.Nesselrod 1836-yil 5-mayda V.A.Perovskiyga Vitkevichning Afg'oniston amiri Do'st Muhammadxonning Buxoroga yuborgan elchisi Xusayn Ali bilan uchrashganligini va uni Peterburgga borishini taklif qilganligini yetkazgan. Aslida unga bunday vazifa yuklanmagan edi. I.V.Vitkevich elchi Xusayn Ali bilan yaxshi munosabatga kirishadi va uni Peterburgga o'zi olib keladi. Vitkevichning xizmatlari natijasida o'laroq rus-afg'on elchilik munosabatlariga yo'l ochildi.

I.V.Vitkevich Demezovning ma'lumotlari haqida so'z yuritib, uning juda ko'plab ma'lumotlari juda aniqligini ta'kidlab o'tadi. Hunarmandlarning mahallalari haqida ma'lumot to'plab, etikdo'zlar 32 ta, temirchilar 38 ta, gillkorilar 34 ta, po'stindo'zlar 27 ta, rextagarlar 28 ta mahallada iste'qomat qilganliklarini yozadi².

Xulosa qilib aytish mumkinki, P.I.Demezov va I.V.Vitkevichlarning hisobotlarida savdo-sotiq, harbiy sohalardan tashqari Buxoroning maishiy hayoti haqida ham juda muhim ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

БУХОРО АМИРЛИГИДАГИ КРЕДИТ ТАШКИЛОТЛАР ФАОЛИЯТИ

Феруза Саъдуллаевна Амонова,
Ўзбекистон ФА Тарих институти докторанти,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
E-mail: amonovaferuza230@gmail.com
Тел: +99893 477-51-76

Банкни ҳаракатлантирувчи омил омонат-кредит тизими бўлиб, пул маблағлари эвазига даромад олишдан иборат. XIX асрнинг иккинчи ярмидан Бухоро амирлиги ҳудудида ҳам давлат ва хусусий тижорат банкларнинг бўлимлари ташкил этилган. Ушбу банklar амирликда фаолиятини бошлаган рус ва чет-эл фирмаларини молиявий таъминлаш, рус савдогарларга қарз бериш, товарларни манзилга етказиш учун кетган барча харажатларни қоплаш ва бошқа мақсадларга хизмат қилган. Кредит ташкилотлар асосан ҳудуднинг гавжум шаҳарларида ва рус манзилгоҳларида қурилган.

Бухоро амирлиги иқтисодиётига оид тадқиқотларда банк фаолиятига оид турлича фикрлар мавжуд. Тадқиқотларда амирлик ҳудудида дастлабки банк фаолияти 1891 йилдан бошланган дейилса, баъзи адабиётларда 1892 йилда Бирлашган банкнинг фаолияти билан бошланганлиги келтирилган. Масалан, З.К.Ҳақимов ва Л.Н.Кравецларнинг ҳаммуаллифликда ёзилган "Социально экономические отношения и классовая борьба в

¹ Русские в Бухару в 1820 году (записки очевица) –Оренбургские ведомости 1870; Справочная книжка Оренбургского края на 1871 г. с 27

² Записки о Бухарском ханстве (Отчёты П.И.Демезона и И.В.Виткевича). - М., Гл. редакция восточной литературы. Из-во «Наука».- 1983 6 л. 102

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

дореволюционном Узбекистане” номли монографиясида келтиришича, 1891 йилда амирлик пойтахти Бухоро шаҳрида Москва-Рязан банкининг ваколатхонаси ва Бирлашган банкнинг комиссия бўлими очилганлиги тўғрисидаги маълумотлар мавжуд¹. Муаллифлар бу банк тўғрисида тўлиқ маълумот бермаган. Кейинги олиб борилган тадқиқотларда ҳам банкнинг фаолиятига оид маълумотлар учрамайди. Хулоса қилиш мумкинки, Ўрта Осиё тижорат банки Тошкентда очилиб бошқа вилоятлар ҳудудларида бўлимлари бўлмагани каби Москва-Рязан банки ҳам Бухоро шаҳрида фаолият юритган.

Бирлашган банк ҳам кредит бериш ва молиявий қўллаб-қувватлашда фаол иштирок этган банклардан биридир. Бирлашган банкнинг асосий активларини товар кредитларини ташкил қилган. Масалан, 1908-1912 йиллар давомида банк 4 343 244 рубль миқдорида кредит ажратган. Шундан, пахта сотиб олиш ва тозалаш учун 2 953 490 рубль, дон ва дон маҳсулотлари учун 345 833 рубль, чой импорти ва Туркистон минтақасида чой омборларини ташкил қилиш учун 718 254 рубль, мануфактура учун 191 831 рубль, турли маҳсулотлар савдо учун 133 836 рубль миқдорида талабгорларга кредит берган².

Россиянинг марказий тижорат банклари учун энг катта қизиқиш уйғотадиган рақобатбардош товарлар орасида қорақўл тери ҳам бор эди, чунки қорақўл мўйнаси жаҳон бозорида узоқ вақтдан бери машҳур бўлиб келган. Бухоро шаҳри қорақўл савдоси марказига айланган. Албатта ушбу операцияларда марказий тижорат банкларининг маҳаллий бўлимлари фаол иштирок этган. Айниқса қорақўл тери савдоси Азов-Дон, Рус-Хитой (Рус-Осиё) банкларининг маблағлари орқали ривожланган. Азов-Дон банкининг Эски Бухорода 51 та қорақўл ётказиб берадиган бўлимлари бўлган.

1917 йил 8 февраль ҳолатига қўра, Азов-Дон банкининг қорақўл тери савдоси билан шуғулланадиган мижозлари орасида К.Абдурасулбеков, Б.Азизов, К.Азизов, А.Арабов, Х.М. Арабов, Л.Қосимхўжаев, Ю.Мўминхожиев, М.И. Мухитдинов каби йирик тижорат вакиллари бор эди.

Кучли сиёсатчи ва давлат арбоби Файзулла Хўжаев ҳам отаси вафотидан кейин Азов-Дон банкининг Москва филиали билан ҳамкорликда қорақўл тери ва бошқа товарлар савдоси билан шуғулланган. 1917 йил 27 сентябрда у банкка куйидагича мурожаат қилган: “...Файзуллахўжа Убайдуллахўжадан: Сиздан менинг товарларим учун 200 000 рубль миқдорида қўшимча қарз беришингизни ва маблағни банкингизни Бухоро филиали ҳисобига ўтказишингизни, 650 рубль миқдордаги товарларимни суғурта қилишингизни сўрайман”³. Бундан маълум бўладики, Файзулла Хўжаев давлат раҳбари бўлиши билан бирга сулолавий давом этиб келаётган тадбиркорликни ҳам бир вақтда давом эттирган. 1911-1913 йилларда Туркистон минтақасида юзага келган иқтисодий инқироз ва Биринчи жаҳон уруши оқибатлари натижаси ушбу банк фаолиятига жиддий таъсир кўрсатган.

1901 йилда Бухоро шаҳрида Рус-Хитой (Рус-Осиё) халқаро тижорат банкининг бўлимлари очилган. Банк мижозларининг асосини пахта, чой, қорақўл тери савдоси билан шуғулланувчи тадбиркорлар ташкил қилган. 1910 йилга қадар Карки шаҳрида ҳам Рус-Хитой банкининг бўлими иш бошлаган. 1910-йилга келиб банкнинг Бухоро бўлими Самарқанд бўлимига бўйсунган. Самарқанд филиали Туркистон минтақаси ҳудудидаги филиаллар орасида марказ вазифасини бажарган. 1907–1910 йиллар давомида Самарқанд филиалига Қўқон, Тошкент, Бухоро, Асхобод, Марғилон, Верний, Андижон, Қашқар, Батум, Наманганда очилган ушбу банкнинг бўлимлари бўйсунган. 1911-йилда Россия-Осиё банкининг Ўрта Осиё бўлимларини бошқариш марказлаштирилган ва Самарқанд бўлими бошқарув функцияларини йўқотиб, оддий бўлимга айланган⁴.

¹ Қаранг: Хакимов З.К., Л.Н.Кравец Л.Н Социально экономические отношения и классовая борьба в дореволюционном Узбекистане. – Ташкент: Фан. 1980. 176-стр.

²Хакимов З.К., Л.Н.Кравец Л.Н Социально экономические отношения и классовая борьба в дореволюционном Узбекистане. С.84.

³ Ўзбекистон миллий архиви, И-1-фонд, 12-рўйхат, 1525-иш, 133-варақ.

⁴Амонова Ф. Банклар инфратузилмасини шакллантириш тарихи // “Янги Ўзбекистон: барқарор ривожланишнинг ижтимоий-фалсафий, иқтисодий-сиёсий ва ҳуқуқий масалалари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент. 2022. – Б.1050.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Рус-Хитой банкининг Бухоро шаҳри бўлими биноси ҳаммоми Саррофон биносининг ғарбий қисмида жойлашган. Бу бино амир Абдулаҳадхоннинг топшириғига кўра рус муҳандислари Сакович ва Маргулисларнинг назорати остида аскарлар ва деҳқонларнинг ёрдами билан қурилган¹.

Жўрабек Арабов катта миқдорда Бухоро қорақўлини хорижга жўнатиб турган йирик тадбиркорлардан бири. Рус-Хитой банки менежери 1909 йилда бўлган директорлар кенгашида “Арабов биз учун жуда муҳим ва қадрли мижоз. Биз унинг манфаатини қадрлаймиз, чунки у маҳаллий савдогарларга ҳам, Бухоро ҳукуматига ҳам катта таъсир кўрсата олган. У банк кредитидан камдан-кам фойдаланади. У қорақўл савдосидаги энг катта мижоздир”, деб таъкидлаган². Ушбу маълумотдан тушуниш мумкинки, йирик тижоратчиларнинг банкдаги иштироки унинг рақобатбардошлигини оширган. Улар қисқа муддатли банк кредитларидан фойдалансаларда ушбу банкларга катта даромад келтирганлар. Масалан, Остонакулбий кушбеги ҳам Рус-Хитой банки хизматларидан фойдаланган. У 1910 йилда банкдаги ҳисоб рақамига қорақўл савдосидан келган 66439 рубль 47 тийин миқдорида қиммат қилинган бўлса, Москвадаги ҳисоб рақамига 97087 дон қорақўл мўйнаси учун 9527 рубль 54 тийин пул маблағини кўчирган³.

Рус-Бухоро банки миллий банк бўлиб, Бухоро шаҳрида ташкил этилган. Банк ташаббускорлари Бухоро амири Амир Саид Олимхон (1880-1944; ҳукмронлик даври: 1910-1920) ва йирик рус сармоядори И.Г. Стахеев (1869-1918)лар бўлган. 1916 йил 15 ноябрда Бухоро ҳукумати билан “И. Г. Стахеев и К^о” савдо-саноат ширкати ўртасида 15 пунктдан иборат ҳамкорлик шартномаси имзоланган. Шартномага кўра, Бухоро ерларида саноатнинг фойдали тармоқларини ривожлантириш ва савдони янада яхшилаш билан шуғулланиш, деҳқондан йирик тадбиркоргача бўлган халқ вакиллариини моддий қўллаб-қувватлаш мақсадида миллий банкни ташкил этиш белгиланган⁴.

Рус-Бухоро акциядорлик ширкат Рус-Осиё ва Петроград халқаро тижорат банклари билан Рус-Бухоро банкни ташкил этиш бўйича музокаралар олиб борган. Саъй-ҳаракатлар натижада 1917 йил сентябрда Россия Муваққат ҳукумати Рус-Бухоро банкни ташкил этишга рухсат берган. Янги банк Бухоро шаҳрида фаолият юритаётган Рус-Осиё банкининг бўлими негизида пайдо бўлган⁵.

Рус-Бухоро банкининг устави 1917 йил 22 августда Россия Молия вазирлиги томонидан асосий капитали 5 млн рубл капитал билан тасдиқланди. Банкнинг асосий акциядори Бухоро амири бўлиб, 4 608 800 рубл сармоя киритган. Банк қисқа фаолияти даврида акциялар чиқарган, акцияларнинг ҳар бири 34 рублдан баҳоланган⁶.

1917 йил охиридан бошлаб Россияда большевиклар ҳокимият тепасига келгандан кейин иқтисодиёт соҳасида кескин ўзгаришлар рўй берди. Янги совет ҳукумати иқтисодий сиёсатда хусусий мулкни йўқ қилиш йўлидан борди. Банклар, темир йўл транспорти, алоқа воситалари давлат томонидан мусодара қилинди. РСФСРнинг ягона халқ банкни шакллантириш мақсадида Бутунроссия Марказий Ижроия Қўмитасининг 1917 йил 14 декабрдаги “Банкларни миллийлаштириш тўғрисида”ги⁷ декрети қабул қилинди. Декретга мувофиқ, банк фаолияти давлат монополияси деб эълон қилинди, барча мавжуд хусусий акциядорлик банклари ва банк идоралари Давлат банкига бирлаштирилди ва ягона “Россия Социалистик Федератив Совет Республикасининг Халқ банки” деб номланди.

Хулоса қилганда, амирликда очилган Россия банк бўлимларининг мақсади Бухоро амирлигининг иқтисодини кўтариш эмас судхўрлик билан шуғилланиб, катта миқдорда

¹ Amonova F. Rus - Çin bankası Buhara şubesi tarihi. Yeni Türkiye. 2022. №126. S.205.

² Сухарева О.А. Бухара XIX – начало XX в. (Позднефеодальный город и его население). - Москва: “Наука”, 1966. - С.60.

³ Ўзбекистон миллий архиви, И-288-фонд, 1-рўйхат, 5-иш, 25-26-варақлар.

⁴ Ўзбекистон Миллий архиви, Ф-23-жамғарма, 14-рўйхат, 766-иш, 6-варақ.

⁵ Вафина А.Д. Елабужские купцы-меценаты Стахеевы // “Русская история”. №3. 2014. <https://rus-istoria.ru>

⁶ Хотамов Н.Б. История банков и предпринимательства в Средней Азии (60-е годы XIX в. – 1917 г.). - С.105.

⁷ Ленин В.И. Речь о национализации банков на заседании ВЦИК 14(27) декабря 1917 г.// Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 35. Октябрь 1917 - март 1918. С.171-173.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

сармоя тўплашга ҳаракат қилган. Бухородаги савдони ўз қўлида тутиб туриш учун пахта ва қорақўл тери, озиқ-овқат маҳсулотлари шакар, чойни сотиб олиш билан шуғулланувчи йирик фирмаларни давлат ва хусусий банклар маблағ билан тامينлаб турган.

Туркистон минтақасининг Туркистон генерал-губернаторли, Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ҳудудларида банклар фаолияти бир-биридан фарқ қилган. Бир ҳудудда очилган банк бошқа ҳудудларда шаклланмаган. Банк низомининг бажарилиши ва мижозлар сони ҳам фарқланган. Ҳудудлар кесимида кередит усуллари ва олиш қоидалари ҳам амалда турлича бўлган. Қатъий ишлаб чиқилган чора-тадбирлар асосан ҳудуднинг туб аҳоли учун қўлланилган ва фойдаланилган. Бундай муносабатлар халқимизни банк кредитидан фойдаланиш ва омонат қўйишга бўлган ишончига узоқ вақт давомида салбий таъсир қилган.

BUXORO ADABIY MUHITIDA MUSIQIY NEGIZLAR (XIX-XX ASR)

**BUXDU erkin tadqiqotchisi, BUXDPI o'qituvchisi
D.E. Saidova**

Musiqiyning negizlari, ba'zan hisob ilmi (arifmetika) dan kelib chiqadi. Vaholanki, zum arba, zul xams va boshqa bo'ldarning chekkalari bir-biriga nisbat etiladi. Ba'zilar ilmi handasa (geometriya) dan. Chunonchi, deymizki, nag'malarning past va balandligi, tornong uzun va qisqaligiga qarab hisob etiladi. Va ba'zan tab'iyat (ruhshunoslik-psixologiya) ilmidan. Chunki, inson irodasining kuchi uning his va harakatidan sodir bo'ladi. Va ba'zilar mutaorif (urf-odat) ilmidandir.

Abduqodir Marog'iy, "Maqosid ul-alhon"

Xalqimiz azaldan, o'z hayotining barcha jarayonlarini qo'shiq bilan izhori dil qilib, yovuzlikka nafratini qo'shiqda ifoda etgan. Hatto mavsumlar almashinishini qo'shiqlar bilan kutib olib, dunyoga kelgan chaqaloqni qo'shiq vositasida tarbiya qilib borgan. Farzand hayotidagi har bir o'zgarish qo'shiqlar orqali qayd etiladi. Ayniqsa, oila qurish darajasida kalomda yetib, o'z baxtini topgan yosh avlodga bag'ishlangan qo'shiqlar har tomonlama ta'sirchanligi bilan hammaning e'tiborini tortadi. Inson hatto eng yaqin kishisidan ajralagnida ham, uni yig'i va yo'qlovlarni bo'zlab kuylagan holda so'ngi manzilga kuzatadi. Xullas, qo'shiqchilik mana shu tarzda insonlar hayoti bilan chanbarchas bog'langan bo'lib, mazmunan ijtimoiy turmushning barcha sohalarini qamrab olgan. Turmushda ro'y bergan har bir ijtimoiy hodisaga ular hozirjavobdir.

Buxoroda qadimdan shakllanib kelayotgan qo'shiqchilik hududda san'at darajasiga ko'tarilgan. Uning bir qator yetuk namoyondalari yetishib chiqqan bo'lib, o'z an'analari qaror topgan. Shu an'analar ostida qo'shiqchilikka shaydolik, bu zamon yoshlarining qoniga, ongu shuuriga yanada chuqurroq singishib, avloddan, avlodga o'tib kelmoqda.

Yana bir jihati—"tarona" Sharq mumtoz musiqasining azaliy bir nishonasi, qolaversa, "Shashmaqom" deyidigan ulkan musiqiy tizimning o'q tomirlaridan biri. Tarona – tarannum (ikkalasi ham bir negizdan kelib chiqadi) aslida "hayotbaxsh qo'shiq", bugungi til bilan aytilganda, "dunyoviy qo'shiq" demakdir. Hazrat Navoiy aytishlaricha, tarona oldinlari "dubayti" yoki "ruboiy" ham deyilgan ekan. Xullas, Shashmaqom dengiz ersa, unga hayot baxsh etib kelayotgan daryolardan biri-taronadir. Demak, bu zamon talabi, davr taqozosi.

Shashmaqom ilmi borasida ko'p ulug'lar qalam tebratgan. XX asrning shiddatli zamonlarida Abdurauf Fitratdek zakiy alloma "O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi" mavzusida ilmiy asar yaratishga chog'lanib, bu muqaddas merosning asl sarchashmalari, piri ustozlari Ota Jalol va Ota G'iyoslar bisotidagi bilimlariga tayanib, ilmiy mulohazalar yuritishga intilgan va ko'p muvaffaqiyatga erishishga muyassar bo'lgan. Biroq, zamona zayli bu harakatlarini ro'yobga chiqarishga qo'ymasdan, ular poymol etilgan. Natijada, maqom ilmi vaqtincha chekinishga majbur bo'lgan.

XX asr Buxoro adabiy muhitiga dastlab Sharifjon Maxdum (Sadr Ziyo), Sadriddin Ayniy, Abdurauf Fitratlar navbati bilan yetakchilik qildilar.

Buxoro musiqiy folkloridan o‘rin olgan va takomillashib kelayotgan, faqat Buxoroga mansub musiqiy janrlardan biri– “Buxorcha” va “Mavrigi” san’ati ham ilmiy, amaliy tadqiq etishga loyiq adabiy–musiqiy manbadir. Ko‘hna va navqiron Buxoro zaminida mumtoz musiqaning eng ilg‘or namunasi bo‘lmish Shashmaqom ta’sirida bir qancha mumtoz musiqiy turkumlar yuzaga keldi. Jumladan, XIX asr oxiri XX asrning boshlarida Buxoro amiri saroyida ayollar san’atining yuksak namunasi bo‘lmish “sozanda” san’ati, ya’ni “Buxorcha” turkumi paydo bo‘lganligini ko‘rish mumkin. Buxoro saroy madaniy muhitida ayollar o‘zlarining xos bazmlarida she’rxonlik, muxammasxonlik (she’rni ohangga solib aytish) va turkumli “Buxorcha”larni ijro etishlari bilan mashhur bo‘lganlar. Ayollarning ijodkorlik va ijrochilik faoliyatlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan sozanda san’ati ham qaror topgan edi”. Ko‘hna va navqiron Buxoro zaminida mumtoz musiqaning eng ilg‘or namunasi bo‘lmish Shashmaqom ta’sirida bir qancha mumtoz musiqiy turkumlar yuzaga keldi. Jumladan, XIX asr oxiri XX asrning boshlarida Buxoro amiri saroyida ayollar san’atining yuksak namunasi bo‘lmish “sozanda” san’ati, ya’ni “Buxorcha” turkumi paydo bo‘lganligini ko‘rish mumkin. Buxoro saroy madaniy muhitida ayollar o‘zlarining xos bazmlarida she’rxonlik, muxammasxonlik (she’rni ohangga solib aytish) va turkumli “Buxorcha”larni ijro etishlari bilan mashhur bo‘lganlar. Ayollarning ijodkorlik va ijrochilik faoliyatlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan sozanda san’ati ham qaror topgan edi”. “Buxorcha” va “Mavrigi taronalari” kitobining mualliflari “Buxorcha asosan, xalq qo‘shiqlari va raqslaridan tarkib topganligi”ni alohida qayd etadilar hamda shu fikrning tasdig‘i sifatida o‘zlari tasnif etgan birinchi payt (bo‘lim) aksariyat qismlari oldiga “xalq qo‘shig‘i” deya ko‘rsatma beradilar. Lekin tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ushbu qismlar qo‘shiq janriga emas, balki, ko‘proq yalla janriga mansubligi ko‘zga tashlanadi. Jumladan, ularning band-naqarot shakli, “yallo” va shu kabi so‘zlarning ko‘p marotaba takrorlanishi va muhimi, raqsboq doyra usulining ustuvorligi hamda raqs san’atining qo‘llanilishi shu fikrimizga dalil bo‘la oladi. Xuddi shu kabi jihatlar bilan tavsiflangan Farg‘ona vodiysi ayollar ijodi “Yallachi” deb yuritilishi bejiz bo‘lmasa kerak. Chunki, ma’lumki, yallachilar repertuarining asosini yalla janri tashkil etadi. Shu bilan birga, turkum miqyosida yalla janriga tazod (kontrast) sifatida muxammasxonlik ham qo‘llangan. Birinchi qism (“Ey bodaparaston”)dan asta-sekin boshlangan harakat jarayoni beshinchi (“To‘y muborak”) qismga qarab tezlashib va oxir-oqibat avjiga chiqqandan so‘ng, keyingi (6) qismda erkin (katta ashulaga o‘xshash) uslubda muxammasxonlik ijro etiladi. Ushbu qismning nomini mumtoz she’riyatdan ma’lum muxammasga yoki Shashmaqomdagi shu nomli (muxammas) doyra usuliga bog‘liq jihatlarini ko‘rmadik. Chunki, “Buxorcha” turkumida kelgan muxammasxonliklar she’riy to‘rtliklar asosida hamda doyra jo‘rligisiz ijro etiladi. Bu borada, O.Safarov, O.Atoyev va F.To‘rayevlarning kuzatuvlari e’tiborlidir: “Shuni ta’kidlash joizki, muxammasxon yoki unga javob tarzida yakkaxon sozanda aytgan she’r aslida beshlik – muxammas janri namunasi bo‘lmay, balki xalqning an’anaviy lirik to‘rtliklari yo o‘sha ko‘tarinki vaziyat ta’sirida bitilgan badiha – to‘rtliklardir. Goho mumtoz she’riyat namunalari ham bo‘lishi mumkin. Odatda muxammasxonga yakkaxon raqqosa ham shu xildagi to‘rtliklari bilan javob qaytaradi. Har gal, katta ashula ijrochiligi tamoyillariga yaqin erkin usulda nola bilan “Ey yoron...” deya ovoz solib, so‘ngra erkin usuldagi ohangda javob muxammasini kuylab, muxammasxon qo‘lidan piyolani oladi. Uni ho‘plagan bo‘lib, labiga tekkizadi, keyin ta’zim bajo etib, piyolani uzatgan kishiga qaytaradi. Shundan so‘ng doyrada ma’lum usul chalinib, yangi – ikkinchi muxammasxon navbat olgan. To‘rtliklar sevgi va vafoni, to‘ychilar saxovatpeshaligini, alqovchilik mohiyatiga ega bo‘lgan. Odatda bunday muxammasxonlik chegarasi yakkaxon raqqosaga muxammas aytishga jazm etganlarning soniga bog‘liq bo‘lgan: necha kishi muxammas aytsa, javob ham shuncha bo‘lgan.

Bugungi kunda bizning birlamchi vazifamiz, bu muqaddas musiqiy merosning muborak poyi qadamlari, uning chinakam va hayotbaxsh ildizlari, ilmiy-nazariy, amaliy va ijodiy negizlarini o‘rganishdan iboratdir. Shu bilan birga nohaq toptalgan va unutilgan chinakam ilmiy qarashlarni tiklashhamda ularni zamona toliblari yosh sozanda va ijodkorlarning diqqatiga havola etishdir.

Shashmaqom – bu chinakam ilmiy negizlarga tayangan ulkan majmua –musiqiy san’at koshonasi. Uning ma’no va mazmun negizlarining musiqiy nav sifatidagi ikki turi Abdulqodir Marog’iyning “Maqosidu-l-alhon” kitobida tilga olinadi. Lekin, Kavkabiylar risolasida bayon etilgan ko’p qismli asarlar toifasidagi kulliyot, mazmunan Musiqiy Shashmaqomga yaqin nav, ya’ni amaldagi parda (maqom, ovoz, sho’ba) va usul tuzulmalari umumlashtirilgan majmua sifatida qayd etiladi. Keyinchalik Darvesh Ali risolasida zamondoshlarini haytarga solgan benazir majmua “Kulliyot” ijodkori Kavkabiylar ekanligi ta’kidlanadi va uning izidan borib, bu sohada muhtasham asarlar yaratgan ustozlar nomi tilga olinadi.

Va nihoyat, XIX asr Buxoro musiqiy risolasi – bayozlari (bundan keyin ixcham risola-bayoz yoki musiqiy bayoz deb yuritiladi) vaqt talabidan, bizga ma’lum bo’lishicha, ilk nusxasi 1847-yilda yaratilgan. U ikki qismli muallifi noma’lum qo’lyozma. Kichik hajmdagi nasriy bo’lagida, Mavlono Kavkabiylar Buxoriyning ilmi musiqiy borasidagi o’rni alohida ta’kidlanib, badiiy ijodining shoh asarlaridan biri “Kulliyot” ekanligi e’tirof etililadi. Ushbu asarning Kavkabiylar qalamiga mansub she’riy matni ham keltiriladi. Shu yerda risolaning ilmiy qismi nihoyasiga yetib, “endi shashmaqom” (“aknun shashmaqom”) deb, uning she’riy bayoz bo’limiga o’tiladi.

XIX asrning 40-yillarida taniqli sharqshunos A.A. Semyonov Buxoro risola-bayozlarida bayon etilgan “Musiqiy shashmaqom” va Kavkabiylarning “Kulliyoti” o’rtasida uzviy aloqa mavjudligi g’oyasini tiklamoqchi bo’ldi. Ammo musiqa ilmidan yiroqda bo’lgan siyosatdonlar fidokor olimning urinishlari “g’o’rlikda” ayblab samarali fikrlarni barbod etdilar. Uning fikr va g’oyalariga ilova qilish hattoki, nomini tilga olish man etiladi. Shu sababdan Kulliyot va Shashmaqom munosabatlari masalasi ham ilmiy doiradan majburiy ravishda chetga chiqarildi. Milliy musiqiy merosimizning tub ildizlari bilan bog’liq bo’lgan masalalarni ochiq muhokama etish, yoptalgan fikr va mulohazalarni tiklash payti endi keldi. Shu sababdan, maqomot mulkining poydevori bo’lmish “Musiqiy shashmaqomning” chinakam manba va nom nishonlarini asliga qaytarish vaqti yetdi.

Adabiyotlar ro’yxati:

1. Yusupova P. Maktabgacha tarbiya pedagogikasi. T.: O’qituvchi. 2005
2. Omonullaeva D. Nazarov F. Burhonov D. Bolalar bog’chasida musiqa T.: O’qituvchi. 2000.
3. F.G. Nurullayev “Bolalarning musiqiy ta’limi” T.: O’qituvchi 2007 y
4. Abdurahmonova H.Sh. Bolalar bog’chasida musiqaviy o’yinlar va bayram ertaliklari. T.: O’qituvchi. 2011.
5. D.E. Saidova “Maktabgacha yoshdagi bolalarda musiqa o’qitish metodikasi” o’quv qo’llanma 2023
6. Saidova Dilorom Erkinovna MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTLARIDA TARBIYALANUVCHI SHAXSINI SHAKLLANTIRISHDA MUSIQIY TARBIYANING AHAMIYATI
“BOSHLANG’ICH TA’LIMDA XALQARO TAJRIBALARNING YO’NALISHLARI”
Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari
2023-yil 29-noyabr
7. Saidova Dilorom Erkinovna The formation and Development of uzbek art in the late 19th and early 20th centuries.e-ISSN: 2792-3983. www.openaccessjournals.eu. Volume: 3 Issue: 12International Journal of Discoveries and Innovations in Applied Sciences

3-ШЎБА “БУХОРИЙ” ЛАРНИНГ ИЛМИЙ, ТАРИХИЙ ВА АДАБИЙ МЕРОСИ, УЛАРНИНГ ЖАҲОН ИЛМ-ФАН ВА МАДАНИЯТИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

ИМОМ БУХОРИЙНИНГ “АЛ-ҚИРОАТУ ХАЛФАЛ ИМОМ” АСАРИ ТАЪРИФИ ВА ФИҚҲИ

Қодирхон Маҳмудов

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходимиgodirxon.ar@mail.ru

+998933553975

Ўзидан жуда катта илмий мерос қолдирган машҳур муҳаддис, фақиҳ Имом Бухорий беназир истедоди билан ислом умматига улкан хизмат кўрсатди. Алломанинг қаламига мансуб “Ал-Қироату халфал имом” асари унинг фикҳ ва ижтиҳод илми олими бўлганидан далолат беради.

Уламолар яқдиллик билан “Ал-Қироату халфал имом” асарини муҳаддислар султони Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийга нисбат берган. Кўпчилик машҳур алломалар бу китобдан иқтибос олиб, фойдаланиб келган. Жумладан Имом Байҳақий “Ал-Қироату халфал имом”, Абулҳажжож Юсуф ибн Закий ибн Абдурахмон Миззий “Таҳзибул камол”, Имом Заҳабий “Мизонул иътидол”, Ибн Ҳажар Асқалоний “Фатҳул Борий”, “Таҳзибут таҳзиб”, “Ал-Исоба”, “Ат-Талхисул ҳабир” ва бошқа алломалар асарларининг бир неча ўрнида келтириб ўтган.

Ушбу асар устоздан шогирдга ўтиш йўли билан шу давргача етиб келган. Ибн Ҳажар Асқалоний “Ал-Муъжамул муфҳрас” асарининг 105 рақамли маълумотида¹, “Тағликут таълиқ”² ва Тақиуддин Муҳаммад Фосий “Зайлут тақйид”³ китобида бир неча алломаларнинг тинглагани келтирган.

Имом Бухорий бу асарида намоз фикҳига оид бир масала – имомга иқтидо қилган кишининг қироати ҳақида маълумот беришни мақсад қилган. Муаллиф китобни қийидаги услубда таълиф этган. Китобни бобларга ажратиб, ҳар бирига ном берган. Сўнг шунга тегишли ҳадислар ва саҳоба-ю тобеинларнинг хабарларини санадлари билан келтирган. Бобларнинг номини китобдаги ҳадисларнинг мазмунидан олиб қўйган.

Китобнинг муқаддима қисми намозда Фотиҳа сурасини қироат қилиш вожиблиги ҳақидаги ҳадислар билан бошланган. Сўнг имом ва маъмум (имомга иқтидо қилган киши намозда) қироат қилиши вожиб экани ва (намоз) дуруст бўладиган қироатнинг энг ози қанча экани ҳақидаги, кейин имомнинг ортида “Фотиҳатул Китоб” (Фотиҳа сураси)дан кўпроқ (яъни, зам сура) қироат қилинадими, деган бобни келтирган. Сўнг имомнинг ортида қироатни жаҳрий қилмаслик ҳақидаги ва шунга тегишли бошқа бобларни келтирган.

Китобда саҳоба ва тобеинлар муҳокама қилган масалалар ёритиб берилган. Имом Бухорий асардаги ҳадисларга ўзига хос тарзда шарҳ ва изоҳ берган. Муҳолифларнинг далилларига ўзи ривоят қилган ҳадислар орқали жавоб берган. Ҳадисларнинг санад ва матнлари ҳақида гапириб, уларнинг саҳиҳ ёки заифлигини баён қилган. Мана шундан ҳам Имом Бухорийнинг кенг илми, буюк фақиҳ ва таҳлил қиладиган аллома эканини билсак бўлади.

Муаллиф бу асарида саҳиҳлик шартларига “Саҳиҳул Бухорий”даги каби риоя қилмаган. Унга ҳасан ва заиф ҳадисларни ҳам киритган. Биз ўрганган нусха Абдурахмон Ийд ибн Аҳмад Фуод таҳқиқи остида 2012 йил Мисрнинг Шарук (Қоҳира) шаҳридаги Дору субулус салом нашриётида чоп этилган. Асарда 214 та ҳадис ва хабар келган.

¹ Ибн Ҳажар Асқалоний. Ал-Муъжамул муфҳрас. –Байрут. Муассасату рисола, 1998. –Б. 61.

² Ибн Ҳажар Асқалоний. Тағликут тағлиқ. Ж.5. –Байрут. Ал-Мактабатул исломий, 1985. –Б. 436.

³ Тақиуддин Муҳаммад Фосий. Зайлут тақйид. –Байрут. Дорул кутубил илмия, 1990. –Б. 350.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Бу асарни Маҳмуд ибн Исҳоқ Хузоӣ ривоят қилган. Маҳмуд ибн Исҳоқ Хузоӣдан Абу Наср Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Мусо ибн Жаъфар Абу Наср Бухорий Малоҳимий (312/925-395/1006) ривоят қилган. У кўзга кўринган ва ҳофиз муҳаддислардан бири бўлган. Найсабурда Имом Бухорийнинг “Рафъул ядаини” ва “Ал-Қироату халфал имом” асарларини одамларга Маҳмуд ибн Исҳоқ Хузоӣдан ривоят қилиб сўзлаб берган. Машҳур муҳаддис Абулҳасан Доракутний ҳам ундан ҳадис тинглаган.

Имом Бухорийнинг фикҳ ва ижтиҳодига келсак, ўша даврда фикҳ илми шаклланган бўлиб, барча муҳаддисларнинг ўз ижтиҳоди ва фикҳий қарашлари бўлган. Имом Абу Ҳанифа, Имом Молик, Имом Шофеий, Имом Аҳмад ибн Ханбал ва бошқа машҳур муҳаддису фақиҳлар ҳадис ривоят қилиш билан бирга кўпроқ фикҳ борасида ҳам юксак даражаларга эришган. Имом Бухорий эса фикҳ соҳасига чуқур киришмаган. Шунга қарамасдан унинг ўз ижтиҳоди ва фикҳи мавжуд бўлган.

Имом Бухорий фикҳий ҳукмлар борасида асосан Қуръон ва суннатга таянган. Ҳукмларни олишда шу икки манбадан тўғридан тўғри фойдаланган. Шунингдек, саҳобалар, тобеинлар ва улардан кейинги имомларнинг фикрларини ҳам эътиборга олган. У саҳоба ва тобеинларнинг фикрлари ҳамда Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳадислари устида кенг изланишлар олиб борган. Унинг буюк фақиҳ бўлганига ўз даври ва кейинги асрнинг уламолари гувоҳлик берган.

Варақа Имом Бухорий ҳақида бундай дейди: “Саҳиҳни носаҳиҳдан ажратмай, бирор ҳадис сўзламаганман. Ҳадис аҳли китобларига назар солганман ва ўз наздимда саҳиҳ деб билган бирор ҳадисни ёзмасдан тарк қилмаганман. Китоб (Қуръон) ва суннатдан кўра инсонлар унга муҳтожроқ бўлган нарсани билмайман”.

Нуайм ибн Ҳаммод: “Муҳаммад ибн Исмоил бу умматнинг фақиҳи” деган¹.

Бундор (Муҳаммад ибн Башшор): “У аҳли замонимизнинг фақиҳи” деб айтган. Яна Имом Бухорий Басрага кириб келганида: “Бугун фақиҳлар саййиди кириб келди” деган.

Имом Доримий: “Мен икки Ҳарам, Ҳижоз, Шом ва Ироқ уламоларини кўрдим, уларнинг орасида Муҳаммад ибн Исмоилдан кўра ҳадисларни тўпловчироқ бирор кишини кўрмадим. У бизнинг билимдонимиз, фақиҳроғимиз ва талабчанликда энг одимимиз бўлган”².

Абу Мусъаб Аҳмад ибн Абу Бакр Мадиний “Муҳаммад ибн Исмоил бизнинг наздимизда Ибн Ханбалдан кўра фақиҳроқ ва идроклироқдир”, деганида унинг ҳузурида ўтирганлардан баъзилари “Чегарадан ошириб юбордингиз”, дея унга эътироз билдиради. Шунда Абу Мусъаб: “Агар сиз Имом Моликни кўрган ва у билан Муҳаммад ибн Исмоилнинг юзига қараган бўлганингизда эди, фикҳ ва ҳадис борасида ҳар иккаласи ҳам бирдир, деган бўлар эдингиз”, деб жавоб беради. Ўша даврдаги бошқа олимлар ҳам Имом Бухорийни буюк мужтаҳид ва фақиҳ деб ҳисоблаган. Шунинг учун алломанинг ижтиҳод ва фикҳдаги ўрнини эътироф қилмай бўлмайди.

Бу ёндашувни кейинги давр илм кутублари ҳам ўз дарслари ва китобларида тасдиқлаган. Имом Нававий (631-676/1233-1277) ўзининг Бухорий “Саҳиҳ”ига ёзган шарҳи муқаддимасида Имом Бухорийнинг “Саҳиҳ”ида келган ижтиҳод ўрни нақадар мустаҳкам илмий услубда эканини ёзган³.

Ҳофиз ибн Ҳажар Асқалоний (773-852/1372-1449) “Фатҳул Борий” асарининг муқаддимасида: “Бухорий “Саҳиҳ”ини таълиф этишга ўн йил сарфлаган. Мен ҳам уни ўрганишга, муқаддима ва “Фатҳул Борий” шарҳини ёзишга ўн йил сарфладим”, деган. Ибн Ҳажар Бухорийнинг таржимаи ҳолини ёзаётиб, уни фикҳий мазҳаблардан бирига тақлид қилган деб сифатлаган кишиларга жавоб тариқасида: “Бухорийнинг таржимаи ҳолида унинг мазҳабга тақлид қилгани айтилган. Аммо у ҳақида энг машҳур гап шуки, у ҳадислардан фикҳий аҳкомларни ўз ижтиҳоди билан чиқариб олган, ровийларнинг

¹ Шамсуддин Заҳабий. Сияр аъломин нубало. Ж. 12. – Байрут. Муассасатур рисола, 1985. – Б. 419.

² Нававий. Таҳзибул асмо вал луғот. – Байрут. Дорул фикр, 1996. – Б. 87.

³ Нававий. Ат-Талхис. Ж.1. – Риёз: Дору тоййиба, 2008. –Б. 184-189.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

таржимаи ҳолларини ёзган ва бошқалар идрок этолмаган нозик маъноларни англаган ҳадис мохирларидан ҳисобланади”, деган¹.

Кейинги давр алломаларидан Ҳиндистонлик ҳадис имомларидан бўлган Муҳаммад Анвар Кашмирий (ваф. 1325/1907) унинг услубини ўрганиб, ижтиҳоди ва фикҳи борасида ўз фикрларини билдирган.

Доктор Нуриддин Итр шундай дейди: “Бухорий фикҳ борасида кўп изланишлар олиб борган. Унинг мана бу китоби (“Саҳихул Бухорий”) Қуръон ва суннатдан шарият аҳкомларини чиқариб олиш ва фикҳ борасида ғаввос бўлган мужтаҳид бир имомнинг китобидир. Бухорий машҳур муҳаддислар орасида фақиҳларнинг йўлига асосланган мужтаҳидлик мақомида бўлган. Имом Бухорий ёшлигида Ибн Муборакнинг асарларини ўқиб чиққан. Ибн Муборак эса Абу Ҳанифанинг хос шогирдларидан бири бўлган. Буни кейинроқ ўзи ёшлаганда ҳанафийларнинг фикҳини ўрганиб чиққани ҳақида хабар берган. У Каробисий орқали Шофеийнинг фикҳини ҳам ўрганган. Шунингдек, Моликийнинг шогирдларидан моликий фикҳини ўрганган. Ана шу тарзда у ижтиҳод қилиш йўллари пухта эгаллаган. “Ал-Жомийъус саҳиҳ” асари унинг ижтиҳод илми эгаси эканига гувоҳлик беради. Чунки Имом Бухорий бу асарда далиллардан ҳукмларни чиқариб олган, мазҳаблардан бирортасига тақлид қилмаган ҳолда далилга эргашган. Биз унинг фикҳи ҳақида олиб борган тадқиқотимиз ичида келган мисоллар унинг мужтаҳидлар мартабасига етганини, айрим мазҳаблар вакиллари даъво қилганларидек, қайсидир мазҳабга тақлид қилганмаганини кўрсатади”².

Имом Бухорий “Ал-Қироату халфал имом” асарида ижтиҳод олими сифатида ўзининг қарашларини келтирган. Алломанинг ижтиҳоди машҳур тўрт мазҳабдан биттасига асосланмагани асарда яққол кўзга ташланади. Унинг қарашлари бир масалада шофеий мазҳабига тўғри келса, бошқасида тўғри келмайди. Бошқа мазҳаблар билан ҳам худди шундай ҳолат кузатилади. Бу ҳам Имом Бухорийнинг мужтаҳид аллома эканидан далолат беради.

У ўз наздида ҳақиқатан Расулulloҳдан ворид бўлган деб ҳисоблаган ҳадисларга таяниб, ижтиҳод қилган. Шунингдек, Имом Абу Ҳанифа ва ундан бошқа мужтаҳидлар ҳам ўзи собит деб ҳисоблаган ҳадисларга таяниб, ижтиҳод қилган. Албатта, уларнинг далиллари Қуръон ва ҳадисларга асосланганига шубҳа йўқ. Шундай экан, ҳеч кимнинг бир томонни ҳақ, иккинчи томонни хато деб қатъий равишда ҳукм қилишга ҳаққи йўқ. Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Имом Бухорийнинг мазҳаби тўрт саҳиҳ мазҳаблар каби ривож топмаган. Аммо унинг бундай асарлари биз учун ўта аҳамиятли бўлиб, тарих ва услубиятни ўрганишга хизмат қилади.

RASHAHOT – BUXORODAGI XO’JAGON TARIQATI ULUG’LARINING ILM YO’LI TO’G’RISIDAGI QIMMATLI MANBA

Qamariddinova Gulrux Akmal qizi
Buxoro muhandislik-texnologiyasi instituti
Ijtimoiy fanlar kafedresi o‘qituvchisi
[**gulruxqamariddinova@gmail.com**](mailto:gulruxqamariddinova@gmail.com)

Faxruddin Ali Safiy ibn Kamoluddin Husayn al-Voiz-al-Koshifiy 1463-yilda Sabzavorda tug‘ilgan. Ilk ta’limni otasidan keyinchalik Jomiy, Navoiy kabi olimlar davrasidan o‘rganadi. Tasavvufga oid saboqlarini Xoja Ahror Valiydan oladi. Ali Safiy Ahror Valiydan eshitgan ma’lumotlarini doimo yozib borgan va 1503-yilda kitob holiga keltirgan. Asarda Xoja Ahrorning hayoti va boshqa shaxslarning, jumladan Buxorodagi xojagon tariqatidagi shayxlarning ham qisqacha tarjimai holi berilgan. “Rashahot” asarining qimmatli jihatlaridan yana biri Movarounnahrning XV asrdagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahvoliga oid ma’lumotlar o‘z aksini topgan. Temuriy shahzodalar o‘rtasidagi ixtiloflar va ularning ijobiy hal bo‘lishida Ahror

¹ Ибн Ҳажар Асқалоний. Фатҳул Борий. – Байрут: Дорул маърифат, 1959. –Б. 82.

² Нуриддин Итр. Имом Термизий. У билан “Ал-жомийъ ас-саҳиҳ”нинг ўртасидаги мувозанат. –Б. 391.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Valiyning sulhparvar siymo ekanligi yoritilgan. “Rashahot” ning itmomi ta’rixi oning hurufining adamikim, to’qqiz yuz to’qqiz turur muvofiq tushdi, ondog’kim kitobning axiyridag’I qit’adin mustafod bo’ldi [1, b. 16] – deydi muallif o’z asarida. Ya’ni kitobning nomi uning yozilishi ta’rixini abdash hisobi bo’yicha ifodalaydigan bo’lib chiqdi:

Omad “Rashahot”I mo kasir-ul-barakot,

Chun obi Hizr munfajir az obihayot.

Yoband muhosiboni sanjida sifot,

Ta’rixi tamomash az hurufi “Rashahot”

Ma’nosi: Barakalarga to’la bo’lgan bizning “Rashahot”imiz,

Obi hayot bulog’idan otilib chiqqan Hizr suvi edi.

Yoqimli sifatga ega bo’lgan hisob qiluvchilar,

Uning yozilish tarixini “Rashahot” harfkaridan toparlar. [1. b. 468]

Asarning maqola qismida 95 shayxning tarjimaiy hollari, fikrlari, karomatlari, yashab o’tgan yillari, vafotlari va dafn etilgan manzillari bayon etilgan. Jumladan: **Xoja Xasan Ondoqiy** – Safiyning ma’lumotlariga ko’ra, kelib chiqishlari Buxoro shahridan bo’lib, Ondoq deb nomlangan shaharning 3 farsahlik yerida joylashgan. Qabrlari ham Buxorodagi Shayx Abubakr Ishoq Gulobdiyning maqbaralarida joylashganligi aytiladi. U darvesh va ayolmand tarzida turmush kechirganlar. Pirlari bunday hayot tarzini o’zgartirish to’g’risida pand- nasihatlar qilganlar. “Xoja Xasan aytibdurlar: “ Mening holim bir vajhedurkim, boshqa hech ishga majolim yo’q turur”. Hazrati Xojag’a ul so’zdin g’ayrat bo’lib, olorg’a itob ettilar va qotig’ so’z oydilar. Ul oqshom hazrati Haq subhanohu va ta’oloni tushda ko’rdilar. Oydi: “ Yo Yusufu, inna a’taynokal basaratu va a’tayno Hasan-al-basorota va-l-basiyrat”, ya’ni “ Ey, Yusuf, senga aqling binolig’in berdim va Hasang’a aqlning va ko’ngulning binolig’in berdim”. Xizmati Xoja Yusuf ul tushni ko’rganlaridan so’ng olorni bag’oyat aziz tutdilar va umuri dunyaviydan hech amrga taklif etmadilar” [1. b. 22].

Hazrati Xoja Abdulholiq G’ijduvoni – Xojagon tariqatining asoschisi va ruhiy rahnamosi sifatida ma’lum va mashhur bo’lib, “Silsila Sharif” da o’ninchi halqaning ustozidirlar. 1103-yilda Buxoro shahrining G’ijduvon tumanida tavallud topganlar, vafotlari ham shu yerda. Bugungi kunda qablari qadamjoga aylantirilgan. Otalari Abduljamil imom Imom Molik avlodidan edilar. Voliydalari esa Rum Podshohlarining avlodlaridan bo’lgan. Safiy o’z asarida Abduljamil imom Hizr alayhis salom bilan suhbatdosh bo’lgan. “Hizr alayhis salom oni Hazrati Xojaning vujudig’a bashorat berub erdi va Abdulholiq deb od qo’yub erdilar” [1. b. 35]. Ilk ustozlari Imom Sadriddin bo’lib, tafsir ilmini o’rganadilar. Shu tariqa tasavvur olamlari tobora boyib, oqibat Alloh taoloning marhamati bilan u muborak zot naqshbandiya tariqatida zikri xafiy (xufiya) va vuqufi adadiy shakllanishiga asos qo’yadilar. Bu kishining tarbiyatlari bilan Hizr alayhissalom shug’ullanadilar va farzandlikka qabul etadilar- deydi Safiy o’z asarida. Ushbu tasavvuf durlari bo’lmish shayxlarning qimmatli rashhalari bugungi kun uchun ham o’z ahamiyatini yo’qotmay kelmoqda.

“Avvalgi maqsad” bobida ikki qismdan iborat bo’lib, birinchisida Xoja Muhammad Nomiyan to Xoja Mahmud Shoshiygacha zikr qilingan ya’ni Xoja Ubaydulloh Valiyning otabobolaridir. Bunda jami 15 kishiga ta’rif berilgan. Ikkinchi qismda esa Xoja Ahrorning yoshlik chog’lari, xulqlari, ko’rinishlari bayon qilingan.

Ikkinchi maqsad – ba’zi haqoyiqu ma’orif va daqoyiqu latoyif va hayotu amsolki, Xoja Ahror suhbatlaridan bahramand bo’linganda, ul zotdan eshitilgandir [1. b. 470].

Uchinchi maqsad – Xoja Ahror Hazratlari ko’rsatgan karomatlari, aytgan pur-ma’no so’zlari hamda ishlari ishonchli manbalar orqali naql qilingan ya’ni shaxsan o’zi guvoh bo’lgan shaxslar tomonidan aytilgan. Xoja Muhammad Yahyodan boshlangan ushbu zanjir Mavlono Ismoil Solisda tugagan jami 21 kishidan iboratdir.

Xotima qismi – bu qism Hazratning vafot etishlari tarixiga bag’ishlangan. “ O’rta Osiyoning XV asrning ikkinchi yarmidagi ijtimoiy-siyosiy tarixni o’rganishda Safiyning, ayniqsa, “Rashahot” asari muhim o’rin tutadi” [2. b. 159]. Asarni o’rganish jarayonida Safiyning Muhammad Qozining “Silsilatu-l-orifin”, Porso qalamiga mansub “ Faslu-l-xitob”,

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Jomiyning “Nafahot-u-uns” hamda yana o’nlab asarlardan foydalanganligini ko’rishimiz mumkin. “Rashahot” – 1890, 1897, 1906-yillarda Hindistonda nashr etilgan. Toshkentda ham 1911-yilda nashr etilgan bo’lib, arab turk tillarida ham tarjimalari mavjud. Bugungi kunda O’zbekiston FA akademiasining Sharqshunoslik institutida ham saqlanmoqda. “Rashahotu aynil-hayot” foydalanish va uning o’rganilish darajasiga kelsak, quyidagilarni qayd etib o’tish mumkin: falsafa tarixi va tasavvufshunoslik sohalarida H.Aliqulov, R. Mahmudov, G.Navro’zova, S. Ismoilovlar asardan keng foydalanganlar [3. b. 26].

Ali Safiyning “Rashahotu aynil-hayot” asari Movarounnahr va Xurosondagi falsafiy fikrlar taraqqiyoti, din va tasavvuf allomalari hayoti, merosi va dunyoqarashi to’g’risida ma’lumot beruvchi birlamchi, ishonchli manbalardandir. [3. b. 30]. Asarning “Rashahoti sharif” deya tar’riflanishidan ko’rishimiz mumkin, Xoja Ahror haqida manbalardan o’zining mukammalligi va qimmatliligi bilan ajralib turadi. Undagi “rashha” lar bugungi kunda ham o’z qadr-qimmatini saqlab kelmoqda. Rashha so’zi tomchi degan ma’noni anglatadi. Tasavvuf istilohi sifatida xojagon-naqshbandiyagi maxsus qoida, odob va talablar nazarda tutiladi. Xojagon –ulug’ zotlar, buyuk xojalar demakdir. Xojagon-naqshbandiya tariqatining mashhur o’n bir rashhasi quyidagilar: hush dar dam, nazar bar qadam, safar dar vatan, xilvat dar anjuman, yodgard, bozgasht, nigohdosht, yoddosht, vuqufi qalbiy, vuqufi adadiy, vuqufi zamoniyy [4. b. 146]. Rashhalar zanjiri Hamadoniyydan boshlanib Yassaviy, G’ijduvoniyy va Naqshbandiy davrida boyitilib borildi. Risola Naqshbandiya tariqati shayxlari haqida keng ma’lumot beradi. [5. b. 307]. Ali Safiy asari orqali ham tasavvuf shayxlari hayoti hamda o’sha davr siyosiy-ijtimoiy pozitsiyasini yoritib berdi. Bu omillar asarning qimmatlilik darajasini asrlar davomida oshirib kelmoqda. Ali Safiy Qur’oni Karimning harflari, sura va oyatlarining shifobaxshligi va Hadisi shariflar haqida ham asari mavjuddir – “Hirzul-amon min fitanil-zamon”. Ushbu asar ham olimlar tomonidan o’rganilmoqda. Xulosa o’rnida aytish joizki, Faxruddin Ali Safiy o’zbek renessans davriga hissa qo’shgan zabardast shaxslardan biri bo’lib hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yhati.

1. Faxruddin Ali Safiy. Rashahotu aynil-hayot. T.: Abu Ali Ibn Sino, 2004
2. Bo’riboy Ahmedov. O’zbekiston tarixi manbalari. T.: O’qituvchi, 1991
3. Umid Mavlyanov. Faxruddin Ali Safiy. T.: Mumtoz so’z, 2016.
4. Sayfiddin Sayfulloh. Xojagon-naqshbandiya (asoslar va rashhalar). T.: O’zbekiston, 2020.
5. Akmal Saloxov. Falsafa. T.: Lesson Press, 2023

АБУ ЖАЪФАР ВАРРОҚ БУХОРИЙ ВА УНИНГ “ШАМОИЛИ БУХОРИЙ” РИСОЛАСИНИНГ ЖАҲОН ИЛМ-ФАНИ РИВОЖИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

Шоназаров Абдувоси Абдибоқиевич,
Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот

маркази илмий ходими

тел: +998 (97) 386-60-86. e-mail:

shonazarovabduvosi@gmail.com

Ислом дунёсида “Ҳадис илмининг султони” дея шуҳрат топган Имом Бухорийнинг ҳаёти ва илмий мероси даврлар оша ўз кадр қийматига эга бўлган ҳолда китобхонлар томонидан катта қизиқиш билан мутолаа қилиниб, тадқиқотчилар томонидан илмий изланишлар олиб борилмоқда. Зеро, инсоният тараққиёти тарихида ўчмас из қолдирган мўътабар зотларнинг асарлари ҳозирги кунга қадар ўз аҳамиятини йўқотмаган. Шубҳасиз, Имом Бухорийнинг таржимаи ҳоли ва фазилатлари ҳақидаги энг муҳим ва ишончли манбалардан бири ўзининг хос шогирди ва котиби Абу Жаъфар Варроқ Бухорийнинг “Шамоиلى Бухорий” рисоласидир.

Нахвшунос олим Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Абу Ҳотим Варроқ Бухорий Имом Бухорийнинг хос шогирди, котиби, ходими ва асарларини сақловчиси бўлган. Абу Абдуллоҳ Фирабрий “Сахиҳул Бухорий”нинг бир неча жойида Абу Жаъфар Варроқ

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Бухорийни зикр қилган. У шаҳарларда ва сафарларда ҳар доим Имом Бухорий билан бирга бўлган. Унинг китобларини ёзган. Абу Жаъфар Варроқ Бухорий ўзи яшаган асрдаги катта уламолар ва муҳаддислар билан учрашган ва улардан ҳадис эшитган. Лекин унинг улардан ҳадис ривоят қилгани маълум эмас. У ёшлигидан бошлаб Имом Бухорийга ҳамроҳлик қилган. Бу ҳамроҳлик йигирма йилдан ўттиз йилгача давом этган. Абу Жаъфар Варроқ Бухорий Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг таржимаи ҳоли ҳақида катта рисола таълиф этган. Бу рисолада Имом Бухорийнинг таржимаи ҳоли ҳақида кўплаб ривоятлар келтирилган.

Ҳофиз ибн Ҳажар “Фатҳул Борий”да айтади: “Абу Жаъфар Варроқ Бухорий Имом Бухорийнинг котиби бўлган. У Имом Бухорийга муҳаббатли, яқиндан билган ва у кишидан кўп ривоятларни келтирган кишилардан бири бўлган. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф Фирабрий ундан Имом Бухорий ҳақидаги фойдали маълумотларни ривоят қилган”¹.

Имом Бухорийнинг котиби Абу Жаъфар Варроқ Бухорий Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг таржимаи ҳоли ҳақида катта рисола таълиф этган. Албатта, бу у кишининг ўз шайхига бўлган гўзал муҳаббати натижасидир. Бу рисола – Имом Бухорийнинг таржимаи ҳоли, фазилатлари, улуғ амаллари ва сифатларини билишда инсонлар мурожаат қиладиган муҳим манбага айланган. Абу Жаъфар Варроқ Бухорий ўз устози ҳақида келтирган хабарлар ишончилиги ва аҳамиятлиги учун уламолар бу рисолани ривоят қилишга катта эътибор беришган ва нусхаларини қўлма-қўл қилишган. Бу рисола, Имом Заҳабий (ваф. 748/1347)нинг “Сияру аъломин нубало” асарида ҳикоя қилинганидек, “Шамойли Бухорий” деб номланган².

Имом Саҳовий (ваф. 902/1497) “Ал-Жавоҳир вад дура” асарида: “Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг котиби Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Абу Ҳотим Варроқ Бухорий учун икки дафтар ҳажмида “Шамойли Бухорий” рисоласи бор. Буни Абу Муҳаммад Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Юсуф Фирабрий бобоси Муҳаммад ибн Юсуф Фирабрийдан, у эса шу асарнинг муаллифидан ривоят қилган”, деди³. Муҳаққиқ Абдусалом Ҳорун бир дафтарни 10 varaқ деб ҳисоблаган.

Баъзи кишилар бу асарни “Маноқиби Бухорий” деб ҳам номлашган. Улардан бири – Имом Самъоний (ваф. 562/1167)дир. У “Мўъжаму шуйухис Самъоний” асарида ўз шайхи – Абу Бакр Бастомий (ваф. 537/1143)нинг таржимаи ҳоли ҳақида: “Мен Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Абу Ҳотим Варроқ Бухорий тузган “Маноқиби Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий” рисоласини Нишопурда устозим – Абу Бакр Бастомийдан, у Ибн Халаф Шерозийдан, у Абу Тоҳир ибн Михравайҳдан, у Абу Муҳаммад Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Юсуф Фирабрийдан, у бобоси Муҳаммад ибн Юсуф Фирабрийдан, у эса шу асарнинг муаллифидан қилган ривояти ила ёзиб олдим”, деган⁴.

Ибн Ҳажар (ваф. 852/1448) ҳам уни “Ҳадюс сорий” асарида худди шундай номлаган⁵.

Бу рисолани “Саҳихул Бухорий”нинг машҳур ровийси ва Абу Жаъфар Варроқ Бухорийнинг машҳур шогирди Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф Фирабрий муаллифнинг ўзидан ривоят қилган. Муҳаммад ибн Юсуф Фирабрийнинг Абу Жаъфар Варроқ Бухорийдан ривоят қилгани ҳақидаги ривоятлар:

¹ Ҳофиз Аҳмад ибн Али ибн Ҳажар Асқалоний. Фатҳул Борий би-шарҳи Саҳихил Бухорий. – Риёз: Дору тойба, 1426/2005. 15 ж. 122 б.

² Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон Заҳабий. Сияру аъломин нубало. – Байрут: Дору муассаса ар-рисола, 1992. 12 ж. 392 б.

³ Шамсиддин Муҳаммад ибн Абдурахмон ибн Муҳаммад Саҳовий. Ал-Жавоҳир вад дура фи-таржимати шайхил ислом Ибн Ҳажар Асқалоний. – Байрут: Дору ибн Ҳазм, 1999. 3 ж. 1260 б.

⁴ Ҳофиз Абдулкарим ибн Муҳаммад ибн Мансур Самъоний. Мўъжаму шуйухис Самъоний. – Риёз: Дору олимил кутуб, 1996. 1369 б.

⁵ Ҳофиз Аҳмад ибн Али ибн Ҳажар Асқалоний. Ҳадюс сорий муқаддимату Фатҳил Борий. – Риёз: Дору тойба, 1426/2005. 2 ж. 357 б.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

– “Саҳиҳул Бухорий”ни Абу Абдуллоҳ Фирабрийдан ривоят қилган ва Самарқандда Абу Жаъфар Варроқ Бухорийнинг “Шамоиلى Бухорий” рисоласини ҳам Абу Абдуллоҳ Фирабрийдан ривоят қилган кишиларнинг биттаси Абу Бакр Саффор Муҳаммад ибн Ҳом ибн Нокиб Бухорий (ваф. 381/991)нинг ривояти.

– Абу Наср Муҳаммад ибн Саид ибн Аҳмад ибн Саид Тожирнинг ривояти. Бу шундай ривоятки, Хатиб Бағдодий ва Ибн Асокир ўзларининг тарихий асарларида Абу Наср ривояти ҳақида баъзи маълумотларни келтирган. Демак, бу рисоланинг ривояти Абу Абдуллоҳ Фирабрийнинг йўлига кўра машҳур бўлган. Дарҳақиқат, бу рисола Абу Абдуллоҳ Фирабрий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Ҳамдавайҳ ибн Ҳакам ибн Варроқ ибн Хозинка Шамохий (ваф. 319/931) ва Абу Амр Абдурахмон ибн Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Абу Ҳошим Солиҳ ибн Руфайд (253-325/867-937)лардан ривоят қилинган¹.

Абу Жаъфар Варроқ Бухорий “Шамоиلى Бухорий” рисоласини ривоят қилганидан кейин унга яна бир қанча қўшимчалар қўшган. Имом Заҳабий “Сияру аъломин нубало” асарида айтади: “Муҳаммад ибн Юсуф Фирабрий: “Мен Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Абу Ҳотим Варроқ Бухорийнинг “Шамоиلى Абу Абдуллоҳ” рисоласига илова қилинган қўшимчалар ҳақида гапирганини эшитдим”, деди”. Имом Заҳабий: “Бу қўшимчалар Ибн Халаф Шерозийнинг ривоятига кирмайди”, деди².

Абу Муовия Байрутий ушбу рисолаи тўплашда асосан ушбу маълумотларга эътибор қаратган:

– “Сияру аъломин нубало” асарида Имом Бухорийнинг таржимаи ҳоли ҳақидаги Абу Жаъфар Варроқ Бухорийнинг ривоятларини жамлаган ва эҳтиёж бўлган жойларини шакллантирган. Китобнинг охирида Имом Заҳабий “Сияру аъломин нубало” асарида зикр қилмаган Абу Жаъфар Варроқ Бухорийнинг ривоятларини алоҳида бир фасл қилиб келтирган.

– Хатоларни тўғрилаш ёки камчиликларни тўлдириш учун “Сияру аъломин нубало” асаридаги ривоятлар билан бошқа манбалардаги ривоятларнинг орасини яқинлаштирган. Баъзиларини ҳошияларга қўйган.

– Мубҳам бўлган баъзи нарсалар учун шарҳлар ва матнларни баён қиладиган изоҳлар ва қўшимчалар қўшган³.

Абу Жаъфар Варроқ Бухорийнинг “Шамоиلى Бухорий” рисоласида Имом Бухорийнинг таржимаи ҳоли ҳақида жуда кўплаб фойдали маълумотлар келтирилган. Бу рисола ҳақида Имом Самъоний, Имом Заҳабий, Ибн Ҳажар ва Имом Саҳовийлар ўзларининг асарларида зикр қилган. Толиби илмларга ушбу фойдали рисолаи тақдим қилиш учун “Сияру аъломин нубало” ва ундан бошқа асарлардан ушбу матнлар жамланган. Натижада бизларга Абу Жаъфар Варроқ Бухорийнинг “Шамоиلى Бухорий” номли катта рисолаи ҳосил бўлган. Лекин бу рисола муаллиф тузгандек эмас. Аммо бу матнларни тўплаб бир рисола шаклига келтириш унинг қадрини туширмаган. Абу Жаъфар Варроқ Бухорийнинг “Шамоиلى Бухорий” рисоласини Хатиб Бағдодий “Бағдод тарихи”, Ибн Асокир “Дамашқ тарихи”, Имом Заҳабий “Сияру аъломин нубало” ва Ибн Ҳажар Асқалоний “Ҳадюс сорий” асарида келтиришган. Буларнинг барчаси ушбу рисолаи Абу Жаъфар Варроқ Бухорийга боғланган санад билан ривоят қилган. Ушбу асарларнинг ичидан Абу Жаъфар Варроқ Бухорийнинг “Шамоиلى Бухорий” рисолаи ўрин эгаллаган. Абу Жаъфар Варроқ Бухорийнинг “Шамоиلى Бухорий” рисолаи Имом Бухорийнинг таржимаи ҳоли ва илмий фаолияти ҳақидаги муҳим манба ҳисобланади.

Бу рисола – Абу Муовия Байрутий томонидан жамланиб ва ҳошиядаги тушунтирувчи изоҳлар ёзилиб 2019/1440 йил Рамазон ойида нашр этилган. Байрутий толиби илмларга ушбу фойдали рисолаи тақдим қилиш учун Имом Заҳабийнинг “Сияру аъломин нубало” ва бошқа асарлардаги матнларни жамлаган. Шунда Абу Жаъфар Варроқ

¹ Абу Жаъфар Варроқ Бухорий. Шамоиلى Бухорий. Абу Муовия Байрутий нашри. – Байрут: 2019. 8 б.

² Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон Заҳабий. Сияру аъломин нубало. – Байрут: Дору муассасатир рисола, 1992. 12 ж. 416 б.

³ Абу Жаъфар Варроқ Бухорий. Шамоиلى Бухорий. Абу Муовия Байрутий нашри. – Байрут: 2019. 9 б.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Бухорийнинг “Шамоили Бухорий” номли катта рисоласи ҳосил бўлган. Ушбу рисола охирида Абу Жаъфар Варроқ Бухорийнинг Имом Заҳабийни “Сияру аъломин нубало” асарида келмаган ривоятлари алоҳида бир фасл қилиб келтирилган. Ушбу рисолада Имом Бухорийнинг ҳаёти ва илмий фаолияти ҳақида жуда ажойиб маълумотлар берилган. Халқимизни Имом Бухорийнинг ҳаёти ҳақидаги асл манбадан баҳраманд қилиш мақсадида, ушбу рисола Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказида ўз она-тилимизга таржима қилинди ва нашр этилди. Шунингдек, Имом Бухорий ва бошқа алломаларнинг ҳаёт йўллари ва инсонни маънавий етукликка чорловчи диний, ахлоқий ва ҳуқуқий ҳикматлари илмий асосда ҳар томонлама чуқур ўрганилмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абу Жаъфар Варроқ Бухорий. Шамоили Бухорий. Абу Муовия Байрутий нашри. – Байрут: 2019.
2. Ҳофиз Абдулкарим ибн Муҳаммад ибн Мансур Самъоний. Мўъжаму шуъхис Самъоний. – Риёз: Дору олимил кутуб, 1996.
3. Ҳофиз Аҳмад ибн Али ибн Ҳажар Асқалоний. Фатҳул Борий би-шарҳи Саҳиҳил Бухорий: 19 жилдли. – Риёз: Дору тойба, 1426/2005.
4. Ҳофиз Аҳмад ибн Али ибн Ҳажар Асқалоний. Ҳадюс сорий муқаддимату Фатҳил Борий: 2 жилдли. – Риёз: Дору тойба, 1426/2005.
5. Шамсиддин Муҳаммад ибн Абдурахмон ибн Муҳаммад Саҳовий. Ал-Жавоҳир вад дураф таржимати шайхил ислом Ибн Ҳажар Асқалоний: 3 жилдли. – Байрут: Дору ибн Ҳазм, 1999.
6. Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон Заҳабий. Сияру аъломин нубало: 25 жилдли. – Байрут: Дору муассасатир рисола, 1992.

IMOM AL-BUXORIY ILMIY MEROSINING JAHON ILM-FANI VA MADANIYATGA TUTGAN O'RNI

A.H.Hakimova.

Buxoro Davlat Universiteti

Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrasi

Etnografiya, etnologiya, antropologiya ta'lim yo'nalishi 2-bosqich magistranti.

Buxoro O'zbekistonning qadimiy madaniy maskanlaridan biri. Uning tarixi, madaniyati o'tmishimizning bir bo'lagi hisoblanadi¹. Tarixdan bizga ma'lumki, har qanday davrda ham olimu ulamolar, mutafakkiru donishmandlar ulug'langan davlatda yuksalish bo'lgan. Bu hayotiy haqiqatdan kelib chiqib aytadigan bo'lsak, yaratganning nazari tushgan yurt- Buxoro zaminidan o'zlarining ilmiy-ma'naviy, ma'rifiy-falsafiy meroslari bilan jahonga tanilgan allomalardan Imom al-Buxoriy aql-zakovati, tafakkur dunyosi va yuksak ilmiy salohiyati bilan jahon xalqining qudratli ma'naviy mulki sifatida ardoqlanadi.

Mutafakkir Abdurahmon Jomiy mashhur muhaddisning ilmiy-ijodiy salohiyatiga yuksak baho berib, “Batxa ya’ni Makka va Yasrib(Madina)da yasalgan tangananing sayqali Buxoroda kamolga yetdi” deb yozgan edi. Al-Buxoriyning ilk ustozlari sifatida o'z davrining el nomiga tushgan muhaddislari Muhammad ibn Salom al-Poykandiy, Al-Masnaviy, Ibrohim ibn al-Ash’as va boshqalarni aytish mumkin.

Buxorolik olim Salim ibn Mujohidning hikoya qilishicha, do'sti Al-Poykandiyning uyiga tashrif buyurganida, yetmish ming hadisni yoddan biluvchi bolakayni ya'ni Buxoriyning yoshligi haqida yozib o'tgandi. Al-Hofiz ibn Hanjar “Uning (Al-Buxoriyning) huzurida xato qilib qo'yishdan ko'pchilik qo'rqardi” deya dalillagan. Bu voqealar Al-Buxoriyning ilmi Buxorodagi o'z ustozlari tomonidan e'tirof etilganligini ko'rsatadi².

¹To'rayev N. Buxoro tarixi.- Buxoro: Durdona, 2020. - B.3.

²Уватов У.Буюк юрт алломалари. - Т.: Ўзбекистон, 2016. - Б.6.

Arabcha “Rixlat” istilohi bilan yondashganda ilm yo‘lidagi fidoiyligi Buxoriyni hadisni bilish, aqlu quvvai hofizasini oshirish uchun safarga chiqib, Hijoz, Madina, Toif, Jidda, Basra (Iroq), Shom singari ilm-fan shaharlariga sayohat qilganligi bizga ma’lum. Shuningdek, XV asrda yirik tarixchisi Sharafuddin Ali Yazdiy “Zafarnoma” asarida Al-Buxoriy Keshda ham ancha muddat yashaganligi to‘g‘risida yozadi.

Hadisshunoslikda yana bir muhim soha bo‘lgan illali hadislarni aniqlash g‘oyatda mas’uliyatli va murakkab ishlardan sanaladi. Yana bir imom at-Termiziy: “Illatli hadislarni va isnodlarni aniq bilishda Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriydan ko‘ra ustun bo‘lgan biror olimni ko‘rmadim” deb alohida ta’kidlagan edi. Imom al-Buxoriy bu sohada o‘ziga xos dasturulamal qilib olgan ehtiyotkorlik maslagi uning diyonat, imon-ixloslikda yuksak darajaga erishganligini ko‘rsatadi.

Manbalarda keltirilishicha, imom al-Buxoriy o‘z ilmiy-ijodiy faoliyati davrida yigirmadan ortiq asarlar yaratib qimmatbaho meros qoldirgan. Ular “Al-Jomi’ as-sahih”, “Al-Adab al-mufrad”, “Kitob al-kuna”, “Kitob al-favoid”, “Juz” raf’ al-yaddayn”, “At-Tarix al-kabir”, “At-Tarix al-avsat”, “At-Tarix as-sag‘ir”, “Al-Musnad al-Kabir”, “Kitob al-hiba”, “Asomiy as-sahoba”, “Kitob ul-Vuhdon”, “Al-Jomi’ as-sag‘ir fi-l-hadis”, “Al-Qiroatu xalf al-imom” singari asarlari islom olamida hozirgacha ishonchli manba sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Bir qancha tarix kitoblarida imom al-Buxoriyning alq-zakovati va quvvai hofizasini sinash maqsadida qilingan sinovlar to‘g‘risida ma’lumotlar keltirilgan. Jumladan, Bag‘dodda Dor al-xilofat ya’ni Xalifalik uyida ulamolar tomonidan olib borilgan. Bag‘dodlik olim Abu Bakr al-Kaluzoniy “Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriyga o‘xshash hech bir olimni ko‘rmadi. Biror ilmga oid har qanday kitobdagi barcha hadislarni bir martadayoq yodlab olardi” deya uning aqlu-zakovati va xotira kuchiga, noyob iqtidoriga tan bergan edi.

Muhaddis hadis ilmi bo‘yicha mukammallikka ega bo‘lib, ilmiy majlislar, saboqlar bera boshlagan va uning bu dovruq‘i el orasida yoyilib, ilmi toliblarni o‘z atrofida yig‘a boshlagan. Bunday ilmiy saboqlar Basra, Bag‘dod, Hijoz, Balx kabi shaharlarda uyushtirilib, alloma umrining oxirlarida o‘z vatani Buxoroda ham hadis ilmidan dars bergandi.

Al-Buxoriyning jahon ilm-u madaniyatiga qo‘shgan buyuk xizmatlaridan yana biri islomiy ilmlarni mukammal bilgan shogirdlarni o‘qitgan. Bu xususida olim Al-Firabiy “Muhammad ibn al-Buxoriyning o‘zidan to‘qson ming odam hadis eshitgan” deb yozadi. Muarrixlarning yozishicha, hatto al-Buxoriydan saboq olib, undan istifora qilganlar orasida mashhur olimlar ham bo‘lgan. Ulardan Abdulloh ibn Munir, Ahmad as-Sarmoriy, Muhammad ibn Xalaf singari o‘z davrining fazilatli, ilmi komil olimlarini aytish mumkin.

Imom al-Buxoriyning shogirdlari orasida shon-shuhratda yuksaklikka erishib, buyuk sharafiga sazovor bo‘lgan, islomiy ilmlar va fiqhning asosiy jihatlarini mukammal bilganlardan “As-Sahih” kitobining muallifi imom Muslim ibn al-Hajjoj, “Sunan” kitobining sohibi imom Abdurahmon an-Nasoiy, “Al-Jomi’” asarining sohibi imom Abu Iso at-Termiziy kabi o‘z davrining yirik olimlarini ayta olamiz¹.

Imom Buxoriy ilmiy merosining yana bir ahamiyatli jihati, shoh asari “Sahih al-Buxoriy” kitobi bilan bog‘lash mumkin. Mashaqqatlar bilan to‘plangan hadislarning sahihligiga to‘la ishonch hosil qilib, tekshirgandan so‘ng o‘z asariga sinchkovlik bilan kiritgan. Illatli hadislarga atab maxsus asar yozgan al-Buxoriyning shogirdi imom at-Termiziy o‘z asari “Kitob al-ilal”da : “Hadislar, roviylar, ular tarixlaridagin illatlar xususida fikrlarim imom al-Buxoriyning “Kitob at-tarix” asaridan foydalanganlarim, ulardan ko‘prog‘ini Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy bilan qilgan ilmiy munozalarim paytida olganman” – deb e’tirof etgan².

Imom al-Buxoriyning illatli hadislar haqidagi mulohazalari g‘oyat mutavoze va odob-axloq doirasida bo‘lib, munosabatlar “uni shunday qoldirganlar (tarakahu), “u tashlab ketilgan” (matruk), “tushirib qoldirilgan” (soqit) singari oddiy iboralardan foydalangan.

¹Уватов У.Буюк юрт алломалари. - Т.: Ўзбекистон, 2016. - Б.17.

²Уватов У.Буюк юрт алломалари. - Т.: Ўзбекистон, 2016. - Б.13.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Yurtimizda Buxoriyning xotirasi munosib tarzda abadiylashtirilgan. Toshkent Islom institutiga Buxoriy nomi berilgan. “Hadis ilmining sultoni” nomli to‘rt qismli kinoqissa yaratildi¹. Shuningdek, poytaxtimizda “Imom al-Buxoriy saboqlari” nomli ilmiy-adabiy jurnal nashr etilishi olimning ilmiy merosining yuksak darajada e’tirof etilishi bilan izohlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. To‘rayev H. Buxoro tarixi.- Buxoro.: Durdona, 2020.
2. Уватов У. Буюк юрт алломалари. - Т.: Ўзбекистон, 2016.
3. Islom ensiklopediyasi. –Т.:Davlat milliy nashriyoti, 2004.
4. www.ziynet.uz

BUXORIY IJODIDA BUXORO TARIXI MAVZUSI

Azimova Muhabbat Samadovna

Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

e-mail: muhabbatsamadovna@gmail.com

Buxoroyi sharifda tug‘ilib, bor salohiyatini Vatan ravnaqi yo‘lida sarflagan vatanaparvar shoir Sadriddin Salimov “Buxoriy” taxallusini qo‘llaganida elimiz shoirning shu taxallusga munosib ekanini e’tirof qildi va ijodkor o‘zbek she’riyatida Sadriddin Salim Buxoriy sifatida ijod qilishda davom etdi. Shoir she’rlarida Vatan mavzusi Buxoro – O‘zbekiston – dunyo tarzidagi tadrij asosida ifoda etildi. Uning she’rlarida yurtning o‘tmishi, buguni, istiqboli, orzu-umidlari turli ranglarda, o‘z ovozi, o‘z sozida yangraydi. Taniqli olim N.Komilov yozadi: “Sadriddin Salim butun borlig‘i bilan ayni buxorolik edi. Uning so‘zlari, ikki tilda ijod qilishi, jonkuyarligi, o‘sha qadimiy mulla yigitlarga xos xarakteri, yurish-turishi ham Buxoroni eslatib turardi. Buxoro farzandi edi bu shoir va shuning uchun ham umrining oxirigacha Buxoroni kuyladi. Biz bu odamning she’rlari orqali Buxoroni yangidan taniydigan bo‘ldik”². Buxoro mavzusi Sadriddin Salim Buxoriyning butun ijodi uchun leytmotiv bo‘lib xizmat qilgan. Ayni shu xususiyat Sadriddin Salim Buxoriy shoir sifatida boshqalardan farqlaydigan jihat hamdir. Shoirning o‘zi bu xususda shunday yozadi:

*“Toshlar tarix qa’ridan
Kelmish, dema, bu – navo!
Sharq Uyg‘onish davridan
G‘arbga xabar – Buxoro!”*

Sadriddin Salim Buxoriy ijodi turli jihatdan olib ko‘rilganda ham, unda Buxoroyi sharifning ruhi, nafasi barq urib turadi. Uning she’rlaridagi tasvir, o‘xshatishlar, ijodiga xos barcha g‘oyaviy-badiiy xususiyatlar xalqona, ayni damda, buxoro-chadir. Badiiy adabiyotning yuzaga kelishida badiiylik asos sanaladi. Obraz badiiylikning yuzaga kelishi uchun eng muhim vositadir. Obrazlilik obrazni yuzaga keltiradi. “Badiiylikning mohiyatini belgilovchi narsa obraz va obrazlilikdir. Obraz esa borliqni, inson ruhiyatini muayyan shakllarini tasvirlash va ifodalashdan iborat”³. Bir shoir yaratgan obrazlar shu shoir yashagan davr she’riyatining obrazlar tizimining yuzaga kelishida ma’lum o‘rin tutadi. Har bir shoirning o‘z obrazlar tizimi ham bo‘ladi. Ayni damda, obrazlar yuzaki qaraganda bir xil bo‘lishi, aytaylik, tut haqida ko‘p shoir yozishi mumkin. Ammo bir xil obrazli she’rlar mohiyat e’tibori bilan yoki ifoda usuli bilan, xullaski, qaysidir jihati bilan tafovutlanishi tabiiy. “Badiiy obrazning o‘ziga xos belgisi, betakror qirralari borki, ular adabiy turlar, janrlarning turli tarixi taraqqiyot bosqichlarida o‘zlarini turlicha namoyon etib keldi. Ana shunday qirralardan biri va asosiysi, badiiy obraz kengroq, obrazlilik voqeyilikning, inson ruhiy olamining eng muhim jihatlarini, mohiyatini umumlashtirib betakror

¹Islom ensiklopediyasi. Davlat milliy nashriyoti. –Т.: 2004. –B.203.

² Sharif shahar shoiri (Taniqli shoir va tarjimon, tasavvufshunos olim Sadriddin Salim Buxoriy hayoti hamda ilmiy-ijodiy faoliyatiga chizgilar). Maqolalar to‘plami.–Buxoro: Durdona, 2016.– B.12.

³Sarimsoqov B. Badiiylik asoslari. – B.21.

yagonalikda aks ettirish hisoblanadi”¹. Sadriddin Salim Buxoriy yaratgan obrazlar ichida Buxoro obrazi yetakchi obrazdir.

Shoir uchun sharif shahar – dunyoning eng ulugʻ yeri. U ustoz sifatida yosh avlodga “koʻkdan yerga nur sochiladi, ammo Buxoroyi sharifdan koʻkka nur koʻtariladi. Bu – Allohning inoyati. Bu tuproqning har bir zarrasida bir avliyo xoki bor”, – deb uqtirgan. Oʻzi bosib yurgan tuproq muqaddasligini idrok etgan inson Vatan uchun qadam bosadi, undagi insonlarni qadrlaydi. Bu Vatan uchun chin taraqqiyotni olib keladi. Shoir sheʼrlarini oʻqib, shunday xulosaga kelish mumkin. Uning 1988-yilda yozilgan “Buxoroyi sharif” sheʼri ham Buxoro haqida:

*Bu shoh asar, uni koʻrmoqqa,
Farang kelar, olmoni kelar.
Uzoq-yaqin yurtning shoh-faqir,
Yaxshi hamda yomoni kelar.*

Shoir Buxoro timsolida Vatanni kuylar ekan, madh qilish yoʻlidan bormaydi. Madh fonida Vatan ogʻriqlarini ifodalaydi. Paxta yakkahokimchiligi, zahkashlarning nooʻrin koʻmilishi obidalarini bilan dunyoni lol qoldirgan ulugʻ shaharning tuprogʻini zaxga botirdi. Shoh asarni barbod qilish uchun mustabid tuzum kam harakat qilgani yoʻq. Bu fojiani chuqur anglagan shoir eliga ham sheʼr, ham ilmiy va publisistik maqola koʻmagida fikr bildirdi, eldoshlarini tafakkur qilishga chorladi:

*Bu shoh asar, uni koʻrmoqqa,
Zah kelmoqda, shoʻrob kelmoqda.
Paxtazori bilan bostirib,
Shior bilan xitob kelmoqda.*

Yuqoridagi satrlarda ifoda etilgan dardni bugungi avlod anglashi oson emas. Ular zaxni, shoʻr suvni koʻrib turibdilar, salbiy holatlarning natijasini his qilishlari mumkin, ammo bu fojiani ildizlarini idrok qilishlari uchun tarixni chuqur bilishlari lozim. Shoir turli yoshdagi sheʼrxoniga birday murojaat qiladi:

*Oʻzining shoh asarlarini
Aylab qoʻyib yer bilan yakson-
Sen!
Ne uchun kelmayapsan, Sen –
Kaʼbasini yoʻqotgan inson?!*

Vatanni madh etgan aksar shoirlardan farqli oʻlaroq Sadriddin Salim Buxoriy Vatan deganda, avvalo, Buxoroni kuyladi. Buning ikki sababi bor edi:

1. Dunyo bilgan yetti sharif shahardan biri ekanini, u ziyoratga munosib tuproqligini hammaga anglatish, bundan faxrlanish tuygʻusi.
2. Bu tuproq sharif ekanini uni toptayotgan har bir nokasga uqtirish, uni asrash yoʻlida fidoyilik, unga darddoshlik.

*Bobolar qurgan qasrda biz yashadik shod,
Biz ham qurdik yashasin deb kelajak avlod.
Hikmat shuki: umr oʻtar, lekin oʻlmaydi,
Buxoroyi sharifini kim etsa obod!*².

Shu haqiqatni anglatish uchun shoir butun umrini, salohiyatini sarf qildi. U poytaxtga intilmadi, shon-shuhrat istamadi, el ichida el boʻlib yashadi.

Shoir sheʼrlarining zuvalasi Buxoro yeridan olingan. U shu zuvala xamirdan bir-biridan mazali nonlar tayyorlab, oʻz kitobxonlariga ulashdi. U pishirgan nonlardan shu muqaddas zaminning hidi anqib turadi.

Vatan bolalikdek ulugʻ neʼmat sabab yuzaga keladi, yaʼni inson tugʻilib, bolalikni oʻtkaza turib, “Vatan” tushunchasini anglay boshlaydi. Shu sabab Sadriddin Salim Buxoriy sheʼriyatida Vatan hamda bolalaik mavzusi alohida mehr va eʼtibor bilan qalamga olingan.

¹ Sarimsoqov B. Oʻsha manba. – B.8.

² Sadriddin Salim Buxoriy. Hikmatdir dunyo. Saylanma. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi NMIU, 2011. – B. 127.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Dunyo sharif shahar sanagan shaharlar orasida Buxoroyi sharif ham bor. Bu shahar jahonga tanilgan alloma farzandlari bilan yanada ardoqlidir. Bu muqaddas tuproqni tarannum etgan shoirlarning old safi Ro'dakiyga taqalsa, keyini ko'rinmaydi. Har bir inson uchun tug'ilgan, kindik qoni to'kilgan zamin muqaddasdir. Ammo shoir uchun, ayniqsa, Sadriddin Salim Buxoriy uchun Vatan – tengsiz, hech qanday zar-u zevalarga alishilmaydigan ulug'lik. Buxoro – shoirning iymoni va yuragi.

*Yuragim misoli Buxoro,
Uning ham qal'asi vayronidir,
Lang ochiq o'n ikki darvoza,
Ehromin ko'rganlar hayrondir*

Sadriddin Salim Buxoriy bu satrlarni istiqloldan ilgari ayta oldi, sho'ro matbuotida dadil turib Buxoro obidalarini qutqarish lozimligi haqida bong urdi. Aynan shoirning tashabbusi bilan ziyoratgohlar, tarixiy obidalar tiklanishiga kirishildi, qayta ta'mirlanishi boshlandi. Nemis va ingliz tilini chuqur bilgan shoir Buxoro obidalari YUNESKO ro'yxatiga kiritilganini ham she'rlarida, ham publitsistik asarlarida ta'kidlab, bu ma'lumotdan unumli foydalanib, dardlarini to'kib-soldi:

*Buxoro, bu – qo'riqxonadur,
Shahar – muzey bo'lish asli baxt!
Qulayotir nechun ehromlar,
YUNESKOni tan olmasmi zax?
Bo'g'zigacha axlatga botib,
Mag'zavaga botib, vo darig'! –
Cho'kayotir muqaddas kema –
Halokatga uchragan yanlig'*

Buxoro – muqaddas kema. Kema suv ustida og'ir yuki bilan qush kabi yengil parvoz etadi. Shoirning Buxoroni kemaga o'xshatishini ikki xil talqin etish mumkin: 1) Buxoro ulkan kema yanlig' o'tmish yukini salobat bilan o'z yelkasiga ortib kelmoqda; 2) kema halokatga uchrasa, cho'kish mumkin. Shoir biz qo'riqlamaganimiz uchun yer uyalib, yorilib ketguday va obidalarni yashirmoqchi, deya so'z o'yini qilar ekan, real voqelikdan o'gitli xulosa chiqaradi. Bu shoirning mahoratidan, albatta.

“Buxoroning past ko'chalari” misralari bilan boshlanuvchi 3 she'r turkumni yuzaga keltirgan. Turkumning birinchi she'rida Buxoroning past ko'chalari sayyohni adashtirmasdan Buxoro bo'ylab sayohatga olib chiqadi. Sayyoh Labi Hovuz yonida ming yildan beri yo'l ko'rsatayotgan Minorani, cho'li ham yo'lini to'sa olmaydigan Sharq bozori karvonini ko'radi. Buxoroning past ko'chalari tor, ular o'ng-u chapga qayrilib, daraxt tomiridek yoyilib ketgan. Qarangki, shoir past so'zini o'z ma'nosida qo'llar ekan, to'g'ri yo'ldan adashayotgan pastlarga kinoya qiladi go'yo. Vataniga dard-u hol qilish orqali tarixni soxtalashtirayotganlarni tanqid qiladi:

*To'g'ri yo'ling ko'pdir-ku Vatan,
Lol bo'lasan tarix varaqlab,
Aqling yetmay qoladi ba'zan,
To'g'ri yo'lda adashganda qalb...*

Shoir tanqidni shunday aytadiki, go'yo bor ayb o'zida. Bu uning sharqona odobidandir. Shoir “ko'ngil, yurak” so'zlarining ma'nodoshi “qalb”ni o'rinli qo'llaydi. Ma'nodoshlik qatorida salbiy ma'noni beruvchi so'zni tanlagani ham shoirning mohirligini namoyon qiladi. Ikkinchi she'rida Buxoroning past ko'chalari Rudakiyni Arshga, Ibn Sinoni ming yoshga yetkazgani aytiladi va shoir past ko'chalar deb aytayotgani aslida ko'rinishda shundayligini, mohiyatan ulug' ko'chalar ekani she'rxonga bilinadi. Pastak tomining ustidan Donish boshining osmonga yetgani haqida so'ylagan lirik qahramon ulug' muarrix sifatida shoirning xulosasini she'rxonga yetkazadi: ayb Rudakiy-u, Ibn Sino-yu, Donishni kamol toptirgan past ko'chada, past tomda emas, balki insonning o'zida. Shoir “Ey past odam o'zing bo'lsang past”, ko'chalarda ayb yo'q, deya hisoblaydi. She'rlarda past ko'chalar obraz darajasiga ko'tarilgan va uch she'rning

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

kompozitsion butunligini ta'minlashda muhim o'rin tutgan. Turkumdagi uchinchi she'r Buxoroning past ko'chalari gumbazlari laylaksiz qolgani, bu ulug' qushlarni Buxoro tomon chorlashi haqida. Bu she'r "Laylaksiz gumbazlar" deb nomlanib, Buxorodagi xiyobonlardan birida temirdan laylak yasab, gumbaz ustiga qo'yilgani haqidagi izoh bilan boshlanadi. Pokiza qush sanalgan laylaksiz qolgan bechora mardum o'ziga temir-qanot, temir-oyoqli temir laylak yasadi. Temirga bog'langan qushning Buxorodan janubga qarab uchib ketishidan shoir hadikda. Uchala she'r ham 4 misrali bandda yozilgan bo'lib, har bandning juft misralari o'zaro qofiyalangan. hatto Buxoroning past ko'chalari ham tarixni eslatuvchi bir obida ekanligini uch she'rida ta'kidlaydi. Boshqa shoirlardan farqli ravishda u faqat Minora, Ark kabi me'moriy obidalarni kuylamaydi. Shoir uchun Buxoroning nafaqat mahobatli, betakror imoratlari, balki uning past ko'chalari, ariqlari, Balxi tuti, hatto uni tark etgan laylagi, ko'milgan hovuzlari ham tarixiy obidadir. Shoir quruq da'vo qilmay, har birini munosib dalillaydi. Muhimi, har bir dalili orqali she'rxonga betakror saboq beradi. Sadriddin Salim Buxoriy she'riyatida ham badialaridagi kabi Buxoro va buxoroliklar bosh obraz sanaladi.

Mumtoz she'riyatimizda Alloh ishqiy ramziylik ko'magida ifoda etilgan bo'lsa, XX asr she'riyatida Turkiston ma'nosidagi Vatan, o'zbek eli tarannum etilsa, uning dardu-g'amlari kuylansa, ma'lum ishoralar ko'makka keldi. Daraxt obrazi ham el obrazini gavdalanitiruvchi, o'zbek xalqining ko'ngil dardlarini aks ettiruvchi obraz sifatida obrazlar tizimidan o'rin oldi. Hatto ramziylik kasb etmay, o'z ma'nosida qo'llanganda ham shoirlar mahorat bilan daraxt yordamida o'z kechinmalarini bayon qila oldilar. Shunday shoirlardan biri Buxoroda tug'ilib, o'zbekning sevimli ijodkoriga aylana olgan nozim Sadriddin Salim Buxoriydir:

Labi Hovuz. Balxi tut –

Ikki bo'lingan jismi.

Yalang'och tug'day sukut

Etar yuqori qismi.

Ko'rinadiki, Buxoro va buxoroliklar obrazi orqali o'zining dil dardlarini, avvalo, el og'riqlarni ifodalaydi. Sadriddin Salim Buxoriy bu mavzuga ko'p bor murojaat qilgan, Buxoro obrazi orqali o'z poetik maqsadlarini she'rxonga anglatgan shoir sifatida o'zbek she'riyatidan munosib o'rin oldi.

**4-ШЎБА ЖАҲОН МАДАНИЙ МЕРОСИ ТАРКИБИДА
“БУХОРОДАГИ МУҚАДДАС ҚАДАМЖОЛАР, ЗИЁРАТГОҲЛАР,
АЗИЗ АВЛИЁЛАР ЗИЁРАТ ТУРИЗМИ ОБЪЕКТИ” СИФАТИДА
ЎРГАНИЛИШИ**

БУХОРОДАГИ ТУРКИ ЖАНДИ МАҚБАРАСИ ТАРИХИ

**Хамраев Азалшоҳ Ҳазратович,
БухДУ тузилмасидаги Қатагон қурбонлари хотираси
музейи директори, доценти**

Х асрда яшаб ўтган, асл исмлари Абу Наср Аҳмад ибн ал-Фазл ибн Мусо ал-Музаққир бўлган бу улуғ зот Турки Жанди ҳазратлари номи билан машҳур бўлганлар. Ёшликларида илм олиш, Бухоро мадрасаларида ўқиш мақсадида Жанд (Сирдарё бўйидаги қадимий шаҳар)дан Бухорои Шарифга келган бул зот олим, ориф, муҳаддис ва валиюллоҳ даражасига етганлар. [1,74-75]

“Тухфат аз зоирин” [2,30] ва “Китоби Муллазода” (XV аср) [3,51] асарида Турки Жанди мақбараси зикри ҳақида қуйидаги маълумотлар битилган: “Унинг қабри шаҳарнинг жанубида жойлашган ва шаҳар иморатларига тутшиб кетган: аш–шайх ул-имом Абу Наср Аҳмад ибн ал-Фазл ибн Мусо ал-Музаққир ал-Жандийнинг мунаввар қабри ўша ерда жойлашган ва у шайх Абу Бакр ибн Исҳоқ ал-Калободийнинг ўқувчилари ва саҳобаларидан бири, Аллоҳ Таолло унинг руҳини муқаддас қилсин ва у одамлар ва парилар пешвоси, валоят ва қаромат соҳиби эди ”.

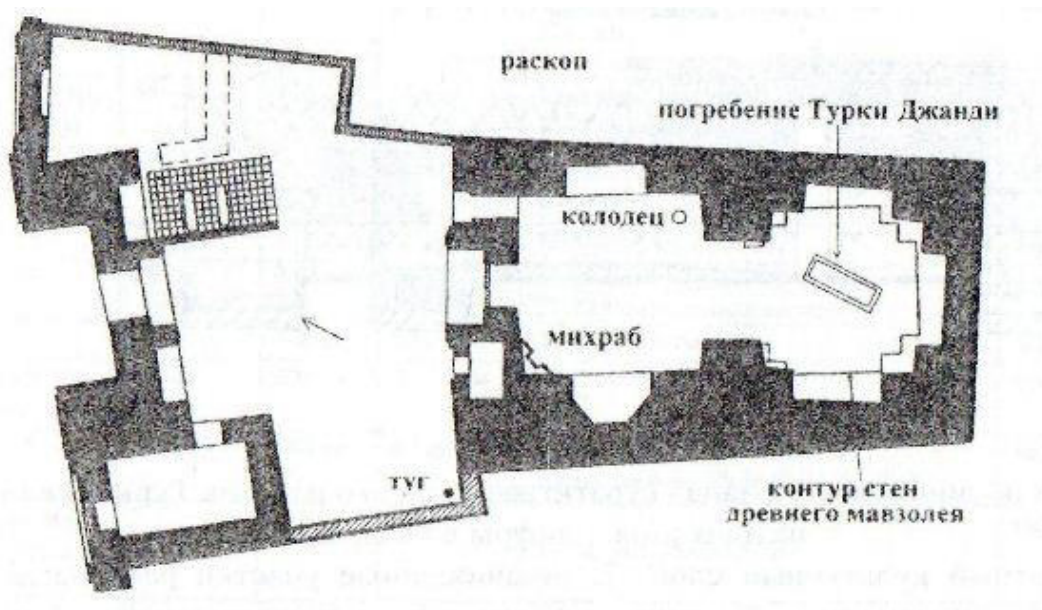
Абдукарим ас-Сомъонийнинг (1113-1167) “Насабнома” китобида ёзилишича, “Абу Наср Аҳмад ибн Фазл ал-Жандий Бухоро имомларидандур. Бу зот тафсир ва ҳадис илмида, маърифат илмида пешқадам бўлганлар” [4,35].

Шайх Турки Жанди хоклари қўйилган жой Бухоро шаҳридаги машҳур зиёратгоҳлардан бири ҳисобланиб, шу номдаги (халқ орасида Тайи пушта ҳам дейилади) гузарда жойлашган. У ерда XX асрнинг 70- йилларига қадар бир неча қаватли пушта (сағана)лар жойлашган зиёратгоҳ бўлган. Бу зиёратгоҳ ҳозир Бухоро шаҳридаги Намозгоҳ кўчасида жойлашган. [5,91-92]

1-расм. Турки Жанди зиёратгоҳи. 1933 йил.

Бу зиёратгоҳда XII, XIV, XVI асрларда барпо этилган масжидда шайх ва қаромат соҳиби Турки Жанди мақбараси бор.

2-расм. Турки Жанди зиёратгоҳи умумий тархи.

Мақбара ёшини аниқлаш мақсадида дастлаб 1971-1972 йилларда Б.Д.Кочнев томонидан, 1987-1989 йилларда Е.Некрасова [6,55] ва С.Инютин томонидан археологик-тадқиқот ишлар олиб борилган. Б.Д.Кочнев [7,1-15] ёдгорлик қурилиши тарихини тўрт даврга бўлган.

Биринчи давр XI-XII асрлар. Шайх қабри жойлашган бино, яъни гўрхона (4.25 метр) квадрат шаклга эга бўлиб, кириш эшиги унинг шимолий-ғарбий тарафида бўлган. Қурилишда пишиқ ғишт (25*4 см) дан ва бино ичкарасини безашда ганчдан фойдаланишган.

Девор ташқи томондан декоратив пишиқ ғишт билан қопланган. Даҳма гўрхона марказида жойлашган. Даҳма остида пишиқ ғишдан қилинган кути-сағанада (0.75*2 м, чуқурлиги 0.56 м) жасад қўйилган.

3-расм. Турки Жанди даҳмаси. 2020 йил.

Иккинчи давр XIII-XIV асрлар. Бу даврда масжид деворида тоқчалар барпо этилади. Кириш қисимда мақбарага олиб борадиган йўлак (3.65м*5.5м, қалинлиги 2м) бўлган зиёратхона-масжиддан иборат иккинчи қисми қурилади.

4-расм. Зиёратхона-масжид. 2020 йил.

Учинчи давр XV-XVI аср. Зиёратгоҳнинг мақбара жойлашган қисми ўзгармайди. Фақат қабр усти янги ғишлар билан қопланади. Йўлак қисми 3.6 метрдан 4.4 метрга кенгайтирилади. Девори 27*5 см пишиқ ғишлар билан қурилади. Қудуқ ҳам шу даврга тааллуқли.

5-расм. Зиёратгоҳдаги қудуқ. 2020 йил.

Тўртинчи давр XVI-XVII асрлар. Бу даврга келиб зиёратгоҳнинг ҳозирги ҳолати тўлиқ шаклланади. Яъни, кириш пештоқи, ҳовли ичидаги хужралар шулар жумласидандир.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

6-расм. Зиёратгоҳнинг ички кўриниши. 2020 йил.

7-расм. Зиёратгоҳ ҳовлисидаги ёғоч айвон. 2020 йил.

8-расм. Мақбаранинг гумбазлари. 2020 йил.

Ўз вақтида бухороликлар орасида шундай одат таомилга кирган: Турки Жанди зиёратгоҳи олдида йўловчилар уловларидан тушиб пиёда ўтганлар. Шайхнинг

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

ҳурматини жойига қўймаган ёинки, шундай одат борлигини билмаган чавандозлар эса ўз уловларидан йиқилиб тушганлиги ҳақидаги ривоятлар кенг тарқалган.

Турки Жанди масжиди ичидаги қудуқ ҳам табаррук ҳисобланади. Қудуқ сувининг шифобахшлиги Маккаи Мукаррамадаги Зам-Зам қудуғи билан кўринмас йўл билан боғланганлиги билан изоҳланади. Ривоятларга қараганда, Турки Жанди қудуғи устида турадиган Қуръон оятлари ёзилган мис жом қудуққа тушиб кетиб, бир муддат ўтгач, Маккатулло қудуғидан чиққан. Бир қанча вақтдан кейин Маккатулло қудуғига ўша жом тушиб кетиб, яна Турки Жанди қудуғидан топилган.

Турки Жанди ва Чашмаи Аюб мақбаралари бир даврга мансуб иншоотлар бўлиб ҳисобланади. Темурийлар даврида эса XII асрга барпо этилган мақбара гумбази таъмирланган ва зиёратхона барпо этилган.

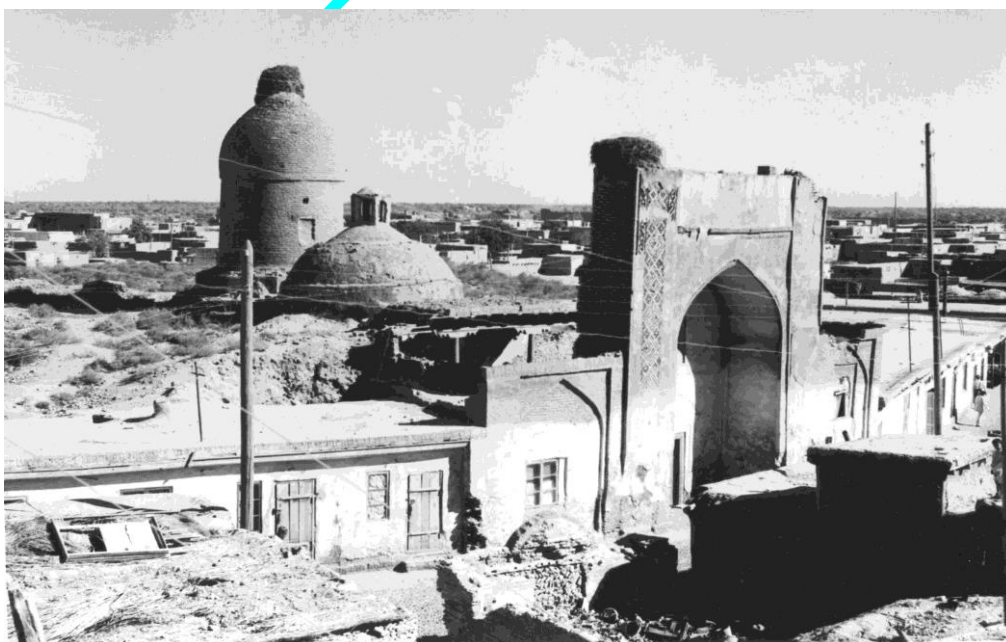

9-расм. Турки Жанди зиёратгоҳи. XX асрнинг 40-йиллари.

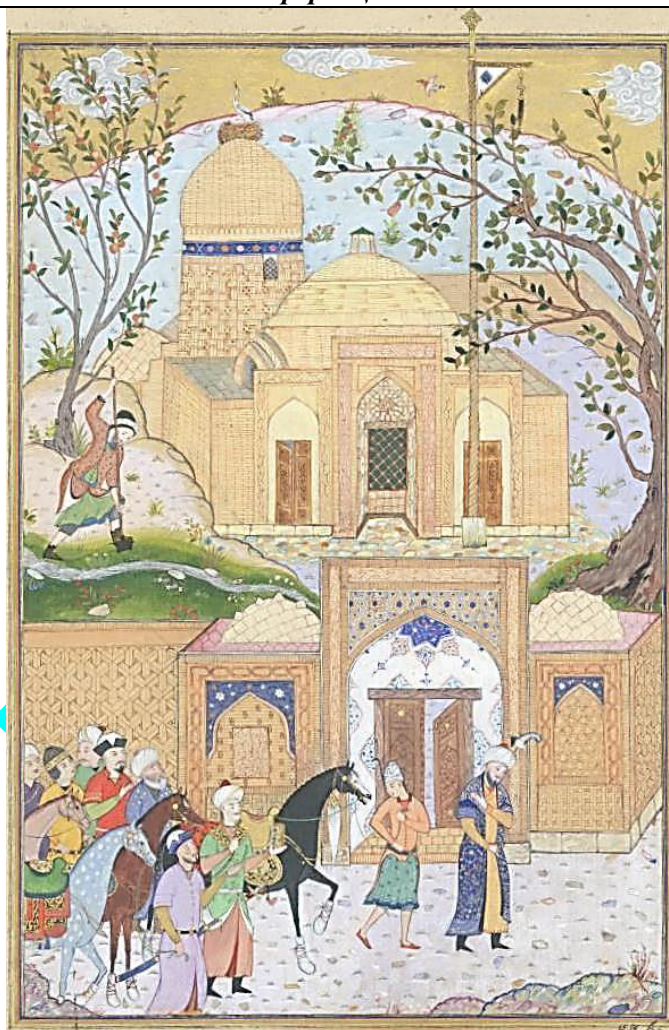
Зиёратгоҳнинг мақбара қисми ташқи гумбази баланд цилиндрик асосга ўрнатилган бўлиб, узоқдан кўзга ташланиб туради ва бинонинг шаклу шамойилини намоиш этади. Ички конструктив гумбаз эса қалқонсимон бағаллар ёрдамида кўтарилган тўртта ўзаро кесишган равоқлар устига ўрнатилган. Темурийлар даврида вужудга келган гумбаз ости конструкциялар Бухорода илк бор айнан Турки Жанди мақбарасида учратишимиз мумкин.

10-расм. Мақбара устидаги гумбаз ости конструкцияси. 2020 йил.

11-расм. Турки Жанди зиёратгоҳи. XX асрнинг 70-йиллари.

**12-расм. Амир Темур Турки Жанди зиёратида. Миниатюра.
Жаҳонгир Ашуров. Туркия. 2017 й.**

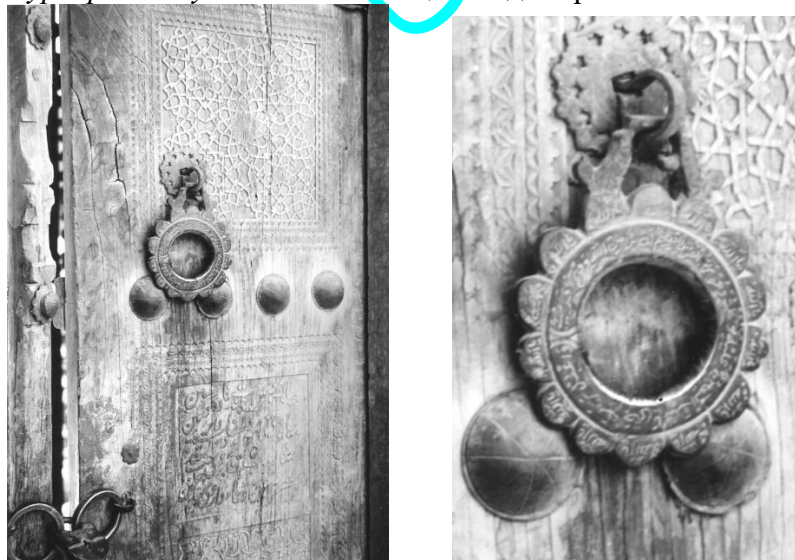
Амир Темур ҳукмронлиги даврида Турки Жанди мақбарасида олиб борилган қурилиш ишларини миниатюрада тасвирлаш мақсадида бухоролик миниатюрачи-рассом Жаҳонгир Ашуров “Амир Темур Турки Жанди зиёратида” номли ноёб асарини яратган.

XX асрнинг 30-йиллари бошларида зиёратгоҳни таъмирлаш учун асосий манба ҳисобланган вақф мулкларини бекор қилинади. Мажмуанинг умуман қаровсиз қолиб кетган қабристон қисми харобага айланади. Натижада XX асрнинг 70-йилларида бир неча қаватли пушталар (қабрлар) текисланиб, турар жойлар қурилади.

13-расм. Турки Жанди зиёратгоҳи пештоқи. 2020 йил.

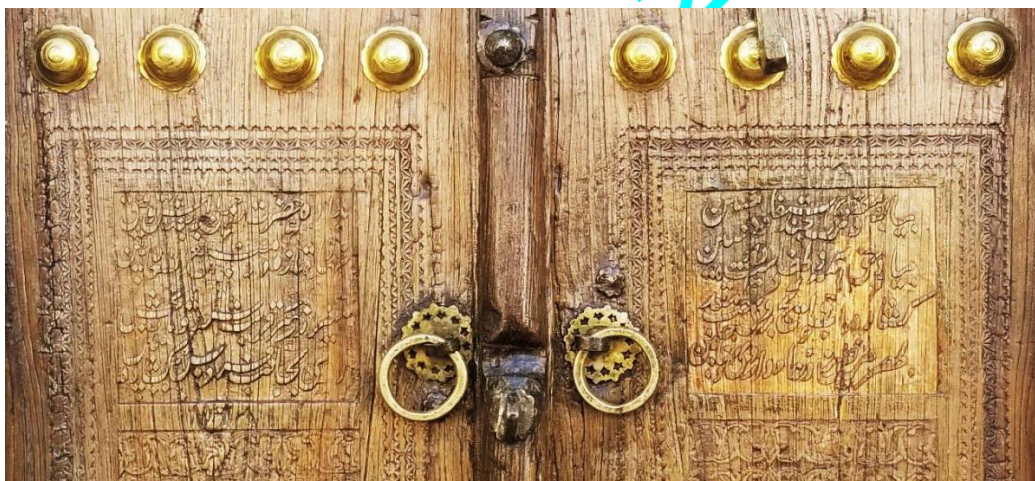
Мақбарага XVI асрда қурилган пештоқ орқали кирилади. XIX аср бошида ўрнатилган кириш эшиги икки табақали бўлиб, унинг ҳар иккала дилагида *араб* *ҳатотлик ёзуви* турларидан бўлмиш наставлик хатида тарих битилган.

14-расм. Зиёратгоҳга кириш эшигидаги зулфинлар. Фото 1954 й. Гиришберг

15-расм. Зиёратгоҳга кириш эшиги ва ундаги битик. 2020 й.

Турки Жандий мақбарасига келиб маънавий озуқа олгин,
 Кўнгишлар Ҳақ Таолонинг ёдида эканлигини кўргин.
 Ҳоҷатмандлар учун ҳоҷатлари бўлади раво,
 Руҳий касалликлар учун даво борлигини кўргин.
 Ҳазрати Раҳмон муваффақият бериб,
 Илтижолар маконида тоза ниятлар ижобатини кўргин.

Унинг боши яқинига бош уриб таърихни ёзди:

“Фирдавс жаннатин ёнидан бир эшик очилганини кўргин”.

1227/1812

(Таржима турли даврларда бир қатор шарқиунослар: Б. Қазоқов, Б. Бобожонов, Ғ. Раззоқов ва К. Раҳимов томонидан амалга оширилган)

2020 йил ушбу табаррук қадамжой истеъдодли усталар томонидан тўлиқ реставрация қилиниб, зиёратчилар учун обод масканга айлантирилди. Турки Жанди мақбараси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 4 октябрдаги 846-сонли қарорига асосан давлат муҳофазасига олинган. 2019 - 2020 йилларда обод маҳалла дастури доирасида “Барака Ризо Қурувчи” МЧЖ томонидан кенг кўламли реставрация тиклаш ишлари амалга оширилган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Садриддин Салим Бухорий. Бухоронинг табаррук зиёратгоҳлари. Т., 2015
2. Тухфат аз-зоирин. (перевод с таджикского-персидского, предисловия коментари-Х.Тураева). “Splendid”, Т., 2021.
3. Тарихи Муллозода. (сўз боши, форс тилидан таржима, изоҳлар муаллифлари Ш. Воҳидов, Б. Аминов). “Янги аср авлоди”, Т., 2009 й.
4. Насабнома. Т., 2017 й.
5. Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодального города Бухары. “Наука”. М., 1976
6. Некрасова Е.Г. Историческая топография южной части Бухары (район некрополя Турки-Джанди)// «Археология и нумизматика и эпиграфика Средней Азии». Материалы научной конференции, посвященной 60-летию со дня рождения доктора исторических наук Бориса Дмитриевича Кочнева. Самарканд. 2000
7. Кочнев Б.Д. Турки Джанди в Бухаре. Заключение по шруфтам. Архив Глав НПУ МК Узб., рукопись №Б 3565/К76. Ташкент. 1973

HAZRAT KA'BUL AHBOR QADAMJOSI XUSUSIDA

Rajabov Oybek Iskandarovich
BuxDU, katta o'qituvchi

Xalqimiz ko'p ming yillik tarixi davomida rivojlanib, madaniyati yuksaldi. Betakror va qadimiy yurt o'zining boy tarixiy, moddiy va ma'naviy merosida buyuk allomalarga ega bo'ldi. Ko'hna Buxoro tarixi asrlar silsilasida mudom yuqori mavqeda turgan va sharif shaharda yetishib chiqqan buyuk allomalarning boy ilmiy merosi, o'lkani butun dunyoga tanitgan. Buxoroyi Sharifning 3000 yillik tarixi mobaynida ko'plab allomalar yashab ijod etdi. Dunyoga tanigan allomalarning ma'naviy merosi, ibratli hayot yo'li, odobi, kasbu-kori, ilmu ma'rifati, tabarruk qadamjolar davrlar osha o'z ahamitini saqlab qolmoqda.

Xoja Ka'bul Ahbori vali ziyoratgohi Buxoro viloyatining Kogon tumani To'dako'l yaqinidagi «Xo'jab» qishlog'ida joylashgan. Ziyoratgoh cho'l hududida joylashgan bo'lib, yer usti yumshoq qum, ostki qismi esa juda qattiq qatlamdan iborat. Qadimda bu joylar (Zarafshon va Qashqadaryo daryolarining qo'shilgan joyi “quyimozor” massivi) juda obod bo'lgan. Hududdagi tepalik qadimgi davrda katta bir qal'a bo'lgan. Qal'a atrofi bog'lardan iborat bo'lib, dehqonchilik qilish uchun serhosil yerlar, chorvachilik qilish uchun sharoit qulay bo'lgan. Maskan Buyuk ipak yo'lida joylashganligi sababli xalqi juda boy va o'ziga to'q bo'lishgan. Bu yerda karvon saroy bo'lib, qo'shni viloyatlardan kelgan savdogarlar shu karvonsaroyda tunab, so'ngra yo'lga chiqishgan. Xalqi ma'rifatli va madaniyatli bo'lgan. 2008-2009 yillarda maskanda ziyoratchilar va hududda faoliyat olib boruvchilar uchun tahoratxona tiklash jarayonida yer kovlanganda qadimgi uy-joylar, binolarning qoldiqlari topilgan.

Hazrat Ka'bul Ahbor - tobe'yn, valiyulloh, olim hisoblanadilar. Bir necha kitoblar muallifi sifatida mashhur. Manbalarda aytilishicha Hazrat Ka'bul Ahbor Muhammad s.a.v. tirikliklari vaqtida islomni qabul qilmagan. Ka'bul Ahbor Hazrat Umar r.a. va Hazrat Oyshadan hadis rivoyat qilganlar. Ibn Sa'dning rivoyat etishicha, Ka'bul Ahbor ulkan olim bo'lib, o'zgartirilmagan, asl Tavrotdan qissalar aytib berarkan. Ka'bul Ahbor: "Yarg'uchoq o'z o'qi atrofida aylangan kabi yer ham o'z o'qi atrofida aylanadi"- degan.

Abu Homid G'azzoliyning "Mukoshafatul qulub" nomli asarlarida Kabul Ahborning hikmatlari va shu kitobning oxirida tarjimai hollari berilgan: "Ka'bul- Ahbor: to'la ismi Abu Ishoq ibn Moti' ibn Hoysu. Paygambarimizdan keyingi ikkinchi xalifa Umar r.a. zamonlarida musulmonlikni qabul qilgan yamanlik yahudiylardan bo'lib, arablardagi isroiliy va musulmon rivoyatlarining eng eski roviysi hisoblanadi. Muoviya Suriya voliysida bo'lgan davrda saroyda mudarrislik qilar va voliy maslahatchisi edi. Vafoti melodiy 652 yildir¹. Ka'bul Ahbor 104 yil umr ko'rgan, qabrlari Xims (Suriya)dadir.

Tepalikdagi maqbara ichida 14 metrli sog'onada Ka'bul Axborning (VII-VIII asrga oid) qabrlari bo'lib, u kishining oyoq uchlarida xizmatkorlari Abdulloh Zohid ibn Asad dafn qilinganlar. Narshaxiyning "Buxoro tarixi" kitoblarida yozilishicha, Buxoro fathi arablar tomonidan 673 yilda boshlangan. Ya'ni Ka'bul Ahbor vafotlaridan 21 yil o'tgandan keyin arablar Buxoroga kelgan. Shu bois Kogon tumanidagi Xoja Ka'bul Ahbor ziyoratgohi qadamjo sifatida keyin barpo etilgandir. Maqbara oldida masjid qurilgan bo'lib, masjidning quyosh chiqar tomonida allomaning ikkinchi xizmatkorlari Mahmud ibn Hamid dafn qilinganlar. Masjidning orqasida esa maydoni 40-50 gektar keladigan qabriston bor. Bu sahroda katta hajmdagi qabristonning qanday vujudga kelganligi har bir insonni qiziqtirishi tabiiy. Qabristonning vujudga kelish sabablariga to'xtaladigan bo'lsak, bu yerdagi ko'plab marmardan yasalgan qabr toshlari bu yerda 1000 yildan buyon insonlar dafn etilayotganligidan guvohlik beradi.

Qabr toshlarida turli sura va oyatlar, dafn qilinganlarning ismi sharifi bitilgan. Toshlardagi yozuv sanalari esa qariyb ming yillik muddatni ko'rsatadi. Hatto ba'zi toshlarni juda qadimiyligi, uzoq vaqt o'tganligi bois ko'pgina harflari ko'chib tushgan. XI asrdan boshlab dafn etilgan qabrlarda yosh bolalar va erkaklar mozori ustidagi toshlarga "bobo" (jumladan, Abdurahmon bo'lsa - Bobo Abdurahmon), qiz va ayollar mozori ustidagi toshlarga "momo" (Jumladan, Hanifa bo'lsa - Momo Hanifa) deb bitilgan². Qabristonning umumiy maydoni taxminan 50 gektardan kattaroq bo'lib, maskur hududda o'rta asr, rivojlangan o'rta asr hamda hozirgi davrgacha mayitlar qo'yilmoqda. Rus bosqinidan keyin tepalik va uning atrofidagi binolar buzib tashlangan, maskan aholisining ko'pchiligi Qashqadaryo viloyati, Muborak tumani Qorliq mahallasiga ko'chib ketgan. Hozirgi davrgacha ham ushbu mahalla vakillari o'zining avlodlarini shu maskanga keltirib dafn etishadi³.

XX asrning 70 yillaridan boshlab Kogon shahar "JBI" (Jelezobetonniy izdeliya i konstruksiya) tashkiloti xodimlari (boshqa millat vakillari) vafot etgandan so'ng shu manzilda ko'milgan (bu sobiq tuzum davridagi siyosiy holat, chunki musulmon va boshqa din vakillari bir qadamjoda dafn etilmaydi). Qadamjoning shimoliy qismida 2007-2008 yillarda Kogon lo'lilariga ham joy ajratilgan. Ammo ba'zi bir sabablarga ko'ra ular hozirda olamdan o'tgan qon-qarindoshlarini Kogon tumanidagi Xo'ja bargi qadamjosida dafn etishmoqda.

Qadamjodagi eski masjid, gumbaz va ko'plab tarixiy maskanlar 1987 yil buzib tashlangan. Hazratning qabrlari 1995 yilda qayta ta'mirlangan. Shuningdek, 2004 yil Marat Sharipov tomonidan qadamjodagi 14 metrlik qabr chet ellik ekspedisiya vakllari bilan zamonaviy texnik asboblardan orqali tekshirilgan hamda qabrda 9 metrlik odam yaxlit suyak qoldiqlari borligi aniqlangan. Mozorda haqiqatdan ham odam ko'milgan degan xulosaga kelingan. 2008-2009 yillarda maskanda ko'plab qurilish ishlari hashar yo'li bilan amalga oshirilgan, hudud ancha obod

¹ Абу Хомид Газзолий "Мукошафатул кулуб", Т., "Адолат", 2002 йил. 212-саҳифа. Садриддин Салим Бухорий Бухоронинг табаррук зиёратгоҳлари. Тошкент, 2012, -Б.13-14., Н.Йўлдошев, Х.Курбонов Бухоро шаҳрива унинг атрофидаги зиёратгоҳлар тарихи. Бухоро, 2001 йил. -Б.90-94.

² Дала тадқиқотлари. 2022 йил, декабр. "Сараланган саҳифалар", "Мовароуннахр", Т. 2003 йил. 90-саҳифа

³ Дала тадқиқотлари. 2023 йил, феврал.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

qilingan, mozar hamda ziyoratgoh binolarining atrofi o‘rab olingan. Hozirgi kunda mazkur qadamjoda Anvar To‘qov imom xatiblik qilib kelmoqdalar.

Ulug‘ qadamjoni obod qilish, tariximizni qayta tiklash va uni teranroq anglash, yoshlarimiz ma‘naviyatini yanada yuksaltirish yo‘lidagi bir sa’y-harakat bo‘lib, ming yillardan qon-qonimizga singib ketgan dinu-diyonatni, urf-odat, ezgu amallarni davom ettirish, xalqning muqaddas burchi ekanligini unutmashimiz lozim. Tarix xalq ma‘naviyatining asosi, uni asrash har bir insonning burchidir.

**БУХОРОДАГИ ШАЙХ САЙФИДДИН БОХАРЗИЙ МАҚБАРАСИДАГИ ЁҒОЧ
ЎЙМАКОРЛИК САҒАНАСИ
(XIII – XIV АСРЛАР).**

Жамшид Халилов

**Бухоро давлат музей-қўриқхонаси
илмий ишлар бўйича директор ўринбосари
Умиджон Бақоев
Бухоро давлат университети магистранти
+998 97 304 00 39**

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, мутасаввуф, кубровия тариқати Бохарзия шоҳобчасининг асосчиси Сайфуддин Саъидж бин ал – Мутаҳҳар бин Саъид ал – Бохарзий Хуросондаги Бохарз қишлоғида туғилган. Илк саводини шу ерда чиқариб, кейинчалик Бухоро, Бағдод ва Нишопурда илмини давом эттириб, ҳаж сафарини амалга оширади. Сўнгра Бағдодда Шаҳобиддин Сухравардийдан, Хуросонда Али ат–Тусийдан дарс олади. Жалолиддин ал–Марғинонийдан унинг бобоси ёзган “Ҳидоя” асарини ўрганади, Бухорода Жамолиддин ал – Махбубий ва Шамсул – аимма (Имомлар қуёши) ал – Кардорий каби олимлар суҳбатидан фойдаланади. Бундан кейин Ҳиротга келиб, Тожиддин Махмуд ал–Ўшнухийдан сўфийлик ҳирқасини кияди. Сўнг Хоразмга келиб, Шайх Нажмиддин Куброга шогирд тушади. Кейинроқ шайх Кубронинг халифаси сифатида, мўғуллар босиб олган Бухоронинг Фатҳобод маҳалласига ўрнашади. Воизлик қилиб, “Саҳихи Бухорий” ҳадислари шарҳларидан таълим беради.

Ҳаётлик давридаёқ “Шайх ул–олам” номи билан шуҳрат таратган Бохарзий кўплаб вазирлар, давлат арбоблари ва ҳукмдорлар ҳурматиға сазовор бўлган. Мўғул хони Жўжининг ўғли Беркахон Бухорода шайх Бохарзийни зиёрат этгач, унинг таъсирида мусулмончилиқни қабул қилиб шайхга муридликка тутинади. Ақаси Ботухоннинг ўлиmidан кейин Олтин Ўрда хонлигини қабул қилган Беркахон ўн йил мобайнида давлатни бошқариб, Шайх Сайфиддин Бохарзийнинг руҳий мададида шимолий Кавказдан Сибир текислиқларига қадар яшайдиган туркий ва бошқа халқларнинг мусулмон динини қабул қилишларида муҳим роль ўйнайди. XIV асрнинг ўрталарида Ўрта Осиёға ва айниқса Бухоройи Шарифға саёҳат уюштирган араб олими Ибн Батута ҳикояларида келтиришича, Шайх Сайфуддин Бохарзийнинг шуҳрати ва унинг маънавий руҳий таъсири Ўрта Осиё ҳамда яқин шарқ мамлакатлари халқларига кенг миқёсда ёйилганлиги тўғрисида гувоҳлик беради.

Ўзбек мутафаккир шоири Алишер Навоий ўзининг “Насойим ул– муҳаббат” асарида Сайфуддин Бохарзийнинг ҳаётидаги бир ривоятни келтиради: “Шайх Нажмиддин Кубро ўз шогирди Сайфиддин Бохарзийни дуо қилиб шундай даврлар келадики буюк шохлар ҳам унинг хизматида бўлишади”, – деб айтган эканлар. Устознинг бу башорати ҳақиқатдан рўёбға чиқади, кунлардан бирида Олтин Ўрда шаҳзодаси Беркахон шайхни отга миндириб, бир неча чақирим масофагача от жиловидан ушлаб бориб, унинг хизматида бўлган.

Сайфуддин Бохарзий ҳаёти давомида Имом ал–Бухорий ҳадисларини қунт билан ўрганиб ва уларни кенг тарғибот этиб, устознинг Хартангдаги қабрини ҳар вақтда зиёрат қилиб, қабр атрофида ободонлаштириш ишларини амалга ошириб турган. Олам шайхи

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Сайфуддин Бохарзий 1261 йилнинг 21 октябрида Фатхободдаги хонадониди вафот этди. Бохарзийнинг қабри ва тақияси узоқ вақтлар халқ ва ҳукмдорларнинг зиёратгоҳи бўлиб келган. Буюк Амир Темур ҳам Бухорога ташриф буюрган чоғларида, Шайх ул-олам қабрини доим зиёрат қилганлиги, ҳамда унинг фармонига биноан Фатхобод мавзесида боғ ва шайх мақбараси обод қилиниб, зиёратхона ва шарқий пештоқ қурилган. Сайфуддин Бохарзийнинг арабча ва форсча “Шарҳи асмоил хусна” (Гўзал номлар шарҳи), “Рисолаи дар ишқ”, “Рубоият”, “Воқеаи хилват”, “Рўзнома”, “Васиятнома” асарлари бизгача етиб келган.

Ёғоч ўймакорлиги ўзбек халқининг энг қадимги амалий безак санъати тури бўлиб, бу ҳунар Ўрта Осиё ҳудудларида қадимги даврлардан бошланиб бугунги кунга қадар тараққий этиб келмоқда. Миллий ёғоч ўймакорлиги санъати, ганчкорлик, тош ва бошқа ўймакорлик турларидан шуниси билан ажралиб турадики, ҳақиқий уста учун, бу табиий маҳсулот тури, кенг ижодий эркинлик бағишлаб, улар ўз ҳаёлий имкониятлари орқали, чексиз бадий натижаларга эриша олишган. Ўрта Осиё ҳудудларида ёғоч маҳсулотлари иқлим шароитидан келиб чиқиб қурилиш ва майший уй-рўзғор буюмларини яратилишида асосий стратегик аҳамиятга эга табиий маҳсулот ҳисобланиб, бугунги кунда ҳам шундай бўлиб қолмоқда. Маҳаллий усталар томонидан уйлар, саройлар, масжид, мадрасалар қурилиши, меъморий ёдгорликларнинг безакдорлик ишларида ҳамда уй-рўзғор майший буюмларнинг яратилишида кенг қўлланиб келинган. Қурилиш иншоотларида устунлар, устунгўшалар, вассалар, тирковлар, эшик, деразалар, панжаралар, муқарнаслар, шифтлар ва бошқа конструкциялар. Майший ўймакорликда кенг миқёсдаги турли буюмлар, оддий уй-рўзғор буюмларидан тортиб сандиклар, лавҳлар, беланчак, топчанлар, ўтиргичлар, мусиқа асбоблари ва бошқалардир. Ёғоч ўймакорлигида ишлатиладиган хом-ашё бу асосан маҳаллий табиий дарахт турлари: чинор, тол, ўрик, тут, ёнғоқ, қайрағоч (ғужум), жийда, нок каби турли текстурага эга бўлган қаттиқ ва юмшоқ ёғоч турлари ишлатилади. Ўрта Осиё ёғоч ўймакорлиги санъати марказларига энг қадим замонлардан бошлаб қуйидаги шаҳарлар кирган: Хива, Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Қўқон, Фарғона ва ҳудуддаги табиий шароитидан келиб чиқиб бошқа шаҳарларда ривожланиб келган. Ёғоч билан ишлайдиган усталар маҳобатли уйлар, саройлар қурилишида ва бир вақтнинг ўзида (ўймачи, панжарасоз) уй-рўзғор, майший буюмлар усталари ҳисобланганлар, ўз навбатида ўймакорлик ишларида буюртманинг катта-кичиклиги, қурилиш мақсадидан келиб чиқиб мураккаб узоқ давом этадиган комплекс ишларда алоҳида ёндашиб, ёғочнинг чидамли ва юқори навлари танланиб, истеъдодли сулолавий ёки уста ва шогирд анъаналарига, миллий мактаблар хусусиятларига қатъий риоя қилинган ҳолда усталар томонидан юқори санъат даражасидаги ишлар бажарилиб, ўзига хос бетақрор миллий Ўрта Шарқ ёғоч ўймакорлик санъати намуналари ўзининг эстетик бадий жозибаси билан дунё аҳлини азалдан ўзига ром этиб келмоқда.

Ўрта Осиёнинг марказий шаҳарлари Бухоро, Самарқанд, Хивада XIII асрда мўғулларнинг босқинчилик талофатлари қанчалик кўп бўлмасин, бу шаҳарларда илм - фан, маданият, санъат, диний эътиқод, айниқса тасаввуф ғояларининг тараққий этиши тўхтаб қолмайди, аксинча кейинги XIV–XVI асрлардаги навбатдаги Темурийлар сулоласининг Шарқ Ренессанси даврига пойдевор яратиб берди. Шундай қилиб Бухорода XIII – асрнинг иккинчи ярмига келиб ижтимоий ҳаёт қарама – қаршиликларининг, зиддиятларнинг ошиши, халқ ҳаракатларининг фаоллашуви натижасида, мўғул хонлари маҳаллий зодагонлар ва дин пешволари талабларини секин-асталик бажаришга мажбур бўлишади. Бундай ижобий ўзгаришлар шаҳарда ҳунармандчилик, косибчилик, меъморчилик, савдо – сотиқ, карвонсаройлар, мадраса – масжидлар ва ҳаммомлар қурилишини давом эта бошлайди.

Археолог ва санъатшунос олимларнинг Сайфуддин Бохарзий мақбарасида XX асрда олиб борган тадқиқотларидан аниқланишича, ўтган асрнинг бошлари, тахминан 1907 йилларда, шайх гўрхонасидан қандайдир шахслар томонидан сағананинг бир қисми ўғирлаб кетилган. Сағана тўғри бурчакли, оёқчали, сандик шаклида бўлиб, барча

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

томонлари ўймакорлик қилинган, тўрт бўлакдан иборат усти текис қопқоқ билан ёпилган.

Шайх сағанасининг сақланиб қолган қисми тўрт бўлаги чуқурлашган ромлар билан ажратилган бўлиб, унинг тўлиқ юзаси бўрттирилган ҳошия билан ўраб олинган яхлит композицияни ташкил қилади. Композициянинг марказий қисми меҳробли ярим устунли панодан иборат бўлиб, унинг юзаси ва атрофлари безакдор нақшлар ва ҳаттотлик санъати намуналари билан безатилган. Б. М.Бобожоновнинг таъкидлашича бу ёзув «Девоний» дастхатига мансуб бўлиб, шу билан бир қаторда ушбу асарда Мованаунахр ҳудудида ривожланган бошқа ҳаттотлик санъати мактабидаги (куфий, сулх) ёзувлари ҳам ўз ўрнида қўлланилган. Сағана XX аср охири яъни шайх Сайфуддин Бохарзий вафот этгандан сўнг маҳаллий ҳунармандлар устахоналарининг бирида ясалганлиги тахмин қилинади. Сағана ёзувларида шайх туғилган ва вафот этган йиллар, Қуръондан келтирилган оятлар, Шайхни мадҳ этувчи мадҳиялар келтирилган. Матнда сўфийлар шерий қироатидаги сўз ўйинлари жуда ҳам нозик ифода этилган. Муаллиф нафақат оддий сўз ўйинлари, балким чуқур сўфийлик ғояларининг маъжозий мазмундорлигига эриша олган. Марказий композициянинг ён қисмлари Ўрта Осиёга хос бўлган наққошлик санъатининг барча (гирих, паргорий ислимий, эпиграфика) усулларининг мохирона қўлланади, ушбу сағанада қанчалик кўп деталлар, ўймакорлик, безакдорлик усулларининг ишлатилиши умумий композиция кўринишида ортиқчалик сездирмайди, балким давр усталари томонидан яратилган композиция бадий эстетик мукамал бажарилганлиги яққол кўриниб турибди. Шунинг алоҳида таъкидлаб ўтишимиз керакки сағана композициясида ишлатилган кенг техник усуллар, асарнинг бадий яхлитлигини сақлаб қолиб, унинг эстетик ва ғоявий, рамзий моҳиятини янада ошириб турибди. Шайх сағанасини яратган усталар, замондошлари ва ўзларидан олдинги усталар маҳоратларидан илҳомланиб наққошлик, ўймакорлик, меъморчилик санъат сирларини чуқур эгаллаган истеъдод эгалари бўлишган. Буларга мисол тариқасида; XIII–XIV асрлардаги нақш, ўймакорлиги, меъморчилик безак санъатларининг Бухородаги Исмоил Сомоний мақбараси, Работи Малик, Минораи Калон, Мағоки Аттор каби тарихий иншоотларидаги нақшлар безакдорлиги, ўз даври мусулмон санъатининг юксак даражадаги бадий чўққилари, бугунги кунда ҳам, мўъжизавий уйғун гўзаллиги билан дунё аҳлини ўзига жалб этиб келмоқда.

Сайфуддин Бохарзий қабридаги сағана, XIII асрдаги ёғоч ўймакорлик санъатининг шарқнинг даҳо устаси томонидан, инсоният бадий меъросига қолдирган санъат асари.

Ўта нозик, мураккаб, чуқур кўп қатламли, ўсимликсимон, геометрик, ва ҳаттотлик (эпиграфик) характердаги ёғоч ўймакорлиги. Ёғоч қисмларининг, кичик бўлакчаларининг ҳар бирининг жуда ҳам аниқлик билан, ўзаро бир - бирига туташтириш ишлари, тўлиқ ҳеч қандай мих ёки елим ишлатмасдан бажарилган. Бундай ишларни амалда бажариш фақатгина, ниҳоятда амалий геометрияни ва ёғочнинг ҳар бир бўлагига ишлов бериш техникасини мукамал эгаллаган усталар бажара олишган. Ўймакорлик ва пардозлаш ишларини амалга оширишдан олдин, уста яхлит композиция текислигини ўз тасаввурида доим сақлаган ҳолда, мураккаб элементларнинг нақшлар композицияси ҳаракатларини бажаришда ката маҳорат ва пластик юмшоқликка қатъий риоя этиб, шу билан бир қаторда текисликдаги икки ва ҳатто ундан ортиқ бўлган қатламларни ўйишда, ўта мохирона қўл ҳаракатларида бажаради. Уста ўйувчи ускунасининг қийясига қараб нақшларнинг чегарасига қараб, пастга, кейин юқорига, ёки айланма ва ҳар хил нотекис бўлган нақшинкор деталларни ҳам ўйиб боради. Шайх Сайфуддин Бохарзий шарафига яратилган сағана ёғоч ўймакорлик санъати, бадий эстетик жихатдан ўзининг сержилолиги, хилма-хил нақшлар композициясининг бой репертуари, жаннатни эслатувчи маконга интилиш каби ҳаёлий ғояни эслатиб туради.

Ўрта Осиёда сўфизм таълимотининг фалсафайи, ғоялари асосида, IX– XIII асрларда тараққий этган ва юқорида кўрсатилган, ўтмишнинг буюк усталари томонидан Бухоро ҳудудида барпо этилган мумтоз меъморчилик иншоотларининг пештоқ, ва

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

интерьерларининг нақшинкор безак санъатининг, эртакона, шаҳарнинг бадиий эстетик гўзаллиги, мусулмон маданияти санъат тарихи, шундан далолат бериб турибдики, Шайх Сайфуддин Боҳарзий қабрига ясалган сағана ёғоч ўймакорлик санъатининг ноёп дурдонаси, Шайх ўлимидан сўнг тез орада хомийлар буюртмасига асосан, Буюк Амур Темур ренессанс давридан 100 йил аввал машҳур наққош ўймакор исми номаълум уста томонидан тайёрланган деб тахмин қилинади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Н. Б. Немцева. “Сайфуддин Боҳарзий хонақоси” Бухоро. 2003 й. 214 бет.
2. Г. А. Пугаченкова, Ю. Л. Ремпель. Ўзбекистон санъат тарихи. «Санъат» 1965 й. – 686 бет.
3. А. Ҳақимов. Ўзбекистон санъати. Тошкент 2010 й. “Санъат” т. 502 б.
4. «Буюк шарқ мутафаккири Сайфуддин Боҳарзий» Мозийдан садо ж. (5-6) 2000 й.
5. Н. Б. Немцева. “Бухородаги Сайфуддин Боҳарзий хонақоси”. “Мозийдан садо” ж. 2004 й (3) 38 б.
6. Миллий энциклопедия.

**“Навоий вилоятидаги муқаддас қадамжолар, зиёратгоҳлар,
азиз авлиёлар зиёрат туризми объекти” сифатида ўрганилиши.**

Савриев Жасур Фахриддинович

**Навоий Инновациялар Университети ўқитувчиси
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) в/б. доц.**

+99890 647 20 26

savrivevjasur71@gmail.com

Ўрта Осиёда ислом дини қарор топиши билан шаҳарсозлик маданиятида масжид, мадраса, хонақоҳлар қурилиши учун янги давр бошланиб, жума ёки жомеъ масжидлари қурилишига алоҳида эътибор билан қаралди¹. Бундай бинолар одамлар гавжум майдонлар яқинида қурилган. Нурота шаҳридаги Чилустун жомеъ масжиди (IX аср), Панжвақта, Сайид ато жомеъ масжиди (XIV аср), Кўк Гумбаз масжиди. (XVI аср), Кармана туманидаги, Ҳазора ҚФЙ ҳудудида жойлашган Мавлоно Ориф Деггароний жомеъ масжиди (VII-IX-XI аср), Қосим Шайх жомеъ масжиди ва мадрасаси (XVI аср), Дўрмон ҚФЙ да жойлашган Дўрмон жомеъ масжиди, (XIX аср охири), Қизилтепа туманидаги Тошмасжид меъморий мажмуаси (XVI аср) ва бошқалар шулар жумласидандир.

Жумладан, Навоий вилоятида ҳам 81та жомеъ масжидлари қурилган бўлиб², шундан 61 таси қадимийлиги ва меъморчилик қурилиши билан алоҳида тарихийликка эга. Навоий вилоятидаги масжидларнинг меъморчилигида асосан бир ва кўп устунли, гумбазли, пештоқли, бурчакли, бир ва кўп томонлама айвонли, кўп хонали турларини учратишимиз мумкин. диссертант³. Кўплаб масжидларнинг лойиҳалаштирилишида аввало аҳоли турмуш тарзининг таркибий қисми бўлган диний эътиқодлар шаклланганлигидан келиб чиқиб, қурилишда асосан ушбу жараён эътиборга олинган. Чунки, Ўзбекистон ҳудудида дастлабки масжидлар ва хонақоларнинг пайдо бўлиши, халифалик сиёсий доирасига киритган араб босқинчиларининг роли маҳаллий санъати, жумладан қурилиш санъати учун ҳам дастлабки даврларда таъсирли аҳамиятга эга бўлган⁴. Хусусан, ўтган 20 йиллик мустақил ривожланиш даврида, Навоий вилоятининг ўзида, Ўзбекистон

¹ Ахмедов М.Қ. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. -Тошкент: Ўзбекистон, 1995. -Б.53-54.

² Ўзбекистон масжидлари. Навоий вилояти. <https://masjid.uz/navoiy-v/222-karmana-tumani/1473-mavlono-orif.html>, <http://muslim.uz>.

³ Муаллифнинг шахсий кузатуви. 2020 йил. 25 август.

⁴ Абриев Р.Б. Ўзбекистон мустақиллиги йилларида тарихий-меъморий обидаларни таъмирлаш ва қайта тиклаш жараёнлари. -Тошкент: Фан, 2015. -Б.20.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Республикаси Президенти ташаббуси билан кенг қўламли бунёдкорлик ишлари амалга оширилди.

Булар тарихий маданий ёдгорликлар, масжид, мадраса, мақбара ва хонақоҳлар, зиёратгоҳларни ободонлаштириш каби ишлар билан боғлиқдир. Жумладан, ушбу ишлар амалга оширилганидан сўнг, Навоий вилоятидаги жамланган меъморий ёдгорликлар орасида бугунги кунга қадар асрлар оша бизгача етиб келган энг қадимги масжидларидан Мавлоно Ориф Деггароний номлари билан боғлиқ масжид, Чилустун, Панжвақта, Саййид ато жомеъ масжиди, Кўк гумбаз масжиди, Қосим Шайх мажмуаси таркибига кириб кетадиган бир қатор биноларни ўз ичига қамраб олган масжид ва мадраса, Дўрмон жомеъ масжиди, Тошмасжид меъморий мажмуаларини иккинчи умрини ўтаяпти, деб мисол қилиб айтиб ўтиш мумкин. Бу иншоотлар ўз даврининг меъморчилик ютуқлари ва илғор технологиялари асосида бунёд этилганлиги ҳамда бир неча асрлар ўтганига қарамасдан асл ҳолатини йўқотмасдан бизгача етиб келганилиги билан аҳамиятлидир¹. Бироқ вақт ўтиши билан табиий – иқлим муҳити, ташқи таъсирлар ёдгорликларнинг жисмоний (моддий) эскиришига олиб келган. Булар натижасида ёдгорликларнинг нураш жараёни доимий равишда секин асталик билан ўз ҳолатини йўқотишлари тезлашиб, уларни сақлаб қолиш вазифаси устида иш олиб борилишини техник ҳолатларини мунтазам назорат қилишни, консервация-таъмирлаш ишларининг илмий асосланган усулларида фойдаланиб доимий равишда жорий ва капитал таъмирлаш жараёнларига мунтазам равишда эҳтиёж сезилади дейишимиз мумкин.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда олиб борилган қурилиш-таъмирлаш ишлари, аввало навоийликларнинг ўз қадриятларини асраб-авайлаш ва келажак авлодга етказиш каби эҳтиёжига, бу борада давлатимизнинг ташаббускорлиги ва ҳар томонлама қўллаб-қувватланишига таянганлиги алоҳида эътиборга лойиқ². 1991-2020 йилларда, Ўзбекистон хусусан Навоий вилоятидаги тарихий ёдгорликлари таъмирланишининг асосий йўналишлари мисолида мавжуд маданий мерос объектларини сақлаш, таъмирлаш, консервациялаш ва қайта тиклаш борасида бажарилган ишларнинг қўлами ва хусусиятларини инобатга олиб, уни 1991-2000-йиллар ҳамда 2001-2020 йилларни ўз ичига олган икки даврга бўлиб ўрганиш мантиқан ва мазмунан мақсадга мувофиқ бўлади деб ҳисоблаймиз. Бундай тарихий даврларга бўлинишнинг сабаби ўрганилаётган соҳадаги ўзгаришларнинг тамал тоши айнан 1991 йилларда қўйилганлиги билан боғлиқ³.

Навоий вилоятидаги мустақилликка қадар етиб келган ва аянчли ҳолатда бўлган кўплаб маданий мерос объектларини таъмирлаш ва консервациялашга қаратилган дастлабки ишлар айнан биринчи босқичда қисман, иккинчи босқичда эса мукамал равишда таъмирлашга тўғри келди. Улар аввало, халқаро ва республика аҳамиятига молик бир қатор дастлабки тадбирлар доирасида амалга оширилиб, Кармана, Нурота, Қизилтепа туманларидаги бир қанча тарихий-меъморий иншоотларни таъмирлаш, қайта тиклаш жараёни бевосита давлат, жамоатчилик ҳамда ҳомийлик ёрдами билан олиб борилди⁴. Иккинчи босқич халқаро стандартлар талабларига жавоб берувчи “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида”ги 2001 йил 30-август қонунининг қабул қилинишидан бошланди⁵. Миллий қонунчилик тизимидаги ушбу ижобий ўзгариш соҳада жадал суръатлар билан иш юритиш ва республикада мавжуд маданий меърос объектларини ҳисобга олиш, уларнинг техник ҳолатидан келиб чиққан

¹ Воронина В.А. Некоторые данные о памятниках зодчества Узбекистана.//Архитектурное наследство, выпуск 3.-Москва: 1953.-Б.107.

² Ахмедов Э.Ўзбекистон шаҳарлари мустақиллик йилларида.-Тошкент: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2002.-Б.78.

³ Абриев Р.Б.Ўзбекистон мустақиллиги йилларида тарихий-меъморий обидаларни,таъмирлаш ва қайта тиклаш жараёнлар.-Тошкент: Фан, 2015.-Б.68.

⁴ Навоий вилоят ҳокимлигининг жорий архив маълумотномаси. 2019 -йил январь-сентябрь ойлари давомида барча соҳаларда амалга оширилган ҳомийликлар тўғрисида.

⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси.- Тошкент: 2001 й, 9-10-сон.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

ҳолда барча имкониятларни ишга солиб, қурилиш-таъмирлаш ва бунёдкорликни амалга ошириш учун кенг имкониятлар яратди.

Жумладан: Нурота туманида жойлашган қадимийлиги билан алоҳида аҳамият касб этган масжидларда ҳам соҳа мутахассислар жалб этилиб, улар томонидан тадқиқот ишлари амалга оширилди ҳамда уларнинг изланишлари натижалари асосида бутун комплексни таъмирлаш бўйича лойиҳа режалари ишлаб чиқилди¹. 1992-1995 йиллар оралиғи бу комплекс бинолар учун дастлабки таъмирланиш-тарихи босқичи бўлди десак айтиш тарихий ҳақиқат. Айнан шу йилларда “Чашма меъморий-тарихий комплекси”га давлат ҳимоясига олинган мақоми берилди². Булар, Чилустун жомеъ масжиди, Панжвақта, Саййид ато жомеъ масжиди, Кўк гумбаз масжиди, Шоҳимардон жомеъ масжиди ва бошқалар киради³. Бу эскиз лойиҳаларда биноларнинг нисбатан кўпроқ шикастланган асосий кириш жойларини замонавийлашган услублар асосида таъмирлашга эътибор қаратилди.

Хусусан бош масжид, жанубий ва шимолий масжидлар таъмирдан чиқарилди. Кўк гумбаз жомеъ масжидининг қибла томонга қараган меҳробининг иккала томонидаги чиллахонаси қайта тикланди. Чилустун жомеъ масжидининг ташқи кўриниши квадрат шаклида бўлиб унинг меҳроб қисмида ёриқ юзага келганлиги сабабли, ғарбий деворига қайта туташтирилди. Масжид минорасининг пастки девор атрофидаги тўкилган қисмлари ҳамда ички зинапояларидаги махсус зиналарга қайта ишлов берилиб мукамал таъмирланиш жараёнилари бошлангунга қадар имомнинг азон айтиш учун шароит яратиб берилди⁴. Ушбу ишларни амалга оширишда Нурота туман ҳокимлиги маданият ишлари бошқармаси мутассадди ходимлари ҳамда шу даврларда Чашма зиёратгоҳига имом сифатида фаолият юритган Саййид Насиржон ҳожи Атоев бош қўлишиб, таъмирлаш ишларида эса Нурота сангтарошлик мактаби асосчиларидан Ғозғонлик машҳур усталар Абдураим ва Абдурасул Турдиевларнинг меҳнати алоҳида эътиборга лойиқ. Айниқса Абдураим Турдиев томонидан ишланган меҳроб олий санъат даражасига қўтарилган. Айтиб ўтганимиздек ушбу комплекснинг ҳамма қисмларини мукамал тарзда таъмирлашни имкони бўлмай, биринчидан реставратор усталарнинг етишмаслиги бир сабаб бўлса, иккинчи бир сабаби мустақилликнинг ўтиш даври қийинчиликлари билан боғлиқ бўлиб яъни молиявий масалаларга ҳам келиб тақалган⁵. Қолган масжидлардаги таъмирланиш босқичлари барчаси фақат безак ишларига тегишли эди. Лекин бинони ёғингарчиликдан сақлаш ва зилзилага қарши конструкцияларни ҳисобга олган ҳолда қурилмаларни қайта тиклаш ишларини олиб бориш вақти келган эди. Лекин бу ишлар тажрибасизлик туфайли амалга оширилмади. Бу ўша вақтнинг хатоси ва тажрибалари натижаси эди. Қайта тиклаш фақатгина қадимги кўринишдаги ғиштларнинг зарарланган қисмларида қўлланиш билан чегараланилди ҳолос.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 29 июль куни “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги 269 сонли қарори қабул қилинди⁶. Қарорда маданий мерос объектларининг муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш

¹ Мирзаев Б., Ахматкулов К. Нурота тарихидан лавҳалар.-Тошкент: Ўқитувчи,1997.-Б.25.

² Ўзбекистон Миллий Архиви.. М-35-фонд, 1-рўйхат, 43-йиғма жилд. 89- 90-варақлар.

³ Курбонов Х.Р.,Аҳмедов Р., Исмоилзода Ш., Нарзуллаев У., Тоғаев З. Нурота тумани:кеча ва бугун.-Тошкент: Sakhof, 2021.-Б.153-154.

⁴ Муаллифнинг “Чашма” зиёратгоҳи мажмуаси бош маслаҳатчиси Шавкат Исмоилзода билан бўлиб ўтган шахсий мулоқоти.2020 йил.7. август.

⁵ Ўзбекистон Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш илмий ишлаб чиқариш бош бошқармаси жорий архиви. Хатлар папкаси.Письмо гендиректора РВХК “Узинтерстроя” Заместителю министра по делам культуры РУз. № 82/1 от 8.08.1994 г; Там же. Письмо начальнику Глав НПУ памятников Кабинету Министров РУз. №10-09/210 от 18.07.1995г.

⁶ “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 269 сонли қарори . -Тошкент: 2002. 29 июль.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

масалаларини мувофиқлаштириш бўйича вилоятларда, шу жумладан Бухоро, Навоий ва Самарқанд вилоятларида идоралараро комиссия тузилган бўлиб, унинг зиммасига маданий меърос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий йўналишларини амалга ошириш юзасидан таклифлар тайёрлаш асосий вазифа сифатида юклатилган эди. Бу эса ўз навбатида, соҳада олиб борилаётган таъмирлаш ва қайта тиклаш борасидаги амалга оширилаётган ислохотларнинг навбатдаги босқичига асос бўлиб хизмат қилди. Навоий вилоятида миллий қонунчилик тизимидаги ушбу ўзгаришлар соҳада жадал суръатлар билан иш юритиш ва туманлардаги мавжуд маданий мерос объектларини ҳисобга олиш, уларнинг техник ҳолатидан келиб чиққан ҳолда барча имкониятларни ишга солиб тузатиш таъмирлашда кенг имкониятлар яратди.

Фойдаланилган адабиёт ва манбаалар:

1. Ахмедов М.Қ. Ўрта Осиё меъморчилиқ тарихи.-Тошкент: Ўзбекистон, 1995.-Б.53-54.
2. Ахмедов Э. Ўзбекистон шаҳарлари мустақиллик йилларида.-Тошкент: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2002.-Б.78.
3. Абриев Р.Б. Ўзбекистон мустақиллиги йилларида тарихий-меъморий обидаларни, таъмирлаш ва қайта тиклаш жараёнлар.-Тошкент: Фан, 2015.-Б.68.
4. Воронина В.А. Некоторые данные о памятниках зодчества Узбекистана.//Архитектурное наследие, выпуск 3.-Москва: 1953.-Б.107.
5. Мирзаев Б., Ахматкулов К. Нурота тарихидан лавҳалар.-Тошкент: Ўқитувчи, 1997.-Б.25.
6. Қурбонов Х.Р., Аҳмедов Р., Исмоилзода Ш., Нарзуллаев У., Тоғаев З. Нурота тумани: кеча ва бугун.-Тошкент: Sahhof, 2021.-Б.153-154.
7. Ўзбекистон Миллий Архиви.. М-35-фонд, 1-руйхат, 43-йиғма жилд. 89- 90-варақлар.
8. Муаллифнинг "Чашма" зиёратгоҳи мажмуаси бош маслаҳатчиси Шавкат Исмоилзода билан бўлиб ўтган шахсий мулоқоти. 2020 йил. 7. август.
9. Навоий вилоят ҳокимлигининг жорий архив маълумотномаси. 2019 -йил январь-сентябрь ойлари давомида барча соҳаларда амалга оширилган ҳомийликлар тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси.- Тошкент: 2001 й, 9-10-сон.

BUXORODAGI MUQADDAS QADAMJOLAR, ZIYORATGOHLAR, AZIZ AVLIYOLAR ZIYORAT TURIZMI OB'EKTI SIFATIDA

Ismoilova D.A.

**Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar
universiteti dotsenti, t.f.n.,**

Biyyev N.O.

**Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar
universiteti katta o'qituvchisi**

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev Islom hamkorlik tashkilotining Birinchi Sammitida so'zlagan nutqida [1] Tashkilotning 2016-2025 yillarga mo'ljallangan Harakat dasturini qo'llagan holda iqlimning global o'zgarishiga, tuproq degradatsiyasiga, foydalaniladigan erlar kamayib borayotganligiga, cho'llanish va qurg'oqchilik masalalariga alohida to'xtalib o'tgan edi.

Bunday global va mintaqaviy muammolarni hal qilishda barqaror turizmni, shu jumladan ziyorat turizmining roli beqiyosdir. Qadimiy Buxoro esa ziyorat turizmi bo'yicha tom ma'noda dunyodagi har qanday davlat bilan bellasha oladi. Shu o'rinda ziyorat so'ziga ta'rif beradigan bo'lsak, ziyorat-(arab.-biror erga yoki shaxs huzuriga borish) - ziyoratgox - muqaddas joylarga, mozar va qabristonlarga borib, muayyan rasm - rusmlarni bajarib kelish.[2] Muhammad (s.a.v.) bir hadisi shariflarda aytganlar: «Qabristonlarni ziyorat qilib turinglar, zero, u oxiratni eslatadi». Oxiratni eslash esa kishini yovuzlikdan uzoqlashtirib, ezgulikka yaqinlashtiradi. O'zbekistonda ham ziyorat turizmini rivojlantirish bo'yicha ham keng miqyosdagi ishlar amalga oshirilmoqda.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Natijada, so'ngi yillarda mamlakatimizga kelayotgan sayyohlar soni sezilarli darajada oshishiga erishildi. Buxoro musulmon olami uchun aziz, sayyohlar tashrif buyuradigan muqaddas joy, garchi bu yerda haqiqatan ham ko'rishga arziydigan narsa bor! Markaziy Osiyoning bu qadimiy manzilgohi muzey shahri deb ataladi va butun tarixiy markaz YUNESKOning Butunjahon merosi ro'yxatiga kiritilgan.

Buxoro ziyorat turizm sohasida ulkan salohiyatga ega bo'lgan viloyatlardan hisoblanadi. Har yili bu shaharga dunyoning ko'plab mamlakatlaridan sayyohlar oqimi kelib ketishadi. Viloyatda hozirgi kunda jahon ahamiyatiga ega 140 dan ortiq arxitektura yodgorliklariga ega bo'lgan Muzey-uy maqbarasi kabi ko'plab yodgorliklar bundan ming yillar oldin qurilgan bo'lib, hozirgi kunda ham mehmonlarni o'zlariga jalb etmokda. Buxoroning mashhuriligini Imom Buxoriy, Narshaxiy, Rudakiy, Daqiqiy, Abu Ali ibn Sino va Bahouddin Naqshband kabi siymolar yanada orttirib yuborishgan. Ma'lumki, islom olamida Buxoro nomiga Sharif, ya'ni Mukaddas qo'shimchasi qo'shib ishlatilgan.

Buxoro X asrda eng yirik ilmiy va madaniy markaz bo'lgan. Mag'oqi Attori, Namozgoh masjidi, Chashmai Ayub kabi yodgorliklar mazkur davrning bebaho meros bo'lib qolgan. Buxoro amirligining oxirgi amiri Said Olimxonning yozgi saroyi Sitorai Mohi-xossa o'zining xashamatli arxitekturasi bilan diqqatga sozovordir. Labi Hovuz (XVI-XVII asrlar), Xo'ja Nasriddin haykali, Nodir devonbegi madrasasi, shuningdek, Devonbegi xonaqosi, Ko'kaldosh madrasasi kabi muhtasham tarixiy -madaniy yodgorliklar bugungi kunda ham shaharning o'ziga xos diqqatga sazovor joylari hisoblanadi. Ushbu maskanlarga tashrif buyurgan ziyoratchilar faqatgina muqaddas joylar bilan munosabatda bo'lib, ko'nglida xalovat his etibgina qolmay, Buxoro shahrining asrlar davomida shakllangan madaniyati, madaniy va diniy an'analari, urf-odatlarini anglaydi, o'rganadi hozirgi va kelajak avlodlarga etkazishga harakat qiladi. Bunday bilimlar inson, jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlarga ijobiy ta'sir ko'rsatadi va barqaror rivojlanishga asos bo'ladi.

Ziyorat turizmini rivojlantirish uchun barqaror rivojlanish siyosatini olib borish, ziyorat turizmini tarixiy obidalariga va atrof-muhitga ta'siri bilan bog'liq bo'lgan masalalarni ko'rib chiqish muhim hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 16 yanvardagi "Moddiy madaniy va arxeologiya merosi ob'ektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanishni takomillashtirish to'g'risida"gi[3] farmoyishida 2018-2023 yillarda moddiy- madaniy va arxeologiya merosi ob'ektlarini muhofaza qilish, asrash, ilmiy tadqiq etish, targ'ib qilish va ulardan foydalanishni tubdan takomillashtirish vazifasi belgilangan. Hozirgi vaqtda mamlakatimizdagi tarixiy va madaniy meros ob'ektlarini qayta tiklash, ularning asliyatini saqlab qolgan holda ta'mirlash bo'yicha keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda. Buxoro viloyatidagi etti Pir qadamjolari bo'yicha turistlar oqimini yanada oshirish maqsadida, Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni, Xoja Orif ar-Revqariy, Xoja Mahmud Anjir Fag'naviy, Xoja Ali Romitaniy, Xoja Muhammad Boboyi Samosiy, Sayyid Amir Kulol, Xoja Bahouddin Naqshband va Chorbakr majmualarida bugungi kunda ularning aksariyatida tiklash-ta'mirlash ishlari boshlab yuborilgan yoki tugallangan.

Ziyoratgohlar har bir xalqning milliy qadriyatlarini o'zida mujassam etgan muqaddas joylar sifatida muhim ahamiyat kasb etib, xalqining milliy-madaniy yodgorliklari hisoblanadi.[4] 2019 yilning 21-23 fevral kunlari Buxoro shahrida Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev tashabbusi bilan mamlakatning xalqaro maydondagi ziyorat turizmi bo'yicha mavqeini oshirish maqsadida Ziyorat turizmi bo'yicha I Xalqaro forum o'tkazildi.[5] Mazkur forum doirasida O'zbekistonning ziyorat turizm markazlaridan biri sifatida tan olinishiga doir Buxoro deklaratsiyasining imzolanishiga bag'ishlangan tantanali marosim bo'lib o'tdi.

Buxoroning eski shahar qismi o'z tarixiy qiyofasi, tuzilishi va asliyatini uzviy bog'langan ravishda keng maydonda saqlab qolganligi bilan Markaziy Osiyoning barcha shaharlaridan ajralib turadi hamda aynan o'rta asrlar ruhidagi qadimiy go'zal, shukuhli binolar majmualari, tor chiroyli ko'chalar, savdo rastalari shu xususiyati bilan ko'pchilik turistlarni o'ziga rom qiladi. Bundan tashrif buyuruvchilar o'zgacha qoniqish hosil qiladilar. Bundan juda unumli foydalanish uchun turistlarga xizmat ko'rsatish, ovqatlanish nuqtalarining joylashuvining optimal

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

variantlarini qayta ko'rib chiqish, arzonlarini tashkil etish kerak, ko'ngilochar tadbirlar reja-dasturlarini yangilab, mazmunini boyitib turish lozim.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Buxorodagi muqaddas qadamjolar, ziyoratgohlar, aziz avliyolar jahon madaniy merosining be'baho namunasi bo'lib, ularni ziyorat qilish dunyo xalqlari uchun ulkan ma'naviy ozuqa vazifasini ta'minlanishiga erishishimiz lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. <https://m.youtube.com/watch?>
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. A. Madvaliev tahriri ostida. T.:O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2008. B 149.
3. <https://lex.uz/docs>
4. Ibn Battuta "Sayohatnoma", (Tuhfat an-nuzzor fiy g'aroib al-amsor va ajoib al-asfor,
5. N.Ibrohimov, A.Zayriev va b. tarj.), Toshkent, "SHarq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi, 2012. B.277-378.
6. Xalq so'zi gazetasi. 2019 yil. 20 fevral.

DURDONA

5- ШЎҒБА БХСР ВА СОВЕТ ДАВРИДА БУХОРО ТАРИХИ МАСАЛАЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ (АРХЕОЛОГИЯ, ЭТНОГРАФИЯ, ШАҲАРСОЗЛИК, ИЛМ-ФАН, САНЪАТ ВА МАДАНИЯТ)

ТУРКИСТОН ҚЎРБОШИЛАРИ ВА ЖАДИДЛАРИНИНГ МУСТАҚИЛЛИК УЧУН КУРАШИ

Қаҳрамон Ражабов,
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон ФА Тарих институти бош илмий ходими

Ўзбек давлатчилигининг 3000 йиллик тарихида аجدодларимизнинг юрт озодлиги ва миллат мустақиллиги учун олиб борган фидокорона курашлари масаласи муҳим ўрин тутди. Бу борада бобо-момоларимиз кўрсатган қаҳрамонликлар ҳақида ҳар қанча айтсак, ёзсак, шунча оз. Негаки бугунги ёруғ, эмин-эркинлик кунларига осонликча етиб келинган эмас. Демак, биз тарихчилар олдида турган бош вазифа ҳам айнан ушбу ўта муҳим ва зарур мавзу – эл-юрт рўшнолиги йўлида ўзидан кечган кўплаб аجدодларимиз ҳаёти ва фаолиятини илмий жиҳатдан ўрганиш ва олинган натижаларни бугунги авлод таълим-тарбиясига йўналтиришдан иборатдир.

Шу билан бирга, тарих ҳақиқатларидан яна бирини ҳам таъкидлаб ўтишимиз ҳам фарз, ҳам қарз. Миллий-озодлик ҳаракатлари, жадиदчилик, қатағонлар ҳақида бемалол изланишлар олиб бориш, оммавий ахборот воситаларида сўз айтиш, ёпиқ архивларга кириш имкони туғилганига кўп бўлгани йўқ. Бу каби зарур ва савобли ишларга Янги Ўзбекистон шароитидагина қўл уриш имкони туғилди.

Давлатимиз раҳбарининг илм-фан, айниқса, тарихга бўлган алоҳида ғамхўрликларининг қадр-қимматини биз тарихчилар, совет даврида ва, минг афсуски, мустақиллик йилларида ҳам таъкибга учраган олимлар яхши биламиз. Болшевиклар ҳокимиятига қарши миллий-озодлик курашларини “босмачилик” деб билиш, жадидчилик аҳамиятини чуқурроқ ва кенгроқ очишга бўлган илмий интилишларни бўғиш каби хунук ҳолатлар яқин-яқингача оддий ва тарих фанимизда устувор бўлиб қолганига шахсан гувоҳимиз.

Айнан давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёевнинг ташаббуси билан сўнгги йилларда Туркистонда мустабид совет режими қарши кураш тарихини ҳолис ва илмий асосда тадқиқ этиш, одамларимизга етказиш учун барча шароитлар яратиб берилди. Қатағон қилинган жадиद тараққийпарварлари, қўрбошилар ва истиқлолчиларнинг муқаддас хотирасини эъзозлаш, улар фаолиятини ўрганиш ҳамда қолдирган меросини оммалаштиришга жиддий киришилди.

1918 – 1935 йилларимизта қамиздасовет режими ҳамда унинг қуролли кучлари бўлган қизил армияга қарши ҳаёт-мамот курашини олиб борган истиқлолчиларнинг ҳарбий қўмондонлари – қўрбошилар ҳаёти ва фаолияти, уларнинг фожиали тақдири махсус ўрганилмасдан қолаётган эди. Ҳолбуки айнан қўрбошилар етакчилигида ўзбек халқи совет империясига қарши жаҳон тарихида мисли кўрилмаган озодлик курашини олиб борганлар. Энг муҳими, Туркистонда миллий давлатчиликни тиклаш учун салкам йигирма йил кечган қуролли ҳаракат қандайдир уюшмаган, халқдан узилган “ўғри-қароқчилар тўдаси”нинг самарасиз уринишлари эмас, балки бутун эл-юрт – каттаю кичик, эркак-у хотин-қиз, барча тоифа ва табақалар қўллаб-қувватлаган, аниқ мақсади бор умуммиллий қаршилиқ кураши бўлган эди.

Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракати қатнашчиларининг умумий миқдори тўғрисида манбалар ва тарихий адабиётларда бир-бирига зид фикрлар келтирилади. Совет тарихчиларининг тадқиқотларида бутун Туркистондаги “босмачилар”нинг сони 6 000 нафардан 60 000 кишигача кўрсатилади.

Бухоронинг сўнгги ҳукмдори Амир Саййид Олимхон (1881-1944)нинг хотираларида келтирилишича, 1922 йил ноябрда Туркистондаги қизил аскарларнинг

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

миқдори 100 000 кишидан кўп бўлган. Уларга қарши 60 000 йиги, жумладан Фарғона водийсида 26 000 киши озодлик жанглари олиб борган. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг Германияда яшаган тарихчи Боймирза Ҳайит (1917-2006)нинг таъкидлашича, Фарғона водийсидаги бу ҳаракатда 72 000 қуролли киши қатнашган.

Бу маълумотлар ҳақиқатга анча яқин бўлиб, у архив ҳужжатлари билан тасдиқланади. Туркистон АССР раҳбарларидан бири Иномжон Хидиралиевнинг ёзишича, *“1920 йил сентябр ойида ҳаракат қатнашчиларининг сони 70 000 кишига етди ва бу ҳолат кучли саросималик уйғотди”*.

Бирламчи манбалар ва ҳужжатларни ўзаро қиёслаш, солиштириш ва таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, истиқлолчилик ҳаракати қатнашчиларининг Туркистон минтақасидаги умумий миқдори қуролли кураш энг кучайган 1919-1922 йилларда бир вақтнинг ўзида 180 000 – 200 000 киши атрофида бўлган. Бироқ уларнинг катта қисми қуролсиз эди. Жангларда йўқотилган аскарлар ўрнини доимий равишда халқнинг барча табақалари орасидан чиққан ўн минглаб янги йигитлар тўлдириб турган. Совет режимига қарши қуролли кураш давом этган қарийб 20 йил давомида истиқлолчилик ҳаракати сафларида ҳаммаси бўлиб 2 млн киши иштирок этган.

Туркистондаги миллий озодлик ҳаракатида халқимизнинг барча табақалари орасидан чиққан кишилар фаол қатнашганлар. Хуллас, истиқлолчилик ҳаракатининг ижтимоий ва этник таркиби хилма-хил бўлган. Туркистон АССР раҳбарларидан бирининг айтишича, *“ҳаракатда асосан деҳқонлар ва ҳунарманлар қатнашган”*. Туркистон тараққийпарварлари ва уламолар қуролли ҳаракатнинг ғоявий мафкурачилари бўлиб тарих саҳнасига чиқишди.

Қизил аскарларга қарши ҳаёт-мамот курашида нафақат эркаклар қатнашди, балки унда хотин-қизлар ва болалар ҳам кураш майдонида ўз оталари, эрлари, ўғиллари билан биргаликда душманга қарши жанг қилган ҳолатлар жуда кўп бўлган.

Руслар Туркистонга бостириб кирган XX аср 60-йилларида ҳам аёлларимиз душманга қарши тенгсиз олишувларда қатнашганлар. Машҳур тарихчи олим профессор *Ҳамид Зиёев* (1923-2015) ўзининг *“Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш”* (Тошкент: Шарқ, 1998) китобида муаррих Муҳаммад Солиҳ Тошкандийга таяниб ёзишича, *“Тошкент мудофаасида шаҳар аҳлининг 7 ёшидан 70 ёшигача эркак-хотин, ёш-қариси хизмат камарини белларига боғлаб қатнашганлар. Аёллар кўз ёшлари билан гозийлар ва мужоҳидлар юзларидаги чангу губорларини ювиб, артиб кўзгудек тозалаб, келтирган таомларини еб битиришларини илтижо қилганлар”*. 1865 йил ёзида тошкентлик аёллар эркаклар билан бир сафда туриб, руслар қамал қилаётган Тошкент мудофаасида фаол қатнашганлар.

Тарихий ҳужжатларда кўрсатилишича, 1921 йил апрел-май ойларида Шарқий Бухорода янги ўрнатилаётган совет ҳокимияти ва қизил аскарлар зўравонлигига қарши халқ кўзғолонлари кучайиб кетади. Бу кўзғолонда эркаклар билан бир қаторда хотин-қизлар ҳам фаол қатнашганлар. Ўша кезлардаги аҳволни қизил армиянинг 1-Туркистон отликлар дивизиясининг қўмондони бўлган Спаский Туркистон fronti ҳарбий-инқилобий кенгаши аъзоси П.Барановга йўллаган хатида шундай тасвирлайди: *“Жулдур кийимни, ифлос, оч қизил аскарлар ... Кўлобда бўлган икки кунлик жанглардан сўнг шаҳарни талон-тороғ этиш учун ёпирилдилар. Улар бу ерда қолган тинч аҳолини отиб ташлаб, 50 аёлни зўрлаб номусига тегдилар, 140 хотин-қиз эса қалъага қочиб яширинди. Комиссарларнинг бутун ҳаракатлари ҳеч қандай натижа бермаяпти”*.

Қизил аскарларнинг бундай зулм ва зўравонликларига қарши нафақат Шарқий Бухорода, балки бутун Туркистон минтақасида аёллар ҳам қўлга қурол олиб курашганлар. Туркистон кўрбошилари ўртасида Карманада Нодира қиз, Фарғона водийсида Шакархон, Муҳиддинбекнинг онаси каби аёл кўрбошилар ҳам бўлиб, улар душманга қарши курашганлар. Нодира қиз ва Муҳиддинбек кўрбошининг онаси раҳбарлигида аёллардан тузилган 30-50 кишилик махсус дасталар бўлиб, бу гуруҳлар қизил аскарларга қарши

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

ҳаёт-мамонт жанглари олиб боришган. Бундай гуруҳлардаги аёл жангчилар жасоратиги ҳатто қизил командирлар ҳам тан берган.

Томур Хотун (Малика Тўмарис)нинг йигирманчи юзйилликдаги издошлари бўлган аёлларимиз Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш ўтказилиб, Туркистон минтақаси парчалаб ташлангандан кейин ҳам яна ўн йил давомида курашни давом эттирганлар. 1927 йилда Фарғона водийсининг Ўзган туманидаги Қорашўра қишлоғида қизил аскарларга қарши жангларда аёллар ҳам қатнашганлар. Қизил аскарларнинг бошқа бир отряди бу пайтда қўрбоши Жонибек Қози гуруҳига қўшила олмаган 80 нафар аёлни тоғларда ушлаб, ҳибсга олганлар. Улар орасида Жонибек Қозининг қизи ва укасининг хотини ҳам бўлган. Қизил аскарлар кейинчалик бу аёлларни отиб ташлайди.

1931 йил август ойида Туркменистон ССР ҳудудидаги Култақир кудуғи атрофида қизил аскарларга қарши бўлган тўрт соатлик жангда ғалаба қозongan истиқлолчилар сафида аёллар ва болалар ҳам бўлиб, улар жангчиларга нон ва сув етказиб турганлари маълум. Ўша йили 17 сентябрда Қорақум саҳросида Доҳли қишлоғида қизил аскарларга қарши бўлган саккиз соатлик қаттиқ жангда хотин-қизлар ва болалар ҳам қатнашганлар. Архив ҳужжатларида келтирилишича, қўзғолончилар сўнгги ўқ қолгунча курашганлар. Аёллар ва болалар ёвга қарши миллик отишдан ташқари, қизил аскарларга тош отиш ва ҳатто каттаклар билан қаршилик қилганлар. Бироқ кучлар тенгсизлиги оқибатида юрт ҳимоячилари мағлубиятга учраб, жанг майдонида 200 дан ортиқ одам ҳалок бўлган, 500 нафарга яқин аёллар ва болалар асир олинган. Улар совет режими томонидан шафқатсиз қатағон қилинган.

Туркий халқларда қурултой ва ҳарбий кенгаш ўтказиш анъанаси қадимдан мавжуд бўлган. XX аср биринчи чорагида қизил армияга қарши курашган Туркистон ватанпарварлари қурултойларда ўз ҳарбий йўлбошчиларини сайлашган, ўтган жанглардан сабоқ ва хулосалар чиқариб, бўлғуси жанг режаларини муҳокама қилганлар. Қурултойларда истиқлолчилик ҳаракатининг Олий бош қўмонданлари билан биргаликда ҳарбий дасталарни сардорлари – қўрбошилар ҳам сайланган, Совет режимига қарши қуруллой ҳаракатни ташкилий жиҳатдан уюштиришда қўрбошилар қуруллойларининг аҳамияти жуда катта бўлиб, қўрбошилар ўзларининг бу ҳарбий идора бошқарув усули орқали ҳаракатга раҳбарлик қилганлар.

Масалан, 1918 йил ноябр ойида Андижон уездидаги Ойимқишлоқда (Қорасувдан 14 чақирим шимоли-ғарбда жойлашган) Фарғона водийси қўрбошиларининг иккинчи қурултойида Мадаминбек (Марғилон), Катта Эргаш (Қўқон), Шермуҳаммадбек ва Нурмуҳаммадбек (иккаласи Гарбува-Яккатут), Холхўжа Эшон (Ўш), Парпи Ботир (Андижон), Муҳиддинбек (Олой), Омон Полвон (Наманган), Жонибек Қози (Ўзган) каби 9 нафар йирик лашкарбоши қўл остида 78 та қўрбошилар дасталари ҳаракат қилган. Қўрбошиларнинг аксарияти 25-40 ёшлар атрофида бўлган. Бу маълумотларни машҳур Шермуҳаммадбек қўрбошининг хотираларига таянган ҳолда туркиялик тадқиқотчи Али Бодомчи ўз китобида келтириб ўтади.

Умуман олганда, 1919 йилда Фарғона водийсида 150 дан ортиқ қўрбошилар дасталари тўртта йирик лашкарбоши: Мадаминбек, Катта Эргаш, Шермуҳаммадбек, Холхўжа Эшон қўмондонлиги остида бириктирилган.

Фарғона водийсидан ташқари Самарқанд вилояти, Бухоро ва Хоразм республикаларида ҳам юзлаб қўрбошилар дасталари қизил армияга қарши курашган. 1922 йил 15 апрелда Шарқий Бухоронинг Бойсун туманидаги Кофирун қишлоғида Туркистон қўрбошиларининг катта қурултойи ўтказилади. Бу қурултойда туркиялик машҳур ҳарбий саркарда ва давлат арбоби, Ёш туркларнинг етакчиларидан бири Анвар Пошо (1881-1922) Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракатининг Олий бош қўмондони ва сиёсий раҳбари қилиб сайланди. Иброҳимбек (Шарқий Бухорода) ва Мулла Абдулқаҳҳор (Ғарбий Бухорода) унинг ўринбосарлари бўлди. Кофирун қурултойида Шарқий Бухорода истиқлолчилар эришган ғалабалар, босқинчи қизил аскарларнинг бу ердан суриб

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

чиқарилиши, йирик шаҳарлар, жумладан, Душанбенинг улар зулмидан озод қилиниши, Ғарбий Бухоро ва Ўрта Бухородаги озодлик кураши ҳақида фикр юритилди.

Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракати нафақат ҳарбий жиҳатдан, балки сиёсий ва ташкилий жиҳатдан ҳам пухта йўлга қўйилган муаззам умумхалқ кураши саналади. Истиқлолчиларнинг ҳарбий стратегияси ва жанг қилиш тактикаси ўзига хос бўлган. Улар сафида маҳаллий шароитни ипидан-игнасиғача яхши билган йўлбошловчилар кўп бўлган. Қўрбошилар бўлажак жанг шарт-шароитларини олдиндан кўра олишган, чунончи, қизил аскарларнинг миқдори, улар курол-яроғининг турлари ва сони, ҳужум қилиш усуллари ёки чекиниши – ҳамма-ҳаммаси олдиндан пухта ўрганилган. Ўзбекистон Миллий архивида сақланган бир ҳужжатда кўрсатилишича, *“мужоҳидларнинг разведкаси ажойиб ишлар, узунқулоқлар уларга кўмак берар, жангларда бўлса кўп ҳолларда маҳаллий аҳоли томонидан қўллаб-қувватланган босмачилар ғолиб чиқишар эди”*.

Истиқлолчилар очик жанг майдонларидан ташқари ҳовли ва боғларда, қишлоқлардаги деворлар ортида, маҳалла ва гузарларда худди балиқ сувда сузганидек эркин ҳаракат қилишган. Улар ўз муқаддас тупроқларини қизил босқинчилардан озод қилиш учун ҳаёт-мамот жанглари олиб бораётганларини яхши билишар эди. Шу билан бирга ватанпарварлар тоғу тошларда, чўлу биёбонларда, одам бориши қийин бўлган дара ва тоғ чўққиларида ҳам курашни давом эттириб, қизил аскарларни қон қақшатган.

Истиқлолчиларнинг ўзига хос кураш усуллари, уларнинг бутун халқ томонидан доимо қўллаб-қувватланиши қизил аскарларнинг тобора ғзабини кўзгатарди. Натижада совет армияси жангчилари бутун-бутун шаҳар ва қишлоқларни вайрон қилиб, уларнинг кулини кўкка совуришарди, қишлоқларни ҳаводан туриб аэропланларда бомбардимон қилишар, тинч аҳолини қириб ташлашар, Туркистон халқини заҳарли кимёвий газ ишлатиб бўғиб ўлдиришар, қудуқларни заҳарлашар, қисқаси, қизил армия кўмондонлари Фрунзе ва Каменев томонидан Туркистонда бўлганларида ишлаб чиқилган *“босмачилик”*ка қарши кураш махсус инструкциясини сўзсиз бажаришар эди. Бу инструкцияга мувофиқ, қизил армия кўмондонлиги жойларда қирувчи отрядлар ва махсус учар отлиқлар отрядлари ташкил қилиб, нафақат истиқлолчиларни, балки уларга ёрдам кўрсатаётган ва хайрихоҳ бўлган, яъни *“босмчилик билан зарарланган”* бутун ҳудудлардаги тинч аҳолини шафқатсиз равишда қириб ташлаган.

Истиқлолчилик курашининг моҳиятини совет кўмондонлиги вакиллари ҳам эътироф қилишга мажбур бўлганлар. 1920 йил 18 августда 2-Туркистон ўқчи дивизияси командири Ф.Карпов Туркистон fronti кўмондони М.Фрунзе билан телеграф орқали бевосита суҳбатида шундай деган эди: *“Фарғонадаги уруш қароқчиларга қарши кураш бўлмасдан, балки бу ерда кураш туб аҳолининг совет ҳокимиятига қарши ташкилий равишдаги кўзғолони ҳисобланади. Босмачилар бўлиб ўтган жангларда катта куч йўқотсалар-да, ҳозирги вақтда уларнинг сафи янгидан, ҳаттоки, аввалгидан ҳам ортиқ даражада тўлиб бормоқда...”* (Россия давлат ҳарбий архиви, 110-фонд, 3-рўйхат, 309-иш, 7-10-варақлар).

Фарғона водийсида ҳам, Самарқанд вилоятида ҳам, Бухоро ва Хоразм республикаларида ҳам халқимиз домимй равишда истиқлолчиларни озиқ-овқат, кийим-кечак, отларни эса ем-ҳашак билан таъминлаб турган. Бойлар ва мулкдорлар курол-яроқ сотиб олиш учун катта миқдорда маблағ ажратишган. Халқнинг кучли мадади ва моддий ёрдами бўлмаса истиқлолчилар совет давлатига қарши 17-18 йил давомида эмас, балки 18 кун ҳам кураша олмас эди. Бироқ бу тарихий ҳақиқат совет ҳокимияти йилларида унутилишга маҳкум этилди. Аслини олганда ёвқур ва азамат боболаримизнинг замонавий куролларга эга ва тиш-тирноғигача куролланган қизил армияга қарши қаҳрамонона кураши ва жасорати ўзбек халқи тарихининг XX аср биринчи ярмидаги энг шонли ва зафарли зарварақларини ташкил қилади.

Туркистон қўрбошиларининг умумий миқдори минг нафардан ортиқ бўлган. Ҳозиргача улардан фақат 300-400 нафарининг ҳарбий фаолияти Ўзбекистонда тарихчилар томонидан нисбатан ўрганилган. Кичик Эргаш, Катта Эргаш, Мадаминбек, Шермуҳаммадбек, Омон Полвон, Ёрмат Махсум, Раҳмонкул, Ислон Полвон,

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Муҳиддинбек, Холхўжа Эшон, Жонибек Қози (Фарғона водийси), Баҳромбек, Очилбек, Холбўтабек, Мирза Полвон, Қоракулбек (Самарқанд), Иброҳимбек, Мулла Абдулқаҳҳор, Давлатмандбек, Фузайл Махдум, Ҳайит Амин, Ўрмон Полвон, Ҳамро Полвон, Асадуллабек, Абдулкаюм Парвоначи, Мустафоқулбек, Турди Тўксабо, Хуррамбек, Ўтанбек (Бухоро), Жунаидхон, Гуломалихон Баҳодир, Ражабхон, Дурди Қилич, Темир Алихон, Яхши Гелдибек, Болабий, Анна Бола, Эшон Халифа (Хоразм) каби йирик қўрбошилар фаолияти хусусан таҳсинга сазовордир. Қўрбошилар қиёфаси, уларнинг ҳарбий фаолияти, истиқлол жанглари, халқ билан муносабати, болшевикларнинг уларга қарши террор сиёсати хусусида кўп гапириш мумкин.

Андижон вилояти давлат архиви ҳужжатларида келтирилишича, Фарғона армия группаси инқилобий ҳарбий кенгаши (РВС) томонидан 1920 йил 13 октябрда чиқарилган 55-буйруқда водийдаги қўрбошиларни террор йўли билан йўқотиш тадбирлари ишлаб чиқилди. Паскуцкий, Коновалов ва Бирюшев имзолаган буйруқда Фарғона водийсидаги 22 та қўрбошининг боши учун катта миқдорда тўлов белгиланди. Шермуҳаммадбек (1-5 000 рубль), Холхўжа Эшон (10 000 р.), Парпи (7 000 р.), Нурмат, Алиёр (бек), Муҳиддинбек, Йўлчи, Раҳмонқул, Василий Донец (ҳар бири учун 5 000 р.), Рўзимат, Мама Рўзи, Исроил, Аҳмад Полвон, Эшмат Бойвачча, Омон Оқсоқол, Ойбола (ҳар бири учун 3 000 р.), Дехкон Бойвачча, Ёрбек (ҳар бири учун 1 500 р.), Омон Полвон, Мирза Умар, Умарқул, Исомқул (ҳар бири учун 1 000 р.) учун тўлов ажратилиб, бу маблағ истисно тариқасида кумуш рубль билан тўланиши таъкидланди. Айнан ушбу ҳолат ҳам совет режими қўрбошиларга қарши шафқатсиз қатағон ва террор сиёсати йўлини тутганлигини яққол кўрсатади.

Совет қўмондонлиги махсус бўлимининг ходимлари томонидан 1923 йил кузида тайёрланган “мутлақо махфий” ҳужжатларнинг бирида шу вақтда Фарғона вилоятидаги қизил аскарларга қарши ҳаракат қилган 181 нафар (Қўқонда 33 нафар, Марғилонда 66 нафар, Наманганда 46 нафар, Андижонда 24 нафар, Олой воҳасида 6 нафар, Ўш уездида 7 нафар) қўрбошига характеристика берилади. Москва, Тошкент ва Фарғона шаҳарларидаги давлат архивларида 1923 йил 11 июндан 1 августгача бўлган даврда қизил аскарлар томонидан Фарғона вилоятида сафдан чиқарилган 91 нафар қўрбошилар рўйхати ҳамда 1923 йил 11 июндан 4 ноябргача бўлган даврда сафдан чиқарилган 230 нафар қўрбошилар рўйхати мавжуд.

Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракатини ташкил қилиш ва тамал тошини қўйишда *Кичик Эргаши* (1885-1918) ва *Катта Эргаши* (1882-1921) каби қўрбошиларни хизматлари катта бўлган.

Совет айғокчиларидан бирининг маълумотида кўра, “*Катта Эргаши қўрбошининг мусулмон ва рус аҳолиси ўртасида пайдо бўлиши олқишларга сазовор бўлди, унга энг юксак тилаклар тиланди ҳамда унинг қиёфасида Андижон ва Қўқонда ўрнашган совет қўшинларидан, ҳукумат вакилларида ва ҳар қандай зўравонликдан халос қилувчи инсонни кўрдилар*”.

Мадаминбек қўрбоши (1892-1920) сиймосида саркардалик, давлат ва сиёсат арбобига хос сифатлар ўзаро мужассам бўлган. У Фарғона водийсидаги истиқлолчиларнинг ҳақиқий маънодаги доҳийси, тан олинган йўлбошчиси эди. Мадаминбек водийдаги совет ҳокимияти органларига муқобил равишда ўз сиёсий бошқарув усулини ўргатди.

Мадаминбек қисқа муддат ичида ўз атрофига ақлли маслаҳатчиларни тўплади ва уларнинг кўмаги билан яхши тайёрланган ходимларни Фарғона водийсининг ҳамма жойларига ўз вакиллари сифатида юборди. Мадаминбек юборган бундай вакиллар водийнинг барча шаҳарлари ва катта қишлоқларида бўлиб, туб халқларни мустабид совет режими ва босқинчи қизил армияга қарши курашга оёқлантирдилар.

“*Мадаминбек турли сиёсий оқимдаги кишиларни бирлаштира олди. Шунинг учун ҳам ҳеч қайси қўрбоши унингчалик куч-қудратга эга бўлмаган эди*”, – деб ўша пайтдаёқ ёзган эди унинг ғоявий муҳолифларидан бири бўлган совет ҳарбий тарихчиси.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

“Мадаминбек бизнинг раҳбарлик фаолиятимизда йўл қўйган хато ва камчиликларимиздан усталик билан фойдаланарди. Унинг ўз бошқарув аппарати, ўзининг трибунали ва “генитаби” бўлган: у қонунлар чиқарган”, – деб эътироф қилади Мадаминбекка қарши курашган душманларидан бири А. Граматович.

Шермуҳаммадбек кўрбоши (1893-1970) кураш майдонига қадам қўйган илк кунлардан бошлаб *«Туркистон – туркистонликларнинг юртидир, унга бошқа ҳеч кимнинг эгалик қилишга ҳаққи йўқ!»* – деган шиорни ўртага ташлаган. Унинг асосий мақсади Туркистонда ислом жумҳуриятини ташкил қилиш бўлган. Мадаминбек либерал йўлбошчи бўлган бўлса, Шермуҳаммадбек кескин ҳаракат қиладиган қўмондон эди.

Большевикларнинг маддоҳларидан бири эътироф қилишча, улар учун *«Мадаминбек кўрбошилар ўртасида энг кучлиси бўлган бўлса, Шермуҳаммадбек, шубҳасиз, энг хавфлиси эди»*.

Шермуҳаммадбек Туркистон минтақасининг барча аҳолисига қилган мурожаатида қуролли кураш моҳиятини шундай ифодалаган эди: *«Большевиклар алдайдилар ва ўлдирадилар. Барча давлатлар большевикларни тугатиш учун уларга қарши курашмоқдалар. Туркистон халқига ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқи берилганида эди, биз курашмаган бўлардик. Туркистонга ўз ҳуқуқи берилмас экан, биз ҳуқуқ ва виждонимиз, орномусимиз учун сўнгги томчи қонимиз қолгунича большевиклар билан кураш олиб бораверамиз»*.

Бухородаги кўрбошилар ўртасида Иброҳимбек Лақай (1889-1932) ва Мулла Абдулқаҳҳор (1884-1924) каби ҳаракат етакчилари алоҳида ажралиб турган.

Иброҳимбек тасарруфидаги Шарқий Бухоро ҳудудида ўз бошқарув усулини амалга оширди. Совет ҳокимияти жойларда бутунлай тугатилди, унинг ўрнига шариатга асосланган ва амирлик давридаги бошқарув усули қайта тикланди. Иброҳимбекни бу ердаги аҳоли, хусусан, Лоқай воҳаси ўзбеклари қизгин қўллаб-қувватлашди. Расмий ҳужжатлардан бирида ёзилишича, *“Иброҳимбек энг кучли ва ишончли таянчли қўн сонли эсонхўжа (уруғ оқсоқоли Абдул Рашидбий) ва бадраўгли (уруғ оқсоқоли Али Тўқсабо) уруғлари орасидан топди”*.

1923 йил баҳорда Иброҳимбек қўл остида фақат Шарқий Бухорода 47 та кўрбошилар дасталари ҳаракат қилган, унинг аскарлари сони Ҳисорнинг ўзида 20000 киши атрофида эди. 1923 йил ёзида у Ҳисор водийси ва Панж дарёси атрофида қатор муваффақиятли ҳарбий ҳаракатларни ўтказди. Ҳисор водийси - ўзбек лақайлари яшайдиган жой Шарқий Бухородаги қуролли ҳаракатнинг маркази бўлиб қолаверди. *“Иброҳимбек - бутун Шарқий Бухородаги марказий сиймо”*, – деб тан олинади Туркистон fronti қўмондони номига 1924 йил баҳорида юборилган расмий ҳисоботда.

Бухоро амирлигининг Гиждувон туманидаги Саидкент қишлоғида туғилган Мулла Абдулқаҳҳор (у машҳур ёзувчи Садриддин Айнийнинг ҳамюрти ва кичик замондоши бўлган) Бухоро, Кармана ва Нурота вилоятларида 1921-1922 йилларда 20 нафар кўрбоши бошчилигида 15 000 йигит бирлашган. Мулла Абдулқаҳҳор ва Саид Аъзам Хўжа имзолари билан чиқарилган *“Бухоро, Туркистон ва Кавказнинг барча мусулмонларига”* номли Мурожаатнома (ҳижрий 1342 йил сафар ойи; милодий 1924 йил март ойи)да истиқлолчилик курашининг моҳияти яна бир марта ёрқин равишда кўрсатилади. Мурожаатноманинг асосий аҳамияти яна шунда кўринадики, истиқлолчилик ҳаракатининг раҳбарлари тор миллий-диний манфаатлар ва маҳдудий кайфиятлар билан ўралашиб қолмасдан, балки дунёвий миқёсда фикр юритганлигидан, СССР ҳудуди ва унга тобе минтақаларда яшаётган барча мусулмонларни маккор душманга қарши биргаликда кураш олиб боришга чақиришганлигидан далолат беради. Мазкур Мурожаатнома қуйидаги даъват билан якунланади. *“Сизларни мавжуд тузум ва большевикларга қарши қўзғолон кўтаришга чақирамиз...”*.

Хоразм воҳаси кўрбошиларининг сардори шубҳасиз Жунаидхон (1857-1938) бўлган. Унинг асл исми Қурбон Мамед Сардор бўлиб, Хивадан 40 чақирим шимолдаги Бадиркент қишлоғида [Ботирлар кентида] туркман ёвмутлари уруғининг урсукчи

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

шоҳобчаси жунаид тармоғига мансуб йирик чорвадор Ҳожибой оиласида туғилган. 1873 йили Россия империяси қўшинлари Хива хонлигини босиб олаётганда босқинчи генерал Головачёв армиясига қарши курашган ёвмут йигитлари сафида 16 яшар ўсмир Қурбон Мамед ҳам бор эди.

Жунаидхон 1918-1919 йилларда Хива хонлиги қўшинларининг Бош қўмондони сифатида Амударё бўлимида турган қизил аскарларга қарши муваффақиятли курашган. Хива хонлиги 1920 йил февралда Россия томонидан босиб олинганч, Жунаидхон ўн йилдан ортиқ вақт давомида совет давлатининг ҳарбий кучларига қарши Хоразм ватанпарварлари олиб борган курашга бошчилик қилди.

Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракатининг ғоявий раҳнамоларидан бири бўлган Аҳмад Заки Валидий кейинчалик ёзган хотираларида Жунаидхонни *“Россия ҳукмронлиги олдида бош эзмаган ва унга қарши тинимсиз кураш олиб борган қум бурғути”* деб таърифлайди.

Совет ҳокимияти Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракатини бостириш учун барча куч ва воситаларни ишга солди. 1918 йилда тузилган Фарғона, Актюбинск ва Закаспий фронтлари бирлаштирилиб, 1919 йил июлда қизил армиянинг Туркистон fronti (Туркфронт) ташкил қилинди ҳамда унга дастлабки қўмондон қилиб маҳаллий шароитни яхши билган Михаил Фрунзе тайинланди. РСФСР ҳукумати ва Россия коммунистик партиясининг Туркистон ишлари бўйича комиссияси (Турккомиссия) ва РКП(б) МК Туркистон бюроси (Туркбюро) тузилди. Туркбюро 1922 йилда Ўрта Осиё бюроси (Средазбюро)га айлантирилди. Мазкур комиссия ва бюрлар Туркистон fronti жангчилари ёрдамида нафақат кўрбошилар ва истиқлолчиларга қарши курашди, балки бутун Туркистон халқини “ўт ва қилич” билан бўйсундириб, минтақада мажбурий равишда совет ҳокимиятини қарор топтирди. Бунинг учун доимий равишда Россия марказидан катта миқдорда ҳарбий куч ва техника Туркистонга жўнатиб турилди.

Расмий маълумотларда келтирилишича, 1920 йил ёзида Туркистон fronti ихтиёрида 181 800 ҳарбий жангчи бўлган. Бу пайтда Россиядаги қизил армиянинг умумий миқдори 5,5 млн киши эди. Туркистонда мавжуд бўлган ВЧК ва ЧОН отрядлари, милиционерлар ва қўриқчилар, миллий тузидмалар ва “қизил калтакчилар” гуруҳлари қизил армиянинг бу миқдорига кирмайди. Аввал Совет Россияси, сўнгра Совет Иттифоқининг 200 000 кишилиқ улкан босқинчилар қўшини Туркистон fronti ихтиёрида доимий равишда сақлаб турилиб, бу ҳарбий кучлардан совет режими истиқлолчилик ҳаракатини бостиришда, жаҳидлар ва миллий коммунистларни таъқиб этишга, совет ҳокимиятига қарши чиққан ёки бетараф турган барча кишиларни оммавий равишда қатағон қилишда фойдаланган. Кейинчалик совет ҳокимияти ўзига садоқат билан хизмат қилган барча миллий раҳбар ходимларни ҳам аяб ўтирмади.

Масалан, 1920 йил август-сентябр ойларида Бухоро амирлигини тугатиш учун қизил армиянинг 70 000 кишилиқ катта қўшини пойтахт Бухоро шаҳрини қамал қилди. Шунингдек, Бухоро қамали пайтида Қозондан келтирилган махсус татар дивизияси ҳам бу ерга ташланган. Бу қўшин ихтиёрида 12 та ҳарбий учоқ (аэроплан), 46 та замбарак, 330 та пулемёт, 10 та броневтомобил, 5 та бронепоезд мавжуд бўлган. Хусусан, “темир қузғунлар” бўлган ҳарбий учоқлар уч кун давомида пойтахт Бухорони шафқатсиз равишда бомбардимон қилиб, шаҳардаги тарихий ёдгорликларни бутунлай вайрон қилди.

1920 йил кузида Туркистон fronti ихтиёридаги Фарғона армия группасида 5 та дивизия (иккитаси отлик дивизия бўлган), 7 ва 8-ўқчи бригадалар, элликка яқин полклар, 1-бронепоезд бўлинмаси, 26-авиаотряд, автобронедивизион бўлиб, 50 000 кишилиқ қизил аскарлар қўлида 6 та учоқ, 66 та тўп ва замбарак, 375 та пулемёт, 6 та броневик, 18 та мотоцикл, ўнлаб енгил ва юк автомобиллари, 3 та аэроплан, 4 та бронепоезд ва бошқалар бўлган.

Туркистонликларнинг кўп йиллар давомида Россия ва СССР ҳукмронлигига қарши олиб борган кураши ҳар икки томондан ҳам кўплаб қурбонларни талаб қилган. СССР қиёфасидаги совет Россияси Туркистонни қайта босиб олиш учун биринчисига нисбатан

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

кўпроқ вақтни йўқотган, жуда кўп моддий ва маънавий талафот кўрган. Камтарона ҳисоб-китобларга қараганда, қизил армий Туркистонни қайта босиб олиш учун бўлган жангларда 400 000 аскар ва офицеридан ажралди. Шунинг учун ҳам совет даврида ўз фикрига эга барча ўзбеклар коммунистик маддоҳлар назарида “босмачи” ҳисобланган. Туркистон истиқлолчиларининг умумий талафоти ўлдирилганлар, асир олинганлар ва оғир ярадор қилинганлар билан жамланганда 1,2 млн кишини ташкил қилади. Минтақада болшевиклар бошчилигида совет ҳокимияти ўрнатилгач, 1918-1935 йилларда Туркистонда 1,5 млн киши хорижга муҳожир сифатида жўнаб кетишга мажбур бўлди. Жангларда ўлдирилган ва хорижга жўнаб кетганларнинг аксарияти ўзбеклар бўлган. Чунки бу пайтда Туркистонда яшовчи қозоқлар, қорақалпоқлар, қирғизлар, тожиклар ва туркманларнинг миқдори билан ўзбеклар нуфуси худди ҳозиргидек деярли тенг бўлган.

Бундан ташқари 1917-1923 йилларда Фарғона водийсида 1 млн киши, Самарқанд вилоятида 200 000 киши очликдан ўлган. Очарчилик Еттисув вилоятида бундан ҳам фожиали бўлган. Бу пайтда Еттисув вилояти ва Сирдарё вилоятининг айрим уездларида очлик натижасида чорвадор қозоқ ва қирғизлардан 1 млн киши ўлган. Очарчилик совет ҳокимияти томонидан кейинчалик ҳам мунтазам равишда юзага келтирилган ва авж олдирилган. Хусусан, 1930-1933 йилларда Қозоғистон АССРда бўлган даҳшатли очарчилик натижасида 1,75 млн киши ҳалок бўлган. Расмий маълумотларга кўра, бу йилларда Қозоғистонда ўзбекларнинг миқдори 228 200 кишидан 103 600 кишигача қисқариб кетган.

Совет ҳокимияти томонидан XX аср 20-50-йилларида бутун минтақада, хусусан, Ўзбекистон ССРда қанча одам қатағон қилинганлиги ҳақидаги маълумотлар ҳозиргача бир тизимга келтирилмаган ва махфий архив ҳужжатлари эълон қилинмаган. Бу ҳақида билдирилган расмий маълумотларда камтарона рақамлар тилга олинади, холос. Аслини олганда совет режимининг қатағон ва террор сиёсатининг кўлами бугунги кун мезонлари билан ўлчанганда ҳам даҳшатли ва фожиали бўлган. Бу ҳолатга совет давлати ва коммунистик партиянинг раҳбари *И.Сталин* беписандлик билан қуйидагича муносабат билдирган эди: *“Бир кишининг ўлими фожея, миллионлаб кишиларнинг ўлими эса оддий статистика рақамлари ҳисобланади”*.

Совет ҳокимияти томонидан 1928-1930 йилларда “қишлоқни ёт унсурлар”дан тозалаш жараёни бошланганда ўзбек қишлоқларидан камида 500 000 та хонадон бой ва кулоқ хўжалиги сифатида ўз оилалари билан сургун ва бадарға қилинди, қамокхоналарга ташланди. Уларнинг аксарияти турма ва сургунда вафот этди. Бу зўравонликка қаршилик кўрсатганлар эса шошилишча отиб ташланди. Биргина Бухоро округи Шофиркон туманидан 1929-1934 йилларда 510 хонадон “кулоқ хўжалиги” сифатида СССРнинг турли ҳудудларига сургун қилинган. Улар орасида ўзига тўқ хонадон соҳиби Раззоқ бобо (1850-1930)нинг ўғли, Боғиафзал қишлоғида яшовчи 24 яшар ёш йигит Шароф Раззоқов (1905-1975) ҳам бўлган. Шароф Раззоқов 7 марта совет режими томонидан қамокқа олинган ёхуд сургун қилинган. Бу табаррук инсон менга она томондан бобо ҳисобланади.

Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракатининг ғоявий раҳнамолари бўлган тараққийпарварлар ва уламолар ҳам совет ҳокимияти томонидан аёвсиз жазоланди. Хусусан, Туркистон Мухторияти ҳукумати вазирлари ва Миллий Мажлис аъзолари болшевиклар томонидан 1918 йилдан бошлаб таъқиб остида бўлган ҳамда улар навбати билан аста-секин равишда “халқ душмани”, “миллатчи”, “босмачи” ва “ватан хоини” сифатида отиб ўлдирилган. Туркистон Мухторияти Бош вазири Мустафо Чўқай (1890-1941) ва Бухоро Халқ Совет Республикаси Марказий Ижроия Қўмитаси дастлабки раиси Усмон Хўжа (1878-1968) ҳамда Туркистондаги мухториятчилик ва истиқлолчилик ҳаракатларининг фаол катнашчиси Аҳмад Заки Валидий Тўғон (1890-1970) хорижга 1921-1923 йилларда жўнаб кетганлиги учун болшевик чекистларининг гўштқиймалагич ажал тегирмонидан омон қолди ҳамда Европада туриб совет режими ва коммунизмга қарши мафкура жабҳасида кураш олиб борди.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Бу ўринда Туркистон Мухторияти ҳукумати маориф вазири, йирик уламо, Фарғона водийсидаги тараққийпарварларнинг пешвоси *Носирхон Тўра*[Носирхон Тўра Камолхон Тўра ўғли] (1873-1931) ҳамда тошкентлик тараққийпарвар *Садриддинхон муфтий*[Садриддинхон Шарифхўжа қози ўғли] (1878-1946) фаолияти диққатга сазовордир.

Носирхон Тўра Наманган яқинидаги Косон қишлоғида мударрис оиласида туғилган. “Шўройи Исломия” ташкилотининг Наманган шўбаси раҳбари, Наманган шаҳар Думаси аъзоси (1917). Туркистон Мухторияти ҳукумати 1918 йил февралда совет ҳокимияти томонидан ағдариб ташлангач, у Наманганда болшевиклар қўлига тушади. Амнистия туфайли озод бўлгач, Косонсойда “Миллий Иттиҳод” ташкилоти ячейкасини ташкил қилади. Катта Эргаш ва Мадаминбек ҳузурида ғоявий раҳнамо сифатида фаолият кўрсатган. 1924-1928 йилларда у Самарқандда қамокда, Оренбургда сургунда бўлган. Наманганга қайтгач, қўрбошилар сафида туриб, қизил аскарларга қарши курашган.

Носирхон Тўра ҳамда ўғиллари Ҳасанхон ва Эшон Дадахон 1930 йил 15 июлда Ўш округида қўлга олиниб, қамокқа ташланган. 1930 йил 27 октябрда Носирхон Тўра ва сафдошлари иши (92 нафар киши) ОГПУ махсус учлиги томонидан Тошкентда кўриб чиқилган ҳамда улардан 12 нафар киши отиб ўлдиришга, қолганлар турли муддатга озодликдан маҳрум қилинган. Носирхон Тўра 1931 йил 13 апрелда 58 ёшида Тошкентда чекистлар томонидан отиб ўлдирилди. Турли муддатга қамалганларнинг бирортаси ҳам кейинчалик қамокдан қайтиб келмади. Носирхон Тўра ва сафдошлари иши ўша 1930-1931 йилларда ҳам, яна 90 йил давомида ҳам ёпиқ эшиклар ортида “мутлақо махфий” тарзда сақланди. Носирхон Тўра ва сафдошлари тақдири яқин-яқингача Ўзбекистонда ҳам мавҳумлигича қолиб келаётган эди. Ниҳоят, адолат қарор топиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев топиши билан 2021 йил 25 августда Носирхон Тўра ва бошқалар (92 киши), Иброҳимбек қўрбоши ва бошқалар (16 киши) ўлимидан 90 йил ўтгандан кейин оқланди.

Садриддинхон муфтий Тошкентда Шарифхўжа Қози хонадонида туғилган эди. Бухородаги машҳур Мир Араб мадрасасини тугатган. У 1917 йилда ташкил топган “Шўройи Исломия” жамияти раҳбарларидан бири, Турк Адами Марказият (Федералистлар) фирқаси ташкилотчиларидан бири, “Фуқаҳо” жамиятининг раиси ҳисобланади.

Туркистон Мухторияти ҳукумати Қўқонда тузилгач, Садриддинхон муфтий Миллий Мажлис фаолиятига 1917 йил декабрдан бошлаб раҳбарлик қилди. Мунавварқори билан биргаликда у Тошкентда “Иттиҳод ва Тараққий” ҳамда “Миллий Иттиҳод” ташкилотларини тузган. Бухорода ташкил қилинган “Туркистон Миллий Бирлиги” ташкилотининг Тошкент қўмитаси раиси (1921 йилдан). Фарғона водийсидаги қўрбошилар ўртасида, хусусан, Раҳмонкул ва Парпи Ботир ҳузурида сиёсий маслаҳатчи сифатида фаолият кўрсатган. Совет ҳокимияти томонидан бир неча марта қамокқа олинган. Садриддинхон Бухорога келиб қуролли ҳаракатга раҳбарлик қилган туркиялик саркарда Салим Пошо билан биргаликда 1923 йил июл ойида Афғонистонга муҳожир бўлиб жўнаб кетишга мажбур бўлган. У Афғонистонда яшаб туркистонлик муҳожирлар фаолиятига раҳбарлик қилиб, уларни совет давлатига қарши курашга руҳлантирган. Бироқ Қобулга юборилган турли жосуслар орқали совет давлати унинг фаолиятининг сергаклик билан кузатиб турган. Садриддинхоннинг котиби Маҳмуд Ойқорли бўлиб, у 1946 йилда Қандаҳор шаҳрида “ўз устози”ни заҳарлаб ўлдирган. Бу “котиб” асли жиззахлик совет чекисти Баҳром Иброҳимов эди.

Садриддинхон Шарифхўжаев ва бошқалар (5 киши) ҳам яқинда – 2022 йил 5 январда Ўзбекистон Республикаси Олий суди томонидан оқланди.

Шундай қилиб, Носирхон Тўра ва Садриддинхон муфтийга ўхшаган юзлаб ва минглаб миллат ойдинлари ва чароғбонлари: тараққийпарварлар, жадиdlар, уламолар, миллий раҳбар ходимлар, шоир ва ёзувчилар XX аср 30-йилларида совет режими томонидан қатағон қилинди. Ҳатто хорижга жўнаб кетган кўплаб ватандошларимиз

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

ортидан турли хуфия ва қотиллар жўнатилиб, уларнинг фаолияти назорат қилинди ёки йўқотилди.

Хулоса қилиб айтганда, Туркистон қўрбошилари истиқлолчилик ҳаракатининг ҳарбий раҳбарлари сифатида ўз тарихий вазифаларини шараф билан уддаладилар. Қўрбошилар томонидан ташкил қилинган махсус институт – қўрбошилар қурултойлари ва қўшиндаги бошқарув тизими ҳарбий ҳаракатларни олиб бориш вадушманга қарши курашда муҳим роль ўйнади.

Мингйиллар давомида туркий халқлар томонидан шакллантирилган ҳарбий санъатдаги туркона жангари руҳ XX аср биринчи чорагида сўнгги марта ёрқин намоён бўлган эди. Қўрбошиларнинг ҳарбий ташкилоти ва сиёсий ҳокимияти бунда муҳим ўрин тутади. Жадид тараққийпарварлари ва қўрбошиларнинг сиёсий қиёфалари, уларнинг ўй-аъмоллари, шахсий ҳаётлари, сувратлари ва сийратлари, фазилатлари ва камчиликлари, пировардида, Туркистон мустақиллиги учун ҳаёт-мамот курашида ҳалок бўлишлари, тирик қолганларининг хорижда муҳожирликдаги машаққатли ҳаётлари, бир сўз билан айтганда, уларнинг серқирра фаолияти ва шахсияти бугунги кунга келиб Янги Ўзбекистонда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

БУХОРО ХАЛҚ ШҶРОЛАР ЖУМҲУРИЯТИДАГИ ВАҚЕАЛАРНИНГ БЕШ ЖОНЛИ ГУВОҲИ

Темур Хўжаўгли

*Мичиган давлат университети фахрий профессори
Мирза Улугбек номидаги Ўзбекистон миллий университети профессори*

Хулоса:

Бухоро халқ шўролар жумҳурияти пайтидаги вақеаларнинг жонли гувоҳи бўлган кишилар орасида шу беш киши ёзиб қолдирган эсдаликлар, мактублар ва маълумотлар 1920-1923 йиллардаги Бухоро сиёсий тарихи учун жудаям муҳим ўринни эгаллайди:

1) 1917 йилда тузилган Бошқирт мухторияти ҳукумати президенти бўлиб кейин Бухородаги жадидчилик ҳаракатларида фаол иштирок қилган таниқли тарихчи Проф. Аҳмад Заки Валиди Тўгон (1890-1970); 2) Усмонли давлати ҳарбия нозири бўлиб 1921 йил Бухорога келиб Душанбада ўлдирилган Анвар Пошо (1881-1922); 3) Анвар Пошонинг умумий ахборот директори Мирза Пирнафас (Молла Нофиз Туркер, 1891-1975), 4) Бухара Ҳукумати котиби Абдулла Ражаб Бойсун (1893-1956), 5) 1916-1923 йиллар орасида Тошкент ва Бухорода хизмат қилган Усмонли турк офицери Рожи Чоқирўз (1895-1975).

Маърузада мазкур беш кишининг 1945 билан 2010 йиллар орасида Туркияда нашр этилган эсдаликлари ва мактубларида берилган маълумотларнинг аҳамияти изоҳланади.

Калид калималар: Бухоро жумҳурияти, Заки Валиди, Анвар Пошо, Мирза Пирнафас, Абдулла Ражаб Бойсун, Рожи Чоқирўз, Босмочилик, Иброҳим Лақай

Совет ҳокимиятининг 1924-1991 йиллар орасидаги жудаям оғир даврида бошқа халқлар каби ўзбеклар ҳам ўз миллий тарихларини ўрганиб чиқиб, бу маълумотларни ёш авлодларга етказиб бериш имконига эга бўлмадилар. Фақат мустақилликдан кейин тарихчилар қатағон қилинган манбаълар ва айниқса чет элларда олиб борилган тадқиқотлар билан таниш бўлабошладилар. Туркистоннинг ўтган тарихи учун яна муҳим манбаълардан бири да, чет элларда нашр этилган турли кишилар томонида ёзилган эсдаликлар ва мактублардир. Мен бу мақоламда фақат бешта муҳим киши томонидан ёзиб қолдирилган эсдаликлар ва мактублардан биттадан мисал келтириб, мазкур манбаларнинг аҳамияти кўрсатилади.

(Изаҳ: Беш хил жонли гувоҳнинг нашр этилган хотиралари ва мактубларидан танлаб олинган қуйидаги матнлар туркчадан ўзбек тилига таржима қилиб тақдим этилмоқда).

1) Бухородаги жадидчилик ҳаракатларида фаол иштирок қилган 1917-1918 Бошқирт мухторияти ҳукумати президенти бўлган таниқли тарихчи Проф. Аҳмад Заки Валиди Тўғон (1890-1970);

Проф. Аҳмад Заки Валиди Тўғоннинг хотиралари "Хотиралар: Туркистон ва бошқа мусулмон Шарқ туркларининг миллий мавжудлиги ва маданияти учун курашлар" (1969, 1999) Биринчи марта 1969 йилда номи билан нашр этилган, унинг тўғриланган 2-нашри унинг кизи проф. Исенбике Тоған томонидан 1999 йилда нашр этилган (1)

Тўғон ёзаябди:

Ситоре-и Маҳ-и Ҳассада Фейзуллоҳ билан учрашувим

Эрталаб Бухородан кетмоқчи эдим. Мен Фейзуллаҳўжадан от сўрадим. У ҳам менга хабар юбориб, эрталаб соат 9 да амирнинг Ситоре-и Маҳ-и Ҳасса саройига келишимни сўради. Бу амирнинг янги саройларидан бири. Мен етиб келганимдан кўп ўтмай, Саройга Фейзуллаҳўжа келди. Молия вазири Носир Ҳакимўғли менга ажратган икки отни ёқтирмасдим. Мен ўзимга ҳамроҳ ёки йўл кўрсатувчи олмайман, ёлғиз бораман, от кўзга ташланадиган тур бўлмасин, яхши кўчманчи бўлсин, дедим. Амирнинг отхонасида қолаётган бири оқ, иккинчиси қора иккита от олиб келишди. Оқ бир оз кичкина бўлса-да, у жуда яхши югура оларди ва аравача эди, қораси эса бироз кичкина бўлса-да, бироз кўзга ташланадиган тур. Оқни танлаб, "Орифов қора отни поездда Самарқандга жўнатсин", дедим.

От масаласини ҳал қилиб бўлгач, Фейзулла мени ичкарига олиб кирди. У ерда Туркистонда сўзлашувлар ўтказдик ва бу менинг қатъий қарорлар қабул қилишимга сабаб бўлди. Фейзуллоҳ Хожа: "Энвер пошо бу ерда нима қиляпти? "Мен уларнинг сиз билан гаплашаётганини эшитишни хоҳлайман", деди у. "Афғонистонга боришга ёки Берлинга қайтишга иккиланяпман", дедим. Фейзулла Ҳўжа: "Сталин Москвада бўлганимда яна сизнинг исмингизни тилга олди. Мен уни март ойида кўрганимда, у ғазабдан олов нафас олаётган эди... Энди қайтиб келсанг, аввалгидек ҳурмат билан қабул қилишларини айтди. "Биласизми", деди у. Ва мен: "Энди мен учун ортга қайтиш йўқ. Балки чет элларга кетарман". У: "Энвер билан босмачига ўтсангиз, очиқчасига курашамиз. Сизга тегишли бўлган шубҳали эркакларни ишдан бўшатамиз. Руслар аллақачон Ариповни ҳарбий хизматдан ҳайдаб чиқаришимни хоҳлашади, буни билишингиз керак. Демак, бундан буён сизни кўра олмаслигимиз мумкин. Биз, албатта, қаттиққўл ҳаракат қиламиз. Бироқ Султонов ўз ўрнида қолмоқда. "У орқали мулоқот йўли очик", деди ва йиғлаб юборди. Албатта, у Энвер пошонинг босмачиларга ўтиш ҳақида жиддий ўйлаётганини эшитиб, буни айтишга иккиланганимни кўриб, ўртамазда чуқур бўшлиқ пайдо бўлганини ва энди тинимсиз кураш олиб боришини ўйлаб даҳшатга тушди. руслар билан эски дўстлари ва шерикларига қарши. Менимча, шунинг учун йиғлаган. Йиғлаётганини кўриб, кўзим ҳам ночор ёшга тўлди.

У ердан чиқиб, аввал яшаган Харғўш қишлоғининг боғига келдим. Мен бу ерда учта бошқирд аскарини қолдирдим. Булар билан Султоновнинг хабари билан узум шинни қайнатилган қозон (ўчоқ) чуқурига катта миқдорда динамит кўмдик. Боғдаги бинода ҳам жуда кўп қурол бор эди. Шаҳардан Орифовни чақиртирдим, у ҳам кечиктирмай келди. Мен қурол-яроғ ва учта аскарни унга топширдим. Керак бўлса, бу ерда безгак билан касалланган бу аскарларни Самарқандга жўнатмоқчи эдилар. Булар мен жуда севган аскарлар эди. Улар мени чақириб, Бошқирдистондан келишди. Ўша оқшом ўша ерда қолдим, бу аскарлар билан кўп қийналиб йиғладик. Чунки уларни бошқа кўрмаслик эҳтимоли бор эди. Орифов оқ отнинг эътиборини тортади, деб ўйлаб, бошқа от бериб, бу оқ отни бошқа биров билан ёки поездда Самарқандга жўнатади. Менга берган янги от ҳам қора эди. Бу умуман ёрқин эмас эди. Лекин у кучли ва яхши югурувчи от эди. 8-ноябрь куни Усдувон орқали Самарқандга бориш учун отга миниб, мендан ҳеч қачон кетишни истамаган аскарларим билан кучоклашиб йиғладим. Мирзо Абдулқодир ўз милицияси

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

билан босмачилар сафига қўшилганлиги сабабли рус отрядлари ҳамма жойда тарқатилди. Мен уларнинг қўлига тушиб қолмаслик учун Зерефшон дарёсининг шимолига қараб югурдим. Аммо йўлда Вобкенднинг рўпарасидаги бир жойга келганимда, мен Зерефшон дарёсидан ўтадиган Усдувон кўпригини рус аскарлари қўриқлаётганини эшитдим.

2) Усмонли давлати ҳарбия нозирини бўлиб 1921 йил Бухорога келиб Душанбада ўлдирилган Анвар Пошо (1881-1922);

Ножиям, жоним, ҳазратим: Анвар Пошонинг Россиядан ва Ўрта Осиёдан сургунда хотини Ножия Султонга ёзган мактублари. Нашр қилган: Мурат Бардакчи (Истанбул: Туркия Иш Банкаси нашри, 2016), (2)

Анвар Пошо Ножия Султонга ёзаябди:

250-хат: (1921 йил 6 декабрь)

Азиз жоним! Бугун ҳаво ёмғирли. Кеча азондан кейин Исмоил афанди келди. У ёлғиз қолганини, икки рус қўриқчиси ёнига келганида жойини ўзгартирганини, ўқ овозини эшитиб, у билан бирга бўлган икки маҳаллий аҳоли чиқиб кетганида қайтиб келганини айтди. Дарҳол Нафи афандини бериб, эски жойига жўнатдим. Иброҳим бей ҳам тўртта Миркенд (тўпчи) берди. Эрталаб шаҳарга кетган тожик келди. Аҳ Ризо бей кўрганини айтди ва жавоб хати олдим ва унга махфий равишда айтдим: “Энвер пошонинг одами кутаётганини айтдим”. Шундан сўнг Аҳ Ризо афанди ташқарига чиқди, лекин Исмоил афандини топа олмади, кейин Исмоил афандининг рус қўриқчилари: “Аҳ Ризо афанди” дейишганини англадик. Кейин постлардан хабар келди. Тожик икки соатдан кейин Аҳ Ризо афанди келади деди, орқадан Нафи афанди келди ва мен Исмоил афандини қолдирдим, ўғли Ризо афанди келади деди. Шундан сўнг биз Иброҳим Бей ва бошқалар билан бирга йиғилдик ва улар шартнома тузганликларини ва юборилган делегация билан шартнома тузганимизда биз билан келишиб олишимизни айтиб хат ёздик. Ризо афандининг кечаги мактубига Усмон Хўжанинг котиби жавоб бериб, урушга тайёр эканликларини ва бу руслар вазиятни тушунмасликлари учун эди. Хейъет кетди. Ҳожи Сами Бейни вазиятни тушунтириб берсин, деб мен билан бирга юбордим. Ниҳоят, унга кечга яқин келиши ҳақида хабар берилди.

Зурналар ўйнай бошлади. Нусратшоҳнинг издошлари қўшиқ куйлаб эшик олдида кутишарди. Ниҳоят, кечаси соат тўққизда Ризо бей етиб келди. Аввал Иброҳим Бейга юбордим. Кейин у менинг олдимга келди. Биз учрашдик. Русларнинг Душанбеда уч юз эллик аскарлари бор эди. Бироқ Ризо афанди қуролларимни олиши мумкинлигини айтди. Бироқ, мужоҳидлар бир тарафда бир кечада намоиш ўтказадилар. Руслар хандакқа киради, милиция қуролларини орқадан йиғади. Керкдаги Данял исмли милиция командирим Шарқий Бухорони жуда кўрқитди. “У мендан Пошани кўришимни ва унинг оёқларини ўпишимни сўради. Лекин мен унинг келишини ўринли деб топмадим. Қарордан кейин жаноб Иброҳим ва Нусрет Шаҳ ва Аҳ Риза билан узоқ суҳбатлардан сўнг кетди. Бу ердан ҳарбий хизматга учта қўй ва бошқалар жўнатилган. Ҳасан бек ҳам уни аскарга кузатиб борди.

Ҳозир Худонинг марҳамати билан ишлар яхши кетмоқда. Нусрет бей бизни бутунлай севиб қолгандек. У қаерга борсам ҳам мен билан бирга боришга тайёрлигини айтди. Ризодан қурол олиб, Нусрет бекга бердим ва икки кун хатм-и шариф машқ қила бошладим. Аллоҳ қабул қилсин.

Мана жоним кўп азоблардан сўнг худо хоҳласа энди тинч.

Аммо менинг қалбимдаги қайғу ва ғамим тобора ортиб бормоқда. Сиздан ҳеч нарса ололмаганимдан жуда афсусдаман. Оллоҳим сизни тез орада кўришни насиб этсин сизни меҳримни ўпиб бағримга босиб, фарзандларим билан Худога топшираман.

Анвар

3) Анвар Пошонинг умумий ахборот директори Мирза Пирнафас (Молла Нофиз Туркер, 1891-1975),

Анвар Пошонинг Туркистондаги Жамоатчилик билан алоқалар директори Молла Нафизнинг хотиралари: Саллал Басмачи (Истанбул: Ўткен нашрлари, 2010); саҳифа 81-84) (3)

Молла Нафиз айтиябди:

Анвар Пошога Лакайлар ҳақида маълумот

Пошо янги воқеани эшитгач, мендан Лакайлар ҳақида маълумот сўради. Мен уларга масаланинг бугунги ва ўтмишини қуйидагича батафсил тушунтирдим: Лакайлар бошлиғи Иброҳим бек ва унинг ёндошлари Шарқий Бухородаги Туркистон миллий курашига болшевиклар каби зарар етказмоқда. Улар ўзбекларнинг бир қабиласидир. Бу қабилани икки тармоққа бўлинган: Эсенбейли ва Бадратли. Улар Голап вилояти шимолидаги ва Белчиван вилоятининг жанубидаги даштларда ҳамда Ҳисор вилоятининг жануби-шарқидаги текисликдаги қишлоқларда яшайдилар. Улар буғдой ва арпа деҳқончилиги билан шуғулланади. Улар гавжум ва меҳнаткаш бўлгани учун мўл ҳосил етиштиради, шу билан бирга қишлоқлари атрофидаги деҳқончиликка мос бўлмаган тоғли ҳудудларда қўй, от, қорамол боқади. Жуда бойларининг аксарияти Бухоро амирлиги сафларига эга. Мансипдорлар одамларга катта таъсир кўрсатади. Умуман, лакай халқи жуда меҳнаткаш, ҳалол ва меҳмондўст. Олимхон Афғонистонга қочганида, бу минтақада ҳокимият қолмаган. Янги ҳукумат ҳокимиятни ҳали ўз қўлига олмагани учун чалкашликлар пайдо бўлди. Табиийки, бу тартибсизликда кўплаб афзалликлар пайдо бўлди. Бу меҳнаткаш, самимий одамларнинг билимсизлигидан фойдаланиб, ўз атрофига кўплаб йигитларни тўплаган бундай баджаҳл талончилар бор.

Иброҳим Лакай ўша ростўйлар орасида ўзининг ёмон ишлари билан ажралиб турадиган инсондир. У бир камбағал қишлоқнинг фарзанди. У ҳаёт бошлаганидан бери ўғирлик билан кун кечирган. У итоатсиз, маҳалланинг энг олис жойларидан от ўғирлайди. Баъзан у қўлга олинади ва қалтакланади; Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, у сизни эшикдан қувадиган ёки деразадан қирадиган жамоага ўхшаб турли саргузаштларга тўла, ғализ табиатли махлуқ... Олимхон Бухородан чиқиб Ҳисорга келганида Иброҳим Лакай. фурсатдан фойдаланиб, атрофига қирқ-эллик кишини тўплаб, эмиржилер тарафида Республика кучларига қарши кураш олиб борди ва амирни ҳимоя қилишга ҳаракат қилди. У қисқа вақт ичида қочоқ амирнинг илтифотига сазовор бўлиб, унинг илтифотини олади ва “Қорақўл беклиги” унвонини олади.

Иброҳим Лакай ҳозирда ўзини амирнинг вориси деб билади. Яқин атрофдаги тожик, катагон, қарлуқ, қозоқ, туркман қишлоқларини бостириб, талон-тарож қилиб, қўлидан келганини олиб кетарди. У ўз қабиласидан бўлмаган мансабдор бойларга ҳам ҳукмронлик қилган. Бу йигитнинг шафқатсизлиги атрофдагиларни жим қилгани учун у Голап ҳудудидаги Лакайларни ҳам бузди. Улар асли чорвачи бўлган Тоғай Сари исмли саросимага тўпланиб, талон-тарож қилишга киришдилар. Улар Иброҳимдан кўрсатмалар олаётган эдилар. Бошқа қабилалар ҳам худди казаклар сингари биз билан бирлашиб, ўз жон ва мол-мулкни лакай талончилардан ҳимоя қилишди.

Тўғай Сари қилган ишлари беҳисоб. Амир Аим Дусенбе ва Кўргантепени ушлаб туролмади ва Гўлапга йўл олди. Қалъага бошпана олиб, у ердан Афғонистонга қочиб кетганидан сўнг, қалъа республика кучлари томонидан босиб олинади. Тоғай Сари лакай бўлмаганлардан тўплаган тўрт мингга яқин қуролли киши билан қалъага бостириб кирди. Жадид аскарлари қасрни ҳимоя қилиш учун ҳавога ўқ узган бўлсалар ҳам, ҳеч ким қулоқ солмади ва бу одамларнинг кўпчилиги Тўғай Сарининг йигитлари томонидан ўзини тутмоқчи бўлиб ҳалок бўлди.

1921-йил 23-ноябрда Анвар Пошо ва Усмон сержант отряди томонидан олиб келинган милициялар бирлаштирилди ва Мулазимиеввел Нафи Бей мунтазам ротага рота командири этиб тайинланди. Усмон афанди ва сержантлар жамоа ва отрядларга ажратилди. Булар билан бирга бизнинг туркман ва қозоқ отликлари ҳам Пошони кўрмоқчи бўлдилар. Биз аскарларни майдонга йиғиб, Пошога хабар жўнатдик. Орадан бир соат ўтгач, Паша маҳаллий аскар ҳамроҳлигида етиб келди. У қўшинларни алоҳида

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

текширди. У ўзининг отлиқларини ва бизнинг отлиқларни мақтади. Халқ ҳам томошабин сифатида майдонни ўраб олди. Пошо баланд жойга кўтарилиб, куйидаги мурожаатни айтди:

- “Дўстлар, ота-боболаримиз узоқ йиллар ҳукмронлик қилган бу юртнинг энг обод жойларига руслар бостириб кирди ва 70 йилдан бери эксплуатация қилишда давом этмоқда. Улар Бухорода рўй берган инқилобдан фойдаланиб, юртингизнинг барча ҳудудларига кириб, мустақил давлат туздилар.

Улар Бухоро Республикаси ҳукуматининг ички ишларига ҳам аралашадилар. Ҳукумат рухсат бермаса ҳам, улар чекинмасликни талаб қилмоқда. Шу сабабдан ҳукумат кўшинлари босқинчиларни қисман тоғларда, қисман шаҳарларда ўз уйларида қувиб чиқариш учун кураш бошладилар. Мен сизларнинг орангизда шу курашга бошчилик қилиш ва русларга қарши курашиш учун келдим. Мамлакатга бостириб кирган русларга бир-биримиз билан эмас, мен билан ҳамкорликда қаршилик кўрсатишга, уларни қувиб чиқаришга ҳаракат қиламиз. Энди Туркистоннинг турли ҳудудларида курул кўтарган қариндошларингиз ва диндошларингиз билан бирлашиб, ўзингиз учун эмас, ватангизни кутқариш учун бирлашиб, душмани дин бўлган болшевикларга қарши ҳаракат қилиш ва курашиш вақти келди. Душанбеда Россия гарнизони ҳам бор. Бу эрдаги рус кўшинлари икки полкдан иборат эди. Уларни у ердан олиб ташласак, Термизгача бўлган ҳудудни тозалаймиз. Дўшанбедаги душманни маҳаллий аскарлар Гўлаб ва Белсиван ва қўлимизда бўлган Силлиғол кучлари билан қамал қилсак, қисқа вақт ичида душманни қўлга киритиб, курулларини мужоҳидларга тарқатамиз. Бунинг учун Дусенбедан бошлаш керак. Биз Душанбе томон ҳаракат қиламиз. Аллоҳнинг изни билан ёруғ кунларимиз бўлади. Бир-бирингизни кучоқлаб, кучли имон ва ишонч билан ишлашингизни истайман. Ҳаммангизга шижоат тилайман, Худо бизга ёрдам берсин”.

Анвар Пошонинг Усмонли лаҳжасидаги нутқи маҳаллий тилга таржима қилиниб, яна такрорлангач, мажлис тарқалди. Пошо ва зобит Абдулҳеким Бейнинг уйига қайтиб келишди.

(4) Бухара Ҳукумати котиби Абдулла Ражаб Бойсун (1893-1956),
Саҳифа 76-77 (4).

Абдулла Ражаб Бойсун ёзаябди::

Анвар Пошони Лакай Иброҳим Қўлидан Озод Бўлиши:

Ўрта Осиё ислом жамияти таркибига Ўрта Осиёнинг буюк ва масъулиятли одамлари киради. Бу жамиятга алоқадор собиқ Афғонистон подшоҳи Омонуллоҳон Бухорога Ўрта Осиё озодлик курашида ишлаш учун келган Анвар пошонинг Иброҳим Лакайдек жоҳил кимса қўлига асир тушганидан жуда афсусда. Иброҳим Лакайнинг Бухоро амири Олимхоннинг кишиларидан бири эканлигини билган Омонуллоҳон. Меҳмони амир, Анвар Пошони жуда ҳурмат қилиш керак, деди; У Лакай Ибраҳимга хат билан хабар беришини сўрайди.

Бухоро амири Олимхон Афғонистондан Кўктошга борган Нуруллоҳон бошчилигидаги делегация билан Иброҳим Лакайга Омонуллоҳон хоҳлаганидек мактуб юборади. Аммо амирнинг Хонободда бўлган амакиси Бухоро амири Олимхоннинг махфий буйруғи билан Иброҳим Лакавга делегация юборган мактуб мазмунига зид бўлган яна бир мактуб юборади. Иккала мактубни ҳам олган Ибраҳим Лакай, Анвар Пошого ўз фикрича муносабатда бўлишда давом этади.

Чунки: Амирнинг мактуби шунчаки шакл эди. Иброҳим Лакай ҳам бошқалар каби амир Олимхон жанговар кучнинг Анвар Пошо ҳукмронлигини истамаганлардан бири эканлигини биларди.

Анвар Пошо бир неча ҳафтадан сўнг Кўктошдан қайтган афғон делегацияси билан исталган натижага эриша олмаган ҳолда, Бухоро амири Бартмлик Муҳиддин Бейлга яна бир мактуб жўнатади. номақбул ҳаракатлар.

Дарҳақиқат, Анвар Пошонинг Кўктошдаги вазияти ҳар ерда чуқур акс-садоларга сабаб бўлганлиги, норозилик тарзидаги баъзи уринишларга сабаб бўлди.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Анвар Пошо асирликда ҳам бўш қолмади ва топилган кичик имкониятлардан унумли фойдаланишга ҳаракат қилди.

5) 1916-1923 йиллар орасида Тошкент ва Бухорода хизмат қилган Усмонли турк офицери Рожи Чоқирўз (1895-1975).

Туркистондаги Турк Офиторлари (1914-1923) Ражи Чоқирўзнинг хотиралари (Муаллиф: Тимур Косаоғлу) Истанбул: Кутлу нашриёти, 2023, саҳифа 86 (5).

Рожи Чоқирўз айтиябди:

Фаробий мусиқа мактаби

Мен Ситоре-и Маҳи-Ҳасса саройида муаллимлик курсида ишлаётганимда, Ибн Фаробий номидаги мусиқа мактабида бўлган дўстим Саит Жамол ишини ташлаб уйига қайтди. Маориф вазири ўртоқ Карл бошлиғимиз Усмон бек билан учрашгач, мени шу консерваторияга тайинлашди. Ситаре-и Маҳи Ҳасса саройи девор ташқарисида жойлашган эди. Мусиқа мактаби деворлар ичида эди. Мен бу мактабга кўчиб ўтдим. Мен Австрия ва Венгриядан ўқитувчилар топдим. Биз ўқишни бошладик. Биринчидан, мен гуруҳни тайёрлашга ҳаракат қилдим. Маҳаллий кўшиқлар, маршлар ва халқ кўшиқларининг ноталарини аниқладим. Мен рус гармонидида ишлаган, яхши тайёргарликдан ўтган Курбон деган кларнетчини гуруҳ бошлиғи қилиб тайинладим. Бу орада мени ҳам мактаблардан ташқари таълим бошқармасига ўтказишди. Бу билан боғлиқ тадбирлар кутубхона, театр ва бошқаларни ўз ичига олади. Бу каби тадқиқотлар киритилган.

Азжойиб Концерт

Ўз ишимизнинг яхши намунасини халққа кўрсатиш учун, аввало, гуруҳ тайёрланиб, халқ олдида чиқишларини хоҳлардим. Бироз вақт ўтгач, гуруҳ ўйнашга муваффақ бўлди. Ўқитувчилар билан учрашувдан сўнг концерт уюштиришга қарор қилдик. Вазиятни “Маариф”га хабар қилдик. Маарифнинг розилигини олгач, концертга тайёргарликни бошладик. Маариф таклифномаларни тайёрлади. Бухороликларга турли даражадаги таклифномалар тарқатилди. Концерт бир пайтлар Россия банки бўлган, аммо Бухоро инқилобидан кейин кинотеатрга айлантирилган бинода бўлиб ўтди. Концертда давлат арбоблари ҳам иштирок этишди. Концерт дастури қуйидагича ташкил этилди. Аввал ўқитувчилар ўз чолғу асбоблари билан очиб, сўнг ўқувчилар ўйнашарди. Ўқитувчилар туркий асарлар ижро этишди. Кейин талабалар асосан маҳаллий куйлар ва Анадолу турк мадҳияларини ижро этишди. Жамоатчиликнинг муносабати жуда катта эди. Одамлар жуда ҳаяжонланган эдики, улар ўзларини четлаб ўтишди.

ОХИРГИ СЎЗ

Ушбу мақолада беш манбаънинг ҳар биридан факат биттадан мисол келтирилган бўлса-да, бу беш жонли гувоҳнинг хотиралари ва мактубларида 1910-1930 йиллар оралиғида Бухоро ва Туркистонда содир бўлган сиёсий воқеалар ҳақида жуда бой маълумотлар мавжуд. Албатта, воқеа ва шахслар шу беш кишининг шахсий қарашлари ва ҳис-туйғуларига кўра талқин қилинган бўлса-да, тарихчилар учун бу манбалар жуда муҳимдир.

Бу беш жонли гувоҳнинг иккитаси (Заки Валиди Тўган ва Абдуллаҳ Ражаб Бойсун) эсдаликларини ўзлари нашр этган бўлса, Анвар Пошонинг турли жойлардан Истанбулдаги аёли Ножия Султонга юборган мактубларини турк тарихчиси Мурат Бордакчи, Молла Нафизнинг эсдаликларини турк журнолисти Али Бодамжи ва Усмонли офицери Рожи Чоқирўзнинг эсдаликларини Темур Хўжаўғли нашр қилганлар.

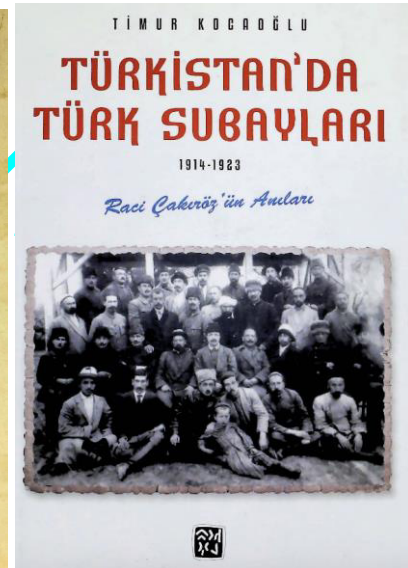
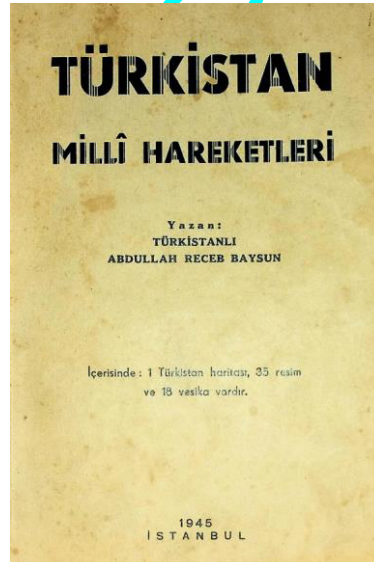
Бухоронинг 20 йиллардаги тарихий ва сиёсий вақеалари, айниқса Бухоро халқ шўролар жумҳурияти ҳақида тадқиқот олиб бораётган Ўзбекистондаги тарихчиларнинг ҳам Туркияда нашр этилган бу ва бошқа манбаъларни ўрганиб чиқишлари жудаям фойдали бўлади.

Манбаълар

- 1) Prof. Zeki Velidi Togan, *Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999; s. 630.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

- 2) *Naciye, ruhum, efendim: Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'a Rusya ve Orta Asya'dan yazdığı sürgün mektupları* (Yayınlayan: Murat Bardakçı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016; s. 624.
- 3) Ali Bademci, *Molla Nafiz'in Hatıraları Sarıklı Basmacı*. İstanbul: Ötüken, 2010; s. 379.
- 4) Türkistanlı Abdullah Recep Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*. İstanbul, 1945: s. 202.
- 5) Timur Kocaoğlu, *Türkistan'da Türk Subayları, 1914-1923: Raci Çakıröz'ün Anıları*. İstanbul: Kutlu Yayınları, 2023.

**САДРИДДИН АЙНИЙНИНГ БУХОРО ХАЛҚ СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСИ (БХСР)
ДАВРИДАГИ ИЛМИЙ – ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИ
(Биринчи мақола)**

Фаррух Темиров
т.ф.ф.д (PhD), доцент
Бухоро давлат университети

Маълумки, Бухоро Халқ Совет Республикаси ташкил топгандан кейин 1921 йилда Туркистон Шўролар ҳукуматининг Маориф Халқ Комиссарлиги бу Бухородаги сақланган амирлик ва шахсий кутубхоналарни аниқлашга киришади. Бу ишда махсус комиссия тузилиб, унинг таркибида ҳайъат бошлиғи этиб, таниқли тарихчи олим, профессор Пўлат Солиев¹, тафтиш ишларни назорат қилиш ва ёзиб боришга масъул профессор Абдурауф Фитратлар раҳбарлик қилишган. Ҳайъат вакиллари 1921 йилда Бухородаги мавжуд кутубхоналарни излаш ва ундаги нодир қўлёзма китобларни рўйхатга олиб Тошкентга хабардор қилиш бўлган².

Бухородаги маданий ёдгорликлар, турли-туман, катта-кичик кутубхоналарни аниқлашга муваффақ бўлган профессор Абдурауф Фитрат бошчилигида ташкил топган комиссияси Туркистон Шўролар ҳукуматининг Маориф Халқ Комиссарлигига қуйидаги маълумотни хабар қилади: “Биз Бухорода келиб ўз ишимизга тушдик. Бухорода энг машхур, энг бой уч кутубхона бор экан. Биринчиси бўлган қозикалоннинг³ кутубхонаси, иккинчиси (шаҳзода, амир Музаффархоннинг ўғли) Муҳаммад Сиддиқхон Ҳашмат

¹ **Солиев Пўлат (Бекбулат) Мажидович.** 1882 йилда 22 мартда Астрахань (Ҳожитархон) губерниясининг Зацоравский бўлисидаги Башмаковка қишлоғида, ўзи тўқ деҳқон оиласида туғилган. П.Солиевнинг отаси, унинг авлодлари маълумотларига қараганда, Бухородан бўлган. 1909 йилда Туркистон келади ва аввал қишлоқларда, 1913 йилда Тошкентда биринчи рус-татар мактабини очади, сўнгра Тошкент ва Қўқонда мактабларда тарих, арифметика она тилидан дарс беради (1918). Қўқонда икки йил мобайнида Ўқитувчилар семинарияси директори лавозимида ишлаган. 1917 йил ноябрда Қўқонда Туркистон Мухториятини ташкил этишда фаол иштирок этади. Олим бу вақтда, Қўқон шаҳрида чоп этиладиган “Эл байроғи” газетасининг бош муҳаррири бўлади. 1919 йил бошида Скобелевда чиқадиган “Янги шарқ” газетасида таҳрир ҳайъати аъзоси сифатида иш олиб боради. 1919-1920 йилларда ҳозирги Тошкент вилояти Оққўрғон туманида биринчи бўлиб янги усулда ўқитиладиган мактаб очади. 1922 йилдан Туркистон Компартияси Марказий Комитетининг органи – “Инқилоб” журнали муҳаррири ўринбосари. 1923-1924 йилларда Бухорода нашр этилган “Маориф” журналининг муҳаррири. 1926 йилда П.Солиев Ўрта Осиё ёдгорликлари фондиди ташкил этиш ва қадимий қўлёзмаларни тўплаш ишлари билан Ўзбекистонда фаолият олиб боради. 1925-1927 йилларда Москвадаги қизил профессорлар институтида ўқиган ва Свердлов номидаги университетнинг тарих факультетини тугатган. Айни вақтда СССР халқлари Марказий нашриётида илмий ходим. 1927 йил январда Самарқанд олий педагогика институти ташкил этилади. П.Солиев ва В.Вяткин саъй-ҳаракати билан институтида Шарқ тарихи кафедраси ташкил этилади. Пўлат Солиев унинг мудирини этиб тайинланади. 1930 йилда Самарқанд Олий педагогика институти Ўзбекистон педагогика академиясига айлантирилади. 1930 йил 28 сентябрда П.Солиев ана шу академия профессори бўлади. 1933 йилда республика ҳукумати қарори асосида Ўзбекистон педагогика академияси Ўзбекистон Давлат университети (ЎзДУ)га айлантирилади. 1935 йил сентябрда ЎзДУда Ўрта Осиё республикалари ичида биринчи бўлиб “Ўрта Осиё тарихи” кафедраси ташкил этилади. П. Солиев ушбу кафедранинг дастлабки мудирини этиб тайинланади. 1937 йилда қатагон қилинган ва отиб ташланган. 1956 йилда оқланган. Академик олимлардан, машхур файласуф Иброҳим Мўминов, ўзбек археология мактабининг асосчиларидан Яхё Ғуломов, тарихчилардан Абдурахмон Ҳамроев, Рашид Набиев, Раҳмон Ҳабиб каби таниқли тарихчи олимлар профессор Пўлат Солиевнинг шогирдлари ҳисобланади. 1927 йилда доцент унвони берилган. 1930 йилда эса профессор унвони берилган.

Асарлари: Бухоро тарихи. (араб имлосида ўзбек тилида). – Тошкент: 1923; Мангитлар салтанати даврида Бухоро ўлкаси (араб имлосида ўзбек тилида). – Тошкент: Ўзбекистон давлат нашриёти, 1925; Ўзбекистон ва Тожикистон. (араб имлосида ўзбек тилида). – Тошкент: Ўзбекистон давлат нашриёти, 1926; Ўрта Осиё тарихи (XI-XV асрлар). 1-қисм (араб имлосида ўзбек тилида). – Самарқанд-Тошкент: Ўзбекистон давлат нашриёти, 1926.

² Қаранг: Элбек. Бухорога юборилган ўзбек билим ҳайъатининг ишлаган ишлари // Қизил Байроқ. 1921 йил, № 29.

³ Бухоро қозикалони мулла Бурхониддин Садр қози ул-қуззот

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

(Бухорий)нинг кутубхонаси, учинчиси, қози Муҳаммад Шарифжон Махдум Садр (Зиё) деган бир кишининг кутубхонасидир”¹.

С.Айний Бухоро мадрасаларида таҳсил кўриш даврида Бухородаги мавжуд кутубхоналар, жумладан Шарифжон Махдум Садр Зиёнинг бой шахсий кутубхонаси борлигини билган, ундан фойдаланган. У ўзининг “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар” ва мемуар “Эсдаликлар” (1949-1954) асарларида Шарифжон Махдумнинг кутубхонаси Бухородаги энг бой шахсий кутубхоналардан биридир, деб ёзади². Чиндан ҳам китобни жонидан севган, ўзининг “Тазкира ул-ашъор” (1910) номли шеърый антологиясини тузган Шарифжон Махдумнинг шахсий кутубхонасида сақланаётган уч юз жилддан зиёд қўлёзма манбалар Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланмоқда. С.Айний Бухоро амирлиги ва амир Олимхон ҳукмронлиги даврида Бухородаги энг нодир асарлар чет элликларга сотиб юборилганлигини афсусланиб ёзади³. 1921-1923 йилларда С.Айний Бухоро Халқ Совет Республикасининг Самарқанддаги консулхонасига маслаҳатчи сифатида ишлади⁴. Бу ерда у матбуотчилик ва адабий ижодиёт билан шуғулланишни давом эттирди. Бу йиллар мобайнида олим матбуот саҳифаларида собиқ амир ҳукуматини танқид тиғи остига олинган бир қатор мақолалари билан Самарқанд матбуотида қатнаша бошлайди. Шунингдек, у нашриёт ва таҳрир ишларида фаол иштирок этиб, ўзининг инқилобий руҳдаги шеърларини, алоҳида мустақил йирик асарлар ҳам яратади, китоб шаклида БХСР Маориф нозирлиги ҳисобидан нашр эттирди⁵.

1923 йилда БХСРнинг Самарқанддаги консулхонаси ёпилгач, С.Айний ўша йилнинг охирида Самарқанддаги Бухгосторг (Бухоро савдо уйи, ташкилоти)га мудир қилиб тайинланади. С.Айний бу вазифада ишлашни рад қилади. “Лекин Бухоронинг савдо ишлари бошлиғи одам топилишига қадар вақтинча ишлаб туришга кўндирди. Бирок, бу “вақтинча” иш ва менинг мудирлик номим 1924 йилнинг бошидан 1925 йилнинг бошига қадар давом этди”⁶, - деб ёзган эди олим. “Ўрта Осиё республикалари миллий чегараланишдан кейин Самарқанд Бухгосторги идораси Ўзбекистон ҳукумати ихтиёрига ўтди ва мени яна мудир қилиб тайинлашди. Аммо мен Самарқанд вилоят Комитетига ариза бериб, бу ишдан озод бўлдим ва тамомига адабий ишга берилиб кетдим”⁷.

БХСР ҳукумати ёзувчи С.Айнийнинг ижодий юксалишини моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қуватлади. Шахсан, Ф.Хўжаевнинг раҳбарлигида 1923 йил 13 сентябрида С.Айний ҳақида қуйидаги қарор қабул қилинади. “Ўртоқ Айнийнинг революцион ҳаракатдаги хизматларини ва Бухоро меҳнаткаш оммасининг фойдаси учун узоқ йиллик фаолиятини ҳисобга олиб, Бухоро МИК фракциясига унга қўшимчаси билан 17-разряд ставкаси миқдорида шахсий пенсия белгилаш таклиф этилсин. Секретариатга ўртоқ Айнийга хат билан мурожаат қилиш топширилсин, бундан кейин ундан ўзини фақат адабий фаолиятга бағишлаш сўралсин”⁸.

1923 йилга келиб самарқандлик бой Хушқомилбой Обидов ҳозирги (ҳовли ёдгорлик уй-музейга айлантирилган - Ф.Т) ҳовлисини ижарага олади ва кейинчалик шу ҳовли 25000 сўмга сотиб олинади⁹. Ҳовлининг олти-сотди ҳужжатлари ҳозирги кунда ушбу уй-музейда сақланмоқда. Бу ҳақда унинг ўзи шундай ёзади: “Бухоро Давлат

¹Элбек. Бухорога юборилган ўзбек билим ҳайъатининг ишлаган ишлари. // Қизил Байроқ. 1921 йил, № 29.

² Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Б.; Унинг ўзи: Эсдаликлар

³ Айний С. Тарихи инқилоби Бухоро. – саҳ. 6-8.

⁴Айний С. Қисқача таржимаи ҳолим / Асарлар. 8 жилдлик. 1-жилд. – Б. 99.

⁵Айний С. Мажмуаи ашъори инқилобий форсий (точикӣ). Бухоро халқ маориф назорати, 1923. 32. Саҳ.

⁶Айний С. Қисқача таржимаи ҳолим / Асарлар. 8 жилдлик. 1-ж. – Тошкент: Ўздавнашр, 1963. – Б. 100.

⁷Айний С. Қисқача таржимаи ҳолим / Асарлар. 8 жилдлик. 1-ж. – Б. 101.

⁸Қаранг: Ҳасанов М. Файзулла Хўжаев. – Тошкент: Ўзбекистон, 1990. – Б. 46.

⁹ Холида Айни. Жизнь Садриддина Айни. (краткий хронологический очерк). – Душанбе: Дониш, 1982. – Стр. 66

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

нашриёти менинг асарларимни нашр қилмаган бўлса ҳам, уларга тўла ҳақ берди ва мен у пулларга 1923 йилда Самарқандда алоҳида бир ҳовли сотиб олдим”¹.

С.Айний бу ҳовлида 1954 йилгача (яъни умрининг охиригача) яшайди. Уй-музейда ёзувчининг биринчи иш кабинети, эски айвонлар йўлакчаси бўлган дам олиш хонаси, шимолий ва жанубий айвонлар жойлашган. 1935 йилда ёзувчининг илтимоси ва лойиҳасига асосан давлат томонидан пишиқ гиштдан бир қатор хоналар солинади. Янги бинода ёзувчининг ҳаёти, адабий фаолияти ҳақида ҳикоя қилувчи катта кўргазма зали, ёзувчининг ётоқхонаси ва унинг 1937 йилгача ишлаган иш кабинети жойлашган. Ҳовлининг олди сотди ҳужжатлари ҳозирги кунда уй-музейда сақланмоқда².

Тожикистонда бўлган қисқа вақтда С.Айний умуман ижодга қўл урмаган экан, ундан бунинг сабабини сўрашганида: "Мен Самарқандга қайтишим керак. Ўзимнинг ёзув столига ўтириб, қаламимни сиёҳдонимга ботирсам, шунда мен янги асар ёза оламан"³, - деб айтган экан С.Айний ўз яқинларига.

Ўзбекистон ҳукуматининг ўша пайтдаги раҳбари Шароф Рашидовнинг⁴ кўрсатмаси ва ташаббуси билан 1967-йил 19-майда зулнисонайн адибнинг ёдгорлик уй-музеи очилади. Уй-музейнинг очилиши маросимида унинг ўзи иштирок этган. Бу уй-музей фатоархиви ҳамда ҳужжатларида ўз аксини топган. Музей ёзувчи кўп йиллар (1923-1954-йиллар) самарали ижодий меҳнат, фаол ижтимоий ҳаёт ва илмий-педагогик фаолиятини олиб борган шахсий уйида жойлашган⁵.

Бу серфайз маскан ёзувчи ҳаётлигида ҳам, кейин ҳам қалам аҳлининг сеvimли жойларидан бири бўлган, ҳозир ҳам шундай бўлиб қолмоқда. Энг аввало, бу маскан ўзбек ва тожик халқларининг дўстлик уйи ҳисобланади. С.Айний таниқли ёзувчилар Абдулла Қодирий, Абулқосим Лоҳутий, Ғафур Ғулом, Ойбек ва бошқалар билан яқиндан ҳамкорлик қилган бўлса, М.Турсунзода, Ж.Рашидов, Х.Олимжон, Ж.Икромий, А.Дехотий, С.Улуғзода, Р.Хошим, Х.Мирзозода, И.Акрам, С.Назар, Қ.Қаҳҳорова каби шоғирдлари билан унинг хонадони доимо гавжум бўларди. Академик Воҳид Абдулло, Б.Валихўжаев, фан доктордари Р.Муқимов, Н.Шукуров, ёзувчи ва шоирлар Б.Ортиков, М.Мухаммадқуловларнинг қалами адиб даргоҳидай узилмас эли⁶.

С.Айний ўлкадаги мактабларни янгича дарсликлар билан таъминлаш мақсадида қиз болалар мактаби учун мўлжалланган “Қиз бола ёки Холида”⁷ (1924) дарслиги нашр этди⁸. 1931 йилда адиб бошчилигида бир гуруҳ муаллифлар томонидан биринчи босқич мактаблар учун тожик тилида “5 дар 4”⁹ (“5 ни 4 га”) номли ўқиш китоби тузилди. У Самарқанддаги мактабларда она-тили ва адабиёти, тарих фанларидан дарс бериб, мураббийлик соҳасида самарали фаолият кўрсатади.

1921-1925 йиллар Самарқандда Бухоро Халқ Совет Республикаси ваколатхонасида ишлаган вақтларида С.Айний нашриёт ва таҳрир ишларида фаол иштирок этди¹⁰. Бу ерда ёзувчи ва адиб ўзининг инқилобий шеърларини¹ ёза бошлайди.

¹ Айний С. Қисқача таржимаи ҳолим / Асарлар. 8 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Ўздавнашр, 1963. – Б. 100.

² Самарқандда Айнийшунослик / Айнийшиносӣ дар Самарқанд. Устод Садриддин Айнийнинг 141 йиллигига бағишланади. – Тошкент: VNESHINVESTROM, 2019. - Б.36.

³ Холида Айни. Жизнь Садриддина Айни. (краткий хронологический очерк). – Душанбе: Дониш, 1982. – Стр. 66

⁴ С.Айнийнинг эълон қилинмаган мактублари. Айний. Ўртоқ Шароф Рашидовга // Шарқ юлдузи, 1971 йил, № 3. – Б. 205.

⁵ Самарқандда Айнийшунослик / Айнийшиносӣ дар Самарқанд. Устод Садриддин Айнийнинг 141 йиллигига бағишланади. – Тошкент: VNESHINVESTROM, 2019. - Б. 39.

⁶ Холида Айни. Жизнь Садриддина Айни. – стр. 89.

⁷ Айний С. Қизбола ёки Холида. Ибтидоий қиз мактаблари учун адабий, ахлоқий ўқув китоби. Ношир: Абдулвоҳид Мунзим. – Берлин; 1924.

⁸ Бу ҳақда яна қаранг: Саидова М. “Қизбола ёки Холида” – и С.Айний ва аҳамияти тарбиявии он // Мактаби советӣ, 1966, № 12, декабрь. – Саҳ.22-26.

⁹ 5 дар 4. Айний С., Исмоилзода., Лубенцов, Пайрав Сулаймон, Раҳим Ҳошим. Китоби барои солҳои 4 ва 5 мактабҳои даражаи аввал ва техникумҳо. – Самарқанд: 1931. 406. Саҳ.

¹⁰ Айний С. Мажмуаи ашъори инқилобий форсий (точикӣ). – Бухоро: Бухоро халқ маориф назорати, 1923.

**САДРИДДИН АЙНИЙНИНГ БУХОРО ХАЛҚ СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСИ (БХСР)
ДАВРИДАГИ ИЛМІЙ – ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИ**
(Иккинчи мақола)

Фаррух Темиров
т.ф.ф.д (PhD), доцент
Бухоро давлат университети

1920 йил, Бухоро амирлиги тугатилиб ўрнига БХСР тузилгач, ўлкада халқ маорифини ривожлантириш, янги типдаги мактабларни ташкил этиш, халқни маърифатли ва маънавиятли қилиб тарбиялаш, ёш авлодни қисқа муддатда саводини чиқариш учун кураш бошланган эди. Аммо бу давр тузилган ёш давлат (БХСР) ҳам бу ерда фаолият олиб бораётган ташкилотлар ҳам маориф ва маданият соҳасида деярли моддий техник базага эга бўлмаган. Янги мактабларда ишлайдиган ўқитувчи кадрлар, дарсликлар, ўқув куроллари йўқ эди.

Садриддин Айний 1920 йил 17 октябрда Бухоро Халқ Совет Республикаси Маориф ножири Қори Йўлдош Пўлатов² номига араб алифбосида Бухорода янги типдаги мактабларни ташкил қилиш йўллари ҳақида ўз фикр ва мулоҳазаларини баён қилиб ўтган. С.Айний ўзининг ана шу мактубида янги типдаги мактабларни ташкил қилишдаги қийинчиликлар ва уни бартараф этиш чораларига алоҳида эътибор бериш лозимлигини таъкидлайди. Мактаблар очишда шошма-шошарликка йўл қўймаслик, ўқувчиларнинг ота-оналари орасида жуда эҳтиёткорлик билан тушунтириш ишларини олиб бориш зарурлигини айтиб ўтади: “Маориф ишининг энг аҳамиятли томонларидан бири, - деб ёзади С.Айний, - муаллимлар ҳозирламоқ бўлса, яна бириси элга биринчи китоб ва нашриётдир.

Муаллимлар ҳозирламоқ учун авваламбор Москва, Қозон, Оренбург, Боку, Тошкент ва бошқа шаҳарлардан тажрибали ўқитувчиларни таклиф этмоқ, айниқса, бу муҳим масалада

¹ Айний С. Мажмуаи ашъори инкилобий форсий (тожикий). Бухоро халқ маориф назорати, 1923. 32-бет.

² **Қори Йўлдош Пўлатов** – Бухоро амирлигига қарашли Қарки шаҳрида (ҳозирги Туркменистон Республикаси ҳудудида) 1890 йилда қорақўл тери ва озиқ-овқат маҳсулотлари билан савдо қиладиган йирик савдогар Пўлатбой оиласида дунёга келган. Дастлабки таълимни эски мактабда олган. Йўлдош Пўлатов Бухородаги Мир Араб мадрасасида таҳсил олган. Қаркида 1910-1920 йилларда 10 йил давомида болаларга диний ва дунёвий илмлардан таҳсил берган. 1920 йил Бухоро Республикаси тузилган вақтида жадидчилик ҳаракатига қўшилган Қори Йўлдош Пўлатовни янги ҳукуматда халқ маорифи ножири мансабиди эгаллаши тасодифий эмасди. Қори Йўлдош Пўлатов 1920-1922 йилларда халқ маорифи ножири лавозимида ишлар экан, халқни маърифатли қилиш, янги мактаблар очиш, иқтидорли ёшларни чет элга ўқиш учун юбориш каби хайрли ишларни бошида турди. Қори Йўлдош Пўлатов Бухоро меъморчилик обидалари, осори-атика ва маданий меросни асраш тўғрисида бир қатор буйруқ ва фармонлар имзолаган. У 1920 йилнинг октябрь ойи охирида “Мактаблар ҳақидаги умумий қоидалар” (“Қоидалар”)ни ишлаб чиққан. Қори Йўлдош Пўлатов 1922-1923 йилларда Бухоро Республикасининг матбуоти органи “Бухоро ахбори” газетасининг бош муҳаррири лавозимида ишлаган. 1922-1924 йилларда бир пайтнинг ўзида дохилия (ички ишлар) ножири, республика муҳофаза қилиш қўшинлари қўмондони, молия ножири, газета бош муҳаррири каби лавозимларда ишлаган. Қори Йўлдош Пўлатов Ўзбекистон ССР ташкил топгандан кейин дастлаб молия вазири лавозимида ишлаган, сўнгра эса Халқ Комиссарлар Совети раиси вазифасига ҳам бажариб турган. 1931 йилда республика боғдорчилик ва виночилик трести бош ўринбосари, 1933 йилда Ўзбекистон кишлоқ саноати комитети раҳбари, 1936 йил Хоразм округ пахтачилик бошқармаси раҳбари, кейинчалик Гурлан ва Урганч пахта тозалаш заводлари директори каби кўплаб лавозимларда ишлаган. Қори Йўлдош Пўлатов “Бухоро ахбори” ва “Озод Бухоро” газеталарининг ўнлаб сониди Бухоро Республикасидаги молиявий аҳвол, солиқ сиёсати, иқтисодий муаммоларга бағишланган мақолалар нашр эттирган. 1937 йил 13 августда НКВД ходимлари Қори Йўлдошни ҳибсга олиб, Хабаровск ўлкасининг Магадан районидаги сиёсий маҳбуслар лагерига жўнатишган. 1947 йилда белгиланган жазони ўтаб, Тошкентга қайтиб келган Қори Пўлатовни марказий шаҳарларда яшаш ҳуқуқидан маҳрум қилинган. Орадан бироз ўтиб, Қори Йўлдош Пўлатов Красноярск ўлкасининг Игарка шаҳридаги ҳарбий ва сиёсий маҳбуслар лагерига жўнатилган. 1956 йилда белгиланган жазони ўтаб, Тошкентга қайтган Қори Йўлдош Пўлатов 1957 йилда оқланган. 1959 йилда эса гуноҳсизлиги исботланган. Узоқ йиллик қамок жазосини ўташ даврида оғир дардга чалинган Қори Йўлдош Пўлатов 1965 йилда вафот этган.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Турк комиссиянинг ёрдамига таянмоқ лозим. Ташқаридан келадиган муаллимларни Турккомиссия тафтишидан ўтказишни таклиф этмоқ керак, чунки улар орасида аксинқилобчи кучлар яшириниши мумкин. Бундай аксинқилобий кучлар ҳам, эски реакцион рухонийлар ҳам фақатгина республика ҳаёти учун хавфли бўлибгина қолмай, балки ёшлар тарбиясига ҳам энг хавфли бўлиб ҳисобланади, улар курсларда тайёрланадиган ўқитувчи кадрларга ҳам салбий таъсир кўрсатиши мумкин”¹.

С.Айний янги очиладиган ўқув курсларига қабул шартлари ҳақида фикр юритар экан, қуйидагиларни алоҳида таъкидлайди: қабул қилинадиган ўқувчиларнинг сон ва сифатига алоҳида эътибор бериш керак. Муаллимлар тайёрлаш курсларига 30 ёшдан ошган кишиларни қабул қилмаслик, янги тайёрланадиган ўқитувчининг иқтидорига, эътиқодига қатъий риоя қилиш лозим. Муаллимлар орасида аксилҳаракатчилар, жаҳолатпараст рухонийларга ён босадиган ва эски мактабларни қўллаб-қувватлайдиган кишиларнинг суқилиб киришига мутлақо йўл қўймаслик лозим. Курсларга қабул қилинадиган ўқувчилар тамомила соғлом бўлишлари, улар орасида касал табиатлар, гарантлар бўлмаслиги керак. “Оз бўлсину, соз бўлсин” деган қоидага риоя қилиниши лозим².

С.Айнийнинг тавсияларидан кўриниб турибдики, янги мактабларга садоқатли фидойи муаллимларни ишга таклиф қилиш ва курсларда тайёрланадиган муаллимлар маҳаллий меҳнаткаш болаларидан иборат бўлиши, улар ёшларни соғлом ақл эгаси қилиб тарбиялашлари лозимлигига катта эътибор бериш кўзда тутилган.

С.Айний Бухорога келиб, халқ маорифида ишлаш хоҳишини билдирган туркистонлик бир гуруҳ ўқитувчилар рўйхатини Бухоро Марказий Ревкоми (Инқилобий кўмита) га тақдим этганини ва уларни Турккомиссия ёрдами билан чақириб олиниши лозимлигини ҳам шу мактубда қайд қилиб ўтади. У халқ маорифини юксалтириш учун мактабларни ўқув қуроллари билан таъминлаш эканлигини алоҳида уқтириб, уларни имкон қадар Туркистон ва Самарқанддан харид қилиш зарурлигини кўрсатиб ўтади.

“Бу йўللار билан, - деб ёзади С.Айний, - сизнинг мактабларингиз таъмин этилмайди ва Туркистонда янгидан нашр қилинган китоблар қўлга киритмоқ ила баробар қаноат қилатурган бир даражада тил ва имло жиҳатидан Бухоро ўзбекларига мувофиқ эмасдир, хусусан сўз таълими жиҳатдан ҳам кўп мушқилотларга учраш мумкин. Чунки кўпчилик нашр қилатурган дарсликлар усмонли турклар, татарлар ва чигатой шевалари асосида ёзилган бўлиб, ҳатто туркистонлик маҳаллий ўқувчи болалар учун ҳам бу китобларнинг тили оғирлик қилади.

“Бу кундан эътиборан мактаб китобларини ҳозирламоқ ишига тездакиришингиз лозимдир, маънавий қувват жиҳатига келсак, Бухоро ва Туркистонда керакли қувват топилади. Бу кундан бир ўзбекча алифбо мулла Исматулла қўлида бордирки, озгина ўзгартирмоқ ва бир ҳафталик хизмат билан мукамал алифбо бўлур”³. Шундан кейин С.Айний ўша даврда дарсликлар тайёрлаётган бир неча муаллимлар ҳақида сўзлаб, бу дарсликларни нашр қилдириш йўллари устида фикр юритади.

“Ўзим ҳам, - деб ёзади, С.Айний, - форсча ва ўзбекча қироат китоблари тайёрлаб қўйганман. Мақсад шулким, илмий қувватлардан кенг истифода қилиб, бугунни эртага қолдирмай ишга киришмоқ лозим, йўқса китобсизликдан Бухоро мактаблари ва Туркистон мактабларидек кўпроқ маорифдан маҳрум бўлиб, болаларни саводсиз қолдирур ва ҳамда халқни янги мактаблардан эътиқоди пасаяди”⁴.

С.Айний хат саводи паст халқ оммасини тез муддатда саводхон қилиш лозимлигини, бунинг учун нашриёт ва адабиёт ишларини тараққий эттириш вазифасини қўяди. Буларнинг барчасидан кўриниб турибдики, у ўзининг бу мактубида янги мактабларни ташкил қилиш, уларни ўқитувчи кадрлар ва дарсликлар билан таъминлаш масаласига жиддий эътибор бериб, болалар билан бирга катта ёшдаги маҳаллий аҳолини

¹Йўлдошев Н. Бир мактуб тарихи / Бухоро ҳақиқати, 1974 йил, № 175, 8 сентябрь.

²Йўлдошев Н. Бир мактуб тарихи / Бухоро ҳақиқати, 1974 йил, № 175, 8 сентябрь.

³Йўлдошев Н. Бир мактуб тарихи / Бухоро ҳақиқати, 1974 йил, № 175, 8 сентябрь

⁴Кўрсатилган мақола.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

ҳам ўқитиш зарурлиги томонида туради. Мазкур мактуб БХСР тузилгач шу йиллардан бошлаб машҳур ёзувчи, илм-фан фидойиси ва ташкилотчиси сифатида Самарқанддан туриб, Бухорои шарифда халқ маорифини ташкил қилиш ва ривожлантириш ишларига катта ёрдам берганлигини яна бир қарра исботлаб турибди.

Ортада қолган йиллар давомида С.Айний то умрининг охиригача (1958) Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Душанбедаги турли ўзбек, тожик, рус ва бошқа қардош халқлар адабиёти ва матбуоти ходимлари, шоир ва таржимонлар, ёзувчилар билан ўзаро ёзишмалар, алоқаларини йил сайин кенгайтириб, мустаҳкамлаб борди. Жумладан, у Самарқандда яшаган йиллари у билан доимий мулоқотда бўлиб турган самарқандлик ёзувчи ва олим Мардонкул Муҳаммадқуловнинг ёзишича, С.Айний ўзбек тарихий романчилигининг асосчиси Абдулла Қодирий (Жулқунбой) билан ҳам XX асрнинг 20 йиллардан бошлаб яхши таниш ва ҳаммаслак бўлган¹.

БУХОРО ХАЛҚ СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСИДА МАКТАБ МАСАЛАЛАРИ

Бобожонова Феруза Хаятовна

Бухоро давлат университети доценти, тарих фанлари номзоди

Elektron pochta manzili, telefon nomeri

957674774

Бухоро амирлигида амирлик тузуми ағдариб ташлангач, янги ҳукумат Бухоро халқ совет республикаси (БХСР) юзага келди. Бу ҳукумат 1920 йилдан то 1924 йилгача давом этган халқ республикаси эди. 1920 йил 14 сентябрда бўлган Халқ Нозирлар Шўроси, Ревком ва БКП МКнинг умумий йиғилишида 9 кишидан иборат Абдулқодир Мухитдинов раислигидаги Бутун Бухоро инқилобий кўмитаси ва республика ҳукумати — 11 кишидан иборат Файзулла Хўжаев раислигида Халқ Нозирлар Шўроси тузилди. Бухоро инқилобий кўмитасининг аъзолари қилиб Муинжон Аминов, Олимжон Акчурин, Абдулҳамид Орипов, Собир Юсупов, Ҳожи Ҳасан Иброҳимов, Файзулла Хўжаев, Қулмуҳамедов тайинланган. Мамлакатни бошқариш мақсадида тузилган Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси таркиби қуйидагича эди: раис ва хорижий ташқи ишлар (нозир- Ф.Хўжаев), маориф (Қори Йўлдош Пўлатов), ички (доҳилия) ишлар (М. Саиджонов), молия (У.Пўлатхўжаев), давлат назорати (Н.Ҳусайнов), фавқулодда комиссия (раиси Иброҳимов), адлия (М. Бурҳонов), ҳарбий (Шихобуддинов), савдо ва саноат (М. Мансуров) нозирликлари.

БХСР ҳукумати маданият ва маориф соҳаларини ҳам ислоҳ қилишга катта эътибор қаратди. Бу борада БХСР ҳукумати таркибида ташкил қилинган Маориф халқ нозирлиги катта роль ўйнади. БХСР маориф нозирлари сифатида 1920 – 1924 йилларда Бухородаги жадидчилик ҳаракати ва Ёш бухороликларнинг етакчилари бўлган Қори Йўлдош Пўлатов (1890 – 1965), Абдулвоҳид Бурҳонов (1875 – 1934), Фитрат (1886 – 1938), Мусажон Саиджонов (1893 – 1937) фаолият кўрсатишди. Айниқса, Фитрат БХСРда маорифни ривожлантиришда катта хизмат қилди.

Тараққийпарвар ва миллат фидойиси Усмон Хўжа Пўлатхўжаевнинг БХСР да таълимни замонавийлаштириш ва янги усул мактабларини ташкил этишдаги фаолияти жудда каттадир. Пўлатов Қори Йўлдош Пўлатович 1890 йилда Бухоро амирлигидаги Карки шаҳрида туғилган. У давлат ва жамоат арбоби. Бухородаги жадидчилик ҳаракатининг намоёнраси. Мир Араб мадрасасида таҳсил олган. Қори Йўлдош Пўлатов 1912 йилдан бошлаб Ёш бухороликлар фирқасининг Карки шўъбаси бошлиғи; 1919—1920 йилларга қадар Самарқанд вилояти халқ таълими мудири; 1920—1922 йилгача БХСР маориф нозири, 1922 йилда ички ишлар нозири, 1922—1923 йилларда молия нозири ва иқтисодий кенгаш раиси ва турли лавозимларда ишлаган. Қори Йўлдош Пўлатов 1909 йилдан бошлаб Бухоро амирлиги Карки беклигидаги жадидчилик ҳаракатида фаол қатнашган. Янги усул мактаблари очган ва муаллимлик қилган. Аҳоли ўртасида жадид матбуотини тарқатган, ўзбек тилида театр спектакллари қўйилишини ташкил қилиб, ундан тушган маблағ ҳисобидан қироатхона ва кутубхона очган. Бухоро республикасида

¹Муҳаммадқулов М. Биринчи учрашув / Айний замондошлари хотирасида. Тошкент, 1978. – Б. 116-118.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

маориф тизимини ташкил қилиш, Германия ва Туркияга 40 нафар ёшларни ўқишга юборишда Фитрат билан биргаликда катта ишларни амалга оширган.

Мактаб тизими масалаларига доир қабул ҳужжат БХСР маориф ноziри Қори Йўлдош Пўлатов раҳбарлигида ишлаб чиқилган “Мактаблар ҳақида умумий қоидалар” (“Қоидалар”) бўлиб ҳисобланади. Мазкур “Мактаблар ҳақида умумий қоидалар” деб номланган ҳужжат “Бухоро ахбори” газетасида эълон қилинган. Ушбу “Қоидалар”да мактаб масалаларини йўлга қўйишнинг умумий вазифалари, мактаб маъмуриясида бошқарув, педагог ходимларга маош тўлаш тартиби, мактабда фанларнинг ҳамда таълим-тарбиянинг асосий йўналишлари қайд этилади.

БХСР ҳукумати таркибида таълим-тарбия масалалари билан шуғулланадиган Маориф нозирлиги ҳам тузилганлиги, унинг таркибида —Маориф ишлари бўлимииш бошлаганлиги эътиборга лойиқ. БХСР ҳукуматининг Маориф нозир лавозимида Қори Йўлдош Пўлатов сайланганди. БХСР мактабни тубдан ислоҳ қилиш, таълим-тарбия тизимини ўзгартириш, миллатни маънан уйғотиш учун дастлабки кунларданок замонавий маориф тизимини вужудга келтириш чоралари кўрилди. Маориф учун мактаб жудда керакли эди. Қолоқликдан қутилишнинг ягона йўли-бу мактабларни ислоҳ қилиш кераклилигини тушуниб етдилар.

БХСР маориф нозирлиги ҳузурида 1920 йил 25 октябрда мактаб бўлимининг ташкилий йиғилиши бўлиб ўтди. Мактаб бўлимида 4 бўлим ташкил қилинди: мактаб, бухгалтерия, илмий, ўқув. Бўлимлар қуйидаги вазифаларни бажарган: Мактаб учун дастур тузиш, керакли ўқув қўлланмаларни тўплаш ва тарқатиш, мактаблар ва курслар учун ўқув қўлланмаларни таржима қилиш ва нашр этиш, мактаб ёшидаги болалар ва мактабда ўқишни истаганлар учун бухгалтерия ҳисобини жорий этиш, илмий иш билан шуғулланадиган одамларни рўйхатдан ўтказиш ва уларнинг билимларини текшириш, мактабгача таълим тизимини ташкил этиш.

БХСР да хотин-қизлар масаласида ҳам анча ишлар амалга оширилган. Бунга бошқа миллат вакиллари ҳам фаол иштирок этган. Шунингдек, татар аёли Л.Тухватова мактаблар фаолиятида, айниқса хотин-қизлар ўртасида тарғибот олиб бориш учун Бухорога келган. У мактаблар масаласида ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган.

БХСР да замонавий мактаби қурилишига маориф нозирлиги раҳбарлик қилиб, қишлоқларда, туманларда ва уйларда маориф ишларига катта эътибор берди. Авваломбор, аввалги таълим усуллари тубдан ўзгартиришга маҳаллий аҳолининг кучли таъсири ва тайёр эмаслигини ҳисобга олиб, республика намунали совет бошланғич мактабларини яратиш ва болаларни тарбиялашнинг илғор усуллари тарғиб қилиш билан чекланиб қолди.

1921 йил январь – февраль ойларида Карки ва Чоржўйда 15 та мактаб, Фороб туманида – 36 та ўқувчига эга битта мактаб очилди. 1921 йил 6 июнда Халқ таълими назорати томонидан Шарқий Бухоро ва Душанба шаҳарларида биринчи мактаби очилди ва йил ўрталарига келиб Бухоро Республикасининг турли жойларида 73 мактаб очилди, шу жумладан: “Бухорода - 10, Нуротада - 2, Хатирчида - 5, Ғиждувонда - 3, Вобкентда - 2, Термизда - 3, Қорақўлда - 2, Карманада - 7, Ғузорда - 5, Қаршида - 10, Каркида - 4, Чоржўйда - 11, Шаҳрисабзда - 5, Шофирконда - 4”. БХСРда мактаб ёшдаги болалар рўйхатга олинган.

Бухоро халқ совет республикаси ҳукумати томонидан янги очилган мактаблар икки босқичдан иборат эди: биринчи босқич бошланғич мактаб бўлиб, у ерда 4 йил давомида таҳсиллар олиб борилди. Бухоро Республикаси ҳудудида очилган мактабларнинг аксарияти биринчи босқичга тегишли эди. Иккинчи босқич эса бу 5 йил давом этган ўрта мактаб. БХСРда замонавий мактаб таълимини ташкил қилиш ва мактабларни очиш масалалари катта қийинчиликларга олиб келди.

Хулоса қилиб айтганда, Бухоро халқ совет республикасида мактаб масалаларига жудда катта эътибор берилди. БХСР да мактаб соҳасини талаб даражада йўлга қўйиш, замонавий усулда мактабларни ташкил қилиш учун ҳукумат томонидан анча салмоқли ишлар амалга оширилди. жиддий ҳаракат қилинган.

1. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар, М., 1926
2. Жўраев Ҳамза Атоевич. Бухоро халқ совет республикасидаги маданий ҳаёт ва ундаги ўзгаришлар (1920 – 1924 йй.) тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Бухоро – 2023.
3. Камол Раҳмонов. Бухоро халқ совет республикаси тарихи-матбуот саҳифаларида. (1920 – 1924 йиллар). Тошкент. 2012.
4. Туркистон ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётида татарлар. Тошкент. Турон-Иқбол. 2019.
5. Хўжаев Ф., Бухоро инқилобининг тарихига материаллар, Т., 1997.
6. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Тошкент. Шарқ. 2000.

ТУРКИСТОН ҚЎРБОШИЛАРИ ҲАҚИДАГИ ҲАҚҚОНИЙ КИТОБ

Асрор Пардаев

*Қарши давлат университети доценти,
тарих фанлари номзоди*

Ўзбекистон Фанлар Академияси Тарих инситути бош илмий ходими, тарихчи олим, профессор Қаҳрамон Кенжаевич Ражабов билан танишганимизга 20 йил бўлди. Бу вақт ичида давр ўзгарди, сиёсат ўзгарди. Лекин у кишининг тарихга, бўлиб ўтган ҳодисаларга, жараёнларга нисбатан қарашлари, айниқса тарихчиларга ҳос ва зарур бўлган ҳолислик, адолатлилик ёндашувлари ўзгармади. Шунинг учун ҳам устоз тарихчи олимлар, айниқса тарихга қизиқувчи инсонлар ўртасида катта ҳурмат қозонган, мақолалари, китоблари катта қизиқиш билан ўқилади. У киши нафақат тарихий китобларни, маънавиятга, адабиётга, сиёсатга, иқтисодиётга, фалсафага ва албатта спортга, умуман инсонни ижтимоий фикрлашга чорлайдиган китобларни ҳам тинмай ўқийди ва изланади.

Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 30 йиллигини нишонлаш арафасида Ўзбекистон Олий суди раиси ўринбосари Икром Муслимов раислигида 2021 йил 25 августда бўлган очик суд мажлисида совет даврида олтига жиноят иши бўйича қатағон қилинган 115 нафар шахс Жиноят-процессуал кодексининг 83-моддасига асосан оқланди. Бу оқлов 30 йил кечикиб бўлса ҳам амалга ошди. Реабилитация қилинганларнинг асосий қисмини Туркистоннинг йирик уламси ва жадид тараққийпарвари Носирхон Тўра Саид Камолхон Тўраев ва бошқалар (92 нафар шахс), машҳур қўрбоши Иброҳимбек Чақабоев ва унинг сафдошлари (16 нафар шахс: Иброҳимбек Чақабоев. 2. Сулаймон Салоҳиддинов (Эшони Судур). 3. Абдуқаюм Парвоначи Улаев. 4. Эшон Исохон Мансурхонов. 5. Алимардон Додхоҳ Муҳаммедов. 6. Ортиқ Додхоҳ Аширов. 7. Қўганбек Кенжаев. 8. Тошмат Хўжабердиев. 9. Мулла Ниёз Парвоначи Ҳақимов. 10. Алёт (Арлот) Полвон Элмирзаев. 11. Шоҳасан Имонкулов. 12. Қўганбек Шералиев. 13. Мулла Аҳмад Бий Саидов. 14. Мирзақаюм Шеров. 15. Азим Марқа Остонакулов. 16. Эшон Полвон Баҳодирзодалар ҳам оқланди.

Яқинда олимнинг Туркистон мустақиллиги ва озодлиги учун курашда шахид кетган қўрбошилар хотирасига бағишланган “Фан” нашриётида “Туркистон қўрбошилари” деб номланган монографияси чоп этилди. Ушбу монография 2021 йил 25 августда Ўзбекистон Олий судида бўлган мажлисда совет даврида олтига жиноят иши бўйича қатағон қилинган 115 нафар шахслар қатори 16 та қўрбошилар фаолиятини тўлиқ очиб берган. Монографияда совет армияси ва қизил армияга қарши курашган Фарғона, Бухоро, Хоразм ва Самарканд худудларида фаолият кўрсатган 58 нафар қўрбошилар ҳаёти, таржимаи холи, кураш майдонидаги жасорати ҳақида сўз боради.

Монографиянинг қимматли томони шундаки, Ўзбекистон ва Россия Федерациясидаги ўнлаб архивларда сақланётган ноёб ҳужжатлар, ўша давр матбуот материаллари, замондошларнинг хотира ва эсдаликлари, қўрбошиларнинг бугунги кунда Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистон, Қирғизистон, Қозоғистон ва бошқа хорижий давлатларда яшаётган авлодлари билан қилинган мулоқотлар қиёсий таҳлил қилиниб баён этилган.

Шунингдек, монографияни ёзишда Қаҳрамон Кенжаевичнинг Ўзбекистон ФА Тарих институти ҳузуридаги Бирлашган Илмий Кенгашда 1995 йил 9 мартда ҳимоя қилинган “Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракати: моҳияти ва асосий ривожланиш босқичлари (1918-1924 й.)” ҳамда 2005 йил 9 июнда ҳимоя қилинган “Туркистон минтақасида совет режимига қарши қуролли ҳаракат (1918-1924 й.)” номли номзодлик ва докторлик диссертациялари тегишли асос бўлиб хизмат қилган.

Бундан ташқари, Тарих институти директори ҳамда “O‘zbekiston tarixi jurnali” бош муҳаррири профессор Азамат Зиёнинг ташаббуси билан 2021-2022 йилларда журналда эълон қилинган 4 йирик ва салмоқли мақола ҳам китобнинг ёзилишида асосий ўрин тутаяди.

“Туркистон қўрбошилари” монографиясининг биринчи бобда 1918-1935 йилларда бўлиб ўтган Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракати, унинг мазмун моҳияти, ҳаракатнинг бош мақсади, унинг ривожланиш босқичлари ва натижалари, қизил армиянинг Фарғона,

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Хива хонлиги ва Бухоро амирлигида ваҳшийликлари ва тинч аҳолининг қирғин қилиниши, кураш якунлари ва тарихий сабоқлар ҳақида сўз боради.

Монографиянинг иккинчи бобида 58 нафар кўрбошилар уларнинг таржимаи холи, жанг олиб борган ҳудудлари ва фожиали тақдири ҳақида батафсил маълумот берилган. Жумладан, машҳур Бош кўмондонлар Мадамминбек, Шермуҳаммадбек, Иброҳимбек, Мулла Абдуқаҳҳор, Жунаидхон, шунингдек аёл кўрбошилар Нодира қиз, Шакархон кўрбоши ва Муҳиддинбекнинг онаси, бундан ташқари Фарғона водийсида, Самарқанд вилояти, Бухоро ва Хоразм республикаларидаги юқорида тилга олинган лашкарбошиларнинг қўл остида фаолият олиб борган кўрбошиларнинг жасоратлари батафсил ёритилган.

Монографиянинг учинчи бобида жадид тараққийпарварларнинг истиқлолчилик ҳаракатига муносабати, кўрбошилар қурултойлари ва уларнинг аҳамияти, қизил армияга қарши курашнинг стратегияси, бош кўмондонларнинг сайланиши, қўшинлардаги бошқарув, унвонлар, байроқ, муҳр, махсус либослар, молиявий масалалар даврий матбуот ва архив материаллари асосида таҳлил қилинган.

Хулоса қилиб айтганда, истиқлолчилик ҳаракатининг асосий мақсади Туркистон озодлиги ва мустақиллиги учун кураш эди. Истиқлолчилар жуда оғир ва мураккаб шароитда совет Россияси ҳамда СССРнинг замонавий ҳарбий армиясига қарши қарийиб 20 йил давомида мардоновор кураш олиб бордилар. Бунинг натижасида Қизил армия тахминан 400 000 аскар ва офицердан ажралди. Туркистон қўзғолончиларининг умумий талофатлари 1 200 000 кишини ташкил қилган. 1918-1935 йилларда Туркистон минтақасидан тахминан 1 500 000 киши хорижга чиқиб кетишга мажбур бўлган. Истиқлолчилар Фарғона водийси, Самарқанд вилояти, Бухоро ва Хоразм вилоятларида босқинчи қизил армияга қарши кўплаб жангларда ғалаба қозондилар. Ҳаракатнинг ҳарбий кўмондонлари бўлган кўрбошилар истиқлолчилик кураши тарихига шонли саҳифалар битишди. Ушбу мулоҳазаларни Қаҳрамон Кенжаевич ўша давр архив ҳужжатлари ва даврий матбуот материалларини таҳлил қилиш натижасида юзага чикардилар.

Ўйлаймизки, китобни ўқиган ҳар қандай инсон қалбида, онгида истиқлолчилик ҳаракати ва қатнашчиларига бўлган фикрлари ўзгаради, янги хулосаларга эга бўлади. Зеро, тарихдан хулоса чиқариб яшашлик ҳар қандай миллатнинг, давлатнинг муҳим қоидаларидан бири бўлса, унда албатта тараққиёт бўлади.

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИНИ МУХТАСАР ЁРИТГАН НОЁБ КИТОБ

Сулаймон Инояттов,

Бухоро давлат университети профессори

тарих фанлари доктори

Мавлуда Рахмонова,

Ўзбекистон ФА Тарих институти

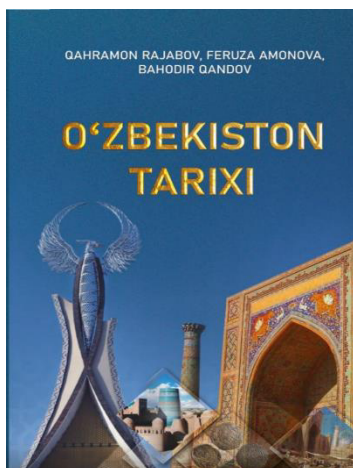
таъинч докторанти

Қаҳрамон Ражабов, Феруза Амонова, Баҳодир Қандов. Ўзбекистон тарихи. Масъул муҳаррирлар: С. Инояттов – тарих фанлари доктори, профессор, Д. Жамолова – тарих фанлари доктори (DSc). – Тошкент: “Ochun” нашриёти, 2024. – 512 бет.

Ўзбекистонда сўнгги йилларда тарих соҳасида амалга оширилаётган илмий янгиликлар, инновацион тадқиқотлар ва изланишлар, яратиб берилаётган қулай шарт-шароит ва имкониятлар бу соҳанинг янада ривож топиб тараққий этишида ҳамда тарихий меросимизни қайта тиклашда, уни авлодларга етказа олишда ўз ижобий самарасини кўрсатмоқда. Президент Шавкат Мирзиёев: “Миллий тарихни миллий руҳ билан яратиш керак. Акс ҳолда унинг тарбиявий таъсири бўлмайди. Биз ёшларимизни тарихдан сабоқ

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

олиш, хулоса чиқаришга ўргатишимиз, уларни тарих илми, тарихий тафаккур билан қуроллантиришимиз зарур” - дея айтган гапларининг маъноси ҳам ватанимиз тарихини ҳар томонлама чуқур ўрганиб тадқиқ этишга ундайди.

Ўтмишда яшаб, юртимиз мустақиллиги ва ёруғ келажаги учун курашган, истиқлол йўлида ҳақиқий жасорат ва ватанпарварлик наъмунаси бўла ўлган, илм-фан, маданият ва санъат соҳасида улкан муваффақиятларга эришиб, бутун жаҳон миқёсида тан олинган аجدодларимиз хотирасини тиклаш ва абадийлаштиришда, Турон ва Туркистон тарихининг шонли кечмишини ёритиб беришда тарихчи олимларимизнинг хизматлари бекиёсдир.

2024 йил бошида тарихчи устоз олимларимиз Қаҳрамон Ражабов, Феруза Амонова ва Баҳодир Қандов томонидан тайёрланиб нашрга берилган “Ўзбекистон тарихи” монографиясини муаллиф устозларимизнинг узоқ даврлик меҳнатларининг ёрқин наъмуналаридан бири сифатида эътироф этиш мумкин. Мазкур монография юртимиз тарихига қизиқувчи ҳамда уни мукаммал ўрганишни ҳохловчи, қасбу кори ва ёшидан қатъи назар барча ўқувчилар учун мўлжалланганлиги билан алоҳида устунликка эга асардир.

Ушбу китобда энг қадимги даврдан то ҳозирги кунгача Ўзбекистон тарихида содир бўлган воқеа ва ҳодисалар ҳақидаги, ўтмишда яшаб ўтган маърифатпарвар шахслар ва илм-фан дарғалари, ватан учун жанг қилган жасоратли саркардалар ҳаёти тўғрисидаги, истиқлол учун кураш, мустақиллик даврида амалга оширилган ислохотлар ва ўзгаришлар ҳақидаги маълумотлар, умуман олганда ўзбек халқи давлатчилигининг турли босқичлари ёритилиб, ихчам тарзда баён қилиб берилган.

Янги “Ўзбекистон тарихи” монографияси жами 10 бобдан иборат бўлиб, Ўзбекистоннинг қадимги, ўрта, янги ва энг янги даврлари тарихини ўз ичига қамраб олган.

Асарнинг I бобида Турон заминида инсоният тарихининг илк босқичлари ва тош даврида амалга оширилган ўзгаришлар ҳақида, энг қадимги одамларнинг ривожланиш босқичлари ва уруғчилик жамиятига ўтилиши ҳақида, Ўзбекистон ҳудудидаги ушбу даврга тегишли топилмалар ва ёдгорликлар ҳақида ҳикоя қилинади.

Турон ва Туркистоннинг қадимги даври, унинг ҳудудидаги илк давлатлар, қадимги шаҳарлар маданияти, зардуштийлик динининг вужудга келиши, Тўмарис, Широқ, Спитамен жасоратлари ҳамда Буюк ипак йўли ҳақидаги тарихий маълумотларни биз “Турондаги дастлабки давлатлар” деб номланувчи II бобдан ўқиб ўрганишимиз мумкин.

Туркистоннинг илк ўрта асрлардаги тарихи мазкур китобнинг III бобида ўз аксини топган бўлиб, унда Турондаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар ва маданий ҳаёт, Туркистонда араб халифалиги ҳукмронлигининг ўрнатилиши ва юртимизда Ислом динининг тарқалиши, халифаликка қарши кўзғолонлар ва уларнинг оқибатлари масаласи ёритилган.

Китобнинг IV боби Туркистонда халифаликдан мустақил ташкил топган туркий давлатлар: Қарлуклар, Ўғузлар, Тоҳирийлар, Сомонийлар тарихи ҳақида, шунингдек, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжукийлар, Ануштегинийлар сулолаларининг Турондаги ўтмиши ҳақида, мўғулларнинг Туркистонга босқини ва ўзбек халқининг миллий қаҳрамони – Жалолiddин Мангуберди ҳақида ҳикоя қилади. Ушбу бобда Туркистондаги этник жараёнлар ва ўзбек халқининг шаклланиш жараёни масаласи ҳам ўз ифодасини топган.

Туркистонда марказлашган давлат ташкил этган, Буюк Турон салтанатининг асосчиси бўлган, жаҳон сиёсати ва тарихида ўзига хос ўринга эга бўлган, юртини ободонлаштириб, унинг гуллаб яшнаши учун боғ ва иморатлар барпо этган Турон султони Амир Темур ва унинг фаолияти тарихи V бобда кўрсатиб ўтилган. Шунингдек,

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

темурийлар сулоласининг забардаст вакиллари томонидан тадбиқ этилган илмий ҳамда маданий мерослар масаласига алоҳида ўрин берилган. Мазкур китобнинг шу номдаги аввалги нашрлардан энг фарқли жиҳати Турондаги биринчи ва иккинчи ренесанс давлари, илм-фан ва маданият тараққиётлари ҳамда ушбу жараёнга ижод наъмуналари билан ўзининг буюк ҳиссаларини қўшган аجدодларимиз фаолияти тарихи алоҳида бўлим (VI боб) сифатида илк бора киритилди.

XV аср бошларида ўзбеклар улусининг вужудга келиши, Туркистон ҳудудида Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликларига асос солиниши, XIX охирларида Россия империяси томонидан ушбу ўзбек хонликларининг истило этилиши, мустамлакачилик сиёсати, Туркистонда бошланган Россия империясига қарши миллий-озодлик ҳаракати ва уларнинг ёрқин намоёндалари тақдири, жадидчилик ҳаракатининг пайдо бўлиши ва Туркистон тараққийпарварларининг ижтимоий-сиёсий ҳамда маданий ҳаётда амалга оширган беҳисоб ўзгаришлари ҳақида биз ушбу китобнинг VII ва VIII боблари орқали танишиб чиқишимиз мумкин.

1917-1991 йилларда совет давлати таркибида бўлган Ўзбекистоннинг тарихига бағишланган қисм (IX боб)да биз Туркистон Мухторияти ҳукуматининг ташкил топиши ва унинг совет ҳокимияти ва большевикларнинг ҳарбий кучлари томонидан тор-мор этилиши, Туркистонда совет ҳокимияти ва большевикларга қарши истиқлолчилик ҳаракати ва унинг моҳияти, Туркистон қўрбошилари ҳаракати ва уларнинг жасорати, совет ҳокимиятининг Ўзбекистон ССРда юритган мустамлакачилик сиёсати, Иккинчи жаҳон уруши ва ундан кейинги даврда ўзбек халқи бошига тушган оғир синов ва қийинчиликлар, ижтимоий-иқтисодий мураккабликлар ва Орол фожiasi, совет ҳокимиятининг инқироzi, мустақиллик учун ҳаракатлар ҳамда Мустақиллик декларациясининг қабул қилиниши каби ўтмишдан сабоқ чиқаришга, онгли фикр юритишга, хулоса қилишга ундайдиган мавзуларни ўқиб ўрганишимиз мумкин бўлади. Асарнинг салмоқли қисмини ташкил этувчи “Ўзбекистон Республикаси мустақил тараққиёт йўлида (1991-2024)” номли X боби шартли равишда беш фаслга ажратилган. Биринчи фаслда Ўзбекистон мустақиллигининг эълон қилиниши ва дастлабки сиёсий жараёнлар ҳамда биринчи президентининг фаолият даври ҳақида янгича мазмундаги, илмий далиллар, манбалар билан бойитилган маълумотларни учратишимиз мумкин. Иккинчи фаслда эса Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегиясининг меъмори ҳисобланган Шавкат Мирзиёев даврида амалга оширилаётган ислохотлар ва уларнинг муҳим жиҳатлари, шунингдек, жадидлар мероси ва қўрбошилар жасоратининг бугунги кундаги сиёсий ва тарихий аҳамияти ҳақида сўз боради.

Навбатдаги фаслларда Ўзбекистонда мустақиллик йилларида амалга оширилган хавфсизлик ва мудофаа тизимидаги ислохотлари, таълим, илм-фан ва маданият соҳасидаги ютуқ ва камчиликлар, Ўзбекистоннинг халқаро алоқалари ва жаҳон ҳамжамиятидаги ўрни масалалари батафсил ёритиб берилган. Янги “Ўзбекистон тарихи” китобининг сўнги қисми Ўзбекистон тарихидаги муҳим воқеалар солномаси ҳамда тавсия қилинадиган тарихий манба ва адабиётлар рўйхатидан иборат. Ўзбекистон тарихидаги муҳим воқеалар солномасида ўтмиш воқеалари энг қадимги даврдан бугунги кунгача хронологик жиҳатдан кетма-кетлик асосида тизимли келтириб берилган. Муаллифлар томонидан ибтидоий даврдан тортиб то айна кунларгача бўлган Ўзбекистоннинг тарихини ҳаққоний тарзда, изчил кетма кетликда, энг муҳими ҳолисона ёритганлиги ушбу асарнинг энг катта ютуқларидан бирidir.

Бизнинг фикримизча, биринчидан, асарда Ўзбекистон ҳудудидаги қадимги даврга оид ёдгорликлар, илк ўрта асрларда Туронда содир бўлган ижтимоий-иқтисодий, маданий ўзгаришлар, Темурийлар сулоласи вакиллари давридаги зиддиятли ҳодисалар, совет ҳокимиятининг авторитар бошқаруви даврида юзага келган улкан йўқотишлар ҳамда Мустақиллик даврида амалга оширилган иқтисодий сиёсат масалаларининг янада кенгроқ ҳажмда ёритилиши мақсадга мувофиқ бўлар эди ҳамда асарнинг мазмунан бойишига хизмат қиларди.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Иккинчидан, ушбу китобни кейинчалик кирилл ёзувида чоп этилишини таклиф этган бўлардик ва унинг кўп ададларда нашга чиқиши барчани бирдек мамнун этарди. Президент Шавкат Мирзиёев: “Ҳамма ўз тарихини улуғлайди. Лекин бизнинг мамлакатимиздагидек бой тарих, боболаримиздек буюк алломалар ҳеч қаерда йўқ. Бу меросни чуқур ўрганишимиз, ҳалқимизга, дунёга етказа билишимиз керак,” деб айтган гапларидаги асосий фикр Қаҳрамон Ражабов, Феруза Амонова ва Баҳодир Қандов муаллифликларидаги янги “Ўзбекистон тарихи” китобининг ҳам бош ғояси бўлган десак муболаға бўлмайди.

Ўзбек халқи давлатчилиги тарихининг турли босқичлари ёритилган мазкур китоб тарихни ўрганишни ҳоҳловчи ва унга қизиқувчи барча ўқувчилар учун мўлжалланганлиги билан аҳамиялидир.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Турон ва Туркистон ўтмиши ҳақидаги, унда юз берган Биринчи ва Иккинчи Ренесанс давлари билан бирга бугунги кунда Янги Ўзбекистонда амалга оширишга киришилаётган Учинчи Ренесанс ҳақидаги муҳим маълумотларни жамлаган ушбу асар ҳамда унинг муаллифлари ўз олдига қўйган мақсадга тўлалигича эриша олган. Халқимизга хизмат қилувчи, келажак авлодга билим улашувчи яна бир асар яратилганлиги улкан муваффақият эканлигини таъкидлашимиз жоиздир.

БУХОРОЛИК АЛЛОМА ФИТРАТ

**Мавлуда Раҳмонова –
ZARMED университети**

Муҳтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев Бухорони шариф юрт даражасига кўтарган омиллар ҳақида: “*Бу қутлуғ заминдан етишиб чиққан Имом ал Бухорий, Абу Али ибн Сино, Муҳаммад Наршахий, етти пир каби буюк мутафаккирларнинг номлари, уларнинг бой мероси бутун Шарқ ва Ғарб оламида машҳурдир*” – дея таъкидлаганлар. Қарийб уч минг йиллик тарих ва тараққиётни ўзида мужассам этган кўҳна ва боқий Бухоромиз билан ҳар қанча фахрлансак арзийди.

Машҳур уламолар: “Дунёдаги барча шаҳарларга осмондан нур ёғилса, фақат Бухородан осмонга нур таралади” - деб эътироф этишган. Шунинг учун Бухоро деганда, ҳаёлимизга аввало илм-маърифат нури, деган сўз келади. Бу нур, яъни буюк алломаларимизнинг бемисл илмий-ижодий кашфиётлари бугун ҳам жаҳон аҳлини ҳайратга солиб келмоқда. Масалан, асли бухоролик, дунё тан олган комусий олим Абу Али Ибн Сино нафақат ҳаким ва файласуф, балки, рубоийнавис шоир ҳамдир. Унинг «Тиб қонунлари» асрлар давомида Европанинг энг нуфузли олий даргоҳларида тиббиёт дарслиги сифатида ўқитиб келингани чуқур ҳаётий ва илмий заминга эга.

Бу табаррук юрт асрлар давомида “қуббатул ислом” сифатида диний ва дунёвий илм марказларидан бири бўлгани, оламга кўплаб алломаларни етказиб бергани кўҳна тарих шодасидаги ноёб ҳодисадир. Мусулмон оламида «муҳаддислар султони» дея шуҳрат қозонган Имом Бухорийнинг ишончли ҳадислар тўплами — «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ» китоби ислом динида Қуръони Каримдан кейинги иккинчи муқаддас манба ва башарият томонидан битилган китобларнинг энг улуғи ҳисобланади. 12 асрдан буён бу китоб миллионлаб инсонлар қалбини Ҳақ ва диёнат йўлига чорлаб келмоқда.

Бухоро заминидан етишиб чиққан, дунёга маълум ва машҳур бўлган Етти пирнинг энг улуғи Баҳоуддин Нақшбанднинг «Қўлинг меҳнатда, дилинг Аллоҳда бўлсин» деган ҳикматлари динимизнинг олижаноб маъно-моҳиятини ёрқин ифодалаб, гўёки шу бугун айтилган гапдек жаранглайди.

Шу вақтга қадар Бухорода 3 мингдан зиёд ижодкорлар, маърифат таратувчи зиёкорлар яшаб ўтганликлари тарихий манбалардан маълум. Булар орасида чоризм мустамлакаси даврида маърифат ғоясини кўтариб чиққан Абдурауф Фитрат, Мусо Саиджонов, Абдулвоҳид Бурҳонов Мунзим, Файзулла Хўжаев каби Бухоро жадидларларнинг халқимизни маърифатли қилиш ва юртимизни тараққий топтириш

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

мақсадида амалга оширган ишлари доимо қалбимизга, юрагимизда ва хотирамизда бўлади. Булар орасида Абдурауф Фитрат XX аср ўзбек фани ва маданиятининг йирик вакили бўлиб, қомусий билимга эга олим, адабиёт назариячиси, ўткир тилшунос, драматург ва шоир, жанговар публицист, ношир ва журналист, талантливый давлат ва жамоат арбоби сифатида тарихимизда ўз ўрнига эга бўлган алломадир.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Шавкат Мирзиёев юксак минбардан: “Ёш авлод тарбияси ҳақида гапирганда, Абдурауф Фитрат бобомизнинг мана бу фикрларига ҳар биримиз, айниқса, энди ҳаётга кириб келаётган ўғил-қизларимиз амал қилишларини мен жуда истардим. Мана, улуғ аجدодимиз нима деб ёзганлар: *“Халқнинг аниқ мақсад сари ҳаракат қилиши, давлатманд бўлиши, бахтли бўлиб иззат-ҳурмат топиши, жаҳонгир бўлиши ёки заиф бўлиб хорликка тушиши, бахтсизлик юқини тортиши, эътибордан қолиб, ўзгаларга тобе ва қул, асир бўлиши уларнинг болаликда ўз ота-оналаридан олган тарбияларига боғлиқ”*,¹ деган эдилар.

Ўзбекистон Республикасининг биринчи президенти И.Каримов: “М. Бехбудий, Мунавварқори, Авлоний, Фитрат, Чўлпон, Ибрат, Қодирий, Усмон Носир каби юзлаб маърифатпарвар, фидойи инсонларнинг ўз шахсий манфаати, ҳузур-ҳаловатидан кечиб, эл-улус манфаати, юртимизни тараққий топтириш мақсадида амалга оширган эзгу ишлари авлодлар хотирасидан асло ўчмайди”² деб ёзган эдилар.

Дарҳақиқат, ижодининг моҳиятида миллат орзу - умидлари акс этган маърифатпарвар Фитрат мана шундай даҳолар сирасидандир. Фитрат ўзининг бой маънавий мероси туфайли фақатгина халқимиз эъзозига мушарраф бўлиб қолмасдан, жаҳон адабиёти ва фалсафаси хазинасида алоҳида эҳтиромга сазовор бўлган сиймолардан бўлиб ҳисобланади.

Абдурауф Фитратнинг илмий ва ижодий мероси XX аср ўзбек илм – фани, адабиёти, санъати, бир оғиз сўз билан айтганда, халқимиз маданиятининг сарчашмаларидан бири саналади. У бадий ижоднинг ўз замонасидаги деярли барча тур ва жанрларида ўлмас асарлар яратган, фаннинг ўндан ортиқ соҳаларини мукаммал билган олимдир.

Абдурауф Фитрат ижодини шартли равишда учга бўлиш мумкин. Фитрат ўз ижодининг 1–давра (1909–16) жаҳид маърифатпарвари сифатида ижод қилган бўлса, 1917 йил Феврал инқилобидан кейин то Москвага сургун қилинганига қадар бўлган 2–даврида (1917 - 23) ҳуррият ва мустақиллик ғоялари билан тўйинган асарлар ёзган. Совет махфий хизматининг доимий назорати остида яшаган 3–даврида (1923-1937) Фитрат асосан илмий-педагогик фаолият билан шуғулланади.

Абдурауф Абдурахим ўғли Фитрат машғул бўлган илм ва ижод сарҳадлари хорижий манбалардан бирида шундай таъриф ва тавсиф қилинган: “...сиёсатчи, давлат арбоби, маорифчи, ношир, файласуф, шоир, носир, драматург, адабий танқидчи, адабиёт тарихчиси, тилшунос, мусиқа тарихчиси, фольклор тадқиқотчиси ва ҳ.к.”³ Булар қаторига публицистика, таржима, география, риёзиёт, илми нужум, табобат, тафсир ва тасаввуф илмига оид тадқиқот ва асарларини қўшсак, мазкур серқирра аллома муваффақиятли шуғулланган соҳаларни фақатгина санаган бўламиз.

Фитрат–ташкilotчи. “Ёш турклар” ҳаракати таъсирида Туркиядаги бухоролик ёшлар ёрдамида Туркистон маорифининг олға силжишига доир муҳим ишларни амалга оширади “Бухоро таълими маориф жамияти”ни тузади. “Чигатой гурунги” маърифий - адабий уюшмасини, шунингдек, “Тонг” журналин ташкил этиб, ёш зиёлилар авлодини миллатпарварлик, ватанпарварлик руҳида тарбиялайди.

¹ Mirziyoyev SH.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O‘zbekiston, 2016.

² Каримов И. Юксак маънавият – энгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008 й., Б. 49.

³ Тимур Хожаялгу. Туркистонли олим Абдурауф Фитратнинг туркология соҳасидаги унутилган асарлари. “Турк тили араштирмалари” йиллиги. Бюллетень, Анқара, 1986. 101 - бет.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Фитрат–жамоат ва давлат арбоби. Ёш бухороликлар ҳаракатининг мафкурачиси ва ғоявий раҳбарларидан бирига айланди. 1915 йилдан эса ёш бухороликлар ҳаракатининг сўл қанотига бошчилиқ қилди. БХСР ташкил топиши билан Фитрат 1921 йилда маориф, 1922 йилда хорижия – ташқи ишлар нозири, халқ хўжалиги кенгаши раиси, МИҚ ва халқ нозирлари, шўроси раисининг ўринбосари ва бошқа лавозимларда хизмат қилди.

Фитрат–ташаббускор. Унинг саъй–ҳаракати билан Бухоро Халқ совет Республикасида ўзбек тили давлат тили деб эълон қилинди; давлат театри ташкил этилиб, унда ишлаш учун Тошкентдан Маннон Уйғур ва Чўлпон, вақф ишларини бошқариш учун М. Абдурашидхонов таклиф этилди. У БХСР маблағи ҳисобига 70 нафар туркистонлик истиқболли ёшларнинг Германияга бориб ўқиши, Бухорода Шарқ мусиқа мактабининг ташкил этилиши, фан ва маданият тарихига доир халқ қўлида сочилиб ётган ноёб қўлёзмаларни тўплашда ташаббускор бўлди.

Фитрат–муҳаррир. 1917 йил феврал воқеаларидан кейин жадидлар-нинг Бухоро амирлигидаги аҳволи мураккаблашгач, Фитрат Самарқандга кўчиб бориб, “Хуррият” газетасида муҳаррир бўлиб ишлади.

Фитрат–ижодкор. Истамбулда, “Мунозара” (форс тилида), “Сайҳа” шеърий мажмуаси, 1921 йилда эса “Сайёҳи ҳинди” асари нашр этилган. Бу асарлар XX аср бошларида Туркистондаги миллий уйғониш ҳаракатининг норасмий дастури бўлиб хизмат қилган. “Мунозара” ва “Сайёҳи ҳинди” асарлари ёшлар дунёқарашининг кескин ўзгариши ва уларнинг жадидлар сафига келиб қўшилишига сабабчи бўлди.

Фитрат–таржимон. Колесов воқеаси (1918 й. март) дан кейин Тошкентга кўчиб келиб, 1919–1920 йилларда Афғонистоннинг Тошкент-даги ваколатхонасида таржимонлик қилган.

Фитрат–олим. Фитрат 1923–26 йилларда Москвада Шарқшунослик илмий–тадқиқот институтида ишлади. 1926 йилнинг охири – 1927 йилнинг бошларида ватанига қайтган Фитрат 1937 йилда хибсга олингунга қадар Самарқанддаги олий педагогика институти ва Тошкентдаги Тил ва адабиёт институтида илмий фаолият олиб борди.

Фитрат–ўқитувчи. Фитрат Туркиядан қайтгач, Бухоронинг турли туманларида ўқитувчилик қилиб, жадидчилик ғояларини тарғиб этди.

Фитрат – ёзувчи. Унинг адабий мероси бой ва ранг–баранг бўлиб, ёзувчи сифатида бадий ижоднинг барча турларида қалам тебратибгина қолмай, ўзбек адабиётининг янги жанр ва турлар билан бойиши, шеър тузилишининг ислоҳ этилиши, реализмнинг теранлашиши, давр, жамият ва халқ ҳаёти билан боғлиқ муҳим ижтимоий муаммоларининг ўзбек адабиётида бадий талқин этилишига улкан ҳисса қўшди.

Фитрат–зуллизонайн шоир. Фитрат бармоқ вазнини ислоҳ этди, Чўлпон билан бирга уни ёзма адабиётга олиб кирди. “Ўзбек ёш шоирлари” (1922) шеърий мажмуасининг тузувчиси ва асосий муаллифи.

Фитрат–носир. Ўтган асрнинг 20 – йилларида у соф насрий асарларни ярата бошлади. “Қиёмат”, “Меърож”, “Оқ мазор”, “Зайд ва Зайнаб”, “Заҳронинг имони” ва бошқалар. Бу асарлар айниқса, 1930 йилда қайта ишланган “Қиёмат” ҳаёлий ҳикояси ҳозирги ўзбек адабиётида фантастиканинг шаклланишида миллий манба бўлиб хизмат этди.

Фитрат–драматург. Фитрат 1916 йилдан бошлаб театр учун кўплаб асарлар яратди. “Беғижон”, “Қон”, “Або Муслим”, “Темур сағанаси”, “Ўғизхон” сингари пьесалари, “Арслон” ва “Шўриши Восе”, “Тўлқин” опера -либреттоси, “Чин севиш”, “Шайтоннинг тангрига исёни”, “Ҳинд ихтилолчилари” ва ҳ.к.

Фитрат–трагедия жанри асосчиси. Бу асарлар орасида “Абулфайзхон” ўзининг шекспирона эпик кўлами билан ажралиб туради. Фитрат бу асари билан ўзбек адабиётида трагедия жанрига асос солиб, мазкур жанрнинг асосий тамойилларин белгилаб берди.

Фитрат–ижтимоий–сиёсий, ҳукукий, диний, маърифий асарлар муаллифи. У “Раҳбари нажот” (“Нажот йўли”), “Оила” ва “Мавлиди Шариф ёки Муръоти хайр – ул башар”,

“Ўқув”, “Шарқ сиёсати” ва “Йиғла, ислом”, “Мухтасар ислом тарихи” сингари асарларини эълон қилди.

Фитрат–тилшунос. У ўзбек тилининг грамматикасини ўрганиш ишини бошлаб берган ва шу соҳа ривожига катта ҳисса қўшган. У 1918 йилда Қайом Рамазон ва Раҳимий билан ҳамкорликда “Она тили” дарслигини яратди. У “Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба: Сарф” (1925), “Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба: Наҳв” (1926) дарсликларини яратди. Олим ўзбек тили морфологияси ва синтаксисига бағишланган бу асарлари билан *ўзбек тили грамматикасини илмий асосда ўрганиш ишига тамал тошини қўйди*. Фитрат ўтган асрнинг 20 – йилларида қадимий туркий тил, жонли халқ тили ва шеваларга таянган ҳолда, илмий – маданий муомалага кириб келаётган янги тушунча ҳамда ҳодисаларни ифодалаш учун ўзбек тилининг луғат фондига янги сўзлар ва атамаларни қўплаб олиб кирди.

Фитрат–адабиётшунос. Олим “Энг эски турк адабиёти намуналари” (1927), “Ўзбек адабиёти намуналари” (1-жилд, 1928) тазкираларини тузиб, миллий – адабий меросимизнинг энг қадимий давридан сўнгги даврларга қадар яратилган намуналарни тўплаб, муайян тизимга солди. “Қутадғу билиг” сингари ўзбек ёзма адабиётининг халқ орасида сочилиб ётган ноёб ёдгорликларини қўлга киритиш, ўрганиш ва чоп этишга интилди. “Бедил” (1923), “Навоийнинг форсий шоир эканлиги ва унинг форсий девони тўғрисида”, “Қутадғу билиг” (1925), “Аҳмад Яссавий” (1927), “Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар”, “Ҳиббат ул - ҳақойиқ”, “Ўзбек шоири Турди” (1928), “XVI асрдан сўнг ўзбек адабиётига умумий бир қараш”, “Муҳаммад Солих”, “Форс шоири Умар Хайём” (1929), “Машраб”, каби катта илмий қимматга эга рисола ва мақолалар яратди. Фитрат ўз илмий тадқиқотлари билан ўзбек адабиётшунослик фанига пойдевор қўйди.

Фитрат–адабиёт назарияси фанининг асосчиси. “Шеър ва шоирлик” (1919), “Адабиёт қоидалари” (1926), “Санъатнинг маншай” (1927), “Аруз ҳақида” (1936), сингари мақола ва рисолалари билан адабиёт назарияси фанига асос солди.

Фитрат-тарихшунос ва шарқшунос. Фитрат тарихшунослик ва шарқшунослик соҳаларига оид форс тилида мақола ва рисолалар ҳам ёзди. (“Амир Олимхоннинг кечмиши”, 1930). Ўтган асрнинг биринчи чорагида Б. Солиев ва Б.С.Сергеевлар билан биргаликда амирга қарашли нодир қўлёзмалар, вақф ҳужжатларини йиғиш, уларга тартиб ва тавсиф беришда иштирок этди. (1921) Б.С.Сергеев билан биргаликда В.Л. Вяткин архивида сақланган қозиларга оид ҳужжатларни ўрганиб, рус тилида “Казийские документы” китобини нашр этди (1937).

Фитрат–санъатшунос. Фитрат 1921 йилда Шарқ мусиқа мактабини ташкил этиб, унинг биринчи директори бўлган. “Шашмақом” куйларини тўплаш ва нотага ёзиб олиш ишларига раҳбарлик қилди. Унинг ташаббуси билан Ота Жалол ота Ғиёсов томонидан чалинган Бухоро Шашмақоми В.Успенский томонидан илк бор нотага олинди, нашр этилди (1924). Фитрат ўзининг “Ўзбек мусиқаси тўғрисида” мақолалари ва “Ўзбек классик мусиқаси ҳам унинг тарихи”, шунингдек, “Шашмақом” рисоласи билан XX аср ўзбек мусиқашунослик фанини бошлаб берди.

Хулоса қилиб айтганда, инсон ўзи фитратан¹ қандай яратилган ва тарбия олган бўлса, ўзи қай даражада етук даражага кўтарилган бўлса, бошқаларни ҳам шундай бўлишга даъват қилади. Одамларни комилликка ундаган алломанинг ўзи ҳам баркамол шахс бўлган. Фитратнинг илм – фаннинг бир неча соҳасида баравар фаолият кўрсатгани, биринчи ўзбек профессори бўлиб етишганлиги, ўзидан қатор китоблар, тадқиқотлар, улкан аҳамиятга эга бўлган илмий ва бадиий мерос қолдиргани фикримизнинг далили бўлиб хизмат қилади.

¹ Фитрат арабча сўз бўлиб, луғатларда унга турлича талқин берилган. Фитратнинг биринчи маъноси – “яратилиш”, “хилқат”, иккинчи маъноси – “табиат”, “инсоннинг табиий сифати ва хислати”, учинчи (мажозий, кўчма) маъноси “ақлу - зако” (Фарҳанги забони тоҷики. Жилди 2, Москва, 1969, саҳифаи 437). “Фитрат” туғма истеъдод, порламоқ деган маъноларни ҳам англатади. (Мустақиллик изоҳли илмий – оммабоп луғатдан)

ЎЗБЕКИСТОН ССРДА СОВЕТ РЕЖИМИНИНГ ҚАТАҒОН СИЁСАТИ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ ТЎҒРИСИДА ЗАЛВОРЛИ КИТОБ

Шокир Ғаффоров,
Шароф Рашидов номидаги
Самарқанд давлат университети профессори, тарих фанлари доктори

Қаҳрамон Ражабов. Ўзбекистон ССРда совет режимининг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (1917 – 1991 й.).

Масъул муҳаррир: Сулаймон Иноятов.

Тақризчилар: Бахтиёр Ҳасанов, Бахтиёр Расулов.

Тошкент: Фан, 2022. – 400 бет. Адади 1000 нусха.

Мазкур монографияда Ўзбекистон ССР ҳудудида 1917-1991 йилларда совет ҳокимияти томонидан юритилган қатағон сиёсати ҳамда унинг оқибатлари архив ҳужжатлари ва бошқа тарихий

манбалар асосида ёритилган. Унда большевиклар партияси ва совет давлатининг ўзбек халқига нисбатан олиб борган мустамлакачилик ва улуғдавлатчилик шовинизми сиёсати қатағон жараёни мисолида яхлит тарзда илк марта тадқиқ этилган.

Китоб Ўзбекистоннинг совет давридаги сиёсий тарихи ҳамда қатағон масалалари билан қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

Жаҳонда тез кечаётган глобаллашув жараёни давлатлараро, миллатлараро муносабатларнинг янгича шакл ва воситалари вужудга келаётганлигини намоён қилмоқда. Тараққиётнинг турли босқичларида турган халқларнинг ўзаро маданий, иқтисодий-ижтимоий таъсир масалалари кенг тадқиқотлар доирасига тортилмоқда. Умуминисоний қадриятлар билан бирга ҳар бир халқ ва миллатларнинг ўзига хос тараққиёт йўлини, ривожланиш хусусиятларини давлат, жамият тараққиёти ва тарихидаги ўрнини аниқлаш долзарб масалалар.

Профессор Қ.К.Ражабовнинг “Ўзбекистон ССРда совет режимининг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (1917-1991й.)” номли монографияси илмий-назарий қимматга эга тадқиқот ҳисобланади.

Мазкур монографияда Ўзбекистон ССР ҳудудида Совет ҳокимияти томонидан юритилган қатағон сиёсати ҳамда унинг оқибатлари архив ҳужжатлари ва тарихий манбалар асосида ёритилган. Унда Совет давлатининг ўзбек халқига нисбатан олиб борган шовинизм сиёсати қатағонлаштириш мисолида яхлит тарзда илк маратбаочиб берилган. Қатағонлик сиёсати тўғрисида яратилган бошқа асарларда фақат 30-йиллардаги Қатағонлик, яъни зиёлиларнинг қатағон қилиниши ёритилган бўлса, проф Қ.К.Ражабов томонидан тақдим этилган ушбу тадқиқот ишида Совет давлатининг бутун ҳукмронлиги давридаги шовинизм сиёсати ёритилган. XX асрнинг 50-80 йилларидаги қатағон қилинганлар, айниқса “пахта иши” ва унинг оғир оқибатлари батафсил архив ҳужжатлари асосида таҳлил қилинган.

Ушбу монография Кириш, тўртта боб, йигирма иккита параграф, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва жараёни ўзида ифодаловчи илова қисмларидан иборат.

Биринчи боб совет давлатчилигининг тоталитар моҳияти ҳамда репрессив хусусиятлари (1917-1991йй.) деб номланади. Мазкур бобда Туркистонда совет ҳокимиятининг мажбуран ўрнатилиши, Туркистон Мухторияти ҳукуматининг советдавлати томонидан қирғин йўли билан тугатилиши, Коммунистик мафкура ҳамда совет давлатининг тоталитар хусусияти ва сиёсий хавфсизлик идораларининг моҳияти очиқ берилган. Шунингдек, БХСР ва ХХСРда улома ва бойларнинг қатағон қилиниши масаласи ҳам кўрсатиб берилган. Совет давлати ташкил топган илк кунларданок қирғинлар ва қатағон сиёсати олиб борганлиги манбалар асосида асослаб берилган.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Иккинчи боб “Ўзбекистон ССРда Совет сиёсий режимининг мустақамланиши ҳамда оммавий қатағонлар (1925-1939 йй.)” деб номланади. Ушбу бобда совет режими қатағон сиёсатининг назарий асослари таҳлил қилинган. “Қатағон” ва “Репрессия” сўзларининг мазмун моҳияти изоҳланган. Ўзбекистон ССРдаги тазйиқ ва қатағонларнинг бошланиши, ўн саккизлар гуруҳи, Иномоғомовчилик, Қосимовчилик, Бадриддиновчилик, Мунаввар Қори бошчилигидаги миллий иттиҳод ва миллий истиқлолчилик ишининг фаолияти очиб берилган. Коллективлаштириш ва қулоқлаштириш сиёсати ўзбек қишлоқларининг фожеасига айланганлиги, бу масалада ҳам қатағонлик сиёсати олиб борилди. Бошқарув соҳасида кадрларни маҳаллийлаштириш чоралари ҳам тадқиқот ишида келтирилган. Қатағон сиёсати барча ижтимоий қатламларни камраб олганлиги, уларнинг аянчли оқибатлари ушбу бобда тўлиқ очиб берилган. 1937-1938 йиллардаги катта террорнинг сабаб ва оқибатлари, моҳияти архив ҳужжатлари асосида таҳлил қилинган.

Учинчи боб “Совет давлатида зиддиятли жараёнларнинг кучайиши даврида Ўзбекистон ССР (1939-1991 йй.)” деб номланади. Мазкур бобда СССРнинг агрессив ташқи сиёсати, иккинчи жаҳон уруши давридаги жазо чоралари, 50-йиллардаги ёзувчи ва олимларнинг қатағон қилиниши, пахта иши ва унинг оқибатлари батафсил таҳлилга тортилган. Яъни қатағонлик сиёсатининг иккинчи ва учинчи тўлқини тўлиқ очиб берилган. Айниқса, пахта иши билан боғлиқ маълумотлар илк бор тўлиқ илмий муомилага киритилган.

Тўртинчи боб “Қатағон қилинганларнинг совет давлати емирилиши ва Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда оқланиш жараёни” деб номланади. Ушбу бобда Совет давлати ва коммунистик мафкура томонидан репрессия қилинганларнинг реабилитацияси ва ҳуқуқларининг тикланиши, оқланиши, шаҳидлар хотирасига эҳтиром кўрсатиш масалалари ёритилган. 2000 йил 12 майда Тошкент шаҳрида Юнусобод мавзеида Бўзсув канали бўйида “Шаҳидлар хотираси” ёдгорлик мажмуи очилди. 2001 йилдан бошлаб 31 август қатағон қурбонларини ёд этиш куни ҳисобланади. 2002 йил 31 августда Тошкент шаҳрининг “Шаҳидлар хотираси” ёдгорлик мажмуида “Қатағон қурбонлари хотираси” музйининг очилиши масалалари ёритилган.

Мазкур монография қуйидаги илмий ютуқларга эришган:
Тадқиқотчи олим Ўзбекистон ССРда совет режимининг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари масаласини назарий асосда фундаментал тадқиқ этишни ўз олдига мақсад қилиб қўяр экан, мавзу юзасидан жуда кўп материалларни, жумладан, ЎзМА материаллари, статистик маълумотлар, илмий адабиётлар ва хорижий нашрларни тизимли тарзда изчилик билан ўрганиб, муаммони ўрганиш юзасидан ўзининг хулосаларини ўртага ташлай олган.

Проф. Қ.К. Ражабов тарихийлик, объективлик, тизимли таҳлил, муаммовий-хронологик каби усуллардан фойдаланиб тадқиқот олиб борган ва миллий истиқлол мафкураси нуктаи назаридан ёндашган.

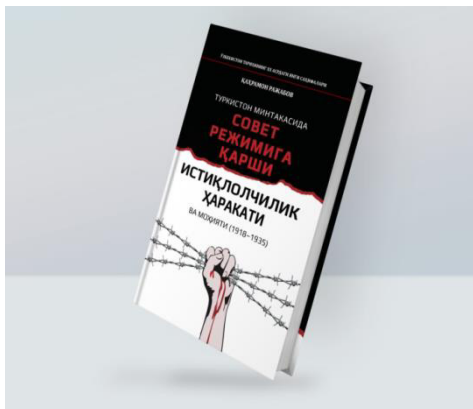
Илмий адабиётлардан фойдаланган ҳолда Ўзбекистон ССРда совет режимининг қатағон сиёсати тарихини атрофлича тадқиқ этиб, ўзининг илмий қарашларини ва илмий янгиликларини илгари сурган.

Тадқиқотнинг хулоса қисмида ўрганилган мавзу юзасидан тадқиқотчи томонидан илгари сурилган якуний хулосалари тадқиқотнинг умумий характерини очиб берган

Хуллас, Қ.К. Ражабовнинг “Ўзбекистон ССРда совет режимининг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (1917-1991йй.)” номли монографияси илмий янгиликларга бой, кўплаб материаллар илк бор илмий муомилага киритилганлигини ҳисобга олиб, уни нашрга тавсия этиш мумкин.

ТУРКИСТОНДАГИ МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИ ТАРИХИ БЎЙИЧА ЯНГИ АСАР

Феруз Бобоев,
Ўзбекистон ФА Тарих институти етакчи илмий ходими,
тарих фанлари доктори

Қаҳрамон Ражабовнинг “Туркистон минтақасида совет режимига қарши истиқлолчилик ҳаракати ва моҳияти (1918-1935 йиллар)” номли 432 бетдан иборат янги асари 2022 йил “Фан” нашриётида чоп этилди.

Мазкур асар муқаддима, бешта боб ва хулосадан таркиб топган. Асарда туркчилик, турончилик, исломчилик назариялари ва уларнинг талқини, Туркистон минтақасида совет режимига қарши қуролли ҳаракат тарихининг назарий-методологик асослари, манбашунослиги ва тарихшунослиги кенг таҳлил қилинган. Шунингдек, Туркистондаги

умумхалқ ҳаракатининг ғоявий-сиёсий илдизлари ва жамиятидаги ислоҳот ва озодлик ғояларининг кучайиб бориши, совет режимига қарши қуролли ҳаракатнинг моҳияти каби масалаларга алоҳида эътибор қаратилган.

Шу билан бир қаторда, Туркистон минтақасидаги қуролли ҳаракатнинг асосий ривожланиш босқичлари ҳудудий ва хронологик тартибда таҳлил этилган. Хусусан, Туркистон 1917 йилда муҳим сиёсий ўзгаришлар арафасида турарди. Минтақа халқлари Россия империясининг 50 йиллик мустамлакачилик зулмига қарши тинимсиз равишда миллий озодлик курашини олиб бордилар. Дастлаб маърифатпарварлик ҳаракати сифатида вужудга келган жади́дчилик Туркистон тақдири ҳал қилинаётган бу паллада ўзбек халқини ғоявий жиҳатдан бирлаштирувчи куч сифатида майдонга чиққанлиги асарда атрофлича очиб берилган.

Туркистонда Октябр тўнтаришидан кейин содир бўлган воқеалар жараёни шуни кўрсатадики, большевиклар (коммунистлар) томонидан ўрнатилган совет режими минтақа халқларига нафақат мустақиллик, ҳатто миллий мухториятни ҳам раво кўрмади. Мустақиллик осонликча қўлга киритилмаслигини тушуниб етган ўн минглаб йигитлар қўлга қурол олиб, большевиклар ва босқинчи қизил армияга қарши қуролли ҳаракатни бошлаб юбордилар. Бироқ бу ҳаракат бошланиши билан совет Туркистони ва Россиясидаги расмий доиралар томонидан уни қоралаш учун барча қатъий чоралар кўрилди. Коммунистик мафкура ва совет режими ҳукмронлиги йилларида бу ҳаракат сохталаштирилиб, у «босмачилик» деб аталди ҳамда унинг иштирокчиларига «босмачилар» деб тамға босилди. Мазкур асарда эса совет ҳокимияти юритган сиёсатни моҳияти очиб берилган.

Туркистон Мухторияти ҳукуматининг 1918 йил феврал ойида совет режими томонидан қонга ботирилиши Туркистон халқларини жунбушга келтирди. Минтақа туб аҳолисининг тинч-парламент йўли билан ўз тақдирини ўзи ҳал қилиши ва миллий мустақилликка эришиш ҳуқуқи большевиклар томонидан рад қилинган, улар Туркистоннинг мустақиллигига эришиш учун қуролли кураш йўлини танлашларига тўғри келди. Беҳбудий томонидан 1918 йил бошларида ўртага ташланган «Ҳақ олинур, берилмас!» шиори бутун миллатнинг жанговар қақирғисига айланди.

Шундай қилиб, Туркистон Мухторияти ҳукуматининг тугатилиши қуролли ҳаракатнинг бутун Фарғона водийсида оммавий равишда бошланишига фақат бир туртки бўлганлиги, Чор Россиясининг мустамлакачилик зулми остида азоб чеккан фарғоналиклар Туркистонда биринчи бўлиб большевикларга қарши қуролли курашга отланганлиги,

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

мустабид совет режими ва босқинчи қизил армияга қарши қуролли ҳаракат 1918 йил феврал ойининг охирларида бошланганлиги билан боғлиқ фикр-мулоҳазалар берилган. Шунингдек, асарда Туркистонда дастлабки қуролли гуруҳларнинг ташкил топиши вауларнинг фаолиятига алоҳида эътибор қаратилган. Қуролли ҳаракатга бошчилик қилишда Фарғона водийси (Кичик Эргаш, Катта Эргаш, Мадаминбек ва Шермуҳаммадбек, эса Самарқанд вилоятида эса Очилбек ва Баҳромбеклар муҳим рол ўйнаганлиги, Туркистон АССРдаги ҳаракатнинг Бухоро ва Хоразм республикаларига тарқалиши, кучайиши ва мағлубияти таҳлил этилган.

Асарнинг жадидлар ва тараққийпарварлар – истиқлолчилик ҳаракатининг ғоявий раҳнаmolари қисмида Мустафо Чўқай, Носирхон Тўра, Садриддинхон Шарифхўжаев, Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Тўракул Жонузоқов, Усмон Хўжа, Амир Саид Олимхон, Аҳмад Заки Валидий Тўғон каби шахсларнинг сиёсий жараёнлардаги иштироки билан боғлиқ фикрлар мазкур китобнинг қийматини янада оширган. Бундан ташқари, Авлиёхўжа Эшон, Мулла Файзи Охун Домулла ва бошқа уламоларнинг ҳаракатда тутган ўрни ва роли ҳамда 40 нафарга яқин Туркистон кўрбошилари ҳақида маълумотлар берилган.

Кўрбошиларнинг қурултойлари, унвонлар, танга зарб қилиш билан жараёнлар (Парпи кўрбоши Қўқонқишлоқда ўз номидан 1919 йил бошларида пул чиқарган; 1921-1922 йилларда Фарғона водийсида Шермуҳаммадбек томонидан чиқарилган махсус пуллар муомалада бўлган; Жунаидхон томонидан 1918-1920 йилларда Бадиркентда 5 қийматдан иборат, яъни 1, 2,5, 5, 15 мистанга ва кумуш хон-сўм муомалага чиқарилган), байроқ, туғ, муҳр,

Махсус либослар, ҳарбий кўшин, қурол-яроғ турлари, ўрда ва махсус қароргоҳ билан боғлиқ масалаларнинг таҳлил этилиши асарнинг муҳим аҳамиятли жиҳатлари ҳисобланади.

Шунингдек, асарнинг Ўрта Осиёда республикаларида совет режимига қарши қуролли кураш деб номланган қисмида Ўзбекистон ССРда истиқлолчилик ҳаракатининг сўнгги босқичи ва унинг ўзига хос жиҳатлари, хусусан, Фарғона водийсидаги, Самарқанд вилоятидаги, Бухоро ва Ўрта Зарафшон округлари, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаларидаги жанглар ёритилган. Шу билан бир қаторда, Тожикистон, Туркменистон, Қорақалпоғистон, Қирғизистон ва Қозғистонда совет ҳокимиятига қарши курашнинг кучайиши сабаблари, асосий жанглар, етакчи кураш раҳбарларининг фаолияти ва мағлубият сабаблари кенг таҳлил этилганлиги билан мазкур асар долзарб аҳамият касб этади.

AFG‘ONISTONDAGI BUXORO XALQ SOVET RESPUBLIKASI ELCHIXONASINING FAOLIYATI

Ahmadov Ahmadjon Asror o‘g‘li

**BuxDU “Arxeologiya va Buxoro tarixi” kafedrasi
katta o‘qituvchisi, t.f.f.d., (PhD)**

Buxoro amirligi tugatilganidan so‘ng yangi tuzilgan Buxoro Xalq Sovet Respublikasi o‘zining mustaqil faoliyat olib borishi uchun avvalo tashqi siyosat masalalariga e‘tiborni qaratdi. Xususan, qo‘shni mamlakat Afg‘oniston bilan diplomatik va elchilik faoliyatini yo‘lga qo‘yish maqsadida Afg‘onistonga BXSrdan elchi qilib Abdurahim Yusufzoda (1880-1937 yy.) nomzodi tanlandi. Bu inson va siyosatchini elchi qilib tayinlash tasodifiy emasdi. Abdurahim Yusufzoda 1920-yilga qadar ancha ibratli hayot yo‘lini bosib o‘tgan va boy tajribaga ega edi.

Afg‘onistonga dastlab 12 kishilik elchilik hay‘ati jo‘natilib unga Abdurahim Yusufzoda boshliq qilib yuboriladi. Abdurahim Yusufzoda 1921-yil 11-yanvarda Buxorodan Afg‘onistonga qarab yo‘lga chiqadi va 3 oyga yaqin yo‘l yurib Kushka-Hirot-Qandahor orqali o‘sha yilning 8-mart kuni Afg‘oniston poytaxti Kobulga yetib keldi. Bunga sabab sifatida Abdurahim Yusufzoda

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Afg'onistonning Hirot, Qandahor kabi bir qator shahar va qishloqlaridagi aholi bilan muloqotda bo'lib, ma'ruza va suhbatlar qurib, savol-javoblar o'tkazib, BXSR hukumati a'zolari iymon-e'tiqodli kishilar ekanligiga afg'onlarni ishontirib borganligi sababli safar uchun uzoq vaqt sarflangan[1].

Abdurahim Yusufzoda boshliq delegatsiya a'zolari Hirotga yetmasdan 1-2 chaqirim joyda ularni taxminan 12 ming kishi kutib olganligi, ularni orasida harbiylar ham bo'lganligi, A.Yusufzoda ularga o'zining otashin ma'ruzasini o'qiganligi, bu yerda 10 kun qolib, so'ng Qandahor sari ketganligi ma'lumotlarda keltiriladi[2].

Dastlab ularni 1921-1923-yillar Afg'oniston tashqi ishlar vaziri bo'lgan Mahmudbek Tarzi rasman kutib oldi. 1921-yil 14-martda esa Buxoro elchixonasi vakillari afg'on amiri Omonullaxonning huzurida bo'ladilar. Bu ikki mamlakat o'rtasidagi do'stlik va rasmiy aloqalarini yo'lga qo'yishning muhim qadami bo'lib, o'zaro istiqbolli vazifalar belgilab olindi.

Abdurahim Yusufzoda "Qur'on", diniy tafsir va hadis ilmidan mukammal xabardorligi tufayli "favqulodda, o'ta dindor bo'lgan" (Mahmudbek Tarzi), afg'on xalqining ma'naviy-ruhiy holatini anglay bilganligi sababli ko'p fursat o'tmay oddiy xalq, afg'on ulamolari va hukmron doiralari o'rtasida yuksak obro'-e'tibor qozondi[3]. Shu sababdan ham uning tashabbusi bilan Kobul markazidan Buxoro vakolatxonasi[4] uchun alohida bino ajratiladi. Afg'on hukumati rahbarlarining ishonchini qozongan Abdurahim Yusufzoda taklifi bilan Buxoro amirining Afg'onistondagi vakolatxonasi tugatildi.

Abdurahim Yusufzodaning Afg'onistondagi elchilik faoliyati davri o'ta murrakkab bir davrga to'g'ri kelib, bu davrda Buxoro so'nggi amiri Amir Olimxon Afg'oniston hududiga o'tgan edi. U bilan birga juda ko'plab buxorolik muxojirlarning afg'on tuprog'iga o'tgan, amirlik hududida sovet rejimiga qarshi qurolli harakatlar avj olgan, shuningdek, ayrim BXSR hukumati rahbalaridan Usmon Xo'ja Po'latxo'jayev, Nosir Hakimov, Abdulhamid Oripov kabilarning Afg'oniston hududiga ko'chib o'tgan bir davr edi. Afg'onistondagi RSFSRning favqulodda va muxtor elchisi F.F. Raskolnikov BXSR vakolatxonasi ishlariga aralashib Abdurahim Yusufzodadan muxolifat kuchlar bilan muzokaralar olib borish[5], ularni o'z yurtlariga qaytarishga ko'ndirishni talab qilgan. Biroq Abdurahim Yusufzoda bu masalalarni biroz "kechiktirganligi", undan tashqari sovet hokimiyatiga raqib bo'lgan ayrim shaxslar bilan uchrashib ular bilan muloqotda bo'lganligi, bu jarayonda u sovet hokimiyatining zo'ravonlikka asoslangan siyosatining mazmun-mohiyatidan boxabar bo'lganli sababli 1921-1922-yillar RSFSR va BXSR vakolatxonalari o'rtasida ayrim ixtiloflarning kelib chiqqanligi tarixiy adabiyotlarda keltiriladi[6].

Buxoro-afg'on chegarasi nizoli hududga aylanib borayotgan bu davrda RSFSRning BXSRdagi vakolatxonasi boshlig'i o'rtoq Fonshteyn topshirig'i bilan chegarani qo'riqlovchilarga, ya'ni qizil armiyachilarga yordam ko'rsatishga alohida e'tibor qaratilganligi masalasi arxiv hujjatlarining birida: "Afg'on-Buxoro chegarasidagi qizil armiyachilarning "BASSAGA" posti uchun 4 ta cho'yan pech, 2 ta topor (bolta), o'tin kesadigan arra yetkazib berish zarurligi"[7] kabi masalalar qayd etilgan. Boshqa bir ma'lumotda Amudaryoning Vaxsh bilan Panj irmoqlari qo'shiladigan joyda daryoning tor o'zani bo'ylab, sovet chegarachilari bilan afg'onlar o'rtasida o'zaro olishuvlar bo'lib turganligi, ko'pchilik Afg'oniston hududiga o'tmoqchi bo'lganida posbonlar o'qidan halok bo'lganligi [8] kabi voqealar keltirilgan. Buxoro-afg'on chegarasida "bosmachilar" suv va quruqlik orqali o'tib qaytayotgani Buxoro ichkarisiga kirgan Qilich Mergan kabilar aholini talab, chorva molini haydab ketayotgani, bular oxir-oqibat Afg'onistondan panoh topganligi bilan bog'liq norozilik notalari mavjud[9]. Yuqoridagi omillar Afg'onistondagi BXSR elchisining faoliyatini yanada og'irlashtirar edi. Abdurahim Yusufzoda Afg'onistondagi sovet hokimiyatiga qarshi kuchlarni to'xtata olmas edi. Balki, shu sabablar natijasida ham uning Afg'onistondagi elchilik faoliyati uzoqqa bormadi.

- Afg'onistonga ikkinchi elchi bo'lib Hoshim Shoyiq nomzodi tanlanadi. Hoshim Shoyiq oldiga quyidagi vazifalar qo'yilgan edi:

- Afg'onistondagi Buxoro ta'balari, (fuqarolari) bo'lgan turkmanlarni o'z yerlari (Karki va Chorjo'y) ga qaytarmoq;

- Afg'oniston va Buxoro o'rtasida bir siyosiy shartnoma tuzmoq;
 - To'raqulboy dallol qo'ldan Buxoro qorako'l terisining pulini olib Buxoroga yubormoq[10].

- Afg'onistonga elchi sifatida Hoshim Shoyiqning faoliyati ham uzoqqa bormagan. Arxiv hujjatlarida Buxoro Xalq Sovet Respublikasi hukumati 1922-yil 18-sentabrda telegraf xabarida Afg'oniston tomonidan Hoshim Shoyiq BXSRning vakolatli vakili emasligini tasdiqlashni zarur deb hisoblashni, BXSR janob Hoshim Shoyiq va'da qilgan va imzolagan hech qanday majburiyatlarni tan olmasligini, 1922-yil 18-sentabrdan boshlab Buxoro Respublikasining Afg'onistondagi yangi vakili tayinlangunga qadar BXSR hukumati Muhammad Sharif Hoji Nasriddin Xo'jayev nomzodini tasdiqlashni so'raydi[11].

BXSR elchixonasi RSFSRning muxtor elchixonasi tomonidan nazorat qilingan, shuning bilan birga elchixonaning axborot almashinuvi rus konsulligi tomonidan taminlangan bo'lib, bunda rus hukumati vakilari bu elchixonani doimiy nazoratda saqlab, ikki o'rtada do'stlik shartnomasini tuzmaslik uchun barcha choralarni ko'rgan. RSFSRning Buxorodagi vakolatxonasi aralashuvi bilan Hoshim Shoyiq 1922-yil 18-oktabrda hech qanday sabablarsiz Buxoroga chaqirib olinadi. 1922-yil 18-dekabrda boshlab BXSRning Afg'onistondagi muxtor elchiligi muxtor vakillik deb o'zgartiriladi[12]. Keyinchalik ham To'raqul va Hoji Ismoilbeklar Buxoro qorako'l terilarini chet elda sotuvchi vakillar bo'lib qolgandi, ular qo'llarida to'plangan mablag'ning bir qismini BXSR hukumatiga topshirishga rozilik bildirganligi bilan bog'liq materiallar arxiv hujjatlarida keltirib o'tilgan[13].

Xulosa qilib aytganda BXSR hukumat rahbari va tashqi Ishlar Noziri Fayzulla Xo'jayev mustaqil tashqi siyosat yuritib, qo'shni Respublikalar va xorij bilan diplomatik, savdo-sotiq, madaniy-ma'rifiy aloqalarni o'rnatish chora-tadbirlarini ko'rdi. Azaldan yaxshi qo'shnichilik va diplomatik aloqalarga ega bo'lgan Afg'oniston bilan munosabatlarni zamonaviy tamoyillar asosida yo'l qo'yish maqsadida BXSR-Afg'oniston diplomatik korpusi, tashqi ishlar vazirlari o'rtasida bir necha bor maktubiy va nota almashuvlari amalga oshirildi. Biroq, BXSR-Afg'oniston diplomatik aloqalarini yo'lga qo'yish oson kechmaganligi, bu borada bir qator to'siq va muammolarga duch kelinganligini yuqoridagi ma'lumotlar tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Хайитов Ж., Мирзаев Ш. Бухоро ва Афғонистон дипломатик алоқларининг тарихий тажрибаси (XIX-XX аср биринчи чораги) // Бухоро давлат университети илмий ахбороти. –Бухоро, 2017. -№2. -Б. 158.
2. Шамсутдинов Р. Истиқлол йўлида шахид кетганлар. -Тошкент: “Шарк”, 2001. -Б. 60.
3. Хайитов Ш., Бадриддинов С. Ўзбекистон – бизга ҳам Ватан. -Бухоро, 2006. -Б. 106.
4. Bu davrda Afg'onistonda Buxoro Respublikasidan tashqari Buxoro amirligining elchilik missiyasi Kobulda faoliyat ko'rsatmoqda edi. Bitta Buxorodan ikkita: biri – jadidlar elchixonasi, ikkinchisi – amir elchixonasi edi. Bu taajjubli bir hol bo'lib, Abdurahim Yusufzodaning elchilik faoliyatini boshlanishi bilan 3 kun davomida amirlik elchixonasi faoliyati to'xtatildi.
5. Dastlab Sharqiy Buxoroda turgan Anvar Posho Afg'onistonga ko'plab xatlar yo'llab, BXSRni mustaqil, suveren davlat emasligi, rahbar doirasidagilar g'ayridinlar, kofirlar ekanligi, yurtni ulardan ozod qilish kerakligi aytib o'tilgan. Buning natijasida Afg'oniston hukumatida BXSR ga nisbatan ishonchsizlik, va nafrat hissi uyg'ongan. Shu sababdan A.Yusufzoda Anvar Poshoga harbiy-moliyaviy yordam yuborilayotganligi bilan bog'liq ma'lumotlarni RSFSRning Afg'onistondagi elchisi F.Raskolnikovga xabar qilgan.
6. Хайитов Ш., Бадриддинов С. Ўзбекистон – бизга ҳам Ватан. -Бухоро, 2006. -Б. 106.
7. O'zbekiston Milliy Arxivi, R-48-fond, 1-ro'yxat, 234-yig'ma jild, 1-varaq.
8. Gupsarlar ustida. // Ozod Buxoro, 52 son, 1924-yil, 21-fevral.
9. O'zbekiston Milliy Arxivi, R-48-fond, 1-ro'yxat, 201-yig'ma jild, 5-varaq.
10. O'zbekiston Milliy Arxivi, R-48-fond, 1-ro'yxat, 182-yig'ma jild, 328-varaq.
11. O'zbekiston Milliy Arxivi, R-48-fond, 1-ro'yxat, 103-yig'ma jild, 55-varaq.

12. Нуриддинов Т. БХСР элчихонасининг Афғонистондаги машаққатли фаолияти // Турон тарихи, 2016. -№4-5. -Б. 23.
13. O‘zbekiston Milliy Arxivi, R-48-fond, 1-ro‘yxat, 182-yig‘ma jild, 202-vararaqning orqa tomoni.

БУХОРО ХАЛҚ СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСИДА ХОТИН-ҚИЗЛАР МАСАЛАСИ (1920-1924).

Раҳмонова Сурайё Холқўзи қизи
ЎзФА тарих институти таянч докторанти
surayyo9296m@gmail.com

1920 йил Бухорода совет ҳокимияти ўрнатилгандан сўнг, аёллар масаласида ҳам ўзгаришлар кўзатила бошланди. Булар асосан, хотин-қизларни мактабларга жалб қилиш, клублар, тўғарақлар ташкил қилиш, маълум бир миқторда бухоролик қизларни чет элларга ўқишга юборишдан иборат бўлган. Бироқ, бу даврда Бухоро аёлларининг ижтимоий аҳволи жуда оғир бўлган.

БХСР ҳукумат раҳбарларидан Саид Аҳрорий Шарқ аёлининг ижтимоий ва маънавий жиҳатдан камситилгани ҳақида ўзининг “Хотун” мақоласида: “Эркакнинг ўйлаганича, хотун эрмақдир, ўйунчоқдир, қўғирчоқдир. Кўнгли қандай тиласа, шундай севадир, мажағлайдир, синдирадир ва эзадир” каби аянчли фикрларини ёзган эди. Юқоридаги кўчирмадан амир монархия тартиби ағдарилган пайтда Бухоро аёлининг ижтимоий аҳволи оғирлиги, ҳуқуқий, моддий жиҳатдан қарамлиги, ҳамда вазифаси асосан уй юмушлари ва фарзанд туғишдан иборат бўлганлигига гувоҳи бўлинади¹.

Бу даврда М.К. аёллар клуби ўқитиувчиси уларнинг ижтимоий ҳаёти ҳақида шундай дейди: Бухорода кўплаб маҳаллий аёллар оғир шароитларда хизматчи бўлиб ишлайди ва ўз хўжайинларидан кетишни хоҳлайди. Лекин ундай қилолмаганидан яна шундай яшашда давом этади. Шунинг учун улар ўшандай аёллар учун ётоқ жойи ташкил қилиш ва ишлайдиган артеллар тузиш, яна улар ёш қизларни турмушга беришга чора қабул қилишни ҳақида ҳам таклиф беришади². Ўша даврдаги иқтисодий танг вазият хотин-қизларнинг ижтимоий ҳаётини янада оғирлашига сабаб бўлган.

Яна шундай таърифлар ҳам келтирилган: “Ўқсиз болалар етим қизлар ва бу орада бева аёллар совуқ ҳаволарда яланғоч, бош очик, яланғоёқ бир ҳолда яхлаган ҳовузлардан сув ташиб юрардилар. Юк кўтарардилар, хайвон қарайдилар, дарвоза пойлайдилар ҳамда қор курайдилар. Бояқушларнинг юзлари, лаблари, қўл-оёқлари совуқдан музлаб кетган”-деб ёзади Саид Аҳрорий 1923 йил декабрда. Ҳақиқатдан ҳам Республика вилоятларида 1920-22 йиллардаги ҳарбий тўқнашувлар (истиклолчилик ҳаракатлари) оқибатида кўпгина ёш болалар, жумладан қизлар ота-онасиз қолган, аёллар эса турмуш ўртоқларидан ажлалиб, минглаб, оилалар боқувчисини йўқотган эди. Турмуши оғир аёллар ва қизлар бадавлат кишиларнинг уйида оғир юмушларни бажариш эвазига тирикчилик қилардилар. Республика ҳукумати ўзининг кўпгина ички ва ташқи муаммолари билан бўлиб, бу масаланинг ҳуқуқий жиҳатларини тўла ҳал қила олмаган.

1921 йил 8-март Соғлиқни сақлаш Нозирлиги коллегияси аъзолар, Меҳнат ва Ижтимоий таъминот Витина ва Анонасийнинг марузаси эшитилганда Эски Бухоро аҳолиси ҳовуздан ичимлик суви олаётган, бу сув турли микробларга тўла, аҳоли соғлиғига ёмон таъсир қилади. Ховузни тозалаш мумкин эмас. Ошқозон-ичак ва бошқа турли касалликлар эпидемияси келиб чиқиши мумкин. Ички ишлар Нозирлар қудукдан сув чиқаришни йўлга қўйса, ховуздагилардан кўра анча хавфсизроқдир³ деб таклиф

¹ Ш.Хайитов, С.Бадриддинов, К.Раҳмонов. БХСРда иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий ҳаёти(1920-1924 йиллар). “Бухоро”. 2005. 396.

² ЎзР МДА, Р-48-фонд, 1-рўйхат, 293-йиғмажилд, 32-вароқ.

³ ЎзР МДА, Р-48-фонд, 1-рўйхат, 35-йиғмажилд, 41-вароқ.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

беради. Шунга ўхшаш ҳолатлар аввало жамиятнинг, шу билан бирга аёллар ижтимоий ҳаётининг ёмонлашувига олиб келади.

Бу даврда яна ёш қизларни турмушга бериш ҳолатлари ҳам кўп кузатилган. Шунингдек, газета саҳифаларида (“Бухоро аҳбори” 1923 йилдан “Озод бухоро”) ҳукумат бу масалага жиддий киришиши лозимлиги, ёш қизларни ўз розилигисиз турмушга чиқарганларни қаттиқ жазога тортиш, 18 ёшга етмаган қизларни турмушга чиқармаслик тўғрисида қонун қабул қилиш зарурлигини таъкидлайди. Бундан кўзланган мақсад ўтмишда поймол қилинган аёлларнинг ҳуқуқларини тиклаш уларга эркинлик ва демократия бериш эди. Уларни ҳаётга кенгроқ тортиш мақсадида Бухорода биринчи мартаба 1922 йилнинг 17 мартда “Хотунлар куни байрами” ўтказилган.

“Қизларнинг сағирхонаси керак” мақоласида мамлакатда 5-10 та ўғил болалар етимхонаси бўлган ҳолда, қизларники йўқ. Улар ҳар кимнинг қўлида қулликда юриб, охирида бировга сотиб юборади¹. Ўзбекистоннинг илк актрисаларидан бири бухоролик Мариям Ёкубованинг ҳаёти ҳам худди шундай бўлиб, ота-онасини йўқотгандан сўнг, ҳолалариникида, амакисиникида хизмат қилиб юриб, охири ҳоласи томонидан сотиб юборилади². Мамлакатдаги сиёсий, иқтисодий вазият туфайли жамиятда бевалар, етимлар, моддий жиҳатдан ночор хотин-қизлар сони кўпайган ва бу уларнинг ижтимоий ҳаётига таъсир кўрсатган.

Бухоро хотин-қизларини ижтимоий ҳаётини яхшилаш борасида ҳукуматнинг илк давларида жуда катта ишлар амалга ошира олмаган бўлса ҳам, таълим борасида жиддий силжишлар қилишга ҳаракат қилишган.

Хусусан, 1921 йил Эски Бухорода миллий хотин-қизлардан муаллималар тайёрлаш учун 6 ойлик таълим-тарбия курслари очилди. Бироқ, миллий аҳоли таълимга кўп рағбат билдирмаган. Республиканинг 4 йилида(1924 йил) 60 дан ортиқ бошланғич, ихтисослашган ва ўрта мактаблар бўлган бўлсада, уларнинг атига иккитаси хотин-қизлар мактаби бўлиб, мазкур ўқув даргоҳларида 50-100 ўқувчи қиз ўрнига 15-20га етар-етмас қизлар таҳсил олинганлиги қайд этилган. Хотин-қизлар учун битта саводсизликни кузатиш курси (3 ойлик), битта 6 ойлик муаллималар тайёрлаш курси мавжуд бўлган.

Давлат раҳбари Файзулла Хўжаев ташаббуси билан чет элларга талабаларни юбориш ҳам бу даврда таълимнинг ўзига ҳос хусусиятларидан бири бўлган. Аммо, қизларнинг сони камчиликни ташкил этган. Хабарларда Германияга юборилган 50 дан ортиқ бухоролик талабалардан атиги 1 таси қиз бола бўлганлиги, Масквага маориф назорати томонидан билим юртларига таҳсил олиш учун 8-14 нафар қиз бола ўқиш учун юборилган. Архив маълумотларида эса, Германияга юборилган 47 та бухоролик талабалардан 4 таси қиз бола деб кўрсатилган⁴.

1923 йилда Маориф вазирлиги Масквада Бухоро билим юртини очди. Билим юрти талабаларни ишчилар факултети ва бошқа совет таълим муассаларига кириш учун тайёрлади. 1924 йилга келиб бу ерда 174 (шулардан 35 нафари аёл) талабалар тайёрланаётган эди⁵. Бу маълумотдан шу аён бўладики, бир томондан, Бухородаги ҳукумат мустамлака пойтахтида таълим учун кўпроқ шароит яратган бўлса, бошқа томондан, советлар ҳам бўлажак зиёли қатламни ўз таъсир доирасида бўлишини хоҳлаган.

Хорижга юборилган ўқувчи ва талабаларни асосини етим болалар ташкил қилган. Жамиятнинг савдогар ва зиёли аъзолари фарзандларини узоқда яшаб, хорижда ўқишларини исташмаган. Ота-онасидан етим қолган, Мариям Ёкубова хотираларида ҳам

¹ Ш.Хайитов, С.Бадриддинов, К.Раҳмонов. БХСРда иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий ҳаёти(1920-1924 йиллар). “Бухоро”. 2005. 396.

² Қаранг: Мариям Ёкубова. Даврим ва даврам. Гофур Гулом номидаги нашриот-матбаа ижодий уйи. Тошкент 2019.

³ ЎзМДА, Р-56-фонд, 1-рўйхат, 174-йиғмажилд, 53-54 вароқ.

⁴ Ўзбекистон таваллуди.Бухоро мусулмон Республикаси. -Тошкент. “Академнашр” 2022 йил 1356.

⁵ Ўша ерда.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

буни кўзатиш мумкин¹. Давлат қарамоғига олган етимларни таълимига қаршилиқ билдирадиган ота-онаси, жамиятдаги тўсиқлар ҳам бўлмаган.

Бироқ, бу даврда, ҳатто, етим қизларга ҳам чет элда ўқиш ўзига яраша қийинчиликлар туғдирган. Чунки, анъанавий урф-одатлар бўйича тарбияланиб келинган. Буни актриса қуйидагича таърифлайди: Москвага борадиган бўлсанг паранжингни ташлайсан деган шартни қўйишди. Чўчим кетдим. Бу гуноҳмасми? Ҳали жуда кичкиналимданок менинг у қулоғимга ҳам, бу қулоғимга ҳам қуйишган: агар аёл юзини эркакга, айникса, кофирга кўрсатса, нариги дунёда дўзахга тушаркан, у ерда аввал юзини қуйдиришар экан, кейин бутун баданини ёндириб юборишадиган. Бу гапларга чин дилдан ишонардим. Паранжини ечиш мен учун тўғри жаҳаннамга йўлни англатарди. Ёшлигимда кўрган яна бир воқеа хотирамга қаттиқ муҳрланим қолган эди. Ўшанда 5 яшар қизча эдим. Бир куни отам мени ўзи билан сайлга олиб борди. Кутилмаганда жарчининг жарангдор овози барчанинг эътиборини тортди, отини чоптириб тинмай битта гапни қайтарар эди: “юзини бегоналарнинг олдида очган ҳар бир аёлнинг аҳволи мана шундай бўлади”. Отининг думига қоп боғланган бўлиб, ҳар қамчи текганда қопнинг ичида нимадир қимирлаб, тўлғонарди. Отамдан “бу нима ?” деб сўраганимда, у: бу аёл дўконда матони яхшилаб томоша қилиш учун юзини очган эди. бу гуноҳи учун уни етмиш беш дарра уришга ҳукм этишибди. Уришаётганида юзи беҳосдан очилиб кетмаслиги учун қопга боғлаб қўйишибди.

Юқоридаги сўзлардан шуни хулоса қилиш мумкинки, аёлларни эркинлик ва паранжи масалалари Россия империяси босқини натижасида янада қаттиқроқ назорат остига олинган. Чунки уларни кофирлар, ғайридин ҳисоблашган. Табуга айланган бу ҳолат, ҳатто ота-онаси йўқ етим қизларни ҳам ундан воз кечиши қийин бўлишига олиб келган. Оддий қизларни эса, таълим олишга қаршилиқ қилиниш сабабига айланган.

Хотин-қизларни марказий шаҳарларда махсус қўмиталари ташкил қилиниб, улар олиб борилаётган фаолият ҳам сезиларли натижалар бермаган. Оддий авом халқдан тортиб, зиёли кишилар ҳатто ҳукумат одамлари ҳам қизларини ўқитишни хоҳлашмаган.

Шунингдек бу даврда ўқитувчиларни моддий томондан таъминлаш ҳам етарли бўлмаган. Чоржуй шаҳридаги консулдан халқ таълими қўйи ҳодимлардан отделда таълим учун умуман ойлик маош берилмаётгани кўрсатади. Шу туфайли пастки хизматкорлар очликдан ўлишга маҳкум² каби маълумотлар ҳам манбаларда ўз аксини топган.

Ҳукумати анъанавий муаллималарни хотин-қизлар шўбасига жалб қилинган. Улардан бири Бухоро марказий қўмитасига аъзо бўлиб сайланган. Бироқ уларни сони кўпчилиқни ташкил этмаган.

Хотин-қизлар таълимини яхшилашда таълим фондлари қатта аҳамиятга эга бўлган. 1924 йил 10 апрелда Бухоро Халқ Нозирлар Совети ва МИКнинг №38 қарори, БНСРда аёллар тузилмалари таълим фондлари ҳақида эди. Унда қуйидаги бандда келтирилган:

1.Марказий Ижроия қўмитасининг қошидаги аёллар тузилмаси фонди оналик ва болалиқни химоя қилиш, хотин-қизлар мактаблари, клублар, артеллар каби тузилмаларни химоя қилиш мақсадида тузилган.

2. Жамғарма Бутун Бухоро МИКнинг махсус ва мунтазам ажратмалари, совет, хўжалиқ ва кооператив муассасаларининг ихтиёрий бадаллари ва хайриялари, хусусий муассасалар ва жисмоний шахсларнинг хайриялари ҳисобидан шакллантирилади.

3. Хотин-қизлар ташкилотлари ва клублари томонидан ташкил етилган пуллик маърузалар, чиқишлар ва бошқа корхоналардан йиғимнинг камида 5 фоизи фондга ўтказилади.

4. Жамғармани шакллантириш маҳаллий аҳоли хотин-қизлари еҳтиёжларига хизмат кўрсатувчи корхона ва муассасаларни сақлаш учун тегишли муассасаларнинг бюджет маблағларини ҳеч қандай тарзда камайтирмайди.

¹ Мариям Ёқубова. Даврим ва даврам. Ғофур Ғулом номидаги нашриот-матбаа ижодий уйи. Тошкент 2019. 69-72 б.

² ЎзР МДА, Р-56-фонд, 1-рўйхат, 58-йиғмажилд, 40-варок.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

5. Фондни партия қўмитасининг ишчи аёллар билан ишлаш бўлимининг умумий ҳисоб-китоб қўмитаси раисининг рухсати билан бошқаради.

6. Жамғармадан маблағларнинг сарфланиши тўғрисида ҳисобот Марказий бўлимдан Бутун Бухоро МИҚга келади¹.

БХСРда хотин-қизларни ижтимоий фаол бўлиши, жамият ишлари иштирок этиши, таълим олиши, бандлик масалаларида женотделни ўзига хос ўрни бўлган. Женотдел Бухоро, Карки, Чоржўй, Кагон, Кармана шаҳарларида ташкил этилган. Жойларда женотдел ишлари секин кетган. Ленин, Когон, Эски Бухоро женотделлари бошқаларига қараганда қониқарлироқ ишлаган. Марказий отдел олдида аёллар ўртасида ишлашнинг маданий тарбия ва оналик ва болаликни ҳимоя қилиш масаласи турган. Ҳар куни 20-30 тагача аёл-қизлар келган. У ерда тиббий ёрдам ва кунлик марузалар қилинган².

1924 йил 15 январда МҚ РКП нинг Бухоро Республикасининг сиёсий ва иқтисодий ҳолати тўғрисидаги маълумотида шундай келтирилади. 2 йил муддатдан сўнг МҚ қошида яна женотдел ташкил этилди. 3 йил давомида Бухорода советлар ишида 1 та миллий аҳоли вакили қатнашган, партиядо эса битта ҳам бўлмаган³. Бу каби маълумотлар женотделни бухороликлар томонидан яхши кутиб олинмаганидан далолат беради.

Ташкил топганига 2 ой бўлган БХСР женотдели МҚ БКП га 3 та асосий вазифа белгиланган: 1) ишчилар тайёрлаш (Маориф вазирлиги орқали), 2) иқтисодий озодлик ва меҳнат муҳофазаси (Меҳнат вазирлиги, ЦСПС қасаба уюшмалари марказий кенгаши, Бутунроссия истеъмолчилар жамиятлари марказий иттифоқи (Цетросоюз) 3) ҳуқуқий ҳолатини яхшилаш (Юридик вазирлик орқали)⁴. Бироқ, бу вазифаларни амалга оширишда миллий аҳоли вакиллари томонидан фаол иштирок этилмагани сабабли қўзлаган натижаларига эришмаган.

1924 йил 8 мартда Бухорода минглаб аёлларнинг йиғимида аёллар клуби очилди. 12 та ўзбек аёллари партиядо кирган. Улардан бири Бухоро МИҚга аъзо, бошқа бири Бутуниттифоқ ёшлар союзига делегат бўлиб сайланди⁵.

1924 йил 14 апрель БНСРдаги хотин-қизлар ташкилотлари фаолиятини ҳам маданий-маърифий, ҳам сиёсий жиҳатдан алоҳида муҳим ва Бухоронинг тарихан ҳукм сурган турмуш шароити туфайли масъулиятли деб еътироф этиб, Бутун Бухоро МИҚ марказдаги ҳам, маҳаллий ҳам барча давлат органларини хотин-қизлар ташкилотларига БНСРнинг маҳаллий аҳолиси ўртасида олиб бораётган ишларида ҳар томонлама ёрдам беришга чакиради. Хотин-қизлар ташкилотларининг талабларини қасддан бажармаслик ёки бепарволик билан бажаришда айбдор бўлган шахслар қўпоровчилик учун суд тартибида қатъий жавобгарликка тортилади⁶.

Женотдел фаолиятида аёллар саломатлиги борасидаги ҳаракатлар ҳам ўз ўрнини эгаллаган. 1923 йил 5 июлда Мулян Шариф номли 13 мактабда холера касаллиги ҳақида аёллар митинги ўтказилган. Ҳаммага уйдаги оилалари, аёлларига хабар беришни сўралди. Митингдан сўнг муҳмондорчилик бўлган⁷. Шу каби марузалар тез-тез ташкил этилиб турган.

1924 йил 8 март халқ соғлиқни сақлаш ҳолати ҳақида марузада Эски Бухорода 1923 йил 13 ноябрда Аёллар амбулаторияси қошида туғриқ бўлими очилди, тахминан бир йил олдин ёпиқ бўлган. 21 ноябрдан вазифасини бажаришни бошланди ва Аёллар шифохонаси кенгайтирилди⁸.

¹ ЎзР МДА, Р-47-фонд, 1-рўйхат, 549-йиғмажилд, 72-варок.

² История Бухарской народной советской республики. "Фан"-Т, 1976. 1866

³ История Бухарской народной советской республики. "Фан"-Т, 1976. 1356

⁴ История Бухарской народной советской республики. "Фан"-Т, 1976. 4376

⁵ За пять лет сборник по вопросам работы коммунистической партии среди женщин Средной Азии. Центральное издательство народов СССР. -Москва. 1925 г. с 28 29 .

⁶ ЎзР МДА, Р-47-фонд, 1-рўйхат, 549-йиғмажилд, 77-варок.

⁷ ЎзР МДА, Р-56-фонд, 1-рўйхат, 41-йиғмажилд, 48-варок.

⁸ ЎзР МДА, Р-48-фонд, 1-рўйхат, 259-йиғмажилд, 136-варок.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Халқ Нозирлари Совети фохишалик билан курашиш тўғрисида қарор қабул қилади. Махсус комиссия ва уни бошқаришга бош бўлади, Марказий Ц.У.З. Санитария-эпидемиология бошқармаси бошлиғи. ишсиз аёлларга ёрдам кўрсатиш, артеллар, иш бошпаналарини ташкил етиш ва катта харажатларни талаб қиладиган кенг ижтимоий характердаги бошқа тадбирлар ташкил етилган тақдирдагина амалга оширилиши мумкин бўлган бир қатор ижтимоий профилактика чора-тадбирларини белгилайди. Олдинги кураш усуллари - шикоятлар, изоляция, рейдлар, кўчириш ва бошқа жазо чоралари - мақсадга еришмаслик учун бутунлай воз кечиш керак. Юқоридагилар билан бир қаторда профилактика чоралари ҳам режалаштирилган - бепул таносил касалликлари бўйича ёрдам, бепул касалхонага ётқизиш ва яна санитария-маърифий тадбирлар¹.

1924 йил 16 майда раис Судаковой ва серкатар Муҳаммаджонов ва Неклюдовой билан женотделнинг қўшма учрашуви унда оналик ва болаликни химоя қилиш, аёллар ҳуқуқларини химоя қилиш, иқтисодий, маданий ҳаётини яхшилаш каби масалалар кўрилди.

Бухоро аёллари ҳақ-ҳуқуқлари, ижтимоий ва иқтисодий ҳаётларини яхшилаш борасидаги ҳаракатлар бир томонлама, кенг кўламли бўла олмаганлигига бир қанча сабаблар мавжуд эди. Хусусан, женотдел бошлиқларидан 1923 йилга қадар Бухоро чегаралари яқинида кўрбошилиқ ҳаракатлари ҳар доим мавжуд бўлиб тургани сабабли, аёллар ўртасида ҳеч қандай иш қила олмаганлиги² ҳақида келтирган. Бошқа томондан, иқтисодий танг вазият, халқнинг советларга хайрихоҳ бўлмаганлиги ҳам аҳамиятга эга бўлган. Бу каби ҳолатлар кейинчалик, “хужум” ҳаракатида ҳам ўз аксини топган. Бухорода хотин-қизларнинг паранжи ташлаш ҳаракатлари кучайганлиги сабабли, ундан аёлларини сақлаш мақсадида Самарқандга кўчиб келган бухороликлар яшаган³.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, БХСРда аёлларнинг ижтимоий ҳаёти оғир бўлиши мавжуд сиёсий, ижтимоий, иқтисодий вазият натижаси бўлган. Аҳолининг катта қисми совет ҳокимиятига хайрихоҳ бўлмаганлиги хотин-қизлар борасидаги мутаассиб қарашларни янада қаттиқ ушлашга сабаб бўлган. Шу туфайли ҳам ҳукумат яратган имкониятлардан фақатгина етим қизлар фойдалана олган. Аёллар ижтимоий ҳаётини яхшилаш борасидаги оз қилинган ишлар ҳам етарлича самарасини бермаган. Асосан, хотин-қизлар таълими борасидаги ҳаракатлар билан чекланиб қолинган.

ТАНИҚЛИ ДАВЛАТ ВА ЖАМОАТ АРБОБИ ИНОМЖОН ХИДИРАЛИЕВНИНГ ПУБЛИЦИСТИК ФАОЛИЯТИГА БИР НАЗАР.

Алимов Бахтиёр Шавкатович.

**Андижон давлат университети тузилмасидаги
“Қатағон қурбонлари хотираси” музейи илмий ходими.**

Ўзбекистон тарихига назар ташлар эканмиз, айниқса уни Россия империяси ва совет даври тарихи даври анча изтиробли, унда фаолият олиб борган кўплаб фидоий кишиларимизнинг меҳнатлари қадрланмаган. Туркистон ва Ўзбекистон республикалари ҳукумат идораларида нуфузли лавозимларда иш олиб борган кишиларимизни фаолиятига назар ташласак, улар серкирра ва ўз даврининг ҳар томонлама етук инсонлари ҳисобланган.

Шундай шахслардан бири, Туркистон АССР ер-сув ишлари комиссари(1921-22 йиллар), Туркистон АССР Марказий ижроия комитети раиси (1922-1924 йиллар) ва 1924 йилнинг январидан то ЎзССР ташкил топгунига қадар Туркистоннинг Москвадаги мухтор вакили ҳисобланган Иномжон Хидиралиевдир.

¹ ЎЗР МДА, Р-48-фонд, 1-рўйхат, 259-йиғмажилд, 143-варок.

² За пять лет сборник по вопросам работы коммунистической партии среди женщин Средной Азии. Центральное издательство народов СССР. -Москва. 1925 г. с 148.

³ Амала ҳоним ҳикояси. Кўчкдилар маҳалласи. Янги йўл. 1928 йил. 11-12 сон. 106

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Бу инсонни номини тарихимизнинг “қора доғли шахслари” қаторидан олиб чиқишдек машаққатли меҳнатни амалга оширган ва довюрраклик намунасини кўрсатган шахс, тарихчи олим Андижон фарзанди, профессор Рустамбек Шамсутдинов ҳисобланади. Устознинг Иномжон Хидиралиев фаолиятига доир бир қанча монографиялари ва туркум мақолалари собиқ иттифоқ марказий нашрларида, мустақил Ўзбекистон оммавий ахборот воситаларида кенг омма ҳукмига ҳавола этилган.

Охирги вақтларда тарихимизга бўлаётган эътибор, хусусан мамлакат раҳбарининг мана бу фикрлари профессор Р.Т.Шамсутдинов томонидан бежизга тилга олинмаган; “Айниқса, сўнгги 4-5 йил ичида Президент Шавкат Мирзиёевнинг ўзбек халқи тарихи, жумладан, ўз даврида ноҳаддан қораланиб, эл-юрт хотирасидан ўчириб ташланган давлат ва жамоат арбобларимиз ҳақидаги пурмаъно фикр, ғоя, амалий тадбирлари туфайли тарихимизга муносабат ижобий томонга ўзгарди. Тарихимизни қандай бўлса шундайлигича ҳолисона баён этиш тўғрисида илгари сурилаётган концептуал, методологик кўрсатма ва маслаҳатлар туфайли бузилган, сохталаштирилган воқеаларни ўз жойига қўйиш борасида катта қўламда ишлар олиб борилмоқда. Ана шундай муносабатга муносиб инсонлардан бири давлат ва жамоат арбоби Иномжон Хидиралиевдир” [1-4].

Бу инсонни фаолияти қанчалик ўрганилган бўлмасин, уни давлат идоравий ишларидан ташқари, дипломатик ва публицистик соҳаларида ҳам яхшигина фаолият юритгани ҳақидаги янги манбалар топилмоқда.

Шундай манбалардан бири, 1924 йилда Бухоро ХСРнинг Москвадаги мухтор ваколатхонаси томонидан асос солинган “Бухарская Жизнь” журнали ҳисобланади. Журнал 1924 йилда 1-2 қўшма илк ва охирги сонлари сифатида нашр этилган [3, 172-176]. Журналнинг мазкур сонлари орқали тарихимиз учун керакли бўлган қимматли материаллар босиб чиқарилган. Журнални ўқиш давомида Иномжон Хидиралиевнинг иккита мақоласини топишга муваффақ бўлдик. Булар “Совет Шарқидаги бизнинг фавқуллодда вазифаларимиз” ва “Ўрта Осиёда яқинлашиб келаётган пахта кампанияси (Тажриба ва истиқболлар)” [2-25-27, 36-38] мақолаларидир.

Куйида Иномжон Хидиралиевнинг ушбу журналда эълон қилинган “Ўрта Осиёда яқинлашиб келаётган пахта кампанияси (Тажриба ва истиқболлар)” номли мақоласини асл ҳолатида тақдим этмоқчимиз.

Ўрта Осиёда яқинлашиб келаётган пахта кампанияси.

(Тажриба ва истиқболлар).

– Пахтачиликни янада ривожлантириш вазифаси аввалгидек, хўжалик ишларимиз тартибида энг муҳим вазифалардан бири бўлиши керак. («Правда» 1924 йил 1 январдаги сони. А. Риков).

“Ўтган йилги қишлоқ хўжалиги кампаниясида умумиттифоқ иқтисодий жабҳасининг муҳим тармоқларидан бири бўлган пахтачиликда биз гоят муҳим муваффақиятларга эришдик, бу эса бизни тугатиш жараёнини тезлаштириш каби муҳим вазифаларни ҳал этишга яқинлаштирди. “қайчи” шаҳар ва қишлоқ ўртасида чинакам иқтисодий алоқани ўрнатади, ўткир ишлаб чиқариш очлигини бошдан кечиради. 1922 йилга келиб 533 минг десятинадан (1915 йил) 50 минг десятинага кўтарилган пахта майдони ўтган йили 152 минг десятинага кўпайтирилиб, Иттифоқнинг тўқимачилик саноатига жами 2 миллион пуддан ортиқ пахта етиштирилди. Пахта толаси (1922 йил 500 000 пуд. толага нисбатан).

Иқтисодиётимизнинг энг муҳим тармоқларидан бирининг сезиларли юксалиши иттифоқ томонидан қуйидаги чора-тадбирларни амалга оширишга сабаб бўлди: а) галланинг катта қисмини пахтачилик районларига олиб кириш; б) сугориш тизимини тиклаш (ўтган йили 500 минг десятина майдонда сугориш тизими тикланди); в) кенг ва нисбатан арзон қишлоқ хўжалиги кредитини ташиқил этиш; г) қишлоқ пахтакорлар учун ишчи қорамоллари сотиб олиш учун маблағ ажратиш (Хитой ичида); д) пахта монополиясининг бекор қилиниши; е) пахта экинларини солиқдан озод қилиш; и) ягона қишлоқ хўжалиги солигини жорий этиш ва унга нисбатан сезиларли имтиёзлар бериш; к)

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

пахта органлари томонидан ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш.

Бугунги кунгача Туркистонда бу ҳаракат мавжуд эмас.

Ўтган йилги пахта кампанияси тажрибаси, яқинлашиб келаётган кампания даврида Туркистонда пахта майдони 300 минг гектарга кўпайтирилади, пахтадан тола етиштириши эса 4 миллион 500 минг пудни ташиқ қилади, деб тахмин қилиш учун барча асослар беради. Шундай қилиб, Туркистон пахтачилигининг авж даврида пахта етиштириши ишлаб чиқаришининг 50 фоиздан ортигига етади.

Бироқ, ўтган йили пахтачилик фаолияти нисбатан оқилона, тўғри ва тизимли равишда амалга оширила бошланган ва келгуси йилларда эса тўлиқ ниҳоясига етказилиши таъминланган қатор муҳим аҳамиятли бўлган чора-тадбирларга қарамай, Туркистон ва Бухорода 1924 йилга мўлжалланган пахта етиштириши дастурини бажариш зарурати билан тўғриланиши зудлик билан белгилаб қўйилган бир хил камчиликларни қайд этишимиз керак.

Албатта, юқорида санаб ўтилган тадбирлар (суғориш тизимини тиклаш, ишчи чорва молларини олиб кириш ва ҳ.к.) пахтачиликни тиклаш учун зарур шарт-шароитлар бўлса-да, деҳқонларнинг галлачиликка қисман қайтиши учун зарур шарт-шароит бўлиши ҳам мумкин.

Деҳқон ўз хўжалигини босқичма-босқич кенгайтириши учун олинган маблағдан оқилона фойдаланиши таъминлайдиган шарт-шароит яратиб, пахта майдонини кенгайтириши учун кучли рағбат ярата олмасак, бу ҳодиса ҳақиқатга айланиши мумкин.

Яқунланган кампанияда иттифоқчи ташиқлотлар бир пуд пахта хом ашёсининг нархини 5 рубль 20 тийин (копеек) қилиб белгиладилар. Бу нарх пахтакорнинг ишлаб чиқариш харажатларига мос келади; Туркистон ва бухоролик пахтакорлар, гўёки, марказий вилоятлар галлакorigа қараганда қулайроқ шароитларга эволаштирилган.

Лекин айнан мана шу дақиқа бизни адаштиришига қодир бўлажак кампанияда пахта фронтидаги янги галабани кафолатланган деб ҳисоблаш мумкинлигига қатъий ишонч ҳосил қилади.

Лекин пахтачилик бозорлари деҳқон хўжалиги эҳтиёжлари, унинг ҳаётий эҳтиёжларини қондирадиган ишлаб чиқарилган маҳсулотлар билан таъминланган тақдирдагина пахта маҳсулотларига адолатли ва ундан ҳам юқори нархларнинг белгиланиши пахтачиликни кенгайтиришининг ҳақиқий рағбатига айланиши мумкин. Айни пайтда адолат шуни таъкидлашни талаб қиладик, совет пахтачилигини олиб боришда тажриба йўқлиги, шунингдек, сўнгги пайтларда Россия саноатининг етишмаслиги туфайли биз Марказий Осиё бозорларига ишлаб чиқарилган маҳсулотларни олиб киришга мажбур бўлдик, бу пахтачилик иқтисодиёти учун унчалик фойдали бўлмайди.

Бундан таиқари, пахтачилик туманлари бозорларида қишлоқ хўжалиги асбоб-ускуналари ва ишчи чорва моллари кескин танқислигини қайд этадиган бўлсак, бу бозорларда товар етишмаслиги биз учун яққол аён бўлади.

Шу сабабли, бир томондан, товар етишмаслиги, пахтачилик туманларининг қозғоз белгилари билан тўлиб кетиши, иккинчи томондан, уларнинг харид қобилияти ҳалокатли даражада пасайиб кетди.

Айтилганларни сарҳисоб қилсак, ўтган кампания давомида пахтакорлар сезиларли камомадга, кўп ҳолларда аллақачон вайрон бўлган иқтисодиётнинг асосий капиталига таъсир кўрсатади, деган хулосага келмасдан иложимиз йўқ.

Шундай қилиб, пахта кампаниясининг келажаги ва натижалари тўғрисида омма орасида ноаниқлик кучайиб бораётганидан қўрқиб табиийдир. Зеро, деҳқонлар нафақат пахта идораларидан, балки бир қанча ёзилмаган мажбуриятлар билан камбағал деҳқон ва оддий пахтакорни қул қилиб олган судхўр (бой)дан ҳам қарздор эди.

Тўқимачилик саноатини энг тез тиклаш зарурати, иттифоқчилик маблағларини чет эл пахтасини сотиб олишга сарфлашининг мақсадга мувофиқлиги, “қайчи”га барҳам

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

беришнинг алоҳида аҳамияти 1924 йилга мўлжалланган пахта ишлаб чиқариш дастурини зудлик билан амалга оширишни тақозо этмоқда.

Ушбу дастурни ишга тушириш учун бизга қуйидагилар керак:

1) Пахтакорлик органлари ва пахтакорлар ўртасидаги муносабатларни нафақат пахта маҳсулотлари учун етарли ҳақ тўлаш, балки пахтакорлар томонидан пахта етиштириш учун олинган маблағлардан оқилона фойдаланишни таъминлайдиган шарт-шароитларни яратиш асосида янада аниқлаштириш.

2) Пахтакор вилоятлар аҳолиси учун қорамол ҳайвонларини оммавий харид қилишни ташкил этиш.

3) Туркистон ва Бухорони қишлоқ хўжалиги асбоб-ускуналари, шунингдек, уни таъмирлаш учун зарур бўлган темир, пўлат, чўян, қалай ва бошқа моддалар билан таъминлаш. Инвентаризацияни пахтачиликка мослаштириш учун Россиянинг қишлоқ хўжалиги асбоб-ускуналари ишлаб чиқарувчи заводлари билан шартнома тузиш зарур.

4) Туркистон ва Бухоро бозорларини пахта хўжалиги ва деҳқон ҳаёти эҳтиёжларини қондирадиган ишлаб чиқарилган маҳсулотлар билан таъминлаш.

5) Қишлоқ хўжалиги кредитини унинг максимал даражада мавжудлиги ва мослашувчанлиги тамойиллари асосида кенгайтириш.

6) Насос билан сугориладиган пахта майдонларини кенгайтириш.

7) тижорат ва судхўрлик капитали таъсирини фалаж қилишга қодир бўлган овул-қишлоқ кооператив тармогини яратиш.

8) Мунтазам валютага ўтиш.

Ушбу чора-тадбирларни амалга ошириш зарурати ўтган йил тажрибаси ва умумиттифоқ иқтисодиётини ва унинг бутунлигини тиклаш вазифаларидан келиб чиқади”.

Туркистон Республикасининг мухтор вакили

И. Хидиралиев.

Юқоридаги мақоладан кўриниб турибдики, И.Хидиралиев мухтор вакил сифатида дипломатик фаолият билангина чекланиб қолмасдан, юртимизнинг қишлоқ хўжалиги, хусусан унинг асосий тармоғи ҳисобланган пахтачиликка доир муаммоларини раҳбарият олдида баралла айта олган. Унинг бунга ўхшаш мақолалари ўша даврнинг даврий матбуотларида доимо ёритилиб борилган. У қайси соҳада фаолият олиб бормасин, соҳадаги барча муаммоларга бефарқ муносабатда бўлмаган. Халқимизнинг қийнаб келаётган барча муаммоларини ўз вақтида ижобий ҳал этишга уринган. Иномжон Хидиралиевнинг бу каби хизматлари туфайли Туркистон ва Ўзбекистон тарихида тутган ўрни бекиёсдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1.Шамсутдинов Р.Т. *ТАНИҚЛИ ДАВЛАТ ВА ЖАМОАТ АРБОБИ ИНОМЖОН ХИДИРАЛИЕВ ҲАЁТИГА ЧИЗГИЛАР*. Тошкент. Akademnashr» 2021й.

2.”Бухарская Жизнь” Издания Экономического Представительства БНСР в Москве. №1-2. 1924 год.

3. Maxkamov A. *BUXORO XALQ SOVET RESPUBLIKASINING SSSRDAGI MUXTOR VAKILI ABDURAHIM YUSUFZODANING MOSKVADAGI MUHARRIRLIK FAOLIYATI*. Development of pedagogical technologies in modern sciences. Volume 3. Issue 1. Pages 172-176.

БХСР АРБОБЛАРИДАН БИРИ ПОРСО ХЎЖАЕВНИНГ ҲАЁТИ ВА ФОЖИАЛИ ТАҚДИРИГА ДОИР МАЪЛУМОТЛАР

Махкамов Азизбек Комилжон ўғли

Андижон давлат университети тузилмасидаги

Қатагон қурбонлари хотираси музейининг

кичик илмий ҳодими, таянч докторант.

Порсо Хасан Хўжаев

ХІХ асрнинг охири - ХХ асрнинг бошларида Бухоро амирлигидаги жадидчилик ҳаракатининг фаол аъзоси, Бухоро халқ шўро жумҳурияти асосчиларидан бўлган Порсо Хасан Хўжаев 1867 йилда Бухоро шаҳрида оддий ҳунарманд оиласида таваллуд топган, 17 ёшигача эски мактабда ўқиган, ёшлигиданок ўзбек, тожик, рус тилларини мукамал эгаллаган. У камбағал оиладан бўлгани сабабли дастлаб қариндоши Хожи Ғафур исмли чой даллолининг қўл остида хизмат қилиб, отасига рўзғор ишларида кўмаклашган. Кейинчалик отасининг эски хўжайини Олимхўжа эшон исмли савдогарнинг хизматчилигига тайин қилинган ва бу ерда 4 йилдан кўпроқ вақт давомида ишлаган. Бу орада Карки вилоятида ҳунармандлик қилаётган отаси Хасан Хўжа оғир хасталикка чалиниб 1887 йилда ҳаётдан кўз юмган. Бироз вақт ўтиб хўжайини Олимхўжа эшон ҳам оламдан ўтгач Порсо Хўжаев 1903 йилга қадар Усмонбек, Аманжон исмли йирик савдогарларга хизматида

бўлган. Ваниҳоят у 36 ёшида Бухорода ўзи учун алоҳида дўкон сотиб олган ва “Таржимон”, “Вақт” газеталарига обуна бўлиб, уларни мунтазам мутолаа қилган ҳамда Бухородаги жадидчилик ҳаракати билан, унинг аъзолари билан яқиндан таниша бошлаган. У ўз таржимаи ҳолида жадидчилик ҳаракатига кириб келиши ҳақида қуйидагиларни баён этган: “Биз кечалари 2-3 киши бўлиб газеталар ўқир эдик ва бунинг таъсирида дунёнинг ҳар хил сиёсатларидан бир оз хабардор бўлиб, Бухоро амири томонидан камбағал меҳнаткашларга жабр-зулм қилингани ва шунга ўхшаш тартибсизликлар, шаърият деб домла, эшон, муллаларнинг ўйинларини кўриб, буни нотўғри деб билиб Бухоронинг машҳур ишларини ислоҳчилик ва чорачилик идорасига киришиб, ислохот йўлдошлари билан бирга юрганман. 1905 йилда Русия-Япония муҳорабаси натижасидан Россия ичинда инқилоб бўлгани учун биз “Ёш инқилобчилар” ҳам Бухорода инқилоб қилмоқ, камбағал-меҳнаткашдан чиққанларни жабр-зулмдан қутқазмоқ йўлини олиб Бухоро ичинда янги усулда мактаблар очиб ва газеталар чиқариб халқни бирозгина фикрини юксалтириш учун чалишиб, Бухоро ичинда янги усулда мактаб ва газеталар очмоққа муваффақ бўлдик. Бу мактаб ва газеталар бироз давом олмоқдан сўнг расмий суратда ҳукумати истибдод томонидан таъкиб остига олинди”.

Юқоридагидан кўриниб турибдики, Порсо Хўжаев 1905 йилга келиб жадидчилик ҳаракатининг фаол аъзосига айланган ҳолда янги усулдаги мактаблар очилишига ва тараққийпарварлик ғояларини кенг тарғиб қилувчи янги газеталар чоп этилишига ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган. Шунингдек, у Бухородаги жадидлар томонидан “Маърифат кутубхонаси” ва “Баракат” ширкати очилишига ҳам бошчилик қилган. Мазкур жараён ҳақида у қуйидагича хотирлаган: “Халқи назарий диққатини ўзимизга жалб қилмоқ учун “Баракат” исмли бир ширкат, чит сотадирган дўкон ташкил қилдик. Бу ширкат асосан мануфактурадан иборат бўлиб, арзон баҳо ила халққа маҳсулот етказиб берар эди. Биз “Баракат” ширкати асносида баъзи ерларда кироатхоналар ташкил қилдик ва “Маърифат”

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

исмли китобхоналар очдик. Бизнинг бу ташкилотларимиз Романов сукутигача давом этиб келди”. Шу тариқа Бухоронинг энг билимли ва илғор савдогарларидан бири бўлган Порсо Хўжаев тез орада тараққийпарвар жаидларининг етакчи аъзоларидан бирига айланган.

П. Хўжаев 1917 йил Россия империясидаги февраль инқилобидан сўнг сиёсий жихатдан анча фаоллашган “Ёш бухороликлар” фирқаси аъзолари билан биргаликда Бухоро амири Саид Олимхондан кенг ислохотларни талаб қилувчи дастур ишлаб чиқилишида ҳам фаол иштирок этган. Ўша йил апрель ойида амир томонидан “Манифест” эълон қилинган, бу воқеага бағишланган митинг натижасида жаидчилик ҳаракати аъзолари яна таъқиб остига олинган, Янги Бухорога (Когонга) сўнгра Тошкентга кўчиб ўтган. Айнан 1918 йилда Тошкентдаги фаолияти даврида “Бухоро инқилобчилар жамияти”(БИЖ)га аъзо бўлиб, большевикларнинг сохта ваъдаларига ишонган ҳолда, кўплаб жаидлар қатори тинч ислохотчилик позициясидан воз кечган. Ўша йилиёқ “БИЖ”нинг Самарқанддаги шўъбасига раис муовини этиб тайинланган. Бундан ташқари Шахрисабз, Қарши, Бухорода амирлик тузумига қарши яширин фаолият билан ҳам машғул бўлган. 1919 йил 11 сентябрда “Ёш бухороликлар” инқилобий кўмитаси раиси ўринбосари этиб тайинланган. 1920 йил август охирида большевиклар томонидан Бухоро амирлигига қарши ҳарбий интервенция бошланган, П.Хўжаев Тошкентдан йўлга чиқиб Самарқанд ва Каттақўрғонга шаҳарларидаги ёшлар отрядларига бошчилик қилган ҳамда 28 августда Хатирчи беги Остонкул билан бўлган жангга ғалаба қозониб уни Бухорога чекинишга мажбур қилган. 1920 йил 14 сентябрда Бухоро халқ шўро жумҳурияти ташкил топган, Порсо Хўжаев янги ҳукумат томонидан Хатирчи ва Кармана вилоят инқилобий кўмитаси раислигига тайинланган. У мазкур лавозимда маориф, хўжалик, зироат ва бошқа янги шўро идораларини очиш, Мир, Зиёридин, Тошкўприк, Султонобод ва бошқа ҳудудларда инқилобий кўмиталар ташкил қилиш, халққа ташвиқот юргизиш, энди амир ҳукумати йўқ бўлгани, эндиликда ҳукумат - халқ ҳукумати эканлиги, ҳукумат ҳар бир ишни халқ маслаҳати билан қилиши ҳақида аҳолини маълум қилган, мамлакатдан ҳарбий ҳаракатлар туфайли қочиб кетган фуқароларни ортга қайтариш ишлари билан фаол шуғулланган. 1920 йил 24 декабрда Порсо Хўжаев Бухоро шаҳрига чақириб олинган ва ҳукумат таркибида турли раҳбарлик лавозимларида ишлай бошлаган. Хусусан у 1921 йил январида зироат нозири этиб тайинланган. Бироқ, ҳасталик сабабли бу лавозимда узоқ ишлай олмаган 1921 йил 22 майда Кармана вилояти инқилобий кўмитаси раиси этиб тайинланган. Сўнгра 1921 йил 27 сентябрдан БХСР зироатчилик халқ нозири ўринбосари лавозимида ишлай бошлаган. 1922 йил 26 февралда БХСР Касаба уюшмалари кенгаши раиси лавозимида тайинланган.

Порсо Хўжаев 1922 йил 14 декабрда Бухоро халқ шўро жумҳуриятининг Марказий ижроия кўмитаси раиси лавозимида тайинланган ҳамда Ўзбекистон ССР ташкил топгунга қадар мазкур лавозимда фаолият кўрсатган. Унинг ҳукумат ишидаги сермахсул фаолияти инобатга олиниб, 1923 йилда 1- даражали “Қизил Юлдуз”, 1924 йилда СССРнинг “Қизил байроқ” ордени билан мукофотланган(№10192).

П.Хўжаев Ўрта Осиёдаги миллий-ҳудудий чегараланиш жараёнида ҳам фаол иштирок этган ва 1924 йил 23 ноябрда Бухоро-Туркистон-Хоразм инқилобий кўмиталарининг аъзоси этиб тайинланган. Ўзбекистон ССРнинг 1-2-съездларида Марказий ижроия кўмитаси Президиумининг аъзоси этиб сайланган. 1926 йил 26 июнда Бухорога қайтиб келиб, дастлаб шаҳар советида раис ўринбосари сўнг 1927 йил 19 апрелда Бухоро шаҳар совети раиси лавозимида фаолият кўрсатган. 1927 йилда ЎзССР 2-съезд Президиуми аъзоси этиб сайланган. Ватан равнақи йўлида узоқ йиллик машаққатли меҳнат туфайли Порсо Хўжаевнинг соғлиги ёмонлашган ва 1928 йил 24 январда ҳукумат номига истеъфо сўраб ариза ёзган ва унга ҳукумат томонидан 100 сўм микдорида нафақа тайинланган.

Бироқ 1929 йилда Порсо Хўжаев партиядagi “тозалов” жараёнида унинг сафидан чиқариб юборилган. 1928 май ойида ҳеч қандай нафақасиз, ишсиз, 7 жонлик оиласи билан, касаллик туфайли Бухородан кўчиб кетишга мажбур бўлган ва Тошкент шаҳар,

БХСР ҳукумати аъзолари. 1924 йил. 1-қаторда марказда Порсо Хўжаев, чапдан иккинчи Қори Йўлдош Пўлатов, тўртинчи Файзулла Хўжаев

қийин аҳволда қолган Порсо Хўжаев ЎзССР Ижтимоий ҳимоя халқ комиссарига ариза билан мурожаат қилгач, унинг “собик қизил партизан ва қизил гвардиячи” эканлиги инобатга олинган ҳолда фақатгина 1932 йил май ойига келиб унга 250 рубль миқдорда нафақа тайинланган.² Бироқ, оиланинг яқка боқувчиси бўлган П.Хўжаев ҳукуматга яна қуйидагича ариза ёзишга мажбур бўлган: “Хозирги кунда нафақам 250 рубль, аёлим “Красная заря” фабрикасида ишлар эди. 1 йил олдин аёлим бетоб бўлиб, нафақасиз 2 гуруҳ ногирони эканлиги тасдиқланди. Уйдаги барча нарсани сотиб фарзандларни боқдик, 6 ой давомида ўзим ҳам касал бўлиб қолдим. Менинг ёшим ҳозир 69 да ва болаларимни боқишим жуда қийин. Шунинг учун менга ёрдам беришингизни сўрайман. Нафақамни оиламни боқиш учун етадиган даражада оширишингизни илтимос қиламан. 28 март 1937 йил³.”

Бироқ, мазкур аризага жавоб келмасидан туриб, совет ҳукумати томонидан олиб борилган мудҳиш “Катта террор” сиёсати таниқли жадид, йирик давлат ва жамоат арбоби Порсо Хўжаевни ҳам ўз домига тортган. Порсо Хўжаев собик БХСР раҳбар арбоблари билан “миллатчилик”, “аксинкилобий фаолият” олиб борганликда айбланиб, ЎзССР НКВД ходимлари томонидан 1937 йил 9 сентябрда хибсга олинган.

¹ ЎзМА 96-фонд, 4-рўйхат, 1235-иш 3-6 варақлар

² ЎзМА 96-фонд, 4-рўйхат, 1235-иш 7-19 варақ.

³ ЎзМА 96-фонд, 4-рўйхат, 1235-иш 24- варақ.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

НКВД ҳодимлари П.Хўжаевни Тошкент турмасига олиб кетгач, ЎзССР МИК президиумининг қарорига кўра 1 август 1937 йилдан бошлаб унга нафақа тўлаш тўхтатиб қўйилган¹. Натижада хотини Хидоят Ахмедова, норасида қизлари Халима, Мусатбах, Муҳаббат, ўғиллари Исо, Зикриё, Робилар ягона тирикчилик манбаидан махрум бўлганлар.

Тарихчи олим, профессор Рустамбек Шамсутдиновнинг “Қатағон қурбонлари. Иккинчи китоб” асарида келтирилишича, 1937 йил 14 октябрда ЎзССР НКВД “учлиги” томонидан Порсо Хўжаев ҳақида қуйидаги мазмундаги айбнома эълон қилинган: Порсо Хўжаев - 1877 йили туғилган, Бухоро шахридан, собиқ савдогар, ВКП(б)нинг собиқ аъзоси, миллатчилиги учун партиядан чиқарилган, ҳибсга олингунга қадар нафақахўр. Аксилинқилобий миллатчи “Миллий иттиҳод” ташкилотининг аъзоси, унинг йиғилишларида фаол қатнашган, совет ҳокимиятига қарши кураш ва босмачилар тўдасини ташкил этиш масалалари кўрилганда фаол иштирок этган, сўнгги вақтларгача аксилинқилобий миллатчи ташкилот раҳбарлари билан алоқада бўлиб, тарғибот олиб борганликда айбланган.²

П.Хўжаев қаттол совет ҳукумати томонидан ЎзССР Жиноят Кодексининг 60-,67-моддаларида кўрсатилган жиноятларда айбдор деб топилиб, отувга ҳукм қилинган. Ҳукм 1937 йил 25 октябрда Тошкентда ижро этилган. 1962 йил 26 ноябрда оқланган.³

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Рустамбек Шамсутдинов. Қатағон қурбонлари. Иккинчи китоб. Тошкент. “Шарқ” нашриёти. 2007 йил. 181-бет.
2. ЎзМА 96-фонд, 4-рўйхат, 1235-иш 24- варақ.
3. ЎзМА 96-фонд, 4-рўйхат, 1235-иш 25- варақ.
4. ЎзМА 96-фонд, 4-рўйхат, 1235-иш 3-6 варақлар
5. ЎзМА 96-фонд, 4-рўйхат, 1235-иш 7-19 варақ.

АНАЛИЗИ И ВОПРОСЫ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ, ИСТОРИОГРАФИИ ТЕМЫ ХЛОПКОВОДСТВА В ХОРЕЗМСКОЙ И БУХАРСКОЙ НАРОДНЫХ СОВЕТСКИХ РЕСПУБЛИК

Самадов Искандар
докторант Кар ГУ

События первой четверти XX века имеют важное значение в жизни узбекского народа, имеющего многовековую историческую память и ставшего свидетелем сложных и противоречивых событий, а также крупных сдвигов в своем прошлом. Географическое положение Узбекистана издревле имело большое значение в развитии сельского хозяйства. С точки зрения доходов и стратегического значения вес урожая хлопка особенно велик в сельскохозяйственном секторе. Но в грандиозных планах Советской России Узбекистан рассматривался лишь как маргинальная страна-поставщик хлопка-сырца. Это привело к одностороннему развитию экономики Узбекистана. Здесь уместно процитировать слова Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева: “Мы все хорошо помним, что в недавнем прошлом Узбекистан считался аграрной страной, в которой доминировала хлопковая монополия”.⁴ Однако вопрос хлопководства в Узбекистане во времена СССР был одним из трудных проблем.

¹ ЎзМА 96-фонд, 4-рўйхат, 1235-иш 25- варақ.

² Рустамбек Шамсутдинов. Қатағон қурбонлари. Иккинчи китоб. Тошкент. “Шарқ” нашриёти. 2007 йил. 181-бет.

³ Ўша манба. 183-бет.

⁴ Ш.М.Мирзиёев Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз.- Тошкент: Ўзбекистон, 2018. -Б. 6.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Хорезмская и Бухарская Народная Советская Республика, существовавшая в 1920-1924 годах, является одной из главных составляющих истории Узбекистана. Хотя эти две республики прожили очень короткий исторический период, они оставили неизгладимый след в истории, проведя определенные работы в области государственного управления, политической, социальной и культурной сферах. С образованием Хорезмской и Бухарской народных советских республик начался процесс жестких реформ в политической, экономической и социально-культурной сферах. Советская Россия под видом «содействия созданию независимого демократического государства в Хорезме и Бухаре» пыталась повернуть изменения в республиках в русло интересов России. Советское государство, исходя из своих интересов, предоставило БНСР и ХНСР большой объем кредитов для того, чтобы уделить серьезное внимание развитию хлопкового сектора сельского хозяйства и стимулировать выращивание хлопка. В обмен на хлопок фермерам давали необходимые и дефицитные на тот момент продукты, а их интерес к выращиванию хлопка искусственно повышали. Также были созданы Русско-Хорезмское и Русско-Бухарское государственные хлопководческие предприятия.

Узбекистан имеет уникальную традицию исследования хлопководства, сети производства хлопка и ее развития, противоречивых процессов и проблем в производстве хлопка. Это объясняется тем, что Узбекистан является одним из основных хлопкосеющих регионов мира. Уровень развития хлопчатника в разные исторические периоды подробно изучался экономистами, селекционерами, историками и другими специалистами. Но до сих пор Русско-Хорезмская и Русско-Бухарская хлопковая компания и ее деятельность не изучались как объект отдельного исследования. Однако на эти организации возлагались увеличение и обеспечение средств на посевные площади хлопка, хранение хлопка и хлопчатобумажной продукции, продажа и покупка хлопкового сырья, его немедленная доставка к месту назначения железнодорожным и водным транспортом и многие другие важные задачи.

Целесообразно изучить опубликованные работы по хлопковой отрасли и ее истории, разделив их на четыре группы.

В первую группу входит историческая литература, изданная в годы Советской власти, во вторую группу входят исследования, созданные в годы независимости, в третью группу входит зарубежная литература, в четвертую группу входят архивные документы.

Хотя литература, входящая в первую группу, издавалась еще во времена Советского государства, в ней даются мнения о научно-теоретических, концептуальных аспектах вопроса, развитии хлопкового производства республики, ошибках и недостатках. В советский период был создан ряд серьезных брошюр и монографий, в которых исследовалась аграрная политика Узбекистана, в частности вопросы выращивания хлопка.¹ Аминова Р.Х. В исследованиях И.А. Алимова, Б.А. Туленбаева, З.Л. Кунаковой основное внимание уделено мероприятиям, реализуемым в различных направлениях сельского хозяйства Узбекистана в советский период, а также Х.С. Саидову, А. Раззокову.

¹Исхаков Ю.М. Развитие хлопководства в Узбекистане. – Т.: Фан, 1960;Аминов Р.Х. Аграрная политика советской власти в Узбекистане. (1917-1920 г.г). Т.: Изд-во АН. Уз ССР, 1963; Саидов Х.С. Борьба за осуществление ленинских идей в развитии советского хлопководства. – Т.: Фан, 1966; Туленбаев Б.А. Осуществление ленинской аграрной политики в республиках Средней Азии. – М., 1967; Раззаков А. Борьба трудящихся Узбекистана за достижение хлопковой независимости СССР.- Т.: Фан, 1968; Ўша муаллиф. Развитие хлопководства в Узбекистане. –Т.: Фан, 1983; Алимов И.А. Аграрные преобразования в народных советских республиках Хорезма и Бухары. (1920-1924 г.г). – Т.: Узбекистан, 1970; Джумабаев Ф.Б. Трудящиеся Узбекистана в борьбе за развитие хлопководства (в годы военных пятилеток). Т.: Фан, 1973; Кунакова Л.З. К вопросу об основных этапах аграрной политики советского государства в Средней Азии (октябрь 1917-1929г.г).- В кн.: Товарные отношения и эффективность соц. произ-во. Вып. 3. – Растов н/Д, 1973, стр 145-164; Ходжиев Э.Х. История орошения и освоения (1917-1970 г.г). –Т.: 1975; Зиёев Х. Ўзбекистон пахтчилиги тарихидан Т., 1980; Шоакрамов К.Ш Советский Узбекистан-основная хлопковая база СССР. -Т.,1980вабошқалар.

История хлопчатобумажной промышленности изучается в трудах Х.Зиёева, К.Ш.Шоакрамова.

Ценные сведения об истории хлопчатобумажной промышленности БНСР и ХНСР можно найти непосредственно в литературе, посвященной истории Хорезмской и Бухарской народных советских республик.¹

С середины прошлого века серьезное внимание уделяется исследованию истории хлопководства в Узбекистане. Одними из первых в этой области выступили А. Раззаков, Х. Саидов, И. Е. Шалашилин, А. Д. Ахроров, М. М. Абрамов.² В своих диссертациях авторы пытались проанализировать хлопковую промышленность в условиях советской власти исходя из потребностей времени и интересов правящей идеологии.

В последующие годы состояние хлопковой отрасли в разные периоды исследовали экономист К.Юсупов, историки Б.Миркомилов, С.Ф.Отабеков, А.Равшанов, М.К.Хасанов.³

Исследователи из других республик Советского государства также изучали вопросы выращивания хлопка.⁴ Исследования состояния хлопководства в Азербайджане проводили К. А. Алиев, в Туркменистане И. А. Абаев, в Казахстане Б. А. Бекмуродов, в Киргизии Т. Жиргалбеков.

В советский период был проведен ряд работ по применению достижений науки в хлопковой отрасли, изучению деятельности отрасли с научной точки зрения, создан ряд брошюр и монографий по этой теме.⁵

¹Непесов Г. Из истории Хорезмской революции. 1920-1924 гг. – Т.: Госиздат УзССР, 1962; Ишанов А.И. Бухарская Народная Советская Республика. Т., 1969; Манелис Б.Л. Из истории правовых отношений Бухарской и Хорезмской Народных Советских Республик с РСФСР и СССР. // Труды ТашГУ им. В.И.Ленина, вып 352, Т., 1970; История Бухарской и Хорезмской Народных Советских Республик. – Москва: “Наука”, 1971; Файзулла Хўжаев. Бухородаги революция ва Ўрта Осиёнинг миллий чегараланишига доир. Танланган асарлар. т.1.Т., 1976, 244-бет; Зиманов С.От освободительных идей к советской государственности в Бухаре и Хиве. Алма-Ата, 1976; Погорельский И.В. История Хивинской революции и Хорезмской Народной Советской Республики 1917-1924 гг. – Л.: Изд. Ленинградского университета, 1984; Касымов Ф., Эргашев Б. Бухарская революция. Дорогу выбрал курултай. // Родина, 1989, N. 11, с 34-вабошқалар.

²Шалашилин И.Е. Победа социалистического хлопководства в Узбекистане. Автореф. дисс. канд. ист. наук. Т.: 1949; Саидов Х. Большевики в борьбе за хлопок. Автореф... дисс. канд. ист. наук.- М., 1950; Раззаков А. Из истории борьбы трудящихся Туркистанской АССР за восстановление хлопководства (1921-1924 г.г.). Автореф. дисс. канд. ист. наук. – М.: 1954; Абрамов М.М. Исторический очерк союза “Кошчи” в Самаркандской области (1919-1927 г.г.). Автореф... дисс. канд. ист. наук. – Самарканд, 1958; Ахроров А.Д. Коммунистическая партия Узбекистана в борьбе за подъем хлопководства в годы третьей пятилетки (1938-июнь, 1941 г.г.). Автореф... дисс. канд. ист. наук – М., 1959-вабошқалар.

³Юсупов К. Восстановление сельского хозяйства Узбекистана (1921-1928 годы). Автореф... дисс. канд. экон. наук –Т.: 1962; Раззаков А. Борьба трудящихся Узбекистана за достижение хлопковой независимости СССР. Автореф. дисс. докт. ист. наук. – Т., 1970; Хасанов М.К. Деятельность В.И.Ленина и советского правительства по социалистическому преобразованию и восстановлению хлопководства Средней Азии в период гражданской войны и первые годы НЭП а (1918-1924 г.г.) Автореф. дисс. канд. ист. наук.-Т., 1984; Миркамилов Б. Социально-экономическое развитие хлопководческого хозяйства Туркестана (конец XIX-начало XX в.в.). Автореф. дисс. канд. ист. наук.- Т., 1988; Отабеков С.Ф. Дехканское хозяйство Узбекистана в условиях НЭП а (1921-1924 г.г.) Автореф. дисс. канд. ист. наук. Т., 1989; Равшанов А. Вклад трудящихся Узбекистана в восстановление и развитии ирригации (1917-1928 г.г.) Автореф. дисс. канд. ист. наук.- Т., 1990-ва бошқалар.

⁴Алиев Х.А. Коммунистическая партия в борьбе за превращение Азербайджанской ССР в одну из мощных хлопковых баз Советского Союза. Автореф. дисс. канд. ист. наук.- Баку. 1954; Абаев И.А. Развитие хлопководства советского Туркменистана. – Ашхабад, 1963; Жыргалбеков Т. Партийная организация Киргизии в борьбе за развитие хлопководства.- Фрунзе, 1969; Бекмуратова Б.А. История создания хлопководства Казахстана (1924-1945 г.г.). (На примере “Пахта-арна”). Автореф. дисс. канд. ист. наук. Алма-ата, 1980-вабошқалар.

⁵Развитие науки по хлопководству в Узбекистане за 50 лет; хлопководство Узбекистане за 50 лет. Справочник.-Т., 1967; Достижения науки по хлопководству. Т., 1968; История развития хлопководства в Узбекистане. Т.: -Фан, 1983-вабошқалар.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Во вторую группу входит литература, изданная в годы независимости, в ходе которых перед историками были поставлены очень ответственные и сложные задачи. В годы независимости возникла необходимость подойти и исследовать историю хлопковой отрасли на основе новой теоретической методологии. А.Р.Раззоков, Р.Х.Аминова, Х.Зиев, А.А.Голованов и др. создали большие монографические труды по истории отрасли.¹

За годы независимости историками выполнен ряд диссертаций по истории хлопковой отрасли.² Среди них научные работы И.Т.Озеровой, К.М.Сарибаева, К.Т.Рустамовой, И.Д.Аберкулова, Р.Ю.Юлдошева, Х.М.Куллиева.

За годы независимости значительный прогресс был достигнут в исследовании истории Хорезмской и Бухарской народных советских республик.³ В связи с этим М.Маткаримов, Ф.Касимов, М.Матниязов, Генис В., К.Раджабов, Ш.Хайитов, Н.Полвонов, А. Пардаев, Б. Мамадаминава, З. Исследования Джунаева заслуживают внимания. В них можно найти ценные сведения об истории хлопчатобумажной промышленности БНСР и ХНСР.

К третьей группе относятся работы, созданные зарубежными учеными в области хлопководства в Узбекистане, занимающие особое место в историографии темы.⁴

К источникам четвертой группы относятся материалы Центрального государственного архива Республики Узбекистан (УзНГА), Государственного архива Хорезмской области, Государственного архива Бухарской области. Например, УзНГА фонд 9 (Среднеазиатский экономический совет), фонд 18 (Турэкономсовет), фонд 46 (ЦРК Бухарской Народной Советской Республики), фонд 47 (ЦИК Советов СССР), фонд 48 (Совет народных инспекторов БНСР), фонд 49 (Бухарский совнархоз), фонд 51 (Наблюдение за земельными делами СССР), фонд 52 (Отдел водного хозяйства при Управлении земельными делами СССР), фонд 53 (Наблюдение за земельными делами СССР). Торговля и промышленность

¹ Голованов А.А. Крестьянство Узбекистана: Эволюция социального положения (1917-1937 г.г.). –Т.: Фан, 1992; Аминова Р.Х. История совхозов Узбекистана. 1917-1960 г.г. Опыт, проблемы, уроки. Т.: Фан, 1993; Раззоков А.Р. Ўзбекистонда пахтачилик тарихи.-Т.: Ўзбекистон, 1994; Ражабов.Қ, Хайдаров.М. Туркистон тарихи.-Т.: Университет, 2002; Зиёев Х. Ўзбекистонда пахта яккахокимлиги учун кураш ва унинг оқибатлари (XIX асрнинг охири-XX аср бошлари). –Т.: Шарк, 2006;

² Мамазоитова Ю. Сельское хозяйство Узбекистана в отечественной исторической литературе. (От завоевания Средней Азии до обретения независимости). Автореф... дисс. канд. ист. наук. –Т., 1995; Озерова И.Т. Дехканство Туркестана в условиях перехода к НЭПу (1921-1924 г.г). Автореф... дисс. канд. ист. наук.-Т., 1997; Сарыбаев М.К. История хлопководства Каракалпакстана (1873-1941 г.г). Автореф... дисс. канд. ист. наук –Нукус., 1998; Рустамова Г.К. Колониальная сущность царской и большевистской власти в Туркестане (1867-1924 г.г). Автореф... дисс. канд. ист. наук.-Т., 1999; Аберкулов Д.И. Дехканство Туркестана в 1917-1921 г.г. (на материалах Самаркандской, Сырдарьинской в Ферганской областей). Автореф. дисс. канд. ист. наук. –Т., 2000., Йўлдошев Р.Й. Пахтачилик қўйи мажмуидаги иқтисодий муносабатлар ва уларни иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида такомиллаштириш (Қорақалпоғистон Республикаси мисолида). Автореф.икт.фанлар номзоди. Т., 2000ва бошқалар;

³ Маткаримов М. Хоразм Республикаси: давлат тузилиши, нозирлари ва иқтисоди. – Урганч, 1993; Қосимов Ф. Бухоро Республикаси тарихшунослиги. Бухоро, 1996; Хоразм тарихи. II жилд. Масъул муҳаррир М.Матниёзов.-Урганч: “Хоразм”, 1997; Генис В.Л. “С Бухорой надо кончать”. К истории Бутафорских революций. М., 2001. с 55; Ражабов Қ. Бухоро ва Хоразм Халқ Республикалари: давлатчиликнинг демократик шакли // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Масъул муҳаррирлар: Д.А. Алимова, Э.В. Ртвеладзе.-Т.: “Шарк”, 2001; Хайитов Ш, ва бошқалар “Бухоро Халқ Республикаси: иқтисодиёт, ижтимоий сиёсат, маданий ҳаёт”.-Бухоро, 2005; Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партиялар тарихи (1900-1924).-Т.: “Академнашр”, 2011; А. Пардаев Бухоро ва Хоразмдаги иқтисодий кенгашлар фаолияти (1920-1924 й.).-Т.: “Янги нашр”, 2015; Б. Мамадаминава Хорахм Халқ Совет Республикасидаги ижтимоий ва иқтисодий муносабатлар (1920-1924 й.).-Тошкент, 2020; З. Жунаев Бухоро Халқ Совет Республикасидаги ижтимоий, иқтисодий ва маданий муносабатлар(1920-1924 й.).-Тошкент, 2022; ва бошқалар.

⁴ Marshall Mac Duffie. TheRedCarpet.-New-York, 1955;W.W. Kulski. The Soviet regime. Communism in practice. New-York, 1963;B.Hayit. Some problems of modern Turkestan history. Dusseldorf, 1963;Geoffrey Wheeler. The peoples of Soviet Central Asia.- London, 1966; ВертИ. ИсторияСоветскогоГосударства. 1900-1991. Второеисправленноеиздание. Переводсфранцузского.-М.: Изд-во “Весь мир”, 2002; Барсенков А.С., Вдовин .А.И. История России. 1917-2004. –М.: Аспектпресс, 2006; ва бошқалар;

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

СССР), Хорезмский ЦИК (71-ф), Хорезмский народный наблюдательный совет (72-ф), Хорезмский совнархоз (73-ф), Инспекция по земельным делам СССР (74-ф). Также в документах Хорезмского государственного архива витлоята, фонда 590 (Создание Хорезмского экономического совета), фонда 4444 (Деятельность Российско-Хорезмской хлопчатобумажной компании), фонда 36 (Бухарский экономический совет) Бухарского государственного архива имеются ценные материалы, связанные с налаживанием хлопководства в БНСР и ХНСР. Ценную информацию можно также найти в центральных и местных периодических изданиях и материалах.¹

Кроме того, представлены статьи и воспоминания государственных и общественных деятелей, которые были живыми свидетелями и участниками исторических событий того времени: Абдулкадира Мухитдинова, Садриддина Айний, Файзуллы Ходжаева, Амира Сайида Олимхана, Полвонниеца Юсупова,² а также труды краеведов. такие как Мухаммад Али Балджувани, Мирзо Салимбек, Сайид Мансур Олими,³ в которых описаны жизнь Бухарского эмирата и Хивинского ханства в начале 20 века, общественно-политические процессы в период республиканского строя, а также сельскохозяйственный сектор Затронули тему БНСР и ХНСР.

В заключение следует отметить, что важную роль в освещении деятельности хлопководства Бухары и Хорезма играют источники. В частности, важным источником для изучения этой проблемы являются архивные документы и материалы периодической печати. Благодаря этим материалам осуществляется объективное освещение деятельности хлопководства в БНСР и ХНСР был принят за главную цель.

БХСР ТАЪЛИМТИЗИМИ ВА УНДАГИ ЎЗГАРИШЛАР

**Нажимидинова Шохсанам Шоробидин кизи,
Андижон Давлат университети,
Ўзбекистон тарихи факультети 1-боскич докторанти.
Тел: +99890 772-00-87.**

Бухоро ўлкамизнинг минг йиллар давомида жаҳон тафаккури, маънавий, маданий ва диний қадриятлари тараккиётига улкан хисса қўшиб келётган, шарифлик номига сазовор булган мукаддас жойлардан биридир – дея бежизга биринчи Президентимиз И.А. Каримов 1997 йил 19 октябрда Бухоро шаҳрининг 2500 йиллик юбилейига бағишланган маросимдаги табрик сўзида тўхталиб ўтмаган.

Бухорода олий ўқув юр்தларининг яратилиш тарихи Жомий масжиди (712-713 йиллар), Фарзоқ (VIII аср), Ғарбия (1088-1677 йиллар), Улуғбек (1417 йил), Мири Араб (1535 йил), Абдулазизхон (1652 йил) , Нодир девон-беги, Қўқалдош каби мадрасалар тарихи билан боғлиқдир. Мовароуннаҳрга ислом дини кириб келиши билан диний таълим ва у билан боғлиқ илмлар ҳам ривожлана бошлади. Маънавиятда хурфидрилик, илм-фанга ҳурмат-этибор ва унинг кадр-қимматини юксак баҳолаш устунлик қилди. Айниқса, диний ва дунёвий илмлар узвий ҳолда таракқий этди. Айнан шу даврдан ҳудудларда

¹“Инқилоб куёши”, (1920-1924), “Известия” (Ташкент. 1920-1922гг), “Известия” (Бухара. 1920-1924гг), “Экономического жизнь Туркестана” (Ташкент 1924 г), “Бухоро ахбори” (Бухоро 1920-1923гг.), “Озод Бухоро” (Бухоро 1923-1924гг), “Меҳнаткашлар товуши”(1918-1922гг), “Туркестанская правда”(Ташкент 1922-1924 гг), “Народное хозяйство Средней Азии”(Ташкент 1920- 1924 г.)ва бошқалар.

²Муҳиддинов А. По Восточной Бухаре //Народное хозяйство Средней Азии, 1924; Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Москва: СССР халқлари марказий нашриёти, 1926;Хўжаев Ф. Бухоро инқилобининг тарихига оид материаллар. – Тошкент: Ўздавнашр, 1926;Амир Сайид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Форсийдан А. Ирисов таржимаси. – Тошкент: Фан, 1991;Юсупов П. Ёш хивалиқлар тарихи (Хотиралар). – Урганч: Хоразм, 1999;

³Мухаммад Али Балжувоний. Тарихиофий (Фойдали тарих). Таржимонванашргатайёрловчи: Ш.Воҳидов, З.Чориев. – Тошкент: Академия, 2001;Мирзо Салимбек. Тарих-и Салимий. Перевод из персидского Н. Норкулов. – Ташкент: Академия, 2009;Сайид Мансур Олимий. Бухоро – Туркистонбешиги. Форс тилидантаржимон Ҳ. Тўраев. – Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 2004;

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

мактаблар, олий ва ўрта таълим вазифасини бажарган мадрасалар пайдо бўла бошлади. Мадрасалар қадимдан Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида алоҳида нуфузга эга ўқув маскани сифатида катта обрў-эътибор қозонган.

Кўхна Бухоро ҳам ўрта асрлардан буён ўзининг кўп сонли мадрасалари билан ном таратган заминдир. Бухоро қадимдан дунёнинг турли қисмларидан илм таҳсили учун талабалар ташриф буюрадиган шаҳар ҳисобланган. Бу жараён ёки анъана кейинги даврларда ҳам давом этган. Шу сабабли аксарият муаллифлар Бухоро ҳақида сўз кетганда аввало унинг шу жиҳати билан таърифлаганлар. Хусусан аштархонийлар даври муаррихи Маҳмуд ибн Вали (XVII аср) Бухоронинг илм тарқатувчи марказ сифатидаги хизматини шундай баҳолайди: “Олимларнинг кўплигидан, уни олимлар ва илм-фан булоғи деб атайдилар”[1.77].

Бухорога XIX асрда сафар қилган Е.К. Мейендорф эса Бухоронинг ислом оламида тутган ўрнини қуйидагича таърифлайди: “Ўзининг кўплаб мактаблари, олимлари ҳамда муқаддас қадамжолари сабабли мусулмонларнинг зиёратгоҳига айланган. Эҳтимол шунинг учун у “шариф” номига сазовор бўлгандир”[1.79]. Рус сайёҳи Н. Ханьков ўз эсдаликларида Бухорони йирик илм-фан ва маърифат, диний билимлар маркази сифатида таърифлаб: “Бухоро илм тарқатувчи марказ ҳисобланган ва ҳисобланади”, дейди. Ж.Кунитс ҳам Бухорони “араб-эрон маданиятининг қалъаси”, Марказий Осиёнинг юз йиллик тарихидаги “Исломнинг юраги”, 250 масжид ва мадрасалар мавжуд бўлган илм-маърифат маркази дея атаган эди [2.3].

Мадрасаларга асосан мактабни тугатганлар қабул қилинган. Талабалар ёши 10 ёшдан 40 ёшгача бўлган. Е.К. Мейендорф, Н.П. Остроумов, Н.В. Ханьков, П.И. Демезон, Т.М. Аминов, В.Л. Бенин, Д.Н. Логофетлар тадқиқотларида берилган маълумотларга кўра мадрасаларда таълим 10 йилдан 30 йилгача давом этиб, дарслар кўпроқ араб тилида олиб борилгани ҳақида батафсил маълумот берилган [1.150.]. Талабалар мадрасаларга синов-имтиҳон асосида қабул қилинган. Улар билим даражасига қараб уч гуруҳга бўлинган. Аъло (олий), авсат (ўрта) ва адно (қуйи)[3.491-492.]. Улар мадрасалар ётоқхоналарида яшаш ҳуқуқига эга бўлган. Тошкент ислом университети “Манбалар хазинаси” фондида сақланаётган ҳужжатда кўрсатилишича, Самарқанднинг “Шайбонийхон” мадрасасида таҳсил олаётган 25 нафар аъло (олий) гуруҳи талабаларига 242 сўм, 25 нафар авсат (ўрта) гуруҳи талабаларига 182 сўм ва 25 нафар адно (қуйи) гуруҳи талабаларига 122 сўм 15 миқдорда нафақа берилган[4.33].

Мадраса талабалари асосан икки гуруҳга бўлинган: дарсга мунтазам қатнашадиган, мадраса ҳужрасида яшаб ўқийдиган талабалар ва дарсларга эркин қатнашадиган талабалар. Мадрасаларда билим бериш асосан суҳбат ва мунозара услубида олиб борилган, талабаларнинг мустақил фикрлашига алоҳида эътибор қаратилган. Мадрасаи олийлар нафақат таълим-тарбия, айни вақтда илм-маърифат маркази сифатида алоҳида эътибор қозонган. Ўқув йили охирида талабалар ўтилган фанлар юзасидан бевосита ота-оналар иштирокида имтиҳон топширган. Мадрасани муваффақиятли тамомлаган талабаларга шаҳодатнома – диплом берилган. Ҳатто аъло баҳоларда ўқиган талабалар амир томонидан турли совға ва нақд пул мукофоти билан тақдирланган. “Тарихи нофеий”да келтирилишича, мадрасада маълум вақт таълим олгач, “Ҳидоя”ни ўқиб тугатиши билан яхши ўқиган талаба амир буйруғига кўра даҳяк (ушр) олган ҳамда бирор бир мансабга тайинланган. Муаллифнинг ўзи ҳам имтиҳон топшириб, даҳяк (ушр)га сазовор бўлганини ёзиб қолдирган [4.34.].

Ўз вақтида талабалар ҳам, ўзларига мударрис излаш ва танлашга ҳақли ҳисобланиб, унга қониқмаган мударрисдан бошқа мударрисга бориш имкони берилган. Аммо талабаларнинг бир мадрасадан бошқа мадрасага ўтиши жуда кам ҳолларда учраган. Айрим мадрасаларда маълум бир фан ёки китобнинг дастурда киритилмагани ёхуд тугалланмай қолгани сабабли бошқа мадрасага ўша дастурни тугатиш мақсадида борилган. Масалан, Самарқанд, Сирдарё ва бошқа вилоятлардан кўплаб талабаларнинг Бухоро мадрасаларига келгани ҳужжатларда қайд этилган. Бинобарин, мадрасаларда

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

талабалар тарбияси алоҳида эътиборда турган. Айни дамда, талабаларнинг ялқовлик ва хусусан, ахлоқсизлик қилишига йўл қўйилмаган.

Дарс машғулотлари бомдод намозидан кейин бошланган. Машғулотлар эрталаб соат 4:00 дан 10:00 гача давом этган. 12:00 да тушлик, сўнгра баҳс-мунозара. 16:00 дан 18:00 гача дам олинган. Кечки овқатдан сўнг яна тунгача баҳс-мунозара давом этган [5.213.] Талабалар ўқув курсига қараб эмас, балки қайси китобни ўқиётганлигига қараб жамоа-гуруҳларга ажратилган.

Бухорода амирлик тузими ағдарилиб совет тузumi ўрнатилгандан сўнг Бухоро Халқ Совет Республикаси (БХСР)да таълим тизимида ўзгаришлар рўй берди. Маориф ва мактаб тизимини йўлга қўйишда энг асосий меъёрий ҳужжат БХСРнинг дастлабки маориф нозири Қори Йўлдош Пўлатов раҳбарлигида ишлаб чиқилган “Мактаблар ҳақида умумий қоидалар” (“Қоидалар”) бўлиб, унинг матни 1920 йил 29 ноябрда “Бухоро ахбори” газетаси саҳифаларида тўла ҳолича эълон қилинди. Маскур қоидаларда БХСРда маорифни йўлга қўйишнинг умумий вазифалари, мактаб маъмуриятида бошқарув, педагогик ходимларга маош тўлаш тартиби, мактабда фанларнинг ҳамда таълим - тарбиянинг асосий йўналишлари қайд этилади.

Бухоро вилояти маориф шуъбаси томонидан 1921 йилнинг январиди Эски Бухорода 5 та мактаб, бутун вилоят бўйича 15 та мактаб, битта хотин-қизлар мактаби, битта ҳунар мактаби мавжудлиги хабар қилинади. 1922 йилда шу каби мактабларни сонини 80 тагача етказиш режаси қайд қилинган. Айни шу даврда 5 жойда кечки курслар ҳам фаолият олиб бориб, улардан биттасида форс, турк, рус, немис тилларида таълим берилиб, 120 киши таълим олган экан.

1921-1922 ўқув йилидан бошлаб Бухоро шаҳрида биринчи дорулмуаллим очилган. Дорулмуаллиминда ўқиш муддати 2 йиллик бўлиб, аҳзори - сиртки бўлим ҳам мавжуд эди. Дорулмуаллимин тайёрлов бўлимига қабул қилинадиган ўқувчи - талабалар ёши 15 дан кам, 22 ёшдан катта бўлмаслиги шарт қилиб қўйилган. “Дорулмуаллиминнинг очилиши илм ва маориф йўлида биринчи олимдир. Бухоронинг истиқболи ва саодати учун дорулмуаллиминнинг яшамоғи лозимдир. Бунга ҳукумат аҳамият бериб, бунинг яшамоғини таъмин этиш керакдир”, деб ёзилади “Бухоро ахбори” газетасида. Унда таҳсил олиш учун БХСР нинг 10 та вилоятидан ёшлар тўпланган. 1921-1922 ўқув йилида Янги Чоржўй шаҳрида иккинчи дорулмуаллимин ҳам иш бошлаган. “Янги Чоржўйда собиқ амир ҳукумати тарафидан солинган Николай гимназияси (Россия подшоҳи Николай номи билан аталган) ўқув юрти биносида ўткан сана (1921) дорулмуаллимин иш бошлаган эди. Бунга маориф назорати тамонидан Файзулло Хўжаев номи берилиб, очилиш маросимида ҳукумат бошлиқлари қатнашди”- дейилади газета хабарларида. Ўқув даргоҳига қўшни туркий республикалардан (Татаристон АССР, Бошқирдистон АССР, Туркистон АССР) педагог муаллимлар ишлаш учун таклиф қилинган. Бироқ, БХСР маориф тизимида фаолият кўрсатган ушбу вакиллар турли сабаблар туфайли орадан кўп ўтмасдан ўз ватанларига қайтиб кетишган [2. 3]. Ҳуллас, энг аввало совет мактаблари таълим тизимида тарбияланувчиларнинг миллий хусусиятларига, уларнинг маънавиятини ўтмиш мерослари асосида шакиллантиришга жиддий эътибор берилмади.

БХСРдаги иқтисодий ҳолат нихоятда оғир аҳолда бўлишига қарамасдан маорифга бюджетдан 1000 000 сўмга яқин пул берилди. Шарқий Бухорода муаллимлар семинари очилди, 30 000 нусха дарслик сотиб олинди ва 6000 дарслик мустақил равишда нашр этилди[7.76-79]. БХСР да янги совет мактабларини барпо этиш ва болаларни эски усул мактабларга бориб ўқиш заруратидан халос қилмоқ учун мумкин қадар кўпроқ болаларни янги мактабларга тортиш керак эди. Бу соҳада жуда кўп ҳолларда иш шу даражага бориб етдики, ҳукумат ўқиб турган болаларнинг ота- оналари учун бир қанча имтиёзлар беришга мажбур бўлди. Яна бир ачинарли ҳолат ўғил болаларни ёшлигидан уйлантириш, қизларни ёш турмушга чиқариш ҳолатлари кўп такрорланар эди. Бухоронинг ҳар бир вилоятида 1-2 тадан саводсизликни тугатиш курслари очилди. Бутун БХСР ҳудудида жойлаштирилган қизил армия аскарлари саводсизликни тугатиш мактабларида ўқитилган эди. Мисол учун

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Самарқандда 5 сонли 7 йиллик мактаб ўқувчиси Зубаиров М. Эски Бухорога татилга келиб, БХСР маорифи томонидан қизил армиячиларни ўқитиш учун “Ситорои Махи Хоссага” ўқитувчи этиб тайинланганди[8.347-353].

Афсуски, совет ҳокимияти йилларида айниқса, 1920-1930 йилларда “маданий инқилобчилар” томонидан мадрасаларнинг кўпчилиги бузиб ташланди. Омон қолган айрим мактаб ва мадрасалар бирин-кетин ёпила бошлади. Вақф мулклари мадрасалар тасарруфидан олиниб, уларнинг фаолиятига нукта қўйилди. Кўплаб мадрасалар қамоқхона ва омборхоналарга айлантирилди. Халқ таълими, ўқитиш тизими ва йўл-йўриқларининг мазмун-моҳияти тубдан “янги” коммунистик мафкура измига солинди, большевиклар ўз мафкураларига хизмат қилувчи янги усулдаги дастурлар, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини яраттирдилар. Таълимни ҳам ўз измига солдилар.

1922 йилда Бухоро Халқ Республикаси қарори билан Бухоро ва Чорджоуда халқ маориф институти очилди. Булар замонавий олий таълимни яратиш йўлидаги дастлабки қадамлар эди. Абдурауф Фитрат ва Файзулла Хўжаевлар институт негизида университет ташкил этиш таклифи билан чиқадиладар, бироқ, Бухоро халқ жумҳурияти тугатилгандан кейин бу ғоя амалга ошмай қолади. 1930 йил 7 ноябрда Бухоро олий педагогика институти очилди. Баъзи манбаларда Бухоро алий педагогика институти (БАПИ) деб янглиш талқин қилинган, яъни Бухоро олий педагогика институти 1930 йилдаги имло қоидаларига мувофиқ “Олий”(Высший) сўзи “Алий” тарзида қўлланилган. Бу олий ўқув юртининг биринчи ректори этиб Бухоро округи маориф бўлими бошлиғи лавозимида фаолият кўрсатган, олийгоҳни ташкил этишда жонбозлик кўрсатган 29 ёшли Каримжон Вахобов директор лавозимида тайинланган эди[9.11].

Бу ўқув даргоҳи ташкил топган дастлабки йилларда бор-йўғи иккита – тарихий-иҷтимоий ва кимёвий-биологик бўлимлар бўлиб, талабалар сони 45 нафарни ташкил этган. 1935 йилга келиб БухПИда икки йиллик ўқитувчилар институти ва бешта кафедра мавжуд бўлиб, кейинчалик улар факултетларга айлантирилди. Талабалар рус тилини билмаганликлари учун таржимон ассистентлар ишга қабул қилинган. Шу йилнинг ўзида институтнинг кечки курслари Бухоро ва Қўғонда ташкил этилган. 1932 йил охирига келиб Бухоро олий педагогика институтида 7та: химия, биология, физика, математика, тарих, иқтисодиёт, адабиёт каби янги бўлимлар ташкил этилиши режалаштирилган. Бухоро олий педагогика институти ҳузурида икки йиллик филиал – Хоразм педагог кадрлар тайёрлаш институти фаолият курсатган бўлиб, унга қорақолпоқистонлик талабалар ҳам ўқишга қабул қилинган.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида ўқитувчиларнинг кўпчилиги ва 47 нафар талаба ўз ихтиёри билан фронтга жўнаб кетган ва институт қисман фаолият кўрсатган. Ана шундай оғир даврда талабаларни ўқишга кўпроқ жалб этиш мақсадида Қарши, Гиждувон, Шофиркон шаҳарларида Бухоро институтининг филиаллари очилганди. Айни пайтда мустақил Ўзбекистоннинг етакчи олий ўқув юртлари ҳисобланган Қарши, Термиз ва Урганч университетлари ҳам айнан Бухоро педагогика институти негизидан ажралиб чиққан[7.132].

Мустақилликнинг биринчи кунлариданоқ тарихий ҳақиқатни қайта тиклашга киришилди. Бунга мисол қилиб, 1992 йил 28 феврлда Ўзбекистон Республикаси президентининг “1992 йилнинг 15 мартдан Ф.Ходжаев номли Давлат педагогика институти негизида Бухоро давлат дорилфунунини очилиши ҳақида” ги фармони қабул қилинди. Ҳозирги кунга келиб Кўҳна ва навқирон Бухорои Шарифнинг маънавий маърифий ҳаётига ўзининг улкан хиссасини қўшиб келаётган Бухоро университети салкам 95 ёшни қаршиламоқда.

Хулоса қилиб айтганда Бухоро қадимдан маданият ва марифат ўчоғи бўлиб, дунё илм фани ривожига кўплаб олим-фузалоларни етказиб берган замин ҳисобланади. Унда олий таълим даргоҳларининг ўзига хос ўрни бўлган.

Адабиётлар:

1. Мейендорф Е.К .Путешествие из Оренбурга в Бухару. – Москва: Наука, 1975.

2. Асророва Л.К. Бухоро мадрасалари тарихидан. – Тошкент: HILOL-NASHR, 2016.
3. Хушвактов Н.Х. История образовательной системы в медресе Мирзо Улугбека. Москва: Молодой учёный, 1998. - С.490-493. – URL; <https://moluch.ru/archive/118/32587> - С. 491-492.
4. Мухаммад Али Балжувоний. Тарихи нофеий. (Тоҷик тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифлари Ш.Воҳидов, З.Чориев.). – Тошкент: Академия, 2001.
5. Джурабаев Д.Х. Система мусулманского образования в Бухарском ханстве в конце XVIII - начале XIX вв.(по материалам русских источников) // История.Таърих. ТГУПБП-2013.№3(55).
6. Бобожонова Ф.Х. Бухоро амирлигидаги таълим тизими (XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида): т.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2011. – 27-бет.
7. Мирзакулов Б. Бухоро вилояти уруш йилларида (1941-1945). –Тошкент, 2020.
8. Тошев С. Ўзбекистон совет мустамлакачилик даври тарихининг Туркияда ўрганилиши. // Ўтмишга назар. 2020.№ 2.(махсус сон). –Б. 347-353-бетлар.
9. Hamroyev Azalshoh Hazratovich. Buxoro davlat universiteti qachon tashkil topgan?. BuxDU Ilmiy Axboroti jurnali. 2016. 1-son

УСМОН ХЎЖА – БХСР МАРКАЗИЙ ИЖРОИЯ ҚЎМИТАСИНING ДАСТЛАБКИ РАИСИ

Мурод Рахматов,

**тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD),
Навоий давлат педагогика институти доценти**

Бухородаги жади́дчилик ҳаракатининг йирик намояндаси, атоқли давлат ва жамоат арбоби Усмон Хўжа (Усмон Хўжаев, Усмонхўжа Пўлатхўжаев; 1878–1968) тарихимизда чуқур из қолдирган сиймолардан биридир¹.

Усмон Хўжа² 1878 йил Бухоро (айрим манбаларда Ўш) шаҳрида туғилган бўлиб, унинг отаси бухоролик савдогар Қори Пўлатхўжа, онаси эса ўшлик Фотима ойим эди. У дастлабки таҳсилни Бухородаги мадрасада олди ва бу ерда илк жади́д мактабларидан бирини очди. 1908 йилда дўсти Ҳомидхўжа Меҳрий билан Туркияга бориб, Истанбулда таҳсил олди. «Иттиҳоди Тараққий» - Ёш турклар партиясининг раҳбарлари Анвар Пошо ва бошқалар билан учрашди. Истанбулда унинг укаси Отаулла Хўжаев³ (Ота Хўжа, Отаулла Пўлатович Хўжаев, Отахўжа Пўлатхўжаев; 1880 - 1937) ҳам таҳсил олган. 1912 йил бошларида Усмон Хўжа Бухорога қайтгач, жади́д мактабларидан бирини қайта ташкил қилди. «Тарбияи атфол» (1908 йилда тузилган) махфий ташкилотининг фаол аъзоларидан бири. У жади́д мактабларини моддий жиҳатдан таъминлаб турган.

Россия империясининг Янги Бухоро (Когон)даги хуфияси Бельман томонидан йўлланган махфий мактуб (1912 йил 24 феврал)да кўрсатилишича, «Усмон Хўжа Истанбулдан кўплаб сиёсий рисоалар олиб келган. У туркчилик ва исломчилик ғояларини тарғиб қилиш билан шуғулланган, яширин сиёсий ташкилот ҳаётида фаол

¹ Бу ҳақда батафсил қаранг: Қ.Ражабов. Туркистон минтақасида совет режимига қарши истиқдолчилик ҳаракати ва моҳияти (1918-1935). – Тошкент: Фан, 2022. – Б. 219-222.

² Қаранг ва таққосланг: Бухоролик қатағон қилинган уч буюк сиймо: тарих ва тақдир. Учта китоб. 2-китоб (Усмон Хўжанинг ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотлар). Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи ҳамда илмий муҳаррирлар: С.Иноятов, Қ.Ражабов. – Бухоро: Дурдона, 2023. 452 бет.

³ Бухоролик қатағон қилинган уч буюк сиймо: тарих ва тақдир. Учта китоб. 3-китоб (Отаулла Хўжаевнинг ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотлар). Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи ҳамда илмий муҳаррирлар: С.Иноятов, Қ.Ражабов. – Бухоро: Дурдона, 2023. 384 бет.

қатнашган»¹.

Хуллас, Усмон Хўжа Туркиядан қайтгач, Бухородаги тараққийпарварлик ҳаракатининг етакчиларидан бирига айланди. Бухорода унинг ташаббуси ва бошчилигида янги усулдаги мактаблар очилди. Усмон Хўжа томонидан ўзининг *ота ҳовлисида*² ташкил қилинган мактаб айниқса шуҳрат қозонди. Бу мактабларда Усмон Хўжанинг укаси Отаулла Хўжаев ва амакиваччаси Файзулла Хўжаев³ (Файзуллахўжа Убайдуллахўжа ўғли; 1896-1938) дастлабки таҳсилни олишган.

Архив ҳужжатларида келтирилишича, бу мактабда таълим бериш ҳолатини назорат қилиш учун Янги Бухоро (ҳозирги Когон) шаҳридан келган Россия императорлигининг Бухородаги сиёсий агентлиги ходимлари сабоқхонада парталар ҳамда стол-стуллар қўйилганлиги, муаллим олдида Ер юзининг тасвири туширилган глобус мавжудлиги, дарслар турли кўргазмалар қуроллар асосида ўтаётганлиги, синфхона деворларида Бухоро амирлиги ва Россия давлатининг турли хариталари осилганлигини кўришади. Бу ҳақда сиёсий агентлик раиси ўринбосари Шульга томонидан ёзилган махсус маълумотномада сўз боради⁴.

Бу мактабда дарс олган Файзулла Хўжаев кейинчалик “Бухоро ахбори” газетасида эълон қилинган мақоласида⁵ ҳам бу ҳақда махсус тўхталиб ўтади. Мактабда ўқувчиларга ўзбек ва тожик тилларида дарс берилган. Унда ўқувчилар замонавий ва дунёвий билимларни эгаллагач, ота-оналари иштирокида имтиҳон топширганлар. Мактабда ўқув йили 1 октябрдан бошланиб, таълим ва тарбия қўшиб олиб борилган⁶.

Усмон Хўжа ва унинг укаси Отаулла Хўжаев, амакиваччаси Файзулла Хўжаев Ёш бухороликлар партиясининг йирик намояндалари эди. Усмон Хўжа 1917 йилда уч марта партия МК таркибига киритилди ва фирқанинг хазиначиси бўлди⁷. Туркистон ўлка Халқ Комиссарлари Совети раиси Фёдор Колесовнинг Бухорога босқинидан сўнг, 1918 йил мартда Усмон Хўжа ҳам совет Туркистонига муҳожирликка жўнаб кетишга мажбур

¹ Қаранг ва таққосланг: Қ. Ражабов. Ўзбекистон ССРда совет режимининг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (1917-1991 й.). – Тошкент: Фан, 2022. – Б. 228-230; “Шарқ юлдузи” (Тошкент). - 2004. – № 1. Б. 30-31.

² Усмон Хўжанинг отаси Пўлат Хўжа томонидан XIX аср 60-йилларида Бухорода қурилган ҳашаматли уй ҳозир ҳам мавжуд. Ҳовли ўз пайтида Бухоронинг тарихий Говкушон гузарига, Говкушон ва Ғозиён мадрасалари атрофида қурилган. Ўз пайтида у “Ҳовли Поён” номи билан машҳур бўлган. Ҳовли айни пайтда Бухоро шаҳридаги Ҳамид Олимжон маҳалласидаги Хўжа Гулрез кўчасининг 13-уйида жойлашган.

Бухоро давлат университети профессори, йирик тарихчи олим Сулаймон Иноятов (у Отаулла Хўжаевнинг невараси ҳисобланади)нинг ёзишига қараганда, бу ҳовлини 1921 йилда Усмон Хўжа тарк этиб, аввал Шарқий Бухорога, сўнгра Афғонистонга махсус хизмат сафарига жўнаб кетганида 42 ёшда, унинг укаси Отаулла Хўжаев 1937 йил қамоққа олинганда 57 ёшда бўлган. Совет режими томонидан ҳовли эгалари қатағон қилинган, у давлат томонидан мусодара қилинган ҳамда бинода турли идоралар жойлаштирилган. Узоқ йиллар давомида Бухоро вилояти суди унга ўрнашган. Ҳовлининг подвалида судланувчи маҳбуслар сақланган. Ҳовли рўпарасида Бухоро пмирлиги қозикалони Садр Зиё (Шарифжон Махдум)нинг муҳташам ҳовлиси жўйлашган бўлиб, у ҳам бугунги кунда сақланиб қолган.

Усмон Хўжанинг Истанбулда яшаётган ўғли Темур Хўжаўғли 2019 йил июн ва декабр ойларида бухороликлар билан шу ҳовлида жойлашган “Ҳовли Поён” меҳмонхонасида учрашганида мазкур тарихий бинода Бухоро жадиidlари музейини очиш таклифини ўртага ташлайди. Бу таклиф Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев томонидан қўллаб-қувватланиб 2023-2024 йилларда бу ҳовли давлат тасарруфига олиниб, айни пайтда бу ерда музей ва кутубхона очиш учун қайта таъмирлаш ишлари олиб борилмоқда. Бу ҳақда қаранг: С.Иноятов. Усмон Хўжанинг ҳовлиси// “Жадиidlарнинг илмий-педагогик мероси: тарих ва замонавийлик” мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари (29-30 март 2024 йил). 1-тўплам. – Фарғона, 2024. – Б. 354-359.

³ Бухоролик қатағон қилинган уч буюк сиймо: тарих ва тақдир. Учта китоб. 1-китоб (Файзулла Хўжаевнинг ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотлар). Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи ҳамда илмий муҳаррирлар: С.Иноятов, Қ.Ражабов. – Бухоро: Дурдона, 2023. 580 бет.

⁴ Ўзбекистон Миилый архиви, И-3-фонд, 1-рўйхат, 105-иш, 74-варақ.

⁵ Файзулла Хўжаев. Хотирамда// “Бухоро ахбори”, № 48, 1921 йил 1 сентябр.

⁶ Иноятов С. Бухорои Шариф хўжалари: Усмон Хўжа, Отаулла Хўжаев, Файзулла Хўжаев аждодлари ва авлодлари шажараси. – Бухоро: Дурдона, 2022. – Б. 90-91.

⁷ Файзулла Хўжаев. Бухоро инқилобининг тарихига материаллар (Қайта нашр). Масъул муҳаррир: Д.Алимова. – Тошкент: Фан, 1997. – Б. 102-106.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

бўлди. 1918 йил апрелда у Тошкентда Ёш бухороликларнинг сўл эсерлар гуруҳини тузди. 1920 йил февралда у инқилобчи Ёш бухороликлар партияси Туркистон Марказий бюросининг аъзоси қилиб сайланди.

Усмон Хўжа БХСР тузилгач, молия нозири (1920), Давлат назорати нозири (1921), БХСР Марказий Ижроия Қўмитасининг биринчи раиси (1921 йил август-1922 йил бошлари) каби масъул лавозимларда ишлади. Усмон Хўжа ва БХСР ҳукуматининг кўпгина раҳбарлари Бухорони ўз миллий армияси, миллий ҳукумати бўлган ҳақиқий маънодаги мустақил республикага айлантирмоқчи эдилар. Мустақил республика мавжудлигининг биринчи шарты яхши қуролланган миллий қўшинни тузиш зарурлиги эди. Усмон Хўжа Бухоро Республикасидан совет Россиясининг қизил аскарлари олиб кетилиши, Бухоронинг ҳақиқий мустақиллиги учун изчил курашди. БХСР Марказий Ижроия Қўмитаси раиси Усмон Хўжа Бухоро республикасининг Фавқуллода вакили сифатида Шарқий Бухорода хизмат сафарида юрган даври - 1921 йил 9 декабрда ўз ёрдамчилари: БХСР ҳарбий ишлар нозирининг муовини Али Ризобек, Термиз гарнизони қўмондони Ҳасанбек, шунингдек, Дониёлбек ёрдамида Душанбе гарнизонидаги қизил аскарларни қуролсизлантirdи. Душанбе гарнизонининг бошлиғи Морозенко, военком Мухин ва РСФСРнинг бош консули Нагорныйни қамоққа олди¹. Иброҳимбекнинг руҳсати билан Анвар Пошонинг ёрдамчилари Ҳожи Сомий ва Усмон Афанди бир гуруҳ аскарлар билан Усмон Хўжага қўмакка етиб келади. Шаҳарни қамал қилаётган БХСР миллий кучларининг раҳбари Иброҳимбекка махсус вакил орқали мактуб юбориб, «Биз босқинчиларга қарши курашга киришдик, келинлар, барчамиз бир жону бир тан бўлиб, жанг қиламиз!»,- деб уни ўз сафларига қўшилиш учун даъват қилди.² Анвар Пошо бошчилигида Бухоронинг мустақил миллий армиясини тузишга ҳаракат қилди. Афсуски, Иброҳимбек БХСР МИК раиси Усмон Хўжанинг бундай самимий даъватига ишонмаганлиги, Иброҳимбек билан Анвар Пошо ўртасидаги турли ихтилофлар, шунингдек, Усмон Хўжа билан Анвар Пошони Шарқий Бухорода бевосита учраша олмаганлиги³ натижасида Усмон Хўжанинг бу дадил ва қалтис режалари амалга ошмай қолди.

Ўша давр воқеаларининг бевосита шоҳиди Абдулла Ражаб Бойсун Туркистонлининг ёзишича, Усмон Хўжа раҳбарлигидаги БХСР миллий армияси кучлари ва Иброҳимбек йигитлари ўртасида Шарқий Бухоронинг Метабон қишлоғида тўқнашув бўлган. Бу жанг кун бўйи давом этган. Тунда эса Усмон Хўжа тарафдорлари Боботоғ томонга чекиниб, Чайнар қишлоғига чиқиб кетадилар. 1921 йил декабр ойининг охирлари - 1922 йил январ ойининг бошларида Ҳасанбек, Халилбек, Нафибек, Усмон афанди, Қодир Човуш ва бухоролик 2 жадид Жилликўл; Усмон Хўжа, Али Ризобек ва Ҳожи Сомий ўз ихтиёридаги миллий ҳарбий қисмлар билан Беҳбудий (Қарши); Дониёлбек⁴ ва Абдулрасул афанди бошчилигидаги ҳарбий бўлинма эса Шаҳрисабз томонга жўнайди⁵. Мазкур маълумотлар ўша даврга оид архив ҳужжатлари билан тасдиқланади.

Усмон Хўжа Қаршида турганлигида узил-кесил бир қарорга келиб, советлар билан алоқасини узди ва қуролли муҳолифат томонига ўтди. 1922 йил 10 апрелда Усмон Хўжа Афғонистонга келди. 29 апрелда Кобулда Афғонистон амири Омуллоҳон билан учрашиб, Россияга қарши кураш олиб бориш учун Бухоро республикасининг давлат бошлиғи сифатида Афғонистон билан шартнома имзолади⁶. У Бухоро мустақил миллий армияси учун хорижий давлатлардан қурол-яроғ сотиб олишга ҳаракат қилди. Бироқ

¹ *Timur Kocaoglu. Yenilik Hareketliri ve ihtilaller Arasinda Osman Hoca (Kocaoglu). // Türkistanda Yenilik Hareketleri ve ihtilaller: 1900 - 1924. - Haarlem, Sota, 2001. S. 26.*

² *Türkistanli Abdullah Receb Baysun. Türkistan Milli Hareketleri. - Istanbul, 1975. S. 62-63.*

³ Қаранг: *Усмон Хўжа*. Анвар Пошо Бухорода қолса эди... // “Эрк” газетаси (Тошкент). 1992 йил 29 апрел - 5 май.

⁴ 1922 йил 28 ноябрда Ойна Дарада (Ховалингдан 13 чақирим шимоли-шарқда) бўлган жангда Дониёлбек ўлдирилган. Бу ҳақда қаранг: “Красная звезда”. № 128. 14 декабрь 1922 г.

⁵ *Türkistanli Abdullah Receb Baysun. Türkistan Milli Hareketleri. S. 71-72.*

⁶ *Temur Kocaoglu. Yenilik Hareketleri ve ihtilaller Arasinda Osman Hoca (Kocaoglu) // Turkistanda Yerilik Hareketleri ve ihtilaller: 1900 - 1924. S. 26-28.*

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

тадқиқотчиларнинг ёзишича, инглизлар билан бўлган музокаралардан бирор натижа чиқмади¹. Усмон Хўжа кейинчалик Бухорога қайтмоқчи бўлганида Файзулла Хўжаев унга мактуб юбориб, юртга қайтмасликни, мабодо у қайтиб келса большевиклар томонидан отиб ташланиши мумкинлигидан огоҳлантиради².

Шундай қилиб, Усмон Хўжанинг ҳаётида муҳожирлик даври бошланди. У дастлаб Афғонистонда туриб, Анвар Пошо ва бошқа қурбошилар билан алоқаларни йўлга қўйди. Афғонистонда туркий миллатга мансуб йигитларни махсус ҳарбий тайёргарликдан ўтказиб, уларни Туркистон мустақиллиги учун курашга тайёрлади. Айрим манбаларда ёзилишича, 1922 йил декабр ойининг бошларида Усмон Хўжа Шаркий Бухородаги Салим Пошо қароргоҳида бўлиб, Қоратегинда қуролли дасталарни тузишга раҳбарлик қилган³.

1923 йил июн ойида Кобулга келган Валидий бу ерда Усмон Хўжа билан бир неча марта учрашади. 26 - 28 июнда Кобулда Туркистон Миллий Бирлиги (ТМБ) ташкилотининг шошилинич йиғилиши ўтказилиб, унда келгуси режалар муҳокама қилинди. Усмон Хўжа ТМБнинг Туркиядаги вакили қилиб тайинлангач, 1923 сентябрда у Истанбулга келди ва Туркия ҳукуматига сиёсий бошпана сўраб мурожаат қилди. Уни Туркия Республикасининг биринчи президенти Мустафо Камол Отатурк (1881-1938) илик кутиб олди.

Усмон Хўжа муҳожирликда асосан Туркияда, қисман Афғонистон (1922-1923), Польша (1939-1945), Покистон (1951-1957) давлатларида яшади. Усмон Хўжа энди Туркистон мустақиллиги учун курашни мафкура майдонига кўчирди. Валидийнинг асосий сафдоши сифатида ТМБ фаолиятида муҳим роль ўйнади. 1927 йил июндан 1932 йил сентябргача Истанбул ва Берлинда араб ва лотин имлосида Туркия туркчасида босилган «Yeni Turkistan» («Янги Туркистон») журнаlines ўз фикрдоши Мажидиддин Аҳмад билан чиқариб, унга муҳаррирлик қилди. Журнал саҳифаларида Туркистондаги қуролли ҳаракат масалаларини ёритишга алоҳида урғу берди. Усмон Хўжа Анқарада Турк Култури (маданияти) институтини ташкил қилишда катта жонбозлик кўрсатди. Туркистон тарихига оид кўплаб асарлар, масалан, «Туркистон» (Истанбул, 1936) рисоласининг муаллифи. Усмон Хўжа 1968 йил 28 июлда Истанбулда вафот этди.

Усмон Хўжанинг ўғли: *Темур Хўжа* (Темур Хўжаўғли) 1947 йил 30 майда Истанбулда туғилган. Темур Хўжанинг онаси Ҳалимаҳон Қўқон хони Худоёрхоннинг жияни Саид Ақромхон Тўранинг қизи ҳисобланади⁴. Темур Хўжа фалсафа доктори, таниқли адабиётшунос олим ва журналист бўлиб ҳозир АКШнинг Мичиган университети ҳамда Ўзбекистон миллий университети профессори ҳисобланади. 1990 йили у ота юрти - Бухорода бўлиб, қариндош-уруғлари билан дийдорлашди. Темур Хўжа ўғли 1997 йил Истанбулда ўзбек тилида «Ёш Туркистон» (1-13-сонлар; 1929 - 1930 й.) журнаlinesнинг 1-жилди ва 2001 йил Гаарлемда отаси - Усмон Хўжа фаолиятига бағишланган «Туркистонда янгилик ҳаракатлари ва ислохотлар: 1900 - 1924» (инглиз, турк, ўзбек тилларида) каби китобларни нашр қилди⁵.

Хуллас, Усмон Хўжа таниқли давлат ва сиёсат арбоби бўлиб, у Бухоро мустақиллиги учун русларга қарши курашган бир ватанпарвар эди. Муҳожирликда яшаган пайтида эса Туркистон мустақиллиги учун хорижда мафкура майдонида туриб муттасил бу жабҳада ҳаракат қилди.

¹ Ҳайитов Ш. Усмонхўжа Пўлатхўжаев - миллий мустақиллик курашчиси // Инсониятнинг илмий ва маданий мероси - учинчи минг йилликка. Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллигига бағишланган халқаро симпозиум тезислари. - Тошкент: Ўзбекистон, 1997. Б. 68-69.

² Қаранг: Қ. Ражабов. Ўзбекистон ССРда совет режимининг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (1917-1991 й.). - Тошкент: Фан, 2022. - Б. 223-224.

³ Қаранг: Ўзбекистон Миллий архиви, 58-фонд, 1-рўйхат, 84-иш, 28-варақ.

⁴ Қаранг: С. Иноятов. Бухорода жаҳидлар мероси давлат музейи очилмоқда// “Жаҳидларнинг илмий-педагогик мероси: тарих ва замонавийлик” мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари (29-30 март 2024 йил). 1-тўплам. - Фарғона, 2024. - Б. 346-359.

⁵ Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve ihtilaller: 1900 - 1924. Osman Hocaanısına incelemeler. Hazırlayan Timur Kocaoglu. - Haarlem: Sota, 2001. - 502 bet.

BUXORO MATBUOTCHILIGI VA UNING O'ZIGA XOS TARIXIGA BIR NAZAR**AzimovaAnoraAsrorjonovna-****Buxoro davlat universiteti, 2-kurs magistranti****Utayeva Feruza Xolmamatovna****Buxoro davlat universiteti dotsenti, t.f.f.d. (PhD)**

1920- yil avgust oxirlari va sentyabr oyi boshlarida Buxoro amirligi ag'darilganidan keyin uning o'rnida tuzilgan Buxoro Xalq Sovet Respublikasi hukumatining reja, dastur va vazifalarini sobiq amirlik hududida yashovchi aholiga yetkazish maqsadida mahalliy matbuotga asos solish, ya'ni maxsus gazeta chop ettirish masalasi kun tartibiga qo'yiladi¹. Shu maqsadda 1920- yil 9 - sentyabrda, ya'ni amirlik tuzumi ag'darilganidan roppa-rosa bir hafta o'tib, BXSРning markazi Eski Buxoro (hozirgi Buxoro) shahrida o'zbek adabiy tilida, isloh qilingan arab imlosida "Buxoro axbori" nomi bilan gazeta chop etilgan. "Buxoro axbori"ning 1920 - yil 9 - sentyabrda bosmadan chiqqan 1-sonida "Maqsad va maslak" nomli muharririyat tomonidan bosilgan yirik maqolada: "Gazetaning maqsadi buxoroliklarga inqilobimizning va uning amallarini, sabablarini, uning qoida va fazilatlarini bir suratda tushuntirmakdan iboratdur. Shu barobar kelajak ishlarining saodat va iqboli yo'linda rag'bat etib, Buxoroning obodligiga xizmat etmak" kabi fikrlar bayon etilgan.

Gazetada Buxorning Inqilobiy qo'mitasi, 1921-yildan esa BXSР Markaziy Ijroiya qo'mitasi organi sifatida nashr qilingan². "Buxoro axbori" gazetasining shakli bilan tanishilar ekan, gazeta katta formatda 2 ta sahifadan, o'rta formatda esa 4 ta sahifalarda yupqa va sifati jihatidan yuqori darajada bo'lmagan sarg'ish rangli bosmaxona qog'ozida nashr qilingan. "Buxoro axbori" gazetasi 1920-yil 9-sentabrda chop qilingan bo'lib, gazetaning birinchi sonidan boshlab, to ikki yil davomida, aniqrog'i, ya'ni 1922-yil 21-sentabrga qadar haftada doimo bir marta 1000-1500 nusxada bosmadan chiqarib turilgan. "Buxoro axbori" gazetasining birinchi sonining to'rtinchi sahifasining oxiridagi ma'lumotlardan keltirilishicha, gazetaning dastlabki muharriri marifatparvar, matbaachilik sohasida muayyan tajriba orttirgan Mahmud Said Ahroriy hisoblangan³. Mahmud Said Ahroriy muharrirlik qilgan davrlar 1920-yil 9- sentabrda 1921-yil 30-iyungacha "Buxoro axbori" gazetasi bir oyda 4-5 marotaba, ya'ni hafta davomida bir marta chop etib turilgan. Haftaning gazeta chop etilib turadigan kuni aniq, qat'iy belgilanmagan bo'lib, uning chiqishi ba'zan dushanba, ba'zi holatlarda chorshanba, ba'zi hollarda esa juma kunlariga to'g'ri kelgan. Bosh muharrirning tashkilotchilik salohiyati va xizmati shundaki, u gazeta atrofida muxbir hamda matbaachi mutaxassislarni to'plagan.

Shuningdek, BXSР ning chekka viloyatlaridan xabar to'plab gazeta yuborib turadigan qishloq muxbirlari guruhini ham vujudga keltirgan. Muharririyat tarkibida faoliyat olib borayotgan muxbirlar hamda ayrim hukumat a'zolari gazeta sahifalaridagi chiqishlarida ko'p millionli buxoro aholisi uchun yagona gazeta va uning 1000-1500 tadan oshmaydigan nusxalari yetarli emasligini qayd qilishgan. "Buxoro axbori" gazetasi tirajining kam nusxada chop etilishiga poligrafiya bazasining kamchiliklari bo'lib, nashroyot ishlarining zamon talablari asosida yo'lga qo'yilmaganligi, musulmon shriftining yetishmasligi, malakali matbaachi mutaxassislarning deyarli kamligi, moddiy qiyinchiliklar kabi ko'pgina omillar sabab bo'lgan. Bevosita "Buxoro axbori" gazetasida bosilgan ayrim xabar va ruknlaridan ma'lum bo'ladiki, matbaachi mutaxassislarni gazeta ishiga jalb qilish uchun hukumat rahbarlari hamda bosh muharrir xoriydan bu sohaning ziyolilarini taklif qilishgan. Jumladan, gazeta ma'lumotlaridan birida: "Qozondan 14 nafar matbaachi mutaxassis Buxoroga taklif qilingan. Ular davlat nashriyotida ishlay boshladilar. Biroq ularning 9 nafari "Buxoro varajasi" (bezugak) kasaliga

¹ Raxmonov K. Buxoroda mahalliy matbuotning vujudga kelishi tarixidan (XX asrning birinchi choragi) // Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti. –Buxoro, 2008. -№3. -B. 24-28

² Alimova.D., Mustafoyeva.N., Rajabov.Q. Tarixga murojaat xolislikni talab etadi//O'zbekiston tarixi. – T.:2004.N3 – 70-81 b.

³ Raxmonov K. Buxoroda mahalliy matbuotning vujudga kelishi tarixidan (XX asrning birinchi choragi) // Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti. –Buxoro, 2008. -№3. -B. 24-25

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

chalinib, hayotdan ko'z yumgan. Ko'pgina tatar mutaxassislari ishlash shart-sharoitining og'irligi, maosh ozligi va kasalliklar bilan bog'liq sabablar tufayli o'z yurtlariga qaytib ketganlar",- deb yozilgan¹. Mahmud Said Ahroriydan keyin "Buxoro axbori" gazetasiga Cho'lpon bosh muharrirlik qilgan. 1922-yilda Cho'lpon xasta bo'lib shifoxonaga tushgach shu yilning 4- fevralidan 17-iyuniga qadar Ziyo Usmoniy "Buxoro axbori" gazetasiga bosh muharrir etib tayinlangan.

Ziyo Usmoniydan so'ng gazetaga Ostonsul Abdulqiyomov 1922-yil iyul-sentabr oylarida bosh muharrirlik qilgan. Bir asrni ortda qoldirgan gazetamiz ne-ne mashaqqatli va sinovli davrlarni va albatta jonkuyar, fidoyi, ma'rifatli kishilar muharrirlik qilganlar. "Buxoro axbori" gazetasining bugungi zamonaviy ko'rinishi ya'ni "Buxoronoma" gazetasidir. Bugun gazetamiz har qanday ma'lumotlarni aholimizga tez va sifatli darajada yetkazib bera oladi.

Xulosa qilib aytganda, "Buxoro axbori" gazetasining yaratilishi yurtimiz tarixida juda katta o'ringa ega. Shuni ta'kidlash joizki, XX asr boshlarida Buxoro matbuotchiligi tarixi uning o'ziga xos yo'ldan borganligini va taraqqiyparvarlarning uzliksiz chiqib turadigan mahalliy matbuotga asos solishdek xatti-harakatlari amaldagi natijasini ko'rishimiz mumkin.

БХСРНИНГ КИЁСЛИН ГИМНАЗИЯСИДАГИ ЎҚУВЧИЛАРИ ТАРИХИДАН**Абдували Абдумуталибович Йўлдашев****ЎзФА Тарих институти****тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)**

Улар Туркистон тараққиёти ва келажagini ўйлаган жаҳид зиёлиларининг сазй ҳаракати билан Германияга юборилган эди. Бу мақсадни амалга ошириш учун зиёлилар Германия таълум муассасаларини обдан ўрганган ҳолда ўз мақсадларини тузган эдилар. Юборилаётган ўқувчилар босқичма босқич таълим олиш билан Бухоро Халқ Республикаси учун етук мутахассис бўлишларини кўзланган эдилар. Шу асосда 10 ёшдан 19 ёшгача бўлган Бухоро талабалари Германиянинг бошланғич, ўрта ва олий таълим муассасаларига юборилди. Ушбу ёшларнинг бир гуруҳи Кёслин шаҳридаги гимназияда таълим олдилар.

Ўз даврининг манбаларини ўрганиш асосида ушбу талабаларнинг таълими қай тариқа амалга оширилганлигига оид маълумотларга эга бўлиш мумкин. Хусусан, Бухоро ҳукумати Германияга талаба юбориш мақсади билан у ердаги таълим муассасаларини ўрганган. Шундан келиб чиққан ҳолда талабаларнинг ёш даражаси белгиланган. Уларни хорижга юбормоқ учун Бухоро ҳукумати Чоржуй шаҳрида махсус тайёрлов курси ташкил этган. "Бухоро ахбори" газетасида ёзилишича: "...ҳозирлов курси биринчи апрелдан этибора давом эта бошлади. Муддати беш ойлиқ 16 сентябрда битажак бу курсларга киришга келган одамлар куйидаги шартларда яна қабул қилинурлар:

- Ёшлари тўққуздан кам ўн еттидан ошмасун;
- Ўзбекча ўқув ёзувни билсун;
- Бухоро бачаси бўлсун;
- Бу курс Чоржуйнинг энг гўзал бинолари бўлгон собиқ гимназиядадур;
- Ўқувчи талабаларга икки қобот либос бирла бутун озуқалари Маориф назороти тарафидан таъмин этиладур"².

Мазкур ёшларни Германияга юбориш учун Бухоронинг Москвадаги элчихонаси бошлиғи Ота Хўжа Германиянинг Москвадаги элчихонасига хат йўллайди. Мактубда элчига берилган саволлар бевости талабаларнинг Германиядаги ҳаёти ва таълимини йўлга қўйишга қаратилган эди. Унда: "1-Ҳозирги замонда Германияга талабалар юбуровга имкон борму?

2- Имкони бўлса қандай йўл бирла юбормоқ мақул?

¹Abduazizova.N.O'zbekiston jurnalistika tarixi(1870-2000) – Toshkent:Akademiya.1999. – 151 b.

² Олмонияга талабалар юбуров учун ҳозирлик курси // "Бухоро ахбори" газетаси. 1922 йил 23 апрел.

3 – Сиз Германиянинг қайси шаҳарларига юбуровни мақул кўрасиз ва қайси ихтисосли мактабларига?

4- Талабаларни юборган вақтда уларнинг моддий таъминоту оқча ила ёхуд мол (мисол қора кўл) ила таъмин қилув мумкинми?”¹, каби саволларни кўриш мумкин.

Москвадаги Германиянинг консули жавобига биноан талабаларни юбориш ишлари амалга оширилди. Улар сентябр ойида Германияга етиб бориб оилаларга ва турли муассасаларга жойлашдилар. Ушбу жараёнда Бухоронинг кичик ёшдаги ўқувчилари пансион²да яшай бошлаган. Берлин яқинидаги “Хермсдорф” шаҳарчасидаги пансионда Бухоронинг кичик ёшдаги 16 нафар ўқувчиси тарбияланган. У ердаги ўқувчилар хусусий муаллимлар, тарбиячи, шифокор ва ҳамширалар назорати остида бўлган. Пансионда Бухоро ёшларига немис тилида ўқиш, ёзиш ва мулоқот қилиш ҳамда бошқа фанлардан бошланғич билимлар ўргатилган³. Улар немис болалари билан бирга истикомат қилган. Бу эса болаларнинг тил ўрганишида яхши натижа берган. Масалан, пансионда тарбияланган бухоролик ўқувчи Асомиддин Аловиддин тил дарсларини амалий жиҳатдан мустақамлаш учун немис болалари билан кўп вақтини ўтказган. Улар билан доимий суҳбатда бўлган⁴.

Пансионнинг мудир ва муаллимлари болаларнинг таълими ва ўзлаштириши ҳақида Германияда Бухоронинг маориф вакилли Олимжон Идрисийга маълумот бериб борган. Пансиондаги муаллимлар нафақат болаларнинг тил ўрганиши, балки уларнинг ўзига хос характери, юриш-туриши, амалга ошираётган ишлари юзасида ҳисобот бериб борган. Масалан, 1923 йил 22 августдаги маълумотда, пансион директори ўқувчи Сафар Ҳаким ҳақида: “Сафар Ҳаким тез аччиқланади. Қизиққон. Ҳақсиз бўлган истакларидан яхшилик бирла воз кечдириш мумкиндир. Сафар Ҳакимнинг бошқа шогирдлар устунда таъсири бордир. Уй вазифаларини катта қизиқиш билан тайёрлайди. Дарсни диққат билан тинглайди. Сафар Ҳакимнинг амалий ишларга яхши қобилияти бордир”⁵, деб маълумот беради. 1923 йил 5 сентябрдаги яна бир маълумотда эса унинг тил ўрганиши ўрта даражада эканлиги кўрсатилган. Қобилияти ва амалий ишларга иқтидорига қараб тўғри йўл кўрсатиш лозимлиги айtilган. Унинг ўзидаги қобилиятдан келиб чиқиб ўқишга жойлаштириш тавсия қилинган⁶.

Муаллимлар томонидан бухоролик ўқувчиларнинг ёш бўлганлигидан болаларга хос шўхликлари ҳам баён этилган. Ҳилдбод шаҳридаги ўрта мактаб директори Абдурашид Бурхон ҳақида берган маълумотида унинг хўжалик ишларини бажаришни яхши кўришини ёзади. Аммо: “Товуқларни тутиб, уларга озор беради. Бир сафар мактабга немис ўқувчисининг отаси янги автомобил билан келган эди. Мен идорада шогирднинг отаси билан суҳбат қилаётган вақтда Абдурашид кўлидаги қадоқ жисм билан машинага ўзининг ва отасининг исмини қириб ёзган”⁷, деб шикоят ҳам қилинган.

Хермсдорф ва Ҳилдбод таълим-тарбия мактабининг пансионидида немис тили ва бошланғич таълимни олган Бухоронинг кичик ёшдаги 18 нафар ўқувчилари 1923 йили Кёслин⁸ шаҳридаги ҳукумат гимназиясида ўқишни давом эттирган⁹. Улар қуйдагилар эди: Муҳаммаджон Авезжон, Раҳмаджон Авезжон, Абдулрахим Бурхон, Усмон Омон, Асомиддин Алоиддин, Абдулла Абдурахим, Очил Боқи Муқим, Ҳолмуҳаммад Ҳожи,

¹ Масков Бухоро консулидан Германия консулига // “Бухоро ахбори” газетаси. 1922 йил 27 июл.

² Пансион (франц. Pension, латин. Pensio – тўлов, бадал, ижара) ётоқхонаси мавжуд, тўлиқ таркибга эга ёпиқ турдаги таълим муассасаси. Германияда пансионлар ўрта мактаб ва гимназиялар қошида очилган.

³ ЎзМА, Р-56-жамғарма, 1-рўйхат, 224-йиғмажилд, 46-варақ орқаси.

⁴ ЎзМА, Р-56-жамғарма, 1-рўйхат, 224-йиғмажилд, 33-варақ.

⁵ ЎзМА, Р-56-жамғарма, 1-рўйхат, 224-йиғмажилд, 36-варақ.

⁶ ЎзМА, Р-56-жамғарма, 1-рўйхат, 224-йиғмажилд, 36-варақ.

⁷ ЎзМА, Р-56-жамғарма, 1-рўйхат, 224-йиғмажилд, 30-варақ.

⁸ Кёслин – Пруссиянинг иккинчи даражали маъмурий-худудий бирлиги маркази бўлган (немисча Regierungsbezirk Köslin). 1816 – 1945 йилларда Пруссия таркибида бўлган. Ҳозирги кунда бу шаҳар Полша давлати таркибида бўлиб, “Козалин” номи билан аталади.

⁹ ЎзМА, Р-56-жамғарма 1-рўйхат, 224-йиғмажилд, 46-варақ.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Искандар Чори, Неъмат Нарзилла, Хазраткул Очил, Бешим Солих, Жура Ҳамро, Раҳимкул Рўзи, Жўра Ҳалил, Мансур Ҳаким, Абдор Асрор, Абдулрашид Абдулрахим.

Ушбу ўқувчилар Кёслин шаҳридаги гимназияда таълим олганлар. Улар бу муассасада немис болалари билан бирга ўқиган. Ёшларни немис болалари сафига ўзлаштиришига қараб қўшиб борганлар. 1923 йил 7 сентябрдаги маълумотга кўра, бу ўқувчилар математика ва бошқа фанлардан немис болаларидан орқада бўлганликлари учун гимназия директори билан келишган ҳолда Бухоро ўқувчиларига махсус бир синф очилган. Уларга немис маориф нозирлиги томонидан тавсия этилган ўқитувчилар таълим берган¹.

Кёслин гимназиясининг директори доктор Томински² берган маълумотга кўра, дастлаб гимназиядаги бухоролик 18 талабадан 5 нафари яхши билимга эга бўлиб немис болалари билан қўшилиб ўқишни бошлаган. Бухоролик ёшлар ўз она тилини унутиб юбормаслиги учун махсус ташкил этилган синфда туркча дарслар ҳам ўқитилган. 1924 йил 1 январдаги маълумотга кўра, Бухоро талабаларига Иброҳим Бекзод исмли муаллим туркчадан дарс берган³. Бу ҳақида Тошкентда нашр этилган “Туркистон” газетасида Эртой таҳаллуси билан ёзилган қолада: “Ёш ўртоқларимиз (Кёслин гимназиясида) бирга турарлар. Ўз тилларини йўқотиб юбормасликлари учун ёнларида туркча муаллимлари бор. Ишларида, руҳларида янгиликлар кўринган ёш гимназистларимиздан умид кўпдир. Улар ўрта мактабни мунтазам битириб Туркистон студентлари ёнига киргусидирлар. Студентларимиз улар орасига бориб Туркистон тўғрисида маърузалар ўқиб туриш ниятидалар”⁴, деб маълумот беради.

Кёслин гимназиясидаги ўқувчилар таълим олиш билан бирга ўзлари учун номаълум бўлган янги маданият билан танишдилар. Улар европача мусиқани, ёз ойларида велосипедда учини, қишда эса чанги спортини ўргандилар. Немис ўқувчилари билан бирга ўқиш жараёнида шаҳар бўйлаб саёҳатлар уюштирилган. Улар немис миллий байрамлари билан танишдилар.

Ушбу талабалар таълими ва ҳаётидан катта ёшли талабалар хабардор бўлиб турганлар. Вақти-вақти билан улар олдида бориб ҳолидан хабар олганлар. Хусусан, Берлин университети иқтисод факультети талабаси Аҳмад Наим ва Олий муҳандислик академияси талабаси Саидали Усмонхўжа каби ёшлар Кёслиндаги бухоролик гимназия ўқувчиларининг таълимидан, ҳолидан хабардор бўлиб турган. Ҳукумат вакиллари Олимжон Идрисий ва доктор Бадри Камол Сайфулмулк болалар ҳолидан хабар олиб турдилар. Афзал Абусаид ва доктор Бадрлар баъзан у ерда 10-15 кун қолиб, болаларни экскурсияларга олиб чиқиб турган. Аҳмад Наим ўз суҳбатларида ёшларга “Чор ва совет тузуми она юртимизни мустамлакага айлантирди. Бизнинг буюк мақсадимиз миллатимизга хизмат қилишдир. Бизнинг вазифамиз юртимизни мустамлака қилиш учун келганлардан озод этиш, мустақил давлат сифатида кўришдир. Миллат учун яшанг, фидойи бўлинг...” деб она ватанга содиқ инсон бўлишга чорлаган.

Бухоро ҳукумати Кёслин гимназияси талабаларининг моддий таъминотини яхши йўлга қўйган эди. Кёслинда ўқиётган Бухоро ўқувчилари учун гимназия фондига 54 минг доллар ўтказиб берган. Улар гимназияда яхши шароитда яшаган. Бироқ уларнинг бундай яхши таъминланиши немис болалари ва бухоролик ўқувчилар ўртасида зиддиятларга сабаб бўлган. Гимназия директорининг айтишича, Бухоро талабалари немис ўқувчиларига қараганда кўпроқ пул олган. Яхши овқат билан таъминланган. Шунингдек, Бухоро гимназиячилари яхши кийим-бош билан таъмин этилган. Бу ҳол немис ўқувчиларига

¹ ЎзМА, Р-56-жамғарма 1-рўйхат, 224-йиғмажилд, 80-варақ.

² Гимназия директорининг исми тўлиқ кўрсатилмаган.

³ Yarashevskiy B., Tel Aviv. Bukharan Students in Germany, 1922-1925 / Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt Digitale Bibliothek des Sondersammelgebietes Vorderer Orient Bamberger Zentralasienstudien Baldauf Ingeborg – Berlin, 1994. – S. 272.

⁴ Эртой. Германияда Ўрта Осиё талабаларининг икки қили // Туркистон. 1924 йил 2 сентябр.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

ёкмаган, натижада улар ўртасида зиддиятлар бўлиб турган¹. Немис болалари эса бу даражада яхши таъминланмаган эди.

Кёслин гимназиясидаги талабалар 1925 йилга келиб иқтисодий муаммоларга учрайди. Бухоро делегациясининг гимназияга ажратган маблағи белгиланган вақтгача етмайди. Бу маблағ кутилгандан-да тез тугаган. Бунга Германияда инфляциянинг юқорилиги, доллар ва марка ўртасидаги ўзгаришлар, ҳар бир ўқувчи учун харажатларнинг ошиши сабаб бўлган. Натижада Бухоро делегацияси 1925 йил 12 февралда гимназиядан 3100 марка (900 доллар) миқдорда қарз бўлиб қолади².

Совет ҳукумати 1925 йилин Германиядаги ўзбекистонлик гимназия ўқувчиларини ортга қайтаришни бошлайди. Ушбу вақтда Германиянинг олий таълим муассасаларида таълим олаётган талабаларини шу ерда олиб қолиш ёки Туркияга жўнатиб юбориш йўллари излаган. Улар Германиядаги талабаларни ортга қайтариш Ўзбекистон ССР ҳукуматининг эмас, марказнинг ташаббуси эканлигини яхши англаган.

Шу боис ҳам гимназия талабаларини Польшадаги турк элчихонаси³ орқали Туркияга ўтказиб юборишга ҳаракат қилдилар. Унга Берлин университети иқтисод факультети талабаси Аҳмад Наим бошчилик қилиб, бухоролик ёш талабаларнинг бир қисмини Туркияга юборишга эришади.

Совет ҳукумати бундан хабар топиб, барча йўللари ўз назоратига олгач, ушбу ҳаракатга тўсиқ қўйилди. Туркияга ўтказиб юборилган ёшлар Трабзондаги таълим муассасаларида ўқиб ўша ерда яшаб қолдилар. Ўз мутахассисликлари бўйича турк халқининг тараққиёти учун хизмат қилдилар⁴.

Хулоса қилиб айтганда, Гимназияни тамомлаган айрим ёшлар совет ҳукуматининг таъкиб ва тўсиқларига қайрамай кейинги таълимини давом эттиришга муваффақ бўлган. Айримлари эса юрга қайтдилар. Совет ҳукуматининг 1937–1938 йиллардаги қатағон сиёсати уларни ҳам четда қолдирмади. Кёслин гимназиясида ўқиган баъзи талабаларнинг тақдири эса ҳалигача номаълум. Уларни тадқиқ этиш бугунги кунда олдимиздан турган вазифалардан биридир.

BXSRDA MILLIY BOSHQARUV UCHUN KURASH

Navoiy davlat pedagogika instituti
tayanch doktoranti
Jalilov Alisher Xudoyberdiyevich

1920-yilning 28-avgust kuni Eski Chorjo'yda amirlik tuzumiga qarshi inqilob boshlanib, tez fursatda butun Buxoroni qamrab oldi. Chorjo'y inqilobiy qo'mitasi oldindan kelishilganidek, o'sha kuniyoq sovet hukumatiga yordam so'rab murojaat qildi. Bolsheviklarning tegishli ko'rsatmasiga ko'ra qizil armiya qo'shinlari Buxoro xalqiga yordam niqobi ostida suveren Buxoro amirligi hududiga bostirib kirdi. Turkiston fronti qo'mondoni M.V. Frunze buyrug'i bilan Eski Buxoro samolyotlardan bombardimon qilindi, to'plar va bronepoezdlardan turib qattiq o'qqa tutildi. Buxoroning so'nggi amiri Said Olimxon (1881 – 1944) bu qonli urush haqida o'zining xotiralarida shunday deydi: “Bu urush asnosida dushman, taxminan, Buxoroning yarmini to'p va pulemyotdan o'qqa tutib, ko'p talafot etkazdi. Ular o'n bitta tayyora bilan

¹ Yarashevskiy B. Bukharan Students in Germaniy, 1922-1925 / Universits- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt Digitale Bibliothek des Sondersammelgebietes Vorderer Orient Bamberger Zentralasienstudien Baldauf Ingeborg. – Berlin, 1994. – S. 272.

² Yarashevskiy B. Bukharan Students in Germaniy, 1922-1925 / Universits- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt Digitale Bibliothek des Sondersammelgebietes Vorderer Orient Bamberger Zentralasienstudien Baldauf Ingeborg. – Berlin, 1994. – S. 272-273.

³ Иброҳим Орифхон (Ёркин) нинг маълумотича, Туркиянинг ўша вақтдаги Варшавадаги элчиси Иброҳим Толи (Ўнгерен) бўлган. Батафсил қаранг: Иброҳим Ёркин. Хотиралар. / Туркчадан таржимон ва нашрга тайёрловчи Ш.Турдиев. // Жаҳон адабиёти. – 2002. – № 6. – Б. 138.

⁴ Enjan E. Turkistan uchun kureshler. / Cheviri (Uyghurchilashturghuchi) Boran A. – Istanbul, 2010. – S. 248.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Buxoro shahri ustiga havoda parvoz etib, bomba yog‘dirdilar”[1]. 1920-yil 2-sentyabr kuni Amir Olimxon begunoh aholining qonini to‘kmaslik va aziz qadamjolar vayron etilishining oldini olish maqsadida poytaxtni tark etdi. Natijada mamlakatda amirlik tuzumi ag‘darildi va hokimiyat bolsheviklar ta’siridagi yosh buxoroliklar qo‘liga o‘tdi.

“Buxoroda mustaqil demokratik davlat tuzishga ko‘maklashish” niqobi ostida hamda qizil askarlar quroli yordamida zo‘rlilik bilan amalga oshirilgan “inqilob”ni saqlab qolish bahonasida bolsheviklar bu erda amalga oshirilayotgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy o‘zgarishlarni Rossiya manfaatlarini yo‘liga burishga harakat qildilar. Ushbu vazifani bajarish maqsadida Turkkomissiyaning 1920-yil 10-sentyabrdagi qaroriga binoan V.Kuybishev RSFSR hukumati, shuningdek, RKP (b) MKning Buxoro Xalq Sovet Respublikasidagi vakili sifatida yuborildi. 1920 yil 14 sentyabrda Eski Buxoroda BKP MQ, Markaziy Inqilobiy Qo‘mita va Xalq Nozirlar Sho‘rosining birlashgan majlisida V.Kuybishev BXSР hukumatining boshlig‘i F. Xo‘jayevga o‘zining ishonch yorlig‘ini topshirdi. U ishonch yorlig‘ini topshirish paytida “RSFSRning asosiy talabi Buxoro davlati mustaqilligini hurmat qilish, barcha rus fuqarolari va tashkilotlarini ham Buxoro mustaqilligini hurmat qilishga undashdan iborat” ekanligini qayd etdi[2]. Mamlakat mustaqilligi xususidagi ushbu masala 1921-yilda qabul qilingan BXSР Konstitutsiyasining 3-moddasida quyidagicha ko‘rsatilgan edi: “Buxoro Xalq Sho‘rolar Jumhuriyati o‘zining bugungi sarhad (chegaralik) lari ichida birlashgan bo‘linmayturg‘on mustaqil davlat deb taniladir [3].

1920-yil 14-sentyabrda BKP MQ va Muvaqqat Butun Buxoro Inqilobiy Qo‘mitasining birlashgan majlisida Abduqodir Muhiddinov boshchiligidagi oliy qonun chiqaruvchi organ – Butun Buxoro Inqilobiy Qo‘mitasi va Fayzulla Xo‘jayev raisligida Respublika hukumati – Xalq Nozirlar Kengashi tashkil qilindi.

1920-yil 6-oktyabrda Buxoro amirining yozgi saroyi Sitorai Mohixosada Butunbuxoro xalq vakillarining I qurultoyi ish boshladi va unda 1960 nafar delegat qatnashgan. Qurultoy Buxoroni Xalq Sovet Respublikasi (BXSР) deb e‘lon qilish to‘g‘risida qaror qabul qildi. Bolsheviklar BXSР tuzilganligining dastlabki kunlaridanoq mustamlakachilik siyosatini namoyon qildilar. Ular tomonidan amirlik xazinasini Markazga jo‘natish, qizil armiya sonini oshirish, amir zamonida faoliyat ko‘rsatgan yirik zamindorlar mol-mulkini musodara qilish va ularni jazolash hamda RSFSR o‘rtasida harbiy-siyosiy shartnoma tuzilishi xususida harakat olib bordilar [4].

BXSРning davlat boshqaruvida faoliyat ko‘rsatish uchun Markazning ruxsati lozimligining belgilanishi mamlakat ichki ishlarini qattiq nazoratga olinganligini anglatardi. 1920-yilning 12-noyabrida Buxoro jumhuriyatidagi RSFSR vakili V. Kuybishev tomonidan 10-nomerli buyruq yuborildi. Bunda RSFSR vakolatida qayd qilinmasdan Buxoro hukumatiga yoki partiya muassasalariga kirib ishlagan kishilar dezertir hisoblanib, maxsus qonunlar bo‘yicha hukmga tortilishi belgilandi. Shuningdek, RSFSR vakolatida qayd qilinmasdan Buxoroda turuvchi shaxslar ham boshqa mamlakatga turib, RSFSR vakolatidan bosh tortuvchilar jumlasidan hisoblanib, hukmga tortilishi ko‘rsatib o‘tilgan [5].

1920-yilning oktyabr - noyabr oylarida BXSР bilan RSFSR o‘rtasida muvaqqat harbiy-siyosiy ahdlashuv va shartnoma tuzildi. 1921-yil 4-martda har ikki davlat o‘rtasida Ittifoq shartnomasi imzolandi. 1920-yilning noyabrida ikki o‘rtada tuzilgan shartnomaning 2-moddasida BXSРning ichki mustaqilligi qisman cheklangan edi: “Shu yerlardagi zavod va fabrikalar butun asbob va anjomlari bilan butunlay Buxoro sho‘rolar jumhuriyatining xususiy mulki bo‘lib o‘tadi. Lekin, pochta va telegraflar, temir yo‘llar bu moddaga dohil emas. Chunki bu masala umumittifoq mahdasida ochiq ravishda qaralsa va hal qilinsa kerak”[6]. Mazkur shartnomalar mustaqil siyosat yuritishga harakat qilayotgan yosh Buxoro davlati arboblari faoliyatini muayyan darajada cheklashga olib keldi. Ittifoq shartnomasi mustaqil Buxoro davlati hududida sovet qo‘shinlari turishini “qonuniy” asoslab berdiki, mazkur hol BXSР ichki ishlariga Rossiyaning to‘g‘ridan – to‘g‘ri harbiy jihatdan qurolli aralashuvidan boshqa narsa emas edi [7].

Xalq vakillari Umumbuxoro II qurultoyi 1921-yilning 18-sentyabrida ana shunday murakkab sharoitda ochildi va Buxoro Xalq Sovet Respublikasi o‘rnatilganligini qonun yo‘li

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

bilan mustahkamlab, yangi hukumatning Konstitutsiyasini qabul qildi, shuningdek milliy munosabatlarni to'g'ri yo'lga solishga alohida ahamiyat berdi [8].

Buxoro Xalq Sovet Respublikasi hukumati Fayzulla Xo'jayev rahbarligi ostida 1923-yilning o'zidayoq sezilarli yutuqlarni qo'lga kiritdi. Mahalliy kadrlar tayyorlash, ta'lim tizimini rivojlantirish kabi masalalar Fayzulla Xo'jayev faoliyatining eng muhim jihatlari sanaladi. Shu maqsadlar uchun hukumat davlat byudjetining 25 foizni ajratgan. 1922-yil F.Xo'jayev Moskvada bo'lar ekan, Buxoro Xalq Sovet Respublikasi bolalari uchun "Maorif uyi" ochish masalasini Sovet hukumati oldiga qo'ydi. Ana shu taklif asosida SSSR Xalq Komissarlari Soveti 1923-yilning 27 martida "Moskvada BXSР bolalari uchun maorif uyi ochish to'g'risida" maxsus qaror qabul qilgan [9]. 1923-yili BXSРda 52 ta boshlang'ich va o'rta maktab, 11 ta bolalar uyi, 3 pedagogik kurs, 1 ta hunar maktabi, 4 ta musiqa maktabi va ikkita o'qituvchilar instituti faoliyat olib borgan. Ularda 4 mingga yaqin o'g'il va qizlar ta'lim olgan [10].

BXSР hukumati 1920-yil oxirlarida maorif nazorati qaramog'ida turli tillardagi adabiyotlar mavjud bo'lgan davlat kutubxonasini tashkil qilish choralarini ko'radi. 1921-yilning yoziga kelib Buxorodagi eng katta kutubxona Minorai Kalon yonidagi binolardan birida Abu Ali ibn Sino nomi bilan ochiladi. Bu markaziy kutubxona bo'lib, unda o'zbek, tatar, turk, tojik, arab, rus, yahudiy tillarda ko'p jildli kitoblarni jamlangan [11].

BXSРda mahalliy yoshlardan harbiy kadrlar tayyorlash ishlari ham hukumat oldida turgan dolzarb vazifalardan hisoblangan. 1921-yil fevralda tashkil etilgan birinchi Buxoro harbiy maktabida ta'lim olish istagida bo'lgan mahalliy yoshlar uchun quyidagi tartib joriy qilingan. Mazkur harbiy maktabga jalb etilayotganlarning yoshi 18 dan 26 yoshgacha, rasmiy iltimoslarga ko'ra esa 30 yoshgacha bo'lishi, shubhasiz sog'lom bo'lishi hamda partiya, ittifoq yoki hukumat muassasalarining tavsiyasiga ega bo'lishi belgilangan. Shuningdek, harbiy maktabga kirish uchun musulmon va rus tilida savodi chiqqan bo'lishi shart emasligi keltirilgan. Ushbu harbiy maktabning mutaxassis o'qituvchilar, darsliklar va o'quv qo'llanmalari bilan ta'minlanishi hamda o'qitish musulmon tilida amalga oshirilishi tartibi belgilangan [12].

Xullas, BXSР hukumat rahbari F.Xo'jayev va bir guruh milliy etakchilar oldida respublikadagi adoqsiz muammolarni hal etish, Markaz hiyla-nayranglaridan qutulish barobarida milliy manfaatlarini himoya qilish, mustaqillikni qo'lga kiritish, qochoqlarni o'z yurtlariga qaytarish kabi yuzlab muammolar ko'ndalang bo'lib turgan. Shu kabi muammolar ichida o'lkani milliy boshqarish masalasi ham muhim hisoblanardi. Chunki bu paytda Markazdan muntazam ravishda "tajribali" kadrlar yuborilib turilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. — Тошкент: Фан, 1991. — Б.15.
2. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Илмий муҳаррир. М. Жўраев. — Т.: Шарқ, 2000. — Б.232.
3. Ўзбекистон Миллий архиви, 47-фонд, 1-рўйхат, 13-иш, 14-варақ.
4. Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Научный редактор Р.Я. Раджапова — Т.: Шарқ, 2000. — С.328.
5. РСФСР нинг Бухоро Халқ Шўролар Жумҳуриятидаги вакили томонидан // "Бухоро ахбори". 1920 йил 26 ноябрь. 9-сон.
6. Русия Ижтимоий Қўшма Шўролар Жумҳурияти билан Бухоро Халқ Шўролар Жумҳурияти орасида маҳда // "Бухоро ахбори". 1920 йил 1 декабрь.
7. Ражабов Қ. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш. — Тошкент: Маънавият, 2002. — Б.17-18.
8. Эшонов О. Файзулла Хўжаев. — Тошкент: Ўзбекистон, 1973. — Б.38.
9. Давронов А. Халқнинг содиқ фарзанди // Бухоро ҳақиқати. 1970 йил. 14 ноябрь.
10. Давронов А. Халқнинг содиқ фарзанди // Бухоро ҳақиқати. 1970 йил. 14 ноябрь.
11. Рахмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси тарихи матбуот саҳифаларида (1920 — 1924 йиллар). — Тошкент: "Абу матбуот — консалт" 2012. — Б.102.

12. Рашидов О. Файзулла Хўжаев миллий манфатлар ва сиёсий курашлар майдонида. – Тошкент: Muharrir, 2020. – Б.58.

НАЗИР ТЎРАҚУЛОВ ИЖТИМОЙ ФАОЛИЯТИНИНГ БОШЛАНИШИ

Қандов Баҳодир Мирзаевич,

Чирчиқ давлат педагогика университети, Миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими кафедраси доценти, ф.ф.ф.д. (PhD)
kandov1976@mail.ru

Назир Тўрақулов истеъдодли ва серкирра шахс бўлиб, билимга чанқоқ ҳамда меҳнатсевар, юксак қобилиятга эга эди. У ижтимоий фаолиятининг турли соҳаларида тўплаган қатъияти ва тажрибаси туфайли у нисбатан қисқа умри давомида халқи, Ватани учун кўп фойдали ишларни амалга оширди. Бунёдкорлик ишлари амалга ошириш бўйича самарали ғоялар, бунёдкорлик интилишлари Ватанга хизмат қилишга бағишланган ҳаёти давомида кизил ипдек ўтди.

Ўтмишда миллий давлатчилик учун улкан кураш майдони бўлган, Шарқ ва Европа маданияти ўзаро тўқнаш келган унинг она замани изланувчан йигитнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятини бошлаш учун ўзига хос трамплин бўлди¹.

Замондошларининг таъкидлашича, Назир Тўрақулов ўзининг тиниқ нигоҳи, очик жонли чехраси, тинглай олиш қобилияти, тиниқ нутқи, ғайриоддий нотиклик қобилияти ва айни пайтда кучли темпераменти ва иродали феъл-атвори билан халқ орасида машҳур инсон харизматик лидер сифатида намуна бўлган. У ўзини давлат арбоби сифатида ҳам, халқ тақдири учун улкан масъулият юкни ўз елкасига олишдан қўрқмаган халқ фарзанди сифатида намоён этди.

Назир Тўрақуловнинг Туркистон ижтимоий ҳаётидаги сиёсатчи сифатида шаклланиши XX аср бошларининг 20-30-йилларида – мураккаб, ҳатто экстремал даврда, ернинг олтидан бир қисмида улкан ижтимоий тажриба – янги жамият қурилиши содир бўлган даврда содир бўлди. Ўрта Осиё аҳолиси учун мана шу оғир, тақдирли даврда Назир Тўрақулов Туркистонда давлат ва партия катта лавозимларида фаолият кўрсатган. Унинг ўз тамойилларига ҳеч қачон хиёнат қилмагани, у вазиятга мослашмади, балки ёруғ келажакка, адолат тантанасига ишониб, баъзан чарчаб яшаб, меҳнат қилди, ташкилотчи ва тарғиботчи фазилятлари айнан шу ерда намоён бўлди.

Унинг Туркистон халқлари бирлигига қўшган ҳиссаси ҳақиқатан ҳам беқиёс. Туркистон ўлкасининг Акмал Икромов, Абдулла Раҳимбоев, Қайғисиз Отабоев ва бошқа раҳбарлари билан яқин алоқада бўлган Назир Тўрақулов минтақадаги бирлашиш жараёнларига ҳақиқий таъсир кўрсатиши мумкин эди ва шундай бўлади ҳам.

Шунингдек, Назир Тўрақулов кучли ақл ва юксак билимини ўз она юрти халқларининг янги оммавий таълимининг эгалашига асосига қўйди.

Дарҳақиқат, айнан у Тошкентдаги педагогика таълим институтини ташкил этишда бевосита иштирок этиб, кейинчалик Олий педагогика институтига – биринчи университетларидан бири бўлиб, Туркистонда замонавий олий мактабга асос солган.

Фақатгина таниқли шахслар тарихда сезиларли из қолдирадилар. Шу боис Назир Тўрақуловнинг турли соҳаларда юрт олдидаги хизматлари катта. Бўлажак ўзбек дипломати 1892 йилда Қўқонда бадавлат пахтакор оиласида туғилган. Назир Тўрақуловнинг отаси тижорат мақсадларида бир пайтлар Самарқандга, кейин эса Қўқонга

¹ Қаранг: *Ражабов Қ.* Туркистон Мухторияти ҳукумати вазирларининг фаолияти ва кейинги тақдири // Ўзбек миллий давлатчилиги тарихида Туркистон Мухториятининг ўрни ва роли. –Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2017. 42-63-бетлар; *Ўша муаллиф.* Туркистон Мухторияти ҳукумати аъзоларининг фаолияти ва кейинги тақдири // “Sohibqiron yulduzi” (Қарши). 2020. №3. 24-31-бетлар; №4. 66-68-бетлар; *Ўша муаллиф.* Туркистон Мухторияти вазирлари ҳамда Миллий Мажлис аъзолари ҳаёти ва тақдири. – Тошкент: Bodomzor invest, 2021. 92 бет.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

кўчиб ўтган. Бизгача етиб келган маълумотларга кўра, Биринчи жаҳон уруши бошланишига қадар у 60 минг сўм бойлик тўплаган, етти гектар пахта экиладиган ер ва учта уйга эга бўлган. У фақат пахта мавсумида даромад манбаи бўлган комиссия бизнеси ва уйларни ижарага беришдан ташқари, у ўзига хос юридик амалиёт билан ҳам шуғулланган: маҳаллий аҳолига “юридик” хизматлар кўрсатган – судларга аризалар, бошқа маҳаллий ва қироллик ҳокимиятларига шикоят ва аризалар ёзган¹.

Назир Тўракуловнинг онаси Тошкент вилоятида туғилган, диндор аёл эди. Назир Тўракуловнинг сўзларига кўра, у болалигида диний таълимни унинг раҳбарлиги остида олган. Кейинчалик у ўз таржимаи ҳолида кўхна Бухорода “мусулмон оламида машҳур авлиё Баҳоуддин Нақишбандий” қабрида, унинг устида турган шайхлар, ҳатто 12 ёшли бола бўлганида ҳам, бу “авлиё”нинг руҳий ҳомийлигига ёзилиш маросимини ўтказганликларини ёзган².

Назир Тўракулов бошланғич таълимни ўз мақомида дунёвий, лекин моҳиятан чуқур диний, Қўқон “янги усул” мактаби “Жадид”да олган. Ўша даврда бундай мактабларда 10-15 дан ортиқ ўқувчи йўқ эди.

Ўқув дастурига келсак, фақат араб алифбосини ўзлаштириш, ўқиш ва ёзиш, Қуръонни ёдлаш, уларни ўқиш қоидалари ва Қуръондан айрим парчалар билан чекланди. Бу мактабда ягона дунёвий фан география эди. Ернинг шарсимон шакли ҳақидаги таълимотни эътироф этиш учун ўқитувчилар болаларни мунтазам равишда масжидга боришга, хорда диний мадҳиялар (“саловатлар”) куйлашга, ўрта асрлар схоластикаси ва ислом пайғамбарлари тарихини кунт билан ўрганишга мажбур қилдилар. Итоатсизлик қамчи билан жазоланарди. Ҳар жума куни муллалар ўз шогирдларидан ҳафталик совға сифатида “жумалик” олишган. Талабаларнинг ота-оналари кўпинча муллага каттароқ қурбонликлар қилишган. Назир Тўракулов биринчи талабалик йилларини (1900 – 1902) ана шундай мактабда ўтказган.

Назир Тўракуловнинг отаси такводор онасидан фарқли равишда дунёвий маданиятга кўпроқ мойил бўлган, рус тилида газета ўқиган ва ўғилларининг (Назирнинг Қодир деган укаси бор эди) дунёқараши кенг инсон бўлиб, унинг изидан бориб, савдо-сотиқ билан шуғулланишини орзу қилган. Бу бошқача, дунёвий таълимни талаб қилди.

Айни пайтда, Россия империясининг Осиё қисмида, Халқ таълими вазирлигининг “чет элликларни ўқитиш тўғрисида”ги буйруғини амалга ошириш жараёни аллақачон бошланган эди. Албатта, чор маориф амалдорларининг вазифалари миллий хусусиятларни сақлашни ўз ичига олмасди, аксинча, “ватанимиз доирасидаги барча мусофирларни ўқитишдан мақсад, шубҳасиз, уларни руслаштириш бўлиши керак эди ва рус халқи билан бирлашиш”³, дейилади буйруқда. Аммо айнан чор ҳукуматининг ушбу қарори туфайли чет эл ёки рус миллатига мансуб мактаблар пайдо бўлди. Рус тили ва бошқа бир қатор дунёвий фанларни ўқитиш ушбу ўқув юртлири учун мажбурий бўлиб қолди. Назир Тўракулов отаси хоҳлаган мактабда ўқишни давом эттирди. 1905 йилда мактабни тамомлаб, маҳаллий рус савдогарлари ва савдо-саноат компаниялари томонидан ташкил этилган саккиз йиллик Қўқон савдо билим юртига ўқишга киради.

1905 – 1907 йиллардаги инқилоб садолари Туркистонга ҳам етиб келди. Қўқонда инқилобий даъватлар ёзилган варақалар пайдо бўлди, мустабид тузумга қарши митинглар ўтказилди, намоёнчиликларнинг инқилобий қўшиқлари куйланди. Иккинчиси шаҳар кўчалари бўйлаб қизил байроқлар остида юриб: “Эски дунёдан воз кечамиз!” деб куйлади. Инқилобий руҳ савдо мактаби деворларига ҳам кириб борди. Унинг директори Э.В.Корчитс ва баъзи ўқитувчилар, кейинчалик маълум бўлишича, ўша йиллардаги инқилобий ҳаракат иштирокчилари бўлган. Улардан бири, математика ўқитувчиси - Андроников социал-инқилобий партияси аъзоси, ҳатто 1906 йилда ҳибсга олиниб, оғир

¹ Мансуров Т. Полпред Назир Тўракулов. – Москва: “Молодая гвардия”, 2022. – С. 19-22.

² Турекулов Н. Собрание сочинений в двух томах. Т. 1-2. – Алматы: “Алаш”, 2004. – С.577.

³ Назир Турекулов. Сборник архивных документов и материалов. – Шымкент: «АЗИАТ» баспасы 2017. - 204 с.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

меҳнатга ҳукм қилинган, кўплари қочишга муваффақ бўлишган. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, жаҳид мактабидан фарқли ўлароқ, нафақат билим, юксак педагогика ва ўқувчиларга инсонпарвар (“урмаслик”) муносабат, балки кейинчалик баъзи ўқитувчиларнинг илғор қарашлари учун қамоққа олиниши – буларнинг барчаси Назирнинг ўзи шундай деди: “Қайфиятида биринчи шубҳа уруғлари пайдо бўлди”¹.

Намойишчиларга полициянинг қатағонлари, чор ҳарбий қисмлари ва жандармларининг Қўқон депоси ишчилари билан ўта шафқатсиз тўқнашуви Назир қалбида сезиларли норозилик изларини қолдирди. Омма кўзғолонлари унинг қалбида эрксеварлик ғояларини уйғотди, лекин ўша даврда инқилобий курашнинг мақсад ва вазифалари унинг учун ҳали жуда ноаниқ эди. Назир Тўракуловнинг ўз-ўзидан “жаҳидчилик” таъсиридан халос бўлиши унчалик осон бўлмади, айниқса йигит инерция билан ҳамон бу диний оқимнинг бирлашмалари билан алоқаларини давом эттирди, демак у ҳали ҳам унинг таъсири остида эди.

Назир Тўракулов ўз хотираларида умрининг мана шу даврига тўхталар экан, ўша йилларда унинг мафқураси зарб қилинмагани, ижтимоий-сиёсий йўл излаб сарсон бўлганини қайд этади.

Айни пайтда, биринчи рус инқилоби тенденциялари Туркистонда талабалар ва тадбиркорлар ўртасида бир қатор тўғараклар ва уюшмаларнинг пайдо бўлишига олиб келди, уларни Н. Тўракуловнинг ўзи “либерал мусулмон буржуазияси” деб атаган.

Дастлаб улар диннинг янгиланган талқини учун, кейин эса Франция инқилоби ва рус инқилобий ҳаракати тарихини ўрганиш учун яратилган. Назир Қўқон социал-демократлар тўғараги йиғилишларида фаол қатнаша бошлаганида эса, унинг қарашлари нафақат диний ақидалардан чекиниш, балки унинг кейинги сиёсий тақдирини белгилаб берган социал-демократик ғояларга кескин бурилишни ҳам кўрсатди.

Янги инқилобий тенденциялар унга номақбул бўлганига қарамай Назир Тўракуловнинг қалбида тобора кучайиб бораётган жавобни топди. Бироқ у ўз таржимаи ҳолида “уларнинг торлиги, чегараланганлиги ва аҳмоқлиги” билан бир қаторда ўша йилларда Туркистон шаҳарларида сезиларли даражада авж олган пантуркизм ва маҳаллий миллатчиликдан нафратланганини ёзади². Кўриниб турибдики, айнан шу даврда бўлажак сиёсатчи, журналист ва дипломатнинг ўзи “халқчи дунёқараш” деб атаган қарашларининг пойдевори қўйилган. Айнан шу ерда унинг бўлажак сафдошлари доираси шаклланган бўлиб, уларнинг кўпчилиги кейинчалик Туркистон партия ва совет органларида раҳбарлик лавозимларида ишлаган.

1913 йилда Қўқон савдо билим юртининг саккизинчи синфини муваффақиятли тамомлаган Назир Тўракулов Москва тижорат институтига ўқишга киради. Бу ерда мақсадли йигит учун нафақат иқтисодий фанларни ўрганиш, балки у болалигиданоқ кашф этган қизиқиш ва ғайриоддий қобилиятга эга бўлган чет тиллари билан жиддий шуғулланиш учун янги имкониятлар очади. Рус ва турк тилларини мукаммал билган, француз ва немис тилларида сўзлашадиган Назир Тўракуловнинг ўзи билимини баҳолашда жуда камтар эди, сўровномаларда уни ўртача деб баҳолаган ва бутун умри давомида тил билимини оширишдан чарчамаган. Бундан ташқари, у ажойиб услубга эга эди, таржима ва таҳрир қилди. Таъкидлаш жоизки, ўша пайтларда ўз-ўзини тарбиялаш жуда кенг тарқалган бўлиб, бу Н. Тўракуловга кейинчалик, араб заминида бўлганида нафақат араб тилини ўрганиш, балки мукаммаллаштириш имконини берди.

XX аср бошларида Туркистон ўлкасининг асосий қисми мустамлака сифатида Россия империяси таркибида бўлган. Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги эса ўз худудининг муайян қисмини бой берган ҳолда Россияга қарам давлатлар ҳисобланган.

Туркистон генерал-губернаторлиги (маркази – Тошкент шаҳри) ҳам XX аср бошларида Россияда юз берган муҳим ижтимоий, сиёсий ва ҳарбий воқеалар гирдобига

¹ Назир Тўракулов. Сборник архивных документов и материалов. – Шымкент: «АЗИАТ» баспасы 2017. - 130 с.

² «Қизил байроқ». 1922 йил, 27 май. 179-сон.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

тортилди. 1914 йил ёзида бошланган Биринчи жаҳон урушида Россия империясининг Антанта давлатлари билан биргаликда Германия ва Австрия-Венгрия империясига қарши кураши ва шарқий фронтдаги муваффақиятсизликлар фронтдан анча узоқ бўлган Туркистон ўлкасига ҳам катта таъсир кўрсатди. 1916 йил ёзи ва кузида Туркистонда мардикорчиликка қарши кўтарилган халқ кўзғолони бутун минтақани камраб олди¹. Россия империясига қарши қаратилган миллий озодлик ҳаракати мағлубиятга учраган бўлса ҳам у туркистонликлар қалбида зулмга қарши нафратни кучайтирди ҳамда эрк ва озодликка қарши янги курашга даъват қилди. Бу орада минтақада инқилобий курашнинг шиддати кучайиб, 1916 йилда бу ерда улкан кўзғолон кўтарилди. Гап шундаки, Биринчи жаҳон уруши даврида мусулмонларни ҳарбий хизматга жалб қилиш масаласи Марказий Осиё учун биринчи даражали аҳамиятга эга бўлди. Армия бўлинмалари уларни армияга чақириш тарафдори эди, аммо Ички ишлар вазирлиги бунга мутлақо қарши эди. Б.В.Штурмер бошчилигидаги ҳукумат кабинети томонидан тайёрланган “муроса” қарори 1916 йил 25 июндаги “чет элликларни” илгари фронт-сонли ҳудудларда орқа ишларда хизмат қилмаганларни мажбурий жалб қилиш тўғрисидаги қарори эди².

Фармон атайлаб Рамазон ойида келгандек туюлди ва албатта, мусулмонлар томонидан оддийгина ўзлари ўрганиб қолган диний туйғуларни оёқ ости қилиш сифатида эмас, балки қасддан қурбонлик қилиш сифатида қабул қилинди. Бундай ҳолларда Қуръон ҳар қандай ҳукмдорни, ҳатто мусулмонни ҳам ағдаришни буюрган. “Ҳақиқий имонлилар” ўртасидаги оммавий норозиликни рус аҳолиси кучайтирди, улар чет элликлар фронтда тирик қалқон сифатида фойдаланилмоқда, деган миш-мишларни тарқатдилар. Мусулмонлар муқаддас рўзанинг тугабини кутмасдан, аввал маҳаллий ҳукумат амалдорларига, сўнгра минтақанинг бутун рус аҳолисига ғазабини ёғдирдилар. Кўзғолон ҳокимият томонидан аёвсиз бостирилганини айтишга ҳолат йўқ.

Назир Тўракулов ўзини энг оғир ишлар ичида топади. 1916 йилда подшо Россияси ҳукумати Туркистоннинг туб аҳолисини ҳарбий моддий-техникавий таъминот ишларига сафарбар этиш тўғрисида фармон чиқаргач, у Минск вилояти Ғарбий фронт кўмитаси ва Барановичи вилоятида инструктор сифатида хизматга киради. Назир Тўракулов “орқа меҳнатига сафарбар қилинган маҳаллий ишчиларга ёрдам бериш” истагидан келиб чиққан, шунинг учун у уч йиллик ўқишдан сўнг институтни тарк этади ва ишчиларни демобилизация тугагунига қадар шу лавозимда қолади³.

Н.Тўракуловни оғир тақдир, ҳокимиятнинг адолатсизлиги ва ватандошларининг ҳаётининг қийинчиликлари аввал ҳам ташвишга солган. У ҳали Қўқонда яшаб юрган чоғида қишлоқлардан отасининг олдида камбағаллар ва деҳқон меҳнаткашлари тез-тез келиб, сотиб олувчилар, пулхўрлар ва қулоқчиларнинг ўзбошимчаликлари устидан юқори ҳокимиятларга шикоят қилишларини сўраб кўрган. Ўзгаларнинг дардига бефарқ бўлмаган Назир Тўракулов тез-тез ташриф буюрганлардан уларнинг дардини сўрар, тартибсизликлардан ғазабланарди. У тез-тез таҳқир ва ҳақоратларни бошдан кечирган, аммо муаммолари адолатли ҳал этилмай, уйларида қандай қайтишларини кузатишга мажбур бўлган.

Қишлоқ меҳнаткашларининг оғир аҳволини акс эттирувчи маънос суратлар орқа меҳнаткашларнинг оғир ҳаёти ҳақидаги ғамгин таассуротлари билан тўлдирилди. Н.Тўракулов ўз қарашларида подшо Россиясини ағдаришгана Туркистон халқларининг озодлигига йўл очади, деган фикрга тобора кўпроқ ишониб борди. Унинг бу адолатли иш учун кураш рус ишчилари билан яқин иттифокда олиб борилиши кераклигига ишончи ҳам камол топди.

¹ Бу ҳақда қаранг: Ҳ.Зиёев. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. Тошкент: Шарқ, 1998. – 480 бет; Ўша муаллиф. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи. Тошкент: Шарқ, 2001. – 448 бет ва б.

² Аъзамхўжаев С. Туркистон Мухторияти: миллий-демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси. – Тошкент: “Маънавият”, 2000. 45-46-бетлар.

³ Ражабов Қ., Хайдаров М. Туркистон тарихи (1917-1924 й.). – Тошкент: “Университет”, 2002. –Б.60.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Айнан шу даврда Назир Тўракулов ўз халқига аниқ ёрдам кўрсатиш ғоясини шакллантирди ва бу унинг фаол сиёсий-ижтимоий фаолиятининг бошланиши эди. Минскда у Туркистон халқларининг миллий-озодлик курашини тарғиб қилишга қаратилган инқилобий фикрдаги талаба ва ўқитувчиларни бирлаштирган яширин ташкилот – “Эркин дала” жамиятини тузди¹.

Россияда 300 йилдан ортиқ ҳукм сурган Романовлар сулоласи ҳокимияти тугади. Россияда минг йиллик тож-тахт ҳукмронлиги якунланди².

Хуллас, Россияда деярли қон тўқилмасдан Февраль инқилоби ғалаба қозонди. Россияда икки ҳокимиятчилик вужудга келди. Муваққат ҳукумат ҳамда ишчи, солдат ва крестьян депутатлари Советлари сиёсий жараёнларни бошқариш учун ўзаро кураш олиб бордилар. 1917 йил 1 сентябрда Россия республика деб эълон қилинди³. Кейинчалик большевиклар зўравонлик билан демократик Россияда ҳокимиятни эгаллаб олишди. Петроградда бошланган инқилоб унинг мустамлакаси бўлган Туркистон ўлкасига ҳам ўз таъсирини ўтказмасдан қолмади. Феврал инқилоби Назир Тўракуловнинг фаолиятининг ривожланишига халақит бермаганида, эҳтимол, бу жамият социал-демократик типдаги кучли сиёсий ташкилотнинг асосига айланиши мумкин эди. Феврал воқеаларидан қўп ўтмай, заҳира аскарларни демобилизация қилиш бошланди ва улар Туркистонга қайта бошладилар. Хизмат маъносини кўрган ватандошлари ортидан Н. Тўракулов Минск вилояти Ғарбий фронт қўмитаси инструкторлиги ишини ташлаб, уйига ҳам қайтди.

Бу фикрлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, Россия империясининг Туркистон ўлкасидаги мустамлакачилиқ сиёсати Муваққат ҳукумат даврида ҳам ҳеч қандай ўзгаришсиз давом этди. Олдиндан шунини айтиш керакки, совет Россияси 1917 йил ноябрдан бошлаб Туркистондаги мустамлакачилиқ сиёсатини янги босқичда узлуксиз давом эттирди.

SHARQ XALQLARI QURULTOYIDA BUXOROLIK VAKILLALAR

Iminov Jasurbek Tulqunovich
O‘zbekiston, Andijon davlat universiteti
O‘zbekiston tarixi kafedrası katta o‘qituvchisi,

1920-yil sentabr oyining boshida butun dunyo jamoatchiligi e’tibori Ozarbayjon poytaxti Boku shahrida o‘tkazilayotgan Sharq xalqlarining birinchi syezdiga qaratildi. Sharq xalqlarining birinchi syezdini tashkil etilishi va buning uchun aynan Boku shahrini tanlanishi o‘ziga xos katta siyosiy maqsadlarni o‘zida jamlagan edi. Birinchidan, 1920-yilning o‘rtalariga kelib, Sovet Rossiasining Qizil armiyasi fuqarolar urushida deyarli g‘alaba qozondi. Bolsheviklar o‘zlarining va kommunistik internatsionalning g‘alabasini butun dunyoga namoyish qilishni o‘z oldilariga maqsad qilib qo‘ydilar. Ikkinchidan, siyosiy vaziyat hali to‘la-to‘kis barqaror izga tushmagan bir sharoitda Rossiyadagi ko‘p millionli turk-musulmon xalqlarini sotsialistik tuzum va bolsheviklar siyosatiga xayrixohligini oshirishdan iborat edi. Uchinchidan esa, kommunistik internatsional va sotsialistik tuzumning “xalqparvarlik” mohiyatini keng targ‘ib qilish, “jahon imperializmining xavfi”dan jahon proletariyatini ogohlantirish edi.

RSFSR Xalq komissarlar sovetining raisi V. I. Lenin Sharq xalqlari syezdini o‘tkazishning g‘oyaviy jihatdan bosh tashabbuskori va bu jarayonni tashkil etuvchisi edi. Uning qarashlari bo‘yicha nokapitalistik taraqqiyot yo‘li nazariyasi va siyosatini jahon miqyosida tajriba sinovidan o‘tkazish va shu orqali proletariat diktaturasi g‘oyasini, bolshevizm mafkurasi hamda amaliyotini Sharq xalqlariga tatbiq qilish, Buyuk Britaniyani jahon imperializmining zarbdor kuchi sifatida Sharqni unga qarshi qo‘yish va imperializmga qarshi kurash jabhasiga

¹ Қ.Ражабов. Ўзбекистон ССРда совет режимининг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (1917-1991 й.). – Тошкент: Фан, 2022. 8-9-бетлар.

² История России. С древнейших времен до наших дней. Под редакцией А.Н. Сахарова. – Москва: Проспект, 2014. – С. 587-580.

³ И.С.Ратьковский, М.В. Ходяков. История советской России. – Санкт-Петербург: Лань, 2001. – С. 26.

tortish, shu asnoda sovet tajribasini o'zga mamlakatlarga andoza sifatida targ'ib etish orqali "inqilob"ni eksport qilishni ilgari surgan edi. V. I. Lenin 1919-yil oktabrda "Turkistonlik kommunist o'rtoqlarga" nomli xatida "...Butun kuchingizni boshida Britaniya imperiazmi turgan jahon imperiazmiga qarshi astoydil kurashishga yo'naltiring"[1,—B.134-135], - deya ko'rsatma bergan edi.

Sharq xalqlari birinchi syezdini chaqirishdan ko'zlangan asosiy maqsadlardan biri bolsheviklar tomonidan Buyuk Britaniya imperiyasini sovet davlatining eng xavfli dushmani sifatida ko'rish bilan birga, uning ulkan mustamlakalarida inqilobiy va milliy ozodlik kurashlarini avj oldirish ham ko'zda tutilgan edi. Buyuk Britaniya mustamlakasi bo'lgan Hindistonda (Pokiston va Bangladesh bilan birga) aholining beshdan bir qismini musulmonlar tashkil etgan. Bolsheviklar ularni ancha faol siyosiy kuch deb bilgan holda bo'lajak sotsialistik inqilobni amalga oshirishda ularga tayanishga qaror qilganlar[2].

Sharq xalqlarining birinchi syezdi 1920-yil 1-8-sentabr kunlari o'z faoliyatini olib bordi. Syezd nomlanishiga ko'ra, Sharq xalqlari syezdi ekanligi belgilangan bo'lsa-da, unda dunyoning 37 mamlakatidan 1891 nafar vakil ishtirok etdi. Syezdda Rossiya sovet federativ sotsialistik respublikasining sub'ektlari – Turkiston ASSR, Xorazm XSR, Buxoro XSR, Qirg'iziston (Qozog'iston) ASSR, Qoraqirg'iz, Dog'iston, Terek, Checheniston, Kuban, Qalmiq, Tatariston, Boshqirdiston, Ozarbayjon, Gruziya, Armanistondan kelgan delegatlar ishtirok etdilar. Shuningdek, syezdda xorijiy davlatlar – Turkiya, Eron, Afg'oniston, Avstriya, Gollandiya (Niderlandiya), Vengriya, AQSh, Fransiya, Bolgariya, Yaponiya, Angliya, Hindiston va Xitoy kabi davlatlardan ham kommunistik tashkilotlar vakillari qatnashdi. Masalan, AQShdan Jon Rid, Vengriyadan Bela Kun, Buyuk Britaniyadan Tomas Kvelch, Fransiyan Rossmer, Bolgariyadan Shablik, Xitoydan Van-Min, Yaponiyadan Xodo Shiro, Hindistondan Fazli Qodir, Avstriyadan K. Shteyngardt, Gollandiyadan Yans o'z ma'ruzalari bilan ishtirok etdi[3,—B.7-15].

Sharq xalqlari birinchi syezdini chaqirish sovet hokimiyatining o'z mafkurasining jahon miqyosida keng yoyishga bo'lgan eng muhim harakatlaridan biri edi. Ayni paytda bu syezd butun dunyodagi kommunistik tashkilotlar vakillarini Boku shahriga yig'ish orqali sotsializmni keng targ'ib etish, sovet hokimiyatiga qarshi intervensiya uyushtirgan Antanta davlatlarining o'zida va ularning mustamlakalarida inqiloblarni tayyorlash hamda uni amalga oshirishni maqsad qilgan edi.

Sovet Rossiyasi, shu jumladan Turkistondan syezdga vakillarni taklif qilish orqali sovet hokimiyati amalga oshirgan inqilob butun dunyo kommunistik tashkilotlari tomonidan qo'llab-quvvatlaganligini ko'rsatish, bu orqali o'z hokimiyatlarini yanada mustahkamlashni maqsad qilgan edi.

Sharq xalqlarining birinchi syezdida ishtirok etish uchun Turkiston ASSR, Xorazm Xalq Sovet Respublikasi (XXSR) va Buxoro amirligidan ham vakillar taklif etilgan hamda manbalar tahliliga ko'ra, vakillar soni 200 nafardan ortiq bo'lgan.

Turkiston Kompartiyasi Muvaqqat Markaziy komitetining 1920-yil 27- iyuldagi yig'ilishida "Sharq xalqlari vakillarining bo'lajak syezdi to'g'risida Bokudan kelgan telegramma", syezd ishida Turkiston ASSRdan vakillarning ishtiroki, yuboriladigan delegatlar tarkibi ko'rib chiqilgan. Ushbu yig'ilishda Turkiston delegatsiyasi rahbari T.M.Geller Boku syezdga uyushmagan qishloq ommasi vakillarini ko'proq yuborish kerakligi, A.Hakimov, aksincha, uyushgan ommadan, kasaba uyushmasi va partiya tashkilotidan vakillar yuborish zarur, degan taklifni ilgari surgan. Yig'ilishning boshqa ishtirokchilari ham uning fikrini ma'qullab, syezdga uyushgan aholi vakillaridan yuborish kerakligini ma'qullaganlar. Yig'ilish ishtirokchisi T. Lyubimov esa vaqt juda oz qolgani tufayli vakillarni saylash uchun keng omma ishtirokida yig'ilishlar o'tkazishga imkon yo'qligi, yuqoridan turib takliflar bildirib, o'sha taklif qilinganlarni jo'natishni taklif qilgan[4,—B.24-25].

Syezda delegatlar yuborish uchun Turkiston komissiyasi barcha uezd saylov komissiyalariga, kasaba uyushmalariga xat yo'llab, unda Bokuda III Kommunistik internatsional tomonidan chaqirilayotgan Sharq xalqlari birinchi syezdiga Turkiston, Buxoro, Xiva, Eron, Turkiya, Afrika, Xitoy, Hindiston mamlakatlaridan vakillar borishi kutilayotgani, syezdda Sharq

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

va G'arbdan taniqli arboblardan ishtirok etishi belgilangani, Bokudagi syezd ozod bo'lgan va ozodlikka intilayotgan Sharq xalqlarining kuch-qudratini, Sovet hokimiyatining mazlum xalqlarni qo'llab-quvvatlayotganini namoyish etish ko'zlanayotgani aytilgan. Syezdga yuborilayotgan vakillarning har biri Turkiston Markaziy Ijroiya komiteti hisobidan joylardagi ijroiya komitetlaridan 30 ming rubl olishlari ko'rsatib o'tilgan[7,–B.3].

Sharq xalqlari birinchi syezdda ishtirok etgan Buxorodan Najif Azizov[6,–B.3], Muhamedov, Abbosxonov, Abbos xo'ja, Jabborzoda, va Hoji Safo Jo'raboyevlar ishtirok etgan. Hoji Safo Jo'raboyev (1875-1937) Buxoroning Vobkent qishlog'ida tug'ilgan, millati o'zbek, fors va rus tillarini bilgan. Moskva, Samara, Xerson, Ozarbayjon, Gurjiston, Turkiston, Buxoro hududlarini yaxshi bilgan, ijtimoiy ahvoli kambag'al dehqon, oilasida 9 nafar a'zo bo'lib, ular hammasi uning qaramog'ida bo'lgan. Buxoro madrasasini bitirgan. 1909-yilgacha Turkiyada yashagan, 1917-yil noyabrda Samarqandda bolsheviklar partiyasiga a'zo bo'lgan, Samarqand va Farg'ona viloyatlaridagi sovet idoralarida rahbarlik lavozimlarida ishlagan. 1920- yili Farg'ona inqilobiy komiteti raisi lavozimida ishlagan. Bokudagi Sharq xalqlari birinchi syezdiga vakil bo'lib borgan, shu syezdda Harakat soveti hay'atiga saylangan.

Syezddan so'ng Moskvada Millatlar ishlari xalq komissarligida vakil bo'lib ishlagan. Buxoroga kelib kasaba uyushmasi, matbuot jamiyatida faoliyat ko'rsatgan. 1925-1928-yillarda Yer-suv ishlari xalq komissarligi, qo'shchi soyuzi, sanoat soyuzi, Butunittifoq xalq xo'jaligi ko'rgazmasi hay'ati a'zosi bo'lib xizmat qilgan. 6920-sonli jinoyat ishi bo'yicha Hoji Safo Jo'rayev (Vobkent rayoni Vobkent qishlog'idan, avvallari mehmonxona egasi bo'lgan.) "Milliy ittihad" tashkilotining rahbarlik markazi a'zolaridan bo'lib, bu tashkilotning filiallari o'rtasida aloqa o'rnatganlikda, aksilinqilobiy millatchilik targ'iboti olib borganlikda ayblanib 1937-yil 12-sentabrda 10 yil mehnat tuzatuv lageriga hukm etilgan[5,–B.444].

Namangan uezdi bo'yicha 11 nafar - Isa Yo'ldoshboyev, Inomjon Yo'ldoshev, Ergash Toshboyev, G'ulom Ma'sum, Akramxonov, Toji Hojiyev, Muhammad Rizayev, Mahdi Abduhamid Ma'sum, Zayniddin Nasriddinov, Isaqov va Abdulla Ro'ziboyev syezdga vakil sifatida saylangan[6,–B.48]. Bu delegatlarning tarkibi rus tilida so'zlashuvchi va o'z fikrini emin erkin bayon qiluvchi o'z davrining o'qimishli mahalliy kishilaridan shakllantirilgan edi. Namangan aholisi yig'ilishda syezdga katta umid bilan qaragani bois ko'proq o'qimishli, o'z zamonasining yetuk bilimdonlarini syezdga yuborgan.

Syezdda qatnashgan kommunistlarlar fraksiyasi vakillaridan Inomjon Xidiraliyev (1891-1928-yillar) Farg'ona viloyati Namangan uezdi Pop volosti Iskovut qishlog'ida kambag'al oilasida tug'ilgan[9,–B.26]. Toshpo'latbek Norbo'tabekov (1898-1937-yillar) Olmazor mahallasida To'raxon domla xonadonida kosib oilasida tug'ilgan, eski maktabda o'qigan, rus-tuzem maktabini va Peterburg universiteti yuridik fakultetini bitirgan[10,–B.181]. Syezd delegatlaridan yana biri Saidqosim Mavlonov 1898-yilda tug'ilgan, dehqon oilasidan, Farg'ona shahridan, partiya a'zosi, siyosiy xodim, Avaz Rahimboyev tojik, oilali, harbiy, kommunist, Xo'jand shahridan, Yoqub Chanishev 1893-yili tug'ilgan, anketada yozilishicha, 27 yoshda bo'lgan, tatar, oilali, Andijon shahrida yashagan, partiya a'zosi, harbiy, brigada harbiy komissari, 1917-1918-yillardagi revolyutsion harakatlarda qatnashgan[11,–B.2]. Qodir Abdushukurov 1890-yil tug'ilgan, 30 yoshda, qirg'iz, oilali, O'sh shahri Qoshg'ar qishlog'idan[9,–B.7]. Salimxon Tillaxonov 1898-yilda Toshkent shahrining Kalonxona mahallasida suvoqchi oilasida tug'ilgan[10,–B.187], Sulton Segizboyev (1899-1938), Inomjon Yo'ldoshevlar (1889-1967)[11,–B.92] ham syezdda qatnashgan edilar. Quyida namanganlik syezd delegatlarining hayot yo'li va taqdiri haqida batafsilroq ma'lumot beramiz.

Sharq xalqlari birinchi syezdida qatnashib, so'ng sovet hokimiyatining qatag'on siyosatining qurboni bo'lgan vakillardan biri Inomjon Xidiraliyevdir (1891-1928). U 1891-yil Farg'ona viloyati Namangan uezdi Pop volosti Iskovut qishlog'ida kambag'al oilasida tug'ilgan. Qo'qonda rus-tuzem maktabini bitirgan. 1919-yil Andijonda partiyaga o'tgan, Andijon favqulodda komissiya a'zosi, rayon revolyutsion komiteti a'zosi, Farg'ona oblast partiya komiteti va oblast revolyutsion komitet a'zosi, Turkiston ASSR yer-suv ishlari xalq komissari, Turkistonning Moskvadagi doimiy vakili, SSSR Harbiy revolyutsion soveti a'zosi, Angliya-

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Sovet muzokarasi bo'yicha delegatsiya a'zosi, O'zbekiston Respublikasi yer-suv ishlari xalq komissari, O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligi banki boshqaruvi raisi lavozimlarida faoliyat ko'rsatgan. U 1920-yil 8-avgustda Bokuda bo'ladigan Sharq xalqlari birinchi syezd delegati etib saylangan.

Qolaversa, Sharq xalqlarining birinchi syezdida qatnashgan yana bir delegat Dadamirza Shayxov (Dadamirza qori) 1880-yili Namangan shahrida tug'ilgan, imom-domla, o'tmishda "Jamiyati Islomiya" va "Nashri maorif" tashkilotlarining faol a'zosi bo'lgan. "Milliy ittihad" tashkiloti a'zolarining yig'ilishlarida qatnashgan aksilinqilobiy targ'ibot olib borgan, O'zbekiston SSR Ichki ishlar xalq komissarligi (NKVD) qoshidagi uchlikning 1937-yil 2-dekabrda qaroriga asosan 10 yil muddatga mehnat tuzatuv lageriga hukm qilingan, jazo muddati 1937-yil 14-sentabrdan hisoblangan[13,—B.92].

Sharq xalqlarining Boku shahrida o'tkazilgan birinchi syezdida qatnashgan, sovet tuzumi aldovlariga ishonib shu tuzumga sidqidildan xizmat qilib, so'ng qatag'on qilinganlardan biri Inomjon Yo'ldoshevdir. U 1889-yilda Yangiqo'rg'onning Qizilqiyoy qishlog'ida tug'ilib, birinchi jahon urushi yillarida Namanganga kelgan va Obidulla Maxsumning maktabida ta'lim olgan. 1917-yil noyabr oyi o'rtalarida sovet militsiyasi safiga kirib, qo'liga qurol olgan. Namangan viloyati davlat arxivining 311-raqamli shaxsiy fondida uning hayoti haqida ayrim ma'lumotlar saqlanib qolgan. Inomjon Yo'ldoshev 1919-yil 12-aprelda 32 quroldoshi bilan Farg'onaga o'qishga borgan. Farg'onada o'qib qaytgan I.Yo'ldoshev Nanayga (Nanay o'sha vaqtda Namangan uездidagi volost bo'lib, uning tarkibiga Olabuqa, Karvon singari bir qator qishloqlar ham kirgan) harbiy komissar bo'lib qaytadi, keyinroq alohida qirg'iz kavaleriya divizionidagi 3-eskadronga siyosiy rahbar va 1-eskadron komissari vazifalarida ishlagan. U 1920-yilning sentabr oyida Boku shahrida bo'lib o'tgan Sharq xalqlari qurultoyida ishtirok etgan. Qurultoyda ishtirok etganlarning aksariyati keyinchalik qatag'onga uchragan. Turkistonda 1917-1921- yillarda bo'lib o'tgan ocharchilik Namanganga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Shu bois I. Yo'ldoshev XX asr 20-yillarida militsiya safida turib, muhtojlarga oziq-ovqat yetkazib berish bilan shug'ullangan. Qirg'izistonning Ketmontepa uyezdi militsiyasida ham rahbar sifatida faoliyat ko'rsatgan. O'zi va hamkasblariga talabchan I. Yo'ldoshev 1923-yilda Namangan tumanida avval harbiy komissar, keyinchalik militsiya komissari vazifalarida faoliyat ko'rsatgan. 1937-yilda u "xalq dushmani" sifatida 4 yillik qamoq jazosiga hukm qilingan[14,—B.1-28].

Boku shahrida bo'lib o'tgan Sharq xalqlarining birinchi syezdida bolsheviklar o'zlari kutgandek natijaga erisha olmadilar, syezd yig'ilishlarida milliy respublikalarning vakillarining bolsheviklar yuritayotgan siyosatdan norozi bo'lib muxolif qarashlarini bayon qilishi, bolsheviklarning shovinistik mustamlakachilik siyosatini jahon afkori ommasidan yashirishga bo'lgan urinishlari fosh qilingan.

Sovet jamiyatida bolsheviklar partiyasi yuritgan siyosatda sinfiy jihatdan bir tomonlama yondashuv hukmronlik qildi, asosan, yo'qsillar manfaatini himoya qilish g'oyasi yotdi. Natijada, jamiyatdagi boshqa turli ijtimoiy qatlamlar, sinflar, guruhlarining manfaatlari va intilishlari, g'oyaviy-mafkuraviy qarashlari inobatga olinmadi. Bolsheviklar bu sohada o'zlarining alohida qarashlari va nazariyalarini yaratdi. Bu esa turli sinflar, qatlamlar, guruhlarining norozilik kurashlarini maydonga tashladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ленин В.И. Тўла асарлар тўплами. 30-жилд. – Тошкент: Ўздавнашр, 1978. – Б.134-135.
2. The Times (Великобритания): для России Великобритания — это враг народа номер один // <https://inosmi.ru>.
3. Торжественное объединённое заседание Бакинского совета депутатов и Азербайджанского съезда профсоюзов // 1-ый съезд народов Востока Баку 1-8 сентября 1920 г. Стенографические отчёты. – Петроград-Смольный: Издательство коммунистического интернационала, 1920. – С. 7-15.
4. Шамсутдинов Р. Катагон қилинган юртдошларни хотирлаб. –Тошкент: Akademnashr, 2018. –Б. 24-25.

5. Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари. Иккинчи китоб. – Тошкент: Шарқ, 2007. –Б. 444.
6. RISTDA, 544-fond, 2-ro'yxat, 40-ish, 48-varaq
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi arxivi (O'zR PAA), 60-fond, 1-ro'yxat, 866-ish, 3-varaq.
8. Namangan viloyati davlat arxivi (NVDA), 311-fond, 1-ro'yxat, 1-ish, 30-varaq.
9. Шамсутдинов Р.Таниқли давлат арбоби Иномжон Хидиралиев ҳаётига чизгилар. – Тошкент: Akademnashr, 2022. – Б. 26.
10. Шамсутдинов Р.Т. Истиқлол йўлида шаҳид кетганлар. –Тошкент: Шарқ, 2001. – Б.181.
11. Шамсутдинов Р. Қардош Озарбайжон диёрида (Абдулҳамид Чўлпон меросини излаб) // Водийнома. – Андижон, 2018. – № 1. – Б.2.
12. O'zR PAA, 58-fond, 22- ro'yxat, 127 –ish,187-varaq.
13. Каримов Н. 1937-1938 йиллардаги “Катта қирғин”нинг фожеали оқибатлари. – Тошкент, 2015. – Б. 92.
14. Умматов Р. Зулматдан сўнган зиёлар. – Наманган, 2000. –Б.37.; NVDA, 311-shaxsiy fond. 1-28-varaqlar.

USMON XO'JA O'G'LINING “TURKISTON” RISOLASI O'LKA TARIXIY GEOGRAFIYASINI O'RGANISHDA MUHIM MANBA

*Mashhura Adiljon qizi Darmonova,
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika
instituti professori v.b., tarix
fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Usmon Xo'ja o'g'li 1878-yili Buxoro shahrida tug'ilgan. U dastlab Buxoro shahridagi maktabda, so'ngra madrasada tahsil olgan. 1909-yil mart oyida Buxoro ziyolilari, tadbirkor va savdogarlari tomonidan jadid maktablariga moliyaviy yordam berish maqsadida tuzilgan “Shirkati Buxoroyi Sharif” jamiyati homiyligida Usmonxo'ja Bog'chasaroy va Istanbulga yuborilgan. 1913-yili Turkiyadan qaytib, o'z uyida jadid maktabini ochgan¹.

Sovet hokimiyatining olib borgan qatag'on siyosati natijasida 1922-yili xorijga chiqib ketishga majbur bo'lgan. Afg'oniston, Hindiston, Turkiya, Polsha va Eron davlatlarida yashab, umrining oxirigacha xorijda bo'lsa ham Turkiston ozodligi uchun kurashgan².

Usmon Xo'ja o'g'lining “Turkiston” risolasi Turkiston turk yoshlari birligi³ tomonidan 1936-yili Turkiyaning “Usmonbey” matbaasida turk tilida nashr etilgan.

Risola 15 betdan iborat bo'lib, unda zamon, makon va tarix, Turkiston turk yoshlari faoliyat olib borgan hududlari, Turkiston aholisi, Turkistonning kelib chiqishi, uning jahon tarixiga kirish davri, “Turkiston” atamasi, Turkiston turk madaniyati, Turkiston chegaralari va geografiyasi bo'yicha qisqaacha ma'lumotlar berilgan.

Jumladan, Turkiston turk yoshlari birligi yangi ong va o'zgarishlar olamida cho'kib ketmaslik uchun doimo suvda qola oladigan harakat va faoliyatini amalga oshirishga majbur bo'lgan ongli tashkilotdir. Ushbu tashkilot madaniy ummondagi o'tmish hamda kelajak o'rtasidagi aloqalarni tadqiq qilgan va tekshirgan⁴.

Turkiston turk yoshlarining faoliyat sohasi keng bo'lib, ular 5 million 300 ming kilometrlik va 30 million aholiga mansub maydonda harakat qilayotganliklarini alohida

¹ Mehmet Saray, "Milli Mücadele Yıllarında Buhara Cumhuriyeti'nin Türkiye'ye Yardımı ve Cum- hurbaşkanı Osman Hoca". SOTA Haarlem. 2001. s. 342-344.

² Prof. Dr. A. Ahat Andican. Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte. Türkistan mücadelesi. İstanbul. 2020. s. 65, 248 – 251.

³ Xorijdagi turkistonliklarni birlashtirish va yoshlarning milliy madaniyat jihatidan yuksalishini ta'minlash maqsadida 1927-yil 29-sentabrda Turkiston turk yoshlari birligi tashkil etilgan.

⁴ Osman Kocaoglu. Turkiston (Türkistan Türk Gençler Birliğinde verilen konferanslar). Türkiye: Osmanbey Matbaası. 1936. Sayfa 3.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

ta'kidlab, qo'shni qardosh turk va islom davlatlari hududi va ularda yashayotgan aholi soniga solishtirgan¹:

Davlat nomi	Hududi	Aholi soni	km²da kishi soni
Afg'oniston	650 000 km ²	8 000 000	12 kishi
Eron	1 645 000 km ²	10 000 000	6 kishi
Turkiya	747 000 km ²	16 188 000	21 kishi
Iroq	500 000 km ²	3 200 000	2 kishi
Hijoz va Nejit	1 675 000 km ²	2 200 000	1 kishi
Jami	5 217 000 km²	39 588 000	7,7 kishi
Turkiston	5 300 000 km²	30 000 000	5,6 kishi

Turkistonda xalqlarning joylashishi o'lkaning tabiiy sharoiti bog'liq bo'lib, cho'l va tog'li hududlarda aholi soni juda kam, aksincha, uning boshqa hududlarida aholi soni Yevropaning markaziy qismiga qaraganda ancha zichligi aytib o'tilgan. Turkistonning eng zich joylashgan viloyatlari Farg'ona, Zarafshon, Xorazm (Xiva) va Sirdaryo vohasi viloyatlari ekanligi ko'rsatilgan. Jumladan, Farg'ona va Zarafshon viloyatlari bir kilometr ga 182 kishi to'g'ri kelgan, bu esa o'sha davrda Angliya yoki G'arbiy Yevropa aholisiga teng bo'lgan. Xorazm (Xiva) viloyatlarida har kilometr ga 51,7 kishi, Sirdaryo viloyatlarida esa 34,6 kishi to'g'ri kelgan².

Bundan tashqari, muallif ma'ruzada turkistonliklar va to'xik xalqi munosabatlariga e'tibor qaratib, bu xalqlarni birlashtirgan Turkiston madaniyati ekanligini qayd etgan. Turkiston xalq adabiyotida Afrosiyob, Abumuslim Xurosoniy, Temur, Shayboniyxon, Go'ro'g'li, Bo'z o'g'li kabi siymolar milliy qahramon sifatida tarannum etilgan.

Usmon Xo'ja o'g'li "Turkiston" atamasini ta'riflashicha, ushbu atama dastlab, "Turkiy qabilalar o'lkasi" sifatida qo'shni qabilalar tomonidan ishlatilgan. U birinchi marta adabiyotga IX asrda arab geografi tomonidan kiritilgan. O'sha davrda Turkiston nomi Movarounnahrning shimolidagi va Xitoy bilan islom olami o'rtasidagi hududga nisbatan qo'llanilgan. Bu hududda zardushtiylik tariqati tug'ilgan va keng tarqalgan³.

Mazkur asarda Turkiston iqtisodiy hayotiga oid ma'lumotlar ham berilgan. Jumladan, Turkistonda metall va to'quvchilik san'ati rivojlanganligi bilan islom olamida ipak va paxta to'qimachilik mollari, metall sanoati, ayniqsa, Farg'ona qurollari juda mashhur bo'lgan. Termiz shahridan sovun va boshqa mahsulotlar qo'shni davlatlarga sotish uchun yuborilgan. Buxoro o'zining nafis matolari, gilamlari, mis egarlari, yog' va junlari bilan tanilgan. Samarqandliklar tomonidan qog'ozning ixtiro qilinishi insoniyatni papirus bargiga yozish mashaqqatidan qutqarganligi, bu – Turkiston turk madaniyati ekanligi alohida ta'kidlangan⁴.

Milodning II asrida yashagan yunon olimi Ptolemey va IX asrdagi arab geograflarining fikricha, Turkiston o'n bir viloyatga bo'lingan:

1 – Hirkanya: hozirgi⁵ Jurjon yoki Gurgan deb ataladigan joy. Bu Turkistonning janubi-g'arbiy burchagi.

2 – Xorazm: hozirgi Xiva, Amudaryoning quyi oqimiga yaqin joylashgan.

3 – So'g'diyona: Zarafshning yuqori qismlari,

4 – Transaksiyona: hozirgi Buxoro Zarafshaning quyi qismlari.

5 – Marg'iyona: hozirgi Marv va Ashxobod hududi.

6 – Arriyana: Bu hozirgi Hirot va Herirud hududi.

¹ Osman Kocaoğlu. Turkiston (Türkistan Türk Gençler Birliğinde verilen konferanslar). Türkiye: Osmanbey Matbaası. 1936. Sayfa 6.

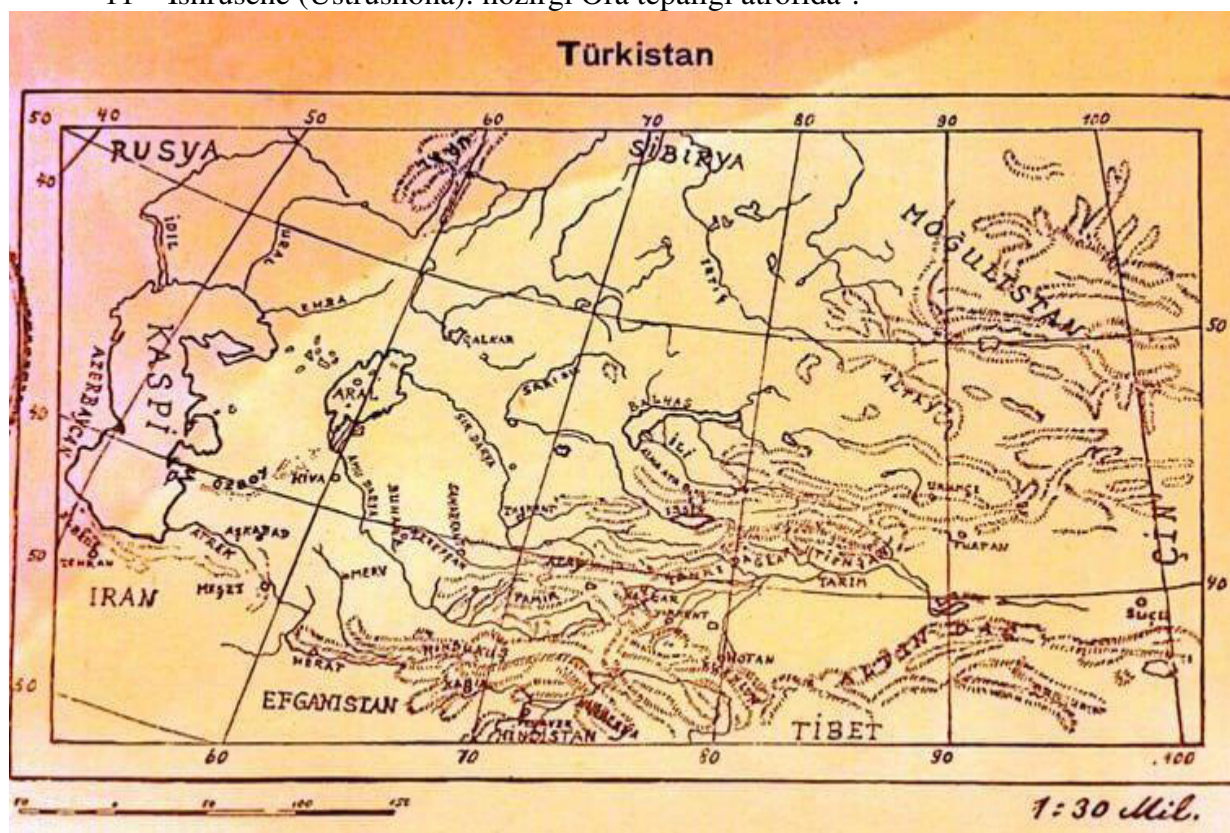
² O'sha manba. 6 – 7-betlar.

³ Osman Kocaoğlu. Turkiston (Türkistan Türk Gençler Birliğinde verilen konferanslar). Türkiye: Osmanbey Matbaası. 1936. Sayfa 8.

⁴ O'sha manba. 9-bet.

⁵ XX asrning 30-yillari nazarda tutilmoqda.

- 7 – Baqtriya - hozirgi Balx viloyati.
- 8 – Ichki Skitya: Orol dengizi va Kaspiy dengizi orasidagi joylar.
- 9 – Tashqi Skitya: Bu Yettisuv va Jo‘ng‘ariya mintaqasi.
- 10 – Srika: Farg‘ona va Qashg‘ar tumanlari.
- 11 – Ishrusene (Ustrushona): hozirgi Ora tepaligi atrofida¹.

Turkistonning eng yirik daryolari Amudaryo, Sirdaryo, Tarim, Ile, Zarafshon va mashhur ko‘llari Orol dengizi, Balxash, Issiq ko‘lni sanab o‘tgan hamda ushbu daryo va ko‘llar haqida geografik nuqtai nazardan ta’riflagan. Jumladan, Amudaryo uzunligi 2200 km bo‘lib, bu daryo Orol ko‘liga quyiladi. Qadimgi yunonlar uni Oksus² deb atashgan. Bu daryoning yana bir nomi Jayhun bo‘lib, arablar va forslar shunday nomlashgan. Amudaryoning eng muhim irmoqlari Vahsh, Surxon hisoblanadi. Ilgari Amudaryoga Zarafshon va Qoradaryo ham oqib kelgan. Orol dengiziga quyiladigan Amudaryo XVI asr oxirigacha Kaspiy dengiziga quyilib kelgan³.

Sirdaryo “Norin” va “Qoradaryo” nomli ikkii daryoning birlashishi natijasidir. Sirdaryoning uzunligi 2863 kilometrni tashkil etgan. Zarafshon Tyanshan tog‘ tizmasining bir tarmog‘i bo‘lgan Turkiston tog‘ tizmasidan boshlanib, g‘arbga qarab oqqan. Uning uzunligi taxminan 600 kilometrni tashkil qilgan.

Orol dengizi Turkistonning mashhur ko‘llaridan bo‘lib, uning yuzasi 65781 kilometr quyida joylashgan. Uning ko‘plab orollari borligi uchun uni “Orol” deb aytishgan. Orolning eng chuqur joyi 70 metr bo‘lgan. Orol har doim ham bir xil chuqurlikda bo‘lavermagan. 1880 – 1906-yillarda pasayib, 1908 – 1912-yillarda ko‘paygan. 1917-yildan yana pasayishni boshlagan⁴.

¹ Osman Kocaoglu. Turkiston (Türkistan Türk Gençler Birliğinde verilen konferanslar). Türkiye: Osmanbey Matbaası. 1936. Sayfa 12.

² Oksus - bu O‘g‘uz so‘zining yunoncha talaffuzi ekanligi Usmon Xo‘ja o‘g‘li tomonidan taxmin qilingan.

³ Osman Kocaoglu. Turkiston (Türkistan Türk Gençler Birliğinde verilen konferanslar). Türkiye: Osmanbey Matbaası. 1936. Sayfa 12.

⁴ Osman Kocaoglu. Turkiston (Türkistan Türk Gençler Birliğinde verilen konferanslar). Türkiye: Osmanbey Matbaası. 1936. Sayfa 15.

Umuman olganda, Usmon Xo'ja o'g'lining "Turkiston" risolasi o'lka tarixiy geografiyasi, toponimikasi, aholi demografiyasi, shuningdek, sovet hokimiyati yillarida Turkistonning ijtimoiy hayotini, iqtisodiy tarixini o'rganishda muhim manba sifatida ahamiyatlidir.

BUXORO XALQ SOVET RESPUBLIKASIDAN GERMANIYAGA O'QISH UCHUN KIMLAR YUBORILGAN EDI?

Rahmatov M.M.

**BuxDU Jahon tarixi kafedrası
mustaqil izlanuvchisi.**

BXSR hukumati 1922-yilning yozi va kuzida o'zining bir guruh yoshlarini chetga o'qish uchun safarbar qildi. Tarixiy manbalar va adabiyotlarning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, birinchi partiyada chetga o'qish uchun yuborilganlarning soni taxminan 119-120 kishi atrofida bo'lgan. Ularning hudud va mamlakatlar bo'yicha taqsimoti quyidagicha edi. Qo'shni Turkiston ASSRga - 6 ta, Moskva (RSFSR) ga - 50 ta, Turkiyaga -19 ta, Germaniyaga 44 ta o'quvchi va talabani tashkil etgan.¹ Keyinchalik Ozarbayjon Respublikasiga 25 nafar, Rassiyaga Buxoro maorif uyi va Rabfaq (ishchilar) fakultetiga salkam 500 nafar o'quvchi va talabalar yuborilgan. 1923-yilning boshlariga qadar Germaniyaga 10-12 nafar,, Turkiyaga 6-7-nafar o'quvchi va talabalar qo'shimcha ravishda yuborilib, Germaniyadagi o'quvchi va talabalarning soni 54-56 taga, Turkiya Respublikasidagi talabalar soni esa 25 taga yetkazilgan.²

Ayrim mualliflarning BXSR hukumati Yaponiyaga ham o'z o'quvchi va talabalarini o'qish uchun yuborganligi haqida ma'lumot keltiriladi. Biroq arxiv va matbuot manbalarida biz Yaponiyaga yuborilganlar haqida hozirga qadar biror bir daliliy ma'lumot uchratmadik. Germaniyaga o'qish uchun yuborilgan o'quvchi va talabalarning holatini 44-nafar o'quvchi va talabalar ro'yxati asosida tahlil qilsak, quyidagilar ayon bo'ladi. O'quvchi va talabalarning milliy tarkibi mahalliy aholiga mansub bo'lib ular o'zbek, tojik, tatar, turkman, qozoq, qirg'iz oilalariga mansub bo'lishgan.

Biroq arxiv manbalarini o'rganish asosida aniq bo'ldiki, ular orasida barmoq bilan sanarli bo'lsada, Yahudiy millatiga ("Buxoro yahudiysi" safardali) mansub yoshlar ham bo'lgan. Arxiv hujjatida: "Buxorodan Berlin Germaniyaga o'qish uchun yuborilgan o'quvchi va talabalar orasida yahudiy millatiga mansub 1907-yilda tavallud topgan, 15 yashar Mishael Ibragimov ham bordi". U Berlindagi texnika bilim yurtida o'qigan.

Biroq moddiy ahvoli tanglashgani, ta'minotsiz qolgani, iqtisodiy muammolarga duch kelgani tufayli o'z o'qishini Moskva (Rassiya) dagi Rabfaq (Ishchilar fakulteti) ga ko'chirishga majbur bo'lgan.³ BXSR hukumati tugatilib o'quvchi va talabalar ta'minotsiz qolgan bir paytda ya'ni 1924-yilning kuzida Mishael Ibragimov o'qish uchun homiy topa olmagan tabiiy.

Buxoro yahudiylari Buxoro amirligida va BXSR hukumati yillarida nafaqat Buxoro shahrida emas, Qarshi, G'uzor, Yangi Buxoro (Kogon), Chorjoy, Karki kabi shaharlarda ham istiqomat qilib asosan savdo-sotiq va foizga pul berish ya'ni sutxo'rlik bilan shug'ullanishgan. Ular orasida mayda hunarmandlar ham bo'lib mahalliy aholi tilida yahudiy "Juhutlar" deyilgan. Ular mahalliy savdogarlarga 100, 200, 300 foizlik to'lov sharti bilan qarz (kredit) bergan keyin esa qarzni undirish uchun o'z kuzatuvchilari yohud qarzlarni to'plash maqsadida turli shaharlarning bozorlarida aylanib yurishgan.⁴ Hatto, BXSR hukumati yillarida maktablarda o'qish 7 tilda bo'lib, yahudiy tilida tahsil beradigan maxsus 3-4 ta maktab faoliyat yuritgan.⁵

¹ Қаранг. Ҳайитов III; Раҳмонов К. Бухоро Халқ Республикаси ва Германия: ҳамкорлигининг тарихий лавҳалари (1920-1924 йиллар).-Т:Фан .2001 Б-93-95.

² Аҳмаджон Иброҳимов. Тошкентнинг бир япроғи // Ўзбекистон адабиёти ва санъати 1993-йил 16-апрель.

³ Buxoro viloyat davlat arxivi (BVDA) 43 – fond 1-ro'yxat.140-yig'ma jild.64,65-varaqlar.

⁴ O'zbekiston milliy arxivi (O'ZMA) I-461-fond, 11-ro'yxat,1312-yig'ma jild, 240,241-varaqlar, 241-varaqning orqasi.

⁵ O'ZMA; R-48-fond. 1-ro'yxat, 155-yig'ma jild. 44-varaq.

Xullas kalom 5000 sonli Buxoro yahudiylaridan Germaniyaga o`quvchi yuborilishi tabiiy hol edi.

Germaniyaga o`qish uchun yuborilgan o`quvchi va talabalarning ijtimoiy kelib chiqishi (qaysi tabaqaga mansubligi) tahlil etilar ekan, ular ro`yxati bilan bog`liq jadvalda Mirzo, savdogarlar, ishchi, dehqon kabilar bilan qayd etilgan bo`lib 44 nafar o`quvchi va talabalardan faqat 2 nafari haqida ya`ni Vali Qayumxon va Olimjon Qodirov bilan bog`liq ma`lumotda “zodagon” deb qayd etilgan. Biroq tarixiy manbalarda 1922-yilning yozi va kuzida Germaniyaga o`qish uchun yuborilgan talabalarning aksariyati sag`irxona (yetimxona) dan chiqqanligi yoxud 1921-yil Buxoro shahrida ochilgan “Avlodi shuxado” (“Azoblangan qahramonlar bolalari”) maktabining o`quvchilari edi.¹-deb ko`rsatilganligini ham unutmaslik kerak. Ehtimol yetim bolalarning otalari hayot bo`lgan paytda biz yuqorida qayd etgan aholi toifalari (stratlar) ga mansub bo`lgan bo`lishi mumkin.

BXSR Germaniyaga o`qish uchun yuborgan o`quvchi va talabalarning yosh senzi ham Turkiston ASSR, XXSR talabalaridan farq qilib, yuborilganlarning barchasi balog`atga yetmagan edi. Turkiston talabalari 17-18 yoshdan kichik bo`lmagan bir paytda Buxoro talabalari orasida 10, 11, 12, 13, 14, 15 yashar bolalar ham bor edi. Ushbu jihatni Turor Risqulov bir qadar tanqidga olsa, Olimjon Idrisiy oqlaydi. Buxoro Respublikasi faqat oliy ma`lumotli emas, zamonaviy texnik, iqtisodiy bilimlarga ega bo`lgan o`rta maxsus ma`lumotli kadrlar tayyorlashni nazarga tutganligi Olimjon Idrisiy tomonidan bayon etilgan.²

Germaniyaga yuborilgan Buxoro o`quvchi va talabalarning yoshi haqida fikr bildirilar ekan, eng yoshi kichik Xolmurod Hojiyev bo`lib, u o`qish uchun xorijga yuborilganda bor – yog`i o`n yoshda bo`lgan. Shuningdek, Abror Rashid o`n bir yoshda, Qavmiddin Karomiddinov 14 yoshda bo`lgan. Eng Yoshi kata bo`lgan talaba Ahmadjon Shukriy edi. Uning yoshi 1922-yilda 23-yoshda bo`lib, Berlin Universiteti Adabiyot fakultetiga o`qishga kirgan. Bir umr Germaniya va Turkiya davlatlariga qolib ketgan Vali Qayumxon (1904-1993-yillar) 18 yoshda, Ahmad Naim Nusratillobek (O`qoy) (1900-1922-yil) 22-yoshda edi.

Xulosa qilib aytganda 1922-yilda Germaniyaga o`qish uchun yuborilgan o`quvchi va talabalar turli millat vakillari, turli toifa a`zolari va bir biridan yoshlari keskin farq qiluvchi shaxslar edi. Ular orasida qizlar deyarli yo`q bo`lib birgina tatar qizi Sulton Banat Shirmatova bor edi.

ARXIV HUJJATLARIDA BUXORO KONCHILIK VA GEOLOGIYA TEXNIKUMI FAOLIYATI

Murodova Dилrabo Shomurodovna
BuxDU Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrasi
katta o`qituvchisi, tarix fanlari bo`yicha falsafa doktori (PhD)
dilrabo.murod82@mail.com

XX asrning ikkinchi yarmida Buxoro viloyatida sanoatning energetika, kimyo, konchilik, neft-gaz sohalariga asos solinib, yengil sanoat, mashinasozlik, sanoat materiallarini qayta ishlash va tayyorlash, uy-joy hamda ip-yigiruv kombinati va boshqa ishlab chiqarish tarmoqlari ham rivojlana boshladi. Shuningdek, hududning iqtisodiy taraqqiyot rejasiga Navoiy, Gazli, Zarafshon shaharlari hamda Buxoro-Ural gaz quvuri, Navoiy kimyo kombinati, Amu-Buxoro kanalining bunyod etilishi, Gazli-Qorovulbozor massivlarida gaz va neft qazib olishni ko`paytirish, Buxoro-Kogon, Navoiy-Qiziltepa sanoat tumanlaridan tashqari G`ijduvon-

¹ BVDA.546-fond. 1-ro`yxat 4-yig`ma jild, 4-varaq, 43-yig`ma jild.10,11-varaqlar.

² Qarang, Turor Rasulov. Germaniyaga O`rta Osiyo talabalari //Ozod Buxoro ,26-son 1923-yil 19-dekabr, O.Idrisiy, Ahmad Naim, Afzal Abusaid: Tahsis va izoh // Ozod Buxoro, 67-son 1924-yil 27-mart.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Qiziltepa, Qorako'l-Olot sanoat tumanlarini tashkil etish soha rivojida asosiy o'rin egallagan mutaxassislar tayyorlash zaruriyatini yuzaga keltirdi¹.

1965-yilda respublikada jami 83 ta kunduzgi va 23 ta kechki o'rta maxsus ta'lim muassasalari faoliyat ko'rsatgan. Qurilish va sanoat sohasida 44 ta, qishloq xo'jaligi bo'yicha 18 ta, tibbiyot va ta'lim yo'nalishida 27 ta, madaniyat va kinematografiya sohasida esa 10 ta ta'lim muassasi bo'lib, ularda 103,9 mingdan ortiq talaba tahsil olgan. Shundan 48,1 ming talaba ishlab chiqarishdan ajralmagan holda o'qigan².

O'zbekiston SSR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 1966-yil 12- apreldagi 110-son buyrug'iga asosan Buxoro Konchilik va geologiya texnikumi tashkil qilinadi³. Ta'lim muassasi asosan xalq xo'jaligining neft va gaz sanoati kon va geofizika xizmati uchun kadrlar yetkazib bergan. 1970-1971-o'quv yilida texnikumning kunduzgi bo'limida 374 ta talaba ta'lim olgan bo'lib, jami 14 ta guruh shakllantirilgan bo'lsa, 1971-1972-o'quv yilida esa jami 16 ta akademik guruhda 403 nafar talaba kunduzgi bo'limda tahsil olishgan. Ta'lim dargohi Buxoro shahar Lenin ko'chasidagi 141-uyda joylashgan bo'lib, o'quv binosi jami 16 ta auditoriyadan iborat bo'lgan. O'quv muassasi o'z laboratoriyasiga ega bo'lmaganligi uchun maxsus fanlar, elektrotexnika, fizika, radiotexnika guruhlari uchun amaliyot darslarini tashkil etilmaganligi arxiv hisobotlarida aks ettirilgan. Amaliyot va laboratoriya darslari "Buxoroneftgaz", "Buxoroneftgazqidiruv" tresti, G'arbiy O'zbekiston dala-geofizik ekspeditsiyasi hamda Toshkent Politehnika institutining Buxorodagi kechki umumtexnika fakultetida olib borilgan. Bundan tashqari, texnikum talabalari uchun yotoqxona va o'qituvchi pedagoglarga turar joylar berilmaganligi muammolari ham mavjud bo'lgan. "Buxoroneftgaz" tashkilotiga qarashli 75-son bilim yurtidan talabalarga yotoqxona uchun joy ajratilgan, biroq undagi sharoitlar qoniqarli bo'lmaganligi hujjatlarda qayd etilgan⁴.

O'quv rejasiga ko'ra ta'lim dargohida 0102 - "Neft va gaz konlarining geologiyasi va qidiruvi", 0104 - "Quduqlarning geofizik tadqiqot usullari", 0209 - "Neft va gaz quduqlarini burg'ulash", 0210 - "Neft va gaz quduqlarini ekspluatatsiya qilish" mutaxassisliklari uchun 27 ta o'quv hamda 11 ta laboratoriya xonalari ajratilgan. Muassasada jami 41 ta o'qituvchi, shundan 11 tasi doimiy shtatdagi, bundan tashqari, 3 ta labarant va 1 ta karataj bo'yicha usta faoliyat yuritgan. Labarantlar S.Nasakin, K.Seleznevar tomonidan AKS-4, AYEKS-900, OKS-56 va AGKS-55/59 stansiyalarida montaj ishlari olib borilgan. Mohir pedagoglar N.F.Rachkov, I.R.Yakubov, R.M.Arutyunyanlar Buxoro pedagogika institutining eng iqtidorli bitiruvchilari sifatida texnikumda foliyat yuritib, talabalarga kasb-hunar sirlaridan saboq berishgan. Texnikumda ta'lim o'zbek va rus tillarida olib borilgan⁵.

Geologiya o'quv amaliyotlari uchun o'quv bazasi bo'lib Tojikistonning Panjikent shahri yaqinidagi "Taror" punkti hisoblanganligi muassasa hisobotlarida qayd qilingan. 1970-1972-yillarda texnikumning amaliyotlari viloyatlar va qo'shni respublikalardagi trest va boshqarmalarda olib borilgan. Jumladan, "Buxoroneftgazqidiruv", "Qarshineftgazqidiruv", "Qaraqalpoqneftgazqidiruv" trestlari, "Buxoroneftgaz" tashkiloti, Buxoro burg'ulash ishlari boshqarmasi, Qozog'iston SSR neft va gaz ishlab chiqarish boshqarmasi, Tojikiston SSR ministrilar Soveti huzuridagi Geologiya boshqarmasi, Ukrainadagi "Dneprogeofizika" tresti, Ustyurt, Andijon geofizika ekspeditsiyalari, "O'zbekneft" birlashmalarida talabalar amaliyot o'taganliklari hujjatlarda aks ettirilgan⁶. Ta'lim muassasi o'n yil davomida tog'-kon sanoati rivoji uchun zarur bo'lgan o'rta ma'lumotli mutaxassislar tayyorlab berishda mintaqadagi yetakchi o'rinni egallaganligi Buxoro viloyat davlat arxivi hujjatlarida aks etgan. Biroq kasb-

¹ Бухарская областная партийная организация в цифрах и документах / Сборник статистических материалов 1920-1990 гг. Авторы и сост.: Вахидов М.А., Касымов Ф.Х., Рахматуллаев М.А. и др. – Ташкент: Узбекистан, 1990. – С. 183-194.

² Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет / Статистический сборник. – Ташкент: Узбекистан, 1967. – С. 219.

³ BVDA, 1222-fond, 1-ro'yxat, 10-yig'majild, 2-varaq.

⁴ BVDA, 1222-fond, 1-ro'yxat, 10-yig'majild, 5-varaq.

⁵ BVDA, 1222-fond, 1-ro'yxat, 10-yig'majild, 4-varaq, 15-varaq.

⁶ BVDA, 1222-fond, 1-ro'yxat, 11-yig'majild, 22-24-varaq.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

hunar ta'limi sohasidagi islohotlar natijasida 1976-yil 11-avgustda O'zbekiston SSR Oliy va O'rta maxsus ta'lim vazirligining 372-son buyrug'iga muvofiq 1-sentabridan boshlab Reja-iqtisod texnikumiga aylantirilgan.

Mustaqillik yillarida ham muassasa faoliyatida o'zgarishlar davom etib, yangi yo'nalishlarga asos silingan. 1992-yil 13-yanvardan Tijorat texnikumi, 1992-yil 234-sonli buyruq asosida Iqtisodiyot va bank kolleji, deb nomlanib, viloyat hokimining 2005-yil 5-avgustdagi 139-sonli qarori bilan kasb-hunar maqomi berilgan.

Statistik ma'lumotlariga qaraganda hozirda Buxoro viloyatida jami 20 ta kasb-hunar maktabi, 8 ta kollej hamda 14 ta texnikumlar faoliyat ko'rsatib, ularda 1709 nafar pedagoglar faoliyat olib bormoqda. Ayni damda ta'lim muassasalari va viloyat davlat arxivi o'rtasidagi munosabatlarni rivojlantirib, mustaqillik davri tarixi aks etgan ma'lumotlarni doimiy saqlovdagi hujjatlar tizimiga kiritish maqsadga muvofiqdir. Chunki hozirda arxivga qabul qilinayotgan viloyat ahamiyatidagi tashkilot, korxona va muassasalarining hujjatlarini jamlash, fondlarni shakllantirish hamda ularni muhofaza qilgan holda kelajak avlodlarga yetkazish borasidagi barcha imkoniyatlar Buxoro viloyat davlat arxivida mavjud.

БУХОРОНИНГ ФАШИЗМ УСТИДАН ҚОЗОНИЛГАН ҒАЛАБАГА ҚЎШГАН ХИССАСИ

Рашидов Ойбек Расулович

*Тошкент давлат иқтисодиёт университети,
тарих фанлари доктори (DSc), профессор*

1941 йилнинг 22 июн куни тонгида фашистлар Германияси Совет Иттифокига ҳужум қилди. Бошланган уруш мамлакат ҳаётининг барча жабҳаларида ўзгаришлар қилишни, кучли мудофаа учун катта куч-ғайрат сарфлашни талаб этарди. Бироқ совет давлатининг юқори ҳокимият эшелонида дастлаб саросималик кўзга ташланди. Фақат 1941 йил 29 июндагина ВКП (б) Марказий Комитети ва СССР Халқ Комиссарлари Советининг махсус директиваси орқали жойларга кўрсатмалар жўнатилиб, унда уруш аҳволни кескин ўзгартириб юборганлиги, Ватан жиддий хавф остида қолганлиги, барча ишларни ҳарбий изга солиш учун тез ва қатъий равишда қайта қуришни амалга ошириш зарурлиги кўрсатиб ўтилди. Кўрсатмаларнинг асосий талаби “Ҳамма нарса – фронт учун, ҳамма нарса – Ғалаба учун!” деган чақирикда ўз ифодасини топган эди.

1941 йил 30 июнда ВКП (б) МК Бош котиби ва СССР Халқ Комиссарлари Совети раиси И.В.Сталин бошчилигида СССР Давлат Мудофаа Комитети (ДМК) ташкил топди. ДМК қўлида бутун давлат, ҳарбий ва партиявий ҳокимият тўпланган эди. Бошланган уруш шароитида совет қурулми кучларига стратегик раҳбарликни амалга оширувчи фавқулотда орган сифатида Сталин бошлиқ Олий Бош қўмондонлик қароргоҳи ташкил этилди. 8 августда Сталин СССР Қурулми кучлари Олий Бош қўмондони лавозимини қабул қилди.

Олий Бош қўмондоннинг 1941 йил 16 августда 270-сонли буйруқни эълон қилди. Унга биноан урушда асир тушганлар ўта кетган дизетирлар (ҳарбий хизматни ташлаб кетган қочоқлар) деб эълон қилинди, уларнинг оила аъзолари эса “қасамёдни бузганлар ва Ватанни сотганларнинг оиласи сифатида қамаш”га маҳкум этилди.

Иккинчи жаҳон уруши даврида республикамызга раҳбарлик қилган Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Усмон Юсупович Юсупов (1900-1966) ўзбекистонликларни фашизмга қарши курашга сафарбар қилишга бош-қош бўлди.

Уруш йилларида юксак ватанпарварлик бурчини адо этган ўзбек халқи фашизмдан фақат СССРни эмас, энг аввало, Ўзбекистонни ҳимоя қилишни мақсад қилиб қўйган эди. Урушнинг биринчи кунларидан бошлаб то охиригача ўзбекистонлик жангчилар унда жуда фаол қатнашдилар. Тарих уларнинг мардлиги, қатъияти ва фидокорлиги ҳақидаги хотираларини ўтмиш, бугунги ва келажак авлодлар учун мангу сақлаб қолади.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

1941 йилнинг 6 июлида Бухоро шаҳар ҳарбий комиссариати номига фронтга кетиш тўғрисида 14 нафар ариза тушади. Умуман 1941-1945 йилларда энг охирги ҳисобларларга қараганда Бухоро вилояти ўзининг 119 минг 010 нафар асл фарзандларини ватан ҳимоясига жўнатди. Ғиждувоннинг Нағзакарон маҳалласида уста деҳқон оиласида туғилган Валижон Набиев ҳам фашизмга қарши курашда ўзбек ўғлонлари сингари матонат кўрсатганлардан бири саналади. Валижон Набиев ҳали уруш бошланмасдан илгари совет армияда йигитлик бурчини бажариб турган пайтида, яъни 1938 йили Узоқ Шарқдаги Япон босқинчиларига қарши ҳарбий ҳаракатларда иштирок этган эди. 1941 йили уруш бошлангач, Валижон Набиев ҳам фронтга жўнаб кетди. 1942 йилнинг ноябрида отлик аскарлар полкидан ўрин олган Валижон Набиев Дон дарёси бўйидаги Серафимович шаҳри атрофига жойлашиб олган гитлерчилар армиясига қарши ҳарбий ҳаракатда мардлик кўрсатди.

Валижон Набиев хизмат қилаётган қисм 1943 йил кузида Днепр дарёсига етиб келади. 1943 йил 28 сентябрда гвардиячи старшина Валижон Набиев ўз қисмини душман ўқи остида Днепр дарёсидан олиб ўтади ва фашистларга қаттиқ зарба бериб, уларни чекинишга мажбур қилади. Днепрдан кечиб ўтиб, жанг ҳаракатларини давом эттиришдаги жасоратлари учун Валижон Набиев Давлат Мудофаа Қўмитасининг директиваси асосида тақдирланади. 1944 йил 16 январда СССР Олий Совети Президиумининг фармони билан Валижон Набиев “Совет Иттифоқи Қаҳрамони” унвонига сазовор бўлади.

Фашист ғазандалари ҳар куни ҳужумга ташланар лекин, бизнинг қақшатқич зарбамизга дош беролмай, орқага чекинади деб эслайди иккинчи жаҳон уруши жангчиси ғиждувонлик Рашид Бозоров. У Украинадан Берлингача бўлган шонли йўлни босиб ўтди. Бозоров Рашид уруш майдонларида кўрсатган жасорати учун “Қизил юлдуз” ордени ҳамда “Жанговар хизматлари учун”, “Жасорат учун”, “Берлинни ишғол этганлиги учун” медаллари билан тақдирланди. Урушдан сўнг Ғиждувон туманидаги “Коммунизм” колхозида ишлаб, республика халқ хўжалигини ривожланишида айниқса, пахта тайёрлаш режасини бажаришда катта жонбозлик кўрсатди. Жанг майдонларида матонат кўрсатган ғиждувонлик ўғлонлар жуда кўпчиликни ташкил этади. Биз уларнинг исм ва шарифларини мазкур “Ғиждувон тумани хотира (II жаҳон урушида иштирок этган, ҳалок бўлган ва бедарак йўқолган жангчилар ҳақида)” китобда келтириб ўтдик. Бироқ барчалари ҳақида фикр юритиш имкониятига эга эмасмиз. Ишонч билан айта оламизки, уларнинг юртимиз тинчлиги йўлида ва фашизм устидан эришилган ғалабага қўшган улкан жасоратлари биз авлодлар учун ифтихор туйғусини ифодалайди.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида жангчиларнинг уруш майдонларида кўрсатган жасоратлари, ғалабага руҳлантирувчи чақириқлар, фронт ортида хизмат қилаётганлар ҳақидаги маълумотлар бериб бориладиган Собиқ Иттифок республикалари миқёсида жами 47 номда рўзномалар чиқарилган. Жумладан, “Совет жангчиси”, “Ғалаба учун”, “Ишчи деҳқон Қизил Армияси жангчиси” каби фронт газеталари ҳамда “Халқларнинг фронтлардаги жангчи фарзандларига мактублари”, “Халқ кўшиқлари”, “Жангчига эсдалик” сингари китоб ва рисоалар ўзбек тилида нашр этилган. Бундан ташқари “Ҳарбий Қасамёд”, “Қизил Армия жангчиси душмандан ҳалос қил!”, “Янчиб ташла!”, “Фашистларга асир тушиш ўлимдан ёмон!”, “Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак”, “Ҳиёнат учун жазо муқаррардир”, “Биз енгамиз”, “Ўзбек жангчиларига янги йил мактуби”, “Жангчи олға бос!” каби жанговар варақалар тайёрланган ва босиб чиқарилган. Мазкур жанговар варақалар ва газеталарда душманга қарши ҳужум чоғларида жангчиларни мард, жасур ва моҳир бўлишга чорлаб, Ватан ҳимояси учун жонини қурбон қилиш муқаддас бурч эканлиги акс эттирилган.

Фашизмга қарши уруш йилларида мамлакатнинг барча туманлари сингари Бухоро ҳам халқ хўжалигини ҳарбий изга кўчириб, фронт учун озиқ-овқат ва бошқа маҳсулотлар етиштирадиган ҳудудга айланган. Айниқса, фронт ортида хотин-қизлар, кексалар ва ёш болалар ҳам матонат кўрсатдилар.

Урушнинг оғир йилларида ўзбек халқининг асосий маънавий-ахлоқий хусусиятлари унинг инсонпарварлигида ёрқин намоён бўлди. Ўзбек халқи Шарқ маънавиятининг энг

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

яхши анъаналарига амал қилиб, урушнинг аянчли йилларида иттифокнинг душман вақтинча босиб олган ҳудудларидаги аҳолига дўстона бағрикенглик қилди. Ўз юртидан ажралган қувғинларга ғамхўрлик ва меҳмондўстлик билан кўнглини кўтарди. Қардош халқларга иқтисодиётни тиклашда ва маданий қурилишни йўлга қўйишда ёрдам берди. Ўзбекистон аҳолиси уруш йилларида ниҳоятда ночор яшашига қарамасдан шундай ёрдам қўлини чўзди.

Уруш одатдаги ҳаёт тарзини тубдан ўзгартириб юборди. Урушнинг дастлабки кунлариданоқ бутун мамлакатда бўлгани каби ўзбекистонда ҳам озиқ-овқат ва саноат моллари кескин камайиб кетди. Кўчириб келтирилган аҳоли оқимининг ортиши муносабати билан уй-жой муаммоси ҳаддан ташқари кескин тус олди. Электр қуввати, ёқилғи билан таъминлашдаги узилишлар транспорт ва коммунал хизмат кўрсатиш муассасалари ишига салбий таъсир қилди. Уруш ҳар бир хонадонга, ҳар бир оилага ёпирилиб кирди, одамларни оғир синовларга ва азоб-уқубатларга мубтало қилди.

Фронтга озиқ-овқат жўнатиш ва бошқа буюмлар билан таъминлашда “Когон озиқ-овқат таъминлаш махсус ҳарбий пункти” катта аҳамиятга эга бўлган. Бундан ташқари Қизилтепа ва Кармана темир йўл бекатлари орқали бухоролик жумладан ғиждувонлик меҳнаткашлар етиштирган махсулотлар фронтга етказилган. Шунингдек, немис-фашист босқинчиларига қарши урушда ғалаба учун Бухоро вилояти халқи мамлакат муҳофафзига 16 миллиард сўм нақд пул ва 4,5 миллиард сўмлик ҳарбий заём пули тўлайдилар.

Уруш йилларида хотин-қизлар, кексалар ва болалар қишлоқ хўжалиги ва саноатнинг турли соҳаларида кеча-ю кундуз тиним билмай меҳнат қилдилар. 1941 йили Бухоро вилоятининг Ғиждувон, Шофиркон, Қарши, Қизилтепа туманлари меҳнаткашлари пахта тайёрлаш режасини ошириб бажарганлар. 1942 йилда вилоятда ғалла, гўшт ва сут махсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми ошган. Жумладан, ғалла етиштириш 1941 йида гектаридан 705 центнер етиштирилган бўлса, бу кўрсаткич 1942 йил 823,5 центнерга етган. 1942 йили Бухоро вилояти меҳнаткашлари пилла тайёрлаш режасини ҳам муддатидан олдин 103,4 фоизга бажарганлар. Хусусан, Ғиждувон, Ромитан, Шофиркон туманларида пилла етиштириш ошиб, ҳар кутисидан 75-80 кг пилла олинган.

Мамлакатнинг душман вақтинча босиб олган ҳудудларини ва фронт яқинидаги туманларни ташлаб чиққан дастлабки ўн минглаб кишилар республикага 1941 йилнинг ёзидаёқ кела бошлаган эди. Ўзбекистон уруш йиллари Россиянинг босиб олинган раёнларидан – Украинадан, Белорусиядан ҳаммаси бўлиб бир миллиондан ортиқ кишини қабул қилди. Улардан 200 минг нафари болалар эди.

Ўзбек халқи бу ерга келган фуқароларни меҳмондўстлик билан қарши олди. Аҳоли уларга турар-жой бериб, ўзи сиқилиб яшади, кўчиб келганларни тўйдириш учун охирги бўлак нонини ҳам бўлиб берди. Улар учун пояфзал, кийим-бош тўплади. Кўчириб келтирилганларга ёрдам бериш мақсадида Фарғона вилоятидаги “Биринчи май” қишлоқ хўжалик артели меҳнаткашларининг ташаббуси билан шаҳарларга дон, сабзавот, картошка, гўшт махсулотлари ортилган карвонлар етиб келган.

Кўчириб келтирилганларни ишга жойлаштириш юзасидан катта ишлар амалга оширилди. Ўзбекистон аҳолиси ота-онасидан ва уйдан ажралган турли миллатга мансуб болаларни ғамхўрлик билан қабул қилди. “Сен – етим эмассан!” – ўзбек шоирининг қалб қаъридан отилиб чиққан бу самимий сўзлар бутун ўзбек халқининг ҳаяжонли ҳис-туйғуларини ифодалар эди. Ўзбекистонликлар бахтсиз болаларни ўз кучоғига олиш, уларнинг кўнглини кўтариш, уларга қулай шарт-шароитлар яратиб бериш учун қўлларидан келган барча ишларни амалга оширдилар.

Кўчириб келтирилган болаларни қабул қилишни тартибли йўсинда ташкил этиш мақсадида республика ҳукуматининг қарори билан 1941 йил октябрда эвакуация қилинган болаларни қабул қилиш учун марказий пункт ташкил қилинган. Ўша йилнинг декабрида эвакуация қилинган болаларни жойлаштиришга раҳбарлик қилиш учун республика, вилоят, шаҳар ва туман комиссиялари ташкил этилди. Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва бошқа йирик шаҳарларда махсус штаблар кеча-кундуз ишлаб турди. Фақат 1941

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

йил 25 ноябрдан 1942 йил октябрга қадар республиканинг эвакуация пунктлари орқали 15649 нафар бола қабул қилиб олинди. Етиб келган болалар оналарча меҳрибонлик билан қарши олинди. Кўпгина оилалар иккита ва учдан ортиқ болаларни ўз тарбияларига олдилар. Бухоро вилояти Когон туманидаги Баҳрихон Ашуралиева ўз бағрларига 8 нафар болани олиб, кўп миллатли оилага айланганлар. 1943 йил охирига келиб республиканинг турли шаҳарларида 4672 бола, кишлоқларида эса 870 нафар бола ўзбек оилалари томонидан тарбия қилиш учун олинган эди. Айниқса, Шомахмудовлар оиласининг ватанпарварлик фаолияти бутун мамлакатда машҳур бўлди.

Ўзбекистонда аста-секин болалар уйлари, мактаб-интернатлар, болалар боғчалари ва ясилари тармоғи кенгайтирилди, улар биринчи навбатда кўчирилиб келтирилган болаларни ва фронтга кетганларнинг болаларини қабул қилдилар. 1945 йилда Ўзбекистон вилоятларида ва Қорақалпоғистонда 268 та болалар уйи мавжуд бўлиб, улардаги тарбияланувчилар сони 31 300 нафар болани ташкил этди. Ҳолбуки, уруш арафасида республикада фақат 106 та болалар уйи мавжуд бўлиб, уларда 12 минг бола тарбияланарди.

Бу вазифани бажаришда ўзбек халқи, жумладан ғиждувонликлар ҳам фидойилик кўрсатганлар. Ота-онасиз етим болаларни ўз тарбиясига олиш ҳаракати кенг кулоч ёйган бир пайтда ғиждувонлик ўзбек оилалари ҳам рус, украин, белорус, поляк, эстон ва бошқа миллатга мансуб болаларни ўз тарбияларига олганлар.

Уруш давом этаётган ҳудудлардан 150 минг нафардан зиёд киши Бухоро вилояти аҳолиси томонидан қабул қилиб олинади. 1941 йил охиригача Бухоро вилоятида 14 та болалар уйи кўчиб келади. Кейинчалик болалар уйи яна ўнтага кўпаяди. 1941 йилнинг 15 декабригача бухоролик 2707 нафар аёл ота-онасиз ва қаровсиз болаларни ўз тарбиясига олади. Ана шундай болалардан бири эстониялик Леонард Эдуардович Лаук бўлиб, уруш бошлангандан кейин Ўзбекистонга келтирилган эди. Уни Ғиждувон тумани Янгирабод кишлоғида яшовчи Умид Турдиев асраб олган. Хонадон бекаси Муяссархон ая Леонардни ўз фарзандидек тарбиялаб вояга етказди. Леонард ғиждувонлик тенгдошлари қатори Янгирабод кишлоғидаги ўрта мактабни ўқиб, саводини чиқарган. Ҳамкишлоқлари унинг исмини айтишга қийналиб, Лўна деб чақиритган. Уруш тугаганидан кейин Леонард Ғиждувон туманида яшаган.

1980 йилларда Ғиждувон туманидаги “Қизил изтопарлар” аъзолари Леонарднинг ота-онаси уни излаётгани хабарини келтиришган. Шундан сўнг Леонард ўзи туғилган ватани Эстонияга жўнаб кетади. Туғилган кишлоғи, яқинлари билан кўришиб, икки ой Эстонияда яшайди. Аммо, Муяссархон аянинг нурли чехраси, ўн бир нафар ғиждувонлик оғанилари, ўзи яратган боғлари кўз ўнгидан кетмайди. Шундан сўнг Леонард Ғиждувонга, Янгирабод кишлоғига қайтажагини айтганида, эстониялик яқинлари ҳайрон қолишади. У киши Ғиждувонга қайтиб, ўзини вояга етказган юртга фарзандлик бурчини бажарганлар. Айниқса, Ўзбекистонда кишлоқ хўжалигини ривожлантиришда ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшганлар.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг ташаббуси билан пойтахт Тошкент шаҳрида Ғалаба боғи, “Шон-шараф” музейи, “Мангу жасорат”, “Матонат мадҳияси” монументлари бунёд этилди. Халқимизнинг қонли жанглардаги мардлигини, фронт ортидаги машаққатли меҳнати ва фидойилигини акс эттиришга бағишланган кенг кўламли тарихий-бадний экспозициялар яратилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев ўз маърузасида эл юртимизнинг буюк Ғалабага қўшган ҳиссаси ҳали тўлиқ ўрганилмагани ҳақида гапириб, жамоатчилик эътиборини шу масалага қаратган эди: “Бугун мамнуният билан айтмоқчиманки, кейинги йилларда ушбу йўналишда жуда катта ишларни амалга оширдик. Аввало илгари ёпиқ бўлган архив ҳужжатларини, илмий жамоатчилик учун маълум бўлмаган материалларни ўрганиш учун имконият яратилди. Бу борада собиқ Иттифоқ республикалари ва чет эллардаги архив ташкилотлари, музейлар ва фондлар, тарихчи олимлар ва мутахассислар, кенг жамоатчилик билан ҳамкорлик кучайтирилди.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Ўзбекистонимизда бирон хонадон бўлмаганки, машъум уруш жабрини кўрмаган бўлсин. Шу уруш туфайли қанчадан-қанча норасида гўдаклар етим, муштипар оналар бева бўлиб қолишган. Биз фашизм устидан эришилган ғалабага шонли ҳисса қўшиб, инсониятни ёвуз балодан халос этиш йўлида жонини қурбон қилган ота-боболаримизнинг муқаддас хотиралари олдида бош эгиб таъзим қиламиз. Жангчи юртдошларимиз ва фронт ортида матонат кўрсатган инсонларнинг ўлмас жасорати, шак-шубҳасиз, ўсиб келаётган ёш авлодни мустақил Ўзбекистоннинг муносиб фарзандлари, истиқлолимизнинг шавкатли ҳимоячилари қилиб тарбиялашда улуғ мактаб, ватанпарварликнинг ҳақиқий намунаси бўлиб қолади.

Инсоният борки “Номинг ўчсин уруш” дейди. Фашизм устидан қозонилган ғалабага ушбу йил 79 йил тўлади. Урушнинг суронли ва даҳшатли қийинчиликларини жанг майдонларида ва фронт ортида ўз танасидан ўтказганларнинг сафлари тобора камайиб бормокда. Бироқ уларнинг фашизм устидан эришилган буюк ғалабага қўшган улкан ҳиссалари келажак авлод хотирасида мангу яшайди.

**SOVET DAVLATINING O'ZBEKISTONDA O'TKAZGAN DINIY SIYOSATI
BUXORO VILOYATI MISOLIDA**

**O'zbekiston Milliy universiteti 2 bosqich tayanch doktoranti
Qalandarov Hamza Hamroqul o'g'li**

1925 yil 13 may kuni SSSR Sovetlarining III qurultoyida O'zbekiston rasman Sovet Sotsialistik Respublikalari Ittifoqi (SSSR) tarkibiga qabul qilinganligi tasdiqlandi. Shunday qilib, mustabid tuzum iskanjasida unga tobe bo'lgan, rasman mustaqil, amalda Markazning topshirig'i va ko'rsatmalari asosida og'ishmay ish olib borgan O'zbekiston SSR tashkil topdi.

O'zbekiston SSR tashkil topishi arafasida RKP(b) Markaziy Komiteti va RSFSR hukumati diniy muassasa va tashkilotlarga munosabatda o'zining 1920- 1922 yillardagi nisbatan «yumshoqlik» siyosatini o'zgartirib, RKP (b)ning XII syezdida (1923 yil aprel) dinga qarshi keskin tashviqotni-yo'lga qo'yish to'g'risida maxsus rezolyutsiya qabul qilib, unda Respublikaning o'n millionlab fuqarolari diniy xurofotlardan uzil kesil va tamomila forig' bo'lishi alohida qayd qilingan edi. Bu dahriylik siyosatini ommaviy ravishda yuritishga turtki bo'lgan rezolyutsiya ko'p o'tmay O'zbekistonga ham yetib keldi. Mustabid tuzum tomonidan birinchi navbatda diniy tashkilotlar masjid, madrasalar va ularga tegishli bo'lgan vaqf mulklarini tugatish masalasiga kirishildi. Holbuki, 1922 yilning yozida qabul qilingan, Turkiston Avtonom Sovet Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo'mitasining «Vaqflar to'g'risida»gi buyrug'i bilan diniy muassasa va tashkilotlar hamda ularning moddiy asosi bo'lgan vaqf mulklarini tiklash masalasi kun tartibiga qo'yilgan edi. Milliy-hududiy chegaralanish tufayli vujudga kelgan O'zbekiston SSR tarkibidagi ba'zi hududlar, ayniqsa Byxoro ijtimoiy-iqtisodiy hayotida ham vaqflar hamda diniy muassasa va tashkilotlar ta'sirli mavqega ega bo'lganligini qayd qilish o'rinlidir. Turkiston ASSR vaqf mulklarini tiklash bilan bog'liq Turkiston ASSR MIQning 1 dekreti bilan deyarli bir paytda (1922 yil iyun, №75) Buxoro Xalq Respublikasida Abdurauf Fitrat tomonidan 19 moddadan iborat “Vaqf ishlari” haqidagi maxsus loyiha ishlab chiqilgan edi. Loyihada vaqf mulklari o'tmishda Buxoro xalqining yuksalishiga sabab bo'lgan muhim omil bo'lganligi, vaqfni ahamiyatsiz qoldirmoq xalqimiz manfaati, ruhiyatiga mos kelmasligi bayon qilingan. Vaqf mulklarini (yer, do'kon, saroy, bozor, hovli-joylar...) hukumat solig'idan ozod etib, faqatgina «ushr» solig'i olishligini saqlab, Maorif nozirligi huzurida Markaziy vaqf mudirligini tuzish, uni besh sho'baga bo'lish (diniy, ilmiy, ijara, moliya, xo'jalik), asosiy vaqflarni 6 qismga taqsimlash (masjid va masjid ishlari, maktab va kutubxona, mahkama, oshxona, avlodiy, Makka va Madina vaqflari), mutavallilar faoliyatini nazorat qilib turish, vakf mudiriyati xazinasini vujudga keltirish (oltin oqcha hisobida) masalalari loyihadan o'rin olgan. Fitrat loyihasi bo'yicha vaqf idoralari har oyda bir marta Maorif nozirligiga hisobot taqdim etib turishi kerak edi. Milliy-hududiy chegaralanish arafasida ham, 1924 yilning kuzigacha Respublikadagi vaqf mulklarini to'la hisobga olish uchun imkoniyat bo'lmadi. Bu masala 1923

yil 5 oktyabrda bo'lib o'tgan Butun Buxoro vaqf qurultoyi tomonidan vazifa qilib qo'yilgan edi. To'liq bo'lmagan ma'lumotlarga ko'ra sobiq BXSРning o'n viloyatidan to'rttasida (Buxoro, Chorjo'y, Qarshi, Karmana) vaqf idorasiga qarashli 276.737 tanob yer bo'lgan, ulardan 2.445.753 tanga hamda 11.418 botmon bug'doy olingan. Vaqf qaramog'ida quyidagi diniy muassasalar: 19 ta jome' masjidi, 187 ta mayda masjidlar, 201 ta katta-kichik madrasalar, 57 ta saroy, 10 ta hammom, 23 ta tegirmon, birgina Buxoro shahrining o'zida 1769 ta do'kon, 262 ta hovli-joy, Buxoro shahri va uning atrofida 24 ta bozor joylari bo'lgan.

1924-1925 yillarda vaqf mulklari va ularning O'zbekiston SSR viloyatlaridagi holati bilan bog'liq bo'lgan ma'lumotlar va vaqflarga tegishli bo'lgan diniy muassasa va tashkilotlarning anchagina salmoqqa ega ekanligi hujjatlarda qayd qilingan. Buxoro viloyatida vaqflarga qarashli yer maydoni juda katta salmoqqa ega bo'lib, sovet hokimiyatining O'zbekiston SSRda "Yer-suv islohoti" o'tkazish davrida o'z ta'sirini o'tkaza boshlagan. 1924-1925 byudjet yilida Buxoro diniy vaqflariga qarashli yer mikdori 161 127 tanob bo'lib, bu yerlar vaqfchi dehqonlarga ijaraga berilgan, ulardan esa hosilning 10 % miqdorida yagona qishloq xo'jaligi solig'i olingan. Umuman bu yillarda Buxoro vaqflarining daromadi 882 889 so'm bo'lgan. Buxoro vaqf mulklariga qarashli diniy muassasa va tashkilotlarning soni ham salmoqli bo'lib, 231 ta madrasa, 429 ta eski usuldagi diniy maktablar, 133 ta qabriston, 199 ta qorixona binolari, 2306 ta masjid, 66 ta mahsuri vaqflar hamda 4 ta aralash vaqf muassasalari bo'lgan. Bundan tashqari 1925 yil 1 yanvardan Buxoroda diniy maktab va madrasalar uchun 60 ta o'quvchi ta'lim oladigan o'qituvchilar tayyorlov kurslari tashkil qilingan edi.[5;54]

Vaqf mulklaridan foydalanish, diniy muassasa va tashkilotlar faoliyatini vaqf mablag'lari hisobidan yuritish uzoqqa cho'zilmadi. 1927 yilda O'zbekiston Kompartiyasining III syezdi «Din va dinga munosabat» masalasida ikkita rezolutsiya qabul qilib, ushbu rezolutsiyalar "Partiya a'zolari ichidagi yaramas hollar va siyosiy oqartuv ishlari" deb nomlandi. Ushbu rezolyutsiyalarda dinga qarshi tashviqot masalasi keskin qilib qo'yilgan bo'lib, avvalo, «faollar ichida diniy-maishiy urf-odatlariga (xatna to'yi, diniy dafn marosimlari, nikoh o'qitish va h.k.) qarshi partiya ichida keng kurash olib borish lozim... Yerli xalq orasida ham, shuningdek, yevropaliklar ichida ham dinga qarshi tashviqotni avj oldirish zarur deb hisoblansin... maktab, klub, qizil choyxona, dehqonlar uyi, agronomiya markazlari va "Xudosizlar ittifoqi"ning yacheykalari dinga qarshi tashviqotning markaziga aylanishi zarur" kabi, ochiqdan-ochiq, kurash va qatag'onga da'vat qiluvchi fikrlar bayon qilingan.

Sobiq ittifoq davrida o'tkazilgan "Yer-suv islohoti" davrida ko'pgina diniy ulamolar ham o'z mulklaridan ajralib "quloq" qilingan va turli hududlarga surgun qilingan. Jumladan shofirkonlik Mullo Qozoq Eshimboy o'g'li uzoq muddatga Kavkazga surgun etilgan. Jondorlik Safar Quvondiq o'g'li esa Sibirga surgun qilingan.[2; 110 b] Bu kabi misollarni yana ko'plab keltirish mumkin. Sanoqli qolgan bo'lishiga qaramasdan masjid imomlari, xatna marosimlarda ishtirok etuvchi mullalar «Xudosizlar» uyushmasining talabi bilan joylarda shahar, viloyat va tuman moliya bo'limlari tomonidan soliqqa majburiy tortilgan. Buxoro shahridagi mullalardan 5 kishi 1939 yilda shahar moliya bo'limiga kelmaganligi, Mirza Ibragimov, Maryam Pakanaeva, Rafaelov, A.Parpiev, Nuriel Parpievlarga nisbatan jinoiy jazo belgilash ko'rsatilgan.[5;87] 1939 yilda Buxoroda ishlab turgan 6 ta masjidni soliqqa tortish va ularning imomlariga belgilangan soliq miqdori arxiv xujjatlarida qayd qilingan. Vatandan mahrum bo'lgan, qattik rejim va komendantlik nazorati ostida yashab turgan surgundagi "quloqlar"ga, dindor va ulamolarga nikoh to'yi, xatna marosimi, Ro'za va Qurbon hayitini bayram qilish, xatmi Qur'on, aza marosimlarini o'tkazish qat'iy ta'qiqlab qo'yildi. Bunday udumlar mutlaqo maxfiy holda, yarim tunda, bir xonadonda 6-7 kishi ishtirokida uyushtirilgan. Xatna qilish uchun ko'plab bolalarni to'plab, bir kechada usta tomonidan amalga oshirilgan. Ko'chkindilarning, xususan, o'zbek ulamolarining ushbu odatlarni o'tkazganligi ma'lum bo'lsa, javobgarlikka tortish vositasi qo'llanildi. Barcha quloqlar singari dindor va ulamolar majburan ko'chirilgan uzoq o'lkalarning aholi markazlarida 1930-1940 yillarda qayta-qayta jazoga tortildi. Jumladan, Mullo Abdurayim Muhammad Sharif o'g'li bir necha bor qamalib, surgun qilingan. Qorako'llik Mullo Abdujabbor Maxmudov ham qatag'on yillarida ikki marta qamalgan.[2;65]

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Masjid imomlari nafaqadan mahrum qilingan, shuningdek ulardan yer, qurilish soliqlari talab qilingan. Masjidlarga xayriyalar tushumi kam bo'lganligi uchun imomlar soliq to'lovidan qarzдор bo'lib qolishgan. Natijada qarzдорlik miqdori yildan yilga oshib borgan. Respublikaning bir qator viloyat va tumanlarida masjid qurilishi, diniy urf-odat va an'analarning bajarilishi sovet tuzumiga dushmanlik tarzida qaralgan. Oz sonli ruhoniylarni ham yo'qotish maqsadida respublikadagi huquq-tartibot organlari, moliya idoralari hamda «Xudosizlar» uyushmasi hamkorligida, ularni muttasil soliqqa tortish orqali faoliyatini butunlay to'xtatish rejalashtirilgan.

1937-1938 yillardagi “Katta qirg'in” Sovet davlatida Lenin boshlab bergan, keyin Stalin izchil davom ettirgan qatag'on siyosatining avj nuqtasidir. Ushbu davrda adabiyot, san'at, ilm-fan, siyosat sohasi vakillari qatori ko'pgina diniy ulamolar, diniy tashkilotlarda faoliyat yuritganlar ham qatag'on qilindi.

Tursunov Mulla Sharif, To'rayev Arslon, Umarov Latif, Xonto'rayev Isoq qori, Xo'jayev Mulla Ro'zi, Xo'jayev Qori-Muhiddinxo'ja, Shamsiyev Xoliq kabi imomlik, so'filik faoliyati bilan shug'ullangan ko'pgina buxorolik din vakillari “Katta qirg'in” yillarida qatag'onga uchrab o'limga hukm qilingan.[6;280]

Xullas, XX asr 20-yillarining ikkinchi yarmi va 30-yillarda diniy ulamolar “bosmachilik”ka ko'maklashgani, ularni yashirgani, aksilinqilobiy harakatlarda ishtirok etgani, sovet hokimiyatiga qarshi targ'ibot yuritgani, kolxozlar tuzishga qarshi chiqqani, qo'poruvchilik qilgani, diniy marosimda qatnashib soliq to'lamagani, yashirin tashkilotlarda ishtirokchiligi, diniy marosimlarni boshqargani kabilar ro'kach qilinib, qatag'onlik girdobiga tortildi. Diniy ulamolarning bir qismi yuqorida ta'kidlangan davrda otuvga hukm qilindi, yana bir qismi uzoq o'lkalarga quloq sifatida surgun qilib yuborildi, ancha qismi esa vaziyat taqozosiga ko'ra o'z oilalari bilan xorijga chiqib ketishga majbur bo'ldi. Sovet hokimiyatining diniy ulamolarga noinsoniy, zo'ravonlikka asoslangan siyosati tufayli butun respublikada shu jumladan bir paytlar “islom dinining gumbazi” bo'lgan Buxoroda ham islom ilmi va ma'naviyatidan mukammal xabardor bo'lgan ulamolar butunlay yo'qotilib, ularning o'rniga ko'rko'rona ijrochilar, diniy ilmdan yuzaki xabardor bo'lgan shaxslar diniy muassasalar rahbarligini egallashdi. Bunday kimsalar rasmangina o'z vazifalarini bajarib, yuqoridan berilgan buyruqlarning ijrochisi edilar, xolos. Diniy ulamolarni qatag'on qilish jarayonida ma'naviy qadriyatlarimiz oyoq osti qilindi. Ulamolar tomonidan saqlanib kelingan diniy va dunyoviy ilmlar hamda yurtimiz o'tmishidan xabar beruvchi nodir qo'lyozmalar musodara qilindi yoki yo'qotib yuborildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Қизил мустамлака: катта қирғин қомуси(1929-1950)/ Сироҷиддин Аҳмад. – Тошкент: “Info Capital Books”, 2022. - 640 б.
2. Азизхўжа Иноятв. Зулматдаги зиёкорлар, 2-китоб – Т.: “Нил-Нашр”2020. -280 б
3. Алвидо, Ватан! Аъзам Ҳошимий.- Т.: “Azon kitoblari” нашриёти. 2022. -120 б
4. Баҳром Ирзаев Нодиржон Абдулахатов Саййид Носирхон Тўра Косоний Тошкент.: Azon kitoblari, 2023, -220 б
5. Солмонов, Аҳмаджон. Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг диний сиёсати: уйдирма ва тарих ҳақиқати - Т.: Tafakkur, 2015. 160 бет.
6. Сироҷиддин Аҳмад. Икки империя асоратида - Т.: Info Capital Group, 2018. 350 б

МАХМУД СУБОҲНИНГ “БЕҲБУДИЙ КЕЧАСИ” МАҚОЛАСИ ХУСУСИДА...

К.Раҳмонов
т.ф.н., доцент

Махмуд Субоҳ ҳам асли татар миллатига мансуб бўлиб, Бухоро Республикаси дастлабки йилида маориф нозирлигининг умумий ишлар бўлими мудирлиги лавозимига тақлиф этилган. Кекса журналист Абул Бозоров қайд қилганидек, у рус, араб, форс, туркий тилларни пухта билган. Қозон маърифий ва адабий муҳиtida вояга етган Субоҳ янги ҳукумат таркибида фаол ишлаган.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Биз учратган манбаларда унинг яшаган йиллари билан боғлиқ маълумотлар йўқ. Бухородаги маърифий-ижодий фаолияти билан танишар эканмиз, Субоҳ ўз даврининг билимдон, зукко кишиси, бўлиши билан бирга бадий ижодга қобилиятли ва иқтидорли шахс бўлган, деган хулосага келишимизга ҳам асос бор. М.Субоҳ 1921-1923 йилларда «Бухоро ахбори» газетасида маърифий-илмий йўналишдаги бир қатор мақолалари ҳамда бадий тавсифдаги ҳикоялари билан иштирок қилган. Жумладан, “Озод Бухоро” газетасининг 1924 йил 10 апрелдаги 74-сонидан унинг “Беҳбудий кечаси” мақоласи чоп этилган. Субоҳнинг мазкур мақоласида Бухоро шаҳрида ташкил этилган театр томошаси ҳақида фикр юритилади. Қуйида эътиборингизга ҳавола этилаётган Субоҳ қаламига мансуб мазкур мақоланинг илмий ва публицистик аҳамияти муҳимлигини инобатга олиб, жорий имлога ўгирилди ва илк бор айнан тўлиқ ҳолатда эълон қилишни жоиз деб ҳисобладик.

Айнан:

“29-мартда Файзулла Хўжа клубида Ҳожи Муин Шукруллонинг “Маориф қурбонлари” исмли 3 пардали фожеали томошога қўйилди. Кечанинг раҳбари муҳаррирнинг ўзи эди.

Кеча бундан 5 йил илгари 1919-йил 25-мартда Туркистон ерлик халқнинг устози ва йўлбошчиси Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг йўлдошлари Мардонқул ва Маҳмудқул билан саёҳат учун Самарқанддан чиқиб, Бухоро тупроғидан ўтганда, Қарши беги тарафидан қўлга олиниб, ўлдирилишларига бағишланган эди.

Кечага халқ кўп бўлиб, масъул ишчиларимиз ҳам ҳозир эдилар. Саҳнанинг очилиши олдида кечанинг мудир Ҳожи Ҳайдарбек Абусаид, Садриддин Айний ва Файзулло Хўжа ўртоқлар тарафидан кечанинг қаҳрамони марҳум Беҳбудий тўғрисида нутқлар сўйланди.

Ҳожианинг мазмуни

Биринчи парда

“Маориф қурбонлари” 3 қисмдан иборат бўлиб, Қарши - ҳозирги Беҳбудий шаҳрида бўлган воқеани тасвир қиладур. Биринчи пардада шавқат ва марҳаматдан узоқ бўлган ва халқ пулини еб, ёғига сиғиша олмаган Қарши бегининг ҳовлиси кўринади.

“Ҳадид, ҳадид одам - кофир, бас ул ўлдирилади” фатволарига имон келтирган “жаноб” бек, қамоққа олинган самарқандлик меҳмонларни зиндондан олдириб ҳукм қиладур.

“Жаноб”бек маҳбуслардан саломларини олмасдан ва ишнинг аслини ҳам текширмасдан маҳбусларга қаттиқ муомала қилади.

Ҳадид, яъни кофирликда айблаб ўлдирилишни аңлатадур.

-Беҳбудий: Бек! Ҳар ишнинг аслини ўйлаш керак. Энди билдимким, сиз бизни ўлдирмоқчи экансиз. Шунинг учун билиб қолингизким, бизлар ватан ва миллатимиз йўлида танамизни ҳам аямаймиз. Сиз бизларни бу кун нима қилсангиз, қилингиз, лекин шуни ҳам эсингизга тутингизким, золимларнинг умрлари узоқ бўлмас.

Иккинчи парда

Иккинчи пардада маҳбуслар ётган зиндоннинг манзараси кўринадур. Қоронғу зиндонда фақат сув билан таъмин қилинган 3 маҳбус зиндон бошининг марҳамати билан нон сотиб олиб кун кечирадурлар.

Беҳбудий Туркистонда машҳур одамларни ўлдиришдан амир қўрқар деб, ўзларининг тирик қолишига умид қиладур.

Қизғин табиатлик Мардонқули эса, аҳмоқ амирнинг бунга ақли етмас деб, Беҳбудий умидларини асосизлигини кўрсатадур.

Юмшоқ кўнгиллик Маҳмудқул ўлимдан қўрқаду ва оиласини ўйлайду.

-Мардонқул: Бола-чақангиз учун йиғламанг, тинчланингким, оилаларимиз очликдан ўлмаслар, уларни тарбия қилувчи кишилар топилар. Сен фақат бу ерда севимли халқнинг ҳолига йиғла. Шундай золим амир ва аҳмоқ беклар қўл остига яшар халқ бахт ва саодатга эриша оладими?

Мана шуни ўйлаб йиғламоқ ва чора кўрмак керакдур.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

-Бехбудий: инқилобчи ўлимдан қўрқмайдур. Ўлимдан қўрққан кишининг бу дунёда туришга ҳаққи йўқдур. Кейин Бехбудий бу жаллодлар қўлидан ўлимдан бошқа нажот бўлмаслигини билиб, зиндонбон орқали қоғоз, қалам ва шам сотиб олиб куйидаги мазмунда васият ёзадур: “Бундан бир ой илгари ислом мамлакатларини саёҳат қилмиш мақсади билан биз Самарқанддан чикиб, Бухоро тупроғида ўтганимизда, амир жаллодлари тарафидан қўлга олиндик. Сўнг “жадид, кофир ва болшевикларнинг ёрдамчилари” деб бизни сўкдилар, урдилар, бундан кутулишга умидимиз йўқдур. Шунинг учун биз бу сатрларни ёзиб маорифпарвар биродарларимизга айтамызки, чин хуррият ва чин маданиятнинг эшиги маорифдур. Бутун кучларингизни маориф йўлига сарф қилингиз, муаллим бўлингиз, орангиздан нифоқ ва нафратни кўтариб, иттифоқ билан Туркистон, айниқса, Туркистонда энг эзилган Бухоро халқини истибдод зулмидан қутқаришга тиришингиз.

Шундай оғир кунларда биз сизларни унутмадик, сизлар ҳам бизни эсингиздан чиқармангиз, авлодларимиз ҳолидан хабардор бўлингиз. Қўшни хужралардаги қўйдек суйилган кишиларнинг тақдирлари бизларга ҳам келиб етадур”.

Сўнгра жинойтни ижро қилмоқ учун уларни зиндондан олиб кетадурлар.

Учинчи парда

Боғ, табиат маюс, кушлар сайрамайдурлар. Бир тарафга шаҳидлар қабристон. Маҳбусларни уриб, сўкиб шу қабристон ёнига келтириб, ўзлариға гўр қазишға буюрадурлар. Манзара тош юракларни ҳам оғритарлик даражада мудҳиш. Маҳкумлар ўзлариға ўзлари гўр ковлайдурлар. Вақти-вақти билан уларнинг оғизларидан куйидаги сўзлар чиқаду.

Эй миллат! Биз асир бўлдик, сен омон бўл!

Эй ватан! Биз хароб бўлдик, сен обод бўл!

Эй хуррият! Биз йўқ бўлдик, сен бор бўл!

Эй Туркистон! Биз ўламиз сен яша!

Охирида Бехбудий намоз ўқимоққа бошлаб ўтирғонда, жаллодлари билан бек келиб, Бехбудий саждада вақтида бўғизлайдилар.

“Маориф қурбонлари” расмий маълумотлар асосида ёзилгани учун қиммати баланддур.

Кеча жуда руҳли ўтиб, халқнинг талаби бўйича яна 30 марта такрор ўйналди”.

Идорадан: Бу мақола кечиккан бўлса ҳам тарихий ва ташвиқий аҳамияти эътиборга олиниб босиладур.

BUXORODA 1917-1924 YILLARDA ELEKTROSTANSIYA QURISH SOHASIDAGI TEXNIK O'ZGARISHLAR

**Hasanova Habiba Yorqin qizi –
NavDPI III bosqich doktoranti.**

BXSR elektrostansiyalar qurish, elektr toki yordamida yoritilish ishlarini yo'lga qo'yish hukumat diqqat-e'tiboridagi muhim vazifalardan biri hisoblanardi. BXSRda elektrstansiyalar qurish, qurilgan stansiyalarni ijaraga berish, tok haqini undirish vazifasi Ichki Ishlar Nozirligi vakolatiga berildi. Yangi Buxoro (Kogon)da 1922 yil boshlarida elektrostansiya yangidan qurildi va jihozlandi. Ushbu shaharni 1922 yil davomida yoritish 200.000 rublga tushgan. BXSRdagi barcha elektrostansiyalarning bir yillik xarajati 96 mln. oltin so'mni tashkil etardi. Ushbu katta xarajatni qoplash uchun elektrostansiyalar ijaradorlar hisobiga berilgan¹. 1922-1923 yillarda BXSRda elektr haqi uch kategoriyada olinib, mijoz istiqomat qiladigan uyning sathi, maydoniga qarab belgilangan. 1-kategoriyadagi uylar uchun 1kv/arshinga (1arshin-71sm)-80 rubl, 2-kategoriyadagilar uchun-100 rubl, 3-kategoriyadagilarga -250 rubl qilib belgilangan².

¹ O'zMA, R-48-fond, 1-ro'yxat, 22-yig'ma jild, 190,191,192-varaqlar.

² O'zMA, R-48-fond, 1-ro'yxat, 22-yig'ma jild, 197-varaq, 197-varaqning orqa tomoni.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

1923 yildan BXSРda iqtisodiy o'sish kuzatilib, ushbu xo'jalik yilida elektrostansiya qurish ishiga munosabat ijobiy tomonga o'zgardi. Yangi Buxoroda elektrostansiya mavjud bo'lsada, Eski Buxoroda yirik elektrostansiya 1923 yilga qadar bunyod etilgan emasdi. Xullas, Eski Buxoroda 1923 yil 12 dekabrda Buxoro markaziy elektrostansiyasi ishga tushirildi. Ushbu elektrostansiya 1924 yil 1 yanvardan to'la quvvat bilan ishga tushganligi qayd etiladi, arxiv manbaasida¹. Elektrostansiya muhandisligi va xizmatchilari tomonidan Buxoroning Registon maydonida qad ko'tardi.

BXSР shahri markazida elektrostansiya qurish ishiga 1922 yil 1 sentabrda Tiflis (Tibilisi, Gruziya) dagi "SATSAMBO" texnik qurilish firmasi bosh muhandisi Pyotr Grigorevich, Mamradze, ushbu firma direktori Mixail Dimitrovich Sekzashvili, BXSР rejalashtirish komissiyasi a'zosi, Kavkazortidagi vakolatxona rahbari Asrorxo'ja Tursunxo'jayev o'rtasidagi 30 paragrafdan iborat shartnoma tamal toshini qo'ygandi². Ushbu shartnomada ilgari surilgan shartlarga ko'ra BXSР hukumati "SATSAMBO" hisobiga dastlab 17 ming oltin rubl o'tkazishi, ushbu firma esa, elektr uskunalar lampochka, provada (elektr simlari) va boshqa texnik vositalarni (11 turdagi texnik vositalarni – diss) Germaniya elektrotexniklar V syezdida (1921 yil 5 iyun) qabul qilingan me'yor va qoidalar asosida yetkazib berishni o'z zimmasiga olgandi³. "SATSAMBO" Eski Buxoroga 12 nafar o'zining elektr muhandislarini yuborishi, BXSР tomoni ular xavfsizligi va erkinligini ta'minlash majburiyatini olishi ham kelishilgan. "SATSAMBO" elektr uchun "Neft dvigateli", "Dinam mashinalar" ni Shvetsiyaning "Atlas-Dizel" firmasi orqali yetkazib berishi, ushbu asbob-uskunalar 6360 ingliz funt sterlingida baholangan. (1 funt sterling – 8 rubl 60 kopeyk oltin pul hisobida, rublda – 5.469,6 rubl bo'lgan – diss)⁴. Eski Buxoroda elektrostansiya qurish uchun 3 ta neft dvigateli, 3 ta dinam mashina, texnik vositalardan lampochka va svichalar darkor bo'lgan. Ushbu texnik vositalar avval Tibilisga yuborilib, keyin Botumi porti orqali Chorjo'yga yetkazib kelingan. Neft dvigatellarining 2 tasi 60 ot kuchiga, bittasi esa 120 ot kuchiga ega bo'lgan. Dinam mashinalari 230 volt 40 kl va 80 klga ega edi⁵. Barcha texnik vosita va qurilmalar, elektrostansiyaning qurish ishlari smeta bo'yicha 141,500 oltin rublga tushishi mo'ljallangan⁶.

Elektr vositalari, texnik asbob-uskunalar sifati, yangi va uzoq xizmat ko'rsatishiga "SATSAMBO" majburiyat qabul qilib, agar shartnoma bajarilmasa, uning 26 bandiga muvofiq, ushbu firma 25 ming oltin rubl jarima to'lashi kerak bo'lgan. Shu sababdan bo'lsa kerak, elektrostansiya ishga tushish muddati 1 yildan ortiq cho'zilgan⁷.

Amalda elektrostansiyaning qurish ishlariga muhandis Margulis rahbarlik qilgan. Qurilish jarayoniga "SATSAMBO" firmasi 5000 sajen (1 sajen – 72 sm) ikki yo'lli va uch yo'lli elektr simi (har bir sajeni – 23 kopeyk, 1 sajeni – 72 sm), 120 ot kuchiga ega bo'lgan 2 ta "Dizel" va "Polyar" markali neft dvigatellari 4 ta Dinam-mashina (3 ta – 55kl/s, 1 ta 220 kv/s – diss) yetkazib berilgan. BXSР hukumati "SATSAMBO" hisobiga dastlab 14.000 mln oltin rubl, keyin yana 30 mln oltin rubl o'tkazgan⁸.

Arxiv manbaasida "SATSAMBO" muhandislaridan o'n kishi Buxoroga safarbar etilgani, o'z navbatida texnik vositalarni Buxoroga olib kelish uchun BXSР Ichki Ishlar Nozirligi tomonidan Tiflisga Dimitriy Dardiyev 1923 yil 13 martda yuborilganligi qayd etilgan⁹.

Elektrostansiyaning ishga tushirish ishlari bilan parallel ravishda telefon aloqasini muntazam yo'lga qo'yish chorasi ko'rib, Kavkaz firmalari orqali telefonlar va telefon simlari uchun

¹ Shaharda elektrik// Buxoro axbori, 208-son, 1923-yil 30 sentabr. Elektrik stansiyasi// Ozod Buxoro. 25-son, 1923-yil 16 dekabr, O'zMA, R-48-fond, 1-ro'yxat, 267-yig'ma jild, 205-varaq.

² O'zMA, R-53-fond, 1-ro'yxat, 29-yig'ma jild, 10-18-varaqlar.

³ O'zMA, R-53-fond, 1-ro'yxat, 29-yig'ma jild, 16,17-varaqlar.

⁴ O'zMA, R-53-fond, 1-ro'yxat, 29-yig'ma jild, 1,2,3-varaqlar.

⁵ O'zMA, R-53-fond, 1-ro'yxat, 29-yig'ma jild, 11,12,13-varaqlar.

⁶ O'zMA, R-53-fond, 1-ro'yxat, 29-yig'ma jild, 14,15-varaqlar.

⁷ O'zMA, R-53-fond, 1-ro'yxat, 29-yig'ma jild, 17-17A-varaqlar.

⁸ O'zMA, R-53-fond, 1-ro'yxat, 29-yig'ma jild, 19,20,21-varaqlar.

⁹ O'zMA, R-53-fond, 1-ro'yxat, 29-yig'ma jild, 23-varaq.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

7850 oltin rubl qo'shimcha mablag' ham o'tkazilgan¹. 1923 yil yanvar oyidan BXSР texnik muhandisi Margulis markaziy elektrostansiyani qurish ishlariga kirishib ketdi. Elektrostansiyani qurilish ishlariga xorijlik mutaxassislar ham jalb etildi². Tadqiqot davrida amin bo'lindiki, elektrostansiya qurish ishiga Moskva (RSFSR) dan ham elektr toki uchun zaruriy texnik vositalar olib kelingan. 1923 yilning 7 oktabrida BXSР savdo bo'limiga yo'llangan maktubda: "Buxoro uchun Moskvadan tezda 300 svechali 10 ta lampa, 25 svechali 60 ta lampa, 50 ta svechali 20 ta lampa, 100 ta svechali 110 ta lampa sotib olishga ko'rsatma berilgan³" – kabi ma'lumotlar keltirilgan.

Mahalliy matbuot xabarlaridan birida: "Registonda elektrik stansiyasi uchun chuqur kovlangan vaqtida ishchilar bir ko'za oltin topib olganlar. Ishchilardan birov ko'zani olib qochgan, u qidirilmoqda. O'g'ri olib ketgan oltinlar 3-4 asr oldin zarb etilgan bo'lib, qimmatli ekanligi taxmin qilinadur⁴" – deb ma'lumot keltirilgan.

Elektrostansiyalar qurish, telefon, telegraf va boshqa maishiy hayot uchun xizmat qiladigan texnikalarni joriy etish bilan bog'liq nuqson va kamchiliklar ham ko'zga tashlanadi. Jumladan, qurilganidan 6 oy muddat o'tmasdan Buxorodagi markaziy elektrostansiya binosi va texnik qurilmalari maxsus komissiya tomonidan tekshirilganda, bir qator kamchiliklar aniqlangan. Elektrostansiya binosida akkumlyator batareyalar uchun maxsus xona mavjud emasligi, bino devorlari mustahkamligi sifatsiz bo'lib, shkaturka qo'porilib, rastvor ohak bilan qo'shib qilinmaganligi, ko'priki kran 6 tonna bo'la turib, uning bosimi 2,5-3 tonnadan oshmasligi, asbob-uskunalar va simlarni ulash ishlari oddiy sim bilan amalga oshirilganligi, tegishli agregatlar qulfsizligi, mahalliy muhandis M.G. Rusakov va xorijlik muhandis Mak Kibbinlar o'z vazifasida mas'ul bo'lmaganligi kabi kamchiliklar aniqlangan⁵.

Nafaqat Yangi Buxoro va Eski Buxoroda, shuningdek, BXSРning boshqa viloyatlarida ham elektrostansiyalar qurilgan. Jumladan 150 kv/soatgacha yirik quvvatga ega bo'lgan elektrostansiyalar Chorjo'y, Qarshi, Termiz shaharlarida bunyod etilgan. 1922 yilning kuzidan bu shaharlarda xorijiy (Qizil Armiya) kazarmalari, harbiy muassasalar, madaniy-maishiy muassasalarini yoritish uchun elektr tokidan foydalanilgan. Hukumat yirik elektrostansiyalarni yanada yiriklashtirish masalasini kun tartibiga qo'ygan⁶.

ADABIYOTLAR

1. O'zMA, R-48-fond, 1-ro'yxat, 22-yig'ma jild.
2. O'zMA, R-48-fond, 1-ro'yxat, 267-yig'ma jild, 205-varaq.
3. O'zMA, R-53-fond, 1-ro'yxat, 29-yig'ma jild.
4. Shaharda elektrik// Buxoro axbori, 208-son, 1923-yil 30 sentabr.
5. Elektrik stansiyasi// Ozod Buxoro. 25-son, 1923-yil 16 dekabr.

**БУХОРО ХАЛҚ ШҶРОЛАР ЖУМЊУРИЯТИ ТАШҚИ АЛОҚАЛАРИНИНГ
МАТБУОТ САЊИФАЛАРИДА ЁРИТИЛИШИ**

**Сабилов Азизжон Рахмонович,
Ўзбекистон Республикаси ИИБ
академик лицейи тарих фани ўқитувчиси**

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев фаолиятининг дастлабки давларидан бошлаб Ватанимизнинг бугунги кунларини кўриш учун жонларини қурбон қилган, аммо кейинги салкам бир аср давомида унутилган жадидлар фаолиятига жуда

¹ O'zMA, R-53-fond, 1-ro'yxat, 29-yig'ma jild, 28-varaqlar.

² O'zMA, R-53-fond, 1-ro'yxat, 29-yig'ma jild, 24,25-varaqlar.

³ O'zMA, R-53-fond, 1-ro'yxat, 25-yig'ma jild, 11-varaq.

⁴ Viloyatlarda. Bizga ham elektr stansiyasi kerak// Buxoro axbori, 106-son, 1922-yil 29 oktabr; Chorjo'yda elektrik stansiya ochildi// Ozod Buxoro; 38-son. 1924-yil 24 yanvar.

⁵ O'zMA, R-53-fond, 1-ro'yxat, 25 yig'ma jild, 49,50-varaqlar.

⁶ Viloyatlarda. Bizga ham elektrostansiya kerak// Buxoro axbori, 106-son, 1922-yil 29 oktabr; Chorjo'yda elektrostansiya ochildi// Ozod Buxoro; 38-son. 1924-yil 4 yanvar.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

катта эътибор қаратди. Айниқса, Юртбошимиз 2020 йил бошида Олий Мажлисга йўллаган Мурожаатномасида шундай деган эди: “Биз жаҳидчилик ҳаракати, маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганишимиз керак. Бу маънавий хазинани қанча кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Бу бебаҳо бойликни қанча тарғиб этсак, халқимиз тинч ва эркин ҳаётнинг қадрини англаб етади”.¹ Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, матбуотнинг ўрнини ва ролини кўрсатиш учун унинг тарбиявий аҳамиятини, моҳиятини халққа етказиш учун қилаётган ишларни кўрсатиш зарур эканлигини ҳисобга олиб, буни Бухоро мавжлари журнали ва Бухоронома газеталарида чоп этилган бир неча мақолаларни таҳлил қилишга киришдик.

Жумладан, доцент Камол Раҳмоновнинг “Файзулла Хўжаевнинг Берлиндан Бухорога мактуби”² мақоласи ҳам фикримизни тасдиқлайди. Ушбу мақола Файзулла Хўжаевнинг Берлин шаҳридаги кечинмалари ҳамда Берлиндан туриб, Бухоро Республикаси Марказий фирқа қўмитасига юборган хати ҳақида маълумот беради. Унда ёзилишича, 1922 йилда 19 ноябрда Файзулла Хўжаев Берлинга ташриф буюрган. Албатта, БХСР ҳукумати раҳбарининг Германияга ташрифи немис матбуоти ва ҳукмрон доираларини бефарқ қолдирмаган. Бу даврда Бухоро Республикаси билан Германиядаги Веймар Республикаси ўртасида сиёсий-дипломатик алоқалар ўрнатилмаган эди. Ўша давр назари билан қарайдиган бўлсак, гарчи советлар БХСРнинг сиёсий фаолиятига ўзларини қарши бўлмагандек тутсалар-да, аммо айрим ҳаракатларида ўзларининг асл мақсадларини билинтириб қўяр эдилар. Бухоро-Германия ўзаро ҳамкорлик алоқалари Бухоро Республикасининг Москва шаҳридаги ваколатхонаси орқали амалга оширилиши фикримизга ёрқин мисол бўла олади. Файзулла Хўжаев бундай нозик масалаларни ҳам эътибордан четда қолдирмади ҳамда ўз мактубида даволаниш ва Олмониядаги бухоролик талабалар аҳволидан хабардор бўлиш учун бу мамлакатга келганлигини қайд этади.

Германия даврий матбуоти эса: “Файзулла Хўжаев Олмонияга сиёсий ҳамда тижорий ишлар билан келган. Берлиндан Англияга, Италияга, Францияга, Белгияга, Чехословакияга ва Туркияга борадур эмиш”, – каби хабарларни босиб чиқарган.

Албатта, ушбу давр нуқтаи назаридан баҳо берсак, Биринчи жаҳон урушида мағлубиятга учраган Германия ўз мустамлакаларидан маҳрум бўлгани ва Европа бозорларидан четлатилганига ҳали кўп бўлмаган эди. 1919 йил 31 июлда қабул қилинган, 11 августда кучга кирган Веймар конституцияси Германияда Веймар буржуа-демократик Республикаси ҳукумати тузилганлигини эълон қилади. Халққа демократик эркинликлар берилиб, 20 ёшдан эркак ва аёлларга умумий сайлов ҳуқуқи, референдум, хусусий мулк муқаддаслиги каби тамойиллар жорий қилинган эди. Соғлиги танглигига қарамай, Файзулла Хўжаев ўша даврда Германиядаги сиёсий ва иқтисодий вазиятни чуқур таҳлил қилган ҳамда тўғри баҳолай олган. Бухоро Республикасида саноат ва қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, каналлар чиқаришда немис сармоясидан фойдаланиш имкони борлигини ўз хатида қайд этган. Бундан ташқари, Европадаги Германия, Австрия, Франция, Англия каби мамлакатларнинг иқтисодий аҳволи ва ўзаро рақобатини таҳлил қилади, Олмония ва Англиядаги ишсизлик, АҚШ, Англия ва Франция ўртасидаги рақобат, 120 миллионли Россия билан Англия ва Франциянинг муносабатларининг ёмонлашуви уларга қимматга тушиши ҳақида тўхталиб ўтади. Ушбу тарихий маълумотлар Файзулла Хўжаевнинг моҳир дипломат бўлиши билан бирга зукко сиёсатчи эканлигидан далолат беради.

Файзулла Хўжаев Европадаги ишчи ва хизматчиларнинг иқтисодий ҳаёти Бухоро Республикасидаги баққол ва савдогарлардан ҳам устун эканлигига эътиборини қаратар экан, қолоқлигимизни тугатишнинг асоси – саноат ва қишлоқ хўжалигини замонавий технология билан қуроллантиришдадир, деган ҳақли хулосага келади. Ўз хатининг охирида ҳукумат раҳбари ўзининг шахсий аҳволи, соғлиги ҳақида маълумот бериб, Германия табиблари унга уч ҳафта давомида муолажа олишни таклиф қилганлари,

¹ Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд. Тошкент: “Ўзбекистон” – 2020. –Б.37.

² Раҳмонов К. Файзулла Хўжаевнинг Берлиндан Бухорога мактуби // Бухоро мавжлари. 2008 йил. №1.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

тиббийёт ходимларининг баъзилари бошқа шаҳарларда бўлганлиги учун Файзулла Хўжаев Берлин атрофидаги бир қатор шаҳарларга борганлигини қайд этади. Бундан кўринадики, соғлиги танглигига қарамай, халқни маърифатли қилиш, иқтисодий ҳаётини яхшилаш, демократик эркинликлар бериш каби эзгу мақсад ва ғояларлар бу Бухоро фарзандини бир сония ҳам тарк этмаган.

Тарих фанлари доктори Қахрамон Ражабов¹ ўзининг мақоласида Файзулла Хўжаевнинг автобиографияси ҳақида маълумот бериши билан бир қаторда, “Ёш бухороликлар” етакчисининг 1918 йилда Россиядаги “саргузаштлари” ҳамда 1936 йилда швецариялик ёзувчи Майлларт хоним билан қилган суҳбати хусусида қимматли маълумотларни тақдим этган. Майлларт хоним билан суҳбат чоғида Файзулла Хўжаев отаси вафот этган пайтда Бухородаги жадидлар ҳаракатида фаол қатнашганлигини, орадан бир йил ўтгач эса миллий ёш бухороликлар фирқасининг йўлбошчисига айланганлиги ҳақида гапириб ўтган. Ушбу тарихий фактлар шундан далолат беради-ки, Файзулла Хўжаев нафақат ўзбек, тожик, рус тилида балки, немис тилида ҳам равон сўзлаша олган. (Маълумот учун, Ф. Хўжаевнинг отаси – Убайдуллахўжа 1912 йили ўғли билан Маккага – муқаддас Ҳаж сафарига отланганда Россиянинг Одесса шаҳрида вафот этган.) Олим ўз фикрини давом эттирар экан, 1918 йил ёзида Ф. Хўжаев Москвага жўнаб кетиши, йўлда оқ гаврдиячилар уни ушлаб, ҳибсга олиши, Дутовнинг буйруғи билан у Оренбурда 4 ой қамокда сақланганлиги ҳақида ҳам тўхталиб ўтган. Ўлим жазосига ҳукм қилинган Файзулла ўзининг уйдабуронлиги ва дўстларининг ёрдами билан қамокдан қутулишга муваффақ бўлади. Уша пайтда Бошқирдистондаги миллий ҳаракатнинг таниқли намоёниси Аҳмад Закий Валидий Файзулла Хўжаевни қамокдан қутқаришни уюштиришда иштирок этган. Ф. Хўжаев 1918 йил октябрдан 1920 йилнинг январ ойига қадар Москвада бўлади, ёш бухороликлар фирқаси марказий қўмитаси Москва қўмитасининг раиси бўлиб ишлайди. Айнан шу воқеа Ф. Хўжаевнинг дунёқарашида муайян даражада бурулиш ясади.

Шу билан бир қаторда, тарих фанлари докторлари Р. Шамсутдинов ва С. Иноятовнинг “Юсуфзода халқ душмани эдими?”² мақоласи ҳам диққатга сазовордир. Унда, асосан 1920 йилдаги Бухоро инқилоби ҳамда ёш бухороликларнинг пешқадамларидан Юсуфзоданинг Афғонистонда Бухоро Халқ Шўролар Жумҳуриятининг Афғонистондаги мухтор вакили бўлиб ишлаши билан боғлиқ тарихий жараёнлар ўз аксини топган.

1920 йил 5 сентябрда Бухоро компартияси Марказқўми, Бухоро инқилобий қўмитаси ва РСФСР вакилларининг М.В.Фрунзе иштирокидаги қўшма йиғилиши бўлиб ўтди. Унда Бухородаги инқилоб тўғрисида қўшни давлатларга табрик хабари бериш ва уларнинг барчаси билан дўстлик муносабатлари ўрнатиш зарурлиги масаласи кўрилди. Тезлик билан Афғонистонга вакилар юбориш, Совет Бухороси қўшни Афғонистон билан тинч шароитда яшаш ниятида эканлигини билдириш зарурлиги таъкидланди. Бу масъулиятли вазифа А.Юсуфзода зиммасига тушади. У 1921 – 1922 йилларда Бухоро Халқ Шўролар Жумҳуриятининг Афғонистондаги мухтор вакили бўлиб фаолият кўрсатди. РСФСР ташқи ишлар Халқ Комиссари Г.В.Чечерин 1921 йил декабрда Советларнинг IX съездида ёзган ҳисоботида дипломат А.Юсуфзода ҳақида тўрт марта тўхталди. “Бир неча кун кейинроқ, – деганди Г.В.Чечерин, – Кобулга Юсуфзода бошчилигида фавқулодда Бухоро миссияси келди... Афғонистон Бухоро республикаси билан шартнома лойиҳасини ишлаб чиқишга (1921 йил июн) киришди, у томон ҳам бу томон ҳам ўз лойиҳаси матнини тақдим этди”.

Юсуфзода бошчилигидаги Бухоро миссияси 1921 йил январда Кобулга келиб Бухоро ҳукуматининг бир қатор топшириқларини бажаришга киришди. Афғонистон ҳукумати билан савдо шартномасини тузиш тўғрисида дастлабки музокараларни олиб

¹ Ражабов Қ. Ўчиб, сўниб... яна ёниш бор ...// Бухоро мавжлари. 2015 йил. №1.

² Иноятов С., Шамсутдинов Р. Юсуфзода халқ душмани эдими? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990 йил, 21 декабрь. № 51.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

борди, Афғонистондаги бухоролик фуқаролар манфаатини ҳимоя этиш, Бухоронинг собиқ дипломатик ваколатчилигини қайтариш, доимий дипломатик ваколатхона ўрнатиш тўғрисида музокара олиб боришни амалга оширишга киришди.

1922 йил 28 июльда Юсуфзода Файзулла Хўжаев таклифи билан Бухоро вилояти ташкилий бюроси раиси этиб, кейинчалик Адлия нозири қилиб тайинланди. Бундан ташқари, у БХСР марказий ижроқўмига, Бухоро Компартияси Марказқўмига бир неча бор аъзо бўлиб, Шарқий Бухорода фавқулоддаги давлат бошлиғи бўлиб, янги тузум муҳолифларига қарши курашга раҳбарлик қилди. 1923 йил ноябрдан А.Юсуфзода Москвада, Бухоро жумҳуриятининг ССРдаги мухтор вакили машҳур инқилобчи Сафо Жўрабоевнинг ўринбосари бўлиб ишлайди. 1924 йил сентябрда Бухоро Совет Социалистик Республикаси деб аталиши муносабати билан мухтор вакил А.Юсуфзода Бухоро ССРнинг фавқулоддаги делегацияси билан биргаликда СССР Ташқи ишлар Халқ Комиссари Г.В.Чичерин томонидан қабул қилинади. А.Юсуфзода Г.В.Чичеринга топширган ёрликда Бухоро Социалистик Республикага айлангач, Ўрта Осиё халқлари миллий – ҳудудий чегаралаш ўтказаетгани, миллий сиёсий ва маданий турмуш шароитларида мустақил ривожланишга эга бўлиши айтилган эди. Бу тарихий далиллар А.Юсуфзоданинг ўтган асрнинг 20-30 йилларида мамлакатимизнинг ижтимоий-сиёсий майдонда фаол иштирок этганини, ўзининг бутун ҳаёти ва эътиқодини янги тузум равнақига бағишлаганини кўришимиз мумкин. Негаки у янги жамиятнинг келажаги порлоқ бўлишига ишонарди. Минг афсуски, у ишонган, сажда қилган, эътиқод қўйган янги жамият қурувчилари орасида ҳам ғаламислар, инсон тақдири билан ўйнашувчи нопок кимсалар кўп эди.

Шунингдек, Инобат Ҳамроевнинг Файзулла Хўжаев таваллудининг 127 йиллигига бағишланган “Халқимизнинг асил фарзанди” ҳамда Турон газетасининг биринчи муҳаррири Мирзо Сирожддин Ҳаким ҳақидаги Дилдора Иброҳимовнанинг мақолалари ҳам Бухоронома саҳифаларидан жой олиб, унда бу фаол жадидларнинг ташқи сиёсат билан боғлиқ фаолиятлари кенг ва ҳар томонлама ёритилган.

Шундай қилиб, Бухоро матбуоти саҳифаларида мустақиллик йилларида жадидларга бағишлаб кўплаб мақолалар чоп этилди ва чоп этилмоқда. Бу мақолалар ёшларимизни тарбиялашда, уларнинг ватанга бўлган меҳрини оширишда алоҳида аҳамиятга моликдир.

БУХОРОДА БОЛЬШЕВИКЛАР ТОМОНИДАН ЙИРИК МУЛҚДОРЛАР ВА БОЙЛАРНИНГ ҚАТАҒОН ҚИЛИНИШИ

**Отабек Эргашев,
Ўзбекистон ФА Тарих институти мустақил тадқиқотчиси**

Қизил армия томонидан Бухоро амирлиги пойтахти босиб олингандан кейин 1920 йил сентябр ойи бошларида Бухорода ҳокимият Муваққат Бутунбухоро инқилобий қўмитаси ихтиёрига ўтди. У дарҳол Туркистон комиссияси раҳбарлигида илгаридан тайёрлаб қўйилган манифестни эълон қилди. Унда Бухоро давлати “Мустақил Бухоро Совет Республикаси” деб кўрсатилган эди. Шунингдек, манифестда яна амирликдаги мавжуд ерлар давлат ерларига айлантирилиши, солиқларнинг тартибга солиниши, ерлар эса ерсиз ва кам ерли деҳқонларга бўлиб берилиб, уларнинг меҳнат қуроллари билан таъминланиши, суд ишларини тартибга солиш, таълим тизимини янгилаш, ўлим жазосини бекор қилиш, инсон ҳуқуқларининг ҳимоя қилиниши ёзилганди.¹ 1920 йил 11 сентябрда инқилобчи Ёш бухороликлар партияси тарқатиб юборилди, унинг кўпчилик аъзолари Бухоро Коммунистик партияси таркибига киришди.²

¹История Бухарской Народной Советской Республики (1920 – 1924 гг.). Сборник документов. –Ташкент: “Фан”, 1976. –С. 37 – 38.

²Бу ҳақда батафсил қаранг: Ражабов Қ. Ўзбекистон ССРда совет режимининг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (1917-1991 й.). – Тошкент: Фан, 2022. –Б. 78-79.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

1920 йил 14 сентябрда бўлган Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси, Муваққат Бутунбухоро инқилобий қўмитаси ва Бухоро Коммунистик партияси¹ Марказий Комитетининг умумий йиғилишида Абдулқодир Муҳитдинов (1892 – 1934) раислигида 9 кишидан иборат Бутунбухоро Марказий Инқилобий Қўмитаси (Марказий Ревком) ва Файзулла Хўжаев (1896-1938) раислигида 11 кишидан иборат ҳукумат – Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси шаклланди. Бутунбухоро Марказий Инқилобий Қўмитаси таркибига Муинжон Аминов, Олимжон Акчурин, Абдулҳамид Орипов, Собир Юсупов, Мукамил Бурҳонов, Ҳожи Ҳасан Иброҳимов, Файзулла Хўжаев ва Муҳаммаджон Қулмуҳамедов аъзо қилиб киритилди. Уларнинг аксарияти коммунистлар бўлган.

Бухородаги дастлабки демократик ҳукумат таркибига Файзулла Хўжаев (раис ва Ташки ишлар нозир), Қори Йўлдош Пўлатов (Маориф нозир), Мухторжон Саиджонов (Ички ишлар нозир), Усмон Хўжа (Молия нозир), Нажиб Хусаинов (Давлат назорати нозир; баъзи манбаларда Иқтисод нозир), Юсуф Иброҳимов (фавқулодда комиссия – Чека раиси), Мукамил Бурҳонов (Адлия нозир), Баҳовуддин Шихабуддинов (Ҳарбий ишлар нозир), кейинчалик эса Абдурахим Юсуфзода (Зироатчилик–Дехқончилик нозир), Мирза Муҳитдин Мансуров (Савдо ва саноат нозир), Мирзо Исом Муҳитдинов (Озиқ-овқат нозир) киритилди. Уларнинг барчаси Ёш бухоролик жадидлар эди.

1920 йил 6 – 8 октябрда амирнинг ёзги саройи–Ситораи Моҳи Хосада чақирилган Бутунбухоро халқ вакилларининг I курултойида Бухоро Халқ Совет Республикаси (БХСР) тузилганлиги тантанали равишда эълон қилинди. Бу янги давлат тузуми жиҳатидан халқ демократик республикаси эди. Унинг зиммасига қисқа муддат ичида ўрта асрчилик анъаналаридан мерос қолган амирлик Бухоросини демократик давлатга айлантиришдек тарихий вазифани бажариш тушди. Курултойда давлат ҳокимиятининг олий органи – Бутунбухоро Марказий Инқилобий Қўмитаси ва дастлабки ҳукумат таркиби – Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси узил-кесил тасдиқланди.

Асосан жадидлардан ташкил топган Файзулла Хўжаев бошчилигидаги Бухоро Халқ Совет Республикаси ҳукумати ўша пайтда дунёдаги энг маълумотли кишилар жамланган ҳукуматлардан бири ҳисобланган. Нозирлар Бухоро, Истанбул, Берлин, Москва ва бошқа шаҳарларда таълим олишган эди. Бунинг устига ҳукумат аъзолари асосан ёшлардан иборат бўлган. Ҳукумат бошлиғи 24 ёшда бўлиб, нозирларнинг ўртача ёши 29 ёшдан ошмаган. Нафақат Ўзбекистон, балки жаҳон янги тарихида ҳам бундай ёш ҳукумат учрамайди. Шундай қилиб, Бухоро жадидлари ўзларининг ислохотчилик ғояларини янги ҳукуматдаги фаолиятлари давомида амалга оширишга ҳаракат қилдилар.²

1920 йил октябрда Тошкентда РСФСР билан БХСР ўртасида муваққат ҳарбий-сиёсий битим тузилди.³ 1921 йил 4 мартда Москвада РСФСР билан БХСР ўртасида Иттифок шартномаси имзоланди.⁴ Бироқ бу шартномалар мустақил сиёсат юритишга ҳаракат қилаётган ёш Бухоро давлати арбоблари фаолиятини муайян даражада чеклашга олиб келди. Хусусан, Иттифок шартномаси мустақил Бухоро давлати ҳудудида совет қўшинлари (қизил армия) туришини “қонуний” асослаб бердики, мазкур ҳол БХСР ички ишларига шимоллик кудратли қўшни бўлган совет Россиясининг тўғридан-тўғри ҳарбий жиҳатдан қуролли аралашувидан бошқа нарса эмас эди.

Совет ҳокимияти ва большевиклар Хоразм ва Бухорода мулкдорлар табақаси ҳамда руҳонийларни шафқатсиз жазолаган. Хусусан, азалдан минтақада ислом маданиятининг маркази бўлиб келган ва мусулмон дунёсига кўплаб буюк алломаларни етиштириб берган Бухорода дин арбобларига нисбатан жазо сиёсати авж олдирилган. Қатағон қилинганлар ўртасида бойлар ва уламолар кўпчиликини ташкил қилган.

Бухоронинг сўнгги ҳукмдори Амир Саид Олимхон (1881-1944) билан қочиб кетишга улгурмаган сарой аъёнлари ва амалдорлар, кўп миқдордаги нуфузли уламолар ва катта

¹Бухоро Коммунистик партияси 1918 йил 25 сентябрда Тошкентда бўлган Ёш бухороликлар партияси аъзоларининг йиғилишида бир гуруҳ Ёш бухороликлардан ташкил топган эди.

²Ражабов Қ. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш: тарих ҳақиқати (1920-1924 й.). – Тошкент: Маънавият, 2002. – Б. 13 – 14.

³Ўзбекистон Миллий архиви, 46-фонд, 1-рўйхат, 20-иш, 7-варақ.

⁴Ўзбекистон Миллий архиви, 46-фонд, 2-рўйхат, 15-иш, 29 – 32-варақлар.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

бойлар мунтазам равишда чекистлар томонидан отиб ташланди ёки қамоққа олинди. Уларга қарашли бўлган завод ва фабрикалар, хусусий корхоналар, пахта ва ипак захиралари сақланаётган омборхоналар ҳамда бошқа кўчмас мол-мулклари мусодара қилинди¹.

“Бухородаги Хуржун, Ҳожи Зоҳид, Мулла Муҳаммад Шариф савдогар, Пушаймон, Ўткир Қўшбеги, Фотиҳали Қўшбеги мадрасалари қизил аскарлар томонидан қамоқхоналарга айлантирилди. Ҳазрати Имом дарвозаси ичидаги Мирзо Урганжий ҳовлиси “иккинчи зиндон” номини олди”², - деб ёзган эди маҳаллий муаррих Муҳаммад Али Балжувоний ўзининг “Тарихи нофеий” асарида.

“Бухоро ахбори” газетасида ёзилишича, Домла Фахритдин, Абдулҳамидхўжа, Абдулраззоқ Боки ўғли, Мухторхўжа Саидғанихўжа ўғли, Мулла Бадриддин Қози ва бошқа Бухоро амирлигида юқори мансабларда ишлаган қози, мулла ва судурлар 1920 йил 6 сентябрда бўлган фавқулодда текширув комиссияси (Бухчека) раиси Ҳожи Ҳасан Аҳромим ўғлининг қарори билан отишга ҳукм қилинганлар ва ҳукм ўша кун ижро қилинган³.

Ўша давр воқеаларининг бевосита шохиди бўлган Муҳаммад Али Балжувоний ўз асарида Бухорода 1920 йил кузида уламоларга нисбатан бўлган жазо сиёсатини қуйидагича кўрсатган: “Қарши ҳокими Усмонбек парвоначи қўшбеги бўлган эди. Ўша панжшанба кун у асир тушди. Қозикалон, Раисикалон ва Қозикалоннинг ўғли Шаҳобуддинхон Миёнсаройда асирга олинди. Уларни дарров Бухорога юбордилар.

Мирзо Умар мирохўр – Қозикалоннинг мирзоси ва дабири. Бухоро охунди Бадриддин Махдумнинг ўғли Домулло Имомуддин, Қамариддин Нўғай асирга олиндилар. Тўрт ойдан кейин вакил Домулло Кутбиддин судур Хожа Ориф туманида [ҳозирги Шофиркон туманида] қўлга олиниб, ҳибс қилинди. Иккинчи вакил Домулло Холмурод муфти судур ҳам ҳибсга олинди. Мулло Жанбил махсум, Мулло Муҳаммади махдумларни ҳам қамадилар. Бу маҳбуслар Шўро қонунлари бўйича гуноҳкор деб топилди. Буларнинг ҳаммалари суд қозиларининг ҳукми билан қатл этилдилар.

Бу ўринда шу нарсани таъкидлаб ўтиш керакки, XIX аср охирларида Тошкент ва Намангандан келиб Бухоро мадрасаларида таҳсил олган Қамариддин нўғай ҳамда Холмурод муфти кейинчалик амирлик пойтахтида яшаб қолиб, жадид-қадим низоси пайтида Ёш бухоролик тараққийпарварлар ва жадидларга нисбатан кескин кураш олиб борган қадимист (қадимчи) муллалар эди.

Амирнинг баъзи саркардалари ва хизматчиларини ҳам сиёсат учун ҳибсга ташладилар. Баъзиларини қафолат билан, баъзиларини ўз ихтиёри билан озод этдилар”⁴.

БХСР даври ва ундан кейин Бухоро воҳасида кўплаб уламолар қатагон қилинган. Бухоро шаҳридан ташқари Баҳоуддин (ҳозирги Когон), Шофиркон, Ғиждувон, Ванғози (ҳозирги Қизилтепа), Вобкент, Қорақўл ҳамда вилоятнинг бошқа туманларида яшаган, ўз даврида Бухоро мадрасаларида таҳсил олган кўплаб муллавақчалар, қори ва имомлар, мударрис ва мутаваллилар совет режимига “ёт унсурлар” сифатида таъқиб қилинган ва тазйиққа учраган.

Бухоро воҳасида қадимдан ва илк ўрта асрлардан бошлаб Тошработ мазеси ўзининг кўплаб рабоб ва қарвонсаройлари билан машҳур бўлган. Тошработ қишлоғи Буюк ипак йўлида жойлашган қадимги тарихий мавзёлардан биридир. Зарафшон дарёси этаклари ҳамда Қизилқумга туташ худудда ястаниб ётган Тошработ мавзеида Қалъаи Азизон, Бободўғи, Дўрмонтеппа, Ўртақўрғон, Ғамхўр, Ҳасанча, Узилишкент, Оқрабобот қишлоқларида азалдан ўзбеклар яшаб келган. Сўнгги ўрта асрларда Бободўғи қишлоғида 12 та қарвонсарой бўлган. Бу қишлоқда Бухородаги машҳур туя бозори ҳам бўлиб, “Туянг Бободўғига етди” нақли ўша пайтларда тўқилган. “Дўғи” сўзи ўғуз туркчасида шимол

¹ Ражабов Қ. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш: тарих ҳақиқати (1920-1924 йиллар). – Тошкент: “Маънавият”, 2002. – Б.58.

² Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи нофеий (Фойдали тарих). Таржимон ва нашрга тайёрловчилар Ш. Воҳидов, З. Чориев. – Тошкент: Академия, 2001. – Б.71.

³ “Бухоро ахбори” (Бухоро). №3. 1920 йил 29 сентябрь.

⁴ Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи нофеий (Фойдали тарих). – Б.73.

маъносини билдиради¹.

Тошрабботда XX аср бошларида ҳам хат-саводли кишилар ва уламолар кўп бўлган. Уларнинг шарофати билан тошрабботликлар асрлар давомида аждодларимиз яратган маънавий бойликлардан баҳраманд бўлишган. Бироқ совет тузуми даврида нафақат уламолар, ҳатто оддий диндорлар таъкиб ва тазйиқ остига олинган, қатағон қилинган ёхуд ўлдирилган. Ана шундай инсонларнинг айримлари хусусида бу ўринда тўхталиб ўтмоқчимиз.

Маҳаллий ўлкашунос Қ.Қобиловнинг “Тошраббот тарихи”² рисоласида келтирилишича, Ҳайит Бойназаров 1864 йилда Бободўғи қишлоғида туғилган. Бухородаги Мир Араб мадрасасида таҳсил олган. Диний билимга эга бўлганлиги учун 1938 йил 20 мартда яшаб турган жойида қамокқа олинган. Бухоро вилояти судининг сайёр сессияси томонидан унга 1938 йил 7 августда ЎзССР Жиноят кодексининг 66-моддасига биноан “аксилинқилобий ташвиқотчи” деган сохта айб қўйилиб, 15 йил муддатга озодликдан маҳрум этилган. Тергов жараёнида у Бухоро шаҳридаги қамокхонада сақланган. Ҳукмдан кейинги тақдири аниқ эмас. Мустақилликдан кейин, 1992 йил 28 майда Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Ҳайит Бойназаровни оқлади, яъни унинг гуноҳсизлигини эътироф этди. Шунингдек, бу қишлоқлик Мулла Холмурод ҳам шу даврда “мулла деб олиб кетилган” ва қайтиб келмаган.

Бободўғи қишлоғидаги ана шундай ўқимишли хонадонлардан яна бири Ражаб бобо хонадони эди. Ражаб бобонинг Бободўғи қишлоғида XIX аср охирларида катта қарвонсаройи бўлган. Бу қарвонсаройга Бухоро воҳасининг турли туманлари (Ғиждувон, Шофиркон, Вобкент ва б.), Самарқанд атрофлари ҳамда олис қозоқ чўлларида, хуллас, узоқ-яқиндан келган савдо қарвонлари доим қўниб ўтган. Ражаб бобо ва Манғитой биби 5 нафар фарзандни тарбиялашган. Ражаб бобо 70 ёшдан ошиб, Манғитой биби 80 ёшдан ошиб вафот этган. Ражаб бобонинг 5 нафар фарзанди: Турди, Ҳайит, Сайид исмли ўғиллари ва Ҳимматой, Умидаой номли қизлари бўлган. Ражаб бобо хонадонида тўнғич фарзанд ҳисобланган Турди Ражабов (1891 – 1974) дастлаб Бободўғи ва Тошрабботда эски мактабда савод чиқарган. Сўнгра ўн йилдан ортиқ вақт давомида Бухоро мадрасаларида таҳсил олган. Бухоро шаҳрига қизил аскарлар бостириб кирган даврда у 29 ёшга кирган навқирон йигит, мадрасанинг 13 йиллик муллаваҷчаси бўлган. 1920 йил август-сентябрь ойлари ёш Турдининг ҳаётидаги энг фожиали кунлар эди. Афсуски, бугунги кунда унинг ўша суронли замондаги ҳаёти ҳақида авлодлари ёдида хотиралар сақланиб қолмаган. Унинг фарзандлари ва невараларининг хабарларида элас-элас келтирилишича, муллаваҷча Турди 1920 йил кузида дастлаб она қишлоғи Бободўғига қайтиб келган. Қишлоғидаги эски мактабда домла бўлган, мачитда имомлик қилган. Тез орада у Мулла Турди сифатида нафақат Тошрабботда, балки бутун музофотда ҳам машҳур бўлди³.

XX аср 20-йиллари охирида Ўзбекистонда уламоларга қарши юритилган сиёсат натижасида Мулла Турди таъкиб ва тазйиқ остига олинган. У бир неча марта ўз турар жойини ўзгартирган. Унинг сарсон-саргардонликда кечган машаққатли ҳаётига оиласи ҳам шерик бўлган. Мулла Турди ўз оиласи билан Бободўғи қишлоғидан ташқари Тошрабботнинг Ғамхўр ва бошқа қишлоқларида, ҳозирги Ғиждувон туманида бир муддат яшаган. Сўнгра Шофиркон туманига кўчиб келиб, бу ердаги Саврак қишлоғида истикомат қилган. Мулла Турди XX аср ўрталарида Шофиркон туманида ҳам нафаси ўткир мулла сифатида танилган. У 1974 йил 31 майда Саврак қишлоғида вафот этган ва Талижа қишлоғи ҳудудидаги Ҳазрати Имом Муҳаммад Қиличота қабристонида дафн этилган.

Мулла Турди бобонинг ўғли Кенжа Ражабов (1941-2015) кейинчалик Шофиркон туманидаги Боғиафзал ва Саврак қишлоқларида яшаган. Мулла Турди Ражабовнинг Муҳаррам (1917-1999), Мукаррам (1927-2010), Абдурасул (1950-2024), Бибиражаб (1953 йил туғилган) ва бошқа фарзандлари ҳам бўлган⁴.

¹ Ражабов Қ., Мақсудов Р. Қизилтепа тарихи. –Тошкент: “Muharrir”, 2011. –Б.149-151.

² Қаранг: Қобилов Қ. Тошраббот тарихи. – Тошкент: Наврўз, 2003. – Б. 145.

³ Ражабов Қ., Мақсудов Р. Қизилтепа тарихи. –Тошкент: “Muharrir”, 2011. –Б.151-153.

⁴ Мақсудов Р., Ражабов Қ. Қизилтепа тумани: кеча ва бугун. Ғоя муаллифи: Қ.Турсунов. Масъул муҳаррир: О.Аслонов. –Тошкент: “Sahhof”, 2021. –Б.148.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Шундай қилиб, қизил армия томонидан Бухорога қилинган босқин натижасида мамлакатда амирлик тузуми ағдариб ташланди ва бошқарувнинг республика усули жорий этилди. Бироқ большевиклар ва совет Россияси, унинг Туркистон АССРда турган ҳарбий-сиёсий кучлари: қизил армия (Туркистон fronti), Туркистон комиссияси, Туркистон бюроси каби турли комиссия ва бюролар, ҳарбий кучлар нафақат Ёш бухороликлардан мавжуд монархия тузумини ағдаришда унумли фойдаландилар, балки улар раҳбарлик қилган Бухоро Халқ Совет Республикасини демократик йўлдан эмас, совет йўналишидан кетишини қатъиян талаб қилдилар. Бу ҳолат Ёш хиваликлар билан Хива хонлигини ағдаришда ва Хоразм Халқ Совет Республикасини ташкил қилиш жараёнида ҳам юз берган эди.

Бу даврда Хоразм воҳасида бўлгани сингари Бухоро тупроғида ҳам қизил аскарларнинг босқинчилиги ва Бухоро халқининг турмуш тарзига ёт бўлган большевистик усулдаги инқилобий ўзгаришларнинг зўрлик билан жорий этилиши аҳолининг норозилигига сабаб бўлди. Бу ҳолат Бухоро жамиятини таназзулга олиб келди, мамлакатни урушнинг дўзах оловига ташлади, иқтисодиётга ва халқнинг турмуш даражасига ҳалокатли таъсир кўрсатди.

Бугунги кунда истиқлол шарофати билан Ўзбекистонда янги қатлам – бойлар ва тадбиркорлар табақаси шакилланмоқда. Баъзан биз уларни бир оз киноя билан “янги ўзбеклар” деб аташга ҳам одатлани қолдик. Тарихчилар, ёзувчилар, журналистлар томонидан XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистон минтақасида яшаб ўтган Миркомилбой, Абдулла бойвачча, Тўхтабой, Убайдуллаҳўжа (Файзулла Хўжаевнинг отаси), Пўлатхўжа (Усмон Хўжанинг отаси), Латифхўжа, Ҳожи Жўрабек Араббой карвонбоши, Мирза Муҳиддин Мансуров (Абдулқодир Муҳитдиновнинг отаси), Карвонбоши Абдурауфхўжа Азизов, Саидазимбой сингари бойлар тўғрисида халқимизга кенгрок маълумотлар беришга ҳаракат қилинмоқда. Шундай кишилар орасида бухоролик йирик қорақўлчи бой ва савдогар Чорикулбойнинг алоҳида ўрни бор¹.

Чорикулбой 1847 йили Бухоро амирлигига қарашли Ромитан туманидаги Қоқиштувон қишлоғида туғилган. Унинг отаси уруғ оқсоқоли Пирнафасбой тўрт ўғил ва бир қизни тарбиялаб вояга етказган. Чорикулбой хонадонида тўнғич ўғил эди. Ёшлигидан катта хонадон хўжалигини юритиш тартибларини ўрганди. Пирнафасбой 83 ёшида дунёдан ўтгач, Чорикулбой отасининг ўрнига оқсоқол бўлади. Бепоев Қизилқум яйловларида Чорикулбойга қарашли ўн минглаб қорақўл қўйлар ва бошқа чорва моллари боқилган.

XX аср бошларида Чорикулбой Бухоро амири Абдулаҳадхон (1857-1910 йиллар) ҳузурига келиб, ундан ўз сармояси ҳисобига Бухоро шаҳрида бир мадраса қуришга рухсат беришини илтимос қилади. Айрим сабабларга кўра, унинг илтимоси рад қилинган, Чорикулбой кейинчалик Зарафшон дарёси устида Ромитандан Бухоро шаҳрига бориш йўлида ҳашаматли кўприк қурдиради. Ромитан шаҳридаги ушбу кўприк ҳозир ҳам халқ ўртасида “Чорикулбойнинг кўприги” деган ном билан машҳур. Бу кўприк 1911-1914 йилларда қурилган. Маҳаллий ўлкашунос Тўра Ҳалимовнинг фикрича, Чорикулбой кўприк қурилишида қурувчи усталарни Германиядан, лойиҳачи мутахассисни эса Австриядан чақиртирган. Кўприк қурилишида ишлатилган мармар ва тошлар Ғозгон, Қоровулбозордан келтирилган. Маҳаллий хумдонларда пиширилган оби ғишт (кирпич)дан асосий хом ашё сифатида фойдаланилган. Кўприк қурилишида ёғоч, темир, арматура ёки сим мутлақо ишлатилмаган².

Чорикулбой кўприкнинг узунлиги дарёнинг ҳар икки қирғоғи билан ҳисобланганда 81 метр, аммо икки четидаги йўлни қўшганда 100 метргача боради, эни эса 7,5 метрдан иборат. Кўприк қурилган даврида унинг устида баландлиги 1 метрдан иборат деворча бузилиб кетган бўлиб, унинг ўрнига темир панжара ўрнатилган.

Кўприкда сув ўтадиган 9 та дарвоза мавжуд. Дарвозаларнинг кенглиги ҳар хил. Улар 5

¹ Қаранг: Ражабов Қ., Эргашев О. Бухоро воҳасида яшовчи бойлар ва уламоларнинг қатағон қилиниши// “Бухоро давлат университети илмий ахбороти”. 2008. № 3. – Б. 13-18.

² Ҳалимов Т. Саховатли Чорикулбой. – Бухоро, 1996. – Б. 7-8.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

метрдан 6,5 метргача кенгликни ташкил қилади. Кўприкнинг сув сатҳидан баландлиги 6 метр бўлиб, 9 та гумбазсимон қавариқ (сферик) сиртлар йиғиндисидан ташкил топган. Ҳар бир сферик сиртнинг эгрилик радиуси 7,5 метрдан 9 метргача боради. Маҳаллий физиклар ва инженерларнинг фикрича, қавариқ кўприк устида ҳаракатланаётган автомобилнинг оғирлиги у ҳаракатланмай турган ҳолатдаги оғирлигидан енгил бўлади.

Кўприк қурилиши тугаллангач, 1914 йилда унинг тантанали очилиш маросими бўлиб ўтди. Ромитанлик кексаларнинг хотирлашларича, Чорикулбой икки кун давомида халққа катта тўй бериб, қурувчилар ва амалдорларга совға-салом улашган. Кўприкнинг очилиш маросимига Бухоро амири Саид Олимхон (1881-1944) ўз сарой аъёнлари билан ташриф буюрган ва амир биринчи бўлиб кўприк устидан ўтган. Кўприкка эса Чорикулбой номи берилади.

Бугунги кунда ҳам Чорикулбой кўприги мустаҳкамлигича турибди. Кўприкдан Бухоро шахрига томон кетишда чап томонда араб ёзувида ўзбек тилида қуйидаги сўзлар битилган: “Мен Чорикулбой, халқимнинг розилиги, дунё ҳаваси ва шавқи, элим осойишталиги ва меҳри учун, инсонлар бахти-саодати, келажагига хизмат қилиш учун ушбу кўприкни қурдим” (1991 йил 22 апрелда ушбу ёзув кирилл имлосига ўгирилиб, йўлнинг чап томонида ҳам ёзиб қўйилди).

Аввал ҳам айтиб ўтилганидек, Бухорода 1917-1920 йилларда амирлик ичидаги сиёсий аҳвол анча кескинлашди. Ёш бухоролик жадидларнинг амир ва амирлик тузумига қарши ташвиқотлари кучайди. Ички ва ташқи муҳолиф кучлари амир ҳокимиятини ағдариш учун биргаликда тайёргарлик кўра бошлади. 1920 йил 2 сентябрда Туркистон fronti қўшинлари қаттиқ жанглардан кейин Бухоро шахрини эгаллади. Бухорода амирлик тузуми ағдариб ташланди ва Бухоро Халқ Совет Республикаси ташкил топди.

Бухоро ана шундай тўс-тўполонлар ва вайроналиклар ичида қолган бир даврда мулкдорлар табақасига қийин бўлади. Уларнинг бутун бойликлари совет ҳукумати томонидан мусодара қилинди. Мана шундай оғир бмр шароитда Чорикулбой Қоқиштовон қишлоғида махсус мактаб ҳам барпо эттирган. 1924 йил охирида Ўрта Осиёда миллий-ҳудудий чегараланиш ўтказилди. 1925 йил февралда Ўзбекистон ССР ташкил топди. Ўзбекистонда ер-сув ислохоти даврида (1925-1926 й) Чорикулбой Қизилқум яйловларидаги эллик минг бош қўй ва бошқа мол-мулкларини ўз ихтиёри билан совет ҳокимиятига топширди. Бироқ шунга қарамасдан, у 1932 йилда бутун хонадони билан қамоққа олиниб, Оренбургга сургун қилинди¹.

Бухоро вилояти давлат архиви фондларида сақланиб қолган “мутлақо махфий” тамғали ҳужжатларнинг гувоҳлик беришича, ўша йилларда Бухоро округидан кўплаб бойлар ва уламолар сургун қилингач, уларнинг бутун мол-мулки совет ҳокимияти томонидан мусодара қилинган. Бухоронинг машҳур қорақўлчи бойи Чорикулбой яшаётган Қоқуштивон қишлоғи Бухоро округининг Вобкент туманидаги Зандони қишлоқ советига қарашли бўлиб, Чорикулбой Нафасовнинг 31 кишилиқ катта хонадони Оренбург шахрига Бухоронинг 6 нафар энг машҳур бой хонадонининг бири сифатида сургун қилинган².

Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети раиси Файзулла Хўжаевнинг аралашуви билан 86 ёшли Чорикулбой ва унинг оила аъзолари 1933 йилда сургундан қайтарилган ва уларга Туркменистон ССР Чоржўй вилоятидаги Дарғонота манзилида яшаш учун рухсат берилган. Тарихдан маълумки, Файзулла Хўжаевнинг отаси Убайдуллахўжа ҳам машҳур қорақўлчи бойлардан бири бўлиб, у Чорикулбой билан қалин дўст ва ҳамкор бўлган. Чорикулбой Дарғонотада кўп яшамайди. Кексалик ва сургундаги машаққатли ҳаёт ўз таъсирини ўтказмасдан қолмади. Чорикулбой 1934 йилда Дарғонотада 87 ёшида вафот этади ва бу ердаги Мулло Муслим бобо қабристонига кўмилган³.

Ўзбекистон Республикаси истиқлолга эришгач, Чорикулбойнинг неvara ва эвараларидан Норкул Рўзимуродов, Ҳамро Эргашев, Исмат Рустамов, Нусрат Рустамов

¹ Бухоро вилояти давлат архиви, 6-фонд, 70-иш, 70-варак

² Бухоро вилояти давлат архиви, 6-фонд, 70-иш, 73-варак

³ Ражабов Қ. Ўзбекистон ССРда совет режимининг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (1917-1991 й.). – Тошкент: Фан, 2022. –Б. 104-109.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

1993 йили Дарғонотага бориб, унинг хокини Бухорога олиб қайтишади ва бобонинг суякларини туғилган қишлоғи Қоқиштувондаги Сазоқли бобо (ҳозирги Ҳазрати Насимий) қабристонига дафн этишди.

Сўнги йилларда Чорикулбой ҳақида олимлар ва адиблар томонидан кўплаб тадқиқотлар яратилди. Жумладан, тарихчи Тўра Халимовнинг “Саҳоватли Чорикулбой” рисоласи 1996 йил Бухоро шаҳрида чоп этилди. Тарихчи олим Қаҳрамон Ражабов томонидан “Чорикулбой” ҳақидаги биографик мақола тайёрланиб, у “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”га (9-жилд, Тошкент: ЎЗМЭ Давлат илмий нашриёти, 2005. 649-бет) киритилди. 2000 йили Бухоро вилояти телевидиниясининг ижодий ходимлари “Саҳоватли Чорикулбой” хужжатли филмини яратишди. Хуллас, бугунги кунда Чорикулбойнинг номи ва фаолияти Ўзбекистон тарихи саҳифаларидан ўзининг муносиб ўрнини топди.

БУХОРО КОММУНИСТИК ПАРТИЯСИ ВА СЎЛ ЭСЕРЛАР ЎРТАСИДАГИ ИХТИЛОФЛАР ЁХУД БИТТА АРХИВ ҲУЖЖАТИНИНГ ТАҲЛИЛИ

**Бахтиёр Сафаров,
Ўзбекистон ФА Тарих институти мустақил тадқиқотчиси**

Социалист-революционерлар (эсерлар) партиясининг нуфузи XX аср бошларида Туркистонда юқори бўлган. Бу партиядан 1917 йил сентябрда сўл эсерлар партияси ажралиб чиққан. Туркистондаги сўл эсерлар партияси ҳам худди Россиянинг марказий губернияларида бўлганидек 1917 йил ноябрь – 1919 йил апрель ойларида большевиклар билан ҳамкорлик қилган. Туркистонда 1917 йил ноябрда тузилган дастлабки совет ҳукумати таркибига эсерлар салмоғи ҳатто большевиклардан ҳам кўп бўлган.

Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ҳудудида ҳам 1917-1920 йилларда сўл эсерлар партиясига мансуб аъзолар кўпчилик бўлган. Ёш бухороликлар ва Ёш хиваликлар жаид партияларининг айрим аъзолари бу пайтда Туркистон сўл эсерлар партиясининг ҳам аъзолари эди. Сўл эсерлар 1920-1924 йилларда Бухоро Халқ Совет Республикаси (БХСР) ва Хоразм Халқ Совет Республикаси (ХХСР)да фаолият кўрсатган *Бухоро Коммунистик партияси*¹ ва *Хоразм Коммунистик партияси*¹ аъзолари орасида ҳам сезиларли таъсирга

¹ *Бухоро Коммунистик партияси (БКП)* – Бухоро ва Тошкентда фаолият кўрсатган сиёсий партия. 1917 йил 17-19 апрелда Тошкентда бўлиб ўтган бир гуруҳ РКП(б) аъзолари (асосан, руслар, эронийлар ва татарлар) кенгашида Бухоро Коммунистик партиясига асос солинди. 1918 йил ёзида Азимжон Ёқубзода [Азимжон Ёқубов] (1896-1919) бошчилигида бир гуруҳ Ёш бухороликлар партияси аъзолари (асосан, эронийлар, тожиклар ва б.) ҳам Тошкентда муҳожирликда шундай қарорга келишди. Большевиклар бир-бирига яқин бўлган бу икки сиёсий кучни ягона мафкура асосида бишлаштириб, улардан ўз мақсадларини амалга ошириш ҳамда Бухорони босиб олишда унумли фойдаландилар. Бухоро Коммунистик партиясига расмий равишда 1918 йил 25 сентябрда Тошкент шаҳрида болшевиклар томонидан асос солинди. Марғилонлик эроний А.Ёқубзода Бухоро Коммунистик партияси Марказий Қўмитасининг дастлабки раиси бўлди. БКП МҚ таркибига А.Ёқубзода, М.Қулмуҳамедов, Х.Мирмуҳсинов, М.Нарзуллаев, А.Йўлдошбоев киритилди. Большевиклар шу йўл билан Бухоро амирлигида фаолият кўрсатаётган жаид тараққийпарварлари ҳамда Ёш бухороликларнинг сиёсий ишларига катта раҳна солишди.

1918-1919 йилларда Бухоро Коммунистик партиясининг Янги Бухоро (Когон), Самарқанд, Каттакўрғон, Карки, Термиз, Чоржўй ва бошқа шаҳарларда яширин шуъбалари тузилди. Аслини олганда бу коммунистларнинг кўпчилиги Ёш бухороликлар ва эсерлар партияси аъзолари эди. 1919 йил 30 май – 11 июнда Тошкентда Бухоро Коммунистик партиясининг I таъсис съезди бўлиб ўтди. Тарихий адабиётларда кўрсатилишича, Бухоро Коммунистик партияси Марказий Қўмитаси таркибига Абдулвоҳид Бурхонов [Мунзим] (раис), Усмон Хўжа [Усмонхўжа Пўлатхўжаев] (раис ўринбосари), Отаулла Хўжаев, Абдулқодир Муҳитдинов, Муинжон Аминов, Исҳоқ Ағдаров, Абдурауф Фитрат, Х.Аулов (аъзолар) сайланди. Марказий Қўмита аъзоларининг аксарият қисми Ёш бухороликларнинг эсерлар қанотига мансуб сиёсатчилар эди.

Бухоро Коммунистик партиясининг 1919 йил 26-27 июнда Тошкентда бўлиб ўтган II съездида большевикларнинг талаби билан Усмон Хўжа бошчилигидаги Ёш бухороликлар ва партия лидерлари унинг сафларидан ўчирилди. Мазкур анжуманда этник эроний Нажиб Ҳусаинов бошчилигида янги Марказий Қўмита тузилди. 1919 йил 26-31 декабрда Тошкентда бўлиб ўтган БКП III съездида Марказий Қўмита таркиби қуйидагича сайланди: Н.Ҳусаинов (раис), И.Ағдаров, М.Ахмедов, Ҳ.Иброҳимов, С.Мухамедиев,

М.Хожиев (аъзолар). БКП МҚ қарори билан Тошкентда “Тонг” журнали ва “Қутулиш” газетаси 1920 йилдан нашр этилди.

Кремнинг талаби билан Файзулла Хўжаев бошчилигидаги Ёш бухороликлар фирқаси аъзолари Бухоро Коммунистик партияси фаоллари билан биргаликда Бухорода амирлик тузумига қарши кураш олиб бордилар. Совет Россияси Бухорони босиб олиш учун 1920 йил 24 июлда Туркистон комиссиясининг қарори билан Ҳарбий-инқилобий бюро тузиб, унинг таркибига Турккомиссиядан В.Куйбишев ва М.Фрунзе, Совинтерпроп (Интернационал агитация кенгаши) раиси Геллер, Туркистон Компартияси МҚ раиси Назир Тўракулов, шунингдек, Бухоро Компартияси МҚ раиси Нажиб Хусаинов, Ёш бухороликлар инқилобчилар Марказий бюроси раиси Файзулла Хўжаевни киритди. Большевиклар ва қизил армиянинг ёрдамида Ёш бухороликлар томонидан 1920 йил 2 сентябрда Бухорода амирлик тузуми ағдариб ташланди.

1920 йил 16-18 августда Янги Чоржўйда бўлиб ўтган БКП IV съездида Хусаинов (раис), Олимжон Акчурин, Ҳасан Алиев, Мирзо Баҳром Аҳмедов, А.Муҳитдинов ва б. (аъзолар)дан иборат янги Марказий Қўмита ташкил қилинди. 28 августда ревком ва партия раҳбарияти Тошкентдан Янги Бухорога келиб, қизил аскарлар томонидан пойтахт Эски Бухоро қандай босиб олинганлиги ва таланганлигининг жонли гувоҳи бўлишди. 1920 йил сентябрда қизил армия томонидан Бухоро шаҳри аёвсиз тарзда таланган эди.

1920 йил 14 сентябрда Москванинг талаби билан Ёш бухороликлар фирқаси мажбурий равишда Бухоро Коммунистик партияси таркибига қўшиб юборилди. 1920 йил октябрда ташкил топган Бухоро Халқ Совет Республикаси сиёсий ҳаётида коммунистларнинг таъсири оз бўлган.

Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш ўтказилиши натижасида 1924 йил ноябрда Бухоро Коммунистик партияси ҳам худди Туркистон Коммунистик партияси ва Хоразм Коммунистик партияси сингари тугатилди.

1921 йил 23 февралда Бухоро шаҳрида Бухоро Коммунистик партияси V съезди (БХСР ташкил топгандан кейин I съезд) бўлиб ўтди. Унда Россия большевиклари кўрсатган номзодлардан иборат янги Марказий Қўмита тузилди. 1921 йил 4 апрелда БКП Коминтерн (Коммунистик интернационал)га қабул қилинди. 1922 йил февралда партия РКП(б) таркибига кирди. Бу ҳақда қаранг: Бухарская Коммунистическая партия (БКП/Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. Издание второе. Главный редактор: С.С.Хромов. – Москва: Советская энциклопедия, 1987. – с.81-82.

¹ *Хоразм Коммунистик партияси (ХКП)*, Хоразмда фаолият кўрсатган сиёсий партия. 1919 йил 12 июлда Петро-Александровск (ҳозирги Тўрткўл) шаҳрида Туркистон Коммунистик партиясига аъзо бўлган бир гуруҳ хоразмлик коммунистлар томонидан большевикларнинг Хива секцияси тузилди. Унга Мулла Жуманиёз Султонмуродов раҳбарлик қилган. Хива секцияси аъзолари хонлик худудида яширин иш олиб бориб, аҳолини хонга қарши курашга тайёрлаганлар.

1920 йил 2 февралда қизил армия Хива хонлигини босиб олади. 4 апрелда Хивада бўлиб ўтган партия ва совет фаоллари йиғилишида Хоразм коммунистлари ташкилий қўмитаси тузилди. Мазкур ташкилий қўмита раиси Олимжон Акчурин, аъзолари қилиб Зокир Бекчурин, Х.Большаков сайланди. Уларнинг барчаси татарлар бўлган. Ёш хиваликлар Тошкент большевиклари томонидан мажбурий равишда бу коммунистик қўмитанинг гуруҳи таркибига киритилди. 1920 йил апрелда Хоразм Халқ Совет Республикаси ҳам тузилди.

1920 йил 4 июнда Хивада бўлган Хоразм коммунистларининг I таъсис конференциясида (бу пайтда улар сафида 600 киши бўлган) партия ташкилий жиҳатдан расмийлаштирилди. Хоразм Коммунистик партияси Марказий Қўмитаси таркибига 4 нафар большевик ва 3 нафар Ёш хиваликлар партиясининг собиқ аъзолари киритилди. Уларнинг йўлбошчиси бўлган Мулла Жуманиёз Султонмуродов партия МҚ раиси қилиб сайланди. 1920 йил ёзида партиянинг норасмий раҳбари Олимжон Акчурин Бухоро амирлигини босиб олишда қатнашди. Бу пайтда мамлакат ва партия ичида Ёш хиваликларнинг етакчилари (Полвонниёз Ҳожи Юсупов, Мулла Жуманиёз Султонмуродов, Бекжон Раҳмонов ва б.) таъсири кучайди.

Большевиклар 1920 йил охирларидан бошлаб Хоразмдаги собиқ Ёш хиваликлар ва “миллий коммунистлар”га қарши тазйикни кучайтирдилар. 1921 йил мартда улар Полвонниёз Ҳожи ҳукуматини зўравонлик йўли билан ағдариб ташладилар ҳамда қўлга олинган нозирларни қатағон қилишди. 1921 йил майда совет коммунистлари ва сиёсий ходимлари томонидан Хоразм Коммунистик партияси Программаси ва устави лойиҳаси кўриб чиқилиб, коммунистларнинг Муваққат Марказий бюроси М.Изетдинов раислигида тузилди. 1921 йил июнь-июль ойларида ХКП сафларида катта тозалаш ўтказилиб, партия аъзолари қайта рўйхатга олинди. Натижада 2000 нафар партия аъзосидан фақат 60 нафар “ашаддий коммунист” партия сафида қолди.

1921 йил 4-11 декабрда Хивада бўлиб ўтган ХКП I съездида Хоразм Коммунистик партияси тузилганлиги расмий жиҳатдан тасдиқланди. Партия сафида барча Ёш хиваликлар ва сўл эсерлар бу пайтда ундан чиқариб юборилган эди. ХКП 1921 йилни Коммунистик Интернационал (Коминтерн) ҳамда 1922 йил февраль ойида РКП(б) таркибига қабул қилинди.

1924 йил кузида ўтказилган ўтказилган миллий-худудий чегараланиш натижасида Хоразм Совет Социалистик Республикаси ва Хоразм Коммунистик партияси худди Бухоро Совет Социалистик Республикаси каби тугатилди. Бу ҳақда қаранг: Хорезмская Коммунистическая партия (ХКП/Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. Издание второе. Главный редактор: С.С.Хромов. – Москва: Советская энциклопедия, 1987. – С.643.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

эга мустақил сиёсий куч бўлган. Бу ҳолат, хусусан, Бухоро Коммунистик партияси сафларида яққол кўринади.

Бухоро Компартияси ичидаги бир гуруҳ татар ва эронийлардан иборат сўл коммунистлар (уларнинг аксарияти сўл эсерлар ҳам бўлган) “Бухоро инқилоби” моҳиятини тушунмай, зудлик билан Бухорода социалистик жамият куриш, ёш республикани советлаштириш ва руслаштириш ташаббуси билан чиқдилар. Уларнинг бундай ўта инқилобий радикал мутаассиб қарашларидан ҳатто Марказ ҳам дастлаб чўчиб қолди. 1920 йил 3 ноябрда бўлган ВКП(б) МҚ Туркистон бюроси йиғилишида большевиклар Бухоро Коммунистик партияси Марказий Қўмитасини тарқатиб юбориш ҳамда Муваққат БКП МҚ тузилганлигини эълон қилишди.

Совет ҳукумати Бухоро Халқ Совет Республикасининг ички ишларига ҳам қўпол суратда аралаша бошлайди. 1920 йил кузидан бошлаб мамлакат ичида ҳам синфий зиддиятлар кучайиб кетди. Қизил армиянинг босқинчилик ва талончилик сиёсати бухороликларни миллий озодлик учун курашга ундади. Қизил армияга қарши кўрбошилар бошчилигидаги истиклолчилар ҳаёт-мамот жангларини бошлади. Бундай шароитда асосан собиқ Ёш бухоролик жадидлардан иборат БХСР ҳукуматига осон бўлмади. Бунинг устига Бухоро Коммунистик партияси сафларида гуруҳбозлик кураши авж олиб кетди.

Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси раиси Файзулла Хўжаев бу ҳолатни кейинчалик ўз асарида қуйидагича кўрсатиб ўтади: “Мен Бухоро Коммунистик партияси ичидаги аҳволни айтмоқчиман. Бухородаги сентябрь революциясидан кейин Бухоро Коммунистик партияси Ёш бухороликлардан бир қанчасини ўз сафига олган эди.

Партия ичида рўй берган бир қанча воқеаларни бу ерда биринчи галда кўрсатиб ўтиш зарур. Бундан аввало гуруҳбозлик курашини кўрсатиб ўтиш керак. Партия ичидаги группаларнинг кураши эмиграция даврида ҳам бўлиб турган эди, лекин бу кураш Бухорода анча кучайиб кетди.

Партияда уч группа борлиги аён бўлиб қолди, буларнинг бири “сўл” қанот¹ деб номланган группа бўлиб, бу группа асосан эмиграция даврида партиянинг асосий раҳбарлик ядросини ташкил этган ўртоқлардан иборат эди. Иккинчи группа “ўнг” қанот²

¹ “Сўл” қанот, сўллар, сўл коммунистлар – Бухородаги сиёсий ҳаётда муҳим роль ўйнаган кишилар, Кремлнинг Бухородаги югурдаклари. Улар Бухоро Коммунистик партияси сафларида бўлишган.

Сўл коммунистлар 1920 йил август ойида БКП IV съездида сайланган Бухоро Коммунистик партияси Марказий Қўмитаси аъзоларидан иборат эди. Нажиб Хусаинов, Ҳасан Алиев, Ҳожи Ҳасан Иброҳимов, Мирза Баҳром Аҳмедов, Ражаб Мухамедиев, Олимжон Акчурин ва бошқалардан иборат бу сўл коммунистлар (уларнинг баъзилари аввал сўл эсерлар ҳам бўлган) Бухорода амир ҳокимияти ағдариб ташлангандан сўнг социалистик жамият куришни зудлик билан талаб қилдилар. Асосан эронийлар, татарлар ва Бухоро яҳудийларидан иборат бу каслар Бухорони тезроқ советлаштириш ва руслаштириш тарафдорлари эди.

1921 йил 23 февралда ўтказилган БКП V(I) съездида сўл коммунистлар ҳокимиятдан четлаштирилди. Бу съездда янги Марказий Қўмита сайланиб, улар БХСР ҳукумати раҳбари Файзулла Хўжаев атрофида жипслашдилар.

Бироқ бу съезддан кейин ҳам кўпчилик сўллар, хусусан, Н.Хусаинов, О.Акчурин, Ҳ.Алиев, Мирза Ғулом каби “ашаддий коммунистлар” Чоржўй, Карки ва Термизда ўзларининг махфий шуъбаларини тузиб, Москванинг зимдан уларни қўллаб-қувватлаши асосида Бухородаги демократик кучларга қарши курашдилар.

² “Ўнг” қанот, ўнгллар, ўнг коммунистлар – БХСР давлати сиёсатида муҳим ўрин тутган кишилар. Улар Бухоро Коммунистик партияси сафларига 1920 йил сентябрда мажбурий равишда қабул қилинган собиқ Ёш бухоролик жадидлар эди.

Бутунбухоро Марказий Инқилобий Қўмитаси (Марказий ревком) раиси Абдулқодир Мухитдинов ҳамда БХСР Молия халқ нозири Усмон Хўжа ўнглларнинг асосий йўлбошчилари эди. Аслини олганда “ўнгллар” Бухоронинг мустақиллигини амалда таъминланган бўлишининг тарафдорлари, ўзбек халқининг миллат ойдинлари ва тараккийпарварлари эди. Улар Бухородан босқинчи қизил армия қисмлари олиб кетилишини талаб қилишди, БХСР халқаро майдонда мустақил ўзи ҳаракат қилсин дейишди, совет Россиясининг ёш ва мустақил Бухоро Республикаси ички ва ташқи сиёсатига ҳар қандай аралашувини қоралашди. Бундан ташқари улар Москвада тузилган Коммунистик Интернационал (Коминтерн) ҳомийлигида, РКП(б) МҚ Туркистон бюроси раҳбарлигида Бухорода фаолият кўрсатаётган муҳожирликдаги хорижий ҳиндилар, эронийлар, турклар, афғонлар, қашқарликлар (уйғурлар) ва бошқа шарқ халқларининг инқилобий

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

– партия раҳбарлигида унчалик таълим бўлмаган, лекин ўша вақтдаги шароитда мамлакатда муайян нуфузга эга бўлган ўртоқлардан ташкил топган кичикроқ группа эди. Бу группа составида баъзи эмигрантлар – эмиграция давридаёқ “ўнг”га мансублиги бўлган кишилар бор эди. Лекин партиядаги уларнинг асосий ядроси партиянинг ёш аъзоларидан бир қисмини ташкил қилар ва булар партияга революциядан кейин кирган кишилар эди. Учинчи группа “*марказчилар*” *группаси*¹ деб аталар эди. Партия ичидаги бу гуруҳларнинг кураши вазиятни анча мураккаблаштирибгина қолмасдан, шу билан бирга, партия аҳволига ҳам, бир қанча жуда муҳим масалаларнинг ҳал этилишига ҳам ғоят зарарли таъсир қилмоқда эди”².

Бу пайтда Бухоро Халқ Совет Республикасида ҳам кескин сиёсий вазият ҳукм суларди. Бир томондан, тараққийпарварлар монархия ҳукм сурган Бухорони демократик жамиятга айлантириш учун зўр ишларни бажара бошлашди, турли ислохотлар ўтказишди. Иккинчи томондан, совет Россияси ҳамда унинг Бухорода сақланиб турган катта миқдордаги ҳарбий кучлари³ республика суверенитетига хилоф равишда тинч аҳолини талаш ва ўлдириш билан шуғуллана бошлади. Учинчи томондан, Бухорода миллий озодлик ҳаракати қатнашчилари бўлган ватанпарварлар қўрбошилар бошчилигида ҳам қизил армияга, ҳам расмий Бухоро ҳукуматига қарши қуролли курашни авж олдирдилар. Ана шундай вазиятда “сўл коммунистлар”нинг маккорона ўйини дард устига чипқон бўлди.

1921 йил 23 февралда бўлиб ўтган Бухоро Коммунистик партиясининг V (I) съездида сўл коммунистларга жиддий зарба берилди. Улар Марказий Қўмита таркибидан чиқарилиб, раҳбарлик лавозимларидан олиб ташланди. Бироқ улар ўз бузғунчилик фаолиятини тўхтатмадилар. Москва ва Тошкентдаги большевиклар ҳам зимдан Олимжон Акчурин ва Нажиб Ҳусайнов бошчилигидаги бир гуруҳ сўл коммунистларни қувватлаб турди. Шунинг учун улар пойтахт Эски Бухородан ташқари Чоржўй, Карки ва Термизда

коммунистик ташкилотлари фаолияти тўхталишини талаб қилдилар. А.Мухитдинов ва Усмон Хўжа сингари миллат йўлбошчилари қизил аскарлар билан биргаликда Бухорога Москва, Қозон, Тошкентдан юборилган рус ва татар коммунистлари бу ердан зудлик билан чакириб олиниши ҳамда Туркистон комиссияси фаолияти тугатилишини катъият билан талаб қилдилар.

Кремль раҳбарияти ўз маддоҳлари орқали Усмон Хўжа сингари бундай “миллий совет раҳбарлари”ни “буржуа миллатчилиги”, “пантуркизм” ва “панисломизм”да айблади. Бухорода уларга нисбатан кескин чоралар қўрилди.

¹ “*Марказчилар*” *группаси, марказий қанот* – БХСР Халқ Нозирлар Шўроси раиси Файзулла Хўжаев бошчилигидаги сиёсий арбоблар. Улар Бухоро Коммунистик партияси ичида мўътадил мавқеда туришган. Сиёсатчилар тили билан айтганда, улар Марказда туриб, ўнгга ҳам ёхуд чапга ҳам оғишмаган.

Бухоро Коммунистик партиясининг 1921 йил 23 февралда ўтказилган V (I) съездида Файзулла Хўжаев, Мухторжон Саиджонов, Муинжон Аминов, Саъдуллахўжа Турсунхўжаев, Мирмуҳсин, Аннагелда Омонов, Абдурашид Мукомиллов, Отаулла Хўжаев ва бошқалардан иборат янги Марказий Қўмита сайланди. Марказий Қўмита аъзоларининг кўпчилиги, юқорида уларнинг номлари келтирилди, “Марказ” гуруҳининг вакиллари эди. Бу пайтда Тошкентдан Бухорога келиб, ҳукумат таркибида нозир сифатида иш бошлаган Фитрат ҳам марказчиларни қўллаб-қувватлаган.

Файзулла Хўжаев бошчилигидаги БХСР ҳукумати бу пайтда Кремлнинг маккор ўйинлари ҳамда ички ва ташқи душманлар хуружига қарамасдан хорижий давлатлардан тенг ҳуқуқли алоқалар ўрнатишди. Германия, Туркия ва бошқа давлатларга талабалар юборилди. Ғарбий Европа давлатлари билан иқтисодий ва маданий алоқалар ўрнатилди ҳамда ўзаро ҳамкорлик қилинди.

² *Файзулла Хўжаев. Бухородаги революция ва Ўрта Осиёнинг миллий чегараланиши тарихига доир//Танланган асарлар. Уч томлик. Том I. – Тошкент: Фан, 1976. – Б.234-235.*

³ Бухоро ва Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракати ҳақида батафсил қаранг: Қ.Ражабов. Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар (1917-1935 йиллар). – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2000; Ўша муаллиф. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш: тарих ҳақиқати (1920 – 1924 й.). – Тошкент: “Маънавият”, 2002; Ўша муаллиф. Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракати моҳияти ва асосий ривожланиш босқичлари (1918 – 1924 й.). – Тошкент: “Yangi nashr”, 2015; Ўша муаллиф. Иброҳимбек қўрбоши ва сафдошлари фаолияти. – Тошкент: “Фан”, 2022; Ўша муаллиф. Ўзбекистон ССРда совет режимининг қатагон сиёсати ва унинг оқибатлари (1917-1991 й.). – Тошкент: “Фан”, 2022; Ўша муаллиф. Туркистон қўрбошилари. – Тошкент: “Фан”, 2022; Ўша муаллиф. Туркистон минтақасида совет режимига қарши истиқлолчилик ҳаракати ва моҳияти (1918-1935 й.). – Тошкент: “Фан”, 2022.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

сўл коммунистларнинг гуруҳларини тузиб, демократик тараққиёт йўлидан бораётган БХСР ҳукуматига қарши чиқдилар.

Анвар Пошонинг Бухорога келиб (1921 йил октябрь), Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракатига раҳбарлик қилиши (1921 йил декабрдан), Аҳмад Заки Валидийнинг Бухоро ва Самарқанд кўрбошилариға ғоявий жихатдан раҳнамолик қилганлиги, 1921 йил декабрда Бутунбухоро Марказий Ижроия Қўмитаси дастлабки раиси Усмон Хўжа¹ ҳамда 1922 йил март ойида БХСР Ҳарбий ишлар халқ нозири Абдулҳамид Ориповнинг мустақиллик учун курашаётган истиқлолчилар томонига ўтиб кетиши натижасида сўл коммунистлар яна ғимирлаб қолди. 1922 йилда улар Бухорода янги раҳбарлик лавозимларида ишлашаётган эди. Бу пайтда Бухорода Отаулла Хўжаев² БХСР ҳукумати раисининг биринчи ўринбосари ҳамда Ички ишлар халқ нозири лавозимларида фаолият кўрсатаётган эди³.

Ўзбекистон Миллий архивининг Р-47-фондида сақланиб қолган битта ҳужжатга эътибор қаратганда, бу ҳужжат Бухоро Коммунистик партияси Марказий Қўмитаси Ревизия комиссиясининг 1922 йил 12 июнда ўтказилган мажлиси 2-протоколи бўлиб, унда БКП МҚ партия сафларидаги сўл аъзолар масаласи кўриб чиқилган⁴. Мажлисида 28 та масала кўрилиб, 100 нафарга яқин БКПнинг сўл аъзолари турли жавобгарликка тортилади. Архив ҳужжати матнининг нисбатан таҳлили қуйидагича:

Эшитилди: Аъзо Саид Яхё Мухамедов ҳақида (унинг отиб ташланган Жаббор босмачи билан муносабатга киришгани ва порахўрлик қилгани ҳақида Бухоро Чекасида материаллар мавжуд).

Қарор қилинди: Комиссия уни айбдор деб топди ҳамда партия сафидан ўчиришга қарор қилди. У Форс (Персия)га бадарға қилинади.

Эшитилди: Неъмат Нурмухамедов, Лаззатхон Аброров, Мустафо Юсупов ҳақида (Махфий аксилҳукумат ҳаракатида бўлган ва сўллар гуруҳи ташкил этишнинг ташаббускори – бу ҳақида Чекада маълумотлар мавжуд).

Қарор қилинди: Айбдор деб топилсин ва партиядан ўчирилсин ҳамда Бухоро территориясидан бадарға қилинсин.

V. Эшитилди: Саъдулла Жўрабоев ҳақида (ҳукуматга қарши агитация юритганлиги тўғрисида Бухоро Чекасида маълумотлар мавжуд).

Қарор қилинди: Айбдор деб топилсин, партиядан ўчирилсин ҳамда Бухоро Республикасидан чиқиб кетиши айтилсин. Айбдорлиги ҳақидаги маълумотлар Самарқанд обкомпартиясига жўнатилинсин.

VI. Эшитилди: Аббос Алиев⁵ ҳақида (Сўл гуруҳ аъзоси, ҳукуматга қарши ҳаракат қилган).

Қарор қилинди: Масала БКП МҚ Сиёсий бюроси ихтиёрига қолдирилади.

¹ Усмон Хўжа ҳақида батафсил қаранг: Бухоролик қатағон қилинган уч буюк сиймо: тарих ва тақдир. Учта китоб. 2-китоб (Усмон Хўжанинг ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотлар). Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи ҳамда илмий муҳаррирлар: С.Иноятов, Қ.Ражабов. – Бухоро: Дурдона, 2023. 452 бет.

² Отаулла Хўжаев ҳақида батафсил қаранг: Бухоролик қатағон қилинган уч буюк сиймо: тарих ва тақдир. Учта китоб. 3-китоб (Отаулла Хўжаевнинг ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотлар). Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи ҳамда илмий муҳаррирлар: С.Иноятов, Қ.Ражабов. – Бухоро: Дурдона, 2023. 384 бет.

³ Бухородаги Хўжаевлар хонадони ҳақида батафсил қаранг: Иноятов С. Бухорои шариф хўжалари: Усмон Хўжа, Отаулла Хўжаев, Файзулла Хўжаев аجدодлари ва авлодлари шажараси. – Бухоро: Дурдона, 2022. – 180 бет.

⁴ Қаранг: Ўзбекистон Миллий архиви, Р-47-фонд, 1-рўйхат, 210-иш, 14-17-варақлар.

⁵ *Аббос Алиев* (1899-1958) – сиёсат ва давлат арбоби. Бухорода эроний оиласида туғилиб, Олмаотада вафот этган. Бухоро Коммунистик партиясининг сўл каноти раҳбарларидан бири. Кейинчалик Тожикистон АССР Маориф халқ комиссари бўлган ва бошқа лавозимларда фаолият кўрсатган. Душанбе, Самарқанд, Тошкент, Олмаота ва бошқа шаҳарлардаги институтларда коммунистик партия ва “Бухоро инқилоби” тарихидан маърузалар ўқиган. Илмий иш билан ҳам шуғулланиб, 29 та асар ёзган. Тарихчи олим, профессор. БХСР Олтин юлдуз ордени билан тақдирланган (1922). Бу ҳақида қаранг: *Ш.Шокирзода*. Нахустин нозири маорифи Тоҷикистон. – Душанбе: Мехроч-Граф, 2022. – 320 сах.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

VII. *Эшитилди:* Аҳмад Алимов ҳақида (таниқли Муҳитдин Махсум ҳаракатида қатнашган, ўзи тан олди).

Қарор қилинди: Айбдор деб топилсин. Партиядан ўчирилиб, Бухоро Республикаси ҳудудидан бадарға қилинсин.

VIII. *Эшитилди:* Мирза Ғулом Абдураҳимов ҳақида (сўл гуруҳ аъзоси, сотқин).

Қарор қилинди: Партиядан ўчирилди ва иши текшириш учун Бухоро Чекасига топширилди).

XVI. *Эшитилди:* Ҳаким Ашуров [Ҳалим Ашуров]¹ тўғрисида (сўл гуруҳ аъзоси, ҳукуматга қарши кайфиятда, партия ишида фаол эмас).

Қарор қилинди: Партиядан ўчирилсин.

XVII. *Эшитилди:* Ғулом Қосимов ҳақида (Тошкентда ўғирлик қилган).

Қарор қилинди: Партиядан ўчирилсин ва Бухоро Республикаси ҳудудидан бадарға қилинсин.

XXI. *Эшитилди:* Баҳром Аҳмад ҳақида (Чекада унинг 600 дона олтин золотник тангаси² ҳақида иш бор).

Қарор қилинди: Бухоро Чекасида иш ҳал қилинмагунча масала очиқ қолади.

XXV. *Эшитилди:* Олимжон Акчурин ҳақида.

Қарор қилинди: Муҳокамадан сўнг иш кўриб чиқиш учун Политбюрога жўнатилади.

XXVI. *Эшитилди:* Муса Акчурин ҳақида.

Қарор қилинди: Маълумотлар асосида партия аъзоси эканлигини тан олди.

XXVIII. *Эшитилди:* Рубинштейн ҳақида.

Қарор қилинди: Муҳокамадан сўнг иш кўриб чиқиш учун Политбюрога жўнатилади³.

Мазкур архив ҳужжати остига Ревизия комиссияси аъзолари Соколов, Ёқубзода, Жўрабоев, Мухамадиев каби инсонлар қўл қўйишган. Уни БХСР ҳукумати раиси Файзулла Хўжаев⁴ ўз имзоси билан тасдиқлаган⁵.

Юқорида кўрсатиб ўтилган архив ҳужжати таҳлилидан кўриниб турибдики, айрим кишилар фақат партия аъзоси эканлиги ёки унинг сўл қанотига мансуб бўлганлиги учун нафақат партиядан ўчирилган, балки турли жазо чораларига дучор этилиб, қатағонга учраган. Бироқ Бухоро сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнаб, Кремль югурдақларига айланган Аббос Алиев, Баҳром Аҳмад, Олимжон Акчурин, Муса Акчурин, Рубинштейн сингари кишиларнинг “иши” Политбюрода кўрилиб, улар кейинчалик аввалгидан ҳам каттароқ лавозимларда ишлаганлар. Бундан шундан хулоса чиқариш мумкинки, большевикларнинг мақсади Бухородаги турли сиёсий кучларни бир-бирига қарши қўйиб, уларни ўзаро гижгижлатиб, сўнгга яна ўзи ҳакамлик қилган ҳолда “адолат” ўрнатиш бўлган. Бироқ Россиянинг “адолати” ўша пайтда ҳам, ҳатто бугунги кунда ҳам ўзбек халқига жуда қимматга тушган ва тушмоқда.

¹ Бу ўринда Ёш бухороликлар партиядан бири Ҳалим Ашуров кўзда тутилмоқда.

² *Олтин золотник тангаси; золотник (мисқол)* – оғирлик ўлчов бирлиги. Бир золотник (бир мисқол) одатда 4,26 грамм ёки 1/96 фунтга тенг бўлган.

³ Қаранг: Ўзбекистон Миллий архиви, Р-47-фонд, 1-рўйхат, 210-иш, 14-17-варақлар.

⁴ Файзулла Хўжаев ҳақида батафсил қаранг: Бухоролик қатағон қилинган уч буюк сиймо: тарих ва тақдир. Учта китоб. 1-китоб (Файзулла Хўжаевнинг ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотлар). Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи ҳамда илмий муҳаррирлар: С.Иноятов, Қ.Ражабов. – Бухоро: Дурдона, 2023. 580 бет.

⁵ Ўзбекистон Миллий архиви, Р-47-фонд, 1-рўйхат, 210-иш, 17-варақ.

**BUXORO AMIRLIGIDA TADBIRKORLIKNING IPAK VA TO‘QIMACHILIK
SOHALARI FAOLIYATIGA DOIR AYRIM MA’LUMOTLAR**

**Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrası
dotsenti, t.f.f.d.(PhD)**

Shuxrat Yodgorovich Qudratov

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoro amirligi iqtisodiy hayotining muhim tarmoqlaridan biri hunarmandchilik edi. Mamlakat hududining barcha nuqtalarida tabiiy sharoit va hom ashyo zaxiralaridan kelib, hunarmandchilikning turli yo‘nalishlari taraqqiy etgan edi. Buxoro shahrida zargarlik, Qarshida gilam to‘qish, Shahrisabz va yuqorida nomi tilga olingan har ikkala shaharlarda ip-gazlama va ipakdan mahsulot tayyorlash eng rivojlangan hunarmandchilik sohalari edi.

Bu davrda Buxoro shahrida paxta va ipakdan ichki va tashqi bozor uchun chit, doka, ro‘mol, alacha, beqasam, adras, banoras, baxmal, xonatlas kabi matolar tayyorlangan. Buxoro shahri va uning atrofidagi qishloqlarda 12000 to‘qimachilik dastgohi bo‘lib, ularda mehnat qilgan ustalar ismiga o‘zlari to‘qigan matoga qarab chitgar, baxmalbof, ro‘molbof, atlasbof kabi so‘zlar qo‘shib aytilgan. To‘qimachilikda matoga rang berish texnologiyasi ham mavjud bo‘lib, bo‘yoq tayyorlashda tabiiy minerallar va o‘simliklar – cho‘yanbuk, qora mis, lojuvard, ro‘yan, gulxayri, isparak, shirach, nil (indigo)dan keng foydalanilgan [1].

Buxoro shahrida eng ko‘p tarqalgan paxta matolar bo‘z va chit bo‘lgan. Bo‘z qalin oq mato bo‘lib, ikki tepkili qo‘l asbobida to‘qilgan. Bo‘zdan ko‘ylak, yaktak, chopon kabi kiyimlar tikilgan. Chit matodan esa, ko‘rpa, ko‘rpacha, chopon uchun astar, dasturxon, joynamoz, salla, belbog‘, ro‘mol kabilar tayyorlangan. Chitgarlikning asosiy mehnat quroli turli gul va naqshlar o‘yib tushirilgan yog‘och qoliplar bo‘lgan. Qolip tayyorlashda tesha, egov, belcha va iskana qalamlar, pichoq kabi asboblardan foydalanilgan. Qolip bo‘yoqqa botirib olinib, matoning ustiga bosilgan va qolipdagi naqsh matoga o‘tgan [2].

Alacha paxta ipidan to‘qilgan yo‘lli mato bo‘lib, chiziqlar turli xil rangda bo‘lganligi uchun shunday nomlangan. Undan asosan, chopon, xalat va yaktaklar tayyorlangan bo‘lib, birta xalatning narxi 5 rublgacha bo‘lgan [3]. Qalami oq mato bo‘lib, ustidan qizil, ko‘k, yashil rangdagi chiziqlar o‘tkazilgan. Qalamining 30 arshinni 1 rubl 20 kopeyek bo‘lgan [4].

Buxoro shahridagi eng ko‘p to‘qiladigan matolardan yana biri baxmal bo‘lib, undan ayollar ko‘ylagi, xalatlar, do‘ppi, so‘zana, dasturxon, ko‘rpa va ko‘rpachalar tikilgan. Baxmal to‘quvchilar lampa, toshbaqa, sher dumi, pista, daraxt kabi naqshlarni baxmal matolarga tushirganlar. Ushbu mato to‘quvchilari shaharning Shayx Jalol, Abdullaxo‘ja, Mirjon Ali, Chuqur mahalla kabi manzillarida istiqomat qilishgan [5].

Bu davrda Buxoroda eng yirik to‘qimachilik korxonasining egasi sanalgan Qozoqjon ismli shaxs ixtiyorida 120 ta to‘qimachilik dastgohi mavjud bo‘lib, ular yordamida aholi orasida “alachayi Qozoqjoni” nomi bilan mashhur bo‘lgan eng sifatli alachalar to‘qilgan. Bundan tashqari, yirik ustalardan hisoblangan Hoji Islom qo‘l ostida 35 kishi mato to‘qish bilan mashg‘ul bo‘lgan bo‘lsa, 40 nafar usta Tatar mahalla qishlog‘ilik Xo‘ja Qosimga tegishli 25 ta dastgoh yordamida ro‘mol va shohi to‘qishgan. Ba‘zi ishbilarmon ustakorlar ma‘lum bir mato bilan savdo-sotiq qilishni ham o‘z qo‘llariga olishgan. Masalan, usta Ashur Murod ism-sharifli ustakor 8 ta to‘qimachilik dastgoxiga egalik qilish bilan birga, Buxoro baxmalboflari tomonidan to‘qilgan barcha baxmal matolarni xarid qilib, ularni Xorazm va boshqa hududlarda olib borib sotish bilan ham shug‘ullangan [6].

O‘sha davrda amirlikning butun boshli qishloqlari hunarmandchilikning to‘qimachilik tarmog‘i bilan shug‘ullanishga ixtisoslashgan. Vobkent hududidagi Chorikalon, Kumushkent qishloqlari, G‘ijduvon hududidagi Gajdumak qishlog‘i, Shofirkondagi Xo‘ja Orif qishlog‘i ana shunday maskanlar sirasiga kirgan [7]. Bu qishloqlarda tayyorlangan qalami bo‘z, chit, ipak matolar asosan Vobkent bozorida sotilgan va shu yerdan Qarshi, G‘uzor, Shahrisabz hamda Buxoro bozorlariga olib ketilgan [8]. Vobkentlik to‘quvchilar asosan qalami deb nomlanuvchi matoni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan edilar. Ular qalamining qizil va oqish rangli turlarini

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

ko‘proq tayyorlashgan. To‘quvchi bir bo‘lak qalami tayyorlash uchun o‘rtacha 8-10 soat vaqt sarflagan [9].

XIX asrning 60-70 yillarida hunarmandchilik ustaxonalarida amalda qo‘llanilgan ishlab chiqarish usullari nihoyatda sodda bo‘lishiga qaramasdan, mahsulotlari bozorda raqobatbardosh bo‘lgan. Ip-gazlama ishlab chiqarish bilan shug‘ullanuvchilar o‘ziga tanish bo‘lgan oilalarning bir qismiga paxta tozalashni, ikkinchi qismiga ip yigirishni, uchinchisiga uni bo‘yashni. to‘rtinchisiga to‘qishni va xakozo ishlarni topshiradiki, bu hol uni ustalarga ustaxona va dastgoxlar qurib berish, ishchilarning bekor o‘tirgan vaqtlari uchun xaq to‘lash kabi majburiyatlaridan xolos etgan [10]. G.Spasskiyning yozishicha, buxorolik savdogarlar Shahrisabzdan yukori sifatli paxta sotib olib, asosiy qismidan gazlama ishlab chiqarishgan, qolgan qismini esa Rossiyaga jo‘natganlar [11]. Qo‘qondan Buxoroga keltirilgan ipakdan shoyi to‘qishda ham aynan shunday yo‘l tutilgan [12].

XIX asrning 70-yillarida 200000 rubl kapitalga ega bo‘lgan “Moskva-Toshkent” shirkati tuziladi. Uning asosiy vazifasi Turkiston general-gubernatorligi, Buxoro amirligi va Xiva xonligida ipakchilik korxonalari tashkil etish va matolar to‘qib chiqarishni yo‘lga qo‘yishdan iborat edi [13]. Bu shirkat qisqa muddatda butun Turkiston mintaqasida ipakchilik korxonalari ochadi va aholidan pilla mahsulotlarini sotib olib, qayta ishlab, ichki va tashqi bozor uchun ipak matolar chiqara boshlaydi. Natijada O‘rta Osiyoning boshqa davlatlaridagi kabi Buxoro amirligida ham ipakni qo‘l mehnati asosida qayta ishlovchi va ipak mato to‘quvchi tadbirkorlarning katta qismi uchun bu yo‘nalishda faoliyat olib borish foydasiz bo‘lib qoladi.

Xulosa qilib aytganda, Buxoro amirligida to‘qimachilik sohasi ancha taraqqiy etgan bo‘lib, mustamlakachilarning kirib kelishi mazkur sohada ham o‘zining salbiy oqibatlarini ko‘rsata boshladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘uxati:

- 1.История Бухары с древнейших времен до наших дней. – Б. 164.
- 2.Қиличев Р. XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро шахрида хунармандчилик. // Бухоро тарихи масалалари. Бухоро. 1996. – Б. 37.
- 3.Ўзбекистон Миллий архиви, 596-фонд, 1-рўйхат, 3-йиғма жилд, 40-варақ.
- 4.Ўзбекистон Миллий архиви, 596-фонд, 1-рўйхат, 3-йиғма жилд, 11-варақ.
- 5.Ўзбекистон Миллий архиви, 596-фонд, 1-рўйхат, 3-йиғма жилд, 44-варақ.
- 6.Қиличев Р. Бухоро шахрида хунармандчилик (XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошлари). - Тошкент: Фан. 1996, - Б. 11.
- 7.Пилла гири. //“Бухоройи Шариф”. 1912 йил, 15 апрель. №30; Мактуб. // “Бухоройи шариф”. 1912 йил, 1 апрель. №18.
- 8.Современный кишлак Средней Азии (Социально-экономический очерк). Вып.IV. Вобкентская волость. Зерафшанской области Узбекской ССР. - Ташкент, 1926. - С.166.
- 9.Современный кишлак Средней Азии (Социально-экономический очерк).– С. 152.
- 10.Пашино П.И.Туркестанский край в 1866 году. Путевые заметки. – Санкт-Петербург. 1868. - С . 140.
- 11.Спасский Г. Новейшее описание великий Бухары. //Азиатский вестник. 1925. № 5. - С.32.
- 12.Бунаков Е.В. Тенденции развития капиталистических отношений в Средней Азии накануне присоединения ее к России. //Проблемы Востоковедения. - Москва: изд. АН СССР, 1960. № 6, - С .97.
- 13.Ўзбекистон Миллий архиви, И-1-фонд, 16-рўйхат, 2280-йиғма жилд, 3-варақ.

BUXORODA JADIDCHILIK HARAKATINING NAMOYONDALARI (SADRIDDIN AYNIIY MISOLIDA)

Userbayeva Feruza Inoyat qizi

feruzauserbayeva@gmail.com +99894.611-16-05

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 2-bosqich tarix yoʻnalishi talabasi

Ilmiy rahbar: Kamoliddinov Farrux Burxoniddin oʻgʻli

Chirchiq davlat pedagogika unversiteti oʻqituvchisi

kamoliddinov9494@gmail.com +99899.692-56-64

Sadriddin Ayniy Buxoro amarligida jadidchilik harakatining asoschilaridan biri oʻzbek va tojik adabiyotining mashhur namoyandasi, mohir pedagog. Uning adabiy faoliyati haqida koʻplab ilmiy asarlar yaratilgan. 1965 yilda uning pedagogik qarashlari haqida A. Gʻaniyev Sadriddin Ayniyning pedagoglik faoliyati va taʼlim-tarbiya toʻgʻrisidagi fikrlari nomli risolasini yaratdi. Sadriddin Ayniyning ijodi va faoliyati, pedagogik qarashlari uzoq yillar davomida koʻplab ijodkorlar faoliyati kabi oʻzi mansub boʻlgan jadidchilik harakatiga qarshi qoʻyib oʻrganildi. Faqat mustaqillikdan keyingina Sadriddin Ayniy kabilarning butun Turkiston xalqlarini istiqlool sari uygʻotgan jadidchilik harakatining tashkilotchilari, faol namoyandalari ekanligini aytishimiz mumkindir.

Sadriddin Said-Murodzoda 1878-yilning 15-aprel kuni Buxoro amirligining Sektare qishlogʻida, tojik oilasida tugʻilgan [1]. 1884—1887-yillarda eski maktabda oʻqigan. 1889-yilda Buxoro va uning atrofini qamrab olgan vabo uni qirq kun ichida otasidan ham, onasidan ham ajratdi [2]. Ayniy kabi kambagʻallarning Buxoro madrasalarida oʻqishi juda qiyin edi. Ammo oʻzining gʻayrati, ilm talabasi boʻlgani tufayli hayot va oʻqishning barcha qiyinchiliklarini yengib, 16 yil Buxoro madrasalarida tahsil olgan. Buxorodagi Mir Arab (1890-1891), Olimxon (1892-1893), Badalbek (1894-1896), Hoji Zohid (1896-1899) va Koʻkaldosh (1899-1900) madrasalarida tahsil olgan. Dastlab “Sifliy”, “Muhtojiy” taxalluslarida, 1896-yildan Sadriddin Saidmurodxoʻja „Ayniy“ adabiy taxallusi bilan mustaqil sheʼrlar yoza boshlaydi. 1918-yildan xalq taʼlimi tizimida va birinchi tojik-oʻzbek inqilobiy matbuotida ishlagan. Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tashkil etilgandan keyin (1920) bir muddat konsullikda, soʻngra uning xoʻjalik idorasida xizmat qilgan. 1926-yildan Tojikiston Davlat nashriyotida maslahatchi, adabiy muharrir boʻlib ishlagan. 1934-yilda Sovet yozuvchilarining I Butunittifoq qurultoyida qatnashib, SSSR Yozuvchilar uyushmasi boshqaruvi aʼzoliciga saylangan. Fan sohasida unga filologiya fanlari doktori ilmiy darajasi berilgan va Oʻzbekiston SSR Fanlar Akademiyasining faxriy akademigi unvonini olgan. Tojikiston SSR FA akademigi boʻlgan, Tojikiston SSR FA birinchi prezidenti (1951-1954) [3] lavozimlarida faoliyat olib borgan.

Sadriddin Ayniy madrasada taʼlim beriluvchi kitoblarga nisbatan, koʻproq sheʼriyat bilan qiziqqan. 1892 yil boshlarida Sharifjon Mahdum uni oʻz uyida yashashga taklif qiladi. Bu uyda adabiyot va sanʼatga yaqin odamlar koʻrishar, suhbatlar qurib, kitob mutoaala qilishardi. U vaqtlar uning oʻzi ham turli tahalluslarda sheʼrlar yozardi. “Ayniy” tahallusini u 1896 yil olgan. 1905 yil mashhur shoir boʻlgach, uning sheʼrlari saylanma asarlar toʻplamiga kiritilgan. U vaqtlar tashkil qilingan “Maʼrifat” jamiyati “yangi uslubdagi” maktablar (mahalliy) uchun darsliklar yozgan. Jadidlarga yaqinligi bois, 1915 yil u shubha ostiga tushib, taʼqib qilinadi va hukumatdan yashirilib, paxta zavodida ishlashiga toʻgʻri keladi. Shunga qaramay, 1916 yil Ayniy kutilmaganda Buxoroning eng katta madrasalardan biri Hiyobonga mudarris etib chaqirishadi, ammo bu taklifni u rad etadi. 1917 yil 8 aprel kuni Buxorodagi oʻzgarishlar tufayli, jadidchilar namoyish uyushtirishadi. Ommaviy hibsga olish jarayonlari boshlanadi. Ayniy “hurfikir” sifatida 75 marotaba himchinda urush orqali jazolanib, “Obxona” zindoniga hibsga tashlashadi, u yerdan hech kim tirik chiqmagan. Uni ruslar qutqarishadi. Ukalaridan biri Sirojiddin amirning hukmi bilan qatl etiladi, Muhiddin esa bosmachilar tomonidan oʻldiriladi. Sadriddin Ayniy bolsheviklarga achingan, ommada keng tanilgan inqilob mavzusidagi sheʼrlar yozgan, Buxoroda inqilobiy chiqishlarda yordam bergan. 1920 yil uyianib, rafiqasi bilan Samarqandga ketadi. Inqilobiy gʻalabadan soʻng ayrim vaqt maktabda dars beradi, soʻngra, butunlay adabiy faoliyat bilan shugʻullanadi. Sovet vaqtida, asosan, adabiy faoliyat bilan mashgʻul boʻlgan. 1929 yil Tojik SSR Markaziy Saylov Hayʼati aʼzosi, 1934 yil esa SSSR Yozuvchilar uyushmasi rahbariyati aʼzosi etib saylanadi.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Ilk bor “Tojik adabiyoti namunalari” nomli tojik milliy ijodiy saylanmasini tuzadi. Tojik SSRda xizmat koʻrsatgan fan arbobi (1940), Oʻzbek SSR FAning sharaflari aʼzosi (1949), filologiya fanlari doktori (1949). 1951 yildan Tojik SSR FAning birinchi prezidenti. Tojikiston Davlat mukofotining birinchi laureati (1950). Sadriddin Ayniy oʻzining ona tili hisoblanmish tojik tili bilan birga, oʻzbek tilini ham yaxshi bilgan va oʻzining ayrim asarlarini shu tilda yozgan. U ikki xalq adabiyotiga ham sezilarli hissa qoʻshgan. Rudakiydan XX asr boshlarigacha boʻlgan sheʼriyatning eng yaxshi namunalari oʻz ichiga olgan “Tojik adabiyoti namunalari” nomli tojik milliy ijodiy saylanmasini tuzgan. Ushbu nashr orqali Ayniy tojiklarning alohida millat sifatida mavjudligini isbotlagan. Shoirning oʻzi “tarixi dalillar asosidagi asar panturklar haqidagi zoʻravonlik va izlanishlar asosidagi gumonlarni bartaraf etdi va ularni muhrladi...” degan. Bu borada Fayzulla Xoʻjayev bilan oʻrtalarida mojaro boʻlib oʻtgan. Panturkiylik yigirmanchi yil boshlarida yuqoridan madad olgan, zero, SSSR Turkiy bilan yaxshi munosabatlarda manfaatdor boʻlgan. Garchi, u bunday ayblanishlarga duchor boʻlgan.

Sadriddin Ayniy 1941 yil Temuriy, shuningdek, mumtoz sheʼriyatning buyuk asoschisi Rudakiy qabrini ochishda qatnashgan. Stalin, Maksim Gorkiy, Yoqub Kolas, Yulius Fuchiklar bilan koʻrishgan. [4]. Ayniyning ilmiy-ijodiy merosini adabiyot, tarix, pedagogika yoki adabiyotshunoslik nuqtai nazaridagina emas, balki tilshunoslik jabhasidan ham baholash lozim boʻladi. Ayniyning ulugʻligi ham, tengsizligi ham ana shunda - u boshqa birovlar uddalay olishga aql bovar qilmaydigan ishlarni qoyillatib bajarishga qodir bilim va salohiyat sohibi edi. Ayniy ilm va ijod uchun tugʻilganligini bilar, shuning uchun butun kuch-quvvati, qobiliyatini ilm-fan, adabiyot ravnaqiga bagʻishlagandi.

Sharq mumtoz ilmiy-adabiy merosini oʻqib-oʻrganish, tadqiq va targʻib qilishda Ayniy erishgan natija va yutuqlarga faqat havas qilish, ulardan ibrat olish mumkin. Ammo Ayniyning “panjasiga panja urish” behad dushvor. Shuning uchun ham uning Rudakiy, Ibn Sino, Saʼdiy, Navoiy, Bedil kabi daholarga bagʻishlangan tadqiqotlari shu kungacha oʻzining ilmiy qimmatini va ahamiyatini saqlab kelmoqda. Biz shu oʻrinda Ayniyning faqat bedilshunosligiga daxldor ayrim mulohazalarga eʼtiborni qaratmoqchimiz. Maʼlumki, Ayniy madrasada tahsil olgan davrlarda Buxoroda ulugʻ faylasuf shoir Mirzo Bedil ijodiyotiga qiziqish ancha kuchaygan edi. Turli ijtimoiy tabaqadagi did va saviyasi turlicha boʻlgan kishilar bedilxonlik qilishgan. Shoir Bedilga ergashib nazira va taxmislar bitishgan [5].

Xulosa qilib shuni aytish lozimki, shu davrlarning bir qismi Samarqand tengdoshi Buxoro Sharifning muqaddas tarixi har inson qalbini toʻlqintiradigan moʻjizalar kuchiga ega. Buxoro qadimdan to hozirga madaniyat va ilm-fan markazi boʻlib kelgan va davom etib kelyapti. Shunday ekan XX asr davomida Buxoroda juda koʻp ilmiy – tarixiy muassasalar faoliyat koʻrsatgan. Ular maʼlum bir davrda rivojlanib maʼlum bir davrda tarix sahnasidan ketgan. Masalan: Buxoro amirligi davrida maʼnaviy – ilmiy hayotda nazar tashlasak, bu davrda ijod qilgan amirlar, tarixnavislar, koʻpchiligini tashkil etadi. Ulardan Ahmad Doniy, Sadriddin Ayniy va boshqalar oʻz asarlari, ijodlari bilan xalq ishonchiga kirib borganlar va ilm – maʼrifatni rivojlantirishga sabab boʻlganlar. Respublika davrida (1920-1924) yillar esa Buxoroda ilmiy – jamiyat tashkil etib shu tashkilotning rahbarlari Fitrat, Otajon Payrov Sulaymoniy, Abduvohid Burxonov, Sadriddin Ayniy xalqni maʼrifatli qilishga madaniyatni yuksaltirishga harakat qilganlar. Ularning olib brogan faoliyatlari bugungi kun yoshlariga ham haqiqiy oʻrnakdir. Shu jumladan Sadriddin Ayniyning bizga qoldirgan meʼroslari taqsimga loyiqdir. Ilm-fan borasida amalga oshirgan harakatlari eʼtirofga loyiqdir!

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bolshaya Rossiyskaya ensiklopediya: V 30 t. / Predsedatel nauch.-red. sojeta Yu. S. Osipov. Otv. red S. L. Kraves. T. 1. A — Anketirovanie. — M.: Bolshaya Rossiyskaya ensiklopediya, 2005. — 766 s.

2. <http://www.erepublik.com/en/article/sadriddin-ayni-tajik-national-hero-2262914/1/20>

3. <https://arboblar.uz/uz/people/sadriddin-ajni>

4. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/sadriddin-ayniy-145.html>

SOVET DAVRIDA BUXORO MAORIFI MASALASI

Ergashev Suxrob Muxiddinovich

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi

Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi.

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktor(PhD)

suxrob-muxiddinovich@mail.ru

Buxoro ta'lim tizimi murakkab tarixiy bosqichlarni bosib o'tgani ko'pchilikka ma'lum. Tarixiy manbalarda yoshlar boshlang'ich ta'limni mahalla guzari, xususiylar hamda masjid-madrasa tarkibida tashkil etilgan maktablarda olishgan. XX asr boshlarida ham bu tartib saqlanib, davom etib kelgan. Turkiston maorifi inspektori V.P. Nalivkin: "Buxoro amirligida 142 ta boshlang'ich maktab masjid, masjid huzuridagi hujra va xususiylar binolarda tashkil topgan"¹ - deb yozib qoldirgani ushbu so'zlarni tasdiqlaydi. O'quvchilar boshlang'ich ta'limni olgach, keyingi ta'limni madrasada davom etirgan. XX asr boshlarida birgina Buxoro shahrida madrasalar soni 300 atrofida bo'lgan². Keyingi yillar Turkiston maorif tizimida olib borilgan qayta qurish, 1924-yil oxirida o'tkazilgan milliy hududiy chegaralanish Buxoro o'lka ta'lim sohasiga ham ta'sir etgan. Maorif Xalq Komissariyati tarkibida faoliyat ko'rsatgan Bosh Vaqf boshqarmasi ham bu vaziyatga ma'lum darajada ta'sir etgan.

1923-yil 15-mart tasdiqlangan nizomda Turkiston Respublikasi Bosh Vaqf boshqarma idorasi ishining mohiyati haqida qimmatli ma'lumot berilgan³. Turkiston Markaziy Ijroiya Komitetining 1922-yil 28-dekabrda 173-sonli farmonini hayotga tatbiq etish to'g'risidagi Nizomga muvofiq Bosh Vaqf boshqarmasi idorasi 3 ta: tashkiliy va axborot bo'limi, ilmiy bo'lim va moliyaviy-xo'jalik bo'limiga ajratilgan. Tashkilotning asosiy vazifasi eski maktab va madrasalarni qayta tashkil etish va sovetlashtirish bo'lgan. O'zbekiston SSRning tashkil etilishi natijasida Buxoro va Xorazm hududlari ham Bosh Vaqf boshqarmasining sovetlashtirish dasturiga tortilgan.

1924-1925-yillar Maorif Xalq Komissariyati tarkibidagi Bosh Vaqf boshqarmasining ish rejasiga ma'lum o'zgarishlar kiritilgan⁴. Rejada Turkiston Respublikasida milliy chegaralanish o'tkazilishi va O'zbekistonda vaqf masalasining yangitdan shakllantirilishi inobatga olinadi. Bosh Vaqf boshqarmasiga Fuqarolik Kodeksning 52-moddasi izohiga bog'liq holda Vaqflar to'g'risidagi nizom loyihasini ishlab chiqib, kelishish taklif qilingan. Loyihani Maorif Xalq Komissariyati jamoasi tomonidan 1924-yil 15-dekabrda kechiktirmay O'zbekiston Markaziy hukumati tasdig'iga o'tkazish kerakligi belgilangan. Kun tartibiga O'zbekiston tarkibiga sobiq Buxoro va Xorazm respublikalari hududining bir qismi kiritilishi bilan 1925-yil 1-yanvarga qadar ushbu avtonom respublikalarning Vaqf boshqarmalari soni, kadr va shtatlarining tarkibini o'rganish shartligi kiritiladi. Vaqflar to'g'risidagi yangi qoida tasdiqlangunga qadar Bosh Vaqf boshqarmasi 1924-yil 5-dekabrda o'zining vaqtinchalik tartibi to'g'risidagi loyihasini ishlab chiqish taklif etilgan. Loyiha Maorif Xalq Komissariyati kengashi orqali O'zbekiston inqilobiy komiteti tasdig'iga yuborish belgilangan.

Ma'lumki, XX asr 20-yillari sovet ittifoqi tasarrufida bo'lgan milliy respublikalarni mahalliyashtirish ishi olib borilgan bo'lsa-da, 10-15 foiz rahbarlik lavozimlarni yevropaliklar qo'lida saqlab qolingan. Bu tartib barcha siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy va madaniy sohalarini o'z nazoratlarida olish imkonini bergan. Masalan, kommunistik mafkuraviy qarashga bo'ysundirilgan matbuot sahifalarida eski maktablarni tugatilishini "yutuqlarimiz katta"- deb bong urilganidan ham kuzatish mumkin. Maqolada Buxoro okrugida mehnatkash ommaning bolalarini tarbiyalash, maorifimizning ko'broq ommaga yaqinlashib borishi katta yutuqlarimizdan sanalsa kerak. 1927-1928-o'quv yillarda davom qilib turgan 250 ta eski diniy

¹ Фируза Бобожонова. Бухоро амрлигида таълим тизими XIX аср охири- XX асрнинг бошлари.

Тошкент: "Адиб" нашриёти- 2014. 128 бет. Б.22

² Абдусаттор Жуманазаров. Бухоро таълим тизими тарихи. Академнашр. Т:2017. В.53

³ O'z.MA. Fond R-34, ro'yxat-1, ish-1783. 1923-yil. 13-varaq.

⁴ O'z.MA. Fond R-34. ro'yxat-1. ish-2722. 66-varaq.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

maktablardan keyingi yilda bitta ham qolmagani, ular o'rniga sho'ro maktablarining tashkil bo'lishi yutuqlarimiz uchun jonli shohid bo'la oladi– deb qayd etilgan¹.

Matbuot sahifalarida XX asr boshlarida ta'lim sohasiga munosabatlarni o'rganish davomida “Buxoro okrugida o'quv yiliga hozirlik”² nomli maqola ko'pchilik diqqatini tortadi. Unda Buxoro okrugi bo'yicha maktab yoshida bo'lgan bolalarni maktablarda qanday shaklda jalb qilinganini ko'zdan kechirish mumkin. Ma'lumotda 1928-yil qishloqlarda maktab yoshidagi bolalar 31 ming 800 ta bo'lib, shundan 4 ming 293 ta (yoki 13 foizi), shaharda esa umumiy bolalarning 7 foizini maktablarda jalb qilingani ma'lum qilingan. 1928-1929-yil qishloqlarda umuman bolalarning 19 foizi, shaharda 90 foizi maktablarga jalb qilingani qayd etiladi.

Ta'lim muassasalariga xotin-qizlarning qamrab olinishi masalasini “**Buxoro xotin-qizlar ta'lim-tarbiya texnikumi**”³ nomli maqolada qisqa misollar bilan yoritilgan. Unda Buxoro xotin-qizlar maorifiga alohida ahamiyat berilib, ularga maxsus 1-bosqich maktabi, kurs, hunar maktablari ochib, shu qatorda 1925-yil oktabr oyida Buxoro xotin-qizlar ta'lim-tarbiya texnikumi tashkil qilingani e'tirof etiladi. Shuningdek, Buxoro okrugida 1928-1929-o'quv yilida qizlar uchun maxsus maktablar 39 ta, o'g'il bolalar bilan ochilgan maktablar 29 ta bo'lgani yozilgan⁴.

“Buxoro okrugida 1928-1929-o'qish yilining sinash yakuni” nomli maqolada murakkab va og'ir ahvolga qaramay xalqimiz savod chiqarish yo'lida tinmay intilgani ma'lum bo'ladi. Buxoro okrugining mavjud maktablarida o'qishni davom etgan bolalarning soni 8806 nafar bo'lib, ularning 1773 nafari qizlar ekani quvonarli ekani yozilgan⁵. Shundan sifdan sinfga ko'chganlar:

1-sifdan 2-sinfga		2-sifdan 3-sinfga		3-sifdan 4-iga	
o'g'il	qiz	o'g'il	qiz	o'g'il	qiz
1930	238	570	59	323	24

1928-1929-o'qish yilda jami Buxoro shahridan boshqa qishloq maktablarida sinfdan sinfga ko'chganlar 2823 kishi bo'lib, o'z sinfga qolganlar 2682 nafarni tashkil etgan. Ammo Buxoro shahridagi maktablarda o'qigan 2542 nafar boladan 2038 nafari sinfdan sinfga ko'chgan bo'lib, 504 nafari o'z sinfga qolgani achinarli holat ekani yozilgan⁶. Bu raqamlar maorif sohasidagi yutuqlarni ko'rsatsada, lekin 49 % bolalarning o'z sinflarida qolishlari, albatta katta kamchiliklarimizdan sanaladi. Ushbu kamchilik, ua'ni bolalarning 49 protsenti o'z sinflarida qolishlarida bir muncha keltirib chiqargan sabablar ham ko'rsatilgan. Masalan, muallimlarning tajribasizliklari, joylarda saboqlarning muayyan bir usul va programma bilan berilmasligi va ko'bgina muallimlarning o'z vazifalariga o'zlarini mas'ul sanamasliklarida deb ko'rsatiladi. Shuningdek, muallimlarning hech qanday bir programma bilan ishlamasdan, o'zining istaganicha ishlaganlari ham aniqlangani bilan izohlashgan. Bunga Romiton rayon muallimi Rajab Yaqubov maorif tarafidan yuborgan “Gos” programmasini hatto ochib ham ko'rmaganini misol sifatda keltirgan.

“Buxoro okrugida o'quv yiliga hozirlik” maqolasida: “1928-yil xat-savod kurslari 203 ta ochilib, o'quvchilar 7 ming 146 ta bo'lsa, 1929-yil kurslar 323 taga oshirilib, o'quvchilari 9 ming 690 taga yetkazilajakdir”⁷ – deb ma'lum qilingan. Muallim nomli muallif “Buxoro okrugida 1928-1929-o'qish yilining sinash yakuni” maqolasida savodsizlikni bitirish kurslari qanday natijalar berilayotgani haqida ham to'xtalib o'tgan. Muallif Buxoro okrugida 1928-1929-o'qish yili uchun ochilgan umuman savodsizlikni bitirish kurslari 303 ta bo'lib, shundan 17 tasi chala

¹ Muallim. Buxoro okrugida 1928-1929-o'qish yilining sinash yakuni// Maorif va o'qitg'uvchi. – 1929. №7-8. – B.36

² Muallim. Buxoro okrugida o'quv yiliga hozirlik//Maorif va o'qitg'uvchi. – 1929. №9-10. – B.24

³ Buxoro xotin-qizlar ta'lim-tarbiya texnikumi// Maorif va o'qitg'uvchi. –1929. №5. – B.21

⁴ Muallim. Buxoro okrugida o'quv yiliga hozirlik// Maorif va o'qitg'uvchi. – 1929. №9-10. – B.24

⁵ Muallim. Buxoro okrugida 1928-1929-o'qish yilining sinash yakuni// Maorif va o'qitg'uvchi. – 1929. №7-8. – B.35-36

⁶ Muallim. Buxoro okrugida 1928-1929-o'qish yilining sinash yakuni// Maorif va o'qitg'uvchi. – 1929. №7-8. – B.35-36

⁷ Muallim. Buxoro okrugida o'quv yiliga hozirlik//Maorif va o'qitg'uvchi. – 1929. №9-10. – B.24

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

savodlilar uchun tashkil etilganini qayd etgan¹. Bu kurslarda davom qilib o'qiganlar 8109 kishi bo'lib, shundan 914 nafari xotin qizlar ekani ma'lum qilinadi. Hukumron kommunistik mafkura ta'sirini maqolada o'quvchilardan firqa a'zolari 956 ta, kamsamollar 1183 ta, qolganlar sayuz a'zolari va uyushmagan xalqdan ekanini belgilab o'tilishida kuzatish mumkin.

“Buxoro okrugida o'quv yiliga hozirlik” nomli maqoladan 1928-1929-o'quv yilida okrug bo'yicha birinchi bosqich maktablar to'g'risidagi ma'lumotni quyidagi quyidagi tartibda bo'lganini bilish mumkin²:

	1928-1929-yilda	1929-1930-yilda
1-bosqich maktab	168	187
Gruppa	316	434
Talabalar	10000	-
qizlar uchun maxsus maktablar	39	-
O'g'il bolalar bilan ochilgan maktablar	29	-

Ta'lim sohasida o'tkazilgan qayta qurish bilan bir davrda sovet hukumati mahalliy xalqqa nisbatan kamsituvchi xatti-harakatlar ham olib borgan. Ma'lumki, XX asr boshlarida barcha mahalliy aholi rus tilida erkin muomala qila olmasligi, ularga bu tilda ish yuritishni qiyinlashtirgan. Shu sababli Bosh Vaqf boshqarmasi ustavida ish yuritish ishlari rus va o'zbek tilida olib borilishi belgilangan. Ammo sovet hukumatining shovinistik siyosat yuritgani sabab bu tartibga amal qilmaganini kuzatish mumkin. Masalan: Bosh Vaqf boshqarmasining 1926-yil 28-fevraldagi 389-sonli Nosir Saidga nisbatan munosabatida – Buxoro Vaqf bo'limining rus tilida ish yuritishi borasida: “Yana ish yuritish ruschami? Bu qabul qilinishi mumkin emas va siyosiy nuqtayi nazardan jinoyatdir. Yordamchilar bilan Bosh Vaqf boshqarmasi vaqf bo'limi boshqacha gapiradi”³ – deb javob bergan. Aslida, keng jamoatchilik ma'lumotni aniq tushinishlari uchun o'zbek tilida yozib borilishi so'ralganiga qaramay, 1928-yil 31-may OGPUning Butunittifoq Bolsheviklar Kommunistik partiyasi Markaziy Qo'mitasi O'zbekistondagi siyosiy kayfiyatlar to'g'risidagi ma'ruzasida bu holatni millatchilik sifatida qoralagan.

Xulosa qilib aytganda, Markaziy Osiyoda shakllangan maorif-madaniyat sovet boshqaruv davrida tubdan qayta qurildi. Butun dunyo proletariyatini birlashtirish, savodsizlikli tugatish shiori ostida Buxoroda ham yagona kommunistik mafkura keng xalq ommasi tafakkuriga singdirib kelindi. Bosh Vaqf boshqarmasi ta'sirida barcha sohadagi an'anaviy ta'lim tizimi qayta isloh qilinib, sovet mehnat maktablari shakllantirildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'z.MA. Fond R-34, ro'yxat-1, ish-1783. 1923-yil. 13-varaq.
2. O'z.MA. Fond R-34. ro'yxat-1. ish-2722. 66-varaq.
3. 1. Абдусаттор Жуманазаров. Бухоро таълим тизими тарихи. Академнашр. Т.: 2017.
4. Фируза Бобожонова. Бухоро амирлигида таълим тизими, XIX аср охири- XX асрнинг бошлари. Тошкент: “Адиб” нашриёти 2014.
5. Muallim. Buxoro okrugida 1928-1929-o'qish yilining sinash yakuni// Maorif va o'qitg'uvchi. – 1929. №7-8. – B.36
6. Muallim. Buxoro okrugida o'quv yiliga hozirlik//Maorif va o'qitg'uvchi. – 1929. №9-10. – B.24
7. Buxoro xotin-qizlar ta'lim-tarbiya texnikumi// Maorif va o'qitg'uvchi. –1929. №5. – B.21
8. Доклад ОГПУ в ЦК ВКП(б) о политических настроениях в узбекистане. [31 мая 1928 г.] // ргаспи. ф. 81. оп. 3. д. 127. л. 206-233.

¹ Muallim. Buxoro okrugida 1928-1929-o'qish yilining sinash yakuni// Maorif va o'qitg'uvchi. – 1929. №7-8. – B.35-36

² Muallim. Buxoro okrugida o'quv yiliga hozirlik//Maorif va o'qitg'uvchi. – 1929. №9-10. – B.24

³ қаранг: Доклад ОГПУ в ЦК ВКП(б) о политических настроениях в узбекистане. [31 мая 1928 г.] // ргаспи. ф. 81. оп. 3. д. 127. л. 206-233.<http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/38591#mode/inspect/page/19/zoom/4> источник документа [цк ркп\(б\)-вкп\(б\) и национальный вопрос. кн.1. 1918—1933 гг. –М.: РоссПЭН, 2005.](#) ст.576

П.А. ГОНЧАРОВА “БУХОРО ЗАРДЎЗЛИК САНЪАТИ” КИТОБИ ХУСУСИДА**Д.Р.Норова****Бухоро шаҳар 19-ИДУМ,****олий тоифали тарих фани ўқитувчиси**

Ўзбекистон амалий-безак санъатида анъанавий каштачиликнинг кенг тарқалган тури зардўзлик. XX асрнинг 90-чи йилларига келиб қайта тикланди. Унинг шаклланиши узоқ тархий даврларга бориб тақалади. Бухоро зардўзлиги жуда қадимдан ривожланиб келаётган халқ амалий санъати турларидан биридир. Археологик топилмалар ва тарихий манбалардан маълумки, I-II асрлардаёқ Бухорода зарбоф кийимлар кенг тарқалган¹. XIX аср охири - XX аср бошларида Бухоро зардўзлик маркази бўлган ва ушбу ҳунар билан асосан эркаклар шуғулланишган (оиладаги аёллар ёрдам беришган). Кейинчалик ушбу ҳунарни аёллар санъат даражасига кўтарганлар.

1986 йилда санъатшунос Полина Андреевна Гончарова ўзининг “Бухоро зардўзлик санъати” номли асарини ёзади. Асарда Бухоро зардўзлик ҳунари нафақат санъатшунослик балки этнографик нуқтаи-назаридан ҳам чуқур ўрганиб чиқилган. Асарда, зардўзлик касб-корлигини ташкил этилиши, сарой зардўзлик устахоналари, хусусий усталар фаолияти, бу ҳунар учун сарфланадиган хом-ашё ва қўлланиладиган асбоб-ускуналар ҳақида кенг маълумотлар берилган. Муаллиф бу тадқиқотини 1920 йилда ва 1940 йилларнинг ўрталарига келиб якунлайди.

Полина Андреевна ғоятда бой музей ашёлари йиғноғидан, адабий манбалардан жуда унумли фойдаланди. Барҳаёт уста авлодлардан бебаҳо маълумотларни эринмай тўплади улар билан учрашиб, яқиндан танишиб, уларнинг ёрдамига таянди. Бу эса ўз навбатида зардўзлик саноатини бутун икир-чикиригача батафсил ўрганиш учун имконият яратди, деб таъкидлайди ушбу асар сўз бошиси муаллифлари².

Альбом саҳифаларидаги рангли расмлар расмном Наталья Ивановна Вальтер мўйқаламига мансуб³. Унинг қўлда чизилган барча расмлари бугунги кунда зардўзлик нақшлар хазинасининг энг ноёб манбаларига айланди.

Н.И.Вальтер 1938 йилдан 1949 йилгача Ўзбекистон ССР Давлат санъат музейида фаолият юритган. Петербург олий бадиий билим юртида Шчусев, В.А.Шчуко каби машҳур расмлар яратган мактабда таҳсил олган. Зардўзлик нақшларини ўта нафис, маънодор ва этнографик нуқтаи- назардан тушуниб, англаб, гул ва расмлар яратишга расмном осонликча эришмаган. Бунинг учун Бухорога қайта-қайта саёҳат уюштирган, миллий нақшларни диққат ва қўнт билан зардўз устоздалардан ўрганган. Н.И.Вальтернинг ўз даврида қилган хизматлари беқиёсслиги қадимий зардўзлик нақшлар хазинасини асраб қолганлигидадир. Гап шундаки, асрлар мобайнида миллий нақшлар, кашта турлари аллақачон халқ ёдидан фаромуш бўлиб, бугунги кунда фақат мана шу расмлардагина яшаб келаётир.

Зардўзлик санъатида зар ип (тилла ва кумуш суви юритилган), нозик сим, ипак билан кашта тикиб, баҳмал, шойи, мовут, чарм ва бошқа матоларга безак-нақшлар зардўзи усулида (бигиз ёки игна орқали) буюмлар яратилган.

¹ Бухоро ҳунармандчилиги зебу зарлари. Т.: “O‘zbekiston” ИМИУ, 2017.-Б.14. (Тўплаб нашрга тайёрловчилар, мант муаллифлари: Мавлуда Раҳмонова, Азалшоҳ Ҳамраев, Саиджон Ҳамраев

² Зильпер Д.Г., Тургунов Т.А. / П.А.Гончарева. Бухоро зардўзлик санъати. Сўзбоши муаллифлари. - Т.: 1986. -Б.5

³ Сидоренко А.И., Артыков А.Р.,Раджабов Р.Р. Золотое шитье Бухары. -Т.: Изд. Литературы и искусства имени Гафура Гуляма. 1981. -С.5

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

XX асрнинг (20-30-йилларида) Россия ва Бухоро ҳукмдорлари сарой мулкларини миллийлаштирилгач, барча зардўзлик коллекциялари совет ҳукумати музейлари фондига ўтказилади. Музейлар илмий ходимларининг ноёб буюмларини йиғиб бориши натижасида фондлар мунтазам тўлдириб борилган. Бухоро зардўзлик буюмларининг катта қисми Ўзбекистон музейлари фондида сақланади. Жуда бой ва яхши ўрганилган зардўзлик коллекцияси Тошкент давлат санъат музейида сақланади. Ушбу музейда П.А.Гончарованинг узоқ йиллар фаолият олиб бориши уни бу соҳанинг билағонига айлантирган эди.¹

П.А.Гончарова Бухоро зардўзлик ҳунари шаклланиши ва тараккиётини этнографик ва санъатшунослик нуқтаи-назаридан чуқур ўрганиб чиққан ва унга илмий таъриф берган биринчи олимидир.

Санъатшунос олиманинг яратган бебаҳо китоби ёзиб тугатилганига қарийб ярим аср ўтди. Бироқ, ҳозиргача Бухоро зардўзлигига оид маълумотлар берувчи китоб ва мақолалар чоп этилганлигига қарамай, П.А.Гончарованинг яратган материаллари қамровининг теранлиги ва ноёблиги билан ўзига хослигини йўқотмаган, аксинча, унинг кадри ортиб бормоқда.

СУРХОН ВОҲАСИГА АНДИЖОН, ФАРҒОНА ҲАМДА БУХОРО ВИЛОЯТЛАРИДАН КЎЧИБ КЕЛГАНЛАР ВА ҚУЛОҚ ҚИЛИНГАН ХЎЖАЛИКЛАР ҲАҚИДА ҚИСҚАЧА МАЪЛУМОТ (XX-АСРНИНГ 20-30 ЙИЛЛАРИ)

Термиз давлат педагогика институти
Тарих ва уни ўқитиш методикаси кафедраси мудири PhD
О.А.Исаев

Ўз навбатида Ўзбекистонда совет ҳокимияти ўзининг сиёсий мақсадларини кўзлаб, дастлаб ишни қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишдан бошлади. Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш мақсадида ҳунарманд косиблар фойдаидан ҳам кенг фойдаланилган. Республика иқтисодиёти 1920-30 йилларда ҳам аграр хусусиятига эгалигича қолаётган эди. 1927 йилга келиб, Ўзбекистоннинг қишлоқ хўжалиги салмоғининг улуши 62,6 %, саноатнинг улуши эса 34,4 % ни ташкил этарди. Шунинг ҳисобга олиб саноат ишлаб чиқаришнинг 90 %и қишлоқ хўжалиги ҳом ашёсини қайта ишлашга асосланган эди.

Ушбу ҳолатдан келиб чиқиб воҳада қолхозлар ташкил қилина бошланди, дастлабки даврда қолхоз ташкил қилишда йирик ер эгаларининг ерлари тўртиб олиниб уларнинг ер майдонларини хўжаликка айлантира бошлади. Ушбу қолхозларни тузишда барча деҳқончилик ишларида самара берадиган асбоб-ускуна (инвентар)ларнинг ҳаммаси маҳаллий аҳолидан кўп ҳолларда тўртиб олинган.

Деҳқончиликда ишлатиладиган иш қуролларини бермасликнинг сира иложи йўқ эди, сабаби, шу вақтда жамоалаштириш билан бирга “қулоқлаштириш сиёсати” ҳам олиб борилаётганди[1]. Чунки, аҳолининг кўз ўнгига бойларнинг ерлари ва мол мулкларини тўртиб олиниб, ўзларини эса жинорий жавобгарликка тўртиш ҳоллари яққол намоён бўлаётган эди.

Жарқўрғон туманида асосан батрак ва камбағал қолхозчиларнинг кенг оммасини бир жойда 75,4% ер ҳамда 82,8% кишиларни 1 гуруҳга жамоалаштирдилар[2]. Бу ҳолатни шундай изоҳлаш мумкинки батрак ва камбағал деҳқонларни қўрқитиш ва уларни қулоқ ва синф сифатида ушлаб туриш эди. Сурхондарёда бой хўжаликларни батамом йўқ қилиш ва совет ҳукуматида қарши чиққанларни қамолга олиб буткул йўқотишдан иборат деб ҳисоблади. Қолхоз қурилишига ва токи совет ҳукуматида қарши ташвиқот олиб бормасинлар. Воҳанинг Шеробод туманидаги бой хўжаликлар совет ҳукуматидан қўрқиб

¹ Круковская С.М. В мире сокровищ. -Т.: 1964.-С.165-167.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Ўзларининг ер ва мол-мулкларини эгалик қилишни рад қилдилар. Чунки, маҳаллий аҳоли совет ҳукуматидан энди нафақат бор мол- мулки, балким ўз жонини асраб – авайлаб қолишга шубҳа билан қараган. Фақатгина батрак ва камбағал бечора ҳол кишиларга ҳукумат тарафидан имкониятлар берилиб, шуларни баҳона қилиб улардан фойдаланишган. Сариосиё ва Денов туманларида умумий тарзда жамоалаштириш вақтида Денов тумани “Амбарсой” қишлоғидаги бойлар кенг деҳқон оломонини йиғиб совет ҳукуматиға қарши туришни тарғиб қилдилар. Кейинчалик бу ҳолатға қаттиқ қаршилик кўрсатганидан кейин бор мол-мулкни Бойсун ва Паттакесар туманларига сотиб ўзлари қўшни Афғонистон давлатига қочиб кетишга мажбур бўлишган.

1929 йилда қишлоқ хўжалик маҳсулоти ҳисобланган тери олиш ҳам жадал суратларда ривожланди туман раҳбарлари, қишлоқ аҳолисидан тери маҳсулотларини топширишга мажбуран шартномалаштирилди[3]. Шартнома тузишда ҳар бир қишлоқ аҳолисига унинг ижтимоий келиб чиқишидан қатъий назар деб белгилади, ҳоҳ у камбағал ёки ўртаҳол умуман олганда барча қулоқларга ҳам мажбуран шартнома тузилди.

1929 йили Бойсун туманида 6 та колхоз бўлиб, жамоалаштириш 1% ни ташкил қилган. Округ ташкилоти 1930 йилда тумандаги барча хўжаликларнинг 25% ни жамоалаштиришга тортишни режалаштирган эди. Бирок, туман партия ташкилотининг рақамлар ортидан қувиши натижасида бу режа 75 % га қўпайтирилиб юборилди[4]. 1930 йил 25 апрелга келиб 58 та колхоз ташкил қилинди. Ўша даврда маҳаллий деҳқонлар колхозлар ҳақида ҳеч қандай тассавурга эга эмас эдилар. Мана шу йилларда воҳа маҳаллий деҳқонлари орасида айрим гаплар тарқалган эди, совет ҳокимияти маҳсус ташкил қилган колхозлардан кимда-ким ўз ихтиёрича чиқса у оиласи билан қулоқ қилинади деб овоза қилинган ҳоллари ҳам воҳанинг туманларида маҳаллий аҳоли ичида шов-шувли гаплар юрарди. Ташкил қилинган колхозларнинг чорва моллари учун ҳам ерлар ажратилиб қора моллар ва қўйлар учун беда ва хашак тайёрлаб, туяларга эса янтоқ ҳамда қамиш йиғишни йўлга қўйишган[5]. 1930 йилда ташкил қилинган “Ҳазарбоғ” савхозининг пахтачиликда олиб борган муваффақиятларини 1932 йилда муносиб баҳолаб пахтачиликни ривожлантиришда яхши натижаларга эришди деб ҳисобланди[6]. Дастлабки йилларда совхозда пахта тайёрлашда ишни яхши йўлга қўйиб пахта теримини 1 августда совхоз бўйича аниқ санага асосланиб ҳосилни теришга сазовор бўлди. Чунки совхознинг асосий ишчилари бошқа ҳудуддан “қулоқ” қилиб келтирилган деҳқон хўжалиги ҳисобланар эди. Улар совет ҳукумати учун эмас балким ҳукуматдан кўрққани учун ўзларини қурбон қилиб пахтага ишлаган кишилар ҳисобланган. Совет ҳукумати уларга воҳанинг маҳаллий деҳқон кишисига қилган муносабатни қилмаган бамисоли қул деб қаралган. “Қулоқ” хўжалиги битта миллат таркиби ҳисобланмаган, совхознинг етакчи ишчилари совет ҳукуматининг босмачи тўдасига зарба берган “Қизил аскар”лар бўлишган. Улар турли миллат вакиллари бўлиб, ўзбек, тожик, рус, туркман, уйғур, қозоқ, украин, беларус, татар, бошқирд, латиш ва бошқа миллат вакиллари ҳам бўлишган. “Ҳазарбоғ” совхозини ташкил қилинган даврда Полись исмли Латиш миллатига мансуб киши совхоз директори вазифасида ишлаган[7]. 1929-1930 йилларда поляк миллатига мансуб Домашкевич Алексей Федорович деректор бўлиб иш олиб борган. Совхознинг деҳқончилик ишини асосан 1931 йилда Фарғона, Бухоро, Самарқанд ва қўшни Туркменистондан 1000 дан зиёд оилани маҳсус “Қулоқ” қилиб кўчириб келтирганлар. Келган “қулоқ”лар пахта етиштиришда яхши устакор ҳисобланган. Уларнинг ўша вақтдаги номини совет ҳукумати (спецпереселенцы) ёки бир тил билан айтганда “қулоқ” деб аташган. Ушбу “қулоқ”ларнинг устидан 1953 йилгача маҳсус комендатура назорати ўрнатилган бўлиб, ҳеч қачон рухсатсиз бирон жойга бориши ва бирор бир иш қилиши мумкин эмас деб қаттиқ режим остида ушланган.

Ўша даврда маҳаллий аҳоли орасида бошқа ҳудудларга қочиб кетишга уринган кўплаб қочоқлар ҳам учраб турарди. 1937-1938 йилларда ташкил этилган ҳар бир колхозга унинг аҳолисига нисбатан олиб, қанча микдорда сут, гўшт ва жун берилишини алоҳида тақсимлаган. 1938 йилда Термиз тумани “Жўйижангал” маҳалласида истикомат қилган

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Ҳамроева Тожи момо хотираларини эслаб шундай дейди: “1930 йилда умумий ер майдони 80 гектарни ташкил қилган “Қуйбишев” номли колхоз тузилди. Барчанинг мол-мулки колхоз хазинасига олинди, бобомнинг ҳам 1500 га яқин моллари бўлиб, уларни колхоз учун тортиб олиб ўзини эса чўпон қилиб тайинлади. Отамнинг эса беш нафар опасингиллари бор бўлиб, улар молларини совет ҳокимиятига бермаслик учун Афғонистон давлатига мол-мулки билан қочиб кетган эди. 1929 йилда Деновнинг Ҳазарбоғ совхозида янги типдаги мактаб ташкил қилинган бўлиб, бу мактаб маҳаллий аҳолининг болалари билан бирга европалик кўчиб келган кишилар учун ҳам мўлжалланган эди. Чунки, Ҳазарбоғ қишлоғи кенг даштлик жой шаклида бўлиб, уни қишлоқ хўжалигига киритиб пахта майдонига айлантириш вақти қизғин олиб борилаётган давр эди. 1930 йилдан кейин мана шу Ҳазарбоғ қишлоғи энди совхозга айлантирилиб бу ҳудудга махсус “қулоқ” хўжаликлар жойлаштирилиб, уларнинг болалари учун мактаб ва болалар яслилари ташкил қилинди. Ҳудуддаги дастлабки мактабда Марказий шаҳарлардан яъни украинлар, руслар, татарлар ва бошқа миллат вакиллари ўзбек болалари билан бирга мактабга жалб қилинган, ўша вақтдан бошлаб мактабда икки тилда дарс олиб борилган. Ҳазарбоғ совхозига қулоқ бўлиб, келганлардан бири 1922 йилда туғилган Арсланова Латофат Бухоро вилоятининг Қизил тепа туманида туғилган. Ўрта таълимни тамомлаб, Самарқанд педагогика билим юртининг бошланғич синфларига дарс бериш курсини тамомлаган. 1929 йилда қулоқ қилиниб Ҳазарбоғдаги мактабда дарс бера бошлади.

Шунингдек, округга бошқа вилоятлардан мажбурий кўчириш ва қулоқ қилиш сиёсати натижасида бир қанча вилоятлардан воҳага кўчиб кела бошладилар. Масалан, Денов туманига Андижон, Фарғона ҳамда Бухоро вилоятларидан кўчиб келганлар 1000 кишини ташкил қилиб улар учун зудлик билан махсус мактаблар ташкил қилина бошланди. 1930 йилда “Боботоғ”, “Янгиобод”, “Сина” ва “Ҳазарбоғ” қишлоғида “Ғалаба” колхозида “Қуёвсув” ва “Анбарсой” қишлоқларида совет ҳокимияти томонидан янги мактаблар ташкил қилинди.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, 1930 йилларда Сурхон воҳасида қишлоқ хўжалигини тиклашда аҳолининг бой қатлам вакиллари кўп ҳолларда жабр қилишган. Сурхон воҳасидаги барча ҳудудларда колхоз ташкил қилиш учун маҳаллий аҳолининг бойлари, йирик ер эгалари, совдагарлар ва дин пешволарининг мол мулки мусодара қилинган. Шу билан бирга Денов туманидаги Ҳазарбоғ совхози ҳам ташкил қилиниб, совхозга бошқа вилоятлардан қулоқ қилинган кишиларни жойлаштирган.

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар.

1. Окназарова Қизлартўра момо, 1992 й, 80 ёшдаги момонинг эслаган хотираларидан. Термиз тумани Чегара маҳалласи.
2. Трагедия Среднеазиатского кишлака: коллективизация, раскулачивание, ссылка 1929-1955 гг Документы и материалы Том II Под редакцией Д.А Алимовой. – Т Шарк 2006.
3. ЎзРМДА Р-86-жамғарма, 1-рўйхат, 5630-иш, 56-варақ.
4. Р.Шамсутдинов Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари. – Т, Шарк 2001.
5. ЎзРМДА Р-86-жамғарма, 1-рўйхат, 5630-иш, 121-варақ.
6. Правда востока. – 1932. – 2 декабр.
7. Истикболли йўлдан Ленин орденли “Ҳазарбоғ” совхози 60 йиллик юбилейига бағишланган эсталик китобча Денов 1990 й.

**БУХОРО ОБЛАСТИНИНГ ЯНГИ ЎЗЛАШТИРИЛГАН ЕРЛАРДА ТАШКИЛ
ЭТИЛГАН ХЎЖАЛИКЛАРИ ФАОЛИЯТИ
(XX АСРНИНГ 50-ЙИЛЛАРИ)**

Ризаев Бахтиёр Назарбоевич

Бухоро давлат университети

Жаҳон тарихи кафедраси, т.ф.ф.д, доцент.

XX асрнинг 50-йилларида Ўзбекистонда янги ерларни ўзлаштириб, пахтачиликни ривожлантиришга эътибор кучайди. Бу ҳолат 1980-йилларнинг иккинчи ярмига қадар изчилик билан давом эттирилади. Бироқ, маълум бир даврда нафақат пахтачилик, балки бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш йўлга қўйилади. 1950-йилларда республикада ўзлаштирилган янги ерлар асосан пахта майдонларига айлантирилган бўлса, 1960-йилларнинг иккинчи ярмидан чорвачилик, боғдорчилик, узумчилик ва мева-сабзавот етиштиришга ихтисослаштирилди.

1970-йилларда янги ерларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ва қайта ишлашга мўлжалланган кўп тармоқли агросаноат бирлашмаларига асос солинди. Демак, маълум бир давр оралиғида янги хўжаликлар ихтисослашуви ўзгариб борган.

Ўзбекистонда пахтачиликни ривожлантиришнинг мазмун-моҳияти 80-йиллар охирларига қадар устувор вазифа сифатида сақлаб қолинган бўлсада, 1960-йиллар иккинчи ярмидан аграр сиёсатда шаклан ўзгаришлар амалга оширилганига гувоҳ бўлиш мумкин.

1950-йиллар учун Бухоро областида пахтачилик истикболлари белгиланди. Жумладан, 1950 – 1955 йилларда гектарига 25,0 ц ҳосилдорликка эришиб, 305,0 минг тонна пахта хомашёсини етиштириш режа қилинди¹. Областнинг Когон, Ромитан, Бухоро районлари ҳамда “Нарпай” совхози ва барча колхозларда 5 йилда жами: 59,2 минг га қўриқ ва бўз ер ўзлаштирилиб шундан, 39,5 минг га ер пахта экиш учун ажратилиши мақсад қилинади².

Беш йил давомида белгиланган режалар амалга оширилганида область Республика пахта хирмони учун салмоқли ҳисса қўшган бўларди. Ўтган беш йиллик таҳлил этилганда областда янги ер ўзлаштириш ишлари жадаллик билан олиб борилгани маълум бўлади. Аммо, ерларни қишлоқ хўжалиги муомаласига киритиш, маҳсулот етиштириш жараёнида кўплаб муаммолар кўзга ташланди. Асосан, сув танқислиги таъсирида ўзлаштирилган ерларни қайта яйловларга айланиши одатий ҳолга айланиб қолди. Сув манбаларига нисбатан яқин ўзлаштирилган янги ерларда ташкил этилган хўжаликларда ҳам пахтачилик соҳасида жўяли натижаларга эришилди, деб айта олмаймиз. 1950-йилларда қўриқда ташкил этилган хўжаликлар маҳсулдорлиги рақамларда ўз аксини топган. Жумладан, Маликчўли массивида ташкил этилган “Янгиобод” пахтачилик колхозида 1954 – 1956 йилларда гектаридан 8,5 ц ҳосил олинди³. 1957 йилда колхозда ҳосилдорликни гектарига 15 ц га етказиш режа қилинган бўлсада, амалда кўзланган натижага эришиш имкони бўлмади. Оқибатда колхоз 1957 йил 5 февралда Кармана район ижроия кўмитаси қарорига биноан “Нарпай” совхозига бириктирилди⁴.

Когон райони вакиллари янги ерлардан фойдаланишда ўзгача йўл тутишди. Улар янги ерда маккажўхори, беда, жўхори етиштиришга қарор қилди. Бироқ натижалар кутилганидай бўлмади, 1958 йил таҳлил этилганида районнинг Ленин, Охунбобоев ва Ўбачўли колхозларида маккажўхори, жўхори экиш режалари 25-27 фоиз⁵ бажарилгани маълум бўлади. Бу ҳолатда табиийки ҳосилдорлик ҳам шунга мос бўлди. Шу йилда Когон совхозида пилла етиштириш режаси 12,2 фоиз, қорақўл тери– 11,8 фоиз, сут – 12,7 фоизга бажарилди⁶. Архив манбалари Когон район ижроия кўмитаси янги хўжаликлар

¹Бухоро вилоят давлат архиви 1184-фонд, 1-рўйхат, 158-йиғма жилд, 29-варақ.

²Бухоро вилоят давлат архиви 1184-фонд, 1-рўйхат, 158-йиғма жилд, 30-варақ.

³Кармана туман давлат архиви 2-фонд, 1-рўйхат, 263-йиғма жилд, 14-варақ.

⁴Кармана туман давлат архиви 2-фонд, 1-рўйхат, 263-йиғма жилд, 15-варақ.

⁵ Қоровулбозор тумани давлат архиви 4-фонд, 1-рўйхат, 1-йиғма жилд, 23-варақ.

⁶Қоровулбозор тумани давлат архиви 4-фонд, 1-рўйхат, 1-йиғма жилд, 24-варақ.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

фаолиятини мунтазам муҳокама қилганидан далолат беради. Зеро, ҳужжатлар таҳлили янги хўжаликлар фаолиятида катор камчилик ва хатоларга йўл қўйилганини кўрсатади. Масалан, йил давомида янги ерлардаги хўжаликлар фаолиятини муҳокама қилишга мўжалланган 12 йиғилишдан 9 таси ўтказилган. Шундан аксарияти (4 та йиғилиш) январда ташкил этилган. Яъни бошланишида режалар ишлаб чиқиб, қарорлар қабул қилишга киришган меҳнаткашлар депутатлари Когон район ижроия қўмитаси ва область кишлоқ хўжалиги бошқармаси айна режаларни амалга оширишда нўноқлик қилди. Хўжаликлар фаолиятига бағишланган йиғилишлар баҳор ва ёз ойларида ташкил этилиб, жараён қатъий назоратга олинганида балки ижобий натижаларга эришилган бўларди.

“Нарпай” совхозида пахтачилик борасида амалга оширилган ишлар нисбатан ўзининг ижобий самарасини берди. Катта маблағ ва сарф-харажатлар эвазига ушбу натижалар қўлга киритилганди. Совхозда тупроқ хусусияти ўзига хос бўлиб, 45-50 см дан сўнг майда шағал чиқади. Қўйилган сув шағал оралаб ернинг пастки қатламига оқиб кетади¹. Шу каби ҳолатни Маликчўли массивида ҳам учратиш мумкин бўларди. Массивда ташкил этилган кўрик хўжалигига қарашли тупроқ ости 10 – 15 см чуқурликда мустаҳкам гипс қатлами билан қопланган бўлиб, бу вегетацион тадбирларни ўз вақтида тўғри амалга оширишни талаб этган², акс ҳолда қилинган меҳнат самара бермасди.

Республика раҳбарияти томонидан 1958 йилда Бухоро область кўрик хўжаликлари муаммоларини ўрганиш мақсадида махсус комиссия ташкил этилганди. Комиссия Кишлоқ ва Сув хўжалиги министрлиги, соҳа лабораторияси вакиллари ҳамда областнинг алоқодар ташкилотлари малакали мутахассисларидан таркиб топди. Комиссия ўз фаолиятини 1940-йиллар областда ташкил этилган кўрик хўжаликларни ўрганишдан бошлаганди. Яъни 1941 йилда область колхоз ва совхозларида янги ерлар ўзлаштириш борасида амалга оширилган ишлар билан 1950 – 1958 йилларда жараён ўзаро қиёсий таҳлил этилганди. Комиссия хулосаларига таянилганда ўтган 8 йил мобайнида областнинг янги хўжаликларида етиштирилган пахта ялпи ҳосилдорлиги гектарига 20 ц ошмагани (аслида 7-8 ц бўлган эди-диссертант) аниқланган³. Бухоронинг ўзига хос табиий-иқлими янги ерлар ўзлаштириш учун ҳар бир ҳудудга алоҳида ёндашувни талаб этарди. Олиб борилган илмий изланишлар область ҳудудида ўзлаштирилган ерларда бир хилдаги алмашлаб экиш схемани қўллаш мумкин эмаслигини кўрсатди. Шофиркон, Ғиждувон ва бошқа шу каби кам шўрланган районларда – ўн далали(3 та кўрик майдони беда ва 7 таси пахта етиштириш-диссертант) схема бўйича ишларни ташкил этиш мақсадга мувофиқ кўрилган. Ўрта даражада шўрланган Вобкент, Ромитан ва Қорақўл районларида – тўққиз далали(3 та беда ва 6 та пахта) схема тадбиқ этилганди. Когон, Галаосиё каби шўрланиш кучли бўлган районларда –саккиз далали(3 та беда ва 5 та пахта) алмашлаб экиш схемасидан⁴ фойдаланилганда самарали натижага эришилган бўларди.

Мониторинг ва илмий изланишлар хулосаси областда 1950-йиллардаги кўрик хўжаликларида пахта эмас балки, чорвачлик, мева-сабзавот ҳамда боғдорчилик-узумчилик хўжаликларини ташкил этиш самаралироқ бўлишини кўрсатди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. Бухоро вилоят давлат архиви 1184-фонд, 1-рўйхат, 158-йиғма жилд, 29-варақ.
2. Бухоро вилоят давлат архиви 1184-фонд, 1-рўйхат, 158-йиғма жилд, 30-варақ.
3. Кармана туман давлат архиви 2-фонд, 1-рўйхат, 263-йиғма жилд, 14-варақ.
4. Кармана туман давлат архиви 2-фонд, 1-рўйхат, 263-йиғма жилд, 15-варақ.
5. Қоровулбозор тумани давлат архиви 4-фонд, 1-рўйхат, 1-йиғма жилд, 23-варақ.
6. Қоровулбозор тумани давлат архиви 4-фонд, 1-рўйхат, 1-йиғма жилд, 24-варақ.

¹Шарофутдинов С. Бухоро илғорлари. –Тошкент: Ўзбекистон, 1968. –Б. 106.

²Бухоро вилоят давлат архиви 1196-фонд, 1-рўйхат, 123-йиғма жилд, 45-варақ.

³Бухоро вилоят давлат архиви 1196-фонд, 1-рўйхат, 56-йиғма жилд, 52-варақ.

⁴Ищенко Ф.И. Настойчиво и систематический внедрять севообороты в колхоз Бухарской области.// Сельского хозяйство Узбекистана.– Ташкент, 1959. -№12. –С. 16-17.

7. Шарофутдинов С. Бухоро илғорлари. –Тошкент: Ўзбекистон, 1968. –Б. 106.
 8. Бухоро вилоят давлат архиви 1196-фонд, 1-рўйхат, 123-йиғма жилд, 45-варак.

BUXORO TO'QIMACHILIK FABRIKASIDA KUTUBXONA, SPORT TO'G'ARAKLARI FAOLIYATI

Utayeva Feruza Xolmamatovna
Buxoro Davlat Universiteti dotsenti,t.f.f.d.(PhD)

Buxoro shahrida va tumanlarida to'qimachilik sanoatining tashkil etilishi natijasida ko'plab oilalar ish bilan ta'minlanishiga ehtiyoj yuzaga kelgan. Buxoro ip-yigiruv kombinatida 1975 yil 14 iyul holatiga ko'ra ishchilar soni 3497 kishi, shundan 2051 nafari komsomol a'zosi, 1055 nafari ayollarni tashkil qilgan. Buxoro ip-yigiruv kombinatida 1975 yil 17 iyul direktor Ahmedov G'ulom Ahedovich partiya va komsomol tashkilotchilariga korxona ishchilarini ishdan tashqari vaqtlarini mazmunli o'tkazishlari uchun ma'naviy tadbirlarni o'tkazilishi rejalashtilgan. Tadbirlarni o'tkazish uchun ma'sul shaxslar belgilangan. Ma'naviy tadbirlarni o'tkazish partiya tashkilotchisi S.N. Negmatova komsomol tashkilotchisi M. Maxmudova, kombinat bo'lim raisi B.T. Tsoriyev To'qimachilik ishlab chiqarish sohasi bo'yicha qo'mitasiga K.V. Lazarevalarga ma'suliyatli vazifalar yuklatilgan.

Buxoro ip-yigiruv kombinatida sexlar o'rtasida 60 dan ortiq kishi turli sport turlari bo'yicha sport toifalariga ega bo'lgan. 1974 yilda sport va jismoniy tarbiya ishlari bo'yicha fabrikalar o'rtasida eng yaxshi ko'rsatgichga ega bo'lgan. Buxoro shahrida o'tkazilgan bellashuvda 1974 yil kombinat 6-o'rinni egallagan. Sexlar o'rtasida musobaqalar tashkil etilgan. Lekin ahamiyatlisi shundaki kombinatda sport sohalari bo'yicha yetarli sharoitlar mavjud bo'lmagan. Sababi, qurilish ishlari faqat ishlab chiqarish sohasiga qaratilgan. 1976 yilda kombinatda sport inshootlari yaroqsiz holatda bo'lgan. 2 ta voleybol maydonchasidan tashqari, sport inshootlarini qurish 1976 yilga mo'ljallangan.

Birinchi yigiruv-to'quv fabrikasi tomonidan sport sog'lomlashtirish sohasi bo'yicha rejalar tuzilgan bo'lib, bu rejalar Buxoro ip-gazlama kombinatining ish sur'atlarini oshirishga ijobiy ta'sir etgan. Jumladan, 1975 yil korxona ishchilarini kutubxonaning bo'limlariga obuna qilish va tadbirlar o'tkazish rejalashtirilgan va o'tkazilgan. Jumladan:

- V.I.Leninning tug'ilgan kuni - 1975 yil 22 aprel
- N.A.Moloxovning adabiy kechasi - 1975 yil 17 iyul
- Xalqaro bolalarni himoya qilish kuni 1975 yil 31 iyul
- 1975-yil 5-dekabr Konstitutsiya qabul qilingan kunga bag'ishlangan tadbir
- O'zSSR tashkil etilganligining 51 yilligi 1975 yil 27 oktyabrda bo'lib o'tgan. Reja kombinat kutubxonasida tuzilgan. 1976 yildagi ommaviy sport tadbirlarining kalendar rejasida keltirilishicha, 1976 yil kutubxonada kitob o'qigan ishchilar soni 102 ta, xodimlar 66 ta, talabalar 141 tani tashkil etgan. Bundan ko'rinib turibdiki, ishchilar, masterlar, talabalar bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazishga harakat qilingan. Talabalar ishdan ajlalmagan holda kasb-hubar bilim yurti va Texnika oliy o'quv yurtida sirdan va kechki ta'lim olishgan.

Buxoro ip-yigiruv kombinati direktori U.U. Umarbekov tomonidan ishchilarga qulayliklar yaratish maqsadida 1974 yil 21 fevralda Yengil sanoat vazirligiga kombinat ishchilarini avtobus bilan ta'minlash uchun buyurtma berilgan. Buyurtma asosida O'zbekiston SSR Avtomobil transporti vazirligining Buxoro viloyat ijroiya qo'mitasi ertalab va kechki navbatlarda ishchilarni fabrikaga uzluksiz yetkazib berishni tashkil etadi, shuningdek, shahar va fabrika o'rtasida doimiy avtobus qatnovi ta'minlangan.

Nafaqat ish balki ishchilarning sog'ligi ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Ish unumdorligini oshirish uchun O'zSSR Savdo vazirligi va Buxoro viloyat qo'mitasi tomonidan quyidagilar belgilab o'tilgan:

- to'qimachilik kombinati ishchilarining savdo dukanlarini va yotoqxonalarini qurib ishga tushirish. O'zSSR Maorif vazirligi va Buxoro viloyat qo'mitasiga qurilishi tugallangan

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

yotoqxonani bir yil muddatga kombinatga o'tkazishni topshirdi; yotoqxonada sartaroshlar, poyabzal, kiyim-kechak, soat ta'mirlash ustaxonalari, kimyoviy tozalash va dorixonalarni tashkil etish;

- fabrikada Buxoro viloyat qo'mitasi tomonidan pochta va matbaa bo'limi tashkil etilishi, telefon markazini loyihasi, kombinat ishchilari va ularning oila a'zolariga yaxshi tibbiy yordam ko'rsatish uchun 3 oylik muddatda tibbiy joylarni tayyorlashni tezlashtirish choralari ko'rildi.

1974 yil 1 sentabr, 1974-1975-yillarda loyihalashtirilgan yozgi va qishki kenoteatrlar qurish uchun loyiha hujjatlari tayyorlandi. 1975 yil to'qimachilik hududida 300 o'rinli qurilish uchun kapital investitsiyalar ajratildi. Buxoro trolleybus deposi 50 ta vagon va trolleybus liniyalari va O'zbekiston SSR Davlat plan komissiyasining 1976 yilgi rejasi boshlandi: Kombinat ishchilari uchun kombinatining zaxirasidan kombinat yotoqxonasi uchun 10 ming so'mlik mebel bilan ta'minlandi, qurilish-montaj ishlari uchun 0,8 million so'm 1974 yilda fabrika hududida maktab o'quvchilar uchun 1104 o'rinli maktab qurish uchun 64 million so'm mablag' ajratilgan.

O'zbekiston SSR Maorif vazirligi Buxoro viloyat qo'mitasi va shahar ijroiya qo'mitasi tomonidan yoshlar, ayniqsa, maktab bitiruvchilar o'rtasida, ishlab chiqarish va viloyatda ularni doimiy ishga jalb etish maqsadida keng tushuntirish ishlari olib borilgan.

Dastlabki yillarda to'qimachilik sanoatini zamonaviy ilmiy-texnik asosda rivojlantirishga qodir 1000 ga yaqin muhandis-texnik xodimlar mehnat qilishgan. Yillar davomida ishchilar soni o'sib borgan, ishchilarning darajasi ko'tarilib, malakasi oshirildi, mehnat va siyosiy faolligi, tashabbuskorligi va ijodkorligi ko'paydi. Bu yerda o'zbeklar, ruslar, ukrainlar, tatarlar, turkmanlar, armanlar, qozoqlar koreyslar, tojiklar va ozarbayjonlar mehnat qilganlar.

To'qimachilik kombinati o'zining ish faoliyatini va ma'naviy tadbirlarini yoritib boradigan matbuotiga ega bo'lgan. 1978 yil 10 iyunda "Buxoro to'qimachisi" gazetasi birinchi soni 1,5 ming nusxada nashr etilgan. Gazetada fabrika ishchilari yigiruvchilari, to'quvchilari, chilangarlari, hunarmandlari, ijodkor yoshlar va boshqalar o'z fikrlari bilan doim faol qatnashgan. Gazeta tahririyati bilan ijodiy aloqalar olib borilgan. Viloyat va respublikadagi to'qimachilik sohalaridagi yutuq va kamchiliklar bayon etilgan. Fabrika va jamoat tashkilotlari rahbarlarining ko'plab rasmiy materiallari va chiqishlari ko'p tirajli gazeta sahifalarida bosilgan. 1978-1985-yillarda asosiy e'tibor ishchilar, tashabbuslar tashabbuskorlar, sotsialistik musobaqalar, ishlab chiqarishda xom-ashyoni tejash, mehnat intizomini mustahkamlash, sifatli mahsulot olish harakati uchun kurashga bag'ishlangan.

Tashabbuskorlik musobaqalari tashkil etilgan bo'lib, 1974-yilda kombinat ishchilarining 39 foizi qatnashgan bo'lsa, 1975-yilda 50 foizdan ortig'i kommunistik mehnat brigadalari harakati keng rivojlanib, unda 820 nafar ishchi qatnashdi. 1978-yil yanvar oyida tashabbuskorlik musobaqalari korxonada samaradorligini oshirishga yordam bergan.

700 dan ortiq yosh ishchi va mutaxassislar komsomol ta'limi to'garaklarida, oliy o'quv yurtlari, texnikumlar, ishchi yoshlar maktablarda o'z g'oyaviy-siyosiy saviyasini yuksaltirish uchun safarbar etilgan. 1975-yil to'qimachilik shaharchasida 300 o'rinli yozgi va qishki kinoteatr qurilishi uchun loyihani tayyorlash; Davlat plan komissiyasi tomonidan 50 ta vagon va trolleybus liniyalarini tashkil qilish 1976 yil ishga tushirish. To'qimachilik shaharchasidagi yotoqxona uchun 10 ming so'm mablag' ajratildi; 1979 yil 1104 o'quvchi uchun mo'ljallangan maktab uchun 64 mln so'm ajratilgan.

Ish boshlagan 1970-1973-yillarda bor-yo'g'i 230 nafar muhandis-texnik xodimlar, shu jumladan atigi 83 nafari oliy ma'lumotli ishchilar ishlagan bo'lsa, 1980-yilga kelib korxonada 450 nafar oliy ma'lumotli, shu jumladan, 235 nafari oliy maxsus ma'lumotli mutaxassislar ishlagan. 700 dan ortiq. oliy ma'lumotli muhandis-texnik xodimlar, ularning deyarli 80 foizi oliy maxsus ma'lumotga ega bo'lgan. Xodimlarning har tomonlama kamol topishi uchun tinimsiz g'amxo'rlik ko'rsatilib, barcha sharoit yaratilgan. Madaniy hordiq chiqarish uchun 1986-yilda bu yerda "Bahor" xalq teatri ishlagan, unga S. Ayniy nomidagi viloyat musiqali drama teatri aktyori F. Abdullaev rabarlik qilgan. "Tong" vokal-cholg'u ansambli, "Go'zal" xalq ansambli faoliyat

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

ko'rsatgan. 30 dan ortiq kishini madaniyat texnikumi o'qituvchisi A.Gelfand boshqargan havaskor kinostudiyaga birlashtirdilar.

1983 yil kombinat bosh muhandisi E. Sokolov va Z. Hamidov 1982-yil uchun Buxoro to'qimachilik kombinati uchun kadrlar tayyorlash bo'yicha harajatlarni hisob qilishdi: 710 kishiga yangi ishchilarni tayyorlash, texnikum talabalariga stipendiyalarni to'lash oliy o'quv yurti talabalaridan 40 kishiga stependiya to'lash rejalashtirilgan. Har chorakda 10 kishiga 1 yilda 4 ta chorakda 40 kishiga stependiya to'lab berilgan.

Komsomol tashkilotlarida 1200 nafar talaba bo'lib, har bir talaba rejadan tashqari jamg'armalar fondini yaratishda faol ishtirok etdilar. Moskvada bo'ladigan butunjahon yoshlar va talabalar festivalini munosib kutib olishga qaror qilingan. Ushbu muhim voqea munosabati bilan kombinat yoshlari ikki marta ommaviy shanbalik o'tkazib, festival fondiga 20 ming rubldan ortiq mablag' o'tkazdilar.

Xulosa qilib aytganda, Buxorodagi ip-yigiruv fabrikasida ish faoliyati va ishdan bo'sh vaqtlarida dam olishlari uchun yaratilgan shart sharoitlar sport to'garaklari, tadbirlar, haftaliklar, konstitutsiya bayrami, taniqli shaxslarga bag'ishlangan kechalar, kutubxonalar, yozgi va qishki kinoteatrlar tashkil etilgan.

Mavzu yuzasidan tavsiyalar Buxoroda to'qimachilik salohiyatini oshirish uchun klaster tizimining yo'lga qo'yilishida muammo va yechimlar mavzusida Respublika ilmiy-amaliy anjumanini o'tkazish, O'zbekiston va Markaziy Osiyoda to'qimachilik sanoati tarixiga oid ma'lumotlarning veb-saytini yaratish.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. To'ldirilgan ikkinchi nashri – Toshkent: O'zbekiston, 2022. – B. 133.
2. Buxoro viloyat davlat arxivi, 1236 fond, 1-ro'yxat, 121- yig'ma jild, 44- varaq
3. Сааков В. В Сотни адресов (История Бухарского текстильного комбината) –Ташкент: Мехнат, 1991. – С. 45.
4. Исмоилова Г. Ўзбекистонда хотин-қиз ишчи кадрлар тайёрлаш. – Тошкент: Ўзбекистон, 1983. – Б. 22.
5. Бухарское городское училище №100 // Текстильщик Бухары, 9 июня 1979 года. Ўзбекистон тўқимачилик саноатининг ривожланиши. – Тошкент: Ўзбекистон, 1983. – Б. 15.
7. O'zbekiston milliy arxivi, P – 2792 - fond, 1 - ro'yxat, 108 - yig'ma jild, 124 - varaq.

**BUXOROGA AVTOMOBIL, FUQARO VA HAVO TRANSPORTINING KIRIB
KELISHI VA FLOTIYA TASHKIL ETILISHI TARIXIDAN**

**Hayitov Shodmon Ahmadovich –
BuxDU tarix fanlari doktori, professor.
Hasanova Habiba Yorqin qizi –
NavDPI III bosqich doktoranti.**

Ma'lumki XX asr texnika sohasida buyuk kashfiyotlar va "Texnika inqilobi" davri bo'ldi. O'rta qolgan asrda va XXI asr dastlabki o'n yilligida bu sohada yuz bergan o'zgarishlar insoniyatni hayratga solmoqda.

Kishilik jamiyati sodda, tezligi soatiga 40-45 km harakat qila oladigan avtomobillardan elektromobillarga yetib kelguncha qancha-qancha kashfiyotlarni o'z boshidan kechirishiga to'g'ri keldi.

Biroq, Yevropadan Rossiya orqali Turkistonga kirib kelgan ilk yengil avtomobillar kishilar tasavvurida "texnika mo'jizasi", "afsonaviy transport" kabilar nomi ostida manbalarda qayd etilgan. XX asr boshlarida Turkistonga "Omnibus", "Bens" (8 o'rinli, soatiga 128 km yuradigan), "Fuat", "Ford", "Reno", "Pejo Sohovo" kabi turli markali avtomobillar kirib kelgan. Bu kabi "o'rmalovchi" texnikalar o'z saloniga 3,5,7 hatto, 8-10 kishini sig'dirgan va o'rtacha

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

tezligi soatiga 45 km bo'lgan¹. Yuqorida nomlari zikr qilingan avtomobillar 1910 yildan Toshkent shahri ichida va shaharni atrof qishloqlari bilan bog'lovchi yo'nalishlarda qatnay boshnagan. Ular arqali yurish qulayligi, chipta narx-navosi foytunga nisbatan arzonligi, tezda yo'lovchilarni o'z manziliga yetkazishi mijozlar uchun qo'l kelgan.

1912 yil “Buxoroi sharif” gazetasining 31-sonida: “Buxoro amirining Karmana (hozirgi Navoiy viloyati) bekligi amirlik bog'ida amirning avtomobili saqlamoqda. Ushbu avtomobil zanglamasligi uchun 150-200 tanga maosh to'lash evaziga bitta kishi unga biriktirib qo'yilgan²” degan ma'lumot keltiriladi. Ushbu ma'lumot 1910 yilda Toshkent texnikalar omboridagi avtomobillardan biri Amir Abdulahadxonga sotilgani (yoxud tortiq qilingani), amir vafotidan so'ng, so'nggi mang'it hukmdori Amir Sayid Olimxon tasarrufiga o'tganligini tasdiqlaydi. Demak, Buxoroda ham avtomobil Turkiston general-gubernatorligi hududi bilan bir vaqtda paydo bo'lganligi, keyingi ma'lumotlarga ko'ra esa bu avtomobil “Bens” markali, uning saloniga 7-8 kishi joylasha oladigan mashina ekanligini tasdiqlaydi³. Amir 1920 yilning sentabr oyida ushbu avtomobil bilan Buxorodan G'ijduvonga qarab yo'lga chiqqan. Biroq, G'ijduvonga yetib borganida avtomobil yoqilg'isi tugab qolib, amir keying o'z yo'lini foytun arobada davom ettirgan.

Buxoro shahriga “Fort” markali yengil avtomobil transportining kerib kelishi 1923 yilning kuzida sodir bo'lgan. BXSР davriy matbuoti hisoblangan “Ozod Buxoro” gazetasi va ma'lumoti va arxiv hujjatida qayd etilishicha, ushbu markadagi avtomobil Buxoro ko'chalarida 1923-1924 yillar chegarasida qatnay boshlagan. Rossiya orqali “Ford”, “Bens” markali avtomobillarning yangi partiyasini keltirish uchun yo'llar sozlanganligi ham (asfalt) ham arxiv manbasida o'rin olgan⁴.

Turkiston mintaqasi va Buxoro amirligida Havo transporti hisoblangan “Havo sharlari” (3 va 5 kishilik) hamda samolyotlar 1911-1912 yillarda paydo bo'la boshlagan. Yuqorida qayd etilgan “Buxoroi sharif” gazetasining 21-sonida “Sedov samolyoti Toshkentda” – sarlavhasi ostida muhtasar bir maqola bosilgan. Sedov o'z samolyoti bilan Toshkent osmonida 3 nafar erkak, 4 nafar xorin-qiz, xorijlik mehmonlar hayoda parvoz qilishgan. Toshkent osmonida uchgan “Temir qanotli qush” ni tomosha qilish uchun ming-minglab ko'chaga chiqishgan. Sedov samolyotining tezligi soatiga 100-120 km.ni tashkil etgan⁵.

Harbiy samolyotlar (o'z salonida 2-3 kishini sig'dira oladi) Turkiston va Buxoroga nisbatan oldinroq keltirilib, ularning Germaniya, Fransiya, Angliya mamlakatlarida ishlab chiqarilgan “Farman”, “Nyukor”, “Farsel”, “Sovnich”, “Bauzen”, “Albatros” kabi o'nlab markalarida Qizil Armiya o'quvchilari bir kunda 8-10 marta havoga parvoz qilishgan. Kogon (Yangi Buxoro) da harbiy samolyotlar uchun maxsus aerodrom qurilgan.

BXSР yillarida Buxoroga “Dobrolyot” (“Ko'ngilli jamiyati”) tashabbusi va Fayzulla Xo'jayevning bevosita sa'y-harakatlari tufayli 1923 yilning oktyabrda fuqarolarni tashishga qaratilgan 4 ta “Yunkers I” markali samolyot keltirilgan. Ushbu samolyot o'z saloniga 6-8 yo'lovchini sig'dira olishi, soatiga 160-200 km tezlikda harakat qilishi, motori 85 km kuchga egaligi haqida arxiv manbalarida ma'lumotlar keltirilgan⁶. Xorazmga “Yunkers I” samolyotlaridan 2 tasi keltirilgan⁷.

Buxoro hukumati “Yunkers I”, “Yunkers II” markali samolyotlar xarid qilish uchun Moskvada muzoralar olib borib, 1923 yilning oxirida 20 ta yangi samolyotlar keltirish

¹ Qarang. Shodmonova S.B. Tarix – matbuot ko'zgusi sahifalarida. – T.: “ABV-MATBUOT-KONSALT”; 2011. – 294b.

² “Maktubi bashiora” (“Ishora maktubi”) Xabarlar rukni // “Buxoroi – Sharif” gazetasi (fors-tojik tilida, arab imlosida) 31-son; 1912 yil 16 aprel.

³ Qarang.Naimov N. So'nggi hukmdor (tarixiy qissa). Buxoro. – 2008. – B. 119-120.

⁴ Xabarlar // Ozod Buxoro, 65-son. 1923 yil 16 dekabr; O'zbekiston Milliy Arxivi, R-45-fond, 1-ro'yxat, 171-yig'ma jild, 70;71-varaqlar.

⁵ Sedov samolyoti Toshkentda // Buxoroi sharif; 21-son, 1912 yil 4 aprel.

⁶ O'zMA; R-53-fond, 1-ro'yxat, 52-yig'ma jild, 39,40,41-varaqlar; O'zMA; R-58-fond, 1-ro'yxat, 17-yig'ma jild, 31, 32-varaqlar;

⁷ O'zMA, R-75-fond, 1-ro'yxat, 17-yig'ma jild, 31,32-varaqlar.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

to'g'risidagi shartnomaga erishgan. Buxoroda fuqaro aviatsiyasi uchun aeroport qurish maqsadida "Hokim oyim" yer maydoni (75 tanop) sotib olinib, F.Xo'jayev tashabbusi bilan aeroport bunyod etilgan. Kogon (Yangi Buxoro) yaqinida qurilgan bu aeroportda "Yunkers" samolyotlari parvoz eta boshlagan¹.

Tarixiy manbalar ma'lumoticha, Turkiston mintaqasida 1852yilda ya'ni rus bosqini arafasida 1 ta paraxod bilan Orol floti tashkil etilgan. 1883 yildan Orol flotiyasi Amudaryo flotiga aylantirilib, shuningdek, Sirdaryo flotiyasi ham tashkil etilgan. Flot kemalari Chorjo'y-Petroaleksadrovsk, Chorjo'y-Kerki, Chorjo'y-Kelif-Termiz yo'nalishlari bo'ylab qatnab, har bir kema 1 yilda 50-70 nafargacha qatnagan. Amudaryo flotiyasida "Sar", "Sarisa", "Angol", "Samarqand", "Perovskiy", "Aral", "Sirdaryo", "Toshkent" paraxodlari, "Moskva", "Peterburg" nomlari ostida 10-13 ta barji (dvigatelli qayiq), 2 ta bug'li katerlar suzgan. Flotiya yuk va oadamlarni tashish hamda harbiy maqsadlarda bunyod etilgan. 1920 yil sentabrda Amudaryo floti yangidan tiklanib, BXSР hukumati "Dobroflot" ("Ko'ngilli flot") Ittifoq uyushmasiga a'zo bo'lib kirgan. "Dobroflot"ning Buxoro bo'limi tashabbusi bilan Chorjo'y shahri portidan "Toshkent", "Chorjo'y" singari paraxodlar qatnovi yo'lga qo'yilgan. Buxoroga "Dobroflot" orqali 40 ot kuchidan 70 ot kuchigacha ega bo'lgan paroxodlar, 10-12 ot kuchiga ega bo'lgan barjalar keltirilgan, eskilari ta'mirlangan. Amudaryo-Shovot kanali yo'nalishida suv yo'li orqali Chorjo'ydan Xorazmga qadar har yili o'rtacha 300 pud miqdordagi yuk o'z manziliga yetkazilgan. Arxiv manbasida: "1924 yilning 19 mayida Amudaryo bo'ylab paraxod va qayiqlar qatnovini ta'minlash uchun BXSР hukumati xazinasidan 150 ming oltin rubl mablag' ajratiladi" – deb xabar qilingan.

Xullas, Buxoroda aholi tashishga xizmat qiladigan yengil avtomobillar, fuqaro aviatsiyasi dastlab XX asr ilk o'n yilliklarida paydo bo'lib, flot tashkil etish ishlari esa 1920 yillarda amalga oshirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Shodmonova S.B. Tarix – matbuot ko'zgusi sahifalarida. – T.: "ABV-MATBUOT-KONSALT"; 2011. – 294b.
2. "Maktubi bashiora" ("Ishora maktubi") Xabarlar rukni // "Buxoroi – Sharif" gazetasi (fors-tojik tilida, arab imlosida) 31-son; 1912 yil 16 aprel.
3. Naimov N. So'nggi hukmdor (tarixiy qissa). Buxoro. – 2008. – B. 119-120.
4. Xabarlar // Ozod Buxoro, 65-son. 1923 yil 16 dekabr; O'zbekiston Milliy Arxivi, R-45-fond, 1-ro'yxat, 171-yig'ma jild, 70;71-varaqlar.
5. Sedov samolyoti Toshkentda // Buxoroi sharif; 21-son, 1912 yil 4 aprel.
6. O'zMA; R-53-fond, 1-ro'yxat, 52-yig'ma jild, 39,40,41-varaqlar; O'zMA; R-58-fond, 1-ro'yxat, 17-yig'ma jild, 31, 32-varaqlar;
7. O'zMA, R-75-fond, 1-ro'yxat, 17-yig'ma jild, 31,32-varaqlar.
8. O'zMA, R-48-fond, 1-ro'yxat, 169-yig'ma jild, 21,22-varaqlar.

**“ПАХТАКОР” СТАДИОНИДАГИ ТАРТИБСИЗЛИКЛАР ҲАМДА ЎЗБЕК
ЁШЛАРИНИНГ ТАЪҚИБ ЭТИЛИШИ (1969 ЙИЛ АПРЕЛЬ – СЕНТЯБРЬ)**

Қаҳрамон Кенжаевич Ражабов,

тарих фанлари доктори, профессор,

Ўзбекистон ФА Тарих институти бош илмий ходими

Ўзбек халқи футболни севади. “Миллионлар ўйини” деб номланган футбол Ўзбекистонда ҳам ўзининг кўп миллионлаб ишқибозларига эга. Ушбу сатрлар муаллифи ҳам футбол кувончи ва завқидан бебаҳра эмас. XX асрда, хусусан, унинг иккинчи ярмида ҳеч қайси спорт тури ўзбеклар ўртасида футболдек шухрат қозонмаган. Бу спорт турида Ўзбекистон терма жамоаси ёки футбол клубларимиз XX ва XXI асрларда Осиё ёки жаҳонда айтарли ютуққа эришмай доимо халқимизни куйдирса ҳам, 32 йил давомида

¹ О'зМА, R-48-fond, 1-ro'yxat, 169-yig'ma jild, 21,22-varaqlar.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

жаҳон чемпионатида футболчиларимиз лоақал бирор марта ҳам қатнашмаган, бу ўйиндан олам-жаҳон завқ оламиз, жаҳон футбол юлдузларини астрономик сумма эвазига Ўзбекистонда ўйнатишга таклиф қиламиз. Ҳолбуки, халқимиз ўртасида азалдан бухороча кураш (у бугунги кунда ўзбек миллий кураши сифатида дунёни забт этаяпти) машҳур бўлган, полвонларимиз довруғи бутун дунёни титратган. Бугунги кунда эса бокс бўйича ўзбекистонлик спортчилар ҳеч муболағасиз айтиш мумкин, жаҳоннинг энг олдинги ўринларидан бирида мустаҳкам турибди. Боксчиларимиз ютуғига бутун халқимиз ҳам ҳавасда, ҳам ҳайратда. Бироқ футбол, барибир футбол-да...

Хусусан, футбол ўйинлари пайтида севимли жамоангиз ғалаба қозонса ёки сизнинг кумирингизга айланган футболчилар гол урса ҳис-ҳаяжонлар жунбушга келади. Ғалабалар билан мағлубиятлар ёнма-ён юрганидек, мабодо, Ўзбекистон терма жамоаси ёки сиз ёқтирган клуб ютқазса борми, унда кайфиятимиз тушиб кетади, на ишда унум бор, на турмушда ҳаловат. Футбол билан сиёсат қоришиб кетса, у ҳатто халқлар ва мамлакатлар ўртасида турли зиддиятлар ва тўқнашувларга олиб келади. Жаҳон тарихида давлатлар ўртасида “футбол урушлари”¹ бўлиб ўтганлиги маълум.

“Пахтакор” футбол клуби ўзбек халқи ўртасида XX аср иккинчи ярмида энг машҳур спорт турининг энг донгдор жамоаси бўлганлиги шубҳасиз ҳаққоний ҳолатдир. “Пахтакор” Ўзбекистоннинг етакчи футбол жамоаси бўлиб, у 1956 йили ташкил этилган эди. СССР чемпионати олий лигасида 1960 – 1991 йилларда кичик танаффуслар билан қатнашган. Жамоанинг СССР чемпионатидаги энг катта ютуғи 1962 ва 1982 йилларда у 6-ўринни эгаллаши ҳамда 1968 йили мамлакат кубоги финалида иштирок этиши бўлган. Бу ҳолат ўзбек футболининг ўша пайтдаги катта ютуғи эди. Жамоа уй ўйинларини Тошкентдаги машҳур “Пахтакор” марказий стадионида ўтказган. Бу стадион 1953 – 1957 йилларда шаҳар марказида барпо этилган бўлиб, ўша пайтда 55 000 – 60 000 нафар томошабинга мўлжалланган. Стадионга тўрт томон (Навоий, Абай, Ўзбекистон кўчалари ва Анҳор томони)дан кириш мумкин бўлган. Кейинчалик стадион яқинида Тошкент метрополитенининг “Пахтакор” ва “Алишер Навоий” станциялари қурилди.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, Тошкентда яшовчи русларнинг миқдори 1966 йил апрелда юз берган zilзиладан сўнг кескин равишда кўпайиб кетди. Бутуниттифокдан келган ёш курувчиларнинг асосий қисми Тошкентда ўзлари қурган уйларга жойлашиб олдилар ҳамда оила қуриб яшай бошладилар. Бундан ташқари бу пайтда Тошкентда “қонундаги ўғрилар”, чайқовчилар ва текинхўрлар, турли такасалтанг ва ишқмасларнинг миқдори ҳам ошиб кетди. Уларнинг бир қисми камокхоналардан яқинда озодликка чиққан, улкан мамлакатнинг совуқ иқлимли узоқ ҳудудлари ҳамда Россиянинг марказий районларидан нон шаҳри Тошкентга тўкин-сокин ҳаёт ҳақида яхши яшаш илинжида оқиб келаётган жамиятнинг паст табақаларига мансуб кишилар эди. Айнан шундай кишилар Тошкентдаги ички ишлар идораси ходимлари учун ҳақиқий бошоғриқ бўлиб, улар ўзбекларга нисбатан каландимоғлиги ва безорилиги билан ажралиб турар эди. Тошкентда этник вазият 1969 йил баҳорига келиб жуда кескинлашади.

1967 – 1969 йилларда Тошкентда келгиндилар ва туб аҳоли ёшлари ўртасида тез-тез тўқнашувлар бўлиб турди. Қиз талашини, навбат кутиш ва бошқа маиший баҳоналар ҳамда турли безориликлар аста-секин этник можароларга айланиб, асосан ёшлар (руслар ва ўзбеклар) бир-бирлари билан муштлашиб кетишарди. Хусусан, жамоат транспорти ва шаҳар кўчаларида, турли майдонлар ва кинотеатрлар атрофида бундай ҳолатлар кўплаб юз берганлигини замондошлар яхши эслашади. Бундай кичик тўқнашувларга Тошкент шаҳар ҳокимияти (шаҳар партия қўмитаси ва шаҳар ижроия қўмитаси)нинг қандай реакция билдирганлиги, расмий ҳокимиятнинг муносабати, ички ишлар органлари, Ўзбекистондаги партия ва совет ташкилотларининг бундай ҳолатларга қарши кўрган чора-

¹ Масалан, Гондурас ва Сальвадор ўртасидаги чегара низоси натижасида 1969 йил 14 июлдан то 2 августгача “футбол” уруши бўлган.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

тадбирлари ҳамда мафкуравий ғоявий вазиятни барқарорлаштириш¹ ҳақидаги фаолияти тўғрисида, афсуски, қўлимизда архив ҳужжатлари йўқлиги мазкур муаммони илмий жиҳатдан ҳолис ўрганишга тўсқинлик қилади. Бироқ ҳозиргача Ўзбекистон тарихи фанида бу воқеалар мутлақо ёритилмаганлиги, ҳеч қайси тадқиқотчининг ихтиёрида бу воқеалар тўғрисида ўша даврга оид архив ҳужжатлари мавжуд эмаслиги, фақат Исроил ва Россияда чиққан баъзи китобларда Тошкентда 1969 йилда юз берган тўқнашувлар йўл-йўлакай айтиб ўтилганлигини эътиборга оладиган бўлсак, бу муаммони ўзбек тарихчилари кеч бўлса ҳам ёритиши лозимлиги аллақачон долзарб вазифага айланганлигини кўрсатади.

Тошкент шаҳрида аҳоли ўртасидаги тўқнашувлар 1969 йил 4 апрелда Тошкентдаги марказий “Пахтакор” стадионида футбол ўйини тугагач бошланади. Ўша куни “Пахтакор” футбол жамоаси СССР чемпионати 1-турида Минскнинг “Динамо” жамоасини қабул қилади. Бу ўйинда ҳакамларнинг мададига таянган “Динамо” (Минск) жамоаси 1 : 0 ҳисобида устун келди. “Пахтакор” томонидан ҳали 1-бўлимда урилган гол инobatга олинмайди. Москвалик (Ю.Бочаров ва А.Мартинев) ҳамда ленинградлик (А.Кишко) ҳакамларнинг очикдан-очик Минскдан келган меҳмонларга ён босиши, мезбон футболчиларни ноҳақ жазолаганлиги нафақат “Пахтакор” футболчиларини, балки стадионда ўтирган барча маҳаллий аҳолини ғазаблантирди. Бунинг устига стадионда бўлган русийзабон аҳоли (славянлар, арманлар, татарлар ва б.) ўзбек футболчиларини мазах қила бошлайди. Ўзбекларнинг ўз пойтахтида келгиндилар томонидан бундай таҳқирланиши ва ҳақорат қилиниши, ўзини мустамлакачи тўралардек тутган руслар томонидан камситилиши стадионда ўтирган томошабинларнинг ғазабини келтирди. Газета хабарларига қараганда, стадионда 55 000 томошабин бўлган². Аввал “Пахтакор” стадионида, сўнгра Тошкент шаҳар кўчалари ва майдонларида миллий тартибсизликлар юз берди. Руслар ва ўзбеклар ўртасида бўлган тўқнашувларда ҳар икки томондан кўплаб қурбонлар бўлган.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси биринчи котиби Шароф Рашидов ўша 4 апрель куни Қаршида бўлган. Воқеадан хабар топгач, у пойтахтда вазиятни барқарорлаштириш ҳамда миллатлараро низоларни тўхтатиш учун керакли кўрсатмалар берган.

8 апрелда “Пахтакор” стадионида бўлган иккинчи ўйинда мезбонлар “Спартак” (Москва) командасига 2 : 1 ҳисобида ютқазади. Бу ўйинда ҳам ҳакамлар Москвадан келган футболчиларга ён босганлиги, сеvimли жамоаларининг ўз уйида қаторасига иккинчи марта адолатсизлик қурбони бўлаётганлиги миллий ўзбек ёшлари, хусусан, талабалар ва зиёлиларни қаттиқ ғазаблантиради. Стадионда ўтирган руслар эса атайлаб уларнинг ғашига тегар, миллий асосда камситар ва ҳақорат қилар эди. Бу гал барча ҳакамлар Тбилисидан келган грузинлар эди. Бу ўйинда “Пахтакор” сафидаги этник рус Б.Петухов 37-минутда ўз дарвозасига “билмасдан тўп киритиб”, ҳисоб очилишига сабабчи бўлади.

12 апрелда Тошкентда бўлган “Пахтакор” – “Торпедо” (Москва) учрашуви ҳам асабий ва мурасасиз ўтиб, ниҳоят бу ўйинда “Пахтакор” жамоаси 2 : 1 ҳисобида қийин, бироқ мавсумда илк бор дастлабки ўта муҳим ғалабага эришади³. Бу ғалаба сиёсий жиҳатдан ҳам муҳим ғалаба эди. Бу гал ўйинни Ленинград, Боку ва Олмаотадан келган ҳакамлар бошқаради.

Бироқ “Пахтакор” марказий стадионида ўтказилаётган футбол учрашувларидаги тартибсизликлар ва ифвогарликлар кейин ҳам давом этади. 1969 йил 27 сентябрда бўлган

¹ 1969 йилда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети идеология котиби ва бюро аъзоси Рафик Нишонов бўлган. Р.Нишоновнинг ўзи ёшларни интернационализм (байналмилалчилик) руҳида тарбиялашга оид тарих фанидан номзодлик диссертациясини химоя қилган ҳамда 1970 йили шу мавзудаги каттакон монографиясини “Ўзбекистон” нашриётида рус тилида чоп эттирган эди. Бу ҳақда қаранг: Р.Нишонов. Интернационализм – знамя наших побед. – Тошкент: Ўзбекистон, 1970. – 320 стр.

² “Ўзбекистон физкультурачиси” (Тошкент), 1969 йил 6 апрель.

³ “Ўзбекистон физкультурачиси” (Тошкент), 1969 йил 18 апрель.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

“Пахтакор” – “Крилья Советов” (Куйбишев) ўртасидаги футбол учрашуви 0 : 0 ҳисобида тугайди¹. Бу гал ўйинни Каунастан келган ҳакамлар бошқарган эди. Биринчи ўйиндан фарқли равишда курган ўйинларни кўриш учун стадионга фақат 20 000 – 32 000 – 30 000 киши келади.

Хуллас, Тошкентда 1969 йил апрель – сентябрь ойлари оралиғида, яъни олти ой мобайнида кечган миллатлараро низолар ва турли тартибсизликлар бир қарашда футбол баҳона ёшларнинг безорилиги ва маиший асосдаги тўқнашувлар деб қаралса ҳам, ўша пайтда Кремль ва Ўзбекистон ССР раҳбарияти шундай фикрда бўлган, бу аслида 100 йилдан ортиқ Россиянинг муштамлакачилик исканжаси остида ётган бир гуруҳ ўзбек ёшлари: талабалар, ўқувчилар ва зиёлиларнинг ўзига хос норозилик чиқишлари ва совет давлатига исёни эди. XX аср 30-йиллари ўрталаридаги оммавий қатағонлардан кейин орадан 30 йилдан ортиқ вақт ўтгач, совет жамиятида туғилган ва шаклланган янги авлод илк марта ўз миллий ҳуқуқлари ва эркинликларини талаб қилиб Тошкент кўчаларига чиқишди. Бироқ уларнинг чиқишлари ўта бир миллатчилик ва бузғунчилик деб баҳоланди. Тўқнашувларда қанча одам ўлганлиги, милиция томонидан қайси ижтимоий гуруҳ ва этник таркибга мансуб одамлар қўлга олинганлиги тўғрисида маълумотлар мутлақо сақланиб қолмаган ёки ёпиқ архивлардаги бундай маълумотлар яна ҳам кучлироқ махфийлик пардасига ўраниб, сўнгра йўқотиб юборилган.

Замондошларнинг узук-юлук хотиралари ҳамда оғзаки тарих маълумотларига қараганда, ўша пайтда Тошкент милицияси фақат маҳаллий ёшларни қамаган, қўлга олинган европаликлар, хусусан, руслар эса профилактик суҳбатдан сўнг дарҳол қўйиб юборилган. Қўлга олинган ўзбек ёшларининг кўпчилиги дом-дараксиз кетган. Бугунги кундаги интернатда тарқалган википедиядаги русча маълумотлар ҳамда Россиядаги турли ижтимоий тармоқлардаги айрим фактларга қарама-қарши ўлароқ шуни тасдиқлаш лозимки, тўқнашувларнинг асосий айбдорлари ўзбеклар, қурбонлар эса фақат руслар бўлган эмас. Бунинг устига Ўзбекистон ССР Олий суди раиси Саъдулла Пўлатхўжаев (у бу лавозимда 1967 – 1974 йилларда ишлаган; сўнгра у лавозимидан четлаштирилиб, совет давлати томонидан қамоққа олинган) 1969 ва 1970 йилларда мазкур иш юзасидан қамалган маҳаллий ёшларни оқлаганлиги тўғрисида ҳам ҳозиргача ишончли архив маълумотлари топилган эмас.

Ўз даврида совет давлатига садоқат билан хизмат қилган С.Пўлатхўжаев² сингари раҳбарлардан бугунги кунда сохта қаҳрамон яшаш ҳам керак эмас. Ҳолбуки, айнан руслар эмас, балки кўпчилик ўзбек ёшлари ўша пайтда Тошкентда таъқиб остига олинди ва жазоланди.

1969 йилда Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми раиси лавозимида ишлаган Ёдгор Насриддинова ҳамда Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг раиси Раҳмонқул Қурбонов ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Ҳатто Ўзбекистон ССРнинг биринчи сиёсий раҳбари Шароф Рашидов ҳам у пайтда исёнда қатнашган маҳаллий ёшларни қўллаб-қувватлаган эмас. Бу пайтда Ўзбекистон ССРнинг барча катта-кичик раҳбарлари совет давлати ҳамда коммунистик партияга чексиз содиқ эдилар.

Ўша пайтда Тошкентдаги турли партия, совет ва хўжалик идораларида ишлайдиган бир гуруҳ фаол коммунист ва комсомол рус аёллари Москва ва Тошкентдаги энг юқори идораларга мурожаат қилиб, Тошкентдаги “русларга қарши курашаётган ўзбек миллатчилари” қаттиқ жазоланишини талаб қилишади. Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси иккинчи котиби ва бюро аъзоси Владимир Ломоносов бу “шикоятлар”ни дастак қилиб олиб, 1969 йил апрелда Ўзбекистон ССР ички ишлар вазир, республика прокурори ва Олий суд раисига “исёнкор ўзбеклар” шафқатсиз жазоланиши тўғрисида буйруқ беради. Ш.Рашидовнинг жиддий қаршилигига қарамай улар қаттиқ жазога тортилади. Бунинг устига Ломоносов кўрсатмаси билан “ўзбек миллатчилиги

¹ “Правда Востока” (Ташкент), 28 октябры 1969 г.

² Бу ҳақда қаранг: Ш.Ақбаров. Агар дардим баён этсам... бир мудҳиш тухмат тафсилоти. – Тошкент: Янги нашр, 2009. – Б.50-58.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

кучайганлиги” ҳақида жойлардан кўплаб аризалар махсус ташкил қилиниб, Москвага жўнатилади. Кремль бу ишни тезроқ бости-бости қилишдан манфаатдор бўлса ҳам, қўлга олинган ўзбеклар шафқатсиз жазоланди. Москвадан махсус милиция батальони олиб келиниб, Тошкентда тартиб ўрнатиш улар зиммасига топширилди. Ички ишлар тизимида кўплаб миллий кадрлар, Тошкент шаҳридаги Октябрь (ҳозирги Шайхонтохур) тумани раҳбарлари ишдан олиб ташланди ҳамда партиявий жавобгарликка тортилди. Милиция сафларида катта тозалаш ўтказилиб, улар сафи собиқ ҳарбийлар билан кенгайтирилди.

Шу нарса характерли хусусиятки, Тошкентдаги тартибсизликлардан кейин орадан кўп ўтмай – 1970 йили Ўзбекистон ССРнинг раҳбарларидан, республика парламенти раиси Ё.Насриддинова Москвага ишга ўтказилиб, СССР Олий Совети Миллатлар Совети раиси бўлди; Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети идеология котиби Р.Нишонов эса Шри Ланкага Совет Иттифоқининг элчиси қилиб жўнатилади. 1971 йил февралда қашқадарёлик Р.Қурбонов ўрнига жиззахлик Нормуханмади Худойбердиев (Ш.Рашидовнинг ҳамюрти) Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг раиси бўлди.

Москвалик публицист, этник ўзбек Фёдор Раззоқовнинг аввал Москвада, сўнгра Тошкентда рус ва ўзбек тилларида чоп этилган Ш.Рашидов ҳақидаги китобида ёзилишича¹, Тошкентда миллий асосдаги тартибсизликларни гўёки Ш.Рашидовга қарши ўша пайтда муҳолифат кучлари уюштирган, деган иддаони илгари суради. Бу кучлар шу йўл билан Ш.Рашидовни сиёсат майдонидан узоклаштирмоқчи бўлган. Ўзбек сиёсатшунос олими Тўлқин Алимардонов фикрича, Ш.Рашидовга қарши Ё.Насриддинова, Р.Нишонов, Р.Ғуломов, Д.Усмонов гўёки бир гуруҳ тузиб, улар биринчиликка интилган. Гўёки Ўзбекистон ССР Олий суди раиси С.Пўлатхўжаев, Ўзбекистон ССР Министрлар Совети раиси Р.Қурбонов ва Олий Совет Президиуми раиси Ё.Насриддинова бу ишларга алоқадор бўлиб, улар ўз қилмишларига тавба қилган эмиш². Бироқ Ф.Раззоқов ва Т.Алимардоновнинг бу фикрлари асоссиз бўлиб, биз юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, 1969 йилда ғалаён кўтарган ўзбек ёшлари орқасида ҳеч қандай Ўзбекистон ССР раҳбарлари турган ҳам, уларни ҳимоя ҳам қилган эмас³.

Бу пайтда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети идеология котиби бўлган Р.Нишонов фикрича эса, Рашидов “роса боқилган” Ўзбекистон ДХК раиси А.И. Бесчастний орқали бу тўқнашувда айбдор деб уни ҳисоблашган ҳамда “махсус идорада чақув пайдо бўлди, унда тиффозининг чиқишлари мафкуравий ишлар ўлда-жўлда бўлиб қолган республикада русларга қарши кайфият намойиши сифатида тақдим этилган эди”. Р.Нишонов фикрини давом эттириб, яна ёзади: “Ишқалнинг мен учун ҳеч қандай оқибати йўқ эди. Арзимаган воқеа”⁴. Р.Нишоновнинг 1969 йил баҳорига оид бу фикр-мулоҳазалари 1989 йил май ойида Фарғона фожияларининг сабаблари тўғрисида айтган тутуриқсиз гаплари билан нақадар оҳангдош ва яқин. Тарих йиғирма йилдан сўнг яна такрорланмоқда...

Минскда туғилган, 1952 йили Тошкентдаги Ўрта Осиё давлат университетининг юридик факультетини тугатган, Қирғизистон Республикаси Президентининг маслаҳатчиси, ҳуқуқшунослик фанлари доктори, профессор, сўнгги йилларда Германияда яшаган ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов ҳақида китоблар

¹ Қаранг ва таққосланг: Ф.Раззаков. Коррупция в Политбюро. Дело “красного узбека”. – Москва: Алгоритм-Эксмо, 2009. – С. 265; Ф.Раззоқов. Шароф Рашидов: ҳаёт ва мамот. – Тошкент: O‘zbekiston, 2020. – Б.289.

² Алимардонов Т. Ўчмас Шароф (Шароф Рашидов ҳаёти ва фаолияти тарих кўзгусида). – Тошкент: Доно, 2017. – Б. 194-196.

³ Ушбу сатрлар муаллифи Тошкентдаги тартибсизликлардан кейин орадан ўн йил ўтгач, 1979 йил июль ойида пойтахтга илк бор келганида Тошкент шаҳри аҳолисидан 1969 йилда “Пахтакор” стадионида бўлган тартибсизликлар ҳақида биринчи марта эшитган. Тошкентлик кўплаб одамларнинг фикрича, гўёки бу тўқнашувларнинг ортида Шароф Рашидовнинг ўғли (!) турган эмиш. 1979 йилда айtilган бу сохта фикрлардан шу нарса ойдинлашадик, КГБ ходимлари аҳоли ўртасида махсус миш-миш тарқатиб, бу воқеаларга сунъий равишда Ш.Рашидов ва унинг ўғлини дахлдор қилишга интилишган.

⁴ Деревья зеленеют до метелей. Рафик Нишанов рассказывает Марине Заводе и Юрию Куликову. – Москва: «Молодая гвардия», 2012. – С. 95.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

ёзиб, халқаро миқёсда ҳам мўмай гонорар ундирган Леонид Левитин (1931-2011) XXI аср арафасида ёзган китобида Шароф Рашидовнинг сиёсий фаолияти ҳамда Тошкентда 1969 йили бўлган воқеаларга нисбатан қуйидагича муносабат билдиради:

“Рашидов даврида Ўзбекистон учинчи Ленин ордени¹, Октябрь революцияси² ва Халқлар дўстлиги³ орденлари билан мукофотланди, унинг ўзига эса, икки марта – 1974 ва 1977 йилларда Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвони берилди. Шу билан бирга, жуда салбий тусдаги воқеалар ҳам содир бўлди, бу ҳодисалар совет тузуми барбод бўлишининг чуқур жараёнларини акс эттирар эди. Улар Рашидовнинг сиёсий мавқеига доғ туширди. Улардан икkitаси айниқса диққатга сазовордир. Биринчиси – 1969 йилнинг апрелида ўзбек ёшларининг Тошкентда қилган миллатчилик руҳидаги оммавий тартибсизликлари эди. Иккинчиси – пахта иши. Иккинчи ҳодиса том маънода жаҳон миқёсида шов-шув кўзгаган бўлса, биринчи ҳодиса ҳақида, билишимча, Тошкентнинг кечки газетасида шошилиш тарзда битта мақола босилди. Ҳолбуки, бу эсга олса арзийдиган воқеа эди”⁴.

Муаллиф 1969 йили Тошкентда юз берган воқеаларни Москва нуктаи назаридан туриб салбий баҳолаётти, ҳолбуки, бу воқеаларда Тошкент аҳолиси, хусусан, ўзбек талаба ёшларининг Москва сиёсатидан норозилиги ва шовинистик мавқеда турган мустамлакачи русларга қарши нафрати кучли равишда кўринган эди.

Бироқ Л.Левитин ўз китобида ўзбек ўқувчиларига мутлақо таниш бўлмаган халқаро журналист, бошқа бир этник яҳудий Петер Шолл-Латурнинг 1996 йилда ёзган “Бўлажак жанг майдони (Кавказ билан Помир оралиғида)” номли йўл хотиралари (бу хотиралар Берлинда 1999 йилда китоб сифатида чоп этилган) парча келтиради. Бу хотиралар китобининг марказий боби Ўзбекистонга бағишланган. Бу ўринда биз ҳам ўша китобдан олинган парчани келтириб ўтишни мақсадга мувофиқ деб топдик:

“1995 йилнинг марти. Тошкент... 1966 йилги зилзила қурбонлари хотирасига ўрнатилган азим ёдгорлик зиён-заҳматсиз, ўзгаришсиз турибди. Ўшанда эски шаҳар вайрон бўлган эди. Бу ерда анъанавий турмуш тарзини сақлаб қолган ўзбеклар рус муҳожирлардан алоҳида яшар эди. Айни шу ўзбеклар табиий фалокат қурбони бўлди.

Ёғоч ва гуваладан қурилган ва кўп авлодлар яшаб келган бир қаватли уйлар, уларнинг боғлари ва бегона ҳасадли кўзлардан яширилган ички ҳовлилари даҳшатли зилзила оқибатида вайрон бўлди. Кўплаб кишилар ўз уйларининг вайроналари остида кўмилиб қолди. Эски шаҳарнинг озгина кўчалари ва йўлаклари омон қолди.

Москва ана шу ялпи кулфатдан мафкуравий манфаат кўриб қолишга ҳаракат қилди. Асрий халқ урф-одатлари ва анъаналари сақланган ўзбек маҳаллаларининг ана шу ихота чизигини тугатишга интилди. Кўп болали ўзбек оилалари ўзларининг ота-боболаридан қолган қулай уйларини бетон плиталардан шоша-пиша қурилган кўп қаватли уйлардаги кичик квартираларга алмаштиришлари керак эди. Ўшанда бундай кўчириш ўзбеклар билан руслар ўртасидаги тафовутларни аниқ мақсад йўлида тугатиш жараёнига уларнинг ягона тарихий бирлик – совет халқи бўлиб бирлашувига, янги шахс – совет кишисини шакллантиришга кўмаклашади, деб расмий равишда гапирилди. Ҳокимият ўзбеклар онгидан туркий-исломий моҳиятни ўчириб ташлашга яна бир бор уриниб кўрди.

Аммо амалда мутлақо бошқача бўлиб чиққан. Янги, ғайриодатий шиоитда осиеча, ислом турмуш тарзи билан славянча, коммунистик турмуш тарзи ўртасида тўқнавуш келиб чиқди, ўзбеклар билан руслар орасида ўтқир низолар пайдо бўлди. Зилзиладан кейин асосан қурувчи сифатида Тошкентга келиб, шу ерда доимо яшаб қолган европаликлар жамиятнинг унчалик яхши қатламига мансуб эмас эди. Улар орасида

¹ Ўзбекистон ССР 1939 йил 23 декабрда биринчи марта (У.Юсупов даврида), 1956 йил 5 декабрда иккинчи марта (Н.Муҳитдинов даврида), 1980 йил 14 ноябрда учинчи марта (Ш.Рашидов даврида) Ленин ордени билан тақдирланган.

² 1974 йил 21 октябрда Ўзбекистон ССР Октябрь революцияси ордени билан мукофотланди.

³ 1972 йил 29 декабрда Ўзбекистон ССР Халқлар дўстлиги ордени билан тақдирланди.

⁴ Леонид Левитин. Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида. Президент Ислон Каримов тарафдорининг танқидий мулоҳазалари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2001. – Б.158-159.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

ичкиликбозлар, текинхўрлар, жиноятчи унсурлар кўп эди. Илгари ўзбекларнинг гаши келган бўлса, энди унинг ёнига нафрат ҳам қўшилди...

Мен Тошкентга биринчи марта 1958 йилда саёҳат қилган эдим. Ўшанда Тошкентда руслар сони ўзбеклардан анча кўп эди. 1980 йилда ҳам Тошкентнинг марказий кўчаларида европаликлар устун эди. Бу ҳол менга Жазоир шаҳрида Франция ҳукмронлиги давридаги вазиятни жуда эслатар эди”¹.

Хорижда туриб ёзилган яҳудий тадқиқотчиларининг бу мулоҳазалари Тошкентда 1969 йили юз берган этник можароларни тушуниш ва тафсилотларни ойдинлаштиришда ёрдам беради, деган мулоҳаза билан бу ўринда уларни тўлароқ келтириб ўтишни мақсадга мувофиқ деб топдик. Ўзбекистонда ҳам келгусида бу масала жиддий тадқиқ этилади, деган умидда яна 1969 йилдаги Тошкент воқеаларига қайтамыз.

Тошкентда 1969 йилда бўлган тўқнашувларда, апрел ойида бу тўқнашувлар узлуксиз бир ҳафтача давом этган, сўнгга ёз ва кузда ҳам бўлган, кўплаб ўзбек ёшлари, талабалар, шоир ва ёзувчилар ҳалок бўлган. Тошкент марказидан оқиб ўтувчи Анҳордан кейинчалик кўплаб кишиларнинг жасади чиқариб олинган. Ана шундай эрта нобуд бўлган навқирон ўзбек шоирларидан бири тошкентлик *Хайриддин Салоҳ* [Хайриддин Салоҳиддинов] бўлиб, у 1969 йил 5 июнда 35 ёшида фожиали ҳалок бўлган. “Ўзбек совет энциклопедияси”нинг 1979 йилда чоп этилган 12-жилдида шоир таржимаи ҳоли айнан қуйидагича келтирилади:

“*Хайриддин Салоҳ* [Салоҳиддинов Хайриддин] (1934.15.1 – Тошкент – 1969.5.6) – ўзбек совет шоири. Низомий номидаги Тошкент педагогика институти тарих-филология факультетини тугатган (1960). “Ўзбекистон маданияти” газетаси (1963 – 1966) ва “Тулхан” журнали (1968 – 1969) редакцияларида адабий ходим. “Чашма” (1959), “Иккинчи имтиҳон” (1961), “Ишқим ва рашқим” (1965), “Тўғон”, “Наъматак” (1969), “Излар ва ҳислар” (1974), “Шуълалар қўшиғи” (1975) шеърӣй китоблари ва “Лайло”, жангчи шоир Султон Жўра ҳақидаги “Янғроқ ҳаёт” (1964), Тошкент зилзиласига бағишланган “Тошкент билан суҳбат” (1966) каби поэмаларида совет кишиларининг бахтиёр турмуши, мардонавор меҳнати, муҳаббати, кураш ва изланишлари акс этган. У Г.Гейне, Байрон, М.Лермонтов, Т.Шевченко, Н.Исаковский, Р.Ҳамзатов ва бошқаларнинг баъзи асарларини ўзбек тилига таржима қилган”².

Мана “миллатчи” деб ўлдириб юборилган ўзбек шоирига ўлимидан 10 йил сўнг совет давридаги расмий китобда берилган баҳо. Ҳолбуки, Салоҳ “миллатчи” эмас, балки миллатпарвар ва чароғбон, ўзбек халқининг ойдини эди. Афсуски, у Ҳамид Олимжон сингари 35 ёшида нобуд бўлди ҳамда ўзбек шеърӣяти ўзининг йирик бир вакилидан эрта жудо бўлди.

Баъзи маълумотларга қараганда, 1969 йилда бўлган тўқнашувларда тошкентлик бошқа бир ёзувчи *Юсуф Шомансур* [Юсуф Шомансуров] (1936 – 1978) ҳам фаол қатнашган. Хайриддин Салоҳдан икки ёш кичик бўлган Юсуф 1969 йили Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзида консультант бўлиб ишлаган. Тошкентда бўлган исёндан кейин у Ёзувчилар союзидаги вазифасидан озод қилинган. Ҳартугул, 1970 – 1971 йилларда у турли журналларда фаолият олиб борганлиги ҳамда илмий иш билан шуғулланганлигидан кўриш мумкинки, унинг “хатоси” кечирилган. Ёзувчининг Фарғонадаги нефтчилар ҳаёти тасвирланган “Қора марварид” романи³ (1975) ўз даврида менинг ҳам сеvimли китобим бўлган. Бироқ Юсуф Шомансур 42 ёшида 1978 йил 27 ноябрда Тошкентда тўсатдан вафот этган.

¹ *Леонид Левитин*. Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида. Президент Ислам Каримов тарафдорининг танқидий мулоҳазалири. – Тошкент: Ўзбекистон, 2001. – Б.160-161.

² Хайриддин Салоҳ // Ўзбек совет энциклопедияси. 12-жилд. Бош муҳаррир: К.Зуфаров. – Тошкент: ЎзМЭ Бош редакцияси, 1979. – Б.226.

³ Қаранг: Юсуф Шомансур // Ўзбек совет энциклопедияси. 13-жилд. Бош муҳаррир: К.Зуфаров. – Тошкент: ЎзМЭ Бош редакцияси, 1979. – Б.384-385.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Тошкентдаги этник можарода “асосий айбдор” бўлган “Пахтакор” футбол жамоасининг тақдири эса 10 йилдан сўнг барибир фожиали якунланди. 1979 йил 11 август куни Тошкент – Минск йўналишида парвоз қилаётган ТУ-134 самолёти Днепродзержинск (Украина) шаҳри осмонида авиаҳалокатга учраб, “Пахтакор” футбол клубининг 17 нафар аъзоси ва бошқа йўловчилар ҳалок бўлишди¹. Расмий маълумотларга кўра, бу самолёт Челябинск – Кишинёв рейсини бажараётган бошқа самолёт билан диспетчер хатосига кўра осмонда тўқнашиб кетган ҳамда ҳар иккала самолётнинг ҳам ҳавода портлаб кетиши оқибатида барча йўловчилар ва экипаж аъзолари (178 киши) ҳалок бўлган. Бошқа фикрларга қараганда, ҳаво фалокати ўша пайтда совет давлати ва КПСС раҳбари Л.И. Брежнев ўзи туғилган шаҳарга парвоз қилмоқчи бўлганлиги ёки бу пайтда бу ҳудудда махфий ҳаво амалиётлари амалга оширилаётганлиги билан боғлиқ ҳисобланади.

“Пахтакор” футбол клуби аъзолари (14 нафар футболчи; жамоа бош мураббийи И. Тазетдинов, врач В.Чумаков, маъмур М.Толибжонов)нинг фожиали ҳалокати ўзбекистонлик футбол ишқибозлари каторида ўша пайтда бутун мамлакатни ларзага солди. Ҳалокатдан олдин “Пахтакор” жамоаси ўзининг юқори спорт формасига кирган, ўзбек футбол тарихига ёрқин саҳифаларни ёзаётган бир пайт эди. Жамоа сафида СССР Олимпия терма жамоаси аъзоси, ярим ҳимоячи Михаил Ан (сардор), ҳужумчи Владимир Фёдоров (Олимпия ўйинлари совриндори, ёшлар ўртасида Европа чемпиони), ҳимоячилар Олим Аширов, Равиль Ағишев, Константин Баканов, Юрий Загуменних, ярим ҳимоячилар Александр Корчнёв, Николай Куликов, Владимир Макаров, дарвозабон Сергей Покатилов, ҳужумчилар Виктор Чуркин, Сирожиддин Бозоров, Шухрат Эшбўтаев, Владимир Собиров бўлган. “Пахтакор – 79” фожиаси ўзбек футбол тарихига қора ҳарфларда ёзилди².

1979 йил 15 августда “Пахтакор” футбол жамоаси аъзоларининг хоки Тошкентга келтирилиб, Боткина қабристонида дафн этилди. Бу ерда футболчилар хотирасига атаб ёдгорлик ўрнатилган. “Пахтакор – 79” хотира турнири минтақа доирасида ўтказиб турилади.

Тошкентда 1969 йилда юз берган норозилик чиқишларидан кейин орадан 7 йил ўтгач – 1986 йил 17 – 19 декабрда Қозоғистон ССР пойтахти Олмаотада қозоқ ёшлари кўтарилди. Улар Қозоғистон Компартияси Марказий Комитети биринчи котиби Динмуҳаммад Кунаевнинг истеъфога чиқарилиши ва ўрнига Москвадан юборилган Геннадий Колбиннинг тайинланишига норозилик сифатида шаҳарнинг марказий майдонида тўпландилар. Олмаота ва бошқа шаҳарларда митинг қилаётган қозоқ ёшлари (асосан, талабалар) совет аскарлари томонидан қалтакланди ва қамоққа ташланди³. Ўша кунлари Қозоғистонда жами 8500 киши қўлга олинган, улардан 99 киши жиноий жавобгарликка тортилган. Кейинчалик ёшларнинг икки нафар йўлбошчиси (талаба Қайрат Рискүлбеков ва б.) ўлим жазосига ҳукм қилинди.

СССР тарқалгач, Қозоғистон Республикасининг янги раҳбарияти совет режимига қарши кўтарилган қозоқ ёшлари хотирасини ойдинлаштириш учун катта ишларни амалга оширди. Улар оқланди ҳамда фуқаролик ҳуқуқлари тикланди. Олмаота воқеалари тўғрисидаги тергов ва суд материаллари 35 жилд ҳолатида рус тилида босилиб чиқди. Нафақат Қозоғистонда, балки Халқаро жамоатчилик, постсовет давлатлари ва минтақа аҳолиси ўртасида қозоқ ёшлари жасорати кенг тарғиб ва ташвиқ қилинди. 2006 йилда Олмаота воқеаларининг 20 йиллиги муносабати билан “Озодлик тонги” мемориали очилди. Қозоқ тарихчилари томонидан 1986 йил декабрь – мустақиллик даракчиси деб улуғланди⁴.

¹ Қ.Ражабов, Б.Қандов, С.Ражабова. Ўзбекистон тарихининг муҳим саналари. – Б.241.

² “Пахтакор – 79” фожиасига 44 йил тўлди // <https://aniq.uz/yangiliklar/paxtakor-79-fojiasiga-44-yil-tuldi>

³ Қ.Ражабов, Б.Қандов. Жаҳон тарихидаги сулола ва давлатлар. Учта китоб. 3-китоб. (1961 – 2015 й.). – Б. 84.

⁴ Қаранг: Декабрь 1986 года – предвестник независимости // Современная история Казахстана. Под общей редакцией Б.Аягана. – Алматы: Раритет, 2010. – С.122-127.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Бироқ қозоқ ёшларидан қарийб 8 йил олдин Тошкентда кўчага чиққан ўзбек ёшлари фаолиятини ўрганиш, уларнинг стихияли исёнига ҳуқуқий ва сиёсий жиҳатдан баҳо бериш ҳақида Ўзбекистонда ҳозиргача ҳеч ким ўйлаб кўрмади. Бундан 55 йил муқаддам Тошкент кўчаларини тўлдирган ўзбек талаба ёшлари, зиёлилар ва бошқа миллат оидинларининг тақдири, қўлга олинганларнинг тергов ва суд материаллари, тўқнашувларда ўлдирилган, бедарак йўқолган ва ярадор қилинганларнинг қисмати, хуллас, ўзбек миллий ёшлари фаолияти ва тақдири билан на миллат сиёсатдонлари, на ўзбек тарихчилари, на илмий жамоатчилик ва на халқимиз ўз муносабатини билдирди ҳамда қизиқди...

ARXIV HUJJATLARIDA BUXORO KONCHILIK VA GEOLOGIYA TEXNIKUMI FAOLIYATI

Murodova Dilrabo Shomurodovna
BuxDU Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrasi
katta o'qituvchisi, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
dilrabo.murod82@mail.com

XX asrning ikkinchi yarmida Buxoro viloyatida sanoatning energetika, kimyo, konchilik, neft-gaz sohaslariga asos solinib, yengil sanoat, mashinasozlik, sanoat materiallarini qayta ishlash va tayyorlash, uy-joy hamda ip-yigiruv kombinati va boshqa ishlab chiqarish tarmoqlari ham rivojlana boshladi. Shuningdek, hududning iqtisodiy taraqqiyot rejasiga Navoiy, Gazli, Zarafshon shaharlari hamda Buxoro-Ural gaz quvuri, Navoiy kimyo kombinati, Amu-Buxoro kanalining bunyod etilishi, Gazli-Qoroyulbozor massivlarida gaz va neft qazib olishni ko'paytirish, Buxoro-Kogon, Navoiy-Qiziltepa sanoat tumanlaridan tashqari G'ijduvon-Qiziltepa, Qorako'l-Olot sanoat tumanlarini tashkil etish soha rivojida asosiy o'rin egallagan mutaxassislar tayyorlash zaruriyatini yuzaga keltirdi¹.

1965-yilda respublikada jami 83 ta kunduzgi va 23 ta kechki o'rta maxsus ta'lim muassasalari faoliyat ko'rsatgan. Qurilish va sanoat sohasida 44 ta, qishloq xo'jaligi bo'yicha 18 ta, tibbiyot va ta'lim yo'nalishida 27 ta, madaniyat va kinematografiya sohasida esa 10 ta ta'lim muassasi bo'lib, ularda 103,9 mingdan ortiq talaba tahsil olgan. Shundan 48,1 ming talaba ishlab chiqarishdan ajralmagan holda o'qigan².

O'zbekiston SSR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 1966-yil 12- apreldagi 110-son buyrug'iga asosan Buxoro Konchilik va geologiya texnikumi tashkil qilinadi³. Ta'lim muassasi asosan xalq xo'jaligining neft va gaz sanoati kon va geofizika xizmati uchun kadrlar yetkazib bergan. 1970-1971-o'quv yilida texnikumning kunduzgi bo'limida 374 ta talaba ta'lim olgan bo'lib, jami 14 ta guruh shakllantirilgan bo'lsa, 1971-1972-o'quv yilida esa jami 16 ta akademik guruhda 403 nafar talaba kunduzgi bo'limda tahsil olishgan. Ta'lim dargohi Buxoro shahar Lenin ko'chasidagi 141-uyda joylashgan bo'lib, o'quv binosi jami 16 ta auditoriyadan iborat bo'lgan. O'quv muassasasi o'z laboratoriyasiga ega bo'lmaganligi uchun maxsus fanlar, elektrotexnika, fizika, radiotexnika guruhlar uchun amaliyot darslarini tashkil etilmaganligi arxiv hisobotlarida aks ettirilgan. Amaliyot va laboratoriya darslari "Buxoroneftgaz", "Buxoroneftgazqidiruv" trest, G'arbiy O'zbekiston dala-geofizik ekspeditsiyasi hamda Toshkent Politehnika institutining Buxorodagi kechki umumtexnika fakultetida olib borilgan. Bundan tashqari, texnikum talabalari uchun yotoqxona va o'qituvchi pedagoglarga turar joylar berilmaganligi muammolari ham mavjud bo'lgan. "Buxoroneftgaz" tashkilotiga qarashli 75-son

¹ Бухарская областная партийная организация в цифрах и документах / Сборник статистических материалов 1920-1990 гг. Авторы и сост.: Вахидов М.А., Касымов Ф.Х., Рахматуллаев М.А. и др. – Ташкент: Узбекистан, 1990. - С. 183-194.

² Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет / Статистический сборник. – Ташкент: Узбекистан, 1967. – С. 219.

³ BVDA, 1222-fond, 1-ro'yhat, 10-yig'majild, 2-varaq.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

bilim yurtidan talabalarga yotoqxona uchun joy ajratilgan, biroq undagi sharoitlar qoniqarli bo'lmaganligi hujjatlarda qayd etilgan¹.

O'quv rejasiga ko'ra ta'lim dargohida 0102 - "Neft va gaz konlarining geologiyasi va qidiruvi", 0104 - "Quduqlarning geofizik tadqiqot usullari", 0209 - "Neft va gaz quduqlarini burg'ulash", 0210 - "Neft va gaz quduqlarini ekspluatatsiya qilish" mutaxassisliklari uchun 27 ta o'quv hamda 11 ta laboratoriya xonalari ajratilgan. Muassasada jami 41 ta o'qituvchi, shundan 11 tasi doimiy shtatdagi, bundan tashqari, 3 ta labarant va 1 ta karataj bo'yicha usta faoliyat yuritgan. Labarantlar S.Nasakin, K.Seleznevar tomonidan AKS-4, AYEKS-900, OKS-56 va AGKS-55/59 stansiyalarida montaj ishlari olib borilgan. Mohir pedagoglar N.F.Rachkov, I.R.Yakubov, R.M.Arutyunyanlar Buxoro pedagogika institutining eng iqtidorli bitiruvchilari sifatida texnikumda foliyat yuritib, talabalarga kasb-hunar sirlaridan saboq berishgan. Texnikumda ta'lim o'zbek va rus tillarida olib borilgan².

Geologiya o'quv amaliyotlari uchun o'quv bazasi bo'lib Tojikistoning Panjikent shahri yaqinidagi "Taror" punkti hisoblanganligi muassasa hisobotlarida qayd qilingan. 1970-1972-yillarda texnikumning amaliyotlari viloyatlar va qo'shni respublikalardagi trest va boshqarmalarda olib borilgan. Jumladan, "Buxoroneftgazqidiruv", "Qarshineftgazqidiruv", "Qaraqalpoqneftgazqidiruv" trestlari, "Buxoroneftgaz" tashkiloti, Buxoro burg'ulash ishlari boshqarmasi, Qozog'iston SSR neft va gaz ishlab chiqarish boshqarmasi, Tojikiston SSR ministrlar Soveti huzuridagi Geologiya boshqarmasi, Ukrainadagi "Dneprogeofizika" tresti, Ustyurt, Andijon geofizika ekspeditsiyalari, "O'zbekneft" birlashmalarida talabalar amaliyot o'taganliklari hujjatlarda aks ettirilgan³. Ta'lim muassasasi o'n yil davomida tog'-kon sanoati rivoji uchun zarur bo'lgan o'rta ma'lumotli mutaxassislar tayyorlab berishda mintaqadagi yetakchi o'rinni egallaganligi Buxoro viloyat davlat arxivi hujjatlarida aks etgan. Biroq kasb-hunar ta'limi sohasidagi islohotlar natijasida 1976-yil 11-avgustda O'zbekiston SSR Oliy va O'rta maxsus ta'lim vazirligining 372-son buyrug'iga muvofiq 1-sentabridan boshlab Reja-iqtisod texnikumiga aylantirilgan.

Mustaqillik yillarida ham muassasa faoliyatida o'zgarishlar davom etib, yangi yo'nalishlarga asos silingan. 1992-yil 13-yanvardan Tijorat texnikumi, 1992-yil 234-sonli buyruq asosida Iqtisodiyot va bank kolleji, deb nomlanib, viloyat hokimining 2005-yil 5-avgustdagi 139-sonli qarori bilan kasb-hunar maqomi berilgan.

Statistik ma'lumotlariga qaraganda hozirda Buxoro viloyatida jami 20 ta kasb-hunar maktabi, 8 ta kollej hamda 14 ta texnikumlar faoliyat ko'rsatib, ularda 1709 nafar pedagoglar faoliyat olib bormoqda. Ayni damda ta'lim muassasalari va viloyat davlat arxivi o'rtasidagi munosabatlarni rivojlantirib, mustaqillik davri tarixi aks etgan ma'lumotlarni doimiy saqlovdagi hujjatlar tizimiga kiritish maqsadga muvofiqdir. Chunki hozirda arxivga qabul qilinayotgan viloyat ahamiyatidagi tashkilot, korxona va muassasalarning hujjatlarini jamlash, fondlarni shakllantirish hamda ularni muhofaza qilgan holda kelajak avlodlarga yetkazish borasidagi barcha imkoniyatlar Buxoro viloyat davlat arxivida mavjud.

SOVET HOKIMIYATI YILLARIDA BUXORODA PAXTACHILIK TARMOG'INING RIVOJLANISHI (BUXORO VILOYAT DAVLAT ARXIVI MA'LUMOTLARI ASOSIDA)

Haitov J.Sh.
BuxDU Jahon tarixi kafedrasi
mudiri, t.f.f.d. (PhD), dotsent

Paxta ming yillar davomida Markaziy Osiyo xalqlarining yetishtirib kelgan asosiy ekinlaridan biri bo'lib, ayniqsa, Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davrida sun'iy

¹ BVDA, 1222-fond, 1-ro'yxat, 10-yig'majild, 5-varaq.

² BVDA, 1222-fond, 1-ro'yxat, 10-yig'majild, 4-varaq, 15-varaq.

³ BVDA, 1222-fond, 1-ro'yxat, 11-yig'majild, 22-24-varaq.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

sug'orishga asoslangan keng dalalarni tezlik bilan egallay boshladi. Buxoro amirligi, keyinchalik BXSР hukumati davrida yetishtirilgan paxta xomashyosining asosiy istemolchisi Rossiya imperiyasi 1917-yildan keyin esa Sovet davlati bo'lib keldi. Milliy hududiy chegaralanish o'tkazilgandan so'ng O'zbekiston SSR tarkibidagi eng kata viloyatlardan biri sifatida tashkil etilgan Buxoro viloyati qishloq xo'jaligi ham asosan paxtachilikka ixtisoslashtirildi.

1930-1940-yillarda asosan Buxoro oblasti dalalarida Toshkent va Farg'ona tajriba maydonlarida yaratilgan navlar ekib kelingan bo'lib, viloyatda paxtachilik seleksiyasi biroz Respublikaning boshqa hududlaridan ortda qolgan edi. Ammo, ikkinchi jahon urushidan keyin xalq xo'jaligi to'liq paxtachilikka yo'naltirilgan, yangi yerlar o'zlashtirilib, paxta dalalari kengaya borgan. Bunda Amu-Buxoro kanalining qazilishi asosiy rolni o'ynab, 60-yillarga kelganda Buxoro paxtachilikda yetakchi hududlardan biriga aylandi. Ko'plab yangi navlar yaratildi, sinovdan o'tkazildi va keng ekin dalalarida ekila boshlandi.

XX asr 60-70 yillarida paxtaning mahalliy duragay navlari va xorijiy navlarni yaratish, yangi dalalarga ekish uchun tajriba-sinovdan o'tkazish borasida bir qator yutuqlarga erishildi. Ayniqsa, o'nlab yangi paxta navlari Davlat nav sinash uchastkalaridan o'tishi oqibatida keng ekin yerlarini egallay boshladi. Davlat nav sinash komissiyasi tomonidan yangi nav ijodkorlari rag'batlantirilib borildi. 1960-yillarning ikkinchi yarmi 1970-yillarda paxta yetishtirishga e'tibor yildan-yilga kuchayib, sun'iy sug'oriladigan ekin yerlarining 75-80 foizini paxta maydonlari egalladi. Aynan qayd etilgan yillarda ekologik muammolar keskinlashib, Orol dengizi muammosi kelib chiqishi uchun zamin yaratildi. Arxiv manbalarining ma'lumoticha, O'zbekiston oblastlarida yangidan yaratilgan paxta navlarini ekish rayonlashtirilgan. Har yili respublika dalalarida 10-15 nav paxta chigiti sinash uchun yerga qadalgan¹. 1960 yillarda 108-F, 137-F, 153-F, 142-F, 5904-I, S-6002, S-4727, 159-F, S-6030, Toshkent 1, 2, 3 singari keyingi yillarda yaratilgan navlar ekilgan.² Jumladan, Buxoro oblasti dalalarida 1965 yilda 5381 gektar yerga 137-F, 3400 gektar yerga 108-F navlari ekilgan³.

Bu davrda paxta navlarini yaratish muassasalari soni ko'payib, urug'chilik bo'yicha oblastlar suv xo'jalik boshqarmalari, paxta zavodlari qoshida ilmiy tadqiqot markazlari ochilgan. Jumladan, Buxoro oblasti suv xo'jaligi urug'chilik markazidagi ilmiy tadqiqot natijasida 1968-1969-yillarda 153-F paxta yangi navidan 243 ta namuna olingan. Yoxud, 1967-1968-yillarda Buxoro paxta zavod laboratoriyasida 5904-I, 156-F, S-9044, S-8260, S-450, S-455 navlari ustida tajribalar o'tkazilib, bu yaratilgan navlar hosildorligi va kasalliklarga chidamliligi 153-F navidan pastligi aniqlangan. 1967-1969-yillarda O'zbekiston SSRda faqatgina yangi paxta navlarini sinov tajribadan o'tkazish uchun 599.000 gektar yer maydoni ajratilgan⁴.

1990-yilda ilk bor "Buxoro-6" paxta navi 8,5 ming gektar yerga ekilib, mo'l hosil olindi. 1991-yilda faqat Buxoro viloyatiga qarashli yer maydonlarida 131,9 ming gektar yerga "Buxoro-6" navi qadolib, bu nav ekilgan yerlar salmog'i 16 baravar ko'paydi. Bundan ilhomlangan seleksioner olimlar A.Batalov va D.Yodgorov "Buxoro-8", "Buxoro-102" navlarini yaratdilar. Seleksioner olim A.Batalovga Abu Rayhon Beruniy nomidagi O'zbekiston davlat mukofoti berildi. O'zbekiston ilmiy paxtachilik institutining Buxoro tajriba stansiyasi (keyinchalik O'zbekiston ilmiy paxtachilik institutining Buxoro filiali) xalqaro va Respublika ilmiy anjumanlarida ishtirok etib, yaratgan yangi paxta navlarini afzalliklari haqida targ'ibot olib bordilar. Shundan so'ng 1996-yildan "Buxoro-6" paxta navi Buxoro viloyatining 100 foiz dalalarida ekildi. Ushbu paxta tola va chigit berishdagi afzalliklari hisobga olinib, Respublika viloyatlari va Qoraqalpog'istonning bir qator rayonlariga ekilib, kutilgan natijani berdi. O'sha yillarda O'zbekiston paxtachilik institutining bosh direktori, akademik Saidakbar Rahmonqulov

¹ O'zbekiston Milliy Arxivi, P-90-fond, 10-ro'yxat, 4960-yig'ma jild, 14-varaq, 14-varaqning orqa tomoni, 15-varaq, 15-varaqning orqa tomoni; Buxoro viloyat davlat arxivi, 1184-fond, 1-ro'yxat, 440- yig'ma jild, 1, 2-varaqlar, 474-yig'ma jild, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9-varaqlar, 514 yig'ma jild, 14-varaq.

² Buxoro viloyat davlat arxivi, 1184-fond, 1-ro'yxat, 416- yig'ma jild, 2, 3-varaqlar.

³ Buxoro viloyat davlat arxivi, 1184-fond, 1-ro'yxat, 469- yig'ma jild, 81-varaq.

⁴ O'zbekiston Milliy Arxivi, P-837-fond, 5-ro'yxat, 10-yig'ma jild, 72, 73, 74, 75, 76-varaqlar; Buxoro viloyat davlat arxivi, 1184-fond, 1-ro'yxat, 514- yig'ma jild, 12, 13-varaqlar, 1-yig'ma jild, 82, 83-varaqlar.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Buxoroda yetishtirilgan yangi paxta navlarini Davlat reyestiriga kiritish, Respublika bo'ylab ekishni joriy etishni shaxsan ma'qullagan edi¹.

O'zbekiston qishloq xo'jaligi sohasiga bag'ishlangan adabiyotlarda seleksioner olimlar tomonidan 100 dan ortiq yangi paxta navlari yaratilgani, ular ingichka va o'rta tolali navlar bo'lib, Buxoro dalalarida "Buxoro-6", "Buxoro-8", "Buxoro-102", "S-6524", "Namangan-77" kabilar ekilib, hosildorligi kutilgan natijani berganligi qayd etib o'tilgan². Ushbu fikrlar arxiv manbalarida ham o'z tasdig'ini topib, yuqoridagi yangi paxta navlari chidamliligi, 35-38 foiz tola berishi, to'qimachilik sanoati uchun qulayligi ko'rsatib o'tilgan³.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Sovet hokimiyati yillarida Buxoroda paxta yangi navlarini yaratish va paxtachilik tarmog'iga olib kirish O'zbekiston SSR tashkil topgan dastlabki yillardan boshlangandi. Bu borada qo'lga kiritilgan yutuqlar o'laroq, viloyatimizda 20 dan ortiq yangi navlar yaratildi va keng dalalarni egallab boraverdi.

O'ZBEKISTON SSRDA ILM-FAN SIYOSATI (OLIIY TA'LIMDAGI 1943 YIL ILMIY TADQIQOTLARI TADQIQOTLARI MISOLIDA.)

Buxoro davlat universiteti

tayanch doktoranti

Nasilloev Sunnat Shavkat o'g'li.

Sovet hokimiyati O'zbekiston SSRda o'zining moddiy maqsadlariga qaratilgan ilm-fan siyosatining huquqiy negizlari va mafkuraviy asoslarini shakllantira oldi. Ushbu negiz va asos ta'sirida olimlar mavjud imkoniyatlari va barcha milliy tabiiy resurslarni o'ta muhim hisoblanilgan masalalarni hal etishga yo'naltirishdi. O'rta Osiyo Davlat universiteti (CAFY) O'zbekiston va o'zga qardosh respublikalar xalqlarining madaniyatini va xalq maorifini rivojlantirish yo'lida beto'xtov xizmat qildi. O'rta Osiyo Davlat Universiteti O'rta Osiyoda birinchi oliy o'quv yurti bo'lib, uning geografiya, fizika, kimyo, astronomiya, matematika, gumanitar va boshqa fanlarni rivojlantirish va kadrlar tayyorlashdagi roli g'oyat katta bo'ldi. Universitet 1930-1943-yillar mobaynida o'zbek xalqi orasidan ikki fanlar doktori, o'nlab fanlar nomzodi va yuzlab yuqori malakali ilmiy xodimlar yetishtirib chiqargan.

Universitet respublika oliy o'quv yurtlarining kengayishi va ko'payishi uchun ham katta xizmatlar qilgan. Chunonchi, 1943-yilgacha bo'lgan davrda tibbiyot, qishloq xo'jaligi, yuridik va boshqa ko'plab o'quv yurtlari universitet fakultetlari zaminida kengayib, rivoj topgan, so'ngra maxsus institutlar holida ajralib chiqqan.

SSSR Fanlar Akademiyasi O'zbekiston filialining (O'zFAN) bir qancha institutlari va sektorlari universitetining ilmiy xodimlarini jalb etish yo'li bilan tashkil etilganligini ko'rishimiz mumkin. O'zbekistondagi va O'rta Osiyoning boshqa respublikalaridagi oliy o'quv yurtlarining ilm-fan, tadqiqot bilan shug'ullangan olimlar, professor o'qituvchilari tarkibida O'rta Osiyo Davlat Universiteti yetkazib bergan ilmiy xodimlar soni salmoqli edi. Urush davrida universitetning barcha fakultetlari (kimyo, biologiya, fizika-matematika, tarix, fiologiya va geografiya - tuproqshunoslik fakultetlari) mavjud ilmiy imkoniyatlarini urush manfaatlariga safarbar etildi.

Jumladan, 1943-yil 20-noyabrda O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti va O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Soveti tomonidan "Barcha turdagi don mahsulotlarini yetkazib berish rejasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori⁴ tuproqshunoslik fakultetlarida o'kadagi qishloq xo'jaligiga oid tadqiqotlarni ahamiyatini va salmog'ini oshirgan.

¹ Хамроев К. Етти пуштингизни биласизми (аждоқлар силсиласи ва намунавий оилалар). Бухоро: Бухоро нашр, 2021. –Б.40, 42.

² Неъматов Х. Бухоро пахтачилиги истикболи. –Т.: Мехнат, 1997. –Б.94; Бобоев С. Миллат ифтихори. –Т.: 2006. –Б. 68.

³ Buxoro viloyat davlat arxivi, 1455-fond, 1-ro'yxat, 78-yig'ma jild, 5-varaq.

⁴ O'zR MDA, 904-fond, 1-ro'yxat, 296-ish, 48-49-varaqlar.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Kimyo fakultetining kafedralari mahalliy xomashyolardan dori-darmonlar, ko'chirib keltirilgan zavodlar uchun mahsulotlar tayyorlab bergan bo'lsalar, biologiya fakultetining kafedralari qishloq xo'jaligiga doir masalalarni (qishloq xo'jaligi zarakunandaliga qarshi kurashish, o'simlik seleksiyasi, o'simliklarni ozuqalash, v.hk.) mavaffaqiyat bilan hal qildilar. Kimyo hamda biologiya fakultetlarining ilmiy xodimlari ushbu xizmatlari uchun O'zbekiston Oliy Sovetining "Faxriy Yorliq"lari bilan mukofotlangan.

1943-yilning avgust oyiga kelib, universitet va undagi fakultetlar sovetining a'zolari orasida 30 dan ortiq fan doktori va xizmat ko'rsatgan fan arboblari, shuningdek, 40 dan ortiq professor ilmiy tadqiqot bilan shug'ullangan. Garchi tadqiqot yo'nalishlari va mavzulari urush davriga moslangan, ma'lum ma'noda sovet mafkurasiga sug'orilgan bo'lsada universitet va undagi fakultetlar tomonidan salmoqli natijalarga erishilgan. Zotan sovet hokimiyatining siyosati ham shundan iborat edi.

Urush davrida universitet kengashida fan doktori unvonini olish maqsadida har biri tegishli fanning rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'lgan 19 ta dissertatsiya himoya qilingan.

Universitetning fakultetlari kengashida fan nomzodi unvonini olish uchun 128 dissertatsiya shu jumladan biologiya sohasida - 20 ta, adabiyot sohasida - 12, fizika - matematika fanlaridan - 24 ta, tarix sohasida - 18 ta, kimyo sohasida - 13 ta, falsafa sohasida - 6 ta, pedagogika fanlaridan - 8 ta, iqtisodiy fanlardan - 8 ta, geografiya sohasida - 7 ta, minerologiya va tuproqshunoslikdan - 6 ta dissertatsiya himoya qilingan. Bu dissertatsiyalardan 24 tasi o'zbek olimlari tomonidan himoya qilingan.

1943 yilning 4-sentabrida O'rta Osiyo Davlat Universiteti (CAFY) rektori T. Sarimsoqovning (Fizika matematika fanlari doktori, professor) "Qizil O'zbekiston" gazetasida "CAFY vatan urushi kunlarida" nomli mqolasida universitetda 10 yillik maktabni bitirganlarni va o'rta maktab darajasida ma'lumotga ega bo'lgan abituriyentlar talabalik safiga chaqirilayotganini, 10 yillik maktabni tugata olmaganlar uchun universitet qoshida bir yillik va sakkiz oylik kurslar tashkil etilganligini, bu kurslarga ham o'quvchilar qabul qilish davom etayotganini qayd etgan. Ushbu maqola orqali shu anglashimiz mumkinki, sovet hokimiyati nafaqat olimlardan o'z maqsadi yo'lida foydalangan, shuningdek, sovet mafkurasiga mos, ittifoq iqtisodiyotiga xizmat qiluvchi kadrlar miqdorini muttassil oshirib borishni ko'zlagan. Yetishib chiqqan kadrlar esa yer osti, yer usti boyliklaridan imkon qadar ko'p foydalanishga, yoki sovet mafkurasiga xizmat qilishga safarbar etilgan. Leninning "o'qish - o'qish va yana o'qish" degan iborasi sovet hikimiyati uchun mafkuraviy qurol vazifasini bajardi. Zotan aynan "o'qishlar" davomida insonlar sovet mafkurasiga ta'siriga tushib qolganliklari bugun siz-u bizga sir emas.

Tibbiyot sohasida ilmiy natijalarga erishmay turib urushda g'alaba qozona olmasligini yaxshi bilgan sovet hokimiyati O'zbekistonda tibbiyot ilmiga oid tadqiqotlarga jiddiy kirishdi. Turli orden va medallar berish orqali shifokorlar kasbiy va ilmiy natijalari uchun rag'batlantirilgan. Bu esa aslida inson haq-huquqlariga zid ravishda ular mehnatidan ortiqcha foydalanish edi, xolos. Urush frontidagi kabi mamlakat ichkarisidagi tibbiyot hodimlari ham yarador jangchi va ofitserlarni davolash va ularni safga qaytarish yo'lida tinmay mehnat va tadqiqot olib bordilar. O'rta Osiyo Harbiy Okrugining Sanitariya bo'limi urushning birinchi yilida gospihallarda to'plangan ko'p va boy tajribani yakunlab 36.5 bosma taboqdan iborat katta bir kitobni nashr ettirgan. Vatan urushida mamlakat ichkarisining harbiy meditsinasi deb nomlangan ilmiy asarni yozishda tibbiyot xizmatining general-mayori K.N. Pavlovskiy, akademiklardan V.P. Filatov, V.P. Osipov, professorlardan N.A. Bogoraz, P.I. Emdin, I.I. Orlov, F.F. Degengof, M.S. Astrov, P.F. Arxangelskiy, G.A. Rixter va boshqalar olimlar tadqiqot natijalari va bilimlarini jamlaganlar¹.

Tashkil etilgan ilmiy sessiya va konfrensiyalarning bosh mavzusi ham urush davri tibbiyotini chetlab o'tmagan. 1943-yil 20-martda Toshkent tibbiyot institutida ochilgan ilmiy sessiya kun tartibiga davolash va profilaktika sohasida erishilgan yutuqlarni gospihallar, harbiy qismlar va mudofaa tashkilotlarida ishlovchi tibbiyot hodimlariga o'rgatish; tajribalar bilan

¹ Qizil O'zbekiston gazetasi, 1943 yil 25 dekabr №263.5863.2b

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

o'rtiqashish; fanda, ilmiy tadqiqotlarda qo'lga kiritilgan bilimlarni amaliyotga joriy etish kabi masalalar o'rin olgan. Sessiyaning birinchi majlisida travmatik shokni davolash masalasi ko'rilgan. SSSR Fanlar Akademiyasi korrespondent a'zosi professor Astratyan, xizmat ko'rsatgan fan arbobi E.V. Korchis, professor M.N. Xaninlar urush davri tibbiyoti muammolaridan biri bo'lgan travmatik, ruhiy shok ustidagi tajribalari, mavjud bilimlari bilan o'rtiqashdi. Ikkinchi yig'ilishda - qon quyish (professor V.K. Yasevich, professor A.S. Volinskiy), jarohatni girurgik yo'l bilan davolash (professor I.I. Orlov, xizmat ko'rsatgan fan arbobi, professor M.S. Astrov), sovuq urgan a'zolari davolash (professor S.A. Kristanov) masalalariga oid doldarb masalalar yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar yuzadidan maruzalar qilingan. Uchinchi yig'ilishda mamlakat ichkarisidagi sanitariya, tibbiyot masalalariga, xizmat ko'rsatgan fan arbobi professor M.I. Slonim, xizmat ko'rsatgan fan arbobi professor I. Xudokin, professor L.Y. Shargorodskiy va boshqa olim, ilmiy tadqiqotchilarning tadqiqot natijalari tinglangan. Sessiyaning so'ngi yig'ilishida esa ovqatlanish rejimi (professor L.A. Cherkes, N.V. Danilov) masalalari ko'rilgan¹.

Sovet hokimiyatining yuritgan siyosati nafaqat O'zbekistonning poytaxti Toshkent shahrida, balki viloyatlardagi ta'lim va ilmiy tadqiqot markazlarida ham shiddat bilan takomillashtirilgan. Jumladan, Samarqand tibbiyot instituti 1930-1943-yillar oralig'ida xalq xizmati uchun 1156 ta shifokor tayyorlab bergan, ulardan 241 tasi yerli millar vakillari edi. Institut faqatgina soha hodimlarini yetishtirish bilan kifoyalanmasdan ilmiy-tadqiqot ishlari bilan ham shug'ullangan. Jumladan 1930-1943 yillarda 28 nafar tibbiyot fanlari nomzodi, 12 nafar olim esa tibbiyot fanlari doktori darajasini qo'lga kiritgan. Samarqand tibbiyot institutda o'zbek millatiga mansub tadqiqotchilar ham yil sayin oshib bordi. 1943-yilda ularning soni 25 tani tashkil etgan holda, 5 nafari fan nomzodi, 20 nafari esa asistent sifatida ilmiy tadqiqot olib borgan. Ushbu muassasada 12 yil davomida olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda 664 ta ilmiy asar yaratilgan. Bulardan 55 tasi katta hajmli monografiyalar edi. Urush davrida Samarqand tibbiyot instituti hodimlarining tadqiqot ishlari frontga yo'naltirilgan. Tadqiqotchilar tez fursatda jarohatni davolash, qon quyish, ko'rish va eshitish organlarining urush davridagi jarohatlarini aniqlash (diagnostika) va davolash bo'yicha tadqiqot olib borganlar².

Sovet hokimiyati ilmiy tadqiqot markazlarining miqdori oshirish bilan birgalikda oliy ta'lim muassasalarida ham tadqiqot ishlarini yo'lga qo'yish uchun sharoitlar yaratib berdi. 1943-yilda aspiranturaga qabul qilish kvotalari oshirilgan. Jumladan, aynan shu yilda Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanikalash injenerlari instituti - 1) Gidromelioratsiya sistemalarini ekplatatsiya qilish, 2) Gidrotexnika inshootlari, 3) Binokorlik materiallari va ishlari, 4) Injenerlik konstruksiyalari kabi yo'nalishlar; O'rta Osiyo Industrial instituti - 1) Elektr mashinalari 2) Metall kesuvchi stanoklar 3) Foydali qazilmalarni qidirish 4) Tog' mexanikasi 5) Mashinasozlik texnologiyasi, 6) Elektr o'lchash texnikasi 7) Sanoat korxonalarini elektrlashtirish ixtisosliklarida; Toshkent Yuridik instituti - 1) Grajdan huquqi va protsessi 2) Jinoiy protsess 3) Yer-suv va kolxoz huquqi 4) Davlat va huquq tarixi 5) Davlat va huquq nazariyasi 6) Xalqaro huquq kabi ixtisosliklar uchun aspiranturaga qabul qilgan. Talabgorlar uchun imtihonlar jarayonlari "Marksizm-Leniniz asoslari" kursidan, chet tili va maxsus fanlardan o'tkazilgan.

Xulosa. O'zbekiston SSRda Ilmiy tadqiqot mavzulari sovet mafkurasi va moddiy manfaatlariga mos tarzda tashkillashtirildiki, maqsad xalq muammolarini ijobiy hal etish emas, SSSR ehtiyojlari (sanoat va mafkura)ga yo'naltirish bo'lgan.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Sovet O'zbekistoni kitobi (Bibliografik ro'yxat, 1941-1944)
2. O'zR MDA, 904-fond, 1-ro'yxat, 296-ish, 48-49-varaqlar.
3. Qizil O'zbekiston gazetasi.

¹ Qizil O'zbekiston gazetasi, 1943 yil 20 mart. № 64.5664.

² Qizil O'zbekiston gazetasi, 1943 yil 11 aprel № 81.5681.

IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA HARBIY XIZMATCHILARNING OILASIGA KO'RSATILGAN GAMXO'RLIK (BUXORO VILOYATI MISOLIDA)

M.B.Siddiqov,

O'zbekiston FA Tarix instituti tayanch doktoranti.

Tel: 973091617

Ikkinchi jahon urushi O'zbekiston hududidan minglab kilometr uzoqlikda sodir bo'lgan bo'lsada, uning oqibatlarini yaqqol ko'zga tashlandi. Respublikamiz aholisi urush yillarida 6 800 000 dan ortiq kishini tashkil etib, shulardan deyarli 1/3 qismi urushga safarbar etildi. Jang maydonlarida o'zbek xalqi munosib jasorat ko'rsatib, fashizm ustidan qozonilgan umumiy g'alabaga katta hissa qo'shdi. Biroq bu g'alaba katta yoqotishlar evaziga sodir bo'ldi.

1941-1945-yillar urush davrida buxoroliklar ham katta jasorat ko'rsatishdi. Urushning dastlabki kunlaridan boshlab buxoroliklar 73688 kishi¹ (boshqa manbalarda 75 mingdan ortiq deb berilgan²) armiya safiga chaqirildi. Shulardan 35 ming nafari mardlarcha halok bo'ldi. Urushdan atigi 30 ming kishi qaytib keldi³. Jang maydonlarida jarohatlanib, nogiron bo'lib qolgan harbiy xizmatchilar hamda ularning oila a'zolarining moddiy sharoitini yaxshilash borasida muhim ishlar amalga oshirilib, bir nechta qonunlar ham qabul qilingan. Biroq qabul qilingan qarorlar jamiyatning barcha qatlamlariga bir xil darajada amal qilmagan. Uning ijrosi borasida ham xato va kamchiliklar uchrayib turgan. Masalan, SSSR Oliy Soveti Prezidiumi 1941-yil 26-iyunda "Urush vaqtida oddiy askarlar va kichik boshliqlar jamoasidagi harbiy xizmatchilarning oilalariga yordam belgilash va to'lash tartibi haqida"gi qarori qabul qilingan edi. Unga ko'ra beriladigan yordamning miqdori oiladagi mehnatga yaroqsiz a'zolarining soniga qarab belgilangan⁴. Ushbu qarorning barcha uchun bir xil darajada amal qilmaganligi ya'ni qishloq xo'jaligi bilan bog'liq oilalariga belgilangan normaning 50 % i miqdorida to'langanligi jamiyatda ijtimoiy barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatmay qolmadi. Sovet ittifoqi tomonidan qabul qilingan boshqa qarorlarda ham bu kabi tabaqalashtirish holatlarini uchratish mumkin. Qabul qilingan qarorlar ko'pincha qog'ozda qolib ketardi, uning ijrosi borasida esa kamchiliklar uchrayib turgan. Jumladan, qabul qilingan qarorni keng aholi qatlamlari orasida yoyish qoniqarsiz o'tkazilgan. Shuningdek, harbiy xizmatchilarning oila a'zolari tomonidan berilgan arizalar kechiktirilib ko'rilishi, no'to'g'ri rasmiylashtirish hollari ham uchrayib turgan.

Urushning o'gir davrida qiyin ahvolda qolib, moddiy jihatdan qiynalgan harbiy xizmatdagi askarlarning oila a'zolariga yordam berishda kolxozlarning o'rni katta. Muhtoj oilalar uchun nafaqalar ajratish, uylarini ta'mirlash, qish faslida yoqilg'i mahsulotlari bilan ta'minlash, ehtiyojmand harbiy xizmatchilarning oilalari uchun chorva mollari berish va ularning ekin yerlariga ishlab, hosilni yig'ishtirib olish hamda shu kabi boshqa yordamlar ko'rsatilgan. Urush yillarida respublikadagi ijtimoiy ta'minot bo'limlari harbiy xizmatchilarning oilalariga hamda urush nogironlariga g'amxo'rlik ko'rsatish maqsadida kolxozlar huzurida maxsus yordam fondlari tashkil qilingan. Jumladan, Buxoro viloyatining barcha tumanlarida kolxoz fondlari tashkil qilinib, moddiy jihatdan qiynalgan harbiy xizmatchilarning oilalariga, urush nogironlariga yordam berilgan. Kolxoz fondlarida mablag'larning yig'ilishi hamda ularni qiyin ahvolda qolgan oilalarga taqsimlab berilishi haqidagi ma'lumotlar urush davri gazetalari ("Qizil O'zbekiston", "Buxoro haqiqati", "Qizil armiya", "Vatan uchun", "Olg'a dushmanga qarshi") sahifalarida saqlanib qolgan. Masalan, Buxoro tuman Otbozor qishloq sovetidagi Stalin, Budenniy,

¹ O.Sirojov. Buxoro fidoyilari (Ulug' Vatan urushi yillarida Buxoro). – Buxoro, 1995. B.6.

² A. Nurov. Buxoro urush yillairida // "Buxoronoma", 2004-yil 8-may.

³ Xotira: Buxoro viloyati. K.I. 1941-1945 yillardagi urushda halok bo'lgan va bedarak yoqolgan jangchilar. – T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1994. B.5.

⁴ Agar oilada mehnatga layoqatli shaxslar bo'lmasa, nafaqa har oy quyidagi miqdorda to'langan: a) 1 ta nogiron bo'lsa - 100 rubl, b) 2 ta nogiron bo'lsa - 150 rubl, c) 3 va undan ortiq nogironlar bo'lsa shaharlarda bo'lsa - 200 rubl miqdorda. Qishloq joylarida ushbu miqdor 50 % ni tashkil qilgan. *Batafsil Qarang*: "Правда", 27 июня 1942 г.; 1942-yil 19-iyulda SSSR Oliy Kengashi Prezidiumining 1941 yil 26 iyundagi "Urush davrida harbiy xizmatga chaqirilgan va kichik qo'mondonlik xodimlarining oilalariga nafaqa tayinlash va to'lash tartibi to'g'risida"gi Farmonining 1 va 2-moddalariga o'zgartirishlar kiritildi. *Qarang*: BVDA 1023-fond, 1-ro'yxat, 100-yig'ma jild, 3-varaq.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Voroshilov, Lenin va Oxunboboyev nomli kolxozlar harbiy xizmatchilarning oilalari uchun 3 sigir, 31 ta qo'y, 2400 kg don, 1500 kg kartoshka, 52000 so'm pul ajratdilar¹. Shergiron qishloq sovetining kolxozchilari qahramon jangchilarimizga qishloq xo'jalik mahsulotlari yetkazib berish va ularning oilalariga yordamlashishda zo'r tashabbus ko'rsatganlar. Qishloq soveti bo'yicha 112 nafar harbiy xizmatchilarning oilalariga kolxoz pravleniyalari tomonidan pul, g'alla va boshqa mahsulotlar bilan yordam berilgan. "Voroshilov" nomli kolxoz a'zosi askar Hoji Hasanov, Oston Hayotov, "Kommuna" kolxozidan Rahmonov, "Stalin" nomli kolxozdan Husen Murodov, Yusuf Ibrohimov, Nurillo Adizov va boshqalarning oilalari qishki o'tin bilan ta'minlanib, g'alla va moddiy yordamlar berilgan². Shuningdek, kolxoz fondlarida mablag' yig'ilishida kolxoz raislarining o'zi pul mablag'larini ajratib boshqalarga o'rnak bo'lishgan. Masalan, Buxoro viloyat, G'ijduvon tumanidagi "Bolshevik" kolxozining raisi Alloqulov harbiy xizmatchilarning oilalariga yordam fondiga 2 ming so'm pul, 5 qo'y-echki, 5 ta tovuq, 60 kg g'alla, 60 kg quriltirilgan meva topshirgan. Komsomol tashkilotining sekretari Karimova esa 500 so'm pul, 4 ta qo'y-echki, 30 kg g'alla va 150 kg quriltirilgan mevalarni topshirgan. Umumiy hisobda shu kolxozning o'zida hammasi bo'lib 10600 so'm to'plangan³. Yig'ilgan pul mablag'lari hamda turli xil mahsulotlar moddiy jihatdan qiyinchilikni boshidan kechirayotgan oilalarga taqsimlab berilgan.

O'zbekiston SSR Oliy Sovetining sessiyasida harbiy xizmatchi oilalariga yordam ko'rsatish yuzasidan sovet organlarining ishini yaxshilash choralari haqidagi qonuni qabul qilinganidan keyin o'zbek xalqi harbiy xizmatchilarning muhtoj oilalariga yordam ko'rsatish fondini tashkil etdi. Harbiy xizmatchilarning muhtoj oilalariga yordam berish yuzasidan 1943-yilning 8 oyi ichidagina xalq fondiga 24 million 230 ming 278 so'm pul, 231 ming 838 dona kiyim-kechak, 110 ming 552 juft poyabzal, 179 ming 299 tonna o'tin, 49478 bosh chorva mol, 38935 sentner don, 20 ming 344 sentner sabsavot, 4926 sentner boshqa oziq-ovqat topshirildi⁴. 1943-yilda e'lon qilingan ma'lumotga ko'ra, Buxoro tumanida harbiy xizmatchilarning 732 oilalariga 652 kg g'alla, 75 kg moy, 514 metr gazlama, 53 juft oyoq kiyimlari bilan ta'minlangan. 1380 oilaga esa 1 mln 876 ming 894 so'm nafaqa to'langan⁵. Shuningdek, harbiy xizmatchilarning oilalari tomarqasi uchun urug'lik ajratilib, ekin ekish ishlariga yaqindan yordam berilgan. Bundan tashqari, ularning uylari ta'mirlash hamda o'tin tayyorlab berishda har bir kolxozda maxsus brigada tuzilib, ish boshlagan.

Urush boshidan 1944-yil 1-yanvargacha respublikamizda davlat yo'li bilan armiya safidagi askarlarning oilalariga 468 million 23 ming 186 so'm yordam berilgan⁶. 1944-yil davomida ham Buxoroning boshqa hududlarida yordam fondlari tuzilib, harbiy oilalarga yaqindan yordam berishgan. Jumladan, Xargo'sh qishloq soveti "Stalin" nomli kolxoz (raisi Valiyev) a'zolari qahramon frontchilarning oilalari uchun yangidan yordam fondi tashkil qilib, umumiy hisobda 5 tonna g'alla, 5 ming so'm pul, 10 ta echki, 4 ta qo'y, 2 ta sigir, 25 ta ust-bosh, 20 juft poyabzal yig'ishgan⁷. Buxoro oyoq kiyimi fabrikasi jamoasi ham harbiy xizmatchilar oilalarga katta g'amxo'rlik ko'rsatishgan. Masalan, 1944-yilning olti oyi davomida oilalariga 136 juft oyoq-kiyimi, 17 juft kastyum, 60 metr gazlama, 10 dona matras va boshqa sanoat mollari berilgan⁸. Yuqorida aytib o'tilgan mahsulotlar harbiy xizmatchilarning oilalarga nisbatan solishtirganda kamday tuyulishi mumkin, biroq urushning og'ir sinovli yillarida, iqtisodiy ahvol yomonlashgan bir sharoitda keng jamoatchilik yordami bilan tashkil topgan kolxoz fondlari qiyinchilikka tushib qolgan oilalarning moddiy sharoitini biroz bo'lsada yaxshilagan.

¹ Qizil askar oilalariga g'amxo'rlik // "Qizil O'zbekiston", 1941-yil 7-dekabr.

² "Buxoro haqiqati", 1942-yil 9-sentabr.

³ "Qizil Armiya", 1944-yil 31-mart.

⁴ Ismoilov. Frontchilarning oilalari orasida ommaviy-siyosiy ishni qizitaylik // "Qizil O'zbekiston", 1944-yil 16-fevral.

⁵ Sh. Mo'minov. Buxoro kolxozchilarining yordami // "Qizil O'zbekiston", 1943-yil 2-iyul.

⁶ Ismoilov. Frontchilarning oilalari orasida ommaviy-siyosiy ishni qizitaylik // "Qizil O'zbekiston", 1944-yil 16-fevral.

⁷ Nafasov. Frontchilar oilasiga g'amxo'rlik // "Buxoro haqiqati", 1944-yil 29-iyul.

⁸ "Qizil O'zbekiston", 1944-yil 22-avgust.

Frontchilarning oilalarini ishga joylashtirish, harbiy xizmatchilarning bolalari uchun bog'cha va yaslilar tarmog'ini kengaytirish, bolalar uchun usti-bosh tikish, uylarini remont qilib berish, yoqilg'i tayyorlash, katta oziq-ovqat bazasi bo'lgan yakka polizchilikni yaratishga milliy mablag'larni safarbar qilish kabi xilma-xil sohalarda ham xotinlar kengashlari katta yordam ko'rsatdilar. Xotin-qizlar kengashlari huzurida o'zaro yordam kassalari tuzilgan. Ular qiyin ahvolda tushib qolgan oilalarni ro'yxatini tuzib yordam berishgan. Samarqand, Kogon, Kattaqo'rg'on, Yangiyo'l, Qarshi, Termiz, Urganch, Namangan, Buxoro va boshqa tumandagi xotinlar kengashlari va harbiy komissariatlar frontchilarning oilalariga g'amxo'rlik qilishda faol harakat qilishgan¹. Harbiy xizmatchilarning oilalar o'rtasida yaxshi ishlanganligi uchun O'zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumining farmoni bilan frontchi offitserlar jamoasidagi faol xotinlar faxriy yorlig'lar bilan mukofotlanganlar.

Shuningdek, jangchilarning oilalariga yordam berishda ham ba'zi kamchiliklar uchrab turgan. Frontchilarning oilalari haqida g'amxo'rlik qilish siyosiy bo'limlarning boshliqlari tomonidan yetarlicha e'tibor berilmagan. Chunonchi, Buxoro viloyat harbiy komissarligi siyosiy bo'limining boshlig'i kapitan Dobinkov ishi bunga yaqol misol bo'la oladi. U yuqoridagi vazifalar bilan amaliy shug'ullanmay kelgan. Hattoki u xotin-qizlar kengashlarining ishlariga yordam berish o'rniga ularning faoliyatini to'sqinlik qilgan². Natijada joylarda frontchilar oilalarining qonuniy huquqlari buzilgan.

Bundan tashqari jang maydonlarida kurashayotgan harbiy xizmatchilar hukumatga yo'llagan maktublarida oilasining qiyin ahvolda qolganligi, ularga hech qanday yordam berilmayotganligi borasidagi holatlar ham uchrab turgan. Masalan, arxiv hujjatlarda saqlanayotgan Qosimov Ismoilning yozgan xatini e'tiboringizga havola etamiz. Harakatdagi armiya saflarida bo'lgan gvardiya katta serjanti Qosimov Ismoil tomonidan yuborilgan maktubda shunday deyilgan edi: *"Men yashagan oilada onam (ishga yaroqsiz), opam Akramova Baxshanda 3 bolasi bor (eri armiyada, opam Qosimova Muborak (eri armiyada) 3 bolasi bilan qolgan. Keyingi paytlarda uydan xatlar olib, oila ahvoli haqida xabardor bo'ldim. Men hozirgacha oila to'g'risida qayg'urmas edim. Chunki Qizil Armiya jangchilarining oilalari davlat va xalqimiz g'amxo'rligi bilan qoplanganligiga ishonganman. Afsuski, ba'zi bir ishga rahbarlar bu borada hanuzgacha be'e'tibor qaramoqdalar. Shu tufayli bizning oila 150 aqcha olib turishidan boshqa (u ham o'z vaqtida emas) boshqa yordam olmayotirlar. Uydagilar xatlarida tuzukkina yashayapmiz deb yozadilar. Chunki ular bizni xafa qilishni istamaydilar. Oilam oziq-ovqat, kiyim-kechak jihatdan qiynalmoqdalar. Ular sizning oblast soveti raisining (kechiring familyangizni bilmayman) yordamiga muhtojlar"*³.

Bu xatga javoban Qosimovning oilasi qanday ahvolda ekanligi haqida tekshiruv ishlari olib borilganda haqiqatdan ham oilada 60 yoshar ko'r onasi va 2 ta opasi (o'zlarining turmush darajasi o'rtacha) borligi aniqlanib, ayniqsa Qosimovning onasiga va bolalariga ust-bosh qilish va oyoq kiyim berish zarurligi ta'kidlangan⁴. Bundan ko'rinadiki, harbiy xizmatchilarning oilasini moddiy jihatdan ta'minlash, qiyin ahvolda qolgan oilalarning ro'yxati tuzulmay tizimli ishlar olib borilmagan degan xulosaga kelish mumkin. 1944-yil olingan hisobotga ko'ra harbiy xizmatchilarning oilalardan 1160 ta ariza kelib tushgan, shulardan 1040 tasi moddiy yordam so'rab⁵ murojaat qilinganligi ham fikrimizni isbotidir.

Xulosa qilib aytganda, Ikkinchi jahon urushi ham iqtisodiy ham ijtimoiy hayotda o'z ta'sirini o'tkazdi. Urushdagi moddiy-iqtisodiy qiyinchiliklar aholining ehtiyojini to'liq qondirishga imkon bermadi. SSSR tomonidan qabul qilingan qarorlar ijrosi bajarilmadi. Markaz tomonidan aholining ijtimoiy ta'minotiga yetarlicha mablag' ajratilmaganligi natijasida O'zbekiston hukumati harbiy xizmatchilarning hamda urush nogironlarining ijtimoiy muhofaza qilish, ularning moddiy-maishiy ahvolini yaxshilashda jamoatchilik kuchiga katta e'tibor berdi.

¹ Ismoilov. Frontchi offitserlar xotinlarining kengashlari // "Qizil O'zbekiston", 1944-yil 11-iyun.

² Ismoilov. Frontchi offitserlar xotinlarining kengashlari // "Qizil O'zbekiston", 1944-yil 11-iyun.

³ BVDA 1186-fond, 1-ro'yxat, 3-yig'ma jild, 103-varaq.

⁴ BVDA 1186-fond, 1-ro'yxat, 3-yig'ma jild, 102-varaq.

⁵ BVDA 896-fond, 1-ro'yxat, 5-yig'ma jild, 20-varaq.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Buxoro viloyatining deyarli barcha tumanlarida “kolxoz fondlari” tuzilib moddiy jihatdan qiynalgan aholi qatlamlariga, harbiy xizmatchilarning oilalariga hamda urush nogironlariga yordam berib, ularga g’amxo’rlik qilingan.

DURDONA

6-ШЎБА. МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА ВА ХОРИЖДА БУХОРО ТАРИХИ МАСАЛАЛАРИНИНГ ТАДҚИҚ ЭТИЛИШИ; ЯНГИ ИЛМий ТАДҚИҚОТЛАР, НАШРЛАР ВА ИЗЛАНИШЛАР

БУХОРО НЕФТНИ QAYTA ISHLASH ZAVODI TARIXI MUZEYI FAOLIYATIDAN BIR LAVHA

Boltayev Bobir Baxtiyorovich
Arxeologiya va Buxoro
tarixi kafedrası t.f.f.d.(PhD)

Yurtimiz katta intellektual salohiyat, tobora takomillashib borayotgan dehqonchilik va sanoat, ishlab chiqarish, qurilish va ulkan yer osti va yer usti boyliklari mavjud bo'lgan saxovatli zamin. Bu zaminda, olimlarning e'tirof etishicha, Mendeleyev davriy jadvalidagi deyarli barcha elementlar mavjud. XIX asrning 60-yillaridan boshlab Turkiston xalqlari Chor Rossiyasi tomonidan istilo qilina boshlanadi. Bu esa uning yer osti va yer usti boyliklarining ayovsiz ravishda talon-taroj qilinishiga va o'zlashtirilishiga olib keladi. Dastlab Farg'ona vodiysidagi neft konlari o'zlashtirilib, aka-uka Nobellar tashkil etgan "Farg'ona oyl" rus korchaloni Pashkovning "Chimyon" va shunga o'xshash 20 dan ortiq firmalar tomonidan "qizil inqilob"ga qadar ming-minglab tonna xom ashyo chetga olib ketilgan.

Sho'rolar zamonida ham bu siyosat izchil davom ettirilib, g'arbiy O'zbekiston – Buxoro va Qashqadaryo mintaqasida 30-50-yillar mobaynida ko'plab neft va gaz konlari ochiladi. O'tgan asrning 60-yillarida Gazlida ulkan gaz konining ochilishi tufayli har yili 20-30 milliard kubometr "zangori olov" Buxoro – Ural gaz quvuri orqali Rossiyaga jo'natilgan. Uning yirik shaharlari, ishlab chiqarish korxonalari uchun ishlatilib, aholi xonadonlari gazlashtirilgan bo'lsa-da, o'sha paytda respublikamizning aholisi va xalq xo'jaligining atigi 20 foizi bu ne'matdan bahramand bo'lgani xolos.¹

Minglab tonna neftimiz ham shu zaylda chetga olib ketildi. Muborak, Sho'rtan, Kultog', Zevarda, Alan, Pomuq, Ko'kdumaloq konlaridan qazib olingan neft va gaz xom ashyosi O'rta Osiyoning boshqa mintaqalarida olingan mahsulotlar bilan birga Markazga olib ketilib, qayta ishlangach, Bolgariya, Vengriya, Chexoslovakiya, Germaniya, Polsha va boshqa Yevropa davlatlariga sotilgan va foydasi, asosan, totalitar tuzum manfaati yo'lida xizmat qilgan. Kuni-kecha oltin, paxta, pilla, neft, gaz kabi bebaho boyliklari mutassil talanib, hatto arzimagan gugurtni ham chetdan tashib keltirishga mahkum etilgan, bir so'z bilan aytganda, sho'ro saltanatining "xomashyo ombori"ga aylangan, ko'p yillar mobaynida iqtisodiyotning asosini qoloq qishloq xo'jalik tashkil etib kelgan respublikamiz istiqlol tufayli o'zining taraqqiyot yo'lini tanlab bu yo'lda dadil odimlamogda²

Mustaqillikning dastlabki kunlarida, O'zbekiston uchun eng ko'p chiqimli sohalardan biri don sotib olish bo'lsa, 2 million tonnadan ko'proq neft mahsulotlari xarid qilinib, buning uchun davlat xazinasidan juda katta miqdordagi mablag' sarflangan. Aytish joizki, g'alla va neft mustaqilligi – Vatan taqdirini belgilovchi manba edi. Respublika hukumatining bu sohada tub burilish yasash, don va neft mustaqilligiga erishish uchun davlat dasturining ishlab chiqilishi tarixan qisqa davr ichida mamlakatimizni o'zini-o'zi don va neft mahsulotlari bilan to'la ta'minlashga qaratildi. Qorovulbozor tumanida neftni qayta ishlash zavodining qurilishi mamlakatimiz uchun tarixiy sharoit hosilasidir. Salkam uch oy davomida tegishli vazirlik va mutaxassislar tomonidan olib borilgan tahlillardan so'ng respublika hukumatining 1993-yil 3-

¹ Агзамов А. Современное состояние и перспективы развития нефтяной отрасли Республики Ўзбекистан / Минтакалар ташқи иқтисодий фаолиятини инновацион ривожлантиришнинг устувор йўналишлари номи Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. -Тошкент,2014. № II. - Б. 98- 100.

² Солиев Б. Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи.-Тошкент: Алишер навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007.-Б. 17-32

Бухоро тарихи масалалари (Энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

avgustda iqtisodiy mustaqilligimizni mustahkamlash, mamlakatni neft mahsulotlari bilan ta'minlashga xizmat qiluvchi – Buxoro neftni qayta ishlash zavodini qurish bo'yicha maxsus 389- sonli qarori qabul qilindi.¹

Zavod qurilish ishlarida jahonning 10 dan ortiq mamlakatlaridan kelgan mutaxassislar ishtirok etdi. AQSH, Irlandiya, Shvetsariya qurilish firmalarining mutaxassislari shu davlatlarda ishlab chiqarilgan elektr uskunalarni montaj qilishdi². Olma-ota termoizolyasiya tashkiloti esa bosma estakada orqali o'tadigan elektr tarmoqlari va quvurlarini o'tkazishdi. Hukumatimiz tomonidan qabul qilingan 1993-yildagi 389-sonli qaror bo'yicha tashkil qilingan guruh tomonidan dunyodagi eng yetakchi neft zavodlarni qurishda ixtisoslashgan firma va kompaniyalar faoliyati obdon o'rganildi³. Eng zamonaviy texnika va texnologiyalarni, fan yutuqlarini o'zida mujassamlashtirgan Fransiyaning "Teknip" firmasi tanlab olindi. Fransiyaning "TEKNIP", Yaponiyaning "Marubeni", "Jey-Ji-Si" kompaniyalari tomonidan konsorsium tuzildi. Loyihalarni amalga tadbqiq etish uchun o'tkazilgan tenderda Turkiyaning yetakchi xalqaro pudratchilaridan hisoblangan "GAMA" firmasi g'olib chiqdi⁴.

Tantanali marosimda so'zga chiqqan Fransiyaning "Teknip" firmasi prezidenti P'yer Vayo cho'l bag'rida barpo etilgan ushbu inshootni o'zbeklarning XXI asr mo'jizasiga qiyoslab, o'tgan o'n olti yarim oy mobaynida misli ko'rilmagan bunyodkorlik, qurilish-montaj ishlari bajarilganligini e'tirof etdi⁵.

Yuqorida keltirilgan barcha fikrlar bugungi kunda faoliyat yuritayotgan neftni qayta ishlash zavodiga tegishli bo'lgan muzeyda o'z ifodasini topgan. Buxoro neftni qayta ishlash zavodi muzeyi dastlab, Buxoro viloyati Qorovulbozor tumani markazida joylashgan "Neftchilar madaniyat saroyida" 2007-yilning 24-yanvar kundan o'z faoliyatini boshlagan edi. Ushbu muzey birta katta xonadan iborat bo'lib, umumiy maydoni 75 m² ni tashkil etgan. Muzeydagi eksponatlar sonining ko'pligi, maket va jihozlarni namoyish etishga imkoniyatning chegaralanganligi, muzeyga tashrif buyuruvchi mehmonlar sonining kamligidan ham kuzatilsa bo'ladi.

Muzey 2022-yil avgust oyigacha shu tarzda faoliyat yuritib kelgan. Muzey direktori va tashkilotchilaridan Shukurov Azamat Komilovichning bir necha bor zavod rahbariyatiga muzey faoliyatini zamon talablaridan kelib chiqib, qayta tashkil etish to'g'risidagi qilingan murojaatlari keyinchalik o'z samarasini bera boshladi. Masalan, qaytadan tashkil etilgan muzey umumiy maydoni 120 m² ga etib, u uchta bo'limdan iborat qilib qayta tamirdan chiqarildi.

Birinchi bo'lim "Kirish" bo'limi deb atalib, Buxoro neftni qayta ishlash zavodining qurilishi va ishga tushirilishi tarixiga oid jarayonlar bilan bog'liq lavhalar va eksponatlardan iboratdir.

Ikkinchi bo'lim esa "Zavod faoliyati" deb nomlanib, zavodda faoliyat yuritib kelgan va kelayotgan na'munali va o'rnak bo'ladigan ishchi-xodimlarning ish faoliyatlari, ular erishgan yutuqlar va natijalar haqidagi fotolavhalar va turli xildagi diplom, faxriy yorliq, tashshakurnoma kabi hujjatlar namoyish qilingan.

Uchinchi bo'lim "Asosiy bo'lim" nomi bilan atalib, zavodning loyihasi tushirilgan maket va taqdimotda ishtirok etgan bugungi kundagi O'zbekneftgaz tashkilotining raisi Mexriddin Razzoqovich Abdullayevning suratlari ham ko'rgazmadan kerakli joy egallagan. Hozirda muzeyda 100 dan ortiq eksponat 50 dan ortiq albom, 10 dan ortiq kubok va sovrinlar, zavodda ishlab chiqarilgan mahsulot uchun berilgan 15 ta sertifikat, 8 dona video monitor, 4 dona videoprojektor, 2 dona zavod loyihasi tasvirlangan maket hamda xuddi shu zavodda bugungi kecha-kunduzda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar: benzin, kerosin, salyarka kabi yoqilg'i

¹ O'zbekistan Respublikasi Prezidentining 21.08.2006 yil sanasidagi № PP-446-sonli qarori.

² Иванина И.Э. Управление устойчивым развитием предприятий нефтегазовой промышленности. -Ташкент, 2013.

³ Халқ сўзи. 1996 йил 16 декабр сони.

⁴ Akramov B.Sh., Mavlonov A.V. XX asr neft geografiyasi // ToshDTU xabarлари, №3, 1999 y.

⁵ Файзуллаев Ш.Н. Базовая отрасль экономики страны за 20 лет. Становление, динамическое развитие // Узбекский журнал нефти и газа. Спец.вып.-Ташкент, 2012. -С. 6-11.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

turlaridan namunalar ekspozitsiyaga namoyish uchun qo'yilgan. Muzeining zamonaviy tarzda qayta shakllanishida va yangicha ko'rinishga ega bo'lishida Buxoro neftni qayta ishlash zavodi "Axborot xizmati" markazi bo'limi boshlig'i Iroda Fatxulinaning xizmatlari juda katta ekanligini ta'kidlash lozim. Sababi zavodning ochilishi va faoliyati bilan bog'liq jarayonlar tasvirlangan fotolavhalar hamda maket va eksponatlarni yig'ishda aynan Iroda Fatxulina xizmatlari beqiyos. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, muzey O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy rivojlanishida eng asosiy o'rinni egallagan neft mahsulotlarini ishlab chiqarish tarixiga bag'ishlangan¹. Bu soha tarixini o'rganish va sharaflı kasb faoliyatini keng yoritish hozirgi kunning asosiy vazifalaridan biriga aylanib bormoqda.

“РАХТЗАНОН” МАРОСИМИ ЭТНОГРАФИК ТАҲЛИЛИ (БУХОРО ВОҲАСИ МИСОЛИДА)

З.А.Шамсиева

Термиз давлат университети таянч докторанти

Тел: +998979075777

Бухоро воҳаси никоҳ тўйи маросимлари тизимида бошқа воҳаларда учрамайдиган маросимлар, удумлар, расм-русумлар мавжуд. Фотиҳа тўйи дастурхони ёзилиши олдида киз уйида ўтказиладиган шундай маросимлардан бири-“рахтзанон” маросимидир. “Рахтзанон”-форс-тожик тилидан таржима қилинганда “рахтурди”, яъни “чизик қилиб терди” деган маънони билдиради.

Ахборотчиларнинг маълумотларига қараганда, Бухоро шаҳрида фотиҳа тўйи дастурхони ёзилишидан олдин “борбиёрон” ёки “тўйбиёрон” удуми, “рахтзанон” каби маросимлар ўтказилади. Фотиҳа тўйидан бир кун олдин келин уйига куёв оиласи томонидан бирор вакил томонидан (асосан, тоғъаси ёки амакиси) 1 та қўй ва тўй дастурхони учун маҳсулотлар келтирилади.² Ушбу удум Бухоро шаҳрида “борбиёрон” деб аталади ва у республикамизнинг Қашқадарё воҳасида ҳам айнан худди шундай аталиши манбаларда қайд этилган.³ “Борбиёрон” даврида келтириладиган маҳсулотлар хонадонларнинг иқтисодий аҳволига қараб фаркланади. Баъзи куёв хонадонлари тўй дастурхони учун барча ноз-неъматларни келтирса, баъзилар фақатгина ун, ёғъ, шакар, гўшт каби асосий истеъмол маҳсулотларини келтириш билан чекланишади.⁴ Бухоро вилоятининг Шофиркон⁵, Гиждувон⁶ туманларининг айрим хонадонларида фотиҳа тўйидан олдин келтириладиган ушбу чорва ва истеъмол маҳсулотлари куёв томонидан келинга бериладиган “қалин” ҳисобида баҳоланар экан.

Айрим ахборотчилар эса, келтирилган чорва моли келиннинг онасига ҳадя қилинадиган “сут ҳаққи”(тож. “ҳаққи шир”) сифатида ҳисобланишини айтиб ўтишди. Ушбу маҳсулотларни қабул қилган келин хонадони вакили “бор”ни келтирган куёв қариндошига чопон(тож.”жома”) ва нон, ширинликларни миннатдорлик белгиси сифатида тортиқ қилади.⁷

Куёв вакили томонидан келтирилган “бор” қабул қилиб олинган, келин хонадонида “рахтзанон” маросими ва фотиҳа тўйи учун тайёргарлик бошланади.

Фотиҳа тўйи кунида, “рахтзанон” маросимидан олдин куёв хонадони аёллари келиннинг уйига карнай-сурнай садолари остида келин учун тайёрланган сарполарни 4 та, баъзида 8 та лаълиларга солиб келтиришади. 1950-1960-йилларда, асосан, 4 та дастурхонда сарполар келтирилган бўлса, йиллар ўтиши билан келтириладиган

¹ Бухоро неftни қайта ишлаш заводи: Альбом-журнал. – Бухоро, 1997. - Б.7-8.

² Dala ma'lumoti. Buxoro shahri, Xo'ja Nurobod ko'chasi. 2023-yil.

³ Тошева Г. Қашқадарё воҳаси никоҳ тўйи маросимлари.-“Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси” нашриёти.-Т.-Б.51.

⁴ Dala ma'lumoti. Buxoro shahar, Mehtar anbar ko'chasi. 2023-yil.

⁵ Dala ma'lumoti. Shofirkon tuman, Mirzoqul MFY. 2023-yil.

⁶ Dala ma'lumoti, G'ijduvon tumani, Armechan MFY. 2023-yil.

⁷ Dala ma'lumoti,. Buxoro tuman, Foshun MFY. 2022-yil.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

дастурхонлар сони ошиб бораётганлиги яққол кўзга ташланипти. Бугунги кунда, келинсарполар 8та, ҳаттоки 10 тагача дастурхонларда келтирилган ҳолатларни Бухоро шаҳрида бўлиб ўтган никоҳ тўйларида кузатдик. Келин учун тайёрланадиган сарполарнинг таркиби ҳам сезиларли ўзгаришларга учраган. Ўтган асрда келинсарпога, асосан, келин учун қўйлақлик мато, оёқ кийими ва рўмол қўйилган бўлса, бугунги кунда, келин учун атир-упалар, сумкалар, турли тақинчоқлар қўйиш ҳам урфга айланган.¹

Куёв томонидан тантанали равишда келтириладиган лаълиларни келин хонадони аёллари ҳурмат билан кутиб олиб, қудалар қўлидан олишади ва меҳмонларни уйга киргизишади. Шундан сўнг келин уйида “рахтзанон”(ўзб.“рахт урди”)-аёллар маросими ўтказилади. XX аср совет этнографлари, шу жумладан, Бухоро воҳаси Қоракўл тумани тўйлари борасида дала тадқиқотлари асосида ёзилган Т.Емельяненконинг “Современная свадьба в Каракуле: традиции и инновации” мақоласида ҳам ушбу маросимнинг ўтказилиш тартиби хусусида айрим мулоҳазалар келтирилган.²

“Рахтзанон” маросимида келин ва куёв хонадонининг, асосан, ёши катта аёллари иштирок этишади. Бунда келин сандиги устига унинг онаси ва қайнонаси томонидан тайёрланган кўрпачалар текис қилиб терилади ва кўрпачаларнинг устига келиннинг онаси ва қайнонаси томонидан махсус тайёрланган сўзанилар чизик кўринишида (тож.“рахт”) терилади. Рахт - сандиқ устида баланд қилиб териладиган кўрпа, кўрпача, ёстик, болиш ва бир нечта сўзанадан иборат бўлади.³ Одатда, келин ва куёв оналари томонидан 4 тадан сўзани тайёрланади. Бугунги кунда эса айрим тўйларда ушбу сўзаниларнинг сони 10-12 тагача ошганлигини ҳам кузатишимиз мумкин. Кўрпачалар сандиқ устига терилиб, сўзанилар уларнинг устига навбатма-навбат устма-уст ташланади. Охирги бўлиб ташланадиган сўзани тожиклар орасида “болинпўш”(ўзб. устки ёпинчиқ) ёки “жойпўш”(ўзб. “жойнинг устини ёпадиган сўзани”) дейилади. О.А.Сухарева Самарқанд тожикларида ҳам “рўйи жо”(ўзб.“жойнинг юзи”), “болинпўш”(ўзб. “устки ёпинчиқ”) жойнамоz (ўзб. “намоz ўқиш учун мўлжалланган гиламча”) каби махсус сўзанилар ишлатилганлигини айтиб ўтган.⁴ Шунингдек, тожик маданиятини тадқиқ этган олим Р.Р.Рахимовнинг ёзишича, “болинпўш” деб номланадиган сўзани келин-куёвнинг никоҳ тўшагининг устига тўшаб қўйиш учун доимий фойдаланилган.⁵

“Жой” терилгач, келин ва куёвнинг оналари бир-бирларини муборакбод этиб табриклашади ва жой устига ҳар икковлари ширинлик ташлаб, “ёшларнинг ҳаётлари шу ширинликлардек ширин бўлсин” деб ният қилишади. Шундан сўнг, даврада ўтирган кекса онахонлар одатда “Моҳо задем рахташа, Аллоҳ тият бахташа”(ўзб. “Бизлар урдик рахтини, Аллоҳ берсин бахтини”) дея қўлларини дуойи Фотиҳага очишади.⁶

“Рахтзанон” маросимининг ўзига хос расм-русумларидан яна бири -бу келин онасининг давра меҳмонларига кичик ҳадялар тортиқ қилишидир. равишда меҳмонларга игна, ип ва ангушпонани рўмолча ичига тугиб беришган. Биринчидан, ушбу буюмлар ўтмишда барча аёлларга керак бўладиган буюмлар саналса, иккинчидан, бўлажак келиннинг рахтига терилган кўрпача-ю, сўзанилар айнан мана шу предметлар орқали қилинган меҳнатлар натижасида юзага келганлигига ишорадир. Бугунги кунда эса рўмолча ичига тугилган ушбу буюмлар ўрнига, турли қутиларда(ҳаттоки, келин-куёвнинг исмлари ёзилади) шоколадлар, рўмолча ва пул ҳам тарқатилади.

¹ Dala ma'lumoti. Buxoro shahri, Yoshlik MFY.2023-yil.

² Емельяненко Т.Г. Современная свадьба в Каракуле: традиции и инновации. / Музей. Традиции. Этничность. Этнические традиции в культуре.-2013, № 1 (3).-С.27.

³ Nafiddinova X.R. Mustaqillik yillarida Buxoro vohasi aholisi an'anaviy oilaviy marosimlari va ulardagi o'zgarishlar. Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlagan dissertatsiya. - Termiz, 2023.-B.71.

⁴ Сухарева О.А. К истории развития Самаркандской декоративной вышивки // Литература и искусство Узбекистана. Ташкент, 1937.

⁵ Р. Р. Рахимов. Коран и розовое пламя (размышления о таджикской культуре).- Санкт-Петербург „«Наука».- 2007.-С.

⁶ Dala ma'lumoti Buxoro shahri, Afshormahalla MFY.2023-yil fevral.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Рахтзанон маросимида кўрпача ва сўзаниларнинг текис терилишига алоҳида аҳамият берилади. Чунки текис чизик қилиб терилган "рахт"(кўрпачалар йиғиндиси) халқ қарашига кўра, текис, бежавотир, хотиржам ҳаёт тимсоли ҳисобланади. Бундан ташқари, кўрпачаларни териш бефарзанд ёки турмушидан ажралган аёлларга юклатилмайди. "Жой" нинг қиблага қарган томонида жойнамоз илиб қўйилади. Бу эса халқимизнинг "Ёшларнинг бошлари саждадан узилмасин" каби исломий эътиқодлари ҳам никоҳ тўйи маросимларида алоҳида ўрин эгаллаганлигидан дарак беради. "Рахтзанон" маросими пайтида терилган кўрпачаларни фақатгина келинни куёв уйига олиб кетаётганда, куёв томонидан келиннинг орқасидан юборилган аёл киши(куёвнинг холаси, аммаси, янгаси) йиқитади.¹ Уни фақат қизни куёвниқига олиб кетаётганда кайвониларгина бузиб, уловларга юклаши мумкин бўлган. Бу вазият ҳаттоки халқ кўшиқларида алоҳида ифодаланганлиги Бухоро воҳаси никоҳ тўйи маросимлари фольклорини ўрганган Г.Й.Шербекова томонидан ҳам қайд этиб ўтилган.² Унинг айтишича, "рахт" йиқитилганда кайвонилар томонидан ушбу кўшиқ ҳам хиргойи қилинган:

Кайвонилар рахтингни

Бузар бўлди, ёр-ёр.

Олиб сани юртига

Кетар бўлди, ёр-ёр.

Бундан ташқари, Г.Й.Шербекова рахтнинг шунгача бузилиши, кулаб тушиши ёмонликка, бахцизликка нисбат берилиши сабабли уни эҳтиёт қилишларини, рахтга суянмасликларини, тегилмасликларини, унга суянган киши келинга ғайрли деб қаралишини ҳам айтиб ўтган.³

Хулоса қилиб айтганда, Бухоро воҳаси никоҳ тўйи маросимлари ўзининг ранг-баранглиги билан алоҳида ажралиб туради. Никоҳ тўйи куни маросимлари қаторидан жой олган "Рахтзанон" маросими ҳам келин ва куёв хонадонлари, қариндошлар орасидаги меҳр-мурувватни, аҳилликни мустаҳкамлашга хизмат қилиши билан бир қаторда, ёшларни миллий урф-одат ва анъаналаримизга содиқ қилиб тарбиялашда муҳим рол ўйнайди.

ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИДА АҲОЛИНИ ИСТЕЪМОЛИ МОЛЛАРИ БИЛАН ТАЪМИНЛАШ БОРАСИДА АМАЛГА ОШИРИЛГАН ТАДБИРЛАР.

Асрор Пардаев
Қарши ДУ доценти

Аҳоли сонининг ортиб бориши нафақат озиқ-овқат молларига балки, ноозик-овқат молларига бўлган талабни ҳам ортишига сабаб бўлади. Айниқса, кийим-кечак, пойафзал, ва бошқа буюмларга бўлган эҳтиёж йилдан-йилга ортиб бормоқда. Ноозик-овқат маҳсулотлари кўпроқ эластик бўлади. Аксарият пайтда нархга таъсири сезилади, аҳолининг даромад даражаси одатда руҳий эскириш жараёнида истеъмол мавсумий тебранади. Кийим бош, пойафзалга бўлган истеъмол жуда ўзгарувчандир. Чунки замон ўзгариши билан моданинг алмашиши, мавсумий давр ва бошқа омиллар бу жараёни келтириб чиқаради. Аммо баъзи ноозик-овқат товарларининг ўзгарувчанлиги узоқ вақт давомида юз беради.

Халқ истеъмоли молларини ишлаб чиқаришдаги имкониятлардан Қашқадарё вилоят агросаноат қўмитаси тармоқларида ҳам етарли даражада фойдаланилмаган.

¹ Dala ma'lumoti. Buxoro shahri, Xo'ja Nurobod MFY. 2023-yil yanvar.

² Шербекова Г.Я. Бухоро никоҳ тўйи фольклорининг локал хусусиятлари, жанрий таркиби ва бадияти. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (phd) диссертацияси автореферати. - Бухоро. -2022. - Б.15.

³ Шербекова Г.Я. Бухоро никоҳ тўйи фольклорининг локал хусусиятлари, жанрий таркиби ва бадияти. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (phd) диссертацияси автореферати. - Бухоро. -2022. - Б.15.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Натижада агросаноат комплексида ана шундай товарлар ишлаб чиқариш режалари амалга ошмаган. Қашқадарё вилоятида маҳаллий саноат ва маиший хизмат бошқармаларида ҳам халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариш суръатлари секинлик билан амалга ошган. Қашқадарё вилоятидаги кооперативлар қурилиши секинлик билан ривожланган. 1988-йилда вилоятда 126 кооператив ташкил этилган бўлиб, уларнинг аксарият қисми умумий овқатланиш соҳасидаги кооперативлар бўлган. Халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқарувчи кооперативлар вилоятда 27 тани ташкил этган. Қамаш, Улянов, Яккабоғ, Дехқонобод, Баҳористон, Ғузор туманларида бундай кооперативлар умуман ташкил этилмаган. Маҳаллий саноат корхоналарида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар сифати талабга мутлақо жавоб бермаган¹.

Чироқчи касаначилик, Қарши тикувчилик, Китоб халқ истеъмоли моллари, Косон қандолатчилик фабрикаларида ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг каттагина қисми давлат стандартлари талабига жавоб бермаган. Биргина 1988-йилдан юқорида зикр этилган корхоналар 33 та рекламация олиб, 29 минг сўм жарима тўлаган².

1994 йилда вилоят аҳолисига 1717 корхона маиший хизмат кўрсатган. Бу корхоналарнинг 772 таси шаҳарларда, 945 таси қишлоқларда жойлашган. Ушбу корхоналарда аҳолига 22,1 млн сўмлик маҳсулот аҳолига етказиб берилган.

Вилоятда аҳолига маиший хизмат кўрсатиш 1990 йилда барча соҳалар бўйича жон бошига ўртача 15,01 сўмга тенг бўлса, қишлоқ аҳолисига хизмат кўрсатиш 12,22 сўмга тенг бўлди. Ўзбекистонда бў кўрса 20,78 ва 15,72 сўмга тўғри келган. Қашқадарё шаҳар аҳолиси жон бошига маиший хизмат кўрсатиш ҳажми бўйича вилоятлар орасида 12 чи қишлоқлар бўйича 9 ўринда туради. Аҳолининг асосий қисми қишлоқларда истиқомат қилганлиги учун маиший хизмат кўрсатишни яхшилаш муҳим эди. Лекин қишлоқ жойларда маиший хизмат кўрсатишнинг ривожламаганлигининг сабабларидан бири аввало қишлоқларнинг тарқоқ жойлашганлиги бўлган.

Қашқадарё вилоятида бозор шароитларига ўтиш даврида аҳолининг ижтимоий ҳимоясини таъминлаш мақсадида уларга озиқ-овқат ва турли хом-ашё маҳсулотлари сотишнинг имтиёзли йўллари ишлаб чиқишда ҳам қатор ижобий ишлар амалга оширилди. Хусусан, ўтган асрнинг 90 йиллари бошларида ун, макарон маҳсулотлари, гуруч, ўсимлик мойи, чой, шакарқанд, тухум, гўшт ва гўш маҳсулотлари, кир совун, ип-газлама матоларни сотишда чекланган нархлар белгиланди ва кучли ижтимоий муҳтож аҳолига уни имтиёзли нархларда сотиш йўллари ишлаб чиқилди³.

Бундай қийинчиликларга қарамадан мазкур муаммолар ҳал этила бошланди. Иқтисодий аҳволнинг мураккаблигига қарамадан аҳоли истеъмолида бўлган энг муҳим товарлар ва хизматларга имтиёзли нархларнинг белгиланиши, маориф тизимига нисбатан моддий жиҳатдан имтиёзлар берилиши, уй-ойларнинг текин хусусийлаштирилиши таъминланди. Булар ўз навбатида ички бозордаги озиқ-овқат ва саноат моллари асосий турларининг истеъмол қилиниш меъёрларини қайта кўриб чиқиш, ҳимояга муҳтож аҳоли қатламларини қўллаб-қувватлаш борасида мақсадли ишларни амалга ошириш ва ижтимоий ҳимоя доирасининг аҳолининг муҳтож табақаларини тўла қамраб олишга, ижтимоий ҳимоя чора-тадбирларини амалга оширишда, уларга табақалашган тарзда ёндашишга ёрдам берди⁴.

¹ Дониёв И. Қайта кўриш йилларида Қашқадарё вилоятидаги ижтимоий-иқтисодий жараёнлар.// Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиш тарихи: 1980-1990 йиллардаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий имкониятлари. Илмий тўплам. Тошкент. "TURON IQBOL". 2019 йил.127-6.

² Қашқадарё ҳақиқати.1988-йил,10-декабр.

³ Yormatov.F "O'zbekistonda aholining ijtimoiy himoyalash tizimi: holati, shakllanish jarayoni, rivojlanish istiqbollari (1991-2010 yillar janubiy viloyatlar misolida) Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan\Toshkent-2010 33-37 b.

⁴ Yormatov.F "O'zbekistonda aholining ijtimoiy himoyalash tizimi: holati, shakllanish jarayoni, rivojlanish istiqbollari (1991-2010 yillar janubiy viloyatlar misolida) Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan \Toshkent-2010 38 b.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Қашқадарё вилоятида истеъмол товарлари ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари, 1997 йилда 125,5, 1998 йилда 117,2, 1999 йилда 112,6, 2000 йилда 113,1, 2001 йилда 112,7, 2002 йилда 108,5, 2003 йилда 112,3, 2004 йилда 117,2, 2005 йилда 112,1, 2006 йилда 116,7, 2007 йилда 115,2¹.

Қашқадарё вилоятида истеъмол товарлари ишлаб чиқаришнинг ўсиш суратлари, 2008 йилда 117,4, 2009 йилда 107,1, 2010 йилда 111,2, 2011 йилда 117,4, 2012 йилда 108,2, 2013 йилда 110,4, 2014 йилда 106,7².

Воҳа аҳолиси даромадларининг ўсиш даражаси ошиб борди. Вилоятда 2010 йилда ишчи-хизматчиларининг ўртача ойлик иш ҳақи суммаси 862,8 минг сўм бўлган бўлса, 2017 йилга келиб, 1070,8 минг сўм (224,1 %) га кўпайганлиги аниқланди. Вилоятнинг Муборак, Ғузор туманлари ва Қарши шаҳрида аҳолининг ўртача ойлик иш ҳақи нисбатан юқоридир. Бу уларда аҳоли бандлиги, яратилган иш ўринлари сони бўйича бошқа ҳудудларга қараганда анча юқори улушга эгалигидан, вилоят аҳолисининг Муборак ва Ғузор туманларидаги йирик саноат корхоналарида бандлиги таъминланганидан далолат беради³.

2014 йилда Қамаши туманининг иқтисодий кўрсаткичларидан саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш 79.4 млрд.сўм, яъни 110,9 % га, истеъмол товарлари ишлаб чиқариш 27,5 млрд. сўм 107.9 %га, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш 259.5 млрд. сўм, яъни 105.5 % га, асосий капитал киритилган инвестициялар 128.5 млрд. сўм, 162,9 % га, қурилиш ишларини бажариш ҳажими 79.9 млрд. сўм, 116.0 % га, савдо айланмаси 313.5 млрд. сўм, 116.1 % га, пуллик хизматлар 84.5 млрд. сўм, 1104 % га ўтган йилга нисбатан оширилди.

Аҳолини чорвачилик, деҳқончилик маҳсулотлари билан таъминлаш, истеъмол бозорини йил давомида сифатли, арзон маҳсулотлар билан таъминлаш, халқимизнинг моддий манфаатдорлигини, турмуш фаровонлигини ошириб бориш энг устувор вазифа ҳисобланади. 2014 йилда 25303 тонна гўшт, 74016 тонна сут, 43810 тона тухум, 4412,8 тонна картошка, 33975,0 тонна сабзавот, 7686,9 тонна мева, 1741,1 тонна узум ва 8291,6 тонна полиз маҳсулотлари ишлаб чиқарилди⁴.

Озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш 2021 йил январь-декабрь ойларида 3010,3 млрд. сўм, ўсиш суръати 90,3 %, алкогольсиз ичимликлар ишлаб чиқариш 115,1 млрд. сўм, ўсиш суръати 88,1 %, тўқимачилик буюмлари 4040,6 млрд. сўм, ўсиш суръати 126,2 %, кимё маҳсулотлари ишлаб чиқариш 3699,8 млрд. сўм, ўсиш суръати 103,1 %, мебель ишлаб чиқариш 90,3 сўм, ўсиш суръати 79,5 %, истеъмол товарларини ишлаб чиқариш 4615,4 млрд. сўм, ўсиш суръати 98,0 %, озиқ-овқат товарлари 2860,9 млрд. сўм, ўсиш суръати 97,9, ноозиқ-овқат маҳсулотлари 1754,5 млрд. сўм, ўсиш суръати 98,7 %⁵.

Тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқарилишини рағбатлантириш ва турларини кенгайтириш, истеъмол товарлари ишлаб чиқариш ҳажмини 2020 йилнинг январь-декабрь ойларида нисбатан 98,0 % ни ташкил қилиб, жами саноат ишлаб чиқариш ҳажимидаги улуши эса 24,6 % ни ташкил этади.

Озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш 2753,8 млрд. сўмга етказилиб, жами истеъмол товарларидаги улуши 59,7 % ни, ноозиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш 1754,5 млрд. сўм, жами истеъмол товарларидаги улуши 38,0 % ни, алкоголь маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажми эса, 107,2 млрд. сўм ҳисобланиб жами истеъмол товарларидаги улуши 2,3 % ни ташкил этди⁶.

¹ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. Yillik statistik to'plam. Toshkent – 2009. 241 b

² O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. Yillik statistik to'plam. Toshkent – 2015 215 b

³ Markaziy Osiyo sivilizatsiya tizimida O'zbekiston tarixi va madaniyati. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to'plami. Qarshi – 2022. 510 b.

⁴ Tursunboy Boymirov. O'rolboy Boyqobilov. Qamashi va qamashiliklar. Toshkent – 2016. 275 b

⁵ Qashqadaryo viloyatining 2021 – yil yanvar-dekabr statistik axborotnomasi. Qarshi – 2022. 20 b.

⁶ Qashqadaryo viloyatining 2021 – yil yanvar-dekabr statistik axborotnomasi. Qarshi – 2022. 25 b.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Худудларда истеъмол товарлари ишлаб чиқариш ҳажми энг юқори улушга эга бўлган Қарши шаҳар (23,3 %), Чироқчи тумани (12,9 %), ташкил этади. Шу билан бирга энг кам улушга эга бўлган Касби (2,2 %), Муборак (1,7 %), туманларига тўғри келади.

Қашқадарё вилоятида саноат ишлаб чиқаришда энг юқори ўсиш суръатлари Касби тумани (163,9 %), Нишон тумани (146,3 %) кузатилмоқда.

Шу ўринда истеъмол товарлари ишлаб чиқаришда энг йирик ўсиш суръатлари Шаҳрисабз тумани (107,3 %), Деҳқонобод тумани (106,0 %), Чироқчи тумани (103,3 %), Ғузор тумани (103,0 %), Миришкор тумани (102,5 %), Касби тумани (102,4 %) кузатилган.

Кичик тадбиркорлик субъектлари томонидан саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда бир маромдаги ўсиш кузатилди. Дастлабки маълумотлар бўйича 2021 йилнинг январь-декабрь ойларида Қашқадарё вилоятида саноат ишлаб чиқаришда кичик бизнеснинг улуши 26,3 % ни ташкил этди¹.

Худудлар кесимида кичик бизнеснинг саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги энг юқори улуш Китоб (жами маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги улуши 98,7), Шаҳрисабз тумани (84,0 %) ва Яккабоғ (80,7 %) туманларида кузатилди. Шу билан бирга, энг кичик улуш Касби (9,4 %), Ғузор (5,9 %), Нишон (4,3 %) туманларида кузатилди².

Худудлар кесимида саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш аҳоли жон бошига тўғри келиши энг юқори кўрсаткич Нишон туманига (29562,3 мин сўм), Ғузор туманига (16120,3 минг сўм), Қарши шаҳри (10734,3 минг сўм)га тўғри келди. Энг паст кўрсаткич эса Қамашли тумани (1706,5 минг сўм), Китоб тумани (1373,9 минг сўм) га тўғри келди.

Худудлар кесимида истеъмол товарлари ишлаб чиқариш аҳоли жон бошига тўғри келиши энг юқори кўрсаткич Қарши шаҳри (3834,6 минг сўм), Шаҳрисабз шаҳри (2201,6 минг сўм), Шаҳрисабз тумани (2111,6 минг сўм), Чироқчи тумани (634,4 минг сўм), Касби тумани (492,0 минг сўм)га тўғри келади³.

Иқтисодий ўзгаришлар аҳоли моддий фаровонлиги ошишига бевосита таъсир қилди. Воҳада аҳоли пул даромадлари 2006 йилда 2002 йилга нисбатан 251,3 % га ошди. Бу эса вилоят аҳолиси харид қобилиятига ижобий таъсир қилди. 2006 йилда якка тартибда 4 млн. 549 минг² метр уй-жой 2200 та дала ҳовли қурилди. Вилоятда бандлик муаммосига, кам таъминланган оилаларни барқарор даромад манбалари билан таъминлашга, умуман, ижтимоий муҳофаза масалаларига оид маълум ишлар олиб борилди⁴.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, мустақилликнинг дастлабки йилларида давлат томонидан истеъмол бозорини ҳимоя қилиш мақсадида энг зарур маҳсулотлар норма асосида бериладиган бўлди. Бозор иқтисодиётига ўтиш, пахта экинлари ўрнига ғаллачилик ва боғдорчилик майдонларининг кўпайиши натижасида аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлана борди. Шунингдек, аҳолининг харид қуввати ортиши натижасида ноозиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талаб ҳам ортиб борган. Натижада, аҳолининг яшаш шароитида ижобий ўзгаришлар руй берди.

АДАБИЁТЛАР РҲЙХАТИ:

1. Марказий Осиё цивилизация тизимида Ўзбекистон тарихи ва маданияти. Халқаро илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами. Қарши – 2022.
2. Турсунбой Боймиров. Ўролбой Бойқобилов. Қамашли ва қамашиликлар. Тошкент – 2016.
3. Қашқадарё вилоятининг 2021–йил январь-декабрь статистик ахборотномаси. Қарши – 2022.

¹ Qashqadaryo viloyatining 2021 – yil yanvar-dekabr statistik axborotnomasi. Qarshi – 2022. 27 b.

² Qashqadaryo viloyatining 2021 – yil yanvar-dekabr statistik axborotnomasi. Qarshi – 2022. 28 b.

³ Qashqadaryo viloyatining 2021 – yil yanvar-dekabr statistik axborotnomasi. Qarshi – 2022. 29 b.

⁴ Markaziy Osiyo sivilizatsiya tizimida O'zbekiston tarixi va madaniyati. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to'plami. Qarshi – 2022. 509 b.

4. Ёрматов.Ф “Ўзбекистонда аҳолининг ижтимоий ҳимоялаш тизими: ҳолати, шаклланиш жараёни, ривожланиш истикболлари (1991-2010 йиллар жанубий вилоятлар мисолида) Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган \ Тошкент-2010 .
5. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси. Йиллик статистик тўплам. Тошкент – 2009. Дониёв И. Қайта қўриш йилларида Қашқадарё вилоятидаги ижтимоий-иқтисодий жараёнлар.// Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиш тарихи: 1980-1990 йиллардаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий имкониятлари. Илмий тўплам. Тошкент. “TURON IQBOL”. 2019 йил.
6. Қашқадарё ҳақиқати. 1988-йил, 10-декабр.

БУХОРОДА НИШОНЛАНАДИГАН БАЙРАМЛАРНИ ЎРГАНИШ БЎЙИЧА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

**БухДУ, Жаҳон тарихи кафедраси
Катта ўқитувчиси
М.Ў.Юсупова**

Байрам туркийча сўздан олинган бўлиб, “катта йиғин”, “тўй” деган маънолар англатади ва авлоддан – авлодга мерос тариқасида ўтиб келаётган байрамлар анъанавий байрамлар дейилади. Анъанавий байрамлар ҳеч қачон бирор халқ ёки миллатнинг айна вақтдаги ижтимоий турмуши, ҳаёт кечириши билан бевосита боғлиқ бўлмайди. Бундай байрамлардан бири бу Наврўз байрамидир. Амир Музаффархон (1885-1910) даврида Наврўз байрами ва уни нишонлашга алоҳида эътибор берилган ва бу байрам шаҳар аҳолиси орасида икки ой давомида кенг нишонланган. Бу байрам шаҳарнинг шарқий қисмида жойлашган Ширбудин саройи¹ чорбоғида ташкил этилган бўлиб, чорбоғда байрам арафасида сайиллар ўйинлар ва турли хил томошалар, миллий кураш ва мусобақалар ўтказилган. Байрамлар ҳаётнинг давоми ҳисобланса – да, бироқ у вақтнинг монотонлигини (бир хиллигини) бузиб, унга муайян ритм бахш этади. Шу сабабли қадимдан байрамлар (маълум вақтда такрорланиб тургани учун) ўйга хос вақт ўлчови ҳисобланган. Кейинги йилларда илмий адабиётларда, рўзномаларда, даврий нашрларда “анъанавий байрамлар”, “янги анъаналар” деган терминлар, сўзларни тез – тез учратиб турамыз.

“Анъанавий байрамлар” деганда, маълум вақтда мунтазам равишда ўтказилиб туриладиган азалий, маданий, оммавий тадбирлар – Гуллар байрами, Лола сайли, Қовун сайли, Хирмон тўйи (Пахта байрами – ҳозирги ҳосил байрами) кўзда тутилган бўлиб, бу байрамлар қадимдан нишонланиб келинаётган халқ байрамларидир.

“Янги анъаналар” - булар ҳайтимизга энди кириб келаётган ва жойларда эндигина нишонланишга киришилган тадбирлардир². Бунга мисол тарзида шахримизда нишонлана бошлаган “Уч авлод учрашува”, “Олтин ва кумуш тўйлар”. Ҳозир ҳам байрам кунинда муайян вақт ўтганлигини ҳис қилиш мумкин. Шунинг учун байрамлар ўрганиш жараёнида қуйидаги гуруҳларга бўлиб ўрганилади:

Баҳор мавсумига алоқадор бўлган байрамлар;
Ёз мавсумига алоқадор бўлган байрамлар;
Куз мавсумига алоқадор бўлган байрамлар;
Қиш мавсумига алоқадор бўлган байрамлар.

¹ Ширбудун - Ширбадан, Шербудин тарзида талаффуз қилиниб, бу сўзлар бир – биридан фарқ қилади. Масалан, Ширбадан сўзи форс – тожик тилида Шир – сут, бадан – тана деган маънони билдирса, Ширбудун сўзи - шир халқи, элати маъноларини англатади. Шир, сир, чир, номлари билан қадимги туркий халқлардан бири номланган. Сир будун - «сир халқи», “сир қавми” маъносида Култегин ёдгорлигида (732-йил) учрайди..

¹ Монотеистик – ягона худо ҳақидаги тасаввурларга асосланувчи диний эътиқодлар.

² У.Қорабоев: Ўзбек халқ байрамлари/. Т.:”Шарқ”. 2002. – Б. 8 – 10

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Бухорода ҳар йил фаслида ҳатто ҳар ойда байрамлар ва маросимлар ўтказилган. Тўрт фаслда ўтказилиб келинган байрамларнинг айрими бугун унут бўлиб, янгича кўринишдаги, янгича талқинда байрамлар замонавийлашиб бораётгани кўзга ташланади. Халқимизнинг энг асосий байрами баҳор фаслида бир ой мобайнида нишонланадиган – Наврўз байрамидир. Тарихий манбаларда қайд этилишича, у қадим – қадим замонларда, яъни милoddан аввалги I минг йилликда ҳам нишонланган. Ҳозирги кунда бу байрам ўзининг объектив тарихий замини бўлганлиги учун ҳам яшовчан ва қадрли байрамдир.

Наврўз байрами. Олиб борилган тадқиқотлар натижаларига қараганда, илк темир даври Ўрта Осиё ҳудудларида маданий ҳаёт, миллий урф – одатлар, анъаналарнинг ривожланганлигини кузатишимиз мумкин. Шундай анъаналардан бири Наврўз байрамидир¹. Аслини олганда, Наврўз деҳқончилик маданияти шаклланиши таъсирида қарор топган. Наврўз байрами ҳақида энг тўла қизиқарли маълумотлар ва аниқ илмий ҳулосалар шарқ ёзма манбаларида - Фирдавсийнинг (934-1025) “Шоҳнома” достонида², буюк олим Абу Райҳон Беруний (973-1048) нинг “Китоб аш тавҳим” (“Тушунтириш”), “Қонуни маъсудий”, “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”³, Умар Хайёмнинг “Наврўзнома”⁴, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғатит турк”⁵, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”⁶ номли китобларида баён этилган. Булар ўрта аср манбалари сифатида машҳур бўлган. Бундан ташқари, Низомулмулкнинг “Сиёсатнома”сида Наврўз ва Меҳржон байрами кунлари подшоҳлар ўз қабулига шикоят ва аризалар билан келган оддий халқ вакиллари шаҳсан ўзлари қабул қилиб, тегишли қарорлар чиқарганлиги ва бу кунларда байрамни яхши ўтказиш ҳамда бирор кишини ҳафа қилмаслик учун барча аҳолининг ҳақхуқуқи баробар бўлганлиги тўғрисидаги маълумотлар баён этилган. Умар Хайём ҳам “Наврўзнома” асарида бу айёмнинг нишонланиши подшоҳ Жамшид даврида бошланганини айтиб ўтади. “Кимки Наврўз куни байрам қилиб қувонса, кейинги Наврўзгача ҳуррам бўлади ва фароғатда яшайди”, — деб ёзади Умар Хайём⁷.

Бухоро аҳолиси тарихи билан бирга байрамларини ҳам ўрганиш борасида Н.И.Веселовский жуда кўп меҳнат қилди. “Эндилиқда Бухорода ҳукмронлик қилаётган Манғитлар сулоласи” (1878), “Бухорода Қурбон ҳайити” (1888) номли асарлари билан Бухоро аҳолиси турмуш тарзини ёритиб беришга ҳаракат қилган⁸. Шунингдек, З. Арифхонова, Г. Зунунова томонидан ўзбек халқи байрамларига бағишланган асарда қадимий байрам Наврўз ва муқаддас таом сумалак ҳақида баён этилган бўлса⁹, халқимиз миллий қадриятларини акс этишини О. Бўриевнинг ишларида кўриш мумкин¹⁰. Этнолог олим О. Бўриев йил тақвимида алоқадор Наврўз ва исломий маросимларнинг мазмун-моҳиятини тарихий манбалар асосида ёритиб берган.

Бугун “Бухоро шаҳри куни”, “Гуллар байрами”, “Ҳосил байрамлари”, “Қовун сайли” кабилар маънавият дурдоналари сифатида кенгайтирилди. Ҳар бир байрам орқали халқ дарди, орзу – истаклари, тажрибалари авлоддан – авлодга қадрият сифатида ўтади. Янги давр, мазмун ва анъаналарининг пайдо бўлиш мустақил ҳаётнинг қувончли дақиқаларини тантана қилишга имкон берадиган янги тадбир – байрамлар яратишни таказо этади: Истиқлолни шарафлайдиган “Мустақиллик байрами, ҳаётимизнинг бош қомусини тарғиб

¹ БМТ 2010 йил 23 февралдаги қарори билан 21 мартни “Халқаро наврўз куни” деб тан олди.

² Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. Тошкент. “Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат” нашриёти. 1984. www.ziyouz.com/kutubxonasi

³ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. I – том. Т. Фан. – Б. 215 - 317

⁴ Умар Хайём. Наврўзнома, Т. “Меҳнат”, 1990, 54-бет.

⁵ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғатит турк. I том Ўзб ССР Фанлар Академияси нашриёти. 1960. – Б. 214 – 215; Маҳмуд Қошғарий. Девону луғатит турк. II том Ўзб ССР Фанлар Академияси нашриёти. 1961. – Б. 427; Маҳмуд Қошғарий. Девону луғатит турк. III том Ўзб ССР Фанлар Академияси нашриёти. 1963. – Б. 46; www.ziyouz.com/kutubxonasi

⁶ Б. Тўхлиев. Юсуф Хос Ҳожибнинг Қутадғу билиг асари. Тошкент. Ўзбекистон. 1991. – Б. 60

⁷ Умар Хайём. Наврўзнома, “Меҳнат”, 1990, 54-бет.

⁸ Бухоро шарқ дурдонаси / муаллифлар жамоаси. – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б. 89 – 93

⁹ У. Қорабоев. Ўзбек халқи байрамлари. - Тошкент: Шарқ, 2002. – Б. 240

¹⁰ О. Бўриев: Хўжамбердиев Т. Ўзбек халқи боқий қадриятлари. - Карши: Насаф, 2005.- Б. 195

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

этадиган "Конституция" куни расмий байрами сифатида нишонланадиган бўлди. Эндиликда келажак авлодни тарбиялашда алоҳида роль ўйнаётган шарафли касб эгалари меҳнати улуғлайдиган "Ўқитувчилар ва мураббийлар куни", ўтган аждодлар ёдини эсга олишга бағишланган "Хотира ва кадрлаш куни" мамлакатимизда кент кўламда нишонланиб келинмоқда.

Шунингдек, мустақиллик туфайли жаҳон маданияти равнакига муносиб ҳисса қўшган аждодларимиз таваллудларини нишонлаш ҳам анъанага айланди. Жумладан бу даврда Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1993), Баҳоуддин Нақшбанд (1993), Абдуҳолик Гиждувоний (1994), Мирзо Улуғбек (1194), Нажмиддин Кубро (1994), Феруз (1995), Амир Темур (1996), Аҳмад Фарғоний (1998), Жалолиддин Мангуберди (1999), Бурхониддин Марғиноний (2000) каби буюк аждодларимиз таваллудининг йирик саналари ЮНЕСКО – билан ҳамкорликда нишонланадиган бўлди. Жаҳон маданиятида буюк меъморий обидалари билан муносиб ўрин тутган қадимий шаҳарларимизга бағишланган халқаро тадбирларни тантанали байрам сифатида нишонланиши ҳам халқимизни ғоят қувонтирди. Айниқса, Бухоро шаҳрида 2001 йилдан бошлаб “Ипак ва зираворлар” анъанавий фестивали, 2018 йилдан фольклор ва ҳажвий кўшиқчилик анъаналарини тарғиб қилишга қаратилган қувноқ “Насриддин Афанди” фестивали, 2019 йилдан миллий таомлар ва ширинликлар намоёишига бағишланган “Шарқ таомлари” фестивали, ҳудуднинг туристик салоҳиятини янада кенгроқ тарғиб қилиш мақсадида “Бухоро шаҳри куни”, “Қовун сайли”, “Бухоро хунармандлари” фестиваллари ҳам ташкил этилиб келинмоқда.

Хуллас, нишонланиб келинаётган умумхалқ байрамлари Бухорода истиқомат қилиб келаётган оилалар ва унинг барча аъзоларининг фаол иштирок этиб келиши, уларнинг жамият олдидаги бурчи ва вазифасини ўташи масъулиятини ҳис этиши ва тартиб – қоидаларини мустаҳкамлашга, вояга етиб келаётган ёш авлоднинг байрамлар, тантаналар, сайиллар тўғрисидаги фикрларини бойитишга хизмат қилади. Кўпчилик байрамларда инсонлар катта тайёргарлик кўришади, бир – бирларини қутлашиб, совға – саломлар инъом қилишади. Эндиликда байрамлар маҳаллалар кесимида ўтказилиши, маҳалларга бўлган эътиборни яна кучайтирди. Бухоро вилоятидаги 544 та маҳаллада байрам кунлари белгиланиб халқ сайиллари ташкил этилиши йўлга қўйилди. Президентимизнинг 2017 – йил 3 – февралдаги “Маҳалла институтини янада такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида”¹ги Фармони қабул қилинган, Бухоро, Вобкент, Когон, Ромитан ва Шофиркон туманларида “Маҳалла маркази” мажмуалари қурилди. 22 та фуқаролар йиғини биноти қуриб битказилди. Ҳар йили маҳалла марказларида Наврўз байрами арафасида сумалак сайили, ярмаркалар, цирк томошалари ташкил этилади. Бугун байрамларимиз анча кўпайиб кенгайиб бораётганлигини дастлаб мактаб ҳаётига боғлаймиз ва шартли равишда мактабларда ўтказиладиган байрамларни эса қуйидагиларга бўламиз: Биринчиси мактаб ҳаётига оид бўлган анъанавий байрамлар бўлиб, улар: "Биринчи кўнғироқ (Билимлар куни)", "Ўқитувчилар ва мураббийлар куни", "Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган кун", "Ватан ҳимоячилари куни", "Буюк сиймолар таваллуд топган кун", "Онажонлар байрами", "Хотира ва кадрлаш куни", "Сўнгги кўнгароқ", "Битирувчилар кечаси". Иккинчиси миллий халқ анъаналари байрамлари бўлиб, улар: "Наврўз", "Мустақиллик куни", "Ҳосил байрами", "Тул сайли", "Қовун сайли", "Қушлар байрами" каби меҳнат ва табиат байрамларидир. Шундай экан, байрамлар ўз - ўзидан байрам шаклида юзага келмайди ва уни хоҳлаганча, хоҳлаган ерда нишонлаб бўлмайди. Кишилар имкониятини ҳисобга олиб, замон талабларидан келиб чиққан ҳолда, миллийлик, урф – одат, анъаналарга амал қилган ҳолда, мавзу ва ғоя уйғунлигида ташкил этилган ҳар қандай байрам ва томошалар юқори даражада ўтказилган байрамлардан ҳисобланади.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. ПФ-4944-сон 03.02.2017. Маҳалла институтини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида <https://lex.uz/docs/3106223>

¹ ПФ-4944-сон 03.02.2017. Маҳалла институтини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида <https://lex.uz/docs/3106223>

2. Абулқосим Фирдавсий. Шохнома. Тошкент. “Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат” нашриёти. 1984. www.ziyouz.com kutubxonasi
3. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. 1 – том. Т. Фан. – Б. 215 - 317
4. Умар Хайём. Наврўзнома,. Т. “Меҳнат”, 1990, 54-бет.
5. Махмуд Қошғарий. Девону луғатит турк. I том Ўзб ССР Фанлар Академияси нашриёти. 1960. – Б. 214 – 215; Махмуд Қошғарий. Девону луғатит турк. II том Ўзб ССР Фанлар Академияси нашриёти. 1961. – Б. 427; Махмуд Қошғарий. Девону луғатит турк. III том Ўзб ССР Фанлар Академияси нашриёти. 1963. – Б. 46; [www.ziyouz.com.kutubxonasi](http://www.ziyouz.com)
6. Б. Тўхлиев. Юсуф Хос Ҳожибнинг Қутадғу билиг асари. Тошкент. Ўзбекистон. 1991. – Б. 60
7. Умар Хайём. Наврўзнома, “Меҳнат”, 1990, 54-бет.
8. Бухоро шарқ дурдонаси /муаллифлар жамоаси. –Тошкент: Шарқ, 1997. –Б 89 – 93
9. У. Қорабоев. Ўзбек халқи байрамлари. - Тошкент: Шарқ, 2002. – Б. 240
10. О. Бўриев: Хўжамбердиев Т. Ўзбек халқи боқий қадриятлари. - Карши: Насаф, 2005.- Б. 195

BUXORODA TARIXIY YODGORLIKLARINING HOLATI VA ULARNI TA'MIRLASH MASALALARI

Nafisa Hayotova Zakirovna
Buxoro Davlat Universiteti dotsenti,t.f.f.d.(PhD)

Buxoro tarixiy qiyofasini saqlab qolgan qadimgi shaharlardan biri hisoblanadi. Zero, hududda kechgan turli tarixiy jarayonlar asrlar davomida bunyod etilgan me'moriy yodgorliklarning saqlanib qolishiga ta'sir ko'rsatgan. Islom dinigacha bo'lgan boy me'moriy meros va o'rta asrlarda bunyod etilgan ko'plab me'moriy inshootlar bugungi kunga qadar o'z ahamiyatini yoqotgani yoq. O'zbekistonda saqlanib qolgan arxitektura yodgorliklari kabi Buxorodagi me'moriy inshootlar asosan islom madaniyatiga oid hamda aholi uy-joylari bilan ifodalangan.

Buxoro viloyati madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish boshqarmasi joriy arxiv manbalarining dalolat berishicha, Buxoro hududida mavjud qadimgi me'moriy yodgorliklardan aksariyat qismi davlat muhofazasiga olingan[1]. Buxoro viloyatida 800 dan ziyod memoriy obidalar mavjud bo'lib, shaharda 347 ta qadimiy memoriy obidalar saqlanib qolgan[2]. Ushbu saqlanib qolgan tarixiy meros turli davrlarda bunyod etilgan bo'lib, yigirma besh asr mobaynida me'morchilik rivojini namoyon etadigan inshootlarning nodir majmuasini o'zida jamlagan. Hududdagi ko'plab tarixiy yodgorliklar ta'mirdan chiqarilgan hamda o'zining ikkinchi hayotini boshlagan, qolgan qismi reja asosida o'rganilish bosqichida bo'lib, ta'mirlanmoqda.

Bilamizki, bugungi kungacha saqlanib qolgan me'moriy yodgorliklarning hammasi o'z davri me'morchilik yutuqlari va ilg'or texnologiyalari asosida bunyod etilgan. Biroq, vaqt o'tishi bilan, hududda kechgan turli tarixiy jarayonlar, tabiiy iqlim sharoitlari va inson faoliyatining ta'siri natijasida me'moriy yodgorliklar zarar ko'rgan. Bu omillar ta'sirida yodgorliklarning nurash jarayoni doimiy ravishda ortib borgan va ularni saqlab qolish vazifasi, ularning texnik holatini muntazam nazorat qilish, ilmiy asoslangan holda ta'mirlash mutaxassislar tomonidan olib borilishini talab etadi.

Buxoroda tarixiy yodgorliklarni saqlab qolish va ta'mirlash Buxoro viloyati madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish boshqarmasi tomonidan amalga oshiriladi. Boshqarma 1994 yilda O'zbekiston Respublikasi Madaniyat ishlari vazirligi qoshidagi Tarix va madaniyat yodgorliklarni saqlash ilmiy-ishlab chiqarish Bosh boshqarmasining № 94-sonli buyrug'iga asosan “Madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish Buxoro viloyat inspeksiyasi” sifatida tashkil qilingan va 1995 yil 20 fevralda Davlat ro'yxatiga olingan[3]. Boshqarma me'moriy yodgorliklar nazoratini amalga oshirib, reja asosida tarixiy obidalarni restavratsiya ishlari nazoratini olib boradi.

Mutaxassislarning fikricha, me'moriy yodgorliklarni buzilishiga olib keladigan umumiy sabablariga ko'ra, uch guruhga ajratish mumkin.

Vaqt o'tishi bilan tabiiy-iqlim ta'sirida yodgorlikning eskirishi, ya'ni dastlabki me'moriy qiyofasi sekinlik bilan yo'qolib borayotgan yodgorliklar kiradi.

Tuproqning zichlanishi natijasida yodgorlikning asosiga nuqsonlarning paydo bo'lishi, ya'ni tutib turish qobiliyati yo'qolib borayotgan yodgorliklar kiradi.

Yer osti suvlarining ko'talilishi natijasida yodgorlikning asosi suv ostida qolib, devorlar namlanishi natijasida g'ishtlar parchalanishi kuzatiladi. Namlik kuchaygan sari g'ishtlarning mustahkamligi (30 %gacha) kamayadi, qorishma buzilishi va uvalanishi natijasida devorning mustahkamligi kuchsizlanadi. Buning natijasida, qorishmaning uvalanishi kuchayadi, namlik oshgan sayin u yana chuqurlashib boradi[4].

Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, Buxoro hududidagi aksariyat tarixiy yodgorliklar ikkinchi tipdagi tuproq ustida qurilgan. Tuproq tarkibi qurilish axlatidan va organik aralashmalardan iborat bo'lib, bino fundamenti tagida sun'iy asoslar qurilgan tag kursi supasi yoki boshqa muhandislik ishlari amalga oshirilgan. Shuni aytish mumkinki, sovet davrida yangi yerlarni o'zlashtirish va sug'orish ishlarini ko'payishi, kanallar va suv havzalarining qurishi, yangi binolarning bunyod etilishi kabi omillar yer osti suvlari sathining ko'tarilishiga, tuproq namligi oshib yodgorlik pastki qismining sho'r bosishiga olib kelgan. Shu bilan birga sovet davrida tarixiy yodgorliklar holatini ko'zdan kechirish, kerakli vaqtda restavratsiya ishlari olib borilmaganligi hamda mutaxassis kadrlarni yetishmasligi yodgorliklarni saqlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatgan.

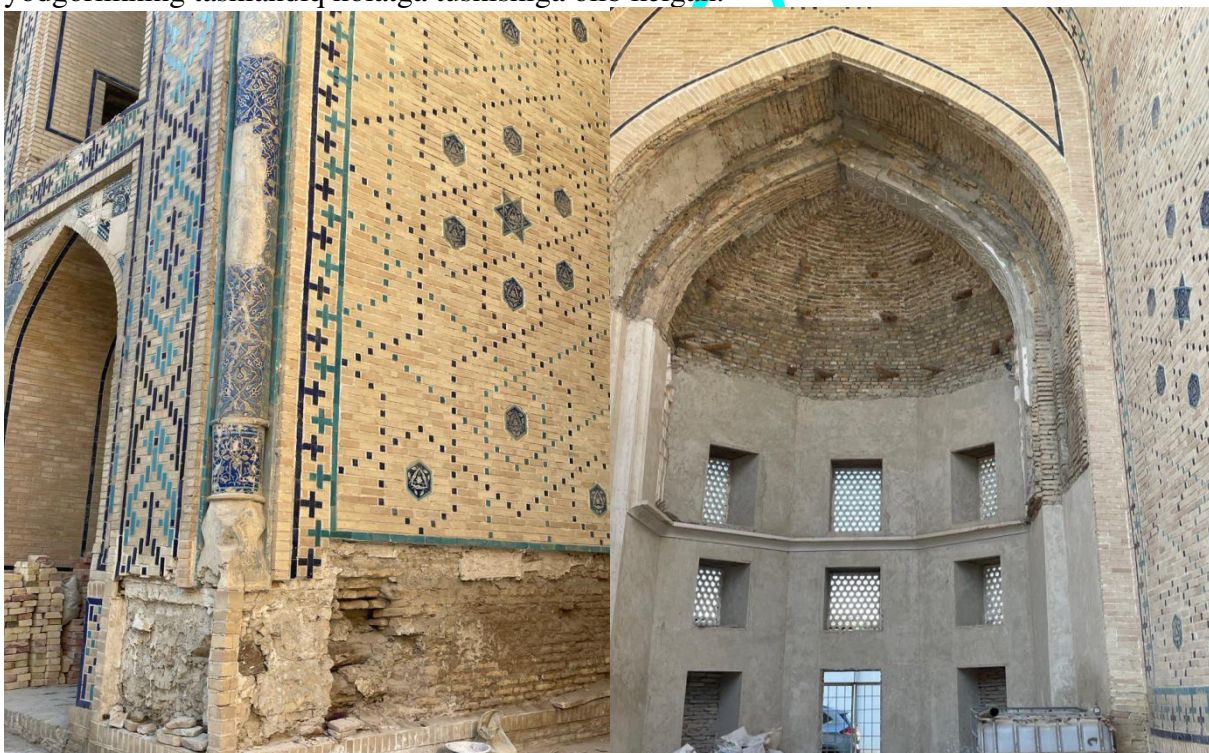
Ma'lumotlarga ko'ra sovet davri oxiriga kelib, Buxorodagi ko'pgina tarixiy yodgorliklar holati qoniqarsiz va o'gir ahvolda bo'lgan. Ammo mustaqillikka erishganimizdan keyin ham dastlabki yillardagi iqtisodiy muammolar, iqlim sharoitining salbiy ta'siri yodgorliklarni restavratsiya va konservatsiya qilish jarayonlarini qiyinlashtirdi. Mutaxassislarning fikricha, noqulay iqlim sharoiti bilan ajralib turadigan Buxoro shahridagi uch yuzdan ortiq tarixiy obidalar Qo'qon va Samarqand shaharlarining tarixiy yodgorliklariga nisbatan tez yemirilib borayotganligini ta'kidlashgan. Bundan tashqari, yozgi issiq havo hamda qishda ko'plab atmosfera yog'ingarchiliklari bo'lishi yodgorliklarga salbiy ta'sir qilgan. Buning natijasida Buxorodagi ko'pgina tarixiy obidalar, jumladan, Nodirdevonbegi madrasasi, Abdullazizxon madrasasi, Bolohovuz masjidi, Ulug'bek madrasalari tuproq eroziyasi tufayli zarar ko'rgan. Ulug'bek madrasasi tagidagi tuproqning notekis cho'kishi natijasida binoning old qismi, hovlidagi ayvondevorlar yorilib, shakli buzilgan. Bunday holatni Modarixon va Abdullaxon madrasalarini o'z ichiga olgan Qoshmadrasada bu holat yaqqol namoyon bo'lgan[5]. Shuningdek, tarixiy obidalarining tepa qismining yog'ingarchilik oqibatida yemirilishi va devor ostki g'ishtlarining atmosfera yog'inlari va yer osti sizot suvlarining ko'tarilishi natijasida zararlanishi ko'paydi.

Shu qatori cho'l zonasida joylashgan Buxoroda chang-to'zo'nli quruq havo tarixiy obidalariga yomon ta'sir qilar, atmosfera yog'inlari yil davomida kam bo'lsada, lekin kimyoviy tarkibi yildan-yilga yomonlashib borayotganligi obidalar yemirilishini tezlashtirgan[6]. Buning ustiga 1976 yildagi zilzila ham obidalar mustahkamligiga putur yetkazdi. Jumladan, 1976 yil 8 aprel va 17 mayda bo'lib o'tgan qattiq zilziladan so'ng Mir Arab madrasa gumbazlari, peshtoqi, hovli ichidagi peshtoq shikastlangan. Keyinchalik madrasada tuzatish ishlari boshlanib, ikki yil davomida katta gumbazlar va ichki hovli peshtoqlari ta'mirlandi. Gumbazning ichki va tashqi qovurg'ali temir beton konstruksiyasi mustahkam qilib bog'landi[6].

Abdulazizxon madrasasi(1651-1652-yillar). 2024 yil

Shahardagi ayrim madrasalarning umumiy holati ham tuproq eroziyasi bilan bo'g'liq bo'lib, jumladan Ulug'bek madrasasining tashqi va ichki poydevorlari qoniqarsiz ahvolga tushib qolgan. Ushbu tarixiy yodgorlikda bugungi kunda restavratsiya ishlari olib borilmoqda. Inshootning tuprog'i notekis cho'kishi natijasida madrasaning old qismi, hovlidagi ayvoni devorlar shakli buzilgan. Bunday holatni Rashid madrasasida ham ko'rish mumkin. Bino ostki g'ishtlarining yemirilishi atmosfera yog'inlari va yer osti sizot suvlarining ko'tarilishi yodgorlikning tashlandiq holatga tushishiga olib kelgan.

Ulug'bek madrasasi (1417 yil). 2024 yil.

Yuqorida keltirilgan misollar tarixiy obidalarining turli ob'ektiv sabablarga ko'ra buzilganligi va ular asl qiyofasini tiklash restavrator mutaxassislar tomonidan ilmiy bilimlar va

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

tajribalarga tayanib, o'ziga xos alohida yondashuvni talab qiladi. Aytish kerakki, mustaqillik yillarida tarixiy obidalarining holatini saqlash va restavratsiya qilish ishlari olib borilgan bo'lsada, konstruktor va restavrator mutaxassislarning yetishmovchiligi, ba'zida xato amalga oshirilgan ishlar tarixiy obidalarga zarar yetkazdi. Ma'lumki, mutaxassislar Buxoroda tarixiy obidalarni tiklash borasida turli fikrlarni ko'rsatadilar. Birinchisi tarixiy yodgorlik qanday holatda yetib kelgan bo'lsa, shunday shaklda saqlab qolish, ikkinchisi, yodgorlikni ta'mir talab bo'lgan qismini ta'mirlash kerakligini aytib o'tadilar. Uchinchi guruh mutaxassislari har bir yodgorlikka alohida yondashuv lozimligini, ta'mir usuluni tanlashda tarixiy yodgorlikning alohida konstruktiv va badiiy xususiyatlariga ziyon yetkazmay ta'mirlash ishlarini olib borish kerakligini aytadi. Ba'zida tarixiy yodgorlikni o'z holicha saqlash zarurligini ta'kidlashadi¹.

Do'stum Chuhraog'osi masjidi (1585-1585-yillar) . 2024 yil

2020 yilga qadar amalga oshirilgan restavratsiya ishlarida sement qorishmasidan, binolarni yuqori qismini ta'mirlashda siment qorishmasi va gidroezoldan foydalanib kelinganligi tarixiy yodgorliklarni ham tepa qismini og'irlashishi va yog'ingarchilik bo'lganida beton qorishmasi namlikni tortishi oqibatida "qo'ziqorin" tarzida yoriqlarni paydo bo'lishi, keyingi yo'gingarchilik bo'lganida esa obidaga bu yoriqlar orqali yomg'ir suvining kirishi tarixiy obidaga katta zarar yetkazgan. Shu qatori bugungu kunda tarixiy yodgorliklarni ta'mirlash jarayonida yo'l yoki maydon bilan tarixiy obidani birlashtirib qo'yilganini ko'ramiz. Bunday holatni Kalon minoradan boshlab ko'pgina obidalarda ko'rishimiz mumkin. Bu esa yog'ingarchilikdan so'ng namlik bug' bo'lib qurishga ulgurmasidan tarixiy obida devoriga salbiy ta'sir etayotganligi va g'ishtlar nam tortayotganligini ko'rishimiz mumkin. Qadimdan tarixiy obida atrofi 1.5 metrlik supalar bilan o'ralgan bo'lib, ya'ni tushayotgan yomg'ir supaga tushib yerga tortilishi maqsad qilingan. Tartibsiz ravishda amalga oshirilgan ta'mirlash ishlari tufayli inshootning ayrim tarkibiy qismlari asta-sekin yaroqsiz holatga kelib qolmoqda. 2019-2020 yillarda ta'mirlangan Moxi Xosa saroyini ta'mirlash jarayonida usto restavrator tomonidan

¹ Usto restavrator Bobomurodov Baxtiyor Ochilovich bilan suhbat.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

xatoliklarga yo'l qo'yilishi sababli tarixiy obidaning tarixiyligi va badiiyligiga 28 mlrd zarar yetkazilgan. Shu qatori Havzi Qozi Kalon masjidida olib borilgan ta'mirlash ishlarida ustolar tomonidan eski ayvon buzilib, yangi ayvon qurilgani sababli obida tarixiyligiga 9 mlrd zarar yetkazilgan. Natijada jinoyat ishi ochilib, ma'sullar yodgorlik tarixiyligiga zarar yetkazganligi uchun javobgarlikka tortildi. Shu sababli ikki yarim ming yillik tarixga ega bo'lgan qadimiy shahrimizda tarixiy obidalarini boshqa hududlarga ko'ra ko'pligi mutaxassislar ma'suliyatini yanada oshiradi. Mamlakatimizda konstruktor - restavrator mutaxassislarning yetishmovchiligi bu masalada yanada chuqurroq e'tiborni talab qilmoqda.

Shuni ta'kidlash mumkinki, mustaqillik yillarida me'moriy yodgorliklarning batamom buzilishiga yo'l qo'ymaslik uchun konsruksiylarning texnik holatini muntazam nazorat qilish hamda profilaktika tarzida restavratsiya va konservatsiya ishlarini bajarish yo'lga qo'yilgan. Bugunda tarixiy inshootlarni ta'mirlashda sement yoki gidroezol xom-ashyosidan foydalanish voz kechildi. Ma'lumki, restavratsiyaning nozik jihati qurilish materiali va texnologiyasini tanlash hisoblanadi. Restavratsiya jarayonida faqatgina inshootning qurilgan manbasiga mos ganch, qum va kuldand foydalanish amalga oshirilmoqda. Zamonaviy me'moriy ta'mirchilikda bir necha usuldan foydalanish amalga oshiriladi. Konservatsiya qilish ya'ni yodgorlikni o'z holicha saqlash yo'li qo'llaniladi. Restavratsiya- bu yodgorlikni badiiy qismlarni qisman tiklash hisoblanadi. Ba'zan tarixiy yodgorlikni to'laligicha tiklab, asl ko'rinishiga olib kelishga harakat qilinadi ya'ni tabiiy xom - ashyolardan foydalanilgan holda obidani tiklashga harakat qilinmoqda. Shuni aytish lozimki, har bir tarixiy obidaga o'ziga xos tarzda yondashish talab etiladi. Zero, har bir yodgorlik turli davr va ma'lum bir sulola hukmronligi davrida bunyod etilgan. Uni ta'mirlash jarayonida ham bu jihatlarni e'tiborga olish muhim hisoblanadi.

O'zbekistonda Samarqand va Toshkent davlat arxitektura va qurilish institutlari faoliyat ko'rsatayotganligiga qaramasdan, tarixiy obidalarini ta'mirlash bo'yicha restavrator mutaxassislar yetishmasligi muammoligicha qolmoqda. Samarqand davlat arxitektura-qurilish universitetida 2018 yilda Arxitektura yodgorliklari rekonstruksiya va restavratsiyasi deb nomlangan ta'lim yo'nalishi ochildi. 2023 yilda Samarqand davlat arxitektura-qurilish universitetida yangi Madaniy meros fakultetining tashkil etilishi bu sohani rivojlantirish borasida ta'lim sohasida amaliy ishlar yo'lga qo'yilganligini ko'rsatmoqda. Aytish mumkinki, tiklash-ta'mirlash, konservatsiyalash jarayonida qadimdan ma'lum bo'lgan texnologiyalardan foydalanishni yanada rivojlantirish davr talabi hisoblanadi. Shu bilan birga kadrlar tayyorlash muammosi yechimini topish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Arxitektura yodgorliklari rekonstruksiya va restavratsiyasi yo'nalishida ta'lim olayotgan kadrlar salohiyatini yanada oshirish maqsadida tarixiy obidalarini o'rgangan holda amaliyot soatlarini ko'paytirish ularning tajriba va ko'nikmasini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Buxoro viloyati madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish boshqarmasi. 2022 yil.
2. Ўзбекистон. Шаҳарлар ва афсоналар. Тошкент: Давр нашриёти, 2014. – Б. 77.
3. Buxoro viloyati madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish boshqarmasi. 2022 yil.
4. R.Abriyev. XX asrda O'zbekistonda arxitektura yodgorliklarining holati va ularni saqlash muammolari // "O'zbekiston tarixi". 2015 .№1. – B. 47.
5. O'MSIB MMOMQFIICHBB JA. AOOT "Ta'mirshunoslik": "Qo'shmadrasasi" madaniy meros obyekti kadastr ishi. Buxoro, 2010. 18-b.
- 6.Nazarov I.K.,Hayitov Sh.A. Buxoroyi sharif: tarixiy obidalar va ekologik omillar// "Insoniyatning ilmiy va madaniy merosi- uchinchi ming yillikka".buxoro va Xiva shaharlarining 2500 yilligiga bag'ishlangan xalqaro simpozium tezislari. 1997 yil 18-20 oktyabr, Buxoro-Xiva. Toshkent, 1997. 154-b.
- 7.Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд. Тошкент, 2000. - Б. 217.
- 8.<https://masjid.uz/buxoro-viloyati/167-buxoro-shahri/516-boloi-hovuz.html>

ТАРИХ ИЛМИЙ БЎЛИМИДАГИ АРХЕОЛОГИК ЭКСПОНАТЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Жўраев Шерали Ғулом ўғли
Бухоро давлат педагогика институти
ижтимоий фанлар кафедраси ўқитувчиси

Бухоро давлат музей-қўриқхонаси ўзининг 100 йиллик тарихига эга бўлган ва Республиканинг энг олди маданият марказларидан бири саналади. Мазкур музей 18 та филиал ва доимий кўргазмадан ташкил топган бўлиб, асосий бино Арк қалъасида жойлашган. Раҳбариятдан ташқари вилоят ўлкашунослик музейи жойлашган саройнинг собиқ залларида энг катта филиалнинг бир неча бўлимлари фаолият кўрсатади. Мазкур муассасанинг “ҳақиқий юраги” бўлган Тарих илмий бўлими музей таркибида ташкил топган илк бўлим саналади. 2017 йилдан буён илмий бўлим мақомини олган Тарих бўлими қуйидаги мунтазам кўргазмалардан ташкил топган:

- Бухоронинг ёзма ёдгорликлари;
- Бухоро воҳасининг қадимги ва ўрта асрлар тарихи;
- Бухоро хонлиги/амирлиги тарихи;
- Нумизматика ва эпиграфика;
- Бухоро воҳасининг археологик ўрганилиши тарихи.

Ҳозирги кунда Тарих илмий бўлимининг 5 та кўргазма залида 2500 дан ортиқ осори-атикалар намойиш этилмоқда. Музейнинг экспонатлари доимий равишда илмий ўрганилиб келинади. Айрим экспонатлар умумий бирликда маълум бир тадқиқотларнинг объекти бўлиб ҳисобланади.

Тарих илмий бўлимида турли йилларда бир қатор илмий ходимлар фаолият юритган, жумладан, П.А.Гончарова, Н.Юлдашев, Д.Далатказина, Дуке Хуан Ибаррече, Ш.Авезова, М.И.Ниязова ва бошқалар. Улар фаолиятининг ўзи алоҳида тадқиқот мавзуси сифатида қўлланиши мумкин. Мазкур бўлим дастлаб ташкил топган даврда ҳам унинг таркибида археологик экспонатлар намойиш этилган бўлиб, уларнинг илк намуналари бир неча йиллар давомида йиғилган.

Мақолада Тарих илмий бўлимида намойиш этилаётган экспонатларнинг илмий ўрганилиш тарихшунослиги баён қилинади. Мавзуга доир адабиётларни қуйидаги гуруҳларга бўлиб ўрганиш мумкин: Музейнинг илмий-тадқиқот тўпламидан ўрин олган мақолалар, музей ходимларининг тадқиқотлари, китоб ва конференция материаллари. Экспонатларнинг айримлари музейнинг ўз тўплами “Из истории культурного наследия Бухары”дан ҳам ўрин олган. [Jurayev SH, 2022. P. 15-22] Буларнинг аксарияти Бир экспонат тарихидан рубрикаси остида нашр қилинган. Тадқиқот иши тарихийлик тамойили, хронологик ва қиёсий таҳлил усларига таянади.

Тарих илмий бўлими заллари музейнинг энг асосий экспозициявий хусусиятига эга бўлиб, кўргазмадан археологик ва нумизматик ашёлар, қўлёзма китоб ва ҳужжатлар, амалий санъат ва этнография буюмлари ўрин олган. Археологик ашёлар бўлимининг асосий тарихий воқелигини ёритишга хизмат қилади ҳамда уларнинг аксарияти жуда муҳим қийматга эга. Бундай хусусият тадқиқотчи олимлар томонидан жуда яхши англашилган ҳолатда ноёб осори-атикалар тадқиқот объектига айланиб улгурган.

Илмий ходим Гончарова томонидан ёзилган 1936 йилги Тарих бўлимининг йиллик режасида артефактлар тўплами ҳақида бир нечта қизиқарли фактлар кўрсатилган: ўтган ҳисобот йилида XIV-XV асрларга оид сопол буюмлар (археологик) коллекциясидан 40 та экспонат қабул қилиб олинган. Шунингдек, Мағоки Аттор масжиди худудида амалга оширилган қазилмалар натижасида 112 та осори-атикалар музей фондига топширилган бўлса, ундан кейин таниқли археолог В.А. Шишкин томонидан [Бухарский Гос. Архив] Варахша қўрғонида амалга оширилган археологик тадқиқотлар натижасида қўлга киритилган буюмлар ҳам айнан музейнинг дастлабки қадимшунослик коллекциясини ташкил қилган ва илмий жиҳатдан муомалага киритилган.

Илмий йиғув ишларини яхшилаш борасида вилоятда жойлашган меъморчилик ва археологик объектларга 20 дан ортиқ хизмат сафарига чиқилган (Наршах ва Афшона). Натижада 231 та янги экспонатлар йиғилган бўлиб, уларнинг 30 дан ортиғи археологик топилмалар саналади. Улар орасида тош даврига оид бўлган кўплаб топилмалар мавжуд бўлса, кейинчалик археолог Треножкин тўплаган ва тавсифлаган Афросиёб сопол буюмлар коллекцияси ҳам музей экспонати мақомини олди. 1947 йилда эса музей Пойкенд ва Варахша шаҳар-қўрғонларида ўтказилган археологик қазишмалар натижасида топилган янги артефактлар ҳисобига бойиди.

1990 йилдан 2011 йилгача ўтган давр мобайнида Бухоро музейи ўзининг илмий нашрига эга бўлган. Шу йилларда нашрдан чиққан тўплам саҳифаларида музейнинг фаолияти билан боғлиқ мақолалар бир (жами 17 та) нечтани ташкил қилади. Тўплам **“Из истории культурного наследия Бухары”** номи билан аталиб, ундаги мақолалар Бухоро давлат музей-кўриқхонасининг ташкил топиши, унинг дастлабки фаолияти, янги тузилган музейлар, уларнинг тузилиши, маданий мерос объектларининг музейларга айлантирилиши сингари масалаларни ўз ичига олади. Мақолаларнинг аксарияти тўпламнинг 2-сонидан ўрин олган. Тўпламнинг илк сони учун кириш сўзи муаллифи ўзбек археолог олими Э.В.Ртвеладзедир. [Ртвеладзе. 1990. – С. 7]. Музейнинг собиқ директори Р.В.Альмеевнинг “Бухоро – город музей” номли китобида ҳам музейдаги археологик коллекция ва унинг яратилиши билан боғлиқ айрим жиҳатлар ўз аксини топган. [Альмеев, 1999. Б-90]

Тарих илмий бўлимининг “Нумизматика ва эпиграфика” экспозицияси экспонатлари орасида Улуғбек даври тангалари ўзига хос хусусиятга эга саналади. Нумизмат олим Ғ.Н.Қурбонов томонидан амалга оширилган тадқиқотлар натижасида музейнинг нумизматик каталоги тайёрланган ва ўзига хос қўлланма вазифасини ўтайди. Улуғбек даврида амалга оширилган пул ислоҳоти туфайли мамлакатдаги танга муомаласи марказлаштирилган ва Бухоро шаҳри тангаларни зарб қиладиган асосий шаҳарга айланган. Бу даврда зарб қилинган тангаларнинг аксарияти Зарби Бухоро ёзуви билан безатилган бўлиб, улар фулус номи билан аталади. Мазкур нумизматик материаллар ўрганилиши жараёнида жуда кўплаб қимматбаҳо маълумотлар келтирилган [Қурбанов Б. 2004. -С. 31-37]. Шундай фактлар қаторига уларнинг Бухоро заминидан топилганлиги, Улуғбек даврига мансублиги, тангалар хазинаси алоҳида хусусиятлари ва бошқаларни киритиш мумкин. Тангаларнинг аверс ва реверсидаги ёзувлар, уларнинг белгилари ҳам алоҳида тадқиқ қилинган. Улуғбек даврига оид бўлган тангаларнинг катта қисми (1000 га яқин) 1981 йилда Бухоро вилояти Когон тумани ҳудудидан топилган ва уларнинг музейга қабул қилинишига ва илмий жиҳатдан ўрганилишига музей ходимлари Ф.И.Водопщин ва Б.А.Казаковлар жонбозлик кўрсатишган. Ўз даври учун шов-шув бўлган – тангалар ҳақида даврий матбуотда ҳам эълон қилинган.

Ўрганилган нумизматик материаллар сирасига туя тасвири туширилган тангалар ҳақидаги маълумотлар киритилган бўлиб, Бухоро музейида ҳам шундай тангалар борлиги келтирилади. [Мусакаева А. 1990. -С. 33]. Муаллифнинг сўзларига қараганда, Бухоро заминидан ҳам туяга сиғиниш анъанаси бўлганлиги ойдинлашади (Исломгача бўлган давр).

Музейдаги ноёб осори-атиқалар сирасига аёллар тақинчоқлари ҳам киради. Булар ҳақида алоҳида тадқиқот олиб борилган бўлиб, музейнинг илмий ходими М. Ниязова Тарих бўлими мудири лавозимини эгаллаган вақтларда бир қанча мақолалар ёзилган. Турли тақинчоқлар, уларнинг жамиятда тутган ўрни билан бевосита боғлиқ жиҳатлари қаламга олинган. Миср фаянсидан тайёрланган тақинчоқлар ҳам шулар жумласидандир. Мазкур экспонатлар [Жўраев Ш., Шарипова З. 2021, С. 17] ишлатилган даврида гўзаллик ва ҳашамат, шунингдек, бойлик тимсоли сифатида ишлатилган. Фаянсдан тайёрланган буюмлар сирасига митти ҳайкалчалар, мунчоқ, тақинчоқлар, қадахчалар, деворий безак парчаларини киритиш мумкин. Уларнинг аксарияти мисршунос олимлар томонидан топилиб, ҳозирги вақтда Европа ва дунёнинг бошқа давлатлари машҳур музейларида сақланиб келмоқда. Мазкур экспонатлар Россия Федерацияси Эрмитаж давлат музейи

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

ходими Г.Л.Семёновнинг илмий ўрганишлари натижасида ушбу ноёб топилма музейнинг асосий фондига қабул қилинган. Улар 1990 йилда Бухоро воҳаси атрофидаги қўрғонлардан, Конимех туманида кабел ўтказиш ишлари вақтида топилган.

Фаянсдан тайёрланган ва биз аёллар тақинчоғи дея таърифлаётган музей экспонатлари 3 та буюмдан иборат бўлиб, шер ва тошбақа кўринишида тайёрланган. Уларнинг ўлчами жуда кичик. Шер тасвири хайкалчанинг умумий узунлиги 25 мм, эни 15 ммни ташкил қилади. Шер тасвири Миср эҳромларини кўриқловчи сфинкс кўринишига эга бўлиб, тўғри тўртбурчак шаклдаги плакетка устида икки олд оёқларини олдинга чўзган ҳолатда тасвирланган. Плакетка ўртача қалинликда, бурчаклари қиррали шаклда эмас. Унинг марказидан орқа томонга қараб цилиндрсимон шаклдаги кувурсимон маҳсул қисми (пронизка) мавжуд бўлиб, эҳтимол бўйинга тақиб юриладиган кулон вазифасини бажарган.

Қадимги тақинчоқлар ҳақида ҳам қўшимча маълумотлар музейга ташриф буюрувчи сайёҳларга тақдим этилади. Бугунги кунда Бухоро музейининг ноёб хазинасини ташкил қилувчи тилла плакетка ва тилла ҳамда сердолик материалидан босма услубда ишланган сирғалар заргарлик хунарининг дастлабки намуналаридан бири саналади. Улар Лавандақ қабристонида олиб борилган қазилмалар чоғида топилган. Археологик тадқиқотлар шундан гувоҳлик берадики, милoddan аввалги III-II асрларга тааллуқли

Бўлимда намойиш этилаётган яна бир қизиқарли экспонатлардан бири Темурийлар даврига оид бўлган шамдон саналади. Мазкур экспонат биринчи қабул қилинган экспонатлардан биридир. Тайёрланган жойи – Форс худуди. Металлдан тайёрланган ҳамда ва эпиграфик ёзувлар билан безатилган (ёзувларнинг аксарияти ўчиб кетганлиги учун тўлиқ ўқишнинг имконияти йўқ). Шамдон ўз даври учун жуда чиройли услубда қилинган, унинг айлана гардишидаги марказида от устида ўтирган овчи бор. Ушбу сурат сариқ чегара билан ўралган. Овчидан ташқари, қуш ва итнинг тасвирлари ҳам бор. [Джураев Ш., Халилов Дж. 2022. Б. 19-22]

Худди шу даврга оид деб ҳисобланадиган буюмлар орасида кенг тадқиқ қилинганларидан бири бу меъморий безак парчалари саналади. Уларнинг аксарияти сирлаш услубида безатилган бўлиб, ўзига хос хусусиятга эга. Сиркор кошнларнинг аксарияти йирик коллекцияларнинг бир қисми бўлиб, Ўрта Осиё тарихини ёритишда муҳим элементлардан бири бўлиб ҳисобланади, зеро улар ўз даврига хос бўлган меъморчилик услубини ўзида акс эттиради. Асосий ранглар сифатида мовий, феруза ранг, оқ, сариқ ва бошқа оч ранглардан фойдаланилган. [Джураев Ш. Равшанов У, 2021. -с. 159-165.]. Сопол буюмлар сирасига кирувчи буюмлар – идишларда ҳам турли хил мотивлар ва ранглар уйғунлигидан фойдаланилган ва ҳаттоки уларда жонли тасвир – одамга хос элементлар учрайди. Юз қисми аниқ ифодаланмаган бўлса ҳам, уларнинг аксариятида шунга ўхшаш белгилар кузатилади. Бўлимда намойиш этилаётган экспонатлар орасида салла ўраган йигит тасвири туширилган идиш бўлаги фикримизнинг ёрқин далилидир. Бош кийимнинг ўзи гўё 3 қисмдан ташкил топгандек таасурот уйғотади, ўсмирнинг ўнг қўли елка баробарида кўтарилган бўлиб, кўйлакнинг айлана шаклда ва бир қанча чизиқлардан ташкил топганлиги билан алоҳида ажралиб туради.

Тарих илмий бўлими “Бухоро воҳасининг қадимги ва ўрта асрлар тарихи” экспозициясидан ўрин олган кўплаб экспонатлар бир қанча каталог-альбом, тўпламларда ўз аксини топган. Жумладан, ҳар йили Ўзбекистоннинг қадим шаҳарларида ташкил қилинадиган “Ўзбекистон маданий мероси – дунё тўпламларида” номли халқаро конгресс доирасида чоп этиладиган каталоглардан ҳам ўрин олган. [Культурное наследие Узбекистана. 2022. -С.495]. Улар сирасига Варахша шоҳлар саройидан топилган деворий тасвир бўлаги (Шоҳнинг тақвоси деб номланувчи сахна), мустаҳара, саклар қозони, қозонни ўрнатиш учун тагликлар, шахмат ўйини доналари, шиша идиш – алимбиклар, идиш товоқлар ва шунга ўхшаш бошқа буюмларни киритиш мумкин.

Хулоса. Тарих илмий бўлимидаги экспонатлар илмий жиҳатдан ўрганилибгина қолмасдан, уларнинг тарғиботи ҳам анча салмоқли даражада амалга оширилган. Мисол

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

тариқасида, ОАВ томонидан ташкил қилинадиган кўрсатувлар учун музей экспонатлари танлаб олинган. Ҳаттоки уларнинг бошқа музейларда вақтинчалик намоиш этилиши фикримиз далилидир. Ўтган йилда Париждаги Лувр музейида «Ўзбекистон воҳаларининг мўъжизалари. Карвон йўллари чорраҳасида» кўргазмасида Бухоро музейидаги Тарих илмий бўлими экспонатлари ҳам мазкур кўргазмадан ўрин олди. Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, мазкур бўлимда намоиш этилаётган экспонатлар ҳали бир қанча тадқиқотлар объекти бўла олади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Jurayev SH. G. The history of the Bukhara Museum in the collection “From the history of the Cultural Heritage of Bukhara”. // International journal of Philosophical Studies and Social Sciences, Vol 2, Issue 3 2022. P. 15-22
2. Ртвеладзе Э.В. Вместо предисловия. // Из истории культурного наследия Бухары. – Вып. 1. – Ташкент: Узбекистан, 1990. – С. 7
3. Альмеев Р.В. Бухара – город музей. -Тошкент: “Фан”,1999. Б-90.
4. Курбанов Б. Монеты Улугбека из экспозиции отдела истории. // Из истории культурного наследия Бухары. №9. -Бухара: «Бухара», 2004. -С. 31-37
5. Мусакаева А. Типология монет Бухары с изображением верблюда // Из истории культурного наследия Бухары. -№ 1. -Ташкент, 1990. -С. 33–37
6. Жўраев Ш., Шарипова З. Бухоро музейидаги Миср фаянсидан тайёрланган аёллар тақинчоғи. // Тамаддун силсиласи. 2021, № 3., С. 17-21.
7. Культурное наследие Узбекистана. Авторская серия. Халилов Ж., Жураев Ш. И др. «Silk Road Media». –Ташкент. 2022. -С.495.
8. Бухарский Областной Государственный Архив. Ф-1175, Оп. 1, Д-7, Л. 99
9. Ниязова М.И. Об амулетах украшениях. // Из истории культурного наследия Бухары. №4. -Бухара, 1995. -С. 98-102
10. Джураев Ш., Халилов Дж. Экспонаты эпохи Тимуридов в Бухарском музее // Ўрта Осиё тарихи ва археологияси” илмий конференцияси. Термиз Археология музейи. 18.05.2022. Б. 19-22
11. Джураев Ш. Равшанов У. Изразцовые плитки эпохи Каджаров в Бухарском музее // Культура и взаимодействие народов в музеях - важнейшие факторы стабильного развития стран Евразии. Омск – 2021. -с. 159-165.

BUXORODAGI MIR ARAB MADRASASI TARIXI VA BUGUNGI KUNDAGI FAOLIYATI

Qurbonov Bekjon G‘ayrat o‘g‘li
Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti
ORCID: 0000-0003-4555-6937
[**bekjon.qurbonov@gmail.com**](mailto:bekjon.qurbonov@gmail.com)
+998996612345

Qadimdan Buxoro o‘zining ko‘plab madrasalari bilan nom taratgan. U turli yerlardan ilm tahsili uchun talabalar tashrif buyuradigan shahar hisoblangan. Tarixchi Narshaxiyning fikricha, 937-yilgi yong‘indan zarar ko‘rgan Buxorodagi “Farjak” madrasasi Markaziy Osiyodagi dastlabki madrasalardan sanalgan.¹ Abu Hafs Kabir Buxoriy ham Buxoroda ilmiy va diniy bilimlar rivojiga katta hissa qo‘shgan madrasaga asos solgan.

¹ A.Muhammadjonov. O‘zbekiston tarixi. – Toshkent: Sharq, 2017. – 47 b.

O'rta asrlarda Buxoro madrasalari ilm maskani sifatida nafaqat Markaziy Osiyoda, balki Sharqda ham mashhur edi. Amir Temur va temuriylar davrida madrasalar oliy ma'lumot beruvchi markaz vazifasini o'tagan.

Buxoroi sharifda XX asrning boshiga kelib yuzga yaqin katta-kichik madrasalar bo'lgan. Ushbu madrasalarning bir qismida ham dars o'tilgan, ham tolibi ilmlar istiqomat qilgan. Ayrimlarida esa darsxona bo'lmagan, ular faqat yotokxona vazifasini o'tagan. Xozirgi paytda madrasaning pastki qismida dars o'tiladi va yuqori qismida tolibi ilmlar istiqomat qiladi.

Buxoro madrasalarida arab tili, mantiq, balog'at va diniy fanlar o'qitilgan. Arab grammatikasi masalalarini qamrab olgan «Kofiya» kitobi har bir Buxoro madrasasida o'qitilgan. «Kofiya» kitobining sharhiga bag'ishlangan Abdurahmon Jomiyning «Sharhi mullo» risolasi navbatdagi bosqichni o'z ichiga olardi. Mantiq masalalariga bag'ishlangan «Shamsiya» kitobi ham madrasa o'quv dasturlarida alohida o'rin tutgan. «Aqoid», Hikmatul-ayn» kabi risolalar navbatdagi bosqichda o'rgatilgan.

Shunday madrasalardan biri Mir Arab madrasasi hisoblanib, uni 1530-1536-yillarda Buxoro xoni, Ubaydullaxon in'om etgan mablag'¹ hamda ko'plab vaqf mulklari hisobiga do'sti, Mir Arab taxallusi bilan mashhur bo'lgan din peshvosi Sayyid Abdulloh qurdirgan.² Qurilish nihoyasiga yetmasdan, Shayx Mir Arab olamdan o'tib, vasiyatlariga ko'ra kuyovlari Shayx Zakariyo 1536-yilda qurilishni oxiriga yetkazgan. Shu tariqa madrasa oliy o'quv dargohi sifatida mudarris, olim, adabiyotchi, amaldor, elchi, harbiy, imom, siyosiy arbob va hatto ma'rifatparvarlarni yetishtiradigan oliy o'quv yurtiga aylanib borgan.³

Mir Arab madrasasi Minorai Kalon va Masjidi Kalon bilan go'zal bir me'moriy majmuani tashkil etadi. Madrasa ikki qavatdan iborat bo'lib, Qur'oni Karim suralari soniga muvofiq 114 ta hujradan iborat. Bu binoda to'rtta ulkan peshtoq Qur'oni Karim oyatlari bilan bezatilgan. Mir Arab madrasasi islom dini va madaniyati ravnaqiga munosib hissa qo'shgan ilm dargohlari orasida eng ma'lum va mashhurlaridandir.

Bu bilim dargohi shahardagi madrasalardan ikki ulkan moviy gumbazi bilan ajralib turadi. Ushbu madrasaga kirish eshigi g'arb tomonida bo'lib, o'ng tomondagi gumbaz ostida masjid, chap tomondagi gumbaz ostida maqbara joylashgan. Maqbarada Sayyid Abdulloh, Buxoro xoni Ubaydulloxon va u zotning qarindoshlari dafn etilganlar.⁴

Sovet hokimiyatining O'rta Osiyoda o'rnatilishi keyingi o'n yillik davrda ko'plab masjid va barcha madrasalarning yopilishiga olib keldi. Stalin davlatning islom dini bilan bo'ladigan munosabatlarining asosiy yo'nalishida siyosatni qat'iy lashtirdi, sovet hokimiyatini kuchaytirishga e'tiborini qaratdi. Natijada, 1929-yilga kelib O'zbekistonda diniy ta'lim tizimi batamom to'xtatildi.⁵

Oradan qariyb 15 yil o'tib Sovet davlati II Jahon urushiga kirgandan keyin ittifoq hududida dinga va dindorlarga munosabat o'zgardi, xususan, musulmonlarga munosabat yangicha tus oldi.. Ikkinchi jahon urushi boshlanishi arafasida Sovet Ittifoqining dinga qarshi siyosati qanchalar puch ekanligi namoyon bo'la boshladi.

1945-yili SSRning 10-sentabrdagi №4808-R Farmoyishi bilan O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasiga Toshkent va Buxoroda diniy ta'lim muassasasi ochishga ruxsat berilgan.⁶

Buxorodagi Mir Arab madrasasi o'quv rejalari asosan Moskvadan tasdiqlab berilar edi. O'quv rejalariga tarix, geografiya va rus tili kabi fanlarni umumiy o'rta maktablar hajmida kiritish va ularga diniy fanlardan ko'ra ko'proq dars soatlari ajratilishi shart edi. Garchi talabalar mazkur fanlarni o'rta maktablarda o'qigan bo'lsalar ham, takror va takror o'qishga majbur

¹ O'zbekiston Milliy arxivida saqlanayotgan I-323-jamg'armadagi vaqf hujjatida ham 1527-yil madrasa uchun ajratilgan mol-mulklar birma-bir sanab o'tilgan.

² U.Jo'raev, Q.Usmonov, G.Jo'raeva, N.Norqulov. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 2019. – 17 b.

³ Хаджи Абдулгaфур Раззак Бухари. Путеводител в тарикат (на основе учения Накшбандия). С. 42

⁴ Фардин. В. М. Бухара // Древняя Бухара. — Москва, 1954. — С. 68. — 176 с.

⁵ Salmonov A. O'zbekistonda sovet hokimiyatining diniy siyosati: uydirma va tarix haqiqati. – T. Tafakkur. 2015. – 62 b.

⁶ O'zbekiston Milliy arxivi R-2456-fondi, 1-ro'yxat, 268-yig'ma jild, 167-varaq.

edilar. Diniy fanlar ikkinchi darajali hisoblanardi. Natijada talabalar din ilmidan "chala mulla" bo'lib qolmasliklari uchun ba'zi fidoyi mudarrislar moddiy va ma'naviy qiyinchiliklarga qaramay, o'z bilimlarini darslardan keyin ham qo'shimcha tarzda shogirdlariga berishga harakat qilishardi.¹

Bu ulug' bilim dargohida Buxoro amirlaridan Amir Shohmurod, Amir Haydar va boshqa buyuk zotlar ham tahsil olganlar. Madrasa qariyb besh yuz yillik faoliyati davomida O'rta Osiyo, Afg'oniston, Eron, Rossiya, Kavkaz, Ozarboyjon, Dog'iston kabi davlatlar musulmonlari hayotida ham muhim o'rin egallab kelgan va diniy xodimlar tayyorlashda katta ahamiyat kasb etgan.

Bu ilm maskanidan islom dini ravnaqiga sezilarli hissa qo'shgan mashhur ulamolar yetishib chiqqan. Ular orasida Rossiyalik Ravil Gaynutdin, Boshqirdistonlik Talgat Tojuddin, Chechenistonlik Ahmad Qodirov, Ozarbayjonlik Olloshukur Poshshozoda, Qirg'izistonlik Kimsanboy Abdurahmonov hamda Turkmanistonlik Nasrulloxon Ibodulloev kabilar ilm olganlar. Shuningdek, bilim yurtini ochilishiga sababchi bo'lgan muftiy Eshon Boboxon, muftiy Eshon Ziyovuddinon va zamonamizning taniqli ulamolari Abdulg'ani Abdullaev, Muxtorjon Abdullaev, Yusufxon Shokirov, Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf, Fozil qori Sobirov, Rahmatulla qori Obidov, Abdurashid qori Bahromov, Usmonxon Alimov, Abdulg'afur Razzoqov va respublikamizdagi imom-xatiblarning aksariyati ham madrasaning talabalaridan bo'lganlar.

Har bir diniy madrasa ham diniy bilimlarni ommalashtirishda muhim o'rin tutadi. Xususan, Buxoro shahridagi "Mir-Arab" madrasasi ham o'zining ajoyib xodimlari va o'z ishiga vafodor mudarrisleri bilan islom diniga xizmat qilishdek buyuk vazifani sharaf bilan bajarib kelmoqda.

Madrasa O'zbekiston musulmonlari idorasi tasarrufida bo'lib, barcha ta'lim va tarbiyaviy ishlar diniy idora tomonidan boshqariladi hamda Din ishlari bo'yicha qo'mitaning ta'lim bo'limi tomonidan muvofiqlashtirilib boriladi.

Madrasa 1998-yilning 10-avgustida O'zbekiston Respublikasi Adliya Vazirligida kayta ro'yxatdan o'tkazilib №04 rakamli guvohnomaga egadir. Shuningdek O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasi xuzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mitaning 2004-yil 24-oktyabrdagi 10-sonli ruxsatnomasi bilan ta'minlangan.

Ta'lim maskani – 4 yil davomida diniy fanlar bilan bir qatorda umumta'lim fanlari ham o'qitiladi. Bilim yurtida 30 nafar ma'lumoti oliy va malakali o'qituvchi-mudarrislar 150 dan ko'proq talabalarga dars berib kelmoqdalar.

Madrasada talabalarining ilm olish va yashashlari uchun barcha shart-sharoitlar yaratilgan. Bilim yurti talabalari kompyuter xonasi, fan kabinetlari va madrasa kutubxonasida saqlanayotgan qadimiy boy madaniy va ma'naviy merosimiz hisoblangan qo'lyozma va toshbosma kitoblardan foydalanadilar. Uzoq tuman va boshqa viloyatlardan kelgan talabalar yotoqxona bilan ta'minlangan.

Madrasani bitirganlarga islomshunos, imom-xatib va arab tili o'qituvchisi mutaxassisligi bo'yicha diplom beriladi.

Qolaversa, Mir Arab o'rta maxsus islom bilim yurti bino va inshootlarida amalga oshiriladigan restavratsiya-tiklash, qurilish-ta'mirlash va jihozlash ishlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Alohida muhim ijtimoiy, madaniy va tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan ob'ektlarni qurish, rekonstruksiya qilish va mukammal ta'mirlash direksiyasi mablag'lari hisobiga amalga oshirilmoqda.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, mustaqillikkacha bor-yo'g'i ikkita islomiy diniy o'quv yurti (Toshkent islom instituti va «Mir Arab» madrasasi) bo'lgan bo'lsa, o'tgan yillar davomida ularning soni 11 taga yetdi. Boshqacha aytganda, Imom al-Buxoriy nomidagi Toshkent islom instituti, Toshkentdagi «Ko'kaldosh», Qoraqalpog'istondagi «Beruniy», Namangandagi «Mulla

¹ Ахмадуллин В. А. Особенности советской двухуровневой подготовки исламских кадров: опыт и уроки // Ислам в современном мире: внутригосударственный и международно-политический аспекты. — 2015. — Т. 11. — № 2. — С. 155.

Qirg'iz», Xorazmdagi «Faxriddin ar-Roziy», Andijondagi «Sayyid Muhyiddin Maxdum», Qashqadaryodagi «Xoja Buxoriy», Toshkentdagi «Xadichai Kubro» va Buxorodagi «Jo'ybori Kalon» xotin-qizlar o'rta maxsus islom bilim yurtlari va Imom al-Buxoriy nomidagi hadis ilmi markazidan iborat yaxlit diniy ta'lim tizimi yaratildi.

BUXORO VILOYATINING SOG'LIQNI SAQLASH SOHASINING ISLOH QILINISHI VA TASHQI ALOQALARI. (1998-2001-YILLAR).

Tuyev Fazliddin Erkinovich
Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Buxoro davlat Pedagogika instituti
“Ijtimoiy fanlar” kafedrasi dotsenti.
Tolibjonova Muxlisa Behzodjonovna
Tarix ta'lim yo'nalishi talabasi.

Buxoro viloyatida sog'liqni saqlash borasida mustaqillikning dastlabgi yillaridanoq (1991) mutaxassis kadrilar tayyorlash bilan birga, aholi salomatligini saqlash va ularga qulay davolanish sharoitlarini yaratish borasida ham uncha ko'p bo'lmasada bir qator ishlar amalga oshirilgandi¹.

Buxoro viloyati sog'liqni saqlash boshqarmasi tomonidan 1998-yil 10-noyabrda PF 2107-farmoni va viloyat hokimining shu asosidagi qabul qilgan 1998-yil 3-dekabr 205-sonli “sog'liqni saqlash tizimini isloh qilish davlat dasturi to'g'risida”gi qarorini bajarish 1998-yilning 25-iyulidan 8-avgustgacha amalga oshirilgan. Shu dastur bo'yicha viloyat sog'liqni saqlash boshqarmasi rahbariyati tomonidan “World” konsirni xalqaro tashkiloti bilan Respublika shoshilinch tibbiy yordam ilmiy markazi viloyat filialiga muruvvat yordam yo'li bilan badalsiz birinchi bosqichda – 1998-yil 3-avgustda bir yuk mashinasida zaruriy tibbiy anjomlar olib kelingan. Ikkinchi bosqichda esa 40 tonnalik kontiner bilan shu yilning 5-avgust kuni Buxoro viloyatiga sog'liqni saqlash asbob-uskunalar va bir qism dori-darmonlar keltirilgan².

Buxoro viloyat “Dori-darmon” aksianerlik birlashmasi tomonidan SP “Kor-form sanoat” firmasidan 1 mln. 292 ming so'mga glyukoza, natriy xlor, in'eksiya³ uchun eritmalar, Samarqand Dori-darmon birlashmasidan 555 ming so'mga streptomitsin, penitsilin kabi dori-darmonlar, AOOT “Bioform” firmasidan 160 ming so'mga 1 foizli yashil brilliant spirtli eritmasi, uzoq xorij davlati dori tayyorlaydigan korxonasiga mansub “Xoffman Lya-Rosh” firmasidan 36809 AQSh dollariga dori-darmonlar Buxoro viloyati aholisi uchun xarid qilib keltirilgan. 1998-yil 3-dekabr 205-sonli “sog'liqni saqlash tizimini isloh qilish davlat dasturi to'g'risida”gi qarori asosida Buxoro viloyat “dori-darmon” aksionerlik birlashmasining Respublika dori ishlab chiqaradigan korxonalarining 20 tasi “Elli-Lilli” firmasi bilan 20 ming AQSh dollarlik shartnoma imzolagandi. 1998-yil Buxoro viloyati o'smir bolalarni yuqumli ichak kasalliklarini oldini olish maqsadida muruvvat yordami sifatida YUNISEF tomonidan 50 ming dona REGNDRON kukuni keltirilib viloyatning barcha muassasalariga tarqatilgan edi. Buxoro

¹ А. Раҳмонов, Сехрли бармоқлар соҳиби. Бухоро ҳақиқати, 1991 йил, 28 сентябрь, №. 188.(18.219).

² Бухоро вилоят давлат архиви, 1459-фонд, Рўйхат-1, 280-йиғма жилд, Б-2,5.

³ 6 хил тури фарқланади: • Вена ичига – энг кенг тарқалиб бевосита вена кон томири ичига дори жўнатилади. У икки хил бўлади: капельницада томчилаб юбориш ва шприц орқали бирданига билан юбориш;

• Мускул орасига – дори юборишнинг энг кенг қўлланиладиган тури бўлиб, оддийлиги ва мускул тўқимасига осон туша олиш билан характерланади;

• Тери остига – энг мураккаб муолажа ҳисобланиб, катта малака талаб этади. Бунда шприц игнаси майда кон томирларга бой бўлган тери ости ёғ клетчаткасига киргизилади;

• Тери ичига – бу дори препаратини конга кам тушишини таъминлаш мақсадида ингичка игна ёрдамида терининг мугуз қаватига юбориш бўлиб, анестезиология ва диагностика мақсадларида қўлланилади.

• Суяк ичига – махсус малакали тиббий персоналлар томонидан алоҳида кўрсатмаларга асосан бажарилади. Масалан, семизлиги ортиқча бўлган пациентлар ёки анестезия мақсадида.

• Артерия ичига – кам қўлланиладиган усул бўлиб, реанимацион чора тадбирлар пайтида қўлланилади. Асоратлари кўп учрайди.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

viloyati uzoq xorij dori ishlab chiqaradigan korxonasi “KRKA” (kechka) Slovaniya firmasibidan 79900 AQSh dollari qiymatida shartnoma tuzib MVESga topshirilgandi¹.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998-yil 10-noyabrdagi PF - 2107 sonli “O‘zbekiston Respublikasi sog‘liqni saqlash tizimini isloh qilish davlat dasturi tag‘risida”gi Farmoniga asosan 1998-yil 3-dekabrda Buxoro viloyat hokimining 205-sonli qarori qabul qilinib, viloyatda bir qator ishlar amalga oshirilgan edi. Jumladan, Germaniyadan 2 ta narkoz apparati, Shvesariyadan 48 ta laboratoriya tahlilini o‘tkazadigan apparat, 2 ta operatsion stol va bastenavaya lampa, gemosorbsiya apparati, leniomat va boshka tibbiy buyumlar olib kelingandi².

1999-yil viloyatdagi shifoxonalarga dori-darmon va tibbiy vositalar bilan ta‘minlash borasida mahalliy hokimiyatlar bilan birgalikda xorijiy mamlakatlardan muruvvat yo‘li bilan va kreditga katta mikdorda dori-darmonlar va tibbiy vositalar olib kelingan. 1999-yilning 9 oy davomida AQSh, Angliya, Daniya, Germaniya, Avstriya va boshka mamlakatlardan dori darmonlar zahirasi tuldirilgandi. Viloyatda sil, o‘hma va ruhiy (ijtimoiy) kasalliklarni davolash uchun katta mikdorda kredit, KES va tender usulida dori-darmonlar keltirilgan. Natijada kasalliklarni davolashda birmuncha yaxshi imkoniyatlar yaratilishiga erishildi.

Viloyatda sog‘liqni saqlash tizimiga xorijiy investitsiyalarni kiritish, xalqaro va jamoatchilik tashkilotlarining e‘tiborini jalb qilish borasida 1999-yilning 9 oy mobaynida 23 marotaba viloyat aholisiga muruvvat yordamlari taqdim qilingan. Mavjud bulgan dori-darmonlari “Kaunteport Interneyshnl”, Xalkaro YUNISEF tashkilotlari, AQSh, Germaniya, Daniya, Angliya kabi davlatlar tomonidan viloyat aholisi uchun keltirilgan. Ko‘pgina chet el muruvvat yordamlari yangi tashkil qilinayotgan Respublika Davlat shoshilinch tibbiy yordam ilmiy markazi viloyat filiali uchun keltirilib, uning moddiy-texnika bazasini mustaxkamlash ustida sa‘yi-harakatlar qilingandi³. Shular tufayli ham 1999-yildan viloyat sog‘liqni saqlash borasidagi ishlar birmuncha ko‘zga tashlanib borayotgan edi.

2001-yilga kelib Buxoro viloyatida 47 ta shifoxona faoliyat ko‘rsatgan bo‘lsa yildan-yilga sog‘liqni saqlash borasida viloyatda bir qator ishlar amalga oshirilishi natijasida shifoxonalar va mutaxasis kadrlar soni yillar davomida oshib borishi tufayli 2010-yilga kelib shifoxonalar 28 taga ko‘payib shu yilda 75 tani tashkil qilgan bo‘lib, mutaxasis kadrlar esa ming kishiga ko‘payib 5 ming kishiga ytgan. Buxoro viloyatda sog‘liqni saqlash borasida xorijiy davlatlar bilan ham doimiy hamkorlik ishlari amalga oshirib borilgan⁴. Dunyo aholisining barchasi biladiki kasalliklarning hamma turlari yomon ekanligini. Lekin, kasalliklarning yomonidan ham yomoni bu onkologik kasallik, (1993-yilda to‘la quvvat bilan ishga tushadigan Vengriya tibbiy asbob-uskunalar bilan jihozlangan 200 o‘rinli onkologiya dispanseri uchun 914 ming dollar mablag‘ sarflagandi⁵.) bu borada Buxoro viloyatida ham hozirgi kunda bir qator ijobiy ishlar ko‘zga tashlanib kelmoqda. Bu soha mustaqillikning dastlabgi yillarida hozirgi dek rivoj topmaganini izlanishlar davomida amin bo‘ldi. Mustaqillikning dastlabgi yillarida Buxoro viloyati aholisi ichida onkologik kasallikka chalingan bemorlar Respublika markazida joylashgan Respublika iqtisodlashgan onkologiya va radiologiya markaziga borib shu joyda tibbiy ko‘rikdan o‘tib, kerak bo‘lsa davolanib kelar edi. Shuni ta‘kidlash kerakki, istiqloqlning dastlabgi yillarida Respublika aholisi qatori Buxoro viloyat aholisining anchagina qatlami iqtisodiy tangligi ham mavjud bo‘lganligi sababli ayrim bemorlar markazga borib kelishga iqtisodiy imkoniyati yetmaganligini ko‘rish mumkin edi.

Lekin, Buxoro viloyati rivojlanib, ravnaq topib borishi natijasida Buxoro viloyatida ham onkologiya sohasi rivoj topib, mutaxasis kadrlar kerak bo‘lsa xorij tajribasi bilan hamfikir bo‘lib shu sohaning rivojlanishiga o‘z hissalarini qo‘shib kelmoqda. Qisqa qilib aytadigan bo‘lsak bu

¹ Бухоро вилоят соғлиқни сақлаш бошқармаси жорий архиви, 1999 йил ҳисобот; Бухоро вилоят давлат архиви, 1459-фонд, Рўйхат-1, йиғма жилд-280, Б-3,7,12,16,29.

² Бухоро вилоят давлат архиви. 1459-фонд, Рўйхат-1, 286-йиғма жилд, 1-варак.

³ Бухоро вилоят давлат архиви. 1459-фонд, Рўйхат-1, 286-йиғма жилд, 9-варак; Бухоро вилоят давлат архиви. 1459-фонд, Рўйхат-1, 290-йиғма жилд, 55-59-варак.

⁴ Бухоро вилоят соғлиқни сақлаш бошқармаси жорий архиви, 1999 йил ҳисобот; Бухоро вилоят давлат архиви, 1459-фонд, Рўйхат-1, йиғма жилд-280, Б-3,7,12,16,29.

⁵ Бухоро вилоят давлат архиви, 1459-фонд, 1-рўйхат, 24-йиғма жилд, 32-варак.

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

kasalga chalingan bemorlar hayotini asrash, bemorlar umrini uzaytirish borasida ko'plab ishlar amalga oshirilgan. Bir so'z bilan aytadigan bo'lsak viloyat onkologiya shifoxonasi ayrim xorij davlatlaridagi shunga o'xshash shifoxonalardan ham kundan kunga o'zib bormoqda. Xullas bu sohadagi rivojlanish natijasiga Buxoro viloyat onkologiya bo'limi tibbiyoti ravnaqiga xorij mamlakatlari bilan o'zaro aloqalar va malakaviy amaliyotlarni xorij davlatlarida o'tab kelganliklari va hozirgi kunda ham shu sohada rivojlangan davlatlar bilan doimiy hamkorlikda bulib kelmoqdalar.

Adabiyotlar:

1. А. Раҳмонов, Сехрли бармоқлар соҳиби. Бухоро ҳақиқати, 1991 йил, 28 сентябрь, №. 188.(18.219).
2. Бухоро вилоят давлат архиви, 1459-фонд, Рўйхат-1, 280-йиғма жилд, Б-2,5.
3. Бухоро вилоят соғлиқни сақлаш бошқармаси жорий архиви, 1999 йил ҳисобот,; Бухоро вилоят давлат архиви, 1459-фонд, Рўйхат-1, йиғма жилд-280, Б-3,7,12,16,29.
4. Бухоро вилоят давлат архиви. 1459-фонд, Рўйхат-1, 286-йиғма жилд, 1-варақ.
5. Бухоро вилоят давлат архиви. 1459-фонд, Рўйхат-1, 286-йиғма жилд, 9-варақ,; Бухоро вилоят давлат архиви. 1459-фонд, Рўйхат-1, 290-йиғма жилд, 55-59-варақ.
6. Бухоро вилоят соғлиқни сақлаш бошқармаси жорий архиви, 1999 йил ҳисобот,; Бухоро вилоят давлат архиви, 1459-фонд, Рўйхат-1, йиғма жилд-280, Б-3,7,12,16,29.
7. Бухоро вилоят давлат архиви, 1459-фонд, 1-рўйхат, 24-йиғма жилд, 32-варақ.

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ БУХАРЫ: ПУТЕШЕСТВИЕ ЧЕРЕЗ ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Муртазина Д.Р.

Магистр группы 521-23 направления «История и теория педагогики»

Джизакский государственный педагогический университет

Муртазин Эмиль Рустамович

Ассистент Джизакского политехнического института

С момента обретения независимости Узбекистана и его стремления к сохранению исторического наследия страны, история города Бухары стала объектом особого интереса для исследователей. Бухара, с ее богатым культурным наследием и древней историей, играет ключевую роль не только внутри страны, но и на мировой арене. В данной статье мы сосредоточимся на последних научных исследованиях, публикациях и методах, применяемых в изучении истории Бухары как в Узбекистане, так и за его пределами в период независимости. В свете этих исследований, мы раскроем новые аспекты истории Бухары, которые способствуют более полному пониманию этого уникального города и его роли в формировании культурного ландшафта региона и мировой истории.

1. Открывая тайнства Бухары: Исследование археологических находок и раскопок в городе Бухаре представляет собой захватывающее путешествие в прошлое этого древнего центра культуры и торговли. В годы независимости Узбекистана, эти исследования стали особенно активными, расширяя наше понимание о жизни и культуре древних жителей Бухары. Одним из ключевых направлений исследований является раскопка древних мавзолеев и религиозных сооружений. Эти археологические находки позволяют ученым воссоздать облик древнего города, его архитектуру и религиозные обычаи. Они также раскрывают представления жителей Бухары о мире и их мировоззрение. Особый интерес вызывают археологические находки, связанные с торговлей и ремесленным производством. Раскопки рыночных площадей и мастерских позволяют нам понять экономическую структуру и разнообразие ремесел в древней Бухаре. Это также свидетельствует о тесных торговых связях города с другими центрами культуры и торговли на Востоке и Западе. Исследование археологических находок в Бухаре в годы независимости Узбекистана открывает перед нами новые тайнства этого

древнего города. Каждая раскопка становится возможностью расширить наше понимание истории и культуры Бухары, а также оценить ее вклад в мировое культурное наследие.

2. Новые источники и методы исследования: С развитием технологий и доступности информации исследователям стало доступно обращение к новым источникам и применение новых методов анализа. Это открывает новые перспективы для изучения истории Бухары в годы независимости Узбекистана. Одним из ключевых новых источников стали древние рукописи и архивы, которые хранятся в музеях и библиотеках как в Узбекистане, так и за рубежом. Современные методы цифровизации и реставрации позволяют ученым анализировать эти документы с новой точностью и детализацией. Это открывает перед нами уникальную возможность проникнуть в мысли и представления древних жителей Бухары, а также оценить их влияние на формирование культурного облика города. Помимо этого, применение современных методов археологических исследований, таких как геофизические исследования и лазерное сканирование, позволяет ученым расширить границы изучения древних археологических объектов. Это помогает нам лучше понять архитектуру и структуру древних поселений, а также проследить изменения, произошедшие в городе за время его существования. Новые источники и методы исследования существенно расширяют наше понимание истории Бухары в период независимости Узбекистана. Они позволяют нам более глубоко проникнуть в тайнства этого древнего города и оценить его значение в контексте мировой истории и культуры.

3. Публикации и международное сотрудничество: В годы независимости Узбекистана активизировались научные публикации, посвященные истории Бухары, как внутри страны, так и за её пределами. Это создает возможность обмена знаниями и опытом между учеными различных стран, способствуя более глубокому пониманию истории города. Международные конференции и семинары, посвященные истории Бухары, становятся площадкой для обсуждения новых исследовательских подходов и открытий. Участие различных научных сообществ и институтов способствует формированию обширной международной сети исследователей, работающих над проблемами истории Бухары. Международное сотрудничество также способствует доступу к уникальным источникам и архивам, хранящимся за рубежом. Это расширяет базу данных для исследования истории Бухары и открывает новые перспективы для дальнейших исследований. Благодаря публикациям и международному сотрудничеству, история Бухары становится объектом не только национального, но и международного интереса. Это позволяет сохранить и расширить знания о культурном наследии города и его вкладе в историю человечества.

Заключение:

Исследование истории Бухары в годы независимости Узбекистана представляет собой важное направление в научном и культурном контексте. Новые научные исследования, археологические раскопки и методы анализа открывают перед нами богатство и многообразие истории этого древнего города. Публикации и международное сотрудничество способствуют расширению границ исследований и обмену знаниями о культурном наследии Бухары.

В свете данных исследований становится очевидным, что история Бухары не только остается ключевым элементом культурного наследия Узбекистана, но и играет значимую роль в понимании истории цивилизаций на Востоке. Каждое новое открытие и исследование открывает перед нами новые грани этого уникального города и его роли в историческом контексте. Исследование истории Бухары в годы независимости стимулирует не только академические размышления, но и способствует сохранению культурного наследия для будущих поколений. Это важный шаг в пути к более глубокому пониманию и сохранению богатой истории Узбекистана и его вклада в мировую культуру и историю.

Литература

1. Исмаилова, Г. Р. (2020). "История Бухары: с древности до современности". Ташкент: Издательство "Фан".
2. Абдуллаев, Ш. М. (2019). "Бухара: древняя столица в современном мире". Ташкент: Издательство "Узбекистан".
3. Smith, R. E. (2018). "The History of Bukhara". London: Oxford University Press.
4. Alimova, D. (2021). "Bukhara: Ancient City, Modern Discoveries". Journal of Central Asian Archaeology, 12(2), 145-162.
5. Khudayberganov, A. (2017). "Trade and Commerce in Medieval Bukhara: A Study of Archaeological Evidence". International Journal of Historical Studies, 5(1), 78-92.
6. Ivanov, P. (2022). "Digital Restoration of Ancient Bukhara Manuscripts". Journal of Digital Archaeology, 8(3), 211-225.
7. Rahmanov, A. (2019). "International Collaborations in Bukhara Archaeological Research". Proceedings of the International Conference on Cultural Heritage Preservation, 45-57.

AJDODLAR MEROSI - MATO HUNARMANDCHILIK NA'MUNALARINING ASRAB AVAYLASHNING DOLZARBLIGI.

**Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi ilmiy
xodimlari**

Nosirova S.S. Nasimov D.B.

**"Biz buyuk davlat, buyuk tarix, buyuk madaniyat yaratgan xalqmiz!"
Mirziyoyev Sh.M.**

Qadim tarixdagi madaniy hayot, ajdodlarimiz turmush tarzini o'rganish beqiyos ahamiyat kasb etadi. Bu esa Mustaqillik tufayli o'zbek xalqi o'z madaniy merosini yangidan tikladi. O'zbek xalqi Markaziy Osiyoda eng boy va qadimiy madaniy merosga ega bo'lgan xalq hisoblanadi. Bu boyliklarni yuzaga chiqarish, insoniyat oldida o'zbek xalqining haqiqiy madaniy va ma'naviy qiyofasini ko'rsatish - madaniy merosimizni tiklashning tarkibiy qismidir. Shu qatori O'zbek to'qimachilik san'ati ham uzoq tarixga ega, bu jarayon miloddan avvalgi uzoq davrlarga borib taqaladi. Albatta insoniyat so'ngi paleolit davridan boshlab o'z tanasini sovuqdan asrash maqsadida issiq kiyimga ehtiyoj sezgan va hayvon terisidan foydala boshlagan. Insonlar kiyim-kechak tayyorlashga bo'lgan qiziqishi ortib borgan, kiyimga bo'lgan ehtiyoj asrlar osha sayqallangan hamda hozirgi kunga qadar takomillashib kelgan. Ajdodlar meroslaridan biri mato hunarmandchiligi insonning tabiiy ehtiyoji asosida yuzaga kelgan. Insoniyat uchun eng muhim mashg'ulot sifatida eng qadimgi davrlarda paydo bo'lgan mato hunarmandchiligi - ongli mehnat zahirida muayyan tadbirlardan foydalanishni taqozo etgan. Foydali va qulay tadbirlar takrorlanib, tajribalar vujudga kelgan. Ajdodlarimiz nafaqat bizga o'zining buyuk kashfiyotlarini balki durdona san'at asarlarini yaratib qoldirganlar

Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasida saqlanayotgan (5000 ga yaqin) matolar to'plamini 4 yirik davrga bo'lish mumkin:

1. **XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshi** matolarini ayniqsa qiziqarli namunalari to'qilgan, ularning bezagida o'ziga xos xususiyatlar yaqqol aks etib turadi. Ular orasida bolalar, erkaklar, ayollar ustki kiyimlari majmualari, maishiy buyumlar va uy ichi buyumlari: joypo'sh, sandalipo'sh, so'zani, choyshab, pardalar, takiyapo'sh-yostiqlik g'loflari mavjud.

2. **1920-1960 yillar.** Bu davrda shirkatlarda qo'l bola usulida to'qilgan mato namunalari kiradi. Bu davrda mato ishlab chiqarish va bezashning yetakchi usullari Buxoro va Farg'ona usullari hisoblanadi.

3. **1960-1990 yillar.** Bu davr to'plami fabrika to'qimachiligi mahsulotlari hisoblanadi.

4. **1991 yildan hozirgi** kunga qadar to'plangan hozirgi zamon hunarmandlarning asarlari. Mustaqillik davridagi na'munalarni aytishimiz mumkin.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Ushbu moddiy boyliklarimiz hozirgi kunda muzey ko'rgazma zallari va fond zaxira xonalarida saqlanmoqda. Ushbu eksponatlarni talab darajasida saqlash uchun fondlardagi haroratni hamda havoning nisbiy namligi muntazam zaruriy miqdorda tutib turish muhim sanaladi. Doimiy kuzatuvlarni olib borilishi natijasida ta'mirtalab ashyolar aniqlanganda, ta'mirlash maqsadida mutaxassis ta'mirlovchiga murojaat etiladi. Ta'mirlanadigan ashyolar yengil va og'ir axvolda shikastlangan bo'lishi mumkin. Bu degani barcha ashyoni bir xil usulda ta'mirlanadi degani emas. Ta'mirtalab eksponatning matosi (baxmal, shoyi, adras, alocha, beqasam, qalami, chit, bo'z) va uning holatiga qarab ta'mirlash ishi rejasi tuziladi.

Masalan:

- ashyo kirlangan holatda bo'lishi mumkin,
- ashyo kirlangan va yirtilgan holatda bo'lishi mumkin,
- ashyo kirlangan, yirtilgan va titilgan holatda bo'lishi mumkin,
- mog'or va zamburug'dan zarar ko'rgan holatdagi ashyo bo'lishi mumkin. Bunda matodagi zarlar ko'karishi va mato tolasini yemirilishi kuzatiladi,
- jun va shoyi (ipak) gazlamalarni hashorat, qurt-qumursqalarning ikki guruhi terixo'r va kuyalar yemirgan ashyolar bo'lishi mumkin.

Demak ashyoni qay darajada zarar yetganligi va matoni holati kuzatilgan holda ta'mirlash ishlari rejalashtiriladi. Ashyolarni ta'mirlash jarayoni bir-biridan mana shu sifatlar sababli farqlanadi.

Bundan tashqari fond va ko'rgazmalar kuzatilganda ashyolarning 1000 dan ortig'i ta'mirtalab ahvolga kelganligi kuzatildi. Ba'zi ashyolarni ta'mirlashga erishildi. Har bir amaliy san'at na'munalari bo'lmish ekspantni ta'mirlashda 3 oydan 6 oygacha bo'lgan vaqt talab etiladi, bu esa bir yilda 2-3 tagacha ashyo ta'mirlanadi xolos.

Quyidagi ba'zi ashyoni ta'mirlash jarayonlari haqida ma'lumot berib o'tamiz:

1-misol tariqasida Buxoro amirining marosimlarda kiygan "Butador" to'ning ta'mirlanish jarayoni.

Buxoro Amirlari (Abdul Ahadxon, Amir Olimxon) tomonidan marosimlarda kiyilgan **"Butador" to'n** ko'p yillar davomida ko'rgazma zallarda namoyishda bo'lganligi sabab kirlangan, titilgan va yirtilganligi kuzatildi. Shu sababli ta'mirlash bo'limiga ta'mirlash maqsadida chiqarildi. Tamirlash jarayoni bosqichlari maxsus komissiya maslahatiga binoan mato va zar ustiga test o'tkazildi hamda ta'mirlash ishlarini bir necha bosqich asosida amalga oshirish rejalashtirildi. Muzey fondiga qabul qilingandan so'ng ushbu to'n uzoq yillar mobaynida ko'rgazma zallarini bezab turganligi sababli, unga tikilgan zardo'zi bezaklarning og'irligi tufayli deyarli yelka qismlari kirlangan, yirtilgan va titilganligi kuzatildi. Ta'mirlash jarayonida kerakli ashyolar - angishvona, qaychi ushturgardon (tuya bo'yin qaychi), patila, mayin shotka, ipak ip, zar ip, ingichka igna, arganza mato, spirt, ammiyak, distirlangan suv, paxta o'ramidan foydalanish maqsadida tayyorlandi. Biz bilamizki ushbu to'n qo'l mehnatida XIX asr boshlarida Amir marosimlarda kiyish uchun maxsus tayyorlangan. O'sha davrning baxmal, shoyi matosi, kumush simlarda 10-20 % gacha tilla suvi yuritilgan (ustazoda zardo'z Baxshullo Jummayev fikrlariga binoan), hozirgi kunda XIX asr xom-ashyolarini topishni imkoni yo'qligi sabab, matoga mos keladigan hozirgi zamon xom-ashyolaridan keng foydalanildi. Ushbu ta'mirlash ishlarini **"Ustoz-shogirt"** an'alariga binoan restavrator Dilmurod Xolov ko'rsatmasiga binoan ta'mirlash ishlarini o'zim boshchiligimda (Buxoro Davlat Universiteti amaliyotchi talabalari) amalga oshirildi. Eng avvalo kuzatuv bosqichida (to'n maxsus tayyorlangan monikentga kiydirilgan holatda) ajdodlar merosi bo'lmish to'nning qanchalik zarar ko'rilganligining ro'yxati shakllantirildi va ta'mirlash jarayoni etablarini bosqichma-bosqich amalga oshirish rejalashtirildi. To'nni tamirlashdan oldim zardo'zlik hunarini o'rganish maqsadida **"Ustazoda"** hunarmand Baxshullo Jumayevga shogirt o'tirib, zardo'zlikning sir-sinoatlarini o'rganib va tamirlash ishlarini 6 oy davomida amalga oshirdim.

1-bosqichda mayin shotka yordamida changlardan yashil baxmal matoni tozalash ishlari 2-3 marotaba takroriy amalga oshirildi.

2-bosqichda yashil rangdagi baxmal matoni yuvishda mato xobiga qarab zar iplarga ziyon etkazmagan holda distirlangan suv yordamida **momiq paxta** 2-3 sm o'ram shaklda (tampun ko'rinishda) tayyorlanib (dokadan ham foydalanish mumkin), matoni yuvish ishlari amalga oshirildi. Matoning kirlanganligi sababli yuvish jarayoni ham 3 bosqichda amalga oshirildi. Yuvish bilan bir qatorda quritish ishlari (soch quritish moslamasi fendan qisman foydalanildi) ham bajarildi.

3-bosqichda tilla suvi yuritilgan zar ip va simlar kirlardan tozalandi. Bunda 5 ml.dan 10 ml.gacha eritma (amiyak va spirt) aralashmasi yordamida uxa chistka yordamida kirlardan tozalandi.

4-bosqichda to'nning avra va astari ham paxtali tampun yordamida yuvish ishlari amalga oshirildi. Yuvish jarayonlarida to'nning yuza qismi baxmal mato va astari ipak matodan bo'lganligi sabab, ranglari bir-biriga ko'chmasligi uchun orasida o'z bichimida moslangan paxtalik mato qo'yilgan holda yuviladi hamda tikish jarayoniga tayyor holda keltiriladi hamda keying bosqichga o'tiladi.

5-bosqichda to'nning yirtilgan hamda titilgan joylarini tikishdan oldin to'nning yuzasi (baxmal) va astarning (shoyi) orasida arganza mato tikib joylashtiriladi, so'ngra ipak ip yordamida to'nning yirtilgan joylarini tikish ishlari amalga oshiriladi.

6-bochqichda keyingi jarayonda zar iplar yordamida uzilgan zarning ba'zi qismlarining naqshlari (margo'la, dabo'sa, buta, badom va boshqa naqshlar) tiklanadi.

7-bochqichda to'nning chetki hoshiyasi "Ze"ning ba'zi uzilgan ipar iplarini tikish ishlari amalga oshirildi.

Ekspонатni yaxshilab ko'zdan kechirish, uni yuvib quritish hamda yo'qolgan joylariga o'ziga mos mato qo'yib (ichki tarafidan yaxlit) tikish ishlari amalga oshirildi. Ta'mirlash ishlari muvafaqqiyatli yakunlanib, muzey ko'rgazmasiga topshirildi. Hozir yuqorida baxmal matoda zardo'zlik (Butadot to'n) na'munasining ta'mirlanish jarayoni haqida fikr yuritdik. Restavratsiya ishlari yakunlanib, muzey fondiga qaytarildi. Ushbu ekspонатni talab darajasida saqlash uchun fondlardagi haroratni hamda havoning nisbiy namligi muntazam zaruriy miqdorda tutib turish muhim sanaladi.

Demak yuqorida keltirildan ajdodlar merosi bo'lmish muzey ashyolari va kolleksiyalarini, ya'ni hunarmandchilik na'munalari bilan bog'liq bo'lgan milliy qadriyatlarimizni ham asrash, ashyolar orqali yosh avlodni vatanparvarlik hamda o'zbek xalqining merosiga hurmat ruhida tarbiyalash kabi muhim maqsadlarni jamlagan. Xususan, bir tomondan, "**Muzey-ta'lim-jamiyat**" tizimi asosida ko'chma ko'rgazmalar tashkil etilgan holda fidoyi ajdodlarimizning xotirasiga yuksak ehtirom ko'rsatish, ajdodlarimiz ko'rsatgan jasorati va ibratli faoliyatini targ'ib etish orqali yoshlarda g'oyaviy immunitetning shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi kunda ushbu hunar turini saqlab qolish va milliylikni keng targ'ib etish uchun biz o'quvchi-yoshlar va talabalarga hunarmandchilikka o'qitish va o'rgatishning quyidagi takliflarni aytishimiz mumkin. Tadqiqot doirasida o'tkazilgan izlanishlar va olingan natijalar quyidagi xulosalar qilish imkonini berdi:

Yoshlarda milliy mato hunarmandchiligi va urf-odatlar birligi munosabatlarini rivojlantirish bo'yicha o'zbek xalqining an'analari, milliy matolari, naqshlari, zardo'zlik san'ati, milliy liboslar bilan ifodalangan xalq amaliy san'ati asosida oliy ta'lim muassasalarining o'quv jarayonlarida o'rgatish, o'qitish metodikasi va o'quv dasturlar mazmunini tahlil qilish pedagogik ta'limning turli bosqichlarida o'qitish nazariyasi va amaliyotini tanqidiy anglashga imkon berdi. (Bu borada ajdodlar merosi mato hunarmandchiligining ta'mirlash jarayonlarini o'quv-dasturlarda yo'qligi. O'zbekiston Respublikasining oliy ta'lim muassasalarida ajdodlar merosi bo'lmish mato kolleksiyasini asrab-avaylash va kelajak avlodlarga yetkazish maqsadida ta'mirlash laboratoriyalarini tashkil etilmaganligi)

Yoshlarda ajdodlar merosi bo'lmish milliy xalq hunarmandchiligining va urf-odatlar birligi munosabatlarini takomillashtirishda, har bir hunarmandchilik namunalarini ya'ni (mato misolida olib qarasak) ajdodlar merosi bo'lmish mato hunarmandchiligining hozirgi kungi holati,

saqlanishi va istiqbollari hamda urf-odatlar birligi zamirida **“Ajdodlar merosini ta’irlash laboratoriyalari”** maxsus kurslarini tashkil qilish maqsadga muvofiq. (Buxoro davlat muzey qo’riqxonasi va Oliy ta’lim muassasalarida)

Kurs materiallarida milliy xalq hunarmandchiligi na’munasi va urf-odatlar birligi munosabatlarini o’rganishning dolzarb metodologik, pedagogik – psixologik va tashkiliy masalalari ko’rib chiqiladi. Ishlab chiqilgan maxsus kursning muhim jihati shundaki, uning mazmuniy mohiyati yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanilgan o’quv jarayonini solishtirishdan iborat.

Maxsus kursning maqsadi–yoshlarda hunarmandchilik, uning turlari, saqlanishi va istiqbollari, **“Ustoz-shogird”** an’analari munosabatlarini rivojlantirishning psixologik-pedagogik xususiyatlari, urf-odatlar birligi munosabatlarini shakllantirish to’g’risidagi zarur bilimlarni egallashdir. Bundan tashqari, kursga yoshlarda hunarni egallash bilan birga hunarmandchilik na’munalari saqlanishi bo’yicha kerakli materiallar va jihozlardan foydalanish bilan bog’liq kompetensiyalarni rivojlantirish maqsadlari ham kiritiladi. Yoshlarga pedagogik muloqot, pedagogik harakat, ta’lim jarayonini tashkil etish vazifalarini samarali amalga oshirish maqsadida faoliyat turlarini anglagan holda tanlashni ro’yobga chiqarish uchun tayyorlash.

Muzey qarshisida turgan eng katta muammolaridan biri, bu ashyolarni ta’irlash bo’yicha ta’mirlovchi mutaxassislarning yetishmasligi, aynan matoni ta’irlash bo’yicha O’zbekiston hududidagi barcha muzeylarida mutaxassisning yo’qligi. Shu soha bo’yicha muzey xodimlarini kamida 144 va 576 soat hajmidagi ta’limning nazariy bilim, ko’nikma va malakalarini oshirishni yo’lga qo’yish orqali ajdodlar meroslarini asrab-avaylashga o’z hissalarini qo’shishni, O’zbekiston bo’yicha eng katta muammolaridan biri sanalgan mato kolleksiyasini ta’irlashni nazarda tutish lozim.

Xulosa O’ylaymizki ta’irlangan eksponatlar ya’ni ajdodlar meroslari yana bir necha yillar davomida muzey ko’rgazma zallarini bezab turadi degan umiddamiz. Har bir davrdagi moddiy yodgorliklar kabi ashyolar ham o’z tarovati orqali necha asrlardan buyon insoniyatni shaydo qilib kelgan. O’sha davrlardagi yaratilgan buyumlar xalqning his-tuyg’ulari va orzu-umidlarining ifodasi bo’lib kelgan. Ota-bobolarimizdan meros bo’lib qolgan bu san’at asarlarni asrab avaylash barcha insonning burchidir deb bilamiz. Muzeylardagi davlat mulki sanalgan noyob buyumlarni ta’irlashdan maqsad, muzey ko’rgazma zallarini boyitish, ularni asrab qolish hamda ajdodlarimiz qoldirgan buyuk me’ros bilan jahon ahlini hayratga solishdan iboratdir. Buxoro turizmining asosiy ob’ektlari bo’lgan ajdodlar merosi na’munalari (mato kolleksiyasi) saqlanadigan muzey ashyolari va kolleksiyalarini o’rganish va ularni keng miqyosda ommaga targ’ib etishga erishish orqali, noyob durdona san’at asarlari sanalmish ajdodlar merosidan unumli foydalangan holda mamlakatimiz iqtisodiyotini ko’tarishga hamda xalqimiz farovonligini oshirishga erishdan iboratdir. Buxoro davlat muzeylaridagi ashyolarimiz milliy g’urur hamda iftixor manbaimizdir, u ozodlik tarixi va xalqimizning shonli o’tmishini yodga soladi, Vatanimizga bo’lgan muhabbat tuyg’usini qanotlantiradi. O’sib kelayotgan yosh avlodni hunar o’rganish bilan bir qatorda istiqloq g’oyalari sadoqat, milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarga ehtirom ruhida tarbiyalash, ular qalbiga boy milliy meros va tarixiy xotirani izzat hurmat qilish tuyg’usini singdirishdan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: O’zbekiston, 2017. – 488 b.
2. Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo’limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko’taramiz. 1-tom. – T.: O’zbekiston, 2017.–592 b.
3. “Buxoro zardo’ziy san’ati” P.A.Goncharova.1986 y.
4. «O’zbek milliy kiyimlari» N. Sodiqova. 2001 y.
5. “Zardo’zlik san’ati” B. Jumayev 2022y.
6. “Buxoro guzarlari tarixidan lavhalar”. S Rahmatova. H. Qurbonov. 1995 yil.
7. “K istorii gorodov Buxarskogo xanstva” OA Suxareva. 1958y

**OLIIY TA'LIM TIZIMI RIVOJIDA BUXOROLIK AYOL OLIMALARNING O'RNI
(BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI MISOLIDA)**

**Buxoro davlat universiteti
Jahon tarixi kafedrası mustaqil izlanuvchisi
Kazakova Marifat Dexkanovna**

O'zbekistonda xotin-qizlarni ilmiy faoliyatga keng jalb etish, ularning dasturiy ishlanmalari, innovatsion g'oyalarini qo'llab-quvvatlash borasida ibratli ishlar amalga oshirilmoqda. Yangi O'zbekiston sharoitida xotin-qizlarning huquqiy mavqeini yuksaltirish, oila institutini himoya qilishga qaratilgan ko'plab qonunlar, Prezident farmon va qarorlari qabul qilindi hamda amalda izchil tatbiq etilmoqda.

Xususan, 2019-yil 2-sentyabrda "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi va "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida"gi qonunlar qabul qilindi. Ushbu qonunlar xotin-qizlarni kundalik hayotida, ish joylarida, ta'lim muassasalari, boshqa joylarda tazyiqlar va zo'ravonlikning barcha shakllaridan himoya qilish hamda erkaklaru ayollar uchun teng huquq va imkoniyat kafolatlarini ta'minlash, jinsi bo'yicha kamsitilishining, huquqiy tengsizligining oldini olish sohasidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan.

Ta'lim sohasi haqida fikr bildirar ekanmiz, mazkur sohada olib borilayotgan islohotlar o'zining ijobiy natijalarini bermoqda. Hozirgi kunga kelib, ayollar barcha sohalarda ilg'ordirlar. Ayrim, statistik ma'lumotlarga ko'ra, ilm-fan, ta'lim-tarbiya, madaniyat va san'at sohasida ayollarning ulushi 72 foizni tashkil qiladi¹.

Respublika ta'lim tizimida o'z o'rniga ega bo'lgan Buxoro davlat universitetida ham so'nggi yillarda professor-o'qituvchilarga keng imkoniyatlar yaratib berilgan. Bu imkoniyatlar natijasida ayollar orasida ilmiy daraja olish va ilmiy salohiyat ortib bormoqda. Xususan, 2017-yil universitetda asosiy shtatda ishlovchi jami professor-o'qituvchilar soni 546 nafar bo'lib, shundan 253 nafari, ya'ni 46 foizini tashkil qilgan². 2021-yilda esa 867 nafar professor-o'qituvchining 518 nafari, ya'ni 60 foizga yetganligi³ning o'zi bu borada amalga oshirilayotgan ishlar samarasining natijasidir.

Buxoro davlat universitetida ta'lim tizimi rivojiga salmoqli hissa qo'shgan va hozirgi kungacha hissa qo'shib kelayotgan G.Kamayeva, N.Shukurova, M.Atoyeva, N.Qosimova, B.Komilova, G.Xudoynazarova, M.Fozilova, H.Salomova, O.Sharipova, M.Tairova, M.Bakayeva, D.O'rayeva kabi 100 ga yaqin professor-o'qituvchilarni ko'rishimiz mumkin. Yuqorida sanalgan pedagoglar qatorida 44 yildan buyon Buxoro davlat universitetida faoliyat yuritib kelayotdan, serg'ayrat, bilimli, tashabbuskor va yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda o'z hissasini qo'shib kelayotgan Manzila Bakiyevna Kurbanovani alohida ta'kidlab o'tish lozim.

M.B.Kurbanova 1958-yilda Buxoro viloyati Kogon tumanida xizmatchi oilasida tug'ilgan. 1975-yilda Buxoro shahridagi 10-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabini oltin medal bilan tugatgan⁴. 1980-yilda Buxoro Davlat universiteti tarix-pedagogika fakultetini imtiyozli diplom bilan tugatib⁵, astoydil ilmiy faoliyatini boshlab yuboradi. 1992-1994-yillarda dissertatsiya mavzusida jiddiy shug'ullangan olima, 1995-yil Tarix insitutida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qiladi. Shu yildan boshlab Buxoro davlat universiteti talabalariga bilim

¹ Mamadaliyeva M. R. O'zbekiston Respublikasi ta'lim muassasalari boshqaruvidagi xotin-qizlarning liderlik ko'nikmalarini shakllantirish //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – T. 2. – №. 9. –B. 47-52.

² Buxoro davlat universiteti Ilmiy ishlar bo'yicha prorektori K.A.Samiyevning Ilmiy tadqiqot ishlari bo'yicha 2017-yil amalga oshirilgan ishlar hisoboti

³ Buxoro davlat universiteti xotin-qizlar kengashi raisi O.Adizovanning 2021-yil davomida amalga oshirilgan ishlar yuzasidan hisoboti.

⁴ Бухоро давлат университети: илм ва таълим фидойилари (библиография ва маълумотнома). – Бухоро, 2016. – Б.149.

⁵ <https://akademiklar.uz/qurbonova-manzila>

berib kelish bilan bir qatorda Buxoro etnografiyasi masalalarining ochilmagan jihatlarini tadqiq qilib, butun dunyoga tanitib kelmoqda.

M.B.Kurbanova o'z ixtisosligi doirasida darslik, o'quv qo'llanma, o'quv-uslubiy qo'llanmalar nashr qilgan hamda xalqaro, respublika ilmiy jurnallarida 300 dan ortiq maqolalari va tezislari bilan ishtirok etgan. Sankt-Peterburg, Ukraina, AQSh, Avstriya, Hindiston, Indoneziya jurnallarida maqolalari e'lon qilingan¹. Bundan tashqari M.Kurbanova 1998-yildan Tarix faniga ixtisoslashtirilgan Buxoro shahar 6-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabida 20 yildan ortiqroq faoliyat olib borib, tarix darslarini o'tishda yangi metodlardan foydalanish, tarix darslarini boyitishda etnografiya fanining o'rni haqida qator metodik tavsiyalar ham yozgan. Bu bilan chegaralanib qolmay M.Kurbanova universitetning taniqli filolog olimasi D.O'rayeva bilan birgalikda 2007-yil "O'zbekiston xalqlari etnografiyasi va folklori" deb nomlangan Madaniyat va san'at yo'nalishida ta'lim oluvchilar uchun darslik chop ettirishdi.

Yuqoridagi ma'lumotlardan shuni bilib olishimiz mumkinki, M.B.Kurbanova o'z ilmiy faoliyatining katta qismini ta'lim tizimini rivojlantirish, yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda yosh xotin-qizlar uchun o'rnak bo'lib kelmoqda.

O'zbek filologiyasi rivojiga ulkan hissa qo'shib kelayotgan Darmon Saidaxmedovna O'rayeva 1967-yil Turkmanistonning Chorjo'y shahrida tug'ilgan, 1984-yilda Buxoro viloyati Olot shahridagi 1-son o'rta maktabni "Oltin medal" bilan bitirgan. 1988-yilda Buxoro davlat pedagogika institutining o'zbek filologiyasi va xorijiy tillar fakultetini imtiyozli diplom bilan tamomlagan². Mustaqillikning dastlabki yillarida milliy ta'lim tizimini yaratish borasida harakatlar boshlanib, Darmon O'rayeva bunda faol ishtirok etdi. Serqirra olima nafaqat folklorshunoslik, adabiyotshunoslik bilan bir qatorda til o'qitish metodikasi bo'yicha ham salmoqli tadqiqotlar olib bordi.

Darmon O'rayeva 2012-2016-yillarda Ф-1-06 "Istiqlol davri o'zbek adabiyotida G'arb va Sharq adabiy an'analari sintezi" nomli fundamental davlat granti loyihasi bajarilgan³. Olima xalqaro miqyosida 2018-yil Turkiyaning "Award of the special researcher of the year" sovrindori bo'lgan. 2021-yilda "Do'stlik" ordeni bilan ham taqdirlangan⁴. 2022-yilgacha 15 ta shogird chiqarib, bundan 2 tasi Doctor of Science, 13 tasi Doctor of Philosophy darajalarini olishgan.

Bugungi kungacha D.S.O'rayeva tomonidan 3 ta darslik, 2 ta ilmiy risola, 9 ta monografiya, 200 dan ortiq ilmiy maqolalar chop ettirilgan bo'lib, oliy ta'lim tizimida o'zbek folklori, o'zbek mifologiyasi va adabiyotshunoslik metodologiyasi kabi fanlar rivojiga o'zining katta hissasini qo'shib kelmoqda.

Xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki, Buxoro davlat universitetida M.B.Kurbanova, D.S.O'rayeva kabi yana ko'plab ayol professor-o'qituvchilar ta'lim tizimi taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shishmoqda. Yangi O'zbekistonda e'lon qilingan Taraqqiyot strategiyasi doirasida ham ayol pedagoglar tomonidan yangi darslik, o'quv qo'llanma va ta'lim tizimi rivoji uchun loyihalar ilgari surilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mamadaliyeva M. R. O'zbekiston Respublikasi ta'lim muassalari boshqaruvidagi xotin-qizlarning liderlik ko'nikmalarini shakllantirish //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – T. 2. – №. 9. –B. 47-52.
2. Buxoro davlat universiteti Ilmiy ishlar bo'yicha prorektori K.A.Samiyevning Ilmiy tadqiqot ishlari bo'yicha 2017-yil amalga oshirilgan ishlar hisoboti
3. Buxoro davlat universiteti xotin-qizlar kengashi raisi O.Adizovanning 2021-yil davomida amalga oshirilgan ishlar yuzasidan hisoboti.

¹ <https://buxdu.uz/user/profile/317-qurbanova/>

² Бухоро давлат университети: илм ва таълим фидоийлари (библиография ва маълумотнома). – Бухоро, 2016. – Б.267.

³ Buxoro davlat universiteti Ilmiy ishlar bo'yicha prorektori K.A.Samiyevning Ilmiy tadqiqot ishlari bo'yicha 2017-yil amalga oshirilgan ishlar hisoboti//Buxoro davlat universiteti joriy arxivi, 2012-2017-yillar ma'lumoti.

⁴ <https://buxdu.uz/user/profile/689-orayeva-darmon-saidaxmedovna/>

4. Бухоро давлат университети: илм ва таълим фидойилари (библиография ва маълумотнома). – Бухоро, 2016. – 420 б.
5. <https://akademiklar.uz/qurbonova-manzila>
6. <https://buxdu.uz/user/profile/317-qurbonova/>
7. <https://buxdu.uz/user/profile/689-orayeva-darmon-saidaxmedovna/>

TARIX FANINI O'QITISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH SAMARASI

Qurbonova Dilmora Nuriddin qizi,
Buxoro davlat universiteti
2-bosqich talabasi
[**dilmoraqurbonova3@gmail.com**](mailto:dilmoraqurbonova3@gmail.com)

Bizning hayotimizda yagona axborot makoni rivojlanmoqda. Turli fanlarni o'qitishda kompyuter texnologiyalaridan keng foydalanishni talab qiladi. Bugungi kunda tarix darslarida: yuqori professionallik, yangi bilimlardan foydalanish samaradorligini talab qilmoqda. Ta'lim tizimini rivojlantirishda ta'limni axborotlashtirishga muhim rol berilgan. XXI-asr axborot texnologiyalari asridir. Kompyuterlashtirish hayotimizning barcha jabhalarini qamrab oldi. Ta'limni modernizatsiya qilish yo'lida yangi vazifalar qo'yiladi. Bugungi kunning asosiy muammosi-o'qituvchining axborot bilan ishlashi, uni dars uchun tanlash tuzish muammosi F. P. Korovki quyidagi tamoyilni ilgari surdi: "maktab tarixi kurslarida faktlarni tanlash faktlarni ajralmas tarixiy jarayonlarga bog'lash va ularning naqshlarini o'quvchilar yoshiga mos keladigan chuqurlik bilan tushunishga imkon beradigan shunday" chastota "faktlarining panjarasini" yaratishi kerak[1].

Ushbu muammolarni hal qilish uchun o'qituvchi turli usullar, texnikalar, pedagogik texnologiyalardan foydalanadi. Bizning zamonaviy dunyomiz axborot texnologiyalariga tobora ko'proq qaram bo'lib bormoqda, chunki ular jamiyat hayotining barcha sohalarida tobora ko'proq foydalanilmoqda. Internet arxiv va muzey sifatida-tarixiy manbalarga masofadan kirish. Internetda manbalarni nashr etish juda keng tarqalgan. Bu nafaqat tadqiqotchi uchun mavjud bo'lgan manbalar doirasini kengaytirishga, balki darsliklardagi qisqacha nashrlar bilan cheklanib qolmasdan, o'quv jarayonida hujjatlardan foydalanishga imkon beradi.

Yurtimizning rivojlanishi uchun olib borilayotgan turli sohalardagi keng ko'lamli ishlar uzluksiz ta'lim tizimini yaratish, shu bilan birga, mustaqil fikrlay oladigan, ijodkor, jamiyatda o'z o'rniga ega shaxsni kamol toptirishda namoyon bo'lmoqda. Prezidentimiz rahbarligidagi hukumatimiz, maktab o'quvchilarini innovatsion va kreativ fikrlaydigan, zamonaviy kadrlar tayyorlash, yoshlarni vatanparvarlik ruhida yuksak ma'naviyat egalari etib tarbiyalash, shu maqsadda ta'lim tizimini takomillashtirish masalalariga alohida e'tibor qaratib kelmoqda. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplari belgilangan. Ular quyidagilardan iborat:

- ✓ ta'lim va tarbiyaning insonparvar, demokratik xarakterda ekanligi;
- ✓ ta'limning uzluksiz va izchilligi va bilimli bo'lish va iste'dodni rag'batlantirish;
- ✓ umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining majburiyligi;
- ✓ ta'lim tizimining dunyoviy xarakterda ekanligi;
- ✓ davlat ta'lim standartlari (DTS) doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqligi;
- ✓ ta'lim dasturlarini tanlashda yagona va tabaqalashtirilgan yondashuv;
- ✓ ta'lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvini uyg'unlashtirish kabi omillar o'z ifodasini topgan.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Mamlakatimizda muzeylar va arxivlarning veb-saytlarida ma'lumotni topishingiz mumkin. O'zbekiston milliy domenida fan va ta'limga oid bir qancha saytlar ochilgan. Uz uznet). O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi yuridik va huquq Akademiyasining veb-saytida respublika tarixiga oid materiallar, O'zbekiston hududlari haqida umumiy va qisqacha ma'lumotlar joylashtirilgan. "Mahobatli tasvirlar" bo'limida taniqli milliy ma'rifatparvarlar - jadidlar haqida qimmatli materiallar mavjud. Toshkent Islom universiteti tadqiqotchilari tomonidan ishlab chiqilgan veb-sahifa Qur'on va umuman Islom tarixiga oid qimmatli materiallarga boy [2].

Shunday qilib, Internet bitmas-tuganmas axborot manbai bo'lib, keng imkoniyatlar yaratadi. Kundalik hayotimizning bir bo'lagiga aylanib bo'lgan desak adashmaymiz. Axborot texnologiyalaridan foydalangan holda o'quv mashg'ulotlariga tayyorgarlik ko'rishda Internet resurslari katta yordam beradi. O'quv mashg'ulotlarida kompyuterdan yanada samarali foydalanish uchun doimiy ravishda nazariy va amaliy ko'nikmalarni takomillashtirish, tarmoq loyihalarida, tanlovlarda qatnashish va o'z veb-saytingizni yaratish ustida ishlash kerak. Axborot texnologiyalari to'g'ri tanlangan o'qitish texnologiyalari bilan birgalikda ta'lim va tarbiyaning sifati, tabaqalanishi va individuallashtirish darajasini oshiradi[3].

Internet-resurslarni eng boy axborot potensialini o'z ichiga olgan axborot kommunikatsiya mavzusi muhitining bir qismi sifatida ko'rib chiqish mumkin. Tarix o'qituvchisi Internetning ta'lim resurslaridan turli xil tarixiy manbalarni, monografiyalarni, maqolalarni, ma'ruza kurslarini, turli uslubiy materiallarni, gazeta va jurnal maqolalarini, tezislarni qidirishda foydalanishi mumkin. Qoidaga ko'ra, multimedia ensiklopediyalari, grafik va animatsiya vositalari, audio vositalardan parchalar yordamida bitta taqdimotni tayyorlash uchun taxminan uch soat vaqt ketadi[4].

Internetda siz turli xil ta'lim muassasalari va ta'lim organlarining veb-saytlarini topishingiz mumkin. Internetning telekommunikatsiya imkoniyatlaridan masofaviy o'qitishni tashkil qilish va forumlar, chatlar va videokonferensiyalar orqali aloqani tashkil qilish uchun foydalanish mumkin. Internet ta'lim resurslari muvaffaqiyatli online usullari[5] tarix darslarida o'qituvchi tomonidan foydalanish mumkin. Internetdagi ma'lumotlardan foydalanishda elektron kutubxonalar katta rol o'ynaydi. Elektron kutubxonalar murakkab axborot tizimlaridir. Ushbu kutubxonalarning veb-saytlarida skanerlangan kitob matnlari tobora ko'payib bormoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurazzoqova D "Interfaol metodlar: nazariya, amaliyot, tajriba" Pedagoglar uchun qo'llanma. Toshkent – 2013- yil.
2. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, Toshkent: 2017-yil, 456- b.
3. B.Qosimov."Milliy uyg'onish"."Sharq" 2004-y
4. Методика обучения истории в средней школе/Под ред. Ф.П. Коровкина. - М., 1978. - 4.1. - С. 51.
5. Шамсиева И. М. История Узбекистана в UZNET // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». М., 2006. № 34.

O'ZBEKISTONDA BUXORO TARIXINI O'RGANISHNING DOLZARB MASALALARI

Sobirov Umid Baxtiyorovich

Buxoro davlat universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada O'zbekistonda Buxoro tarixini o'rganishning dolzarb masalalari, Buxoro tarixini o'rganishda fanlararo yondashuv, mintaqaning murakkab tarixini tushunish uchun turli metodologiya va istiqbollarning bugungi kundagi o'rni va ahamiyati yoritib berilgan.

Kalit soʻzlar: fanlararo yondashuv, Buxoroning madaniy merosi, meʼmoriy tadqiqotlar, konservatsiya ishlari, iqtisodiy va madaniy landshaft, migratsiya va madaniy almashinuv jarayonlari.

Buxoro fors, yunon, arab, turkiy va moʻgʻullar kabi turli sivilizatsiyalar taʼsirida ikki ming yillikni qamrab olgan boy tarixga ega. Bu xilma-xillik uning tarixini oʻrganishni yanada qiziqarli qilishi mumkin. Tarixiy hujjatlarni raqamlashtirish va saqlash boʻyicha saʼy-harakatlar amalga oshirilgan boʻlsa-da, ularni kengroq auditoriyaga yetkazish uchun koʻproq resurslar talab etiladi. “Buxoroga yoʻl olgan sayohatchilar shaharning dovrugʻini jahonga taratgan noyob meʼmoriy obidalaridan Ismoil Somoniy maqbarasi (IX –X asrlar), Minorai Kalon (XII asr), Magʻoki Attori masjidi (XII asr), Chashmai Ayub (XII-XIV asr), Toqi zargaron, Toqi telpakfurushon, Toqi sarrofon ansambllari (XVI asr), Ark (mil. avv. IV - III-asrlar - XX-asr boshi) Ulugʻbek madrasasi (1417), Kalon Jome masjidi (XVI asr), ayniqsa Labi hovuz maydonidagi meʼmoriy obidalar majmui (XVI-XVII asrlar) kabilarni zavq-shavq bilan tomosha qiladilar”¹.

Murakkab tarixga ega boʻlgan koʻplab mintaqalar singari, Oʻzbekistondagi siyosiy kontekst Buxoro tarixini oʻrganishga taʼsir qilishi mumkin. Hukumat siyosati, mafkura va ustuvorliklardagi oʻzgarishlar tarixiy hikoyalar va tadqiqot kun tartibiga taʼsir qilishi mumkin. Buxoro tarixini oʻrganish koʻpincha arxeologiya, antropologiya, sanʼat tarixi va dinshunoslik kabi sohalarni oʻz ichiga olgan fanlararo yondashuvni talab qiladi. Turli soha mutaxassislarining hamkorligi Buxoro tarixi haqidagi tushunchamizni boyitishi mumkin. Buxoro tarixini oʻrganishga fanlararo yondashuv 19-asr oxiri va 20-asr boshlarida eʼtibor qozona boshlagan boʻlishi mumkin, chunki turli soha olimlari mintaqaning murakkab tarixini tushunish uchun turli metodologiya va istiqbollarni birlashtirish muhimligini tan olishgan. Biroq, faqat 20-asrning ikkinchi yarmigacha fanlararo yondashuvlar tizimli va keng qoʻllanila boshlandi. Hamid Qozi Baqoxoʻja oʻgʻlining “Muntaxab-i tarixi amironi mangʻit” (Mangʻit amirlarining qisqacha tarixi) Buxoro tarixini oʻrganishda muhim manbadir².

Soʻnggi oʻn yilliklarda texnologiya va aloqa sohasidagi yutuqlar Buxoro tarixi boʻyicha fanlararo tadqiqotlarni yanada osonlashtirdi. Raqamli gumanitar fanlar tashabbuslari, masalan, olimlarga tarixiy matnlar, xaritalar va artefaktlarni raqamlashtirish va tahlil qilish imkonini berdi, bu esa tarixchilar, arxeologlar, tilshunoslar va kompyuter olimlari oʻrtasidagi hamkorlikni rivojlantirishga yordam berdi.

Bugungi kunda fanlararo yondashuvlar Buxoro tarixi haqidagi tushunchamizni rivojlantirishda, uning madaniy, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy dinamikasi haqida yangi tushunchalarni taqdim etishda hal qiluvchi rol oʻynashda davom etmoqda. Turli metodologiya va istiqbollarni oʻzida mujassamlashtirgan holda olimlar Buxoroning boy va rang-barang merosining yanada kengroq va nozik tasvirini yaratishlari mumkin. Buxoroning madaniy merosini, jumladan, uning tarixiy binolari, yodgorliklari va artefaktlarini asrab-avaylash kelajak avlodlar uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu boyliklarni asrab-avaylash va himoya qilish borasidagi saʼy-harakatlar barqaror rivojlanish va turizmga boʻlgan ehtiyoj bilan mutanosib boʻlishi kerak. Buxorodagi madaniy meros va tarixiy binolarni asrab-avaylashga 19-asr oxiri va 20-asr boshlarida katta eʼtibor qaratila boshlandi, bu boradagi saʼy-harakatlar 20-asr davomida kuchayib, hozirgi kungacha davom etmoqda.

19-asr oxirlarida Oʻrta Osiyoning boshqa koʻplab shaharlari singari Buxoro Rossiya imperiyasi hukmronligi ostida oʻzgarishlarni boshidan kechirdi. Oʻzbekiston Fanlar akademiyasi va boshqa ilmiy-tadqiqot muassasalari tomonidan Buxoro va uning atrofidagi hududlarda arxeologik qazishmalar, meʼmoriy tadqiqotlar, konservatsiya ishlari olib borildi. Oʻzbekiston 1991-yilda mustaqillikka erishganidan beri Buxoroning madaniy merosini asrab-avaylash boʻyicha saʼy-harakatlar davom etmoqda, hukumat restavratsiya loyihalari, tabiatni muhofaza qilish dasturlari va turizm infratuzilmasini rivojlantirishga sarmoya kiritmoqda. Buxoroning

¹ Toʻrayev H. Buxoro tarixi. Oʻquv qoʻllanma. “Sadrididdin Salim Buxoriy” Durdona nashriyoti, 2020. -B.240.

² E.A. Qobulov. Sharqiy buxoro tarixi. Oʻquv qollanma. - Toshkent: “Innovatsiya-Ziyo”, 2021,-B. 177.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

tarixiy markazi 1993-yilda YuNESKOning Butunjahon merosi ro'yxatiga kiritilgan bo'lib, uning me'moriy ansambli va madaniy landshaftining xalqaro ahamiyatini ta'kidladi.

Bugungi kunda Buxoroda tabiatni muhofaza qilish bo'yicha sa'y-harakatlar davlat idoralari, xalqaro tashkilotlar, ilmiy muassasalar va mahalliy hamjamiyat o'rtasidagi hamkorlikni o'z ichiga oladi. Bu sa'y-harakatlar Buxoroning tarixiy binolari, obidolari va madaniy an'analarini kelajak avlodlar uchun asrab-avaylash hamda barqaror rivojlanish va turizm ehtiyojlarini muvozanatlashdan iborat.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev 2019-yilda Buxoroga tashriflari chog'ida ham Buxoro barcha sohada - halollik, poklik, ijodkorlik nuqtai nazaridan namuna bo'lishi kerak deya ta'kidlagan edilar¹. Tarixchilar turli etnik, diniy va madaniy guruhlar nuqtai nazarini hisobga olgan holda, Buxoro tarixining turli nuqtai nazarlari va talqinlarida harakat qilishlari kerak. Bu shaxsiyat, kuch dinamikasi va tarixiy xotira masalalariga sezgirlikni talab qiladi. Globallashuv va modernizatsiya so'nggi o'n yilliklarda Buxoroni o'zgartirib, uning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy landshaftiga ta'sir ko'rsatdi. Buxoro tarixini globallashuv sharoitida o'rganish urbanizatsiya, migratsiya va madaniy almashinuv jarayonlarini yoritishi mumkin.

Muxtasar qilib aytganda, Buxoro tarixini o'rganish Markaziy Osiyo tarixining murakkabliklari, Ipak yo'li savdo yo'llari, islom sivilizatsiyasi va madaniyatlararo o'zaro aloqalar haqida qimmatli fikrlarni beradi. Ushbu muammolarni hamkorlikda va innovatsion tarzda hal qilish orqali tadqiqotchilar Buxoroning boy va rang-barang merosini chuqurroq tushunishga hissa qo'shishlari mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. To'rayev H. Buxoro tarixi. O'quv qo'llanma. "Sadridin Salim Buxoriy" Durdona nashriyoti, 2020. -B.240.
2. E.A. Qobulov. Sharqiy buxoro tarixi. O'quv qollanma. - Toshkent: "Innovatsiya-Ziyo", 2021, - B. 177.
3. SH.Mirziyoyev: «Buxoro barcha sohada - halollik, poklik, ijodkorlik nuqtai nazaridan namuna bo'lishi kerak» // <https://kun.uz/48800181?q=%2Fuz%2F48800181#>
4. Lazizjon Kholikov. PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF NATIONS AND INTERETHNIC RELATIONS THROUGH THE EYES OF WESTERN THINKERS // Solution of social problems in management and economy. 2023/7/10.

بررسی نقش بخارا به عنوان پایتخت فرهنگی سامانیان

سعیده کاظمی منش²

چکیده :

سامانیان از اصیل ترین و نژاده ترین خاندان ایرانی بودند و در واقع زنده کنندگان تاریخ و فرهنگ و ادبیات و هنر ایران زمین بودند. قرن چهارم هجری قرن سامانیان است. چرا که تمام نمودها و عناصر ملی و مذهبی ایرانیان با حمایت این خاندان ایراندوست میهن پرست به اوج اعتلای خود می رسد

¹ SH.Mirziyoyev: «Buxoro barcha sohada - halollik, poklik, ijodkorlik nuqtai nazaridan namuna bo'lishi kerak» // <https://kun.uz/48800181?q=%2Fuz%2F48800181#>

² کارشناس ارشد تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه شهید چمران اهواز، ایران
09166234535saedh.kazemimesh@gmail.com

و دوره زرین ایران اسلامی در این قرن با نام سامانیان متجلی است. پایتخت اصلی و ماندگار سلسله سامانیان بخارا بود. در زمان سامانیان، که نخستین سلسله پارسی مستقل و حاکم در خراسان قدیم و ماوراءالنهر بودند، شهر بخارا از لحاظ اجتماعی و علمی گسترش یافت. به نوشته جوینی بخارا از بلاد شرقی اسلامی بوده و در آن نواحی مدینه السلام نامیده می‌شد پس از ورود مسلمانان به خراسان و فرا رود در اواخر قرن اول قمری، بخارا یکی از مراکز بزرگ اسلامی شد و نقش مهمی در نشر و گسترش فرهنگ اسلامی در طی قرون متوالی، ایفا کرد. این پژوهش قصد دارد با تکیه بر منابع کتابخانه ای و اسناد آرشیوی به روش توصیفی-تحلیلی به **بررسی نقش بخارا به عنوان پایتخت فرهنگی سامانیان**، به سؤالات زیر در این زمینه پاسخ دهد: 1- نقش بخارا در توسعه فرهنگی در دوره سامانیان چگونه بوده است؟ 2- بخارا به عنوان پایتخت فرهنگی سامانیان چه کارکردهایی داشته است؟ با توجه به پیشینه ذکر شده و به منظور پاسخ به سؤالات پژوهش، این فرضیه‌ها به آزمون گذاشته شده است: 1- بخارا به عنوان پایتخت فرهنگی سامانیان توانست باعث رونق از جنبه های مختلف اعم از سیاسی، اقتصادی، علمی، فرهنگی و هنری شود. 2- علاقه مندی امرای سامانی به فرهنگ و هنر و علم باعث گردید بخارا به عنوان شهری مورد توجه دانشمندان علم و هنر و فرهنگ قرار گرفته و علاوه بر کارکرد یک شهر سیاسی، دارای کارکرد علمی، فرهنگی و هنری نیز باشد.

کلید واژه ها: : فرهنگی، بخارا، سامانیان، نقش، پایتخت

مقدمه:

در سال ۵۳ قمری، در حکومت معاویه، اولین بار مسلمانان به فرماندهی عبیدالله بن زیاد با اهل بخارا که پادشاه آن خاتون، همسر بیدون (بخارا خدات)، به عنوان نایب السلطنه پسرش طغشاده در آنجا حکومت می‌کرد روبرو شدند اما جنگ آنان به مصالحه انجامید و عبیدالله با گرفتن اموال بسیار، عقب نشست. در ۸۹ ق قتیبه بن مسلم (باهلی)، فرمانده منسوب از طرف حجاج در خراسان، به جنگ بخارا رفت و آنجا را تصرف کرد. در سال ۹۴ قمری قتیبه مسجد جامع را در حصار بخارا در محل بتخانه بنا کرد. سلسله سامانیان به سال ۲۷۹ ق. در ماوراءالنهر (آسیای میانه امروزی) توسط پسران سامان خدات تأسیس شد. مؤسس سلسله سامانی امیر اسماعیل سامانی بود. سامانیان از

اصیل ترین و نژاده ترین خاندان ایرانی بودند و در واقع زنده کنندگان تاریخ و فرهنگ و ادبیات و هنر ایران زمین بودند. قرن چهارم هجری قرن سامانیان است. چرا که تمام نموده‌ها و عناصر ملی و مذهبی ایرانیان با حمایت این خاندان ایراندوست میهن پرست به اوج اعتلای خود می‌رسد و دوره زرین ایران اسلامی در این قرن با نام سامانیان متجلی است. پایتخت اصلی و ماندگار سلسله سامانیان بخارا بود. در زمان سامانیان، که نخستین سلسله پارسی مستقل و حاکم در خراسان قدیم و ماوراءالنهر بودند، شهر بخارا از لحاظ اجتماعی و علمی گسترش یافت. به نوشته جویینی بخارا از بلاد شرقی اسلامی بوده و در آن نواحی مدینه السلام نامیده می‌شد. پیش از حمله مغول، کتابخانه‌های بخارا در جهان اسلام مشهور بود، از جمله کتابخانه بلعمی (متوفی ۳۶۲)، و کتابخانه نوح بن منصور سامانی (۳۶۵-۳۸۷) که خانه‌های بسیار داشت و در هر خانه صندوق‌های کتاب روی هم انباشته بودند. ظاهراً این کتابخانه پس از استفاده ابن سینا از آن، طعمه حریق شد. در دوره سامانیان بخارا مرکز علم و ادب شمرده می‌شد و شاعرانی مانند رودکی، شهید بلخی، دقیقی، کسائی مروزی در دربار سامانیان نشو و نما یافتند. وزیران سامانی که اهل فضل و ادب و مفاخر پارسی بودند، مانند ابوالفضل بلعمی، ابوعلی بلعمی و خانواده جیهانی، در بخارا می‌زیستند و ابن سینا نیز مدتی در بخارا به سر برده است. دولت سامانی سرانجام به سال 389 هجری توسط دولت خارجی قراخانیان که همسایه شمال شرقی سامانیان بودند با رهبری شاه خود به نام ایلک خان ترک منقرض شدند. سامانیان اولین دولت ایرانی در دوره تاریخ بعد از اسلام بودند که توسط یک قدرت خارجی ساقط شدند.

پیشینه:

تاکنون پژوهش‌های مختلفی در خصوص نقش بررسی نقش بخارا به عنوان پایتخت فرهنگی سامانیان صورت پذیرفته است. برخی نویسندگان در آثار خود به بخارا به عنوان پایتخت فرهنگی سامانیان اشاراتی داشته‌اند: از این پژوهش‌ها، می‌توان به فرای (1365) بخارا دستاورد قرون وسطی از دیدگاه وی، بخارا در سراسر قرن سوم و چهارم ه ق، مرکز حوزه فرهنگی شرق ایران و در عین حال مظهر نظام جدید شد نظامی ایرانی اسلامی که گذشته را با دین و تمدن محمد (ص) به هم آمیخته بود و این تحول، کوششی بود برای نجات اسلام و رهانیدن آن از زمینه‌عربی و رسوم و آداب بدوی، از این راه که اسلام را به فرهنگی غنی‌تر مبدل ساخت. همچنین نرشخی (1387) تاریخ بخارا

اوضاع جغرافیایی آن و نام شهرها و قصبات و روستاها و رودها، و همچنین ذکر علما و قضاة و حوادث و اتفاقات آن ناحیه بحث می‌کند. جوینی (1382) تاریخ جهانگشای جوینی این کتاب از منابع معتبر در تاریخ مغول است. جلد دوم شامل تاریخ خوارزمشاهیان و قراختانیان، گورخانیان و سرگذشت حکام و شحنگان مغول در عهد اوگتای قاآن تا ورود هولاکو اشاره دارد. همچنین مقدسی (1361) در کتاب احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم که از بزرگترین کتب جغرافیایی و جغرافیای تاریخی است که می‌توان به عنوان یکی از کتب دست اول برای بازشناسی تاریخ و جغرافیای پس از اسلام از آن بهره برد. حوقل (1366) در کتاب صورت الارض که یک کتاب جغرافیایی است، صورت الارض یکی از منابع مهم و معتبر دانش جغرافیایی و تا حدودی جغرافیای تاریخی به شمار می‌رود که اغلب مورخان و جغرافی‌دانان و پژوهشگران بدان استناد کرده‌اند. این پژوهش قصد دارد با تکیه بر منابع کتابخانه ای و اسناد آرشیوی به روش توصیفی-تحلیلی به بررسی نقش بخارا به عنوان پایتخت فرهنگی سامانیان، به سؤالات زیر در این زمینه پاسخ دهد:

1- نقش بخارا در توسعه فرهنگی در دوره سامانیان چگونه بوده است؟ 2- بخارا به عنوان پایتخت فرهنگی سامانیان چه کارکردهایی داشته است؟ با توجه به پیشینه ذکر شده و به منظور پاسخ به سؤالات پژوهش، این فرضیه‌ها به آزمون گذاشته شده است: 1- بخارا به عنوان پایتخت فرهنگی سامانیان توانست باعث رونق از جنبه های مختلف اعم از سیاسی، اقتصادی، علمی، فرهنگی و هنری شود. 2- علاقه مندی امرای سامانی به فرهنگ و هنر و علم باعث گردید بخارا به عنوان شهری مورد توجه دانشمندان علم و هنر و فرهنگ قرار گرفته و علاوه بر کارکرد یک شهر سیاسی، دارای کارکرد علمی، فرهنگی و هنری نیز باشد.

بخارا و نقش فرهنگی آن:

در زمان سامانیان، که نخستین سلسله پارسی مستقل و حاکم در خراسان قدیم و ماوراءالنهر بودند، شهر بخارا از لحاظ اجتماعی و علمی گسترش یافت. به نوشته جوینی بخارا از بلاد شرقی اسلامی بوده و در آن نواحی مدینه السلام نامیده می‌شد. پیش از حمله مغول، کتابخانه‌های بخارا در جهان اسلام مشهور بود، از جمله کتابخانه بلعمی (متوفی ۳۶۲)، و کتابخانه نوح بن منصور سامانی (۳۶۵-۳۸۷) که خانه‌های بسیار داشت و در هر خانه صندوق‌های کتاب روی هم انباشته بودند. ظاهراً این کتابخانه پس از استفاده ابن سینا از

آن، طعمه حريق شد در دوره سامانيان بخارا مركز علم و ادب
 شمرده می‌شد و شاعرانی مانند رودکی، شهید بلخی، دقیقی،
 کسایی مروزى در دربار سامانیان نشو و نما یافتند.
 وزیران سامانی که اهل فضل و ادب و مفاخر پارسی بودند،
 مانند ابوالفضل بلعمی، ابوعلی بلعمی و خانواده جیهانی،
 در بخارا می‌زیستند و ابن‌سینا نیز مدتی در بخارا به سر
 برده است. موقعیت جغرافیایی بخارا، به گونه‌ای بود که
 راه‌های تجاری مناطق و شهرهای گوناگون در
 ماوراءالنهر، از آن می‌گذشت. مسیر ابریشم که نام و اهمیت
 آن را به تجارت و بازرگانی می‌شناسیم، از کنار همین شهر
 می‌گذرد. به همین دلیل، بازارهای متعددی در این شهر
 ایجاد شد و جمعیت فراوانی را به سوی خود جلب کرد؛ رونق
 اقتصادی و جمعیتی که پیشینه آن به عهد باستان و دوران
 حکمرانی کوشانیان بر منطقه وسیع ماوراءالنهر
 برمیگردد. بازار «ماخ روز»، از بازارهایی بود که سالی
 یک بار در بخارا برگزار می‌شد. همچنین بود، بازاری
 به نام «طواویس» که در درون دیوارهای بزرگ بخارا و بر
 شاهراه سمرقند برپا میشد.¹ طواویس، نام اصلی او «برخا»
 است و در وی مردمانی بوده‌اند با نعمت و تجمل، و از
 تجمل، هرکسی در خانه یکی و دو طاووس میداشت‌هاند. عرب،
 پیش از این، طاووس ندیده بوده‌اند؛ چون در آنجا طاووس
 بسیار دیدند، نام آن ديه را «ذات الطواویس» کردند و بعد
 از آن، «ذات» را نیز رها کردند و «طواویس» گفتند.
 در وی، مسجد جامع است و شارستانی عظیم دارد. و در ایام
 قدیم، آنجا بازار بوده است؛ به فصل تیرماه ده روز. و
 رسم آن بازار، چنان بوده است که هرچه‌آخریان معیوب
 بودی، از برده و ستور، و دیگر آخریان با عیب همه، به
 این بازار فروختندی؛ و باز رد کردن امکان و سامان نبودی
 و هیچ شرط نپذیرفتی؛ نه فروشنده، نه خزنده را و هرسالی
 به این بازار، ده هزار کس بیش حاضر آمدی، ازبازارگانان
 و اصحاب حوائج...² وجود بازارهای مختلف دیگر، چون:
 افشنه، برکد، رامشن و رخشه³ که در کتابهای مختلف
 تاریخی و جغرافیایی به عنوان يك ویژگی مهم شهر، به خصوص
 برای شهرهای بزرگ و پایتختی مثل بخارا به شمار می
 رود، از اهمیت وافری برخوردار است. کاروانهای تجاری و
 بازرگانی، خط ارتباط مناسبی برای انتقال فرهنگ اسلامی و
 آشنایی دیگر بلاد با این آیین بود. امنیتی که در زیر
 سایه اسلام به وسیله دولت سامانی ایجاد میشد، مهم ترین
 مقوله در تشکیل بازارهای این چینی بود که علاوه بر

دادوستد کالا، فضاي مناسبى برائى ترويج فرهنگ اسلامى بود. عمده بازارهاي بخارا، بازارهايى بودند كه پيوند مستقيمي با ايام خاص فرهنگى مردم بخارا داشته، معمولاً ارتباطى وثيق با اعياد و گاه شمارى مردم آنجا داشته است و همين امر، عاملى برائى انتقال فرهنگ دينى و اجتماعى اسلام به ساير اقوام ميشد و البته مى-توان گفت كه تحول در زمان تشكيل اين بازارها، بيانگر نوعى تغيير نگرش يا تحول فرهنگى - اسلامى بخارا بود كه به وسيله اقدامات اجرايى و سياست هاى فرهنگى و مذهبى سامانيان تثبيت شد.

1 نرشخي، پيشين، ص ۲۹ - ۰۳.

2 همان، ص ۱۷ - ۸۱.

3 همان، ص ۲۰ - ۲۲. در مورد افشنه، ن.ك: باقوت حموي، معجم البلدان، بيروت: دار صادر ۱۳۷۶، ق ج ۱، ص ۱۳۲.

سامانيان كه به لحاظ فرهنگى و قومى، به فرهنگ و زبان ايرانى وابسته بودند، حيات فرهنگى، اجتماعى و مذهبى خود را بر اساس زبان فارسى پيش بردند. در واقع، به دليل اينكه سامانيان از خاندانهاي محلى قديمى و ايرانى ماوراءالنهر بودند و تأثيرپذيرى عميق و ديرينهاي از فرهنگ ايرانى^۱ در بخارا داشتند، زبان فارسى را به عنوان زبان گفتمان اسلام و زبان رسمى حكومت خود و همچنين زبان فرهنگ و ادبيات، رسميت دادند. رسميت يافتن دين اسلام به عنوان عامل وحدت بخش قلمرو سامانى و رسمى شدن زبان فارسى، بر امراى سامانى ضرورتى ايجاب ميكرد تا قرآن را جهت فهم بهتر، به زبان فارسى ترجمه كنند. ترجمه قرآن در دوره سامانيان به زبان فارسى را ميتوان در رده مهم ترين فعاليتهاى فرهنگى برائى توسعه و تثبيت اسلام در بخارا و به طور عام در ماوراءالنهر دانست. البته اين ترجمه، به همراه ترجمه فارسى تفسير قرآن طبرى در دوره منصور بن نوح (۳۵۰ - ۳۶۶ ه.ق)، با تأييد فقهاي ماوراءالنهر انجام شده بود. در واقع، بخارا در سايه اقدامات اميران سامانى به عنوان مركز رنسانس فارسى جديد در ادب و فرهنگ قلمداد شد. امراى اين دودمان ايرانى، در ترويج و احياى زبان فارسى و تبديل آن به زبان گفتمان اسلام، كوشش شايانى نمودند؛ به طوري كه با وجود تسلط اقوام ترك زبان در آسياى مركزي، امروز نيز عده بسيارى در بخارا به زبان پارسي يا همان فارسى دري سخن مى گویند^۲. به هرحال، مهم ترين حاصلى كه از

دولت سامانیان عاید فرهنگ و تمدن اسلامی مردم ایران شد، ایجاد وحدت قومی بین طوایف مختلف ایرانی ماوراءالنهر با مرکزیت بخارا و محوریت دین اسلام بود. ممکن است، برخی چنین استدلال کنند که این امر، اجتناب ناپذیر است و اعراب مجبور بودند برابری ملل و فرهنگ ها و آداب غیرعرب را بپذیرند؛ چه این اصل برابری، صرفاً اسلامی است؛ اما باید گفت که این اصل، اول بار در خراسان و ماوراءالنهر عصر سامانی به ثمر رسید و جامعه عمل پوشید. سامانیان نشان دادند که فرهنگ ایران باستان میتواند با اسلام سازگار باشد و این، بزرگ ترین خدمت سامانیان به عالم اسلام و البته ایران بوده است؛ روندی که به تثبیت فرهنگ اسلامی در سراسر بلاد شرقی فلات ایران و قبة الاسلام شدن بخارا انجامید.

¹ مردم بخارا تا قرن چهارم هجری قمری، یعنی عهد سامانیان، مراسم سوگ سیاوش را همراه با قربانی، عزاداری و نواختن آهنگ های خاص با عنوان «کین سیاوش» و همچنین جشنهایی برای بزرگداشت و یادبود مردگان خود برگزار میکردند؛ مثل اعیاد نوسرد و خشوم.

2. ریچارد فرای، بخارا دستاورد قرون وسطی، تهران: انتشارات علمی فرهنگی، ص ۱۵۴-۱۵۵

نتیجه گیری:

سامانیان سلسله ای با تبار ایرانی بودند که توانستند بعد از طاهریان، امارت خراسان را از آن خود کنند. مورخان سامانیان را از تبار بهرام چوبین، سردار معروف ساسانیان در عصر خسرو پرویز می دانند. سامانیان مدتی را که در خراسان حکومت کردند، تلاش کردند تا علاوه بر رواج علم و دانش، فرهنگ ایرانی را نیز در قلمرو خود گسترش دهند. سامانیان دستگاه دیوانسالاری خود را بر اساس دستگاه دیوانسالاری ساسانیان بنیان نهادند. در این دوره، امنیت در قلمرو حکومت سامانیان برقرار شد و همین امر سبب شکوفایی علم و دانش در بخارا شد. امیران سامانی به دلیل تاکید بر رونق علم در قلمرو خود و در دوران قدرت، آداب و رسوم ایران قدیم را احیا کردند. آن ها زبان فارسی را زنده کردند و نظم و نثر علاقه و اهمیت بسیار دادند. در دوره سامانی کتب گران بهای

ادبی و تاریخی چون کليلة و دمنه و تاریخ طبری ترجمه و نوشته شد. دوره سامانیان را میتوان دوره رستاخیز نظم و نثر فارسی قلمداد کرد. در این دوره بود که فارسی دری که از پهلوی ساسانی گرفته شده بود، زبان رسمی دولت سامانیان شد و شاعرانی چون رودکی پدر شعر فارسی، بوشکور بلخی و دقیقی در این دوره از شهرت قابل ملاحظه‌ای برخوردار شدند. فردوسی به دلیل تحویل شاهنامه در دوره غزنوی، شاعر دوره غزنوی محسوب می‌شود؛ اما در واقع شاهکار نثر فارسی او، نشأت گرفته از دوره سامانی است. دوره بخارا، مرکزی برای تجمع اهل هنر و شاعران بود. در شهر بخارا بناهای زیادی ساخته شد که در دوره مغول بسیاری از آنها با خاک یکسان شد. سامانیان دارای تسامح و آزادمنشی بودند و به ملل دیگر به دیده احترام می‌نگریستند. پیروان ادیان مختلف در دربار سامانیان مشاغل بسیاری داشتند و به راحتی رفت و آمد می‌کردند. در دوره سامانیان سختگیری‌هایی که در دوره‌های بعد برای ادیان دیگر در نظر گرفته شد، وجود نداشت. آزادی و تسامحی که سامانیان در برخورد با ادیان مختلف داشتند، به آنها کمک کرد تا علم و ادب را در روزگار خود به پیشرفت قابل ملاحظه‌ای برسانند. وزیران دانشمند سامانی در کنار امیران آنها به تشویق علما و ادبای عصر خود پرداختند و محیطی امن و مناسب برای پیشرفت اهداف علمی آنها ایجاد کردند. در این دوره بخارا، به مهد علم و هنر تبدیل شدند و کرسی‌های علمی بسیاری در آنها برپا شد و محفل‌های شعری فراوان نیز در آنها شکل گرفت..

منابع و ماخذ:

- ۱. - نرشخی، ابوبکر محمد بن جعفر (1387) ، تاریخ بخارا، تهران: انتشارات توس ، چ سوم .
- ۲. - (جوینی، عطاملک، 1385، تاریخ جهانگشا، جلد 2، محمد قزوینی، تهران، دنیای کتاب)
- ۳. - ریچارد فرای، بخارا دستاورد قرون وسطی، تهران: انتشارات علمی فرهنگی، ص ۱۵۴-۱۵۵
- ۴. - یاقوت حموی، معجم البلدان، بیروت: دار صادر ۱۳۷۶ ، ق ج ۱ ، ص ۱۳۲.

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

- (خواند مير، غياث الدين بن همّام الدين، 1380، تاريخ حبيب
السیر فی اخبار افراد بشر، جلد 2، چاپ اول، محمد دبیر سیاقی،
تهران، نشر خیام)

DURDONA

О.Х.Хамидов. Қадимий ва ҳамиша навқирон Бухоро илм-фан ва маданият ўчоғи 3

Сулаймон Иноятлов. БУХОРО ФИДОЙИ ЖАДИДЛАРИ ҲАРАКАТИ: ТАРИХ ВА ТАҚДИР	5
Фаррух Темиров, Раъно Раҳимова. БУХОРО ВИЛОЯТИ, ЖОНДОР ТУМАНИДА ЖОЙЛАШГАН “УШОТ” ВА “СОМОНЧУК” ҚИШЛОҚЛАРИ ТАРИХИ ҲАҚИДА	15
A.N. Boltayev, O.I. Rajabov. PROFESSOR N.H.TO‘RAYEV – BUXORO TARIXI TADQIQOTCHISI.....	17
Фаррух Темиров. 2023 йилнинг 20 сентябрда Бухоро давлат музей қўриқхонаси ва Бухоро давлат университетида “Бухоро тарихи масалалари: тарихий – маданий меросимизни ўрганимиз” мавзусида Республика миқёсидаги илмий семинар ва унинг натижалари ҳақида	19

1-ШЎБА. БУХОРОНИНГ ҚАДИМГИ, ИЛК ВА ЎРТА АСРЛАР ДАВРИ ТАРИХИ МАСАЛАЛАРИ (АРХЕОЛОГИЯ, ЭТНОГРАФИЯ, ШАҲАРСОЗЛИК, ИЛМ-ФАН, САНЪАТ ВА МАДАНИЯТ) 22

Отахўжаев Азимхўжа Музаффарович. БУХОРОНИНГ ҚАНГ ДАВЛАТ УЮШМАСИДАГИ ЎРНИ	22
Комилжон Раҳимов. ЎРТА АСРЛАРДА БУХОРОДА КУТУБХОНАЛАР ВА КИТОБ ДЎКОНЛАРИ ВА УЛАРДАГИ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ТАРИХИ	25
Shodiyeva Shahlo Soliyevna, Umedov Xurshidbek Jamshid o‘g‘li. SO‘G‘D KONFEDERATAYASIDA DAVLAT BOSHQARUVI	29
Очилов Алишер Тўлис ўғли. ПОЙКЕНТ МУЗЕЙИ - АНТИК ВА ИЛК ЎРТА АСРЛАР ДАВРИ ТАРИХИДАН СЎЗЛОВЧИ МУЗЕЙИ.....	33
Даминов Набижон Абдуолимович. ДОБУСИЯ ҚАЛЪАСИ ТАРИХИ.....	36
Bafoyeva Sarvinov Umidjon qizi, Ahmadov Ahmadjon Asror o‘g‘li. BUXORO VOHASINING ILK SHAHARLARI:POYKENT VA VARAXSHA.....	40
Narzulloyev Farrux, Ahmadov Ahmadjon Asror o‘g‘li. BUXORONING ANTIK VA ILK O‘RTA ASRLAR TARIXI (POYKENT MISOLIDA)	42
Шокирова Ферангиз Фуркат кизи, Rajabov Oybek Iskandarovich. ILK O‘RTA ASRLARDA DAVLATCHILIK VA BOSHQARUV	45
Islamova Qunduz. BUXORONING QADIMGI, ILK VA O‘RTA ASRLAR DAVRI TARIXI MASALALARI.....	47
Hikmatova Salomat Hamza qizi, Ahmadov Ahmadjon Asror o‘g‘li. BUXORONING ZAMONBOBO YODGORLIGI MODDIY MADANIYATI.....	49
A‘zam Boltayev, Hamroyev Bekzod. BUXORO TUMANIDAGI ETNOTOPONIMLAR TARIXI	51
Umarov Baxtishod. BUXORONING SOMONIYLAR MARKAZIGA AYLANISHI MASALASI	53
Juraqulov Muhammadamin Shoahtamovich. SOMONIYLAR DAVRIDA KUTUBXONA VA KITOBDOIRLIK TIZIMI	56
Samaneh Khalili Far, Abbas Iqbal Mehran. INVESTIGATING THE ROLE OF SAMANI RULERS IN THE ART OF PAINTING IN THE SCHOOL OF BUKHARA.....	60
Narimonov Murodilloy Ismat og‘li, Utayeva F.X. SOMONIYLAR DAVLATIDA ILM-FAN, MADANIY HAYOT VA DIN.....	71
Ozodova O‘g‘iloy Davron qizi, S.A.Toshtemirova. QORAXONIYLAR DAVRIDA BUXORO SHAHRIDA SHAHARSOZLIKNING RIVOJLANISHI	73
Xo‘jageldiyev Ibodulla Mamaradjab o‘g‘li. BUXORO ME‘MORCHILIGI	74
Shodiyeva Shahlo Soliyevna. AMIR TEMURNING OILASI VA OILAVIY HAYOTI: HOKIMIYATINING GENEALOGIK LEGITIMLASHUVI	78

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Kamolov Ixtiyor Nigmatullayevich. BUXOROLIK TAKINAXOTUN VA UNING SOHIBQIRON O'GLI	80
Olimova Iroda. BUXORO BUNYODKORLIGIDA MIRZO ULUG'BEKNING AMALGA OSHIRGAN SAY-HARAKATLARIDAN TARIXIY LAVHALAR.....	81
Usmonaliyeva Madina Komiljon qizi, Normatov Otabek Maxammatjonovich. BUXORODAGI MIRZO ULUG'BEK DAVRIGA OID TANHO INSHOOT – “ULUG'BEK MADRASASI” ...	84
Islomova Gulchiroy Muzaffar qizi, Utayeva F.X. AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA TIJORAT VA SAVDO MARKAZLARIGA E'TIBOR	87
Avliyakulova Nafisa Muzafarovna. BUXORO – XALQARO SAYYONCHILAR MARKAZI	88

2-ШЎБА. БУХОРОНИНГ ХОНЛИКЛАР (АМИРЛИК) ДАВРИ (ШАЙБОНИЙЛАР, АШТАРХОНИЙЛАР ВА МАНҒИТЛАР) ТАРИХИ МАСАЛАЛАРИ (АРХЕОЛОГИЯ, ЭТНОГРАФИЯ, ШАҲАРСОЗЛИК, ИЛМ-ФАН, САНЪАТ ВА МАДАНИЯТ)

Ғаффоров Ш.С. БУХОРО ХОНЛИГИНИНГ АНТОНИ ЖЕНКИНСОН ЭСТАЛИКЛАРИДАГИ ТАВСИФИ.....	92
Шодмон Воҳидов, Гулпари Шарифова. (НА ОСНОВЕ КАТАЛОГА БИБЛИОТЕКИ САДРИ ЗИЯ)	96
Абдукаримов Жамолiddин Ахмадалиевич. Мирзо Абдулазим Сомий Бўстонийнинг “Тўхфаи шоҳий” асарига оид янги тадқиқот.....	100
Дилноза Жамолова. “ТАЪРУФИ МУСЛИМИН” ЖУРНАЛИ: БУХОРО АМИРЛИГИДАГИ ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАР ҲАҚИДА	103
Музробжон Абдуллаев, Расулбек Абдурасулов. АШТАРХОНИЙЛАР ДАВРИДА БУХОРО ХОНЛИГИ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА СОЛИҚ ТИЗИМИ	107
Акбар Замонов. АБДУЛЛАХОН II ШАҲСИЯТИГА НАЗАР	110
J.J.Majidov, H.Bobomurodova. SHAYBONIYLAR DAVRIDA BUXORO ME'MORCHILIGI	114
Baqoyev Umidjon Shuhrat o'g'li. ASHTARXONIY UBAYDULLAXON II DAVRIDA BOBURIYLAR IMPERIYASI BILAN DIPLOMATIK ALOQALAR.....	115
Nargiza Isomiddinova Xusniddin qizi, Feruza Bobojonova Hayatovna. BUXORO XONLIGI TA'LIM TIZIMI	117
Гулирухсор Темирова. МИР МУҲАММАД АМИН БУХОРИЙ ВА УНИНГ “УБАЙДУЛЛАНОМА”	119
Norova Zilola Raxmatullo qizi, Utayeva F.X. BUXORO VA XIVA XONLIKLARINING TASHQI SAVDO ALOQALARI.....	121
Olimova Dilsora, Bobobjonova Feruza. BUXORO AMIRLARINING KUNDALIK DINIY AHKOMLARI	122
Dusaliev Muysin Tura o'g'li. XIX ASRNING BIRINCHI YARMIDA QO'QON-BUXORO MUNOSABATLARI	126
Berdiyev Jamshid Panjiyevich. XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA QASHQADARYO VOHASI HUNARMANDCHILIGI HAQIDA BA'ZI MULOHAZALAR.....	129
Ҳусен Хайруллоевич ДЖУРАЕВ. БУХОРО САРОЙ ВА МАДРАСАЛАРИ, КУТУБХОНАЛАРИДА ФАОЛИЯТ КЎРСАТГАН МИРЗА, МУНШИЙ, ХАТТОТЛАР ВА КОТИБЛАР ТАРИХИ	132
Соҳиба ҚОДИРОВА. БУХОРОДА МУСИҚА САНЪАТИ РИВОЖИНИНГ МИЛЛИЙ-ЭТНИК ХУСУСИЯТЛАРИ.....	135
Ismailov G'afurjon Xasanovich. ISTANBULDAGI BUXORO TEKKESI – O'TMISH VA BUGUN	138
Normatov Otabek Maxamatjonovich. BUXORODAGI SAVDO-SOTIQ MUNOSABATLARI TARIXIDAN	143
Hamroyev Asliddin Umed o'g'li. AMIR HAYDAR MAKTUBLARIDA IQTISODIY MASALALARNING YORITILISHI	144

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Hamroyev Asliddin Umed o'g'li. AMIR HAYDARNING MA'NAVIY QIYOFASI.....	146
Қурбонова М.Б. БУХОРО ВОҲАСИ АҲОЛИСИ ТАОМЛАНИШИ БИЛАН БОҒЛИҚ ИСЛОМИЙ УДУМЛАР.....	148
Qurbonov Murodjon Dehqonboy o'g'li. MIRZA SALIMBEKNING TARIXIY O'LKASHUNOSLIK ILMI RIVOJIGA QO'SHGAN HISSASI.....	150
Xamrayev Iskandar Murotjonovich. BUXORO SHAHRI SUV TA'MINOTIDA BOLO HOVUZNING O'RNI VA AHAMIYATI.....	154
Nigmatov Alisher Xayrulla o'g'li. BUXORO XONLIGI VA AMIRLIGINING ELCHILLIK ALOQALARI.....	155
Tojiyev Dostonjon Beknazar o'g'li. BUXORO AMIRLIGINING BUYUK BRITANIYA, ERON VA USMONIYLAR IMPERIYASI BILAN SIYOSIY HAMDA DIPLOMATIK ALOQALARI TARIXI	158
Сайфиддинов Достон. ДОНО ЗИЁЕВАНИНГ ТАДҚИҚОТЛАРИДА XIX - XX АСР БОШЛАРИДА БУХОРО ТАРИХИ (МАДРАСАЛАРДА ТАЪЛИМ, МАҲАЛЛИЙ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА САВДО-СОТИҚ МАСАЛАЛАРИ).....	164
Н. А.Жумаева, З.А.Ҳожиева. ДЕҲҚОНЧИЛИК БИЛАН БОҒЛИҚ УРФ – ОДАТ ВА МАРОСИМЛАР ТАРИХИДАН (XIX – АСР ОХИРИ XX АСР БОШЛАРИ БУХОРО ВОҲАСИ МИСОЛИДА).....	167
Shodiyeva Shahlo Soliyevna, Rahmatilloev Nusratillo Hikmatillo o'g'li. BUXORO AMIRLIGIDA TINCHLIK VA FAVQULOTDA HOLATLARDA YIG'ILGAN	170
Маманов Меҳриддин Дусмурот ўғли. БУХОРО АМИРЛИГИНИНГ САМАРҚАНД БЕКЛИГИ СИЁСИЙ-МА'МУРИЙ БОШҚАРУВИ ТАРИХИ	172
Хўжаёров Асилбек Отабек ўғли. ҚАРШИ ШАҲРИ МАДРАСАЛАРИ ТАРИХИГА БИР НАЗАР (XX АСР БОШЛАРИДА).....	176
Эргашев Жаҳонгир Юнус ўғли. САВДО – СОТИҚ АЛОҚАЛАРИДА БОЗОРЛАР ВА КАРВОНСАРОЙЛАРНИНГ ЎРНИ	180
Н. А.Жумаева, Ш.С.Ортиқова. ҚЎШ ЧИҚАРИШ ЁКИ ЭКИН ЭКИШ БИЛАН БОҒЛИҚ РАСМ - РУСУМЛАР.	183
Zaripov Sodiq Djurayevich. BUXORODAGI «SITORAI MOXI XOSSA» OBIDASI QURILISH ARHITEKTURASI	187
Мубинов Мухаммадали Ақобирович. ИЗУЧЕНИЕ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА АНГЛИЙСКИМИ ПУТЕШЕСТВЕННИКАМИ (XIX ВЕК)	189
Sharipov Shohruz Faxriddin o'g'li. BUXORO TARIXIGA OID ARXIV MANBALARI (ROSSIYA DAVLAT QADIMGI AKTLAR ARXIVI MISOLIDA).....	193
Amonkeldi Axmatov, BUXORO ADABIY HARAKATCHILIGI NAMOYANDALARI	194
Ahmadov Ahmadjon Asror o'g'li, Samadova Rahimabegim Abdusaid qizi. XIX ASRDAGI BUXORO VA ERON SAVDO MUNOSABATLARI XUSUSIDA.....	196
Elmurodova Nigora Jobir qizi. BUXORO AMIRLIGIDA FAOLIYAT YURITGAN OLIY MADRASALAR.....	198
Эргашев Жаҳонгир Юнус ўғли, Эркинова Нилуфар Миршод кизи. БУХОРО АМИРЛИГИ ВА ХИВА ХОНЛИГИНИНГ ЯҲОНА ИМПЕРИЯ БОЖ ТИЗИМИГА КИРИТИЛИШИ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ	200
Faxriya Abdurasulova. BUXORO AMIRLIGI DIN ULAMOLARINING MA'NAVIY HAYOTIDA TUTGAN O'RNI	204
Ирискулов О.Ж. БУХОРО АМИРЛИГИ ДАВРИДА САМАРҚАНДДА САВДО МУНОСАБАТЛАРИ.....	208
Bobodustov Bobur Mirzoboyevich. XIX ASRNING OXIRI - XX ASR BOSHLARIDA ZARAFSHON VOHASI SUV XO'JALIGIDA SARFLANGAN XARAJATLARNING TARIXIY-MANBAVIY TAHLILI	211
Джурозода Д.Х. О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ ШКОЛЫ БУХАРЫ В XVIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВВ.	214

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

У.Муродуллаев. ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИДА МАНҒИТЛАР СУЛОЛАСИНИНГ ЎРНИ.....	217
Мақсуд Бешимов. АЙНИЙ ВА МУНЗИМ	219
Г.Нормуродова, Feruza Sharopova, A'zam Boltayev. О НЕКОТОРЫХ ИЗМЕНЕНИЯХ В СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)	221
Исмат Нусратиллоевич Наимов. БУХОРО АМИРЛИГИДА ҚОЗИ МАНСАБИ ВА ХИЗМАТ ФАОЛИЯТИ ЙЎНАЛИШЛАРИ.....	228
Baxtiyorov Behruz Bobirovich. SOVET DAVRI MANBALARIDA BUXORO AMIRLIGINING BOSIB OLINISHI MASALALARINING YORITILISHI	232
Гулирухсор Темирова. XX АСР БОШЛАРИГА ОИД ЁЗМА МАНБАЛАРИДА БУХОРОНИНГ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТИ	234
Ғаниев Камолиддин. БУХОРО АМИРЛИГИ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ҲАЁТИ ТАҲЛИЛИ (Ахмад Донишнинг “Рисола, ёхуд Манғитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи” асари асосида).....	236
Musinova Aziza Sadikovna. BUXORO KANDAKORLIK SAN'ATIDA NAQSH VA KOMPOZITSIYA.....	239
Inoyatova Mohinur Mirzobek qizi, Utayeva F.X. TURKISTON DAVRIY MATBUOTIDA IJTIMOIY JARAYONLARNING YORITILISHI	243
B.G'. Rasulov. F.K.GIRS TAFTISH HISOBOTLARIDA ZARAFSHON OKRUGINING MA'MURIY-HUDUDIY TUZILISHI VA BOSHQARUV TIZIMINING AYRIM JIHATLARI	244
Tal'at Halimov. BUXOROLIK SAXOVATPESHA VA XALQ HOMOIYSI CHORIQLBOY.....	246
G.R. Ostonova. POYI KALON ME'MORIY ANSAMBLI TARIXI.	249
Рахимджанова Нигора. БУХОРО АМИРЛИГИДА ОЛИБ БОРИЛГАН ИЛМИЙ ЭКСПЕДИЦИЯ ВА САФАРЛАР ТАРИХИДАН (XIX АСР ОХИРИ-XX АСР БОШЛАРИ)	252
Mahmuda G'oyibnazarova. BUXORO AMIRLIGIDAGI IJTIMOIY-IQTISODIY JARAYONLAR (“OYINA” JURNALI MAQOLALARI ASOSIDA)	256
Nosirov Sherzod O'ktam o'g'li. BUXORO AMIRLIGI TARIXINI O'RGANISHDA MAHALIY MATBUOT NASHRLARINING AHAMIYATI	259
Bobodustov Bobur Mirzoboyevich. XIX ASRNING OXIRI - XX ASR BOSHLARIDA ZARAFSHON VOHASI SUV XO'JALIGIDA SARFLANGAN XARAJATLARNING TARIXIY-MANBAVIY TAHLILI	261
Qilichev R.E. BUXORO AMIRLIGIDA METALLSOZLIK	264
Nosirov Sherzod O'ktam o'g'li. BUXORO AMIRLIGI TARIXINI YORITISHDA “TURON” GAZETASINING O'RNI.....	266
Orziyev M.Z., Zayniyev K.M. O'RTA OSIYADA INGLIZ-RUS RAQOBATINING AFG'ONISTONDAGI MIGRATSIYA JARAYONLARIGA TA'SIRI.....	268
Parmonov Sharofiddin Shavkatovich. VASSAL BUXORO AMIRLIGI DAVRIDA SHAHRISABZ BEKLIGI.....	271
Irgashov Xusniddin Nuridin o'g'li, Normatov Otabek Maxammatjonovich. BUXORO AMIRLIGIDA “YANGI USUL” MAKTABLARINING OCHILISHI VA ULARNING MINTAQADAGI FAOLIYATI	274
M.B.Misaboyeva, Normatov Otabek Maxammatjonovich. YOSH BUXOROLIKLAR HARAKATI TARIXIDAN.....	276
Маҳмуд Ҳамраев. АМИР ОЛИМХОҲНИНГ ИНГЛИЗ ҚИРОЛИГА МАКТУБИ	280
J.X.Arziqulov. BUXORO TADBIRKORLARINING KO'RGAZMA VA YARMARKALARDAGI ISHTIROKI (XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA)	282
Bayramova Nodira. BUXORO XONLIGIDA, XAYRLI KASALLIK" NOMINI OLGAN „RISHTA" VA.....	284

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Yo'ldoshova Gulmira Samandar qizi, O.SH.Ahmadov. O'QUVCHI-YOSHLAR IJTIMOYIY FAOLLIGINI OSHIRISHDA BUXORO JADID MA'RIFATPARVARLARINING TARIXIY MEROSI.....	286
Sharopov Dilshod Ravshan o'g'li. P.I.DEMEZON VA I.V.VITKEVICH ASARLARIDA BUXORO AMIRLIGI TARIXI MASALASI.....	288
Феруза Саъдуллаевна Амонова. БУХОРО АМИРЛИГИДАГИ КРЕДИТ ТАШКИЛОТЛАР ФАОЛИЯТИ	289
D.E. Saidova. BUXORO ADABIY MUNITIDA MUSIQIY NEGIZLAR (XIX-XX ASR)	292

3-ШЎБА “БУХОРИЙ” ЛАРНИНГ ИЛМИЙ, ТАРИХИЙ ВА АДАБИЙ МЕРОСИ, УЛАРНИНГ ЖАҲОН ИЛМ-ФАН ВА МАДАНИЯТИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ.....295

Қодирхон Маҳмудов. ИМОМ БУХОРИЙНИНГ “АЛ-ҚИРОАТУ ХАЛФАЛ ИМОМ” АСАРИ ТАЪРИФИ ВА ФИҚҲИ.....	295
Qamariddinova Gulruh Akmal qizi. RASHANOT – BUXORODAGI XO'JAGON TARIQATI ULUG'LARINING ILM YO'LI TO'G'RISIDAGI QIMMATLI MANBA	297
Шоназаров Абдувоси Абдибоқиевич. АБУ ЖАЪФАР ВАРРОҚ БУХОРИЙ ВА УНИНГ “ШАМОИЛИ БУХОРИЙ” РИСОЛАСИНИНГ ЖАҲОН ИЛМ-ФАНИ РИВОЖИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ.....	299
A.N.Hakimova. IMOM AL-BUXORIY ILMIY MEROSINING JAHON ILM-FANI VA MADANIYATGA TUTGAN O'RNI.....	302
Azimova Muhabbat Samadovna. BUXORIY IJODIDA BUXORO TARIXI MAVZUSI.....	304

4-ШЎБА ЖАҲОН МАДАНИЙ МЕРОСИ ТАРКИБИДА “БУХОРОДАГИ МУҚАДДАС ҚАДАМЖОЛАР, ЗИЁРАТГОҲЛАР, АЗИЗ АВЛИЁЛАР ЗИЁРАТ ТУРИЗМИ ОБЪЕКТИ” СИФАТИДА ЎРГАНИЛИШИ.....308

Хамраев Азалшоҳ Ҳазратович. БУХОРОДАГИ ТУРКИ ЖАНДИ МАҚБАРАСИ ТАРИХИ.....	308
Rajabov Oybek Iskandarovich. HAZRAT KA'BUL ANBOR qadamjosi xususida	317
Жамшид Халилов, Умиджон Бакоев. БУХОРОДАГИ ШАЙХ САЙФИДДИН БОХАРЗИЙ МАҚБАРАСИДАГИ ЁҒОЧ ЎЙМАКОРЛИК САҒАНАСИ.....	319
Савриев Жасур Фахриддинович. “НАВОЙ ВИЛОЯТИДАГИ МУҚАДДАС ҚАДАМЖОЛАР, ЗИЁРАТГОҲЛАР, АЗИЗ АВЛИЁЛАР ЗИЁРАТ ТУРИЗМИ ОБЪЕКТИ”СИФАТИДА ЎРГАНИЛИШИ.....	322
Ismoilova D.A., Biyev N.O. BUXORODAGI MUQADDAS QADAMJOLAR, ZIYORATGOHLAR, AZIZ AVLIYOLAR ZIYORAT TURIZMI OB'EKTI SIFATIDA	325

5- ШЎБА БХСР ВА СОВЕТ ДАВРИДА БУХОРО ТАРИХИ МАСАЛАЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ (АРХЕОЛОГИЯ, ЭТНОГРАФИЯ, ШАҲАРСОЗЛИК, ИЛМ-ФАН, ...328

Қаҳрамон Ражабов. ТУРКИСТОН ҚЎРБОШИЛАРИ ВА ЖАДИДЛАРИНИНГ МУСТАҚИЛЛИК УЧУН КУРАШИ	328
Темур Хўжаўғли БУХОРО ХАЛҚ ШҶРОЛАР ЖУМЎУРИЯТИДАГИ ВАҚЕАЛАРНИНГ БЕШ ЖОНЛИ ГУВОҲИ.....	337
Фаррух Темиров. САДРИДДИН АЙНИЙНИНГ БУХОРО ХАЛҚ СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСИ (БХСР) ДАВРИДАГИ ИЛМИЙ – ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИ. Биринчи мақола.....	344
Фаррух Темиров. САДРИДДИН АЙНИЙНИНГ БУХОРО ХАЛҚ СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСИ (БХСР) ДАВРИДАГИ ИЛМИЙ – ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИ. Иккинчи мақола.....	347
Бобожонова Феруза Хаятовна. БУХОРО ХАЛҚ СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСИДА МАКТАБ МАСАЛАЛАРИ.....	349

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Сулаймон Иноят, Мавлуда Рахмонова. ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИНИ МУХТАСАР ЁРИТГАН НОЁБ КИТОБ.....	353
Мавлуда Рахмонова. БУХОРОЛИК АЛЛОМА ФИТРАТ	356
Шокир Гаффоров. ЎЗБЕКИСТОН ССРДА СОВЕТ РЕЖИМИНИНГ ҚАТАҒОН СИЁСАТИ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ ТЎҒРИСИДА ЗАЛВОРЛИ КИТОБ.....	360
Феруз Бобоев. ТУРКИСТОНДАГИ МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИ ТАРИХИ БЎЙИЧА ЯНГИ АСАР.....	362
Ahmadov Ahmadjon Asror o'g'li. AFG'ONISTONDAGI BUXORO XALQ SOVET RESPUBLIKASI ELCHIXONASINING FAOLIYATI	363
Рахмонова Сурайё Холқўзи қизи. БУХОРО ХАЛҚ СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСИДА ХОТИН-ҚИЗЛАР МАСАЛАСИ (1920-1924).	366
Алимов Бахтиёр Шавкатович. ТАНИҚЛИ ДАВЛАТ ВА ЖАМОАТ АРБОБИ ИНОМЖОН ХИДИРАЛИЕВНИНГ ПУБЛИЦИСТИК ФАОЛИЯТИГА БИР НАЗАР.	370
Махкамов Азизбек Комилжон ўғли. БХСР АРБОБЛАРИДАН БИРИ ПОРСО ХЎЖАЕВНИНГ ҲАЁТИ ВА ФОЖИАЛИ ТАҚДИРИГА ДОИР МАЪЛУМОТЛАР	374
Самадов Искандар. АНАЛИЗИ И ВОПРОСЫ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ, ИСТОРИОГРАФИИ ТЕМЫ ХЛОПКОВОДСТВА В ХОРЕЗМСКОЙ И БУХАРСКОЙ НАРОДНЫХ СОВЕТСКИХ РЕСПУБЛИК.....	377
Нажимидинова Шохсанам Шоробидин қизи. БХСР ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ВА УНДАГИ ЎЗГАРИШЛАР.....	381
Мурод Рахматов. УСМОН ХЎЖА – БХСР МАРКАЗИЙ ИЖРОИЯ ҚЎМИТАСИНING ДАСТЛАБКИ РАИСИ.....	385
Azimova Anora Asrorjonovna, Utayeva Feruza Xolmamatovna. BUXORO MATBUOTCHILIGI VA UNING O'ZIGA XOS TARIXIGA BIR NAZAR.....	389
Абдували Абдумуталибович Йўлдашев. БХСРНИНГ КИЁСЛИН ГИМНАЗИЯСИДАГИ ЎҚУВЧИЛАРИ ТАРИХИДАН.....	390
Jalilov Alisher Xudoyberdiyevich. BXSРDA MILLIY BOSHQARUV UCHUN KURASH... 393	393
Қандов Баҳодир Мирзаевич. НАЗИР ТЎРАҚУЛОВ ИЖТИМОЙ ФАОЛИЯТИНИНГ БОШЛАНИШИ	396
Iminov Jasurbek Tulqunovich. SHARQ XALQLARI QURULTOYIDA BUXOROLIK VAKILLALAR.....	400
Mashhura Adiljon qizi Darmonova. USMON XO'JA O'G'LINING "TURKISTON" RISOLASI O'LKA TARIXIY GEOGRAFIYASINI O'RGANISHDA MUHIM MANBA	404
Rahmatov M.M. BUXORO XALQ SOVET RESPUBLIKASIDAN GERMANIYAGA O'QISH UCHUN KIMLAR YUBORILGAN EDI?.....	407
Murodova Dilrabo Shomurodovna. ARXIV HUIJATLARIDA BUXORO KONCHILIK VA GEOLOGIYA TEXNIKUMI FAOLIYATI	408
Рашидов Ойбек Расулович. БУХОРОНИНГ ФАШИЗМ УСТИДАН ҚОЗОНИЛГАН ҒАЛАБАГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ	410
Qalandarov Hamza Hamroqul o'g'li. SOVET DAVLATINING O'ZBEKISTONDA O'TKAZGAN DINIY SIYOSATI.....	414
К.Рахмонов. МАХМУД СУБОҲНИНГ “БЕҲБУДИЙ КЕЧАСИ” МАҚОЛАСИ ХУСУСИДА... ..	416
Hasanova Habiba Yorqin qizi. BUXORODA 1917-1924 YILLARDA ELEKTROSTANSIYA QURISH SOHASIDAGI TEXNIK O'ZGARISHLAR.....	418
Сабиров Азизжон Рахмонович. БУХОРО ХАЛҚ ШҲРОЛАР ЖУМҲУРИЯТИ ТАШҚИ АЛОҚАЛАРИНИНГ МАТБУОТ САҲИФАЛАРИДА ЁРИТИЛИШИ	420
Отабек Эргашев. БУХОРОДА БОЛЬШЕВИКЛАР ТОМОНИДАН ЙИРИК МУЛҚДОРЛАР ВА БОЙЛАРНИНГ ҚАТАҒОН ҚИЛИНИШИ	423
Бахтиёр Сафаров. БУХОРО КОММУНИСТИК ПАРТИЯСИ ВА СЎЛ ЭСЕРЛАР ЎРТАСИДАГИ ИХТИЛОФЛАР ЁХУД БИТТА АРХИВ ҲУЖЖАТИНИНГ ТАҲЛИЛИ	429

Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

Shuxrat Yodgorovich Qudratov. BUXORO AMIRLIGIDA TADBIRKORLIKNING IPAK VA TO'QIMACHILIK SOHALARI FAOLIYATIGA DOIR AYRIM MA'LUMOTLAR.....	435
Userbayeva Feruza Inoyat qizi, Kamoliddinov Farrux Burxoniddin o'g'li. BUXORODA JADIDCHILIK HARAkatINING NAMOYONDALARI (SADRIDDIN AYNII MISOLIDA).....	437
Ergashev Suxrob Muxiddinovich. SOVET DAVRIDA BUXORO MAORIFI MASALASI	439
Д.Р.Норова. П.А. ГОНЧАРОВА “БУХОРО ЗАРДЎЗЛИК САНЪАТИ” КИТОБИ ХУСУСИДА	442
О.А.Исаев. СУРХОН ВОҲАСИГА АНДИЖОН, ФАРҒОНА ҲАМДА БУХОРО ВИЛОЯТЛАРИДАН КЎЧИБ КЕЛГАНЛАР ВА ҚУЛОҚ ҚИЛИНГАН ХЎЖАЛИКЛАР ҲАҚИДА ҚИСКАЧА МАЪЛУМОТ	443
Ризаев Бахтиёр Назарбоевич. БУХОРО ОБЛАСТИНИНГ ЯНГИ ЎЗЛАШТИРИЛГАН ЕРЛАРДА ТАШКИЛ ЭТИЛГАН ХЎЖАЛИКЛАРИ ФАОЛИЯТИ.....	446
Utayeva Feruza Xolmamatovna. BUXORO TO'QIMACHILIK FABRIKASIDA KUTUBXONA, SPORT TO'G'ARAKLARI FAOLIYATI	448
Hayitov Shodmon Ahmadovich, Hasanova Habiba Yorqin qizi. BUXOROGA AVTOMOBIL, FUQARO VA HAVO TRANSPORTINING KIRIB KELISHI VA FLOTIYA TASHKIL ETILISHI TARIXIDAN	450
Қаҳрамон Кенжаевич Ражабов. “Пахтакор” стадионидаги тартибсизликлар ҳамда ўзбек ёшларининг таъқиб этилиши (1969 йил апрель – сентябрь).....	452
Murodova Dilrabo Shomurodovna. ARXIV HUIJATLARIDA BUXORO KONCHILIK VA GEOLOGIYA TEXNIKUMI FAOLIYATI	452
Haitov J.Sh. SOVET HOKIMIYATI YILLARIDA BUXORODA PAXTACHILIK TARMOG'INING RIVOJLANISHI (Buxoro viloyat davlat arxivi ma'lumotlari asosida)	461
Nasilloev Sunnat Shavkat o'g'li. O'ZBEKISTON SSRDA ILM-FAN SIYOSATI (OLIY TA'LIMDAGI 1943 YIL ILMIIY TADQIQOTLARI TADQIQOTLARI MISOLIDA.)	463
M.B.Siddiqov. IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA HARBIY XIZMATCHILARNING OILASIGA KO'RSATILGAN GAMXO'RLIK (BUXORO VILOYATI MISOLIDA)	466

6-ШЎБА. МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА ВА ХОРИЖДА БУХОРО ТАРИХИ МАСАЛАЛАРИНИНГ ТАДҚИҚ ЭТИЛИШИ; ЯНГИ ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТЛАР, НАШРЛАР ВА ИЗЛАНИШЛАР

Boltayev Bobir Baxtiyorovich. BUXORO NEFTNI QAYTA ISHLASH ZAVODI TARIXI MUZEYI FAOLIYATIDAN BIR LAVHA.....	470
З.А.Шамсиева. “РАХТЗАНОН” МАРОСИМИ ЭТНОГРАФИК ТАҲЛИЛИ (БУХОРО ВОҲАСИ МИСОЛИДА)	472
Асрор Пардаев. ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИДА АҲОЛИНИ ИСТЕЪМОЛИ МОЛЛАРИ БИЛАН ТАЪМИНЛАШ БОРАСИДА АМАЛГА ОШИРЛИГАН ТАДБИРЛАР.	474
М.Ў.Юсупова. БУХОРОДА НИШОНЛАНАДИГАН БАЙРАМЛАРНИ ЎРГАНИШ БЎЙИЧА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР.....	478
Nafisa Hayotova Zakirovna. BUXORODA TARIXIY YODGORLIKLARINING HOLATI VA ULARNI TA'MIRLASH MASALALARI.....	481
Жўраев Шерали Ғулом ўғли. ТАРИХ ИЛМИЙ БЎЛИМИДАГИ АРХЕОЛОГИК ЭКСПОНАТЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ.....	486
Qurbonov Bekjon G'ayrat o'g'li. BUXORODAGI MIR ARAB MADRASASI TARIXI VA BUGUNGI KUNDAGI FAOLIYATI	489
Tuyev Fazliddin Erkinovich, Tolibjonova Muxlisa Behzodjonovna. BUXORO VILOYATINING SOG'LIQNI SAQLASH SOHASINING ISLOH QILINISHI VA TASHQI ALOQALARI. (1998-2001-YILLAR).....	492
Муртазина Д.Р., Муртазин Эмиль Рустамович. ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ БУХАРЫ: ПУТЕШЕСТВИЕ ЧЕРЕЗ ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ.....	494

Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

Nosirova S.S. Nasimov D.B. AJDODLAR MEROSI - MATO HUNARMANDCHILIK NA'MUNALARINING ASRAB AVAYLASHNING DOLZARBLIGI.....	496
Kazakova Marifat Dexkanovna. OLIY TA'LIM TIZIMI RIVOJIDA BUXOROLIK AYOL OLIMALARNING O'RNI (BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI MISOLIDA).....	500
Qurbonova Dilnora Nuriddin qizi. TARIX FANINI O'QITISHDA AXBOROT TEKNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH SAMARASI.....	502
Sobirov Umid Baxtiyorovich. O'ZBEKISTONDA BUXORO TARIXINI O'RGANISHNING DOLZARB MASALALARI.....	503
بررسی نقش بخارا به عنوان پایتخت فرهنگی سامانیان سعیده کاظمی منش	505

DURDONA

БУХОРО ТАРИХИ МАСАЛАЛАРИ
(энг қадимги замонлардан ҳозиргача)

мавзусида Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция

МАТЕРИАЛАРИ

2024 йил 10 май

DURDONA

“Садриддин Салим Бухорий” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Адади 20 нусха. Ҳажми 522 бет. Формат А4. Буюртма 256. 2024 йил.